

चरक-संहिता।

महासुनिनाग्निवेशिन प्रणीता

महर्षि चरकेण प्रतिसंस्मृता

कविराज श्रीद्विषेन्द्रनाथ सेन गुप्तं न

कविराज श्रीउपेन्द्रनाथ सेन गुप्तं न च

सम्यग्दिता संशोधिता प्रकाशिता च ।

CHARAKA SAMHITA.

BY

MAHAMUNI AGNIBESHA.

REVISED BY

MAHARSHI CHARAKA.

COMPILED & EDITED BY

KABIRAJ, DEBENDRA NATH SEN

AND

KABIRAJ UPENDRA NATH SEN.

कालेकाता राजधान्यां

ऊर्ध्वलिङ्गसंख्यकस्तुटोलाभवत्स्य

धन्वन्तरि मेशिन यन्त्रे

श्रीहरिदास वन्द्योपाध्यायेन

संज्ञिता ।

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA 700010

Ass. No. S. 3411.

Date. 47 9/11

विज्ञापनम् ।

इह खलु चरकसंहिता—रत्नाकरमन्थनोत्थितायुर्वेदरत्नेषु उज्ज्वल-
तमं रत्नम् । प्राणैषिणामस्माकं धर्मार्थपरिपन्थि सर्वरोगोपशमाय इय-
मेकान्तनैवोपयोगिनी । इन्द्रियाणां मन इव, भूतानां चेतनेव संहितानां
चरकसंहिता श्रेष्ठतया; परन्तु सकलदेशप्रचलितानां चिकित्साशास्त्राणां
मूलमिति प्रवृत्तत्वादिद्विरैकवाक्येन स्वीकृतम् । अस्यां भगवान् कृष्णात्रयो-
वक्ता, अग्निवेशः श्रोता, चरकमुनिः प्रतिसंस्कर्ता च । तस्माच्चरकसंहिता
गुरुसूत्र-शिष्यासूत्र-प्रतिसंस्कर्तृसूत्रमयीत्यर्थतोऽवगन्तव्यम् । अस्याश्च एकैक-
मपि सूत्रं चिकित्सासरितां एकैक उत्स एव । अस्याः प्रभावेनैव अस्माक-
मायुर्वेदीयचिकित्सा सर्वैः समादृता सुपूजिता च । अहो कालधर्मेण
एतादृशं महारत्नं विलुप्तप्रायम् ! अस्याश्च कर्पाणिहतायुर्वेददीपिकाख्या
ठीका विलुप्तैव, किंपुनर्विशुद्धमूलमप्रतिबुध्वाप्रापं यद्यपि केनचित्
केनचिन्महात्मना वज्रानुवादसहितं चरकमूलं मुद्रितं प्रकाशितञ्च किन्तु
तन्न मनोरमम् । विशुद्धसंस्करणभावेनाधुना चरकस्याध्यायनाध्यापनकार्यं
मतीवदुष्कारत्वेनाविविरक्तिजनकतया च वृत्तेते । अतोऽस्याभिर्वर्तमानेन
विशेषयत्नेन स्वतः परतश्चैष्टया प्रचुरार्थव्ययेन च काशी-काश्मीर-वम्बे-
द्राविड-पुनः-प्रभृतिभ्यो नानास्थावेभ्यो हस्तलिखितानि वङ्गानि, पुस्तकानि
समाहृत्य तानि, अस्माकमपि प्राचीनतम-हस्तलिखित-विशुद्धपुस्तकानि
च अवलोक्यातिसावाधनतया असङ्गतपाठानां सुसङ्गतिं कृत्वा विशुद्धरूपेण
चरकसंहिता मुद्रिता प्रकाशिता च । रत्नाकर इव चरकसंहिता
सुगभीरा, अस्यां कुत्रचित् किञ्चिदरत्नं निहितमस्ति तत्सर्वं निरूपयितुं

न कोऽप्यलमव्यचेष्टया, अतोऽस्माभिरस्याः सुविस्तृता सूची प्रदत्ता ।
अलमति पञ्चवितेन ।

उपसंहारसमये वक्तव्यम्—अस्याश्चरकसंहितायाः संस्करणे विशो-
धनेच अस्मदायुर्वेदविद्यालयाध्यापकेन आयुर्वेदविशारदेन बिद्यारत्नो-
पाधिक-परमपूज्यपाद-श्रीयुक्तप्रसन्नकुमारवन्द्योपाध्यायेन असाधारणो यत्नः
अमथ कृतः अतोवयं तत्समीपे चिरकृतज्ञतापात्रेण तद्भाः स्मः । सहृदय-
भक्तिभाजन श्रीयुक्त पण्डित चन्द्रशेखर काव्यतीर्थ काव्यसुष्ठु कविरत्नेन
तथा भिषग्वरश्रीयुक्त हरिपदसेनगुप्तशस्त्रिणा तथा लब्धप्रतिष्ठकविराज
श्रीयुक्तकुञ्जविहारिकाव्यतीर्थधनून्तरिणा अत्र महान् अमः कृतः अतस्तेषा-
मपि सक्ताये चिरकृतज्ञाः स्मः । इति

शकः १८१९ }
तां १ आषाढः । }

श्रीदेवेन्द्रनाथ सेन गुप्त कविराजः ।
श्रीउपेन्द्रनाथ सेन गुप्त कविराजः ।

चरक-संहितायाः सूचीपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

विषयाः ।	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
दीर्घस्त्रीवित्तौऽध्यायः	१	४
आयुर्वेदागमः	१	६
आयुर्वेदागम-कारणम्	१	८
आयुर्वेद-प्रवर्तनम्	१	११
आयुर्वेद-लक्षणम्	१४	१२
स्वच्छाभ्युत्थानम्	४	११
आयुर्वेद-निरुक्तिः	४	२
आयुर्वेद-लक्षणम्	४	४
सामान्यविशेष-लक्षणम्	४	८
लोकस्वरूपम्	४	१९
द्रव्यसंघट्टः	४	१६
गुणसंघट्टः	४	१८
समवायलक्षणम्	४	२०
द्रव्यगुणयोर्लक्षणम्	४	२२
कर्मेलक्षणम्	६	१
आयुर्वेदप्रयोजनम्	६	४
व्याधीनां त्रिविधो हेतुः	६	४
व्याधीनां द्विविध-आश्रयः	६	७
आरौरेमणस-दोषसंघट्टः	६	११
वातपित्तश्लेष्माणां गुणाः प्रथमोपायाश्च	१४	१४
रसविवरणम्	७	१
त्रिविधभेषजसंघट्टः	७	८
दीर्घमृच्छिनीनां नामकर्मेणी	८	४
जनविश्रुतिफलिनीनां नामकर्मेणी	८	१३
चतुर्विधस्त्री-वृद्धमकर्मेणी	८	१
पञ्चविधलवणीनां नामकर्मेणी	८	४
अष्टविधकषाणां नामगुणकर्मेणि	८	१४

विषयाः ।

अष्टविधकषाणां नामगुणकर्मेणि	१०	१६
फलमूलिभिः पृथक् अपरे षड्विधाः	११	११
शोषधितत्त्वविट् भिषगः-		
भिषक्तमानां लक्षणम्	११	१३
वैद्यापवादः	१२	१८
वैद्य-गुणाः	१३	३
अध्यायोक्त-विषयः	१३	१०

द्वितीयोऽध्यायः ।

अपमर्शतण्डुलीयोऽध्यायः	१४	९
विरोविरेचनभेषजानि	१४	४
मदनादीनि वमनद्रव्याणि	१४	११
निहृतादीनि विरेचनद्रव्याणि	१४	१६
आस्थापनासुवासनद्रव्याणि	१४	१८
अष्टाविंशतिर्यं वागः	१४	१९
अध्यायोक्तविषयाः	१७	१

तृतीयोऽध्यायः ।

आरग्वधौयोऽध्यायः	२०	१०
द्वाविंशच्छूर्णप्रदेहाः	२०	११
अध्यायोक्तविक्र्याः	२०	१३

चतुर्थोऽध्यायः ।

षड्विरेचनशतानि त्रितीयोऽध्यायः	२०	१८
षड्विरेचनशतानि	२१	६
षड्विरेचनाश्रयाः	२१	१६
पञ्चकषाययोनयः	२१	१७
पञ्चविधं कषायकौष्पनम्	२१	१८
क्षरसादिलक्षणम्	२१	२१
पञ्चाशत्तृणकषायाः	२६	

चरक-संहितायाः सूचीपत्रम् ।

विषयाः ।	पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः ।	पृष्ठायां पङ्क्तौ
पञ्चकषायप्रस्तावः	११ १	सूत्रविशेषनीयोगणः	११ ०
जीवननीयोगणः	११ १	कासहरोगणः	११ १०
हृदयनीयोगणः	११ ५	आसहरोगणः	११ ११
लेखनीयोगणः	११ ७	शोथहरोगणः	११ १४
भेदननीयोगणः	११ ८	अवरहरोगणः	११ १५
सम्भानीयोगणः	११ ११	अमहरोगणः	११ १८
दीपनीयोगणः	११ ११	दाहप्रशमनीयोगणः	११ २१
बन्धनीयोगणः	११ १५	शीतप्रशमनीयोगणः	११ २३
वर्णनीयोगणः	११ १७	उदरप्रशमनीयोगणः	१० २
कण्ठनीयोगणः	११ १८	अङ्गमर्दप्रशमनीयोगणः	१० ४
हृदनीयोगणः	११ २१	शूलप्रशमनीयोगणः	१० ६
कृमिघ्ननीयोगणः	१४ १	शीथितास्थापनीयोगणः	१० ८
अश्वघ्ननीयोगणः	१४ २	वेदनास्थापनीयोगणः	१० ११
कुष्ठघ्ननीयोगणः	१४ ४	संज्ञास्थापनीयोगणः	१० १३
कण्ठघ्ननीयोगणः	१४ ६	प्रज्ञास्थापनीयोगणः	१० १४
क्रिमिघ्ननीयोगणः	१४ ८	वयःस्थापनीयोगणः	१० १७
विषघ्ननीयोगणः	१४ १०	अध्यायीकविषयाः	१८ १०
सामान्यजननीयोगणः	१४ १४		
सामान्यशोधनीयोगणः	१४ १५		
शूलजननीयोगणः	१४ १८		
शूलशोधनीयोगणः	१४ २०		
स्वेद्योपनीयोगणः	१४ २३		
स्वेद्योपनीयोगणः	१४ २		
वमनोपनीयोगणः	१४ ३		
विरेचनीपनीयोगणः	१४ ६		
आस्थापनीपनीयोगणः	१४ ८		
अनुवातनीपनीयोगणः	१४ ९		
मिरोविरेचनीपनीयोगणः	१४ ११		
हर्दिनिपक्षणीयोगणः	१४ १४		
हृदयनिपक्षणीयोगणः	१४ १६		
हृदयनिपक्षणीयोगणः	१४ १८		
पुटीप्रसंगक्षणीयोगणः	१४ २३		
पुटीप्रसंगक्षणीयोगणः	१६ १		
सूत्रसंगक्षणीयोगणः	१६ २		
सूत्रविरचनीयोगणः	१६ ५		

चरक-संहितायाः सूचीपत्रम् ।

विषयाः ।	पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः ।	पृष्ठायां पङ्क्तौ
धूमपानविधिः ...	६२ १८	वसन्तचर्या ...	४२ १
धूमनेत्रविधिः ...	६४ १	ग्रीष्मचर्या ...	४२ ११
सुपीतधूमलक्षणम् ...	६४ ७	वर्षाचर्या ...	४२ २६
धूमपानायोगलक्षणम् ...	६४ ८	शरच्चर्या ...	४३ १६
धूमपानातिरोगलक्षणम् ...	६४ ११	अनेकसामान्यलक्षणम् ...	४४ ८
नैसर्गिकगुणाः ...	६४ १५	सामान्यलक्षणम् ...	४४ ११
कणुतैलम् ...	६५ ६	अध्यायीकविषयाः ...	४४ १४
दन्तधावनविधिः ...	६५ २२	सप्तमोऽध्यायः ।	
जिह्वानिलोन्ननविधिः ...	६६ ५		
आर्यधार्म्याणि त्रयाणि ...	६६ ८	न वेगान् धारणीयौऽध्यायः ...	४५ १
तैलगण्डवधारणगुणाः ...	६६ १६	येषां वेगधारणनिषेधः ...	४५ ३
शिरसि तैलधारणगुणाः ...	६६ १८	कुपुनिग्रहजरीगलक्षणप्रतिकारौ ...	४५ ८
कर्णसर्पणगुणाः ...	६७ ६	मलनिग्रहजरीगलक्षणप्रतिकारौ ...	४५ १२
तैलाभ्यङ्गगुणाः ...	६७ ४	शूलनिग्रहजरीगलक्षणप्रतिकारौ ...	४५ १६
पादाभ्यङ्गगुणाः ...	६७ १४	वातनिग्रहजरीगलक्षणप्रतिकारौ ...	४५ २१
शरीरपरिमाकनगुणाः ...	६७ २०	कृद्निग्रहजरीगलक्षणप्रतिकारौ ...	४६ ३
स्नानगुणाः ...	६७ २६	क्षयनिग्रहजरीगलक्षणप्रतिकारौ ...	४६ ७
निर्मलवस्त्रधारणगुणाः ...	६८ १	उद्गारनिग्रहजरीगलक्षणप्रतिकारौ ...	४६ ११
गन्धमालागन्धधारणगुणाः ...	६८ ३	जृम्भानिग्रहजरीगलक्षणप्रतिकारौ ...	४६ १६
रत्नधारणगुणाः ...	६८ ५	कुष्ठनिग्रहजरीगलक्षणप्रतिकारौ ...	४६ १५
शैवाधानगुणाः ...	६८ ७	तृष्णनिग्रहजरीगलक्षणप्रतिकारौ ...	४६ २७
केशादिकेदनगुणाः ...	६८ ८	अशुनिग्रहजरीगलक्षणप्रतिकारौ ...	४६ २८
पादचधारणगुणाः ...	६८ ११	निद्रानिग्रहजरीगलक्षणप्रतिकारौ ...	४६ २१
कृत्रधारणगुणाः ...	६८ १३	अमज्जासनिग्रहजरीगलक्षणप्रतिकारौ ...	४६ २२
दण्डधारणगुणाः ...	६८ १६	येषां वेगधारणं विहितम् ...	४७ ४
श्याम्यारक्षणगुणाः ...	६८ १७	व्यायामविधिः ...	४७ १४
अध्यायीकविषयाः ...	६८ २१	अस्त्रियायामङ्गीराः ...	४७ १८
		अहितवर्जन-हितसेवन-विधिः ...	४८ १

षष्ठोऽध्यायः ।

तस्याश्रित्यौऽध्यायः ...	६८ २७	वातादिप्रक्रियाः ...	४८ ७
अतूनां स्वरूपकथनम् ...	४९ १	स्फुटविधिः ...	४८ ७
विसर्गकाललक्षणम् ...	४९ ४	मलानां दृष्ट्यलक्षणम् ...	४८ १३
आदानकाललक्षणम् ...	४९ ७	स्फुटस्य पञ्चकर्मविधिः ...	४८ २१
हेमकचर्या ...	४९ २१	पित्तगुणानामुत्पत्तिप्रकारणम् ...	४८ ८
शिरसि चर्या ...	४९ २८	ये नराः परिवर्जनीयास्तु च सेवाः ...	४८ १८
		दधिसेवनविधिः ...	४९ ५
		अध्यायीकविषयाः ...	४९ १७

अष्टमोऽध्यायः ।

विषयाः ।	पृष्ठायां पङ्क्तौ
इन्द्रियोपक्रमणीयोऽध्यायः	४१ ६
पञ्चेन्द्रिय-पञ्चेन्द्रियप्रवण-पञ्चेन्द्रिया- चिष्ठान-पञ्चेन्द्रियार्थ-पञ्चेन्द्रियबुद्धीनां-	
तथा मनसश्च सम्यग् विवरणम्	४१ ८
समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृति-	
विकृतिहेतवः	४२ १२
समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृति-	
स्थापनविधिः	४२ १०
सद्वृत्तानि	४२ १
अध्यायीकविषयाः	४० ६

नवमोऽध्यायः ।

खुड्ढाकचतुष्पादाध्यायः	४८ ९
विकारशान्दये पादचतुष्टयम्	४८ ४
प्रकृतिविकृतिलक्षणम्	४८ ६
चिकित्सालक्षणम्	४८ ८
वैद्यगुणचतुष्टयम्	४८ १०
द्रव्यगुणचतुष्टयम्	४८ १२
परिचारकगुणचतुष्टयम्	४८ १४
आतुरगुणचतुष्टयम्	४८ १६
चतुष्पादिषु वैद्यस्य प्रावान्यम्	४८ १८
अश्लेषजां दोषाः	४९ ८
श्रेष्ठभिषजां गुणाः	४९ १२
चतुर्विधा वैद्यवृत्तिः	५० ४
अध्यायीकविषयाः	५० ८

दशमोऽध्यायः ।

महाचतुष्पादाध्यायः	५० १४
भेषजाभेदजयोस्तुल्यत्वे युक्तिः	५० २०
भेषजाभेदजयोरतुल्यताप्रतिपादनम्	५१ १०
रोगाणां साध्यासाध्यात्मभेदः	५२ १०
सुखसाध्यालक्षणम्	५२ २१
रुक्मसाध्यालक्षणम्	५२ ४
याप्यप्रत्यालेः ययौलक्षणम्	५२ १०
अध्यायीकविषयाः	५२ २२

एकादशोऽध्यायः ।

विषयाः ।	पृष्ठायां पङ्क्तौ
चिच्छेषणीयोऽध्यायः	५४ ०
त्रिविधा एषणाः	५४ ८
प्राणेषणाव्याख्यानम्	५४ १२
धर्मेष्णाव्याख्यानम्	५४ १०
परलोकौलब्धौ विचारः	५४ ४
आप्तलक्षणं तथा आप्तोपदेशश्च	
सत्यता	५६ १४
प्रत्यक्षलक्षणम्	५६ १८
अनुमानलक्षणम्	५६ २०
युक्तिलक्षणम्	५७ २
आप्तगमात् परलोकौलब्धौ-	
प्रतिपादनम्	५७ १०
प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परलोकौलब्धौ-	
प्रतिपादनम्	५७ १८
युक्तिः परलोकौलब्धौ प्रतिपादनम्	५८ ४
परलोकौषणाव्याख्यानम्	५८ ८
त्रिविधा अपष्टभाः	५८ २०
त्रिविधं बलम्	५९ १
त्रौणि आयतनानि	५९ ४
इन्द्रियविषयाणामतियोगायोग-	
मिथ्यायोगाः	५९ ४
कर्मेष्टलक्षणम्	५९ २२
कर्मेष्टोऽतियोगायोगमिथ्यायोगाः	५९ २२
धाक्त्वैर्निष्ठायोगः	६० १
मानसमिथ्यायोगः	६० २
शरीर मिथ्यायोगः	६० ४
काललक्षणम्	६० १०
कालस्यातियोगायोगमिथ्यायोगाः	६० ११
रोगाणां त्रिविधिकल्पः	६० १४
द्वौषरगन्धमानसभेदेन त्रिविधरोग-	
लक्षणम्	६० २०
मानसरोगाणां प्रथमोपायः	६१ १
त्रिविधरोगमार्गविवरणम्	६१ १०

चरक-संहितायाः सूचीपत्रम् ।

विषयाः ।	पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः ।	पृष्ठायां पङ्क्तौ
निर्विधभिषगां लक्षणम् ...	७९ १	यः स्त्रीषो यस्य पातयः ...	८२ ६
निर्विधभिषगविवरणम् ...	७९ १०	स्त्री हनस्य प्रकर्षः ...	८३ ४
रोगिणां प्रधुर्मात्रपत्नी		ये ये स्त्रीभ्याः ...	८३ ५
तन्निवारणोपदेशः ...	७९ ४	येषु न स्त्रीभ्याः ...	८३ ७
अध्यायीकविषयाः ...	७९ १०	स्त्री हयायोगलक्षणम् ...	८३ १५

हादृशोऽध्यायः ।

वातकलाकलीयाध्यायः ...	७४ ९
वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य प्रश्नाः ...	७४ ४
वातशुषाः ...	७४ १०
वातवृद्धिकारकाणि ...	७४ ११
वातप्रशमनानि ...	७४ १५
वातप्रकीपणप्रशमनानि यथाकार्यं- कराणि भवन्ति ...	७४ २०
शरीरस्वर-प्रकृतिभूतवायोः कर्माणि ...	७५ १३
शरीरस्वरस्य कुपितवायोः कर्माणि ...	७५ २१
वह्निस्वरप्रकृतिभूतवायोः कर्माणि ...	७६ ९
वह्निस्वरस्य कुपितवायोः कर्माणि ...	७६ १०
कुपिताकुपितस्य पिपासागंतव्याघ्रेः कर्माणि ...	७७ ६

कुपिताकुपितस्य स्त्रीभ्यान्गंतव्यं	
सोमस्य कर्माणि ...	७७ १०
प्रकृतिविकृतिभूतवातपित्तस्त्रीभ्यां कर्माणि ...	७७ १५
अध्यायीकविषयाः ...	७८ ७५

अथोदृशोऽध्यायः ।

स्त्री हाध्यायः ...	७८ १३
स्त्री हकर्माधिकृत्य प्रश्नाः ...	७८ १५
स्त्री हयोनयः ...	७९ ८
स्त्री हशुषाः ...	७९ १०
येस्मिन् कैलेयः स्त्री हः पातयः ...	८० ७
स्त्री हपानानुपानम् ...	८० १४
स्त्री हस्य प्रतिहारणाः ...	८० १६
स्त्री हमात्रा ...	८१ ५

स्त्री हकर्मणि पय्यापय्यविधेः	८३ २१
मृदुकोठमूत्रकोठभेदेन स्त्री ह-	
प्रयोगकालः ...	८४ ८
स्त्री हार्ज्ये चिकित्साविधिः ...	८५ ९
स्त्री हस्यापि लक्षणप्रतिकारौ	८५ ६
स्त्री हस्यापत् कारणम् ...	८५ १४
स्त्री हस्यापदि पुनः स्त्री हपानविधिः ...	८५ १६
येषां विचारणा कर्माणां ...	८५ ३०
विविधा-स्त्री हविचारणम् ...	८५ १९
स्त्री हकर्मानन्तरं स्त्री दादि-	
कार्यपदेशः ...	८७ ८
अध्यायीकविषयाः ...	८७ ११

चतुर्दशोऽध्यायः ।

स्त्री दाध्यायः ...	८७ १६
स्त्री दकर्माणः प्रशंसा ...	८८ १
येषां यद्विधः स्त्री दः प्रशस्तः ...	८८ ७
दोषभेदेन स्निग्धश्वादिस्त्री द-	
विधानम् ...	८८ ९
दुर्घणदुर्घमेनेषु स्त्री दनविधिः ...	८८ १३
स्त्री दक्रियायां निवृत्तिकालः ...	८८ १९
अतिस्निग्धस्य लक्षणचिकित्से ...	८८ २१
येषां स्त्री दनमकर्माण्यसू ...	८९ ९
येषां स्त्री दनं प्रशस्तम् ...	८९ १०
पित्तस्त्री ददृश्याणि ...	८९ १०
प्रसरादिस्त्री ददृश्याणि ...	८९ १९
नाडीस्त्री ददृश्याणि ...	९० ५
जलकोष्ठतैलकोष्ठयोर्दृश्याणि	९० १५
उपनां ददृश्याणि ...	९० १७

चरक-संहितायाः सूचीपत्रम् ।

विषयाः ।	दृष्टायां पङ्क्तौ	
उपनाहवन्धनद्रव्याणि	८०	२१
उपनाहवन्धननीचनकालः	८०	२२
त्रयोदशविधस्ते दनामानि	८१	२
सङ्करस्ते दविधिः	८१	६
प्रसरस्ते दविधिः	८१	८
नाडीस्ते दविधिः	८१	१२
परिपेकस्ते दविधिः	८१	२१
अवगाहस्ते दविधिः	८२	१
फेनाकस्ते दविधिः	८२	३
अग्न्यनस्ते दविधिः	८२	७
कर्पूस्ते दविधिः	८२	१४
कुडीस्ते दविधिः	८२	१७
भूमिस्ते दविधिः	८२	२२
कुम्भीस्ते दविधिः	८४	२
हृत्पक्वे दविधिः	८४	८
होलाकस्ते दविधिः	८४	१२
दशविधानग्रिस्ते दाः	८४	१८
स्ते दानम्भरं पञ्चविधिः	८५	१
अध्यायीकविषयाः	८५	४

पञ्चदशोऽध्यायः ।

उपकल्पनौयोऽध्यायः	८५	१५
सम्भारीपकल्पनस्य त्रयोजनम्	८५	१७
उपकल्पनौयानि	८६	१८
वमनकर्म विधिः	८८	१
वमनार्थं मदनफलकषायमात्रा	८८	११
वमनार्थं पीतौषधस्य कर्मबोपदेशः	८८	१५
वमनस्यायोगलक्षणानि	८९	८
वमनस्य सम्यग्योगलक्षणानि	८९	१०
वमनस्यातियोगलक्षणानि	८९	१३
अतियोगाद्योषजोपद्रवाः	८९	१५
वमनान्तरं कर्मबोपदेशः	८९	१८
वमितस्य आहारविधिः	१००	४
विरेचनकर्मविधिः	१००	१७
विरिक्तस्य कर्मबोपदेशः	१००	२२
सम्भारहीनानां संशोषनपानविधिः	१०१	८

विषयाः ।	दृष्टायां पङ्क्तौ	
संशोषनपानशुषाः	१०१	१४
अध्यायीकविषयाः	१०१	१७

षोडशोऽध्यायः ।

चिकित्साप्राप्ततीयाधारयः	१०२	१
सम्यग्विरिक्तस्य लक्षणानि	१०२	८
अविरिक्तस्य लक्षणानि	१०२	११
विरेचनातियोगलक्षणानि	१०२	१६
वमनातियोगलक्षणम्	१०२	२०
वहुदोषस्य लक्षणम्	१०३	२
विशुद्धकोष्ठस्य लक्षणम्	१०३	१०
विशुद्धकोष्ठस्य पथ्यानि	१०३	२०
अतियोगाद्योगयोः कर्मबोपदेशः	१०४	१
चिकित्सा लक्षणम्	१०४	२१
विषमां धातवो यथा नास्तुवधूनि	१०५	२
विषमाश्च यथा संमा भवन्ति	१०५	२
अध्यायीक विषयाः	१०५	८

सप्तदशोऽध्यायः ।

कियन्तः शिरसीयाध्यायः	१०६	१
शिरोरोग-हृद्रोग-वातादिपरिमाणविभागज- रोग-क्षयरोग-पितृकानां		
संख्यानिर्देशः	१०६	८
शिरोरोगनिदानम्	१०६	१४
वातजशिरोरोगनिदान-लक्षणे	१०७	८
पित्तजशिरोरोगनिदानलक्षणे	१०७	२०
क्षयजशिरोरोगनिदानलक्षणे	१०८	१
त्रिदोषजशिरोरोगनिदानलक्षणे	१०८	५
क्षेमिजशिरोरोगलक्षणम्	१०८	७
वातजहृद्रोगनिदानलक्षणे	१०८	१३
पित्तजहृद्रोगनिदानलक्षणे	१०८	१७
कफजहृद्रोगनिदानलक्षणे	१०८	२१
त्रिदोषजहृद्रोगनिदानलक्षणे	१०९	२
क्षेमिजहृद्रोगनिदानलक्षणे	१०९	४
वातादीनां दृष्टिचयहतोपेक्षकः	१०९	११३

चरक-संहितायाः सूचीपत्रम् ।

॥

विषयाः ।	पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः ।	पृष्ठायां पङ्क्तौ
वातादीनां दृष्टिचयकृतरोगलक्षणम् १०८	११	वातजश्लेष्मललक्षणम् ...	११८ ३
प्रकृद्दोषस्य तथा क्षीणदोषसा		पित्तजश्लेष्मललक्षणम् ...	११८ १०
साधारणलक्षणम् ...	१११ ८	श्लेष्मजश्लेष्मललक्षणम् ...	११८ १५
रसचयलक्षणम् ...	१११ १२	द्विदोषज-त्रिदोषजश्लेष्मल-लक्षणम्	११८ २०
रक्तचयलक्षणम् ...	१११ १५	वातज्जादियोगानामन्यविध-	
मांसचयलक्षणम् ...	१११ १६	लक्षणम् ...	११८ ४
मेदःचय लक्षणम् ...	१११ १७	योगानां कृच्छ्रसाधनलक्षणम्	११८ १८
अस्थिचयलक्षणम् ...	१११ १८	योगानामुपद्रवाः ...	११८ २२
मज्जाचयलक्षणम् ...	१११ २१	योगप्रसङ्गादुप-जडिकादिविध-	
शूयलक्षणम् ...	१११ २३	रोगाणां सत्पन्निकथनम्	१२० १
पुरीषचयलक्षणम् ...	११२ २	रोहिणीकक्षरीगललक्षणम्	१२१ ८
सूत्रचयलक्षणम् ...	११२ ४	बाधोनां साध्यासाधननियमः	१२१ १४
मलचयलक्षणम् ...	११२ ६	अपरिसंख्येयविकाराणां नामादि-	
शोणःसूयलक्षणम् ...	११२ ८	निर्द्देशाभावे कर्मकोपदेशः	१२२ ३
शोणः-लक्षणम् ...	११२ १०	प्राकृतवायोः कर्मोपधि	१२२ १५
एतेषां चयकारणम् ...	११२ १६	प्राकृतपित्तस्य कर्मोपधि	१२२ १७
मधुमेहनिदानम् ...	११२ २०	प्राकृतश्लेष्मस्य कर्मोपधि	१२२ १८
प्रमेहपिडकानिदानम् ...	११२ ५	वातादीनां चयदृष्टिज्ञानाय साधारण-	
प्रमेहपिडकानां लक्षणम्	११२ ८	लक्षणम्	१२२ २१
अन्नविद्रधिनिदानम् ...	११२ २३	अध्यायोक्त विषयाः ...	१२२ ३
अन्नविद्रधिस्थानानि ...	११४ ६		
विद्रधीनां लक्षणम् ...	११४ १०		
विद्रधीनां साध्यासाधनलक्षणम्	११४ ३०		
पिडकानां उपद्रवाः ...	११५ ४		
दोषाणां त्रिविधा गुतिः	११६ १		
दोषाणां चयप्रकीपप्रथमकालाः	११६ ७		
प्राकृतवैकृतत्रयोपाणां कार्याणि	११६ ११		
अध्यायोक्त-विषयाः ...	११६ २०		
अष्टादशोऽध्यायः ।			
निशोधीसाध्यायः ...	११७ ४	अष्टीदरीयाध्यायः ...	१२३ १२
त्रिभिन्नश्लेष्म निर्द्देशः ...	११७ ४	अष्टाचक्षुरिन्द्रियगोचककरण-	
आगन्तुश्लेष्मनिदानम् ...	११७ ५	श्लेष्मोद्देशः	१२३ १४
आगन्तुश्लेष्मोनां प्रथमोपायः	११७ १३	अष्टीदराणां निर्द्देशः	१२४ ८
दोषजश्लेष्मनिदानम् ...	११७ १५	सप्तकुष्ठानां निर्द्देशः	१२४ १४
		षड्विधातिसारान्नं निर्द्देशः	१२४ १८
		पञ्चविधशुक्रानां निर्द्देशः	१२४ २०
		पञ्चविधश्लेष्मदोषाणां निर्द्देशः	१२४ २०
		पञ्चविधकासानां निर्द्देशः	१२४ २१
		पञ्चविधश्वासानां निर्द्देशः	१२४ २२
		पञ्चविधहृत्कानां निर्द्देशः	१२४ २३
		पञ्चविधवृण्णाणां निर्द्देशः	१२४ १

विषयाः ।	पृष्ठायां	पङ्क्तौ	विषयाः ।	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
पञ्चविधहर्षाणां निर्देशः	१९५	३	रोगाणां द्विविधमभिधानम्	१९८	६
पञ्चविधारोचकानां निर्देशः	१९५	४	विकाराणामपरिसंख्येयत्वम्	१९८	७
पञ्चविधमिरीरोगाणां निर्देशः	१९५	४	आगन्तुविकाराणां हेतुः	१९८	८
पञ्चविधहृज्जोगाणां निर्देशः	१९५	५	दोषजविकाराणां हेतुः	१९८	१०
पञ्चविधपाण्डुरोगाणां निर्देशः	१९५	६	निजागन्तुविकाराणां		
पञ्चोन्मादानां निर्देशः	१९५	७	प्रयोजकहेतुः	१९८	१३
चतुर्भिधापक्वाराणां निर्देशः	१९५	८	आगन्तुदोषजयोक्तपक्वित्त्वम्	१९८	१६
चतुर्भिधानां नेत्ररोग-कर्णरोग-प्रतिशय-			दोषाणां स्थानविभागः	१९८	१८
सुखरोग-मण्ड्योदोष-मन्दरोग-सूक्ष्मा-			शरीरचरकुपिताकुपितदोषाणां		
रोगाणां निर्देशः	१९५	१०	कर्माणि	१९८	३
चतुर्भिधश्लेष्मरोगाणां निर्देशः	१९५	१२	दोषजरीगणां संख्याकथनम्	१९८	८
चतुर्भिधकृम्यानां निर्देशः	१९५	१३	अश्लीतिवातविकारनिर्देशः	१९८	१२
त्रिविधश्लेष्मणां निर्देशः	१९५	१५	वृत्तस्य स्वरूपाणि	१९०	१०
त्रिविधकिलासनां निर्देशः	१९५	१५	वातस्य कर्माणि	१९०	१२
त्रिविधरक्तपित्तानां निर्देशः	१९५	१६	वातविकाराणां चिकित्साक्रमः	१९०	१६
द्विविधज्वराणां निर्देशः	१९५	१८	अत्राग्निंशतपित्तविकारनिर्देशः	१९१	१
द्विविधघ्नानां निर्देशः	१९५	१८	पित्तस्य स्वरूपाणि	१९१	१६
द्विविधायामानां निर्देशः	१९५	१८	पित्तस्य कर्माणि	१९१	१८
द्विविध गृध्रसीनां निर्देशः	१९५	२०	पित्तविकाराणां चिकित्साक्रमः	१९१	२२
द्विविध कामलानां निर्देशः	१९५	२१	विंशतिस्त्रैश्विकारनिर्देशः	१९२	७
द्विविधामदोषस्य निर्देशः	१९५	२१	क्षेपणः स्वरूपाणि	१९२	१८
द्विविधवारतक्तस्य निर्देशः	१९५	२२	क्षेपणः कर्माणि	१९२	२०
द्विविधार्शसां निर्देशः	१९५	२३	क्षेपणविकाराणां चिकित्साक्रमः	१९२	१
अरूक्ष्णस्य निर्देशः	१९६	१	चिकित्सीरौतिः	१९२	११
सन्नासस्य निर्देशः	१९६	१	अध्यायोक्तविषयाः	१९२	१८
महागदस्य निर्देशः	१९६	२			
विंशतिविधक्रिमिजातीनां निर्देशः	१९६	४	अष्टौभिर्द्वितीयोऽध्यायः	१९४	६
विंशतिविधप्रमेहानां निर्देशः	१९६	१०	अष्टौ निन्दितपुत्राः	१९४	८
विंशतिविधयोनिव्यापदां निर्देशः	१९६	१०	अतिस्त्रौलास्य दोषाः	१९४	१२
निजागन्तुविकारनिर्देशः	१९७	१	अतिस्त्रौलास्य हेतवः	१९४	१४
अध्यायोक्तविषयाः	१९७	१३	अतिस्त्रौलास्य सहेतुकं रूपम्	१९४	१०
			अतिफोर्मस्य हेतवः	१९५	१०
			अतिकार्यस्य लक्षणम्	१९५	२१
			अतिस्त्रौलास्योपचर्या	१९६	४
			अतिस्त्रौलातिक्रमेण अतिक्रमेण		
			अत्रैव	१९६	६
महारोगाध्यायः	१९८	२			
चतुर्भिधरोगनिर्देशः	१९८	४			
रोगाणां द्विविधाप्रकृतिः	१९८	६			

विंशोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
सममांसचयस्य प्रशंसा	१३६ ८
अतिरूक्षस्य चिकित्सा	१३६ १४
अतिकृशस्य चिकित्सा	१३७ ७
निद्रायाः कारणम्	१३७ १८
निद्रायां शुष्काः	१३७ २१
अकालनिद्रातिनिद्रयोर्दोषाः	१३७ २३
येषां दिवानिद्रा प्रशस्ता	१३८ ४
दिवानिद्रानिषेधः	१३८ १४
दिनानिद्रायापदः	१३८ १८
रात्रिजागरणदिवान्प्रपनासौन-	
प्रचल्लायितानां शुष्काः	१३९ ३
निद्रानाशचिकित्सा	१३९ ७
निद्रानाशकारणम्	१३९ १३
निद्रामैदः	१३९ १८
अध्यायोक्तविषयाः	१४० १

हाविंशोऽध्यायः ।

लङ्घनदृक् हृषीयोऽध्यायः	१४० ११
लङ्घनदृक् हृणवचणस्ते हनस्ते दन-	
सम्भनानां लक्षणम्	१४१ ४
लङ्घनद्रव्यम्	१४१ १३
दृक् हृणद्रव्यम्	१४१ १३
वृक्षद्रव्यम्	१४१ १४
स्ते हनद्रव्यम्	१४१ १७
स्ते दनद्रव्यम्	१४१ १८
सम्भनद्रव्यम्	१४१ २१
लङ्घनप्रकाराः	१४१ २३
येभ्यो यज्जङ्घनं हिंसम्	१४२ २
दृक् हृणमांसम्	१४२ १४
ये ये दृक् हृणीयाः	१४२ १६
यानि दृक् हृणानि	१४२ १८
यानि वृक्षानि	१४२ २२
ये ये वृक्षणीयाः	१४३ १
यानि सम्भनानि	१४३ ४
ये ये सम्भनीयाः	१४३ ७

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
लङ्घनलक्षणम्	१४३ ८
अतिकृत-लङ्घनस्य लक्षणम्	१४३ १३
दृक् हृणस्यातिकृतदृक् हृणस्य च	
लक्षणम्	१४३ १७
वृक्षस्यातिकृतवृक्षस्य च लक्षणम्	१४३ १८
सम्भनलक्षणम्	१४३ २०
अतिस्तम्भनलक्षणम्	१४३ २१
दोषाणां संसर्गः	१४४ ४
अध्यायोक्तविषयाः	१४४ ८

ब्रह्मविंशोऽध्यायः ।

सन्तर्पणीयोऽध्यायः	१४४ १३
सन्तर्पणद्रव्याणि	१४४ १६
सन्तर्पणनिमित्तजा रोगाः	१४४ २०
सन्तर्पणनिमित्तजरोगाणां	
चिकित्सा	१४५ ४
अपतर्पणनिमित्तजा रोगाः	१४५ २०
अपतर्पणजरोगाणां चिकित्सा	१४७ ३
अध्यायोक्तविषयाः	१४८ २

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

विधिशोणितोऽध्यायः	१४८ ७
विशदशोणितविधिः	१४८ ८
विशदशोणितफलम्	१४८ ११
शोणितदुष्टेर्निदानम्	१४८ १३
दुष्टशोणितजा रोगाः	१४९ ४
रक्तजरोगलक्षणम्	१४९ १७
शोणितजरोगचिकित्सा	१४९ १८
वृक्षतन्निदीषदुष्टशोणितलक्षणम्	१४९ २३
विशदशोणितलक्षणम्	१५० ४
रक्तमीचणान् यानि पथ्यानि	१५० ६
विशदरक्तपुष्पस्य लक्षणम्	१५० ८
मदस्य रक्तस्य रोगाणां निदान-	
पूर्विका सम्प्रतिः	१५० १०
वातश्लेष्मदरोगलक्षणम्	१५० २०

विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
पित्तजमदरोगलक्षणम्	१५०	२२	षट् चन्ध्यासवाः	१६३	१
कफजमदरोगलक्षणम् ...	१५१	१	षड्विंशतिः फलासवाः	१६३	२
सन्निपातजमदरोगलक्षणम्	१५१	३	एकादश भूलासवाः	१६३	३
भेदाज-विषज-रक्तज-मदरोगाणां			विंशतिः सारासवाः	१६३	०
लक्षणम् ...	१५१	४	दश पुण्यासवाः	१६३	१०
वातजमूर्च्छालक्षणम् ...	१५१	७	धत्वारः काण्ठासवाः	१६३	१३
पित्तजमूर्च्छालक्षणम् ...	१५१	११	द्वौ पचासवौ	१६३	१३
कफजमूर्च्छालक्षणम् ...	१५१	१४	चत्वारस्तृणासवाः	१०३	१३
सन्निपातजमूर्च्छालक्षणम्	१५१	१८	एकः शर्करासवः	१६३	१४
भेदाजमदरोगस्य सम्प्रतिपत्त्यर्थक-			अध्यायोक्तविषयाः	१६४	०२
लक्षणम् ...	१५१	२३			
सन्निपातजमदरोगस्य चिकित्सा	१५२	६	षड्विंशोऽध्यायः ।		
मदमूर्च्छारोगचिकित्सास्वरूपम्	१५२	२२	आत्रेयभद्रकाव्यीयोऽध्यायः	१६४	
अध्यायोक्तविषयाः	१५३	१०	आत्रेयप्रमुखाणां स्वर्णाणां रसाहार-		
			विषयिणी आलोचना	१६४	
पञ्चविंशोऽध्यायः ।			आत्रेयस्य मीमांसयां षड्विंश-		
यज्जः पुरुषीयोऽध्यायः ...	१५३	१०	स्थापनम्	१६४	१६
रोगपुरुषयोस्तत्पत्तिविषयको			रसात्रयद्रव्याणां गुणाः	१६४	२१
मुनीनां वादः	१५४	५	चारस्य स्वरूपम्	१६४	२३
विवदतो मुनीन् प्रति आत्रेयस्य			सर्वद्रव्याणां स्वरूपं गुणाः		
उपदेशः	१५५	०२२	कर्माणि च	१६६	१४
रोगाणां पुरुषस्य चाभिवृद्धि-			पार्थिवद्रव्याणां गुणाः कर्माणि च	१६६	१७
कारणानि	१५६	१९	आयुर्द्रव्याणां गुणाः कर्माणि च	१६६	२०
हिताहिताहारजातानां लक्षण-			अग्नेयद्रव्याणां गुणाः कर्माणि च	१६६	२२
विषयकोऽभिवृद्धिप्रश्नः	१५६	१८	वायव्यद्रव्याणां गुणाः कर्माणि च	१६७	१
हिताहिताहारयोः संक्षेपलक्षणम्	१५७	१८	आकाशात्मकद्रव्याणां गुणाः		
आहारविधिविशेषाणां लक्षण-			कर्माणि च	१६७	३
कृतोऽवयवतस्य आख्यानम्	१५७	६	द्रव्याणां कर्माणीत्याधिकारण-		
हिततमानि आहारद्रव्याणि	१५७	१६	कालोपायफललक्षणम्	१६७	५
अहिततमानि आहारद्रव्याणि	१५८	४	सिषष्टिविधरसविकल्पः	१६७	१२
कर्माध्यायानां प्राधान्यतः			असंख्येय-रसकल्पना	१६८	०
प्रयोजनीयानि द्रव्याणि	१५८	१०	चिकित्सासु रसप्रयोगः	१६८	११
अध्याधिकाररसा संयोजनम्	१६२	५	रसविकल्पज्ञस्य गुणाः	१६८	१५
नवस्य आसवयोनयः	१६२	१०	रसाग्निरसलक्षणम्	१६८	१७
चतुर्भूतिविधाः अस्त्रावाः	१६२	२२	परलादिद्रव्यगुणकथनम्	१६८	१८

विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
परापरात्वलक्षणम् ...	१६८	२३
युक्तिलक्षणम् ...	१६९	१
संख्यालक्षणम् ...	१६९	२
विभागलक्षणम् ...	१६९	४
धृष्टलक्षणम् ...	१६९	५
संस्कारलक्षणम् ...	१६९	६
अभ्यासलक्षणम् ...	१६९	७
रसानामादिकारणम् ...	१६९	१६
महाभूतानां नूनातिरेक-		
बाहुल्याद् रसानां षड्विभागः	१६९	१९
महाभूतानां नूनातिरेक		
विशेषे हेतुः ...	१७०	२१
भूतविशेषरतं चत्वारो धर्मान्तरम्	१७०	३
यथाद्रव्यं षड्रसानां गुणकर्मणी	१७०	७
मधुररसस्य गुणकर्मणी	१७०	८
अनुपपद्यमानस्य मधुररसस्य		
दोषाः ...	१७०	१५
अक्षररसस्य गुणकर्मणी ...	१७०	२१
अनुपपद्यमानस्याक्षररसस्य दोषाः	१७१	२
लवणरसस्य गुणकर्मणी	१७१	९
अनुपपद्यमानस्य लवणरसस्य		
दोषाः ...	१७१	१४
कटुरसस्य गुणकर्मणी ...	१७१	२१
अनुपपद्यमानस्य कटुररसस्य दोषाः	१७२	५
तिक्तरसस्य गुणकर्मणी	१७३	१२
अनुपपद्यमानस्य तिक्तरसस्य		
दोषाः ...	१७२	१७
कषायरसस्य गुणकर्मणी	१७२	२२
अनुपपद्यमानस्य कषायरसस्य		
दोषाः ...	१७२	३१
रसानामुपयोगविधिः	१७२	७
रसविशेषाद् विपाकविशेषाच्च		
वीर्यविशेषकथनम् ...	१७३	१२
विपाकलक्षणदिकथनम्	१७४	१४
वीर्यशुद्धयम् ...	१७५	४

विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
एकद्रव्यनिदानां रसवीर्यविपाकानां		
ज्ञानार्थं लक्षणम् ...	१७५	८
प्रभावस्य लक्षणीदाहरणे	१७५	१०
षुद्धसविज्ञानम् ...	१७५	२०
विरुद्धाहारलक्षणम् ...	१७६	१०
वैरोधिकाहारलक्षणरोगाश्च	१७२	२२
वैरोधिकाहारलक्षणम् ..	१७८	१९
वैरोधिकाहाररोगीणां		
चिकित्सास्त्वम् ...	१७९	२
अध्यायोक्तव्यपयाः ...	१८९	१०

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अन्नपानविधिरंधायः ...	१८०	२
विधिविहितमन्नपानं तदगुणाय	१८०	४
प्रायेणैवोपयुज्यमानानां		
द्रवाणां गुणाः ...	१८०	१०
द्रवाणां दगसंयुक्ताः ...	१८०	१९
शूकधान्यवर्गः	१८१	१
शालिधान्यानां प्रकारा गुणाय	१८१	२
पथिकधान्यानां प्रकारा गुणाय	१८१	१२
जीहिधान्यानां गुणाः	१८१	१६
कुंधान्यानां प्रकारा गुणाय	१८१	१८
लघुधान्यानां प्रकारा गुणाय	१८१	२०
यवसंयुगाः ...	१८२	१
केणुयवस्य गुणाः ...	१८२	३
गोधूमस्य गुणाः ...	१८२	५
नान्दीमुखमधुलिकयैर्गुणाः	१८२	७
शमीधान्यवर्गः	१८२	१०
शुद्धस्य गुणाः ...	१८२	११
भाषस्य गुणाः ...	१८२	१३
राजनाषट्कस्य गुणाः ...	१८२	१५
कुलत्पस्य गुणाः ...	१८२	१७
सुकुटुकस्य (वनसुह) गुणाः	१८२	१९
अणुकमसूरवल्लीकादरेणानां गुणाः	१८२	२१

चरक-संहितायाः सूचीपत्रम् ।

विषयाः ।	पृष्ठायां पङ्क्तौ	
तिलसा गुणाः ...	१८३	३
शिम्लीना गुणाः ...	१८३	५
आह्वया गुणाः ...	१८३	६
अवलगुजैङ्गजयोर्वीजानां		
निष्ठावत्य च गुणाः ...	१८३	१०
काकाण्डोमाकगुणानां गुणाः	१८३	११
मांसवर्गः	१८३	१४
प्रसहप्राणिनां निर्देशः	१८३	१५
भूमिशयप्राणिनां निर्देशः	१८३	२०
आनूपप्राणिनां निर्देशः	१८४	१
वारिशयानां निर्देशः	१८४	३
अन्वुचारिणां निर्देशः	१८४	६
आङ्गलप्राणिनां निर्देशः	१८४	१२
विष्करप्राणिनां निर्देशः	१८४	१४
प्रतुदप्राणिनां निर्देशः	१८४	२३
प्रसहादीनां निरुक्ता लक्षणं		
मांसानामश्वविधा योनिश्च	१८५	०
प्रसहभूशयानूपवारिजवारिचारि-		
प्राणिनां गुणाः ...	१८५	१३
प्रसहानां विशेषगुणाः	१८५	१०
विष्करप्रतुदजाङ्गलप्राणिनां		
गुणाः ...	१८५	१८
वर्तकादिविष्करप्राणिनां		
विशेषगुणाः ...	१८५	२२
आजमांसगुणाः ...	१८५	२३
आविकमांसगुणाः ...	१८६	१
बर्हिणां विशेषगुणाः ...	१८६	६
हंसानां विशेषगुणाः ...	१८६	८
कुक्कुटानां विशेषगुणाः	१८६	१०
तिमिरिणां विशेषगुणाः	१८६	१२
कपिचलानां विशेषगुणाः	१८६	१४
आवमांसस्य विशेषगुणाः	१८६	१६
गोधामांसस्य गुणाः	१८६	१८
शङ्खकमांसस्य गुणाः	१८६	२०

विषयाः ।	पृष्ठायां पङ्क्तौ	
गृहदासिकपीतानां गुणाः	१८६	२२
वनवासिकपीतानां गुणाः	१८७	१
शूकमांसस्य गुणाः ...	१८७	३
चटकमांसस्य गुणाः ...	१८७	५
शंशकमांसस्य गुणाः ...	१८७	७
एणमांसस्य गुणाः ...	१८७	९
गन्धमांसस्य गुणाः ...	१८७	११
मत्स्यगानां गुणाः ...	१८७	१३
कूर्ममांसस्य गुणाः ...	१८७	१५
वराहमांसस्य गुणाः ...	१८७	१७
माहिषमांसस्य गुणाः ...	१८७	१९
धार्तराष्ट्रादिपक्षिणामण्डस्य		
गुणाः ...	१८७	२१
मांसप्रशंसा	१८८	२
शार्कवर्गः	१८८	
पाठाशुषाशमीवास्तुक्षुक्षुनिषर्क-		
शार्कानां गुणाः ...	१८८	६
काकमाचशार्कगुणाः	१८८	८
राजचवकशार्कगुणाः	१८८	१०
कालशार्कगुणाः ...	१८८	१२
कालीयशार्कगुणाः ...	१८८	१३
अश्वजिह्वीशार्कगुणाः ...	१८८	१४
गुपीदिकाशार्कगुणाः ...	१८८	१६
तण्डुलीयकशार्कगुणाः ...	१८८	१८
मण्डूकपर्णशार्कगुणाः ...	१८८	२१
खण्डशार्कप्रभृतीनां गुणाः	१८९	४
शर्पादिपृष्णानां गुणाः	१८९	१६
न्यग्रोधादिपृष्णानां गुणाः	१८९	१७
वत्सादनौप्रभृतीनां गुणाः	१८९	२०
चूपेर्वाकयोर्गुणाः ...	१९०	९
पक्षीर्वाकगुणाः ...	१९०	८
मृगशार्कगुणाः ...	१९०	९
चिर्मिदैर्वाकयोर्गुणाः	१९०	१०
पक्षीर्वाकगुणाः ...	१९०	११

विषयः	प्रथायां पङ्क्तौ
केलूटादीनां गुणाः ...	१८० १३
उत्पलानां गुणाः ...	१८० १४
तालप्रलम्बस्य गुणाः ...	१८० १६
सर्जूरतालश्रव्ययोगुणाः	१८० १७
तद्वटविसशालकक्रौञ्चादनकशेखर- शृङ्गाटकाङ्गुलीडानां गुणाः	१८० १८
सपुष्पफलनालानां कुचुदीत- पलानां गुणाः ...	१८० २०
पुष्करवीजस्य गुणाः ...	१८० २१
सुंझातकस्य गुणाः ...	१८१ १
विदारिकन्दस्य गुणाः ...	१८१ २
अस्त्रीकाकन्दस्य गुणाः ...	१८१ ५
सार्पपेशकस्य गुणाः ...	१८१ ७
पिण्डालुकस्य गुणाः ...	१८१ ८
कचजातिशकानां गुणाः	१८१ ९
फलवर्गः ...	१८१ १३
मृद्वीकानां गुणाः ...	१८१ १४
खर्जूरस्य गुणाः ...	१८१ १८
फलस्य गुणाः ...	१८१ २०
परुषकमधुकुयोर्गुणाः ...	१८१ २१
आघातस्य गुणाः ...	१८१ २२
पक्तालनारिकेलफलयोगुणाः	१८२ २
भव्यफलस्य गुणाः ...	१८२ ४
अक्षपरुषकद्राक्षावदरावकक- निकुञ्चानां गुणाः ...	१८२ ६
पक्कावकस्य गुणाः ...	१८२ ८
पारावतफलस्य गुणाः ...	१८२ १०
काशार्थफलस्य गुणाः ...	१८२ १२
तूदफलस्य गुणाः ...	१८२ १३
टङ्गफलस्य गुणाः ...	१८२ १४
आमकवित्स्य गुणाः ...	१८२ १५
पक्कापित्स्य गुणाः ...	१८२ १७
फक्कवित्स्य गुणाः ...	१८२ १८
वालवित्स्य गुणाः ...	१८२ १९

विषयः	प्रथायां पङ्क्तौ
वालपक्कावणां गुणाः ...	१८२ २०
जाम्बवफलस्य गुणाः ...	१८२ २२
मधुरवदरस्य गुणाः ...	१८२ २३
शुक्लवदरस्य गुणाः ...	१८२ २४
सिम्बितिकाफलस्य गुणाः	१८२ २५
गाङ्गेरुकीप्रभृतीनां गुणाः	१८२ २६
पक्कापनसादीनां गुणाः ...	१८२ २७
लवलीफलस्य गुणाः ...	१८२ २८
नीपादीनां गुणाः ...	१८२ २९
पेङ्गुदफलस्य गुणाः ...	१८२ ३०
तिन्दुकफलस्य गुणाः ...	१८२ ३१
आमलकस्य गुणाः ...	१८२ ३२
विभीतकस्य गुणाः ...	१८२ ३३
दाडिमस्य गुणाः ...	१८२ ३४
वृक्षौखलस्य गुणाः ...	१८२ ३५
अस्त्रीकाया गुणाः ...	१८२ ३६
अखवेतस्य गुणाः ...	१८२ ३७
मातुलुङ्गकेशरस्य गुणाः	१८२ ३८
कचुरस्य गुणाः ...	१८२ ३९
नागरङ्गफलस्य गुणाः ...	१८२ ४०
वातामामिषुकाद्योदुसुक्कलक- निकोचकानां गुणाः ...	१८२ ४१
मिथ्यालफलस्य गुणाः ...	१८२ ४२
क्षेमामकफलस्य गुणाः	१८२ ४३
आङ्गीठफलस्य गुणाः ...	१८२ ४४
शमीफलस्य गुणाः ...	१८२ ४५
करलफलस्य गुणाः ...	१८२ ४६
अस्त्राघातकदन्तशठकरमद- रिवृक्षानां गुणाः ...	१८२ ४७
वार्त्तिकस्य गुणाः ...	१८२ ४८
मर्कटकीफलस्य गुणाः ...	१८२ ४९
आलिकीफलस्य गुणाः ...	१८२ ५०
अर्द्धोदुम्बरभेदनमोषफलानां गुणाः ...	१८२ ५१
भक्षत्तकस्य गुणाः ...	१८२ ५२

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
हरितवर्गः	१८५ ४	समष्ट्याया यवसा सुराया गुणाः	१८७ ११
आम्रकसा गुणाः	१८५ ५	मधूलिकासुराया गुणाः	१८७ १२
धन्वीरसा गुणाः	१८५ ७	सौवीरकतूषोदकयोगुणाः	१८७ १३
बालवृक्षसिद्धशृङ्गाणां मूलकानां		असक्तालिकसा गुणाः	१८७ १४
गुणाः	१८५ ८	नूतनमदगुणाः	१८७ १७
सुरससा गुणाः	१८५ ११	जीर्णमदगुणाः	१८७ १८
यमान्यज्यं कश्मिष्णु शालेयभृष्टकानां		सालिकैर्विविधत् पीतसा	
गुणाः	१८५ १३	मदगुणाः	१८७ १८
जलपिप्पलीगण्डीरशृङ्गवेरी-		जलवर्गः	१८८ १
तुलसीगुणाः	१८५ १४	ऐन्द्रजलसा गुणान्तरे कारणम्	१८८ २
भूल्लुण्ठसा गुणाः	१८५ १७	ऐन्द्रजलसा बहुगुणाः	१८८ ३
खरादाया गुणाः	१८५ १८	भूपतितसा ऐन्द्रजलसा पात्राग्निदेन	
धान्यकाजगन्धानुमुखानां गुणाः	१८५ १९	गुणान्तरम्	१८८ ८
गृह्णनकसा गुणाः	१८५ २१	ऐन्द्र-कार-हिमजलानां गुणाः	१८८ ११
पलाण्डोर्गणाः	१८६ १	ऐन्द्रजलसा उत्कर्षः	१८८ १३
लशुनसा गुणाः	१८६ २	प्रशलजलसा लक्षणम्	१८८ १६
हरितवर्गं ज्ञानां शुष्ककन्दानां		वार्षिकजलानां गुणाः	१८८ १८
फलानाञ्च गुणाः	१८६ ५	शारदजलसा गुणाः	१८८ १९
मद्यवर्गः	१८६ ८	हेमन्तजलसा गुणाः	१८८ २०
मदगुणां सामान्यगुणाः	१८६ ९	शिशिरजलसा गुणाः	१८८ २३
येषु रोगेषु सुरा प्रशस्ता	१८६ ११	वासन्तिकजलसा गुणाः	१८८ २४
येषु रोगेषु नादूरा प्रशस्ता	१८६ १३	पैथिकजलसा गुणाः	१८८ २५
जगलमदगुणाः	१८६ १४	शार्दकजलसा प्रशस्ता	१८८ २६
अरिष्टगुणाः	१८६ १७	हिमवत्प्रभवन्दीजलानां गुणाः	१८८ ३०
शार्करसासवेसः गुणाः	१८६ १८	मलयप्रभवन्दीजलानां गुणाः	१८८ ३१
पल्लवससा गुणाः	१८६ २१	पश्चिमाभिमुखीनदीजलानां गुणाः	१८८ ३२
शीतरीसिकसा गुणाः	१८७ १	पूर्वसमुद्रगन्दीजलानां गुणाः	१८८ ३३
गौडारिष्टगुणाः	१८७ २	पारिपानविश्रामसह्यभवनदी	
आचिकैः सुराया गुणाः	१८७ ४	जलानां गुणाः	१८८ ३४
सुरासवसा गुणाः	१८७ ५	वर्षाजलवहनदीजलानां गुणाः	१८८ ३५
महासवमैरिययोगुणाः	१८७ ६	वर्षापूर्वप्रभतीनां जलगुणाः	१८८ ३७
धातकीपलातावसा गुणाः	१८७ ७	दूषितजललक्षणम्	१८८ ३८
सर्पिकैः सुरासवसा गुणाः	१८७ ८	समद्रजलसा दोषाः	१८८ ३९
मार्दवसवसा गुणाः	१८७ ९	दुग्धवर्गः	१८९ १

विषयाः	प्रश्नायां पङ्क्तौ	विषयाः	प्रश्नायां पङ्क्तौ
अमुक्ततैलगुणनिर्देशः ...	२०६ २२	मात्राविवरणम् ...	२११ ६
वसामज्जोगुणाः ...	२०७ १	अमापेक्षिणी मात्रा ...	२११ ७
विषमेषजस्य गुणाः ...	२०७ २	यदर्थं मात्राया गुरुत्ववचिना	२११ ८
आर्द्रायाः शुष्कायाश्च पिप्पला-		हितान्नपानसेवनस्य फलम्	२११ १३
गुणाः ...	२०७ ५	अन्नप्रशंसा ...	२११ २२
मरिचस्य गुणाः ...	२०७ ७	अध्यायोक्तविषयाः ...	२१२ ५
हिङ्गुनी गुणाः ...	२०७ ८	अष्टाविंशोऽध्यायः ।	
सैन्धवलवणस्य गुणाः ...	२०७ ११	विविधाश्रितपीतीयाध्यायः	२१२ ११
सौवर्चलस्य गुणाः ...	२०७ १२	अश्रितपीतलीङ्खादितानां	
विड्मूलवणस्य गुणाः ...	२०७ १५	फलम् ...	२१२ १६
औद्धिदलवणस्य गुणाः ...	२०७ १७	धातूनां आहारः ...	२१२ १७
काललवणस्य गुणाः ...	२०७ १८	आहारजरसकिष्टयोः कार्यम्	२१२ १८
सामुद्रकपीडूलवणयोगुणाः	२०७ १९	हीनाभिद्वसलानां चिकित्सा	२१२ ७
सर्वविधलवणस्य गुणाः	२०७ २०	रोगप्रकृतयः ...	२१२ २१
यवचारस्य गुणाः ...	२०७ २१	अपथ्यदेहदोषभेदकशाद्दोगाणामाश्च	
सर्वविधचारस्य गुणाः	२०७ २३	नाश्वस्युत्थानविवरणम्	२१४ २
कारवौकुञ्चिकाजाजीयमानौघान्य-		रसप्रदोषजा रोगाः ...	२१४ १८
तुम्बुरूषां गुणाः ...	२०८ २	रक्तदोषजा रोगाः ...	२१४ २३
नवपुरातनयोः शूकशमी-		मांसदोषजा रोगाः ...	२१५ ५
धान्ययोगुणाः ...	२०८ ७	मेदीदोषजा रोगाः ...	२१५ ७
अप्रशस्तमांसलक्षणम् ...	२०८ ११	अस्त्रिदोषजा रोगा ...	२१५ ८
प्रशस्तमांसलक्षणम् ...	२०८ १२	मज्जदोषजा रोगाः ...	२१५ ११
मांसरसस्य गुणाः ...	२०८ १४	शक्तदोषजा रोगाः ...	२१५ १३
येभ्यो मांसरसो हितः ...	२०८ १५	इन्द्रियगतदोषजा रोगाः	२१५ १७
अप्रशस्तशूललक्षणम् ...	२०८ २१	स्नायुशरीरकण्ठरागतदोषजा	
अप्रशस्तफललक्षणम् ...	२०८ २३	रोगाः ...	२१५ १८
अनुपानविधिः ...	२०८ ४	मलगतदोषजा रोगदः ...	२१५ २१
अनुपानकार्यम् ...	२०८ १६	आहारजरोगाणां पथ्यत्रिविधः	२१५ २३
भोजनानन्तरं येषां अनुपानं		रसादिजानां रोगाणां चिकित्सा	२१६ ४
निषिद्धम् ...	२०८ २२	कौष्ठश्रितदोषाणां रसादिस्त्रानेषु	
अनुपानव्रवैकदेमनिर्देशः	२१० ४	गमनहेतुः ...	२१६ १६
अनुपातविधौ परीक्षाविषयः	२१० ८	दोषाणां शास्त्राभ्यः कौष्ठगमनहेतुः	२१६ २०
चरादिपरीक्षाविषयाणां लक्षणम्	२१० १०	जाताजातदोषाणां चिकित्सा-	
चतुष्पदानां लिङ्गसामाना		स्वप्नम् ...	२१६ २२
गुरुत्वनिर्देशः ...	२१० २२	परीक्षलक्षणम् ...	२१७ ५

विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
प्राज्ञाश्रयोक्तिः	२१७	८
संख्यासुराणां हितानि	२१७	१७
अध्यायोक्तविषयाः	२१७	२२
एकोनविंशोऽध्यायः ।		
दशप्राणायतनीयोऽध्यायः	२१८	१०
शङ्खादिदशप्राणायतनानि	२१८	१२
द्विविधो भिषक्	२१८	१६
प्राणाभिसरभिषजोऽलक्षणम्	२१९	१
रोगाभिसरभिषजोऽलक्षणम्	२२०	१९
रोगाभिसरभिषग् वृज्जीनीयः	२२१	१७
अध्यायोक्तविषयाः	२२२	३

विंशोऽध्यायः ।

अथ दशमहाश्रुतीयोऽध्यायः	२२२	८
महाश्रुलाया महाफलायवश्च		
धमन्याः स्थानं	२२२	१०
हृदयशब्दस्य पर्यायः	२२२	११
हृदयस्य प्राधान्यम्	२२२	१२
धमनीनां महाश्रुललम्	२२२	२०
धमनीनां महाफललम्	२२३	१
धमनीनां शिराशब्दानां		
निवृत्तिः	२२३	८
हृदयादीनां परिपालकस्य		
यत्कर्तव्यं	२२३	८
प्राणवर्जनादीनामुत्कृष्टतम एकैक		
उपायः	२२३	१३
आयुर्वेदविरोधलक्षणम्	२२३	१८

विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
वाक्काशोवाक्यार्थोऽर्थवयवश्च-		
तन्त्रादीनामुक्तिः	२२३	२०
आयुर्वेदो यत्थ वेदसंगान्तर्गतः	२२४	८
चिकित्सायाः फलम्	२२४	११
आयुषः पर्यायः	२२४	१६
आयुर्वेदस्य लक्षणम्	२२४	१८
लक्षणत आयुषोऽलक्षणम्	२२४	१८
सुखासुखयोरायुषोऽलक्षणम्	२२४	१९
हिताहितयोरायुषोऽलक्षणम्	२२४	१
प्रमाणाप्रमाणत आयुषोऽलक्षणम्	२२४	८
आयुर्वेदस्य प्रयोजनम्	२२४	१५
आयुर्वेदस्य नित्यलम्	२२४	१७
आयुर्वेदस्य अष्टाङ्गानि	२२४	८
आयुर्वेदो यैर्यदर्थं मधेयतयः	२२४	१२
भिषकपरौचित्यं पञ्चाविधिः	२२४	१३
आयुर्वेदस्य पर्यायः	२२७	३
तन्त्रार्थं स्वरूपम्	२२७	४
तन्त्रसंग्रहौ स्थानानि	२२७	८
स्थानेषु अध्यायसंग्रहः	२२७	८
स्थानार्थं स्वरूपम्	२२७	१६
नास्ति सन्ध्यामध्यायानां निर्देशः	२२७	१८
अध्यायार्थं स्वरूपम्	२२७	१३
प्रश्नप्रश्नार्थोऽलक्षणम्	२३०	१५
तन्त्रादीनां निवृत्तिः	२३०	१७
कपटभिषजाभावरणम्	२३०	२१
कपटभिषकु बुद्धिमताभावरणम्	२३१	१९
अध्यायोक्तविषयाः	२३२	४

इति सूत्रसंज्ञकस्य सूचीपत्रं समाप्तम् ।

निदान-स्थानस्य सूचीपत्रम् ।

विषयाः प्रष्टायां पङ्क्तौ

प्रथमोऽध्यायः ।

ज्वरनिदानम्	...	२३७	३
निदानस्य पर्यायः	...	२३७	६
निदानस्य च विधयः	...	२३७	७
आधेः प्रकारभेदः	...	२३७	८
आधेः पर्यायः	...	२३७	११
आधेर्ज्ञानोपायाः	...	२३८	१
निदानपूर्वकपलिक्रीपशयसम्प्राप्तिर्ना			
लक्षणानि	...	२३८	२
सम्प्राप्तेर्भेदा उदाहरणानि च	...	२३८	७
आदौ ज्वरनिर्देशकारणम्	...	२३८	१२
ज्वरस्याद्यौ कारणानि	...	२३९	१
वातज्वरनिदानम्	...	२३९	६
वातज्वरसम्प्राप्तिः	...	२३९	९
वातज्वरलक्षणम्	...	२३९	१३
वातज्वरसोपशयोऽनुपशयश्च	...	२४०	३
पित्तज्वरनिदानम्	...	२४०	५
पित्तज्वरसम्प्राप्तिः	...	२४०	७
पित्तज्वरलक्षणम्	...	२४०	११
पित्तज्वरसोपशयोऽनुपशयश्च	...	२४०	१७
श्लेष्मज्वरनिदानम्	...	२४०	१९
श्लेष्मज्वरसम्प्राप्तिः	...	२४०	२०
श्लेष्मज्वरलक्षणम्	...	२४१	१
श्लेष्मज्वरसोपशयोऽनुपशयश्च	...	२४१	८
द्वन्द्वसन्निपातज्वराणां निदानं सम्प्राप्तिः	...	२४१	१०
लिङ्गश्च	...	२४१	१०
आगन्तुज्वरनिदानम्	...	२४१	२०
आगन्तुज्वरे कारणभेदेन दीवानुषन्धः	...	२४१	२२
ज्वरस्य भेदः	...	२४२	४
ज्वरस्य पूर्वकपातिः	...	२४२	८

विषयाः प्रष्टायां पङ्क्तौ

ज्वरेऽतपतिः	...	२४२	२०
ज्वरपूर्वकपे ज्वरदौ वा	...	२४२	२०
चिकित्सा	...	२४२	६
जीर्णज्वरे चिकित्सा	...	२४२	११
जीर्णज्वरे दृढस्य प्राशनाम्	...	२४२	१२
अध्यायीकविषयाः	...	२४४	२

द्वितीयोऽध्यायः ।

रक्तपित्तनिदानाध्यायः	...	२४४	१२
रक्तपित्तस्य निदानम्	...	२४४	१५
रक्तपित्तस्य सम्प्राप्तिः	...	२४५	८
यस्मात् पित्तस्य लोहितपित्तमिति संज्ञा	...	२४५	१२
रक्तपित्तस्य पूर्वकपम्	...	२४५	१३
रक्तपित्तस्योपद्रवाः	...	२४५	२१
दीर्घभेदेन रक्तपित्तस्य मार्ग-निर्णयः	...	२४५	२२
रक्तपित्तस्य साध्यायासाध्या-लक्षणानि	...	२४६	५
रक्तपित्तस्योत्पत्तिः	...	२४६	९
रक्तपित्तस्य चिकित्साश्चम्	...	२४६	११
साधारोगस्य साध्यायां हेतुः	...	२४७	१२
रक्तपित्तस्य साध्यालक्षणम्	...	२४७	१७
अध्यायीकविषयाः	...	२४८	२

तृतीयोऽध्यायः ।

शुक्लनिदानाध्यायः	...	२४८	११
शुक्लेऽपि संज्ञा	...	२४८	१३
वातशुक्लस्य निदानम्	...	२४९	१
वातशुक्लस्य सम्प्राप्तिः	...	२४९	९
वातशुक्ललक्षणम्	...	२४९	१३
वातशुक्लसोपशयोऽनुपशयश्च	...	२४९	२१
पित्तशुक्लनिदानम्	...	२४९	२३

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
पित्तगुल्मसम्प्राप्तिः ...	२५० ४
पित्तगुल्मलक्षणम् ...	२५० ६
पित्तगुल्मस्रोपशयोऽनुपशयश्च	२५० ११
श्लेष्मगुल्मनिदानम् ...	२५० १६
श्लेष्मगुल्मसम्प्राप्तिः ...	२५० १७
श्लेष्मगुल्मलक्षणम् ...	२५० १९
श्लेष्मगुल्मस्रोपशयोऽनुपशयश्च	२५० २२
सांनिध्यातिकगुल्मसं निदानादिर-	
साधलक्ष ...	२५१ १
शीघ्रितगुल्मसं निदानलक्षणे	२५१ ४
गुल्मानां पूर्ववृत्ताणि ...	२५१ १६
गुल्मानां चिकित्सामुद्देशम्	२५२ २
अध्यायोक्तविषयाः ...	२५२ १४

चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रमेहनिदानाध्यायः ...	२५३ २
प्रमेहस्य संख्या ...	२५३ ५
तत्त्वविकाराणामनुपपत्त्यादौ हेतुः	२५३ ८
श्लेष्मजप्रमेहनिदानम् ...	२५३ १५
श्लेष्मजप्रमेहसं प्राप्तिः ...	२५४ ५
श्लेष्मजदशप्रमेहानां नामानि	२५४ ११
श्लेष्मजदशप्रमेहानां साधलक्षणे हेतुः	२५५ १
उदकमेहलक्षणम् ...	२५५ ४
क्षुवालिकारसमेहलक्षणम्	२५५ ६
तान्द्रमेहलक्षणम् ...	२५५ ८
तान्द्रप्रसादमेहलक्षणम् ...	२५५ १०
गन्धमेहलक्षणम् ...	२५५ १४
गन्धमेहलक्षणम् ...	२५५ १४
शीतमेहलक्षणम् ...	२५५ १६
त्रिकतमेहलक्षणम् ...	२५५ १८
शर्नमेहलक्षणम् ...	२५५ २०
बालालमेहलक्षणम् ...	२५५ २२
पित्तजप्रमेहनिदानम् ...	२५६ ३
पित्तजप्रमेहसम्प्राप्तिः ...	२५६ ५
पित्तजप्रमेहसं प्राप्तिः ...	२५६ ५

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
पित्तजषट्प्रमेहानां यावत्लक्षणे हेतुः	२५६ ११
चारमेहलक्षणम् ...	२५६ १४
काकमेहलक्षणम् ...	२५६ १६
मण्डमेहलक्षणम् ...	२५६ १८
लोहितमेहलक्षणम् ...	२५६ २०
मान्निष्ठमेहलक्षणम् ...	२५६ २२
हारिद्रमेहलक्षणम् ...	२५७ १
वातजप्रमेहनिदानम् ...	२५७ ४
वातजचतुर्विधमेहानां सम्प्राप्तिः	२५७ ७
वातजचतुर्विधप्रमेहानां साधलक्ष-	
णे हेतुः ...	२५७ १६
वातजचतुर्विधप्रमेहानां नामानि	२५७ १७
वसामेहलक्षणम् ...	२५७ २१
मज्जमेहलक्षणम् ...	२५७ २३
हस्तिमेहलक्षणम् ...	२५८ २
मधुमेहलक्षणम् ...	२५८ ४
प्रमेहानां पूर्ववृत्ताणि	२५८ ९
प्रमेहानामनुपपत्त्याः ...	२५८ १६
प्रमेहानां चिकित्सास्वरूपम्	२५८ १९
अध्यायोक्तविषयाः ...	२५९ ६

पञ्चमोऽध्यायः ।

कुष्ठनिदानाध्यायः ...	२५९ ५१
कुष्ठानां दीपदूषासं ग्रहः	२५९ ६८
समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दीपानां श-	
विक्षेपादिभिर्वेदनमदिविशेषाः	२६० ३
कुष्ठानां संख्या ...	२६० ६
कपालादिसर्पकुष्ठानां दीपनिर्देशः	२६० १०
कुष्ठानां निदानम् ...	२६० १७
कुष्ठानां सम्प्राप्तिः ...	२६१ ४
कुष्ठानां पूर्ववृत्ताणि ...	२६१ ७
कपालकुष्ठलक्षणम् ...	२६१ १४
उज्ज्वरकुष्ठलक्षणम् ...	२६१ १९
मण्डलकर्णलक्षणम् ...	२६१ २३

विषयाः	प्रश्नायां पङ्क्तौ	विषयाः	प्रश्नायां पङ्क्तौ
अष्टाजिह्वकृष्ठलक्षणम् ...	२६२ ४	उन्मादस्य निदानम् ...	२७० ७
पुण्डरीककृष्ठलक्षणम्	२६२ ९	उन्मादसम्प्राप्तिः ...	२७० १३
सिधुकृष्ठलक्षणम् ...	२६२ १३	उन्मादसरूपम् ...	२७० १५
काकणकृष्ठलक्षणम् ...	२६२ १७	उन्मादपूर्व्वरूपम् ...	२७० १७
कुष्ठानां साध्यासाध्यात्वनिर्देशः	२६२ २०	वातोन्मादलक्षणम् ...	२७१ ७
साध्यानामसाध्यात्वे हेतुः	२६२ २९	पित्तोन्मादलक्षणम् ...	२७१ १५
कुष्ठेषु क्रिमोष्णामभिनिर्द्दौ हेतुः	२६३ १	क्षोष्मोन्मादलक्षणम् ...	२७१ २०
क्रिमिकुपितवातादीनां लक्षणम्	२६३ ४	त्रिदोषोन्मादलक्षणम् ...	२७२ १
क्रिमिनां कार्यम् ...	२६३ ८	साध्यान्मादानां चिकित्सासूत्रम्	२७२ ३
कुष्ठानामुपद्रवाः ...	२६३ १०	आगन्तुकोन्मादस्य हेतुः	२७२ १२
विकाराणां चिकित्साकालः	२६३ १४	आगन्तुकोन्मादस्य पूर्व्वरूपम्	२७२ २०
अध्यायोक्तविषयाः	२६४ २	उन्मादकरभूतानामारम्भविशेषः	२७३ ३
षष्ठोऽध्यायः ।		आगन्तुकोन्मादस्य रूपानि	२७३ ८
शोषनिदानाध्यायः ...	२६४ ७	उन्मादविषदेवर्षिपित्तगन्तव्यदीनां	
शोषस्य चत्वारि निदानानि	२६४ १०	अभिघातकालः ...	२७३ ११
साहसजशोषनिदानम् ...	२६४ १२	भूतज्ञानमुन्मादने निविधे-	
तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणम्	२६४ १८	प्रयोजनम् ...	२७४ १
वेगसम्भारणजशोषस्य निदानम्	२६४ १७	आगन्तुकोन्मादानां साध्यासाध्यात्व-	
तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणम्	२६४ २२	विभागः ...	२७४ ६
अयजशोषस्य निदानम् ...	२६६ ११	साध्यागन्तुकोन्मादस्य चिकित्सा-	
अयजशोषस्य सम्प्राप्तिः ...	२६६ १७	सूत्रम् ...	२७४ ७
अयजशोषस्य लक्षणम् ...	२६७ १	पञ्चोन्मादानामनुबन्धेन साध्या-	
विषमाशनजशोषस्य निदानम्	२६७ १७	साध्यात्वनिर्णयः ...	२७४ ११
विषमाशनजशोषस्य सम्प्राप्तिः	२६७ २०	आगन्तुकोन्मादे मानवानां ज्ञानम्	२७४ २०
विषमाशनजशोषस्य लक्षणम्	२६८ ४	अध्यायोक्तविषयाः ...	२७५ ५
शोषाणां त्रिदोषारब्धत्वम्	२६८ १५	सप्तमोऽध्यायः ।	
शोषाधाराज्यकसंज्ञा...	२६८ १८	अपस्मारनिदानाध्यायः	२७५ ११
शोषाणां पूर्व्वरूपाणि	२६८ २१	अपस्मारसंज्ञा ...	२७५ १३
शोषतोकादसरूपाणि	२६९ ९	अपस्मारस्य निदानम् ...	२७५ १५
शोषसाध्यासाध्यात्वलक्षणम्	२६९ १९	अपस्मारसम्प्राप्तिः ...	२७५ २९
अध्यायोक्तविषयाः ...	२६९ २१	अपस्माररूपम् ...	२७६ ३
अष्टमोऽध्यायः ।		अपस्मारपूर्व्वरूपम् ...	२७६ ६
उन्मादनिदानाध्यायः ...	२७० २	वातपस्मारलक्षणम् ...	२७६ १५
उन्मादसंज्ञा ...	२७० ४	पित्तपस्मारलक्षणम् ...	२७६ २०

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
क्षेष्ठापक्षारलक्षणम् ...	२७७ १
सन्निपातापक्षारलक्षणम्	२७७ ५
अपक्षारेषुगन्तुकानुबन्धनिर्देशः	२७७ ७
अपक्षारस्य चिकित्सासूत्रम्	२७७ १०
अपक्षारादग्ररोगाणामुत्पत्तिः	२७७ १२
अपक्षारस्य संक्षिप्तलक्षणं	
चिकित्साच्च	२७७ १६
दोषनिमित्तस्य गन्तुकान्वितस्य अपक्षारस्य	
चिकित्सासूत्रम्	२७७ २३
रोगाणां निदानार्थं करलम्	२७८ ५
रोगाणामुभयार्थं करलमेकार्थं	
करलञ्च	२७८ १३
व्याधिसङ्करहेतुः	२७८ १६
भेषजानां शुद्धाशुद्धप्रयोगलक्षणम्	२७८ १८
व्याधीनां विविक्कहेतुनिर्देशः	२७८ २०
व्याधीनां विविक्कलङ्गनिर्णयः	२७९ २
व्याधीनां प्रशमोपायः	२७९ ६
व्याधीनां सुखसाधनादिः	२७९ १५
दोषाणां गतिज्ञानप्रयोजनम्	२७९ २१
व्याधीलिङ्गयोर्विशेषः	२८० ६
अध्यायोक्तविषयः	२८० ११

इति निदानस्थानस्य सूचीपत्रं समाप्तम् ।

विमान-स्थानस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

रसविमानाध्यायः	२८१ ५
रसादिमानज्ञानप्रयोजनम्	२८१ ७
रसप्रभावः	२८२ १
द्रव्यप्रभावः	२८२ २
पिपपक्ष्या अतिसेवननिषेधः	२८३ १५
चारुसगतिसेवननिषेधः	२८३ २२
क्षयसगतिसेवननिषेधः	२८५ ७

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
सात्त्विकलक्षणम्	२८४ २०
अष्टावाह्यारविधिविशेषायतनानि	२८५ ४
प्रकृतिनिर्देशः	२८५ ७
कैरणिर्देशः	२८५ ९
संयोगनिर्देशः	२८५ १२
राम्निर्देशः	२८५ १४
देशनिर्देशः	२८५ १८
कालनिर्देशः	२८५ २०
उपयोगसंस्थानिर्देशः	२८५ २१
अपयोक्तुनिर्देशः	२८५ २१
आहारविधिविधानम्	२८६ ४
अध्यायोक्तविषयाः	२८८ २

द्वितीयोऽध्यायः ।

त्रिविधकुक्षीयविमानाध्यायः	२८८ १०
कुक्षौ त्रिविधावकाशांश्चस्थापन-	
विधिः	२८८ १२
मात्रावदुभोजनलक्षणम्	२८९ १
अमात्रावदुभोजनलक्षणम्	२८९ ८
हीनमात्रभोजनलक्षणम्	२८९ ९
अतिमात्रभोजनलक्षणम्	२८९ १६
श्रमदोषनिदानम्	२९० २
किञ्चिक्कालचरणम्	२९० १०
अलसकुम्भ निदानलक्षणे	२९० ११
अलसकिञ्चित्सूत्रम्	२९० २१
विस्त्रिचिकाचिकित्सासूत्रम्	२९१ १
सर्वेषामामदोषाणां साधारण-	
चिकित्सासूत्रम्	२९१ २
सक्तुमी पाकस्थानम्	२९१ २२
अध्यायोक्तविषयाः	२९२ ३

तृतीयोऽध्यायः ।

जनपदोक्तसनीयविमानाध्यायः	२९२ १३
भेषजोद्धरणकालः	२९२ १५
जनपदोक्तसकारणानि	२९३ १६

विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
अशुभवातलक्षणम् ...	२८३	१०
अशुभोदकलक्षणम् ...	२८३	२१
अशुभदेशलक्षणम् ...	२८४	१
अशुभकाललक्षणम् ...	२८४	११
अशुभवातादीनां गुणलाघवनिर्देशः	२८४	१८
जनपदोदंसकाले मानवानां		
कर्तव्यम् ...	२८५	१
अशुभवातादीनां वैगुण्यकारणम्	२८५	१८
शस्त्रप्रभवसा जनपदोदंसस्य		
कारणम् ...	२८६	७
अभिप्रायप्रभवसा जनपदोदंसस्य		
कारणम् ...	२८६	१२
आदिकालोत्पन्नानां मानवानां		
लक्षणम् ...	२८६	१८
अश्वत्थतयुगस्य लक्षणम्	२८७	५
चितायुगस्य लक्षणम् ...	२८७	८
आयुषीकासकारणम् ...	२८७	१३
आयुषीनियतानियतकालप्रमाणम्	२८८	१
कालमृतेतिारकालमृतेतिार कारणम्	२८८	२१
ज्वरितेभ्य उष्णपानीयदानकारणम्	२९०	१३
आधिषु निदानविपरीतभेषजप्रयोग-		
विधिः ...	२९१	४
अपतर्पणविधिः ...	२९१	७
अध्यायीकविषयाः ...	३०२	२

चतुर्थोऽध्यायः ।

निविधरोगविशेषविज्ञानीय		
विमानाध्यायः ...	३०२	१४
निविधं रोगविशेषविज्ञानम्	३०२	१६
उपदेशलक्षणम् ...	३०२	१८
प्रत्यक्षलक्षणम् ...	३०३	२
अनुमानलक्षणम् ...	३०३	३
उपदेशादिनिविधीपायेन परीक्षा-		
विधिः ...	३०३	४

विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
उपदेशेन परीक्षाविधिः	३०३	११
प्रत्यक्षतः परीक्षाविधिः	३०३	१५
अनुमानतः परीक्षाविधिः	३०४	७
अध्यायीकविषयाः ...	३०५	८

पञ्चमोऽध्यायः ।

स्रोतसां विमानाध्यायः	३०५	१०
स्रोतसां निर्देशः ...	३०५	१८
स्रोतसां संख्या ...	३०६	६
प्राणवह्नादित्रयोदशस्रोतसां मूलं		
दुष्टिलक्षणम् ...	३०६	१६
स्रोतसां पथ्यायाः ...	३०७	२३
प्रकुपितस्रोतसां धातुदृष्टकर्म	३०८	३
प्राणवह्नादित्रयोदशस्रोतसां		
प्रकीर्णकारणम् ...	३०८	८
स्रोतसां साधारणप्रकीर्णकारणम्	३०८	१२
स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ...	३०८	१४
स्रोतसां स्वरूपम् ...	३०८	१६
प्रदुष्टस्रोतसां चिकित्सासूत्रम्	३०८	१८
अध्यायीकविषयाः ...	३१०	२

षष्ठोऽध्यायः ।

रोगान्तीकविमानाध्यायः	३१०	१२
रोगान्तीकसा धृमावादिभेदेन		
द्वौ द्वौ भेदौ ...	३१०	१४
रोगान्तीकसा एकलं बहुलभेदेन		
संख्येयत्वम् ...	३१०	१८
रोगेषु दोषेषु रोगशब्दस्य समत्वम्	३११	१०
दोषभेदेन शरीरमानस-		
विकारभेदः ...	३११	२१
दोषाणां निविधं प्रकीर्णकारणम्	३१२	२
विकारीयमनुवन्धाद्युत्पन्नत्वम्	३१२	५
अग्नेर्वैलभ्येन प्रकारभेदः	३१२	१६
प्रकृतिभेदेनाग्नेर्विभिन्नता	३१२	२१
भाषिन्प्रकृतिनिर्देशः	३१३	३

परक-संहितायाः सूचीपत्रम् ।

१।१०

विषयाः	• पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
प्रकृतिभेदेन प्राणिनां स्वास्था-		अल्पकसा गुणादीषाश्च	३१० ६२
रक्षणीयायः ...	३१३ १४	प्रवरादिभेदेन परस्मै चिविधत्वम्	३११ ६
दीपप्रकृतिकानामातुरत्वम्	३१३ २०	परिषत्परीक्षाविधिः ...	३११ ८
वातप्रकृतीनां वातावजयनविधिः	३१४ १	वादातृप्राक्कर्तव्यम् ...	३१२ २२
पित्तप्रकृतीनां पित्तावजयनविधिः	३१४ ११	वादमर्थ्यादालक्षणम् ...	३१३ ५
श्लेष्मप्रकृतीनां श्लेष्मावजयनविधिः	३१५ ४	वादमार्गज्ञानार्थमधिगमगानि-	
अधगायोक्तविषयाः ...	३१५ १७	पदानि ...	३१३ ७
सप्तमोऽध्यायः ।		वादलक्षणम् ...	३१३ १६
आधितरूपीयविमानाध्यायः ...	३१६ २	द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाय-	
आधितरूपाणां गुह्यलाघवनिर्देशः	३१६ ५	लक्षणम् ...	३१४ १
		प्रतिज्ञालक्षणम् ...	३१५ ३

परक-संहितायाः सूचीपत्रम् ।

१।१०

विषयाः	• पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
प्रकृतिभेदेन प्राणिनां स्वास्था-		अल्पकसा गुणादीषाश्च	३१० ६२
रक्षणीयायः ...	३१३ १४	प्रवरादिभेदेन परस्मै चिविधत्वम्	३११ ६
दीपप्रकृतिकानामातुरत्वम्	३१३ २०	परिषत्परीक्षाविधिः ...	३११ ८
वातप्रकृतीनां वातावजयनविधिः	३१४ १	वादातृप्राक्कर्तव्यम् ...	३१२ २२
पित्तप्रकृतीनां पित्तावजयनविधिः	३१४ ११	वादमर्थ्यादालक्षणम् ...	३१३ ५
श्लेष्मप्रकृतीनां श्लेष्मावजयनविधिः	३१५ ४	वादमार्गज्ञानार्थमधिगमगानि-	
अधगायोक्तविषयाः ...	३१५ १७	पदानि ...	३१३ ७
सप्तमोऽध्यायः ।		वादलक्षणम् ...	३१३ १६
आधितरूपीयविमानाध्यायः ...	३१६ २	द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाय-	
आधितरूपाणां गुह्यलाघवनिर्देशः	३१६ ५	लक्षणम् ...	३१४ १
		प्रतिज्ञालक्षणम् ...	३१५ ३

परक-संहितायाः सूचीपत्रम् ।

१।१०

विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
नूतनलक्षणम्	३३८	९	प्राणिनां प्रकृतिः	३४६	९०
अधिकलक्षणम्	३३८	१९	स्वप्नः स्वरूपम्	३४७	४
अनर्थकलक्षणम्	३३८	१८	स्वप्नप्रकृतेर्लक्षणम्	३४७	५
अपार्थकलक्षणम्	३३८	२०	पितृस्य स्वरूपम्	३४७	१५
विरुद्धलक्षणम्	३३८	२९	पितृप्रकृतेर्लक्षणम्	३४७	१५
वाक्यप्रशंसालक्षणम्	३३९	६	वातस्य स्वरूपम्	३४८	३
कललक्षणम्	३३९	९	वातप्रकृतेर्लक्षणम्	३४८	९
अहेतुलक्षणम्	३३९	२१	संख्यप्रकृतेः समप्रकृतेर्लक्षणम्	३४८	१४
अतीतकाललक्षणम्	३४०	११	विक्रियत आतुरपरीक्षा	३४८	१६
उपालभलक्षणम्	३४०	१५	सारतः आतुरपरीक्षा	३४८	२२
परिहारलक्षणम्	३४०	१७	लक्षसारलक्षणम्	३४८	२३
प्रतिज्ञाहानिलक्षणम्	३४०	२१	रक्तसारलक्षणम्	३४९	४
अभ्यनुज्ञालक्षणम्	३४१	१	मांससारलक्षणम्	३४९	८
हृलन्तरलक्षणम्	३४१	३	मेदःसारलक्षणम्	३४९	१२
अर्थान्तरलक्षणम्	३४१	५	अस्थिसारलक्षणम्	३४९	१८
निग्रहस्थानलक्षणम्	३४१	७	मज्जसारलक्षणम्	३४९	२८
वादकालेवाक्यकथनप्रकारः	३४१	१५	शुक्रसारलक्षणम्	३४९	२९
भिषजां ज्ञानार्थं कानिचित्प्रकरणानि			सत्वसारलक्षणम्	३५०	२
तेषां साधारणलक्षणञ्च	३४१	२१	सर्वसारलक्षणम्	३५०	६
विविधा परीक्षा	३४३	१७	असारमध्यासारणां लक्षणम्	३५०	१२
कारणादिदशविधपरीक्षायां भिषग- विषयकोऽर्थः	३४३	१९	संज्ञनत आतुरपरीक्षा	३५०	२०
परीक्ष्यविशेषस्य परीक्षितव्यसाच व्याख्यानम्	३४४	५	प्रमाणत आतुरपरीक्षा	३५१	६
भिषजोगुणाः	३४४	११	साक्ष्यत आतुरपरीक्षा	३५१	२२
करणलक्षणम्	३४४	१५	सन्तत आतुरपरीक्षा	३५२	६
द्विविधभेषजलक्षणम्	३४४	१७	आहारशक्ति आतुरपरीक्षा	३५२	१८
कार्ययोगिलक्षणम्	३४५	७	व्यासामशक्ति आतुरपरीक्षा	३५२	२०
कार्यलक्षणम्	३४५	१०	वयस्य आतुरपरीक्षा	३५२	२२
कार्यफललक्षणम्	३४५	१६	काललक्षणम्	३५३	१८
अनुवन्धलक्षणम्	३४५	१८	प्रष्टुल्लक्षणम्	३५५	१०
देशलक्षणम्	३४५	१९	उपायलक्षणम्	३५५	१३
आतुरपरिज्ञानहेतोर्भिषगपरीक्षा	३४५	२१	परिज्ञायाः प्रयोजनम्	३५५	१८
आतुरपरीक्षा	३४६	४	धमनीयभेषजद्रव्याणि	३५६	६
प्रकृतादिदशभिषगपरीक्षा- परीक्षा	३४६	१६	विरेचकभेषजद्रव्याणि	३५६	२१
प्रकृतित आतुरपरीक्षा	३४६	१८	पाष्ठापनभेषजद्रव्याणि	३५७	१३
			अनुवासनभेषजद्रव्याणि	३५९	२१
			श्रितेविरेचनभेषजद्रव्याणि	३५९	५
			अध्यासोक्तविषयाः	३५९	१८

अथ शरीरस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
प्रथमोऽध्यायः ।		प्रज्ञापराधः ...	३७४ ७
कतिधापुरुषीयः शरीरोऽध्यायः ३६५	४	कालकर्मेणां सम्प्राप्तिनिर्देशः ३७४	२३
अग्निवेशस्य कतिपयेऽङ्गाः ३६५	६	असात्कारार्थाद्यमनिर्देशः ३७५	१६
धातुभेदेन पुरुषस्य भेदः ३६६	१८	सुखदुःखहेतुनिर्देशः ... ३७६	१५
मनसोत्पत्तयम् ... ३६६	२३	वेदनानामधिष्ठानम् ... ३७७	६
दशेन्द्रियाणि ... ३६७	१९	वेदनायानिष्ठस्थानम् ३७७	८
पञ्चमहाभूतानि तेषां युगाश्च ३६७	१६	योमलक्षणम् ... ३७७	१०
बुद्धिनिर्देशः ... ३६८	५	योगिनामर्हवधमेव च बलम् ३७७	१४
पुरुषस्य कारणत्वे हेतुः ... ३६८	१३	मोक्षलक्षणम् ... ३७७	१८
पुरुषस्य प्रभवः ... ३७०	१	योगजस्मृतिविज्ञानोपायः २७७	२०
पुरुषस्य अत्वाच्चलनिर्देशः ३७०	३	स्मृत्युपलब्धिः ... ३७८	५
पुरुषस्य नित्यानित्यत्वनिर्देशः ३७०	१३	स्मृतेः कारणम् ... ३७८	७
प्रकृतिविकृतिनिर्देशः ... ३७०	२१	तत्त्वस्वरूपम् ... ३७८	१४
जीवतोलिङ्गानि ... ३७१	१२	तत्त्वस्य फलम् ... ३७८	१८
निष्क्रियस्य पुरुषस्य क्रियानिर्देशः ३७१	२२	भूतात्मनो ब्रह्मभूतत्वम् ... ३७८	२१
सुतन्त्रस्यापि पुरुषस्यानिष्ठयोनिषु जन्म- कारणम् ... ३७२	३	अध्यायोक्तविषयाः ... ३७८	३
वशिनोऽपि पुरुषस्य असुखावाप्ति- कारणम् ... ३७२	४	द्वितीयोऽध्यायः ।	
सर्वगतस्यापि पुरुषस्य सर्ववेदनी- ज्ञानाभावः ... ३७२	७	अनुलग्नोनीयः शरीरोऽध्यायः ३७८	८
पुरुषस्य विस्तृतनिर्देशः ३७२	९	गर्भस्य कारणम् ... ३७८	११
जेनजेन्ययोरिति निर्देशः ३७२	१३	सम्पूर्णदेहगर्भस्य समये सुखप्रसवस्य, तत्प्रजाप्या अपि स्त्रियाश्चिरागर्भग्रहणस्य, संज्ञातगर्भविनीयस्य च कारणम् ३७८	१५
पुरुषस्य साक्षीभूतत्वनिर्देशः ३७२	१५	क्रान्तापुत्रयमजवहुतनय-प्रसवस्य, सुचिरात्- कालात् प्रसवस्य, यमकौगर्भे एकस्य अभिर्देश कारणम् ... ३८०	७
पुरुषस्य विकारजवेदनाक्षतो विशेषः ... ३७२	२७	द्विरेतः पक्वेन्द्रिय-संस्कारवाहिनरनारीष्व- वृत्तीष्वभिभूति-वातिकषण्डकाणां कारणम् ... ३८०	१८
भिषजां चिकित्सितविषयनिर्देशः ३७२	२१	सद्योऽनुगतगर्भस्य लक्षणम् ३८१	८
दुःखहेतुः ... ३७२	२२	उद्भूतस्थितस्त्रीपुंनपुंसकानां लक्षणम् ३८१	१०
धीर्धर्मलक्षणम् ... ३७४	१	अपत्यस्य मातापितृस्वरूपतायां कारणम् ... ३८१	१३
धर्मिण्यस्य धर्मस्य लक्षणम् ३७४	२		
स्मृतिधर्मस्य स्मृतेर्लक्षणम् ३७४	५		

विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
विक्रतापत्यप्रसवसा कारणम्	३८१	२०	गर्भोत्पत्तिकारणम् ...	३८१	१
आत्मनो देहान्तरगमनकारणम्	३८२	१	गर्भसंज्ञा ...	३८१	४
आत्मनोऽनुबन्धाः ...	३८२	१	यद्विकारो गर्भः ...	३८१	५
रोगाणां हेतुः संशमनश्च	३८२	१८	कुक्षौ गर्भोत्पत्तिक्रमः ...	३८१	८
हृष्येय शोकस्यच निमित्तम्	३८२	२१	प्रथमे मासि गर्भसंज्ञावस्था	३८४	५
प्रशान्तविकाराणां अपुनरागमन-			द्वितीये मासि गर्भसंज्ञावस्था	३८४	७
कारणम् ...	३८२	२२	तृतीये मासि गर्भसंज्ञावस्था	३८४	८
अध्यायोक्तविषयाः ...	३८३	१३	महाभूतविकारप्रविभागेन गर्भसंज्ञा		

तृतीयोऽध्यायः ।

खड्डोकागर्भावक्रान्तिः		
भारोरोऽध्यायः ...	३८४	३
गर्भोत्पत्तिकारणम् ...	३८४	५
गर्भाभिद्वेः कारणम्	३८४	८
गर्भोत्पादकभावविषयकोविचारः	३८४	१२
आचेयस्य मातृकादिगर्भविषयिणी		
मीमांसा ...	३८५	२३
गर्भस्य मातृजा भावाः	३८६	३
गर्भस्य पित्रजा भावाः	३८६	१०
आत्मजगर्भविवरणम्	३८६	१४
गर्भस्यात्मजा भावाः ...	३८७	१७
गर्भस्य सात्मजा भावाः	३८७	२२
गर्भस्य रसजा भावाः ...	३८८	११
संज्ञेय सत्वजा भावाः	३८८	१८
आचेयस्य गर्भकरभावविषयकवचन-		
स्योपसंहारः ...	३८९	११
भरद्वाजस्याचेयप्रतिज्ञायां		
लोपारीयः ...	३८९	१८
आचेयस्य भरद्वाजवचनखण्डनम्	३९०	१४
गर्भस्य मनुष्यविषयफलम्	३९०	१८
आत्मज्ञाननिर्णयः ...	३९१	११
अध्यायोक्तविषयाः ...	३९२	७

चतुर्थोऽध्यायः ।

महर्षीगर्भावक्रान्तिः भारोरोऽध्यायः	३९२	१५
-------------------------------------	-----	----

निर्वृत्तिः ...	३८४	२१
गर्भस्य स्त्रीपुंनपुंसकत्वनिर्देशः	३८५	१
स्त्रीपुरुषयोर्वैशेषिका भावाः	३८५	५
गर्भस्य सुखदुःखानुभूतिकाः	३८५	१०
गर्भस्य द्वैहृदय्यम् ...	३८५	१२
द्वैहृदय्यस्य कारणम् ...	३८५	१३
गर्भस्य द्वैहृदय्यविमाननायां विपत्तिः	३८५	१५
गर्भिण्या द्वैहृदय्यगर्भस्यच विज्ञानार्थं		
लिङ्गानि ...	३८५	२१
गर्भोपघातकरा भावाः	३८६	६
गर्भिण्यास्त्रीवृत्तार्थनायां कर्तव्यं	३८६	११
प्रार्थनासम्भारणदीपः ...	३८६	१३
धतुर्धेमासि गर्भसंज्ञावस्था	३८६	१५
पञ्चमे मासि गर्भसंज्ञावस्था	३८६	१६
षष्ठे मासि गर्भसंज्ञावस्था	३८६	१८
सप्तमे मासि गर्भसंज्ञावस्था	३८६	२०
अष्टमे मासि गर्भसंज्ञावस्था	३८६	२१
प्रसवकालनिर्णयः ...	३८७	४
कुक्षौ गर्भस्य दृष्टिहेतुः ...	३८७	८
गर्भसंज्ञाकालहेतुः ...	३८७	१०
जायमानगतस्य विनाशकारणम्	३८७	१२
कावस्त्रे द्वाविनश्वरगर्भस्यविकृति-		
हेतुः ...	३८७	१३
आत्मजावयवानां विकारकारणम्	३८८	१०
विविधसन्निर्णयः ...	३८८	१६

विषयाः	प्रश्नायां पङ्क्तौ	विषयाः	प्रश्नायां पङ्क्तौ
तरतमादिभेदेन सत्वसत्तासंश्लेषणम् १८८	२०	अनुपायलक्षणम् ...	४०४ २
ब्राह्मणसत्वलक्षणम् ...	१८९ ३	प्रकृतेः फलम् ...	४०४ ४
आर्षसत्वलक्षणम् ...	१८९ ६	निवृत्तिलक्षणम् ...	४०४ ९
ऐन्द्रसत्वलक्षणम् ...	१८९ ८	सुसुप्तां निवृत्तुपायाः	४०४ १०
यम्यसत्वलक्षणम् ...	१८९ १०	निवृत्तुपायानां फलम् ...	४०५ १२
वायव्यसत्वलक्षणम् ...	१८९ १२	शुद्धसत्वस्य फलम् ...	४०५ १८
कौबेरसत्वलक्षणम् ...	१८९ १३	ज्ञानस्य निर्वर्णसाधकम्	४०६ ३
गन्धर्वसत्वलक्षणम् ...	१८९ १५	सुप्तपर्यायः ...	४०६ ९
सप्तविधशुद्धसत्वेषु ब्राह्मणसत्वस्य- प्राधान्यं ...	१८९ १७	अध्यायार्थफलम् ...	४०६ ११
आहुरसत्वलक्षणम् ...	१८९ २०	अध्यायीकविषयाः ...	४०६ १४
राक्षससत्वलक्षणम् ...	१८९ २१	षष्ठोऽध्यायः ।	
प्रेमासत्वलक्षणम् ...	१८९ २२	शरीरविचयः शरीरौघघ्नायः	४०७ ३
सापंसत्वलक्षणम् ...	४०० २	शरीरविचयस्योपकारिता	४०७ ५
प्रेतसत्वलक्षणम् ...	४०० ३	शरीरलक्षणम् ...	४०७ ८
शकुनसत्वलक्षणम् ...	४०० ५	शरीरस्य उपकारका भावाः	४०७ ९
पाशवसत्वलक्षणम् ...	४०० ८	शरीरस्य दृढिभासकरेषु भावेषु भेषज- प्रयोगस्य फलम् ...	४०७ १४
मातृसत्वलक्षणम् ...	४०० ९	खण्डानां भेषजाचरणे हेतुः	४०७ १८
वानस्पत्यसत्वलक्षणम् ...	४०० ११	शरीरधातूनां दृढिभासयोः	
निविधसत्त्वानां संक्षेपोद्देशः	४०० १५	कारणम् ...	४०८ ५
अध्यायीकविषयाः ...	४०० २३	येषां धातुवर्द्धयितव्यः येषां धातुर्जायितव्यश्च ...	४०८ १०
पञ्चमोऽध्यायः ।		धातूनां वर्द्धनोपायः ...	४०८ १३
पुरुषविचयः शरीरौघघ्नायः	४०९ १२	अनुक्तधातूनां दृढिभासयोरुपसंहारः	४०९ ६
पुरुषस्य लोकसंज्ञितम्	४०९ १४	शरीरदृढिकरा भूवाः	४०९ ९
उक्तवाक्यस्य सामान्यतो व्याख्यानम्	४०९ २०	बलदृढिकरा भावाः ...	४०९ ११
लोकपुरुषयोः सामान्योपदेशस्य प्रयोजनम् ...	४०९ २२	आहारपरिणामकरा भावाः	४०९ १६
प्रकृतेर्मूलम् ...	४०९ १४	आहारपरिणामकरभावानां कर्मविशेषाः ...	४०९ १८
अहङ्कारलक्षणम् ...	४०९ १७	शरीरधातूनां द्वैविध्यम्	४१० १
सङ्कल्लक्षणम् ...	४०९ १९	मलभूतधातूनां निर्देशः	४१० २
संशयलक्षणम् ...	४०९ १९	प्रसिद्धभूतधातूनां निर्देशः	४१० ६
अभिसंभवलक्षणम् ...	४०९ २०	दुष्टदोषाणां कार्यम् ...	४१० ८
अभ्यन्तरीयलक्षणम् ...	४०९ २२	प्रकृतिभूतदोषाणां कार्यम्	४१० ११
विप्रतायलक्षणम् ...	४०९ २३		
विशेषलक्षणम् ...	४०९ २४		

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
आचर्यसकाशेऽग्निवेशस्य गर्भविषयः	
यतः प्रश्नः ...	४१० १७
शिरसः पूर्वार्धमभिनिर्वृत्तौ अग्निवेशनेषु आचरे-	
यस्य धन्वन्तरिमतस्थापना	४११ १
आचरे यस्य गर्भविषयकप्रश्नानामुत्तरम्	४११ १७
अध्यायीकविषयाः ...	४१३ १४

सप्तमोऽध्यायः ।

शरीरसंख्यानामशरीरोऽध्यायः	४१४ १
अग्निवेशस्य शरीरसंख्याविषयक-	
प्रश्नः ...	४१४ ४
यथा त्वया विवरणम्	४१४ ८
शरीरसंख्याविभागः ...	४१४ १६
शरीरसंख्यसंख्यानिर्देशः	४१४ १८
इन्द्रियाधिष्ठानानां बुद्धीन्द्रियाणां कर्मा-	
न्ध्रियाणाञ्च निर्देशः ...	४१५ १०
हृदयनिर्देशः ...	४१५ १४
दशप्राणायतननिर्देशः ...	४१५ १४
यन्मर्मेनिर्देशः ...	४१५ १६
पञ्चदशकोष्ठाङ्गनिर्देशः	४१५ १६
प्रत्यङ्गनिर्देशः ...	४१५ २०
स्वायुशिरोधमनीपेशीमर्मेसम्भिप्रवृत्तितत्त्वो-	
विषयाणां निर्देशः ...	४१६ ८
उदकादीनामल्ललिमाननिर्देशः	४१६ १६
त्वंगादीनां पाञ्चभौतिकत्वविशेषः	४१७ ४
अध्यायीकविषयाः ...	४१७ २१

अष्टमोऽध्यायः ।

अतिस्त्रिचयी शरीरोऽध्यायः	४१८ ७
जीपुंसयोरभौष्टप्रजानिर्दिष्टि-	
करं कर्मे ...	४१८ ८
आर्णवकाले स्त्रियाः कर्तव्यम्	४१८ १४
अतुकालानन्तरम् कर्तव्यम्	४१८ १७
पुत्रकामयोर्द्विहृत्कामयोश्च सहवासो	
दिवसनियमः ...	४१८ १८
गर्भग्रहणकारः ...	४१८ १९

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
सहवासे वर्जितक्रीपुरुषयोर्लक्षणम्	४१८ ७
संसर्गप्रकारः ...	४१८ १३
अतुप्रवृत्तित आसन्नरात्रौ कर्तव्यम्	४१८ २२
गर्भाधानसंस्कारः ...	४२० १२
यथाभिलषितपुत्रकामाया यत् यत्	
कर्तव्यम् ...	४२० २२
पुत्रस्य शुक्रशयामादिवर्णकारणा-	
न्तरम् ...	४२१ २२
पुत्रस्य सत्ववैशेष्ये कारणम्	४२२ ३
अव्यभिचारेणापत्यजनहेतुः	४२२ ४
गर्भस्य क्रीपुरुषत्वे हेतुः	४२२ १३
प्राग्व्यक्तीभावाद् गर्भस्य पुत्ररूपेण-	
विवर्तनम् ...	४२२ १४
पुंसवनभेषजम् ...	४२२ २०
गर्भस्थापनानि ...	४२३ ८
गर्भोपघातकरा भावाः	४२३ १६
गर्भिणीचिकित्सा ...	४२४ २०
गर्भच्युतिः ...	४२४ ४
गर्भस्थापनविधिः ...	४२४ ६
आमात्रयत् पुष्पदर्शनस्य फलम्	४२६ ६
उपविष्टकृगर्भलक्षणम् ...	४२६ ७
नीगोदरलक्षणम् ...	४२६ ११
उपविष्टकृनीगोदरयोश्चिकित्सा	४२६ १६
असूयन्दिहगर्भस्य चिकित्सा	४२६ २१
गर्भिण्याऽउदावर्तविवन्धसा	
चिकित्सा ...	४२७ ३
वर्त्मगर्भगर्भसामरस्यहेतुः	४२७ १३
अकृत्तगर्भलक्षणम् ...	४२७ १६
वर्त्मगर्भायाश्चिकित्सा ...	४२७ २१
निहृत्तगर्भशलायाश्चिकित्सा	४२७ २६
निर्विण्कारमाप्यायमानस्य गर्भस्य मासि	
मासि कर्तव्यम् ...	४२८ ८
मासि मासि कर्तव्यस्य कर्मेभ्यः	
फलम् ...	४२८ १३
भवमनासात् परं भूतवायु कर्मे	४२८ १८

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
आसन्नप्रसवाया लक्षणम्	४३० २२
आबीप्रादुर्भावे यत्कर्तव्यम्	४३१ ३
प्रसवात्परं यत्कर्तव्यम्	४३२ १८
अमरापातनोपायः	४३२ ९०
जातमात्रे शिशौ व्यक्तकर्तव्यम्	४३३ १५
नाडीकल्पनविधिः	४३४ ३
असंयुक्तकल्पितनाडीनां दोषाः	
तेषामुपक्रमश्च	४३४ ११
नाभिनाडीचेदनात्पूर्वं बालकस्य	
जातकर्मादिः	४३४ १६
अचिरजातस्य शिशो रक्षाविधिः	४३४ १८
रुतिकायाः स्नायुदृष्टम्	४३५ ११
रुतिकाया आतुर्गुदृष्टम्	४३५ २०
प्रसवात्परं दशरुनिशतीतुयां	
यत्कर्तव्यम्	४३६ ३
आशुशतकुमाराणां लक्षणम्	४३६ १४
धानीपरीक्षा	४३७ १८
स्ननसम्पत्	४३८ १
लव्यसम्पत्	४३८ ९
वातीपण्डुचौरलक्षणम्	४३८ ६
पित्तोपण्डुचौरलक्षणम्	४३८ १०
श्लेष्मोपण्डुचौरलक्षणम्	४३८ १०
चौरदोषप्रतीकारः	४३८ १२
चौरजननानि	४३८ १३
लव्यपानविधिः	४३८ १६
कुमारागारविधिः	४३८ १९
कुमारस्य शयनादिविवधानम्	४३८ १८
कुमारस्य क्रीडनकार्त्तनं	४४० ९
कुमारस्यातुर्गुप्रतिकारः	४४० १९
अध्यायीकविषयाः	४४१ २

इति शारीरस्थानस्य सूचीपत्रः समाप्तम् ।

इन्द्रियस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
वर्षस्वरतीयमिन्द्रियाध्यायः	४४२ ३
आशुशः प्रमाणज्ञानार्थं परीक्ष्य-	
विषयाः	४४२ ५
परीक्षणीपायः	४४४ १
प्रकृतिः	४४४ ५
विकृतिः	४४४ ८
वर्षाधिकारः	४४४ २०
स्वराधिकारः	४४५ १६
वर्षस्वराधिकारयोः संहारार्थः	४४६ २
अध्यायीकविषयाः	४४६ २१

द्वितीयोऽध्यायः ।

पुष्पितकमिन्द्रियाध्यायः	४४७ २
पुष्पितके विशेषः	४४७ ६
पुष्पितलक्षणम्	४४७ १४
गन्धपरीक्षा	४४७ २०
रसपरीक्षा	४४८ ११
अध्यायीकविषयाः	४४८ २२

तृतीयोऽध्यायः ।

परिमर्शनीयमिन्द्रियाध्यायः	४४९ २
परिमर्शनविधिः	४४९ ६
स्युष्माभावानां लक्षणम्	४४९ ८
स्युष्मपरीक्षा	४४९ १५
अध्यायीकविषयाः	४५० २१

चतुर्थोऽध्यायः ।

इन्द्रियानीकमिन्द्रियाध्यायः	४५१ २
इन्द्रियपरीक्षणीपायः	४५१ ४
इन्द्रियपरीक्षा	४५१ ८
नेत्रपरीक्षा	४५१ १२

विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
मोत्रपरीक्षा ...	४५२	१४
प्राणपरीक्षा ...	४५२	१८
रसनेन्द्रियपरीक्षा ...	४५२	२०
स्रग्नेन्द्रियपरीक्षा ...	४५२	२२
कतिपयव्यापारिष्टलक्षणानि	४५२	१
अध्यायोक्तविषयाः ...	४५२	८

पञ्चमोऽध्यायः

पूर्व्वरूपीयमिन्द्रियाध्यायः	४५२	१२
अवराणामनेषाञ्च रोगाणां नियतमरण-		
ख्यापकानि पूर्व्वरूपाणि	४५२	१०
यक्ष्णोनियतमरणख्यापकानि-		
पूर्व्वरूपाणि	४५४	२
पुनर्व्वरसा नियतमरणख्यापकानि		
पूर्व्वरूपाणि	४५४	०
रक्तपित्तस्य	४५४	८
कुल्लस्य	४५४	१२
कुष्ठस्य	४५४	१०
प्रमेहस्य	४५४	२१
उन्मादस्य	४५५	२
अपस्मारस्य	४५५	११
वहिरायामस्य (धनुःलम्बास्य)	४५५	१५
अर्धस्य	४५५	१०
मन्त्राख्यायकाः सप्त	४५५	२१
सप्तविधस्त्रियाः	४५५	२२
कालानुसारेण दृष्टं सप्तस्य		
कलाफलं	४५०	२१
अध्यायपिदृष्टस्य सप्तस्य		
शमफलम्	४५०	१२
अध्यायोक्तविषयाः	४५०	१६

षष्ठोऽध्यायः

कतमानिशरीरीयमिन्द्रियाध्यायः	४५८	२
पुनर्व्वसप्तकांशे अग्निवेशस्य कतमानि-		
शरीरीयविषयकप्रश्नः	४५८	४

विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
ये चाधिमन्त्ररीरावैदेः		
परिहर्तव्याः	४५८	८
अध्यायोक्तविषयाः	४५०	६

सप्तमोऽध्यायः ।

पञ्चरूपीयमिन्द्रियाध्यायः	४६०	११
सुसुषूणां प्रतिष्ठाया	४६०	१०
संस्थानप्रमाणयोरलक्षणम्	४६१	२
प्रतिष्ठायालक्षणम्	४६१	५
आकाशादीनां कायालक्षणम्	४६१	०
वायवीयकायालक्षणम्	४६१	८
आग्नेयकायालक्षणम्	४६१	१०
आभ्रसकायालक्षणम्	४६१	११
पार्थिवकायालक्षणम्	४६१	१२
आसां शुभाशुभत्वम्	४६१	१३
कायप्रभयोर्विशेषः	४६१	१८
प्रभागतड्यायाः शुभाशुभत्वम्	४६१	२१
अध्यायार्थोपसंहारे आशीर्वाचनम्	४६१	६

अष्टमोऽध्यायः ।

अवाकशिरसौयमिन्द्रियाध्यायः	४६२	११
वैदेर्यादृक्कुलादिष्ववाकशिरसादि-		
कृत्यः त्यागाः	४६२	१२
अटीभूतपक्षादिकंसर्गचिकित्सा-		
निषेधः	४६२	१५
शुषातोऽरिष्टलक्षणानि	४६२	१०
केशान् दृष्ट्वा अरिष्टनिश्चयम्	४६२	१८
उत्थादितानामपिकेशानामनवबुद्ध्या-		
रिष्टलक्षणम्	४६४	२
अश्वत्थानामिव केशानामरिष्टलक्षणम्	४६४	५
श्यातोऽरिष्टलक्षणम्	४६४	०
भुरिषातो नरसिका	४६४	८
सुसुषूरीतुरसा औष्ठौ	४६४	११
सुसुषूरीतुरसां दन्ताः	४६४	१२
अचिरात्भुरिषातोर्जिह्वा	४६४	१५
औत्तुरसा कतिपयदंष्ट्रारिष्टानि	४६४	१०

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
लेपञ्जरीपतप्तगारिष्ठलक्षणानि	४६५ १२
अपराणि सुखूर्णलक्षणानि	४६५ १४
अधार्थोपसंहाराद्यं मन्त्रौ-	
वर्जनम्	४६५ १८

नवमोऽध्यायः ।

यस्यश्वावोयमिन्द्रियाध्यायः	४६६ २
कतिपयान्यरिष्टानि	४६६ ४
राज्यश्लेष्मोऽरिष्ठलक्षणानि	४६६ १०
वलमांसक्षये येऽपि कित्साः	४६६ १४
विरेचनहृत्तानाहसगारिष्ठलक्षणानि	४६६ १८
पातुमशुक्लसगारिष्ठलक्षणानि	४६६ २०
कुतिपयान्यरिष्टानि	४६६ २२
संशयितजीवितस्य लक्षणम्	४६७ ६
प्रत्याख्यातमपि कुर्वन्नातुरः प्रति वैदरस-	
कर्त्तव्योपदेशः	४६७ ८
अपराणरिष्टानि	४६७ १२
अधार्थाधार्थौ वर्जनम्	४६७ २३

दशमोऽध्यायः ।

सदोमरणयमिन्द्रियाध्यायः	४६८ ७
प्राणघातका वाताह्नीला	४६८ ११
वायोः शरीरे विचरतो यथा सदो-	
नाशकत्वम्	४६८ १३
यदवस्थायां हिक्काकरोदोगो-	
प्राणनाशकः	४६८ १५
क्षौण्णोषितमन्त्रसंज्ञावायुं यासदो-	
प्राणनाशकः	४६८ २०
अशुक्लवितत्यथावांसुः सदो-	
नाशकः	४६८ २१
हृदयादिकं गृहीत्वा वायुं यासदो-	
नाशयति	४६८ २२
नाभ्यादिकं विवधावायुं यासदो-	
नाशयति	४६८ २३

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
दुष्टानिहः सकलशरीरं व्यापयथासदो-	
नाशयति	४६८ ११
वृत्तशीफाक्रान्तस्य चरिष्ठ-	
लक्षणानि	४६८ १३
पक्षाग्रयसमुत्थानापरिकर्त्तिका	
यथासदोनाशयति	४६८ १५
पक्षाग्रयसमिधाययथावायुः सदो-	
नाशयति	४६८ १८
कतिपयान्यरिष्टानि	४६८ १९
अधार्थोपसंहाराः	४७० २

एकादशोऽध्यायः ।

अनुजोतीयमिन्द्रियाध्यायः	४७० ७
वर्षान्तरे परलोकं गन्तुं लक्षणानि	४७० ८
वर्षान्तर्जीवितस्य लक्षणम्	४७० १५
पण्णामैरिषातो लक्षणम्	४७० १७
मासान्तरे मरिषातो लक्षणम्	४७१ ३
कतिपयारिष्टानि	४७१ ६
लक्ष्यवदाहारवचनसंगतुरसगारिष्ठ-	
लक्षणम्	४७१ १०
सुक्ष्मोऽरिष्ठलक्षणम्	४७१ १८
युगपत्खादीनामयोगादौ-	
चिकित्सानिषेधः	४७२ ४
आदिनीषतो वासत्यागः	४७२ ६
असृक्षयेवर्णादिः	४७२ ८
भिषगादिद्वेषिणां दोषालान् प्रति-	
कर्त्तव्योपदेशश्च	४७२ १०
आतारिष्टानां गुणवचनस्योपदेश-	
यथान्नं सुषोदयः	४७२ १२
असृक्षुः परीक्षयोपदेशः	४७२ १६
अरिष्टनिषेधः	४७२ १८

द्वादशोऽध्यायः ।

गोमयपूषीयमिन्द्रियाध्यायः	४७२ २
यस्य मासान् जीवितम्	४७२ ४
योग्यमासं न जीवति	४७२ ८

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
येषां जीवितदुर्लभम् ...	४७१ १०
कृताधिकारेणिरुल्लङ्घनानि	४७२ १६
सुसूक्ष्मतामातुराणामालययान्त्रायां	
पथिचवैदासां औत्पातिकानि	४७५ ५
आतुरस्यसुसूक्ष्मतीगृहप्रवेशकाले प्रविशतश्च	
वैदासां औत्पातिकानि	४७५ १८
आतुरस्य सुसूक्ष्मगृहनिनयतज्जना	४७५ २२
आतुरस्य सुसूक्ष्मोऽभ्यनवसनादिः	४७६ २
आतुरस्य सुसूक्ष्मोऽसुहृदां भ्यन-	
वसनादिः ...	४७६ ४
द्वादशाध्यायीकृतानामरिरुल्लङ्घनानां	
समासतः पर्यायान्तरेण निर्देशः	४७८ १७
प्रशस्लङ्घतस्तु लक्षणम् ...	४७८ १७
पथिआतुरवेद्यप्रवेशेच प्रशस्तानि	४७८ १
जिज्जीविषीरातुरस्यवैश्लिकजनाः	४७८ १८
आतुरस्य प्रशस्लङ्घपाः ...	४८० २२
आरोग्यस्य लक्षणम् ...	४८० ७
अध्यायीकृतविषयाः ...	४८० १४

इतीन्द्रियस्थानस्य सूचीपत्रं समाप्तम् ।

चिकित्सास्थानस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अभयामलकीयो रसायनपादः	४८१ ४
भेषजर्जनामानि ...	४८१ ६
द्विविधं भेषजम् ...	४८१ ८
द्विविधमभेषजम् ...	४८१ १०
उपररसायनलक्षणम् ...	४८१ ११
रसायनफलम् ...	४८२ १
वाजीकरणफलम् ...	४८२ ७
चिकित्सितार्थः ...	४८२ १७
रसायनानां द्विविधः प्रयोगः	४८२ २१

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
कुटीप्रवेशिकोविधिः ...	४८२ १
हरितक्या गुणाः ...	४८४ २
येषां हरितकीसेवननिषेधः	४८४ १४
आमलक्या गुणाः ...	४८४ २६
भेषजपहणपद्धतिः ...	४८४ २९
आक्षारसायनम् ...	४८५ २
आक्षारसायनद्वितीयोद्योगः ...	४८६ १५
चावनप्राशः ...	४८७ १२
चतुर्थामलकरसायनम् ...	४८८ १७
पृथगो हरितकीयोगः ...	४८८ ५
अपरमामलकरसायनम्	४८८ १२
रसायनगुणाः ...	४८८ २२
अध्यायपादोक्तविषयाः	४८० ८
प्राणकामोपररसायनपादः	४८० १२
रसायनविधानस्य फलवृत्तिः	४८० १२
शरीरदोषनिमित्तानि ...	४८० २१
यथाविधदुष्टशरीरेषु रसायनमवयम्	
प्रयोज्यम् ...	४८१ ४
आमलकघृतम् ...	४८१ १२
आमलकावलेहः ...	४८२ ७
आमलकगूर्णम् ...	४८२ १४
विडङ्गावलेहः ...	४८२ २०
अपर आमिकावलेहः ...	४८३ १
नागवस्त्रारसायनम् ...	४८३ ८
अपररसायनो योगः ...	४८३ २२
भक्षतकक्षीरम् ...	४८४ ४
भक्षतकक्षीरम् ...	४८४ १६
भक्षतकक्षीरम् ...	४८४ २२
भक्षतकविधिः ...	४८५ १
भक्षतकगुणाः ...	४८५ ६
अध्यायपदोक्तविषयाः	४८० १८
द्विप्रतितीयो रसायनपादः	४८६ १
आमलकायसं आक्षारसायनम्	४८६ २

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
केवलामलकरसायनम्	४८७ ६
लोहादिरसायनम् ...	४८७ १८
येन्द्ररसायनम् ...	४८८ १५
मेघारसायनानि ...	४८८ ५
पिप्पलीरसायनम् ...	४८८ १०
वर्द्धमानपिप्पलीरसायनम्	४८८ १८
निफलानां रसव्ययनम् ...	५०० ७
अपरचिविधं निफलारसायनम्	५०० १९
मिलाजतुरसायनम्	५०१ १
अधायपादोक्तविषयाः ...	५०२ १६
<hr/>	
आयुर्वेदसमुत्थानीयोरसायनपादः	५०३ ०१
प्राय्यौषधाङ्गारादिभिरेन्द्रवेष्टादिदोष-	
सुक्ताग्नं श्युप्रवृत्तिश्चवीणां हिमालये इन्द्र	
सकाशे गमनम् ...	५०३ १
तान् प्रतीन्द्रस्त्रीपिदेशः ...	५०३ १९
इन्द्रोक्तं रसायनम् ...	५०४ ९
श्रीश्रीप्रावेशिकरसायनम्	५०४ १९
अपरमिन्द्रोक्तरसायनम्	५०४ १६
कुटीप्रावेशिकवातातपिकरसायनस्य	
पाचनिर्णयः ...	५०६ २९
रसायनविधिषु शास्त्रातव्याधीनां	
प्रशमनोपायः ...	५०७ ३
रसायनाधिकारिणः ...	५०७ ५
रसायनयोगानां शुश्रूत्वम्	५०७ २१
सर्वौषधविदां लक्षणम्	५०७ २३
देवेन्द्रस्य विपूजनकारणम्	५०८ ४
सर्गानां भिषक्-पूजनम्	५०८ २२
भिषजः पूजास्तस्य ...	५०८ १
भिषजस्त्रिजंघ्नि हेतुः ...	५०८ ३
भिषगातुरकर्तव्यम् ...	५०८ ६
आयुर्वेदप्रक्रमफलम् ...	५०८ १३
विनीतं चिकित्साफलम्	५०८ १७
भूतदयाणाम्भारव्यचिकित्सायाः	
प्रवृत्तिफलम् ...	५०८ १८
अधायपादोक्तविषयाः	५११ ३

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
द्वितीयोऽध्यायः ।	
संयोगशरद्वलीयो वाजीकरणपादः	५१० १९
वाजीकरणसमावश्यकसंख्यता	५१० १५
वाजीकरणेषु स्त्रीणां श्रेष्ठत्वं, श्रेष्ठत्वे च	
कारणम् ...	५१० १८
वाजीकरणश्चेच्चभूतायाः स्त्रियालक्षणम्	
वाजीकरणेषु सर्गाचस्त्रीणां प्रतिषेधः	५११ २०
अनपत्यपुरुषस्य दोषः ...	५११ २२
वक्रपत्यपुरुषस्य प्रशंसा	५१२ ५
वाजीकरणभेषजम् ...	५१२ १३
वृद्धशैथिल्यिका ... (क)	५१२ १५
वाजीकरणशुद्धतम् ... (क)	५१३ ११
वाजीकरणपिण्डरसाः ...	५१३ २२
वृषारसाः ...	५१४ ७
अनेत्रवृषारसाः ...	५१४ १९
वृषामांसम् ...	५१४ १०
वृषामासः ...	५१४ २०
वृषाशुक्ररसः ...	५१५ १
अन्योवृषोरसः ...	५१५ ४
वाजीकरणादौ कर्तव्यम्	५१५ ८
अधायप्रथमपादोक्तविषयाः	५१५ १६
<hr/>	
असिक्तस्त्रीरयः वाजीकरणपादः	५१६ १
अपत्यकरा षष्टिकमिदुशुक्रिका	५१६ ३
वृषार्पणिकादियोगः	५१६ १८
अपत्यकरः स्वरसः ...	५१७ ७
वृषाक्षीरम् ...	५१७ १६
वृषाष्टतम् ...	५१८ १
वृषादधाद्वि ...	५१८ ८
वृषादुग्धादि ...	५१८ १५
नक्षत्रपक्ववृषायोगः ...	५१८ १८
अधायद्वितीयपादोक्तविषयाः	५१८ २
अनुक्तवाजीकरणोपसंहारः	५१८ ६
<hr/>	
माषपर्णभतीयो वाजी-	
करणपादः ... (क)	५१८ ११

विषयाः	दृष्टायां पङ्क्तौ	विषयाः	दृष्टायां पङ्क्तौ
कतिपये वाजीकरणयोगाः ..	५१८ १३	पुनर्वसुसकाशे अग्निवेशस्य	
वाजीकरणेषु वयस्थानामु-		ज्वरविषयकः प्रश्नः ...	५१६ ४
पयोगिता ... (ख) ५२१	८	रोगशब्दस्य पथ्यायः ...	५१६ २०
अपराणि वाजीकरणानि ..	५२१ १४	ज्वरप्रकृतिः ...	५१६ २२
वाजीकरणविषयाः	५२१ १८	ज्वरस्य पथ्यायः ...	५१६ २
अध्यायद्वितीयपादोक्तविषयाः ५२२	११	ज्वरप्रकृतिः ...	५१७ ४
		ज्वरप्रभावः ...	५१७ ७
प्रमानं जातबलादिकी वाजी-		ज्वरपूर्वस्वरूपम् ...	५१८ ७
करणपादः ... (ख) ५२२	१४	ज्वरस्यधिष्ठानम् ...	५१८ ११
स्त्रीषुदुर्बलानां बलप्रदयोगोपदेशः ५२२	१६	ज्वरस्य बलकालौ ...	५१८ १२
रतिशक्तिवर्द्धनोपदेशस्य कारणम् ५२२	१८	ज्वरलक्षणम् ...	५१८ १३
वाजीकरणयोगप्रयोगादौ कर्तव्यम् ५२३	८	ज्वरस्य व्यासतो विधिभेदः ५१८	१५
दृष्टा मांसगुडिकाः	५२३ १३	शरीरमानसज्वरलक्षणम् ५१८	२३
अपरा दृष्टागुडिकाः	५२३ २०	इन्द्रियदेहसन्नापलक्षणम् ५१८	२
दृष्टोष्मादिप्रसः	५२४ १	अन्तर्ज्वरलक्षणम् ...	५१८ ७
दृष्टाश्रुततलितमत्स्याः ..	५२४ ६	बहिर्ज्वरलक्षणम् ...	५१८ १०
गर्भाधानकरी योगः	५२४ ८	प्राकृत-वैकृत-ज्वरविवरणम् ५१८	१३
दृष्टौ प्रपलिकायोगौ ..	५२४ १२	सुखसाधासाधाज्वरलक्षणम् ५२०	६
दृष्टा माषादिपूपलिकाः ..	५२४ २१	सन्ततज्वरविवरणम् ...	५२० १३
दृष्टायोगः	५२४ ५	सततज्वरविवरणम् ...	५२३ ६
अपत्यकरं घृतम्	५२४ १२	अन्ये दुष्प्राक्ज्वरविवरणम् ५२३	१०
दृष्टागुडिका	५२४ १७	द्वितीयकचतुर्थकज्वरविवरणम् ५२३	१४
दृष्टा लपसिका	५२४ १	रसादिसप्तधातुगतसप्तविध-	
अनुकृतप्रयोगीपसंहारः ..	५२४ ८	ज्वराणां लक्षणैर्वाहिकदनम् ५२४	१२
शुक्रप्रकाशप्रकारः	५२४ १४	धातुगतसप्तविधज्वराणां	
ज्वरकालः	५२४ १६	साधासाधात्वनिर्देशः ५२५	३
वर्तिवालातिद्वयोर्मैथुने दोषः ५२४	१८	वातपित्तज्वरलक्षणम् ..	५२५ ७
शुक्रचयहेतुः	५२४ २२	वातस्त्रेज्यज्वरलक्षणम् ५२५	१०
स्त्रीसहवासेक्षमतायाः कारणम् ५२५	१	क्षेयपित्तज्वरलक्षणम् ५२५	१३
शुक्रस्थाननिर्देशः	५२५ ५	तृयोदशविधसन्निपातज्वरलक्षणम् ५२५	१७
शुक्रक्षारणकारणम्	५२५ ७	सन्निपातज्वराणां साधनादि-	
विशुद्धशुक्रलक्षणम्	५२५ १२	कथनम् ...	५२७ ८
वाजीकरणशक्तिः	५२५ १६	संसर्गज्वरलक्षणम् ...	५२७ ११
अध्यायचतुर्थपादोक्तविषयाः ५२५	१८	धातुज्वरभेदः ...	५२७ १६

तृतीयोऽध्यायः ।

ज्वरचिकित्सिताध्यायः ५२६ ९

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
अभिजातज्वरस्य सम्प्राप्तिः	५३०	ज्वरितेभ्यो येषां शकं हितम्	५४४ ६
पूर्वार्कं लक्षणम्	५३० १५	ज्वरे मांसप्रयोगविधिः	५४४ ८
अभिपङ्क्तज्वरस्य लक्षणादिकथनम्	५३० १९	आहारान्ते षडितस्य जरिणी	
अभिप्रायाभिचारज्वराणां		जलपानविधिः	५४४ १६
लक्षणादिकथनम्	५३८ ४	नवज्वरे वर्जनीयोभ्यहारः	५४४ १८
कामजशोकजक्रोधजविषजभूताविशज-		कतिपर्यं ज्वरनाशनाः कषायाः	५४४ २२
ज्वरानां लक्षणादिकथनम्	५३८ १९	ज्वरितस्य यस्यामवस्थायां	
ज्वरसम्प्राप्तिः	५३९ १	सर्पिर्हृतम्	५४६ १२
नवज्वरे स्वेदानिर्मुक्तिंकारणम्	५३९ ७	सर्पिःप्रयोगविधिः	५४६ १५
आमज्वरलक्षणम्	५३९ ९	पिप्पलादाद्यं घृतम्	५४६ १९
निरामज्वरलक्षणम्	५३९ १५	वासादाद्यं घृतम्	५४७ २
नवज्वरे वर्जनीयाः	५३९ १७	वर्लादाद्यं घृतम्	५४७ ८
ज्वरे लङ्घनविधिः	५३९ १९	संशोधनविधिः	५४७ १५
तृणज्वरस्य साधनचिकित्सा	५४० २	कतिपर्यं संशोधनाह्वयोगाः	५४७ १७
षडुष्णपानीयम्	५४० ८	दुग्धप्रयोगविधिः	५४८ २
यमनविधिः	५४० १०	जीर्णज्वरे सानुवासननिरुद्धवर्त-	
यवागूप्रयोगविधिः	५४० १६	प्रयोगविधिः	५४८ १८
यवागूगुणाः	५४० १९	जीर्णज्वरे शिरोधरेचननावनिक	
येभ्यो यवागू हितम्	५४१ २	तैलघ्नमवर्जितप्रयोगविधिः	५४० २
तर्पणप्रयोगविधिः	५४१ ५	श्रीतीक्ष्णज्वरचिकित्सा	५४० ६
दन्तावाहनप्रयोगविधिः	५४१ ११	दाहज्वरनाशकमध्यज्वरम्	५४० ८
तृणज्वरे कषायप्रयोगविधिः	५४१ १७	चन्दनादायं तैलादि	५४० १०
ज्वरे षडङ्गात्परं लघुप्रयोगविधिः	५४१ २२	दाहज्वरचिकित्सा	५४१ ७
दशाङ्गात्परं सर्पिःप्रयोगविधिः	५४२ १	श्रीतज्वरचिकित्सा	५४२ १
दुग्धप्रयोगविधिः	५४२ ७	श्रीतज्वरे अगुर्वादि तैलादि	५४२ २
वेरेचनविधिः	५४२ १०	श्रीतज्वरे स्त्रीदाहप्रयोगः	५४२ ५
नेरुहप्रयोगः	५४२ १२	ज्वरे लङ्घनादिक्रमाणां हितत्वम्	५४२ १२
सानुवासनप्रयोगः	५४२ १८	गुग्गुलीजननिषेधः	५४२ ११
शिरोधरेचनप्रयोगः	५४२ २०	वातज्वरचिकित्सा	५४२ २३
जीर्णज्वरचिकित्सा	५४२ २२	आमज्वरकफज्वरपित्तज्वर-	
चरितानां यवागूदनशालायां		चिकित्सा	५४४ १०
पलाशानि धानानि	५४२ ७	कफज्वरपित्तज्वरानि	
गजपेयाप्रयोगविधिः	५४२ ८	चिकित्सास्वप्नम्	५४४ १२
यायवागूप्रयोगः	५४२ ११	संश्लेषसन्निपातज्वराणां चिकित्सा-	
चिकित्सेभ्यो येषां हितम्	५४४ ४	स्वप्नम्	५४४ १४

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
सन्निपातज्वरान्ते कर्णद्वलजात-		रक्तस्य अधिष्ठातृम् ...	१६० १८
शोथस्य चिकित्सा ...	४४४ १८	वाक्तादिदोषभेदेन रक्तपित्तस्य-	
शिरावेधः ...	४४४ २२	वर्णानि ...	४६० २१
जीर्णज्वरस्य चिकित्सासूत्रम्	४४५ ३	दोषादिभेदेन साधारणसाधननिर्देशः	४६१ ५
विषमज्वरचिकित्सा ...	४४५ ५	रक्तपित्तस्य जर्वादिगतिस्तस्य च	
वातप्रधानविषमज्वरचिकित्सा	४४५ ७	संख्या ...	४६१ ८
पित्तप्रधानविषमज्वरचिकित्सा	४४५ ९	मार्गवर्णादिभेदेन साधना-	
कफप्रधानविषमज्वरचिकित्सा	४४५ ११	त्वादिनिर्देशः ...	४६१ १४
विषमज्वरनाशनाः कतिपये योगाः	४४५ १२	रक्तपित्तस्य कारणभेदेऽप्यतिभेदः	४६२ १
विषमज्वरस्य दैवव्यपथयचिकित्सा	४४६ १६	रक्तपित्तस्य दौर्लभ्यननिषेधः	
रसादिधातुगतज्वरचिकित्सा	४४७ ५	स्तम्भने दोषाश्च ...	४६२ ५
शपाभिचारामिषज्वरचिकित्सा	४४७ ८	रक्तपित्तनामादौ लङ्घनतपणविधयः	४६२ १५
अभिधातादिज्वरचिकित्सा	४४७ ११	तपणद्रव्याणि ...	४६२ २२
कामशोकभयकोपज्वरचिकित्सा	४४७ १५	अस्त्रार्थद्रव्याणि ...	४६३ २
ज्वरस्य कालं वेगश्च स्थित्यिला ज्वर-		रक्तपित्तनां प्रशस्तधान्यानि	४६३ ४
तस्य रोगिणश्चिकित्सा	४४७ २१	प्रशस्तानि रूपयथार्थद्रव्याणि	४६३ ६
ज्वरमोचे लिङ्गानि ...	४४७ २२	प्रशस्तशक्तानि ...	४६३ ८
चिरकारिज्वराणां मोचे लिङ्गानि	४४८ ८	प्रशस्तमांसाः ...	४६३ १४
अज्वरपुष्पलक्षणम् ...	४४८ १०	यवाद्यादिकल्पन ...	४६३ २०
ज्वरितस्य ज्वरमुक्तस्य च		वातोलुपे रक्तपित्ते प्रशस्तमांसाः	४६४ ८
वर्जनीयानि ...	४४८ १२	लघते देयं पानीयम् ...	४६४ १२
ज्वरमुक्तस्य कर्मण्यनि ...	४४८ १६	रक्तपित्तनां निदानवर्जनीयनिर्देशः	४६४ १५
ज्वरसापुनरावर्तने हेतुः	४४८ १८	संशोधनयोग्याः रक्तपित्तनिः	४६४ १८
मलानां सम्यक्परिपाकस्य दोषः	४४८ २४	रक्तपित्ते विरेचनद्रव्याणि	४६४ २३
पुनरावृत्तज्वरचिकित्सा	४४९ ६	वमनद्रव्याणि ...	४६५ ३
सर्वरोगात् ज्वरस्य प्राधान्यम्	४४९ १८	संशयनयोग्याः रक्तपित्तनिः	४६५ १०
अध्यायेरक्तविषयाः ...	४४९ २१	संशयनीयकतिपयकाद्यादिः	४६५ १६
चतुर्थोऽध्यायः ५		निर्जिते स्त्रोत्राणि वातवसुहृत्वे अतिहृत्-	
रक्तपित्तचिकित्सिताध्यायः	१६० २	रक्तपित्तस्य प्रतीकारः ...	४६७ ५
पुलक्यसुखकामे अधिवेशस्य रक्त-		ब्रूयपथप्रवृत्तरक्तस्य प्रतीकारः	४६७ ११
पित्तविषयक प्रश्नः ...	४६०	विद्वेषप्रवृत्तरक्तस्य प्रतीकारः	४६७ १२
रक्तपित्तस्य शीघ्रं चिकित्सोपदेशः	४६०	वासाहृतम् ...	४६७ १६
रक्तपित्तस्य अस्त्राग्निः ...	४६० ११	प्रलाभहृत्म् ...	४६७ १८
रक्तपित्तस्य संज्ञा ...	४६० १७	रक्तपित्ते कृष्णाहुगे प्रतीकारः	४६८ ५
		प्रत्यूषादिहृतम् ...	४६८ ८

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
ब्राह्मप्रवृत्तरक्तस्य प्रतीकारः	५१८ १३	कफशुक्लस्य प्रतीकारः	५०४ ६
ब्राह्मप्रवृत्तदुष्टरक्तोद्यवपीडनदे-		वमनाह्वा शुक्लिनः	५०४ ८
ये विकाराः	५१८ १४	वमितलङ्घितसोपचारः	५०४ १०
रक्तपित्तग्रसनना योगाः	५१८ २३	ये स्वेदयोग्याः	५०४ १२
अचारायोगीन्द्रविषयाः	५१८ १९	उततद्वृत्तशुक्लस्य प्रतीकारः	५०४ २०
पञ्चमोऽध्यायः ।		कफोलूषणशुक्लं चारविधिः	५०४ २२
शुक्लचिकित्सिताध्यायः	५०० ९	कफशुक्लो रिरुप्रयोगः	५०४ ५
शुक्लस्य निदानं सन्नाशित्र	५०० ६	शुक्लस्य दाहविधिः	५०४ ७
शुक्लस्य स्थानानि	५०० १४	चापसादिदृष्टतम्	५०४ १०
बाहुशुक्लस्य निदानम्	५०० १६	चापसादिदृष्टतमपरम्	५०४ २०
तस्य लक्षणम्	५०० १८	हिङ्गुसौवर्चलादं दृष्टम्	५०६ ३
पित्तशुक्लस्य निदानम्	५०१ १	हवुषादां दृष्टम्	५०६ ८
तस्य लक्षणम्	५०१ २	पिप्पलीदां दृष्टम्	५०६ १५
कफशुक्लस्य सात्रिधातिक्रसाचनिदानम्	५०१ ५	हिङ्गुदि चूर्णं शुद्धिकाच	५०७ ३
कफशुक्लस्य लक्षणम्	५०१ ७	ग्रन्थादिशुद्धिकां	५०७ १८
संक्षुद्रशुक्लानां निदानलक्षणम्	५०१ ८	सद्यन्तरीरम्	५०८ ११
विदोषशुक्लस्य लक्षणम्	५०१ ११	तैलपचकम्	५०८ १६
क्रिया रक्तशुक्लस्य लक्षणम्	५०१ १३	मिलानाजतुप्रयोगः	५०८ १८
तस्य लक्षणम्	५०१ १५	वातशुक्लस्य स्वेदविधिः	५०८ १
शुक्लानां चिकित्साक्रमः	५०१ १८	वसिक्रिया	५०८ ९
अर्धनामिकस्य प्रतीकारः	५०२ ९	नीलीनगादां दृष्टम्	५०८ १३
बाहुशुक्लस्य प्रतीकारः	५०२ ४	वातशुक्लानां पथ्यानि	५०८ १
वातकफोलूषणस्य प्रतीकारः	५०२ १४	रोहिण्यादां दृष्टम्	५०८ ११
वातशुक्लिनःपित्ते संक्षुद्रप्रतीकारः	५०२ १६	चायुमांसादां दृष्टम्	५०८ १८
पित्तशुक्लस्य प्रतीकारः	५०२ २०	अमलकादां दृष्टम्	५०९ ४
शुक्लिनो रक्तसेचनावास्या	५०२ ३	आप्तादां दृष्टम्	५०९ ७
विदग्धे शुक्ले प्रकाशव्यारः	५०२ ८	वासादृष्टम्	५०९ १५
अपक्वशुक्लस्य लक्षणम्	५०२ ११	पित्तशुक्लानां कफाधर्म्मदः	५०९ १३
विदग्धमानस्य शुक्लस्य लक्षणम्		पित्तशुक्लपथ्यानि	५०९ ६
प्रतीकारश्च	५०२ १३	कफशुक्लस्य चिकित्साक्रम	५०९ १४
अपक्वशुक्लस्य लक्षणम्	५०२ १५	कर्मशुक्लीदृष्टम्	५०९ १८
अनामिकस्य शुक्लस्य लक्षणम्	५०२ २१	अज्ञातकादां दृष्टम्	५०९ ४
अयं प्रवृत्ते शुक्लस्यदीपे		पञ्चकोष्ठदृष्टम्	५०९ १३
चिकित्साविधिः	५०४	मिश्रकः स्वेदः	५०९ २०
		दन्तोदरीतको	५०९ ५

विषयाः	प्रकाशाः	पञ्चमौ
कफशुष्मिणी पद्यानि ...	५८५	२
असाधालक्ष्यानि ...	५८५	१३
जिया रक्तशुष्मता प्रतीकारः	५८५	१८
अध्यायीकविषयाः ...	५८६	१८

षष्ठीऽध्यायः ।

प्रमेहचिकित्सिताध्यायः	५८७	१३
मेहानां साधारणहेतुः ...	५८७	१७
तेषां सम्प्राप्तिः ...	५८७	१८
मेहानां साधालादिः ...	५८८	४
सर्वमेहानां दीपदूपासंश्रयः	५८८	६
दशकफप्रमेहाः ...	५८८	८
षट्पित्तप्रमेहाः ...	५८८	११
चतुर्वी वातप्रमेहाः ...	५८८	१२
मेहानां पूर्वार्थरूपाणि ...	५८८	१६
खलुलक्षणभेदेन द्विविधोप्रमेही		
तयोः प्रतीकारश्च ...	५८८	२०
प्रमेहिनीऽपतर्पणे दीपः ...	५८८	१
प्रमेहिनां प्रश्ल-मांस-सुह-शाल-		
शालादिः ...	५८९	५
कफप्रमेहिनी पद्यानि ...	५८९	१०
कफप्रमेहे संशोधनादिः	५८९	१
पित्तप्रमेहे विरेकादिः ...	५८९	२
कफप्रमेहे दशयोगाः ...	५८९	३
पित्तप्रमेहे दशयोगाः ...	५८९	११
वातिकप्रमेहप्रतीकारः	५८९	१८
कफपित्तप्रमेहप्रतीकारः	५८९	२१
अनुवन्धभेदेन चिकित्सा	५८९	२
लोभासवः ...	५८९	१०
आयुसविधिः ...	५८९	१
निदानवर्णनीपदेशः ...	५८९	१४
रक्तपित्त-प्रमेहयोर्विशेषः	५८९	१८
मेहानामसाधालक्ष्यानि	५८९	२२
प्रमेहचिकित्सकानां चिकित्साक्रमः	५८९	११
अध्यायीकविषयाः ...	५८९	१६

विषयाः	प्रकाशाः	पञ्चमौ
--------	----------	--------

सप्तमोऽध्यायः ।

कुष्ठचिकित्सिताध्यायः	५८७	२
कुष्ठनिदानम् ...	५८७	६
कुष्ठानां दीपदूपासंश्रयः	५८७	१६
कुष्ठानां पूर्वार्थरूपम्	५८७	२०
अष्टादशकुष्ठानि	५८७	२
सप्तमहाकुष्ठानां लक्षणानि	५८७	७
एकादशकुष्ठानां लक्षणानि	५८७	२२
कुष्ठेषु चिकित्सार्थं वातादीनां		
प्राधान्यम् ...	५८९	१३
कुष्ठव्यनियता, न कुष्ठलक्षणानि	५८७	४
कुष्ठानां साधालादिः ...	५८७	१०
कुष्ठिनी वसन-वस्त्रेण-नक्तमोक्ष-		
शरायधनादिः ...	५८७	१४
प्रश्लवमनश्चाराश्च ...	५८७	२३
प्रश्लोविरेचनद्रव्याश्च	५८८	२
आस्थापनद्रव्याश्च	५८८	६
अनुवासनद्रव्याश्च	५८८	८
क्र.म.कुष्ठे नक्षत्रादिः ...	५८८	१०
बालजन, वानिः ...	५८८	१४
स्वाप्रत्यागहोम कुष्ठानि	५८८	२१
लवणप्रालोदककुष्ठ-कुष्ठानां		
प्रतीकारः ...	५८९	४
पित्तकुष्ठानां प्रतीकारः	५८९	८
पमेलादिचुषम् ...	५८९	१४
शुक्लादचुषम् ...	५८९	१९
निफलादचुषम् ...	६००	६
कुष्ठनाशकयोगाः ...	६००	१०
मन्त्रासवः ...	६००	१६
तनका, वन्दु, विष्टम् ...	६०१	१
अतमासवः ...	६०१	१०
निफलासवः ...	६०१	१२
कुष्ठे प्रश्लमांस-मांस-धान्यादिः	६०१	१४
कफोऽध्यायः ...	६०१	१७

विषयाः	दृष्टायां पङ्क्तौ
कुष्ठहरलेपकाद्यादिः ...	६०१ १८
चेतकरवीरादौ तैलम् ...	६०३ १४
चेतकरवीरपत्रादौ तैलम् ...	६०३ १०
तिक्तञ्जाकुतैलम् ...	६०३ २९
कनकक्षीरतैलम् ...	६०४ ६
सिधुलेपः ...	६०४ १६
विपादिकाहरद्वयैले ...	६०५ ३
कतिपये कुष्ठहरा लेपाः ...	६०५ ८
स्नानपानादौ कुष्ठिनां प्रशस्त्रानि	६०५ २०
अभ्यङ्गयोगाः ...	६०६ ०
रक्तपित्तप्रवणस्य कुष्ठस्य प्रतीकारः	६०६ ११
त्रिफलादि द्रवम् ...	६०६ १६
तिक्तपट्टपलकं द्रवम् ...	६०६ २१
महातिक्तकं द्रवम् ...	६०७ ०
मूढाखदिरं द्रवम् ...	६०८ १
जिमिकुष्ठे स्नान-स्नान-लेपादिः	६०८ १९
श्चित्रस्य चिकित्साक्रमः	६०८ २९
नामभेदेन चिविधं चित्रम्	६०९ २२
दूषालभेदेन तेषां वर्णभेदः शुक्लस्य	६१० १
श्चित्रानामसाधालम् ...	६१० २
श्चित्रस्यनिदानम् ...	६१० ५
अध्यायोक्तविषयाः ...	६१० ८

अष्टमोऽध्यायः ।

राजयक्षचिकित्साभाषायाः	६११ २
राजयक्षः पौराणी कथा	६११ ४
यक्षपर्व्यायाः ...	६११ २०
साहित्यिकस्य यक्षः निदानम्	६१२ ३
तस्यैकादशविधं लक्षणम्	६१२ ८
त्रैमप्रतीघातस्य यक्षो निदानम्	६१२ १०
तस्यैकादशविधं लक्षणम्	६१२ २०
अवाज्जातस्य यक्षो निदानम्	६१३ २
तस्यैकादशविधं लक्षणम्	६१३ ३
विषमाज्जातस्य यक्षो निदानम्	६१३ १०
तस्यैकादशविधं लक्षणम्	६१३ १४

विषयाः	दृष्टायां पङ्क्तौ
यक्षः पूर्ववृत्त्याणि ...	६१३ २०
कक्षात् यक्षा प्रवर्तते ...	६१४ ८
यक्षिणाविद्वंसं हि वलम्	६१४ १३
यक्षः साध्यासाध्यान्नादिः	६१५ २
प्रतिश्लाघ्यनिषक्तिः ...	६१५ ४
तस्याश्च लक्षणानि ...	६१५ ७
यक्षो यादृशं रक्तं धीवति	६१५ १०
राजयक्षो विशेषलक्षणम्	६१५ १९
दोषादिभेदेन स्वरभेदः ...	६१५ १५
यक्षिणः कक्षात् रक्त-धोक्-	
प्रवर्तते हेतुः ...	६१५ २९
यक्षिणः सात-सपिप्पातिसारावधि-	
वमिषु हेतुः ...	६१६ ८
यक्षणाच्चिदोषत्वम्	६१६ ११
यक्षिणु प्रतिश्लायादौ साधा-	
रणीक्रिया ...	६१६ १३
प्रतिश्लायादेः पथ्य-पानीयादिः	६१६ २९
स्वेदविधिः ...	६१७ ४
यक्षिणि शिरःपार्श्वां सश्लेषु	
प्रश्लासतुः स्वेदाः ...	६१७ १२
शिरःपार्श्वां सश्लेषु प्रश्लाः प्रदेहाः	६१७ १६
शिरः पार्श्वां सश्लेषु रक्त-	
मोक्षविधिः ...	६१८ ३
प्रलेपाभ्यङ्गादिः ...	६१८ ५
शिरःपार्श्वां सश्लेषु द्विषाधिकानां	
वमनविरचने	६१८ १३
शिरःपार्श्वां सश्लेषु द्विषाधिकानां	
सिद्धयोगाः ...	६१८ १८
शिरःपार्श्वां सश्लेषु स्वेदाः	६१८ ८
कृत्वासापहाः स्वेद्याश्च-	
कतिपयेऽश्लेषः ...	६१८ १६
सितीपलादिलेहः ...	६१८ २९
आभ्युदादयः ...	६१९ ५
जीवन्त्यादयः ...	६१९ १६

विषयाः	दृष्टायां पङ्क्तौ	विषयाः	दृष्टायां पङ्क्तौ
बलादिकावः ...	६२० २३	साविपातिकता निदानलक्षणे	६२८ ६
यक्षिणां प्रश्लेषयोमांसानि		आगनीधमादस्य हेतुः ...	६२८ ८
युषार्थं द्रव्याणि ...	६२१ ४	भौतिकोन्मादस्य सामान्यलक्षणम्	६२८ १०
बलवतः स्नेह-प्रकृतिकता यक्षिणः		देवाहयोयथापुष्पतादेहं	
प्रतीकारः ...	६२१ ८	विश्रान्ति ...	६२८ १२
यक्षिणो वमिप्रतीकारः	६२१ १६	देवोन्मत्तस्य लक्षणम् ...	६२८ १६
यक्षिणोऽज्ञाप्रलात् सपिच्छातोसादे		पिच्छभिरुन्मत्तस्य लक्षणम्	६२८ १८
मुखवैरसेच-प्रतीकारः	६२१ १८	गन्धर्वोन्मत्तस्य लक्षणम् ...	६२८ २१
तत्र लङ्घ्युपादिः ...	६२२ ७	यक्षोन्मत्तस्य लक्षणम् ...	७३० १
अज्ञान-भोजन-यानार्थं प्रश्लेष-मांस-		राक्षसोन्मत्तस्य लक्षणम्	६३० ३
अलि-यानीयदिः ...	६२२ १३	नक्षत्राक्षोन्मत्तस्य लक्षणम्	६३० ४
मुखवैरसनाशकोधूमः ...	६२२ २१	पिशाचोन्मत्तस्य लक्षणम्	६३० ७
तत्रपक्षमुखधावनाः ...	६२२ २३	यादृशं यक्षिणकाले देवाहत्यः	
कवलप्रहास्य ...	६२३ ४	अभिधेयं यन्नि ...	६३० १२
यमानीषाङ्गम् ...	६२३ ८	अस्वाधालक्षणानि ...	६३१ २
तालीमादिपूर्वं शुद्धिकाच	६२३ १०	उन्मादे चिकित्साक्रमः	६३१ १३
श्रवणतः शीघ्रमांसस्य प्रश्लेषमांसानि	६२४ ३	क्षिप्त्वादि घृतम् ...	६३२ ७
ज्ञातशोषिण्य आहारार्थं		कल्याणकं घृतम् ...	६३२ ८
विशेषमांसानि ...	६२४ ६	महाकल्याणकं घृतम् ...	६३३ १
कफपित्तशोषिणां विशेषमांसानि	६२४ ८	महापैशाचिकं घृतम् ...	६३३ ७
यक्षिणो मदापानविधिः	६२४ १४	लग्नादां घृतम् ...	६३३ १६
शोषहराणि घृतानि ...	६२४ १८	अपरं लग्नादां घृतम्	६३३ २३
शोषिण्य उरसादनद्रव्याणि	६२६ १२	पुत्राव-प्रपुत्रावयोर्धृतयोर्लक्षणम्	६३४ १४
यक्षिणः स्नानीयानि ...	६३६ १८	उन्मादनाशके, नक्षत्राक्षिणे	६३४ १८
यक्षिणः कर्णवृता ...	६३६ २०	नक्षत्रालेपनोद्भवेनाथं प्रश्लेषद्रव्याणि	६३४ ७
अध्यायोक्तविषयाः ...	६३७ १८	धूमपानविधिः ...	६३४ १४
नवमोऽध्यायः ।		वातश्चे आकरोपेति केच उन्मादे-	
उन्मादचिकित्सिताध्यायः	६३८ १	सेनाक्षनादिः ...	६३४ १७
उन्मादस्य सामानादहेतुः	६३८ ६	शिरावेधविधिः ...	६३४ २३
सम्प्राप्तिः ...	६३८ ८	कामादिसम्भवोन्मादस्य प्रतीकारः	६३६ १८
सामान्यं लिङ्गम् ...	६३८ १०	देवर्षिपिच्छगन्धर्वोन्मत्तस्य प्रतीकारः	
वातोन्मादस्य निदानलक्षणे	६३८ १६	पूजादिकर्णवृताच	६३६ २२
पित्तोन्मादस्य निदानलक्षणे	६३८ २०	येषां न उन्मादरोगाः ...	६३७ १४
कफोन्मादस्य निदानलक्षणे	६३८ २१	उन्मादनिर्हन्तिलक्षणम्	६३७ १७
		अध्यायोक्तविषयाः ...	६३७ २०

दशमोऽध्यायः ।

विषयाः	प्रपाद्यां पङ्क्तौ
अपस्मारचिकित्सिताध्यायः	६३८
अपस्मारस्य निवृत्तिः	६३८
अपस्मारस्य निदानम्	६३८
अपस्मारस्य सम्प्राप्तिः	६३८
सामान्यलक्षणम्	६३८
अपस्मारस्य संख्या	६३८
वाक्पापस्मारलक्षणम्	६३८
पिक्वापस्मारलक्षणम्	६३८
कृपापस्मारलक्षणम्	६३८
सांनिपातिकापस्मारलक्षणम्	६३८
अपस्मारप्रवृत्तिकबलः	६३८
अपस्मारे आदौ दीपभेदेन	६३८
वंमनविरेचनादिः	६३८
पञ्चगव्यघृतम्	६३८
महापञ्चगव्यघृतम्	६३८
कतिपय-सिद्धयुक्तानि	६३८
अपस्मारिणोऽभ्याङ्गार्थं	६३८
सिद्धयुक्तानि	६३८
अपस्मारनाशकानि	६३८
प्रदेहधूपनानि	६३८
प्रशस्त्वानुत्सादनद्रव्यानि	६३८
अपस्मारनाशकानिन्वावनानि	६३८
अपस्मारनाशका वधेयः	६३८
अपरे योगाः	६३८
पुनर्जन्तुसंकाशे अग्निर्वैश्वानरा	६३८
अतश्चाग्निर्विश्वचिद्ययः प्रश्नः	६३८
अतश्चाग्निर्विश्वस्य सहेतुलक्षणम्	६३८
तस्य चिकित्सा	६३८
अध्यायः कतिविषयाः	६३८

एकादशोऽध्यायः ।

सुतसौख्यचिकित्सिताध्यायः ५४४
सुतसौख्यस्य निदानवर्णने ५४५

वक्ष्याः	ग्रन्थायां पङ्क्तौ
तस्य पूर्वार्द्धम् ...	६४५ ८
उरःक्षतस्य विशेषलक्षणम् ...	६४५ ९
क्षीणस्य विशेषलक्षणम् ...	६४५ १०
तयोः साधनत्वादः ...	६४५ ११
कतिपये काथाः ...	६४५ १२
एलादेयुङ्किता ...	६४६ ९
रक्तोऽतिप्रवृत्ते काथादः ...	६४६ ११
द्रवस्य क्षतक्षीणस्य प्रभेदः	
पानाद्वारादः ...	६४६ १९
अक्षतप्रभेदतमैः ...	६४७ १५
अद्विष्टादिदृष्टम् ...	६४८ ४
शक्तप्रयोगः ...	६४८ १६
धात्र्यादिदृष्टम् ...	६४८ १७
सर्पिर्लोढाः ...	६४९ ७
सर्पिर्लोदकाः ...	६५० १३
कतिपये योगाः ...	६५१ ७
सैन्धवाद्वर्णम् ...	६५१ ११
षाड्वः ...	६५२ ५
क्षतक्षीणस्य सुपथानि ...	६५२ १६
अध्यायोक्तविषयाः ...	६५२ १७

द्वादशोऽध्यायः ।

अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	७
पुनर्वर्तु सकारिणः प्रथमः	६५३	८
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	९
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	१०
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	११
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	१२
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	१३
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	१४
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	१५
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	१६
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	१७
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	१८
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	१९
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	२०
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	२१
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	२२
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	२३
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	२४
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	२५
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	२६
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	२७
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	२८
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	२९
अथ युचि कित्सिताध्यायः	६५३	३०

[illegible]

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
तस्य रूपाणि ...	६६६ १३	क्षिप्रोदरस्य साधनलक्षणम्	६७३ ३
सन्निपातोदरनिदानम् ...	६६६ १७	उदकोदरप्रतीकारः ...	६७३ ५
तस्य रूपाणि ...	६६६ २१	उदरे पथ्यानि ...	६७३ १३
झीङ्गोदरनिदानम् ...	६६७ १	उदरेऽपथ्यानि ...	६७३ १७
तस्य रूपाणि ...	६६७ ८	उदररोगे तक्रपानविधिः	६७३ २१
यक्रदुदरस्य लक्षणम् ...	६६७ ११	उदररोगे प्रलेपः ...	६७४ १९
वक्रगुदोदरनिदानम् ...	६६७ १५	उदरे सूत्राणि ...	६७४ १७
तस्य रूपाणि ...	६६७ १९	पथ्यकोलघृतम् ...	६७४ २०
क्षिप्रोदरनिदानम् ...	६६८ १	नागरघृतम् ...	६७५ ३
तस्य रूपाणि ...	६६८ ५	चिचकघृतम् ...	६७५ ७
दकोदरनिदानम् ...	६६८ १०	यवादाघृतम् ...	६७५ १०
तस्य रूपाणि ...	६६८ १४	पटोलादा पूर्णम् ...	६७५ १५
उपेक्षिते उदरे दीपाः ...	६६८ १८	नारायणचूर्णम् ...	६७६ ३
जातोदकस्योदरस्य लक्षणम्	६६९ १	हृत्पुष्पचूर्णम् ...	६७६ २९
तदा ये उपद्रवाः ...	६६९ ३	नीलिन्यादाचूर्णम् ...	६७७ ८
दोषभेदोदराणां लक्षणम्	६६९ ९	क्षौद्रोदरघृतम् ...	६७७ ११
उदराणामसाधनलक्षणम्	६६९ ९	कतिपये ज्योतिः ...	६७८ ५
तेषां साधनलक्षणम् ...	६६९ १६	उदरे चारपानविधिः ...	६७९ २
जातोदकस्योदरस्य लक्षणम्	६६९ १७	उदरे गाढवर्षसि प्रशस्तमाकांति	६७९ २२
जातोदरप्रतीकारः ...	६७० २	उदरे तैलपानविधिः ...	६८० ३
सर्वेष्वेवोदरेषु ...		उदररोगे विषप्रयोगः ...	६८० १५
विरेचनस्य प्रयोजनीयत्वम्	६७० ६	विषप्रयोगान्तरक्रियाः	६८१ ३
पिप्पलीदरप्रतीकारः ...	६७० २०	शङ्खप्रयोगविधिः ...	६८१ १०
कफोदरप्रतीकारः ...	६७१ ५	अधप्रयोक्तृविषयाः ...	६८२ ११
सन्निपातोदरप्रतीकारः	६७१ ९		
लक्ष्मभेदेन दोषसमन्धः	६७१ ११	चतुर्थोऽध्यायः	
झीङ्गोदरप्रतीकारः ...	६७१ १५	अग्निचिकित्साध्यायः	६८३ २
झीङ्गोदरे शिथिलविधिः	६७१ १७	द्विविधानि अग्निं ...	६८३ ८
संशमनयोगौ ...	६७१ २१	सहजार्शो हेतुः ...	६८३ ८
रोहितकघृतम् ...	६७२ ३	अग्निं सर्वं चेजम् ...	६८३ १४
झीङ्गोदरे दीपभेदेन अप्रिकर्मे-		सहजार्शो सामाश्रुतिः ...	६८३ २०
रक्तावसेचनादिः ...	६७२ १४	सहजार्शोऽभिभूतलक्षणम्	६८४ ४
यक्रचिकित्सा ...	६७२ १९	जातस्योदरकालजानामग्निं सां	
वक्रोदरप्रतीकारः ...	६७२ २३	निदानम् सम्प्राप्तिश्च ...	६८४ २१
क्षिप्रोदरप्रतीकारः ...	६७३ ३	एतेषां साधारणाश्रुतिः	६८५ १७
		जातोदरानामग्निं सां विशेषाश्रुतिः	६८५ २१

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
वाताग्नेयां विशेषहेतुः	१८४ ८	अन्वादाद्युत्तमम्	१८५ ७
पित्तोत्पत्त्याग्नेयां विशेषकृतिः	१८५ १९	नागरादिद्युत्तमम्	१८५ १४
तेषां विशेषहेतुः	१८५ १८	पिप्पलादाद्युत्तमम्	१८५ २१
स्त्रीकोलाहाराग्नेयां विशेषकृतिः	१८७ १	वातधर्माद्युत्तमकायोमां	१८६ ११
तेषां विशेषहेतुः	१८७ १९	गाढवर्चसि प्रश्लक्षणाकानि	१८६ १०
विदोषोलूचानां सहेतुलक्षणम्	१८७ १६	तत्र प्रश्लक्षणांसारसाः	१८७ ९
विदोषाग्नेयां सहेतुलक्षणम्	१८७ १७	आवस्थिकी क्रिया	१८७ ४
अग्नेयां पूर्ववृत्त्याग्नेयां	१८७ १८	येऽनुवासनयोग्याः	१८७ १०
सर्वाण्येवाग्नेयां सि विदोषजानि	१८७ १९	अनुवासनतैलम्	१८७ १९
सर्वाग्नेयां दोषादिसंयुक्तः	१८८ १	अग्नेविशेषेषु अनुवासनशुष्काः	१८७ १०
अग्नेयामसाध्यादिलक्षणम्	१८८ ५	गिरुहणविधिः	१८८ १
अग्नेयामाग्नप्रतीकारोपदेशः	१८८ १७	अभयारिष्टः	१८८ ३
कृकृच्छाराग्निभेदेन		दन्तारिष्टः	१८८ १६
चिद्विधः प्रतीकारः	१८८ १८	फलाग्निः	१८८ १
कृकृच्छाराग्निभेदे दोषाः	१८८ १९	शर्करारिष्टः	१८८ १२
शुष्काग्नेयत्वभेदेनाग्नेयां विधायम्	१८८ १९	कनकरिष्टः	१८८ १३
तथादौ शुष्काग्नेयां प्रतीकारः	१८८ ८	शौचविधिः	७०० ३
लब्धादियुताग्नेयां खेदः	१८८ ८	आविषा [पित्तरक्तोलूचानां]	
शुष्कान्विताग्नेयां प्रतीकारः	१८८ २०	अग्नेयां क्रियाक्रमः	७०१ २
प्रश्लक्षानि धूपनानि	१८९ ३	रक्ताग्नेयां वातादिदोषभेदेन लूचणानि	७०१ ५
प्रश्लक्षप्रलेपाः	१८९ १९	पित्तज्ञाधिकरक्ताग्नेयां प्रतीकारः	७०१ १४
अग्नेयां दुष्टरक्तमौच्यविधिः	१८९ ५	अग्नेयां भगः प्रश्लक्ष दुष्टरक्तसादौ	
शुष्कान्वयः-शुष्काग्नेयां प्रतीकारः	१८९ ८	कृकृच्छननिषेधः	७०१ १५
भिन्नश्लक्षतामग्नेयां प्रतीकारः	१८९ १४	सफले दीक्षाः	७०१ १६
तत्रप्रयोगः	१८९ १८	लम्बनीयरक्तसालक्षणम्	७०१ ७
तत्रारिष्टम्	१८९ ५	रक्तसंश्लेषाः काथाः	७०२ ८
वातज्ञां आग्नेयां तत्रमेवपरमौष्ठम्	१८९ १६	कुटजादिरसक्रिया	७०२ १५
तत्रपानक्रमः	१८९ १८	अपरे योगाः	७०२ ३
त्रिविधमेवतत्र प्रयोजनम्	१८९ ८	पित्तान्नसिः	७०५ १
वातज्ञां आग्नेयां तत्रमेव प्राश्लक्षम्	१८९ १०	कीविरादिद्युत्तमम्	७०६ ८
अग्नेयां नाशक-पेयायवामादि	१८९ १७	अग्नेयलक्षणकाङ्गरीद्युत्तमम्	७०६ ७
प्रश्लक्षी पुष्प-मांसरसाश्च	१८९ २	अग्नेयलक्षणविधिः	७०७ ५
अग्नेयां सद्यविधिः	१८९ ६	अग्नेयां लक्षणविधयः	७०८ ३५
गाढश्लक्षतामग्नेयां क्रियाक्रमः	१८९ ८		
कतिपययोगा दृष्टविधिः	१८९ १०		

पञ्चदशोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
पञ्चरीरोगचिकित्सिताध्यायः	७०८ २
अक्षरप्रियुषाः	७०८ ४
शान्त-शुक्त-विरुताग्रैर्लक्षणाणि	७०८ ६
अग्नादिपचनेऽग्निरेव हेतुः	७०८ ८
अन्नपचनप्रकारः	७०८ १०
यथाहारोपचरं करेतिः	७०८ १६
येऽग्नी यान् पचन्ति	७१० २
यावन्तः पुषानि	७१० ५
रसादि-सप्तधातूनां किङ्-प्रसाद-	
मेदेन पुनर्द्वै विधाम्	७१० ७
रसादीनां क्रमोत्पत्तिः	७१० ८
रसादिभ्योमलानामुत्पत्तिः	७१० १३
हृष्याणामासृद्धहेतुः	७१० १७
धातूनामुद्भवकाण्डक्रमः	७१० १८
शुक्लतन्मात्रे शिवाक्षरसादि-	
विषयकः प्रश्नः	७१० २१
यथा रसादीनां क्रमोत्पत्तिः	७११ १०
अक्षरप्रियुषा हेतुः प्रकारश्च	७११ २१
अग्नेः शरीरेकदेशेरीरोगजनन-	
प्रकारः	७१२ ३
पाचकाग्निर्हि सर्वेषां पक्त्वा-	
नधिपक्षत्पालनोपदेशश्च	७१२ ८
अग्नियमितमोजनश्च फलम्	७१२ १३
अग्निदोषे हेतुः	७१२ १५
कुहाघेर्लक्षणम्	७१२ १८
अजीर्णं खादस्य लिङ्गानि	७१२ २१
पित्तादिदोषसंवेष्टस्य तस्या	
लक्षणानि	७१२ २२
विषय-बीज-सम-कुर्वन्नायोः कार्यम्	७१२ २८
पञ्चधाः सामान्यलक्षणम्	७१२ २९
पञ्चधाः पूर्णरूपानि	७१२ ३८
पञ्चभिर्नर्पातकसाधितान्यत्र	७१२ ४०
तस्याः कार्यम्	७१२ ४२

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
वातादिभेदेन त्रिविधोपहृष्योदः	७१४ १
वातिकपञ्चगानिदानपूर्वकं रूपम्	७१४ २
पैतिकपञ्चगानिदानपूर्वकं	
रूपम्	७१४ १५
कफजपञ्चगानिदानपूर्वकं रूपम्	७१४ १८
साम्निपातिकपञ्चगानिदान-	
लक्षणम्	७१५ ६
अग्निदोषश्च लक्षणं तत्प्रतीकारश्च	७१५ ८
मास्तपञ्चगानिदानपूर्वकः	७१५ १६
दग्धशूलादां हृतम्	७१६ २
चूर्णशूलादां हृतम्	७१६ १४
पञ्चशूलादां हृतं तैलं पूर्णं च	७१६ १७
अग्नि-पक्वयोर्मलयोर्लक्षणम्	७१७ ६
अग्निप्रदाशुद्धिका	७१७ १५
कृत्तिपद्ये योगाः	७१७ १५
पिपपलादां चूर्णं	७१८ ८
मरिचादां चूर्णम्	७१८ १
पञ्चधां प्रशस्ता यवाशु-यूष-	
रसारिष्टाः	७१८ १
पञ्चधां तन्मनुष्यास्तत्रप्रयोगश्च	७१८ ११
तन्मरिष्टः	७१८ १७
पित्तपञ्चगानिदानपूर्वकः	७१८ २२
अग्निशूलादां हृतम्	७१९ ५
नागशूलादां हृतम्	७१९ १४
भूमिन्मादां चूर्णम्	७१९ २१
भूमिन्मादियोगः	७१९ २३
किरातादां चूर्णम्	७१९ २८
कफपञ्चगानिदानपूर्वकः	७१९ २८
पञ्चाभग्नि-पानीययवाभौ	७१९ २९
नधकासवः	७१९ ३५
कुपिलभासवः	७१९ ३८
कुलासवः	७१९ ४३
पुष्पासवः	७१९ ४३
मधुरिष्टः	७१९ ४०
पिपपलादां चूर्णम्	७१९ ४८

विषयाः	प्रश्नायां पङ्क्तौ	विषयाः	प्रश्नायां पङ्क्तौ
क्षारघृतम् ...	७९४ १५	कामशाकुभकामलयोर्निदानसम्प्राप्तिः	
कतिपये क्षाराः ...	७९४ २०	पूर्वकं लक्षणम् ...	७९४ २९
क्षारशुद्धिका ...	७९५ १७	कामलाया असाधारणलक्षणानि	७९५ ७
अपरौ क्षारौ ...	७९६ १	पाण्डुकामलयोः प्रतीकारः	७९५ १९
त्रिदोषग्रहणीप्रतीकारः	७९६ १८	पथ्यानि ...	७९५ १४
आवस्थिकी क्रिया ...	७९७ १	दाडिमादं घृतम् ...	७९५ २०
समाप्ते शुष्काः ...	७९८ १४	कटुकादं घृतम् ...	७९६ ४
मन्दविषमाधोर्दोषाः ...	७९८ १६	पथ्याघृतम् ...	७९६ १९
अत्यधोः सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	७९८ १८	दन्तीघृतम् ...	७९६ १४
तस्य प्रतीकारः ...	७९८ २	द्राक्षाघृतम् ...	७९६ १७
समविषमाधोऽनानां लक्षणम्		हरिद्राघृतम् ...	७९६ २०
तत्सेवने दोषश्च ...	७९० ८	कतिपये योगाः ...	७९७ १
प्रातराशित्वजीर्णोपिपासायमाश्लय		नवावसंभूषणं ...	७९८ १०
न दूषणम् ...	७९० १२	मण्डूरवटकाः ...	७९८ १७
नैशेषाहारेषु विपक्षेषु यतः		अपरीयोगः ...	७९८ ५
पुनराश्लय निषेधः ...	७९० २०	योगराजः ...	७९८ १०
अध्यायोक्तविषयाः ...	७९१ ४	शिलाजतुवटकाः ...	७९९ १
षोडशोऽध्यायः ।		पुनर्नवामण्डूरः ...	७९९ १४
पाण्डुरोगचिकित्सिताध्यायः	७९९ २	त्रयीलेहः ...	७९९ २२
पाण्डुरोगसंख्या ...	७९९ ४	धानावलेहः ...	७९९ ५
कुपितानां पित्तप्रधानधातूनां		मण्डूरधटकाः ...	७९९ ११
कार्यम् ...	७९९ ६	बौद्धीरिष्टः ...	७९९ १८
पाण्डुनिदानम् ...	७९९ १२	बीजकारिष्टः ...	७९९ २१
तस्य सम्प्राप्तिः ...	७९९ १७	धानारिष्टः ...	७९९ ८
पाण्डुपूर्वकपम् ...	७९९ २	दोषवलादिभेदेन चिकित्सा-	
पाण्डुरोगस्य सामान्यलक्षणम्	७९९ ४	विशेषः ...	७९९ २०
वातपाण्डुलक्षणम् ...	७९९ ११	द्विदोषजस्य पाण्डोः प्रतीकारः	७९९ २९
पित्तपाण्डुलक्षणम् ...	७९९ १५	आवस्थिकी क्रिया ...	७९९ १६
श्लेष्मपाण्डुलक्षणम् ...	७९९ २१	इलीमकस्य निदानलक्षणे	७९९ ६
सांनिपातिकपाण्डुलक्षणम्	७९९ ६	तस्य प्रतीकारः ...	७९९ १०
अतिद्राक्षपाण्डुरोगस्य निदान-		अध्यायोक्तविषयाः ...	७९९ १८
पूर्वकसम्प्राप्तिः ...	७९९ ८	सप्तदशोऽध्यायः ।	
तस्य लक्षणम् ...	७९९ १४	शिलाशकुभचिकित्सिताध्यायः	७९९ २
असाधारणलक्षणानि ...	७९९ १६	अग्निवैद्यस्य शुद्धसर्काशे त्रैजः	७९९ ५

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
हिक्काश्वासौ आशुप्राणहरौ	७४५ १०
हिक्काश्वासयोर्दुर्जयले हेतुः	७४५ १५
तयोः संख्या	७४५ १८
हिक्काश्वासयोर्निदानम्	७४५ २०
तयोः सम्प्राप्तिः	७४६ २१
उभयोः पूर्वार्कपक्षि	७४६ २५
महाहिक्कालक्षणम्	७४६ २९
गभीराहिक्कालक्षणम्	७४७ ९
वर्षेताहिक्कालक्षणम्	७४७ १८
क्षुद्रहिक्कालक्षणम्	७४८ १
अत्रजहिक्कालक्षणम्	७४८ १६
एतेषामसाधनलक्षणानि	७४८ २९
महाश्वासलक्षणम्	७४९ २
ज्वरश्वासलक्षणम्	७४९ ११
क्षिप्रश्वासलक्षणम्	७४९ १८
तमकश्वासलक्षणम्	७५० १
प्रतमकसन्तमकयोर्लक्षणानि	७५० १८
क्षुद्रश्वासलक्षणम्	७५० २६
हिक्काश्वासयोराशुप्रतीकारोपदेयः	७५१ ९
हिक्काश्वासयोश्चित्साक्षमः	७५१ १६
हिक्काश्वासनाशकधूमाः	७५२ ६
खेदायोग्या हिक्काश्वासिनः	७५२ १२
एतेषां प्रतीकारः	७५२ १५
हिक्काश्वासिनां सर्वलक्ष्णलक्षणभेदेन	७५२ १
दोषालुबन्धः	७५२ १
तत्र कफाधिकस्य हिक्काश्वासिनः	७५२ १
प्रतीकारः	७५२ १
वातिकाधिकस्य तस्य प्रतीकारः	७५२ ५
प्रसक्त-युष्यबान्धविः	७५२ ११
कतिपये योगाः	७५५ १०
अलुबन्धभेदेन प्रतीकारः	७५५ १
कतिपये लेहाः	७५५ ३२
हिक्काश्वासे कसनविरक्षणौ	७५५ २१
शब्दादिपूर्वम्	७५६ २
सुप्तादापूर्वम्	७५६ ७०

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
सदोहिक्काशमना योगाः	७५६ १६
हिक्काश्वासिनां निदानवर्जनीपदेयः	७५७ ११
दमन्नुलादाद्युत्तम्	७५७ १५
तेजोव्यादिद्युत्तम्	७५७ १९
मनःशिलादिद्युत्तम्	७५८ ४
हिक्काश्वासिनां चिकित्सासूत्रम्	७५८ ९
अध्यायोक्तविषयाः	७५८ १८

अष्टादशोऽध्यायः ।

कासचिकित्सिताध्यायः	७५९ २
काससंख्या	७५९ ६
कासपूर्वार्कपक्षम्	७५९ ८
कासानां सम्प्राप्तिपूर्विकानिबन्धिः	७५९ १०
वातकासनिदानम्	७६९ १८
तस्य लक्षणानि	७६९ २०
पित्तकासनिदानम्	७६० ५
तस्य लक्षणानि	७६० ७
कफकासनिदानम्	७६० ११
तस्य लक्षणानि	७६० १६
क्षतजकासनिदानम्	७६० १७
तस्य लक्षणानि	७६० १९
क्षयजकासनिदानम्	७६१ २
तस्य लक्षणानि	७६१ ५
एतेषां साध्यासाधनलक्षणानि	७६१ १३
प्रसङ्गतः खविरीणां अराकासस्य	७६१ १५
याध्यत्वकथनम्	७६१ १५
वातकासप्रतीकारः	७६१ १८
कफकारोद्युत्तम्	७६२ १
पित्तवलादिद्युत्तम्	७६२ ४
क्षुषणादाद्युत्तम्	७६२ ११
रक्षणाद्युत्तम्	७६२ २०
कतिपये योगाः	७६३ ६
क्षिप्रकीदिलेहः	७६३ १८
अगस्त्यहरीतकी	७६४ ४
अपरौ योगौ	७६४ १७

विषयाः	दृष्टायां पङ्क्तौ	विषयाः	दृष्टायां पङ्क्तौ
कासे धूमपानविधिः ...	७६४ २१	कासेषु चतुरोक्तस्य गरीयकम् ...	७७९ ७
वातकासे प्रश्ला-यूष-		अध्यायोक्तविषयाः ...	७७९ १०
यवाग्न-पेयादिः ...	७६५ २१	जनविशेषाध्यायः ।	
पित्तकास-प्रतीकारः ...	७६६ १२	अतीसारचिकित्सिताध्यायः ...	७७७ ९
कतिपये लेह्याः ...	७६६ २०	पुनर्व्यस्यकाशेऽभिदेशस्य प्रश्नः ...	७७७ ४
पित्तकासे प्रश्ला-यूष-रस-सौरादिः ७६७	१६	अतिसारस्य प्रायुत्पत्तिः ...	७७७ ८
कफकासप्रतीकारः ...	७६८ १६	वातातीसारनिदानम् ...	७७७ १८
कतिपये योगाः ...	७६८ २०	तस्य रूपाणि ...	७७८ १
कतिपये लेह्याः ...	७६९ १२	पित्तातीसारनिदानम् ...	७७८ ९
दग्धशलादिघृतम् ...	७६९ १३	तस्य रूपाणि ...	७७८ १३
कफकारीघृतम् ...	७७० ५	क्षेमातीसारनिदानम् ...	७७८ १६
कुल्ल्यादिघृतम् ...	७७० १४	तस्य रूपाणि ...	७७८ २१
वातकासोक्तधूमाः कफजोपि-		पित्तातीसारनिदानम् ...	७७९ २
प्रयोज्याः ...	७७० १७	तस्य रूपाणि ...	७७९ ११
दीषाहृत्तन्महेन प्रतीकारः ...	७७० १९	असंश्लेषणानि ...	७७९ १७
काससग्राहप्रतीकारोपदेशः ...	७७१ ४	असाध्यातमसम्प्राप्रस्थासाध्या	
पिप्पलादिहृदः ...	७७१ ६	चिकित्सा ...	७८० ७
क्षतकास-प्रतीकारः ...	७७१ १३	हावागन्तुतीसारै ...	७८० १०
निवृत्तक्षतदोषस्य प्रबलकफसाधूमाः ७७२	४	तयोर्निदानसङ्क्षेपे ...	७८० १३
अयज-कास-प्रतीकारः ...	७७२ १३	आमात्यूसारिणां प्राक्-	
तत्रादौ वृद्धविधिः ...	७७२ १४	संप्रवृत्तिविधेः ...	७८० १८
विवर्धनविधिः ...	७७२ १५	संप्रवृत्ते देह्याः ...	७८० २०
प्रश्लामांसरक्षाः ...	७७२ २	अक्षप्रवृत्ति मलेभयाप्रयोगः ...	७८० २२
द्विपञ्चशलादिघृतम् ...	७७३ १	मधुमल्पदीषाणामतिसारिणां	
शुद्ध्यादिघृतम् ...	७७३ १३	प्रतीकारः ...	७८१ ९
कासमर्दादिघृतम् ...	७७३ १८	तिष्ठः प्रमथाः ...	७८१ ५
अपरिणितसर्पिर्वि ...	७७३ २३	प्रश्ला पानोयम् ...	७८१ ९
हरीतकीलेहः ...	७७४ १	प्रश्लयवाग्न्यादिः ...	७८१ १३
अपरे लेह्याः ...	७७४ १	वातक्षेपहरीगणः ...	७८१ १७
पञ्चकादिहृदः ...	७७४ १५	आमपरिचरति विवहादाती-	
जीवन्मृदाद्यं चूर्णमवलोक्य ...	७७५ १	संश्लेषः प्रतीकारः ...	७८२ ९
अपरौ लेहौ ...	७७५ १०	कतिपये योगाः ...	७८२ ३
प्रश्ला-पेया-यवाग्न-यूष-रसाः ...	७७५ २५	आक्षेपीघृतम् ...	७८३ ६
क्षतकासोक्तधूमा युष्वावर्धनं लय-		अक्ष्णादिघृतम् ...	७८३ ९
कासेपि प्रयोज्याः ...	७७६ १		

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
आवस्त्रिकी क्रिया ...	७८३ १२	स्नेहजम्बुहिलक्षणा ...	७८९ १
आमानितपित्तातीसार-प्रतीकारः ७८३	२२	तस्या लक्षणानि ...	७८९ २
तत्र पानीय-यवागू-यूषादिः ७८३	२३	विदोषकहर्निदानम् ...	७८९ ५
पित्तातीसारज्ञाः षड्योगाः ७८४	१०	तस्या लक्षणानि ...	७८९ ७
पित्तातीसारैः जातैरप्रयोगः ७८४	३२	कृद्भिः सम्प्राप्तिः ...	७८९ ९
पित्तातीसारिणां विरेचनविधिः ७८४	१	द्विष्टार्थसंयोगभवायाम्बुहर्निदानम् ७८९	१३
अस्तवासनविधिः ...	७८५ ८	असाधालक्षणाणि ...	७८९ १५
पित्तावृत्तिः ...	७८५ ११	कृद्भिः प्रतीकारः ...	७८९ १७
रक्तातीसारस्य निदानलक्षणे ७८६	१	वातज्ज्वरप्रतीकारः ...	७८९ २३
रक्तातीसारैः कागंपयः ...	७८६ ५	पित्तज्ज्वरप्रतीकारः ...	७८९ २६
रक्तातीसारैः प्रशला मांसरसाः ७८६	८	कतिपये लेह्या भोगाश्च ७८९	१०
रक्तसंप्रवणाय योगः ...	७८६ ७२	स्नेहजम्बुहिलप्रतीकारः ...	७८९ १६
शुदपाकप्रतीकारः ...	७८७ १४	प्रशलानि यूष-रस-राग-यावृष- पानकानि ...	७८९ १८
तत्रावस्त्रिकी क्रिया ...	७८८ ३	कतिपये लेह्याः ...	७८९ १९
स्नेहातीसारप्रतीकारः ७८८	२१	विदोषज्ज्वरप्रतीकारः ७८९	५
चत्वारी योगाः ...	७८८ २	मनोऽभिधातजायाः प्रतीकारः ७८९	८
अजाज्यादिः ...	७८८ ८	तत्र प्रशल-षाईव-राग-लेह्यादिः ७८९	१६
प्रशलाः खडाः ...	७८८ १२	कृद्भित्तानामुपप्रवानां प्रतीकारः ७८९	१
कतिपये योगाः ...	७८८ १८	आवस्त्रिकी क्रिया ...	७८९ ३
तत्रावस्त्रिकी क्रिया ...	७८९ ५	अध्यायोक्तविषयाः ...	७८९ ८
कफक्षये प्रवृद्धमासतसाशु- प्रतीकारोपदेशः ...	७८९ १३	एकविंशोऽध्यायः ।	
वातादीनां यथापूर्वं	७८९ १४	वीसर्पिकाकृतसिताध्यायः ७८९	१४
प्रतीकारोपदेशः ...	७८९ १५	पुनर्व्यसृप्तकाशेऽग्निवेशस्य प्रश्नः ७८९	१
वातादिषु बलवत्तमस्य प्रतीकारः ७८९	१६	वीसर्पिर्निदानम् ...	७८९ १२
अध्यायोक्तविषयाः ...	७८९ १८	वीसर्पसंख्या ...	७८९ १४
त्रिंशोऽध्यायः ।		आग्नेयादीनां विसर्पिणां	७८९ १८
कृद्भिः चिकित्सिताध्यायः ७८९	२	दोषसम्बन्धः ...	७८९ २०
पुनर्व्यसृप्तकाशेऽग्निवेशस्य प्रश्नः ७८९	५	वीसर्पिणां दोषदूषासंघः ७८९	२०
कृद्भिः संख्या पूर्ववत्पक्ष ...	७८९ १०	वीसर्पनिदानम् ...	७८९ २२
वातज्ज्वरहर्निदानम् ...	७८९ १९	कृद्भिः त्रितादिर्भेदेन तस्य त्रिविधत्वं ७८९	१३
तस्या लक्षणानि ...	७८९ १५	एतैश्चतुरोक्तस्य सुबलम् ७८९	१४
पित्तज्ज्वरहर्निदानम् ...	७८९ १८	एतेषां साधनादिः ...	७८९ १५
तस्या लक्षणानि ...	७८९ २०	अन्तर्वाक्वीसर्पस्य निदान- पूर्वकलक्षणम् ...	७८९ १८

विषयः	दृष्टायां पङ्क्तौ	विषयः	दृष्टायां पङ्क्तौ
असाधारणलक्षणानि ...	७८८ २३	अतिस्निग्धातिद्रव्योरवधारित-	
वातवीसर्पनिदानम् ...	७८९ २	लेपयोर्दीर्घाः ...	८०८ ८
तस्य रूपाणि ...	७९० ४	तन्वालिप्तस्य दोषाः ...	८०८ १०
पित्तवीसर्पनिदानम् ...	७९१ ११	स्नेहहीन-प्रलेपस्य दोषाः ...	८०८ १३
तस्य रूपाणि ...	७९२ १५	द्विसर्पिणां प्रसङ्गाप्रमाणानि	८०८ १४
कफवीसर्पनिदानम् ...	८०० १	तेषामपथ्यानि ...	८०९ ५
तस्य रूपाणि ...	८०० ३	तत्रावस्थिकीक्रिया ...	८०९ ७
अग्निवीसर्पनिदानलक्षणे	८०० १३	प्रत्यिवीसर्पप्रतीकारः ...	८०९ ११
ऊर्ध्ववीसर्पनिदानलक्षणे	८०१ ०३	अधोयात्राविषयाः ...	८११ १८
प्रत्यिवीसर्पनिदानलक्षणे	८०१ १०	द्वाविंशोऽध्यायः ।	
उपद्रवस्य संज्ञा ...	८०२ ६	दृष्ट्याचिकित्सिताध्यायः	८१२ २
तस्याग्रप्रतीकारोपदेशः	८०२ ८	पञ्चदृष्ट्याः ...	८१२ ५
साष्टिपतिकवीसर्पलक्षणं		दृष्ट्याणां निदानसम्बन्धी	८१२ ६
तस्यासाधारणं ...	८०२ ११	सा येषामुपसर्गभूता ...	८१२ १३
वीसर्पाणां साधारणलक्षणवि-		दृष्ट्याणां प्राप्तापूर्तिः ...	८१२ १४
लक्षणम् ...	८०२ १४	दृष्ट्याणां साधारणलक्षणानि	८१२ १६
वीसर्पाणां चिकित्साख्यम्	८०२ २२	वातदृष्ट्यायाः सनिदानलक्षणानि	८१२ २०
वमनविधिः ...	८०३ १३	पित्तदृष्ट्याया लक्षणानि	८१३ २
वीसर्पनाशना योगाः ...	८०३ १८	आमजायालुण्याया लक्षणानि	८१३ ७
विरेचनविधिः ...	८०४ १६	रसक्षयजायालुण्याया लक्षणानि	८१३ ८
आवस्थिकीक्रिया ...	८०५ १	उपसर्गभूतायालुण्याया लक्षणानि	८१३ १०
कतिपये वदेहाः ...	८०५ ८	तासामसाधारणलक्षणानि	८१३ ११
कफजे वदेहाः ...	८०६ १०	शीपणे हेतु ...	८१३ १५
वातपित्तोक्तौ प्रलेपनविधिः	८०७ ७	भक्षजाया मृदाजायाश्च दृष्ट्याया	
लेपनविधिः ...	८०७ ८	निदानलक्षणैः ...	८१३ १७
वीसर्पव्रणानामवचूर्णनाः	८०७ १३	दृष्ट्याप्रतीकारः ...	८१४ ४
ब्रह्मरूपं दृष्टम् ...	८०७ १४	क्षितिक्षितानामपि अलानामैन्द्र-	
प्रक्षालनद्रव्याणि ...	८०७ १५	वक्षुणकारितम् ...	८१४ ६
प्रलेपनविधिः ...	८०७ १८	द्व्यतशीतप्रयोगः ...	८१४ ८
पर्युषित-लेपन-निषेधः ...	८०८ ११	दृष्ट्यायां प्रसङ्गपेय-यूष-रसादिः	८१४ ८
लिप्तद्रव्येषु पुनर्लेपननिषेधः	८०८ १२	दृष्ट्यायां वदेहादिः ...	८१५ १
पङ्क्त्योपरि कृतस्य लेपस्य दोषाः	८०८ ४	वातदृष्ट्याप्रतीकारः ...	८१५ ११
लेपस्योपरि लेपेवधारिते दोषाः	८०८ ६	वातपित्तदृष्ट्याप्रतीकारः	८१५ १३
		पित्तदृष्ट्याप्रतीकारः ...	८१५ १४

विषयः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
अथ जलकल्याणाः कथाः	८१५	२१
आमजलकल्याणप्रतीकारः ...	८१६	२
अथ जलकल्याणप्रतीकारः ...	८१६	८
पानजलकल्याणप्रतीकारः ...	८१६	१०
अथ आभिदे शीतोष्णज-संप्रयोग-		
निषेधविधिः ...	८१६	२३
कल्याणमगमे तदुपद्रवस्य नाशः	८१७	१०
अथ आयुक्तविषयाः ...	८१७	१३

तयोत्रिंशोऽध्यायः ।

निष्पत्तिरित्युक्तनामायः	८१८	९
विषाणां प्रागुक्त्यभिः	८१८	१०
विष-निष्पत्तिः	८१८	८
विषसा द्विविधौ यौनिः	८१८	१०
विषसा वेग-गुणापेक्षम्-संख्या	८१८	१९
विषवैयर्थ्यां स-स-दृष्टिकालः	८१८	१३
जङ्गमं विषम्	८१८	१६
मूलजानि विषाणि च विषाणि	८१८	२०
शरविषसंज्ञकम्	८१८	५
जङ्गमविषसा कार्यम्	८१८	७
स्थावरविषस्य कार्यम्	८१८	८
जङ्गम-स्थावरयोर्विषयोर्गतिः	८१८	११
स्थावरजङ्गमयोः परस्परनाशे		
कारणम्	८१८	१३
विषवेगानां कार्यम्	८१८	१३
चतुष्पदां चतुर्विधौ विद्वद्गान-		
द्विविधौ वेगः	८१८	२०
विषस्य दश गुणाः	८१८	२
दशगुणस्य कार्य्याणि	८१८	५
दूषोविषस्य कार्यम्	८१८	१८
दूषोविषस्य प्राणहरणप्रकारः	८१८	१०
विषोन्मत्तस्य दृष्टविषयोः		
विषस्थानानि	८१८	११
विषाक्तस्य मरुत्तलिकादि	८१८	२२
चतुर्विधमतिविषोपशमाः	८१८	१३

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
उपक्रमविधिः	... ८२१ ८
सूतसखीवनोगदः	... ८२२ १८
अवस्थाभेदेन प्रतीकारः	८२३ ११
गन्धस्त्रीनामा अगदः	... ८२४ ६
महीगन्धस्त्रीनामागदः	८२४ २१
कतिपयपेयलेहादिः	... ८२६ १४
क्षारोगदः	... ८२७ ३
विषदातुलंक्षणाणि	... ८२७ १६
विषाक्ताग्रपानादीनां परीक्षणम्	८२७ १८
जङ्गमविषविशेषाः, तथादौ-	
सर्पविषादि	... ८२८ ५
यथाक्रमं वातादिदीप-	
प्रकीर्णः सर्पाः	... ८२८ ६
विभिन्नसर्पाणां विभिन्नदंष्ट्रलक्षणम्	८२८ ११
सर्पणां क्ली-पुं-क्लीपनिर्द्शनम्	८२८ १७
एतदृष्टलक्षणानि	... ८२८ २०
गर्भिणीसर्पा-दंष्ट्रलक्षणम्	८२८ २३
प्रसूतासर्पादंष्ट्रलक्षणम्	... ८३० १
गोधाविषलक्षणम्	... ८३० २
ये दंष्ट्रास्त्रीनाः	... ८३० ४
सर्पद्वेषाणां वयोभेदेन	
विषाणां तीव्रता	... ८३० ६
सूतसखी सर्पदंष्ट्रानामधिष्ठानं वर्णयति	८३० ८
सर्पविकृतिरिमाणं	... ८३० १०
दूषीविषात्पनिः	... ८३० १४
दूषीविषस्य साधारणलक्षणम्	
प्राणहरलक्षणम्	... ८३० १६
लसादूषीविषदंष्ट्रलक्षणम्	८३० २२
सर्पसाधुव तासां दंष्ट्रलक्षणम्	८३१ ७
क्षालुदूषीविषादंष्ट्रलक्षणम्	८३१ ५
लसाधुवद्विषदंष्ट्रलक्षणम्	८३१ ७
रक्तलासदंष्ट्रलक्षणम्	... ८३१ १०
द्विषिकदंष्ट्रलक्षणम्	... ८३१ ११
तस्यासाधारणलक्षणम्	... ८३१ १३

विषयः	पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
कण्ठदहलक्षणम् ...	८३१ १५	विषार्तानां प्रश्लाघपानानि	८३८ ३
उच्छिष्टदहलक्षणम् ...	८३१ १७	विषकुक्षेसा वर्जनीयानि	८३८ ११
सविषमण्डकदहलक्षणम्	८३१ १८	दहानां चतुष्पादां लक्षणम्	८३८ १२
• सविषमत्स्यदहलक्षणम्	८३१ १९	तेषां प्रतीकारः	८३८ १७
अलौकौगृहगोधिकादहलक्षणम्	८३१ २२	पौतगरविषसा लक्षणम्	८३८ २
शतपदीदहलक्षणम् ...	८३२ १	तस्य प्रतीकारः	८३८ १०
मशकदहलक्षणम् ...	८३२ २	अमृतघृतम्	८३८ १५
स्थानभेदेन कालभेदेन च दहाना-		दहमात्रं यत्कर्तव्यम्	८४० १५
मसाधाता	८३२ ६	अध्यायोक्तविषयाः	८४० ३२
भीतादिषु विषवर्जनम् ...	८३२ ११	चतुर्विंशोऽध्यायः ।	
मन्दविषाः सर्पाः	८३२ २३	मृदात्ययचिकित्सिताध्यायः	८४१ २
सर्पाणां विषत्यागकारणम्	८३२ २६	सुराप्रभावः	८४१ ४
येषां विषाणि वातीलुणानि	८३२ १८	सुरापानविधिः	८४१ १०
येषां विषाणि वातपित्तोलुणानि		आद्यानां मद्यपानप्रकारः	८४२ ३
स्त्रैश्चिकित्स्य	८३२ १८	प्रश्लाघवद्भ्याः	८४२ १३
वातिकविषलक्षणम् ...	८३२ २२	धातादिप्रकृतिभेदेन मद्यपानविधिः	८४२ १८
पैतिकविषलक्षणम् ...	८३२ २३	धातुभेदेन येषां यन्मद्यं दितम्	८४३ ६
स्त्रैश्चाधिकविषलक्षणम्	८३३ २	विधिनीपयुक्तस्य मद्यस्य फलम्	८४३ ८
वातिकादिदोषभेदेन प्रतीकारः	८३३ ४	यथापीतस्य पुनः पाने दोषाः	८४३ ११
सर्वस्थानगते विषे प्रतीकारः	८३३ ८	मद्येन चेतोविकृतिः	८४३ १२
वृश्चिकदहप्रतीकारः	८३३ १०	मद्यस्य द्रव्यगुणाः	८४३ १५
उच्छिष्टदहप्रतीकारः	८३३ १५	बीजोगुणः	८४३ १७
सविषनिर्भिषयोः शरीरयोर्लक्षणम्	८३३ १८	यैर्मद्यगुणैर्येषां बीजोगुणानां नाशः	८४३ १८
तत्र हृदिदाहप्रतीकारः	८३४ १	बीजसोधिद्वान्नमं	८४४ २
शिरोगते विषे प्रतीकारः	८३४ ३	अतिप्रीतस्य मद्यस्य लक्षणम्	८४४ ४
मलके चते प्रतीकारः	८३४ ६	पूर्वमधामोतममद्यस्य लक्षणम्	८४४ ६
विषेऽभिगते प्रतीकारः	८३४ ७	पैष्टिकमद्यस्य बीजोविधौतः	
कण्ठगते विषे प्रतीकारः	८३४ ८	करणे हेतुः	८४४ ८
आमाशयगते विषे प्रतीकारः	८३४ १०	मद्यगुणविद्वद्भ्यस्य लक्षणम्	
यक्षाशयगते प्रतीकारः	८३४ ११	विकल्पाश्च	८४४ १०
विषे रंसादिगते प्रतीकारः	८३४ १७	मदरोगस्य निदानलक्षणम्	८४४ १२
विषचिकित्सा	८३४ २१	पीयमानस्य मद्यस्य निविधा मदाः	८४४ १४
परमोऽगदः	८३४ २२	प्रथममदाविद्वद्विषयम्	८४४ १६
शतपद्यादिदहानां प्रतीकारः	८३७ ७	मृधानमदाविद्वद्विषयम्	८४४ १७
अङ्गाविषलक्षणम् तस्य प्रतीकारश्च	८३७ १७		

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
तृतीयमदाविष्टलक्षणम्	८४४ ४
मदादीषाः ...	८४४ २१
मदाप्रशंसा ...	८४६ ८
मदापानशुक्तिः ...	८४६ २१
उत्तम-मधम-पीतसां
प्रथम-द्वितीयमदास्य फलं	८४७ ६
मदासा कार्यम् ...	८४७ ८
सालिकापानलक्षणम् ...	८४७ १२
राजसापानलक्षणम् ...	८४७ १८
तमसापानलक्षणम् ...	८४७ २१
मदापाने सालिकादिश्चानप्रयोजनम्	८४७ २२
समानैः सह मदापानस्य फलम्	८४८ १
चिरमदानां लक्षणम् ...	८४८ ११
क्षिप्रमदानां लक्षणम् ...	८४८ १२
वृद्धमदात्ययनिदानलक्षणे	८४८ १६
पित्तमदात्ययनिदानलक्षणे	८४९ ९
कफमदात्ययनिदानलक्षणे	८४९ ८
विषगुणा एव लक्ष्यतया मदेऽ	
प्रतिष्ठिताः ...	८४९ १४
मदात्ययानां त्रिदीपत्वे हेतुः	८४९ १६
मदात्ययस्य साधारणलक्षणम्	८४९ २०
तेषां साधारणप्रतीकारः	८५० १०
मदोत्थे रोगेमदासङ्घिप्रयोगविधिः	८५० १३
मदास्य चत्वारोऽहुरसाः	८५१ ३
सर्वेषु चेषु मदास्य हि प्राधान्यम्	८५१ १
वातप्रायमदात्ययस्य प्रतीकारः	.
पथ्यानि च ...	८५१ १४
पित्तप्रायमदात्ययप्रतीकारः	८५२ २१
मदोत्थितदास्यप्रतीकारः	८५४ १५
कफप्रायमदात्ययप्रतीकारः	८५४ ८
मदात्ययानां प्रश्नोपायः	८५७ ११
क्ष-सर्ववैषेपकयोनिदानम्	८५८ ६
क्ष-सकललक्षणम्	८५८ ५०
क्ष-वैषेपलक्षणम्	८५८ १२
तयोः प्रतीकारः ...	८५८ १४
यस्य मदावरोगाणाम्भावः	८५८ १६

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
मदोर्ध्वानिष्टलक्षणं यस्या	
रोगाभावः ...	८५८ २०
अध्यायोक्तविषयाः ...	८५८ २३

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

द्वित्रिंशद्विचिह्नसंज्ञिताध्यायः	८५९ १३
निजगन्तुभेदेन द्विविधौ ब्रणौ	८६० १
आगन्तुब्रणनिदानम् ...	८६० ४
निजब्रणनिदानम् ...	८६० १०
वातजब्रणलक्षणम् ...	८६० १२
तस्यां संक्षेपतः प्रतीकारः	८६० १४
पित्तजब्रणलक्षणम् ...	८६० १६
तस्य संक्षेपतः प्रतीकारः	८६० १८
कफजब्रणलक्षणम् ...	८६० २०
तस्य संक्षेपतः प्रतीकारः	८६० २२
तयोर्नानाभेदेन संख्या	
परीक्षाविधौ ...	८६१ १
तत्रादौ विंशतिब्रणाः ...	८६१ ७
चिविधा परीक्षा ...	८६१ ११
द्वादश प्रदुष्टाब्रणाः ...	८६१ १५
अष्टौ ब्रणस्थानानि ...	८६१ १८
अष्टौगन्धाः ...	८६१ २०
चतुर्दशब्रणस्वादीः ...	८६१ २३
षोडशोपद्रवाः ...	८६२ ३
चतुर्विंशतिर्दोषाः ...	८६२ ७
ब्रणानां लक्ष-संख-साधोत्वम्	८६२ १५
ब्रणानामादौ संश्लेषनविधिः	८६२ २१
षट्त्रिंशदुपक्रमाः ...	८६३ २
ब्रणसंस्कृप्तसा शीथसा प्रतीकारः	८६३ ११
यथोपक्रान्तेऽपि शीथेऽनिष्टे	
प्रतीकारः ...	८६३ २०
तत्र प्रश्लातोपनाहब्रणवि	८६३ २२
विदग्ध-मक्क-शोफलक्षणम्	८६४ ३
पक्कशोफप्रभेदयोगः ...	८६४ ५
वयुविधं श्लेष्मकम् ...	८६४ ८

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
मषादौ ये पाष्वाः ...	८६४ ११	उदावर्तनां लक्षणानि चिकित्साच० १	८
ये वेध्याः ...	८६४ १५	सूक्ष्मज्वरनिदानलक्षणं ...	८०५ १०
ये वेदयाः ...	८६४ १५	अक्षरोगैरयोर्निदानलक्षणं	८०५ ११
ये लेख्याः ...	८६४ १०	सूक्ष्मज्वरचिकित्सा ...	८०४ १४
ये प्रचनीयाः ...	८६४ १८	अक्षरोगैरप्रतीकारः	८०५ २०
ये लीलाः ...	८६४ २०	हृद्भोगनिदानम् ...	८०० १५
अश्वपौकुने प्रशस्ताः कल्पाः	८६४ २२	वातादिदोषभेदेन तस्य लक्षणानि ८००	१४
रक्तपित्तोत्तरप्रशप्रतीकारः	८६४ २	वातिकहृद्भोगचिकित्सा	८०८ ३
सम्बन्धमांसानां प्रतीकारः	८६४ ७	अश्वपादादुत्तमम् ...	८०९ ३
अश्वरोपकाचि चूर्णानि...	८६४ ८	पैतिकहृद्भोगचिकित्सा	८०९ १६
अस्त्रिभगादप्रतीकारः	८६४ १९	कफज्वरभोगचिकित्सा	८८० ११
विद्युताभिहताङ्गानामुपश्रव-		प्रतिष्ठापननिदानलक्षणं ...	८८१ १०
प्रतीकारः ...	८६४ १८	दुष्टप्रतिष्ठापननिदानलक्षणं	८८१ १६
दाहतीतरशुष्कादिप्रधानां		अश्वकलक्षणम् ...	८८९ ३
प्रतीकारः ...	८६४ २०	प्रतीनाहतां लनिदानलक्षणम्	८८९ ५
सदाहवेदनावतां प्रधानां प्रतीकारः ८६६	२	पूतिनलक्षणम् ...	८८९ ६
एवमयोम्यानां प्रधानां प्रतीकारः ८६६	१४	अपौनलक्षणम् ...	८८९ ८
ओषधयोम्याः प्रधाः ...	८६६ २०	प्राशपाक-नासाब्ज-पूयरक्ताशवां	
ओषधे प्रशक्तकषायादिः	८६६ २९	लक्षणानि ...	८८९ ११
रोगप्रशक्तलक्षणम् ...	८६० ३	शिरोगनिदानम् ...	८८९ १८
अश्वरोपच-कषायादिः ...	८६० ५	मुखरोगनिदानलक्षणं ...	८८९ १९
अश्वप्रश्वानानि वक्त्राणि	८६० २१	अश्वरोगनिदानलक्षणं ...	८८९ १६
द्विविधोऽयः ...	८६८ १	कर्णरोगनिदानलक्षणं ...	८८९ १९
अश्विनां वर्जनीयानि ...	८६८ ३	नेत्ररोगनिदानलक्षणं ...	८८४ १
अश्विनां हितकरोऽप्रधानादिः	८६८ ५	खालित्यरोगनिदानलक्षणं	८८४ ८
उत्सादनयुग्यव्याधिः ...	८६८ ७	नासार्गोचिकित्सा ...	८८४ १५
येषामधिकर्म्मप्रशक्तम् ..	८६८ ११	शिरोगचिकित्सा ...	८८६ २०
येषामधिकर्म्मनिमित्तम् ...	८६८ १९	मयूररुतम् ...	८८० ७
अश्वज्वरभेदेन क्रियाविशेषः	८६९ २	महामायूररुतम् ...	८८० १४
अश्वार्योक्तविषयाः ...	८७० ४	शिरोगे प्रशक्तीनि	
		रुतप्रदेहादीनि ...	८८८ १०
		मुखरोगचिकित्सा ...	८८९ १३
		कौसकपूर्वम् ...	८९० ७
		घोतकपूर्वम् ...	८९० १२
		कर्त्तिपये योगाः ...	८९० १०

षोड विंशोऽध्यायः ।

चिमशर्माचिकित्सितध्यायः

मर्म्माणां यानि प्रधानानि

उदावर्तनिदानसम्प्राप्ती

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ	विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
अदिरादिदुष्टकामैश्च	८८१ ८	वातव्याधिनिदानम् ...	८०० ०
अरीचकचिकित्सा ...	८८२ ४	तस्य पूर्व्यरूपम् ...	८०० १५
अरुमेदचिकित्सा ...	८८२ १८	कुपितवासुलक्षणम् ...	८०० १०
कर्शरीगचिकित्सा ...	८८३ १२	कीडादिस्थानभेदेन वायोलेखनम्	८०८ २
आरुतेजसम् ...	८८३ १५	अदितद्विगुलक्षणम् ...	८०८ ८
अपरे इ तेजे ...	८८४ १	मन्वाजभलक्षणम् ...	८०८ १८
गन्धतेजसम् ...	८८४ ५	अन्तरायामलक्षणम् ...	८०८ २०
नेत्ररोगप्रतीकारः ...	८८४ १२	वहिरायामलक्षणम् ...	८०८ २३
सुखावती वर्णिः ...	८८६ ८	इक्षुपलक्षणम् ...	८१० ६
दृष्टिप्रदावर्णिः ...	८८६ १३	एकाङ्गसर्वाङ्गयोरोगयोलेखनम्	८१० १४
अपरे कतिपये योगाः ...	८८६ १८	सकीलेखनम् ...	८१० १८
आलित्यरोगप्रतीकारः	८८७ १०	वायोः प्रकीपहेतुः कुपितस्य च	
महानीलतेजसम् ...	८८७ २२	तस्य कार्यम् ...	८११ २
कतिपयधीमादिः ...	८८८ १६	पित्ताहतवायोलेखनम्	८११ ३
अध्यायीकविषयः ...	८८८ १६	कफाहतवायोलेखनम्	८११ ८
		रक्ताहतवायोलेखनम्	८११ ११
		मांसगतवायोलेखनम्	८११ १३
		आद्यावातलक्षणम् ...	८११ १५
		अक्ष्माहतवायोलेखनम्	८११ १७
		मन्वाहतवायोलेखनम्	८११ १८
		शूक्रगतवायोलेखनम्	८११ २१
		अम्लाहतवायोलेखनम् ...	८११ २२
		सूत्राहतवायोलेखनम्	८११ २३
		पुरीषाहतवायोलेखनम्	८११ २४
		वतस्यधौनामसाधालादिः	८११ २६
		वातव्याधिचिकित्साक्रमः	८१२ १२
		कीडादिस्थानगतस्य वायोः	
		विशेषप्रतीकारः ...	८१२ १३
		अदितप्रतीकारः ...	८१३ १४
		पित्ताघातप्रतीकारः ...	८१३ १६
		शूद्रस्यद्विप्रतीकारः ...	८१३ १८
		आदितासत्रा प्रतीकारः	८१३ २०
		वातव्याधौ यथ्यानि ...	८१५ १
		श्रमसोपनादादिः ...	८१५ ५

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अरुलभचिकित्सिताध्यायः	८०० २
अरुलभनिदानम् ...	८०० १४
अरुलभसम्प्राप्तिः ...	८०१ ५
अरुलभपूर्व्यरूपम् ...	८०१ ७
अरुलभरूपम् ...	८०१ ११
अरुलभासाधाललक्षणम् ...	८०१ १३
अरुलभस्य चिकित्साक्रमः	८०१ १७
अरुलभद्विप्रतीकारः ...	८०२ २२
अरुलभस्य वाद्यं चिकित्सितम्	८०४ ७
अध्यायीकविषयाः ...	८०५ १२

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

वातव्याधिचिकित्सिताध्यायः	८०६ ९
वायोः कौतुनम् ...	८०६ १४
पञ्च वायवः ...	८०६ ८
नेत्रस्थानानि कर्माणि च	८०६ १०

विषयाः	प्रश्नायां	पङ्क्तौ	विषयाः	प्रश्नायां	पङ्क्तौ
कृच्छ्रशब्दानिखानिर्णयः			अत्यवसेचनलक्षणम्	८३१	७
प्रश्नस्योक्त्याः ...	८१६	६	वातरक्तता संक्षेपतः प्रतीकारः	८३१	११
सर्ववातविकाराणामभ्यानि			वातरक्तयोर्वर्जनीयानि	८३२	४
तैलानि ...	८१८	८	वातरक्तानः पथ्यानि ...	८३२	६
बलातैलम् ...	८१८	२०	कतिपययोगादिः ...	८३२	१६
अमृतादा तैलम् ...	८१८	१४	पाचकं द्रवम् ...	८३२	२२
राक्षादितैलम् ...	८२०	७	जीवनीयद्रवम् ...	८३२	६
कुलकादातैलम् ...	८२०	१२	अपराणि प्रश्नद्रव्यादीनिः	८३४	४
कृष्णशब्दानितैलम् ...	८२०	१८	मधुपर्णादितैलम् ...	८३४	२१
अपरं राक्षादातैलम् ...	८२१	१	सुकुमारतैलम् ...	८३६	८
वातव्याधौ तैलप्रशंसा ...	८२१	२०	अमृतादा तैलम् ...	८३७	१
आवस्थिकी क्रिया ...	८२२	१	महापद्मं तैलम् ...	८३७	१६
पञ्चमासतानां परस्परमावरणानि	८२३	११	खुड्ढाकपद्मतैलम् ...	८३८	१
एतेषां लक्षणप्रतीकारौ	८२३	१४	शतपीकमधुपर्णतैलम् ...	८३८	५
अभ्यानि द्वादशमावरणानि			सहस्रपाकां वा शतपाकां बलातैलम्	८३८	१०
तेषां सलङ्गं भेषजम् ...	८२४	२२	पिण्डतैलम् ...	८३८	१८
अध्यायोक्तविषयाः ...	८२७	१७	वातशोषितं दाहनाशकायोताः	८३८	७
एकोनविंशोऽध्यायः ।			अवस्थामेदेन लेपादिः ...	८३८	१२
वातशोषितचिकित्सिताध्यायः	८२८	९	आवस्थिकी क्रिया ...	८४१	१७
वातशोषितनिदानम् ...	८२८	८	अध्यायोक्तविषयाः ...	८४२	८
वातशोषितनिवृत्तिः ...	८२८	१८	त्रिंशोऽध्यायः ।		
तस्य स्थानम् ...	८२८	२२	योनिव्यापचिकित्सिताध्यायः	८४३	२
वाताहकपूर्वलक्षणम् ...	८२८	७	त्रिंशतिर्योनिस्थापदस्तां		
अभ्यानिभेदेन तस्यैव विधायः	८२८	१३	निदानम् ...	८४३	१२
तयोश्चान्नाभ्योरयोर्लक्षणानि	८२८	१४	वातलथीनिर्गमनिदानलक्षणम्	८४३	१६
वाताधिकवातरक्तलक्षणम्	८३०	२	पित्तज्योनिर्गमनिदानलक्षणे	८४३	२१
रक्ताधिकवातरक्तलक्षणम्	८३०	६	कफज्योनिर्गमनिदानलक्षणम्	८४४	३
पित्तोन्मत्तवातरक्तलक्षणम्	८३०	८	सांनिपातिकज्योनिर्गमलक्षणम्	८४४	६
कफोन्मत्तवातरक्तलक्षणम्	८३०	१०	तक्तयोनिर्गमनिदानलक्षणम्	८४४	८
द्वन्द्वज्विदोषलक्षणम्	८३०	११	चरकलक्षणम् ...	८४४	११
एषां दोषभेदेन साधनादिः	८३०	१२	अक्षरलक्षणम् ...	८४४	१३
लक्षणभेदेनासाधनादिः	८३०	१४	अतिचरकलक्षणम् ...	८४४	१५
वातरक्तप्रतीकारः ...	८३०	२२	प्राकृष्टचरकलक्षणम् ...	८४४	१७
वातरक्तं वायुमदीयम्	८३१	६	अप्युत्तलक्षणम् ...	८४४	१८

विषयाः	प्रश्नायां पङ्क्तौ	विषयाः	प्रश्नायां पङ्क्तौ
परिभुतालक्ष्यम् ...	८४४ १३	क्षौद्रचिकित्सा ...	८४८ १०
ज्वावर्त्तिनीलक्ष्यम् ...	८४५ ४	प्रदरनिदानम् ...	८४९ १
कर्षिनीलक्ष्यम् ...	८४५ ८	प्रदरनिषक्तिः ...	८४९ ८
ज्वरमुंखीलक्ष्यम् ...	८४५ १४	वातजप्रदरस्य निदानलक्षणे	८४९ १३
रुषीमुखीलक्ष्यम् ...	८४५ १८	पित्तजप्रदरस्य निदानलक्षणे	८४९ १८
श्लेष्मकालक्ष्यम् ...	८४५ २०	कफजप्रदरस्य निदानलक्षणे	८४९ २
वामिनीलक्ष्यम् ...	८४५ २२	सर्वेषु च प्रदेषु चिदीषस्य सम्बन्धः	८४९ ८
पथीलक्ष्यम् ...	८४६ १	प्रदराणामसाधनलक्षणानि	८४९ १०
महायोनिलक्ष्यम् ...	८४६ ३	विग्रहरजोलक्ष्यम् ...	८४९ १८
आरुयोनिस्थापत्य दीपलम्बः	८४६ ११	प्रदरचिकित्सा ...	८४९ २२
योनिस्थापदा चिकित्साक्रमः	८४६ १५	लघुदुष्टिनिदानम् ...	८४९ १०
वातार्तानां प्रतीकारः ...	८४७ ३	वातादिदुष्टलक्षणानि	८४९ २०
पित्तार्तानां प्रतीकारः ...	८४८ १२	वातादिदुष्टलक्षणपानेन पीडित-	
श्रतावरोद्धतम् ...	८४८ १५	वातस्य लक्षणानि ...	८४९ ५
क्षौद्रदुष्टानां प्रतीकारः ...	८४८ १६	लघुदुष्टि-चिकित्साक्रमः	८४९ २
धावनश्रवणं ...	८४९ ७	वातलक्ष्यचिकित्सा ...	८४९ १७
रक्तयोनि-प्रतीकारः ...	८४९ १५	अज्ञातलक्ष्यचिकित्सासं ग्रहः	८४९ १३
उपशान्तपुष्पम् ...	८४९ २३	षड्विधः कालः ...	८४९ २१
कतिपये योगाः ...	८४९ १३	माचानिर्णये सुक्तिः ...	८५० ८
यावत्परवर्तिः प्रयोज्या	८४९ २	देशभेदेन यत्साध्यम् ...	८५० १३
चतिचारिणीप्रतीकारः	८४९ ७	गूढचारिणां दीपाणां चिकित्सा	८५१ १
वामिस्तपन्तानां प्रतीकारः	८४९ १२	अध्याप्योक्तविषयाः ...	८५१ ५
कर्षिनी प्रतीकारः ...	८४९ १६	इतिचरकसंहितया चिकित्साज्ञानस्य सूचीपत्रम्	
महायोनिस्तस्योः प्रतीकारः	८४९ २४		
ज्वराम्भेदेन क्रियाविशेषः	८४९ १०		
श्लेष्मदुष्टिहेतुः ...	८४९ २२		
श्लेष्मकाले सखंश्चा दीपाः	८४९ ८		
विग्रहश्लेष्मक लक्षणम् ...	८४९ ६०		
वातादिदीपभेदेन श्लेष्मदुष्टि-			
प्रतीकारः ...	८४९ २		
क्षौद्रानां साकार्यलक्षणम्	८४९ १६		
वीजोपधातुक्षौद्रलक्षणम्	८४९ २१		
धनमफलकक्षौद्रलक्षणम्	८४९ ८		
ज्वरसम्भवक्षौद्रलक्षणम्	८४९ १३		
ज्वरक्षौद्रलक्षणम्	८४९ २३		

कल्पस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

मदनफलकम्पाध्यायः ...	८५२ ४
वर्णनविशेषे ...	८५२ १०
वर्णनकारकश्रीषाणां नामानि	८५४ ६
निविधेऽर्थः ...	८५४ १५
आङ्गलदेयलक्षणम् ...	८५४ १६
आनपदेयलक्षणम् ...	८५४ २२

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
साधारणदेशलक्षणम् ...	८७५ ७
ज्योषधीनां प्रशस्ताभूमिः	८७५ १०
यादृशान्यौषधानि प्राञ्चानि	८७५ १५
प्राञ्चानाञ्च तेषां प्रकृष्टप्रकारः	८७५ १७
यत्र तानि स्थापनीयानि	८७५ २२
वमनद्रव्याणां श्रेष्ठतमानि फलानि	८७६ ८
मदनफलकल्पनः ...	८७६ ९
वमनविधिः ...	८७६ १८
हीनवेगे यत्कर्तव्यम् ...	८७७ ११
सर्वेषु व वमनयोगेषु मधुमेध्व- प्रयोगः ...	८७७ १२
इहैनयोगयुक्तस्य मधुनो नञीत्या- विरोधित्वम् ...	८७७ १४
बलवत्त्वैः प्रसेकादिषु यत् पातव्यम्	८७७ १६
अधोगतरक्तपिणादौ-	
यत्पाययितव्यम् ...	८७७ २६
प्रकुपितपित्तेऽरः कण्डूदये तस्य	
कफोपदिग्धे च यत् पाययितव्यम्	८७७ २९
कफाभिभूताग्निविश्लक्ष्णदेहानां	
यत् पातव्यम् ...	८७८ १
सुकुमारोत्प्लिष्ट-पित्तकफादीनां	
यदाव्रातव्यम् ...	८७८ ५
पित्ते कर्षस्थानगते यत्पातव्यम्	८७८ ११
वमनयोग्यः सिद्धो लेहः	८७८ १८
वमनयोग्या उत्कारिका मोदकश्च	८७८ २२
वमनयोग्याः श्वक्वलाः पूपाश्च	८७९ ९
कतिपयषाड्वरागादिकल्पनः	८७९ ६
मदनफलनामानि ...	८७९ १२
अधगोक्तविषयाः ...	८७९ १६

द्वितीयोऽध्यायः ।

जीवूतकल्पाध्यायः ...	८८० ९
जीवूतकस्य पर्याया गुणाश्च	८८० ५
वातपिणार्हितेन यत् पातव्यम्	८८० १२

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
कफकारोचक-कफादिषु	
यत् पातव्यम् ...	८८० १४
पित्तस्ते अश्वरादौ यत्पातव्यम्	८८० १६
अधगोक्तविषयाः ...	८८१ ६

तृतीयोऽध्यायः ।

इक्ष्वाकुकल्पाध्यायः ...	८८१ १६
इक्ष्वाकुपर्यायाः ...	८८१ १७
पित्तोद्भक्ते कफज्वरे कल्पना	८८२ ९
कतिपये योगाः ...	८८२ ४
अरःस्थिते कफे खरभेदे पीनसेच-	
कल्पना ...	८८२ ६
कफज्जातसे चासे वम्याश्च कल्पना	८८२ ८
विषयुक्तीदरप्रत्यग्निष्कादिषु कल्पना	८८२ १२
सुखोचितस्य कल्पना ...	८८२ १४
अपरे वमनयोगलेहादयः	८८२ १८
अधगोक्तविषयाः ...	८८३ १२

चतुर्थोऽध्यायः ।

धामार्गवकल्पाध्यायः ...	८८४ ९
धामार्गवपर्यायाः ...	८८४ ४
धामार्गवतो प्राञ्चानि ...	८८४ ८
युक्तीदरेषु हृद्भोगे च कल्पनः	८८४ १४
वमनयोग्यपूर्यानि ...	८८४ १८
वमनयोग्या वर्तमानेः ...	८८४ २०
वमनार्हलेहकल्पाः ...	८८५ ९
मनोविकारेषु वमनकारकां हृतम्	८८५ ८
अधगोक्तविषयाः ...	८८५ १५

पञ्चमोऽध्यायः ।

वत्सककल्पाध्यायः ...	८८६ ९
वत्सकनामानि ...	८८६ ६
वत्सकस्य गुणाः ...	८८६ १०
वत्सकप्रकृष्टविधिः ...	८८६ १२
पित्तस्ते अश्विज तस्य कल्पना	८८६ १४

विषयाः	पद्यायां पङ्क्तौ
वसनयोग्यानि चूर्णानि...	८४६ १०
वसनार्थं कथं...	८४६ २०
अध्यायोक्तविषयाः ...	८४७ १
षष्ठोऽध्यायः ।	
ऊतवेधनकल्पाध्यायः ...	८४७ ०
ऊतवेधनस्य नामानि गुणाश्च	८४७ १०
वसनार्थं योगाः ...	८४७ १२
वसनयोग्यलेहाः ...	८४७ १६
वसनार्थं पिप्पलाः ...	८४७ १८
वसनयोग्यवर्तयः दृढश्च ...	८४७ १७
अपरे योगाः ...	८४८ १
अध्यायोक्तविषयाः ...	८४८ १०

सप्तमोऽध्यायः ।

आमाचिह्नकल्पाध्यायः	८४८ १०
चिह्नकूलस्य विरेचने श्रेष्ठतम्	८४८ २८
तस्याः पथ्यायाः ...	८४८ १
चिह्नतायागुणाः ...	८४८ २
तस्या द्विविधं ब्रूलम् ...	८४८ ७
अरणप्रमस्य ब्रूलस्य गुणाः	८४८ ८
आमप्रमस्य ब्रूलस्य गुणाः	८४८ १०
तस्य यद्विधिः ...	८४८ १७
विरेचकचूर्णानि ...	८४८ २१
द्वौ लेहौ ...	८४९ ११
आद्यानां धातुभेदेन विहादिः	८४९ १०
विरेचकपानकुरसादिप्रस्तुतसङ्केतः	८४९ १
वात-पित्त-कफोत्पत्तिगेषु	
निरुपायं विरेचनम् ...	८४९ १५
सन्निपातीकुरसपित्तज्वरापहः	
मोदकः ...	८४९ ५८
अपरौ लेहमोदकौ ...	८४९ २१
कलगाण्डपुङ्खः ...	८४९ ४
विरेचनशुद्धिका ...	८४९ १७

विषयाः	पद्यायां पङ्क्तौ
विरेचनमोदकाः ...	८४९ २
अतुभेदेन विरेचनकल्पना	८४९ १५
सर्वभुक्तौ विरेचनयोगः ...	८४९ २१
यक्षाणां सुखतमं विरेचनम्	८४९ १
शुक्लपाश्चात्तिहृतपुष्पम् ...	८४९ ५
शुक्लहरं विरेचकद्वयम्	८४९ १२
अपरे विरेचकद्वयत्वे	८४९ १३
विरेचकोरिष्टः ...	८४९ १०
विरेचकानि सौवीरक-	
तुषोदकादीनि ...	८४९ २२
यैर्विरेचनादि देयानि ...	८४९ ७
अध्यायोक्तविषयाः ...	८४९ १२
अष्टमोऽध्यायः ।	
चतुरङ्गलकल्पाध्यायः ...	८५० २
चतुरङ्गलपथ्यायाः ...	८५० ४
तस्य गुणाश्च ...	८५० ५
चतुरङ्गलस्य यद्विधिः	८५० १०
दाहोदावर्तपीडितानां	
विरेचनयोगाः ...	८५० १८
अपरौ योगौ ...	८५० २६
विरेचकं दृढम् ...	८५० २
विरेचकोरिष्टः ...	८५० ६
विरेचने सङ्केतः ...	८५० ८
अध्यायोक्तविषयाः ...	८५० १२
नवमोऽध्यायः ।	
तिलककल्पाध्यायः ...	८५० २
तिलकस्य पथ्यायाः ...	८५० ४
विरेचनार्थं तिलकस्य कल्पना	८५० ५
विरेचनयोगः ...	८५० १२
विरेचकोरिष्टः ...	८५० १६
विरेचकसिद्धाः ...	८५० १८
विरेचकद्वयानि ...	८५० ४
अध्यायोक्तविषयाः ...	८५० ११

दशमोऽध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
महादृक्कल्पाध्यायः	८४८ १८
सुधाशुषा यत्र च सा न प्रयोज्या	८४८ १०
येषु रोगेषु सा प्रयोज्या	८५० १
द्विविधस्य तस्य महादृक्कल्पस्य	
लक्षणानि	८५० ०
तस्य नामानि	८५० १०
महादृक्कल्पाध्यायः	८५० ११
विरेचनयोगाः	८५० १८
विरेचकलेहमांसादिः	८५१ ६
अध्यायोक्तविषयाः	८५१ ११

एकादशोऽध्यायः ।

सप्तलामृद्विनीकल्पाध्यायः	८५२ २
सप्तलाया नामानि	८५२ ४
ते यत्र योज्या	८५२ ५
तयोर्ष्वृषविधिः	८५२ ८
तयोः कल्पना	८५२ १०
विरेचनतैलानि	८५२ १५
विरेचककृतादिः	८५२ १६
अध्यायोक्तविषयाः	८५२ १४

द्वादशोऽध्यायः ।

दक्षीद्रव्योक्तकल्पाध्यायः	८५४ २
दक्षीनामोनि	८५४ ४
तयोर्ष्वृषविधिः कल्पना च	८५४ ८
विरेचनयोगाः	८५४ १४
विरेचककृतादिः	८५४ १८
प्रमल-विरेचक-लेहाः	८५४ २१
विरेचकपूर्वम्	८५४ २०
विरेचकसंयुक्तादिः	८५४ १४
दुर्मन्त्रादीर्षादिषु प्रमलयोगः	८५५ १
प्रमलमदोकाः	८५५ २
मुख्यतमं कामलोदरं विरेचनम्	८५५ १५

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
विरेचकारिद्रौ	८५७ १
विरेचनी मदिरा	८५७ ७
विरेचकसौवीरकतुण्डिके	८५७ ८
अध्यायोक्तविषयाः	८५७ १२
वमने विरेचने च पञ्चतानियोगाः	८५८ ५
कल्पात्विषयवैर्याणां प्रयोगः	८५८ १३
सरसभावनेत्रव्याघ्राणां वलाधानं	
कार्यम्	८५८ १७
मानस्यस्यम्	८७२ ६
शुष्कात्रैलभेदेन प्रवृत्तविधिः	८७२ १
श्लेष्मणोक्तविषयम्	८७६ १४
अध्यायोक्तविषयाः	८७६ २२

इति चरक-संहितायाः कल्पकोशस्य सूचीपत्रम् ।

सिद्धिस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

कल्पनासिद्धिर्नामाध्यायः	८७४ १
अग्निवेद्यस्य पुनर्व्यवसंकाशे	
कल्पनासिद्धिविषयकः प्रश्नः	८७४ ५
श्लेष्मणोक्तविषयः	८७४ १२
श्लेष्मणोक्तविषयः	८७५ १
प्रधानाद्विषय-भेदेन	
पेयादि-पानविधिः	८७५ ८
शुष्कस्य पेयादिपानविधिः	८७५ ११
वमने अचल-मधम-प्रवरेषु वेगाः	८७५ १२
विरेके अचल-मधम-प्रवरेषु वेगाः	८७५ १२
वेगाः परिमेषाश्च	८७५ १४
रहस्यमनविरेकयोर्लक्षणम्	८७५ १५
सम्यग्मनस्य लक्षणम्	८७५ १७
दुर्लभं तस्य लक्षणम्	८७५ १८
अतिविमलस्य लक्षणम्	८७५ २०
तन्मनिरिक्तस्य लक्षणम्	८७७ २१

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
दुर्वैरिक्तसा लक्ष्णानि	२०६ २३
अतिविरिक्तसा लक्ष्णानि	२०७ २
निष्कृष्टावधिः	२०७ ४
अनुवासनविधिः	२०७ ६
वक्षिण्युषाः	२०८ १
निष्कृष्टयुषाः	२०८ ३
अनुवासनयुषाः	२०८ ८
येषां वक्षिःप्रश्लक्षः	२०८ ११
येषां वक्षिर्नप्रश्लक्षः	२०८ २१
शास्त्रगत-कोष्ठगतादीनां रोगाणां	
वक्षिरेवप्रश्लक्षं भेषजम्	२०९ ८
दुर्निष्कृष्टलक्षणम्	२०९ १८
असम्यक्नेरुहितसा लक्ष्णानि	२०९ २२
अतिनिष्कृष्टलक्षणानि	२१० ३
सर्ववासितलक्ष्णानि	२१० ४
असम्यगनुवासितलक्ष्णानि	२१० ६
अत्यनुवासितलक्ष्णानि	२१० ८
विशद्वक्षयः	२१० ११
विरेचनविधिः	२१० १९
पुनः विमृष्टलक्षणम्	२११ १
पुनः दुर्वैरिक्तातिविशद्वक्षयो-	
लक्ष्णानि	२११ २
तयोःप्रतीकारः	२११ ४
वक्षान्तरमाहारादिपरिहारकाणः	२११ ६
वाक्प्रयोगान्तरं वर्जनीयानि	२११ ८
येषां वक्षेर्नदुर्लभमननिर्गमनं वा	२११ १२
येषां प्रचीतमावृक्ष वक्षः	
पुनरागमनम्	२११ १६
यथाप्रसुक्तस्यपिभेषजस्य	
रोगाप्रशमनम्	२११ २९
अध्यायीकविषयाः	२११ २

द्वितीयोऽध्यायः ।

पञ्चकर्मायसिद्धिर्नासाध्यायः	२१२ ८
येषां पञ्चकर्मायसिद्धिर्नरुग्णानि	२१२ १३
येषां कार्याणि	२१२ १९

विषयाः	पृष्ठायां पङ्क्तौ
येऽर्हनीयाः	२१२ १
अवाय्यानामपिवसनं हेतुः	२१२ ७
अर्हनीयानामपेतेषामवस्थाभेदेन	
अर्हनीयत्वम्	२१२ २२
ये वाय्वाः	२१३ १
येऽविरेखाः	२१३ ८
अविरेखानां विरेचने दीपाः	२१३ १२
ये विरेखाः	२१३ ४
येऽनखायाः	२१३ १२
अनाखायानामाख्यापने दीपाः	२१३ १७
ये आखायाः	२१३ ८
येऽनुवाय्याः	२१३ १८
अनुवाय्यानामनुवासने दीपाः	२१३ २२
येऽनुवय्याः	२१३ ४
येऽग्निरोविरेचनार्हाः	२१३ ८
अग्निरोविरेचनानां अग्निरोविरेचने	
दीपाः	२१३ १२
ये अग्निरोविरेचनार्हाः	२१३ ३
प्रश्लोनावनकालः	२१३ १०
अध्यायीकविषयाः	२१३ १३

तृतीयोऽध्यायः ।

वक्षिण्यनीयसिद्धिर्नासाध्यायः	२१३ २
अग्निवेगस्यपुनर्वक्षसकाशे प्रश्लः	२१३ ४
वक्षिनेत्रैरुपयोगिधातवः	२१३ १६
वर्याभेदेनवक्षिप्रमाणम्	२१३ २०
वक्षिण्यार्थावधिः	२१३ १
वक्षिप्रयोगक्रमः	२१३ १८
वक्षिप्रयोगविधिः	२१३ ११
वक्षौ असम्यक्प्रसुक्तदीपाः	२१३ १
अतिप्रतीक्यवक्षिप्रकाशादीपाः	२१३ ४
वक्षिदानेकाले यस्मिन् पात्रे-	
शयितव्यम्	२१३ १७
अर्हनीयस्योद्विक्वातवेगे	
यत्कर्मायम्	२१३ २१
अनुवाय्यानामनुवासने यत्कर्मायम्	२१३ २६

विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
दौषभेदेन निरुद्धेषु मात्रा	८८१	१८
वयोभेदेन निरुद्धमात्रा	८८१	१९
निरुद्धप्रयोगानन्तरं शयन-		
भोजनादिविधिः	८८४	७
उत्तरवस्त्रयः	८८४	१५
पथ्यानि	८८७	१६
अध्यायीकविषयाः	८८७	१८

चतुर्थोऽध्यायः ।

स्त्रो ह्यापदिकौ सिद्धिर्नामाध्यायः	८८८	२
प्रवराः स्त्रो ह्यलक्ष्यः	८८८	६
स्त्रो ह्यस्त्रो रापदः	१०००	३
वाताहतस्त्रो ह्यस्य लक्षण-		
प्रतीकारौ	१०००	८
पित्ताहतस्त्रो ह्यस्य लक्षण-		
प्रतीकारौ	१०००	१५
स्त्रो ह्याहतस्त्रो ह्यस्य लक्षण-		
प्रतीकारौ	१०००	१७
अत्यग्रनाहतस्त्रो ह्यस्य लक्षण-		
प्रतीकारौ	१०००	२१
विज्ञातस्त्रो ह्यस्य लक्षणम्		
प्रतीकारश्च	१००१	२
असृक्तावप्यादि-प्रसृक्तातिपौडिन-		
स्त्रो ह्यलक्ष्यम् प्रतीकारश्च	१००१	६
उष्णोदकशुषाः	१००१	१८
ये प्रत्यङ् च्याहात्र स्त्रो ह्यार्हाः	१००१	२२
स्त्रो ह्यस्त्रो विधिः	१००२	६
येषां मात्रावस्थितिः	१००२	११
अध्यायीकविषयाः	१००२	१८

पञ्चमोऽध्यायः ।

नेत्रवक्षिण्यापदिकौ		
सिद्धिर्नामाध्यायः	१००२	२
यानि वक्षिणेनाणि वर्ज्याणि	१००२	६
तेषां यथाक्रमं दोषाः	१००२	८
वर्ज्यानीया वक्ष्यः	१००२	१०

विषयाः	पृष्ठायां	पङ्क्तौ
वक्षिप्रयोगे प्रवेष्टतः दोषाः	१००२	१४
असृक्तावप्यादिदोषाः		
प्रतीकारश्च	१००२	१६
द्रुतप्रणीतादिदोषाः प्रतीकारश्च	१००२	१८
निर्यन्त्राद्युतद्वारादि-		
दोषाः प्रतीकारश्च	१००२	२१
पौड्यमानेऽन्तरासृक्ते दोषाः		
प्रतीकारश्च	१००४	२
शुष्के कम्पनाभिज्ञते दोषाः		
प्रतीकारश्च	१००४	५
अतिप्रणीत-वक्षिनेऽस्यदौष-		
प्रतीकारौ	१००४	७
यत्र स्त्रो हः पुनः सम्यक्प्रवेशः	१००४	१०
अतिपीडितवक्षोर्दोषाः		
प्रतीकारश्च	१००४	१२
अध्यायीकविषयाः	१००४	१५

षष्ठोऽध्यायः ।

वमनविवेचनस्यायसिद्धि-		
र्नामाध्यायः	१००५	२
शोधनस्य प्रशस्तकालः	१००५	८
ये नातिस्निग्धा विरेचकाः	१००५	१४
नातिस्निग्धशरीराय स्त्रो ह-		
विरेचननिषेधः	१००५	१६
स्त्रो ह्योत्क्रिष्टशरीराय यादृक्		
विरेचनं दैयम्	१००५	१७
स्त्रो ह्यस्त्रो द्रव्यं सा	१००५	२०
अजीर्णपीतसंशोधनस्य लक्षणानि	१००६	५
मात्रावदौषहस्तं लक्षणानि	१००६	७
वाम्बस्य पूर्वदिने यादृक्शोथस्य	१००६	११
शोधनार्थं पीतसौषधस्य		
शुद्धिलक्षणानि	१००६	१७
वमनानन्तरविधिः	१००६	२२
शुद्धस्य पेयादिश्रमः	१००७	१
येषु तपिषादिश्रमः कर्तव्यः	१००७	४

विषयाः	प्रकाशितायां पृष्ठायां पङ्क्तौ
औषधौ पञ्चलक्षणानि ...	१००७ १
सायशेषौषधलक्षणानि ...	१००७ ८
औषधभाष्यपतिः ...	१००७ १०
औषधानां द्रव्यभाष्यः ...	१००७ ११
औषधानां योगातिरिक्तयोग- लक्षणानि ...	१००७ १०
पीतस्य विरेचनौषधस्य	
यस्यादूर्ध्वं गतिः ...	१००७ १८
पीतस्य वमनौषधस्य यस्याद- विरेचनम् ...	१००७ २१
पीतौषधेऽनेन नष्टदे पुनः पानविधिः १००८	२१
अयोगे पुनः पानविधिः ...	१००८ ४
दुग्धं-दुग्धकोष्ठयोर्गमनं ...	
विरेचननिषेधः ...	१००८ ६
अस्तिग्वादिदेहस्य वमनौषधपाने लक्षणानि ...	१००८ ८
स्निग्धस्निग्धस्यात्यल्पस्य, दीप्ताधे- ज्जनेन स, श्रितादिभिः सत्वसंगौष- धस्य कार्य्याणि ...	१००८ १२
तेषां प्रतीकारः ...	१००८ १६
शुद्धातुल्यदुग्धकोष्ठप्रयुक्तस्यातितीक्ष्णस्य- भेषजस्य दोषाः ...	१००८ ११
वमनविरेचनयोरतियोगे	
साधारण्यक्रियाः ...	१००८ २
विरेचनातिथीगे विशेषचिकित्सा १००८	६
वमनस्य अतिथीगे प्रतीकारः ...	१००८ १२
तत्रावस्थिकीक्रिया ...	१००८ १४
वमितादीनां पेयादिपानविधिः १००८	२२
वहुदोष-वच-हृन्प्रमिः पीतसंगौ- षधस्य दोषाः प्रतीकारश्च	१०१० १
स्निग्धादिभिः समे पीतस्य वचः	
वदौषधस्य दोषाः प्रतीकारश्च	१०१० ७
वहुदोषस्य पीतस्य भेषजस्य	
कार्य्यम् प्रतीकारश्च	१०१० २१

विषयाः	प्रकाशितायां पृष्ठायां पङ्क्तौ
पीतौषधस्य वेगानां नियन्त्रात्-	
रोगाः प्रतीकारश्च ...	१०११ ४
अतिवमनतुल्यदोषायां चिकित्सा १०११	११
पीतौषधस्य विवेकधारणादिना कुपित- वायोः कार्य्यम् तस्य प्रतीकारश्च १०११	१४
अतिवमनात् जीवशेषितागमनम् तस्य परीक्षाश्च ...	१०११ १८
तत्रावस्थिकीक्रिया ...	१०१२ १
वमनविरेचनयोरसम्यक् प्रवर्तने दोषाः ...	१०१२ ११
स्निग्धस्य सखे हवमनविरेचनपाने लक्षणानि प्रतीकारश्च ...	१०१२ १४
रक्षात्पञ्चलस्य वचवमनविरेचन- पाने च वचस्य प्रतीकारश्च ...	१०१२ १८
स्निग्धस्य शुद्धकोष्ठस्य वहुदोषधने दोषाः प्रतीकारश्च ...	१०१२ २२
अध्यायोक्तविषयाः ...	१०१२ ४

सप्तमोऽध्यायः ।

वस्त्रिणापदिकीति निर्माध्यायः १०१३	१२
असम्यग्ग्लोमसम्भवलोष्यपदः १०१३	१८
शुद्धकोष्ठादीनामल्पवणखे हृदय- मात्रदिप्रयोगे दोषाः ...	१०१४ ४
तत्रचिकित्सा ...	१०१४ १०
स्निग्धस्निग्धदुग्धकोष्ठादीनामतितीक्ष्ण- वस्त्रिप्रयोगे दोषाः चिकित्साश्च ...	१०१४ १४
अतियोगे दाह्ये चिकित्साश्च ...	१०१४ १६
आमदोषे वहुनिरुद्धस्य दोषाः तस्य प्रतीकारश्च ...	१०१४ २०
महादोषादौ अल्पवर्धवस्त्रिप्रयोगे दोषाश्चिकित्साश्च ...	१०१४ २८
वहुकोष्ठेऽवले तीक्ष्णवस्त्रिदाने दोषाः प्रतीकारश्च ...	१०१४ २१
वस्त्रिपक्षाग्रवस्त्रिते चिकित्सा ...	१०१५ २०
चरः कतिवस्त्रौ चिकित्सा ...	१०१५ २२

विषयाः पृष्ठायां पङ्क्तौ

शिरःको वक्षो प्रतीकारः १०१६ २९

स्निग्धस्निग्धमहादोषस्य नृदल्पमेवञ्च-

वस्त्रप्रयोगेदीपः ... १०१७ १

तेषांचिकित्सा ... १०१७ ४

दुष्कृतस्यतीव्रदोषादेस्तन्मादिवस्त्रि-

प्रयोगेदीपस्तन्चिकित्सा १०१७ ७

स्निग्धस्निग्धस्य तीक्ष्णगुरुवस्त्रि-

प्रयोगे दीपः ... १०१७ १५

तन्चिकित्सा ... १०१७ २१

नृदुकोष्ठात्पदीवस्य वक्षोऽप्रीक्षाति-

मानावहस्योदीपः प्रतीकारश्च १०१८ ६

पित्तश्लेष्मोष्णोष्णादिवस्त्रप्रयोगेदीपः

प्रतीकारश्च ... १०१८ १४

अध्यायोक्तविषयाः ... १०१८ १०

अष्टमोऽध्यायः ।

प्राकृतयोगिकसिद्धिर्नामाध्यायः १०२० ९

वातव्या वक्ष्यः ... १०२० ६

श्लेष्मकृतानिऋहः ... १०२० १२

कुष्ठादिहरपक्षतिकनिऋहः १०२० १४

लिमिनाशनोनिऋहः ... १०२० १७

कृपलकृदलिः ... १०२० २०

विद्वत्सङ्गानाहमेदनीवलिः १०२१ १

सानाहेद्वनकृद्मे प्रश्लवलिः १०२१ २

नृदुवलिजङ्गीभूते, तीक्ष्णैर्वा-

विकर्षिते श्वाशये, चिकित्सा १०२१ ७

वातोपकृष्टसोष्णवक्षिनायुधदाहादौ

च चिकित्सा ... १०२२ ८

अतिविरेचनेन शीतविद्वत्स्य

चिकित्सा ... १०२१ १२

श्लेष्मकृततरातिसारे प्रश्लवलिः १०२१ १७

द्विस्तर्गाहातादिज्वराणां पट्टा

चिन्मद्गोदाक्षेपाशुपत्रवाच १०२१ १८

अतिसारचिन्तानिऋहाः १०२१ २१

तत्प्रश्लवा रस-य-यवामः १०२२ २२

अध्यायोक्तविषयाः ... १०२४ ३

नवमोऽध्यायः ।

विषयाः पृष्ठायां पङ्क्तौ

विमर्शोयसिद्धिर्नामाध्यायः १०२४ ७

मर्शेषां संख्या ... १०२४ ८

चौचि प्रधानमर्शाणि ... १०२४ १२

मर्शेषां विवरणम् ... १०२४ १५

हृदयेभिहते लक्षणाणि १०२५ ५

शिरसामिहते लक्षणाणि १०२५ ७

वक्षामिहते लक्षणाणि ... १०२५ ८

यक्षात् हृदयादीनि अनिशात्

विशेषतोऽध्यायि ... १०२५ १२

मर्शरक्षणे वक्षोऽप्राधान्यम् १०२५ १४

वातोपकृष्टहृदयस्य चिकित्सा १०२५ १८

वातोपकृष्टशिरसर्चिकित्सा १०२५ २२

वातोपकृष्टवक्षेचिकित्सा १०२५ २३

विमर्शेषां विशेषेण पावनोपदेयः १०२६ १२

अपतनकतल्लक्षम् ... १०२६ १८

अपतनकलक्षप्रतीकारौ १०२६ २२

तन्मायानिदानलक्षणे ... १०२७ १३

तत्प्रतीकारः ... १०२७ १८

अचकसादस्य सम्प्राप्तिपूर्वकं

लक्षणम् ... १०२८ २

द्वनजठरस्य निदानपूर्वकं

लक्षणम् ... १०२८ ६

तस्य चिकित्सा ... १०२८ ८

कृप्रासर्पनिदानपूर्वकं लक्षणम् १०२८ १२

द्वनीतसङ्गस्य निदानलक्षणम् १०२८ १४

कृवातीतस्य निदानलक्षणम् १०२८ १८

अष्टीलावणलक्षम् ... १०२८ २०

वातवक्षेर्निदानलक्षणम् ... १०२८ २२

अक्षवातस्य निदानलक्षणम् १०२८ २

वातकुष्ठलिकाया निदानलक्षणम् १०२८ ३

अक्षधन्वे निदानलक्षणम् ... १०२८ ७

विद्वत्विज्ञातस्य निदानलक्षणम् १०२८ १०

वक्षिकुष्ठस्य निदानलक्षणम् १०२८ १३

पित्तेन श्लेष्माश्च धातुतस्य

तस्यैलक्षणानि ... १०२८ १८

विषयाः	प्रश्नायां पङ्क्तौ
सन्धासाधनाध्यात्मम्	१०२८ २१
कुण्डलीभूतकवलेखनानि	१०२८ १३
सर्वेषामेवां चिकित्सा	१०२० १
उत्तरवक्षिणीकर्णविधिः	१०२० २
उत्तरवक्षिप्रयोगविधिः	१०२० ४
अतिगतोनवशोर्द्धावाः	१०२० १४
वर्तनैः प्रस्तुतप्रयोगविधिः	१०२० १८
सम्यग्दन्तवलेखनम् ...	१०२१ २
जीवां वक्षिदानकालः ...	१०२१ ३
तासां येष विकारेषु वक्षिःप्रयोजः	१०२१ ४
जीषु प्रयोज्यवलेखनविधिः	१०२१ १०
जीषु वक्षिप्रयोगविधिः	१०२१ १४
ग्रहकाभिधेयशिरोरोगस्य निदान-	
लक्षण-प्रतीकारः ...	१०२१ २१
अर्धावभेदस्य निदानलक्षण-	
प्रतीकारः ...	१०२१ ४
सूर्यावर्तस्य निदान-लक्षण-	
प्रतीकारः ...	१०२२ १४
अनन्तवातस्य निदान-लक्षण-	
प्रतीकारः ...	१०२२ १
शिरःकम्पस्य निदानप्रतीकारौ	१०२२ ४
पञ्चधा नलः कर्म	१०२२ २२
पञ्चविधत्वेऽपि तेषां रेषनादिभेदेन	
त्रैविधम् ...	१०२३ १८
अवस्थामेदेन नलः कर्मभेदः	१०२३ १८
नलः कर्मकालः जलः प्रयोगविधिश्च	१०२४ ०
नलः करणान्तरविधिः ...	१०२४ २२
अवपीडादिप्रयोगविधिः	१०२४ २१
येषु नावनलः जलप्रयोगनिषेधः	१०२४ ८
येषु अवनलः प्रयोगनिषेधः	१०२४ १३
खेजलशोधनमेदेन नलस्य-	
त्रैविधम् ...	१०२४ २०
अध्यायोक्तविषयाः ...	१०२४ २

दशमोऽध्यायः ।

विषयाः	प्रश्नायां पङ्क्तौ
वक्षिस्तिर्निर्माध्यायः ...	१०२४ ८
वक्षिप्रशंसा ...	१०२४ १३
आस्त्रापनमेवयेषामुक्तं कर्म	१०२४ १८
आस्त्रावातार्तादीनां प्रशंसा-	
वातनादिः ...	१०२० २
अप्यर्तश्रीतार्तानां वक्षि-	
प्रयोगविधिः ...	१०२० ४
येषु व्याधिषु दृश्यीयवक्षिनिषेधः	१०२० ०
येषां विशोधनोद्यत्तिनिषेधः	१०२० ८
वागीकरणादौ कफवातेषु	
प्रशंसा वक्ष्यः ...	१०२० ११
वक्षिषु योज्यानि त्रयाणि	१०२० १२
अनिले जयोवक्ष्यः ...	१०२० २२
पैत्तिके जयोवक्ष्यः ...	१०२० ४
सूक्ष्मे जयोवक्ष्यः ...	१०२० ८
पक्वाग्रयविशोधनाश्चारीवक्ष्यः	१०२० १२
शक्रमांसदा वक्ष्यः ...	१०२० १०
सांघाहिकावक्ष्यः ...	१०२० २१
परिखवादेयं शक्रमं पञ्चवक्ष्यः	१०२० २
जम्बादानेजयोवक्ष्यः ...	१०२० २०
रक्तपित्ते प्रमेहेष्वक्ष्यः	१०२० २२
अध्यायोक्तविषयाः ...	१०४० २

एकादशोऽध्यायः ।

पक्ष्मावातसिर्निर्माध्यायः	१०४० ११
आस्त्रापनयोजनार्तुक्तमतफलं पक्षादिषु	
प्रवरमिति विषयकोमुनीनां वादः	१०४० २०
तेषां वादानुवृत्तिपुनर्वसोऽपदेशः	१०४१ १२
रोगभेदेनास्त्रापनार्तु पक्ष्मावातस्य-	
योगित्वम् ...	१०४१ ११
वक्षेः सर्वशरीररोगप्रवृत्तम्	१०४२ १
गवादीनां वक्ष्यः ...	१०४२ ८
ये सदातुराः ...	१०४३ १०

विषयाः	प्रश्नायां पङ्क्तौ	विषयाः	प्रश्नायां पङ्क्तौ
तेषां प्रशङ्गावलयः ...	१०४१ २१	अत्यासनात् सञ्चरानि ...	१०४१ २४
वाक्कट्टयोर्निःसृज्यतेः प्रशङ्गा	१०४४ २४	अजीर्णधामनाम्नां सञ्चरानि	१०४१ २५
अध्यायोक्तविषयाः ...	१०४४ २७	विषनाहिताग्रनाम्नां सञ्चरानि	१०४१ २७
द्वादशोऽध्यायः ।		द्विवाहप्रात् सञ्चरानि...	१०४१ २८
अतरवसिस्तिर्निर्माधायः	१०४४ २	अवयातसञ्चरानि ...	१०४१ २१
वमनादिसंश्लेषस्य परिपाकनम्	१०४५ ४	एतेषां सिद्धिः (चिकित्सा)	१०४७ ६
प्रकृतिगमनविधिः ...	१०४५ १४	द्वादशा यापनावलयः ...	१०४७ २०
प्रकृतिगमनस्य सञ्चरानि ...	१०४५ १६	एषां शिखिगवादिमिरपितृपत्न्या	१०४८ २२
प्रकृतिगमनस्य सञ्चरानि	१०४५ १६	अपरे प्रशङ्गावलयः ...	१०५० ४
वर्जनीपदेशः ...	१०४५ १८	कृपातमाः खेदाः ...	१०५१ २२
अष्टौ महादोषकराणि ...	१०४५ २०	बुद्धिषु गर्हितानि ...	१०५१ २१
तृतीयैर्भाषातिभाषायां		अध्यायोक्तविषयाः ...	१०५४ २
सञ्चरानि ...	१०४६ ५	अभिवेशेन प्रोक्तस्यार्थे यदुक्तम्	
रथसोभात् सञ्चरानि	१०४६ ७	सर्विंशधा यत्तत् पठनफलम्	१०५४ २२
अतिशङ्कमवातसञ्चरानि	१०४६ ११	तन्मयोपसंहारः ...	१०५५ ५
		इति सिद्धिज्ञानस्य सूचीपत्रं समाप्तम् ।	

समाप्तमिदं सूचीपत्रम् ।

अन्तर्गतोपधेयम् ।

प्रमादाद् दृष्टस्यार्थः ११० इति, परं ११५ पञ्चमके १११ संख्याः पुनः
१८० अङ्काः परं १८१ संख्याकले १७१ संख्या सञ्ज्ञाता, अतएव सारम् यथा
बुद्धिनिर्विभीषण्येति ।

चरक-संहिता।

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो दीर्घञ्जीवितीयमध्यायं वराह्याख्याम

इति ह स्माह भगवानात्रेयः । १ ॥

दीर्घञ्जीवितमन्विच्छन् भरद्वाज उपागमत् ।

इन्द्रमुपेतपा बुद्धा शरणममरेश्वरम् ॥

ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ।

जयाह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥

अश्विन्यां भूगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् ।

ऋषिप्रोक्ता भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥ २ ॥

विघ्नभूतां यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।

तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥

तदा भूतेष्वनुक्रोशं पुरस्कृत्य महर्षवः ।

समेताः पुण्याकर्माणि प्राश्वे हिमंवतः शुभे ॥

अङ्गिरा यमदग्निश्च वशिष्ठः काश्यपो भृगुः ।
 आत्रेयो गौतमः साङ्ख्यः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ॥
 अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्चलायनौ ।
 पारिच्छिभिश्चुरात्रेयो भरद्वाजः * कपिष्ठलः ॥
 विश्वामित्राश्चरथ्यौ च भार्गवश्चरनोऽभिजित् ।
 गार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिल्यौ वार्चिर्देवलंगालवौ ॥
 साङ्कृत्यो वैजवापिश्च कुशिको वादरायणः ।
 बडिशः शंखलोमा च काप्यकात्यायनावुभौ ॥
 काङ्कायनः कैकश्यो धौम्यो मारौचिकाश्यपौ ।
 शर्कराक्षो हिरण्यप्रक्षो लोकाक्षः पैङ्गिरेवच ॥
 शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।
 वैखानसा वाल्खिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥
 ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य + नियमस्य च ।
 तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवान्नयः ॥
 सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्याञ्चक्रुः कथामिमाम् ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ॥
 रोगास्तस्यापहन्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ।
 प्रोद्बुभूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् ॥
 कः स्यात्तिष्ठां शमोपय इतुक्त्वा ध्यानमास्थिताः ॥ ३ ॥
 अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा ।
 स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः ॥ ४ ॥

कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपंतिम् ।
 अहमर्थे नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः ।
 भरद्वाजोऽब्रवीत्तस्मादृषिभिः स नियोजितः ॥ ५ ॥
 सः शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
 ददर्श बलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् ॥
 सोऽभिगम्य जयाश्रीभिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् ।
 प्रोवाच भगवान् धीमान् ऋषीणां वाक्यमुत्तमम् ॥
 व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्व्वप्रणिभयङ्कस्तः ।
 तद्ब्रूहि मे शमीपायं यथावदमरप्रभो ॥ ६ ॥
 तस्मै प्रेष्यां च भगवानायुर्व्वेदं शतक्रतुः ।
 पदैरलभ्यैर्मतिं बुद्ध्या विपुलां परमर्षये ॥
 हेतुलिङ्गौषधञ्ज्ञानं स्वस्मात्तुरपरायणम् ।
 तिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥ ७ ॥
 सोऽनन्तपारं विस्त्वन्व * मायुर्व्वेदं महामतिः ।
 यथावदचिरात् सर्व्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥
 तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम् ।
 ऋषिभ्योऽनधिकं वन्तु शशंसानवशेषयत् ॥
 ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृह्णन् प्रजाहितम् ।
 दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्द्धनसायुषः ॥ ८ ॥
 तेनर्षयस्तै ददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषाः ।
 सामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान् द्रव्याणि कर्म च ॥

समवायञ्च तज्ज्ञात्वा तन्वोक्तं विधिमास्थिताः ।
 लेभिरे परमं शर्म जीवितञ्चाप्यनश्वरम् ॥ ६ ॥
 अथ मैत्रीपरः पुण्यामायुर्वेदं पुनर्व्वसुः ।
 शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्गन्धः सर्व्वभूतानुकम्पया ॥
 अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः ।
 हारीतः चारपाणिश्च जगद्गुह्यस्तन्मुनेर्वचः ॥ १० ॥
 बुद्धेर्व्विशेषस्तवासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः ।
 तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥
 अथ भेलादयश्चक्रुः खं खं तन्त्रं कृतानि च ।
 श्रावयामासुरावेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः ॥
 श्रुत्वा सूत्रणमर्थानामृषयः पुण्याकर्मणाम् ।
 यथावत् सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तोऽनुमेनिरे ॥ ११ ॥
 सर्व्व एवास्तुवंस्तांश्च सर्व्वभूतहितैषिणः ।
 साधु भूतेष्वनुक्रोश इत्युच्चैरब्रुवन् समम् ॥
 तं पुणां शुश्रुवुः शब्दं दिवि देवर्षयः स्थिताः ।
 सामराः परमर्षीणां श्रुत्वा सुसुदिने परम् ॥
 अहो साध्विति निर्वोषो लोकांस्त्रीनन्ववादयत् ।
 भभसि स्निग्धगम्भीरो हृषाद्भूतैरुदीरितुः ॥
 शिवो वायुर्व्ववौ सर्वा भाभिरुन्मीलिता दिशः ।
 निपेतुः सजलाश्चैव दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ १२ ॥
 अथाग्निवेशप्रमुखमन् विविशुर्ज्ञानदेवताः ।
 बुद्धिः सिद्धिः स्मृतिर्मेधा वृत्तिः क्रीर्त्तिः क्षमा दया ॥ १३ ॥
 तानि चानमृतानेत्रां तन्त्राणि परमर्षिभिः ।

भावाय भूतसङ्गानां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे ॥ १४ ॥
 हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
 मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥ १५ ॥
 शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम् ।
 नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्यायेणायुश्च्यते ॥ १६ ॥
 तस्यायुषः पुण्यप्रतमो वेदो वेदविदां मतः ।
 वक्ष्यतेऽयं ननु तथाणां लोकयोरुभयोर्हितः ॥ १७ ॥
 सर्व्वदा सर्व्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।
 क्वासहेतुर्व्विशेषश्च प्रवृत्तिरुभयस्य तु ॥ १८ ॥
 सामान्यैर्मैकत्वकरं विशेषस्तु पृथक्त्वकृतम् ।
 तुल्यार्हेता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्य्ययः ॥ १९ ॥
 सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतत्तिदृग्दिवत् ।
 लोकस्तिष्ठति संयोगात् तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 स पुमांश्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं स्मृतम् ।
 वेदस्त्रास्य तदर्थं हि वेदोऽयं सम्प्रकाशितः ॥ २० ॥
 खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः ।
 सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम् ॥ २१ ॥
 सार्था गुण्वादीयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः ।
 गुणाः प्रेक्षिताः प्रयत्नादि कर्म चेष्टितमुच्यते ॥ २२ ॥
 समवायोऽप्युपगन्मात्रो भूम्यादीनां गुणैर्मतः ।
 स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ॥ २३ ॥
 यदाश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायिं यत् ।
 तद्व्यं समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः ॥ २४ ॥

संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।

कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदपेक्षते ॥ २४ ॥

इतुक्तं कारणं कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते ।

धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

कालबुद्धौन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च ।

इवाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥ २६ ॥

शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्च व्याधीनामाश्रयो मतः ।

तथा सुखानां योगस्तु सुखानां कारणं समः ॥ २७ ॥

निर्विकारः परस्वात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः ।

चैतन्ये कारणं नित्यो द्रष्टा यश्च्यति हि क्रियाः ॥ २८ ॥

वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शरीरो दोषसंग्रहः ।

मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तमः एव च ॥

प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्वो दैवयुक्तिव्यपाश्रयैः ।

मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ २९ ॥

रुचः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ।

विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः सम्प्रशाम्यति ॥

सस्त्रेहमुष्णं तीक्ष्णञ्च द्रवमक्षुं क्षरं कटुं

विपरीतगुणैः पित्तं द्रवत्रैराशु प्रशाम्यति ॥

गुरुं शीतं मृदुं क्षिब्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।

क्षेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥ ३० ॥

विपरीतगुणैर्देशमात्राफालोपपादितैः ।

भेषजैर्निर्वर्तन्ते विकाराः साध्यसम्मतैः ।

साधनं नत्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते ॥ ३१ ॥

भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्माणि वक्ष्यन्ते ॥ ३२ ॥
 रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।
 निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खाद्यस्त्रयः ॥
 खलदुरक्षोऽयं लवणः कटुकस्तिक्त एव च ।
 कषायश्चेति षट्कीऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥ ३३ ॥
 खादस्त्रलवणं वायुं कषायखादुतिक्तकाः ।
 जयन्ति पित्तं श्लेष्माणं कषायकटुतिक्तकाः ॥ ३४ ॥
 किञ्चिद्दोषप्रशमनं किञ्चिद्वातुप्रदूषणम् ।
 स्वस्थवृत्तौ मतं किञ्चित् त्रिविधं द्रव्यमुच्यते ॥ ३५ ॥
 तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं जाङ्गमौद्धिद्रपार्थिवम् ।
 मधूनि गोरसाः पित्तं वसा मज्जनसृग्गामिषम् ॥ ३६ ॥
 विण्मूत्रचर्म्मरैतोऽस्थिस्त्रायुश्च नखाः खुराः ।
 जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः ॥
 सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः ससिकता सुधा ।
 मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्चने ॥
 भौममौषधमुद्दिष्टमौद्धिदस्तु चतुर्विधम् ।
 वनस्पतिस्तथा वीरुद् वानंस्पत्यस्तवैर्षधः ॥
 फलैर्वनस्पतिः पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि ।
 ओषध्यः फलपाकान्ताः प्रतानैर्वीरुधः स्मृताः ॥
 मूलत्वक्सारनिर्यासनाङ्गखरसपञ्चवाः ।
 क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्डकाः ॥
 पत्राणि शुङ्गाः कन्दाश्च प्ररोहंश्चौद्धिदो गुणः ॥ ३७ ॥
 मूलिन्धः प्रोङ्गशैकोना फलिन्धो विंशतिः स्मृताः ।

महास्नेहाश्च चत्वारः पञ्चैव लवणानि च ॥
 अष्टौ मूत्राणि संख्यातान्यष्टावैव पर्याप्ति च ।
 शोधनार्थाश्च षड् वृक्षाः पुनर्व्वसुनिदर्शिताः ॥
 य एतान् वेत्ति संयोक्तुं विकारेषु स वेदविल् ॥ ३५ ॥
 हस्तिदन्तौ हैमवती श्यामा त्वदधोगुडा ।
 सप्तला श्वेतनामा च प्रत्यक्श्रेणी गवाक्ष्यपि ॥
 ज्योतिष्मती च विम्बी च शणपुष्पी विषाणिका ।
 अजगन्धा स्रवन्ती च क्षीरिणी चात्र षोडशी ॥
 शणपुष्पी च विम्बी च च्छर्द्दने हैमवत्यपि ।
 श्वेता ज्योतिष्मती चैव योज्या शीर्षकिरेचने ॥
 एकादशावशिष्टायाः प्रयोज्यास्ता विरेचने ।
 इत्युक्ता नामकर्मभ्यां मूलिन्यः फलिनीः शृणु ॥ ३६ ॥
 शङ्खिन्यथ विडङ्गानि वपुषं मदनानि च ।
 आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम् ॥
 धामार्गवमथेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ।
 प्रकीर्यां चोर्दकीर्यां च प्रत्यक्पुष्पी तथाभया ॥
 अन्तःकोठरपुष्पी च हस्तिपर्णाश्च शारदम् ।
 कम्पिप्लकारगन्धयोः फलं यत् कुटजस्य च ॥
 मदनं कुटजञ्चैव वपुषं हस्तिपर्णिनी ।
 एतानि वमने चैव योज्यान्त्यास्थापनेषु च ॥
 नस्तःप्रच्छर्द्दने चैव प्रत्यक्पुष्पी विधीयते ।
 दश यान्यवशिष्टानि तात्त्रेयानि विरेचने ।
 नामकर्मभिरुक्तानि फलानिप्रकीनविंशतिः ॥ ३७ ॥

सर्पिस्तैलं वसः मज्जा स्नेहो दृष्टश्चतुर्विधः ।
 प्रानाम्यञ्जनवस्तार्थं नस्त्यर्थञ्चैव योगतः ॥
 स्नेहना जीवना वण्णां खलोपचयवर्धनाः ।
 स्नेहाहेतुं च विहिताः वातपित्तकफापहाः ॥ ४१ ॥
 सौवर्चलं सैन्धवञ्च विड्मौद्गिदमेव च ।
 सामुद्रेण स्रुतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ॥
 स्निग्धानुष्णानि तीक्ष्णानि दीपनीयवमानि च ।
 आलेपनार्थं युज्यन्ते स्नेहस्त्रेदविधौ तयो ॥
 अधोभागोर्ध्वभागेषु निरुहेष्वनुवासने ।
 अंघ्र्यञ्चने भोजनार्थं शिरसश्च विरेचने ॥
 शस्त्रकर्मणि वृत्तार्थं मञ्जनोत्सादनेषु च ।
 अजीर्णानाहयोर्वाते गुल्मे शूले तथोदरे ॥ ४२ ॥
 उक्तानि लवणान्यूष्णं मूत्रान्यष्टौ निबोध मे ।
 मुख्यानि यानि ह्यष्टानि सर्वाणामुक्तानि यथासने ॥
 अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषञ्च यतू ।
 हस्तिमूत्रमथोष्ट्रस्य हयस्य च खरस्य च ॥ ४३ ॥
 उष्णं तीक्ष्णमथोऽरुचं कटुकं लवणान्वितम् ।
 मूत्रमुत्सादने युक्तं युक्तमालेपनेषु च ॥
 युक्तमीश्यापने मूत्रं युक्तञ्चापि विरेचने ।
 खेदेष्वपि च तद्युक्तमानाहेष्वगदेषु च ॥
 उदरेष्वथ चार्शःसु गुल्मकुष्ठकिलासिषु ।
 तद्युक्तमुपनाहेषु परिषेके तथैव च ॥
 दीपनीयं विषघ्नञ्च क्षिमिघ्नञ्चोपदिश्यते ।

पाण्डुरोगोपसृष्टानामुत्तमं सर्व्वथोच्यते * ॥
 श्लेष्माणं शमयेत् पीतं मारुतञ्चानुलोमयेत् ।
 कर्षेत् पित्तमधोभागमित्यस्त्रिन् गुणसंग्रहः ॥
 सामानेन मयोक्तस्तु पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते ॥ ४४ ॥
 अवीमूत्रं सतिक्तं स्यात् स्निग्धं पित्ताविरोधि च ।
 आजं कषायमधुरं पथ्यं दोषान्निहन्ति च ॥
 गव्यं समधुरं किञ्चित् दोषघ्नं किमिकुष्ठनुत् ।
 कण्डूलं शमयेत् पीतं समग्रं दोषोदरे हितम् ॥
 अर्शः शोफोदरघ्नस्तु सक्षारं माहिषं ध्रुम् ॥
 हास्तिकं लवणं मूत्रं हितन्तु किमिकुष्ठिनाम् ।
 प्रशस्तं बद्धविण्मूत्रविषश्लेष्मामयार्शसाम् ॥
 सतिक्तं श्वासकासघ्नमर्शोघ्नं चौष्टमुच्यते ।
 वाजिनां तिक्तकटुकं कुष्ठव्रणविषापहम् ॥
 खरमूत्रमपस्मारोन्मादग्रहविनाशनम् ।
 इतीहोक्तावि मूत्राणि यथासामर्थ्यप्रयोगतः ॥ ४५ ॥
 अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्मचैषां गुणाश्च ये ।
 अवीक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् ॥
 उष्ट्रीणामथ नगिनां बड्वायाः स्त्रियास्तथा । ४६ ॥
 ग्रायशी मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयोमतम् ।
 प्रीणनं वृंहणं वृष्यं मेधं बलं मनस्करम् ॥
 जीवनीयं शर्महरं श्वासकासनिवर्हणम् ।
 हन्ति शोणितपित्तञ्च भस्मानं विहतस्य च ॥

* शर्मा चोच्यते इति पाठान्तरम् ।

सर्व्वप्राणभृतां सात्मांश्च शमनं शोधनं तथा ।
 तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥
 पाण्डुरोगेऽपि च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
 अतीसारेऽज्वरे दाहे प्रलयथौ च विधीयते ॥
 योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
 पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥
 नद्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
 विरेचने स्नेहने च ययः सर्व्वत्र युज्यते ॥
 यथाक्रमं क्षीरगुणानेकैकस्य पृथक् पृथक् ।
 अन्नपानौदिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ४७ ॥
 अथापूरं त्रयो वृक्षाः पृथक् ये फलमूलिभिः ।
 स्नुह्यर्काश्मन्तंकास्तैषामिदं कर्म पृथक् पृथक् ॥
 वमनेऽश्मन्तकं विद्यात् स्नुहीक्षीरं विरेचने ।
 क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने ॥ ४८ ॥
 द्रुमांस्त्रीनपरात् वृक्षानाहुर्येषां हितास्त्वचः ।
 पूतिकः कृष्णगन्धा च तिलकश्च तथा तरुः ॥
 विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतिकस्तिलकस्तथा ।
 कृष्णगन्धां परीसर्पे शोथेष्वर्थः सु चोच्यते ॥
 दद्रुविद्रधिं गण्डेषु कुष्ठेष्वप्यलजीषु च ।
 षड् वृक्षान् शोधनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः ॥ ४९ ॥
 इत्युक्ताः फलमूलिन्यः स्नेहाश्च लवणानि च ।
 मूलं क्षीराणि वृक्षाश्च षड् ये दृष्टाः ययस्त्वचः ॥ ५० ॥
 शोषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यनपा वने ।

अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥ ५१ ॥
 न नामज्ञानमात्रेण रूपमात्रेण वा पुनः ।
 ओषधीनां पराम्प्राप्तिं कश्चिद्देदितुमर्हति ॥
 योगविज्ञामरूपज्ञस्तांसां तत्त्वविदुच्यते ।
 किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्व्वथा भिषक् ॥ ५२ ॥
 योगमासान्तु यो विद्याद्देशकालोपपादितम् ।
 पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य सविज्ञेयो भिषक्तमः ॥ ५३ ॥
 यथा विषं यथा शस्त्रं यथाग्निरशनिर्यथा ।
 तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ ५४ ॥
 औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
 विज्ञातमपि दुर्युक्तमनर्थार्थोपपद्यते ॥
 योगादपि विषं तीक्ष्णं उत्तमं भेषजं भवेत् ।
 भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ॥ ५५ ॥
 तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिवाह्येन भेषजम् ।
 धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥
 कुर्यान्निरपतितो भूद्धिः सगुणं वासवाशनिः ।
 सशेषमातुरं कुर्यान्नत्वज्ञमतमौषधम् ॥ ५६ ॥
 दुःखिताय शयानाय श्रद्धानाय रोगिणे ।
 यो भेषजमविज्ञाय प्राञ्जमानी प्रयच्छति ॥
 त्यक्तधर्मस्य पापस्य मृतुभूतस्य दुर्मतेः ।
 नरो नरकपाती स्यात्तस्य सम्भाषणादपि ॥ ५७ ॥
 वरमांशीविषविषं कथितं ताम्रमेव वा ।
 फीतमथग्निसन्तप्तं भक्षितं वाप्ययोगुडां ॥

नतु श्रुतवतां वेशं विभ्रता * शरणागतात् ।
 गृहीतमन्नं पानम्वा वित्तं वा रोगपौडितात् ॥ ५८ ॥
 भिषग्वंभुषु † कर्मतिमानतः स्वगुणसम्पदि ।
 परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्यादयथा नृणाम् ॥ ५९ ॥
 तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पाते ।
 स चैवं भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥
 सम्यक् प्रयोगं सर्व्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।
 सिद्धिराख्याति सर्व्वेष्व गुणैर्युक्तं भिषक्तम् ॥ ६० ॥

तत्र श्लोकाः ।

आयुर्व्वेदांगमो हेतुरागमस्य प्रवर्त्तनम् ।
 सूत्राण्यस्यान्यतुज्ञानमायुर्व्वेदस्य निर्णयः ॥
 सम्पूर्णं कारणं कार्य्यमायुर्व्वेदप्रयोजनम् ।
 हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संग्रहेण च ॥
 रसाः सप्रत्ययद्रवप्रास्त्रिविधो द्रवसंग्रहः ।
 मूलान्यश्च फलिन्यश्च स्त्रिहांश्च लवणानि च ॥
 मूलं क्षीराणि वृक्षांश्च षड् ये क्षीरत्वगीश्रयाः ।
 कर्माणि चैषां सर्व्वेषां योगायोगगुणागुणाः ॥
 वैद्यापवांस्तो यवस्थाः सर्व्वे च भिषजां गुणाः ।
 सर्व्वमेतत् समाख्यातं पूर्वाध्याये महर्षिणः ॥ ६१ ॥

प्रत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने ।

दीर्घञ्जीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

अथातोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्याम

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १. ॥

अपामार्गस्तु वीजानि पिप्पलीर्मरिचानि च ।

त्रिङ्गान्त्यश्च शिग्रूणि सर्षपास्तुम्बुहूणि च ॥

अजाजीञ्चाजगन्धाञ्च पिलून्त्येलां हरेणुकाम् ।

पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिज्भक्तौ ॥

स्थिरोषवीजं लशुनं हरिद्रे लवणद्वयम् ।

ज्योतिष्मतीं नागरञ्च दद्याच्छीर्षावरेचने ॥

गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्द्धावभेदके ।

क्रिमिव्याधावपस्कारे घ्राणनाशे प्रमोहके ॥ २ ॥

मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।

पिप्पलीकुटजं च्चाकूणेलां धामार्गवाणि च ॥

उपस्थिते स्निग्धपित्ते व्याधावामाशयाश्रये ।

वेमनार्थं प्रयुञ्जीत भिषग् देहमद्वषयन ॥ ३ ॥

विषतां क्षिफलां दन्तीं नीलिनीं सप्तलां वचाम् ।

कम्पिज्जकं गवाक्षैश्च चोत्रिणीमुदकीर्यकाम् ॥

पीलून्यारग्वधं द्राक्षां द्रवन्तीं निचुलानि च ।

पक्वशयगते दोषे विरेकाथं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

पाटलिञ्चाग्निमन्थञ्च विलुं श्योणाकमेव च ।

काश्मर्यं शालपर्णीञ्च पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ॥
 वलां श्वदंष्ट्रां वृहतीमेरण्डं सपुनर्नवम् ।
 यवान् कुलथान् कोलानि गुडूचीं मदनानि च ॥
 पलाशं कर्तृणञ्चैव स्नेहांश्च लवणानि च ।
 उदावर्ले विबन्धेषु युञ्ज्यादीस्थापनेषु च ॥
 अतएवौषधगङ्गात् सङ्कल्पप्रमनुवासनम् ।
 मारुतघ्नमिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकर्मिकः ॥ ५ ॥
 तान्युपहितदोषाणां स्नेहस्वेदौषपादनैः ।
 पाञ्चकस्मृग्णि कुर्वीत मावाकालौ विचारयन् ॥ ६ ॥
 मावाकालतश्च या युक्तिः सिद्ध्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।
 तिष्ठन्नुपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥ ७ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यैवागूर्विविधौषधाः ।
 विविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥ ८ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचवराचिवकनागरैः ।
 यवागूदरैर्पनीया स्याच्छूलघ्नी चीपसाधिता ॥ ९ ॥
 दधित्वबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
 पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिकी ॥ १० ॥
 शालपर्णीजलाविल्लैः पृश्निपर्णां च साधिता ।
 दाडिमाम्ना हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ११ ॥
 पयस्यर्षोदके कृते क्लीबेरोत्पलनागरैः ।
 पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्णां च साधिता ॥
 दद्यात् स्यात्तिविघ्नां पेयां साप्ते साप्तां सनांगराम् ॥ १२ ॥
 श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां मन्त्रकच्छे सफाणिताम् ॥ १३ ॥

विडङ्गपिप्पलीमूलशियुभिर्म्मरिचेन च ।

तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् क्रिमिघ्नी समुवर्चिका ॥ १४ ॥

मृद्वीकाशारिवालाजापिप्पलीतधुनागरैः ।

पिपासाघ्नी विषघ्नी च सोमराजीविपाचिता ॥ १५ ॥

सिद्धा वराहनिर्य्यूहे यवागूर्वृहणी मता ।

गवेधुकानां भृष्टानां कर्षणीवा समाक्षिका ॥ १६ ॥

सर्पिष्मती बहुतिला स्नेहनी लवणान्विता ।

कुशामलकानेर्य्यूहश्यामाकानां विरुक्षणी ॥ १७ ॥

दशमूलीशृता कासहिक्राश्वसकफापहा ।

यमके भदिरासिद्धा पक्काशयरुजापहा ॥ १८ ॥

शोक्रैर्मांसैस्तिलैर्म्माषैः सिद्धा वच्चोन्निरस्यति ।

जम्बूआस्थिदधित्याम्बुविल्वैः शोण्राहिकी मता ॥ १९ ॥

क्षारचिवकहिङ्गुस्त्वेतसैर्भेदिनी मता ।

अभयापिप्पलीमूलविष्वैर्व्यातानुलोमनी ॥ २० ॥

तक्रसिद्धा यवागूः स्याद् घृतव्याघ्रदिनाशिनी ।

तैलव्रापदि शस्ता स्यात् तक्रपिण्डाकसाधिता ॥ २१ ॥

गवप्रमांसरसैः सांज्ञा विषमज्वरनाशिनी

कैण्ड्या यवानां यमके पिप्पल्यामलकैः शृता ॥ २२ ॥

ताम्रचूडरसे सिद्धा रेतोमार्गरुजापहा ।

समाप्रविदला वृथा घृतक्षीरोपसाधिता ॥ २३ ॥

उपोदिकादधित्यान्तु सिद्धा मदविनाशिनी ।

क्षधं हन्त्यादपामार्गक्षीरगीधारसैः शृता ॥ २४ ॥

तत्र श्लेकाः ।

अष्टाविंशतिरित्येता यवाग्वः परिकीर्त्तिताः ।

पञ्चकर्माणि चाश्रित्य प्रोक्तो भैषज्यसंग्रहः ॥

पूर्वं मूलफलज्ञानहेतोस्तत्तं यदौषधम् ।

पञ्चकर्मश्रयज्ञानहेतोस्तत् कौर्त्तितं पुनः ॥

स्मृतिमान् हेतुयुक्तिज्ञो जित्वात्मा प्रतिपत्तिमान् ।

भिषगौघ्नधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ २५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

अपानमार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

अथात आरग्वधीयमध्यायं व्याख्यास्याम

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

आरग्वधः सैङ्गजः करञ्जो वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ।

श्राद्धः सुराह्वः खदिरोधवश्च बिम्बोविडङ्गं करवीरकत्वक् ॥

यन्थिश्च भौज्जोलशुनः शिरीषः सलोमंशो गुग्गुलुक्लृष्णागन्धे ।

णिज्भंको वत्सुकसप्तपर्णौ पीलूनि कुष्ठं समनःप्रबाला ॥

वचा हरेणुस्त्रिवंता निकुम्भो भल्लातकं गैरिकमञ्जनञ्च ।

मनःशिलाले गृहधूम एला काशीशलोधाजुनमुस्तसर्ज्जाः ॥

इत्यर्द्धरूपैर्विहिताः षड्भेते गोपित्तपीताः पुनरेवं पिष्टाः ।

सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ताश्चूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥

कुष्ठानि कृष्णाणि नवं किलाणं सुरेन्द्रलुप्तं किटिमं सदद्र ।

भगन्दरार्शांस्थपचौ सपामां
 हनुप्रः प्रयुक्तास्त्वचिरान्नराणाम् ॥ २ ॥
 कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटौलं
 निम्बाप्लवगन्धे सुरद्वारु शिग्रु ।
 ससर्षपं तुम्बु रुधान्यवन्यं
 चण्डाञ्च चूर्णानि समानि कुर्व्यात् ॥
 तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं
 तैल्युक्तमुद्धर्त्तयितुं यतेत ।
 तेनाप्य कण्डूः पिङ्गकाः सकीटाः
 कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ३ ॥
 कुष्ठामृतमसङ्गकटुङ्कटैरी-
 काशौशकम्पिप्लवकमुस्तद्धोधम् ।
 सौगन्धिकं सर्जरसो विडङ्गं
 मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥
 तैलाक्तगावक्ष्य कृतानि चूर्णा-
 न्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।
 दद्रुः सकण्डूः किटिमानि पामा
 विचर्च्चिकाचैव तथैति शान्तिम् ॥ ४ ॥
 मनःशिलाले मरिचानि तैल-
 मार्कं पयः कुंठहरः प्रदेहः ।
 तुल्या * विडङ्गं मरिचानि कुष्ठं
 लोधञ्च तद्वत् समनःशिलं ख्यात् ॥ ५ ॥

रसाञ्जनं सप्रपन्नाङ्गवीजं युक्तः कपित्थस्य रसेन लेपः ।
 करञ्जवीजैर्ङ्गजं सकुष्ठं गोमूत्रपिष्टञ्च परः प्रदेहः ॥ ६ ॥
 उभे हरिद्रे कुटजस्य वीजं करञ्जवीजं सुमनःप्रबालान् ।
 त्वचं समध्यां हयमारकस्य लेपं तिलं चारयुतं विदध्यात् ॥ ७ ॥
 मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठः सलोमशः सैङ्गजः करञ्जः ।
 यन्मिश्रं भौंजं करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥
 पलाशनिर्दाहरसेन चापि कर्षोद्धृतान्याढकसंमितेन ।
 दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत् परं कुष्ठनिसूत्रनाय ॥ ८ ॥
 पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तर्केण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
 तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठानुद्घातयेदप्रवहनच्छदैश्च ॥ ९ ॥
 कोलं कुलत्थाः सुरदारं रास्त्रां माषांतसी तैलफलानि कुष्ठम् ।
 वचा शताह्वं यवचूर्णमंशुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ १० ॥
 आनूपमत्स्यामिषवेशवारैरुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ।
 स्त्रैश्चैतुभिर्दशमूलमिश्रैर्गन्धौषधैर्वानिलजित् प्रदेहः ॥ ११ ॥
 तर्केण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सचारमर्त्तिं जठरे निहन्यात् ।
 कुष्ठं शताह्वं सवज्रां यवानां ज्वंशं सतैलाक्तमुर्षन्ति वाते ॥ १२ ॥
 उभे शताह्वे मधुकं मधूकं बलां पियालञ्च कशेरुकञ्च ।
 घृतं विदारैश्च सितीपलाञ्च कुर्यात् प्रदेहं पवने सरक्ते ॥ १३ ॥
 रास्त्रां गुडूचीं मधुकं बलि द्वे सजीवकं सर्षपं पयश्च ।
 घृतञ्च सिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिज्जातिं प्रशुदेत् प्रदेहः ॥ १४ ॥
 वाते सरक्ते सघृतप्रदेहो गोधूमचूर्णं कृगलीपयश्च ।
 नतीत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहः ॥ १५ ॥
 प्रपौण्डरीकं सुरदारं कुष्ठं यथाह्वमेलां कमलोत्पले च ।

शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो लोहैरकापद्मकचोरकैश्च ॥ १६ ॥
 रास्त्रा हरिद्रे नलदं शताह्वे इ देवदारूणि सितोपलाञ्च ।
 जीवन्तिमूलं सघृतं सतैलमालेपनं पाश्वरुजामु कोष्णम् ॥ १७ ॥
 शैवालपद्मोत्पलवेत्रतुङ्गं प्रपौण्डरीकाणप्रमृणाललोध्रम् ।
 प्रियङ्गुकालीयकचन्दनानि निर्व्वापणः स्यात् सघृतः प्रदेहः ॥ १८ ॥
 सितालतावेतसपद्मकानि यश्चाह्वमैन्द्री नलिनानि दूर्वा ।
 यवासमूलं कुशकाशयोश्च निर्व्वापणः स्यात् जलमेरका च ॥ १९ ॥
 शैलेयमेलारुशी सकुष्ठे चण्डा नतं त्वक् सुरदारु रास्त्रा ।
 शीतं निहन्त्यादचिरात् प्रदेहोविषं शिरीषस्तु ससिन्धुवारः ॥ २० ॥
 शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै स्त्वग्दोषसंखेदहरः प्रधर्षः ।
 पत्रान्दुलोध्राभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्धाहरः प्रदेहः ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकः ॥

इहाविजः सिद्धतमानुवाच द्वाविंशतं सिद्धमहर्षिपूज्यः ।
 चूणप्रदेहान् विविधामयघ्नानारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥ २२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः । ३ ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः षड्विरेचनशताश्रितोऽध्यायं व्याख्यास्याम

इति ह स्माह भगवानावेयः ॥ १ ॥

इह खलु षड्विरेचनशतानि भवन्ति । षड्विरेचना-

श्रयाः । पञ्च कषायशतानि । पञ्च कषोययोनयः । पञ्चविधं
कषायकल्पनम् । पञ्चाशन्महाकषाया इति संग्रहः ॥ २ ॥

षड् विरेचनशतानीति यदुक्तं तदिह संग्रहेणोदाहृत्य
विस्तरेण कल्पोपनिषदानुवाख्यास्यामः ॥ ३ ॥

त्रयस्त्रिंशद् योगशतं प्रणीतं

एकोनचत्वारिंशज्जीमूतकेषु योगाः ।

पञ्च चत्वारिंशदिक्षाकुषु

धामार्गवः षष्टिधा भवन्ति योगयुक्ताः ॥

कुटजस्त्वष्टादशधा योगमेति

कृतं वेधनं षष्टिधा भवति योगयुक्तम् ।

श्यामा विष्टद् योगशतं प्रणीतं दशांपरे चात्र भवन्ति योगाः ॥

चतुरङ्गुलो द्वादशधा योगमेति लोध्रं विधौ षोडशयोगयुक्तम् ।

महावृक्षो भवति विंशतियोगयुक्त-

एकोनचत्वारिंशत् सप्तलाशङ्घिन्योर्योगाः ॥

अष्टाचत्वारिंशदन्तीद्रवन्तगोरिति षड्विरेचनशतानि ॥ ४ ॥

षड् विरेचनांश्रया इति क्षीरमूलत्वक् प्रवपुष्पफलानीति ॥ ५ ॥

पञ्चकषाययोनयं इति मधुरकप्रायः अम्लकषायः कटुकषायः
तिक्तकषायः कषायकषायश्चति तन्त्रे संज्ञा ॥ ६ ॥

पञ्चविधं कषायकल्पनमिति तदयथा स्वरसः कल्कः शृतः
शीतः फाण्डः कषाय इति ॥ ७ ॥

यन्त्रप्रपीडनाद् व्याद्रसः स्वरसं उच्यते ।

यत् पिण्डं रसपिष्टानां तत् कल्कं परिकीर्तितम् ॥

• वक्त्रौतुं कथितं द्रव्यं शतमाहंश्चितं सकाः ।

द्रवप्रादापोयितात्तोये तत् पुनर्निशि संस्थितात् ॥

कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ।

क्षिप्नोष्णतोये मृदितं तत् फण्डं परिकीर्तितम् ॥ ८ ॥

तेषां यथापूर्वं बलाधिक्यम् । अतः कषायकल्पना बाध्या-
तुरबलापेक्षिणी । नत्वेवं खलु सर्वाणि सर्व्वोपयोगीनि
भवन्ति ॥ ९ ॥

पञ्चाशन्महाकषाया इति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः । तद्-
यथा जीवनीयो हृहणीयो लेखनीयो भेदनीयः सन्धानीयो
दीपनीय इति षट्कः कषायवर्गः । बल्यो वणः कण्ठो हृद्य इति
चतुष्कः कषायवर्गः । तृप्तिघ्नोऽर्शोघ्नः कुष्ठघ्नः कण्डूघ्नः क्रिमिघ्नो
विषघ्न इति षट्कः कषायवर्गः । स्तन्यजननः स्तन्यशोधनः शुक्र-
जननः शुक्रशोधन इति चतुष्कः कषायवर्गः । स्नेहोपगः खेदो-
पगो वमनोपगो विरेचनोपगो आस्थापनोपगोऽनुवासनोपगः
शिरोविरेचनोपग इति सप्तकः कषायवर्गः । छर्द्दिनियहणस्तृष्णा-
नियहणो हिक्कानियहण इति त्रिकः कषायवर्गः । पुरीषसंग्रहणीयः
पुरीषविरजनीयो मूत्रसंग्रहणीयो मूत्रविरजनीयो मूत्रविरे-
चनीय इति पञ्चकः कषायवर्गः । कामहरः श्वासहरः शोथहरो
ज्वरहरः श्रमहर इति पञ्चकः कषायवर्गः । दाहप्रशमनः शीत-
प्रशमनः उदरप्रशमनोऽङ्गमर्दप्रशमनः शूलप्रशमन इति पञ्चकः
कषायवर्गः । शोणितान्स्थापनो वेदनास्थापनः संज्ञास्थापनः प्रजा-
स्थापनो वयःस्थापन इति पञ्चकः कषायवर्गः । इति पञ्चाशन्महा-
कषायाः महत्तमञ्च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता
भवन्ति ।

तेषामेकैकस्मिन् महाकषाये दश दशावेयविकान् कषाया-
 ननुव्याख्यास्यामः । तानेव पञ्चकषायशतानि भवन्ति ।
 तद्यथा जीवकर्षभको मेदामहामेदा काकोलीक्षीरकाकोली
 मुग्दमाषपर्णौ जीवन्तौ मधुकमिति दशेमानि जीवनीयानि
 भवन्ति (१) । क्षीरिणीराजक्षकबलाकाकोलीक्षीरकाकोली-
 वाद्यायनी भद्रौदनी भारद्वाजी पयस्पर्षागन्धा इति दशेमानि
 वृंहणीयानि भवन्ति (२) । मुस्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचा-
 त्तिविषाकटुरोहिणीचित्रकचिरिविल्वहैमवत्य इति दशेमानि
 लेखनीयानि भवन्ति (३) । सुवहार्कोरुवुकाग्निमुखीचित्रा
 चित्रकचिरिविल्वशङ्खिनी शकुलादनी स्वर्णक्षीरिण्या इति दशे-
 मानि भेदनीयानि भवन्ति (४) । मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्णा-
 खष्ठकी समङ्गा मौचरसधातकीलोध्रप्रियङ्गुकटुफलानीति दशे-
 मानि सन्धानीयानि भवन्ति (५) । पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्य-
 चित्रकशृङ्गवेरास्त्रवेतसंमरिचाजमीदाभल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्यासा
 इति दशेमानि दीपनीयानि भवन्ति (६) इति षट्कः कषायवर्गः ।

ऐन्द्रपृषत्यतिरस्यर्थं प्रोक्तं पयस्याश्वगन्ध्यास्थिरारोहिणी-
 बलातिबला इति दशेमानि बलानि भवन्ति (७) । चन्दन-
 तुङ्गपद्मकीशोरमधुकमस्त्रिष्ठासारिवा पयस्या सितालता इति
 दशेमानि वणानि भवन्ति (८) । सरिवेचुमूलमधुक पिप्पली-
 द्राक्षाविदारौकैटयैहंसपादीवृहती कण्टकारिका इति दशे-
 मानि कण्ठानि भवन्ति (९) । आम्बांघातकनिकुच-
 करमह्वक्षास्त्रवेतसकुवलयदर्दाङ्गिममातुलुङ्गानीति दशे-
 मानि हृद्यानि भवन्ति (१०) । इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥

नागरचित्रकचव्यविडङ्गमूव्यागुडूचीवचासुस्तपिप्पलीपटो-
लानीति दशेमानि दृष्टिघ्नानि भवन्ति (११) । कुटजविल्व-
चित्रक-नागरातिविषाभयाधन्वयासक-दारुहरिद्रा-वचाचव्या-
नीति दशेमानि अशोघ्नानि भवन्ति (१२) । खदिराभया-
मलक-हरिद्रारुक्कसप्तपर्णारण्वधकरवीरं-विडङ्ग-जातिप्रवाला
इति दशेमानि कुष्ठघ्नानि भवन्ति (१३) । चन्दननलद-
क्ततमालनक्तमालनिम्बकुटजसर्षपमधुकदारुहरिद्रासुस्तानीति
दशेमानि कण्डूघ्नानि भवन्ति (१४) । अक्षीवमरीचगण्डौर-
केवूकविडङ्गनिगुण्डी-किण्णिही प्लवदंष्ट्राष्ट-प्रपर्णिकाखुपर्णिका
इति दशेमानि क्रिमिघ्नानि भवन्ति (१५) । हरिद्रामञ्जिष्ठा-
सुवहंसुक्ष्मैलापालिन्दीचन्दनकतंकशिरीषसिन्धुवारिश्चैष्मातका
इति दशेमानि विषघ्नानि भवन्ति (१६) ।

इति षट्कः कषायवर्गः ।

वीरण-शालीपृष्टिकेक्षुवालिका, दर्भकुश-काशगुन्देतकट-
कक्षुण्णमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भवन्ति (१७) ।
पाठोमहौषधसुरदारुमुस्तमूव्यागुडूचीवत्सकफलकिराततिक्त-
कटुरोहिणीसारिता इति दशेमानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति (१८) ।
लीवकषेभकक्राकोलीक्षीरकाकोलीमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदावृक्ष-
रुहाजटिलाकुंलीङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति (१९) ।
कुष्ठैलवालुककटुफलसमुद्रफेनफदम्बनिर्यसिक्षुकाण्डेक्षुचुरक-
नसुकोशीराणीति दशेमानि शुक्रशोधनानि भवन्ति (२०) ।

इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥

मृद्वीकामध्वकमधपर्णीमेदाविदारिकाकोलीक्षीरकाकोली

जीवकजीवन्ती-शालपर्णी इति दशेमानि स्त्रीहोपगानि भवन्ति (२१) । शोभाञ्जनकैरण्डार्कवृश्चैरपुनर्नवायवतिलकुलतृण-
माम्बदराणीति दशेमानि स्त्रीहोपगानि भवन्ति (२२) । मधु-
मधुक-कोविदारकर्वुदारनौपविदुल-किम्बीशणपुष्पीसदापुष्पी-
प्रत्यक्पुष्पा इति दशेमानि वसनोपगानि भवन्ति (२३) ।
द्राक्षाकाशमय्यं परूषकाभयामलक-विभीतककुवलबदरकर्कशू-
पीलूनीति दशेमानि विरेचनोपगानि भवन्ति (२४) ।
विठ्ठिल्वपिप्पलीकुष्ठसर्षपवचावतुसर्कफलशतपुष्पामधुकमदन-
फलानीति दशेमान्यास्थापनोपगानि भवन्ति (२५) । रास्त्रा-
सुरदारविल्व-मदनशतपुष्पा-वृश्चैरपुनर्नवाश्वदष्टाग्निमन्थशो-
नाका इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति (२६) । ज्योति-
ष्मतीक्ष्वकमरिचपिप्पलीविडङ्गशियुसर्षपापामांगतण्डुलश्वेता-
महाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरेचनोपगानि भवन्ति
(२७) । इति सप्तकः कषायवर्गः ।

जम्बाम्बपल्लवमालुलुङ्गास्त्वन्दरदाडिभयवयष्टिकोशीरमृद्वाजा
इति दशेमानि कर्हि निग्रहणानि भवन्ति (२८) । नार्गर-
धन्वयवासकमुस्तर्पटकचन्दनकिरातत्तिकंरुडूचीह्रीवैरधान्य-
कपटोलानीति दशेमानि तृष्णानिग्रहणानि भवन्ति
(२९) । शठैपुष्करमूलबदरंवीजकण्टकारिकावृहतीवृक्षरुहाभया-
पिप्पली-दुरालभाकुलीरशृङ्गा इति दशेमानि हिक्कानिग्रह-
णानि भवन्ति (३०) । इति विक्रः कषायवर्गः ।

प्रियङ्गुनन्तास्त्रास्थिकेठुङ्गलोध्रमोचुरससमङ्गाधातकीपुष्पपद्मा-
पद्मकेशराणीति दशेमानि पुरीषसंग्रहणीयानि भवन्ति (३१) ।

जम्बुशङ्खकीत्वक्कुचुरामधुकशाल्मली-श्रीवेष्टक-भृष्टमृत पय-
स्थोत्पलतिलकणा इति दशेमानि । पुरीषविरजनीयानि
भवन्ति (३२) । जम्बुस्रग्गच्छवटकपीतनोडुम्बराश्वत्थ भङ्गा-
तकाश्मन्तकसोमवल्का इति दशेमानि मूत्रसंघहणानि
भवन्ति (३३) । पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीक-
शतपत्रमधुकप्रियङ्गुधातकीपुष्पाणीति दशेमानि मूत्रविर-
जनीयानि भवन्ति (३४) । वृक्षादनीश्वदंष्ट्रावसुकवशिर-
पाषाणभेददर्भकुशकाशगुन्द्रेतकूटमूलांनीति दशेमानि मूत्र-
विरेचनीयानि भवन्ति (३५) । इति पञ्चकः कषायवर्गः ।

द्राक्षाभयामलक-पिप्पलीदुरालभाशुङ्गीकण्टकारिकावृश्चीर-
पुनर्नवातामलक्य इति दशेमानि कासहराणि भवन्ति
(३६) । शठीपुष्करमूलास्त्रवेतसैलाहिङ्गुगुरुसुरसातामलकी-
जीवन्तीचण्डा इति दशेमानि श्वासहराणि भवन्ति (३७) ।
पाटलाग्निमन्थविल्वश्लोणाक-काश्लर्याकण्टकारिकावृहतीशाल-
पर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरका इति दशेमानि शोथहराणि भवन्ति
(३८) । शारिवाशर्करापाठामंझिष्ठा-द्राक्षापौलपुरुषकाभया-
मलकविभीतकानीति दशेमानि ज्वरहराणि भवन्ति (३९) ।
द्राक्षाखर्जूरपिप्पलीवदरदाडिमफलगुपुरुषकेदुयवयष्टिका इति
दशेमानि श्महराणि भवन्ति (४०) । इति पञ्चकः
कषायवर्गः ।

लाजाचन्दनकाश्लर्याफलमधुकशर्करानीलोत्पलीश्रीरशारिवा
गुडूचीक्रीवेराणीति दशेमानि दाहप्रशमनानि भवन्ति (४१) ।
तगरागुरु-धान्यक-शृङ्गवेरभूतीकवचा-कण्टकारिकाग्निमन्थ-

श्वोनाकपिप्पला इति दशेमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति (४२) । तिन्दुकपियालवदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकणा-
ज्जुनासनारिमेदा इति दशेमानुदहप्रशमनानि भवन्ति (४३) । विदारिगन्धापृश्निपर्णीवृहतीकण्टकारिकैरण्डका-
कोलीचन्दनोशीरैलामधुकानीति दशेमानुदहप्रशमनानि भवन्ति (४४) । पिप्पलीपिप्पलीमूल-चवचित्रकशृङ्गवेर-
मरिचाजमोदजगन्धाजाजीगण्डीराणीति दशेमानि शूलप्रश-
मनानि भवन्ति (४५) । इति पञ्चकः कषायवर्गः ।

मधुमधुकर्षधिरमोचरसमृतकपाललोध्रगैरिकप्रियङ्गुशर्करा-
रालाजा इति दशेमानि शोणितस्थापनानि भवन्ति (४६) । शालकट्फलकदम्बपद्मकतुङ्ग-मोचरसंशिरैषवज्जुलैलवालंका-
शोका इति दशेमानि वेदनास्थापनानि भवन्ति (४७) । हिङ्गुकैठ्यारिमेदवचाचोरकवयःस्थागोलीमीजटिलापलङ्कषा-
शोकरोहिण्य इति दशेमानि सञ्ज्ञास्थापनानि भवन्ति (४८) । ऐन्द्रीवांक्ष्मीशतकीर्त्या-सहस्रवीर्यामोघावग्रथाशिवारिष्टावाद्य-
पुष्पीविष्वक्सेनकान्ता इति दशेमानि प्रजास्थापनानि भवन्ति (४९) । अमृताभयाधालीमुक्ताश्वेताजीवन्तारतिरसामण्डूकपर्णी-
स्थिरा-पुनर्नवा इति दशेमानि वयःस्थापनानि भवन्ति (५०) । इति पञ्चकः कषायवर्गः

इति पञ्च. कषायशततन्त्र्यभिसमस्त पञ्चाशन्महा-
कषायाः महताञ्च कषायाणां लुप्तगोदाहरणार्थं व्याख्याता
भवन्ति । १० ।

नहि विस्तरसः । प्रमाणमस्ति नचाप्राप्तिसंज्ञेपोऽल्प-

बुद्धीनां सामर्थ्यायोपकल्पते । तस्मादनतिसंक्षेपेणानतिविस्तरेण
चोद्दिष्टाः । एतावन्तो ह्यल्पबुद्धीना व्यवहाराय बुद्धिमताञ्च
स्वालक्षणानुमानयुक्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञानायेति । ११ ।

एव वादिन भगवन्तमात्रेय मग्निवेश उवाच । नैतानि
भगवन् पञ्चकषातशतानि पूर्यन्ते, तानि तानि ह्येवा-
ङ्गानि संप्रवन्ते तेषु तेषु महाकषायेष्विति । १२ । तमु-
वाच भगवानात्रेयः । नैतदेवं बुद्धिमता द्रव्यव्रमग्निवेश ।
एकोऽपि ह्यनेकांशंज्ञां लभते कार्यान्तराणि कुर्वन् । तद-
यथा पुरुषो बहूनां कर्मणां करणे समर्थो भवति । स यद्यत्
कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणाः कर्तृकरणकार्यासंप्रयुक्तं
तत्तद् भौणं नामविशेषं प्राप्नोति । तद्दौषधद्रव्यमपि
द्रव्यम् । यदिचैकमेव किञ्चिद् द्रव्यमासादयामस्तथा-
गुणयुक्तं यत् सर्वकर्मणां करणे समर्थं सप्तात् कस्ततोऽन्यदि-
च्छेदुपधारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य इति । १३ ।

तत्र श्लोकाः ।

यतो यत्नन्ति धैर्द्रवैर्विरेचनशतप्रतिष्ठम् ।
उक्तानि संग्रहेणेह तथैवैषां प्रज्ञाश्रयाः ॥
रसा लवणवर्जोश्च कषाया इति संहिताः ।
तस्मात् पञ्चविधा योनिः कषायाणामुदाहृता ॥
तथा कल्पनमपेक्षामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।
महताञ्च कषायाणां पञ्चाशत् परिकीर्तिताः ॥
पञ्च चापि कषायाणां शतानुक्ताणि भेदगणः ।

लक्षणार्थं प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥
 न चालमतिसंचेपः सामर्थ्यायोपकल्प्यते ।
 अल्पबुद्धेरय तस्मान्नातिसंचेपविस्तरः ॥
 मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिदृढये ।
 पञ्चाशत्कोट्यय वर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥
 तेषां कर्मसु वाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।
 संयोगञ्च प्रयोगञ्च यो वेद स भिषखरः ॥ १४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 षड्विस्त्रिनशताश्रितियो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राश्रिततीयमध्यायं व्याख्यास्यामः

इति ह स्माह भगवानावेयः ॥ १ ॥

मावाशी स्याति । आहारमावा पुनरग्निबलापेक्षिणी ।
 यावद्धस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथाकल जरां गच्छति
 तावदस्य मावाप्रमाणं वेदितव्यमभवति ॥ २ ॥

तत्र शालिषष्टिकमुद्गलावकप्रिञ्जलैशशशशरभशम्बरादी-
 न्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघून्यपि मावापेक्षीणि भवन्ति । तथा
 पिष्टेक्षु-क्षीरविकृति-माषानूपौदकपिशितादीन्याहार-द्रव्याणि
 प्रकृतिगुरूणामपि मावापेक्षान्ति । न चैवमुक्ते द्रव्यं गुरु-
 लाघवमकारणं मनेऽनु । लघूनि हि द्रव्याणि वायुग्निगुणबहु-

ज्ञानि भवन्ति । पृथिवीसोमगुणबहुलानीतराणि । तस्मात्
स्वगुणादपि लघून्यग्निसन्धुक्षणस्वभावान्प्रत्यक्षदोषाणि चोच्यन्ते
अपि सौहित्योपयुक्तानि । गुरुणि पुनर्नाग्निसन्धुक्षणस्वभा-
वान्यसामान्यादतश्चातिमात्रं दोषवन्ति सौहित्योपयुक्तानि
अन्यत्र व्यायामाग्निबलात् ॥ ३ ॥

सैषा भवत्यग्निबलापेक्षणी मात्रा नच नापेक्षते द्रव्यम् ।
द्रव्यापेक्षया च त्रिभागसौहित्यमर्धसौहित्यं वा गुरुणामुप-
दिश्यते । लघूनामपि च नातिसौहित्यमग्निर्युक्तार्थम् । मात्रा-
वह्नाशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बलवर्णसुखायुषा योजयतुप्र-
योक्तारमवश्यमिति ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र ।

गुरु पिष्टमयं तस्मात्तण्डुलान् पृथुकानपि ।
न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद् बुभुक्षितः ॥
वङ्गूरं शुष्कशकानि शालूकानि विसानिच ।
नाभ्यसेद् गौरवान्मांसं कृशं नैवोपयोजयेत् ॥
कूर्चिकांश्च किलाटांश्च शूलरं गव्यमामिषम् ।
मत्स्यान् दधिं च माषांश्च यवकांश्च न शीलयेत् ॥ ५ ॥
षष्टिकान् शालिमुद्गांश्च सैन्धवामलके यवान् ।
आन्तरीक्षं पयः सपिर्जाङ्गलं मधु चाभ्यसेत् ॥
तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।
अजातानां विकाराणामुत्पत्तिकरणञ्च यत् ॥ ६ ॥
अतं ऊर्ध्वं शरीरस्य काष्ठं मध्यञ्जनादिकम् ।
स्वस्थसत्तममभिप्रेत्य गुणतः संप्रवर्त्यते ॥

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्षणीः प्रयोजयेत् ।
 पञ्चरात्रेष्ठरात्रे वा सावणार्थे रसाञ्जनम् ॥ ७ ॥
 चक्षुस्तेजोमय तस्य विप्रिषात् श्लेष्मतो भयम् ।
 दिवा तन्न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ॥
 विरेकदुर्ब्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ।
 तस्मात् साव्यं निशायान्तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ।
 ततः श्लेष्महरं कर्म्म हितं दृष्टेः प्रसादनम् ॥ ८ ॥
 यथा हि कनकादीनां मलिनां विविधात्मनाम् ।
 धौतानां निर्मला शुद्धिस्तैलचेलकचादिभिः ॥
 एवं नेत्रेषु मर्त्तरीनामञ्जनाश्चोतनादिभिः ॥
 दृष्टिर्निराकुला भाति निर्मले नभसिन्दुवत् ॥ ९ ॥
 हरेणुकां प्रियङ्गुञ्च पृथ्वीकां केशरं नखम् ।
 ह्रीवेरं चन्दनं पत्रं त्वगेलीशीरपद्मकम् ॥
 ध्यामकं मधुकं मांसी गुग्गुल्वगुरु शर्करम् ।
 न्यग्रोधोद्गुम्बराश्वत्थप्रक्षलोधत्वचः शुभाः ॥
 वन्यं सङ्गारसं सुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ।
 श्रीवेष्टक शल्लकीञ्च शुकवर्हमथपि च ॥
 पिष्ट्वा लिम्पेच्छरेषीकां तां वन्ति यवसन्निभाम् ।
 अङ्गुष्ठसंमितां कुठ्यादष्टाङ्गुलसमां भिषक ॥
 शुष्कां विगभातां वन्ति धूमनेत्रापितां नरः ।
 खे हाक्तामग्निसंभृष्टा पिवेत् प्रायोगिकीं सुखाम् ॥ १० ॥
 वसाघृतमधूच्छिष्टैर्युक्तियुक्तैर्वैरोषधैः ।
 वर्त्ति मधुरकैः कृत्वा खैहिकीं धूममाचरेत् ॥ ११ ॥

श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरिताल मनःशिला ।
 गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूमो मूर्ध्वविरेचनम् ॥ १२ ॥
 गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्द्धावभेदकौ ।
 कर्णाक्षिशूलं कामश्च हिक्वाश्वासौ गलग्रहः ॥
 दन्तदोर्ब्बल्यमास्रावः स्तोतोघ्राणाक्षिदोषजः ।
 पूतिघ्राणाद्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥
 हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखं ।
 श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्यं गलगुण्डापजिह्विका ॥
 खालित्य पिञ्जरत्वञ्च केशानां पतनन्तथा ।
 क्षवशुश्चातितन्द्राच बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ॥
 धूमपानात् प्रशम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।
 शिरोरुहकपीलानामिन्द्रियाणां खरस्थचं ॥
 नच वातकफात्मानो बलिनोऽपूङ्ग्वज्रजुजाः ।
 धूमवत्क्रकपानस्य व्याधयः स्याः शिरोगताः ॥ १३ ॥
 प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः सम्परिकीर्तिताः ।
 वातश्लेष्मसंमुत्क्रिशः कालेष्पेषु हि लक्ष्यते ॥
 स्नात्वा भुक्त्वा समुत्तिष्ठ्य क्षुत्वा दन्तान् विप्रृथ्यच ।
 बन्धनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपी भवेत् ॥
 तथा वातकफात्मानो न भवन्तपूङ्ग्वज्रजुजाः ।
 रोगास्तस्य तु पेयाः सुरापानास्त्रिस्त्रयस्त्रयः ॥
 परं द्विकालपायी स्यादङ्गः कालेषु बुद्धिमार्त्त ।
 प्रयोगे स्नेहिके त्वेकं वैरेच्य विश्वतुः पिवेत् ॥ १४ ॥
 हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लघुत्व शिरसः शमः ।

यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ॥ १५ ॥
 वाधिर्यमान्ध्रामूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।
 अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ॥
 तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ।
 स्नेहिक धूमजे दोषे वायुः पित्तानुगो यदि ।
 शीतन्तु रक्तपित्तं स्यात् श्लेष्मपित्तं विरुक्षणम् ॥ १६ ॥
 परन्तुतः प्रवक्ष्यामि धूमो येषां विगर्हितः ।
 न विरिक्तः पिवेद्धूमं न कृते वस्तिकर्मणि ।
 न रक्ती न विषेणार्तो न शीची न च गर्भिणी ॥
 न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ।
 न मूर्च्छाभ्रमदृष्ट्यासु न च्छीणे नापि च क्षते ॥
 न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेहं न च मार्क्षिकम् ।
 धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रुक्षः क्रुद्ध एव च ॥
 न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहते न च ।
 न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ॥
 एषु धूममकालेषु मोहात् पिवति योनरः ।
 रोगास्तस्य प्रवर्द्धन्ते द्यारुणा धूमविभ्रमात् ॥ १७ ॥
 धूमयोग्यः पिवेद्दोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ।
 घ्राणेनासेन कण्ठस्थे मुखेन घ्राणपो वसेत् ॥
 आसेन धूमकवलान् पिवन् घ्राणेन नोदमेत् ।
 प्रतिलोमं गतो ह्याशु धूमो हिस्त्रादि चक्षुषौ ॥
 ऋज्वङ्गचक्षुस्तच्चेताः सूपविष्टस्त्रिपथ्यं यम् ।
 पिवेच्छिद्रं विधावीकं नासया धूममात्मवान् ॥ १८ ॥

चतुर्विंशतिकं नेवं स्वाङ्गुलीभिर्विरेचने ।
 द्वाविंशदङ्गुलं स्नेहे प्रयोगेऽध्यर्द्धमिष्यते ॥
 ऋजु विकोषाफलितं कीलास्थीग्रप्रमाणितम् ।
 वस्तिनेवसमद्रवां धूमनेवं प्रशस्यते ॥
 द्वाराद्विनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडीतनूकृतः ।
 नेन्द्रियं बाधते धूमो मावाकालनिषेवितः ॥ १६ ॥
 यदाचोरश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत् ।
 कफश्च तनुतां प्राप्तः सुपीतं धूममादिशेत् ॥ २० ॥
 अविशुद्धः खरो यस्तु कण्ठश्च सकफो भवेत् ।
 स्तिमितो मस्तकश्चैवमपीतं धूममादिशेत् ॥ २१ ॥
 तालु मूर्द्धा च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते ।
 तृप्यते मुह्यते जन्तूरक्तञ्च स्रवतेऽधिकम् ॥
 शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छा चाखोपजायते ।
 इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेविते ॥ २२ ॥
 वर्त्मवर्षेणतैलञ्च कालेषु विषु नाचरेत् ।
 प्रावृट्शरदसन्तेषु गतमेघे नभस्तले ॥
 नखकर्म यथाकालं शो यथोक्तं निषेवते ।
 त्रन्तस्तु चतुर्नघ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ॥
 न सुगः स्वेता न कपिलाः केशाः श्लेष्मशूणि वा पुनः ।
 न च केशाः गलुष्यन्ते वर्धन्ते च विशेषतः ॥
 मन्थास्तम्भः शिरःशूलमूर्द्धितं हतुसंग्रहः ।
 पीनसार्द्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ॥
 सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नातुकेण्डराः ।

नावनप्रौणिताश्चाहं लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥
 मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ।
 सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ॥
 नचाह्य रोगाः सहसा प्रभवन्तूर्ध्वजवृजाः ।
 जीर्यतश्चोत्तमाङ्गे च जरा नं लभते बलम् ॥ २३ ॥
 चन्दनागुरुणीं पत्रं दाव्वीत्वक् मधुकं बलाम् ।
 प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलां विडङ्गं विल्वमुत्पलम् ॥
 द्वीवरमभयं वन्यं त्वङ्मुक्तं सारिवां स्थिराम् ।
 सुराह्वं पृश्निपर्णीञ्च जीवन्तीञ्च शतावरीम् ॥
 हरणुं बृहतीं व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकेशरम् ।
 विपाचयेच्छतगुणं माहेन्द्रे विमलेऽम्भसि ॥
 तैलादृशंगुणं शेषं कषायमवतारयेत् ।
 तेन तैलं कषायेन दशकृत्वो विपाचयेत् ॥
 अथाह्य दशमे पाके समांशं छागलं पयः ।
 दद्यादेषोऽणुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ॥
 तस्य मात्रां प्रयुञ्जीति तैलस्त्वार्षपलोन्मिताम् ।
 स्निग्धसिद्धोत्तमाङ्गस्यं पिचुना नावनैस्त्रिभिः ॥
 ब्राह्मात् ब्राह्मीञ्च सप्ताहमेतत् कर्म समाचरेत् ।
 निर्वोतोष्णसमाचारो हिताशी नियतेन्द्रियः ॥
 तैलमेतत् विदोषघ्नमिन्द्रियाणां बलप्रदम् ।
 प्रयुञ्जानो यथाकालं यथोक्तात्मश्रुते गुणान् ॥ २४ ॥
 आपोत्यित्पयं द्वौ कालौ कषायं कटुतिक्तकम् ।
 भक्षयेदन्तपवनं दन्तर्मासान्यबाधयन् ॥

निहन्ति गन्धवैरस्यं जिह्वादन्ताख्यंजं मलम् ।
 निष्कृष्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥
 करञ्जकरवीरार्कमालतीककुभासनाः ।
 शस्यन्ते दन्तपवने ये चापेयविविधा दुमाः ॥ २५ ॥
 सुवर्णरूप्यताश्वाणि त्रपुरीतिमयानि च ।
 जिह्वानिलेखनानि सुरतीक्ष्णान्यनृजूनं च ॥
 जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च ।
 सौगन्धं भणते तेन तस्माज्जिह्वां विनिर्लिखेत् ॥ २६ ॥
 धार्यान्त्यासेन वैशद्यरुचिसौगन्धमिच्छता-
 जातौकण्टकपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
 कक्कोलकफलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभन्तथा ।
 तथा कर्पूरनिर्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च ॥ २७ ॥
 हन्वीर्बलं खरबलं वदनोपचयः परः ।
 स्यात् परञ्च रसज्ञानमन्त्रे च रुचिरुत्तमा ॥
 नचास्य कण्ठशोषः स्यान्नौष्ठयोः स्फुटनादभयम् ।
 नच दन्ताः क्षयं ग्रहन्ति दृढमूला भवन्ति च ॥
 न शूल्यन्ते न चास्ते न हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।
 खिरानपि प्ररान् भक्ष्यान् तैलगण्डूषधारणात् ॥ २८ ॥
 नित्यं स्नेहाद्रशिरसः शिरःशूलं न जायते ।
 न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च ॥
 बलं शिरःकपालानां विशेषेणाभिवर्द्धते ।
 दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशा भवन्ति च ॥
 इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वग् भवति चर्ममलम् ।

निद्रालाभः सुखञ्च स्नान्मूर्ध्नि तैलनिषेवणात् ॥ २६ ॥

न कर्णरोगा वातोत्था न मन्याहनुसंग्रहः ।

नोच्चैःश्रुतिर्नवाधिर्यं स्नान्नित्यं कर्णतर्पणात् ॥ ३० ॥

स्नेहाभ्यङ्गाद् यथा कुम्भश्चर्मस्नेहविमर्दनात् ।

भवतुष्पाङ्गादक्षश्च दृढः क्लेशसहो यथा ॥

तथाशरीरमभ्यङ्गाद्दृढं सुत्वक् प्रजायते ।

प्रशान्तमारुताबाधं क्लेशव्यायामसंसहम् ॥

स्पर्शने चाधिकी वायुः स्पर्शानञ्च त्वगाश्रितम् ।

त्वच्यश्च परमोऽभ्यङ्गस्तस्मात्तं शीलयेन्नरः ॥

नचाभिघाताभिहतं गात्रमभ्यङ्गसेविनः ।

विकारं भजतेऽत्यर्थं बलकर्मणि वा क्वचित् ॥

सुस्पर्शोपचिताङ्गश्च बलवान् प्रियदर्शनः ।

भवत्यभ्यङ्गनितप्रत्वान्नरोऽल्पजर एव च ॥ ३१ ॥

खरत्वं शुष्कतां रौक्ष्यं श्रमः सुप्तिश्च पादयोः ।

सद्य एवोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवनात् ॥

जायते स्रक्कुमार्यञ्च बलं स्थैर्यञ्च पादयोः ।

दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतश्चोपशाम्यति ॥

न च स्नाद् गृध्रसीवाताः पादयोः स्फुटनं न च ।

न सिंरास्नायुसङ्कोचः पादाभ्यङ्गेन पादयोः ॥ ३२ ॥

दौर्गन्धं गौरवं तन्द्रां कण्डूर्मलमुरोचकम् ।

खेदं वीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥ ३३ ॥

पुविवं वृष्यमायुष्यं श्रमखेदमलापहम् ।

शरीरबलसन्धानं स्नानं मोजस्करं परम् ॥ ३४ ॥

कामं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम् ।
 श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥ ३५ ॥
 वृष्यं सौगन्ध्यामायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ।
 सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवनम् ॥ ३६ ॥
 धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्व्यसनसूदनम् ।
 हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥ ३७ ॥
 मेध्यम्पविवमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ।
 पादयोर्मलमर्गाणां शौचाधानमभीक्ष्णः ॥ ३८ ॥
 पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचिरूपविराजनम् ।
 केशशृङ्गशृङ्खलादीनां कल्पनं संप्रसादनम् ॥ ३९ ॥
 चक्षुष्यं स्पर्शनहितं पादयोर्व्यासनापहम् ।
 बल्यं पराक्रमसुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥ ४० ॥
 रूढे विधमनं बल्यं गुप्तावरणमुङ्करम् ।
 घन्मानिलरजोऽम्बुघ्नं कृत्रधारणमुच्यते ॥ ४१ ॥
 खलतः सम्प्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निसूदनम् ।
 अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दंष्ट्रधारणम् ॥ ४२ ॥
 नगरीं नगरसैव रथसैव रथी सदा ।
 त्वशरीरस्य मेधावी कृतेष्ववहितो भवेत् ॥ ४३ ॥

भवति चात्र ।

वृत्तुपायान्निषेवेत ये सुगन्धर्माविरोधिनः ।
 शममध्ययनञ्चैव सुखमेधं समश्रुते ॥ ४४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मात्रा द्रव्याणि मात्राङ्गं संश्रित्य सुखलाघवम् ।

द्रव्याणां गर्हितोऽभ्यासी येषां येषाञ्च शस्यते ॥
 अञ्जनं धूमवर्त्तिश्च विविधा वर्त्तिकल्पना ।
 धूमपानगुणाः कालाः पानमानञ्च यस्य यत् ॥
 व्यापत्तिर्चिह्नं भैषज्यं धूमो येषां विगर्हितः ।
 पेयो यथायन्मयञ्च नेत्रं यस्य च यद्विधम् ॥
 नखकर्मगुणा नस्तः कार्यं यच्च यथा यथा ।
 भक्षयेदन्तपवनं यथा यद्यद् गुणञ्च यत् ॥
 यदर्थं यानि चासेन धार्याणि कवङ्गयहे ।
 तैलस्य ये गुणा दृष्टाः शिरस्तैलगुणाश्च ये ॥
 कर्णतैले तथाभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गे च मार्ज्जने ।
 स्नाने वाससि शुद्धे च सौगन्धे रत्नधारणे ॥
 शौचे संहरणे लोम्भां पादवक्त्रधारणे ।
 गुणा मात्राश्रित्येऽस्मिन् यथोक्ता दण्डधारणे ॥ ४५ ॥

अत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 सूत्राश्रित्येऽस्मिन् नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथात सूत्राश्रित्येऽध्यायं व्याख्यास्यामः
 इति ह स्माह भगवान्नाल्लेखः ॥ १ ॥
 सूत्राश्रिताद्यादाहाराद्वलं कर्णश्च वर्द्धते ।
 तस्यर्तुसात्मनं त्रिदितं चेष्टाहारव्यपाश्रवम् ॥ २ ॥

इह खलु सम्बत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात् । तदा-
दित्यस्योदगयनमादानञ्च वीन्तून् शिशिरादीन् यौष्मान्तान्
वावसेत् । वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्मान् दक्षिणायनं विसर्गञ्च ॥ ३ ॥

विसर्गे पुनर्वायवो नातिरुक्षाः प्रवान्ति इतरे पुनरादाने ।
सोमश्चावग्राहतबलः शिशिराभिर्भाभिरापूरयन् जगदाप्याय-
यति शश्वदतो विसर्गः सौम्यः ॥ ४ ॥

आदानं पुनराग्रेयं तावेतावर्कवायू सोमश्च कालस्वभाव-
मार्गपरिगृहीताः कालर्तुरसदोषदेहबलनिवृत्तिप्रत्ययभूताः
समुपदिश्यन्ते ॥ ५ ॥

तत्र रविर्भाभिराददानो जगतः स्त्रैर्हं वायवस्त्रीवरुक्षा-
श्चोपशोषयन्तः शिशिरवंसन्तयौष्मेषु यथाक्रमं रौक्ष्यमुत्पाद-
यन्ती रुक्षान् रसान् तिक्तकषायकटुकांश्चाभिवर्द्धयन्ती नृणां
दौर्बल्यमावहन्ति ॥ ६ ॥

वर्षाशरद्धेमन्तेषु तु दक्षिणाभिमुखेऽर्के कालमार्गमेघवात-
वर्षाभिहतप्रतापे शशिनि चावग्राहतबले महेन्द्रसलिलप्रशान्त-
सन्तोपे जगत्परुक्षा रसाः प्रवर्द्धन्तेऽक्षलवणमधूरा यथाक्रमं
तत्र बलमुपचीयते नृणामिति ॥ ७ ॥

भवति चात्र ।

आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम् ।

मध्ये मध्यबलन्तन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्दिशेत् ॥ ८ ॥

शीते शीतानिलस्पर्शसंरुद्धी बलिनां बली ।

पक्ता भवति हेमन्ते मावाद्रवप्रगुरुक्षमः ॥

स यदा नेत्रनं युक्तं लभते देहजं तदा ।

रसं हिनस्तप्रतो वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति ॥
 तस्मात्तुषारसमये स्निग्धाश्चलवणान् रसान् ।
 औदकानूपमांसानां मेध्यानामुपयोजयेत् ॥
 विलेशयानां मांसानि प्रसहानां भृतानि च ।
 भक्षयेन्मदिरां सीधुं मधु चानुपिवेन्नरः ॥
 गोरसानि च विवृण्वीर्वसां तैलं नवोदनम् ॥ ६ ॥
 हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्णञ्चायुर्न हीयते ।
 अभ्यङ्गोत्सादनं मूर्ध्नि तैलं जेन्ताकमातपम् ॥
 भजेद् भूमिगृहञ्चोष्णमुष्णं गर्भगृहन्तथा ।
 शीतेषु संवृतं सैव यानं शयनमासनम् ॥
 प्राद्वाराजिनकौषेयप्रवेणीकुल्यकास्तृलम् ।
 गुरुष्णवासा दिग्धाङ्गो गुरुणागुरुणा सदा ॥
 शयने प्रमदां पीनां विशालोपचितस्तनीम् ।
 आलिङ्ग्यागुरुदिग्धाङ्गौ सुष्यात् समदमन्मथः ॥
 प्रकामञ्च निषेवेत सैथुनं शिशिरागमे ।
 वज्जयेद्द्रवपानमनि लघूनि वातलानि च ।
 प्रवतं प्रमिताहारमुदमन्थं हिमंगमे ॥ १० ॥
 हेमन्तशिशिरे तुल्ये शिशिरेऽल्पविशेषणम् ।
 रौक्ष्यमादानजं शीतं मेघमास्तवर्षजम् ॥
 तस्माद्भैमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ।
 निवातमुष्णान्तु धिक् शिशिरे गृहमाश्रयेत् ॥
 कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च ।
 वज्जयेद्द्रवपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ ११ ॥

हेमन्ते निचितः श्लेष्मा दिनहृद्भाभिरीरितः ।
 कायाग्निं बाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥
 तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादौनि कारयेत् ।
 गुर्वस्त्रिगन्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ॥
 व्यायामोदत्तनं धूमं कवड्यहमञ्जनम् ।
 सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमाणसे ॥
 चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ।
 शारभं शाशमैशेयं मांसं लावकपिञ्जलम् ॥
 भक्षयेन्निगदं शीघ्रं पिवेन्माध्वीकमेव वा ।
 तसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् ॥ १२ ॥
 मयूखैर्जगतः सारं यौष्णेः पेपीयते रविः ।
 खादु शीतं द्रवं स्त्रिगन्धमन्नपानं तदा हितम् ॥
 शीतं सशकैरं मन्यं जाङ्गलान् मृगपक्षिणः ।
 घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् यौष्णे न सीदति ॥
 मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम् ।
 खवणास्त्रकटूष्णानि व्रायामञ्चात्र वर्जयेत् ॥
 दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रशुशीतले ।
 भोज्येच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके ॥
 व्रजनैः पाणिंसंस्पृशेच्चन्दनोदकशीतलैः ।
 सेव्यमानो भजेदास्यां सुक्तात्मणिविभूषितः ॥
 काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
 यौष्णकाले निषेवेत मेषुनादिरतो नरः ॥ १३ ॥
 आदानदुर्बलं देहे पक्ता भवति दुर्बलः ।

स वर्षास्त्रिनिशालादीनां दूषणैर्वाध्यते पुनः ॥
 भूवास्याग्निघनिश्चन्दात् पाकादम्नाज्जलस्य च ।
 वर्षास्त्रिनिशाले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥
 तस्मात् साधारणः सर्वो विधिर्विधासु चेत्यते ।
 उदमन्यं दिवासु प्रमवश्यायं नदीजलम् ॥
 व्रायाममातपञ्चैव व्रावायञ्चात्र वर्ज्येत् ।
 पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत् ॥
 व्रक्ताम्ललवणस्त्रेहं वातवर्ष्माकुलेऽहनि ।
 विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षासु निशान्तये ॥
 अग्निः संरक्षणवता यवगोधूमशालयः ।
 पुराणा जाङ्गलैर्मसैर्भोज्या धूपैश्च संस्कृतैः ॥
 पिवेत् क्षौद्रान्वितञ्चाल्पं माध्वीकारिष्टमम्बु वा ।
 माहेन्द्रं तप्तशीतं वा कौपं सारसमेव वा ॥
 प्रवर्षोदत्तं नस्नानगन्धमाल्यपरो भवेत् ।
 लघुशुद्धाम्बरः स्थानं भजेद्भक्तदिं वार्षिकम् ॥ १४ ॥
 वर्षाशीतेऽत्रिंशताङ्गानां सहस्रैर्वार्कैरग्निभिः ।
 तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥
 तवान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम् ।
 पित्तप्रशमनं सेव्यं मातया सुप्रकाङ्क्षितैः ॥
 लावान् कपिञ्जलानेणानुरभान् शरभान् शशान् ।
 शालीन् संयवगोधूमान् सेवयानां हृर्धनात्यये ॥
 तित्ताख्य सर्पिषः पानं विरेकी रक्तमोक्षणम् ।
 धाराधरात्यये कार्यमातपस्य च वर्ज्यं नम् ॥

वसां तैलमवश्यायमौदकानूपमामिषम् ।
 चारं दधि दिवासूप्रं प्राग्वातञ्चात्र वर्ज्ययेत् ॥
 दिवा सूर्यांशुसन्तप्तं निशि चन्द्रांशुशीतलम् ।
 कालेन पक्कं निर्होषमगस्तेनाविषीकृतम् ॥
 हंभोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचिं ।
 स्नानपानावगाहेषु शस्यते तद्यथाऽमृतम् ॥
 शारदानि च क्षाल्यानि वासांसि विमलानि च ।
 शरत्काले प्रशस्यन्त प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥ १५ ॥
 इतुप्रक्तमृतुसात्मं यच्चेष्टाहारवपाश्रयम् ।
 उपशेते यदौचित्याक्षोकसात्मं तदुच्यते ॥
 दोषाणामामयानाञ्च विपरीतगुणं गुणैः ।
 सात्त्विकमिच्छन्ति सात्त्विकाश्चैष्टितं चाद्यमेव च ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकः ।

ऋतावृतौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किञ्चन ।
 तस्याश्वितीये निर्दिष्टं हेतुभत् सात्त्विकमेव च ॥ १७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिगच्छते श्लोकस्थाने
 तस्याश्वितीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो न वेगान् धारणीयमध्यायं वग्राख्यास्यामः

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

न वेगान् धारयेद्भीमान् जातान् मूत्रपुरीषयोः ।

न रेतसो न वातस्य न वम्याः क्षवयो न च ॥

तीक्ष्णारस्य न जृम्भाया न वेगान् क्षुत्पिपासयोः ।

न वास्पस्य न निद्राया निश्वासस्य श्मेथं च ॥

एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये ।

शूलं पृथक् पृथक् चिकित्सार्थं तन्मे निगदतः शृणु ॥ २ ॥

वस्तिमैहनयोः शूलं मूत्रक्षयं शिरोरुजा ।

विनामो वक्ष्णानाहः स्याद्विद्धं मूत्रनिग्रहे ॥

खेदावगाहनाभ्यङ्गान् सर्पिषश्चावपौडकम् ।

मूत्रे प्रतिहते कुर्यात् विविधं वस्तिकर्म च ॥ ३ ॥

पक्वाशयशिरःशूलं वातवर्जोनिरोधनम् ।

पिण्डकोद्वेष्टनाध्मानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥

खेदाभ्यङ्गावगाहाश्च वर्तयौ वस्तिकर्म च ।

हितं प्रतिहते वर्ज्यसन्नपानं प्रमाथि च ॥ ४ ॥

मेढ्रे वृषणयोः शूलमङ्गमर्हौ हृदि वार्या ।

भवेत् प्रतिहते शूत्रे विबद्धं मूत्रमेव च ॥

तत्राभ्यङ्गोवगाहश्च शूलं मेधुनमेव च ॥ ५ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गाध्मानं क्लमोरुजाः ।

जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः सुवर्तन्ति यज्ञात् ॥

स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयौ भोजनानि च ।
 पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातानुलीमनम् ॥ ६ ॥
 कण्डूकोठाश्चिवाङ्गथोथपाण्डामयज्वराः ।
 कुष्ठक्ष्मासवीसर्पाश्चर्हि नियहजा मदाः ॥
 भुक्त्वा प्रच्छर्द्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।
 रुचान्न पानं वायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ ७ ॥
 मन्त्यास्तम्भः शिरःशूलमर्हि तार्धाविभेदकौ ।
 इन्द्रियाणाञ्च दौर्ब्बल्यं क्षवयोः स्थादिधारणात् ॥
 तन्मोक्षजनुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः ।
 हितं वातघ्नमाद्यञ्च घृतञ्चोत्तरभक्तिकम् ॥ ८ ॥
 हिक्का कांसीरुचिः कम्पो विषम्भो हृदयोरर्साः ।
 उद्गारनियहात्तत्र हिक्कायास्तुल्यमौषधम् ॥ ९ ॥
 विनामाक्षेपसङ्कोचाः सुप्तिः कम्पः प्रवेपनम् ।
 जृम्भाया नियहात्तत्र सर्व्वं वातघ्नमौषधम् ॥ १० ॥
 काश्यं दौर्ब्बल्यवैवर्ण्यमङ्गमर्होऽरुचिर्भ्रमः ।
 शुद्धवेगनियहात्तत्र स्निग्धौष्णं लघुं भोजनम् ॥ ११ ॥
 कण्ठास्थशोषो वाधियां श्रमः प्रवासो हृदि घाता ।
 पिपासानियहात्तत्र शीतं तर्पणमिष्यते ॥ १२ ॥
 प्रतिश्यायोऽक्षिरोगश्च हृद्रोगश्चारुचिर्भ्रमः ।
 वास्पनियहणात्तत्र खण्डो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ १३ ॥
 जृम्भाङ्गमर्हस्तन्द्रा च शिरोरोगाश्चिगौरवम् ।
 निद्राविधारणात्तत्र खण्डः संवाहनानि च ॥ १४ ॥
 गुल्महृद्रोगसम्भोहाः श्रमनिश्वासधारणात् ।

जायन्ते तच्च विश्रामो वातघ्नाश्च क्रिया हिताः ॥ १५ ॥

वेगनियहजा रोगा य एते परिकीर्त्तिताः ।

द्रक्कन् तेषामनुत्पत्तिं वेगानेतान् न धारयेत् ॥ १६ ॥

द्रमांस्तु धारयेद्देगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ।

साहसानामशस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥

लोभशोकभयक्रोधद्वेषमानजुगुप्सित-

नैर्लज्जेर्थातिरागाणामभिध्यायाश्च बुद्धिमान् ॥

परुषस्यातिमात्रस्य सूचकसुग्रान्तंसग च ।

वाक्यसगकालयुक्तसग धारयेद्देगमुत्थितम् ॥

देहप्रवृत्तिर्या काचित् वृत्तं ते परपीडया ।

सौभोगस्ते यद्दिंसाद्या तसगवेगान् विधारयेत् ॥ १७ ॥

पुण्यशब्दो विपापत्वान्मनोवाक्कायकर्मणाम् ।

धर्मार्थकामान् पुरुषः सुखी भुङ्क्ते चिनोति च ॥ १८ ॥

शरीरचेष्टा याचेष्टा स्थैर्यात्मबलवर्द्धिनी ।

देहवप्रायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥

लाघवं कर्मसासर्ग्यं स्थैर्यं क्लेशसंहिष्णुता ।

दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च वप्रायामादुपजायते ॥ १९ ॥

श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः ।

अतिवप्रायामतः कासो ज्वरश्छर्द्दिश्च जायते ॥ २० ॥

वप्रायामहास्यभाषाध्वग्राम्यधर्मप्रजांगरीन् ।

नोचितानपि सेवेत्, बुद्धिमानतिमात्रया ॥

एतानेवस्विधां श्रान्त्यान् योऽतिमात्रं निषेवते ।

गजः सिंहमिवाकर्षेन सहसा सं विनश्यति ॥ २१ ॥

उचिताद्विज्ञेयमान् क्रमशो विरमेन्नरः ।
 हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥
 प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।
 एकान्तरं ततश्चोर्ध्वं द्वान्तरं त्रान्तरं तथा ॥
 क्रमेणापचित्त दोषाः क्रमेशोपचित्त गुणाः ।
 सन्तो यान्त्रागुनर्भावमप्रकम्पया भवन्ति च ॥ २२ ॥
 समपित्तानिबलकफाः केचिद् गर्भादि मानवाः ।
 दृश्यन्ते वातलाः केचित् पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥
 तेषामनातुराः पूर्वं वातलाद्याः सदातुराः ।
 दोषानुशयिता श्लेष्मां देहप्रकृतिरुच्यते ॥
 विपरीतगुणश्लेष्मां स्वस्थवृत्तेर्विधिहितः ।
 समसर्व्वरसं सात्मं समधातोः प्रशस्यते ॥ २३ ॥
 ह्रि अधः सप्त शिरसि खानि खेदमुखानि च ।
 मलायनानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः ॥
 मलवृद्धिं गुणत्वेन लाघवाग्निलसंचयम् ।
 मलायनानां बुध्येत सङ्गीतसर्गादतीव च ॥
 तान् दोषलिङ्गैरादिश्य वराधीन् साध्यानुपाचरेत् ।
 वराधिहेतुप्रतिद्वन्द्वैर्मात्राकालौ विचारयन् ॥ २४ ॥
 विषम स्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथापरे ।
 जायन्ते नातुरस्तस्मात् स्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥ २५ ॥
 माधवप्रथमे भासि नभस्यप्रथमे पुनः ।
 सहस्यप्रथमे चैव शरयेदोषसञ्चयम् ॥
 स्निग्धसिद्ध शरीराणां मूर्ध्नि च्छादश्च वर्द्धमान् ।

वस्तिकर्म ततः कुर्व्यान्नस्तः कर्म च बुद्धिमान् ॥
 यथाक्रमं यथायोगं मतं जडं प्रयोजयेत् ।
 रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥
 रोगस्तथा न जायन्ते प्रकृतिस्थेषु धातुषु ।
 धातवश्चाभिवर्द्धन्ते जरा चान्तमुपैति न ॥
 विधिरेष विकाराणामनुत्पत्तौ निदर्शितः ॥ २६ ॥
 निजानामितरेषान्तु पृथगेवोपदिश्यते ।
 ये भूतविषवायुग्निसंप्रहारादिसंभवाः ॥
 नृणामागन्तव्यो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपराध्यति ।
 ईर्ष्याशोकभयक्रोधमानद्वेषादयश्च ये ॥
 मनेर्विकारा स्तः पुनः सव्ये प्रज्ञापराधजाः ।
 त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ॥
 देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्त्तनम् ।
 आगन्तूनामनुत्पत्तावेव मार्गो निदर्शितः ॥ २७ ॥
 प्राज्ञः प्रागेव तत्कुर्व्यादितं विद्याद् यदात्मनः ।
 आप्तोपदेशः प्रज्ञानां प्रतिपत्तिश्च कारणम् ।
 विकाराणामनुत्पत्तावुत्पन्नानाञ्च शान्तये ॥ २८ ॥
 पापवृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।
 मम्मोपहासिनो लुब्धाः परवृद्धिद्वेषः शठाः ॥
 परापवादरतश्च पला रिपुसिद्धिनः ।
 निर्घृणास्तान्मन्त्राणां परिवर्ज्या नखधमाः ॥ २९ ॥
 बुद्धिविद्यावयः शीलधैर्यं स्मृतिः समाधिभिः ।
 वृद्धोपसेविनो वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्ययाः ॥

सुसुखाः सर्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः ।
 सेव्याः सन्मार्गवक्तारः पुण्याश्रवणदर्शनाः ॥ ३० ॥
 आहाराचारचेष्टासु सुखार्थी प्रेत्यचेह च ।
 परं प्रयत्नमातिष्ठेत् बुद्धिमान् हितसेवने ॥ ३१ ॥
 न नक्तं दधि भुञ्जीत न धाप्यधृतशर्करम् ।
 नामुदगसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥
 अलक्ष्मीदोषयुक्तत्वाद्भक्तन्तु दधि वर्जितम् ।
 श्लेष्मलं स्यात् ससर्पिष्कं दधि मासतसूदनम् ॥
 न च सम्बृक्षयेत् पित्तमाहारञ्च विपाचयेत् ।
 शर्करासंयुतं दद्यात्तृष्णादाहनिवारणम् ॥
 मुद्गसूपेन संयुक्तं दद्याद्रक्तानिलापहम् ।
 सुरसञ्चाल्पदोषञ्च क्षौद्रयुक्तं भवेद्दधि ॥
 उष्णं पित्तास्रकृद्दोषान् धात्रीयुक्तन्तु निर्हरेत् ।
 ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुमयभ्रमान् ॥
 प्राप्नुयात् कामलाञ्छोभां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ ३२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषाञ्च भेषजम् ।
 येषां वेगां विधाय्याश्च यदर्थं यद्विताहितम् ॥
 उचिते चाह्निते वज्यं सेवेप्रचानुचिते क्रमः ।
 यथाप्रकृतिं चाहारो मलायनगदोषधम् ॥
 भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधञ्च यत् ।
 वज्याः सेव्याश्च पुरुषा धीमतात्मसुखार्थिना ॥

विधिना दधि सेव्यञ्च येन यस्मात्तद्विजः ।

न नेगान् धारणोऽध्याये सर्व्वमेवावदन्मुनिः ॥ ३३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

ननेगान् धारणीयो नामं सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

अथात इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः

इति ह स्माह भगवानाख्येयः ॥ १ ॥

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि, पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि, पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि, पञ्चेन्द्रियार्थाः, पञ्चेन्द्रियबुद्ध्यो भवन्तीतु प्रकृतिमिन्द्रियाधिकारे । अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं चेत इत्याहुरेके तद्वर्थात्मसम्प्रदायतचेष्टम् चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणाम् ॥ २ ॥

स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्चानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वम्, रजस्तमःसत्त्वंगुणयोगाच्च । न चानेकत्वं, नाख्येकं ह्येककालमनेकेषु प्रवर्तते । तस्मान्नैककाला सर्व्वेन्द्रियप्रवृत्तिः । यद्गुणञ्चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहुल्यानुश्रयात् ॥ ३ ॥

मनःपुरःसराणीन्द्रियान्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति । तत्र चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चेन्द्रियाणि । पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि खं कायं च्योति रापोभूरिति । पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानान्यक्षिणी कणी नासिके जिह्वा त्वक् चेति । पञ्चेन्द्र-

यार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । पञ्चेन्द्रियबुद्धयश्चक्षुर्वृक्ष्यादिकाः ।
ताः पुनरिन्द्रियेन्द्रियार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजाः । क्षणिका निश्च-
यात्मिकाश्चेत्तेतत् पञ्च पञ्चकम् ॥ ४ ॥

मनो मनोऽर्थो बुद्धिरात्मा चेत्यध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः ।
शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च । द्रव्याश्रितं कर्म यदुच्यते
क्रियेति ॥ ५ ॥

तत्रानुमानशक्त्यानां पञ्चमहामूतावकारसमुदायात्म-
कानामपि सतामिन्द्रियाणां तेजश्चक्षुषि खं श्रीवे घ्राणे क्षिति
रापोरसने स्पर्शनेऽनिलो विशेषेणोपदिश्यते । तत्र यद्यदा-
त्मकमिन्द्रियं विशेषात्तदात्मकमेवार्थमनुधावति । नत-
स्वभावाद् विभुत्वाच्च ॥ ६ ॥

तदर्थान्तियोगायोगमिथ्यायोगात् समनस्कमिन्द्रियं विकृति
मापद्यमानं यथास्वं बुद्धुपघाताय सम्पद्यते । समयोगात्
पुनः प्रकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्धिमाप्षाययति । मनसस्तु
चिन्तामर्थः । तत्र मनसोबुद्धेश्च त एव समानाति हीन-
मिथ्यामोगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्ति ॥ ७ ॥

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपतप्तानां अनुपतापाय
प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमेभिर्हेतुभिः । तदयथा सात्त्विकेन्द्रि-
यार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य कर्मणां सम्यक् प्रति-
पादनेन देशकालात्मगुणविपरीतोपसेवनेन चेति । तस्मा-
दात्महितं चिकीर्षता सर्वेण सर्वं सर्वदा स्मृतिमास्थाय
सदृक्तमनुष्ठेयम् । तद्वानुष्ठानं युगपत् सम्पादयत्यर्थेऽयमा-
रोग्यमिन्द्रियविजयश्चेति ॥ ८ ॥

तत् सद्वृत्तमखिलेनोपदेक्ष्यामः । तद्वथा देवगोब्राह्मण-
गुरुवृषसिद्धाचार्यान्र्चयेत् । अग्निमनुचरेत् । षोडशीः
प्रशस्ता धारयेत् । दौकालावुपस्पृशेत् । मलायमेष्मभीष्टं
पादयोश्च त्रैमल्यमादध्यात् । बिः पक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान्
संहारयेत् । नित्यमपंतुहतवासाः सुमनःसुगन्धिः स्यात् ।
साधुवेशः प्रसाधितकेशो मूर्द्धश्रोत्रघ्राणपादतैलनित्यो धूम्रः
पूर्वावभाषी सुमुखः दुर्गेष्वभ्युपपत्ता होता यष्टा दाता चतु-
ष्पथानां नमस्कृतां बलीनामुपहृतां अतिथीनां पूजकः पितृणां
पितृण्डः काले हितमितमधुरार्यवादी वश्यात्मा धर्मात्मा
हेतावीर्षुः फलेनेषुः निश्चिन्तो निर्भीको धीमान् ज्ञीमान् महोत्-
साहो देहः क्षमावान् धार्मिक आस्तिको विनयवृद्धिविद्याभि-
जनवयोवृषसिद्धाचार्याणामुपासिता । क्लीं दण्डी मौनी
सोपानत्को युगमावटक् विचरेत् । मङ्गलाचारशीलः, कुचला-
स्थिकण्टकामेध्यकेशतुषोत्करभस्मकपालस्नानबलिभूमीनां परि-
हृतां, प्राक्श्रमाद्व्यामवर्ज्यं स्यात् । सर्व्वप्राणिषु वन्धूभूतः
स्यात्, क्रुद्धानामनुमेतः भीतानामाश्वासयिता दीनानामभ्यु-
पपत्ता सत्यसन्धः सामप्रधानः परपक्षवचनसंहिष्णुः अमर्षघ्नः
प्रशमगुणदर्शी रश्मिद्वेषहेतूनां हस्ता । नानृतं ब्रूयात् । नान्य-
स्वमाददीत । नान्यस्त्रियमभिलषेत् । नान्यश्रियं नवरं रोच-
येत् । न कुर्व्यात् पापं । न प्रापेत्पि पापी स्यात् । नान्य-
दोषान् ब्रूयात् । नान्यरहस्यमागमयेत् । न धार्मिकैर्न नरेन्द्र-
द्विष्टैः सहासीत, नोन्नतैर्न पतितैर्न भूषणहन्तृभिर्न क्षुद्रैर्न
दुष्टैः । न दुष्टयानान्यारोहेत् । न जातुसमं कठिनमासनम-

ध्यासीत् । नानास्त्रीर्णमनुपहितमविशालमसमं वा शयनं
 प्रपद्येत । न गिरिविषममस्तकेष्वनुचरेत् । न द्रुममारीहेत् ।
 न जलीयवेगमवगाहेत् । कुलच्छायां नोपासीत् । नान्नुत्-
 पातमभितश्चरेत् । नोच्चैर्हसेत् । न शब्दवन्तं मारुतं मुञ्चेत् ।
 नासंहतमुखो जृम्भां च वथुं हास्यं वा प्रवर्त्तयेत् । न नासिकां
 कुष्णीयात् । न दन्तान् विघट्टयेत् । न नखान् वादयेत् ।
 नास्थीन्यभिहन्यात् । न भूमिं विलिखेत् । न छिन्द्यात्तृणम् ।
 न लोष्ट्रं मृद्नीयात् । न विंगुणमङ्गैश्चेष्टेत । ज्योतींष्यग्निञ्चामे-
 ध्यमशस्तञ्च नाभिवीक्षेत् । न हुंकुर्याच्छ्वम् । न चैत्यध्वज-
 गुरुपूज्याशस्तच्छायामाक्रामेत् । न च पाखं मरसदनचैत्यचत्वर-
 चतुष्पथोपवनश्मशानायतनान्यासेवेत् । नैकः शून्यग्रहं न चाट-
 वीमनुप्रविशेत् । न पापवृत्तान् स्त्रीमिव भृत्यान् भजेत् ।
 नोत्तमैर्विरुध्यात् । नावरानुपासीत् । न जिह्वां रोचयेत् ।
 नानावर्त्यमाश्रयेत् । न भयमुत्पादयेत् । न साहसातिस्वप्न-
 प्रज्ञागरस्त्रानपानाशनान्यासेवेत् । नोद्ध्वं जानुश्चिरं तिष्ठेत् । न
 व्यालानुपसर्पेत् । न दंष्ट्रिणः न विषाणिनः । पुरीवातातपाव-
 श्यायातिप्रवातान् जह्यात् । कलिं नारभेत् । नानिभृतीठ-
 ग्निमुपासीत् । नोच्छिष्टो नाधः कृत्वा प्रतापयेत् । नाविगत-
 क्लमो नानाप्रतवदन्तो न नग्न उपस्पृशेत् । न स्नानशाब्दा
 स्पृशेदुत्तमाङ्गम् । न केशायाणाभिहन्यात् । नोपस्पृश्य त एव
 वाससी विभृयात् । नास्पृष्ट्वा रत्नाञ्चपूज्यमङ्गलसुमन-
 सोऽभिनिष्क्रामेत् । न पूज्यमङ्गलान्यपसवां गृक्तेत् । नेत-
 राणां तु दक्षिणम् । नारत्नपाणिनां स्नातो नोपहतबासां नाज-

पित्वा नाहुत्वा देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादत्त्वा गुरुभ्यो
 नातिथिभ्यो नोपाश्रितेभ्यो नापुष्पागन्धो नामाली नाप्रक्षा-
 लितपाणिपादवदनो नाशुद्धमुखी नोदङ्मुखी न विमना नाभ-
 क्ताशिष्टाशुचिर्द्धितपरिचरो न पात्रौष्वमेध्यासु नादेशे नाकाले
 नाकीर्णे नादत्त्वायमग्नये नाप्रोक्षितं प्रोक्षणेदकैर्नमन्त्रैरनभि-
 मन्त्रितं न कुत्सन् न कुत्सितं न प्रतिकूलोपहितमन्त्रमाददौत
 न पथ्युषित मन्यवमांसहरितकशुष्कशकफलभक्ष्यैः । नाशेष-
 भुक् स्यादन्यत्र दधिमधुलवणमृक्तुसंर्पिभ्यः । न नक्तं दधि
 भुञ्जीत । न सक्तूनेकानश्नीयात् । न निशि न भुक्त्वा न
 बहून् न द्विर्नोदकान्तरितान् न छित्वा द्विजैर्भक्षयेत् । नानृजुः
 क्षुयात् न मृद्यात् न शयीत । न वेगितीठन्यकार्यः स्यात् ।
 न वायुग्निसलिलसोमार्क-द्विजगुरु-प्रतिमुखं निष्ठौविकावर्च्चो-
 मूवाणुरतस्त्रजेत् । न पन्थानमवमूत्रयेत् न जनवति नाम्न-
 काले । न जप्यहोमाध्ययनबलिमङ्गलक्रियासु श्लेषसिद्धा-
 णकं मुञ्चेत् । न स्त्रियमवजानीत नाति विश्रम्भयेत् न गुह्या-
 मनुश्रावयेत् नाधिकुर्यात् । न रजस्वलां नातुरां नामेध्यां
 नाशस्तां नानिष्टरूपाचारोपचारां नादक्षिणां नाकांसां नान्य-
 कामां नान्यस्त्रियं नान्ययोनिं नायोनौ न चैत्यचत्वरन्वतुष्यथोप-
 वनश्मशानीयतनसलिलौषधिद्विजगुरुसुरालयेषु न सन्धयो-
 नाति न निषिद्धतिथिषु नाशुचिर्नाजम्भभेषजो नाप्रणीत-
 सङ्कल्पो नातुपस्थितप्रहृष्टो नाभुक्तवान् नात्यशितो न विष-
 मस्थो न मूत्रोच्चारपौडितो न श्रमव्यायामोपवासक्तमाभिहतो
 नारहसि वावायं गच्छेत् । न सती न गुरुन् परिवदेत् ।

नाशुचिरभिचारकर्म्मचैत्यपूज्यपूजाधायनमभिनिर्वर्त्तयेत् । न
 बिहुत्स्वनात्तर्त्तवीषु नाभ्यादितासु दिक्षु नाग्निसंप्लवे न भूमि-
 कम्पे न महोत्सवे नोल्कापाते न महाग्रहोपगमने न नष्ट-
 चन्द्रावां तिथौ न सन्ध्योर्नामुखाङ्गुरौ नावपतितं नातिमात्रं
 नतान्तं न विस्तरं नानवस्थितपदं नातिद्रुतं न विलम्बितं
 नातिक्लीवं नातुग्रच्चैर्नातिनीचैः स्वरैरध्ययनमभ्यसेत् । नाति-
 समवं जह्यात् । न नियमं भिन्द्यात् । न नक्तं नादेशे
 चरेत् । न सन्ध्यास्वभ्यवहाराध्ययनस्त्रीस्वप्नसेवी स्यात् । न
 बालवृद्धलुब्धमूर्खक्लिष्टक्लीवैः सह सख्यं कुर्यात् । न मद्य-
 द्रुतवेश्याप्रसङ्गरुचिः स्यात् । न गुह्यं विवृणुयात् । न
 कञ्चिदवजानीयात् । नाहंमानी स्यात् नादक्षो दादक्षिणो
 नासूयकः । न दक्षिणान् परिवदेत् । न गवां दण्डमुद-
 यच्छेत् । न वृद्धान् न गुरून् न गणान् न नृपान् बाधि-
 क्षिपेत् । न चातिब्रूयात् । न बान्धवानुरक्तकृच्छ्रद्वितीय-
 गुह्यज्ञानं बहिः कुर्यात् । नाधीरो नातुग्रच्छ्रितसत्त्वः स्यात्
 नाभृतभृत्यो नाविश्रब्धस्वजनो बैकः सुखी । न दुःखशीलाचारो-
 पचारो न सर्वविश्रम्भी न सर्वाभिगङ्गी न सर्वकालविचारो ।
 न कार्यकालमतिपातयेत् । नापरीक्षितमभिनिविशेत् ।
 नेन्द्रियवशगः स्यात् । न चञ्चलं मनो भ्रामयेत् । न बुद्धी-
 न्द्रियाणामतिभाधमादध्यात् । न चातिदीर्घसूत्री स्यात् ।
 न क्रोधहर्षावनुविदध्यात् । न शोकमनुवशेत् । न सिद्धा-
 वीतसुखं गच्छेत् नासिद्धौ दैन्यम् । प्रकृतिमभीक्ष्णं स्मरेत् ।
 हेतुप्रभावनिश्चितः स्यात् हेतवारम्भनित्यश्च । न कृतमित्या-

प्रवसेत् । न वीर्यं जह्यात् । नापवादमनुस्मरेत् । नाशुचिरुत
 माज्याक्षततिलकुशसर्पपैरग्निं जुहुयात् । आत्मानमाशीर्भि
 राशसानः अग्निर्मेमापगच्छेच्छरीरात् वायुर्मे प्राणानादधातु
 विष्णुर्मेबलमादधातु इन्द्रो मे वीर्यं शिवामां प्रविशन्तापः ।
 आपो हिष्टेत्यपः स्पृशेत् । द्विः परिमृज्यौष्ठौ पादौ चाभ्युक्ष्य
 मूर्ध्नि खानि चोपस्पृशेत् अक्षिरात्मानं हृदयं शिरश्च । ब्रह्मचर्य-
 ज्ञानदानमैत्रीकारुण्यहर्षोपेक्षाप्रशमपरश्च स्यादिति ॥ ६ ॥

अथ श्लोकाः ।

पञ्चपञ्चकुमुदिष्टं मनोजेतुचतुष्टयम् ।
 इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये सवृत्तमखिलेन च ॥ १० ॥
 स्वैस्त्वृत्तं यथोद्दिष्टं यः सम्यमनुतिष्ठति ।
 स समाःशतमवगाधिरायुषा न वियुज्यते ॥
 नृलोकमापूरयते यशसा साधुसन्मतः ।
 धर्मात्मा चेति भूतानां बन्धुतामुपगच्छति ॥
 परान् सुकृलिनो लोकान् पुण्यकर्मणां प्रपद्यते ।
 तस्माद्वृत्तमनुष्ठेयमिदं सर्वेषां सर्वदां ॥ ११ ॥
 यच्चान्वद्वपि किञ्चित्स्वाद्यदुक्तमिह पूजितम् ।
 वृत्तं तदपि ज्ञात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते ॥ १२ ॥

इति स्वैस्त्वृत्तचतुष्कः

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने इन्द्रियोप
 क्रमणीयो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातः खुड्डाकचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्याम-

इतिह स्माह भगवान्नात्रेयः ॥ १ ॥

भिषग्द्रव्याणुपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।

गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारवुपशान्तये ॥ २ ॥

विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।

सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥ ३ ॥

चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते ।

प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ॥ ४ ॥

श्रुते पर्यवदातत्वं बहुशो दृष्टकर्मात् ।

दाह्यं शौचमिति ज्ञेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम् ॥ ५ ॥

बहुता तत्र योग्यत्वमनेकविधकल्पना ।

सम्पञ्चेति चतुष्कोट्यं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ६ ॥

उपचारज्ञता दाह्यमनुरागश्च भर्त्तरि ।

शौचञ्चेति चतुष्कोट्यं गुणाः परिचरे जने ॥ ७ ॥

स्मृतिर्निर्देशकारित्वमभीरुत्वमधाधि च ।

ज्ञापकत्वञ्च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥ ८ ॥

कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।

विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु ॥

पक्तौ हि कारणं पक्तुर्यथा पात्रेन्वनानलाः ।

विजेतुर्विजये भूमिश्चमूः प्रहरणाभि च ॥

आतुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः ।

वैद्यस्यातच्चिकित्सायां प्रधानं कारणं भिषक् ॥
 मृदण्डचक्रसूत्राद्याः कुम्भकारादृते यथा ।
 नावहन्ति गुणं वैद्यादृते पादत्रयन्तथा ॥ ६ ॥
 गन्धर्व्वपुरवन्नाशं यद्विकारः सुदारुणाः ।
 यान्ति यच्चेतरे वृद्धिमाशूपायप्रतीक्षिणः ॥
 सति पादत्रये ज्ञात्तौ भिषजावन्नकारणम् ।
 वरमात्माहुतोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रवृत्तिता ॥ १० ॥
 पाणिचाराद् यथा चक्षुरज्ञानाद्भीतभीतवत् ।
 नौर्मासतवशेवाज्ञौ भिषक् चरति कर्मसु ॥
 यदृच्छया समापेन्नमुत्तार्थं नियतायुषम् ।
 भिषङ्मानौ निहन्तग्राशु शतान्यन्यतायुषाम् ॥ ११ ॥
 तस्माच्छास्त्रेऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तौ कर्मदर्शने ।
 भिषक्चतुष्टये युक्तः प्राणाभिसर उच्यते ॥ १२ ॥
 हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
 ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजाहो भिषक्तमूः ॥ १३ ॥
 शस्त्रं शस्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ।
 पात्रापेक्षौघातः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥ १४ ॥
 विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
 यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साधसलिवर्तते ॥ १५ ॥
 विद्यामतिः कर्मदृष्टिरग्यासः सिद्धिराश्रयः ।
 वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तावलमेकैकमप्यदः ॥
 यस्य त्वेते गुणाः सल्ले सन्ति विद्यादयः शुभाः ।
 स वैद्यशब्दः सद्व्यक्तमहान् प्राणिसखप्रदः ॥ १६ ॥

शास्त्रं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।

ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन् नापराध्यति ॥ १७ ॥

चिकित्सिते त्रयः पादाः यस्माद्वैद्यव्यपाश्रयाः ।

तस्मात् प्रयत्नमातिष्ठेद्भिषक् स्वगुणसम्पदि ॥ १८ ॥

मैत्री कारुण्यमार्त्तेषु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम् ।

प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधा ॥ १९ ॥

तत्र श्लोकौ ।

भिषग्जितां चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः ।

भिषक्प्रधानं पादेभ्यो यस्माद्वैद्यस्तु यद्गुणः ॥

ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषगां या चतुर्विधा ।

सर्व्वमेतच्चतुष्पादे खण्डाके सम्प्रकाशितम् ॥ २० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

खण्डाकचतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः । ६ ।

दशमोऽध्यायः ।

अथातो महाचतुष्पादसध्यायं वराह्याह्वयाम-

इतिह स्मार्ह भगवानावेयः ॥ १ ॥

चतुष्पादं षोडशकलं भेषजमिति भिषगो भाषन्ति ।

यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति तन्नेषजम् युक्तियुक्तमलमा-

रोग्यायेति भगवान् पुनर्व्वसुरावेयः । नेति मैवेयः । किं

कारणं ? दृश्यन्ते स्यातुराः केचिदुपकरणवन्तश्च परिचारक-

सम्पन्नाश्च आत्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समु-
त्तिष्ठमानास्तथायुक्ताश्चापरे चियमाणास्तस्माद्भेषजमकिञ्चित्-
करं भवति । तद्यथा स्वर्भे सरसि च प्रसिक्तमल्पमुदकम्
नद्यां खल्वदमानायां पांशुधाने वा पांशुमुष्टिः प्रकीर्णं इति ।
तथापरे दृश्यन्ते अनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चानात्मवन्तश्चा-
कुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानास्तथायुक्ता चिय-
माणाश्चापरे । यतश्च प्रतिकुर्वन् सिधति, प्रतिकुर्वन् चियते,
अप्रतिकुर्वन् सिधति, अप्रतिकुर्वन् चियते, ततश्चिन्ताते
भेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति ॥ १ ॥

मैत्रेयः । मिथ्या चिन्तयत इत्यावेयः । किं कारणं ?
ये ह्यातुराः षोडशगुणसमुदितेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना
चियन्ते इत्युक्तं तदनुपपन्नम् । न हि भेषजसाध्यानां
व्याधीनां भेषजमकारणं भवति । ये पुनरातुराः केवलाद्-
भेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते न तेषां सम्पूर्णभेषजोपपादनाय समु-
त्यानविशेषोऽस्ति । यथाहि पतितं पुरुषं समर्थमुत्यानायोत्या-
पयन् पुरुषो ब्रह्मस्योपादध्यातुं स क्षिप्रतरमपरिक्लिष्ट एवोत्ति-
ष्ठेत् तद्वत् सम्पूर्णभेषजोपपत्त्यादातुराः । ये चातुराः केवला-
द्भेषजादपि चियन्ते न च सर्वे एव ते भेषजोपपन्नाः समुत्ति-
ष्ठेरन् । नहि सर्वे व्याधयो भवन्तुपायसाध्याः, न चोपाय-
साध्यानां व्याधीनामनुपायेन सिद्धिरस्ति; न चासाध्यानां
व्याधीनां भेषजसमुदायोऽस्ति नह्यलं ज्ञानवान् भिषक् समर्पु-
मातुरमुत्यापयितुम् । परीक्ष्यकारिणो हि कुंशला भवन्ति ।
यथा हि योगश्चोऽभ्यासनित्यं दूष्वासो धनुरादायेषुमपास्यन्

नातिविप्रकृष्टे महति काये नापराधो भवति सम्पादयति चेष्ट-
कार्यम् । तथा भिषक् स्वगुणसम्पन्न उपकरणवान् वीक्ष्य
कर्म्मरभमाणः साधरोगमनपराधः सम्पादयत्येवातुरमारो-
ग्येण । तस्मान्न भेषजमभेषजेनाविशिष्टम् भवति ॥ २ ॥

इदञ्चेदञ्च नः प्रत्यक्षं यदनातुरेण भेषजेनातुरं चिकित्-
स्यामः क्षाममक्षामेन । कृशं दुर्बलमाप्याययामः । स्थूलं
मेदस्विनमपतर्पयामः । शीतेनोष्णाभिभूतमुपचरामः शीता-
भिभूतमुष्णेन । नूनाभ् धातून् पूरयामः । व्यति-
रिक्तान् क्लृप्तयामः । व्याधीन् मूलविपर्ययेणोपचरन्तः
सम्यक् प्रकृतौ स्थापयामः । तेषां नस्तथा कुर्वतामयं भेषज-
समुदायः कान्ततमो भवति ॥ ३ ॥

भवति चात्र ।

साध्यासाध्रविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः ।

काले चारभते कर्म्म यत्तत् साधयति ध्रुवम् ॥ ४ ॥

स्वार्थविद्वयशोहानिमुपक्रोशमसंग्रहम् ।

प्राप्नुयान्नियतं वैद्यो योऽसाधं समुपाचरेत् ॥ ५ ॥

सुखसाधं मतं साधं कृच्छ्रसाधं मयापि च ।

त्रिविधश्चाप्यसाधं स्यादप्ययं यदनुपक्रमम् ॥ ६ ॥

साधनानां त्रिविधश्चास्त्वसाधनमोत्कृष्टतां प्रति ।

विकल्पो नत्वसाधनानां नियतानां विकल्पना ॥ ७ ॥

हेतवः पूर्व्वरूपणि रूपाण्यल्पाणि यस्य वै ।

न च तुल्यगुणो द्रव्यो न दोषः प्रकृतिर्भवितु ॥

न च कालगुणस्तुल्यो न देशो दुर्लभक्रमः ।

गतिरेका नवत्वञ्च रोगस्योपद्रवो न च ॥
 दोषश्चैकः समुत्पत्तौ देहः सर्वौषधक्षमः ।
 चतुष्पादोपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥
 निमित्तपूर्वैरूपाणां रूपाणां मध्रमे बले ।
 कालप्रकृतिद्वयाणां सामान्येऽन्यतमस्य च ॥
 गर्भिणीवृद्धबालानां नातुप्रद्रवपीडितम् ।
 शस्त्रक्षाराग्निकृत्यानामनवं कृच्छ्रदेहजम् ॥
 विद्यादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।
 द्विपथं नातिकालम्वा कृच्छ्रसाधं द्विदोषजम् ॥ ९ ॥
 शेषत्वादायुषो याप्यमसाधं पथ्यमेवया ।
 लब्धमल्पसुखमल्पेन हेतुनाशुप्रवर्तकम् ॥
 गम्भीरं बहुवातस्थं मर्मसन्धिसमाश्रितम्
 नित्यानुशायिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥
 विद्याद्विदोषजं तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम् ॥ १० ॥
 क्रियापथमतिक्रान्तं सर्वमार्गानुसारिणम् ।
 औत्सुक्यारतिसम्प्लोहकरमिन्द्रियनाशनम् ।
 दुर्बलस्य सुसंवृष्टं व्याधिं सारिष्टमेव च ॥ ११ ॥
 भिषजा प्राक् परीक्ष्यैव विकाराणां खलक्षणम् ।
 पश्चात् कार्यसमारम्भः कार्यः साध्येषु धीमता ॥ १२ ॥
 साधरासाध्यविभागज्ञो यः सम्यक्प्रतिपत्तिमान् ।
 न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्यावुर्धि प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥

तत्र श्लोकौ ।

द्विदोषधं पाठगंगाः प्रभावो भिषजाश्रयः ।

आवेयमैवेयमती मतिवैविध्यनिश्चयः ॥

चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।

उक्ता महाचतुष्पादे येष्वायत्तं भिन्नगुजितम् ॥ १४ ॥

एतन्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिस्रैषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु पुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमेण हित-
मिह चामुष्मिंश्च लोके समनुपश्यता तिस्र एषणाः पर्य्यष्टव्या
भवन्ति । तद्यथा प्राणैषणा घनैषणा परलोकैषणेति ॥ २ ॥

आसान्तु खल्वेषणां प्राणैषणां तावत् पूर्व्वतरमापद्यते,
कस्मात् ? प्राणपरित्यागे हि सर्व्वत्यागः । तस्यानुपालनं
स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तिरातुरस्य विकारप्रश्नमनेऽप्रमादः । तदुभय-
मेतदुक्तं बद्ध्यते च । तद्यथोक्तमनुवर्त्तमानः प्राणानुपालना-
दीर्घमायुरवाप्नोतीति प्रथमैषणा व्याख्याता भवति ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयां घनैषणामापद्यते । प्राणेशो ह्यनन्तरं धनमेव
पर्य्यष्टव्यम् भवति । न च्यतः पापात् पापीयोऽस्ति यदनुप-
करणस्य दीर्घमायुः । तस्मादुपकरणानि पर्य्यष्टुं यतेत ।
तत्रोपकरणोपायाननु व्याख्यास्यामः । तद्यथा कृषिपाशुपाल्य-

बाणिज्यराजोपसेवाद्रीनि । यानि चान्यान्यपि सतामवि-
गर्हितानि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात् तान्यारभेत कर्तुम् । तथा
कुर्वन् दीर्घजीवितमनवमतः पुरुषो भवतीति द्वितीयैषणा
व्याख्याता भवति ॥ ३ ॥

अथ तृतीयां परलोकैषणामापद्येत । संशयश्चात्र कथं
भविष्याम इत्युपगता नवेति । कुतः पुनः संशय इति उच्यते
सन्ति ह्येके प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्य-
माश्रिताः सन्ति चागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति श्रुतिभेदाच्च ।
मातरं पितरञ्चैके मन्यन्ते जन्मकारणम्, स्वभावं, परनिर्मा-
णम्, यदृच्छाञ्चापरे जना इत्यतः संशयः, किन्तु खलु अस्ति पुन-
र्भवो न चेति ? तत्र बुद्धिमान्नास्तिक्यबुद्धिं जह्यात् विचिकित्-
साञ्च । कस्मात् ? प्रत्यक्षं ह्यल्पमनल्पमप्रत्यक्षमस्ति यदा-
गमानुमानयुक्तिभिरुपलभ्यते । यैरेव तावदिन्द्रियैः प्रत्यक्ष-
मुपलभ्यते तान्येव सन्ति चाप्रत्यक्षाणि । सताञ्च रूपाणा-
मतिंसन्निकर्षाद्वातिविप्रकर्षादाववस्थात्^१ कारणदौर्बल्यस्यान्योऽ-
नवस्थानात् समानाभिहारादभिंभवादतिंसौक्ष्म्याच्च प्रत्यक्षा-
नुपलब्धिः । तस्मादपरोक्षितमेतदुच्यते प्रत्यक्षमेवास्ति नान्य-
दस्तीति । श्रुतयश्चैता न कारणयुक्तिविरोधात् ।

आत्मा मातुः पितुर्वा यः सोऽपत्यं यदि सञ्चरेत्

द्विविधं सञ्चरेदात्मा सर्वो वावयवेन वा ॥

सर्वश्चेत् सञ्चरेन्मातुः पितुर्वा मरणं भवेत् ।

निरन्तरं नावयवः कश्चित् सूक्ष्मश्च चात्मनः ।

बुद्धिर्मनश्च निर्णीते यथैवात्मा तथैव ते ।

येषाञ्चैषा मतिस्तेषां योनिर्नास्ति चतुर्विधा ॥
 विद्यात् स्वाभाविकं षष्ठां धातूनां यत् स्वलक्षणम् ।
 संयोगे च विभागे च तेषां कर्मैव कारणम् ॥
 अनादेश्चेतनाधातोर्नेष्यते परनिर्मितिः ।
 पर आत्मा स चेद्वेतुरिष्टीयस्तु परनिर्मितिः ॥
 न परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्त्ता कारणं न च ।
 न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥
 नास्तिकस्यास्ति नैवात्मा यदृच्छोपहतात्मनः ।
 पातकेभ्यः परञ्चेतत् पातकं नास्तिकग्रहः ॥
 तस्मान्मतिं विमुच्यैताममार्गप्रसृतां बुधः ।
 संतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत् सर्वं यथातथम् ॥ ४ ॥
 द्विविधमेव खलु सर्वं सच्चासच्च । तस्य चतुर्विधा परीक्षा,
 आप्तोपदेशः प्रत्यक्षं अनुमानं युक्तिश्चेति । आप्तास्तावत्-
 रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये ।
 येषां कैशालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ॥
 आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।
 सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मान्नासत्यं नीरजस्तमाः * ॥ ५ ॥
 आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।
 व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥ ६ ॥
 प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालञ्चानुमीयते ।
 वज्जिर्निगूढो धूमेन मैथुनं गर्भदर्शनात् ॥
 एवं व्यवस्यन्तप्रतीतं बीजात् फलमनागतम् ।

दृष्ट्वा बीजात् फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः ॥ ७ ॥

जलकर्षणबीजत्तुसंयोगात् शस्यसम्भवः ।

युक्तिः षड्धातुसंयोगाद् गर्भाणां सम्भवस्तथा ॥

मथामन्यनमन्यानसंयोगादग्निसम्भवः ।

युक्तियुक्ता चतुष्पादसम्पद व्याधिनिवर्हणी ॥

बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।

युक्तिद्विकाला सा च्छेया विवर्गः साध्यते यया ॥ ८ ॥

एषा परीक्षा नास्तान्या यया सर्व्वं परीक्ष्यते ।

परीक्षां सदृशच्चैवं तथा चास्ति पुनर्भवः ॥ ९ ॥

तत्राग्नागमस्तावद्देहो यश्चान्योऽपि कश्चिद्देहार्थाद्विपरितः
परीक्षकैः प्रणीतः शिष्टानुमतो लोकानुग्रहवृत्तः शास्त्रवादः
स चाग्नागमः । आग्नागमादुपलभ्यते दानतपोयज्ञसत्याहिंसा-
ब्रह्मचर्याण्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति । नचानतिवृत्तसत्व-
दोषाणामदोषैरपुनर्भवो धर्म्मद्वारेषूपदिश्यते । धर्म्मद्वाराव-
हितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोहमानैर्वृत्तपरैरात्मैः कर्म्म-
विद्भिरनुपहतसत्त्वबुद्धिप्रज्जारैः पूर्व्वैः पूर्व्वतरैर्महर्षिभिर्दिव्य-
चक्षुर्भिर्दृष्टोपदिष्टः पुनर्भव इति व्यवस्थेत् ॥ १० ॥

एवं प्रत्यक्षमपि उपलभ्यन्ते मातापितृर्विसदृशान्य-
पत्नानि, तुल्यसम्भवानां वर्णस्वराकृत्तिसंत्वबुद्धिभाग्यविशेषाः,
प्रवरावरकुलजन्मदास्यैश्वर्य्यं सुखासुखमायुः, आयुषो वैषम्यं,
इहाकृतस्यावाप्तिः, अशिचितानाञ्च रुदितस्तनपानहास-
वासादीनाञ्च प्रवृत्तिलक्षणात्पत्तिः, कर्म्मसामान्ये फलविशेषः,
मेधा क्वचित्, क्वचित्, कर्म्मणामेधः, जातिस्मरणम्, इहागमनं,

इतश्च तानाञ्च भूतानां, समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् । अतएवा-
नुमीयते यत् स्वकृतमपरिहार्यमविनाशिपौर्वदेहिकंदैवसंज्ञक-
मानुबन्धिकं कर्म तस्यैतत् फलमितश्चान्यद्भविष्यतीति ॥ ११ ॥

फलाद्बीजमनुमीयते फलञ्च बीजात् युक्तिश्चैषा । षड्धातु-
समुदयाद् गर्भजन्म । कर्त्तृकरणसंयोगात् क्रिया कृतस्य कर्मणः
फलं नाकृतस्य नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात् । कर्मसदृशं फलं
नान्यस्माद्बीजादन्यस्योत्पत्तिरिति युक्तिः ॥ १२ ॥

एवं प्रमाणैश्चतुर्भि रूपदिष्टे पुनर्भवे धर्म्मद्वारेष्ववधीयते ।
तद् यथा गुरुशुश्रूषायामध्ययने व्रतचर्यायां दारक्रियाया-
त्पत्त्योत्पादने भृत्यभरणोत्तिथिपूजायां दानेऽनभिध्यायां
तपस्यनसूयायां देहवाङ्मनसे कर्मणप्रक्षिष्टे देहेन्द्रियमनोऽर्थ-
बुद्ध्यात्मपरीक्षायां मनःसमाधाविति । यानि चान्यान्यपेयं
विधानि कर्म्माणि सतामविगर्हितानि स्वर्ग्याणि वृत्तिपुष्टि-
कराणि विद्या त्तान्यारभेत कर्त्तुम् । तथा कुर्वन् इह चैव यशो
लभते प्रैथेच स्वर्गमिति । तृतीया परलोकैषणा व्याख्याता
भवति ॥ १३ ॥

अथ खलु त्रय उपष्टम्भाः । त्रिविधं बलं । त्रीणप्रायतानि ।
त्रयो रोगाः । त्रयो रोगमार्गाः । त्रिविधा भिषजः । त्रिविध-
गौषधमिति ॥ १४ ॥

त्रय उपष्टम्भा इत्याहारः स्वप्नो बह्वचर्यमिति । एभि-
स्त्रिभिर्युक्तियुक्तैरुपष्टब्धमुपस्तम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचित-
मनुवर्त्तते यावदायुषः संस्कारात् । संस्कारः स हि तमुपसेव-
मानस्य इहैवोपदिश्यते ॥ १५ ॥

त्रिविधं बलमिति सहजं कालजं युक्तिकृतञ्च । सहजं
यच्छरीरसत्वयोः प्राकृतम् । कालकृतमृतुविभागजं वयःकृ-
तञ्च । युक्तिकृतं पुनस्तदाहारचेष्टायोगजम् ॥ १६ ॥

लौक्यायतनानीति अर्थानां कर्मणः कालस्य चातियोगा-
योगमिथ्यायोगाः । तत्रातिप्रभावतां दृष्ट्यानामतिमात्रं दर्शन-
मतियोगः । सर्व्वशोढदर्शनमयोगः । अतिसूक्ष्मातिविप्रकृष्ट-
रौद्रभैरवाद्भुतद्विष्टवीभूतसविकृतादिरूपदर्शनं मिथ्यायोगः ।
तथातिमात्रस्तनितपटहोतृकृष्टादीनां शब्दानामतिमात्रं श्रवण-
मतियोगः । सर्व्वशोढश्रवणमयोगः । परुषेष्टविनाशोपघात-
प्रधर्षणभौषण्यदिशब्दश्रवणं मिथ्यायोगः । तथातितीक्ष्णोष्ण-
भिद्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रं घ्राणमतियोगः । सर्व्वशोढघ्राण-
मयोगः । पूतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नविषपवनकुणपगन्धादिघ्राणं
मिथ्यायोगः । तथा रसानामत्यादानमतियोगः । अनादान-
मयोगः । मिथ्यायोगो राशिवर्जेष्वहारविधिविशेषायतनेषूप-
देक्ष्यते । तथातिशीतोष्णानां स्पर्श्यानां ज्ञानान्धङ्गोत्सा-
दनादीनाञ्चांतुरपसेवममतियोगः । सर्व्वशोढनुपसेवनमयोगः ।
विषमस्थानाभिघाताशुचिभूतसंस्पर्शादयश्चेति मिथ्यायोगः ॥ १७ ॥

तत्रैकं स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापकं चेतः सम-
वायि स्पर्शनव्याप्तेर्व्यापकमपिच । चैतस्तस्मात् सर्व्वेन्द्रियाणां
व्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः सोऽयमनुपशयात् पञ्चविध-
स्त्रिविधविकल्पो भवत्यसात्मेरन्तिबार्थसंयोगः । सात्मागार्थो ह्य-
पशयार्थः ॥ १८ ॥

कर्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः । तत्र वाङ्मनःशरीराति-

प्रवृत्तिरतियोगः । सर्व्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः । सूचकानृता-
कालकलहाप्रियावद्धानुपचारपरुषवचनादिर्वाङ्मिथ्यायोगः ।
भयशोकक्रोधलोभमोहमानेर्षामिथ्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्या-
योगः । वेगधारणोद्वेगविषमस्खलनपतनाङ्गप्रशिधानाङ्ग-
प्रदूषणप्रहारावमर्दनप्राणोपरोधसंक्रेशनादिः शरीरो मिथ्या-
योगः । संयत्नेन चातियोगायोगवर्जं कर्म वाङ्मनःशरीरज-
महितमनुपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यादिति ॥ १९ ॥

विविधं विकल्पं त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञापराध इति व्यव-
सेत् ॥ २० ॥

श्रीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तशीष्मवर्षाः । संवत्सरः
स कालः । तत्रातिमात्रस्वलक्षणाः कालः कालातियोगः ।
हीनस्वलक्षणाः कालायोगः । यथा स्वलक्षणाविपरीतलक्षणास्तु
कालमिथ्यायोगः । कालः पुनः परिणाम उच्यते ॥ २१ ॥

इत्यसात्मेन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति
त्रिविधविकल्पो विकाराणाम् । समयोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो
भवन्ति ॥ २२ ॥

सर्व्वेषामेव भावानां भावाभावौ नान्तरेण योगायोगाति-
योगमिथ्यायोगात् समुपलभ्येते । * यथास्वस्वापेक्षिणौ हि
भावाभावौ ॥ २३ ॥

वयो रोगा इति निजागन्तुमानसाः । तत्र निजः शरीर-
दोष-समुत्थः । आगन्तुर्भूतविषवायुग्निमम्पृहारादि-समुत्थः ।
मानसः पुनरिष्टखालाभाक्ताभाच्चानिष्टेष्टोपजायते ॥ २४ ॥

* यथास्वयोगापेक्षिणौ इति पाठान्तरम् ।

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिविपरितेनापि सता बुद्ध्या
हिताहितमवेच्छावेच्छ्य धर्मार्थकामानामहिताना-मनुपसेवने
हितानाञ्चोपसेवने प्रयतितव्यम् । न ह्यन्तरेण लोके त्रय-
मेतन्मानसं किञ्चिन्निष्पद्यते सुखं वा दुःखं वा, तस्मादेतच्चानु-
ष्ठेयम् । तद्विद्यवृद्धानाञ्चोपसेवने प्रयतितव्यम् । आत्मदेश-
कालबलशक्तिज्ञाने यथावच्चेति ॥ २५ ॥

भवति चात्र ।

मानसं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्थान्ववेक्षणम् ।

तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्मादीनाञ्च सर्व्वशः ॥ २६ ॥

तत्र रोगमार्गा इति शाखामर्मास्थिसन्धयः कोष्ठञ्च ।
तत्र शाखारक्तादयो धातवस्त्वक् च बाह्यो रोगमार्गः ।
मर्माणि पुनर्वस्तिहृदयमूर्द्धादीनि । अस्थिसन्धयोऽस्थिसंयोगा-
स्तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुकण्डराः स मध्यमो रोगमार्गः । कोष्ठं
पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपक्वाशयश्चेति
पर्यायशब्दः, स रोगमार्ग आभ्यन्तरः ॥ २७ ॥

तत्र गण्डपिण्डकण्ठज्यपर्व्वचर्मकौलाधिमांसमाषककुष्ठ-
व्यङ्गादयो विकारा बहिर्भागजाः, वीसर्पश्चयथुगुल्मार्शोविद्रध्या-
दयः शाखानुसारिणी भवन्ति रोगाः । पञ्चबध्नापतामका-
र्दितशोषराजयक्ष्मास्थिसन्धिशूलगुदभ्रंशादयः शिरोहृदस्ति-
रोगादयश्च मध्मममार्गानुसारिणी भवन्ति रोगाः । ज्वराती-
सारण्डर्बलसर्कविस्फुक्काकासश्वासहिकानाहोदरप्लीहादयोऽ-
न्तर्भागजाश्च वीसर्पश्चयथुगुल्मार्शोविद्रध्यादयः कोष्ठानुसा-
रिणी भवन्ति रोगाः ॥ २८ ॥

त्रिविधा भिषज इति—

भिषक्कुक्ष्यचराः सन्ति सन्तेग्रहे सिद्धसाधिताः ।

सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥

वैद्यभाण्डौषधैः पुस्तैः पञ्चधैरवलोकनैः ।

लभन्ते ये भिषक्शब्दमज्ञास्ते प्रतिकूपकाः ॥

श्रेयसी ज्ञानसिद्धीनां व्यपदेशादतद्विधाः ।

वैद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धसाधिताः ॥

प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः ।

जीविताभिषरास्तेसुवैद्यत्वं तेष्ववस्थितम् ॥ २६ ॥

त्रिविधमौषधमिति—दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्त्वाव-
जयश्च । तत्र दैवव्यपाश्रयं मन्त्रौषधिमणिमङ्गलनियमप्रायश्चि-
त्तोपवासस्वस्त्रायनप्रणिपातगमनादि । युक्तिव्यपाश्रयं पुन-
राहारौषधद्रव्याणां योजना । सत्त्वावजयः पुनरहितेभ्योऽ-
र्थेभ्यो मनोनियमः ॥ ३० ॥

‘शरीरदोषप्रकोपे खलु शरीरमेवाश्रित्य प्रायशस्त्रिविध-
मौषधमिच्छन्ति । अन्तःपरिमार्ज्जनं बहिःपरिमार्ज्जनं शस्त्र-
प्रणिधानञ्चेति । तत्रान्तःपरिमार्ज्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रावि-
श्यौषधमाह्वरजातव्याधीन् प्रतिमार्ष्टि । यत् पुनर्बहिःस्पर्श-
माश्रित्याभ्यङ्गस्वेदप्रदेह-परिषेकोन्महेनादिरामयान् प्रमार्ष्टि
तर्बहिःपरिमार्ज्जनम् । शस्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनभेदनव्यधन-
दारणलेखनोत्प्राटनप्रच्छनसीवनैषणक्षारजलौकाश्चेति ॥ ३१ ॥

भवन्ति चात्र ।

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने काह्येनाभ्यन्तरेण वा ।

कर्मणा लभते शर्म शस्त्रीपक्रमणेन वा ॥
 बालस्तु खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते ।
 उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शत्रुमिवाबुधः ॥ ३२ ॥
 अणुर्हि प्रथमं भूत्वा रोगः मश्चाद्विबर्द्धते ।
 स जातमूलो मुष्णाति बलमायुश्च दुर्मतेः ॥
 न मत्तर्गोः * लभते श्रद्धां तावद् यावन्न पीडयते ।
 पीडितस्तु मतिं पश्चात् कुरुते व्याधिनिग्रहे ॥
 अथ पुत्रांश्च दारांश्च ज्ञातोश्चाहूय भाषते ।
 सर्व्वस्वेनापि मे कश्चिद् भिषगानीयतामिति ॥
 तथैव विप्रञ्च कः शक्नो दुर्बलं व्याधिपीडितम् ।
 कृशं क्षीणैन्द्रियं दीनं परिव्रालुं गन्तायुषम् ॥
 स ज्ञातारमनासाद्य बालस्त्यजति जीवितंम् ॥
 गोधा लाङ्गुलवद्वेवाकृष्यमाणा बलीयसा ॥
 तस्मात् प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
 भेषजैः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥ ३३ ॥

तत्र श्लोकौ ।

एषणाः समुपपद्यन्ते बलकारणमासंधाः ।
 तिस्रैषणीये मार्गाश्च भिषजो भेषजानि च ॥
 त्वित्वेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्वेयेण धीमतां ।
 भावाभावेषु शक्तेन येषु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ३४

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।

श्लोकस्थाने तिस्रैषणीयो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

नमूढ इति पाठान्तरम् ।

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो वातकलाकलीयमध्यायं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य परस्परम्, एतानि जिज्ञास-
मानाः समुपविश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योन्यं किं गुणो वायुः ।
किमस्य प्रकोपणमुपशमनानि वास्य कानि । कथञ्चैनमसङ्घात-
मनवस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशम-
यन्ति वा । कानि चास्य कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य
शरीरेषु चरतः कर्माणि बहिः शरीरेभ्यो वेति ॥ २ ॥

अलोवाच कुशः साङ्गुत्यायणः । रुक्षलघुशीतदाहणखर-
विशदाः षडिमे वातगुणा भवन्ति ॥ ३ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं कुमारशिरा भरद्वाज उवाच एवमेतद् यथा
भगवानाह एत एव वातगुणा भवन्ति । स त्वेवंगुणैर्द्रवैरेवं-
प्रभात्वैश्च कर्माभिरभ्यस्यमानैर्वायुः प्रकोपमापद्यते । समानगुणा-
भ्रांसीहि धातूनां द्वौ द्विकारणमिति ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं काङ्कायनो बाह्लीकमिषगुवाच एवमेतद्
यथा भगवानाह । एतान्येव वातप्रकोपणानि भवन्ति ।
अतो विपरीतानि खल्वस्य प्रशमनानि भवन्ति । प्रकोपणविप-
र्ययी हि धातूनां प्रशमकारणमिति ॥ ५ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं वडिशो धामार्गव उवाच एवमेतद् यथा
भगवानाह । एतान्येव वातप्रकोपप्रशमनानि भवन्ति ।
यथा ह्यनमसङ्घातमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि

प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा तथानुव्याख्यास्यामः । वातप्रकोप-
णानि खलु रुक्षलघुशैतदारुणखरविशदशुषिरकराणि शरी-
राणां तथाविधेषु शरीरेषु वायुराश्रयं गत्वा आप्याय्यमानः
प्रकोपमापद्यते । वातप्रशमनानि पुनः स्निग्धगुरूष्णस्रक्ष-
मृदुपिच्छिलघनकराणि शरीराणां तथाविधेषु शरीरेषु वायुरास-
ज्जमानश्चरन् प्रशान्तिमापद्यते ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा वडिशवचनमवितथमृषिगणैरनुमतमुवाच
वार्थोविदो राजर्षिः, एवमेतत् सर्व्वमनंपवादं यथा भगवानाह ।
यानि तु खलु वायोः कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य
शरीरेषु चरतः कर्माणि बहिः शरीरेभ्यो वा भवन्ति । तेषा-
मवयवान् प्रत्यक्षानुमानोपमानैः साधयित्वा नमस्कृत्य वायवे
यथाशक्ति प्रवक्ष्यामः ॥ ७ ॥

वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः, प्राणोदानसमानव्यानापानात्मा,
प्रवर्त्तकश्चेष्टानामुच्चावचानां, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्व्वे-
न्द्रियाणामुद्योतकः, सर्व्वेन्द्रियार्थानामतिबोद्धा, सर्व्वशरीर-
धातुवूहकरः, स्वानक्रूरः शरीरस्य प्रवर्त्तको वा, अतः प्रकृतिः
स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलम्, हर्षोत्साहयोर्योनिः, समी-
रणोद्वेगोद्वेगसंशोषणः क्षेप्रा बहिर्मेलानां, स्थूलाणुसीतसां
भेत्ता, कर्त्ता गर्भाकृतीनां, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्य-
कुपितः ॥ ८ ॥

कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति,
बलवणैः सुखायुषामुपप्राप्ताय भवति, मनोव्याहर्षयति, सर्व्वे-
न्द्रियाणुपहन्ति, निहन्ति गर्भान्, विकृतिमापादयत्यतिकाल-

धारयति, भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापान् जनयति, प्राणांश्चोप-
रुणद्धि ॥ ९ ॥

प्रकृतिभूतस्य खल्वस्य लोके चरतः कर्माणीमानि भवन्ति ।
तद्यथा, - धरणीधारणं ज्वलनं ज्वालनं आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रह-
गणानां सन्तानगतिविधानं ऋष्टिश्च मेघानाम् अपाञ्च विसर्गः
प्रवर्त्तनं स्रोतसां पुष्पफलानाञ्चाभिनिर्वर्त्तनमुद्भेदनञ्चोद्भिदा-
नामृतूनां प्रविभागः विभागो धातूनां धातुमानसंस्थानव्यक्तिः,
बीजाभिसंस्कारः शस्याभिवर्द्धनं विक्लेदीपशोषणमवैकारिक-
विकारश्चेति ॥ १० ॥

प्रकुपितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्माणीमानि भवन्ति ।
तद्यथा शिखरिशिखरावमन्यनसुन्मथनमनोकहानामुत्पीडनं
सागराणामुद्वर्त्तनं सरसां प्रतिसरणमापगानामाकम्पनञ्च
भूमेराधमनमम्बुदातां जीहारनिर्झादप्रांशुसिकतामत्स्यमेको-
रगक्षारसधिराश्माशनिविसर्गो व्यापादनञ्च प्रसामृतूनां शस्या-
नाभसङ्घातो भूतानाञ्चोपसर्गो भावानाञ्चाभावकरणम् चतुर्थ-
गान्तकराणां मेघसूयानलानां विसर्गः ॥ ११ ॥

सहि भगवान् प्रभवश्चाव्ययश्च भूतानां भवाभावकरः ।
सुखासुखयोर्विधाता मृत्युर्थसो नियन्ता प्रजीपतिरदितिर्विश्व-
कर्मा विश्वरूपः सर्व्वगः सर्व्वतन्त्राणां विधाता भावानामणु-
र्विभुर्विष्णुः क्रान्ता लोकानां वायुरेव भगवानिति ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वा वार्थ्योविदवची मारीचिरुवाच यद्यप्येवमेतत्
किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति भिषग्विद्यायाम्,
भिषग्विद्यां वाधिकृत्य कथां प्रवर्त्तते ॥ १३ ॥

वाय्वोविद उवाच भिषक् पवनमतिबलमतिपरुषमति-
शौघकारिणमात्ययिकश्चेन्नानुनिश्चयेत् सहसाप्रकुपितमति-
प्रयतः कथमयेऽभिरक्षितुमभिधास्यति प्रागेवैनमत्ययभयादिति ।
वायोयंयार्थां स्तुतिरपि भवत्यारोग्याय बलवर्णवृद्धये वर्चस्वित्वा-
योपचयाय च ज्ञानोपपत्तये परमायुःप्रकर्षाय चेति ॥ १४ ॥

मारौचिर्वाच अग्निरेव पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः
शुभाशुभानि करोति । तद्यथा पृक्तिमपृक्तिं दर्शनमदर्शनं
मात्रामात्रत्वमुष्मणः प्रकृतिविकृतिवर्णौ शौर्यं भयं क्रोधं हर्षं
मोहं प्रसादमित्येवमादीनि चापराणि इन्द्रादीनीति ॥ १५ ॥

तच्छ्रुत्वा मारौचिर्वचः काश्यप उवाच सोम एव शरीरे
श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति । तद्यथा-
दाहं शैथिल्यमुपचयं काशमुत्साहमालस्यं वृषतां क्लीवतां
ज्ञानमज्ञानं बुद्धिं मोहमेवमादीनि चापराणि इन्द्रादी-
नीति ॥ १६ ॥

तच्छ्रुत्वा काश्यप उवाच भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेय उवाच ।
सर्व्व एव भवन्तः सम्यगाहुरन्यत्रैकान्तिकं वर्चतात् । सर्व्व एव
खलु वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतिभूताः पुरुषमव्यग्रन्दित्र्यं बल-
वर्णसुखोपपन्नमायुषा मंहतोपपादयन्ति । सम्यगेवाचरिता
धर्मार्थकामा निःश्रेयसेन महता पुरुषमिह चासुप्तिंश्च लोके ।
विकृतास्त्वेन महता विपर्य्ययेणोपपादयन्ति । ऋतवच्चय-
द्वेव विकृतिमापन्ना लोकमशुभेनोपघातकाले । इत्येतदृषयः
सर्व्व एवानुमेनिरे धचनुमात्रेयस्य भगवतोऽभिननन्दश्चेति ॥ १७ ॥

भवति चात्र ।

तदात्रेयवचः श्रुत्वा सर्व्व एवानुमेनिरे ।

ऋषयोऽभिननन्दुश्च यथेन्द्रवचनं सुराः ॥ १८ ॥

तत्र ओक्ती ।

गुणाः षड् विविधो हेतुर्विविधं कर्म तत्पुनः ।

वायोश्चतुर्विधं कर्म पृथक् च कफपित्तयोः ॥

महर्षीणां मतिर्या या पुनर्व्वसुमतिश्च या ।

कलाकलीये वातस्य तत्सर्व्वं सम्प्रकाशितम् ॥ १९ ॥

इति निर्देशचतुष्कम् ।

इत्यग्निवेशकृते तस्मै चरकप्रतिसंस्कृते । ओकस्थाने

वातकलाकलीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः स्त्रेहाध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह ।

स्त्रेहाहं भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सांख्यैः संख्यातसंख्यैः सहासीनं पुनर्व्वसुम् ।

जगद्वितार्थं प्रपृच्छ बह्निवेशः स्वसंशयम् ॥

किं योनयः कति स्त्रेहाः के च स्त्रेहगुणाः पृथक् ।

कालानुपाने के कस्य कति काश्च विचारणाः ॥

कतिमात्राः कथंमानाः काच केषूपदिश्यते ।

कश्च केभ्यो हितः स्त्रेहः प्रकर्षः स्त्रेहने च कः ॥

स्नेह्याः के के च न स्नेह्याः स्निग्धातिस्निग्धलक्षणम् ।

किं पानात् प्रथमं पीते जीर्णे किञ्च हिताहितम् ॥

के मृदुक्रूरकोष्ठाः का व्यापदः सिद्धयश्च काः ।

अक्ते संशोधने चैव स्नेहे का वृत्तिरिष्यते ॥

विचारणाः केषु योच्या विधिना केन वत् प्रभो ।

स्नेहस्यामितविज्ञान ! ज्ञानमिच्छामि वेदितुम् ॥ २ ॥

अथ तत् संशयच्छेत्ता प्रतुगवाच पुनर्व्वसुः ।

स्नेहानां द्विविधा चासौ योनिः स्थावरजङ्गमा ॥ ३ ॥

तिलः पियाळाभिषुकौ विभीतक-

श्चिवाभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।

कुंसुम्भवित्त्वाकमूलकातसौ :

निकोठकाक्षोडकरञ्जशियुकाः ॥

स्नेहाश्रयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा

सुरजाङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ।

तेषां दधिक्षीरघृतामिषं वसा

स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते ॥ ४ ॥

सर्व्वेषां तैलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।

बलार्थे स्नेहेने चाग्रमैरण्डान्तु विरेचने ॥ ५ ॥

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्व्वस्नेहोत्तमा मताः ।

एग्यश्चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्त्तनात् ॥

घृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम् ।

निर्व्वापयं मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥

मार्दवत्वं न च स्नेहवर्द्धनं बलवर्द्धनम् ।

त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥
 विद्धभग्नाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।
 पौरुषोपचये स्त्रेहे व्यायामे चैधते वसा ॥
 बलशुक्ररसस्त्रेष्ममेदोमज्जाविवर्द्धनः ।
 मज्जा विशेषतोऽस्थ्वाञ्च बलकृत् स्त्रेहने हितः ॥ ६ ॥
 सर्पिः शरदि पातव्यं वसा मज्जा च माधवे ।
 तैलं प्रावृषि नातुगृष्णाशीते स्त्रेहं पिवेन्नरः ॥ ७ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रावुष्णं चापि पिवेन्नरः ।
 स्त्रेष्माधिके दिवाशीते पित्ते चामलभास्करे ॥
 अतुगृष्णं वा दिवापीतो वातपित्ताधिकेन च ।
 मूर्च्छां पिपासामुन्मादं कामलां वा समौरयेत् ॥
 शीते रात्रौ पिवन् स्त्रेहं नरः स्त्रेष्माधिकोऽपि वा ।
 आनाहमरुचिं शूलं पाण्डुतां वा समृच्छति ॥ ८ ॥
 जलमुष्णं घृते पेयं यूषस्तैलेऽनुशस्यते ।
 वसामज्जोस्तु मण्डः स्यात् सर्वेषूप्णसथाम्बु वा ॥ ९ ॥
 ओदनश्च विलेपौ च रसो मांसं पयोदधि ।
 यवागूः सूयशाकौ च यूषः काम्बलिकः खडः ॥
 संक्तवस्तिस्तपिष्टञ्च मद्यं लेहास्तथैव च ।
 भक्ष्यमभ्यञ्जनं वस्तिस्तथा चोत्तरवस्तयः ॥
 गण्डूषः कर्णतैलञ्च नस्तकर्माक्षितर्पणम् ।
 चतुर्विंशतिरित्येताः स्त्रेहस्य प्रविचारणाः ॥ १० ॥
 अक्लपेयस्तु यः स्त्रेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।
 स्त्रेहस्य स भिषग्दृष्टः कल्पः प्राथमकल्पिकः ॥ ११ ॥

रसैश्चोपहितः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।
 षड्भिस्त्रिषष्टिधा संख्याः प्राप्नोतीत्येकश्च केवलः ॥
 एवमेताश्चतुःषष्टिः स्नेहानां प्रविचारणाः ।
 श्रीकर्तुर्व्याधिपुरुषान् प्रयोज्या जानता भवेत् ॥ १२ ॥
 अहोरात्रमहः कृतस्त्रमर्धाहञ्च प्रतीक्ष्यते ॥
 प्रधाना मध्यमा ऋखा स्नेहमात्रा जरां प्रति ।
 इति तिस्रः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानतः ॥ १३ ॥
 तासां प्रयोगान् ब्रूयामि पुरुषं पुरुषं प्रति ।
 प्रभूतस्नेहनित्या ये क्षुत्पिपासासहा नराः ॥
 पावकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले ।
 गुल्मिनः सर्पदृष्टाश्च वीसर्पोपहतांश्च ये ॥
 उन्मत्ताः कृच्छ्रमूवाश्च गाढवच्चंस एव च ।
 पिवेयुरुत्तमां मात्रां तस्याः पाने गुणान् शृणु ॥
 विकारान् शमयतेऽपि शौघं सम्यक् प्रयोजिता ।
 दोषानुकुर्विणी मात्रा सर्व्वमार्गानुसारिणी ॥
 बल्या पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥ १४ ॥
 अरूष्कस्फोटपिडकाकण्डूपामाभिरर्हिताः ।
 कुष्ठिनश्च प्रमौढाश्च वातशोणितिकाश्च ये ॥
 नातिबल्लशिनश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च ।
 पिवेयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाश्चापि ये बले ॥
 मात्रैषा मेन्दुविभ्रंशा न चातिबलहारिणी ।
 सुखेन च स्नेहयन्ति शोधनार्थं च युज्यते ॥ १५ ॥
 र्येतु वृषाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।

रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्नयश्च ये ॥
 ज्वरातिसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
 स्नेहमात्रां पिवेयुस्ते ऋक्षां ये चावरा बले ॥
 परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनवृंहणी ।
 वृथा बल्या निराबाधा चिरञ्चाप्यनुवर्तते ॥ १६ ॥
 वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः ।
 चक्षुःकामाः क्षतक्षीणा वृद्धा बालास्तथाबलाः ॥
 आयुःप्रकर्षकामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः ।
 पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥
 दीप्तिग्रीवः स्मृतिमेधाग्निबुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।
 पिवेयुः सर्पिराक्षीश्च दहशस्त्रविषाग्निभिः ॥ १७ ॥
 प्रवृषस्तेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः ।
 वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥
 बलं तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरगावताम् ।
 स्निग्धस्त्वणतनुत्वक्तां येष काङ्क्षन्ति देहिनः ॥
 कृमिकोष्ठाः क्रूरकोष्ठास्तथा नाडीभिरर्हिताः ।
 पिवेयुः शीतले काले तैलं तैलोष्णित्वांश्च ये ॥ १८ ॥
 वातातपसङ्गा येष रुद्धा भाराध्वकर्षिताः ।
 संशुष्करेतोरुधिराः क्षिप्तकफमेदसः ॥
 अस्थिसन्धिसिरास्रायुमर्मकोष्ठमहारजः ।
 बलवान् मासतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति ॥
 महश्चाग्निबलं येषां वसासात्मगाश्च ये नराः ।
 तेषां स्नेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥ १९ ॥

दीप्ताग्रयः क्लीं शसहा वक्षराः स्नेहसेविनः ।

वातार्ताः क्रूरकोष्ठाश्च स्नेह्या मज्जानमाप्नुयुः ॥ २० ॥

येभ्यो येभ्यो हितो यो यः स्नेहः स परिकीर्तितः ।

स्नेहनस्य प्रकर्षौ तु सप्तरात्रिरात्रौ ॥ २१ ॥

स्वेद्याः शोधयितव्याश्च रुक्षां वातविकारिणः ।

व्यायाममद्यस्त्रीनित्याः स्नेह्याः सुर्ये च चिन्तकाः ॥ २२ ॥

संशोधनादृते येषां रुक्षणं सम्प्रवक्ष्यते ।

न तेषां स्नेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥

अभिष्यन्दाननगुदा नित्यमन्दाग्रयश्च ये ।

तृष्णासूक्ष्मापरीताश्च गर्भिण्यास्तृणशोषिणः ॥

अन्नद्विषच्छर्दयन्तो जठरामगरार्हिताः ।

दुर्बलाश्च प्रतान्ताश्च स्नेहग्लाना मदातुराः ॥

न स्नेह्या वर्त्तमानेषु न नस्तोवस्तिकर्मसु ।

स्नेहपानात् प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥ २३ ॥

पूरीषं यथितं रुक्षं वायुरप्रगुणो मृदुः ।

पक्ता खरत्वं रौक्ष्यञ्च गात्रस्यासिग्धलक्षणम् ॥ २४ ॥

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः सिग्धमसंहतम् ।

मार्दवं सिग्धता चाङ्गे सिग्धानामुपजायते ॥ २५ ॥

पाण्डुता गौरवं जाड्यं पूरीषलांविपक्वता ।

तन्त्रौररुचिरतृक्लेशः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ २६ ॥

द्रवोष्णमेनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः ।

नातिस्निग्धमसङ्कीर्णं श्वः स्नेहं पातुमिच्छता ॥

पिशत् संशमनं स्नेहमन्नं काले प्रकाङ्क्षितः ।

शुद्धार्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिवेन्नरः ॥
 उष्णोदकोपचारी स्याद् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
 शक्नुन्मूत्रानिलोद्गारानुदीर्णांश्च न धारयेत् ॥
 व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमातपौ ।
 वर्जयेदप्रवार्तञ्च सेवेत शयनासनम् ॥
 स्नेहं पीत्वा नरे स्नेहं प्रतिभुञ्जान एवच ।
 स्नेहमिथ्योपचारादि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ २७ ॥
 मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यश्वोपसेवया ।
 स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ २८ ॥
 गुडमिन्दुरसं मस्तु तौरमुज्जोडितं दधि ।
 पायंसं क्लमरं सर्पिः काश्मर्थ्यं विफलारसम् ॥
 द्राक्षारसं पीलुरसं जलमुष्णमथापि वा ।
 मद्यं वा तरुणं पीत्वा मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥
 विरेचयन्ति नैतानि क्रूरकोष्ठं कदाचन ।
 भवति क्रूरकोष्ठस्य ग्रहणप्रतुल्लङ्घनानिला ॥
 उदीर्णपित्ताल्पकफा ग्रहणी मन्दसारता ।
 मृदुकोष्ठस्य तस्मात् स सुविरेच्यो नरः स्मृतः ॥ २९ ॥
 उदीर्णपित्तां ग्रहणी यस्य चाग्निबलं महत् ।
 भस्मीभवति तस्यांशुः स्नेहः पीतोऽग्नितेजसा ॥
 स जग्धा स्नेहमात्रां तामोजः प्रक्षारयन् बली ।
 स्नेहाग्निरुत्तमां तृष्णां सोपसर्गामुदीरयेत् ॥
 नालं स्नेहसमृद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
 स चेत् सुशीतं सलिलं तासां दयति दह्यते ॥

यथैवाशीविषः कक्षमध्यगः स्वविषाग्निना ॥ ३० ॥
 अजीर्णे यदि तु स्नेहे तृष्णा स्याच्छर्दयेद् भिषक् ।
 शीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रुक्षान्नमुल्लिखेत् ॥
 न सर्पिः केवले पित्ते पेयं सामे विशिषतः ।
 सर्व्वं ह्याद्यचरेद्देहं हत्वा सञ्ज्ञाञ्च मारयेत् ॥
 तन्त्रीरुत्क्रेश आनाहो ज्वरः स्तम्भो विसञ्ज्ञता ।
 कुष्ठानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोथार्थांश्चरुचिस्तृषा ॥
 जठरं ग्रहणीदोषः स्तैमित्यं वाक्यनिग्रहः ।
 शूलमामप्रदोषश्च जायते स्नेहविभ्रमात् ॥
 तवापुण्ड्रिखनं शस्तं स्वेदः कालप्रतीक्षणम् ।
 प्रति प्रति व्याधिवलं बुद्ध्वा संसनमेव च ॥ .
 तक्रारिष्टप्रयोगश्च रुक्षपानान्नसेवनम् ।
 मूत्राणां विफलायाश्च स्नेहव्यापत्तिभेषजम् ॥ ३१ ॥
 अकाले चाहितश्चैव मात्रया नच योजितः ।
 स्नेहो मिथ्योपचाराच्च व्यापदेतातिसेवितः ॥
 स्नेहात् प्रस्कन्दनो जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिवेत्
 स्नेहञ्च द्रवमुष्णञ्च व्रह्मं भुक्त्वा रसौदनम् ।
 एकाहोपरतस्तद्वत् भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिवेत् ।
 ह्यात्तुं संशोधनार्थाय वृत्तिः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ ३२ ॥ .
 स्नेहद्विषः स्नेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ।
 क्लेशांसहा मन्दान्नित्यास्तेषामिष्टा विचारणा ॥
 लावृतैतिरिमायूरहंसवाराहकौक्कुटाः ।
 गव्याजौरभ्रमातुल्याश्च रसाः सुग्राः स्नेहने हिताः ॥

यवकोलकुलत्याश्च स्नेहाः सगुडशर्कराः ।
 दाडिमं दधि सव्योषं रससंयोगसंग्रहः ॥ ३३ ॥
 स्नेहयन्ति तिलाः पूर्व्यं जग्धाः सस्नेहफाणिताः ।
 कृशराश्च बहुस्नेहास्तिलकाम्बलिकास्तथा ॥
 फाणितं शृङ्गवेरञ्च तैलञ्च सुरया सह ।
 पिवेद्बुद्धो भृतैर्मसैर्जीर्णैश्श्रीयाच्च भोजनम् ॥
 तैलं सुरायाः मण्डेन वसां मज्जानमेव वा ।
 पिवेत् सफाणितं क्षीरं नरः स्निह्यति वातिकः ॥
 धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सशर्करं पयः ।
 नरः स्निह्यति पीत्वा वा सरं दध्नाः सफाणितम् ॥
 पाञ्चप्रसृतिकीं पेया पायसो माषमिश्रकः ।
 क्षीरसिद्धो बहुस्नेहः स्नेहयेदचिरान्नरम् ॥
 सर्पिस्तैलवसामज्जतण्डुलप्रसृतैः कृता ।
 पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेयास्नेहनमिच्छता ॥ ३४ ॥
 यान्यन्तूपौदकं मांसं गुडं दधि पयस्तिलान् ।
 कुष्ठी शोषी प्रमेही च स्नेहने न प्रयोजयेत् ॥
 स्नेहैर्यथास्वं तान् सिद्धैः स्नेहयेदविकारिभिः ।
 पिप्पलीभिर्हरौतक्या सिद्धैस्त्रिफलायाधि वा ॥ ३५ ॥
 द्राक्षामलकयूषाभ्यां दध्ना चास्नेन साधयेत् ।
 व्योषगर्भं भिषक् स्नेहं पीत्वा स्निह्यति तन्नरः ॥
 यवकोलकुलत्यानां रसाः क्षीरं सुरा दधि ।
 क्षीरसर्पिश्च तत्सिद्धं स्नेहनीयं हृतोत्तमम् ॥
 तैलमज्जवसासर्पिर्वदविफालारसैः ।

योनिशुक्रप्रदोषेषु सांधयित्वा प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥
 गृह्णात्यस्व यथा वस्त्रं प्रस्रवत्यधिकं यथा ।
 तथाग्निजीर्ण्यति स्नेहं तथा स्रवति चाधिकम् ॥
 यथा वा क्लेद्यमृतपिण्डमासिक्तं त्वरया जलम् ।
 स्रवति संसते स्नेहस्तथा त्वरितं सेवितः ॥ ३७ ॥
 लवणोपहिताः स्नेहाः स्नेहयन्तश्चिरान्तरम् ।
 तद्ग्राभिषण्दं रसचञ्चलं सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ ३८ ॥
 स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम् ।
 स्नेहस्वेदोपप्रवृत्त्यु संशोधनमग्रेतरम् ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोकः ।

स्नेहाः स्नेहविधिः कृतस्त्रव्यापत्सिद्धिः सभेषजा ।
 यथाप्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना ॥ ४० ॥

एत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

स्नेहाध्यायो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः स्वेदाध्यायं व्याख्यास्याम इति ह

स्नेहाह भगवानावेयः ॥ १ ॥

अतः स्वेदाः प्रवृत्त्यन्ते यैर्यथावत् प्रयोजितैः ।
 स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा कृतकफात्मकाः ॥

स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनावजितेऽनिले ।
 पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथञ्चन ॥
 शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
 नमयन्ति यथान्यायं किंपुनर्जीवतो नरान् ॥ २ ॥
 रोगर्तुव्याधितापेक्षो नांतुगृष्णोऽतिमृदुर्न च ।
 द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेदः क्राव्यकरो मतः ॥
 व्याधौ शीते शरीरे च महास्वेदो महाबले ।
 दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ३ ॥
 वातश्चैष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
 सिग्धरुक्षस्तथा सिग्धो रुक्षश्चाप्युपकल्पितः ॥
 आमामयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते ।
 रुक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥
 वृषणौ हृदयं दृष्टौ स्वेदयेन्मृदु वा नवा ।
 मध्यमं वंक्ष्णौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥
 सुशुद्धैर्लक्तकैः पिण्डा गोधूमानामथापि वा ।
 पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेदः सम्बृत्य चक्षुषी ॥
 मुक्ताबलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि ।
 जलाद्रिजैर्लजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥ ४ ॥
 शीतशूलवृषणैः स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
 मञ्जाते मार्द्वे च स्वेदे स्वेदनादिरतिर्मता ॥ ५ ॥
 पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरमदनं तृषा ।
 दाहः स्वेदाङ्गदौर्बल्यमतिस्निग्धस्य लक्षणम् ॥
 उक्तस्तस्याश्रितौ यो यैश्चिकः सर्व्वशो विधिः ।

सोऽतिस्निग्धस्य कर्तव्यो मधुरः सिग्धशीतलः ॥ ६ ॥
 कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
 पित्तिनां सातिसाराणां रुक्षाणां मधुमेहिनाम् ॥
 विदग्धभट्टवृद्धानां विषमद्यविकारिणाम् ।
 श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥
 तृष्यतां क्षुधितानाञ्च क्रुद्धानां शोचतामपि ।
 कामलुपदरिणाञ्चैव क्षतानामाद्यरोगिणाम् ॥
 दुर्बलातिविशुद्धानामुपक्षीणौजसां तथा ।
 भिषक् तैमिरिकाणाञ्च न स्वेदमवतारयेत् ॥ ७ ॥
 प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्वासेष्वलाघवे ।
 कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलगर्हे ॥
 अर्द्धतैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके ।
 कोष्ठानाहविबन्धेषु शुक्राघाते विजृम्भके ॥
 पाश्वेपृष्ठकटौकुचिसंग्रहे गृध्रसीषु च ।
 मूलकच्छे महत्वे च मुष्कयोरङ्गमर्द्धके ॥
 पादोरुजानुजङ्घार्त्तिसंग्रहे श्लेष्मयावपि ।
 खल्लोष्णामेषु शीते च वेपथौ वातकण्ठके ॥
 सङ्कोचायामशूलेषु स्तम्भगौस्वसृप्तिषु ।
 सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ ८ ॥
 तिलमाषकुलत्याम्बुततैलामिषौदनैः ।
 पायसैः क्लृप्तरैर्सांसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥
 गोखरोष्ठ्वराहाश्लशक्लङ्गिः सतुषैर्यवैः ।
 सिकतापांशुपाषाणकरीषायसंपूठकैः ॥

श्लैष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्वैर्वातिकान् समुपाचरेत् ॥ ६ ॥

द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ।

भूगृहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृहेषु च ।

विधूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः खिद्यति ना सुखम् ॥ १० ॥

ग्राम्यान्पौदकं मांसं पयो वस्तशिरस्तथा ।

वराहमध्यपित्तासृक्स्नेहवत्तिलतण्डुलाः ॥

इत्थेतानि समुत्क्राथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।

देशकालविभागज्ञो युक्तप्रेक्षो भिषक्तमः ॥ ११ ॥

वारुणामृतकैरण्डशिशुमूलकसर्षपैः ।

वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्वत्थान्तकस्य च ॥

शोभाञ्जनकशैरीयमालतीसुरसार्ज्जकैः ।

पत्रैस्तृक्काथ्य मलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥

भूतीकपञ्चमूलाभ्यां शैरीयैर्दधिमस्तुना ।

मूत्रैरस्त्रैश्च स्नेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ १२ ॥

एतएव च निर्यूरहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके ।

स्वेदनार्थं घृतंक्षौरतैलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥ १३ ॥

गोधूमशकलैश्च शैरीयवानामम्लसंयुतैः ।

स्नेहक्रिण्वलवणैरुपनाहः प्रसस्यते ॥

गन्धैः सुरायाः किट्टिनं जीवन्तग्रा शतपुष्पया ।

उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् ॥

चर्मभिश्चोपनद्धयः सलोमभिरपूतिभिः ।

उष्णावीर्यैरलाभेतु कौशेयाविकशाटकैः ॥

रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेत् मुञ्चेद्रात्रौ दिवा कृतम् ।

विदाहपरिहारार्थं स्नात् प्रकर्षस्तु शीतले ॥ १४ ॥

सङ्करः प्रस्तरो नाड्यौ परिषेकोऽवगाहनम् ।

जेन्ताकोऽश्वघनः कर्षुः कुटी भूः कुम्भिकैव च ।

कुपो हीलाक इत्येते स्वे देयन्ति तयोदश ।

तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वानिवानुपूर्वशः ॥ १५ ॥

तत्र वक्षान्तरितैरवक्षान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं
सङ्करस्वेद इति विद्यात् ॥ १६ ॥

शुकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारपायसकृशरोत्कारिका-
दीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलीरुवुकार्क-
पत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्वगात्रस्य शयानस्योपरिस्वेदनं प्रस्तर-
स्वेद इति विद्यात् ॥ १७ ॥

स्वेदद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशङ्कादीनां मृगशकुनि-
प्रिशितशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावानां वा यथाहर्ममलवण-
स्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भा वास्पमनुतूवमन्त्रा-
मुत्कथितानां नाड्या शरेष्ठीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतम-
कृतया गजाम्बुहस्तसंस्थानया व्यसमदीर्घया व्यामाद्विध्यदीर्घया वा
व्यामचतुर्भायाष्टभागमूलायपरिणाहस्रोतसा सर्वतो वातहर-
प्रवसम्बृत्तद्विद्रया द्विस्त्रिंशो विनमितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्त-
गावो वास्पमुपहरेत् वास्यो ह्यनूर्द्ध्वगांमी विहतचण्डवेगस्त्वच
मविदहन् मुखं स्वेदयतीति नाड्यौस्वेदः ॥ १८ ॥

वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्काथैः सुखीष्णैः
कुम्भीर्वर्षुनिकाः प्रनाड्यौ पूर्णित्वा यथाहंसिद्धस्नेहाभ्यक्त-
गावं वक्षावकम् परिषेचयेदिति परिषेकः ॥ १९ ॥

वातहरोत्क्राथक्षीरतैलघृतपिण्डितरमोष्णसलिलकोष्ठकाव-
गाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ॥ २० ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत । तत्र पूर्वस्यां दिशश्च-
त्तरस्याम्वा गुणवति प्रथमं भूमिभागे कृष्णमृत्तिके सुवर्ण-
मृत्तिके वा परीवापपुष्करिणादीनां जलाशयानामन्यतमस्य
कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ
वा अरत्नीः सूपक्रम्योदकात् प्राङ्मुखं मुदङ्मुखं वाभिमुख-
तीर्थं कूटागारं कारयेत् । उत्तमधविस्तारतः परमरत्नीः षोडश
समन्तात् सुवृत्तं मृत्कर्मसम्पन्नमनेकवातायनम् । अथ कूटा-
गारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्नीविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां
कारयेदाकपाटात् । मध्ये चाथ कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं
पुरुषप्रमाणं मृन्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मछिद्रमङ्गारकोष्ठक-
स्तम्भं सपिधानकं कारयेत् । तच्च खादिराणामाश्वकर्णादी-
नाम्वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत् । स यदा जानीयात् साधु-
दग्धानि काष्ठानि गतधूमानि, अवतप्तञ्च केवलमग्निना तद-
ग्निगृहं स्वेदयोगेन चोष्मणा युक्तमिति तत्रैनं पुरुषं वातहरा-
भ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छिन्नं प्रवेशयेत्, प्रवेशयञ्चैनमनुशिष्यात्, सौम्य !
प्रविश्य कल्प्यणाधारोग्याय चेति । प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधि-
रुह्य पार्श्वीपपार्श्वीभ्यां यथासुखं शयीथाः, नच त्वया स्वेद-
मूर्च्छापरीतेनापि सतां पिण्डिकैषा विमोक्तव्या आप्राणोच्छ्वा-
सात् । अश्वमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात् हारमनधिगच्छन्
स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः, तस्मात् पिण्डिका-
मेनां न कथञ्चन मुञ्चेथाः । त्वं यदा जानीयाः, विगताभि-

थन्दमात्मानं सम्याक् प्रसृतस्वेदपिच्छं सर्व्वस्रोतोविमुक्तं लघू-
भूतमपगतविवद्वस्तम्भसुप्तिवेदनागौरवमिति ततस्तां प्रशिङ्का-
मनुसरन् द्वारं प्रपदेयथाः । निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषीः
परिपालनार्थं शीतोद्द्रकमुपस्पृशेयथाः । अपगतमन्तापक्कमस्तु
मुहूर्त्तात् सुखोष्णान् वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽभ्यासाः ।
इति जेन्ताकस्वेदः ॥ २१ ॥

शयानस्य प्रमाणेन घनामश्रमयौ शिलांम् ।
तापयित्वा मासतघ्नैर्दारुभिः सम्प्रदीपितैः ॥
व्यपोह्य सर्व्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलांमथ कुर्व्वीत कौषेयाविक्रसंस्तरांम् ॥
तस्यां स्वयत्तसर्व्वङ्गः शयानः खिद्यते सुखम् ।
रौरवाजिनकौषेयप्रावारादैः सुखं वृतः ॥
इतुप्रक्तोऽश्मघनस्वेदः कर्षुस्वेदः प्रवक्ष्यते ॥ २२ ॥
खानयेच्छयनस्याधः कर्षुं स्थानविभागवित् ।
दौर्गैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षुं पूरयेत्ततः ॥
तस्यामुपरिश्रय्यायां स्वपन् खिद्यति ना सुखम् ॥ २३ ॥
अनतुप्रतूषेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् ।
घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठादैः सम्प्रलेपयेत् ॥
कुटीमधेयं भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णाञ्चोपकल्पयेत् ।
प्रावाराजिन्कौषेयकुत्थकस्वलगोलकैः ॥
स शशिङ्काभिरङ्गारपूर्णाभिस्ताञ्च सर्व्वशः ।
परिवार्यान्तरारोहेदंभ्यक्तः खिद्यते सुखम् ॥ २४ ॥
य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु ।

प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते ॥ २५ ॥
 कुम्भीं वातहरकाथपूणां भूमौ निखातयेत् ।
 अर्द्धभागं विभागस्वा शयनं तत्र चोपरि ॥
 स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम् ।
 अथ कुम्भां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान् ॥
 पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः खिद्यति नां सुखम् ।
 सुसम्बृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्निहैरनिलनाशनैः ॥ २६ ॥
 कूपं शयनविस्तारं द्विगुणञ्चापि वेधतः ।
 देशे निवाते शस्ते च कुप्यादन्तः सुमार्जितम् ॥
 हस्तप्रखण्डोऽङ्गोऽष्टाङ्गं करीषैर्दग्धपूरिते ।
 खवच्छन्नः सुसंस्तीर्णोऽभ्यक्तः खिद्यति नां सुखम् ॥ २७ ॥
 धौतीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।
 शयनान्तः प्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ॥
 सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् ।
 खवच्छन्नः स्वप्रस्तवाभ्यक्तः खिद्यति नां सुखम् ॥
 होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणां ।
 इति त्रयोदशविधः स्निहोऽग्निगुणसंश्रयः ॥ २८ ॥
 व्यायामं उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधाम् ।
 बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाह वातपाः ॥
 स्निहयन्ति दृशैतानि नरमग्निगुणादन्ते ।
 इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ॥ २९ ॥
 एकाङ्गसर्वाङ्गतः स्निग्धोऽक्षस्तथैव च ।
 इत्येतत् विविधं बन्धं स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितः ॥

स्निग्धः खेदैरुपक्रान्त्यः स्निग्धः पथ्याशनी भवेत् ।

तदहः स्विन्नगावस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकाः ।

स्वेदो यथा कार्य्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।

यत्र देशे यथायोग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥

स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथातिस्विन्नभेषजम् ।

अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥

त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।

संगहेष च षट्स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥

स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।

शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्व्वसुः ॥ ३१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

स्वेदाध्यायो नाम चतुर्हशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति च

स्माह भगवानाद्वेधः ॥ १ ॥

इह खलु राजानं राजमात्रमन्यं वा विपुलद्रव्यं सम्भृत-
सम्भारं वसनं विरेचनं पाययितुकामेन भिषजा प्रागेवौषध-
पानात् सम्भारा उपकल्पनीया भवन्ति । सम्यक् चैव हि
गच्छत्यौषधे प्रतिभोगार्थाः व्यापन्ने चौषधे व्यापदः परिसंज्ञाव

प्रतीकारार्थाः । न हि सन्निकृष्टे काले प्रादुर्भूतायामापदि सत्यामपि क्रयाक्रये सुकरमाशु सम्भरणमौषधानां यथावदितेष्टं वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ॥ २ ॥

ननु भगवन्नादावेव ज्ञानवता तथा प्रतिविधातव्यम् यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन । सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा व्यापञ्चासम्यक् प्रयोगनिमित्ता । अथ सम्यगसम्यक् च समारब्धं कर्म सिध्दति व्यापद्यते वा नियमेन तुल्यं भवन्ति ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ ३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । शक्यं तथा प्रतिविधातुमस्माभिरस्मद्विधैर्वाप्यग्निवेश यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन । तच्च प्रयोगसौष्ठवमुपदेष्टुं यथावन्नहि कश्चिदस्ति य एतदेव उपदिष्टमुपधारयितुमुत्सहेत उपधाव्यं वा तथा प्रतिपत्तुं प्रयोक्तुं वा । सूक्ष्माणि हि दोषभेषजदेशकालबलशरीराहार-सात्मासत्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि । यान्यनुचिन्तामानानि विमलन्निपुणबुद्धेरपि बुद्धिमाकुलीकुर्याः किंपुद्गरत्यबुद्धेः । तस्मादुभयमेतद् यथोर्विदुपदेक्ष्यामः सम्यक् प्रयोगञ्चौषधानां व्यापन्नानाञ्च व्यापत्साधनानि सिद्धिपूर्तरंकालम् । इदानीं तावत् संभारान् विविधानपि समासेनोपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

तद्वयथा—दृढं निवार्त प्रवातैकदेशं सुखप्रविचारमनुपत्यकं धूमातपरजसामनं भिगमनीयमनिष्टानाञ्च शब्दस्पर्श-रसरूपगन्धानां सोपानोद्धखलमुषलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसोपेतं वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत् पूर्व्वंमुप-कल्पयेत् ॥ ५ ॥

ततः शीलश्रीचाचारानुरागदाह्यप्रादक्षिण्योपपन्नानुप-
 चारकुशलान् सर्व्वकर्मसु पर्य्यवदातान्सूपौदनपाचकस्नाप-
 कसम्बाहकोत्यापकसम्बेशकौषधपेषकांश्च परिचारकान् सर्व्व-
 कर्मस्वप्रतिकूलान्, तथा गीतवादित्रोल्लापकश्लोकगाथाख्यायि-
 केतिहासपुराणकुशलानभिप्रायज्ञानंनुमतंश्च देशकालविदः
 परिषद्यांश्च । तथा लावकप्रिञ्जलशशहरिणैककालपुच्छकमृग-
 मातृकोरभ्रान् । गां दोग्ध्रीं शीलवतीमनासुरां जीवद्भुत्सुं
 सुप्रतिविहिततृणशरणपानीयाम् । पात्राचमनीयोदकोष्ठ-
 मणिकघठपिठरपर्य्योगकुम्भीकुम्भकुण्डशरावदर्व्वीकटोदञ्चन-
 परिपचनमभ्यानचर्मचेलसूत्रकार्पासोर्णाद्रीनिच शयनासना-
 दीनि चोपन्यस्तभुङ्गारप्रतियहाणि सुप्रयुक्तास्तरणीतरप्रच्छदोप-
 धानानि स्वापाश्रयाणि सम्बेशनस्त्रिहस्वेदाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकानु-
 लेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनमूत्रीच्चारकर्म-
 णामुपचारसुखानि सुप्रक्षालितोपधानाश्च सुस्नहणस्वरमध्यमा
 दृषदः शस्त्राणि चोपकरणार्थानि । धूमनेत्रञ्च वस्तिनेत्रञ्चात्तर-
 वस्तिकञ्च कुशहस्तकञ्च तुलाञ्च मानभागदञ्च घृततैलवसा-
 मज्जक्षौद्रफाणितलवणैश्वनोदकमधुसीधुसुरासौवीरकतुषोदक-
 मैरेयमेदकदधिदधिमण्डोदश्लिङ्गान्यांस्तमूत्रानि च ॥ ६ ॥

तथा शालिप्रष्टिकमुद्गमाषयवतिलकुलतृणवदरमृद्वीकापरू-
 षाभयामलकविभीतकानि नानाविधानि च स्त्रिहस्वेदोपकर-
 णानि द्रव्याणि तथैवोर्द्ध्वहरानुलोमिकोभयभागिकसंगहणीय-
 दीपनीयपाचनीयोपशमनीयवातहराणि संमाख्यातानि चोष-
 धानि यच्चान्यदपि किञ्चिद्ग्रापदः परिसंख्यायोपकरणं विद्यात्
 यच्च प्रतिभोगार्थं तत्तदुपकल्पयेत् ॥ ७ ॥

ततस्तं पुरुषं यथोक्ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां यथार्हमुपपादयेत् ।
 तच्चेदस्मिन्नन्तरे मानसः शारीरो वा व्याधिः कश्चित्तीव्रतरः
 सहसाभ्यागच्छेत् तमेव तावदस्योपावर्त्तयितुं यतेत । ततस्तमु-
 पावर्त्तां तावन्तमेवैनं तथाविधेनैव कर्म्मणोपाचरेत् । ततस्तं
 पुरुषं स्नेहस्वेदोपपन्नमनुपहतमानसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं
 प्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसम्ब्रीतं
 देवताभिर्द्विजगुरुवृद्धवैद्यार्चितवन्तम् इष्टे न चत्वे त्रित्यिकरण-
 मुहूर्त्ते कारयित्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचनं प्रयुक्ताभिराग्निभिर्-
 रभिमन्त्रितां मधुमधुकसैन्धवफाणितीपहितां मदनफलकषाय-
 मात्रां पाययेत् ॥ ८ ॥

मदनफलकषायमात्राप्रमाणन्तु खलु सर्व्वसंगोधनमात्रा-
 प्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानि भवन्ति । यावद्धि यस्य
 संगोधनं पीतं वैकारिकदोषहरणायोपपद्यते । नचातियोगा-
 योगाय तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ ९ ॥

पीतवन्तन्तु खल्वैनं मुहूर्त्तमनुकाङ्क्षेत, तस्य यदा जानी-
 यात् स्वेदप्रादुर्भावेन दोषं प्रविलयनमागद्यमानं लोमहर्षेण
 च स्थानेभ्यः प्रचलितं कुक्षिसमाध्यानेन च कुक्षिमनुगतम्
 हृत्तांसांस्यस्त्रवणाभ्यामर्पचितोर्द्ध्वमुखीभूतमप्राक् जानुसम-
 मसम्बाधं सुप्रयुक्तास्तरणीत्तरप्रच्छदोपधानं स्वाधाश्रयमासन-
 मुपवेष्टुं प्रयच्छेत् । प्रतियहांश्चोपचारयेत् । ललाटप्रतियज्ञे
 पाश्वर्षोपयज्ञे नाभिप्रपीडने पृष्ठोन्मर्द्दने च अनपवपणौघाः
 सुहृदोऽनुमताः प्रयतैरन् ॥ १० ॥

अथैनमनुशिष्यात् विवृतोष्ठतरलुकण्ठो नातिमहता

व्यायामेन वेगानुदौर्णानुदौरयन् किञ्चिदवनम्य यौवामूर्ध-
शरौरमुपवेगमप्रवृत्तान् प्रवर्त्तयन् सूपलिखितनखाभ्यामङ्गुलीभ्या-
मुत्पलकुमुदसौगन्धिकनालैर्वा कण्ठमनभिस्पृशन् सुखं
प्रवर्त्तयस्वेति । स तथाविधं कुर्यात् । ततोऽस्य वेगान् प्रति-
पाहगतानवेक्षेत । वेगविशेषदर्शनाद्धि कुशलो योगायोगाति-
योगविशेषानुपलभ्यते । वेगविशेषदर्शी पुनः कृत्यं यथार्ह-
मवबुध्येत क्षणेन । तस्माद्वेगानवेक्षेतावहितः ॥ ११ ॥

तत्र अमून्ययोगयोगातियोगविशेषज्ञानानि भवन्ति ।
तद्यथा अप्रवृत्तिः कुतश्चित् केवलस्य वाप्यौषधस्य विभ्रंशो
विवक्ष्यो वेगानामयोगलक्षणानि भवन्ति । काले प्रवृत्तिरनति-
महती व्यथा यथास्वं दोषहरणं स्वयञ्चावस्थानमिति योग-
लक्षणानि भवन्ति । योगेन तु दोषप्रमाणविशेषेण तीक्ष्ण-
मृदुमध्यविभागो ज्ञेयः । योगाधिकेन तु फेनिलरक्तचन्द्रि-
कोपगमनमित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति ॥ १२ ॥

तत्रातियोगायोगनिमित्तानिमानुपद्वान् विद्यात् । अध्मान
परिकर्त्तिका परिस्त्रावो हृदयोपस्रवणमङ्गग्रहो जीवादानं
विभ्रंशः स्तम्भः क्लम उपद्ववा इति ॥ १३ ॥

योगेन तु खल्वेनं कर्द्दितवन्तमभिसमीक्ष्य सुप्रक्षालित-
पाणिपादाद्यं मुहूर्त्तमाश्लास्य स्त्रैहिकधैरेचनिकोपशमनीयानां
धूमानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा पुनरेवोदकमुप-
स्पर्शयेत् । उपस्पृष्टोदकञ्चैनं निवातमागारमनुप्रवेश्य संवेश्य
चानुशिष्यात् । उच्चैर्भाष्यमत्यशनमतिस्थानमतिचक्रमणं क्रोध-
शोकहिमातपावञ्श्यायातिप्रवातान् यानयानं याम्यधर्ममस्वपनं

निशि दिवास्वप्नम् । विरुद्धाजीर्णासात्म्याकालाप्रमितातिहीन-
गुरुविषमभोजनवेगसन्धारणोदीरणमिति भावानेतान् मन-
साऽप्यसेवमानः सर्व्वमाहारमद्यादिति । स तथाकुर्व्यात् ॥ १४ ॥

अथैनं सायाह्ने परे वाह्नि सुखोदकपरिषिक्तं .पुराणानां
लोहितशालितण्डुलानां स्ववक्त्रिन्नां मण्डपूर्वां सुखोष्णां
यवागूं पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य चैवं द्वितीये तृतीये चान्न-
काले । चतुर्थे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालितण्डुलाना-
मुत्स्विन्नां विरेपीमुष्णोदकद्वितीयामसृंहलवणामल्पस्नेह-
लवणां वा भोजयेत् । एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले । सप्तमे त्वन्न-
काले तथाविधानामेव शालीनां द्विप्रसृतं सुखिन्नमोदयमुष्णो-
दकानुपानं तनुना तगुस्नेहलवणीपपन्नेन मुग्दयूषेण भोजयेत्
एवमष्टमे नवमे चान्नकाले । दशमे त्वन्नकाले लावकपिञ्जला-
दौनामन्यतमस्य मांसरसेनोदकलावणिकेनापि सारवता
भोजयेत् उष्णोदकानुपानमेवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले ।
अतज्जह्नुं मूत्रगुणान् क्रमेणोपयुञ्जानः सप्तरार्षेण प्रकृतिभोजन-
मदगच्छेत् ॥ १५ ॥

अथैनं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्यानुपहतमनसमभि-
समीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं कृतहोमकलिमङ्गलजपप्राय-
श्चित्तमिष्टतिथिर्नक्षत्रकरणभुहूर्ते वाच्यमाणान् स्वस्ति वसन्वयित्वा
तद्वत्कल्कमक्षमावं यथार्हमालोडयन् प्रतिविनीतं पाययेत्
प्रसमीक्ष्य दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृति-
वयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च । विरिक्तश्चैनं वमनोक्तेन
धूमवर्जेन विधिनोपपादयेदाबलवर्णप्रतिलाभाबलवर्णीपपन्नश्चैन

मनुपहतमनसमभिसमौह्य सुखोषितं सुप्रजोर्णभक्तं शिरःस्नात-
मनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसखीतमनुरूपालङ्कारा-
लङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा ज्ञातीनां दर्शयेदथैनं कामेष्वव-
सृजेत् ॥ १६ ॥

भवति चात्र ।

अनेन विधिना राजा राजमावोढ्यवा पुनः ।
यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥
दरिद्रस्त्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं विरेचनम् ।
पिवेत् काममसम्भृत्य सम्भारानपि दुर्लभान् ॥
नहि सर्व्वमनुष्याणां सन्ति सर्व्वपरिच्छदाः ।
न च रोगा न बाधन्ते दरिद्रानपि दारुणाः ॥
यद्यच्छक्यं मनुष्येण कर्त्तुमौषधमापदि ।
तत्तत्सैव यथाशक्ति वसनान्यशनानि च ॥
मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।
पीत्वा संशोधनं सम्यगायुष्मा युज्यते चिरम् ॥ १७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

द्रैश्वराणां वसुमतां वसनं सविरेचनम् ।
सम्भारा ये यदर्थञ्च समानीय प्रयोजयेत् ॥
यथाप्रयोज्यं या मात्रां यद्योगस्य लक्षणम् ।
योगातियोगयोर्यच्च दोषा ये नाप्युपद्रवाः ॥
यदसेवां विशुद्धेन यश्च संसर्जनकर्मः ।
तत् सर्व्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्व्वसुः ॥ १८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातश्चिकित्साप्राप्ताभूतीयमध्यायं व्याख्यास्याम-

इति हं स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

चिकित्साप्राप्ताभूतो विद्वान् शास्त्रवान् कर्म्म तत्परः ।

नरं विरेचयति यं स योगात् सुखमश्नुते ॥

यं वैद्यमानौ त्वबुधो विरेचयति मानवम् ।

सोऽतियोगादयोगाच्च गानवो दुःखमश्नुते ॥ २ ॥

दौर्ब्बलं लाघवं ग्लानिर्व्याधीनामल्पता रुचिः ।

हृदयशुद्धिः क्षुत्तृष्णा काले वेगप्रवर्त्तनम् ॥

बुद्धीन्द्रियमनःशुद्धिर्मातृतत्त्वानुलोमतः ।

सम्यग्विरिक्तलिङ्गानि कायाग्रेष्ठानुवर्त्तनम् ॥ ३ ॥

छीवनं हृदयाशुद्धिरुत्क्रेशः श्लेष्मपित्तयोः ।

आध्मानमरुचिष्कृद्दौर्ब्बलमलाघवम् ॥

जङ्घीरसदनं तन्द्रा स्तैमित्यं पीनसांगमः ।

लक्षणाव्यविरिक्तानां मारुतस्य च नियहः ॥ ४ ॥

विट्पित्तकफवातानामागतानां यथाक्रमम् ।

परं सर्वति यद्वरक्तं मैदीमांसोदकीपभम् ॥

निःश्लेष्मपित्तमुदकं शोणितं कृष्णमेव वा ।

तृथतो मारुतार्त्तस्य सोऽतियोगः प्रमुह्यतः ॥ ५ ॥

वमनेऽतिक्लृप्ते लिङ्गानेग्रतानेग्रव भवन्ति हि ।

ऊर्ध्वं गा वातरोगाश्च वाग्यहश्चाधिको भवेत् ॥ ६ ॥

चिकित्साप्राप्तं तस्मादुपेयाच्छरणं नरः ।

युञ्ज्याद्र य एनमत्यन्तमायुषा च सुखेन च ॥ ७ ॥
 अविपाकोऽरुचिः स्थूल्यं पाण्डुता गौरवं क्लमः ।
 पिङ्गकाकोठकण्डूनां सम्भवोऽरतिरेव च ॥
 आलस्यश्रमदौर्बल्यं दौर्गन्ध्रमवसादकः ।
 श्लेष्मपित्तसमुत्क्रेशो निद्रानांशोऽतिनिद्रता ॥
 क्लेवं तन्द्रिरबुद्धित्वमशस्तस्वप्रदर्शनम् ।
 बलवर्णप्रणाशश्च तृप्यतो वृंहणैरपि ॥
 बहुदोषस्य लिङ्गानि तस्मै संशोधनं हितम् ।
 ऊर्ध्वश्चैवानुखोमञ्च यथादोषं यथाबलम् ॥ ८ ॥
 एवं विशुद्धकोष्ठस्य कायाग्निरतिवर्द्धते ।
 व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्त्तते ॥
 इन्द्रियाणि मनोबुद्धिर्वर्णश्चास्य प्रसीदति ।
 बलं पुष्टिरपत्यञ्च वृषता चास्य जायते ॥
 जरां क्लृप्तेण लभते चिरं जीवत्यनामयः ।
 तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिवेन्नरः ॥
 दोषाः कदाचित् कुंप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
 जिताः संशोधनैर्येतु न तेषां पुनरुद्भवः ॥
 दोषाणाञ्च द्रुमाणाञ्च मूलेऽनुपहृते सति ।
 रोगाणां प्रसराणाञ्च गतानामागतिर्ध्रुवा ॥ ९ ॥
 भेषजक्षयिते पथ्यमाहारैश्चैव वृंहणम् ।
 घृतमांसरसक्षौरहृद्ययूषोपसंहितैः ॥
 अग्न्यङ्गीत्सादनैः स्नानैर्निरुहैः सांनुवासनैः ।
 तथा स लभते शर्म युज्यते चायुषा चिरम् ॥ १० ॥

अतियोगानुबन्धानां सर्पिःपानं प्रशस्यते ।
 तैलं मधुरकैः सिद्धमथवाप्यनुवासनम् ॥
 यस्य त्वयोगस्तं स्निग्धं पुनः संशोधयेन्नरम् ।
 मावाकालबलापेक्षी स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥ ११ ॥
 स्नेहने स्वेदने शुद्धौ रोगाः संसर्ज्जनेच ये ।
 जायन्तेऽमार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥ १२ ॥
 जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः ।
 हेतुसाम्यात् समास्तेषां स्वभावी परमः सदा ॥ १३ ॥
 प्रवृत्तिहेतुर्भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।
 केचित्तवापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरवर्त्तनम् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तार्थमाचार्यमग्निवेशोऽभ्यभाषत ।
 स्वभावोपरमे कर्म चिकित्साप्राभृतस्य किम् ॥
 भेषजैर्विषमान् धातून् कान् समीकुरुते भिषक् ।
 का वा चिकित्सा भगवन् किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥ १५ ॥
 तच्छिष्यवचनं श्रुत्वा व्याजहार पुनर्व्वसुः ।
 श्रूयतामत्र या सौम्य युक्तिर्देष्टा महर्षिभिः ॥ १६ ॥
 न नाशकारणाभावाद्भावानां नाशकारणम् ।
 ज्ञायते नैत्यगस्यैव कालस्यात्ययकारणम् ॥
 शीघ्रं गत्वा यथाभूतस्तथा भावो विपद्यते ।
 निरोधे कारणं तस्य नास्ति नैवान्यथाक्रिया ॥ १७ ॥
 याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः संमाः ।
 सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां मतम् ॥ १८ ॥
 कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।

समानाञ्चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया ॥ १९ ॥

त्यागादिषमहेतूनां समानाञ्चीपसेवनात् ।

विषमाननुबन्धन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥

समैस्तु हेतुभिर्यस्माद्वातून् संजनयेत् समान् ॥ २० ॥

चिकित्साप्राभृतस्तस्माद्वातां देहसुखायुषाम् ।

धर्मस्यार्थस्य कामस्य नृलोकलोभयस्य च ॥

दाता सम्पद्यते वैद्यो दानाद्देहसुखायुषाम् ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

चिकित्साप्राभृतगुणो दोषो यश्चेतराश्रयः ।

योगायोगातियोगानां लक्षणं सिद्धिसंश्रयम् ॥

बहुदोषस्य लिङ्गानि संशोधनगुणाश्च ये ।

चिकित्सासूत्रमावञ्च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयम् ॥

याच युक्तिश्चिकित्साया यञ्चार्थं कुरुते भिषक् ।

चिकित्साप्राभृताध्याये तत् सर्वमवदन्मुनिः ॥ २२ ॥

इति कल्पनाक्षतुष्कम् ।

एत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिश्रुते श्लोकस्थाने चिकित्सा-

प्राभृतीयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः कियन्तः शिरसीयमध्यायं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा हृदि च देहिनाम् ।

कति वाप्यनिलादीनां रोगा भानविकल्पजाः ॥

क्षयाः कति समाख्याताः पिडकाः कति वानघ ।

गतिः कतिविधा चोक्ता दोषाणां दोषसूदन ॥ २ ॥

हुताशवेशस्य वचस्तच्छ्रुत्वा गुरुरब्रवीत् ।

पृष्ठ्वानसि यत् सौम्य तन्मे शृणु सविस्तरम् ॥ ३ ॥

दृष्टाः पञ्च शिरोरोगाः पञ्चैव हृदयामयाः ।

व्याधीनां इयधिकाषष्टिर्दोषमानविकल्पजाः ॥

दश चाष्टौ क्षयाः सप्त पिडका मधुमेहिकाः ।

दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ४ ॥

सेन्धारणाद्दिवास्वप्नाद्रात्रौ जागरणान्मदात् ।

उच्चैर्भाषादवश्यायात् प्राण्वातादतिमैथुनात् ॥

गन्धादसात्मग्रादाघ्राताद्रजोधूमानिलातपात् ।

गुर्वस्त्रहरितादानादतिशीताम्बुसेवनार्त् ॥

शिरोभितापाद्दृष्टामाद्रीदनाद्वास्पनिग्रहात् ।

मेवागमान्मनस्तापाद्देशकालविपर्ययात् ॥

वातादयः प्रकुप्यन्ति शिरस्यस्रञ्च दुष्यति ।

ततः शिरसि जायन्ती रोगा विविधलक्षणाः ॥

प्राणाः प्राणभृतां यत्र शिताः सर्वेन्द्रियाणि च ।

यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते ॥ ५ ॥
 अर्धवभेदको वा स्यात् सर्व्वं वा रुच्यते शिरः ।
 प्रतिश्यामुखनासाक्षिकर्णरोगशिरोभ्रमाः ॥
 अर्द्धितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ।
 विविधाश्चापरे रोगा वातादिक्रिमिसम्भवाः ॥ ६ ॥
 पृथग्दृष्टास्तु ये पञ्च संग्रहे परमर्षिभिः ।
 शिरोगदांस्तान् शृणु मे यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ॥ ७ ॥
 उच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां तीक्ष्णपानात् प्रजागरात् ।
 शीतमारुतसंस्पर्शादप्रायामाद्वेगनियहात् ॥
 उपवंसादभिघाताद्विरेकवमनादति ।
 वास्पशोकभयत्रासाद्भारमार्गातिकर्षणात् ॥
 शिरोगता वै धमनीर्वायुराविश्य कुप्यति ।
 ततः शूलं महत्तल्ल वातात् समुपजायते ॥
 निस्तुदेरते भृशं शङ्खौ घाटा सन्निव्यते तथा ।
 भ्रुवोर्मधं ललाटञ्च तप्ततीवातिवेदनम् ॥
 बधेते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते द्रुक्काक्षिणी ।
 घूर्णन्तीव शिरःसर्व्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते ॥
 स्फुरत्यतिशिराजालं स्तभ्यते च शिरोधरा ।
 क्षिग्धोष्णमुपसेवेत शिरोरोगेर्निलात्मके ॥ ८ ॥
 कटुश्चक्षुषण्चारमद्यक्रीधातपन्नलैः ।
 पित्तं शिरसि संदुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥
 दह्यते तुद्यते तेन शिरःशीतं सुसूयते ।
 दहेते चक्षुषी तृष्णाभ्रमः स्वेदश्च जायते ॥ ९ ॥

आद्यासुखैः स्वप्नसुखैर्गुरुस्निग्धातिभोजनैः ।
 स्नेग्ना शिरसि संदुष्टः शिरोरोगाय कल्पते ॥
 शिरो मन्दरुजं तेन सुप्तस्तिमितभारिकम् ।
 भवतु त्रुपद्यते तन्त्रौ रालखमरुचिस्तथा ॥ १० ॥
 वाताच्छूनं भ्रमः कम्पः पित्ताद्वाही मदस्तृषा ।
 कफाद्गुरुत्वं तन्त्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे ॥ ११ ॥
 तिलक्षीरगुडाजीर्णपूतिसङ्कीर्णभोजनात् ।
 क्लेदोऽसृक्कफमांसानां दोषलस्योपजायते ॥
 ततः शिरसि संक्लेदात् क्रिमयः पापकर्मणः ।
 जनयन्ति शिरोरोगं जाता बीभत्सलक्षणम् ॥
 हृदयधनरुक्कण्डूशोफदौर्गन्धप्रदुःखितम् ।
 क्रिमिरोगातुरं विद्यात् क्रिमीणां लक्षणो न च ॥ १२ ॥
 शोकोपवासव्यायामरुक्षशुष्कान्धभोजनैः ।
 वायुराविश्य हृदयं जनयतु त्रुत्तमां रुजम् ॥
 वैषयुर्वेष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता भ्रमः ।
 हृदि वातातुरे रूपं जीर्णं चात्यर्थवेदना ॥ १३ ॥
 उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनैः ।
 मद्यक्रोधातपैश्चाशु हृदि पित्तं प्रकुप्यति ।
 हृद्वाहस्तिक्ता वक्त्रे तित्ताम्बोज्झिरणं क्लमः ॥
 तृष्णा मूर्च्छा भ्रमः स्तेदः पित्तहृद्रोगलक्षणम् ॥ १४ ॥
 अत्यादानं गुरुस्निग्धमचिन्तनमचेष्टनम् ।
 निद्रासुखं चाप्यधिकं कफहृद्रोगकारणम् ॥
 हृदयं कफहृद्रोगे सुप्तं स्तिमितभास्विकम् ।

तन्त्रावधिपरितस्तु भवत्यश्मावृतं यथा ॥ १५ ॥
 हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते सान्निपातिकः ।
 हृद्रोगः कष्टदः कष्टसाध्य उक्तो महर्षिभिः ।
 त्रिदोषजितु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ॥
 तिलक्ष्मीरगुडादीनि यन्निस्तस्योपजायते ।
 समैकदेशे संक्लेदं रसश्चास्योपगच्छति ॥
 संक्लेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्तुपहतात्मनः ।
 समैकदेशे ते जाताः सर्पन्तो भक्षयन्ति च ॥
 तुल्यमानं संहृदयं सूचीभिरिव मन्यते ।
 क्षिद्यमानं यथाशस्त्रैर्जातकण्डूं महारुजम् ॥
 हृद्रोगं क्रिमिजन्तवैर्लिङ्गैर्वृद्धा सुदारुणम् ।
 त्वरेत जितुं तं विद्वान् विकारं शीघ्रकारिणम् ॥ १६ ॥
 दुर्बलणैकोलणैः षट्सुगर्हीनमध्याधिकैश्च षट् ।
 समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्योदश ॥ १७ ॥
 संसर्गेन नवैते षड्देकवृद्धा समैस्त्रयः ।
 पृथक्त्रयश्च तैर्द्वैर्व्याधयः पञ्चविंशतिः ॥
 यथावृद्धैस्तथाक्षीणैर्दोषैः सुगः पञ्चविंशतिः ।
 वृद्धिचयकृतश्चान्यो विकल्प उपदिश्यते ॥ १८ ॥
 वृद्धिरेकस्य समता चैकसौकस्य संक्षेपः ।
 इन्द्रवृद्धिः क्षयश्चैकसौकवृद्धिर्द्वयोः क्षयः ॥ १९ ॥
 प्रकृतिस्थं यदापित्तं मासतः श्लेष्मणः क्षये
 स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥
 तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः ।

गात्रदेशे भवेत्तस्य श्रमो दौर्बल्यमेव च ॥ २० ॥
 प्रकृतिस्थं कफं वायुः क्षीणे पित्ते यदा बली ।
 कर्षेत् कुर्व्यात्तदा शूलं शैत्यस्तम्भनगौरवम् ॥ २१ ॥
 प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं कफपरिचये ।
 संरणद्वि तदा दाहः शूलञ्चास्योपजायते ॥ २२ ॥
 प्रकृतिस्थं कफं पित्तं यदा वातपरिचये ।
 सन्निरुद्धात्तदा कुर्व्यात् सतन्त्रागौरवं ज्वरम् ॥ २३ ॥
 प्रकृतिस्थं यदा वातं श्लेष्मा पित्तपरिचये ।
 सन्निरुद्धात्तदा कुर्व्याच्छीतकं गौरवं ज्वरम् ॥ २४ ॥
 प्रकृतिस्थं यदा पित्तं श्लेष्मा मारुतसंचये ।
 सन्निरुद्धात्तदा कुर्व्यान्मृदुग्नित्वं शिरोग्रहम् ॥
 निद्रां तन्द्रां प्रलापञ्च हृद्रोगं गात्रगौरवम् ।
 नखादीनाञ्च पीतत्वं धीवनं कफपित्तयोः ॥ २५ ॥
 हीनवातस्य तु श्लेष्मा पित्तेन सहितश्चरन् ।
 करोत्यरोचकापाकौ सदनं गौरवं तथा ॥
 हृत्तासमाख्यसंक्षणं पाण्डुतां दूयनं मदम् ।
 विरेकश्च च वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च ॥ २६ ॥
 हीनपित्तस्य तु श्लेष्मा मारुतेनोपसंहितः ।
 स्तम्भं शैत्यञ्च तोदञ्च जनयत्यनवस्थितम् ॥
 गौरवं मृदुतामग्रेभैक्ताश्रयाञ्च वेपनम् ।
 नखादीनाञ्च शुक्लत्वं गात्रपारुथमेव च ॥ २७ ॥
 मारुतस्तु कफे हीने पित्तञ्च कुपितं द्वयम् ।
 करोति यानि लिङ्गानि शृणु तानि समासतः ॥

अममुद्देष्टनं तोदं दाहं स्फुटनवेपने ।

अङ्गमहं परीशोषं हृदये धूपनं तथा ॥ २८ ॥

वातपित्तक्षये श्लेष्मा स्रोतांश्चपिदधद् भृशम् ।

चेष्टाप्रणाशं मूर्च्छाञ्च वाक्संक्लृञ्च करोति हि ॥ २९ ॥

वातश्लेष्मक्षये पित्तं देहौजः संसयेच्चरत् ।

ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृष्णां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ॥ ३० ॥

पित्तश्लेष्मक्षये वायुर्मूर्च्छाप्रभिनिपीडयन् ।

प्रणाशयति संक्लाञ्च वेपयत्यथ वा नरम् ॥ ३१ ॥

दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् ।

क्षीणां जंहति लिङ्गं स्वं समाः स्वं कर्म कुर्वन्ते ॥ ३२ ॥

वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा ।

क्षयास्तवानिलादीनामुक्तं संक्षीणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

घटते सहते शब्दं बोधेर्द्रवति शूल्यते ।

हृदयं ताम्यति खल्पचेष्टयापि रसक्षये ॥

परुषा स्फुटिता ग्लानां त्वयुक्ता रक्तसंक्षये ।

मांसक्षये विशेषेण स्निग्ध्यौवौदरशुष्कता ॥

सन्धीनां स्फुटनं ग्लानिरक्ष्णोरायास एव च ।

लक्षणं मेदसि क्षीणे तनुत्वञ्चोदरस्य च ॥

केशलोमनखश्मश्रुद्विजप्रपतनं श्रमः ।

क्षीयमस्थिक्षये रूपं सन्निशैथिल्यमेव च ॥

शीर्यन्त इव चास्थीनि दुर्बलानि लघूनि च ।

प्रतप्तं वातरोगाणि क्षीणे मज्जनि निर्दिशेत् ॥

दौर्बल्यं मुखशोषं पाण्डुता सदनं भ्रमः ।

कौवं शक्राविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥
 क्षीणे शक्रति चान्त्राणि पीडयन्निव मारुतः ।
 रुचस्योन्नमयन् कुक्षिं तिर्यग्गूर्ध्वञ्च गच्छति ॥
 मूत्रक्षये मूत्रकृच्छ्रं मूत्रवैवर्ण्यमेव च ।
 पिपासा बाधते चास्य मुखञ्च परिशुष्यति ॥
 मलायनानि चान्यानि शून्यानि च लघूनि च ।
 विशुष्कानि च लक्ष्यन्ते यथास्वं मलसंचये ॥
 विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।
 दुष्कायो दुर्मनारुचः क्षामश्चैवौजसः क्षये ॥ ३४ ॥
 हृदि तिष्ठति यक्षुभं रक्तमीषत् सपीतकम् ।
 षोऽजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति ॥ ३५ ॥
 प्रथमे जायते ह्यौजः शरीरेऽस्मिन् शरीरिणाम् ।
 सर्पिर्वर्णं मधुरसं लाजगन्धि प्रजायते ॥
 भ्रमरैः फलपुष्पाभ्यां यथा संक्रियते मधु ।
 एवमौजः स्वकर्मण्यो गुणैः संक्रियते नृणाम् ॥ ३६ ॥
 व्यायामोऽनशनं चिन्ता रुचाल्पप्रमिताशनम् ।
 वातातपौ भयं शोको रुच्यपानं प्रजागरः ॥
 कफशीर्णितशुक्राणामतिवर्त्तनमोक्षणम् ।
 कालो भूतोपघातश्च विज्ञेयाः क्षयहेतवः ॥ ३७ ॥
 गुरुस्निग्धास्तलवणान्यतिमात्रं समश्नताम् ।
 नवमन्त्रञ्च पानञ्च निद्रामास्यासुखानि च ॥
 त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्व्वताम्
 ह्येषा पित्तञ्च मेदश्च मांसञ्चातिप्रवर्द्धते ॥

तैरावतगतिर्त्रायुरीज आदाय गच्छति ।
 यदावस्ति तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते ॥
 समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च सुहुर्मुहुः ।
 दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्ष्यायते पुनः ॥ ३८ ॥
 उपेक्षयाश्च जायन्ते पिङ्गकाः सप्त दारुणाः ।
 मांसलेष्वेवकांशेषु मर्मस्वपि च सन्धिषु ॥
 शराविका कच्छपिका जालिनी सर्षपी तथा ।
 अलजी विनतास्या च विद्रधी चेति सप्तमी ॥ ३९ ॥
 अन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यामा क्लेदरुगन्विता ।
 शराविका स्यात् पिङ्गका शरावाकृतिसंस्थिता ॥ ४० ॥
 अवगाढार्तिनिस्तीदा महावास्तुपरिग्रहा ।
 स्रक्क्षणा कच्छपपृष्ठाभा पिङ्गका कच्छपी मता ॥ ४१ ॥
 स्तब्धा शिराजालवती स्निग्धा स्रावा महाशया ।
 सजानिस्तीदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ ४२ ॥
 पिङ्गका नातिमहती क्षिप्रपाका महारुजा ।
 सर्षपी सर्षपभाभिः पिङ्गकाभिश्चिता भवेत् ॥ ४३ ॥
 दहति त्वचमुत्थाने तृष्णामोहज्वरान्विता ।
 विसर्पत्यनिशं दुःखं दहत्यग्निरिवालजी ॥ ४४ ॥
 अवगाढरुजाक्लीदा पृष्ठे वापुःदरेऽपि च ।
 महती विनता नीला पिङ्गका विनता मता ॥ ४५ ॥
 विद्रधिं द्वित्रिधामाहुर्बाह्यामाभ्यान्तरीन्तथा ।
 बाह्या त्वक्क्षायुमांसोत्था कण्डराभा महारुजा ॥ ४६ ॥
 शीतकान्धविदानुप्रणारुक्षुष्कातिभोजनात् ।

विरुद्धाजीर्णसंक्षिष्टविषमासात्माभोजनत् ॥

व्यापन्नबहुमद्यत्वाद्दिगसन्धारणात् श्रमात् ।

जिह्मव्यायामशयनादतिभाराध्वमैथुनात् ॥

अन्तःशरीरे मांसासृक् प्रविशन्ति यदामलाः ।

तदा संजायते ग्रन्थिर्गर्भोरस्थः सुदारुणः ॥

हृदये कोम्नि यकृति म्लीहि कुक्षौ च बुक्कयोः ।

नाभ्यां वङ्क्ष्णयोर्वापि वस्ती वा तीव्रवेदनः ॥ ४७ ॥

दुष्टरक्तातिमात्रत्वात् सर्वे शीघ्रं विदह्यते ।

ततः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते ॥ ४८ ॥

व्यधक्छेदभ्रमानाहशब्दस्फुरणसर्पणैः ।

वातिकीं पित्तिकीं तृष्णादाहमोहमदञ्चरैः ॥

जृम्भोत्कृशारुचिस्तम्भशीतकैः श्लैष्मिकीं विदुः ॥ ४९ ॥

सर्वास्वासु महच्छूलं विद्रधीषूपजायते ।

शस्त्रास्त्रैर्भिद्यतद्व व्रीत्कैरिव दह्यते ॥

विद्रधी व्यस्रतां याता वृश्चिकैरिव दश्यते ॥ ५० ॥

तनुरुक्षारुणं श्यावं फेनिलं वातविद्रधी ।

तिलमाषकुलत्योदसन्निभं पित्तविद्रधी ॥

श्लैष्मिकी स्रवति प्लुतं पिच्छिलं बहलं बहु ।

लक्ष्णं सर्वमेवैतद्भजते सान्निपातिकी ॥ ५१ ॥

अथासां विद्रधीणां साध्यासाध्यत्वविशेषविज्ञानार्थं स्थान-
कृतं लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः । तत्र प्रधानमर्म्मजायां विद्रध्यां
हृद्वद्वनतमकप्रमोहकासाः । क्लोमजायां पिपासामुषशोष-
गलघहाः । यकृज्जायां प्लासः । म्लीहजायामुक्तासोपरोधः ।

कुक्षिजायां कुक्षिपार्श्वान्तरांसश्लम् । वृक्कजायां पार्श्वपृष्ठ-
कटीयहः । नाभिजायां हिक्का । वङ्घ्रजजायां सक्थिसादः ।
वस्तिजायां कृच्छ्रमूत्रपूतिवच्चैस्त्वञ्चेति । पक्कासु प्रभिन्नासूर्जजासु
मुखात् स्रावः, अधोजासु गुंदात्, उभयतस्तु नाभिजासु ।
आसां हृन्नाभिवस्तिजाः परिपक्वाः सान्निपातिकीच मरणाय ।
शेषाः पुनः कुशलमाशुप्रतिकारिणं चिकित्सकमासाद्योपशा-
म्यन्ति । तस्मादचिरौत्थितां विद्रधीं शस्त्रसर्पविदुदघ्नितुल्यां
स्नेहस्वेदविरेचनैश्चोपक्रमेत । सर्वशो गुल्मवञ्चेति ॥ ५२ ॥

भवन्ति चात्र ।

विना प्रमहमप्रेरता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ ५३ ॥

शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहा ।

जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसः ॥ ५४ ॥

सर्षपी त्वलजीचैव विनता विद्रधी च याः ।

साध्याः पित्तील्लणास्तास्तु सम्भवन्तर्गल्पमेदसः ॥ ५५ ॥

मर्मस्वप्ने सुप्ते प्रोष्णोस्तले सन्निधौ पादयोः ।

जायन्ते यस्य पिण्डकाः स प्रमेही न जीवति ॥ ५६ ॥

तथान्याः पिण्डकाः सन्ति पीतरक्तासितारुणः ।

पाण्डुराः पाण्डुवर्णाश्च भस्माभा मेचकप्रभाः ॥

मृद्वश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथापराः ।

मन्दवेगा मह्यवेगाः स्वल्पशूला महाशजाः ॥

बाहुष्ठा मातृतादीनां यथास्व हेतुलक्षणैः ।

ब्रूयादुराचरेक्षाश्च प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वा समं संकोचमोहहिकामदंजराः ।

विमर्षमर्मसंरोधाः पिङ्गकानामुपद्रवाः ॥ ५८ ॥

क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः ।

ऊर्ध्वं च्छाद्यश्च तिर्यक् च विंशत्या त्रिविधापरा ॥

त्रिविधा चापरा कोष्ठशाखामर्मास्थिसन्निधौ ।

इत्युक्ता विधिभेदेन दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ ५९ ॥

चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् ।

भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वभागमादिषु ॥ ६० ॥

गतिः कालकृता चैषा चयाद्या पुनरुच्यते ।

गतिश्च द्विविधा दृष्ट्वा प्राकृतौ वैकृतौ तथा ॥ ६१ ॥

पित्तादेवोष्णः पक्तिर्नराणामुपजायते ।

पित्तञ्चैव प्रकुपितं विकारान् कुरुते बहून् ॥ ६२ ॥

प्राकृतश्च बलं श्लेष्मा वैकृतो मल उच्यते ।

स चैवोजः स्मृतं काये स च पापमोपदिश्यते ॥ ६३ ॥

सर्व्वाहि चेष्टा वातेन सप्राणः प्राणिनां स्मृतः ।

तेनैव रोगाः जायन्ते तेन चैवावरुधांते ॥ ६४ ॥

नितं सन्निहितामिवं परीक्ष्यात्मानमात्मवान् ।

नितं युक्तः परिचरेदिच्छन्नायुरनित्वरम् ॥ ६५ ॥

तत्र श्लोकौ ।

शिरोरोगाः भृच्छरीराः रोगा मानविकल्पजाः ।

क्षयाश्च पिङ्गकाश्चोक्ता दोषाणां गतिरेव च ॥

क्रियन्तः शिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शिनां ।

ज्ञानार्थं भिषजाश्चैव प्रजानाञ्च हितैषिणा ॥ ६६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

क्रियन्तः शिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथातस्त्रिंशोऽथीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

वयः शोथा भवन्ति वातपित्तकफनिमित्ताः । ते पुन-
र्द्विविधाः निजोगन्तुंभेदेन । तत्र आगन्तवश्छेदनभेदनक्षण-
भञ्जनपिच्छनोत्पेषणवेष्टनप्रहारबधबन्धनव्यधनपीडनादिभिर्वा,
भङ्गातकपुष्पफलरसात्मगुप्तांशूकक्रिमिशूकाहितपत्रलतागुल्म-
संस्पर्शनैर्वा, स्वेदप्ररिमुर्षणावमूत्रणैर्वा विषिणां, सविषाविष-
प्राणिदन्तविषाणनखनिपातैर्वा, सागरविप्लवातर्हिमदहनसंस्पर्-
शनैर्वा शोथाः समुपजायन्ते ॥ २ ॥

ते पुनर्थथास्त्रं हेतुजैर्वाञ्जनैरादावुपलभ्यन्ते निजव्यञ्जनैक-
देशविपरीतैः ॥ ३ ॥

व्रणवन्धमन्त्रागदप्रलेपप्रतापनिर्वापणादिभिश्चोमक्रमैरुप-
क्रम्यमाणाः प्रशीन्तिमापद्यन्ते ॥ ४ ॥

निजाः पुनः स्त्रे हस्वेदं वमनविरैचनास्थापननुवासनशिरो-
विरैचनानामयथावत् प्रयोगान्मिथ्यासंसर्जनाद्वा, कृद्ध्यलसक-
विसूचिकाश्वासकासांतीसरशोषपाण्डुरोगोदरप्रदरभंगन्दरा-
शीविकारातिकर्षणैर्वा, कुष्ठकण्डूपिड्डकादिभिर्वा, कृद्ध्यलवयुङ्गार-
शुकवातमूत्रपुरीषवेगविधारणैर्वा, कर्म्मरोगोपवासाध्वकर्षितस्य
वा, सहसातिगुर्वञ्जलवणपिष्टान्नफलशकरागदधिहरितक-
मद्यमन्दकविहृद-नवशकंशमीधान्यानूपौदकपिणितोपयोगात्,
मृत्पङ्कलोद्भूतभक्षणाक्षवणांतिभक्षणात्, गर्भसंपीडनादामगर्भ-

प्रपतनात्, प्रजातानाञ्च मिथ्योपचारादुद्दीर्णदोषत्वाच्च शोथाः प्रादुर्भवन्ति इत्युक्तः सामान्यो हेतुः ॥ ५ ॥

अथन्वत्र विशेषः । शीतरूक्षलघुविशदधूमोपवासाति-
कर्षणक्षपणादिभिर्वायुः कुपितस्त्वङ्मांसशोणितादौन्यभिभूय
शोथं जनयति । स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति । तथा श्यावा-
रुणवर्णः प्रकृतिवर्णो वा चलनः स्पन्दनः स्वरपरुषभिन्नरोमा
क्लिद्यत इव भिद्यत इव पीडित इव सूचीभिरिव तुद्यते पिपी-
लिकाभिरिव संस्पृश्यते सर्षपकल्कावलिप्त इव, चिमिचिमायते
संकुच्यत आयम्यत इति वातशोथः ॥ ६ ॥

उष्णतीक्ष्णकटुकक्षारलवणाम्नाजीर्णभोजनैरग्रातपप्रता-
पैश्च पित्तं प्रकुपितं त्वङ्मांसशोणितादौन्यभिभूय शोथं जन-
यति । स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति, कृष्णपीतनीलताम्रावभास
उष्णो मृदुः कपिलताम्रलोमा स उथ्यते द्र्यते धूप्यते उष्मायते
क्लिद्यते क्लिद्यते न च स्पर्शमुष्णं सहते इति पित्तशोथः ॥ ७ ॥

गुरुमधुरशीतस्निग्धोपधोगैरतिस्वप्राख्यायामादिभिः श्लेष्मा
प्रकुपितस्त्वङ्मांसशोणितादौन्यभिभूय शोथं जनयति । स
कृच्छ्रोत्थानप्रशमो भवति, पाण्डुश्वेतावभासो गुरुः स्निग्धः
स्रवणः स्थिरः स्तग्नानः शक्तायरोमा स्पर्शोष्णसहश्चेति श्लेष्मा-
शोथः ॥ ८ ॥

यथास्वकारणाकृतिसंसर्गाद्विदोषजनस्वयः शोथा भवन्ति ।
यथास्वकारणाकृतिसन्निपातात् सान्निपातिक एतः । एवं
सप्तविधो भेदः । प्रकृतिभिस्तामिसाभिभिर्व्यमानो द्विविध-

स्त्रिविधश्चतुर्विधः सप्तविधोऽष्टविधः शोथ उपलभ्यते । स पुन-
श्चैकएवोत्सेधसामान्यात् ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र ।

द्वयन्ते यस्य गात्राणि स्वपन्तीव रुजन्ति च ।

पीडितानुन्नमन्तग्राशु वातशोथं तमादिशेत् ॥

यश्चाप्यरुणवर्णाभिः शोथो नक्तं प्रणश्यति ।

स्नेहोष्णमर्द्दनाभ्याञ्च प्रणशेत् स च वातिकः ॥ १० ॥

यः पिपासाज्वरात्तस्य द्वयतेऽथ विदह्यते ।

स्विद्यते क्लिद्यते गन्धौ स पित्तश्वयथुः स्मृतः ।

यः पौतमुखनेत्रत्वक्पूर्वं मध्यात् प्रसूयते ।

तनुत्वक् चातिसारी च पित्तशोथः स उच्यते ॥ ११ ॥

यः शीतलः सक्तगतिः कण्डूमान् पाण्डुरेव च ।

यः पीडितो नोन्नमति श्वयथुः स कफात्मकः ॥

यस्य शस्त्रकुशच्छेदाच्छोणितं न प्रवर्तते ।

क्लच्छ्रेण पिच्छां स्रवति स चापि कफसम्भवः ॥ १२ ॥

निदानाकृतिसंसर्गात् श्वयथुः स्याद्विद्वेषजः ।

सर्वाकृतिः सन्निपातात् शोथो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १३ ॥

यस्तु पादाभिर्निर्वृत्तः शोथः गुर्वङ्गो भवेत् ।

जन्तोः स च सुकष्टः स्यात् प्रसृतः स्त्रीमुखाच्च यः ॥ १४ ॥

यश्चापि गुह्यप्रभवंः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।

स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च सुरूपद्रवाः ॥ १५ ॥

हृद्भिः प्रसासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च ।

सप्तकोट्यं सदौर्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः ॥ १६ ॥

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते ।
 आशु संजनयेच्छीथं जायतेऽस्योपजिह्विका ॥ १७ ॥
 यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले अवतिष्ठते ।
 आशु संजनयेच्छीथं करोति गलगण्डिकाम् ॥ १८ ॥
 यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गंले बाहेऽवतिष्ठते ।
 शनैः संजनयेच्छीथं गलगण्डोऽस्य जायते ॥ १९ ॥
 यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः ।
 आशु संजनयेच्छीथं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥ २० ॥
 यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्वचि सर्पति ।
 शीथं सरागं जनयेद् विसर्पस्तस्य जायते ॥ २१ ॥
 यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तेऽवतिष्ठते ।
 शीथं सरागं जनयेत् पिङ्गिका तस्य जायते ॥ २२ ॥
 यस्य पित्तं प्रकुपितं शोणितं प्राप्य शुष्यति ।
 तिलकाः पिप्पली व्यङ्गी नीलिका तस्य जायते ॥ २३ ॥
 यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरेवतिष्ठते ।
 प्रवयथुः शुङ्खको ब्रह्म दासणस्तस्य जायते ॥ २४ ॥
 यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते ।
 ज्वरान्ते दुर्ज्जयोऽन्तायं शीथस्तस्योपजायते ॥ २५ ॥
 वातः म्लीहानमुद्भूय कुपितो यस्य तिष्ठति ।
 शनैः परितुदन् पार्श्वं म्लीहा तस्याभिवर्द्धते ॥ २६ ॥
 यस्य वातः प्रकुपितो गुल्मस्थानेऽवतिष्ठते ।
 शीथं मशूलं जनयन् गुल्मस्तस्योपजायते ॥ २७ ॥
 यस्य वातः प्रकुपितः श्रोत्रशूलकरश्चरन् ।

वङ्क्षणादृषणौ याति वृद्धिस्तस्योपजायते ॥ २८ ॥
 यस्य वातः प्रकुपितस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ।
 शोथं संजनयेत् कुक्ष्यावुदरं तस्य जायते ॥ २९ ॥
 यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमावाय्यं तिष्ठति ।
 नाधो व्रजति नापूर्य्यञ्चानां हस्तस्य जायते ॥ ३० ॥
 रोगाश्चोत्प्रेक्षधसामान्यादधिमांसाव्वुदादयः ।
 विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्द्देश्याः शोथसंग्रहे ॥ ३१ ॥
 वातपित्तकृष्णा यस्य युगपत् कुपितास्त्रयः ।
 जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुश्रिताः ॥
 जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः ।
 तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीति विनिर्द्दिशेत् ॥
 त्रिरात्रं परमञ्चास्य जन्तोर्भवति जीवितम् ।
 कुशलेन त्वत्क्रान्तः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥ ३२ ॥
 सन्ति चैवविधा रोगाः साध्या दारुणसम्भवाः ।
 ये हनुररमुपक्रान्ता मिथ्याभारेण बाधुनः ॥ ३३ ॥
 साध्याश्चैवापरे सन्ति व्याधयो मृदुसम्भवाः ।
 यत्नायत्नकृतं येषु कर्म सिध्यत्यसंशयम् ॥ ३४ ॥
 असाध्याश्चापरे सन्ति व्याधयो याप्यसंक्षिप्ताः ।
 सुसाध्वपि कृतं येषु कर्म यात्राकरं भवेत् ॥ ३५ ॥
 सन्ति चाप्यपरे रोगा येषु कर्म न सिध्यति ।
 अपि यत्नकृतं वैद्यैर्न तान् विद्वानुपाचरेत् ॥ ३६ ॥
 साध्यश्चैवाप्यसाध्याश्च व्याधयो द्विविधाः स्मृताः ।
 मृदुदारुणभेदेन ते भवन्ति चतुर्विधाः ॥ ३७ ॥

त एवापरिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि ।

रुजावर्णसमुत्थानस्थानसंस्थाननामभिः ॥

व्यवस्थाकरणं तेषां यथास्थूलेषु संयुतः ।

तथा प्रकृतिसामान्यं विकारेषूपदिशते ॥

विकारनामाकुशलो न जिह्नीयात् कदाचन ।

नहि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ ३८ ॥

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।

स्थानान्तरगतश्चापि विकारान् कुरुते बहून् ॥

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।

समुत्थानविशेषांश्च बुद्ध्वा कर्म समाचरेत् ॥ ३९ ॥

यो हेतुतत्त्वविविधं ज्ञात्वा कर्माण्यारभते भिषक् ।

ज्ञानपूर्वं यथान्ध्यायं स कर्मसु न मुह्यति ॥ ४० ॥

नित्याः प्राणभृतां देहे वातपित्तकफास्त्रयः ।

विकृताः प्रकृतिस्था वा तान् बुभुत्सेत पण्डितः ॥ ४१ ॥

उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टा धातुगतिः समग्र ।

समो मोक्षो गतिमृतां वायोः कर्माविकारजम् ॥ ४२ ॥

दर्शनं पक्तिरग्निश्च क्षुत्तृष्णादेहमार्दवम् ।

प्रभा प्रसादी मेधा च पित्तकर्माविकारजम् ॥ ४३ ॥

स्नेहो बन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषता बलम् ।

क्षमाधृतिरलीभश्च कफकर्माविकारजम् ॥ ४४ ॥

वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते ।

कर्माणः प्रकृताद्वा निर्वृद्धिर्वापि विरेधिनाम् ॥ ४५ ॥

दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं वृद्धिलक्षणम् ।

दोषाणां प्रकृतिर्हानिर्द्विर्वापि परीक्ष्यते ॥ ४६ ॥

तत्र श्लोकाः ।

संख्यानिमित्तरूपाणि शोथानां माध्यता न च ।

तेषां तेषां विकाराणां शोथांस्तां स्तांश्च पूर्वजान् ॥

विधिभेदं विकाराणां त्रिविधं बोध्यसंग्रहम् ।

प्राकृतं कर्म दोषाणां लक्षणं हानिद्विषु ॥

वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ।

व्याख्यातवांस्त्रिशोथीये रोगाध्याये पुनर्व्वसुः ॥ ४७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकानि

अष्टादशस्त्रिशोथीयोऽध्यायः ॥ १८ ॥

जनविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानावेयः ॥ १ ॥

इह खल्वेष्टासुंदराणि, अष्टौ मूलाक्षनाः, अष्टौ क्षीरदोषाः,
अष्टौ रेतोदोषाः, सप्त कुष्ठानि, सप्त पिडकाः, सप्त विसर्पाः,
षड्दतीसाराः, षड्दंदावर्त्ताः, पञ्च गुल्माः, पञ्च म्लीहदोषाः,
पञ्च कांसाः, पञ्च श्वासाः, पञ्च हिक्काः, पञ्च तृष्णाः, पञ्च
हृद्दयः, पञ्च भक्तखानशनस्थानानि, पञ्च शिरोरोगाः, पञ्च
हृद्रोगाः, पञ्च पाण्डुरोगाः, पञ्चोन्मादाः, चत्वारोऽपस्माराः,
चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रतिश्यावाः,
चत्वारो मुखरोगाः, चत्वारो ग्रहणीदोषाः, चत्वारो मदाः,

चत्वारो मूर्च्छाः, चत्वारः शोषाः, चत्वारि क्लृब्धानि, त्रयः शोषाः,
 त्रीणि क्लृब्धानि, विविधं क्षोभितपित्तं, द्वौ ज्वरौ, द्वौ व्रणौ,
 द्वावायामौ, द्वे गृध्रस्थौ, द्वे कामले, द्विविधमामं, द्विविधं वात-
 रक्तं, द्विविधान्यर्शांसि । एक ऊरुस्तम्भः, एकः सन्निपातः, एको
 महागदः, विंशतिः क्रिमिजातयः, विंशतिः प्रमेहाः, विंशति-
 र्योनिव्यापदः । इत्यष्टाचत्वारिंशद्रोगाधिकरणान्यस्मिन् संयुक्ते
 समुद्दिष्टानि । एतानि यथोद्देशमभिनिर्दिश्यन्ते ॥ २ ॥

अष्टावुदराणीति—वातपित्तकफसन्निपातप्लीहवृषच्छिद्रो-
 दकोदराणि । अष्टौ मूत्राघाता इति—वातपित्तकफसन्निपाता-
 श्मरोशर्कराशुक्रशोणितजाः । अष्टौ क्षीरदोषा इति—वैद्यण्यं
 वैगम्भ्यं वैरस्यं पैच्छिल्यं फेनसंघातं रौक्ष्यं गौरवमतिक्लेहश्च ।
 अष्टौ रेतोदोषा इति—तनुशुष्कं फेनिलमप्लवेतं पूत्यतिपिच्छिल-
 मन्यधातूपहितमवसादि च ॥ ३ ॥

सप्त कुष्ठानीति—कापालौडुम्बरमण्डलर्षानिह्वपुण्डरीक-
 सिध्नुकाकणानि । सप्त पिडका इति—शराविकांकच्छुपिका
 जालिनी सर्पप्लज्जी विनता विद्रधी च । सप्त विंसर्पा इति—
 वातपित्तकफाग्निकर्हमकयन्धिसन्निपाताख्याः ॥ ४ ॥

षड्भूतीभारो इति—वातपित्तकफसन्निपातभयशोकजाः ।
 षड्भुदावर्त्ता इति—वातमूत्रपुरीषशुक्रच्छर्द्दिवयुजाः ॥ ५ ॥

पञ्च गुल्मा इति—वातपित्तकफसन्निपातरक्तजाः । पञ्च
 प्लीहदोषा इति—गुल्मवैद्याख्याताः । पञ्च कासा इति—
 वातपित्तकफक्षतक्षयजाः । पञ्च प्रवासा इति—महोर्ध्वच्छिन्न-
 तमकक्षद्राः । पञ्च हिक्का इति—महती गम्भीरा व्यपेता-

क्षुद्रा चान्नजाच । पञ्च तृष्णा इति—वातपित्तामश्वयोपसर्गा-
त्मिकाः । पञ्च छद्दय इति—दिष्टान्नसंयोगजा वातपित्तकफ-
सन्निपातोद्वेकात्मिकाश्च । पञ्च भक्तख्यानशनस्थानानीति—
वातपित्तकफद्वेषायासाः । पञ्च शिरोरोगा इति—पूर्वोद्देशमभि-
समस्य वातपित्तकफसन्निपातक्रिमिजाः । पञ्च क्षुद्रोगा इति
शिरोरोगैर्व्याख्याताः । पञ्च पाण्डुरोगा इति—वातपित्तकफ-
सन्निपातमृज्जाः । पञ्चोन्मादा इति—वातपित्तकफसन्निपाता-
गन्तुनिमित्ताः ॥ ६ ॥

चत्वारोऽपस्मारा इति—वातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः ।
चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रंतिश्यायाः,
चत्वारो मुखरोगाः, चत्वारो ग्रहणीदोषाः, चत्वारो मदाः,
चत्वारो मूर्च्छा इति अपस्मारेर्व्याख्याताः । चत्वारः शोषा इति
साहससन्धारणक्षयविषमाशनजाः । चत्वारि क्लेश्वानीति—
बीजोपघाताद्ध्यजभङ्गाज्जरायाः शुक्रक्षयाच्च ॥ ७ ॥

वयः शोफा इति—वातपित्तकफनिमित्ताः । वीणि किला
सानीति—रक्तताम्रशुक्लानि । विविधं, लोहितपित्तमिति—
ऊर्ध्वभागमधोभागमुभयभागश्च ॥ ८ ॥

द्वौ ज्वराविति—उष्णाभिप्रायः शीतसमुत्थः शीताभिप्राय-
श्चोष्णासमुत्थः । द्वौ व्रणाविति—निजश्चागन्तुजश्च । दावायामर-
विति—बाह्यश्चान्यन्तरश्च । द्वे गृध्रस्याविति—वातादातकफाश्च ।
द्वे कामले इति—कोष्ठाग्रया शाखाग्रयाच । द्विविधमाममिति—
अवसकी विसूचिका च । द्विविधं वातरक्तमिति गम्भीरमुत्तानश्च ।
द्विविधान्यर्शासीति—आर्द्राणि शुष्काणि च ॥ ९ ॥

एक जरुस्तम्भ इति—आमविदोषसमुत्थः । एकः सन्नास इति—विदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठानः । एको महागद इति अतत्त्वाभिनिवेशः ॥ १० ॥

विंशतिः क्रिमिजातय इति—यृकाः पिपौलिकाश्चेति द्विविधा बहिर्मलजाः । केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औडुम्बरा जन्तुमातरश्चेति षट् शोणितजाः, अन्त्रादा उदरादा हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः, सौगन्धिका महागुदाश्चेति सप्त कफजाः, कंकेरुका मंकेरुका लेलिहाः मशूलकाः सौसुरादाश्चेति पञ्च पुरौषजाः ॥ ११ ॥

विंशतिः प्रमेहा इति—उदकमेहश्च क्षुबालिक्तरसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्लमेहश्च शीतमेहश्च शनैर्मेहश्च सिकतामेहश्च लालामेहश्चेति दश स्त्रीभ्रानिमित्ताः । चारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मस्त्रिष्ठामेहश्च हरिद्रामेहश्चेति षट् पित्तनिमित्ताः । वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति चत्वारो वातनिमित्ता इति विंशति-प्रमेहाः ॥ १२ ॥

विंशतिर्योन्यव्यापद इति वातिकी पैत्तिकी श्लेष्मिकी सान्नि-
पातिकी चेति चतस्रो दोषजाः, दूष्यसंभर्गप्रवर्ततिनिर्द्देशैरवशिष्टाः
षोडश निर्द्दिश्यन्ते । तद्वथा—रक्तयोनिश्चारजस्वा चाचरणा
चातिचरणा च प्राकचरणाचोपप्लुता च परिप्लुता चोदावर्त्तिनी
च कर्णिनी च पुत्रघ्नी चान्तमुखी च सूचीमुखी च शुष्का च
वामिनी च षण्डयोनिश्च महायोनिश्चेति विंशतिर्योन्यव्यापदो
भवन्ति, इति केवलशायमुद्देश्यथोद्देशमभिनिर्द्दिष्टो भवति ॥ १३

सर्व्व एव निजा. विकारा नान्यत्र वातपित्तकफेभ्योऽति-
निवर्त्तन्ते । यथा हि शकुनिः सर्वा दिश अपि परिपतन् खां
द्यायां नातिवर्त्तते । तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्ताः सर्व्व विकाराः
वातपित्तकफान् नातिवर्त्तन्ते, वातपित्तस्त्रीषूणान्तु खलु स्थान-
संस्थानप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य तदात्मकानपि च सर्व्व-
विकारांस्तांस्तानेवोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ॥ १४ ॥

भवतश्चात्र ।

स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसंघा बहवः शरीरे ।
न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्त्वैव ततो विशिष्टाः ॥
आगन्तुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथागन्तुमतिप्रवृद्धः ।
तत्रानुबन्धं प्रकृतिञ्च सम्यक् ज्ञात्वा ततः कर्मसंसारभेत ॥ १५ ॥

तत्र श्लोकी ।

विंशकांश्चैककांश्चैव विकाशोक्तास्त्रयस्त्रयः ।
द्विकाश्चाष्टौ चतुष्काश्च दशद्वादशपञ्चकाः ॥
चत्वारंश्चाष्टका वर्गाः षट्कौ द्वौ सप्तकास्त्रयः ।
अष्टोदरीर्ये रोगाणामध्याये संप्रकाशितः ॥ १६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
अष्टोदरीर्यो नाम जनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातो महारोगाध्यायं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानावेयः ॥ १ ॥

चत्वारो रोगा भवन्त्यागन्तुवातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः ।
तेषां चतुर्णामपिच रोगाणां रोगत्वमेकविधं भवति एकसामा-
न्यात् । द्विविधा प्रकृतिरेषामागन्तुनिजविभागात् । द्विविध-
श्लेष्मामधिष्ठानं मनःशरीरविशेषात् । विकाराः पुनरपरिसंख्येयाः
प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनविकल्पानामपरिसंख्येयत्वात् ॥ २ ॥

मुखानि तु खल्वागन्तोर्नखदशनपतनाभिघाताभिसङ्गा-
भिचाराभिशापबंधवन्धनव्यधनवेष्टनपीडनरज्जुदहयशंखाशनि-
भूतोपसर्गादीनि । निजस्य तु खलु मुखं वातपित्तश्लेष्मिकं
वैषम्यं ॥ ३ ॥

इयोस्तु खल्वागन्तुनिजयोः प्रेरणमसात्मेन्द्रियार्थसंयोगः
प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति । सर्व्वेऽपि खल्वेते प्रवृद्धाश्चत्वारो
रोगाः परस्परमनुवध्नन्ति नचान्योनेन सह सन्देहमापद्यन्ते ॥ ४ ॥

आगन्तुर्हि व्यथापूर्व्वमुत्पन्नो जघनं वातपित्तश्लेष्मणां
वैषम्यमापादयति । निजे तु वातपित्तश्लेष्माणः पूर्वं वैषम्य-
मापद्यन्ते जघनं व्यथासमिनिर्वर्त्तयन्ति ॥ ५ ॥

तेषां त्रयाणामपि दोषाणां शरीरे स्थानविभागमनु-
व्याख्यास्यामः । तद्वयथा—वस्तिः पुरीषाधानं कटौ सक्थिनी
पांदावस्थीनि वातस्थानानि, तत्रापि पक्वाशयो विशेषेण वात-
स्थानम् । खेदो रसो लसिका रुधिरमांसाशयाश्चेति पित्त-
स्थानानि, तत्राप्यामाशयो विशेषेण पित्तस्थानम् । उरः

शिरो ग्रीवा पर्व्याणामाशयो मेदश्च स्नेघ्राणः स्थानानि, तत्रापि
उरो विशेषेण स्नेघ्राणः स्थानम् ॥ ६ ॥

सर्वशरीरचरास्तु खलु वातपित्तस्नेघ्राणः सर्वस्मिन् शरीरे
कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्वन्ति । प्रकृतिभूतानि शुभा-
नुपचयबलवर्णप्रसादादीन्यशुभानि पुनर्विकृतिमापन्नानि
विकारसंज्ञकानि । तत्र विकाराः सामान्यजा नानात्मजाश्च तत्र
सामान्यजाः पूर्वमष्टोदरीये व्याख्याताः । नानात्मजांस्त्रिंश-
ध्यायेत्तु व्याख्यास्यामः ॥ ७ ॥

तद्वयथा—अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिंशत् पित्तविकाराः,
विंशतिः स्नेघ्राणविकाराश्च, तत्रादित एव वातविकारान्तु व्याख्या-
स्यामः ॥ ८ ॥

तद्वयथा—नखभेदश्च विपादिका च पादशूलश्च पाद-
भ्रंशश्च पादसुप्तता च वातखुड्ढता च गुल्फग्रहश्च पिण्ड-
कोष्ठेष्टनञ्च गृध्रसी च जानुभेदश्च जानुविस्त्रिषश्चोरस्तम्भश्चोर-
सादश्च पाङ्गुल्यञ्च गुदभ्रंशश्च गुदार्तिश्च वृषणोत्क्षेपश्च शंफः-
स्तम्भश्च वल्ग्वणानाहंश्च विड्भेदश्च श्रोणिभेदश्चोदावर्तश्च
खड्गत्वञ्च वामनत्वञ्च विकग्रहश्च पृष्ठग्रहश्च पाश्र्वावमर्हश्चो-
दरावेष्टश्चोन्मादश्च हृद्द्वयश्च वक्षोवर्षश्च वक्षउपरोधश्च वक्ष-
स्तोदश्च बाहुशोषश्च ग्रीवास्तम्भश्च मन्थास्तम्भश्च कण्ठोदंशश्च
हनुभेदश्चौष्ठभेदश्चाक्षिभेदश्च दन्तभेदश्च दन्तशैथिल्यञ्च
मूकत्वञ्च गदगदत्वञ्च वाक्सङ्गश्च कषायाखताश्च मुखशोषश्च
शरसञ्चलताश्च कर्णशूलश्च शब्दाश्रवणञ्चोच्चैःश्रवणञ्च बाधि-
र्यश्च वर्त्मस्तम्भश्च वर्त्मसङ्कोचश्च तिमिरश्चाक्षिशूलश्चाक्षिदुः-

दासश्च भूषुदासश्च शङ्खभेदश्च ललाटभेदश्च शिरोरुक्च केश-
भूमिस्फुटनञ्च अर्द्धितश्चैकाङ्गरोगश्च सर्वाङ्गरोगश्चाक्षेपकश्च
दण्डकश्च तमश्च भ्रमश्च वेपथुश्च जृम्भा च हिक्का च विषादश्च
प्रलापश्च ग्लानिश्च रौक्ष्यञ्च पारुष्यञ्च श्यावाकृणावभासता
पाख्यप्रश्नानवस्थितचित्तत्वञ्च इत्यशीतिर्वातविकारा वातविका-
राणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा एव व्याख्याताः । सर्व्वे-
ष्वपि खल्वेतेषु वातविकारेषूक्तेष्वनुक्तेषु चानेकेषु वायोरिद-
मात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च खलक्षणं यदुपलभ्य तत्तदवयवं
वा विमुक्तसन्देहा वातविकारमेवाध्यवसन्ति कुशलाः ॥ ९ ॥

तद्वयथा—रौक्ष्यं शैत्यं लाघवं वैशद्यं गर्भिरंमूर्त्तित्वञ्च
वायोरात्मरूपाणि । एवम्विधत्वाच्च वायोः कर्मणः खलक्षण-
मिदमस्य भवति तंतं शरीरावयवमाविशतः । संसभ्रंशव्यासङ्ग-
भेदहर्षतर्षकम्पावमर्द्दचालतोदव्यथाचेष्टादीनि तथा खरपक्ष-
विशदशुषिरारुणकषायविरसमुखशोषसुप्तिसङ्कोचनखञ्चतादीनि
च वायोः कर्माणि, तैरन्वितं वातविकारमेवाध्यवसेत् ॥ १० ॥

तं मधुराम्ललवणक्षिग्धोष्णैरुपक्रमैरुपक्रमेत । स्नेह-
स्वेदास्थापनानुवासननस्तः-कर्मभोजनाभ्यङ्गोत्सादनपरिषेका-
दिभिर्वातहर्त्रैर्मात्रां कालञ्च प्रमाणीकृत्य । तत्रास्थापनानुवास-
नन्तु खलु सर्व्वोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः ॥ ११ ॥

तच्चादित एव पक्काशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं वात-
मूलं छिनत्ति, तत्रावजिते वाते शरीरान्तर्गतवातविकाराः
प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथा वनस्पतेर्मूलेच्छिन्ने स्तम्भशखावरीह-
कुसुमफलप्रलाशादीनां निवृत्तौ विनाशस्तद्वत् ॥ १२ ॥

पित्तविकारांश्चत्वारिंशदत ऊर्ध्वमनुव्याख्यास्यामः । तद-
यथा—ओषश्च ओषश्च दाहश्च दवथुश्च धूमकश्चास्त्रकश्च
विदाहश्चान्तर्दाहश्चांसदाह-सोष्माधिक्यञ्चातिस्वेदश्चाङ्गगन्धश्चा-
ङ्गावदरणञ्च शोणितक्लेदश्च मांसक्लेदश्च त्वग्दाहश्च त्वगवदर-
णञ्च चर्मदलनञ्च रक्तकोठश्च रक्तविस्फोटश्च रक्तमण्डलञ्च
रक्तपित्तञ्च हरितंत्वञ्च हारिद्रत्वञ्च नीलिका च कक्षा च
कामला च तिक्तास्थिता च लोहितगन्धास्थिता च पूतिमुखता
च तृष्णाधिक्यञ्चातृप्तिश्चांशुपाकश्च गलपाकश्च अक्षिपाकश्च
गुदपाकश्च मेढ्रपाकश्च जीवादानञ्च तमःप्रवेशश्च हरितहारिद्र-
नेत्रमूत्रवर्चस्त्वञ्च । इति चत्वारिंशत् पित्तविकाराः पित्त-
विकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

सर्वेष्वपितु खल्वेतेषु पित्तविकारेषूक्तेष्वनुक्तेषु चानेषु
पित्तसोदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च खलक्षणं यदुपलभ्य
तत्तदवयवं वा विमुक्तसन्देहाः पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति
कुशलाः ॥ १४ ॥

तदयथा—ःओष्णं त्रैक्ष्णं द्रवममत्तिस्नेहो वर्णश्चाशुक्लो
गन्धश्च विस्फोटो रसो कटुकास्त्रौ सरश्च पित्तस्यात्मरूपाणि । एव-
म्विधत्वाच्च कर्मणः खलक्षणमिदमेतस्य भवति तं तं शरीरा-
वयवमाविशतः । दाहोष्णपाकस्वेदक्लेदकोयस्रावरागाः यथास्व-
गन्धवर्णरसादिनिर्वर्तनं पित्तकर्मणि तैरन्वितं पित्तविकार-
मेवाध्यवसेत् ॥ १५ ॥

तं म्भुरतिक्तकषायशौतेरुपक्रमैरुपक्रमेत स्नेहविरैक-
प्रदेहपरिषेकाभ्यङ्गावदेहादिभिः पित्तहरैर्मात्रां कालञ्च प्रमा-

शीकृत्य, विरेचनन्तु सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते प्रधानतमं मन्यन्ते
भिषजः ॥ १६ ॥

तज्ज्ञादित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं पित्त-
मूलमपकर्षति । तत्रावजिते पित्ते शरीरान्तर्गतपित्तविकाराः
प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथाग्नौ व्यपगते केवलमग्निगृहं शीतो-
भवति तद्वत् ॥ १७ ॥

श्लेष्मविकारान् विंशतिमत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यामस्तदयथा तृप्तिश्च
तन्द्रा च निद्राधिक्यञ्च स्नेमित्यञ्च गुरुगात्रताचालस्यञ्च
मुखस्रावश्च मुखमाधुर्यञ्च श्लेष्मोद्गिरणञ्च बलनाशश्च अपत्तिश्च
हृदयोपलेपश्च कण्ठोपलेपश्च धमनीप्रतिचयश्च गल्लगाडुश्चाति-
स्यौल्यञ्च शीताङ्गता चोदर्दश्च श्लेतावभासता च श्लेतमेत्रमूत्र-
वच्चस्त्वञ्च । इति विंशतिः श्लेष्मविकाराः श्लेष्मविकाराणा-
मपरिसंख्येयानामविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ॥ १८ ॥

सर्वेष्वपि तु खल्वेतेषूक्तेषु श्लेष्मविकारेषु चाप्यनुक्तेषु
श्लेष्मण इदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणं यदु-
पलभ्य तत्तदवयवं वा विशतो विमुक्तमन्देहाः श्लेष्मविकारमेवा-
ध्यवस्यन्ति कुशलाः ॥ १९ ॥

तद्वदयथा — श्लैथ्र्यशैथ्र्यगौरवस्त्रेहमाधुर्य-स्यैर्योपैच्छित्य-
मातृस्त्राणि श्लेष्मण आत्मरूपाणि । एवम्विधत्वाच्च कर्मणः
स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः । श्लैथ्र्य-
शैथ्र्यकण्डूस्थैर्योत्सेध-गौरवस्त्रेहसुप्तिक्तेदोपदेहबन्धमाधुर्य-
चिरकारित्वादीनि श्लेष्मणः कर्माणि तैरन्वितं श्लेष्मविकार-
मेवाध्यवसीत् ॥ २० ॥

तं कटुतिक्तकषायतीक्ष्णोष्णरुक्षैरुपक्रमैरुपक्रमेत, स्वेद-
वमनशिरोविरेचनव्यायामादिभिश्च श्लेष्महरैर्मात्रां कालञ्च
प्रमाणीकृत्य । वमनन्तु सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्माणि प्रधानतमं
मन्यन्ते भिषजः ॥ २१ ॥

तद्ध्यादित एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं श्लेष्म-
मूलमूर्धमुत्क्षिपति । तत्रावजिते श्लेष्माणि शरीरान्तर्गताः
श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथा भिन्ने केदारसेतौ
शालियवषष्टिकादीन्यनभिध्यन्द्रामानान्यन्मसा प्रशोषमापद्यन्ते
तद्वदिति ॥ २२ ॥

भवन्ति चात्र ।

रोगमादौ परीक्षित ततोऽनन्तरमौषधम् ।

ततः कर्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २३ ॥

यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माणाप्रारभते भिषक् ।

अप्यौषधविधानं ज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ २४ ॥

यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः ।

देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

संयहः प्रकृतिर्देशो विकारो मुखमौरणम् ।

असन्देहोऽनुबन्धश्च रोगाणां सम्प्रकाशितः ॥ २६ ॥

दोषस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये ।

रूपं पृथक्च दोषाणां कर्म चाप्ररिणामि यत् ॥ २७ ॥

पृथक्त्वेन च दोषाणां निर्दिष्टाः समुपक्रमाः ।
सम्यङ्महति रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शना ॥ २८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
विंशतितमो महारोगोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टौ निन्दितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ निन्दिताः पुरुषे भवन्ति ।
तद्यथा अतिदौर्बन्धातिरुक्खातिलोमा चालोमा चातिगौर-
श्चातिकृष्णश्चातिस्थूलश्चातिकृशश्चेति ॥ २ ॥

तत्रातिस्थूलातिकृशयोर्भूय एवापरे निन्दितविशेषा
भवन्ति । अतिस्थूलस्य तावदायुषो ज्ञासो जरीपरोधः कृच्छ्र-
व्यवायता दौर्बन्धश्च दौर्गन्धश्च स्वेदाकाशः क्षुदतिभावोऽपिपासा-
तियोगश्चेति भवन्तः श्रौ-दोषाः, तदिदमतिस्थौल्यमतिसंपूरणा-
हाराद् गुरुमधुरस्निग्धोपयोगादव्यवायादव्यायामाद्विवास्वप्नाद्
हर्षनित्यत्वाद्दृष्टान्तेनाद् बीजस्वभावान्नोपजायते ॥ ३ ॥

तस्य ह्यतिमात्रमेदस्विनो मेद एवोपचीयते नतथेतर-
धातवस्तस्मादस्यायुषो ज्ञासः । शैथिल्यात् सौकुमार्याद्
गुरुत्वाच्च मेदसो जरीपरोधः । शुक्राल्पत्वान्मेदसावतमार्ग-
त्वाच्चास्य कृच्छ्रव्यवायता । दौर्बन्धश्च मसमत्वाद् धातूनां ।
दौर्गन्धश्च मेदोदोषान्मेदसः स्वभावात् स्वेदनाच्च । मेदसः

स्त्रीषसंसर्गादिष्विन्द्रित्वाद् बहुत्वाद् व्यायामासहत्वाद् खेदा-
बाधः । तीक्ष्णाग्नित्वात् प्रभूतवायुत्वाच्च क्षुदतिमात्रं पिपासा-
तियोगश्चेति ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र ।

मेदसावृतमार्गत्वाद् वायुः कोष्ठे विशेषतः ।

चरन् सन्धुक्षयं त्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥

तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारञ्चापि काङ्क्षति ।

विकारांश्चाश्रुते घोरान् कंश्चित् कालव्यतिक्रमात् ॥ ५ ॥

एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।

एतौ हि दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥ ६ ॥

मेदस्यतीवसंघट्टे सहसैवानिलादयः ।

विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्तग्राशु जीवितम् ॥ ७ ॥

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।

अथथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ८ ॥

इति मेदस्विनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।

निर्दिष्टं घट्यते वाच्यमतिकंशेर् न्वतुः परम् ॥ ९ ॥

सेवा रुचान्नपानानां लङ्घनं प्रमिताशनम्

क्रियातियोगः शोकश्च निद्रावेगविनिग्रहः ।

तच्च ह्योद्वर्त्तनस्नानस्याभ्यासः प्रकृतिजरा ।

विकारानुशयः क्रोधः कुर्वन्त्यतिक्रमं नरम् ॥ १० ॥

व्यायाममतिसहेतुं क्षुत्पिपासामथौषधम् ।

कष्टं न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥

प्रीहा कासः क्षयः प्रवांसो गुल्मार्शांसुप्रदराणि च ।

कृशं प्रायोऽभिधावन्ति रोगाश्च ग्रहणयोगताः ॥ ११ ॥
 शुष्कस्फिगुदरग्रीवो धमनीजालसंलतः ।
 त्वगस्थिशेषोऽतिकृशः स्थूलपर्वानरो मतः ॥ १२ ॥
 सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
 सततं चोपचर्यो हि कर्षणैर्वृंहणैरपि ॥ १३ ॥
 स्थौल्यकार्थो वरं काश्यं समोपकरणौ हि तौ ।
 यदुभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवातिपीडयेत् ॥ १४ ॥
 सममांसप्रमाणस्तु समसंहननो नरः ।
 दृढेन्द्रियो विकाराणां न बलेनाभिभूयते ॥ १५ ॥
 क्षुत्पिपासातपसहः शीतव्यायामसंसहः ।
 समपक्ता समजरः सममांसचयो मतः ॥ १६ ॥
 गुरु चातपेणश्चेष्टं स्थूलानां कर्षणं प्रति ।
 कृशानां वृंहणार्थन्तु लघुमन्तर्पणन्तु यत् ॥ १७ ॥
 वातघ्नान्यन्नपानानि श्लेष्ममेदोहराणि च ।
 एक्षोष्णा वस्यस्तीक्ष्णा रुक्षाणुद्वर्तनानि च ॥
 गुडूचीभद्रमुस्तानां प्रयोगस्त्रैफलस्तथा ।
 तक्रारिष्टप्रयोगश्च प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥
 विडङ्गं नागरं चारं काललोहरजो मधु ।
 यवामलकचूर्णस्य प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥
 बिलादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः ।
 शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थरसः परः ॥
 प्रसातिका प्रियङ्गुश्च श्यामाका यवका यवाः ।
 जूणांश्चाः कोद्रवा मुद्गाः कुलत्याश्च मुकुष्टकाः ॥

आढकीनाञ्च बीजानि पटोलामलकैः सह ।
 भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानञ्चानु मधूदकम् ॥
 अरिष्टांश्चानुपानार्थं मेदोमांसकफापहान् ।
 अतिस्थौल्यविनाशाय प्रविभञ्ज्य प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
 अस्वप्नञ्च व्यायञ्च व्यायामं चिन्तनानि च ।
 स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं क्रमेणाभिप्रवर्द्धयेत् ॥
 स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्वृतिः शमः ।
 चिन्ताव्यायव्यायामविरतिः संप्रहर्षणम् ॥
 नवान्नानि नवं मदं ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
 संस्कृतस्नि च मांसानि दधि सर्पिः प्रयांसि च ॥
 इक्षवः शालयो भाषा गोधूमा गुडवैकृतम् ।
 वस्तयः स्निग्धमधुरास्तैलाभ्यङ्गश्च सर्व्वदा ॥
 स्निग्धमुद्वर्त्तनं स्नानगन्धमाल्यनिषेवणम् ।
 शुक्लं वासो यथाकालं दोषाणामवसेचनम् ॥
 रसायनानां वृथाणां योगानाञ्चोपसेवनम् ।
 हत्वातिकार्थग्रमाधत्तं तृणामुपचयं परम् ॥ १९ ॥
 अचिन्तवाच्च कार्याणां ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।
 स्वप्नप्रसङ्गाच्च वरौ वराह इव पुथ्यति ॥ २० ॥
 यदातु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः ।
 विप्रयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ २१ ॥
 निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं बलाबलम् ।
 वृषता स्त्रीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ २२ ॥
 अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।

सुखायुषी नवा कुर्यात् कालरात्रिरिवागता ॥
 सैव युक्ता पुनर्युक्ते निद्रा देहसुखायुषा ।
 पुनर्युगं योगिनं सिद्ध्या सत्या बुद्धिरिवागता ॥ २३ ॥
 गीताध्ववनमद्यस्त्रीकर्मभाराध्वकर्षिताः ।
 अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽवलाः ॥
 तृष्णातीसारशूलार्ताः श्वासिनो हिक्किनो कृशाः ।
 पतिताभिहतोन्मत्ताः श्रान्ता यानप्रजागरैः ॥
 क्रोधशोकभयक्लान्ता दिवास्वप्नोचिताश्च ये ।
 सर्व्व एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सार्व्वकालिकम् ॥
 धातुसाम्यं तथा ह्येषां बलञ्चायुःप्रजायते
 श्लेष्मा पुथति चाङ्गानि स्थैर्य्यं भवति चायुषः ॥ २४ ॥
 ग्रीष्मे त्वादानरुक्षाणां वर्द्धमाने च भास्करे ।
 रात्रीणां चातिसंक्षेपाद् दिवास्वप्नः प्रशस्यते ॥ २५ ॥
 ग्रीष्मे वज्जरेषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः ।
 श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तस्मादन्येषु नेद्यते ॥
 मेदस्विनः स्नेहानित्याः श्लेष्मूलाः श्लेष्मूरोरिणः ।
 द्वेषीविषार्ताश्च दिवा न शयीरन् कदाचन ॥ २६ ॥
 हलीमकं शिरःशूलं स्तैमित्यं गुरुगात्रता ।
 अङ्गमर्दोऽग्निनाशश्च प्रलेपो हृदयस्या च ॥
 शोफारोचकश्चक्ष्मासथीनसार्धवभेदकाः ।
 कीठासः पिङ्गकाः कण्डूस्तन्त्रा कामो गलामयः ॥
 स्मृतिबुद्धिप्रमोहश्च संरोधः स्तीतसां ज्वरः ।
 इन्द्रियाणामसामर्थ्यं विषवेगप्रवर्त्तनम् ॥

भवेनृणां दिवाखप्रस्याहितस्य निषेवणात् ।

तस्माद्विताहितं स्वप्नं बुद्धा सुप्यात् सुखं बुधः ॥ २७ ॥

रात्रौ जागरणं रुचं स्निग्धं प्रखपनं दिवा ।

अरुचमनभिषगन्दि त्वासीनंप्रचलायितम् ॥ २८ ॥

देहवृत्तौ यथाहारस्तथा स्वप्नः समो मतः ।

स्वप्नाहारसमुत्थेतु स्थौल्यकार्शं विशेषतः ॥ ३६ ॥

अभ्रङ्गीतुसादनं स्नानं ग्राम्यानूपौदका रसाः ।

शाल्मन्मं सुदधि क्षीरं स्नेही मद्यं मनःसुखम् ॥

मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः सम्बाहनानि च ।

चक्षुषोस्तेर्षणं लेपः शिरसो वदनस्य च ॥

स्वास्तीर्णं शयनं वेद्यसुखं कालस्तथोचितः ।

आनयन्तश्चिरान्निद्रां प्रणष्टा या निमित्ततः ॥ ३० ॥

कायस्य शिरसश्चैव विरेकश्छर्दनं भयम् ।

चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो रक्तमोक्षणम् ॥

उपवासः सुखा शय्या सत्वौदाय्यं तमोजयः ।

निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥

एत एवच विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः ।

कार्यं कालो विकारश्च प्रकृतिर्वान्युरैव च ॥ ३१ ॥

तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च मनःशरीरशमसम्भवा च ।

आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा ॥

रात्रिस्वभावप्रभवामता यः, तां भूतरात्रिं प्रवदन्ति निद्राम् ।

तमोभवामाहुरवद्य मूलशेषाः पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥ ३२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

निन्दिताः पुरुषास्तेषां यौ विशेषेण निन्दितौ ।
 निन्दिते कारणं दोषास्तयोर्निन्दितभेषजम् ॥
 येभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यश्चाप्यहिता यदा ।
 अतिनिद्रानिद्रयोश्च भेषजं यद्भवाय च ॥
 या या यथायत्प्रभावा निद्रा तत् सर्व्वमविजः ।
 अष्टौ निन्दितसंख्याते व्याजहार पुनर्व्वसुः ॥ ३३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 एकविंशतितमोऽष्टौनिन्दितीयोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो लङ्घनवृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह
 स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

तपःस्वाध्यायनिरुत्तानात्रेयः शिष्यस्तमान् ।
 षड्भग्निवेशप्रमुखानुक्तवान् परिचोदयन् ॥
 लङ्घनं वृंहणं काले रुक्षणं स्निहनन्तथा ।
 स्वेदनं स्नानञ्चैव जानीयात् स भवेत् भिषक् ॥ २ ॥
 तमुक्तवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ह ।
 भगवन् लङ्घनं किन्तत् लङ्घनीयाश्च क्रीडशाः ॥
 वृंहणं वृंहणीयाश्च रुक्षणीयाश्च रुक्षणम् ।
 के स्निहाः स्निहनौयाश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च के मताः ॥

स्तम्भनं स्तम्भनीयाश्च वक्तुमर्हसि तद्गुरो ।
 लङ्घनप्रभृतीनाञ्च षष्णामेषां समासतः ॥
 कृताकृतातिवृत्तानां लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
 तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
 यत् किञ्चिन्नाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥
 वृंहत्वं यच्छरीरं जनयेत्तच्च वृंहणम् ।
 रौक्ष्यं खरत्वं वैशद्यं यत् कुर्यात्तद् विरुक्षणम् ॥
 स्नेहनं स्नेहविध्यन्दमार्हवक्त्रेदकृन्मतम् ।
 स्तम्भगौरवशीतघ्नः स्वेदनं स्वेदकारकम् ।
 स्तम्भनं स्तम्भयति यद् गतिमन्तं चलं द्रवम् ॥ ४ ॥
 लघुसुतीक्ष्णविशदं रुचं सूक्ष्मं सरं खरम् ।
 कठिनञ्चैव यद्द्रव्यं प्रायस्तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥ ५ ॥
 गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं स्थूलपिच्छिलम् ।
 प्रायो मन्दं स्थिरं श्लक्ष्णं द्रव्यं वृंहणमुच्यते ॥ ६ ॥
 रुचं लघु खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छिलम् ।
 प्रायशः कठिनञ्चैव यद्द्रव्यं तद्विरुक्षणम् ॥ ७ ॥
 द्रव्यं स्निग्धं सरं स्थूलं पिच्छिलं गुरुशीतलम् ।
 प्रायो मन्दं मृदु च यद्द्रव्यं तत् स्नेहनं मतम् ॥ ८ ॥
 उष्णं तीक्ष्णं सरं स्निग्धं रुचसूक्ष्मद्रवस्थिरम् ।
 द्रव्यं गुरुच यत् प्रायस्तद्वै स्वेदनमुच्यते ॥ ९ ॥
 शीतं मन्दं मृदु श्लक्ष्णं सूक्ष्मं रुचं द्रव्यं स्थिरम् ।
 यद्द्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत् स्तम्भनं स्मृतम् ॥ १० ॥
 चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासामारुतातपैः ।

पाचनानुपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥ ११ ॥

प्रभूतश्चेन्नपित्तास्रमलाः संसृष्टमाहताः ।

बृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिभिः ॥ १२ ॥

येषां मध्यबला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः ।

ऊर्ध्वतीसारहृद्रोगविसूच्यलसकज्वराः ॥

विषम्वगौरवोद्गारहृक्लासारोचकादयः ।

पाचनैस्तान् भिषक् प्राञ्जः प्रायेणादावुपाचरेत् ॥

एतएव यथोद्दिष्टा येषामल्पबला गदाः ।

पिपासानियहैस्तेषामुपवासैश्च तान् जयेत् ॥ १३ ॥

रोगान् जयेन्मध्यबलान् व्यायामातपमाहृतैः

बलिनां किं पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥

त्वग्दोषिणां प्रमौढाणां स्निग्धाभिष्यन्दिवृंहिणाम् ।

शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥ १४ ॥

अदिग्धविषमक्लिष्टं वयःस्थं सात्मप्रचारिणाम् ।

मृगमतस्थविहङ्गानां मांसं वृंहणमिथ्यते ॥ १५ ॥

क्षीणाः क्षताः कृशावृक्षा दुर्बला नित्यमध्वगाः ।

क्षीमद्यनित्या यौषे च वृंहणीया नराः स्मृताः ॥

शोषार्शीयहणीदोषैर्व्याधिभिः कर्षिताश्च ये ।

तेषां क्रव्यादमांसानां वृंहणा लघवो रसाः ॥

स्नानमुत्सादनं स्त्रपौ मधुराः स्नेहवस्तयः ।

शर्कराक्षीरसर्पिंषि सर्व्वेषां विद्धि वृंहणम् ॥ १६ ॥

कटुतिक्तकषायाणां सेवनं क्षीघ्रहर्षणम् ।

खलिपिण्यक्रतक्रासां मध्वादीनाञ्च वृंहणम् ॥

अभिष्यन्दा महादोषां मर्मस्था व्याधयश्च ये ।
 ऊरुस्तन्मप्रभृतयो रुक्षणीया निदर्शिताः ॥ १७ ॥
 स्नेहाः स्नेहयितव्याश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च ये नराः ।
 स्नेहाध्याये मयोक्तास्ते स्वेदाख्ये च सविस्तरम् ॥ १८ ॥
 द्रवं तनु सरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ।
 स्वादुतिक्तकषायञ्च स्तम्भनं सर्व्वमेव तत् ॥
 पित्तक्षाराग्निदग्धा ये हृद्ग्रंतीसारपौडिताः ।
 विषस्वेदातियोगार्ताः स्तम्भनीयास्तथापरे ॥ १९ ॥
 वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
 हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्त्राक्तमे गते ॥
 स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ।
 कृतं लङ्घनमादेशं निर्व्वर्त्तये चान्तरात्मनि ॥ २० ॥
 पर्व्वभेदोऽङ्गमर्द्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
 क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥
 मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्वा वातस्तमो हृदि ।
 देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽति कृते भवेत् ॥ २१ ॥
 बलं पुष्ट्युपलम्भश्च कार्श्र्म्यदोषविवर्ज्जनम् ।
 लक्षणं वृंहिते स्थौल्यमति चात्यर्थं वृंहिते ॥ २२ ॥
 कृताति कृतचिह्नं यत् लङ्घिते तद्विरुद्धिते ।
 स्तम्भितः स्याद् बलं लब्धे यथोक्तैश्चमवर्ज्जितैः ॥ २३ ॥
 श्यावतास्तद्वगात्रत्वमुद्भेगा हनुसंग्रहः ।
 हृद्वर्चनैर्नियहश्च स्यादतिस्तम्भितलक्षणम् ॥
 लक्षणञ्चाकृतानां स्यात् प्रक्षामिषां समासतः ।

तदौषधानां व्याधीनामशमो वृद्धिरेव च ॥
 इति षट् सर्वरोगानां प्रोक्ताः सम्यगुपक्रमाः ।
 साध्यानां साधने सिद्धा मात्राकालानुरोधिनः ॥ २४ ॥

भवति चात्र ।

दोषाणां बहुसंसर्गात् सङ्कीर्यन्तेऽप्युपक्रमाः ।
 षट्त्वन्तु नातिवर्तन्ते त्रित्वं वातादयो यथा ॥

तत्र श्लोकः ।

इत्यस्मिन् लङ्घनाध्याये व्याख्याताः षड् उपक्रमाः ।
 यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सायै प्रवर्तिताः ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 द्वाविंशतितमो लङ्घनद्वितीयोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः सन्तर्पणीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह
 स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सन्तर्पयति यः स्निग्धं मधुरैर्गुरुपिच्छिलैः ।
 नवान्नैर्नवमद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥
 गोरसैर्गौडिकैश्चानैः पैष्टिकैश्चातिमात्रशः ।
 चेष्टाद्दधी दिवास्वप्नशय्यासनसुखे इतः ॥
 रोगास्तस्योपजायन्ते सन्तर्पणन्मिम्बिताः ।
 प्रमेहपिडकाकोठकण्डूपाण्डूदामयज्वराः ॥

कुष्ठान्यामप्रदोषाश्च मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
 तन्त्रा क्लैव्यमतिस्थौल्यमालस्यं गुरुगावता ॥
 इन्द्रियस्रोतसां लेपो बुद्धेर्मोहः प्रमीलकः ।
 शोथाश्चैवं विधाश्चान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्व्वतः ॥ २ ॥
 शस्तमुल्लेखनं तत्र विरेको रक्तमोक्षणम् ।
 व्यायामश्चोपवांसश्च धूमाश्च स्वेदनानि च ॥
 सच्चौद्रश्चाभयाप्राशः प्रायो रुचान्नसेवनम् ।
 चूर्णप्रदेहा ये प्रोक्ताः कण्डूक्रोठविनाशनाः ॥ ३ ॥
 विफलारग्वधं पाठा सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
 मुस्तन्निम्बं समदनं जलेनोत्कथितं पिवेत् ॥
 तेन मेहादयो यान्ति नाशमन्यस्यतो ध्रुवम् ।
 मावाकालप्रयुक्तेन सन्तर्पणसमुत्थिताः ॥ ४ ॥
 मुस्तमारग्वधं पाठा विफला देवदारु च ।
 श्वदंष्ट्रा खदिरो निम्बो हरिद्रा त्वक् च वत्सकात् ॥
 रसमेषां यथादोषं प्रातः प्रतः पिवेन्नरः ।
 सन्तर्पणकृतैः सर्वैर्वैप्राधिभिः संप्रमुच्यते ॥
 एभिश्चोद्वर्त्तनोद्वर्षस्नानयोगोपयोजितैः ।
 त्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा स्त्रीहोपसंहितैः ॥ ५ ॥
 कुष्ठं गोमेदको हिङ्गु क्रौञ्चास्थि लूषणं वचा ।
 वृषकैले श्वदंष्ट्रा च खराह्वा चाश्लभेदकः ॥
 तक्रेण दधिमण्डलेन बदरास्त्ररसेन वा ।
 मूत्रकृच्छ्रं प्रमेहञ्च पीतमेतद् व्यपीहति ॥ ६ ॥
 तक्राभयाप्रयोगैश्च विफलायास्तथैव च ।

परिष्ठानां प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः त्वयम् ॥ ७ ॥

वृषणं विफला चौरं क्रिमिघ्नमजभोदकः ।

मन्योऽयं शक्तवः सर्पिर्हितो लोहोदकाद्भुतः ॥ ८ ॥

व्योषं विडङ्गं शिग्रूणि विफलं कटुरोहिणीम् ।

वृहत्थौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥

हिङ्गुकेवूकमूलानि यमानीधान्यचित्रकान् ।

सौवर्चलमजाजीञ्च हवुषाञ्चेति चूर्णयेत् ॥

चूर्णतैलघृतचौरभागः सुगर्मानतः समाः ।

सक्तूनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं प्रिवेत् ॥

प्रयोगादस्य शान्म्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।

प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥

ग्रीहा पाण्डामयः शोफो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।

हृद्रोगो राजयक्ष्माश्च कासः श्वासो गलग्रहः ॥

क्रिमयो ग्रहणीदोषा श्लैवं स्थौल्यमतीव च ।

भराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वद्धेते ॥ ९ ॥

व्यायामनित्यो जीर्णांश्चैव यवगोधूमभोजनः ।

सन्तर्पणकृतैर्दोषैः स्थौल्यं मुक्त्वा विमुच्यते ॥ १० ॥

उक्तं सन्तर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ।

वक्ष्यन्ते सौषधाश्चोद्धमपतर्पणजा गदाः ॥ ११ ॥

देहाग्निबलवर्णौजःशुक्रमांसपरिचयः ।

ज्वरः कासानुषन्धश्च पाण्ड्वंशूलमरोचकः ॥

श्रोत्रदौर्बल्यमुन्मादः प्रलापो हृदवव्यथा ।

विरामत्वसंग्रहः शूलं जङ्घोत्थिकसंग्रथम् ॥

पर्व्यास्थिसन्निभेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः ।
 ऊर्ध्ववातादयः सर्वे जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥ १२ ॥
 तेषां सन्तर्पणं तज्ज्ञैः पुनराख्यातमौषधम् ।
 यत्तदर्थे समर्थं स्यादभ्यासे वा तदिंध्यते ॥
 सद्यः क्षौणोहि सद्यो वै तर्पणेनोपचयीयते ।
 नर्त्ते सन्तर्पणाभ्यासाच्चिरक्षौणस्तु पुष्यति ॥ १३ ॥
 देहाग्निदोषभैषज्यमात्राकालानुवर्तिना ।
 कार्यग्रमत्परमाणेन भेषजं चिरदुर्ब्बले ॥
 हिता मांसरसांस्तस्मै प्रयांसिच घृतानि च ।
 स्नानानि वस्तयोऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥ १४ ॥
 ज्वरकासप्रसक्तानां कृशानां मूत्रकट्छिणाम् ।
 तृष्यतामूर्ध्ववातानां वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः ॥ १५ ॥
 शर्करापिप्पलीतैलघृतक्षौद्रैः समांशिकैः ।
 सक्तुद्विगुणितो वृष्यस्तेषां मन्थः प्रशस्यते ॥ १६ ॥
 सक्तवो मदिरा क्षौद्रं शर्करा चेति तर्पणम् ।
 पिवेन् मांसतविण्मूत्रकफपित्तानुलोमनम् ॥ १७ ॥
 फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽश्लकाञ्जिकम् ।
 तर्पणं मूत्रकट्छिणमुदावर्त्तहरं पिवेत् ॥ १८ ॥
 मन्थः खर्जूरमृद्वीकावृक्षास्त्रास्त्रीकदाडिभैः ।
 परूषकैः सामूलकैर्युक्ता मद्यविंकारनुत् ॥ १९ ॥
 खादुरस्त्री जलकृतः सस्नेहो रुद्ध एव वा ।
 सद्यः सन्तर्पणो मन्थः स्थैर्यवर्णबलप्रदः ॥ २० ॥

तत्र श्लोकः ।

सन्तर्पणोत्था ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् ।
सन्तर्पणौये तेऽध्याये सौषधाः परिकीर्त्तिताः ॥ २१ ॥

एतदग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
अथोविंशतितमः सन्तर्पणौयोऽध्यायः ॥ २१ ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो विधिशोणितोऽयमध्यायं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

विधिना शोणितं जातं शुद्धं भवति देहिनाम् ।
देशकालौकसात्मग्रानां विधिर्यः सम्प्रदर्शितः ॥
तद्विशुद्धञ्च रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।
युनक्ति प्राणिनां प्राणः शोणितं ह्यनुवर्त्तते ॥ २ ॥
प्रदुष्टबहुतौक्ष्णोष्णैर्मद्वैरुन्धैश्च तद्विधैः ।
तथातिलवर्णक्षारैरस्त्रैः कटुभिरेव च ॥
कुलत्थमाप्लनिष्पावतिलतैलनिषेवणात् ।
पिण्डालुमूलकादीनां हरितानाञ्च सर्वशः ॥
जलजानूपकैलानां प्रसहानाञ्च सेवनात् ।
दध्यन्तमस्तुशुक्तानां सुरासौवीरकस्य च ॥
विरुद्धानामुपक्लिन्नपूतीनां भक्षणो न च ।
भुक्ता दिवा प्रस्वपतां द्रवस्निग्धगुरुक्षि च ॥

अथादानं तथा क्रोधं भजताञ्चातपानिलौ ।
 हृद्दिवेगप्रतीघातात् काले चानवसेचनात् ॥
 अमाभिघातात् सन्तापादजीर्णाध्यशनात्तथा ।
 शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति ॥ ३ ॥
 ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।
 मुखनासाक्षिपाकंश्च पूतिघ्राणाख्यगन्धता ॥
 गुल्मीपकुशवीसर्परक्तपित्तप्रमीलकाः ।
 विद्रव्यौ रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम् ॥
 वैवर्ण्यमग्निनाशश्च पिपासा गुरुगावता ।
 सन्तापश्चातिदौर्बल्यमरुचिः शिरसोऽतिरुक् ॥
 विदाहश्चान्नपानस्य तिक्तान्मोद्गिरणं क्लमः ।
 क्रोधप्रचुरता बुद्धेः संमोहो लवणाख्यता ॥
 खेदः शरीरदौर्गन्धं मदः कम्पः स्वरक्षयः ।
 तन्त्रानिद्रातियोगश्च तमसश्चातिदर्शितम् ॥
 कण्डूः कीठपिडकाकुष्ठचर्मदलादयः ।
 विकाराः सर्व्व एवैते विज्ञेयाः शोणितवश्याः ॥ ४ ॥
 शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।
 सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजांस्तान् विनिर्द्दिशेत् ॥ ५ ॥
 कुर्यात् शोणितरोगेषु रक्तपित्तहरिं क्रियाम् ।
 विरेकमनुवासञ्च स्त्रावणं शोणितस्य च ॥ ६ ॥
 बलदोषप्रमाणाद्वै-विशुद्ध्या रुधिरस्य वा ।
 रुधिरं स्त्रावयेज्जन्तोस्रशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥ ७ ॥
 अरुणं सम्भवेद् वासात् फेनिलं विंशदं तनु ।

पित्तात् पीतासितं रक्तं स्त्रायायत्यौष्णाग्राच्चिरेण च ॥

ईषत्पाण्डु कफाद् दुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद् घनम् ।

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् विलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ८ ॥

तंपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम् ।

गुञ्जाफलसवर्णञ्च विशुद्धं विद्धि शोणितम् ॥ ९ ॥

नातुप्रष्णाशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृगग्निर्विशेषेण च रक्षितव्यः ॥ १० ॥

प्रसन्नवर्णोन्द्रियमिन्द्रियार्थमिच्छन्तमव्याहतपक्तिवेगम् ।

सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ११ ॥

यदांतु रक्तबाह्वीनि रससंज्ञावहानि च ।

पृथक् पृथक् संमस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः ।

मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।

प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥

मदमूर्च्छासन्नप्रासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।

यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ १२ ॥

दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।

मनो विक्षोभयन् जन्तोः संज्ञां सम्मोहयेत्तदा ॥

प्रेतमेवं कफश्चैवं मनो विक्षोभयन् नृणाम् ।

संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र कथ्यते ॥ १३ ॥

सक्तानल्पद्रुताभाषं चलस्वलितचेष्टितम् ।

विद्याद् वातमदाविष्टं रुक्षश्यावारुणाकंतिम् ॥

सक्रोधं पशुप्राभाषं सम्प्रहारकस्त्रिप्रियम् ।

विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकंतिम् ॥

स्वल्पासम्बद्धवचनं मिद्रालस्य-समन्वितम् ।
 विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परम् ॥
 सर्वाण्येतानि लिङ्गानि सन्निपातकृते मदे ।
 जायते शाम्यति क्षिप्रं मदी मद्यमदां कृतिः ॥
 यश्च मद्यकृतः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।
 सर्व एते मदा नर्ते वातपित्तकफाश्रयात् ॥ १४ ॥
 नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् ।
 पशंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥
 वेपथुश्चाङ्गमर्द्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।
 काशश्चाश्यावारुणाच्छाया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥ १५ ॥
 रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा ।
 पशंस्तमः प्रविशति सस्वेदः प्रतिबुध्यते ॥
 सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
 संभिन्नवर्चाः पीताभी मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥ १६ ॥
 मेघसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
 पशंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥
 गुरुभिः प्रापृतैरङ्गैर्यथैवाद्र्शेण चर्मणा ।
 सप्रसेकः सङ्कल्लासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥ १७ ॥
 सर्वाङ्गकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।
 स जन्तुं पातयत्यांशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १८ ॥
 दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनाम् ।
 स्वयमेवोशाम्यन्ति सन्तप्राप्तो नौषधैर्विना ॥ १९ ॥
 ॥ वाग्देहमनसां चेष्टाभिश्चिप्यातिबला मलाः ।

संन्यस्तान्तरावलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥
 स ना सन्न्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।
 प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलाः क्रियाः ॥ २० ॥
 दुर्गेष्टम्भसि यथा मज्जद् भाजनं त्वरया बुधः ।
 गृह्णीयात्तलमप्राप्तं तथा सन्न्यासपीडितम् ॥ २१ ॥
 अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ।
 सूचिभिस्तोदनं शस्त्रैर्दाहः पीडा नखान्तरे ॥
 लुञ्छनं केशलोम्नाञ्च दन्तैर्दशनमेव च
 आत्मगुप्तावधर्षश्च हितस्तस्यावबोधने ॥
 संमूर्च्छितानि तीक्ष्णानि मद्यानि विविधानि च ।
 प्रभूतकटुयुक्तानि तस्यासेऽगालयेन्मुहुः ॥ २२ ॥
 मातुलुङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम् ।
 तद्वत् सौवर्चलं दद्याद् युक्तं मद्यास्तकाञ्जिकैः ॥
 हिङ्गुप्रणसमायुक्तं यावत् संज्ञाप्रबोधनम् ।
 प्रबुधसंज्ञमन्त्रैश्च लघुभिस्तमुपाचरेत् ॥ २३ ॥
 विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्रुतिभिरेव च ।
 पटुभिर्गीतवादित्रैः शब्दैश्चित्तैश्च दर्शनैः ॥
 संमनोक्तेष्वनैर्धूमैरञ्जनैः कवङ्गयहैः ।
 शोणितस्यावसेकैश्च व्यायामोद्धर्षणैस्तथा ॥
 प्रबुधसंज्ञं मतिमाननुबन्धमुपाचरेत् ।
 ततः संरक्षितव्योहि मनः प्रलयहेतुतः ॥ २४ ॥
 स्निग्धस्वेदोपपन्नानां यथादोषं यथस्त्रलम् ।
 पञ्चकर्माणि कुर्वीत मूर्च्छायेषु मद्देषु च ॥ २५ ॥

अष्टाविंशत्यौषधस्य तथा तिक्तस्य सर्पिषः ।
 प्रयोगः शस्यते तद्वन्महतः षट्पलस्य च ॥
 त्रिफलायाः प्रयोगो वा सप्ततक्षौद्रशर्करः ।
 शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥
 पिप्पलीनां प्रयोगो वा पयसां चित्रकस्य वा ।
 रसायनानां कौन्मस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥
 रक्तावसेकाच्छाद्याणां सतां सत्ववतामपि ।
 सेवनान्मदमूर्च्छायाः प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विशुद्धञ्चाविशुद्धञ्च शोणितं तस्य हेतवः ।
 रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु चौषधंम् ॥
 मदमूर्च्छासन्नप्रासा हेतुलक्षणभेषजम् ।
 विधिशोणितिकेऽध्याये सर्व्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ २७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 चतुर्विंशतितमो त्रिधिशोणितयोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो यज्जःपुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

पुरा प्रत्यक्षधर्माणां भगवन्तं पुनर्व्वसुम् ।

उपासीनाः महर्षेयः प्रादुंश्चक्रुरिमां कथाम् ॥

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।
 राशिरस्यामयानाञ्च प्रागुत्पत्तिर्विनिश्चये ॥ २ ॥
 तदन्तरं काशीपतिर्वामको वाक्यमर्थवत् ।
 व्याजहारर्षिसमितिमभिष्टुत्याभिवाद्य च ॥
 किन्तु भोः पुरुषो यज्जस्तज्जास्तस्यामयाः स्मृताः ।
 नवेतुक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचघ्नीन् पुनर्व्वसुः ॥
 सर्व्व एवामितज्ञानविज्ञानच्छिन्नसंशयाः ।
 भवन्तश्छेत्तुमर्हन्ति काशीराजस्य संशयम् ॥ ३ ॥
 पारीक्षितस्त्वं परीक्ष्याये मौद्गली वाक्यमब्रवीत् ।
 आत्मजः पुरुषो रोगाश्चात्मजाः कारणं हि सः ॥
 स चिनोत्पुत्रपुङ्गवो च कर्म कर्मफलानि च ।
 न ह्यते चेतनाधातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥ ४ ॥
 शरलोमा तु नेत्याह न ह्यात्मात्मानमात्मना ।
 योजयेद् व्याधिभिर्दुःखैर्दुःखवैषी कदाचन ॥
 रजस्तमोभ्यान्तु मनः परौवं सत्त्वसंज्ञकम् ।
 शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणाञ्च कारणम् ॥ ५ ॥
 वाय्वीविदस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।
 नर्त्ते शरीराच्छारीररोगाणां मनसः स्थितिः ॥
 रसजानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्विधाः ।
 आपो हि रसवत्यस्ताः स्मृता निर्व्वृत्तिहेतवः ॥ ६ ॥
 हिरण्यश्चस्तु नेत्याह न ह्यात्मा रसजः स्मृतः ।
 नातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा ॥
 षड्धातुजस्तु पुरुषो रोगाः षड्धातुजास्तथा ।

राशिः षड्धातुजो ह्येष सांख्यैरादौः परीक्षितः ॥ ७ ॥

तथाब्रुवाणं कुशिकमाह तन्निति शौनकः

कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना षड्धातुजो भवेत् ॥

पुरुषः पुरुषाद् गौर्गौरश्वाद्श्वः प्रजायते ।

मातापितृभवाश्चोक्ता रोगास्तावत्र कारणम् ॥ ८ ॥

भद्रकाप्यस्तु नेत्याह न ह्यन्वोऽन्वात् प्रजायते ।

मातापित्रोरपि च ते प्रायुत्पत्तिर्न जायते ॥

कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः ।

न ह्यते कर्मणा जन्म रोगाणां पुरुषस्य वा ॥ ९ ॥

भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्ता पूर्वं हि कर्मणः ।

दृष्टं नचाकृतं कर्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥

भावहेतुः स्वभावस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।

खरद्रवचलोष्णात्वं तेजोऽन्तानां यथैव हि ॥ १० ॥

काङ्कायनस्तु नेत्याह न ह्यारम्भफलं भवेत् ।

भवेत् स्वभावाद् भावानामसिद्धिः सिद्धिरेव वा ॥

स्रष्टात्वमितसंकल्पो ब्रह्मापन्नं प्रजायते ।

चेतनाचेतनस्यायं कारणं सुखदुःखयोः ॥ ११ ॥

तन्निति भिक्षुरात्रियो न ह्यपतं प्रजापतिः ।

प्रजाहितैषी सततं दुःखैर्युञ्ज्यादसाधुवत् ॥

कालजस्त्वैव पुरुषः कालजास्तस्य चामयाः ।

जगत् कालवशं सर्व्वं कालः सर्व्वं कारणम् ॥ १२ ॥

तथर्षीणां विवद्वामुवाचेदं पुनर्व्वसुः ।

मैवं रोचत तत्त्वं हि दुष्प्रापं पक्षसंश्रयात् ॥

वादान् सप्रतिवादांश्च वदन्तो निश्चितानिव ।

पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलप्रीडकवद्गतौ ॥

मुक्तौ वं वादसङ्गदृग्मध्यात्ममनुचिन्ताताम् ।

नाविधूते तमस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥

येषामेवहि भावानां सम्पत् सञ्जनयेन्नरम् ।

तेषामेव व्यापद्व्याधीन् विविधान् समुदीरयेत् ॥ १३ ॥

अथात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिश्चय्य पुनरपि वामकः
कोशौपतिस्वाच भगवन्तमात्रेयं, भगवन् ! सम्पन्नमित्तस्य पुरु-
षस्य विपन्नमित्तजानाञ्च रोगाणां किमभिवृद्धिकारणमिति ।
तमुवाच भगवानात्रेयः । हिताहारोपयोग एक एव पुरुषस्या-
भिवृद्धिकरो भवति । अहिताहारोपयोगः पुनर्व्याधिनिमित्त-
मिति ॥ १४ ॥

एवम्वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच कथमिह भगवन्
हिताहितानामाहारजातानां लक्षणमनपवादमभिजानीयामः,
हितसमाख्यातानां चैवाहारजातानामहितसमाख्यातानाञ्च
मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषपुरुषावस्थान्तरेषु विपरीतकारित्व-
मुपलभाम इति ॥ १५ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । यदाहारजातमग्निवेश समां-
श्चैव शरीरधातून् प्रकृती, स्थापयति, विषमांश्च समीकरोतीत्यतद्व-
हितं विधि, विपरीतं त्वहितमित्येतद्विताहितलक्षणमनपवादम्
भवति एवं वादिनञ्च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—भगवन् !
न त्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वमभिप्रजो विज्ञास्यन्ति ॥ १६ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । येषां हि विदितं माहारतत्त्वमग्निवेश

गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वावयवतश्च मात्रादयो भावास्त एत-
देवमुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहेरन् । यथातु खल्वेतदुपदिष्टं भूयिष्ठ-
कल्पाः सर्व्वभिषजो विज्ञास्यन्ति तथैतदुपदेक्ष्यामः । मात्रादीन्
सर्व्वानुदाहरन्तु तेषां हि बहुविधा विकल्पा भवन्ति । आहार-
विधिविशेषांस्तु खलु लक्षणतश्चावयवतश्चानुव्याख्यास्यामः ॥ १७

तद्यथा, आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थाभेदात् । स पुन-
र्द्वियोनिः स्यावरजङ्गमात्मकत्वात् । द्विविधः प्रभावो हिताहितो-
दर्कविशेषात् । चतुर्विधोपयोगः पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगात् ।
षड्भासादो रसभेदतः षड्विधत्वात् ॥ १८ ॥

विंशतिगुणा गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षमन्दतीक्ष्णस्थिर-
सरमृदुकठिनविशदपिच्छिलस्रक्ष्णखरसूक्ष्मंस्थूलसान्द्रद्रवानुग-
मात् ॥ १९ ॥

अपरिसंख्येयविकल्पो द्रव्यसंयोगसंस्कारादिकरणबाहुल्यात्,
तस्य खलु ये ये विकारावयवा भूयिष्ठमुपकल्पान्ते भूयिष्ठकल्प-
नाश्च मनुष्याणां प्रकृतैरेव हिततमाश्चाहिततमाश्च तांस्तान्
यथावदनुव्याख्यास्यामः । तदयंथं—लोहितशालयः शूकधा-
न्यानां पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठतमा भवन्ति मुद्गाः शमीधान्यानामा-
न्तरीक्षमुदकानां सैम्भवं लवणानां जीवन्तीशकं शाकानामैशेयं
मृगमांसानां लावः पक्षिणां गोधा विलेशयानां रोहितो मत्त-
स्यानां गव्यं सर्पिः सर्पिणां गोक्षीरं क्षीराणां तिलतैलं स्थावर-
स्नेहानां वराहवसानूपमृगवसानां चुलुकीवसा मत्तस्यवसानां
पाकहंसवसा जलचरवृहङ्गवसानां कुक्कुटवसा विष्कार-
शकुनिवसानामजावसां शाखादमेदसां शृङ्गवेरं कन्दानां

मृद्वीका फलानां शर्करा इक्षुविकाराणां । इति प्रकृत्यैव
हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि
भवन्ति ॥ २० ॥

अहिततमानपुत्रपदे ज्ञ्यामः । यवकः शूकधान्यानामपथ्य-
तमत्वने श्रेष्ठतमा भवन्ति, माषाः शमीधान्यानां वर्षानादेय-
मुदकानामूषरं लवणानां सार्षपशकं शाकानां गोमांसं मृग-
मांसानां काणकपोतः पक्षिणां भेको विलेशयानां चिलिचिमो
मत्स्यानामाविकं सर्पिः सर्पिषामविक्षीरं क्षीराणां कुसुम्भ-
स्नेहः स्थावरस्नेहानां महिषवसानूपमृगवसानां कुम्भीर-
वसा मत्स्यवसानां काकमद्गुवसा जलचरविहङ्गवसानां
चटकवसा विष्किरंशकुनिवसानां हस्तिमेदः शाखादमेदसां
मूलकं कन्दानां लिङ्गुचं फलानां फाणितमिक्षुविकाराणां ।
इति प्रकृतैवाहिततमानामाहारविकाराणां प्रकृततमानि
द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २१ ॥

इति हिताहितावयवी व्याख्यात आहारविकाराणामप्यतो
भूयः कम्भौ प्रधानाञ्च प्राधान्यतः सानुबन्धनि द्रव्यादी-
णानुव्याख्यास्यामः । तद्वयथा—अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठमुदक-
माषासकुराणां सुरा श्रमेहराणां क्षीरं जीवनीयानां मांसं
वृंहणीयानां रसस्तर्पणीयानां लवणमन्त्रद्रव्यरुचिकराणामन्नं
हृद्यानां कुक्कुटो बल्यानां नक्ररेतो वृधगणां मधु स्नेहपित्त-
प्रशमनानां सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानां तैलं वातस्नेहप्रशमनानां
वमनं स्नेहहराणां विरेचनं पित्तहराणां वस्तिर्वातहराणां
स्वेदो मार्दवकराणां व्यायामः स्थैर्यकराणां व्यवयः कार्श्या-

कराणां चारः पुंस्त्वोपधातिनां तिन्दुकमनन्यद्रव्यरुचिकराणां,
 आमकपित्तमकण्ठानां, आविकं सर्पिरुद्धानां, अजाक्षीरं
 शोषघ्नस्तन्य-सात्म्य-सांघाहिकशोणितपित्तप्रशमनानामविक्षीरं
 श्लेष्मपित्तजननानां महिषीक्षीरं स्तूप्रजननानां मन्दकं
 दध्यभिष्यन्दकराणां गवेधुकान्नं कर्षणीयानां कोदालकान्नं
 विरुक्षणीयाणामिक्षुर्मूत्रजननानां यवाः पुरीषजननानां जाम्बवं
 वातजननानां शंशुल्यः श्लेष्मपित्तजननानां कुलत्था अक्षपित्त-
 जननानां माषाः श्लेष्मपित्तजननानां मदनफलं वमनास्थापना-
 तुवासनोपयोगिनां त्रिवृत् सुखविरेचनानां चतुरङ्गुली मृदु-
 विरेचनानां स्तूप्रकपयस्तीक्ष्णविरेचनानां प्रत्नकपुष्पी शिरो-
 विरेचनानां विडङ्गः क्रिमिघ्नानां शिरौषो विषघ्नानां खदिरः
 कुष्ठघ्नानां रास्ना वातहराणामामलकं वयःस्थापनानां हरीतकी
 पथ्यानामेरुण्डमूलं वृष्यवातहराणां पिप्पलीमूलं दीपनीय-
 पाचनीयानाहप्रशमनानां, उदीच्यं निर्व्वापणीयदीपनीय-
 पाचनीयश्चर्त्तौसारहराणां कटुङ्गं सांघाहिकदीपनीयपाच-
 नीयानामनन्ता सांघाहिकदीपनीयरक्तप्रित्तप्रशमनानां पिचक-
 मूलं दीपनीयपाचनीयगुदशूलशोफहराणां पुष्करमूलं हिक्का-
 श्वासकासपार्श्वशूलहराणां, मुस्तं सांघाहिकदीपनीयपाचनीया-
 नाममृता सांघाहिकदीपनीयवातहरश्श्लेष्मशोणितविषमप्रश-
 मनानां बिल्वं सांघाहिकदीपनीयवातकफप्रशमनानां, अति-
 विषा दीपनीयपाचनीयसांघाहिकद्रोषहराणामुत्पलपद्मकुमुद-
 किञ्चल्लः सांघाहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, दुरालभा पित्तश्लेष्म-
 प्रशमनानां गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तातियोगप्रशमनानां कुटज-

त्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसांयाहिकोपशोषणानां, काश्लयैफलं सांया-
 हिकशोणितपित्तप्रशमनानां, पृश्निपर्णी सांयाहिकदीपनीयवात-
 हरवृथाणां, विदारोगन्धा वृथ्सर्वदोषहराणां, बला सांया-
 हिकबलवातहराणां, गोक्षुरो मूत्रक्षच्छानिलहराणां, हिङ्गु-
 निर्व्यासश्छेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानां, अक्ष-
 वैतसी भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणां, यावशुकः
 संसनीयपाचनीयार्शोघ्नानां, तक्राम्यासी ग्रहणीदोषशोफार्शो-
 घृतव्यापत्प्रशमनानां क्रव्यादभांसाभ्यासी ग्रहणीदोषशोफार्शो-
 घ्नानां, क्षौरघृतभ्यासी रसायनानां समघृतशक्तुकाम्यासी
 वृथोदावर्तहराणां तैलगण्डूषो दन्तबलरुचिकराणां चन्दनो-
 ङ्गुम्बरं दाहनिर्व्यापणालेपनानां रास्नागुरुणी शीतापनयन-
 प्रलेपनानां लामज्जकोशीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेप-
 नानां कुष्ठं वातहराभ्यङ्गोपनाहयोगिनां मधुकं चक्षुष्यवृथ-
 केश्यकण्ठावर्णबल्यविरजनीयरोपणीयानां वायुः प्राणसंज्ञा-
 प्रदानहेतूनां, अग्निरामस्तम्भशीतशूलोद्वेपनप्रशमनानां जलं
 स्तम्भनीयाभां मृद्भृष्टलोष्टनिर्व्यापितमुदकं वृष्णातियोगप्रशम-
 नानामतिमावाशनमामप्रदोषहेतूनां यथाग्न्यवहारोऽग्नि-
 सन्धुक्षणां यथासात्मा चैष्टाभ्यवहारो सेव्यानां कालभोजन-
 मारोग्यकराणां तृप्तिराहारगुणानां वेगसन्धारणमनारोग्यकराणां
 मदं सौमनस्यजननानां मृद्याचेपो धृतिस्मृतिहराणां गुरुभोजनं
 दुर्विपाकानामेकभोजनं सुखपरिणामकराणां स्त्रीष्वतिसङ्गः
 शोषकराणां शुक्रवेगनिग्रहः पाण्डुरकराणां परायतनमन्नाश्रया-
 जननानामनशनमनायुष्कराणां प्रमिताशब्दं कर्षणीयानामजी-

र्णाशनं ग्रहणीदूषणानां विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां विरुद्ध-
 वीर्याशनं निन्दितव्याधिकराणां प्रथमः पथ्यानां, आयासः
 सर्वापथ्यानां मिथ्यायोगो व्याधिकराणां रजस्वलाभिगमन-
 मलक्ष्मीमुखानां ब्रह्मचर्यामायुष्याणां सङ्कल्पो वृष्याणां दौर्मनस्य-
 मवृष्याणामयथाबलमारम्भः प्राणोपरोधिनां विषादो रोगवर्द्ध-
 नानां स्नानं श्रमहराणां हर्षः प्रीणनानां शोकः शोषणानां
 निर्वृत्तिः पुष्टिकराणां पुष्टिः स्वप्नकराणामतिस्वप्नस्तन्द्राकराणां,
 सर्व्वरसान्धासो बलकराणामेकरसान्धासो दौर्ब्वल्यकराणां
 गर्भशल्यमनाहार्याणामजीर्णमुद्गार्याणां बालो मृदुभेषजी-
 यानां, वृद्धो व्याप्यानां, गर्भिणी तीक्ष्णौषध-कषाय-व्यायाम-
 वर्ज्जनीयानां सौमनस्यं गर्भधारणानां सन्निपातो, दुश्चिकित्सा-
 नामामो विषमचिकित्सानां ज्वरो रोगाणां कुष्ठं दीर्घरोगाणां
 राजयक्ष्मा रोगसमूहाणां प्रमेहोऽनुषङ्गिनां जलौकसोऽनुश्रवणां
 बस्तिस्तन्दाणां हिमवानोषधिभूमीनां सोम ओषधीनां मरु-
 भूमिदेश आरोग्यदेशानामनूपाऽहितदेशानां निर्द्देशकारित्व-
 मातुरगुणानां भिषकू चिकित्साङ्गानां नास्तिको वर्ज्जगानां लौलां
 क्लेशकराणामनिर्द्देशकारित्वमरिष्टानामनिर्व्वेदोऽधार्त्तासारलक्ष-
 णानां योगो वैद्यागुणानां वैद्यसमूहो निःसंशयकराणां
 विज्ञानमौषधानां शास्त्रसंहितस्तर्कः साधनानां संप्रतिपत्तिः
 कालज्ञानप्रयोजनानामव्यवसायः कालातिप्रतिपत्तिहेतूनां दृष्ट-
 कर्मता निःसंशयकराणामसमर्थता भयकराणां, तद्विद्य-
 सम्भाषा बुद्धिवर्द्धनानां, आचार्यः शास्त्राधिगमहेतूनां, आयु-
 र्व्वेदोऽमृतानां, सङ्गच्छन्मेमुष्ठेयानां, असंख्यवचनमसंग्रहण-
 सर्वाहितानां, सर्व्वसम्भाषः सुखकराणामिति ॥ २२ ॥

भवन्ति चात्र ।

अग्रगणां शतमुद्दिष्टं यद्विषञ्चाशदुत्तरम् ।

अलमेतद् विकाराणां विघातायोपदिश्यते ॥ २३ ॥

समानकारिणी येऽर्थास्तेषां श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।

ज्यायस्तु कार्यकर्तृत्वेऽवरत्वञ्चापुदाहृतम् ॥ २४ ॥

वातपित्तकफानाञ्च यद्वयत् प्रशमने हितम् ।

प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यद्व्याधिहरमुत्तमम् ॥ २५ ॥

एतन्निशम्य निपुणश्चिकित्सां संप्रयोजयेत् ।

एवं कुर्वन् सदा वैद्यो धर्मकामौ समश्नुते ॥ २६ ॥

पथ्यं पथोऽनपेक्षञ्च यच्चोक्तं मनसः प्रियम् ।

यच्चाप्रियमपथ्यञ्च नियतं तन्न लक्ष्यते ॥ २७ ॥

मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषगुणान्तरम् ।

प्राप्य तत्तद्वि दृश्यन्ते ते ते भावास्तथा तथा ॥

तस्मात् स्वभावो निर्दिष्टस्तथा मात्रादिराश्रयः ।

तदपेक्ष्योभयं कर्म प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥ २८ ॥

तदात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिर्गम्य पुनरपि भगवन्त-
मात्रेयमग्निवेश उवाच । यथोद्देशमभिनिर्दिष्टः केवलोऽयमर्थो
भगवता—श्रुतस्त्वस्माभिः । आसवद्रव्याणामिदानीमनपवादं
लक्षणमनतिसंज्ञेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषाम इति ॥ २९ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयो धान्यफलमूलसारपुष्पकाण्डपत्र-
त्वक्षो भवन्त्यासंयोनयोऽग्निवेशाष्टौ संयोज्य शर्करा नवम्यः ।
तास्वेव द्रव्यसंयोगकरणतोऽपरिसंख्येयाः यथापश्यतमाना-
मासवानां चतुरशीतिं निबोध ॥ ३० ॥

तद्यथा सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकधान्यास्ताः षड्
 धान्यासवा भवन्ति । मृद्वीकाकाश्मर्य्यखर्ज्जूरधन्वनराजादन-
 तृणशून्यपरुषकाभयामलकमृगलगण्डिकाजम्बीर-कपिथ्य-कुवल्-
 बदरकर्कन्धूपीलुपियालपनसन्त्यग्रोधाश्वत्थप्रक्षकपीतनोडुम्बरा-

तद्यथा सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकधान्यास्ताः षड्
 धान्यासवा भवन्ति । मृद्वीकाकाश्मर्य्यखर्ज्जूरधन्वनराजादन-
 तृणशून्यपरुषकाभयामलकमृगलगण्डिकाजम्बीर-कपिथ्य-कुवल्-
 बदरकर्कन्धूपीलुपियालपनसन्त्यग्रोधाश्वत्थप्रक्षकपीतनोडुम्बरा-

तद्यथा सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकधान्यास्ताः षड्

तत्र श्लोकः ।

शरीररोगप्रकृतौ मतानि तत्त्वेन चाहारावनिश्चयाय ।

उवाच यज्जःपुरुषादिकेऽस्मिन् मुनिस्तथायग्राणि वरासवांश्च ॥३५॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

पञ्चविंशतितमो यज्जःपुरुषीयोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः

अथात आत्रेयभद्रकाप्यौयमध्यायं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।

पूर्णाक्षश्चैव मौद्गल्यो हिरण्यगर्भश्च कौशिकः ॥

यः कुमारशिरानाम भारद्वाजः स चानवः ।

श्रीमान् वार्योविदश्चैव राजा मतिमतां वरः ॥

निमिश्च राजा वैदेहो वडिगश्च महामतिः ।

काङ्कायनश्च वाह्लीको वाह्लीको भिषजां वरः ॥

एते श्रुतवयोवृद्धा जितात्मानो महर्षयः ।

वने चैत्ररथे रम्ये समीपविजिहीर्षवः ॥

तेषां तत्रोपविष्टानामियमर्थवती कथा ।

वभूवार्थविदां संम्यग् रसाहारविनिश्चये ॥ २ ॥

एक एव रस इत्यावाच भद्रकाप्यो यं यञ्चानामिन्द्रिया-
र्यानामन्यतमं जिह्माविषयभावमाचक्षुते कुशलाः स पुन-
रुदकादनन्य इति ॥ ३ ॥

द्वौ रसाविति शाकुन्तेयो ब्राह्मणश्छेदनीय उपशमनीयश्चेति ॥४॥

त्रयो रसा इति पूर्णाक्षो मौद्गल्यश्छेदनीयोपशमनीय-
साधारणाः ॥ ५ ॥

चत्वारो रसा इति हिरण्योक्तः कौशिकः स्वादुरहितश्च
स्वादुरहितश्चास्वादुरहितश्चास्वादुरहितश्च ॥ ६ ॥

पञ्च रसा इति कुमारशिरा भरद्वाजो भौमौदकाप्रिय-
वायव्यान्तरौक्षाः ॥ ७ ॥

षड्रसा इति वाय्योविदो राजर्षिः, गुरुलघुशीतोष्णस्निग्ध-
रक्षाः ॥ ८ ॥

सप्त रसा इति निमिर्बेदेहः, मधुरास्त्रलवणकटुतिक्तकषाय-
क्षाराः ॥ ९ ॥

अष्टौ रसा इति बडिशो धामार्गवो मधुरास्त्रलवणकटु-
तिक्तकषायक्षारावक्ताः ॥ १० ॥

अपरिसंख्येया रसा इति काङ्कायनो वाल्मीकिभिषगाश्रय-
गुणकर्म्मसंस्कारविशेषाणामपरिसंख्येयत्वात् ॥ ११ ॥

षडैव रस इतुं प्राच भगवानात्रेयः पुनर्वसुः मधुरास्त्र-
लवणकटुतिक्तकषायाः । तेषां षष्ठां रसानां योनिरुदकं छेद-
नोपशमने द्वौ कर्म्मणौ तयोर्मिश्रीभावात् साधारणत्वं । स्वादु-
स्वादुताभक्तिद्वौ हिताहितौ च प्रभावौ पञ्चमहाभूत-
विकारास्त्वाश्रयाः प्रकृतिविकृतिविचारणा देशकालवशाः ॥ १२ ॥

तेषामाश्रयेषु द्रव्यसंज्ञकेषु गुणा गुरुलघुशीतोष्णस्निग्ध-
रक्षाः ॥ १३ ॥

क्षरणात् क्षारो नप्सौ रसो द्रव्यं हि तदनेकरससमुत्पन्न-

मनेकरसं कटुलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थसमन्वितं करणा-
भिनिर्वृत्तम् ॥ १४ ॥

अव्यक्तौभावस्तु रसानां प्रकृतौ भवत्यणुरसेऽणुरससमन्विते
वा द्रव्ये ॥ १५ ॥

अपरिसंख्येयत्वं पुनर्न तेषामाश्रयादीनां भावानां विशेषा-
परिसंख्येयत्वाद् युक्तम् ॥ १६ ॥

एकैकोऽपि ह्येषामाश्रयादीनां भावानां विशेषानेवाश्रयते
न च तस्मादन्यत्वमुपपद्यते परस्परसंसृष्टभूयिष्ठत्वात् ॥ १७ ॥

नचेषामभिनिर्वृत्तौ गुणप्रकृतीनामपरिसंख्येयत्वं भवति
तस्मान्न संसृष्टानां रसानां कर्म्मोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ॥ १८ ॥

तच्चैव कारणमवेक्षमाणाः षष्ठां रसानां परस्परेणासं-
सृष्टानां लक्षणं पृथक्त्वेनोपदेक्ष्यामः । अग्रे तावद् द्रव्यभेद-
मभिप्रेत्य किञ्चिदभिधास्यामः ॥ १९ ॥

सर्वं द्रव्यं पाञ्चभौतिकमित्यस्मिन्नर्थे तच्चेतनावदचेत-
नञ्च । तस्य गुणाः शब्दादयो गुर्वादयश्च द्रवान्ताः । कर्म्म
पञ्चविधमुक्तं वमनादि ॥ २० ॥

तत्र द्रव्याणि गुरुखरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्ध-
गुणबहुलानि पार्थिवानि तानुपचयसङ्घातगौरवस्थैर्य-
कराणि ॥ २१ ॥

द्रवस्निग्धशीतमन्दसरसान्द्रमृदुपिच्छिलरसगुणबहुला-
न्याप्यानि तानुपक्लेदस्त्रैवन्धविष्यन्दमार्दवंप्रक्ष्लादकराणि ॥ २२ ॥

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरुक्षुविशदरूपगुणबहुलान्याग्नेयानि
तानि दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णकराणि ॥ २३ ॥

लघुशीतरूचखरविशदसूक्ष्मस्पर्शगुणबहुलानि वायव्यानि
तानि रौक्ष्यग्लानिविचारवैशद्यलाघवकराणि ॥ २४ ॥

मृदुलघुसूक्ष्मसूक्ष्मक्षणशब्दगुणबहुलान्याकाशात्मकानि तानि
मार्दवशौघिष्यलाघवकराणि ॥ २५ ॥

अनेनोपदेशेन नानौषधिभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमुपलक्ष्यते
तां तां हि युक्तिमर्थञ्च तं तमभिप्रेत्य । नतु केवलं गुणप्रभावा-
देव द्रव्याणि कार्मुकाणि सुराः । द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद् गुणप्रभा-
वाद् द्रव्यगुणप्रभावाच्च तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्तदधिकरणमासाद्य
तां ताञ्च युक्तिमर्थञ्च तं तमभिप्रेत्य यत् कुर्वन्ति तत्कर्म येन
कुर्वन्ति तद्वैय्यं यत् कुर्वन्ति तदधिकरणं यदाकुर्वन्ति सं
कालः यथाकुर्वन्ति स उपायो यत् साधयन्ति तत्फलम् ॥ २६ ॥

भेदश्चैषां विषष्टिविधरसविकल्पो द्रव्यदेशकालप्रभावाद्
भवति तमुपदेक्ष्यामः ॥ २७ ॥

स्वादुरस्नादिभिर्योगं शेषैरस्नादयः पृथक् ।

यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि हि ॥

पृथगस्नादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग् भवेत् ।

मधुरस्य तृणान्नस्य लवणस्य कटोन्मथा ॥

विरसानि यथासंख्यं द्रव्याणुक्तानि विंशतिः ।

वक्ष्यन्ते च चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥

स्वादुस्त्री सहितौ युक्तौ लवणादौः पृथग्गतैः ।

योगं शेषैः पृथग् यातश्चतुष्करससंख्यया ॥

सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कटादिभिः पृथक् ।

युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादुषणौ तथा ॥

कट्वाद्यैरञ्जलवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
 यातः शेषैः पृथग् योगं शेषैरञ्जकटू तथा ॥
 युज्येते तु कषायेण सतित्तौ लवणोषणौ ।
 षट् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥
 षट् चैवैकरसानि सुरेकं षड्रसमेव च ।
 इति विषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥
 विषष्टिः स्याद्रसंख्यया रसानुरसकल्पनात् ।
 रसास्तरतमाभ्यान्तां संख्यामतिपतन्ति हि ॥ २८ ॥
 संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु विषष्टिधा ।
 रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥ २९ ॥
 क्वचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः क्वचित् ।
 दोषौषधादीन् संचिन्तय भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ ३० ॥
 द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्ताश्च रसान् बुधाः ।
 रसानेकैकशो वापि कल्पयन्ति गदान् प्रति ॥ ३१ ॥
 यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोषविकल्पवित् ।
 न स मुच्ये द्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ ३२ ॥
 व्यक्तः शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते ।
 विपर्ययेषाणुरसो रसो नास्तीह सप्तमः ॥ ३३ ॥
 परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च ।
 विभागश्च पृथक्त्वञ्च परिमाणमथापि च ॥
 संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः ।
 सिद्धुपायाश्चिकित्साया लक्षणैस्ताज् प्रचक्षते ॥ ३४ ॥
 देशकालवयोमानपाकवीर्यरसादिषु ।

परापरत्वे युक्तिस्तु योजना या तु युज्यते ॥ ३५ ॥

संख्या स्याद् गणितं योगः सहसंयोग उच्यते ।

द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वैककर्मजोऽनित्यः एव च ॥

विभागस्तु विभक्तिः स्याद्वियोगो भागशो ग्रहः ।

पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता ॥

परिमाणं पुनर्मानं संस्कारः करणं मतम् ।

भावान्यसनमन्यासः शीलनं सततक्रिया ॥

इति स्वलक्षणैरुक्ता गुणाः सर्वे परादयः ।

चिकित्सा यैरविदितैर्न यथावत् प्रवर्तते ॥ ३६ ॥

गुणा गुणाश्चया नोक्तास्तस्माद्रसगुणान् भिषक् ।

विद्याद्द्रव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायाः पृथङ्विधाः ॥

अतश्च प्रकृतिं बुद्ध्वा देशकालान्तराणि च ।

तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत् ॥ ३७ ॥

षड् विभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम् ।

षट् पञ्चभूतप्रभवाः संख्याताश्च यथारसाः ॥ ३८ ॥

सौम्याः खल्वापोऽन्तरीक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्वश्चा-

वप्रक्तरसास्त्वन्तरीक्षाद्भक्ष्यमाना भ्रष्टाश्च पञ्चमं हामूतविकार-

गुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तिरभिप्रीणयन्ति

तासु च मूर्त्तिषु षड्भिर्मूर्च्छन्ति रसाः । तेषां प्रसां रसानां

सौमगुणातिरेकान्मधुरो रसो भूम्यग्निभूयिष्ठत्वादंशस्तोयाग्नि-

भूयिष्ठत्वाद्भवणो वायुग्निभूयिष्ठत्वात् कटुको वायुकाशातिरे-

कात् तिक्तकः पवनपृथिव्यतिरेकात् कषायः । एवमेषां रसानां

षट्त्वमुपपन्नं नूतनातिरेकविशेषान्महामूतानाम्, भूताना-

मिव स्यावरजङ्गमानां नानावर्णाकृतिविशेषः षडृतुकत्वाच्च
कालस्योपपन्नो महाभूतानां नूनातिरेकविशेषः ॥ ३६ ॥

तवाग्निमारुतात्मका रसाः प्रायेणोर्ध्वभाजो लाघवादुप-
प्लवनत्वाच्च वायोर्ध्वं ज्वलनत्वाच्चाग्नेः । सलिलपृथिव्यात्मकास्तु
प्रायेणाधोभागभाजः पृथिव्या गुरुत्वान्निम्नगत्वाच्चोदकस्य ।
व्यामिश्रात्मकाः पुनरुभयतोभागभाजः ॥ ४० ॥

तेषां षष्णां रसानामेकैकस्य यथाष्टव्यं गुणकर्माणां नु-
व्याख्यास्यामः । तत्र मधुरो रसः शरीरसात्मगादसरुधिरमांस-
मेदोऽस्थिमज्जीजःशुक्राभिवर्द्धन आयुष्यः षडिन्द्रियप्रसादनो
बलवर्णकरः पित्तविषमारुतघ्नस्तृष्णाप्रशमनस्तुच्यः कण्ठो
बल्यः केश्यः प्रीणनो जीवनस्तरपणो वृंहणः स्थैर्यकरः
क्षीणक्षतसन्धानकरो घ्राणमुखकण्ठोष्ठजिह्वाप्रसादनो दाह-
मूर्च्छाप्रशमनः षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमः स्निग्धः शीतो
गुरुश्च ॥ ४१ ॥

‘स एवं गुणोऽपेक्षकएवात्यर्थमुपयुज्यमानः स्थौल्यं माद्वैव-
मालक्ष्यमतिस्वप्नं गौरवसनन्नाभिलाषमग्निदौर्बल्यमास्य-कण्ठ-
योर्मांसाभिष्टब्धिं तथा श्वासकासप्रतिश्यायालसकविसूचिका-
शीतज्वरानाहास्यमाधुर्यग्रवमथुसंज्ञास्त्ररप्रणशगलगण्ड-गण्ड-
मालाक्ष्मीपदगलशोथवस्तिभ्रमनीगलोपलेपाज्यामयाभिष्यन्दानि-
तेष्वं प्रभृतीन् कफजान् व्याधौनापादयति ॥ ४२ ॥

अन्तो रसो भक्तं रोचयत्यग्निं दीपयति देहं वृंहयतूज्ज-
यति मनो बोधयतीन्द्रियाणि दृढीकरोति बलञ्च वर्धयति
वातमनुलोमयति हृदयं तर्पयत्यास्यमासोवयति भुक्तमपकर्ष-

यति क्लेदयति जरयति प्रीणयति लघुरुष्णः स्निग्धश्च ॥ ४३ ॥

स एवं गुणोऽपेक्षक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति तर्पयति संमीलयत्यक्षिणी संबीजयति रोमाणि कफं विलाययति पित्तमभिवर्द्धयति रक्तं दूषयति मांसं विदहति कायं शिथिलीकरोति क्षीणक्षतकृशदुर्बलानां श्लेथुमापादयति । अपिच क्षताभिहतदृष्टदग्धभग्नशूलप्रचुरतावमूत्रितपरिसर्पित-
च्छिन्नभिन्नविस्लिष्टोद्विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठमुरोद्धदयञ्च ॥ ४४ ॥

लवणो रसः पाचनः क्लेदनो दीपनश्चावनश्क्लेदनो भेदन-
स्तीक्ष्णः सरो विकाशयवसंख्यकाशकरो वातहरः स्तम्भवन्ध-
संज्ञातविधमनः सर्व्वरसप्रत्यनीकभूतः, आंख्यमास्त्रावयति कफं विथन्दयति मार्गान् विशोधयति सर्व्वशरीरावयवान् मृद्वकरोति रोचयत्याहारमाहारयोगी नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च ॥ ४५ ॥

स एवं गुणोऽपेक्षक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं कोपयति, रक्तं वर्द्धयति, तर्पयति, मूर्च्छयति, मोहयति, तापयति, दारयति, कुष्णातिं मंरसानि, प्रंगरलयति, कुष्ठानि, विषञ्च वर्द्धयति, शोफान् स्फोटयति, दन्ताश्चावयति, पुंस्तुमुपहन्ति, इन्द्रियाणुप्ररुणद्भि, बलौपलितखालित्यमापादयति, अपिच --
लोहितपित्ताक्षपित्तविसर्पवातरक्तविचर्च्चिकेन्द्रलुप्तप्रभृतौन् विकारानुपजनयति ॥ ४६ ॥

कटुको रसो वक्त्रं शोधयति, अग्निं दीपयति, भुक्तं शोषयति, घ्राणमास्त्रावयति, चक्षुर्विरेचयति, स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि, अलसकश्लेथु पचयन्भेदार्भाभिथन्दस्त्रे हस्वेदक्ते दमलानुपहन्ति,

रोचयत्यशनम्, कण्डूं विलासयति, व्रणानवसादयति, क्रिमीन्
हिनस्ति, मांसं विलेखयति, शोणितसङ्घातं भिनस्ति, बन्धां-
श्छिनत्ति, मार्गान् विवृणोति, श्लेष्माणं शमयति, लघुरुष्णी
रुच्यते ॥ ४७ ॥

स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात्
पुंस्त्वमुपहन्ति, रसवीर्यप्रभावान्मोहयति ग्लपयति सादयति
कर्षयति मूर्च्छयति नमयति तमयति भ्रमयति कण्डूं परि-
दहति शरीरतापमुपजनयति बलं क्षिणोति तृष्णाञ्चोपजन-
यति, अपिच वायुग्निगुणबाहुल्याद् भ्रममदवमथुकम्पतोद-
भेदैश्चरणभुजपीलुपृष्ठपार्श्वप्रभृतिषु मारुतजान् विकारान्
उपजनयति ॥ ४८ ॥

तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्ण ररोचकघ्नो विषघ्नः क्रिमिघ्नो
मूर्च्छादाहकण्डूकुष्ठतृष्णाप्रशमनः, त्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो
ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोधनो लेखनः क्लेदमेदोवसा-
लसीकापूयस्वेदमूलपुरीषपित्तश्लेष्मोपशोषणी रुच्यः शीतो
लघुश्च ॥ ४९ ॥

स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यखर-
विशदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणुप्रशोष-
यति, स्नेहसां खरत्वमुपपादयति, बलमादत्ते, कर्षयति ग्लप-
यति मोहयति भ्रमयति वेदनमुपशोषयति, अन्यांश्च वातजान्
विकारानुपजनयति ॥ ५० ॥

कषायो रसः संशमनः संघ्राही सन्धारणः पौडनो रोपणः
शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मपित्तरक्तशमनः, शरीरक्लेदलोपयोक्ता
रुच्यः शीतो गुरुश्च ॥ ५१ ॥

स एवंगुणोऽपेक्षक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्यं शीषयति,
 हृदयं पीडयतुः प्रमादं प्रापयति, वाचं निगृह्णाति, स्त्रीतांस्यव-
 वध्नाति, श्यावत्वमुपपादयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, विष्टम्भं जरयति,
 वातमूलरेतःपुरीषाणां प्रवगृह्णाति, कर्षयति, स्नापयति, तर्षयति
 स्तम्भयति, खरविशदं रुक्षत्वात् पक्षवधग्रहापतानकार्दितप्रभृतींश्च
 वातजान् विकारानुपजनयति ॥ ५२ ॥

एवमेते षड्रसाः पृथक्त्वेनैकत्वेन वा मावशः सम्यगुप-
 युज्यमाना उपकारका भवन्त्याध्यात्मलोकस्य । अपकारकाः पुन-
 रन्यथा भवन्तुः प्रयुज्यमानास्तान् विद्वानुपकारार्थमेव मावशः
 सम्यगुपयोजयेदिति ॥ ५३ ॥

भवन्ति चात्र ।

शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।

तयोरम्भं यदुष्णञ्च यच्चोक्तं कटुकं तयोः ॥

तेषां रसोपदेशेन निर्दिश्यो गुणसंग्रहः ।

वीर्यगतो विपरीतानां पाकतश्चोपदेक्ष्यते ॥

यथापयो यथासर्पिर्यथा वा चञ्चलचिन्नकौ ।

एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषक् ॥ ५४ ॥

मधुरं किञ्चिदुष्णं स्यात् कषायं तिक्तमेव च ।

यथा महत् पञ्चमूलं यथावानूपमामिषम् ॥

क्षवणं सैन्धवं नीषणमम्लमामलकं तथा ।

अर्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानामौष्ण्यमुच्यते ॥ ५५ ॥

किञ्चिदम्लं हि संयाहि किञ्चिदम्लं भिनत्ति च ।

यथा कपित्थं संयाहि भेदि चामलकं तथा ॥

पिप्पली नागरं वृथं कटु चावृष्यमुच्यते ।
 कषायःस्तम्भनः शीतः सोऽभयायामतोऽन्यथा ॥ ५६ ॥
 तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् ।
 दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ॥ ५७ ॥
 रौक्ष्यात् कषायो रुक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः ।
 तिक्तोऽवरस्तथोष्णाणामुष्णात्वाद्भवणः परः ॥
 मध्योऽक्षः कटुकश्चान्ताः स्निग्धानां मधुरः परः ।
 मध्योऽक्षो लवणश्चान्तो रसः स्निहान्निरुच्यते ॥
 तिक्तात् कषायो मधुरः शीताच्छीततरः परः ।
 स्वादुर्गुस्त्वादधिकः कषायाद्भवणो वरः ॥
 अन्तात् कटुस्तस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमोत्तमः ।
 केचिद्भूनामवरमिच्छन्ति लवणं रसम् ॥
 गौरवे लाघवे चैव सोऽवरस्तूभयोरपि ॥ ५८ ॥
 परञ्चातो विपाकानां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ।
 कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥
 अक्षोऽक्षं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥ ५९ ॥
 मधुरो लवणाक्षौ च स्निग्धभावात् तयो रसाः ।
 वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥
 कटुतिक्तकषायांश्च रुक्षभावात् तयो रसाः ।
 दुःखाय मोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्रेतसाम् ॥ ६० ॥
 शुक्रहा वद्विण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः ।
 मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाकः कफशुक्रलः ॥
 पित्तकटु सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽक्षः शुक्रनाशनः ।

तेषां गुरुः स्यान्मधुरः कटुकान्नायतोऽन्यथा ॥
 विपाकलक्षणस्याल्पमध्यभूयिष्ठतां प्रति ।
 द्रव्याणां गुणवैशेष्यात्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ६१ ॥
 मृदुतीक्ष्णगुरुलघु स्निग्धरुक्षोष्णशीतलम् ।
 वीर्यग्रमष्टविधं केचित् केचित् द्विविधमास्थिताः ॥
 शीतोष्णमिति वीर्यग्रन्तुक्रियते येन या क्रिया ।
 नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यरूपा क्रिया ॥
 रसो निपाते द्रव्याणां विपाकः कर्मनिष्ठया ।
 वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपलभ्यते ॥ ६२ ॥
 रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते ।
 विशेषः कर्मणाञ्चैव प्रभावस्तस्य स स्मृतः ॥
 कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चिबको मतः ।
 तद्वद्वन्ती प्रभावात्तु विरेचयति मानवम् ॥
 विषं विषघ्नमुक्तं यत् प्रभावस्तत्र कारणम् ।
 ऊर्ध्वानुलोमिकं यच्च तत् प्रभावप्रभावितम् ॥
 मणीनां धारणीयानां कर्म यद् विविधात्मकम् ।
 तत् प्रभावरूपां तेषां प्रभावोऽचिन्ता उच्यते ॥ ६३ ॥
 किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरम् ।
 द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेन च किञ्चन ॥
 रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।
 गुणसामेय रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥
 सम्यग् विपाकवीर्याणि प्रभावश्चाप्युदाहृतः ॥ ६४ ॥
 षष्ठां रसानां विज्ञानमुपदेक्ष्याम्यतः परम् ।

स्नेहनप्रीणनाह्लादमार्दवैरुपलभ्यते ।

मुखस्थो मधुरश्चाख्यं व्याप्नुवन्निम्पतीव च ॥

दन्तहर्षान्मुखस्रावात् स्वेदनान्मुखबोधनात् ।

प्राग्ग्रीवाक्षरसं विद्याद् विदाहान्मुखकण्ठयोः ॥

प्रीणयन् क्लेदविथन्दमार्दवं कुरुते मुखे ।

यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः स विदाहान्मुखश्च ॥

सम्बोजयेद् यो रसनं निपाते मुह्यतीव च ।

विदहन् मुखनासाक्षिसंस्त्रावौ कटुकः स्मृतः ॥

प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदते न च ।

सं तिक्तो मुखवैशद्यशोषाप्रह्लादकारकः ॥

वैषम्यस्तन्मजाडैर्यो रसनं योजयेद्रसः ।

बध्नातीव च यः कण्ठं कषायः स विकाश्यथ ॥ ६५ ॥

एवमुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयं पुनरग्निवेश उवाच भगवन् !

श्रुतमेतदवितथमर्थसम्पद्युक्तं भगवतो यथावद्द्रव्यगुणकर्म-
धिकारेवंचः । परन्त्वाहारविकाराणां वैरोधिकानां लक्षण-
मनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शृणुषाम इति ॥ ६६ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयो देहधातुप्रत्यनीकभूतानि द्रव्याणि
देहधातुभिर्विरोधमापाद्यन्ते । परस्परगुणदिरुद्धानि कानिचित्
संयोगात् संस्कारादपराणि देशकालमात्रादिभिश्चापराणि
तथा स्वभावादपराणि द्रव्याणि । तत्र यान्याहारमधिकृत्य भूयिष्ठ-
मुपयुज्यन्ते तेषामेकदेशं वैरोधिकमधिकृत्यापदेक्ष्यामः ॥ ६७ ॥

न मत्स्रान् पयसा सहान्यवहरेदुभयं क्षीतन्मधुरं, मधुर-
विपाकान्महाभिथन्दि, शीतोष्णत्वादिस्त्वैवीर्यं, विरुद्धवीर्य-

त्वात् शोणितद्वषणाय, महाभिष्यन्दित्वात् मार्गोपरोधाय
चेति ॥ ६८ ॥

तदनन्तरमात्रेयवचनमनुनिशम्य भद्रकाप्योऽग्निवेशमुवाच
सर्वानिव मत्स्रान् पयसा सहाभ्यवहरेत्, अन्यत्रैकस्मात् चिलि-
चिमात् । स पुनः शकली सर्वतो रोहितराजी रोहितप्रकारः
प्रायो भूमौ चरति । तच्चेत् पयसा सहाभ्यवहरेत्, निःसंशयं
शोणितजानां विरुद्धानाञ्च व्याधीनामन्यतममथवा मरणमवा-
प्नुयात् ॥ ६९ ॥

नेत्यात्रेयः, सर्वानिव मत्स्रान् न पयसा सहाभ्यवहरेत्
विशेषतस्तु चिलिचिमम् । सं हि महाभिष्यन्दित्वात् स्थूलं-
लक्षणभवानेतान् व्याधीनुपजनयति, आमविषमुदीरयति च ।
ग्राम्यान्पौदकानि पिशितानि च मधुगुडतिलपयोमाषमूलक-
विसैर्विरुद्धधानैश्च नैकध्यमद्यात् । तन्मूलं हि बाधिर्यान्वजा-
डाविकलमूकतामैन्मिन्यमथवा मरणमवाप्नोतीति । न पौष्करं
रोहिणीकं वा शाकं न कपोतान् । सर्षपतैलभृष्टां मधुपयोभ्यां
सहाभ्यवहरेत् । तन्मूलं हि शोणिताभिष्यन्द-धमनीप्रविचयाप-
स्मार-शङ्क-गुलगण्डरोहिणीनामन्यतमं प्राप्नोत्यथवा मरणं ।
तथा न मूलकलशुनैकृष्णगन्धार्जकंसुमुखसुरसादीन्नि । भक्ष-
यित्वा पयः सेव्यं कुष्ठाबाधभयात् । न जातुशाकं न च निकुचं
पक्कं मधुपयोभ्यां संयोज्यं । एतद्धि मरणायाथवा बलवर्णतेजो-
वैर्योपरोधाय अलघुव्याधये प्राण्डायचेति । तदेवं निकुचं
पक्कं न माषसूपगुडसर्पिर्भिः सहोपयोज्यं वैरोधिकत्वात् ।
तथावासातकमातुलुङ्गनिकुचकरमर्द्धदन्तशठवदरकोषाद्यभक्ष्य-

जाम्बव कपित्थतिन्तिडीपारावताक्षोडपनसनारिकेलदाडिमाम-
लकानेग्रवंप्रकाराणि चान्यानि सर्व्वञ्चाक्षं द्रवमद्रवञ्च पयसा
सह विरुद्धम् । तथा कङ्कुवरकमुकुष्टककुलथ्यमाषनिष्पावाः पयसा
सह विरुद्धाः ॥ ७० ॥

पद्मोत्तरिकाशाकं शार्करो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं विरुद्धं
वातञ्चातिकोपयति । हारिद्रकः सर्षपतैलभृष्टो विरुद्धः पित्तञ्चा-
तिकोपयति । पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः स्त्रीष्माणञ्चाति-
कोपयति । उपोदिका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतिसारस्य । बलाका
वारुण्य सह कुल्माषैरपि विरुद्धाः, सैव शूकरवसाभृष्टा सद्यो
व्यापादयति । मायूरमांसमेरण्डांघ्रिप्लुष्टमेरण्डतैलयुक्तं सद्यो
व्यापादयति । हारीतकमांसं हरिद्राग्निप्लुष्टं सद्यो व्यापादयति,
तदेव भस्मपांशुपरिध्वस्तं सद्यो मरणाय । मत्स्यनिष्ठानन-
सिद्धाः पिप्पल्यः, तथाच काकमाची मधुच मरणाय । मधु-
चोष्णामुष्णार्त्तस्य च मधु मरणाय, मधुसर्पिषी समघृते, मधु
वारिचान्तरौचं समघृतं, मधु पुष्करबीजं, मधु प्रीत्वाष्णोदकम्,
तक्रसिद्धः कम्पिलकः, पर्युषिता काकमण्डू, अङ्गूरशूल्योभाष-
श्चेति विरुद्धानि । इतेऽतद् यथाप्रश्नमभिनिर्दिष्टम् ॥ ७१ ॥

भवन्ति चात्र ।

यत् किञ्चित् दोषमुत्कृष्टं न निर्हरति कायतः ।

आहारजातं तत् सर्व्वसंहितायोपदिश्यते ॥

पाण्ड्याम्बवीसर्पदकोदराणां विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् ।

मूर्च्छामिदाध्मानगलयहाणाम् पाण्ड्याम्यस्यामविषस्य चैव ॥

किलासकुष्ठग्रहणीगदानां शोफाक्षपित्तज्वरपीनसानाम् ।

सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥ ७२ ॥

एषां खल्वपरेषाञ्च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामिमे
भावाः प्रतीघातकरा भवन्ति । तद्वयथा वमनं विरेचनं
तद्विरोधिनाञ्च द्रव्याणां संशमनार्थमुपयोगस्तथाविधैश्च द्रव्यैः
पूर्वमभिसंस्कारः शरीरस्येति ॥ ७३ ॥

भवति चात्र ।

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ।

वमनं शमनञ्चैव पूर्वैश्च हितसेवनम् ॥ ७२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मतिरासीन्महर्षीणां या या रसविनिश्चये ।

द्रव्याणि गुणकर्म्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्रया ॥

कारणं रससंख्याया रसाणुरसलक्षणम् ।

परादीनां गुणानाञ्च लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥

पञ्चात्मकानां षट्त्वञ्च रसानां येन हेतुना ।

ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यद्गुणातिशयाद्रसाः ॥

षष्ठां रसानां षट्त्वे च अतिभुक्तविभक्तयः ।

उद्देशश्चापवादश्च द्रव्याणां गुणकर्म्मणि ॥

प्रवरावरमध्यत्वं रसानां गौरवादिषु ।

पाकप्रमां वयोर्लिङ्गं वीर्यसंख्याविनिश्चयः ॥

षष्ठ्यामास्वाद्यमानानां रसानां यत् खलक्षणम् ।

यद् यद् विरुध्यते यस्मात् येन यत्कारि चैव यत् ॥

वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौषधञ्च यत् ।

आलेयभद्रकापैरुत्तिष्ठत् सर्व्वमवदन्मुनिः ॥ ७३ ॥

इत्यनिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने षड्-

विंशतमोऽत्रैवभद्रकापरीयोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

द्रष्टवर्णगन्धरसस्पर्शं विधिविहितमन्नपानं प्राणिनां प्राणि-
संज्ञकानां प्राणमाचक्षते कुशलाः। प्रत्यक्षफलदर्शनात् तदित्थ-
नात् ह्यन्तरर्गः स्थितिः। तत् सत्वमूर्जयति, तच्छरीरधातु-
बृंहणबलवर्णेन्द्रियप्रसादकरम् यथोक्तमुपसेव्यमानं। विपरीत-
महिताय सम्पद्यते। तस्माद्विनाहितावबोधनार्थमन्नपानविधि-
मखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेशः ॥ २ ॥

तत् स्वभावादुदकं क्लेदयति, लवणं विष्यन्दयति, क्षारः
पाचयति, मधु सन्धधाति, सर्पिः स्नेहयति, क्षीरं जीवयति,
मांसं वृंहयति, रसः प्रीणयति, सुरा जर्जरीकरोति, सौधुरव-
धमति, द्राक्षासवो दौषयति, फाणितमाचिनोति, दधि शोफं जन-
यति, पित्वाको ग्लपयति। प्रभूतान्तर्मलो माषसूपः, दृष्टि-
शुक्रघ्नः क्षारः। प्रायः पित्तलमस्त्रमन्यत्र दाडिमामलकात्।
प्रायः श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः, पुराणां दूषणगोधूमाच्च।
प्रायस्त्रिक्तकं वातलमवृष्यञ्च, अन्यत्र वेवायपटोलगुल्मात्। प्रायः
कटुकं वातलमवृष्यञ्च, अन्यत्र पिप्पलीविष्वभं षण्जात् ॥ ३ ॥

परमतो वर्गसंग्रहेणाहारद्रव्याणानुव्याख्यास्यामः।

शूकधान्यशमीधान्यमांसशकफलाश्रयान्।

वर्गान् हरितमद्याम्बुगोरसेक्षुविकारकान् ॥

दश द्वौ चापरी वर्गौ कृतान्नाहारयोगिनाम्।

रसवीर्याविपाकैश्च प्रभावैश्चोपदेक्ष्यते ॥ ४ ॥

अथ शुकधान्यवर्गः ।

रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहृतः ।
 चूर्णको दीर्घशुकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गुली ॥
 सुगन्धका लोहवालाः शालिकाख्याः प्रमोदकाः ।
 पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चानेय शालयः शुभाः ॥
 शीता रसे विपांकेच मधुराः खल्पमासताः ।
 बद्धाल्पवर्चसः स्निग्धा वृंहणाः शुकमूवलाः ॥
 रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः ।
 महान्तस्त्यानु कलमस्तस्याऽप्यनु ततः परे ॥
 यवका हायनाः प्रांशुवाप्यनैषधकादयः ।
 शालीनां शालयः कुर्वन्तनुकारं गुणांगुणैः ॥ ५ ॥
 शीतः स्निग्धो गुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरात्मकः ।
 षष्टिकः प्रवरो गौरः कृष्णगौरस्ततोऽनु च ॥
 वरकोद्दालकौ चीनशारदोज्ज्वलदर्दराः ।
 गन्धलाः कुरुविन्दाश्च षष्टिकाल्पान्तरा गुणैः ॥
 मधुरश्चात्मपाकश्च ब्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
 बहुमूवपुरीषाश्च त्रिदोषस्त्वेव पाठलः ॥ ६ ॥
 सकोरद्वधः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः ।
 वातलः क्षेष्णपित्तघ्नः शीतः संयाहिशोषणः ॥
 हस्तिश्यामाकनीवारतोयपर्णी गवेधुकाः ।
 प्रशातिकाम्भः श्यामाकलीहित्याणुप्रियङ्गवः ॥
 मुकुन्दो क्षिष्टिर्गर्मूटौ वरुका वरकास्तथा ।
 शिविरेतूकटजूर्णाख्याः श्यामाकसदृशा गुणैः ॥ ७ ॥

रुचः शीतो गुरुः स्वादुर्वहुवातशकटद्वयः ।
 स्थैर्यकृत् सकषायश्च बल्यः श्लेष्मविकारजित् ॥
 रुचः कषायाणुरसो मधुरः कफपित्तहा ।
 मेदःकटमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवो मतः ॥ ८ ॥
 सन्धानकृद् वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।
 जीवनौ वृंहणो वृथः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः ॥
 नान्दीमुखी मधूलीच मधुरस्निग्धशीतले ।
 इत्ययं शूकधान्यानां पूर्वो वर्गः समाप्यते ॥ ९ ॥

इति शूकधान्यवर्गः ।

अथ शमीधान्यवर्गः ।

कषायमधुरो रुचः शीतः पाके कटुर्लघुः ।
 श्लेष्मपित्तप्रशमनो मुद्गः सूप्योत्तमो मतः ॥
 वृथः परं वातहरो स्निग्धोष्णमधुरो गुरुः ।
 बल्यो बहुमलः पुंस्त्वं माषः शीघ्रं ददमति च ॥
 राजमाषः सरो-रुच्यः कफशुक्रान्तरपित्तकृत् ।
 स्वादुश्च वातलो रुचः कषायो विशदो गुरुः ॥
 उष्णाः कषायाः पाकिष्णाः कफशुक्रानिलापहाः ।
 कुलत्था ग्राहिणः कासहिकाश्वासार्शसां हिताः ॥
 मधुरा मधुराः प्राके ग्राहिणो रुचशीतलाः ।
 मुकुष्टकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरदिषु ॥
 चणकाश्च मसूराश्च खण्डीकाः सहरेणवः ।
 बधवः शीतमधुरा सकषाया विरुचयाः ॥

पित्तश्चेष्मणि शस्यन्ते सूपेष्वालेपनेषु च ।
 तेषां मसूरः संयाही कलायो वातलः परः ॥
 त्रिग्वोष्णो मधुरस्तिक्तः कषायः कटुकस्तिलः ।
 त्वच्यः केश्यश्च बल्यश्च वातघ्नः कफपित्तहृत् ॥
 मधुराः शीतला गुव्वर्त्री बलघ्नी रुक्षणात्मिकाः ।
 सज्जेहा बलिभिर्भेच्छा विविधाः शिम्बिजातयः ॥
 शिम्बी रुक्षा कषाया च कोष्ठवातप्रकोपिणी ।
 न च वृथा न चक्षुषा विष्टभ्य च विपच्यते ॥
 पाटुकी कफपित्तघ्नी वातला कफवातनुत् ।
 अवल्गुजः सैड्गजो निष्पावा वातपित्तलाः ॥
 काकाण्डोमात्मगुप्तानां माषवत् फलमंदिशेत् ।
 द्वितीयोऽयं शमीधान्यवर्गः प्रोक्तो महर्षिणा ॥ १० ॥

इति शमीधान्यवर्गः ।

अथ मांसवर्गः ।

गोखराश्वत्तरोष्ट्राश्च द्वीपिसिंहर्क्षवानराः ।
 वृकव्याघ्रौ तरक्षुश्च बभ्रुमाज्जारमूषिकाः ॥
 लोपाको जम्बुकः शेफनो वान्तादिश्चाप्रवायसी ।
 शशघ्नीमधुहाभाषगृध्रोलूककुलिङ्गकाः ॥
 धूमिका कुररश्चेति प्रसङ्गा मृगपक्षिणः ॥ ११ ॥
 श्वेतश्यामश्चित्रफुटः कालकः काकुलीमृगः ।
 कूचिकापिशितौ भेको गोधा शङ्ककण्डको ।
 कदलीनकुलः प्रसङ्गविदिति भूमिशयाः स्मृताः ॥ १२ ॥

समरश्चमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।
 न्यङ्कुर्वराहश्चानूपा मृगाः सर्व्वे रुक्स्तथा ॥ १३ ॥
 कूर्मः कर्कटको मत्स्यः शिशुमारस्तिमिङ्गिलः ।
 शुक्तिशङ्खोद्भकुम्भीरचुलुकीमकरादयः ।
 इति वारिशयाः प्रोक्ता वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ॥ १४ ॥
 हंसः कौञ्चो बलाका च वकः कारण्डवः प्लवः ।
 शरारौ पुष्कराक्षश्च केशरी माणतुण्डिकः ॥
 मृणालकराणो मङ्गुश्च कादम्बः काकतुण्डिकः ।
 उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बु कुक्कुटौ ॥
 आरा नन्दौमुखौ वाटी सुमुखाः सहचारिणः ।
 रोहिणी कामकाली च सारसो रक्तशीर्षकः ।
 चक्रवाकस्तथाचानेन खगाः सन्तप्रम्बुचारिणः ॥ १५ ॥
 पृषतः शरभो रामः प्लवङ्गो मृगमातृकः ।
 शशोरणौ कुरङ्गश्च गोकर्णः कोट्टकारकः ॥
 चासृष्को हरिणैर्णौ च सम्बरः कालपुच्छकः ।
 ऋधश्च वरपोतश्च विन्नेया जाङ्गला मृगाः ॥ १६ ॥
 लावो वत्तीरकश्चैव वत्तीरकः सकपिञ्चलः ।
 चकोरश्चोपचक्रश्च कुक्कुभो रक्तवर्त्तकः ॥
 लावाद्या विष्किरास्वते वक्ष्यन्ते वर्त्तकादयः ॥ १७ ॥
 वर्त्तको वर्त्तिकाश्चैव बर्ही तित्तिरिक्कुटौ ।
 कङ्कशारपदेन्द्राभगो नर्द्दगिरिवर्त्तकाः ।
 क्रकरोऽवकरश्चैव वारङ्गाश्चेति विष्किराः ॥ १८ ॥
 शतपद्मो भुङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ।

कैरातः कोकिलोऽमूरहो गोपपुत्रः प्रियात्मजः ॥
 लट्ठालदृषकोवभूर्वट्टहा डिण्डिमानकः ।
 जटौदुन्दुभिधाङ्कोरलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥
 कपोतशुकशारङ्गाश्चिरिटीकङ्कुयष्टिकाः ।
 शारिकाः कलविष्कम्भश्चटकोऽङ्गारचूडकः ॥
 पारावतः पाण्डविक इतुक्ताः प्रतुदा डिजाः ॥ १६ ॥
 प्रसह्य भक्षयन्तेऽत्रेः प्रसहास्तेन सञ्ज्ञिताः ।
 भूशयां बिलशायित्वादानूपोऽनूपसंश्रयात् ॥
 जले निवासाज्जलजा जलेचर्याज्जलेचराः ।
 स्थलजाः जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जङ्गलचारिणः ॥
 विकीर्य विष्किराश्चैव प्रतुदा प्रतुदास्तथा ।
 योनिरष्टविधा त्वेषां मांसानां परिकीर्तिता ॥ २० ॥
 प्रसहा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
 गुरुष्णास्त्रिगन्धमधुरा बलोपचयवर्द्धनाः ॥
 वृथाः परं वातहराः कफपित्तविवर्द्धनाः ।
 हिता व्यायामनिर्द्वेभ्यो नरा इप्ताश्रयश्च ये ॥
 प्रसहानां विशेषेण मांसं मांसाशिनां भिषक् ।
 जीर्णाशीग्रहणीदोषशोषार्त्तानां प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥
 लावाद्यो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ।
 लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् ॥
 पित्तोत्तरे वातमधो सन्निपाते कफानुगे ॥ २२ ॥
 विष्किरा वर्त्तकाद्यास्तु प्रसहाल्पान्तरा गुणैः ।
 नातिशीतगुरुस्त्रिगन्धः मांसमाजमदोषलम् ॥

शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि वृंहणम् ।
 मांसं मधुरशीतत्वाद् गुरुवृंहणमाविकम् ॥
 योनावजावीव्यामिश्रगोचरत्वादनिक्षितौ ।
 सामानेनोपदिष्टानां मांसानां स्वगुणैः पृथक् ॥ २३ ॥
 केषाञ्चिद् गुणवैशेष्याद् विशेष उपदेक्ष्यते ।
 दर्शनश्रोतमेधाग्निययोवर्णस्वरायुषाम् ।
 बर्ही हिततमो बल्यो वातघ्नो मांसशुक्लः ॥
 गुरुष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णबलप्रदाः ।
 वृंहणाः शुक्लाश्चोक्ता हंसा मारुतनाशनाः ॥
 स्निग्धाश्चोष्णाश्च वृथाश्च वृंहणाः स्वरबोधनाः ।
 बल्यः परं वातहाराः स्वेदनाश्चरणायुधाः ॥
 गुरुष्णो मधुरो नाति धन्वानूपनिषेवणात् ।
 तित्तिरिः स जयेच्छीघ्रं त्रिदोषाननिलाल्बणान् ॥
 पित्तस्त्रोष्णविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः ।
 मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यग्लानवात् ॥
 लावाः कषायमधुरा लघ्वोऽग्निविद्धर्जनाः ।
 सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकतः ॥ २४ ॥
 गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रक्षि ।
 वातपित्तप्रशमनौ वृंहणौ बलवर्धनौ ॥
 शङ्खको मधुरास्त्रश्च विपाके कटुकः स्मृतः ।
 वातपित्तकफघ्नश्च श्वासकासहरस्तथा ॥
 कषायमधुराः शीता रक्तपित्तनिबर्हणाः ।
 विपाके मधुराश्चैव कषाता गृहवर्जिनः ॥

तेन्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः ।
 शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पं मृदुतराश्च ते ॥
 शुक्रमांसं कषायाम्लं विपाके रुक्षशीतलम् ।
 शोषकासक्षयंहितं संग्राहि लघु दीपनम् ॥
 चटका मधुराः स्निग्धाः बलशुक्राभिवर्द्धनाः ।
 सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च ॥
 कषायो विशदोरुक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।
 शशः स्वादुः प्रशस्तश्च सन्निपातेऽनिलावरे ॥
 मधुरा मधुराः पाके विदोषशमनाः शिवाः ।
 लघवो बद्धविण्मूत्राः शीताश्चैणाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।
 शुष्ककासश्च माल्यग्निमांसक्षयंहितञ्च तत् ॥
 गुरूष्णा मधुरा बल्या वृंहणाः पवनापहाः ।
 मत्तूष्णाः स्निग्धाश्च वृद्धाश्च बहुदोषाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 वणार्णो वातहरो वृध्यश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः ।
 मेधास्मृतिकरः पृथुः शोषघ्नः कूर्म उच्यते ॥
 स्नेहनं वृंहणं वृध्यं शमघ्नमनिलापहम् ।
 वाराहं पिशिलं बल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ॥
 स्निग्धोष्णं मधुरं वृध्यं माहिषं गुरु तर्पणम् ।
 दाढ्यं वृंहत्वमुत्साहं स्वप्नञ्च जनयत्यति ॥
 धार्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
 चटकानाञ्च यानि सुररण्डानि च हितानि च ॥
 रेतःक्षीणेषु कार्श्वेषु हृद्रोगेषु चतेषु च ।

मधुराणाविदाहीनि सद्यो बलकराणि च ॥
 शरीरवृंहणे नान्यदाद्यं मांसाद्विशिष्यते ।
 इतिवर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः ॥ २५ ॥

इति मांसवर्गः ।

अथ शाकवर्गः ।

पाठाशुषाशटीशाकं वास्तुकं सुनिषक्तकम् ।
 विद्याद् ग्राहि विदोषघ्नं वर्चोभेदि च वास्तुकम् ॥
 विदोषशमनी वृथा काकमाची रसायनी ।
 नातृष्णाभीतवीर्या च भेदिनी कुष्ठनाशिनी ॥
 रत्नज्वकशाकं तु विदोषशमनं लघु ।
 ग्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहणार्थविकारिणाम् ॥
 कालशाकञ्च कटुकं दीपनं गरशोफजित् ।
 लघूष्णं वातलं रुच्यं कालायं शाकमुच्यते ॥
 दीपनी चोष्णावीर्या च ग्राहिणी कफमारुते ।
 प्रशस्यतेऽल्लचाङ्गेरी ग्रहणार्थी हित्वा च सा ॥
 मधुरा मधुरा पाके भेदिनी स्नेहवर्द्धिनी ।
 वृथा स्निग्धा च शीतल च मदघ्नी चाक्षुप्रपादिका ॥
 रुच्यो मदविषघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ।
 मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तरुण्डुलीयकः ॥
 मण्डूकपर्णी वेवायं कुचेली वनतिक्तकम् ।
 कर्कोटकावलगुजकौ पटोलं शकुलपदनी ॥
 वृषपुष्पाणि शार्ङ्गेष्टा केवूकं सकठिन्नकम् ।

नाडीकलायं गोनिह्वा वार्ताकी तिलपर्णिका ॥
 कौलकं कार्कशं नैम्बं शाकं पार्पटकञ्च यत् ।
 कफपित्तहरं तिक्तं शीतं कटु विपच्यते ॥
 सर्वाणि सूप्यशाकानि फञ्जो चिल्लीकतुम्बुकः ।
 आलुकानि च सर्वाणि सपत्राणि कठिञ्जरः ॥
 शणशाल्मलिपुष्पाणि कब्बुदारः सुवर्चला ।
 निष्पावः कोविदारश्च पत्तूरश्च शुपर्णिका ॥
 कुमारजीवो लोहाकः पालङ्को मारिषस्तथा ।
 कलम्बीनालिकासूर्यः कुसुम्भकधूमको ॥
 लूक्ष्मणाम्ब प्रपुन्नाडो नलिनीका * कुठेरकः ।
 लोणिका यवशाकञ्च कुष्माण्डकमवलङ्गुजम् ॥
 यातुकः शालकल्याणी विपर्णी पीलुपर्णिका ।
 शाकं गुरुच रक्षञ्च प्रायो विष्टम्ब जीर्यति ॥
 मधुरं शीतवीर्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ।
 खिन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाद्यं तत् प्रशस्यते ॥ २६ ॥
 शणस्य कोविदारस्य कब्बुदाङ्गं च शाल्मलेः ।
 पुष्पं ग्राहिं प्रशस्तञ्च रक्तपित्ते विशेषतः ॥
 न्ययोधीडुम्बराण्यत्यग्नज्ञपद्मादिपद्मवाः ।
 कषायरः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तोतिसारिणाम् ॥
 वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचिवकी ।
 श्रेयसी बिल्वपर्णी च बिल्वपत्रञ्च वातनुत् ॥
 भण्डी शतावरीशाकं बला जीवन्तिकञ्च यत् ।

* नीलिनीकेति इति पाठान्तरम् ।

पर्वणाः पर्वण्युष्याश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ॥
 लघु भिन्नशकटत् तित्तं लाङ्गलिकुरवूकयोः ।
 तिलवेतसशाकञ्च शाकं पञ्चाङ्गुलस्य च ॥
 वातलं कटुतिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्त्तनम् ।
 रुक्षाम्लमुष्णं कौसुमं कफघ्नं पित्तवर्द्धनम् ॥ २७ ॥
 वपुषैर्वास्के स्वादुगुरुविष्टम्भिशीतले ।
 मुखप्रियञ्च रुक्षञ्च मूत्रलं वपुषन्वति ॥
 एर्वास्कञ्च संपक्वं दाहदृष्ट्याक्लमार्त्तिनुत् ।
 वर्चोभेदीन्यलावूनि रुक्षशीतगुरूणि च ॥
 चिर्भिटैर्वास्के तद्वर्चोभेदहिते तु ते ।
 कुष्माण्डपक्वं संचारं मधुराम्लं तथा लघु ॥
 सृष्टमूत्रपुरीषञ्च सर्वदोषनिवर्हणम् ।
 केलूटञ्च कदम्बञ्च नदीमाषकमैन्दुकम् ॥
 विशदं गुरु शीतञ्च समभिष्यन्दि चोच्यते ॥ २८ ॥
 उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च ।
 तथा तालप्रलम्बञ्च उरःक्षतरुजापहम् ॥
 खज्जूरं तालशखञ्च रक्तपित्तक्षयापहम् ।
 तरुटं विसशालूकं क्रौञ्चादनकसेरुकम् ॥
 शृङ्गाटकाङ्गुलीडञ्च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 कुमुदोत्पलनालाश्च संपुष्पाः सफलाः स्मृताः ॥
 शीताः स्वादुकषायाश्च कफमारुतकोपनाः
 कषायंसीषद्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ॥
 पौष्करन्तु भवेद्वीजं मधुरं रसपाकयोः ।

बल्यः शीतो गुरुः स्निग्धस्तर्पणी वृंहणात्मकः ।
 वातपित्तहरः खादुर्वथो मुञ्जातकः परः ॥
 जीवनो वृंहणी वृथः कण्ठः शस्तो रसायने ।
 विदारीकन्दो बल्यश्च मूलः खादुशीतलः ॥
 अक्षीकायाः स्मृतः कन्दो ग्रहणार्शोहितो लघुः ।
 नातुप्रणः कफवातघ्नो याही शस्तो मदात्यये ॥
 विदोषं बद्धविण्मूर्त्तं सार्पपं शाकमुच्यते ।
 तद्वत् पिण्डालुकं विद्यात् कन्दत्वाच्च मुखप्रियम् ॥
 सर्पच्छत्रकवर्ज्यास्तु बह्व्राट्न्याश्चत्रजातयः ।
 शीताः पीनसकर्वश्च मधुरा गुर्वो एव च ॥
 चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रयः ॥ २६ ॥

इति शाकवर्गः ।

अथ फलवर्गः ।

तृष्णादाहज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
 वातपित्तमुदावर्त्तं खरभेदं मंहान्तरयम् ॥
 तिक्तास्यतामास्यशोषं कामञ्चाशु व्यपोहति ।
 मृद्वीका वृंहणी वृथा मधुरा स्निग्धशीतला ॥
 मधुरं वृंहणं वृथं खर्जूरं गुरु शीतलम् ।
 क्षयेऽभिधाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥
 तर्पणं वृंहणं फल्गु गुरु विष्टम्नि शीतलम् ।
 परूषकं मधूकञ्च वातपित्ते च शक्यते ॥
 मधुरं वृंहणं वृथामात्रातं तर्पणं गुरु ।

।सस्त्रेहं स्निग्धं शीतं वृष्यं विष्टम्य जीर्यति ॥
 तालशल्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।
 वृंहणस्निग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि च ॥
 मधुरास्त्रकषायञ्च विष्टम्भि गुरुशीतलम् ।
 स्निग्धपित्तकरं भव्यं ग्राहि वक्त्रविशोधनम् ॥
 पक्वमं परुषकं द्राक्षा बदराण्यारुकाणि च ।
 पित्तस्निग्धप्रकोपीणि कर्कन्धुनिकुचानि च ॥
 नातुग्रणां गुरु संपक्वं स्वादुप्रायं सुखप्रियम् ।
 संवृंहणं शीघ्रजरं नातिदोषलमारुकम् ॥
 द्विविधं शीतमुष्णञ्च मधुरं चाम्लमेव च ।
 गुरु पारावतं क्षीयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥
 भव्यादल्पान्तरगुणं काशमर्थ्यफलमुच्यते ।
 तथैवाल्पान्तरगुणं तूदमम्लं परुषकात् ॥
 कषायं मधुरं टङ्गं वातलं गुरु शीतलम् ।
 कपित्थमामं कण्टकं विषघ्नं ग्राहि शीतलम् ॥
 मधुरास्त्रकषायत्वात् स्त्रीगन्धाच्च रुचिप्रदम् ।
 तदेव सिद्धं दोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥
 बिल्वन्तु दुर्जरं सिद्धं दोषलं पूतिमारुतम् ।
 स्निग्धोष्णतीक्ष्णं तद्रूपां दीपनं कफवातजित् ॥
 रक्तपित्तकरं बालमापूयं पित्तवर्धनम् ।
 पक्वमाद्यं जयेदायुं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥
 कषायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं मरम् ॥

मधुरं बदरं स्निग्धं भेदनं वातपित्तजित् ।
 तच्छुष्कं कफवातघ्नं पित्तेन च विरुध्यते ॥
 कषायमधुरं शीतं ग्राहि सिम्बितिकाफलम् ॥ ३० ॥
 गाङ्गेरुकी करीरञ्च विम्बी तीदनधन्वनम् ।
 मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम् ॥
 संपक्वं पनसं मौचं राजादनफलानि च ।
 स्वादूनि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरुणि च ॥
 कषायविशदत्वाच्च सौगन्धाच्च रुचिप्रदम् ।
 अवदंश्चमं हृद्यं वातलं लवलीफलम् ॥
 नीपं सभार्गकं पीलुः तृणशृङ्गं विकङ्कतम् ।
 प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नं गरहारि च ॥
 ऐङ्गुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।
 तिन्दुकं कफपित्तघ्नं कषायं मधुरं लघु ॥
 विद्यादामलके सर्वाङ्गं रसाङ्गवर्णवर्जितान् ॥
 रुचं स्वादुकषायान्नं कफपित्तहरं परम् ।
 रसासृङ्मांसमेन्द्रेजान् दोषांश्च हन्ति विभीतकम् ॥
 खेदमेदःकुप्फोत्क्लेशपित्तरोगविनाशनम् ।
 अम्लं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ॥
 स्निग्धोष्णं दाढिमं हृद्यं कफपित्ताविरोधि च ।
 वृक्षाम्लं ग्राहि रुक्षोऽस्य वातश्लेष्मणि शक्यते ॥
 अम्लीकायाः फलं पक्वं तस्माच्चाल्पान्तरं गुणैः ।
 गुणैस्तैरेव संयुक्तं भेदनं त्वक्त्वैतसम् ॥
 शूलेऽरुचौ विबन्धे च मन्देऽग्नौ मद्यविप्रवे ।

हिक्काश्वासे च कासे च कृद्दिवर्चोर्गदेषु च ॥
 वातश्लेष्मसमुत्थेषु सर्व्वजेषूपदिश्यते ।
 केशरं मातुलङ्गखलघु शेषमतोऽन्यथा ॥
 रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिस्त्वग्विवर्जितः ।
 कर्चूरः कफवातघ्नः श्वासहिक्कार्शसां हितः ॥
 सुगन्धि मधुरं सान्नं विशदं भक्तरोचनम् ।
 दुर्जरं वातशमनं नागरङ्गफलं गुरु ॥
 वातामाभिषुकाक्षोऽङ्गुलकनिकोचकाः ।
 गुरुष्णस्निग्धमधुराः सौरुमाला बलप्रदोः ॥
 वातघ्ना वृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्धनाः ।
 पित्तश्लेष्मेषां सदृशं विद्यादौष्ण्यं विनरगुणैः ॥
 श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ।
 श्लेष्मलं गुरु विष्टम्भि चाङ्गोष्ठफलमग्निजित् ॥
 गुरुष्णं मधुरं रुच्यं केशघ्नञ्च शमीफलम् ।
 विष्टम्भयति कारञ्जं पित्तश्लेष्माविरोधि च ॥
 आघातकं दन्तशठमम्लं संकरमर्दकम् ।
 रक्तपित्तकरं विद्यादैरावतकमेव च ॥
 वातघ्नं दीपनञ्चैव वार्त्ताकं कटुतिक्तकम् ।
 वातलं कफपित्तघ्नं विद्यात्पर्कठकौफलम् ॥
 पित्तश्लेष्मघ्नमम्लञ्च वातलं चाक्षिकौफलम् ।
 मधुराण्यम्लपाकीनि पित्तश्लेष्महराणि च ॥
 अश्वत्योऽङ्गुस्वरप्लक्ष्मन्यग्रोधानां फलानि च ॥ ३१ ।
 कषायमधुरान्नानि वातलानि गुरुणि च ।

भङ्गातकान्यग्रिसमं त्वङ्मांसं स्वादु शीतलम् ।
पञ्चमः फलवर्गोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥ ३२ ॥

इति फलवर्गः ।

अथ हरितवर्गः ।

रोचनं दीपनं वृण्मार्द्रकं विश्वभेषजम् ।
घातस्त्रिभुविबन्धेषु रसस्तथोपदिश्यते ॥
रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिमखबोधनः ।
जम्बीरः कफवातघ्नः क्रिमिहा भक्तपाचनः ॥
गालं दोषहरं वृद्धं विदोषं मारुतापहम् ।
स्निग्धस्विन्नं त्रिशुष्कञ्च मूलकं कफवातजित् ॥
हिक्काकासविषश्लेष्मासपार्श्वशूलविनाशनः ।
पित्तकटु कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धनुत् ॥
प्रमानी चार्जकश्चैव शिथु शालेयभृष्टकम् ।
द्विद्यान्यास्त्रादनीयानि पित्तमुतूकं शयन्ति तु ॥
जलपिप्पलीगण्डीरशृङ्गवेर्यग्रंथतुम्बुरु ।
तीक्ष्णोष्णकटुसूक्ष्माणि कफवातहराणि च ॥
पुंस्त्वघ्नः कटुसौक्ष्ण्यो भूस्तृणो रक्तशोधनः ।
खराश्ला कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापह्ना ॥
धान्यकञ्चानगन्धा च सुमुखाश्चेति रोचनाः ।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुतूकं दयन्ति च ॥
ग्राही गृह्णनकस्तीक्ष्णो वातस्त्रिभुवार्शसां हितः ।
स्वेदनेऽभ्यवहारे न्नयोजयेत्तमपित्तिनाम् ॥

क्षेष्मलो मासतघ्नश्च पलाण्डुर्नच पित्तकृत् ।
 आहारयोगबल्यश्च गुरुर्वध्योऽथ रोचनः ॥
 कृमिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
 स्निग्धश्चोष्णश्च वृद्धश्च लघुनः कटुको गुरुः ॥
 शुष्काणि कफवातघ्नानेतानेषां फलानि च ।
 हरितानामयश्चैषां षष्ठो वर्गः समाप्यते ॥ ३३ ॥
 इति हरितवर्गः ।

अथ मद्यवर्गः

प्रकट्या मद्यमश्नोष्णमम्लं चीतं विप्राकतः ।
 सर्वस्यमान्यतस्तस्य विशेष उपदेह्यते ॥
 कृशानां सक्तमूत्राणां ग्रहणार्थविकारिणाम् ।
 सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥
 हिक्काश्लासप्रतिश्यायकामवच्चोर्ग्रहणार्थौ ।
 कृद्धानाहविषम्वेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥
 शूलप्रवाहिकाटोपकफकातार्थसां हितः ।
 जगलो ग्राही रुक्षोष्णः शोथघ्नो भुक्तपाचनः ॥
 शोषार्थोर्ग्रहणीदोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।
 हन्तारिष्टः कफकृतदन् रोगान् दीपनपाचनः ॥
 सुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिदोषघ्नः ।
 जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्णश्च शार्करः ॥
 रोचनो दीपनो मृदुः शोषशोफार्थसां हितः ।
 स्निग्धश्च विकारघ्नो बल्यः पक्करसो मतः ॥

जरणीयो विबन्धघ्नः स्वरवर्णविशाधनः ।
 कर्षणः शीतरसिको हितः शोफोदरार्थसाम् ॥
 सृष्टिभिन्नशक्लदातो गौडस्पर्शदीपनः ।
 पाण्डुरोगवर्णहिता दीपनी चाक्षिकी मता ॥
 सुरासवस्तौत्रमदो वातघ्नी वदनप्रियः ।
 छेदी मध्वासर्वस्तीक्ष्णी मैरेयो मधुरो गुरुः ॥
 धातक्यभिषुतो रुक्षो हृद्यो रोचनदीपनः ।
 माद्वीकवन्नचातुष्णो मृद्वीकेक्षुरसासवः ॥
 रोचनं दीपनं हृद्यं बल्यं पित्ताविरोधि च ।
 विबन्धघ्नं कफघ्नञ्च मधु लघुल्पमारुतम् ॥
 सुरा समण्डा रुक्षोष्णा यवानां वार्तेपित्तला ।
 गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य स्त्रीष्मलातु मधूलिका ॥
 दीपनं जरणीयञ्च हृत्पाण्डुक्रिमिरोगनुत् ।
 ग्रहणार्थोहितं भेदि सौवीरकतुषोदकम् ॥
 दाहज्वरापहं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम् ।
 विबन्धघ्नमवसंसि दीपनं चाञ्जलाञ्जिकम् ॥
 प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरु दोषसमीरणम् ।
 स्रोतसां शोथनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥
 हर्षणं प्रीणनं वर्णां भयशोकश्रमापहम् ।
 प्रागल्भ्यवीर्यप्रतिभातुष्टिर्षुष्टिबलप्रदम् ॥
 सात्विकैर्विधिवद् युक्ता पीतं स्यादमृतं यथा ।
 वर्गोऽयं सप्तमो मद्यमधिकृत्य प्रकीर्तितः ॥ ३४ ॥

इति मद्यवर्गः ।

अथ जलवर्गः ।

जलमेकविधं सर्व्वं पततैन्द्रं नभस्तलात् ।
 तत् पतत् पतितञ्चैव देशकालावपेक्षते ॥
 खात् पतत् सोमवायुर्कैः स्पृष्टं कालानुवर्त्तिभिः ।
 शीताष्णास्निग्धरुक्षादैर्यथासन्नं महीगुणैः ॥
 शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् ।
 प्रकृत्या दिव्यमुदकं भृष्टं पावमपेक्षते ॥
 श्वेते कषायं भवति पाण्डुरे स्यात्तु तिक्तकम् ।
 कपिले चारसं सृष्टमूषरे लवणान्वितम् ॥
 कटु पर्व्वतविस्त्रावे मधुरं क्लृप्तामृत्तिके ।
 एतत् षड्गुणमाख्यातं महीस्थस्य जलस्य तु ॥ ३५ ॥
 तथाव्यक्तरसं विद्यादैन्द्रं कारं हिमञ्च यत् ।
 यदन्तरीक्षात् पततौन्द्रसृष्टं चोक्तैश्च पात्रैः परिगृह्यतेऽम्भः ॥
 तदैन्द्रमितेव वदन्ति धीरा नरेन्द्रपियं सलिलप्रधानम् । ३६ ।
 ऋतावृताविहास्याताः सर्व्वे एवाम्भसां गुणाः ॥
 द्रवत् कषायमधुरं सुसूक्ष्मं विशदं लघु ।
 अरुक्षमनभिध्यन्ति सर्व्वं पानीयमुत्तमम् ॥
 गुर्व्वभिध्यन्ति पानीयं वार्षिकं मधुरं नवम् ।
 तनुं लघुनभिध्यन्ति प्रायः शरदि वर्षति ॥
 तत्तु ये सुकुमाराः सुग्राः स्निग्धभूयिष्ठभोजनाः ।
 तेषां भक्ष्यं च भोज्यं च लेह्यं पेये च शक्यते ॥
 हेमन्ते सलिलं स्निग्धं वर्षां बलद्वितं गुरु ।
 किञ्चित्ततो लघुतरं शिशिरे कफनातजित् ॥

कषायमधुरं रुचं विद्याद् वासन्तिकं जलम् ।
 यैषिष्ठां त्वनभिष्यन्दि जलमितेयव निश्चयः ॥
 विभ्रान्तेष्वृतुकालेषु यत् प्रयच्छन्ति तीयदाः ।
 सलिलं तत्तु दोषाय युज्यते नात्र संशयः ॥
 राजभीराजमात्रैर्वा सुकुमारैश्च भानवैः ॥
 सुगृहीताः शरद्व्यापः प्रयोक्तव्या विशेषतः । ३७ ॥
 नद्यः पाषाणविच्छिन्नविक्षुब्धविमलोदकाः ।
 हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविताः ॥
 नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ।
 मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतीपमम् ॥
 पश्चिमाभिमुखा याश्च पथ्यास्ता निर्मलोदकाः ।
 प्रायो मृदुवहा गुर्वी याश्च पूर्वसमुद्रगाः ॥
 पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्यासह्यभवाश्च याः ।
 शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः स्त्रीपदस्यच ॥
 बह्वधाकौटसर्पाखुमलसंद्रुषितोदकाः ।
 वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसंश्रयिणाः ॥ ३८ ॥
 वापीकूपतडागोत्स सरःप्रस्रवणादिषु ।
 आनूपधन्वशैलानां गुणदोषैर्विभवयेत् ॥
 पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकहर्मैः ।
 विषणं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धि न हितं जलम् ॥
 विसं विदोषं लवणमम्बु यद् वा रुणाक्षयम् ।
 इत्यम्बुवर्गः प्रोक्तोऽयमष्टमः सुविनिश्चितः ॥ ३९ ॥

इति जलवर्गः ।

अथ दुग्धवर्गः ।

[खादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं स्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
 गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणं पयः ॥
 तदेवं गुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।
 प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥
 महिषीणां गुस्ततरं गव्याच्छीततरं पयः ।
 स्नेहानूरनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥
 तक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामौषत् सलवणं लघु ।
 शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥
 बलं स्थैर्यकरं सर्व्वमुष्णमैकशफं पयः ।
 साम्नां सलवणं रुक्षं शाखावातहरं लघु ॥
 शगं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
 हिक्काश्लासकरं तूष्णं पित्तस्त्रिषूलमाविकम् ।
 हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्यकरं परम् ॥
 जीवमं वृंहणं सात्मं स्नेहनं मानुषं पयः ।
 नावनं रक्तपित्तेषु तर्पणं चाक्षिशलिनाम् ॥ ४० ॥
 रोचनं दीपनं वृषं स्नेहनं बलवर्द्धनम् ।
 पांकेठस्तमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं वृंहणं दधि ॥
 पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
 अरुचौ मूलकच्छे च कार्शे च दधि शस्यते ॥
 शरद्वर्षीषूवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
 रक्तपित्तकफोत्थेषु त्रिकारेष्वहितुञ्च तत् ॥

विदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्लम् ।
 सरः पित्तानिलघ्नस्तु मस्तु स्रोतोविशोधनम् ॥ ४१ ॥
 शोफार्शोयहृणीदोषमूलग्रहोदरास्तृचौ ।
 स्त्रीहृत्पदि पाण्डुत्वं तक्रं दद्याद् गरेषु च ॥ ४२ ॥
 संघाहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धृतम् ।
 ग्रहणार्शोविकारघ्नमर्हितास्तिनाशनम् ॥ ४३ ॥
 स्मृतिबुद्ध्याग्निशुक्रौजः कफमेदोविवर्द्धनम् ।
 वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
 सर्व्वस्त्रोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
 सहस्रवीर्यं विधिवद् घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥
 मदापस्मारमूर्च्छायशोषोन्मादगरज्वरान् ।
 योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥
 सपीथ्यजाबीमहिषीक्षीरवत् खानि निर्दिशेत् ॥ ४४ ॥
 पीयूषो मोरटक्षैव क्लिलाटा विविधाश्च ये ।
 दीप्ताग्नौनामनिद्रानां सर्व्व एव सुखंप्रदाः ।
 गुरवस्तर्पणा वृद्धा वृंहणाः पथनापहाः ॥
 विशदा गुरवो रुक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डिकाः ।
 गोरसानामयं भर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥ ४५ ॥

इति गोरसवर्गः ।

अथेक्षुवर्गः ।

वृथः शीतः सरः स्निग्धो वृंहणो मधुरो रसः ।
 क्षेष्णलो भक्षितस्त्रयोर्व्यान्त्रिकस्तु विदह्यते ॥

शैत्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकाद् वंशकीवरः ॥ ४६ ॥

प्रभूतकटुमिमज्जासृङ्मेदोमांसकरो गुडः ।

क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागतिभागार्द्धावशेषितः ॥

रसो गुरुर्यथा पूर्वं धौतस्त्वल्पमलो गुडः ॥ ४७ ॥

ततो मत्स्यगण्डिका खण्डः शर्करा विमला परम् ॥

यथायथेषां वैमल्यं भवेत् शैत्यं तथा तथा ।

वृथा क्षीणक्षतहिता सस्त्रेहा गुडशर्करा ॥

कषायमधुरा शीता सतिक्ता यासशर्करा ।

रक्षा छेदार्तिसारघ्नी छेदनौ मधुशर्करा ।

तृष्णासृक्पित्तदाहेषु प्रशस्ताः सर्वशर्कराः ॥ ४८ ॥

माक्षिकं आमरं क्षौद्रं पौत्तिकं मधुजातयः ।

माक्षिकं प्रवरन्त्वेषां विशेषाद् आमरं गुरु ॥

माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णन्तु पौत्तिकम् ।

क्षौद्रन्तु कपिलं वर्णं श्वेतं आमरमुच्यते ॥

वातलं गुरु शीतञ्च रक्तपित्तकफापहम् ।

सन्धानं छेदनं रक्तं कषायं मधुरं मधु ॥

हन्यान्मधूष्णामुष्णार्त्तमथवा सविषान्वयात् ।

गुरुरुक्षकषायत्वाच्चेत्याच्चाल्पहितं मधु ॥

नातः कष्टतमं किञ्चिन्मध्वामं तद्धि मानवम् ।

उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद् यथा विषम् ॥

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ।

इतीधुर्विकृतिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मतः ॥ ४९ ॥

इतीधुवर्गः ।

अथ कृतान्नवर्गः ।

[क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यं कुक्षिरोगञ्चरापहा ।
 [स्वेदाग्निजननी पेया वातवर्च्चोऽनुलोमिनी ॥
 तर्पणी चाह्निनी लघ्नी हृद्या चापि विलेपिका ।
 मण्डस्तु दीपयत्यग्निं वातञ्चाप्यनुलोमयेत् ॥
 मृद्वकरोति स्रोतांसि स्वेदं संजनयत्यपि ।
 लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णे स्नेहे च तृष्यताम् ॥
 दीपनत्वाङ्गघृत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ।
 तृष्णातिसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ॥
 लाजमण्डोऽग्निजननी दाहमूर्च्छानिवारणः ।
 मन्दाग्निविषमाग्नीनां बालस्थविरयोषिताम् ॥ -
 देयः स्यात् सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ।
 क्षुत्पिपासापहः पथ्यः शुद्धानान्तु मलापहः ॥
 मृतः पिप्पलीशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजोऽक्षदाडिमैः ।
 सुधौतप्रसृतः खिन्नः सन्तप्तश्चौदनो लघुः ॥
 भृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरस्तेष्वाभयेष्वपि ।
 अधौतोऽप्रसृतोऽखिन्नः शीतश्चाप्यौदनो गुरुः ॥ ५० ॥
 मांसशाकवसातैलघृतमज्जफलौदनाः ।
 बल्याः सन्तर्पणा हृद्या गुरवो मृंहयन्ति च ॥
 तदन्माषतिलक्षीरमुद्गसंयोगसाधिताः ।
 कुल्माषां गुरवो रुक्षा वातला भिन्नवर्च्चसः ॥
 खिन्नभक्ष्यास्तु ये केचित् सौष्यगोधूमयाविकाः ।
 भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद् गुरुलाघवम् ॥

अकृतं कृतयूषञ्च तनु संस्कारिकं रसम् ।
 सूपमम्लमनञ्च गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ॥ ५१ ॥
 शक्तवो वातला रुक्षा बहुवर्चोऽनुलोमिनः ।
 जर्पयन्ति नरं शीघ्रं पीताः सद्योबलाश्च ते ॥
 मधुरा लघवः शीताः शक्तवः शालिसन्मवाः ।
 ग्राहिणी रक्तपित्ता तृष्णाक्वर्हिज्वरापहाः ॥
 हन्याद्वाधीन् यवापूपा यावको वाद्य एवं च ।
 उदावर्त्तप्रतिश्यायकासमेहगलगहान् ॥
 धानासंज्ञाश्च ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ।
 शुष्कत्वात्तर्पणाश्चैव विष्टम्भित्वाच्च दुर्जराः ॥
 विरूढधानाः शष्कुली मधुक्रोडाः सपिण्डकाः ।
 पूपाः पूपलिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम् ॥
 फलमांसवसाशाकपललक्षौद्रसंस्कृताः ।
 भक्ष्या वृथाश्च त्र्यधाश्च गुरवो वृंहणात्मकाः ॥
 वेश्वारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।
 गुरवस्तर्पणा वृथाः क्षीरेक्षुरसपूफकाः ॥
 सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः ।
 भक्ष्या वृथाश्च बलांश्च परन्तु गुरवः स्मृताः ॥
 सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ।
 गुरवस्तर्पणा वृथा च्छद्या गौधूमिका मताः ॥
 संस्कारालघवः सन्ति भक्ष्या गौधमपैष्टिकाः ।
 धानापर्पटपूपाद्यास्तान् बुद्ध्या त्रिर्दिशेत्तथा ॥ ५२ ॥
 पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ।

यावा विष्टम्भ जीयेरन्ति सरसा भिन्नवर्चसः ॥
 सूप्यान्नविकृता भक्ष्या वातला रुचशीतलाः ।
 सकटुस्त्रिहलवणान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ॥
 मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।
 गुरवस्ते व्यतिक्रान्तपाकाः पुष्टिबलप्रदाः ॥
 द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक् तथा ।
 भक्ष्याणामादिशेद् बुद्ध्वा यथास्वं गुरुत्वाधवम् ॥
 नानाद्रव्यसमायुक्तः पक्त्वा वज्रिषु भर्जितः ।
 विमर्हकी गुरुर्हृद्यो वृष्यो बलवतां हितः ॥ ५३ ॥
 रसाला वृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ।
 [स्त्रिहलं तर्पणं मृदु वातघ्नं सगुडं दधि ॥
 द्राक्षांश्चर्ज्जूरकोलानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ।
 परूषकाणां क्षौद्रस्य यच्चेक्षुविकृतिं प्रति ॥
 तेषां कटुस्त्रसंयोगात् पानकानां पृथक् पृथक् ।
 द्रव्यं मानञ्च विज्ञाय गुणकर्माणि निर्द्देशेत् ॥ ५४ ॥
 कटुस्त्रखादुलवणां लघवो रागंज्जाडवाः ।
 सुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः ॥
 प्राग्धामलकलेह्याश्च वृंहणा बलवर्धनाः ।
 रोचनीस्तर्पणाश्चोक्ताः स्त्रिहमाभ्युर्थ्य गौरवात् ॥
 बुद्ध्वा संयोगसंस्कारान् द्रव्यमानञ्च तत् स्मृतम् ।
 गुणकर्माणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत् ॥ ५५ ॥
 रक्तपित्तकफोतृक्तेदि शुष्कं वातातुलामनम् ।
 कन्दमूलफलद्यञ्च तद्विद्यात् तदासुतम् ॥

शिण्डाकीं चासुतञ्चान्यत् कालाञ्जं रोचनं लघु ।
 विद्यावर्गं कृताञ्जानामेकादशमिमं भिषक् ॥ ५६ ॥
 इति कृताञ्जवर्गः ।

अथाहारयोगिवर्गः ।

कषायाणुरसं खादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।
 पित्तलं बद्धविण्मूत्रं न च श्लेष्माभिवर्द्धनम् ॥
 वातघ्नमुत्तमं बल्यं त्वच्यं मेधाग्निवर्द्धनम् ।
 तैलं संयोगसंस्कारात् सर्व्वरोगापहं मतम् ॥
 तैलप्रयोगादजरा निर्व्विकारा जितश्रमाः ।
 आसन्नतिबलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ॥ ५७ ॥
 एरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्द्धनम् ।
 वातासृग्गुल्महृद्रोगजीर्णज्वरहरं परम् ॥
 कटूष्णं सार्षपं तैलं रक्तपित्तप्रद्वेषणम् ।
 कफशुक्रानिलहरं कण्डूकोठनिवारणम् ॥
 आतस्यं मधुराञ्जन्तु विपाके कटुकं तथा ।
 उष्णवीर्य्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपणम् ॥
 कुसुमैलमुष्णाञ्च विपाके कटुकं गुरु ।
 विदाहि च विशेषेण सर्व्वरोगप्रकोपणम् ॥
 प्रियाणतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्द्धनम् ।
 हितमिच्छन्ति नात्यौष्णायात् संयोगे वातपित्तयोः ॥
 फलानां यानि चान्यानि तैल्यान्याहारसम्बिधौ ।
 युज्यन्ते गुणकर्मन्थां तानि ब्रूयाद् यथाफलम् ॥ ५८ ॥

मधुरो वृंहणो वृष्यो बल्यो मज्जा तथा वसा ।
 यथासत्त्वन्तु शैत्यौष्ण्ये वसामज्जोर्विनिर्हिंशेत् ॥ ५८ ॥
 स्नेहनं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम् ।
 विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वभेषजम् ॥
 श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
 सा शुष्का कफवातघ्नी कटूष्णा वृष्यसम्भता ॥
 नात्यर्थमुष्णं मरिचमवृष्यं लघु रोचनम् ।
 हृदिन्वाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफवातजित् ॥
 वातश्लेष्मविषमघ्नं कटूष्णं दीपनं लघु ।
 हिङ्गु शूलप्रशमनं विदग्धात् पाचनरोचनम् ॥ ६० ॥
 दीपनं रोचनं वृष्यं चक्षुष्यमविदाहि च ।
 विदोषघ्नं समधुरं सैन्धवं लवणोत्तमम् ॥
 सौक्ष्मादौष्ण्यग्राह्यत्वाच्च सौगन्धाच्च रुचिप्रदम् ।
 सौवर्चलं विषमघ्नं हृद्यमुद्गारशोधि च ॥
 तीक्ष्णग्रादौष्ण्यग्राह्यत्वाद्दीपनं शूलनाशनम् ।
 ऊर्ध्वञ्चाक्ष वातानामामुलोन्मथकरं विद्धम् ॥
 सतिक्तकटुसञ्चारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्धिदम् ।
 न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाश्च ते ।
 सामुद्रकं समधुरं सतिक्तं कटु प्रांशुजम् ।
 रोचनं लवणं सर्वं पाकि संस्थानिलापहम् ॥ ६१ ॥
 चतुर्पाण्डुर्यहणीरोगघ्नीहानाहगलग्रहान् ।
 कासं कफजमर्शांसि यावश्शुको व्यपोहति ॥
 तीक्ष्णौष्ण्यो लघुरक्षश्च क्लेदी यक्ता विदारणः ।

दहनो दीपनश्चेत्ता सर्व्वक्षारोऽग्निसन्निभः ॥
 कारव्यः कुञ्चिकाजाजो यमानी धान्यतुम्बुरुः ।
 रोचनं दीपनं वातकफदौर्गन्धप्रनाशनम् ॥
 आहारयोगिनां भक्तिनिश्चयो नतु विद्यते ।
 पूर्य्यते द्वादशश्चायं वर्ग आहारयोगिनाम् ॥ ६२ ॥

इत्याहारयोगिवर्गः ।

शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
 पुराणं प्रायशो रुक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥
 यद् यदागच्छति क्षिप्रं तत्तल्लघुतरं स्मृतम् ।
 निस्तुषं युक्तिभृष्टञ्च सूष्यं लघु विप्रच्यते ॥ ६३ ॥
 मृतं कृशममेध्यञ्च वृषं बालं विषैर्हतम् ।
 अगोचरभृतं व्याडमृदितं मांसमुत्सृजेत् ॥
 ततोऽन्यथा हितं मांसं वृंहणं बलवर्द्धनम् ।
 प्रीणनः सर्व्वधातूनां हृद्यो मांसरसः परः ॥
 शुष्यतां व्याधियुक्तानां कृशानां क्षीणरेतसाम् ।
 बलवर्णार्थिनाञ्चैव रसं विद्यात् यथामृतम् ॥
 सर्व्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ।
 विद्यात् स्वर्यां बलकरं वयोवृद्धीन्द्रियार्थुषाम् ॥
 आयामनित्याः स्त्रीनित्या मद्वनित्याश्च ये नराः ।
 नित्यं मांसरसाहारा नातुराः सुप्रनं दुर्बलाः ॥ ६४ ॥
 क्रिमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमनार्त्तवम् ।
 शाकं निस्त्रेहसिद्धञ्च वज्र्यं यक्षापरिस्तुतम् ॥
 पुराणमांसं संक्लिष्टं क्रिमिव्याड्विमातपैः ।

अदेशकालजं क्लिन्नं जह्यात् फलमसाधु तत् ॥
 हरितानां यथाशाकं निर्द्देशः साधनादृते ।
 मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः ॥ ६५ ॥
 यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते ।
 अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥
 आसवानां समुद्दिष्टामशीतिञ्चतुस्तुराम् ।
 जलं पेयमपेयञ्च प्ररौक्ष्यानुपिवेक्षितम् ॥
 स्निग्धोष्णं मारुते शस्तं पित्ते मधुरशीतलम् ।
 कफेऽनुपानं रुक्षोष्णं क्षये मांसरसः परम् ॥
 उपवासाध्वभाथस्त्रीमारुतातपकर्मभिः ।
 क्लान्तानामनुपानार्थं पयः पथ्यं यथामृतम् ॥
 सुरा क्लेशानां पुथ्यर्थमनुपानं विधीयते ।
 काश्चार्थं स्थूलदेहानामनु शस्तं मधूदकम् ॥
 अल्पाग्नीनामनिद्राणां तन्द्राशोकभयकृत्तमैः ।
 मद्यमांसोचितानान्तु मद्यमेवानु शंस्यते ॥ ६६ ॥
 अथानुपानकर्म प्रवक्ष्यामि । अनुपानं तर्पयति, प्रीणयति,
 जर्जयति, प्रेत्यर्पितमभिनिर्व्वर्त्तयति, मुक्तमवसादयति, अन्न-
 संघातं भिनत्ति, माह्वमपादयति, क्लेदयति, जरयति, सुख-
 परिणामितामाशु व्यवयिताञ्चाहारस्य जनयतीति ॥ ६७ ॥

भवन्ति चात्र ।

अनुपानं हितं युक्तं तर्पयत्याशु मानवम् ।
 सुखं पचति आहारमायुषे च बलाय च ॥
 नोर्द्धाङ्गमारुताविष्टा न हिक्काश्लासकासिनः ।

न गौतमाध्याध्ययनप्रसक्ता नोरसि क्षताः ॥
 पिवेयुस्सदकं भुक्त्वा तद्धि कण्ठोरसि स्थितम् ।
 स्नेहमाहारजं हत्वा भूयो दोषाय कल्पते ॥
 अनुपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥ ६८ ॥
 द्रव्यन्तु नहि निर्देष्टुं शक्यं कार्त्तुं स्त्रेन नामभिः ।
 यथानामौषधं किञ्चिद्देशजानां वचो यथा ।
 द्रव्यं तत्तत्तथा वाच्यमनुक्तमिह यद्भवेत् ॥ ६९ ॥
 चराः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
 लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो माता चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
 चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।
 जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
 गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।
 लघुभक्ष्यास्तु लघवो घन्वजा धन्वचारिणः ॥
 शरीरावयवाः सक्थिगिरस्कन्वादयस्तथा ।
 सक्थिमांसाद् गुरुतरं स्कन्वक्रोड़गिरस्पदम् ॥
 वृषणौ चर्म्म मूद्रञ्च श्रेणौवृक्के यकृद्गुदम् ।
 मांसाद् गुरुतरं विद्याद् यथास्वं मध्यमस्थि च ॥ ७० ॥
 स्वभावाङ्गववो मुङ्गास्तथा लावकपिञ्जलाः ।
 स्वभावाङ्गुरवो मांषा वृषाहमहिषास्तथा ॥
 धातूनां शोणितादीनां गुरुं विद्याद् यथोत्तरम्
 अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ॥
 गौरवं लिङ्गसामाने पुंसां स्त्रीणान्तु लाघवम् ।
 महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥

गुरुणां लाघवं विदग्धात् संस्कारात् सविपर्ययम् ।
 ब्रीहेर्लाजा यथाच सुप्रः शक्तूनां सिद्धपिण्डकाः ॥ ७१ ॥
 अल्पादाने गुरुणाञ्च लघूनाञ्चातिसेवने ।
 मावाकारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥
 गुरुनामल्पमादेयं लघूनां दृष्टिरिष्यते ।
 मावामपेक्षते द्रव्यं मावाचाग्निमपेक्षते ॥
 बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिताः ।
 अन्नपानेभ्यनैश्चाग्निर्दीप्यते शाम्यतेऽन्यथा ॥
 गुरुलाघवचिन्तेयं प्रायेणाल्पबलान् प्रति ।
 मन्दक्रियाननारोग्यान् सुकुमारान् सुखोषितान् ॥
 दौष्ठाग्रयः खराहाराः कर्मनित्या महौदंराः ।
 ये नराः प्रति तांश्चिन्तां नावश्यं गुरुलाघवम् ॥ ७२ ॥
 हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तरग्निं समाहितः ।
 अन्नपानसमिद्धिर्ना मावाकालौ विचारयन् ॥
 आहिताग्निः सदा पथ्यान्यन्तरग्नौ जुहोति यः
 दिवसे दिवसे ब्रह्मा जपत्यथ दद्वंति च ॥
 नरं निःश्रेयसे युक्तं सात्माञ्च पानभोजनैः ।
 भजन्ते नामयाः केचिद् भाविनीऽप्यन्तरादृते ॥
 षड्विंशच्च संहस्राणि रात्रीणां हितभोजनः ।
 जीवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा सम्मतः संतामः ॥ ७३ ॥

भवतश्चात्र ।

प्राणाः प्राणभृतामन्नमन्नं लोकोऽभिधावति ॥
 वर्षप्रसादः सौख्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ।

तुष्टिः पुष्टिर्बलं मेधा सर्व्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥
 लौकिकं कर्म यद्वृत्तौ सद्वृत्तं यच्च वैदिकम् ।
 कर्मापवर्गे यच्चोक्तं तच्चाप्यन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ७४ ॥

तत्रं ओक्तौ ।

अन्नपानगुणाः सायां वर्गा द्वादशनिश्चिताः ।
 सगुणान्यन्नपानानि गुरुलाघवसंग्रहः ॥
 अन्नपानविधावुक्तं तत्परीक्ष्यं विंशेषतः ॥ ७५ ॥
 एतन्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ओक्तस्थानेऽन्नपानचतुष्केऽन्न-
 पानविधिर्नाम सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

॥००००॥

अथातो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्याम—

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

विविधमशितं पीतं लीढं खादितं जन्तोर्हितमन्तरग्नि-
 सन्वृक्षितबलेन यद्वास्वेनीष्मणा सम्यग् विपच्यमानं कालवद-
 नवस्थितसर्व्वधातुपाकमनुपहतसर्व्वधातूष्ममारुतस्रोतः केवलं
 शरीरमुपपन्नयबलवर्णसुखायुषा योजयति धातून् नूजयति । धातवो
 हि धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्तन्ते । तत्वाहारः प्रसादाख्यं रसं
 किट्टञ्च मलाख्यमभिनिर्व्वर्त्तयति । किट्टात् स्वेदमूत्रपुरीषवात-
 पित्तश्चेष्मणाः कर्णाक्षिनासाख्यलोमकूपप्रजननमलाः केशश्मश्रु-
 लोमनखादयश्चावयवाः पुथ्यन्ति । पुथ्यन्ति त्वाहाररसाद्रस-
 रुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रौजांसि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि धातु-

प्रसादसंज्ञकानि । शरीरसन्धि-बन्धन-पिच्छादयश्चावयवाः । ते सर्व्व एव धातवो मलाख्याः प्रसादाख्याश्च रसमलाभ्यां पुथ्यन्तः स्वं मानमनुवर्त्तन्ते यथावयः शरीरम् । एवं रसमलौ स्वप्रमाणावस्थितावाश्रयस्य समधातोर्धातुसाम्यमनुवर्त्तयतः ॥ २ ॥

निमित्ततस्तु क्षीणाभिवृद्धानां प्रसादाख्यानां वृद्धिद्वयान्धा-
माहारमूलाभ्यां रसः साम्यमुत्पादयत्यारोग्याय किदृञ्चमला-
नामेव । स्वमानातिरिक्ताः पुनरुत्सर्गिणः शीतीष्णपथ्याय-
गुणैश्चोपचर्यमाणा मलाः शरीरधातुसाम्यकराः समुपलभ्यन्ते ।
तेषां मलप्रसादाख्यानां धातूनां स्वीतांस्वयनमुखानि तानि
यथाविभागेन यथास्वं धातूनापूरयन्ति । एवमिदं शरीरमशित-
लौढपीतखादितप्रभवमशितखादित पीतलौढ प्रभवाश्च शरीरेऽ-
स्मिन् व्याधयो भवन्ति । हिताहितोपयोगविशेषास्तत्र शुभा-
शुभकरा भवन्तीति ॥ ३ ॥

एवं वादिनं भगवन्तमावेयमग्निवेश उवाच,—दृश्यन्ते
हि भगवन् हितसमाख्यातमप्याहारमुपयुञ्जाना व्याधिमन्त-
श्चैवागदास्तथैषाहितसमाख्यातं । एवं दृष्टे कथं हितहितो-
पयोगविशेषात्मकं शुभाशुभविशेषमुपलभामह इति ॥ ४ ॥

तमुवाच भगवानावेयः, न हिताहारोपयोगिनामग्निवेश !
तन्निमित्ता व्याधयो हि जायन्ते । नच केवलं हिताहारो-
पयोगादेव सर्व्वव्याधिभयमतिक्रान्तं भवति । सन्ति ह्यत्रेऽपि
आहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः, तद्यथा कालविपर्य्यायः परि-
णामः प्रज्ञापराधः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चासात्मनाः । इतोऽपि
रोगप्रकृतयो रसान् सम्यगुपयुञ्जानमपि पुरुषमशुभेन व्याधिना

उपपादयन्ति । तस्मात् हिताहारोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते च व्याधिमन्तः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणविशेषात् न सद्यो दोषवान् भवत्यपंचारः । न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्य-
दोषाणि, न च सर्वे दोषास्तुल्यबलाः, सर्वाणि शरीराणि न व्याधिचमत्वे समर्थानि भवन्ति । तदेव ह्यपथ्यञ्च देशकाल-
संयोगवीर्यप्रमाणातियोगाद् भूयस्तरमपथ्यं सम्पद्यते । स
एव दोषः संसृष्टयोनिर्विरुद्धोपक्रमो गम्भीरानुगतश्चिरस्थितः
प्राणायतनसमुत्थो मर्मोपघाती भूयान् कष्टतमः क्षिप्रकारि-
तमश्च सम्पद्यते । शरीराणि चातिस्थूलान्यतिकृशान्यनिविष्ट-
मांसशोणितादीनि दुर्बलान्यसात्म्याहारोपचितान्यल्पाहारा-
ण्यल्पसत्वानि वा भवन्ति व्याधिसहानि, विपरीतानि पुन-
र्याधिसहानि । एभ्यश्चैवापथ्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो
मृदवो दारुणाः क्षिप्रसमुत्थाश्चिरकारिणो भवन्ति । अतएव
वातपित्तश्लेष्माणः स्थानविशेषे प्रकुपिता व्याधिविशेषानठभि-
निर्व्वर्त्तयन्ताग्निवेश ! तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां
दोषाणां यस्मिन् यस्मिन् स्थानेयेये व्याधयः सम्भवन्ति तांस्तान्
व्याधीन् यथावदनुव्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥

अग्निष्ठां चारुचिश्वाखंवैरस्यमरसञ्ज्ञता ।

अङ्गमर्द्दो ज्वरस्तन्द्राः हृज्जासो गोरवं तमः ॥

पाण्डुत्वं स्रोतसां रोधः क्लैव्यं सादः कृशाङ्गता ।

नाशोऽग्नेरयथाकाजं बलयः पलितानि च ॥

रसप्रदोषजा रोगा वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः ।

कुष्ठवीसर्पपिडका रक्तपित्तमसृग्द्वरः ॥

गुदमेढ्राख्यपाकाश्च ग्रीवा गुल्मोऽथ विद्रवौ ।
 नीलिका कामंला व्यङ्गाः पिप्पवस्तिलकालकाः ॥
 दद्रुश्चर्मदलं श्लेष्मं पामा कोठास्रमण्डलम् ।
 रक्तप्रदोषाज्जायन्ते शृणु मांसप्रकोपजान् ॥
 अधिमांसाव्वुदं कीलं गलशालूकशुण्डिका ।
 पूतिमांसालजीगरण्डगण्डमालोपजिह्विकाः ॥
 विद्यान्मांसाश्रयान्मेदःसश्रयांस्तु प्रवक्ष्यति ।
 निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्व्वरूपाणि यानि च ॥
 अध्यस्थिदन्तदन्तास्थिभेदशूलं विवर्णता ।
 केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्चास्थिप्रकोपजाः ॥ .
 मूर्च्छाभ्रमोऽसत्तमसो दर्शनं पर्व्वणाञ्च रुक् ।
 अरुषां स्थूलमूलानां पर्व्वजानाञ्च दर्शनम् ॥
 मज्जप्रदोषाच्छुक्रस्य दोषात् क्लैव्यमहर्षणम् ।
 रोगिणं क्लैवमल्पायुर्विरूपं वा प्रजायते ॥
 न चास्य ज्ञायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि ।
 शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम् ॥ ६ ॥
 इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः ।
 उपतापोपवाताभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि तु ॥
 क्षायुसिराकण्डराभ्यो दुष्टाः क्षिप्नुन्ति मानवम् ।
 स्तम्भसङ्कोचखलीभिर्यन्थिस्फुरणसुप्तिभिः ॥
 मलानाश्रित्य कुपिता भेदशोषप्रद्वषणम् ।
 दोषा मलानां कुर्व्वन्ति सङ्कोतसर्गावतीव च ॥ ७ ॥
 विविधादशितात् पीतादहिताक्लीढखादितात् ।

भवन्तेऽत्र ते मनुष्याणां विकारा य उदाहृताः ॥
 तेषामिष्टन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमान् सदा ।
 हितानेव वाशितादौर्भेनि न सुप्रसज्जास्तथामयाः ॥ ८ ॥
 रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम् ।
 विधिशोणितिकेऽध्याये रक्तजानां भिषग्जितम् ॥
 मांसजानान्तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म च ।
 अष्टौ निन्दितसंख्याते मेदोजानां चिकित्सितम् ॥
 अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पञ्चकर्माणि भेषजम् ।
 वस्तयः क्षीरसर्पिर्षि तिक्तकोपहितानि च ॥
 मञ्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम् ।
 अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मातया ॥
 शान्तिरिन्द्रियजानान्तु विमर्मीये प्रवक्ष्यते ।
 स्नायुादिजानां प्रथमो वक्ष्यते वातरोगिके ॥
 न वेगान् धारणाध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः ।
 मलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्ता क्वचित् क्वचित् ॥ ९ ॥
 व्यायामादुष्मणस्तेज्ज्वाहितस्यानवचारणात् ।
 कोष्ठाच्छाखां मला यान्ति द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥
 तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचिन्न समीरिताः ।
 नादेशंकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥
 वृद्धा विर्यन्दनात् प्राकात् स्तोतोमुखविशोधनात् ।
 शाखां सुक्ता मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च नियहात् ॥ १० ॥
 अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।
 रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुखार्थी तं समाचरेत् ॥

सुखार्थाः सर्व्वभूतानां मताः सर्व्वः प्रवृत्तयः ।
 ज्ञानाज्ञानविशेषात्तु मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥
 हितमेवानुसृज्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।
 रजोमोहद्वतात्मानः प्रियमेवं तु लौकिकाः ॥
 श्रुतिर्वृद्धिः स्मृतिर्दाक्ष्यं धृतिर्हितनिषेवणम् ।
 वाग्विशुद्धिः शमो धैर्य्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥
 लौकिकं नाश्रयन्तेऽस्ते गुणा मोहरजःश्रितम् ।
 तन्मूला बहवश्चैव रोगाः शारीरमानसाः ॥
 प्रज्ञापराधाद्ब्रह्मिहानर्थान् पञ्च निषेवते ।
 संधारयति वेगांश्च सेवते साहसानि च ॥
 तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते ।
 रज्यते नतु विज्ञाता विज्ञाने ह्यमलौकिके ॥
 न रागान्नाप्यविज्ञानादाहारानुपयोजयेत् ।
 परीक्ष्य हितमश्रीयाद्देहो ह्याहारसम्भवः ॥
 आहारस्य विधावष्टौ विशेषा हेतुसंज्ञकाः ।
 शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान् परीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥
 परिहार्थ्याणामप्यथानि सदा परिहरन्नरः ।
 भवत्यनृणतां प्राप्तः साधूनामिह पण्डितः ॥
 यत्तु रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ।
 परिहर्तुं न तत् प्राप्य शोचितव्यं सृणोषिभिः ॥

तत्र श्लोकाः ।

आहारप्रभवं वस्तु रोगाश्चाहारसम्भवाः ।
 हिताहितविशेषाच्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥

सहत्वं चासहत्वं च दुःखानां देहसत्वयोः ।
 विशेषो रोगसंघाश्च धातुजा ये पृथक् पृथक् ॥
 तेषाञ्चैव प्रशमनं कोष्ठाच्छाखामुपेत्य च ।
 दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेत्य च ॥
 प्राज्ञाज्ञयोर्विशेषश्च स्वस्थानुरहितञ्च यत् ।
 विविधाशितपीतीये तत् सर्व्वं संप्रकाशितम् ॥
 अत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्रीकस्थानेऽष्टाविंशतितमो
 अन्नपानचतुष्कोविविधाशितपीतीयोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।
 ऋद्धौ मर्मव्रतं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम् ॥
 तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनाहेतुमामयान् ।
 ज्ञानोत्तेयः स वै विद्वान् प्राणाभिसर उच्यते ॥
 द्विविधाः खलु भिषजो भवन्तग्निवेश ! प्राणानामेके-
 भिसरा हन्तारो रोगाणाम्, रोगाणामेकेऽभिसरा हन्तारः
 प्राणानामिति ॥ २ ॥

एवम्वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच,—भगवंस्ते
 कथमस्माभिर्वेदितव्या इति ॥ ३ ॥

भगवानुवाच,—य इमे कुलीनाः पर्यवदाताः परिदृष्ट-
 कर्माणि दक्षाश्च शुचयो जितहस्ता जितात्मानः सर्वोपकरण-
 वन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृतिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञाः, ते ज्ञेयाः
 प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणाम् । तथाविधा हि केवले
 शरीरज्ञाने शरीराभिनिर्वृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च निः-
 संशयाः, सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्ययाप्यप्रत्याखेयानाञ्च रोगाणां
 समुत्थानपूर्वकूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषज्ञाने व्यपगतसन्देहाः,
 त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य ससंयहव्याकरणस्य सत्रिविधौषधयामस्य
 प्रवक्तारः, पञ्चविंशती मूलफलानां चतूर्णाञ्च महान्ज्ञेयानां
 पञ्चानाञ्च लवणानामष्टानाञ्च मूत्राणामष्टानाञ्च क्षीराणां
 क्षीरत्वग्दृक्षाणाञ्च षष्ठां शिरोविरेचनादेश्च पञ्चकर्माश्रय-
 स्यौषधगणस्य अष्टाविंशतेश्च यवागूनां द्वाविंशतश्चूर्णप्रदेहानां
 षष्ठाञ्च विरेचनशतानां पञ्चानाञ्च पञ्चकानाम्, स्वस्थवृत्ता-
 वपि च भोजनपाननिर्यमस्थानचक्रमणश्रयनासनमात्राद्रव्या-
 स्त्रनधूमनावनाम्यस्त्रनपरिमार्ज्जनवेगावधारणव्यायाम-सात्मेय-
 न्द्रियपरीक्षणोपक्रमणसद्वृत्तकुशलाः, चतुष्पादोपगृहीते च
 भेषजे षोडशकुले सविनिश्चये सविपर्येषणे सवातकलाकल-
 ज्ञाने व्यपगतसन्देहाः, चतुर्विधस्य च स्नेहस्य चतुर्विंशतुपन-
 यनस्योपकल्पनीयस्य चतुःषष्टिपर्यन्तस्य व्यवस्थापयितारः,
 बहुविधविधानयुक्तानाञ्च स्नेहस्वेद्यकर्म्यविरेच्यविविधौषधो-
 पचाराणाञ्च कुशलाः, शिरोरोगादेश्च दोषांशविकल्पजस्य
 व्याधिसंयहस्य संचयपिडकाविद्रधेस्त्रयाणाञ्च शोफानां बहु-
 विधशोथानुबन्धानामष्टाचत्वारिंशतश्च रोगाधिकरणानां चत्वा-

सहत्वे चासहत्वे च दुःखानां देहसत्वयोः ।
 विशेषो रोगसंवाञ्च धातुजा ये पृथक् पृथक् ॥
 तेषाञ्चैव प्रथमं कोष्ठाच्छाखामुपेत्य च ।
 दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेत्य च ॥
 प्राञ्जाञ्जयोर्विशेषश्च स्वस्थातुरहितञ्च यत् ।
 विविधाशितपीतीये तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्रीकल्याणेष्टाविंशतितमो
 अन्नपानचतुष्कोविविधाशितपीतीयोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।
 ऋद्धौ मर्मवयं कण्ठो एतं शुक्रौजसी गुदम् ॥
 तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनाहेतुमामयान् ।
 ज्ञानौते यः स वै विद्वान् प्राणाभिसर उच्यते ॥
 द्विविधाः खलु भिषजो भवन्तग्निवेश ! प्राणानामेके-
 भिसरा हन्तारो रोगाणाम्, रोगाणामेकेऽभिसरा हन्तारः
 प्राणानामिति ॥ २ ॥

एवम्वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच,—भगवंस्ते
 कथमस्माभिर्वेदितव्या इति ॥ ३ ॥

भगवानुवाच,—य इमे कुलीनाः पर्यवदाताः परिदृष्ट-
कर्माणो दक्षाश्च शुचयो जितहस्ता जितात्मानः सर्वोपकरण-
वन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृतिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञाः, ते ज्ञेयाः
प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणाम् । तथाविधा हि केवले
शरीरज्ञाने शरीराभिनिर्वृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च निः-
संशयाः, सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्ययाप्यप्रत्याखेयानाञ्च रोगाणां
समुत्थानपूर्वकूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषज्ञाने व्यपगतसन्देहाः,
त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य ससंग्रहव्याकरणस्य सत्रिविधौषधयामस्य
प्रवक्तारः, पञ्चविंशतो मूलफलानां चतूर्णाञ्च महास्त्रेहानां
पञ्चानाञ्च लवणानामष्टानाञ्च मूत्राणामष्टानाञ्च क्षीराणां
क्षीरत्वग्दृक्षाणाञ्च षष्ठां शिरोविरेचनादेश्य पञ्चकर्माश्रय-
स्यौषधगणस्य अष्टाविंशतेश्च यवागूनां द्वाविंशतश्चूर्णप्रदेहानां
षष्ठाञ्च विरेचनशतानां पञ्चानाञ्च पञ्चकानाम्, स्वस्थवृत्ता-
वपि च भोजनपाननियमस्थानचक्रमणशयनासनमात्राद्रव्या-
ञ्जनधूमनावनाभ्यञ्जनपरिमाज्जनवेगावधारणव्यायाम-सात्मैर्-
न्द्रियपरीक्षणोपक्रमणसद्वृत्तकुशलाः, चतुष्पादोपगृहीते च
भेषजे षोडशकुले सविनिश्चये सत्रिपर्येषणे सवातकलाकल-
ज्ञाने व्यपगतसन्देहाः, चतुर्विधस्य च स्त्रेहस्य चतुर्विंशतुपन-
यनस्योपकल्पनीयस्य चतुःषष्टिपर्यन्तस्य व्यवस्थापयितारः,
बहुविधविधानयुक्तानाञ्च स्त्रेह्यस्वेद्यकम्यविरेच्यविविधौषधो-
पचाराणाञ्च कुशलाः, शिरोरोगादेश्च दोषांशविकल्पजस्य
व्याधिसंग्रहस्य सञ्चयपिडकाविद्रधेस्त्रयाणाञ्च शोफानां बहु-
विधशोथानुबन्धानामष्टाचत्वारिंशतश्च रोगाधिकरणानां चत्वा-

विंशदुत्तरस्य नानात्मकस्य व्याधिशतस्य तथा विगर्हिताति-
 स्थूलकृशानां सहेतुलक्षणोपक्रमाणां स्वप्नस्य च हिताहितस्या-
 स्वप्नातिस्वप्नस्य च सहेतूपक्रमस्य षष्ठाञ्च लङ्घनादीनामुपक्र-
 माणां सन्तर्पणापतर्पणजानाञ्च रोगाणां स्वरूपप्रथमनानाञ्च
 शोणितजानाञ्च व्याधीनां मदमूर्च्छासन्नप्रासानाञ्च सकारण-
 रूपौषधानाञ्च कुशलाः, कुशलाश्चाहारविधिविनिश्चयस्य
 प्रकृत्या हिताहितानामाहारविकाराणां साग्रसंग्रहस्य आस-
 वानाञ्च चतुरशीतेर्द्रव्यगुणविनिश्चयस्य रसाणुरससंग्रहस्य सवि-
 कल्पिकवैरोधिकस्य द्वादशवर्गाश्रयस्य चान्नपानगणस्य सगुण-
 प्रभावस्य सानुपानगुणस्य विविधस्यार्थसंग्रहस्य आहारगतेषु
 हिताहितोपयोगविशेषात्मकस्य च शुभाशुभविशेषस्य धात्वा-
 श्रयानाञ्च रोगाणां सौषधसंग्रहाणां दशानाञ्च प्राणायतनानां
 यञ्च वक्ष्यमाणार्थेदशमहामूलौयं विंशत्तममध्यायं, तत्र च
 कटूस्त्रस्य तन्त्रोद्देशलक्षणस्य ग्रहणधारणविज्ञानप्रयोगकर्म्म-
 कार्यप्रकालकर्तृकरणकुशलाः, कुशलाश्च स्मृतिभतिशास्त्रयुक्ति-
 ज्ञानस्यात्मनः शीतगुणैरविसंवादनेन सम्पादने च सर्वप्राणिषु
 चेतसो मैत्रस्य मातृपितृभ्रातृबन्धुवत्, एवं युक्ता भवन्ताग्निवेश
 प्राणाभिसुरा हन्तारो रोगाणां ॥ ४ ॥

अतो विपर्ययेण अभिसरा रोगाणाञ्च हन्तारः प्राणा-
 नाम् । भिषक्छद्ममुप्रतिच्छन्नाः कण्टकभूता लोकस्य प्रति-
 रूपेणेत्युक्तधर्माणो राज्ञां प्रमादादेव चरन्ति राष्ट्राणि ।
 तेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति,--अथर्व वैद्यवेशेन ज्ञातमाना
 विशिखारथ्यान्तरमनुचरन्ति कर्मलोभात्, श्रुत्वा च कस्यचि-

दातुर्यमभितः परिपतन्ति, संश्रवणे चाख्यात्मनो वैदग्गुणानुच्चै-
र्वदन्ति । ते च यंस्य प्रतिकर्म कुर्वन्ति तस्य च दोषान्
मुहुर्मुहुर्दाहरन्ति, आतुरमिवाणि · प्रहर्षणोपजल्पोपसेवा-
दिभिरिच्छन्ति आत्मीकर्तुं, अल्पिच्छुताञ्चात्मनः ख्यापयन्ति,
कर्मचासाद्य मुहुर्मुहुर्वलोकयन्ति, दाक्षिणाज्ञानमात्मनः
प्रच्छादयितुकामाः, व्याधिञ्चापावर्त्तयितुमशक्नुवन्तो व्याधितमेव
अनुपकरणमपचारिकमनात्मवन्तमुद्दिशन्ति, अन्तं गतश्चेन-
मभिसमीक्ष्य अन्यमाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः कृत्वा, प्राकृत-
जनसन्निपाते चात्मनः, कौशलमकुशलवदुन्नयन्ति, अधीरवच्च
धैर्यमपवदन्ति धीराणां, विद्वज्जनसन्निपातं · प्रतिभयमिव
कान्तारमध्वगाः परिहरन्ति दूरात् । यस्मैषां क्वचित् शुद्रा-
वयवे भवतुपयुक्तस्तमप्रकृते प्रकृतान्तरे वा सततमुदाहरन्ति,
नचानुयोगमिच्छन्ति अनुयोक्तुं वा, मृत्योरिव अनुयोगादुद्दि-
जन्ते । नचैषामाचार्याः शिष्यः ब्रह्मचारी वैदिकोवापि कश्चित्
प्रज्ञायते ॥ ५ ॥

भवन्ति चार्त्त ।

भिषक्कृद्वाप्रविशैव व्याधितांस्तर्कयन्ति ये ।

वितंसमिव संश्रित्य वने शाकुनिकां द्विजान् ॥

श्रुतदृष्टक्रियाकालमावास्थानवहिष्कृताः ।

वर्जनीया हि मृत्योस्ते चरन्तानुचरा भुवि ॥

वृत्तिहेतोर्भिषङ्मानपूर्णान् मूर्खविशारदान् ।

वर्जयेदातुरो विद्वान् सर्पास्ते पीतमांसताः ॥

ये तु शास्त्रविदो दक्षाः शुचयः कर्मकोविदाः ।

जितहस्ता जितात्मान स्तेभ्योनित्यं कृतं नमः ॥ ६ ॥

तत्र श्लोकः ।

दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः ।

द्विविधा भिषजश्लोक्ताः प्राणस्यायतनानि च ॥ ७ ॥

एतन्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
एकोनविंशदशप्राणायतनीयजोध्यायः ॥ २८ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातोऽर्थे दशमहामूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अर्थे दश महामूलाः सिराः सक्ता महाफलाः ।

महच्चार्थश्च हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधैः ॥

षडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाणार्थपञ्चकम् ।

आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्ताञ्च हृदि संश्रितम् ॥

प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।

गोपानसीनामागारकणिकेवार्थचिन्तकैः ॥

तस्योपघातान्मूर्च्छायान् भेदान्मरणमृच्छति ।

यद्धि तत्स्पर्शविज्ञानं धारि तत् तत्र संस्थितम् ॥

तत् परस्यैवमः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ।

हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सिते ॥

तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।

शोणोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः ॥ २ ॥

येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिताः सर्वजन्तवः ।
 यदृते सर्वैभूतानां जैवितं नावतिष्ठते ॥
 यत् सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ।
 सम्बर्द्धमानं हृदयं समाविशन्ति यत्पुरा ॥
 यस्यानाशान्न नाशोऽस्ति धारि यत् हृदयाश्रितम् ।
 यच्छरीररसस्त्रैहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥
 तत्फलं बहुधा वा ताः फलन्तीति महाफलाः ।
 धूनांश्चमन्यः स्रवणात् स्त्रीतांसि सरणात्सिराः ॥ ३ ॥
 तन्महत् ता महामूला तच्चौजः परिरक्षता ।
 परिहार्थी विशेषेण मनसो दुःखहेतवः ॥
 हृद्यं यत् स्थितं यदौजस्यं स्त्रीतसां यत् प्रसादनम् ।
 तत्तत् सेव्यं प्रयत्नेन प्रथमज्ञानमेव च ॥ ४ ॥

अथ खल्वेकं प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्टतमं, एकं बलवर्द्धनानां, एकं
 वृंहणानां, एकं नन्दनानां, एकं हर्षणानां, एकमयनानामिति ।
 तत्राहिंसा प्राणिनां प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्टतमा, वीर्या बलवर्द्ध-
 नानां, विद्या वृंहणानां, इन्द्रियजयो नन्दनानां, तत्त्वावबोधो
 हर्षणानां, ब्रह्मज्ञेयमयनानामितेऽवमायुर्वेदविदो मन्यन्ते ॥ ५ ॥

तत्रायुर्वेदविदस्तन्त्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन वाक्यशो
 वाक्यार्थशो अर्थावयवशश्च प्रवक्तारो मन्तव्याः ॥ ६ ॥

तत्राह कथं तन्त्रादीनि वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवश-
 शोक्तानि भवन्ति ? इत्युच्यते, तन्त्रमार्षं कार्त्तुं न यथा-
 ज्ञायमुच्यमानं वाक्यशो भवतु प्रकृतम् । बुद्ध्या सम्यगनुप्रवि-
 श्यार्थतत्त्वं वाग्भिर्व्याससमासप्रतिज्ञाहेतूदाहरणेन युक्ताभि-

स्त्रिविधपुरुषाणां बुद्धेरवगम्याभिरुच्यमानं वाक्यार्थशो भवतु-
क्तम् । तन्त्रनियतार्थानामर्थदुर्गाणां पुनर्विभावनैरुक्तमेवार्था-
वयवशो भवतुक्तम् ॥ ७ ॥

तत्र चेत् प्रष्टारः सुश्रुतुर्णामृक्सामयजुरथर्ववेदानां कं
वेदमुपदिशन्तप्रायुर्वेदविदः, किमायुश्च, कस्मादायुर्वेदः, किमर्थ-
मायुर्वेदः, शाश्वतोऽशाश्वतो वा, कति चास्याङ्गानि, कैश्चाय-
मधेयतव्यः, कैः किमर्थमिति ॥ ८ ॥

अत्र भिषजा पृष्टेनैवमुच्यते,—चतुर्णामृक्सामयजुरथर्व-
वेदानामात्मनोऽप्युच्येदेत्योक्तिः । वेदो हि अथर्वा दान-
श्चस्त्रयनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासमन्त्रादि-परि-
ग्रहाच्चिकित्सां प्राह । चिकित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते ।
वेदञ्चादिश्यायुर्वाच्यम् । तत्रायुश्चेतनानुवृत्तिर्जीवितमनुबन्धो
धारि चेत्तेकोऽर्थः । तत्रायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः । कथमिति
चेदुच्यते तत्र च वाचं,--खलक्षणतः सुखसुखतोहिताहिततः
प्रमाणाप्रमाणतः । यतश्चायुध्याणप्रनायुध्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि
वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः ॥ ९ ॥

तत्रायुध्याणप्रनायुध्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि केवलेनोप-
देक्ष्यन्ते तन्त्रेण । तत्रायुरुक्तं खलक्षणतो यथा यदिहैव पूर्वा-
ध्याये । यच्च सुखादितस्तत्र शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभि-
दुतस्यानभिभूतस्य च, विशेषेण यौवनव्रतः, समर्थानुगतबल-
वीर्यप्रयशःप्रौरुषपराक्रमस्य, ज्ञानविज्ञानेन्द्रियार्थबलसमुदये
वर्त्तमानस्य, परमर्द्धिरुचिरविविधोपभोगस्य, समृद्धसर्वारम्भस्य,
यथेष्टविचारिणः सुखमायुरुच्यते । असुखसतो विपर्ययेण ॥१०॥

हितैषिणः पुनर्भूतानां, परस्वादुपरतस्य, सत्यवादिनः,
सामपरस्य, समौल्यकारिणः, अप्रमत्तस्य, त्रिवर्गं परस्परैणानु-
पहतमुपसेव्य पूजाहंपूजकस्य, ज्ञानविज्ञानोपशंसशीलस्य,
वृद्धोपसेविनः, सुनियतरागेर्यामदमानवेगस्य, सततं विविध-
प्रदानपरस्य, तपोज्ञानप्रशमनित्यस्य, अध्यात्मविदः, तत्परस्य,
लोकमिमञ्चावेक्षमाणस्य, स्मृतिमतिमतो हितमायुरुच्यते ।
अहितमतोविपर्ययेण ॥ ११ ॥

प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां स्वेनाभिभूतस्य
विकृतिलक्षणैरुपलभ्यते त्वनिमित्तैः । अयमस्मात् क्षणमुहूर्त्ताद्भ-
दिवस्रात्रिपञ्चदशद्वादशाह्यात् । पक्षान्मासात् । सम्बत्सराद्वा
स्वभाव मापत्स्यते । तत्र स्वभावः प्रवृत्तेरुपरंमो मरणमनित्यता
निरोध इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः प्रमाणं । अतोविपरीतम-
प्रमाण मरिष्टाधिकारे देहप्रकृतिलक्षणमविकृत्य चोपदिष्ट-
मायुषः प्रमाणाप्रमाणमायुर्वेदे ॥ १२ ॥

प्रयोजनञ्चास्य स्वस्थस्य स्वास्थारक्षणमातुरस्य विकार-
प्रशमनम् ॥ १३ ॥

सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यतेऽनादित्वात्, स्वभाव-
सिद्धलक्षणत्वात्, भावस्वभावनित्यत्वाच्च । नहि नैवाभूत्
कदाचिदायुषः सन्तानो वृद्धिसन्तानो वा । शाश्वतश्चायुषो
वेदिता । अनादिमच्च सुखदुःखं सद्रव्यहेतुलक्षणमपरापर-
योगात् । एष चात्मसंग्रहो विभाव्यते । आयुर्वेदलक्षणमिति
तु यत् तत् पुनर्गुरुलघुशोतोष्णस्निग्धरुक्षादीनाञ्च द्रव्याणां
सामान्यविशेषाभ्याञ्च वृद्धिज्ञासौ यथोक्तम् । गुरुभिरभ्यस्य-

मानैर्गुरुणामुपचयो भवत्युपचयो लघूनामेवमितरेषामिति । एष
भावस्वभावी नित्यः, स्वस्वलक्षणञ्च द्रव्याणां पृथिव्यादीनां ।
सन्ति तु द्रव्याणि गुणाश्च नित्यानित्याः । नह्यायुर्वेदस्याभू-
तोत्पत्तिरूपलभ्यतेऽन्यत्वावरोधीपदेशाभ्यां । एतच्च द्वयमधि-
कृत्योत्पत्तिमुपदिशन्तेऽत्रके । स्वाभाविकञ्चास्य लक्षणमकृतकं,
यदुक्तमिहादोऽध्याये । यथाग्रेरौष्ण्यमपां द्रवत्वं भावस्वभाव-
नित्यत्वमपि चास्य यथोक्तं गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरुणामुपचयोऽ-
पचयो लघूनामिति ॥ १४ ॥

तस्यायुर्वेदस्याङ्गान्यष्टौ, तद्वयथा कायचिकित्सा शालाकं
शंख्यापहर्तृकं विषगरवैरोधिकंप्रशमनं भूतविद्या कौमारभृत्यं
रसायनानि वाजौकरणमिति ॥ १५ ॥

स चाधेयतव्यो ब्राह्मणराजन्यवैश्यः । तत्रानुग्रहाय प्रजानां
ब्राह्मणैः, आत्मरक्षायै राजनैः, उत्तरार्थं वैश्वैः, सामान्यतो वा
धर्मार्थकामपरिग्रहायै सर्वैः । तत्र यदध्यात्मविदां धर्मपथ-
स्थानां धर्मप्रकाशनां वा मातृपितृभ्रातृवन्मुगुरुजनस्य वा
विकारप्रशमने, यः प्रयत्नवान् भवति, यच्चायुर्वेदोक्तमध्यायमनु-
ध्यायति वेदयत्यनुविधीयते वा सोऽस्य परो धर्मः । या पुनरीश्व-
राणां वसुमर्ता वा सकाशात् सुखोपहारनिमित्ता भवत्यर्थाना-
मवाप्तिरात्मरक्षणञ्च, या च स्वपरिग्रहीतानां प्राणिनामातुर्व्या-
दात्मरक्षा सोऽस्यार्थः । यत् पुनरस्य च विद्वद्ग्रहणं, यशः, शर-
णात्वञ्च, या च सम्मानशुश्रूषा, यच्चेष्टानां विषयाणामारोग्यमा-
धत्ते सोऽस्यकाम इति यथाप्रश्नमुक्तमशेषेण ॥ १६ ॥

अथ स मिषगादित एव प्रष्टव्यो मिषजाष्टविधं भवति, तन्त्रं,

तन्त्रार्थान्, स्थानं, स्थानार्थान्, अध्यायं, अध्यायार्थान्, प्रश्नं, प्रश्नार्थांश्चेति । पृष्टेन चैतद्वक्तव्यमशेषेण, वाक्यशो वाक्यार्थ-
शोऽर्थावयवशश्चेति । तत्रायुर्वेदः शाखाविद्या सूत्रज्ञानं शास्त्र-
लक्षणं तन्त्रमित्यनर्थान्तरं । तन्त्रार्थः पुनः स्वलक्षणैरुपदिष्टः,
स चार्थः प्रकरणैर्विभाव्यमानो भूय एव शरीरवृत्तिहेतुव्याधि-
कर्मकालकार्यकर्तृकरणविधिविनिश्चयाद् दशप्रकरणः । तानि
च प्रकरणानि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण ॥ १७ ॥

तन्त्रस्याख्याष्टौ स्थानानि, तद्वयथा—श्लोकनिदानविमान-
शरीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानि । तत्र विंशदध्यायं
श्लोकस्थानं, अष्टाष्टाध्यायकानि निदानविमानशरीरस्थानानि;
द्वादशकमिन्द्रियाणां, विंशकं चिकित्सितानां, द्वादशके कल्प-
सिद्धिस्थाने भवतः ॥ १८ ॥

भवन्ति चात्र ।

हे विंशके द्वादशकं त्रयञ्च त्रीणाष्टकानेषु समाप्तिरुक्ता ।
श्लोकौषधारिष्टविकल्पसिद्धिनिदानमानाश्रयसंज्ञकेषु ॥ १९ ॥

स्वे स्वे स्थाने यथास्वञ्च स्थानार्थं उपदेक्षते ।

सविंशमध्यायशतं शृणु नाम क्रमागतम् ॥ २० ॥

दीर्घजौवोऽपामार्गतण्डुलारग्वधादिकौ ।

षड्विरेकाश्रयश्चेति चतुष्को भेषजश्रयः ॥

मावातस्याश्रितौ च नवेगान् धारणन्तथा ।

इन्द्रियोपक्रमश्चेति चत्वारः स्वास्थावृत्तिकाः ॥

खुडुकश्च चतुष्पादो महान्तिस्त्रैषणस्तथा ।

सहवातकलाखेन विद्यान्नैर्देशिकान् बुधः ॥

स्निह्नस्वेदनाध्यायावुभौ यश्चीपकल्पनः ।
 चिकित्साप्राभृतश्चैव सर्व्व एव प्रकल्पनाः ॥
 कियन्तः शिरसीयश्च त्रिशोफाष्टोदरादिकौ ।
 रोगाध्यायो महंश्चैव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥
 अष्टौ निन्दितसंख्यातस्तथा लङ्घनतर्पणी ।
 विधिशोणितिकश्चैव व्राख्यातास्तत्र योजनाः ॥
 यज्जः पुरुषसंख्यातो भद्रकाप्योऽन्नपानिकौ ।
 विविधाशितप्रीतीयश्चत्वारोऽन्नविनिश्चयाः ॥
 दशप्राणायतनिकास्तथार्थेदशमूलिकः ।
 हावेतौ प्राणदेहाथौ स्रोतोवैद्यगुणाश्रयौ ॥
 औषधस्वस्थनिर्द्देशकल्पनारोगयोजनाः ।
 चतुष्काः षट्क्रमेणोक्ताः सप्तमश्चानुपानिकः ॥
 द्वौ चान्तगौ संग्रहाध्यायाविति त्रिंशकमर्थवत् ।
 श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ॥
 चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः ।
 श्लोकार्थः संग्रहार्थश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ॥ २१ ॥
 ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
 शोषोन्मादं निदाने च स्यादपस्मारिणाञ्च यत् ॥
 इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते ॥ २३ ॥
 रसेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वंसे जनपदस्य च ।
 विविधे रोगविज्ञाने स्रोतःखपि च वर्त्तने ॥
 रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणाञ्च भिषग्जिते ।
 अष्टौ विमानानुक्तानि मानार्थानि महर्षिणा ॥ २२ ॥

कतिधापुरुषीयञ्च गोत्रेणातुल्यमेव च ।
 खुडुका महतीचैव गर्भावक्रान्ति रुच्यते ॥
 पुरुषस्य शरीरस्य विषयौ द्वौ विनिश्चितौ ।
 शरीरसंख्या सूत्रञ्च जाते रष्टम उच्यंते ॥
 इतुगृह्णानि मुनिना शरीराण्यविसूनुना ॥ २३ ॥
 वर्णस्त्रीयः पुष्पाख्य स्तृतीयः परिमर्षणः ।
 तथाचैवेन्द्रियानौकः पन्नरूपक एवच ॥
 कतमानि शरीरीयः पूर्व्वरूपोऽप्यवाक्शिराः ।
 यस्य श्यावनिमित्तञ्च सदोमरण एव च ॥
 अणुज्योतिरिति स्यात्तस्मात् गोमयचूर्णवान् ।
 द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणामिदं स्मृतम् ॥ २४ ॥
 अभयामलकीयञ्च प्राणकामीयमेव च ।
 करप्रचितकं वेदसमुत्थानं रसायनम् ॥
 संयोगशरमूलीयमासिक्तक्षीरकं तथा ।
 माषपर्णभृतीयञ्च पुमान् जातबलादिकम् ॥
 चतुष्कद्वयमपेक्षतंदधायद्वयमुच्यते ।
 रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च ॥
 ज्वराणां रक्तपित्तस्य मुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
 शोषोन्मादेऽप्यपस्मारे क्षते शोफोदरार्शंसाम् ॥
 ग्रहणीपाण्डुरोगाणां श्वासकासातिसारिणाम् ।
 हृद्द्विषीसर्पतृष्णाणां विषमद्यन्त्रिकारयोः ॥
 द्वित्रणीयं विमन्मीयमूरुस्तम्भिकमेव च ।
 वातरोगे वातरक्ते योनिव्यापदि चैव यत् ॥

विंशच्चिकित्सितानुक्तान्यतः कल्पान् परं शृणु ॥ २५ ॥
 फलजीमूतकेचाकूकल्पो धामार्गवस्य च ।
 पञ्चमोवत्सकस्योक्तः षष्ठश्च कटतवेधने ॥
 श्यामातृवृत्तयोः कल्पस्तथैव चतुरङ्गुले ।
 तिलकस्य सुव्रायाश्च सप्तलाशङ्घिनीषु च ।
 दन्तीद्रव्यन्तरोः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥ २६ ॥
 कल्पना पञ्चकर्माख्या वस्तिसूक्तौ तथैव च ।
 स्नेहव्यापदिकौ सिद्धिर्नेत्रव्यापदिकौ तथा ॥
 सिद्धिः शोधनयोश्चैव वस्तिमिद्धिस्तथैव च ।
 प्रसूती मर्मसंख्याता सिद्धिर्वस्तुश्रया च या ॥
 फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ।
 सिद्धयो द्वादशैवैतास्तन्त्रञ्चासु समाप्यते ॥ २७ ॥
 स्वे स्वे स्थाने तथाध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते ।
 तं ब्रूयात् सर्व्वतः सर्व्वं यथार्थाङ्गनुसंगहात् ॥ २८ ॥
 पृच्छा तन्त्राद् यथाम्नायं विधिना प्रश्न उच्यते ।
 प्रश्नार्थो युक्तिर्मांस्तस्य तन्त्रेणैवार्थनिर्णयः ॥ २९ ॥
 निबद्धं तन्त्रेणातन्त्रं स्थानमर्थप्रतिष्ठया ।
 अधिकृत्यार्थमध्यायो नाम संज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
 इति सर्व्वं यथाप्रश्नमष्टकं संप्रकाशितम् ।
 कार्त्तुं स्त्रैर्न चोक्तं तन्त्रञ्च संग्रहः सुविनिश्चितः ॥ ३० ॥
 सन्ति पञ्चविकोपेताः संक्षोभं जनयन्ति ये ।
 वर्त्तिकानामिवोत्पत्ताः सहस्रैव विभाविताः ॥
 तस्मात्तु पूर्व्वकं जल्पे सर्व्ववाष्टकमादिशेत् ।

परापरपरौचार्थमत्र शास्त्रविदाम्बरः ॥
 शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलसैकदेशिकाः ।
 भ्रमन्तप्रत्यवलास्तन्त्रे ह्यनल्पे नैवं वर्तकाः ॥
 पशुः पशूनां दौर्बल्यत्वात् कश्चिच्चापि वृकायते ।
 स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥
 तद्वदज्ञोऽज्ञमध्रस्थः कश्चिन्मौख्यप्रसाधनः ।
 स्थापयत्याप्तमात्मानंमाप्तमासाद्य भिद्यते ॥
 बभ्रुर्गूढ इवोर्णाभिरबुद्धिरबहुश्रुतः ।
 किं वै वक्ष्यति संजल्पे कुण्डभेदौ जडोयथा ॥
 सवृत्तेर्न विगृह्णीयात् भिषगल्पश्रुतैरपि ।
 हन्यात् प्रश्नाष्टकेनादावितरान् ये प्रमादिनः ॥
 दम्भिनी मुखरा ह्यज्ञाः प्रभूतबहुभाषिणः ।
 प्रायः प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः ॥
 तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रिताः ।
 खल्पधारास्तमुखरान् मर्षयेन्न विवादिनः ॥ ३१ ॥
 परोभूतेष्वनुक्रोशस्तत्त्वज्ञानपरां दया ।
 येषां तेषामसद्भादनियहे विरता मतिः ॥
 असत्प्रज्ञाः क्षणित्वाद्भि दम्भपारुष्यसाधुनाः ।
 भवन्तानाप्ताः स्वे तन्त्रे प्रायः परिविकल्पनाः ॥
 तान् कालदेशसदृशान् वर्जयेत् शस्त्रद्वेषकान् ।
 सेवेत समभिज्ञानज्ञानपूर्व्वान् भिषक्तमान् ॥ ३२ ॥
 समयदुःखमायत्तमविज्ञाने त्रयाश्रयम् ।
 सुखं समयं विज्ञाने विमले च प्रतिष्ठितम् ॥

इदमेवमुदाहार्यं मञ्जानार्थं प्रणाशकम् ।

शास्त्रं दृष्टिप्रनष्टानां यथैवादित्यमण्डलम् ॥ ३३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अर्थे दशमहामूलाः सञ्ज्ञांश्चैषां यथा कृताः ।

अयनान्ताः षड्ग्रन्थाश्च रूपं वेदविदाञ्च यत् ॥

सप्तकश्चाष्टकश्चैव परिग्रन्थः सनिर्णयः ।

यथा वाच्यं यदर्थं च षड्विधाश्चैकदेशिकाः ॥

अर्थे दशमहामूले सर्वमेतत् प्रकाशितम् ।

संग्रहश्चायमध्यायस्तन्त्रस्यासौ केवलः ॥

यथा सुमनसां सूत्रं संग्रहार्थं विधीयते ।

संग्रहार्थं तथार्थानामृषिणा संग्रहः कृतः ॥ ३४ ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।

द्वयतावधिना सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ ३५ ॥

एतदग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

अर्थे दशमहामूलीयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सूत्रस्थानं समाप्तम्

चरक-संहिता।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

निदान-स्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

(ज्वरनिदानम् ।)

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्याम इति

इह स्नाह भगवानावेद्यः ॥ १ ॥

इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समु-
त्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम् । तन्निविधमस्यात्मेन्द्रियार्थ-
संयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति । अतस्त्रिधा व्याधयः
प्रादुर्भवन्तप्राग्नेयाः सौम्या वायव्याश्च द्विविधाश्चापरे राजसा-
क्षामसाश्च ॥ २ ॥

तेष्वव्याधिरामयो गद आतङ्को यक्ष्मा ज्वरो विंकारो रोग-
इत्यनर्थान्तरम् ॥ ३ ॥

तस्योपलब्धिर्निदानपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयसम्प्राप्तिश्च । तत्र
निदानं कारणमितुक्तमये, पूर्व्वरूपं प्रागुत्पत्तिलक्षणं व्याधेः ।
प्रादुर्भूतलक्षणं पुनर्लिङ्गमाकृतिलक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यञ्जनं
रूपमित्यनर्थान्तरमित्यस्मिन्नर्थे । उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविप-
रीतानां विपरीतार्थकारिणां चौषधाहारविहाराणां उपयोगः
सुखानुबन्धः । सम्प्राप्तिरागतिर्जातिरित्यनर्थान्तरं व्याधेः ॥ ४ ॥

सा सङ्ख्याप्राधान्य-विधिविकल्पबलकालविशेषै-भिद्यते ।
सङ्ख्या तावदष्टौ ज्वराः, पञ्च गुल्माः, सप्त कुष्ठानीतिवमादि ।
प्राधान्यं पुनर्दोषाणां तरतमाभ्यामुपलभ्यते तत्र द्वयोस्तरस्त्रिषु
तमः । विधिर्नाम द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेन, विविधास्त्रि-
दोषभेदेन चतुर्विधा साध्यासाधनमृदुदासणभेदेन । पृथक्
समवेतानां पुनर्दोषाणामंशंशबलविकल्पोविकल्पोऽस्मिन्नर्थे ।
बलकालविशेषः पुनर्व्याधीनामृत्वहोरावाहारकालविधिविनि-
यतो-भवति ॥ ५ ॥

तस्माद्व्याधीन् भिषगनुपहतसत्त्वबुद्धिर्हेत्वादिभिर्भावैर्यथा-
वदनुबुधेयत । इत्यर्थसंग्रही निदानस्थानस्योद्दिष्टोभवति । तं
विस्तरेणोपदिशन्तो भूयस्तरतमतोऽनुव्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमतएव तावदादराज्ज्ञोभातिद्वीहकोपप्रभवानष्टौ
व्याधीन् निदानपूर्व्वेण क्रमेणानुव्याख्यास्यामः तथा सूत्रसंग्रह-
मात्रं चिकित्सायाश्चिकित्सिते चोत्तरकालं यथोद्दिष्टं विकारा-
णाम् ॥ ७ ॥

इह खलु ज्वर एवादी विकाराणामुपदिश्यते तत्प्रथ-
मत्वाच्छारीराणाम् ॥ ८ ॥

अथ खल्वष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः सञ्जायते मनुष्याणाम् ।
तद्यथा वातात् पित्तात् कफाद्वातपित्ताभ्यां वातकफाभ्यां पित्त-
श्लेष्मभ्यां वातपित्तश्लेष्मभ्य आगन्तोरष्टमात् कारणात् ॥ ९ ॥

तस्य निदानपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयसम्प्राप्तिविशेषाननुव्याख्या-
स्यामः ॥ १० ॥ तद् यथा—

रुक्षलघुशीतवंमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोग-
व्यायामवेगसन्धारणानशनाभिघातव्यवायोद्देगशोकशोणिताति-
षेकजागरणविषमशरीरन्यासेभ्योऽतिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोप-
मापद्यते । स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमुष्मणः स्थानमु-
ष्मणा सह मिश्रीभूत आद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामान-
मन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायां ग्निमुपहत्य पक्ति-
स्थानादुष्माणं वह्निर्निरस्य केवलं शरीरमनुपद्यते, तदा ज्वरमभि-
निवर्त्तयति । तस्मात्मानि लिङ्गानि भवन्ति । तद्यथा—
विषमारम्भविसर्गित्वमुष्माणो वैषम्यं 'तौव्रतनुभावानवस्थानानि
ज्वरस्य, ज्वरान्ते दिवसान्ते निशान्ते घर्मान्ते वा ज्वराभ्या-
गमनमभिवृद्धिर्वा ज्वरस्य विशेषेण पञ्चषाकूणवर्णत्वं नख-
नयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थं क्लृप्तीभावश्च । अनेकविधो-
पमाश्चलाचलाश्च वेदनास्तेषां तेषामङ्गावयवानाम् तद्यथा—
पादयोः सुप्तता पिण्डकयोरुद्देष्टनं जानुनोः केवलानाञ्च
सम्बौनां विश्लेषणमुर्व्वोः सादः, कटीपार्श्वपृष्ठस्कन्धवाह-
सोरसाञ्च भग्नरुग्नेष्टितमथितचटितावपीडितावतुन्नत्वमिव,
हन्वोश्चाप्रसिद्धिः स्वनश्च कर्णयोः शङ्खयोर्निस्तोदः कषायाद्यता-
स्यवैरस्यवा, मुखतालुकसृष्टशोषः पिपासा हृदयग्रहः शुष्क-

च्छर्दिः शुष्ककासः चवयूङ्गारविनियहोत्तरसखेदः प्रसेकारो-
चका विपाकाविषादजृम्भाविनामवेपथुश्चमभ्रमप्रलापप्रजागरण-
रोमहर्षदन्तहर्षास्तथोष्णाभिप्रायता, निदानोक्तानुपशयो विप-
रीतोपशयश्चेति वातज्वरलिङ्गानि भवन्ति ॥ १२ ॥

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनेभ्योऽतिसेवितेभ्यस्तथा
तोक्ष्णातपाग्निसन्तापश्चमक्रोधविषमाहारैभ्यश्च पित्तं प्रकोप-
मापद्यते । तद् यदा प्रकुपितमामाशयं प्रविशद्देवीष्माणमुप-
सृजदाद्यमाहारपरिणामधातुम् रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेद-
वह्नानि स्रोतांसि पिधाय द्रवत्वादग्निमुपहृत्य पक्तिस्थानादुष्माणं
वह्निर्द्वारं निरस्य प्रपीडयत् केवलं शरीरमनुप्रपद्यते तदा ज्वर-
मभिनिर्व्वर्त्तयति । तस्यैमानि लिङ्गानि भवन्ति, तद्यथा युग-
पदेव केवले शरीरे ज्वरत्यागमनमभिहृषिर्वा भुक्तस्य
विदाहकाले मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे शरीरे वा विशेषेण, कटुकासता
घ्राणमुखकण्ठोष्ठतालुपाकस्तृष्णा मदोभ्रमो मूर्च्छा पित्तच्छर्दन-
मतीसारोऽन्नद्वेषः सदनं स्वेदः प्रलापो रक्तकोटाभिनिर्व्वर्त्तिः
शरीरे । हरितह्मारिद्रत्वं पखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थ-
मुष्माणस्तीव्रभावोऽतिमात्रं दाहः शीताभिप्रायता, निदानोक्ता-
नुपशयो विपरीतोपशयश्चेति पित्तज्वरलिङ्गानि भवन्ति ॥ १३ ॥

स्निग्धगुरुमधुरपिच्छिलशीताम्ललवणदिवास्वप्नहर्षाभ्या-
यामेभ्योऽतिसेवितेभ्यः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । स यदा प्रकु-
पितः प्रविश्यामाशयमुष्मणा सह मिश्रीभूयाद्यमाहारपरिणाम-
धातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवह्नानि स्रोतांसि पिधाय शि-
मुपहृत्य पक्तिस्थानात् उष्माणं वह्निर्गिरस्य प्रपीडयन् केवलं

शरीरमनुप्रपद्यते तदा ज्वरमभिनिर्व्वर्त्तयति । तस्मैमानि
लिङ्गानि भवन्ति, तद्यथा युगपदेव केवले शरीरे ज्वरस्था-
भ्रागमनमभिवृद्धिर्वा भुक्तमात्रे पूर्वाह्ने पूर्वाह्ने वसन्त-
काले वा विशेषेण गुरुगात्रत्वमेनन्नाभिलाषः श्लेष्मप्रसेको
मुखमाधुर्यं हृत्तापी हृदयोपलेपः स्तिमितत्वम् कर्हिर्मृद्व-
प्रिता निद्राधिक्यं स्तम्भस्तन्द्रा कासः श्वासः प्रतिश्यायः शैत्यं
शैत्यञ्च नखनयनवदनमूवपुरीषत्वचामत्यर्थञ्च शीतपिण्ड-
काङ्गे भृगुमुत्तिष्ठति उष्णाभिप्रायता, निदानोक्तानुपशयो विप-
रीतोपशयश्चेति श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्ति ॥ १४ ॥

विषमाशनादनशनादन्मस्यापरिवर्त्तादितुव्यापत्तेरसात्मग-
न्धोपघ्राणाद् विषोपहतस्य चोदकस्योपयोगाद् गरेभ्यो गिरीणा-
ञ्चोपश्लोषात् स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्यापनानुवासनशिरो-
विरेचनाना मयथावत् प्रयोगात्, मिथ्यासंसर्जनाद्वा स्त्रीणाञ्च
विषमप्रजननात् प्रजातानीञ्च मिथ्योपचारात् यथोक्तानाञ्च
हेतूनां मिथ्रीभावात्, यथानिदानं इन्द्रानामन्यतमः सर्व्वे वा
वयोदोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते । ते प्रकुपितास्तथैवानुपूर्व्व्यां
ज्वरमभिनिर्व्वर्त्तयन्ति । तत्र यथोक्तानां ज्वरलिङ्गानां मिथ्री-
भावविशेषदर्शनात् हान्दिकमन्यतमं ज्वरं सान्निपातिकं वा
विद्यात् ॥ १५ ॥

अभिघाताभिषङ्गाभिचाराभिशापेभ्य आगन्तुर्हि व्यथा
पूर्व्वोऽष्टमो ज्वरो भवति । स किञ्चित्कालमागन्तुः केवलो-
भूत्वा पश्चान्निरुद्धोऽप्यैरनुबध्यते । तत्राभिघातजो वायुना दुष्ट-
शोणिताधिष्ठानेन, अभिषङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्यां, अभिचाराभि-

शापजौ तु सन्निपातेनानुबध्नाते । स सप्तविधाञ्ज्वरादि-
शिष्टलिङ्गोपक्रमसमुत्थानत्वाद्विशिष्टो वेदितव्यः । कर्मणा
साधारणेन चौपक्रम्यत इत्यष्टविधा ज्वरप्रकृतिरुक्ता ॥ १६ ॥

ज्वरस्त्वेक एव सन्तापलक्षणः, तमेवाभिप्रायविशेषाद्
द्विविधमाचक्षते निजागन्तुविशेषाच्च । तत्र निजं द्विविधं
चतुर्विधं पञ्चविधं सप्तविधञ्च जगुर्भिषजो वातादि-विक-
ल्पात् ॥ १७ ॥

तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्ति, तद्वयथा, मुखवैरस्य
गुरुगात्रत्वमनन्त्राभिलाषश्चक्षुषोराकुलत्वमश्वागमनं निद्राधिक्य-
मरतिर्जृम्भा घिनोऽमो वेपथुः श्मश्रुमप्रलापजागरणरोमहर्ष-
दन्तहर्षाः शब्दशीतवातातपसहत्वासहत्वमरोचकाविपाकौ-
दौर्बल्यमङ्गमर्दः सदनमल्पप्राणता दीर्घसूत्रतालस्यमुचितस्य
कर्मणोऽहानिः प्रतीपता स्वकार्येषु गुरुणां वाक्प्रेषभ्रसूया,
वांलेभ्रः प्रद्वेषः स्वधर्मेष्वचिस्ता, माल्यानुलेपनभोजनक्लेशनं
मधुरेभ्यश्च भक्ष्येभ्यः प्रद्वेषः, उष्णाम्लवणकटुप्रियताचेति
ज्वरस्य पूर्व्वरूपाणि भवन्ति । प्राक्सन्तापादपि चैनं सन्ता-
पार्त्तमनुबध्नन्ति ॥ १८ ॥

इत्येतानिप्रकैकशश्च ज्वरलिङ्गानि व्याख्यातानि भवन्ति
विस्तरसमासाभ्यां ॥ १९ ॥

ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः सर्व्वप्राणिनां प्राणहरः,
देहेन्द्रियमनसान्तापकरः, प्रक्षालवर्णहर्षोत्साहह्रासकरः,
श्मक्लममोहाहारोपरोधसंजननः । ज्वरयति शरीराणीति
ज्वरः । नाना व्याधयस्तथा दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्साश्च

यथायम् । स सर्वरोगाधिपतिर्नानातिर्यग्गोनिषु च बहु-
विधैः शब्दैरभिधीयते । सर्वप्राणभृतश्च सज्वरा एव जायन्ते
सज्वरा एव म्रियन्ते । स महामोहः, तेनाभिभूताः प्राग्दैहिकं
देहिनः किञ्चिदपि न स्मरन्ति सर्वप्राणिनाञ्च ज्वर एवान्ते
प्राणानादत्ते ॥ २० ॥

तत्र पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लघ्वशनमपतर्पणं वा
ज्वरस्थामाशयसमुत्पत्त्यात् । ततः कषायपानान्यङ्गस्त्रिहस्वेद-
प्रदेहपरिषेकानुलेपनव्रमनविरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तः
कस्मैधूपधूमपानाञ्जनञ्चौरभोजनविधानञ्च यथास्वं युक्ता
प्रयोज्यम् ॥ २१ ॥

जीर्णज्वरेषु तु सर्वेष्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते यथास्वौ-
षधसिद्धयं । सर्पिर्हि स्निहाद्वातं शमयति संस्कारात् कफं
शैत्यात् पित्तमुष्माणञ्चोपशमयति । तस्मात् जीर्णज्वरेषु सर्वे-
ष्वेव सर्पिर्हितमुदकमिवाग्निप्लुष्टेषु द्रवेष्विति ॥ २२ ॥

भवन्ति चात्र ।

यथा प्रञ्चलितं वैश्वं परिषिञ्चन्ति वारिणा ।

नराः शान्तिमभिप्रेत्य तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥

स्निहाद्वातं शमयति शैत्यात् पित्तं नियुच्छति ।

घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारात्तु जयेत् कफम् ॥

नान्यः स्निहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते ।

यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥

पृथ्वीक्तोयः पुनः पदैरर्थः समनुगीयते ।

तद्वृत्तिव्यवसायार्थं विरुक्तं तन्न गर्ह्यते ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

त्रिविधं नामपर्यायैर्हेतुं पञ्चविधं गदम् ।
 गदलक्षणपर्यायान् व्याधेः पञ्चविधं ग्रहम् ॥
 ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृष्टासन्नकारणम् ।
 पूर्वरूपञ्च रूपञ्च भेषजं संग्रहेण च ॥
 व्याजहार ज्वरस्याग्रे निदाने विगंतज्वरः ।
 भगवानग्निवेशाय प्रणताय पुनर्व्वसुरिति ॥ २४ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
 ज्वरनिदानं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

००००

(रक्तपित्त-निदानम् ।)

अथातोरक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्याम इति ह
 स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते तथानु-
 व्याख्यास्यामः । यदा जन्तुर्यवकोद्दालककोरद्वृषप्रायाणप्रन्नानि
 भुङ्क्ते, भृशोष्णतौक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्पावमाषकुलत्थ-
 सूपक्षारोपहितम्, दधिदधिमण्डोदस्वित्क्टूराक्षकाञ्चिकोप-
 सेकं वा, वाराहमाहिषाविकमात्स्यगव्यपिशितं पिशाक-
 पिण्डालशुष्कशकोपहितम्, मूलकसर्पिलसुनकरञ्जशियुमधु-

शियुखरयूषभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरकगण्डोरकालमालकपर्णास-
 चवकफणिज्भकोपदंशं, सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयकमेदक-
 मधूलकशुक्तकुवल्बदराम्लप्रायान्नपानम्, पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठ-
 मुष्णाभितप्तोवातिमात्रमतिवेलं वा पयसा समश्नाति, रोहि-
 णीकं काणकपोतं वा सार्धपतैलचारसिद्धं, कुलत्थमाषपिण्ण-
 कजाम्बवनिकुचपर्क्कैः शौक्तिकैरामक्षीरमतिमात्रमथवा पिवतु-
 ष्णाभितप्तः, तस्यैवमाचरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहित-
 च्चाशु प्रमाणमतिवर्त्तते । तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते पित्तं प्रकुपितं
 शरीरमनुसृष्य यदैव यकटप्लीहप्रभवाणां लोहितवहानां च
 स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरूणि मुखान्यासद्य प्रतिपद्यते,
 तदैव लोहितं प्रदूषयति, तल्लोहितसंसर्गांल्लोहितप्रदूषणांलो-
 हितवर्णमन्वानुविधानाच्च पित्तं लोहितपित्तमाचक्षते ॥ २ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपानि भवन्ति । तद्वयथा, अनन्नाभि-
 लाषो भुक्तस्य विदाहः शुक्ताम्लगन्धरसउद्गारश्चर्द्दरभीक्ष्णा-
 गमनं कर्द्दितस्य वीभत्सता स्वरभेदो गात्राणां सदनं परि-
 दाहोमुखाद्-धूमागम इव लोहलोहितमब्रूयामगन्धित्वमिव
 चास्यस्य, रक्तहरितहारिद्रत्वमङ्गावयवशक्तन्मूत्रस्वेदलाला-
 सिङ्गाणकास्यकर्णमलपिच्छङ्गिकापिडकानां, अङ्गवेदना लोहित-
 नीलपीतश्यावानामर्चिष्मतां दुष्टानाञ्च रूपाणां स्वप्ने सन्दर्शन-
 मभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ ३ ॥

उपद्रवांस्तु खलु नियता दौर्बल्यारोचकाविपाकश्वास-
 कासंज्वरातिसारशोषशोथपाण्डुरोगाः स्वरभेदश्च ॥ ४ ॥

मागौ पुनरस्य दाबूर्द्धञ्चाधश्च । तद्वहुस्तेभ्यो शरीरे

श्लेष्मसंसर्गाद्बहु^१ प्रतिपद्यमानं कर्णनासानेत्राख्येभ्यः प्रच्य-
वते । बहुवातेतु शरीरे वातसंसर्गादधः प्रपद्यमाणं मूत्रपुरीष-
मार्गाभ्यां प्रच्यवते । बहुश्लेष्मवाते तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गाद्
दावपि मार्गौ प्रतिपद्यते । तौ मार्गौ प्रतिपद्यमानं सर्व्वेभ्य
एव यथोक्तेभ्यः खेभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य । तत्र यद्बहु^१ भागं तत्
साध्रां, विरेचनोपक्रमनीयत्वादब्रह्मौषधत्वाच्च । यदधीभागं
तद्व्याप्यं, वमनोपक्रमनीयत्वादल्पौषधत्वाच्च । यदुभयभागं
तदसाध्यं, वमनविरेचनायोगित्वादनीषधत्वाच्च ॥ ५ ॥

रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्षयज्ञध्वंसे रुद्रकोपामर्ष-
प्रभवान्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामभूज्ज्वरमनु ॥ ६ ॥

तस्याशुकारिणोदावाग्नेरिनापतितस्यात्ययिकस्याशु प्रशान्तौ
प्रयतितव्यं, मात्रां देशं कालञ्चाभिसमीक्ष्य सन्तर्पणेनापतर्प-
णेन वा मृदुमधुरशिशिरतिक्तकषायैरभ्रवह्यैः प्रदेहपरि-
षेकावगाहसंस्पर्शैर्वमनादैर्वा तत्रावहितेनेति ॥ ७ ॥

भवन्ति चात्र ।

साध्रां लोहितपित्तं तद् यद्बहु^१ प्रतिपद्यते ।

विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्य च ॥

विरेचनं हि पित्तस्य जयार्थं परमौषधम् ।

यश्च तद्वानुगं श्लेष्मा तस्यचानधमं स्मृतम् ॥

भवेद्योगावहं तत्र कषायं तिक्तमेव च ।

तस्मात् साध्यतमं रक्तं यद्बहु^१ प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

रक्तन्तु यदधीभागं तद्व्याप्यमिति निश्चयः ।

वमनस्याल्पयोगित्वादल्पत्वाद् भेषजस्य ॥

वमनं हि न पित्तस्य जयार्थं परमौषधम् ।
 यश्च तवानुर्गोवायुस्तच्छान्तौ चावरं स्मृतम् ॥
 स्याच्च योगावहं तत्र मधुरञ्चैव भेषजम् ।
 तस्माद् याप्यं समाख्यातं यद्रेक्तमनुलीमगम् ॥ ९ ॥
 रक्तपित्तन्तु यन्मागौं हावपि प्रतिपद्यते ।
 असाध्यमिति तं ज्ञेयं पूर्वोक्तादेव कारणात् ॥
 न हि संशोधनं किञ्चिदस्यास्ति प्रतिमार्गगम् ।
 प्रतिमार्गञ्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥
 एवमेवोपशमनं सर्व्वशोनास्य विद्यते ।
 मंसृष्टेषु हि दोषेषु सर्व्वजित् शमनं मतम् ॥
 इतुग्रत्वं विविधोदकं रक्तं मार्गविशेषतः ॥ १० ॥
 एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।
 प्रेथोपकरणाभावाद् दौरात्मगाद् वैद्यदोषतः ॥
 अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्त्तते ।
 तत्रासाध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरिक्रमात् ॥
 रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ।
 यत् कृष्णामयवा नीलं यद्वा शक्रधनुःप्रभम् ।
 रक्तपित्तमसाध्यं स्याद्वासमी रञ्जनं च यत् ॥
 भृशं पूत्यतिमात्रं च सर्व्वोपद्रववच्च यत् ।
 बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥
 येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
 पश्येद्दृश्यं विद्यच्चापि तच्चासाध्यं न संशयः ॥
 तत्रासाध्यं परित्यज्य याप्यं यत्रेन यापयेत् ।

साध्याञ्चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद् भिषक् ॥ ११ ॥

तत्र ओक्तौ ।

कारणं नाम निर्वृत्तिं पूर्वरूपाण्यपद्रवान् ।

मार्गौ दोषानुबन्धञ्च साध्यात्वं न च हेतुमत् ॥

निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्व्वसुः ।

वीतमोहरजीदोषलोभमानमदस्पृहः ॥ १२ ॥

इत्याग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
रक्तपित्तनिदानं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

(गुल्मनिदानम् ।)

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्याम इति

ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

देह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति । तद्वयथा वातगुल्मः पित्त-
गुल्मः श्लेष्मगुल्मो निचयगुल्मः शोणितगुल्मश्चेति ।

एवं वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच, कथमिह भगवन्
पञ्चानां गुल्मानां, विशेषमभिजानीमहे, न ह्यविशेषविद्रो-
गाणामौषधविदपि भिषक् प्रथमनसमर्थो भवतीति । तमुवाच
भगवानात्रेयः, समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनीपश्यविशेषेभ्यो
विशेषविज्ञानं गुल्मानां भवति अनेषाञ्च रोगाणामग्निवेश !
तत्र तावद् गुल्मेषूच्यमानं निबोध ॥ २ ॥

यदा पुरुषो वातलो विशेषेण ज्वरवमनविरेचनातिसारा-
न्यतमकर्षणेन कर्षितो वातलमाहारमाहरेत् शीतं वा विशे-
षेणातिमात्रमस्त्रेहपूर्व्वे वा वमनविरेचने पिवत्यनुदीर्णां वा
च्छर्दिमुदीरयत्युदीर्णान् वातमूत्रपुरीषविगान् रुणद्धि, अत्य-
शितो वा पिवति नवोदकमतिमात्रमसिंहोभिणा वा यानेन
याति, अतिव्यवायव्यायाममद्यशोकरुचिर्वाभिघातमृच्छति वा,
विषमाशनशयनासनस्थानचक्रमणसेवी वा भवति । अन्यद्वा-
किञ्चिदेवंविधमतिमात्रं व्यायामजोतमारभते तस्यापचाराद्
वायुः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितो वायुर्महास्रोतोऽनुप्रविश-
रौच्छात् कठिनौभूतमाप्लव्य पिण्डितोऽवस्थानं कुरुते । च्छर्दि-
वस्तौ पार्श्वयोर्नाभ्यां वा स शूलमुपजनयति ग्रन्थींश्चानेकविधान्,
पिण्डितश्चावतिष्ठते, सपिण्डितत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

स मुहुराध्माति, मुहुरल्पत्वमापद्यतेऽनियतविपुलाणुवेद-
नश्च भवति । चलत्वाद्वायोश्च मुहुः पिपीलिका संप्रचार इवा-
ङ्गेषु, तोदभेदस्फुरणायामसङ्कोचमुत्तिर्हर्षप्रलयोदय-बहुलः,
तदातुरश्च सूच्येव शङ्कुनेवातिसंविद्धमात्मानं मन्यते । अपिच
दिवसान्ते जर्जरते, शुष्यति चास्यास्यमुच्छ्वासश्चोपरुध्यते हृथन्ति
चास्य रोमाणि । वेदनायाश्च प्रादुर्भावे प्लीहाटोपान्त्रकूजना-
विपाकोदावर्त्ताङ्गमर्द्द-मन्याशिरः-शङ्खशूलवृश्नरोगाश्चैनमुपद्र-
वन्ति । कृष्णाक्षणपरुषत्वङ्नखनयनवद्दनमूत्रपुरीषश्च भवति ।
निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विप्ररीतानि चोपशेरते इति
वातगुल्मः ॥ ६ ॥

तैरेव तु कर्षणैः कर्मितस्याम्लवणकटुक्षारोष्णतीक्ष्णशुक्ल-

व्यापन्नमद्यहरितफलास्नानां विदाहिनाञ्च शाकधान्वमांसा-
दौनामुपयोगादजीर्णाध्यशनात् रोच्यानुगतं चामाशये वमन-
विरेचनमतिवेलं सन्धारणम् वातांतपौ चातिसेवमानस्य पित्तं
सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते । तत् प्रकुपितं मारुत आमाशयै-
कदेशे संवर्त्तत तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति य उक्ता वात-
गुल्मे । पित्तं त्वेभं विदहति, कुक्षौ च्छुद्रारसि कण्ठे वा विद-
ह्यमानः सधूममिवोद्गारमुद्गिरत्यस्नान्वितम् । गुल्मावकाश-
श्चास्य दह्यते दूयते धूप्यतुष्पायते स्विद्यति क्लिद्यति मृदुशिथिल
इवस्पर्शासहोत्परोमाञ्चो भवति । ज्वरभ्रमदवथुपिपासा-
गलतालुमुखशोषप्रमोहविड्भेदाश्चैनमुपद्रवन्ति । हरितहारि-
द्रत्वङ्नखनयनवदनंमूत्रपुरीषश्च भवति । निदानोक्तानि चास्य
नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति पित्तगुल्मः ॥ ७ ॥

तैरेवतु कर्षणैः कर्षितस्यात्यशनादतिस्निग्धगुरुमधुरशीता-
शनात् पिष्टेक्षुक्षीरतिलमाषगुडविकृतिसेवनात् मद्याति-
पाभाधरितकांतिप्रणयनात् आनूपौदकयाम्यमांसातिभक्षणात्
सन्धारणादतिसुहितस्य चातिप्रगाढमुदकपानात् संक्षोभाद्वा
शरीरस्य श्लेष्मा सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते । तं प्रकुपितं
मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्तत तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति
य उक्ता वातगुल्मे । श्लेष्मात्वस्य शीतज्वरारोचकाविपाकाङ्ग-
मद्दहर्षच्छ्द्रोषच्छर्द्दिनिद्रालस्यस्तैमित्यगौरवशिरोऽभितापानुप-
जनयति । अपिच गुल्मस्य स्थैर्यगौरवकाठिन्यावगाढसुप्तताश्च ।
तथा कासःखासप्रतिश्यायान् राजयक्ष्माणञ्चातिवृद्धः श्वैत्यञ्च
त्वङ्नखनयनवदनमूत्रपुरीषेषूपजनयति, निदानोक्तानि चास्य
नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरते इति श्लेष्मगुल्मः ॥ ८ ॥

विदोषहेतुलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं गुल्ममुपदिशन्ति
कुशलाः । स विरुद्धोपक्रमत्वात् असाध्यो निचयगुल्मः ॥ ९ ॥

शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न पुरुषस्य,
गर्भकोष्ठार्त्तवागमनवैशेष्यात् । पारतन्त्र्यादवैशारदयात् सतत-
मुपचारानुरोधाद् वेगानुदौर्णानुपसम्बन्तयाः, आमगर्भे वाप्य-
चिरपतिते अथाप्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वातप्रकोपणान्या-
सेवमानायाः, क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितो
योन्या मुखमनुप्रविश्यात्तवमुपरुणद्धि । मासे मासे तदार्त्तव-
मुपरुध्यमानं कुक्षिमभिवर्द्धयति, तस्याः शूलकासातिसारच्छर्द्दा
रोचकाविषकाङ्गमर्द्दनिद्रालस्यस्तैमित्यकफप्रसेकाः समुपजायन्ते
स्तनयोश्च स्तन्यं, ओष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च काष्णं, अर्था
ग्लानिश्चक्षुषीर्मूर्च्छां हृत्तासो दोहदः, प्रवयथुश्च पादयोः, ईष-
च्चोद्गमोरोमराज्या योन्याश्चाटालत्वमपिच योन्या दौर्गन्ध्या
मास्रावश्चोपजायते । केवलश्चास्या गुल्मः पिण्डित एव स्पन्दते
तामगर्भं गर्भिणीमित्याहुर्मूढाः ॥ १० ॥

एषान्तु खलु पञ्चानां गुल्मानां प्रागभिनिर्वृत्तेरिदानीं
पूर्वैरूपाणि । तद् यथा—अनन्नाभिलषणमरोचकाविषाक-
वग्निवैषम्यं विदाहो भुक्तस्य पाककाले चायुक्तां छर्द्दुद्गारौ,
वातमूत्रपुरीषवेगानां प्रादुर्भावः प्रादुर्भूतानाञ्चाप्रवृत्तिरौषदाग-
मनं वा, शूलाटोपान्त्रकूजनपरिहर्षणातिवृत्तपुरीषताः, अबु-
भुक्षा दौर्बल्यं सौहित्यस्य चासङ्गत्वमिति गुल्मपूर्वैरूपाणि
भवन्ति ॥ ११ ॥

सर्वेषु खल्वेतेषु गुल्मेषु कश्चिन्न वाताहतं भवति गुल्मः ।

तेषां सान्निपातिकमसाध्यं ज्ञात्वा नैवोपक्रमेत । एकदोषजेतु
 यथास्वमारम्भं प्रणयेत् संसृष्टांस्तु साधारणेन कर्मणोपचरेत् ।
 यच्चान्यदप्यविरुद्धं मनेत, तदप्यवचारयेद् विभज्य गुल्मलाघव-
 मुपद्रवाणां, समौल्य गुरुनुपद्रवांस्त्वरमाणश्चिकित्सेत्, जघन्य-
 मितरां स्त्वरमाणश्च । विशेषमनुपलभमानो गुल्मेष्वात्ययिके
 कर्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत् । स्नेहस्वेदौ वातहरौ
 स्नेहोपसंहितञ्च मृदुविरेचनं वस्तींश्चाम्ललवणमधुरांश्च रसान्
 युक्तावचारयेत् । मारुते ह्युपशान्ते खल्पेनापि यत्नेन
 शक्योऽन्योपि दोषो नियन्तुं गुल्मेऽपि ॥ १२ ॥

भवति चात्र ।

गुल्मिनामनिलशान्तिरूपायैः सर्व्वशो विधिवदाचरितव्या ।
 मारुतेऽवजितेऽन्यमुदीर्णं दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात् ॥ १३ ॥
 संख्या निमित्तं रूपाणि पूर्वरूपमथापि च ।
 दृष्टं निदाने गुल्मानामेकदेशश्च कर्मणामिति ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकः ।

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने

गुल्मनिदानं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

(प्रमेहनिदानम् ।)

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्याम इति

ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

विदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा भवन्ति, विकारा-
श्चापरेटपरिसङ्ख्याः । तत्र यथा विदोषप्रकोपस्तु प्रमेहानभि-
निर्वर्त्तयति तथानुव्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

इह खलु निदानदोषद्वयविशेषेभ्योविकाराणां विघातभावा-
भावभावप्रतिविशेषा भवन्ति । यदा हेतवे व्यो निदानादि-
विशेषाः परस्परं नानुबध्नन्ति न तदा विकाराभिनिर्वर्त्तिर्भवति ।
अथाप्रकर्षादबलीयांसोवानुबध्नन्ति, न तदा विकाराभिनिर्वर्त्ति-
र्भवति, चिराद्वाप्यभिनिर्वर्त्तन्ते, तनवो वा भवन्त्यथवाठ-
ययोक्तसर्वलिङ्गाः, विपर्यये विपरीताः । इति सर्वविकार-
विघातभावाभावभावप्रतिविशेषाभिनिर्वर्त्तिहेतुर्भवतुक्तः ॥ ३ ॥

तत्रेमे व्यो निदानादिविशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां प्रमेहा-
णामाश्लभिनिर्वर्त्तिकरा भवन्ति, तद् यथा हायनकयवकचीन-
कोद्दालकनैषधेतूकटमुकुन्दक-महाव्रीहिप्रमोदक-भृगुगन्धकानां
नवान्मानामतिवेलमतिप्रमाणेन चोपयोगः, तथा सर्पिष्मतां
नवहरेणुमाप्रसूयानां ग्राम्यानूपोदकानाञ्च मांसानां शाक-
तिलपल्लपिष्टान्नपायसकृशरविलेपीक्षुविकाराणां क्षीरमन्दक-
दधिद्रवमधुरतरुणप्रायाणामपुप्रयोगः । मृजाव्यायामवर्जनं
स्वप्नशयनासनप्रसङ्गो यः कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेदोमूत्र-

जननः स सर्व्वो निदानविशेषः । बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेषो,
बहुबद्धं मेदो मांसं शरीरजक्लेदः शुक्रम् शोणितं वसा मज्जा
लसीका रसश्चैज इति संख्याता द्रव्यविशेषाः ॥ ४ ॥

त्रयाणामेषां निदानादि विशेषाणां सन्निपाते क्षिप्रं श्लेष्मा
प्रकीपमापद्यते प्रागतिभूयस्त्वात् । स प्रकुपितः क्षिप्रमेव
शरीरविस्फुप्तिं लभते शरीरशैथिल्यात् । संविसर्पन् सर्व्वशरीरे
मेदसैवादितो मिश्रीभावं गच्छति मेदसोबहुबद्धत्वात् मेदसश्च
गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वात् । स मेदसा मिश्रीभवन् सन्दू-
षयतेऽनद् विकृतत्वात् । स विकृतो दुष्टेन मेदसोपहतशरीर-
क्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति क्लेदमांसयोरतिप्रमाणाभिवृद्ध-
त्वात् । स मांसे मांसप्रदोषात् । पूतिमांसपिडकाः शराविका-
कच्छपिकाद्याः संजनयत्यप्रकृतिभूतत्वात् । शरीरक्लेदं पुन-
र्दूषयन् मूत्रत्वेन परिणमयति । मूत्रवहानाञ्च स्रोतसां
वन्धनवस्तिप्रभवानां मेदःक्लेदोपहितानि गुरुणि मुखान्या-
सांश्च प्रतिरुध्यते । ततश्च तेषां स्थैर्यमसाध्यतां वा जनयति
प्रकृतिविकृतिभूतत्वात् । शरीरक्लेदस्तु श्लेष्मामेदोमिश्रः प्रविशन्
मूत्राशयं मूत्रत्वमापद्यमानः श्लेष्मिकैरेभिर्दशभिर्गुणैरुपसृज्यते
वैषम्ययुक्तैः, तद्वयथा श्वेतशीतमूर्त्तपिच्छिलाच्छिग्रगुरु-
मधुरसान्द्रप्रसादगन्धैः । तत्र येन येन गुणेनैकेनानेकेन वा
भूयसा समुपगृह्यते तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति ।
तेतु खल्विमे दश प्रमेहा नामविशेषेण भवन्ति । तद्वयथा
उदकमेहश्च क्षुवालिकारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसाद-
मेहश्च शुक्रमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च सिकतामेहश्च शनै-

मेहश्चालालामेहश्चेति । ते दश प्रमेहाः साध्याः । समानगुण-
मेदःस्थानकत्वात्, कफस्य प्राधान्यात्, समक्रियत्वाच्च ॥ ५ ॥

तत्र श्लोकाः श्लेष्मप्रमेहविशेष विज्ञानार्था भवन्ति ।

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।

श्लेष्मकोपान्नरो मूत्रमुदमेही प्रमेहति ॥

अत्यर्धमधुरं शीतमीषत् पिच्छिलमाविलम् ।

काण्डेक्षुरससङ्काशं श्लेष्मकोपात् प्रमेहति ॥

यस्य पर्युषितं मूत्रं सान्द्रौभवति भाजने ।

पुरुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम् ॥

यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदति ।

सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥

शुक्लं पिष्टनिभं मूत्रमभीक्ष्णं यः प्रमेहति ।

पुरुषं कफकोपेन तमाहुः शुक्लमेहिनम् ॥

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा मुहुर्मेहति योनरः ।

शुक्रमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥

अत्यर्धमधुरं शीतं मूत्रं मेहति यो भृशम् ।

शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥

मूर्त्तान् मूत्रगतान् दोषानणून् मेहति योनरः ।

सिकतामेहिनं विद्यात् तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥

मन्दं मन्दमवेगन्तु कट्छं यो मूत्रयेच्छनैः ।

शनैर्मेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥

तन्नुबद्धमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।

आलालमेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥

इतेऽत्र ते दश प्रमेहाः श्लेष्मप्रकोपनिमित्ताः व्याख्याता
भवन्ति ॥ ६ ॥

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्ण-भोजनोपसेविनः, तथाति-
तीक्ष्णातपाग्निसन्तापंश्चमक्रोधविषमाहारोपसेविनश्च, तथा-
विधशरीरसैव पित्तमाशु प्रकोपमापद्यते । तत् प्रकुपितं
तथैवानुपूर्व्यां प्रमेहानिमान् षट् क्षिप्रतरमभिनिर्व्वर्त्तयति ।
तेषामपि च खलु पित्तगुणविशेषेणैव नामविशेषा भवन्ति ।
तद्यथा क्षारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च
मास्त्रिष्ठमेहश्च हारिद्रमेहश्चेति । ते षड्भिरेतैः क्षाराम्ल-
लवणकटुविस्त्रोष्णैः पित्तगुणैः पूर्व्ववत् समन्विता भवन्ति ।
ते सर्व्व एव च याप्याः क्षीयाः, संसृष्टदोषमेदःस्थानकत्वात्
विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ ७ ॥

तत्र श्लोकाः पित्तप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति ।

गन्धवर्णरसस्पर्शैर्यथाक्षार स्तथाविधम् ।

पित्तकोपान्नरोमूत्रं क्षारमेहौ प्रमेहति ॥

मसौवर्णमजस्रं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् कालमेहिनम् ॥

चापपक्षनिभं मूत्रमम्लं मेहति योनरः ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यान्नीलमेहिनम् ॥

विस्रं लवणमुष्णञ्च रक्तं मेहति योनरः ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्याद्रक्तमेहिनम् ॥

मस्त्रिष्ठोदकसङ्काशं भृशं विस्रं प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यान्मास्त्रिष्ठमेहिनम् ॥

हरिद्रोदकसङ्काशं कटुकं यः प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात्तं विद्याहारिद्रमेहिनम् ॥

इत्येते षट् प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥८॥

कषायकटुतिक्तकरुक्षलघुशीतव्यवायव्यायामवमनविरेचना-
स्थापनशिरोविरेचनातियोगसन्धारणानशनाभिघातातपोद्वेग-
शोक-शोणितातिषेकजागरण-विषमशरीरन्यासानुप्रसेवमानस्य
तथाविधशरीरसौख्यं क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते । स प्र-
कुपितस्तथाविधशरीरे विस्पर्पन् यदा वसामादाय मूत्रवहानि
स्रोतांसि प्रतिपद्यते, तदा वसामेहमभिनिर्व्वर्त्तयति । यदा पुन-
र्मज्जानं मूत्रस्थानवस्तावाकर्षति तदा मज्जमेहमभिनिर्व्वर्त्तयति ।
यदा तु लसीकां मूत्राशयेऽभिवहन् मूत्रमनुबन्धं श्योतयति
लसीकातिबहुत्वात् विक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्यातिमूत्रप्रवृत्ति-
सङ्गं करोति, तदा स मत्तद्रव गजः क्षरत्यजसं मूत्रमवेगं, तं हस्ति-
मेहिनमित्यापद्यते । श्लोमः पुनर्मधुरस्वभावं तद्रौल्याद्वायुश्च
कषायत्वेनाभिसंयुज्य मूत्राशयेऽभिवहन् मधुमेहं करोति ।
इमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्यानाचक्षते भिषजो महात्य-
यिकत्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति । तेषामपि वातगुणविशेषैव
नामविशेषा भवन्ति । तद्वयथा वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्ति-
मेहश्च मधुमेहश्चेति ॥ ८ ॥

तत्र श्लोकाः वातप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति ।

वसामिश्रं वसामञ्च मुहु मेहति यो नरः ।

वसामेहिनमाहुस्तमसाध्या वातकोपतः ॥

मज्जानं सह मूत्रेण मुहु मेहति यो नरः ।

मज्जमेहिनमाहुस्तमसाधं वातकोपतः ॥

हस्ती मत्तइवाजसं मूत्रं चरति योनरः ।

हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाधं वातकोपतः ॥

कषायमधुरं पाण्डु रक्तं मेहति योनरः ।

वातकोपादसाधं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥

इतेऽत्र ते चत्वारः प्रमेहा वातप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता
भवन्ति । एवं विदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा व्याख्याता
भवन्ति ॥ १० ॥

वयस्तु खलु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्व्वर्त्तयिष्यन्त
इमाणि पूर्व्वरूपाणि दर्शयन्ति । तदेयथा जटिलीभावं केशेषु,
माधुर्यमाख्यं, करपादयोः सुप्ततादाहौ, मुखतालुकगण्ठशोषं,
पिपासामालस्यं, मलञ्च काये, कायच्छिद्रेषु चोपदेहं, परिदाहं
सुप्ततां चाङ्गेषु, षष्ठ्यपिपीलिकाभिश्च शरीरमूत्राभिसरणं,
मूत्रेषु मूत्रदोषान्, विस्तञ्च शरीरगन्धं, निद्रां तन्त्राञ्च सर्व्व-
काङ्क्षमिति ॥ ११ ॥

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिनां तृष्णाज्वरातिसारदाहदौर्बल्य-
रोचकाविपाकाः, पूतिमांसपिडकालजीविद्रव्यादयश्च तत्प्रस-
ङ्गाद् भवन्ति ॥ १२ ॥

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथार्हमुपपादयन्
चिकित्सेदिति ॥ १३ ॥

भवन्ति चात्र ।

गृध्रमथ्यवहार्येषु स्नानचक्रमणविषम् ।

प्रमेहः क्षिप्रमभेति नीचद्रुममिवाण्डजः ॥

मन्दोत्साहमतिस्थूलमतिस्निग्धं महाशनम् ।
 मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ॥
 यस्त्वाहारं शरीरस्य धातुसाम्यकरं नरः ।
 सेवते विविधाश्चान्याश्चेष्टाः स सुखमंश्नुते ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

हेतुव्याधिविशेषाणां प्रमेहानाञ्च कारणम् ।
 दोषधातुसमायोगो रूपं विविधमेव च ॥
 दश श्लेष्माकृता यस्मात् प्रमेहाः षट् च पित्तजाः ।
 यथाच वायुश्चतुरः प्रमेहान् कुरुते बली ॥
 साधप्राप्ताध्रविशेषाश्च पूर्वरूपाण्युपद्रवाः ।
 प्रमेहानां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रञ्च भाषितम् ॥ १५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
 प्रमेहनिदानं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

—०००००—

(कुष्ठनिदानम् ।)

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः इति
 ह स्माह भगवानावेयः ॥ १ ॥

सप्त द्रव्याणि कुष्ठानां प्रकृतिविकृतिमापन्नानि भवन्ति ।
 तद्यथा वयादोषा वातपित्तश्लेष्माणाः प्रकीर्णविकृताः, कृष्णा-
 द्वाशरीरधातवस्त्वल्भ्यां सङ्गोणितलसीकाश्चतुर्धा दोषोपघात-

विकृताः । इतोऽतत् सप्तधातुकमेवंगतमाजननं कुष्ठानामतः
प्रभवादभिनिर्व्वर्त्तमानानि केवलं शरीरमुपतपन्ति ॥ २ ॥

न च किञ्चिदस्ति कुष्ठमेकदोषप्रकोपनिमित्तमस्तितु खलु
समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानाम् दोषांशांशविकल्पानुबन्धस्थान-
विभागेन वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामचिकित्सितविशेषः ॥ ३ ॥

स सप्तविधोऽष्टादशविधोऽपरिसंख्येयंविधो वा भवति ।
दोषा हि विकल्पनैर्विकल्पमाना विकल्पयन्ति विकारानन्यथा-
साधभावात् । तेषां विकल्पविकारसंख्यानेऽतिप्रसङ्गमभि-
समौच्य सप्तविधमेव कुष्ठविशेषमुपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

इह वातादिषु त्रिषु प्रकुपितेषु त्वगादींश्चतुरः प्रदूषयत्सु
वातेऽधिकतरे कपालकुष्ठमभिनिर्व्वर्त्तते, पित्ते त्वौडुम्बरं,
श्लेष्माणि मण्डलं कुष्ठं, वातपित्तयो ऋष्यजिह्वारं, पित्तश्लेष्मणोः
पुण्डरीकं, श्लेष्मामारुतयोः सिन्धुः, सर्वदोषाभिनिर्व्वर्त्तौ काकण-
मभिनिर्व्वर्त्तते । एवमेष सप्तविधः कुष्ठविशेषो भवति । स
एवं खलु भूयस्तरतमतः प्रकृतौ विकल्पमानायां भूयसीं
विकारविकल्पसंख्यामापद्यते ॥ ५ ॥

तत्रेदं सर्व्वकुष्ठनिदानं पुनः समासेनोपदेक्ष्यामः ।
शीतोष्णव्यत्यासं मलानुपृव्वर्त्तपसेवमानस्य तथा सन्तपणा-
पतर्पणाभ्रवहाव्यव्यत्यासं च, मधुफाणितमत्स्रस्रमूलककाक-
माचीः सततमतिमात्रमजीर्णं समश्रुतश्चिलिचिमञ्च पयसा,
हायनकयवकपीनकोहालकीरद्वषप्रायाणि चान्नानि चौरदधि-
तक्रकोलकुलत्यमाषातसीकुसुम्भपरुषस्त्रैहवन्ति, एतैरेवाति-
मात्रं सुहितस्य च व्यवायव्यायामसन्तापानतुपसेवमानस्य,

भयश्चमसन्तापोपहतश्च च सहसा शीतोदकमवतरतो, विदग्धं
चाहारजातमनुजिह्वं विदाहीन्यभावहरतश्छर्द्दिञ्च प्रतिघ्नतः,
स्नेहांश्चातिचरतो युगपत् त्रयो दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते ।
त्वगादयश्चत्वारः शैथिल्यमापद्यन्ते । तेषु शिथिलेषु दोषाः
प्रकुपिताः स्थानमधिगम्य सन्तिष्ठमानास्तानेव त्वगादीन् दूष-
यन्तः कुष्ठानभिनिर्व्वर्त्तयन्ति ॥ ६ ॥

तेषां कुष्ठानामिमानि खलु पूर्व्वरूपाणि भवन्ति, तद्यथा
अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिस्लक्ष्णता वैवर्ण्यं कण्डूनिस्तोदः
सुप्तता परिदाहः परिहर्षो रोमहर्षश्च खरत्वं उष्मायणं गौरवं
श्वयथुर्विसर्पागमनमभीक्ष्णं कायच्छिद्रेषु चोपदेहः पक्कदग्ध-
दष्टक्षतोपस्खलितेष्वतिमात्रं वेदना खल्पांनामपि च व्रणानां
दुष्टिरसंरोहणञ्चेति कुष्ठपूर्व्वरूपाणि भवन्ति ॥ ७ ॥

तेभ्योऽनन्तरं कुष्ठान्यभिनिर्व्वर्त्तन्ते । तेषामिदं वेदना-
वर्णसंस्थाननामप्रभावविशेषविज्ञानं भवति । तद्यथा रुक्षा-
रुणपरुषाणि विषमविस्तरानि तनूनुद्भूतवह्निस्तनूनि सुप्त-
सुप्तानि क्षुब्धितलोमाक्षितानि निस्तोदबहुलान्यल्पकण्डूदाह-
पूयलसीकान्याशुगतिसमुत्थानानि, आशुभेदीनि जन्तुमन्ति
कृष्णारुणकपालवर्णानि च कपालकुष्ठानीति विद्यात् ॥ ८ ॥

ताम्रणि ताम्रोमराजिभिरवनद्धानि बह्वलानि बहुबहल-
पूयरक्तलसीकानि कण्डूक्तेदकोथपाकदाहवन्त्याशुगतिसमु-
त्थानभेदीनि ससन्तापक्रिमौण्डुस्वरफलपक्कवर्णानुद्भूतस्वर-
कुष्ठानीति विद्यात् ॥ ९ ॥

स्निग्धानि गुरुण्युत्सधवन्ति स्लक्ष्णस्थिरपीनपर्यन्तानि

शुक्लरक्तावभासानि शुक्लराजीसन्तानानि बहुबहलशुक्लरक्त-
पिच्छिलासावीणि बहुकण्डूक्रिमौणि सक्तगतिसमुत्थानभेदीनि
परिमण्डलानि मण्डलकुष्ठानीति विद्यात् ॥ १० ॥

परुषाण्यरुणवर्णानि वहिरन्तःश्यावानि नीलपीतताम्रा-
वभासान्याशुगतिसमुत्थानान्यल्पकण्डूक्लेदक्रिमौणि दाहभेद-
निस्तोदबहुलानि शूकोपहतोपमवेदनानि उत्सन्नमध्यानि
तनुपर्यग्रन्तानि दीर्घपरिमण्डलानि कर्कशपिडकाचितान्द्राथ-
जिह्वाकृतौनि ऋधजिह्वानीति विद्यात् ॥ ११ ॥

शुक्लरक्तावभासानि रक्तपर्यग्रन्तानि, रक्तराजीसन्तानानि
उत्सर्धवन्ति बहुबहलरक्तपूयलसीकानि, कण्डूक्रिमिदाहपाक-
वन्ति, आशुगतिसमुत्थानभेदीनि पुण्डरीकपलाशसङ्काशानि
पुण्डरीकानीति विद्यात् ॥ १२ ॥

परुषारुणविशीर्णवह्निस्तनून्यन्तःस्निग्धानि शुक्लरक्ताव-
भासानि बहून्यल्पवेदनान्यल्पकण्डूदाहपूयलसीकानि लघु-
समुत्थानान्यल्पभेदक्रिमौन्यलावुपुष्पसङ्काशानि सिध्मकुष्ठानीति
विद्यात् ॥ १३ ॥

काकणन्तिकावणान्यादा पश्चात्तु सर्व्वकुष्ठलिङ्गसमन्वि-
तानि प्रापीयसां सर्व्वकुष्ठलिङ्गसम्भवेनानेकवर्णानि काकणा-
नीति विद्यात् ॥ १४ ॥

तान्यसाध्यानि, साध्यानि पुनरितराणि भवन्ति । तत्र
यदसाध्या तदसाध्यातां नातिवर्त्तते । साध्या पुनः किञ्चित्
साध्यतामतिवर्त्तते कदाचिदपचारात् । साध्यानि हि षट्
काकणवर्णान्यचिकित्समानानि अपचारतो वा दीर्घैरभि-

थन्दमानान्यसाध्रतामुपयान्ति । साध्रानामपि हृपेक्ष्य-
माणानामेषां त्वङ्मांसशोणितलसीकाकोथकुदसंस्वेदजाः
क्रिमयोऽभिमूर्च्छन्ति । ते भक्षयन्तस्त्वंगादौन्, दोषान् पुन-
र्दूषयन्त इमान् उपद्रवान् पृथक् पृथगुत्पादयन्ति । तत्र
वातः श्यावारुणवर्णं पुरुषतामपिच रौक्ष्यशूलशोषतोदवेपथु-
सङ्कोचहर्षायासस्तम्भसुप्तिभेदभङ्गान्, पित्तं पुनर्दाहस्वेदकुद-
कोथसावपाकरागान्, श्लेष्मा त्वस्य शैत्यश्लैथ्यकण्डूस्थैर्यैर्गौर-
वोत्सेधस्त्रेहोपलेपान् । क्रिमयस्तु त्वगादींश्चतुरः सिराः
स्नायुचास्थौन्यपिच तरुणानि खादन्ति । अस्याश्चैवावस्थायां
कुष्ठिनमुपद्रवाः स्पृशन्ति । तद्वयथा प्रस्रवणमङ्गभेदः पतनान्य-
ङ्गावयवानां तृष्णाज्वरातिसारदाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाश्च
तथाविधमसाध्रं विद्यादिति ॥ १५ ॥

भवन्ति चात्र ।

साध्रोऽथमिति यः पूर्वं नरोरोगमुपेक्षते ।

स किञ्चित् कालमासाद्य मृतएवावबुध्रते ॥

यस्तु प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।

भेषजं कुरुते सम्यक् स चिरं सुखमश्नुते ।

यथाह्यल्पेन यत्नेन क्षिद्यते तरुणस्तसः ।

सचैवातिप्रवृद्धस्तु यत्नात् कृच्छ्रेण क्षिद्यते ॥

एवमेव विकारोऽपि तरुणः साध्रते सुखम् ।

विवृद्धः साध्रते कृच्छ्रादसाध्रो वापि जायते ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकः ।

संख्या द्रव्याणि दोषाश्च हेतवः पूर्व्वलक्षणम् ।

रूपाण्युपद्रवाश्चोक्ताः कुष्ठानां कौष्ठिके पृथगिति ॥ १७ ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने.

कुष्ठनिदानं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

(शोषनिदानम् ।)

अथातः शोषनिदानं व्याख्यास्याम इति

ह साह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु चत्वारि शोषस्यायतनानि भवन्ति, तद्यथा
साहसं सन्धारणं क्षयोविप्रमाशनमिति ॥ २ ॥

तत्र साहसं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः ।
अथ पुरुषो दुर्बलः सन् बलवता सह विगृह्णाति, महता वा
धनुषा व्यायच्छति, जल्पतिचाप्यतिमात्रं, अतिमात्रं वा भार-
मुद्वहत्यपसु वा प्रवते चातिद्वरमुत्सादनपदाघातने वाति-
प्रगाढमुपसेवते, अतिविप्रकृष्टं वाध्वानं द्रुतमभिपतत्यभिहन्यते
वान्यद्वा किञ्चिदेवंविधं विप्रममतिमात्रं वा व्यायामजातमार-
भते, तस्यातिमात्रेण कर्मणोरः क्षणप्रते । तस्योरः क्षतमुपप्रवते
वायुः । स तत्रावस्थितः श्लेष्माणमुरःस्यमुपसंगृह्य पित्तञ्च
द्वेषयन् विहरतूर्द्ध्वमधस्तिर्यग्रक्ष । तस्य योऽंशः शरीर-

सन्धीनाविशति तेनास्य जृम्भाङ्गमर्दो ज्वरश्चोपजायते ।
यस्त्वामाशयमभ्युपैति तेनास्य च वर्चोभिद्यते । यस्तु हृद्रथमा-
विशति तेन रोगा भवन्तुारखाः । यो रसं नां तेनास्यारोचकश्च ।
यः कण्ठमभिप्रपद्यते कण्ठस्तेनोद्धंयते स्वरश्चावसौदति । यः
प्राणवहानि स्त्रीतांस्थन्वेति तेन श्वासः प्रतिस्थायश्च जायते ।
यः शिरस्यवतिष्ठते शिरस्तेनोपहन्यते । ततः क्षणनाच्चैवोरसो
विषमगतित्वाच्च वायोः कण्ठस्य चोद्धंसनात्, कासः सततमस्य
संजायते । स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते सशोणितं निष्ठीवति
शोणितगमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते । एवमेते साहसप्रभवाः
साहसिकमुपद्रवाः स्पृशन्ति, ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवै-
रुपद्रुतः शनैः शनैरेवोपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमान्
बलमात्मनः समीक्ष्य तदनुकूपानि सर्व्वकर्म्मणारभेत कर्त्तुम् ।
बलसमाधानं हि शरीरं शरीरमूलश्च पुरुष इति ॥ ३ ॥

भवन्ति चात्र ।

साहसं वर्ज्जयेत् कर्म्म रक्षन् जीवितमात्मनः ।

जीवन् हि पुरुषस्त्विष्टं कर्म्मणः फलमश्नुते ॥ ४ ॥

अथ सन्धारणं, शोषस्थायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्या-
स्यामः । यदा पुरुषो राजसंमीपे भर्त्तुः समीपे वा गुरोर्वा
पादमूलेऽन्यतमं सतां वा समाजं स्त्रीमध्यं बानुं प्रविश्य, यानै-
र्वाप्युच्चावच्चैर्गच्छन् भयात् प्रसङ्गात् क्रीमत्त्वाद् घृणित्वाद्वा
निरुणद्धागतान् बानुंमूलपुरीषवेगान्; ततस्तस्य सन्धारणाद्
वायुः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितः पित्तं श्लेष्माणौ समुदौ-
र्य्योर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च विहरति । ततश्चांशविशेषेण पूर्व्ववत्

शरीरावयवविशेषं प्रविश्य शूलं जनयति, भिनत्ति पुरीषमुच्छो-
षयति वा, पार्श्वे चातिरुजत्यंसावमृद्भाति, कण्ठमुरश्चावधमति,
शिरश्चोपहन्ति, कासं श्वासं ज्वरं स्वरमेदं प्रतिश्यायं चोपजन-
यति । ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवरूपद्रुतः शनैः शनैरुप-
शुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरेष्वेव योग-
क्षेमकरेषु प्रयतेत विशेषेण । शरीरं ह्यस्य मूलं, शरीरमूलश्च
पुरुषो भवतीति ॥ ५ ॥

भवति चात्र ।

सर्व्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।

तदभावे हि भावानां सर्व्वभावं शरीरिणाम् ॥ ६ ॥

क्षयः शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः । यदा
पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिन्तापरिगतहृदयो भवतीर्षोत्कण्ठाभय-
क्रोधादिभिर्वा समाविश्यते, क्लृणो वा सन् रुक्षान्नपानसेवी
भवति, दुर्ब्बलप्रकृतिरनाहारो वाप्यल्पाहारो वा भवति,
तदा तस्य हृदयस्थायी रसः क्षयमुपैति, स तस्योपक्षयात् शोषं
प्राप्नोति, अप्रतीकाराच्चानुबध्यते यत्क्षणां यथोपदेक्ष्यमानेन ।
यदा वा पुरुषोऽतिप्रहर्षादतिप्रसक्तभावात् स्त्रीष्वतिप्रसङ्गमार-
भते, तस्यातिप्रसङ्गाद्रेतः क्षयमेति, क्षयमपि चोपगच्छति
रेतसि मनःस्त्रीभ्योनैवास्य निवर्त्तते, तस्य चातिप्रणीतसङ्कल्पस्य
मैथुनमापद्यमानस्य न शुक्रं प्रवर्त्तते अतिमात्रोपक्षीणरेत-
स्त्वात् । तथास्य वायुर्व्यायच्छमानसौव धमनीरनुप्रविश्य
शोणितवाहिनीस्ताभ्यः शोणितं प्रच्यवावयति, तच्छुक्रक्षयादस्य
पुनः शुक्रमार्गेण शोणितं प्रवर्त्तते वातानुसृतलिङ्गम् ।

अथास्य शुक्रक्षयात् शोणितप्रवर्त्तनाच्च सन्धयः शिथिलौ-
भवन्ति, रौक्ष्यमपि चाखोपजायते, भूयः शरीरं दौर्बल्य-
माविशतीति वायुः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितोऽरसिकं
शरीरमनुसर्पन् उदीर्य श्लेष्मपित्ते, परिशोषयति मांस-
शोणिते, प्रक्ष्रावयति श्लेष्मपित्ते, संरुजति पार्श्वे चावगृह्णा-
त्यंसौ, कण्ठमुद्धंसयति, शिरः श्लेष्माणमुपक्लिष्य परिपूरयति
श्लेष्माणान्, सन्धौश्च प्रपीडयन् करोत्यङ्गमर्दरोचकाविपाकान्,
पित्तश्लेष्मोत्क्लेशात् प्रतिलोमगत्वाच्च वायुर्ज्वरं कासं श्वासं
स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति । स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते
शोणितं निष्ठैवति शोणितगममाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते ।
ततः सोऽप्युपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति ।
तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरमनुरक्षन् शुक्रमनुरक्षेत् ।
परा हेतुषा फलनिर्वृत्तिराहारसेति ॥ ७ ॥

भवति चात्र ।

आहारस्य मरं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः ।

क्षयोक्ष्यस्य बहूनं रोगान् मरणं वा नियच्छति ॥ ८ ॥

विषमाशनं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः ।
यदा पुरुषः पानाशनमभ्यलेह्योपयोगान् प्रकृतिकरणरुशि-
संयोगदेशकालोपयोगसंस्थोपशयविषमानुपसेवते, तदा तस्य
तेभ्यो वातपित्तश्लेष्माणो वैषम्यमापद्यन्ते । ते विषमाः
शरीरमनुसृत्य यदा स्रोतसां मुखानि प्रतिवार्यावतिष्ठन्ते, तदा
जन्तुयैद् यदाहारजातमाहरति तत् तन्मूषपुरीषमेवोपजायते
भूयिष्ठं, नान्यस्तथा शरीरधातः, स प्ररौषोपप्रवृत्तयति ।

तस्माच्छुध्यती विशेषेण पुरीषमसुरक्ष्यं तथानोषामतिक्रमशुद्ध-
नानां । तस्यानाप्यायमानस्य विषमाशनोपचितदोषाः पृथक्
पृथगुपद्रवैर्युञ्जन्तोभूयः शरीरमुपशोषयन्ति ॥ ९ ॥

तत्र वातोह्यस्य शिरःशूलमङ्गमहं कण्ठोद्धंसनं पार्श्वसंरो-
जनमंसावमहं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति । पित्तं पुन-
र्ज्वरमतिसारमन्तर्दाहञ्च । श्लेष्मा तु प्रतिश्यायं शिरसो-
गुरुत्वमरोचकं कासञ्च । स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं
निष्ठीवति शोणितगमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते । एवमेते
विषमाशनोपचितास्रयो दोषा राजयक्ष्माणमभिनिर्वर्त्तयन्ति ।
स तैरुपशोषणैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैः शुध्यति । तस्मात्
पुरुषोमतिमान् प्रकृतिकरणराशिसंयोगदेशकालोपयोगसंस्थोप-
शयादविषममाहारमाहरेदिति ॥ १० ॥

भवति चात्र ।

हिताशी स्यान्मिताशी स्यात् कालभोजी जितेन्द्रियः ।

पश्यन् रोगान् बहून् कष्टान् बुद्धिमान् विषमाशनात् ॥ ११ ॥

एवमेतैश्चतुर्भिः शोषस्थायतनैरुपसेवितैर्जन्तोर्वातपित्त-
श्लेष्माणः प्रकोपमापद्यन्ते । ते प्रकुपिता नानाविधोपद्रवैः
शरीरमुपशोषयन्ति । तं सर्वरोगाणां कष्टतमत्वात् राज-
यक्ष्माणसाचक्षते भिषजः । यस्माद्वा पूर्वमासीद् भगवतः
संमखोद्गुरजस्यं तस्माद्राजयक्ष्मेति ॥ १२ ॥

अस्यमानि पूर्वसूपाणि भवन्ति । तद्वयथा प्रतिश्यायः
क्षवथुरभीक्ष्णं श्लेष्मप्रसेको मुखमाधुर्यमनन्नाभिलाषः, अन्न-
काले चायासो दोषदर्शनञ्चादोषेष्वल्पदोषेषु वा भावेषु
पावोदकान्नसूपापूपोपदंशपरिवेशकेषु, भुक्तवतोऽप्यस्य चक्ष्मास-

स्तथोद्धेखनमप्याहारस्यान्तरान्तरा, मुखस्य पादयोश्च शोषः,
पाणयोश्चावेक्षणमत्यर्थमक्ष्णोः श्वेतावभासताचातिमात्रं वाह्योश्च
प्रमाणजिज्ञासा, स्त्रीकामता, निर्द्विष्टित्वं, वीभत्सदर्शनता
चाह्य काये । स्वप्ने चाभीक्षणं दर्शनमनुदकानामनुदकस्थानानां,
शून्यानाञ्च ग्रामनगरनिगमजनप्रदानाम्, शुष्कदग्धभग्ना-
नाञ्च वनानां, कटंकलासमयूरवानरशुकसर्पकाकोलूकादिभिः
स्पर्शनमधिरोहणं वा वराहोष्ट्रखरैः, केशास्थिभस्मतुषाङ्गार-
राशीनाञ्चाधिरोहणमिति शोषपूर्वकूपाणि भवन्ति ॥ १३ ॥

अत ऊर्ध्वं एकादश रूपाणि तस्य भवन्ति । तद्यथा
शिरसः प्रतिपूर्णत्वं, कासः श्वासः स्वरभेदः श्लेष्माणश्छर्दनं
शोणितष्ठीवनं पाश्वसंरोजनममंसावमर्द्दीं ज्वरोऽतिसारोऽरो-
चकश्चेत्येकादश रूपाणि भवन्ति ॥ १४ ॥

तत्रापरिचीणमांसशोणितो बलवानजातारिष्टः सर्व्वैरपि
शोषलिङ्गैरुपद्रुतः साध्यो ज्ञेयः । बलवानुपचितो हि सहत्वाद्
व्याध्यौषधबलस्य कामं सुबहुलिङ्गोऽपि स्वल्पलिङ्ग एव मन्तव्यः ।
दुर्बलन्तुतिक्षौणबलमांसशोणितमल्पलिङ्गमजातारिष्टमपि बहु-
लिङ्गं जातारिष्टञ्च विद्यादसहत्वाद् व्याध्यौषधबलस्य, तं
परिवर्जयेत्, क्षणेनैव हि प्रादुर्भावन्तारिष्टान्यनिमित्तत-
श्चात्यारिष्टप्रादुर्भावं इति ॥ १५ ॥

तत्र श्लोकः ।

समुत्थानञ्च लिङ्गञ्च यः शोषस्यावबुध्यते ।

पूर्वरूपञ्च तत्त्वेन स राज्ञः कर्तुमर्हतीति ॥ १६ ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने

शोषनिदानं षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

(उन्माद-निदानम् ।)

अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु पञ्चीन्मादा भवन्ति । तद्यथा वातपित्तकफ-
सन्निपातागन्तुनिमित्ताः ॥ २ ॥

तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः पुरुषाणामेवंविधानां क्षिप्रमभि-
निर्व्वैत्तेन्ते । तद्यथा भौरूणामुपक्रिष्टत्वानामुत्सन्नदोषाणां
समलविकृतोपहितान्यनुचितान्याहारजातानि वैषम्ययुक्ते-
नोपयोगविधिनोपयुञ्जानानां, तन्त्रप्रयोगमपि विषममाचरता-
मन्याश्च शरीरचेष्टा विषमाः समाचरताम्, अतुरपक्षीणदेहानां
व्याधिवेगसमुद्भ्रामितोपहतमनसां वा, कामरागक्रोधलोभ-
हर्षभयमोहायासशोकचिन्तोद्दिगादिभिर्भूयोऽभिघाताभ्याहतानां
कायनसुपहते बुद्धौ च प्रचलितायाम्, अतुरदीर्णत्वाद्दोषाः
प्रकुपिता हृदयमुपसंस्थत्य मनोवहानि स्रोतांस्त्रावृत्य जनयन्त-
न्मादम् । उन्मादं पुनर्मनोबुद्धिसंज्ञाज्ञानस्मृतिभक्तिशीलचेष्टा-
चारविभ्रंशं विद्ध्यात् ॥ ३ ॥

तत्सेप्रमानि पूर्व्वरूपाणि भवन्ति । तद्यथा—शिरसः
शून्यता चक्षुषोराकुलता स्वनश्च कर्णयोरुच्छ्वासाधिक्यमास्य-
संस्वेपणम्, अनन्नाभिलाषारोचकाविपाकाश्च हृदयहो ध्याना-
याससम्भोहोद्दिगाश्चास्थाने, सततञ्च लोमहर्षो ज्वरश्चाभीक्ष्ण-

मभीक्ष्णमुन्मत्तचित्तत्वमर्हिताकृतिकरणमुन्मर्दितञ्च व्याधेः,
स्वप्ने चाभीक्ष्णं दर्शनं भ्रान्तचलितानवस्थितानाञ्च रूपाणा-
मप्रशस्तानाम्, तिलपौडकचक्राधिरोहणं, वातकुण्डलिकाभि-
श्चोन्मथनं, मज्जनञ्च कलुषान्मसामावर्त्ते, चक्षुषोश्चापसर्पणमिति
दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्व्वरूपाणि भवन्ति ॥ ४ ॥

ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिरेव । तत्रेदमुन्मादविशेष-
विज्ञानं भवति । तद्यथा परिषरणमजस्रमक्षिभ्रुवोष्ठांसहन्व-
यहस्तपादाङ्गविक्षेपश्चाकस्मात्, सततमनियतानाञ्च गिरा-
मुत्सर्गः फेनागमश्चाभ्यात्; अभीक्ष्णं स्मितहसितनृत्यगीत-
वादित्रसंप्रयोगाश्चास्थाने, वीणावंश शङ्खशस्पतालशब्दानुकरणं-
मसाम्ना, यानञ्चायानैरलङ्करणञ्चानलङ्कारिकैर्द्रवैः, लोभ-
श्चाभ्यवहार्येष्वलब्धेषु लब्धेषु चावमानः । तीव्रत्वं मातृसूर्यं
कार्शं पारुष्यमुत्पिण्डतारुणाक्षता वातोपशयविपर्य्यासादनु-
पशयता चेति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ५ ॥

अमर्षः क्रोधः संरम्भश्चास्थाने, शस्त्रलोष्ट्रकषाकाष्ठमुष्टिभि-
श्चाभिहननं स्वेषां परेषां वा, अभिद्रवणं, प्रच्छायशीतोद-
कान्नाभिलाषश्च, सन्तापश्चातिवेलं, तास्रहरितहारिद्रस्तब्धा-
क्षता, पित्तोपशयविपर्य्यासादनुपशयता चेति पित्तोन्माद-
लिङ्गानि भवन्ति ॥ ६ ॥

स्थानमेकदेशे, तूष्णीन्भावोऽल्पशश्चक्रमणं, लालासिंघाण-
स्रवणमनन्नाभिलाषोरहःकामता च, वीभत्सत्वं शौचद्वेषः
स्वप्नित्यतां प्रव्यंशुश्चानने शुक्रस्तिमितमलोपदिग्धाक्षत्वं
श्लेष्मोपशयविपर्य्यासादनुपशयता चेति श्लेष्मोन्मादलिङ्गानि
भवन्ति ॥ ७ ॥

विदोषलिङ्गसन्निपातेतु सान्निपातिकं विद्यात् तमसाध्य-
मित्याचक्षते कुशलाः ॥ ८ ॥

साध्यानान्तु तयाणां साधनानि स्नेहस्वेदवमनविरेचना-
स्थापनानुवासननस्तः कर्म्मधूमधूपनाञ्जनावपीडप्रधमनाभ्यञ्जन-
प्रदेह-परिषेकानुलेपन-वधवन्धनावरोधन-विवासन-विस्मापन-
विस्मारणापतर्पणसिराव्यधनानि । भोजनविधानञ्च यथास्वं
युक्ता । यच्चान्यदपि किञ्चिन्निदानविपरीतमौषधं कार्या
तत् स्यादिति ॥ ९ ॥

भवति चात्र ।

उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्भिषगुत्तमः ।

अनेन विधियुक्तेन कर्म्मणा यत् प्रकीर्तितमिति ॥ १० ॥

यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्वकूपलिङ्ग-
वेदनोपशयविशेषसमन्वितोभवतुग्रन्मादः, तमागन्तुकमाचक्षते ।
केचित् पुनः पूर्वकृतं कर्म्माप्रशस्तमिच्छन्ति तस्य निमित्तं,
तत्र च हेतुः प्रज्ञापराध एवेति भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेय उवाच ।
प्रज्ञोपराधादयं देवर्षिपितृगन्धर्व्वयक्षराक्षसपिशाचगुरुवृद्ध-
सिद्धाचार्य्यपूजगानवमत्याहितान्याचरति, अनदा किञ्चिदेवं-
विधं कर्म्माप्रशस्तमारभते । तमात्मनोपहतमुपघ्नन्तो देवादयः
कुर्व्वन्तुग्रन्मत्तं ॥ ११ ॥

तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुकोन्मादेन पुरस्कृतस्यैमानि
पूर्व्वरूपाणि भवन्ति । तद्वयथा देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसा-
रुचित्वं कोपनत्वं नृशंसाभिप्रायतारतिरोजोवर्णच्छायाबल-
वपुषाञ्जोपतप्तिः । स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्तृसनं प्रवर्त्तनञ्चे-

त्यागन्तुनिमित्तस्योन्मादस्य पूर्वरूपाणि भवन्ति । ततोऽनन्तर-
मुन्मादाभिनिर्वृत्तिः ॥ १२ ॥

तत्रायमुन्मादकाराणां भूतानामुन्मादयिष्यतामारम्भविशेषो
भवति । तद्वयथा—अवलोकयन्ती देवां जनयन्तुः उन्मादं, गुरु-
वृद्धसिद्धमहर्षयोऽभिपश्यन्तः, पितरस्तु धर्षयन्तः, स्पृशन्ती
गन्धर्व्वीः, प्रविशन्ती यक्षाः, राक्षसास्तात्मगन्धमाघ्रापयन्तः,
पिशाचाः पुनरावृत्त्या वाहयन्तः ॥ १३ ॥

तस्यैव मानि रूपाणि भवन्ति । तद्वयथा अमर्त्तबलवीर्य-
पौरुषपराक्रमयहणधारणस्मरणवचनज्ञान-विज्ञानान्यनियत-
स्योन्मादकालः ॥ १४ ॥

उन्मादयतिष्यतामपि तु खलु देवर्षिपितृगन्धर्व्वयक्षराक्षस-
पिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां वा एष्वन्तरेष्वभिगमनीयाः पुरुषा
भवन्ति । तद्वयथा पापस्य कर्मणः समारम्भे, पूर्वकृतस्य
कर्मणः परिणामकाले, एकस्य वा शून्यगृहवासे, चतुस्पथा-
धिष्ठाने, सन्ध्यावेलायां, अप्रयतभावे, पर्व्वसन्धिषु वा मिथुनी-
भावे रजस्वलाभिगमने वा, विगुणे, वाध्ययनबलिमङ्गलहोम-
प्रयोगे, नियमव्रतव्रत्तचर्य्यभङ्गे वा, महाहवे वा, देशकुल-
पुरविनाशे वा, महायहोपगमने वा, स्त्रिया वा प्रजननकाले,
विविधभूताशुभाशुचिसंस्पर्शने वा, वसनविरेचनरुधिरंस्त्रावे वा,
अशुचैरप्रयतस्य वा चैत्यदेवायतनाभिगमने वा, मांसमधुतिल-
गुडमदोच्छिष्टे वा, दिग्वाससि वा, निशि नगरनिगमचतु-
ष्पथोपवनशमशानायतनाभिगमने वा, द्विजगुरुसुरपूज्याभिधर्षणे
वा, धर्म्माख्यानव्यतिक्रमे वा, अन्यस्य वा कर्मणोऽप्यशस्तस्यारम्भे
इत्यभिघातकाला व्याख्याता भवन्ति ॥ १५ ॥

विविधन्तु खलून्मादकराणां भूतानामुन्मादने प्रयोजनं
भवति । तद्यथा हिंसारतिरभार्च्चनञ्चेति । तेषां तं प्रयोजन-
विशेषमुन्मात्ताचारविशेषलक्षणैर्विद्यात् । तव हिंसार्थमुन्माद्य-
मानोऽग्निं प्रविशत्यप्सु वा मज्जति स्थलात् स्वर्गवा पतति,
शस्त्रकषाकाष्ठलोष्टमुष्टिभिर्हन्तग्रात्मानमन्यच्च प्राणवधार्थमार-
भते किञ्चित् । तमसाध्यं विद्यात् । साध्यौ पुनर्दावितरौ ।
तयोः साधनानि मन्त्रौषधिमणिमङ्गलवस्तुपहारहोमनियम-
व्रतप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्रायनप्रणिपातगमनादीनि । इत्येवमेते
पञ्चोन्मादा व्याख्याता भवन्ति ॥ १६ ॥

ते तु खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्यविशेषेण च
विभज्यमानाः पञ्च सन्ता इत्येव भवतः । तौ च परस्परं
अनुवर्ध्नीतः कदाचिद् यथोक्तहेतुसंसर्गात् । तयोः संसृष्टमेव
पूर्व्वरूपं भवति संसृष्टमेव लिङ्गञ्च । तवासाध्यसंयोगं साध्या-
साध्यसंयोगं वाऽसाध्यं विद्यात्, साध्यान्तु साध्यसंयोगं । तच्च
साधनं साधनसंयोगमेव विद्यात् इति ॥ १७ ॥

भवन्ति चापि ।

नैव देवा व गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
न चान्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्लिश्यन्ति मानवम् ॥
येत्वेनमनुवर्त्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्मणा ।
न तन्निमित्तः क्लेशोऽसौ न ह्यस्ति कृतकृत्यता ॥
प्रज्ञापराधात् सम्भूते व्याधौ कर्मज आत्मनः ।
नाभिर्गन्धुधौ देवान्पितृन्नापि राक्षसान् ॥
आत्मानमेव मन्येत कर्तारं सुखदुःखयोः ।

तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपदेत् नोन्नसेत् ॥
 देवादीनामुपचितिर्हितानाञ्चोपसेवनम् ।
 ते च तेभ्यो विरोधाश्च सर्व्वमायत्तमात्मनि ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकः ।

संख्या निमित्तं प्रायूपं लक्षणं साध्यता न च ।
 उन्मादानां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रञ्च भाषितम् ॥ १९ ॥
 अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
 उन्मादनिदानं सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

(अपस्मारनिदानम् ।)

अथातोऽपस्मारनिदानं व्याख्यास्याम इति
 ह स्माह भगवानावेयः ॥ १ ॥

इह खलु चत्वारोऽपस्मारा भवन्ति वातघ्नित्तकफसन्निपात-
 निमित्ताः । त एव विधानां प्राणभृतां क्षिप्रमभिनिर्व्वर्त्तन्ते ।
 तद्यथा रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामुद्भ्रान्तविषमब्रह्मदोषाणां,
 समलविकृतोपहितान्यशुचीन्यभ्यवहारजातानि, वैषम्ययुक्ते-
 नोपयोगविधिनोपयुञ्जनानां, तन्त्रप्रयोगमपि च विषममाच-
 रतामन्याश्च शरीरचैष्टा विषमाः समाचरतामनुपक्षीणदेहानां
 वा, दोषाः प्रकुपिता रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामन्तरात्मनः
 श्रेष्ठतममायतनं हृदयमुपसंगृह्योपरि तिष्ठन्ते, तथेन्द्रियायत-

नानि । तत्र तत्र चावस्थिताः सन्ती यदा हृदयमिन्द्रियायतनानि
चेरिताः कामक्रोधलोभमोहहर्षभयशोकचिन्तोद्देगादिभिर्भूयः
सहसाभिपूरयन्ति तदा जन्तुरपस्सरति ॥ २ ॥

अपस्सारं पुनः स्मृतिबुद्धिभ्रतृत्वसंग्रवाद् वीभत्सचेष्टमावस्थिकं
तमः प्रवेशमाचक्षते ॥ ३ ॥

तस्मै मानि पूर्वरूपाणि भवन्ति । तद्वयथा — भ्रूवूदासः
सततमक्ष्णोवैकृतमशब्दश्रवणं लालासिंघानकस्रवणम्, अनन्ता-
भिलषणमरोचकाविपाकौ हृदयग्रहः कुक्षेराटोपो दौर्बल्य-
मङ्गमर्दो मोहस्तमसो दर्शनम्, मूर्च्छाभ्रमश्चाभीक्ष्णं, स्वप्ने च
मदनर्तनव्यधनव्यथनवेपनपतनादीनि, इत्यपस्सारपूर्वरूपाणि
भवन्ति ॥ ४ ॥

ततोऽनन्तरमपस्साराभिनिर्वृत्तिरेव । तत्रेदमपस्सारविशेष-
विज्ञानं भवति ।

तद्वयथा — अभीक्ष्णमपस्सरन्तं क्षणे क्षणे संज्ञां प्रतिलभ-
मानमुत्-पिण्डताक्षमसाम्ना विलपन्तमुदमन्तं फेनमति,
आखातयोवमाविश्रितिरक्तं विषमविनताङ्गुलिमनवस्थितसक्थि-
पाणिपादमरणपरुषश्यावनखनयनवदनत्वचं, अनवस्थितचपल-
परुषरूपदर्शिनं, वातलानुपशयं विपरीतोपशयं वातेनापस्सारितं
विद्यात् ॥ ५ ॥

अभीक्ष्णमपस्सरन्तं क्षणे क्षणे संज्ञां प्रतिलभमानमव-
कूणन्तमास्फालयन्तं भूमिं, हरितहारिद्रताक्षनखनयनवदन-
त्वचं रुधिरोक्षितोपभैरवप्रदीप्तरुषितरूपदर्शिनम् पित्तला-
नुपशयं विपरीतोपशयञ्च पित्तेनापस्सारितं विद्यात् ॥ ६ ॥

चिरादपस्मरन्तं चिराच्च संज्ञां प्रतिलभमानं पतन्तमनति-
विच्छेदतचेष्टं लालामुंदमन्तं शुक्लनखनयनवदनत्वचं शुक्लगुह-
स्निग्धरूपसन्दर्शिनं स्नेहलानुपशयं विपरीतोपशयं च स्नेहलानु-
पस्मारितं विद्यात् ॥ ७ ॥

समवेतसर्व्वलिङ्गमपस्मारं सान्निपातिकं विद्यात् तमसाध-
मापद्यते । इति चत्वारोऽपस्मारा व्याख्याताः ॥ ८ ॥

तेषामागन्तुरनुबन्धो भवतीत्येव कदाचित्, स उत्तरकाल-
मुपदेह्यते । तस्य विशेषविज्ञानं यथोक्तैर्लिङ्गैर्लिङ्गाधिक्यं
दोषलिङ्गानुरूपं किञ्चित् ॥ ९ ॥

हितान्यपस्मारिभ्यस्तीक्ष्णानि चैव संशोधनानुरूपशमनानि
यथास्वं मन्त्रादीनि चागन्तुसंयोगे ॥ १० ॥

तस्मिन् हि दक्षाध्वरध्वसे देहिनां नानादिषु विद्र-
वताम् अभिद्रवणतरणवावनलङ्घनप्लवनादैर्देहविद्योभणैः
मुरा गुल्मोत्पत्तिरभूत् । हविःप्राशात् प्रमेहकुष्ठानां । भयो-
बासशोकैरुन्मादानां । नानाविधभूताशुचिसंस्पर्शादपस्माराणां ।
ज्वरस्तु खलु महेश्वरललाटप्रभवः । तत्पन्ताप्राप्तु रक्तपित्तं ।
अतिव्यवायान्नक्षत्रराजस्य राजयक्ष्मेति ॥ ११ ॥

भवन्ति चात्र ।

अपस्मरति वातेन पित्तेन च कफेन च ।

चतुर्थैः सन्निपातेन प्रत्याखेयस्तथाविधः ॥

साध्यास्तु भिषजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः ।

तौक्ष्णैः संशोधनैश्चैव यथास्वं शमनैरपि ॥

यदा दोषनिमित्तस्य भवतागन्तुरन्वयः ।

तदा साधारणं कर्म प्रवदन्ति भिषग्वराः ॥
 सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वौषधविशेषवित् ।
 भिषक् सर्वामयान् हन्ति नच मोहं समृच्छति ॥
 इति तत्र तदखिलेनोक्तं निदानस्थानमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 निदानार्थकरो रोगो रोगस्यापुत्रपलभ्यते ।
 तद् यथा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ।
 रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चापुत्रपजायते ॥
 म्रौहाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोफ एवच ।
 अर्शोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चापुत्रपजायते ॥
 प्रतिश्यायादथो कासः कासात् संजायते क्षयः ।
 क्षयरोगस्य हेतुत्वे शोषश्चापुत्रपजायते ॥
 ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेतुर्थकारिणः ।
 उभयार्थकरा दृष्टास्तथैवैकार्थकारिणः ॥
 कश्चिद्भि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।
 न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपिच ॥
 एवं कृच्छ्रतमा दृणां दृशन्ते व्याधिसङ्कराः ।
 प्रयोगापरिशुद्धत्वात्तथा चान्योऽन्यसम्भवात् ॥
 प्रयोगः शमयेद्वाधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।
 नासौ विशुद्धः, शुद्धस्तु शमयेद् यो न कोपयेत् ॥ १३ ॥
 एको हेतुरनेकस्य तथैकसैक एव हि ।
 व्याधेरैकस्य चानेका ब्रह्मणा बहवोऽपिच ॥
 ज्वरभ्रमप्रलापाद्या दृशन्ते रक्षहेतुजाः ।
 रक्षेणैकेन चापेको ज्वर एवोपजायते ॥

हेतुभिर्बहुभिश्चैको ज्वरो रक्षादिभिर्भवेत् ।
 रक्षादिभिर्ज्वराद्याश्च व्याधयः सम्भवन्ति हि ॥
 लिङ्गस्यैकमनेकस्य तथैकसैकमुच्यते ।
 बहूनेकस्य च व्याधेर्बहूनां सुखं बहूनि च ॥
 विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः ।
 ज्वरसैकस्य चापैकः सन्तापो लिङ्गमुच्यते ॥
 विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते ।
 लिङ्गैरेतैर्ज्वरश्वासहिक्काद्याः सन्ति चामयाः ॥
 एका शान्तिरनेकस्य तथैकैकस्य लक्ष्यते ।
 व्याधेरेकस्य चानेका बहूनां बह्वत्र एव च ॥
 शान्तिरामाशयोत्यानां व्याधीनां लङ्घनक्रिया ।
 ज्वरसैकस्य चापैका शान्तिर्लङ्घनमुच्यते ॥
 तथा लघ्वशनाद्याश्च ज्वरसैकस्य शान्तयः ।
 एताश्चैव ज्वरश्वासहिक्कादीनां प्रशान्तयः ॥
 सुखसाधनः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते ।
 साधयते कृच्छ्रसाधयस्तु यत्नेन महता पिरात् ॥
 याति नाशे प्रतां व्याधिरसाध्यो याप्यसंज्ञितः ।
 परोऽसंज्ञितः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्येयौऽतिवर्त्तते ॥
 नासाधनः साधयतां याति साधये याति त्वसाधयताम् ।
 पादावचाराद्देवादा यान्ति भावान्तरं गदाः ॥ १४ ॥
 वृद्धिस्थानं च यावस्थां दोषाणामुपलक्षयेत् ।
 सुसूक्ष्मामपि च प्राप्नोति देहाग्निबलचेतसाम् ॥
 व्याधयवस्थाविशेषान् हि ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ।

तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तच्छ्रेयः प्रपद्यते ॥
 प्रायस्त्रिर्यत्रगता दीघाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ।
 तेषान्तु त्वरया कुर्थात् देहाग्निबलकृत् क्रियाम् ॥
 प्रयोगैः क्षपयेद्वातान् सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।
 ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांस्तान् यथास्वं तं हरेद्बुधः ॥ १५ ॥
 ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संयजे ।
 व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानौष्ठानि नामयाः ॥
 विकारः प्रकृतिश्चैव द्वयं सर्व्वं समासतः ।
 तद्वेतुवशं चेतोरभावान्नानुवर्त्तते ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकाः ।

चेतवः पूर्व्वकूपाणि कूपाण्युपशयस्तथा ।
 सम्प्राप्तिः पूर्व्वमुत्पत्तिः सूत्रमात्रं चिकित्सितम् ॥
 ज्वरादीनां विकाराणामष्टानां साध्यता न च ।
 पृथगेकैकशश्चोक्ता चेतुलिङ्गोपशान्तयः ॥
 चेतुपर्यायिनामानि व्याधीनां लक्षणस्य च ।
 निदानस्थानमेतत्तावत् संयजेणोपदिश्यते ॥
 अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
 द्वितीयन्तु निदानस्य स्थानमेतत् समन्वितम् ॥ १७ ॥
 रत्नविशेषकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
 अपञ्चारनिदानमष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति निदानस्थानं सम्पूर्णम् ।

चरक-संहिता।

विमान-स्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

(रसविमानम् ।)

अथातो रसविमानं व्याख्यास्याम इति

ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु व्याधीनां निमित्त-पूर्वरूप-रूपोपशय-संख्या-
प्राधान्यविविधविकल्पबलकालविशेषानभिनिविश्य, रसद्रव्यद्रोष-
विकारभेषज-देश-काल-बल-शरीरसाराष्टात्मात्मसत्त्वप्रकृति-
वयसाम् मानमवहितमनसा यथावज्ज्ञेयं भवति भिषजा,
रसादिमानायत्वात् क्रियायाः । न ह्यमानञ्चो रसादीनां
भिषग् व्यधिनियहसमर्थो भवति, तस्माद्रसादिमानज्ञानार्थं
विमानस्थानमुपदेक्ष्यामीऽग्निवेश ! ॥ २ ॥

तवादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभावान् वक्ष्यामः । रसास्तावत्
खलु षट् मधुराम्ललवणकटुकतिक्तकषायाः । ते सम्यगुपयुज्य-
मानाः शरीरं यापयन्ति मिथ्योपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रको-
पायोपकल्पन्ते । दोषाः पुनस्त्रयो वातपित्तश्लेष्माणः । ते प्रकृति-
भूताः शरीरोपकारका भवन्ति, विकृतिमापन्नाः खलु नाना-
विधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति । तत्र दोषमेकैकं त्रयस्त्रयो
रसा जनयन्ति, त्रयस्त्रयोपशमयन्ति । तद्यथा कटुतिक्त-
कषाया वातं जनयन्ति मधुराम्ललवणास्तु शमयन्ति । कटुम्ल-
लवणाः पित्तं जनयन्ति मधुरतिक्तकषायाः पुनरेनञ्चमयन्ति ।
मधुराम्ललवणाः श्लेष्माणं जनयन्ति कटुतिक्तकषायास्तु नेन च
शमयन्ति । रसदोषसन्निपाते तु ये रसा यैर्दोषैः समान-
गुणाः समानगुणभूयिष्ठा वा भवन्ति ते तानभिवर्द्धयन्ति
विपरीतगुणास्तु खलु विपरीतगुणभूयिष्ठा वा शमयन्तप्रभास्य-
माना इति । एतद् व्यवस्थाहेतोः षट्त्वमुपदिशते रसानां
परस्परेणासंसृष्टानां, त्वित्वञ्चैव दोषाणाम् । संसर्गविकल्प-
विस्तारोऽपि धामपरिषंख्येयत्वात् । तत्र खल्वनेकरसेषु द्वेप्रष्व-
नेकदोषात्यूकेषु च विकारेषु रसदोषप्रभावमेकैकशेन अभि-
समीक्ष्य ततो द्रव्यविकारयोः प्रभावतत्त्वं व्यवस्थेत् । नत्वेवं
खलु सर्व्वम् । अहि विकृतिविषमसमवेतानां नानात्मकानां
परस्परेण चोपहतप्रकृतिकानां, अन्येषु विकल्पनैर्विकल्पि-
तानामव्यवप्रभावानुमानेनैव समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसातुं
शक्यं । तथायुक्तेहि समुदाये समुदायप्रभावतत्त्वमेवोपलभ्य
ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्थेत् । तस्माद्रसप्रभावतश्च

द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभावतश्च विकारप्रभावतश्च तत्त्वमुप-
देक्ष्यामः । तवैष रसप्रभाव उपदिष्टो भवति ॥ ३ ॥

द्रव्यप्रभावं पुनरुपदेक्ष्यामः । तैलं सपिर्मैधूनि वातपित्त-
श्लेष्मप्रशमनानि द्रव्याणि । तत्र तैलं स्नेहोष्णप्रगौरवोपपन्न-
त्वाद् वातं शमयति सततमभ्यस्यमानम्, वातो हि रौक्ष्यशैत्य-
लाघवोपपन्नो विरुद्धगुणी भवति, विरुद्धगुणसन्निपाते हि
भूयसात्प्रमवजीयते, तस्मात्तैलं वातं जयति सततमभ्यस्य-
मानम् । सपिः खल्वेवमेव पित्तं जयति माधुर्यात् शैत्यान्मन्द-
वीर्यत्वाच्च, पित्तं ह्यमधुरमुष्णं तीक्ष्णञ्च । मधु च श्लेष्माणं
जयति रौक्ष्यात्तीक्ष्णात् कषायत्वाच्च, श्लेष्मा हि स्निग्धोमन्दो
मधुरश्चेति विपरीतगुणः । यच्चान्यदपि किञ्चिद्द्रव्यं वातपित्त-
कफेभ्यो गुणतो विपरीतं स्यात्तच्चैतान् जयत्यभ्यस्यमानम् ॥ ४ ॥

अथ खलु त्रीणि द्रव्याणि नाभ्युपयुञ्जीताधिकमनेभ्यो
द्रवैरभ्यस्तद्वयथा पिप्पलीः क्षारं लवणमिति । पिप्पली हि
कटुकाः सत्यो मधुरविपाका गुर्व्यो नात्यर्थं स्निग्धोष्णाः प्रकृ-
दिन्यो भेषजाभिमतश्च । ताः सद्य एव शुभाशुभकारिण्यो
भवन्तप्रापतभद्राः, प्रयोगसमसाङ्गुणादोषसञ्चयानुबन्धाः ।
सततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रकृदित्वात् श्लेष्माणमुत्कृशयन्ति,
ओष्णात् पित्तं, नच वातप्रशमनाय कल्पन्ते, अल्पस्नेहोष्ण-
भावात्, योगवाहिन्यस्तु खलु भवन्ति । तस्मात् पिप्पली-
र्नाभ्युपयुञ्जीत ॥ ५ ॥

क्षारः पुनरौष्णात्तीक्ष्णप्रलवणोपपन्नः क्लेदयति त्वादौ
पश्चादुपशोषयति दहति पचति भिनत्ति संघातं । स पचन-

दहनभेदनार्थमुपयुज्यते । सोऽतिप्रयुज्यमानः केशाक्षिहृदय-
पुंस्त्वोपघातकरः सम्पद्यते, ये हेनन्तु यामनगरनिगमजन-
पदाः सततमुपयुञ्जते, तेऽप्यास्त्रपाण्डराखालित्यपालित्यभाजो
हृदयापकर्त्तिनश्च भवन्ति, तद्यथा प्रायः प्राच्याश्चीनाश्च । तस्मात्
चारं नाभ्युपयुञ्जीत ॥ ६ ॥

लवणं पुनरौष्णप्रतैश्चण्रोपपन्नमनतिगुर्व्वनतिस्त्रिगुमुप-
क्तेदि विसंसनसमर्थमन्नद्रव्यसचिकरमापातभद्रं, प्रयोगसमसा-
ङ्गुणाद्र दोषसञ्चयानुबन्धं, तद्रोचनपचनोपक्तेदनविसंसनार्थ-
मुपयुज्यते । तदत्यर्थमुपयुज्यमानं ग्लानिशैथिल्यदौर्ब्बल्याभि-
निर्वृत्तिकरं शरीरस्य भवति । ये हेनन्तु यामनगरनिगमजन-
पदाः सततमुपयुञ्जते, ते भूयिष्ठं ग्लान्नवः शिथिलमांसशोणिता
अपरिक्षेशसहाश्च भवन्ति, तद्यथा वाल्मीकसौराष्ट्रिकसैन्ध-
वसौवीरकास्तेहि पयसापि सह सदा लवणमश्नन्ति । येऽपौह-
भूमेरतूषरा देशास्तेष्वोषधिवीरुह्रनस्पतिवानस्पत्या न जायन्ते;
अल्पतेजसो वा भवन्ति लवणोपहतत्वात् । तस्मान्नवणं नाभ्यु-
पयुञ्जीत । ये ह्यतिलवणसात्म्याः पुरुषास्तेषामपि खालित्य-
पालित्यानि तथा वलयश्चाकाले भवन्ति । तस्मात्तेषां तस्मा-
त्मातः क्रमेणापगमनं श्रेयः । सात्म्यमपि हि क्रमान्निवर्त्ते-
मानमदोषमल्पदोषं वा भवति ॥ ७ ॥

सात्मान्तु नाम तत् यदात्मनुपशेते, सात्मागार्थो ह्युप-
शयार्थः । तत्त्रिविधं प्रवरावरमध्याविभागेन, सप्तविधञ्च रसैकै-
कत्वेन सर्व्वरसोपयोगाच्च । तत्र सर्व्वरसं प्रवरमवरमेकरसं
मध्यामन्तु प्रवरावरमध्यास्यं । तत्रावरमध्याग्यां सात्माग्यां

सेवितान्यां क्रमेणैव प्रवरमुपपादयेत् सात्मा । सर्व्वरसमपि
द्रव्यं सात्मासुपपन्नं सर्वाण्यहाराविधिविशेषायतनान्यभि-
समीक्ष्य हितमेवानुरुधेयम् ॥ ९ ॥

तत्र खल्विमान्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भवन्ति ।
तद्यथा प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्तृ-
हृमानि भवन्ति ॥ १० ॥

तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः, स पुनराहारौषधद्रव्याणां
स्वाभाविको गुर्व्वादिगुणयोगः, तद्यथा मासमुद्गयोः शूक-
रैणयोश्च । करणं पुनः स्वाभाविकद्रव्याणामभिसंस्कारः ।
संस्कारोहि गुणाधानमुच्यते ते गुणास्तोयाग्निसन्निकर्षशैच-
मन्यनदेशकालवशेन भावनादिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभि-
श्चाधीयन्ते । संयोगः पुनर्द्वयोर्बहुनां वा द्रव्याणां संहतौभावः ।
स विशेषमारभते यं पुनर्नैकैकद्रव्याणारभन्ते । तद्यथा
मधुसर्पिषोर्मधुमत्स्यपयसगञ्च संयोगः । राशिस्तु सर्व्वग्रह-
परिग्रहौ मन्त्राटमात्राफलविनिश्चयार्थः । तत्र सर्व्वखाहारस्य
प्रमाणग्रहणमेकपिण्डेन सर्व्वग्रहः । परिग्रहश्च पुनः प्रमाण-
ग्रहणमेकैकत्वेवाहारद्रव्यानां । सर्व्वस्य ग्रहः सर्व्वग्रहः सर्व्वतो-
ग्रहः परिग्रह उच्यते । देशः पुनः स्थानं, द्रव्याणामुत्पत्ति-
प्रचारौ देशसात्माञ्चाचष्टे । कालोहि नित्यगञ्चावस्थिकश्च ।
तत्रावस्थिको विकारमपेक्षते, नित्यगस्तु खल्वृतुसात्मापेक्षः ।
उपयोगसंस्थोपयोगनियमः, स जीर्णालक्षणापेक्षः । उपयोक्ता
पुनर्यस्तमाहारमुपयुङ्क्ते, यदायत्तमोकसात्मा । इत्यष्टावाहार-
विधिविशेषायतनानि भवन्ति । एषां विशेषाः शुभाशुभफलाः

परस्पररोपकारका भवन्ति, तान् बुभुत्सेत, बुद्ध्वा च हितेप्सुः
स्यात् । नच मोहात् प्रमादाद्वा प्रियमहितमसुखोदकमुपसेव्यं
किञ्चिदाहारजातमन्यदा ॥ ११ ॥

तवेदमाहारविधिविधानमरोगाणामातुराणाञ्च केषाञ्चित्
काले प्रकृतैरेव हिततमं भुञ्जानानां भवति । उष्णं स्निग्धं
मात्रावज्जीर्णं वीर्याविरुद्धमिष्टे देशे दृष्टसर्वोपकरणं नातिद्रुतं
नातिविलम्बितमजल्पन्नहसंस्तनूना भुञ्जीतात्मानमभिसमीक्ष्य
सम्यक् । तस्य च साङ्गणमुपदेह्यामः ॥ १२ ॥

उष्णमश्नीयात् । उष्णं हि भुज्यमानं खदते भुक्तञ्चाग्नि-
मनुदीर्णमुदीरयति क्षिप्रं जरां गच्छति वातञ्चानुलोमयति
श्मश्लानञ्च परिशोषयति, तस्मादुष्णमश्नीयात् ॥ १३ ॥

स्निग्धमश्नीयात् । स्निग्धं हि भुज्यमानं खदते भुक्त-
ञ्चानुदीर्णमग्निमुदीरयति क्षिप्रं जरां गच्छति वातमनुलोम-
यति दृढीकरोति शरीरोपचयं बलाभिवृद्धिञ्चोपजनयति वर्ण-
प्रसादञ्चाभिनिर्व्वर्त्तयति, तस्मात् स्निग्धमश्नीयात् ॥ १४ ॥

मावावदश्नीयात् । मावावदश्च भुक्तं वातपित्तकफान् प्रपीड-
यदायुरेव विवर्द्धयति केवलं सुखं गुदमनुपर्येति नोष्माण-
मुपहन्ताव्यथञ्च परिपाकमेति । तस्मान्मावावदश्नीयात् ॥ १५ ॥

जीर्णेश्नीयात् । अजीर्णं हि भुञ्जानस्याभ्यवहृतमाहारजातं
पूर्व्वसाहारस्य रसमपरिणतमुत्तरेणाहाररसेनोपसृजन् सर्वान्
दोषान् प्रकीपयत्याशु । जीर्णं भुञ्जानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषे-
ष्वग्नौ चोदीर्णं जातायाञ्च बुभूक्षायां विवृतेषु च स्त्रोतसां
मुखेष्वङ्गारे विशुद्धे हृदये विशुद्धे वातानुलोम्ये विस्पृष्टेषु च

वातमूत्रपुरीषवेगेष्वन्यवद्भूतमाहारजातं सर्वं शरीरधातून् प्रद्व-
षदायुरेवाभिवर्द्धयन्ति केवलं, तस्माज्जीर्णेश्चीयात् ॥ १६ ॥

वीर्याविरुद्धमश्नीयात् । अविरुद्धवीर्यमश्नन् हि विरुद्धवीर्या-
हारजैर्विकारैर्नायमुपसृज्यते, तस्माद्वीर्याविरुद्धमश्नीयात् ॥ १७ ॥

इष्टे देशे चेष्टसर्वोपकरणञ्चाश्नीयात् । इष्टे हि देशे
भुञ्जानो नानिष्टदेशजैर्मनोविधातकरैर्भावैर्मनोविधातं प्राप्नोति ।
तथेष्टैः सर्वोपकरणैः, तस्मादिष्टे देशे तथेष्टसर्वोपकरणञ्च
अश्नीयात् ॥ १८ ॥

नातिद्रुतमश्नीयात् । अतिद्रुतं हि भुञ्जानस्य तत्तृक्ष्णनखा-
दनभोजनस्याप्रतिष्ठानं भोज्यदोषसाङ्गणोपलब्धिश्च न नियता,
तस्मान्नातिद्रुतमश्नीयात् ॥ १९ ॥

नानिविलम्बितमश्नीयात् । अतिविलम्बितं हि भुञ्जानो न
दृष्टिमधिगच्छति बहु भुङ्क्ते शीतीभवति आहारजातं विषम-
पाकञ्च भवति, तस्मान्नातिविलम्बितमश्नीयात् ॥ २० ॥

अजल्पन्नहसन् तन्मना भुञ्जीत । जल्पतो हसतोऽन्यमनसो
वा भुञ्जानस्य त एव हि दोषा भवन्ति, य एवातिद्रुतमश्नतः,
तस्मादजल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीत ॥ २१ ॥

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यक् । इदं समोपशेते
इदं नोपशेते इत्येवं विदितं ह्यस्यात्मन आत्मसात्त्वं भवति,
तस्मादात्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यगिति ॥ २२ ॥

भवति चात्र ।

रसान् द्रव्याणि दोषांश्च विकारांश्च प्रभावतः ।

वेद यो देशकालौ च शरीरञ्च स नाभिषक्तः ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विमानार्थो रसद्रव्यदोषरोगाः प्रभावतः ।

द्रव्याणि नातिसेव्यानि विविधं सात्मप्रमेवच ॥

आहारायतनान्यष्टौ भोज्यसाङ्गणमेवच ।

विमाने रससंख्याते सर्व्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने

रसविमानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

(त्रिविधकुक्षीयविमानम् ।)

अथातस्त्रिविधकुक्षीयं विमानं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेदवकाशं शमाहारस्याहारमुपयु-
ञ्जानः । तद्वयश्चैकमवकाशं शं मूर्त्तानामाहारविकाराणामेकं
द्रवाणामेकं पुनर्वातपित्तश्लेष्मणाम् । एतावतीं ह्याहारमात्रा-
मुपयुञ्जानी नामावाहारजं किञ्चिदशुभं प्राप्नोति । नच
केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारस्य कर्तृस्त्रमाहारफलसौष्ठवमवाप्नु-
शक्यं । प्रकृत्यादीनामष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां प्रवि-
भक्तफलकत्वात् । तत्रायं तावदाहारराशिमधिकृत्य मात्रा-
मात्राफलविनिश्चयार्थः प्रकृतः । एतावानेव ह्याहारराशिविधि-
विकल्पो यावन्मात्रावत्त्वममात्रावत्त्वञ्च ॥ २ ॥

तत्र मावावत्त्वं पूर्वमुद्दिष्टं, कुक्ष्यंशविभागेन तद्रभूयो विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः । तद्यथा कुक्षेरप्रपीडनमाहारेण हृदयस्यानवरोधः पाश्र्वयोरविपाटनं नातिगौरवमुदरस्य प्रीणनमिन्द्रियानां क्षुत्पिपासीपरमः स्थानासनशयनगमनो-
च्छ्वासहासासंकथासु सुखानुवृत्तिः । सायं प्रातश्च सुखेन परि-
णमनं बलवर्णोपचयकरत्वञ्चेति मावावतो लक्षणमाहारस्य
भवति ॥ ३ ॥

अमावावत्त्वं पुनर्द्विविधमाचक्षते ह्रीनमधिकञ्चेति ।
तत्र ह्रीनमावमाहारराशिं बलवर्णोपचयचयकरमदृप्तिकरमुदा-
वर्त्तकरमनायुष्यमवृष्यमनोज्ञं मनोबुद्धौन्द्रियोपधातकरं सार-
विधमनमलक्ष्मावहमशीतेश्च वातजानां विकाराणामायतन-
माचक्षते ॥ ४ ॥

अतिमावं पुनः सर्व्वदोषप्रकोपणमिच्छन्ति कुशलाः ।
थो हि, मूर्त्तानामाहारजातानां सौहित्यं गत्वा द्रवैस्तृप्तिमा-
पद्यते, भूयस्तस्यामाशयगता वातपित्तश्लेष्माणोऽभ्यवहारे-
णातिमावेणातिप्रपीड्यमानाः सर्व्वे युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते ।
ते प्रकुपितास्तमेवाहारराशिमपरिणतमाविश्य कुक्ष्ये कदेश-
माश्रिताः विष्टम्भयन्तः सहंसा वायुप्रताराधराश्यां मार्गाभ्यां
प्रच्यावयन्तः पृथक् पृथगिमान् विकारानभिनिर्व्वर्त्तयन्तप्रति-
मावभक्तुः । तत्र वातः शूलानाहाङ्गमर्द्दमुखशोषमूर्च्छाभ्रमा-
श्रिवैषमशिराकुञ्चनसंस्तम्भनानि करोति । पित्तं पुनर्ज्वराति-
सारान्तर्द्वाहदृष्णामदधमप्रलपनानि । श्लेष्मा तु कर्द्द्वरोचका-
विपाकशीतज्वराजस्यगांश्वगौरवाणि ॥ ५ ॥

न खलु केवलमतिमात्रमेवाहारराशिमात्रप्रदोषकारण-
मिच्छन्ति । अपि तु खलु गुरुसूक्ष्मशीतशुष्कविष्टम्भिविदाह-
शुचिविरुद्धानामकालेऽन्नपानानामुपसेवनं, कामक्रोधलोभ-
मोहेर्षाह्रीशोकमानोद्वेगभयोपतप्तमनसा वा यदन्नपानमुप-
युज्यते तदप्याममेव प्रदूषयति ॥ ६ ॥

भवति चात्र ।

मात्रयाप्यभ्यवृत्तं पथ्यं चान्नं न जीर्यति ।

चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखमोहप्रजागरैः ॥ ७ ॥

तं द्विविधमात्रप्रदोषमाचक्षते भिषजो विसूचिकामल-
सञ्च । तत्र विसूचिकामूढं ज्ञाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां
विद्यात् । अलसकमुपदेह्यामः । दुर्बलस्याल्पाग्नेर्बहुस्रिष्मणो
वातमूलपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहुसूक्ष्मशीतशुष्कान्न-
सेविनस्तदन्नपानमनिलप्रपौडितं स्त्रिष्मणा च विवद्वमार्गमति-
मात्रप्रलौनमलसत्वाच्च वह्निर्मुखीभवन्ति । ततश्चूर्द्धप्रतीसार-
वर्ज्यान्त्यामप्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयत्यतिमात्राणि । अतिमात्र-
प्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टांमवद्वमार्गास्त्यर्गं गच्छन्तः कदाचिदेव
केवलमस्य शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्तप्रदस्तमलसकमसाध्यं
ब्रुवते । विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरेवं दोषमात्र-
विषमित्याचक्षते भिषजो विषसदृशल्लिङ्गत्वात् । तत् परम-
साध्यमाशुकारित्वाद् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ ८ ॥

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसौभूतमुद्धेखयेदादौ पायवित्वा
सलक्षणमुष्णं वारि । ततश्चर्द्धेनवर्त्तिप्रणिधानान्यामुपा-
चरेदुपवासयेच्चैनम् ॥ ९ ॥

विसूचिकायान्तु लङ्घनमेवाग्रे विरिक्तवच्चानुपूर्व्यौ ।
 आमप्रदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं पुनर्दोषावलिप्तामाशयं स्ति-
 मितगुरुकोष्ठमनन्नाभिलाषिणमभिसमौह्य पाययेद्दोषशेषपाच-
 नार्थमौषधमग्निसन्बुद्धशार्थञ्च । नत्वेवाजीर्णाशनम् । आम-
 प्रदोषदुर्बलो ह्यग्निर्न युगपद्दोषमौषधमाहारजातञ्च शक्तः
 प्रक्तुं । अपिचामप्रदोषाहारौषध-विभ्रमोऽतिबलत्वादुपरत-
 कायाग्निं सहसैवातुरमबलमतिपातयेत् । आमप्रदोषजानां
 पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवोपरमो भवति । सति त्वनुबन्धे
 कृतापतर्पणानां व्याधीनां नियहे निमित्तविपरीतमपाख्यौषध-
 मातङ्गविपरीतमेवावचारयेद् यथास्वं । सर्व्वेविकाराणामपि
 च नियहे हेतुव्याधिविपरीतमौषधमिच्छन्ति कुशलास्तदर्थ-
 कारि वा । अनुद्विक्तामप्रदोषस्य पुनः परिपक्वदोषस्य दौर्ग-
 चाग्नावभ्यञ्जनास्थापनानुवासनं विधिवत् स्नेहपानञ्च युक्ता
 पयोज्यं प्रसमौह्य दोषदेशभेषजकालबलशरीराहारसात्म्य-
 सत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च सम्यगिति ॥ १० ॥

भवति चात्र ।

अशितं खादितं पीतं लीढञ्च क्व विपच्यते ।

एतत् त्वां धीरं पृच्छामंस्तन्न आचक्ष्व बुद्धिमन् ॥

इत्यग्निवेशप्रमुखैः शिष्यैः पृष्टः पुनर्व्वसुः ।

आचक्ष्वे ततस्तेभ्यो यवाहारो विपच्यते ॥

नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः ।

अशितं खादितं पीतं लीढञ्चात्र विपच्यते ॥

आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् ।

पक्कः सर्वांशयं पश्चाद् धमनीभिः प्रपद्यते ॥ ११ ॥

तत्र ओक्ती ।

तस्य मात्रावतो लिङ्गं फलञ्चोक्तं यथायथम् ।

अमात्रस्य तथा लिङ्गं फलञ्चोक्तं विभागशः ॥

आहारविधायतनानि चाष्टौ

सम्यक् परीक्ष्यात्महितं विदध्यात् ।

अन्यश्च यः कश्चिदिहास्ति मार्गो

हितोपयोगेषु भजेत तच्च ॥ १२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते त्रिविधकुक्षीय-

विमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

(जनपदोद्धंसनीयविमानम् ।)

अथातो जनपदोद्धंसनीयं विमानं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

जनग्रहमुण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराधुप्रभिते काम्पिल्य-
राजधान्यां भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽन्तेवासिगण-परिवृतः
पश्चिमे वर्त्ममासे गङ्गातीरे वनविचारमनुविचरन् शिष्य मग्नि-
वेशमब्रवीत् । दृश्यन्ते हि खलु सौम्य नक्षत्रग्रहगणचन्द्रसूर्या-
निलानलानां दिशाञ्च प्रकृतिभूतानामृतुवैकारिका भावाः ।
अचिरादितो भूरपि न यथावद्रसवीर्यविपाकप्रभावभोषधीनां

प्रतिविधास्यति तद्वियोगाच्चातङ्कप्रायता नियता । तस्मात् प्रागुद्धंसात् प्राक्च भूमेर्विरसीभावादुद्धर सौम्य भैषज्यानि यावन्मोपहतसर्वीर्यं विपाकप्रभावानुपयोक्त्यामहे । ये चास्नाननुकाङ्क्षन्ति यांश्च वयमनुकाङ्क्षामः । नहि सम्यगुद्धृतेषु सौम्य भैषज्येषु सम्यग् विहितेषु सम्यक्चावचारितेषु जनपदोद्धंसकराणां विकाराणां किञ्चित्प्रतीकारगौरवं भवति ॥ २

एवं वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच उद्धृतानि खलु भगवन् भैषज्यानि सम्यग् विहितानिच सम्यगवचारितानि च । अपितु खलु जनपदोद्धंसनमेकेनैव व्याधिना युगपदसमानप्रकृत्याहारदेहबलसात्मासत्त्ववयसां मनुष्याणां कक्षाद् भवति ॥ ३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेय एवमसामान्यवतामर्ष्यभिरग्निवेश प्रकृत्यादिभिर्भावैर्मनुष्याणां येऽनेन भावाः सामान्यास्त्वहैगुण्यात् समानकालाः समानलिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिर्वृत्तैरमाना जनपदमुद्धंसयन्ति । ते तु खल्विमे भावाः सामान्या जनपदेषु भवन्ति, तद्वयथा वायुरुदकं देशः काल इति ॥ ४ ॥

तत्र वातमेवंविधमनारोग्यकरं विद्यात् । तद्वयथा—ऋतुविषममतिस्तिमितमतिचलमतिप्ररुषमतिशीतमतृष्णमतिरुक्षमत्यभिथन्दिन-मतिभैरवारावमतिप्रतिहत-परस्परगतमतिकुण्डलिनमसात्मागन्धवास्पसिकतापांशुधूमोपहतमिति ॥ ५ ॥

उदकं खल्वत्यर्थं विकृतगन्धवर्णरसस्पर्शवत् क्तेद्वहुलमपक्रान्त-जलचरविहङ्गमुपक्षीण-जलाशयमप्रीतिकरञ्चापगतगुणं विद्यात् ॥ ६ ॥

देशं पुनः प्रकृतिविकृतवर्णगन्धरसस्पर्शं क्लेदबहुलमुप-
 सृष्टं सरीसृपव्यालमशकशलभमक्षिकामूषिकोलूकशशाशानिक-
 शकुनिजम्बुकादिभिस्तृणोलूपोपवनवन्तं प्रतानादिबहुलमपूर्व-
 वदवपतितशुष्कनष्टशस्यं धूस्रपवनञ्च प्रध्मातपतविगण-
 मुत्क्रुष्टश्वगणमुद्गान्तव्यथितविविधमृगपर्क्षिसङ्गमुत्सृष्टनष्टधर्म-
 सत्यलज्जाचारशीलगुणजनपदं शश्वत्क्षुभितोदीर्णसलिलाशयं
 प्रततोल्कापातनिर्घातभूमिकम्पं च प्रतिभयावाररूपम् रुक्ष-
 तांघ्राणसिताभजालसंवृतार्कचन्द्रतारकमभीक्ष्णं सम्भ्रमोद्देग-
 मिव सवासरुदितमिव सतमस्कमिव गुह्यकाचरितमिवाक्र-
 न्दितशब्दबहुलञ्चाहितं विद्यात् ॥ ७ ॥

कालन्तु खलु यद्यर्तुलिङ्गाद् विपरीतलिङ्गमतिलिङ्गं हीन-
 लिङ्गञ्चाहितमेव व्यवसेत् ॥ ८ ॥

इमानेवं दोषयुक्तांश्चतुरोभावान् जनपदोद्धंसकरान् वदन्ति
 कुशलाः । अतोऽन्यथाभूतांस्तु हितानाचक्षते । विगुणेष्वपितु
 खलु जनपदोद्धंसकरेषु भावेषु भेषजेनैवोपपाद्यमानानामभयं
 भवति रोगेभ्य कृति ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र ।

त्रैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलाम्भसाम् ।

गरौयस्त्वं विश्लेषेण हेतुमत्सु प्रचक्षते ॥

वाताज्जलं जलाद्देशं देशात् कालं स्वभावतः ।

विद्यादपरिहार्यत्वाद्गरौयः परमार्थवित् ॥

वायादिषु यथोक्तानां दोषाणान्तु विशेषवित् ।

प्रतिकारस्य सौकर्ये विद्याज्ञाघबलंक्षणम् ॥

चतुर्ध्वं पि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः ।
 भेषजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥
 येषां न मृत्युप्रसामान्यं सामान्यं न च कर्मणाम् ।
 कर्म पञ्चविधं तेषां भेषजं परमुच्यते ॥
 रसायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते ।
 शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः पूर्वमुद्धृतैः ॥
 सत्यं भूते दया दानं बलयो देवतार्चनम् ।
 सदृत्तस्यानुवृत्तिश्च प्रथमो गुप्तिरात्मनः ॥
 हितं जनपदानाञ्च शिवानामुपसेवनम् ।
 सेवनं ब्रह्मचर्याख्यं तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥
 संकथा धर्मशास्त्राणां महर्षीणां जितात्मनाम् ।
 धार्मिकैः सात्विकैर्नित्यं सहाय्या वृद्धसम्मतैः ॥
 इत्येतद् भेषजं प्रोक्तमायुषः परिपालनम् ।
 येषामनियतो मृत्युस्तस्मिन् काले सुदारुणे ॥ १० ॥

इति श्रुत्वा जनपदोद्ध्वंसने कारणानि पुनश्चापि भगवन्त-
 मात्रेयमग्निवेश उवाच । अथ भगवन् कुतो मूलमेषां वाय्वा-
 दीनां वैगुण्यमुत्पद्यते येनोपपन्ना जनपदमुद्ध्वंसयन्तीति ॥ ११ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः सर्वेषामप्यग्निवेश वाय्वादीनां
 वैगुण्यमुत्पद्यते यत्तस्य मूलमधर्मः । तन्मूलञ्चास्तु कर्म
 पूर्वकृतं, तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एव । तद्यथा यदा वै देश-
 नगरनिगमजनपदप्रधाना धर्ममुत्क्रम्याधर्मेण प्रजां प्रवर्तयन्ति,
 तदाश्रितोपाश्रिताः पौरजनपदा व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्म-
 मभिवर्द्धयन्ति । ततः क्षीयधर्मः प्रसभं धर्ममन्तर्हस्ये ततस्ते-

न्तर्हितधर्माणो देवताभिरपि त्यज्यन्ते । तेषां तथाविधान्त-
र्हितधर्माणामधर्मप्रधानानामपक्रान्तदेवतानामृतवो व्याप-
द्यन्ते । तेनापो यथाकालं देवो वर्षति न वा वर्षति विवृतं वा
वर्षति, वाता न सम्यग्भिवान्ति, क्षितिर्व्यापद्यते, सलिला-
नुपशुष्यन्ति, ओषधयः स्वभावं परिहायापद्यन्ते विवृतिं,
तत उड्गंसन्ते जनपदाः स्पर्शान्यवहार्यदोषात् ॥ १२ ॥

तथा शस्त्रप्रभवस्यापि जनपदोड्गसंस्थाधर्म एव हेतु-
र्भवति । येऽतिप्रवृद्धलोभक्रोधमानास्ते दुर्बलानवमत्यात्मस्वजन-
परोपघाताय शस्त्रेण परस्परमभिक्रामन्ति, परान् वाभि-
क्रामन्ति परैर्वाभिक्रम्यन्ते रक्षोगणादिभिर्वा, विविधभूत-
सङ्घैस्तमधर्ममन्यद्वाप्यपचारान्तरमुपलभ्याभिहन्यन्ते ॥ १३ ॥

तथाभिशापप्रभवस्याप्यधर्म एव हेतुर्भवति । ये लुप्त-
धर्माणो धर्मादपेतास्ते गुरुवृद्धसिद्धिर्षिपूज्यानवमत्याहितान्या-
चरन्ति । ततस्ताः प्रजा गुर्वीदिभिरभिशप्ता भस्मतामुपयान्ति ।
प्रागप्यभूदनेकपुरुषकुलविनाशाय । नियतप्रत्ययोपलम्भान्निय-
ताश्च परेऽनियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्च परे । प्रागपि चा-
धर्मादृते नाशुभोत्पत्तिरन्यतोऽभूत् ॥ १४ ॥

आद्रिकाले ह्यदिति सुतसमौजसोऽतिविमलविपुलप्रभावाः
प्रत्यक्षदेवदेवर्षिधर्मगच्छविधिविधानाः शैलसारसंहतस्थिर-
शरीराः प्रसन्नवर्णेन्द्रियाः पवनसमबलजवपराक्रमाश्चारुस्फिचो-
ऽभिरूपप्रमाणाकृतिप्रसादोपचयवन्तः सत्याजैवानृशंसदान-
दमनियमंतपउपवासब्रह्मचर्य्यव्रतपरा व्यपगतभयरागद्वेष-
मोहलोभक्रोधशोकमानरोगनिद्रातन्द्राम्भमक्रमालस्य-परियहास

पुंषा बभूवुरमितायुषः । तेषामुदारसत्वगुणैः कर्मणां धर्मा-
णामचिन्तात्वात् रसवीर्यविपाकप्रभावगुणसमुद्भूतानि प्रादु-
र्बभूवुः शब्दानि सर्व्वगुणसमुद्भूतत्वात् पृथिव्यादीनां कृतयुग-
खादौ ॥ १५ ॥

अश्रूयति तु कृतयुगे केषाञ्चिदत्यादानात् साम्प्रन्निकानां
शरीरगौरवमासीत् । सत्वानां गौरवात् श्रमः श्रमादालस्य-
मालस्यत् सञ्चयः सञ्चयात् परियहः परियहाज्जोभः प्रादु-
रासीत् कृते । ततस्त्रेतायान्तु लोभादभिद्रोहोऽभिद्रोहाद-
नृतवचनमनृतवचनात्, कामक्रोधमानवेषपादथाभिघातभय-
तापशोकचिन्तोद्देशादयः प्रवृत्ताः । ततस्त्रेतायां धर्मपादोऽ-
न्तर्धानमगमत् । तस्यान्तर्धानाद् युगवर्षप्रमाणस्य पादज्ञासः,
पृथिव्यादेर्गुणपादप्रणाशोऽभूत् । तत्प्रणाशकृतश्च शब्दानां
स्त्रेहवैमल्यरसवीर्यविपाकप्रभावगुणपादभ्रंशः । ततस्तानि
प्रजाशरीराणि हीनगुणपादैर्हीयमानगुणैश्चाहारविकारैरयथा-
पूर्व्वमुपहृन्ममानुष्मिमासतपरीतानि प्राग्वाग्धिभिर्ज्वरादिभि-
राक्रान्तान्यतः प्राणिनो ज्ञासमवापुरायुषः क्रमश इति ॥

भवतश्चात्र ।

युगे युगे धर्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।

गुणपादश्च भूतानामेवं लोकः प्रलीयते ॥

सम्बत्सरशते पूर्णे याति सम्बत्सरः क्षयम् ।

देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते ॥ १६ ॥

इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुवृत्तौ भवति । एवं वादिनः
भगवन्तमावेयमग्निवेश उवाच । किन्नु खलु भगवन् नियत-
कालप्रमाणमायुः सर्व्वं न वेति ॥ १७ ॥ तं भगवानुवाच ।

इहाग्निवेश भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते ।
 देवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् ॥
 देवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पूर्वदैहिकम् ।
 स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् ॥
 बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः ।
 दृष्टं हि विविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ॥
 तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य ससुखस्य च ।
 नियतस्यायुषो हेतुर्विपरितस्त्य त्रेतरा ॥

मध्यमा मध्यमसेष्टा कारणं शृणु चापरम्
 देवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥
 देवेन चेतरेत् कर्म विशिष्टेनोपहन्यते ।
 दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ॥
 कर्म किञ्चित् क्वचित् काले विपाके नियतं महत् ।
 किञ्चित्त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥ १८ ॥

तस्मादुभयदृष्टत्वात्तदेकान्तग्रहणमसाधुनिदर्शनमपि चावो-
 दाहरिष्यामः । • यदि हि नियतकालप्रमाणमायुः सर्व-
 स्वात्तदायुष्कामानां न मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबलपुष्पहारहोम-
 नियत-प्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्रायन-प्रणिपतनगमनाद्याः क्रिया-
 दृष्टयश्च प्रयोज्यन्ते नोद्भ्रान्तचण्डचपलगोगजोष्ठखरतुरग-
 महिषादयः पवनादयश्च दुष्टाः परिहार्थ्याः सूर्यं प्रपातगिरि-
 विषमदुर्गांश्च वेगास्तथा न प्रमत्तोन्मत्तोद्भ्रान्तचण्डचपलमोह-
 लोभाकुलमतयो नारयो न प्रवृद्धोऽग्निर्न च विविधविषाश्रयाः
 सरीसृपोरगादयः न साहसं नादेशकालचर्या न च नरेन्द्र-

प्रकीपः । इतोवमादयो भावा नाभावकराः सुरायुषः सर्व्वस्य
 नियतकालप्रमाणत्वात् । नचानभ्यस्ताऽकालमरणभयनिवार-
 काणामकालमरणभयमागच्छेदेव प्राणिनाम् । व्यर्थाश्चारम्भ-
 कथाप्रयोगबुद्धयः सुराः सर्व्वेषां मंहर्षीणां रसायनाधिकारे ।
 नाप्रीन्द्रो नियतायुष्कं शत्रुं वजेणाभिहत्यान्नाश्विनावेनं भेषजे-
 नोपाचरेतां । न वर्षयो यथेष्टमायुस्तपसा प्राप्नुयुः । नच विदित-
 वेदितव्या मंहर्षयः समुरेशाः सम्यक् पश्येयुरूपदिशेयुराच-
 रेयुर्वा । अपिच सर्व्वैश्चक्षुषामेतत् परं यद्विव्यचक्षुरिदञ्चाप्य-
 स्माकं तेन प्रत्यक्षं, यथा पुरुषसहस्राणामुत्थायोत्थायाहारं
 कुर्व्वन्मामकुर्व्वताञ्चातुल्यायुष्टम् । तथा जातमात्राणामप्रति-
 कारात् प्रतीकाराच्चाविषविषप्राणिनाञ्चाप्यतुल्यायुष्टमेव । न
 च तुल्यो योगः क्षेमः, उदपानघटानां चित्रघटानाञ्चोत्-
 सीदतां । तस्माद्वितोपचारमूलं जीवितमतो विपर्य्ययान्मृत्युः ।
 अपिच देशकालात्मगुणविपरीतानां कर्मणामाहारविकार-
 णाञ्च क्रमोपयोगः सम्यक् त्यागः सर्व्वस्य चायोगमिच्छायोगा-
 तियोगानां, सन्धारणमनुदीर्घानामसन्धारणमुदीर्घानाञ्च गति-
 मेतां, साहसानाञ्च वर्जनमारोग्यानुवृत्तौ हेतुमुपलभामहे,
 सम्यगुपदिशामः सम्यक् पश्यामश्चेति ॥ १९ ॥

अतः परमग्निवेश उवाच एवं सत्यन्वितकालप्रमाणायुषां
 भगवन् कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्वा भवतीति ॥ २० ॥

अथ तमुवाच भगवानात्रेयः श्रूयतामग्निवेश यथा यान-
 समायुक्तोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः स्यात्, सच सर्व्वगुणोप-
 पन्नी बाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छेत्,

तथायुः शरीरोपगतं बलवत्प्रकृत्या यथावदुपचर्यमाणं स्व-
प्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छति स मृत्युः काले । यथाच
स एवाक्षोऽतिभाराधिष्ठितत्वात् विषमपथादपथादक्षपन्न-
भङ्गादाह्यवाहकदोषादनिर्मादादनुपाङ्गात् पर्यासनाच्चान्तरा-
ऽवसानं गच्छति, तथायुरप्यथवाबलमारम्भादयथाग्रन्थव-
हाराद् विधाय्य वेगाविधारणाद् विषमशरीरन्यासादसत्संश्र-
याद् भूतविषवायुशुभ्रपतापादभिघातादाहारप्रतिकारवर्जना-
च्चान्तराऽवसानमेवापद्यते स मृत्युरकाले । तथा ज्वरादीन-
प्यातङ्गान् मिथ्योपचरितानकालमृत्यून् पश्याम इति ॥ २१ ॥

अथाग्निवेशः पप्रच्छ किन्नु खलु भगवन् ज्वरितेभ्यः पानीय-
मुष्णं प्रयच्छन्ति भिषजो भूयिष्ठं न तथा शीतं, अस्तिच
शीतसाध्योऽपि धातुर्ज्वरकर इति । तमुवाच भगवानावेयः ।
ज्वरितस्य कायसमुत्थानदेशकालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीय-
मुष्णं प्रयच्छन्ति भिषजः । ज्वरोऽह्यामाशयसमुत्थः प्रायशो
भेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां विरेचनवमनापत-
र्पणसंशमनानेऽपि भवन्ति । पाचनार्थञ्च पानीयमुष्णं तस्मादे-
तज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भिषजो भूयिष्ठं । तद्धि तेषां पीतं
वातभनुद्धोऽमयत्यग्निज्वातुदीर्यमुदीरयति क्षिप्रञ्च ज्वरां गच्छति
होष्माणं परिशीलयति स्वल्पमपि च पीतं दृष्णाप्रशमनायोप-
कल्पते । तथायुक्तमपि चैतन्नात्यर्थोत्सन्नपित्ते ज्वरे सदाह-
भ्रमप्रलापातिसारे वा देयम् । उष्णेन हि दाहभ्रमप्रलापा-
तिसारा भूयोऽभिवर्द्धन्ते शीतेन चोपशम्यन्तीति ॥ २२ ॥

भवन्ति चात्र ।

शैतेनोष्णकृतान् रोगान् शमयन्ति भिषग्विदः ।

ये तु शैतकृता रोगास्तृणामुष्णं भिषग्वजितम् ॥ २३ ॥

एवमितरेषामपि व्याधीनां निदानविपरीतं भेषजं भवति ।
 तथापतर्पणनिमित्तानां व्याधीनां नान्तरेण पूरणमस्ति शान्तिः,
 तथा पूरणनिमित्तानां व्याधीनां नान्तरेणापतर्पणमिति ।
 अपतर्पणमपि च त्रिविधं लङ्घणं लङ्घनपाचनं दोषावसेचनञ्चेति ।
 तत्र लङ्घनमल्पबलदोषाणां, लङ्घनेन ह्यग्निमारुतवृद्ध्या वाता-
 तपपरीतमिवाल्पमुदकमल्पो दोषः प्रशोषमापद्यते । लङ्घन-
 पाचने तु मध्यबलदोषाणां लङ्घनपाचनाभ्यां हि सूर्यप्रसन्ताप-
 मारुताभ्यां पांशुभस्मावकौशैरिव चानतिबहुदकं मध्यबलदोषः
 प्रशोषमापद्यते । बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं,
 नह्यभिन्ने केदारसेतौ पल्लवाप्रसेकोऽस्ति तद्वद् दोषाव-
 सेचनम् ॥ २४ ॥

दोषावसेचनत्वन्यद् वा भेषजं प्राप्तकालमप्यातुरस्य नैवं-
 विधस्य कुर्यात् । तद्यथा अल्पवाग्दप्रतिकारस्याधनस्यापरि-
 चारकस्य वैद्यमानि नश्चण्डस्यासूयकस्य तीव्रधर्मा रुचेरतिक्षीण-
 बलमांसशीणितस्यासाध्यरोगोपहतस्य सुमूर्धुलिङ्गान्वितस्य चेति ।
 एवंविधं ह्यातुरमुपचरन् भिषक् पाप्रीयसाट्यशेसा योग-
 मृच्छतीति ॥ २५ ॥

भवति चात्र ।

तदात्वं चानुबन्धे वा यस्य स्यादशुभं फलम् ।

कर्मणस्तन्म कर्त्तव्यमेतद् बुद्धिमतां मतम् ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकाः ।

पूर्वरूपाणि सामान्या हेतवः स्वस्वलक्षणाः ।

देशोद्धंसस्य भैषज्यं हेतूनां मूलमेव च ॥

प्राग्विकारसमुत्पत्तिरायुषश्च क्षयक्रमः ।

मरणं प्रतिभूतानां कालाकालविनिश्चयः ॥

यथा चाकालमरणं यथायुक्तञ्च भैषजम् ।

सिद्धिं यात्यौषधं येषां न कुर्याद् येन हेतुना ।

तदात्रेयोऽग्निवेशाय निखिलं सर्वमुक्तवान् ।

देशोद्धंसनिमित्तीये विमाने मुनिसत्तमः ॥ २७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने जनपदो-
द्धंसनीयविमानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

(त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानीयं विमानं ।)

अथातस्त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानीयं विमानं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

त्रिविधं खलु रोगविशेषविज्ञानं भवति तद्वयथा उपदेशः

प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति ॥ २ ॥

तत्रोपदेशोनामाप्तवचनं, आप्ताह्यवितर्कस्मृतिविभागविदो-
निष्प्रीतुप्रपतापदर्शिनः । तेषामेवं गुणयोगाद् यद्वचनं तत्

प्रमाणं । अप्रमाणं पुनर्मत्तोन्मत्तमूर्खैवक्तृदृष्टादृष्टवचनमिति ।
 प्रत्यक्षन्तु नाम तद् यत् स्वयमिन्द्रियैरात्माना चोपलभ्यते ।
 अनुमानं खलु तर्को युक्तपेक्षः । विविधेन खल्वनेन ज्ञान-
 समुदयेन पूर्वं परीक्ष्य रोगं सर्व्वथा सर्व्वमेवोत्तरकालमध्यव-
 सानमदोषं भवति । नहि ज्ञानावयवेन कृतृक्षे ज्ञेये ज्ञान-
 सुतुपद्यते । विविधे त्वस्मिन् ज्ञानसमुदाये पूर्व्वमाप्नोपदेशा-
 दिज्ञानं, ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्ष्योपपद्यते, किं ह्य-
 नुपदिष्टं पूर्वं यत्तत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षमाणो विद्यात् ?
 तस्माद् द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं च, विविधा
 वा सङ्गोपदेशेन दृक्कन्ति बुद्धिमन्तः ॥ ३ ॥

रोगमेकैकमेवं प्रकीपणमेवं योनिमेवमात्मानमेवमधिष्ठान-
 मेवं वेदनमेवं संस्थानमेवं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धमेवमुपद्रव-
 मेवं वृद्धिस्थानक्षयान्वितमेवमुदर्कमेवं योगं विद्यात् । तस्मि-
 न्नियं प्रतिकारार्था प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिरित्युपदेशाज् ज्ञायते ॥४॥

प्रत्यक्षतस्तु खलु रोगतत्त्वं बुभूतुस्मानः सर्व्वैरिन्द्रियैः
 सर्व्वानिन्द्रियार्थानातुरगतान् परीक्षेतान्यत्र रसज्ञानात् ।
 तदर्थथा—अन्तःकूजनं सन्धिस्फुटनमङ्गुलीपर्व्वणां स्वरविशेषांश्च
 येचान्येऽपि केचिच्छरीरोपगताः शब्दाः सुप्तान् श्रोत्रेणैव परी-
 क्षेत । वर्णसंस्थानप्रमाणच्छायाः शरीरप्रकृतिविकारैश्चक्षुर्वैष-
 यिकानि यानि चान्यानि कानि च तानि चक्षुषैव परीक्षेत ।
 रसन्तु खल्लातुरशरीरगतमिन्द्रियवैषयिकमप्यनुमानादेवाव-
 गच्छेत्, न ह्यस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणमुपपद्यते । तस्मादातुरपरिप्रश्ने-
 नैवातुरमुखरसं विद्यात्, यूकोपसर्पणेन त्वस्य शरीरवैरस्यं,

मक्षिकोपसर्पणेन शरीरमाधुर्यं, लोहितपित्तसन्देहे तु किं धारि-
लोहितं लोहितपित्तं वेति श्लकाकभक्षणाद् धारिलोहित-
मभक्षणाज्जोहितपित्तमित्यनुमातव्यं । एवमन्यानप्यातुरशरीर-
गतान् रसाननुमिमौत । गन्धांस्तु खलु सर्वशरीरगतानातुरश्च
प्रकृतिवैकारिकान् घ्राणेन परीक्षेत स्पर्शञ्च पाणिना प्रकृति-
विकृतियुक्तमिति प्रत्यक्षतश्चातुमानैकदेशतश्च परीक्षणमुक्तम् ॥ ५ ॥

इमे तु खल्वनेष्टपेयमेव भूयश्चातुमानज्ञेया भवन्ति भावाः ।
तद्यथा—अग्निं जरणशक्ता परीक्षेत, बलं व्यायामशक्ता,
श्रोत्रादीनि च शब्दाद्यर्थग्रहणेन, मनोऽर्थाव्यभिचारेण, विज्ञानं
व्यवसायेन, रजः सङ्गेन, मोहमविज्ञानेन, क्रोधमभिद्रोहेण,
शोकं द्वेनेन, हर्षमामोदेन, प्रीतिं तोषेण, भयं विषादेन, धैर्यं-
मविषादेन, वीर्यं मुत्साहेन, अवस्थानमविभ्रमेण, श्रद्धामभि-
प्रायेण, मेधां ग्रहणेन, संज्ञां नामग्रहणेन, स्मृतिं स्मरणेन,
ह्रियमपतर्पणेन, शीलमनुशीलनेन, द्वेषं प्रतिषेधेन, उपाधि-
मनुबन्धेन, धृतिमलोल्येन, वश्यतां विधेयतया, वयोभक्ति-
सात्मप्रव्याधिसमुत्थानानि कालदेशोपशयवेदनाविशेषेण,
गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुशयान्यां, दोषप्रमाणविशेषमपेक्षार-
विशेषेण, आयुषः क्षयमरिष्टैः, उपस्थितश्रेयस्त्वं कल्याणाभि-
निवेशेन, अमलं सत्वमविकारेण, ग्रहणप्राप्तु मृदुदारुणत्वं स्वप्न-
दर्शनमभिप्रायं द्विष्टेष्टेष्वसुखासुखानि चातुरपरिप्रश्नेनैव
विद्यादिति ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ।

आप्ततश्चोपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च ।

अनुमानेन च व्याधीन् सम्यग्विद्याद्विषयः ॥
 सर्व्वथा सर्व्वमालोच्य यथासम्भवमर्थवित् ।
 अथाध्यवसैतत्त्वे च कार्ये च तदनन्तरम् ॥
 कार्य्यतत्त्वविशेषज्ञः प्रतिपत्तौ न मुह्यति ।
 अमूढः फलमाप्नोति यदमोहनिमित्तजम् ॥
 ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति योगवित् ।
 आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगान् चिकित्सति ॥ ७ ॥

तत्र श्रीकौ ।

सर्व्वरोगविशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसंग्रहम् ।
 यथा चोपदिशन्त्याप्ताः प्रत्यक्षं गृह्यते यथा ॥
 ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चापुर्दारधीः ।
 भावांस्त्रिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्तवान् ॥ ८ ॥

प्रत्यग्विशेषज्ञते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने त्रिविधं
 रोगविशेषविज्ञानीय विमानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

(स्रोतोविमानम् ।)

अथातः स्रोतसां विमानं व्याख्यास्याम इति ह

स्नाहं भगवानावेयः ॥ १ ॥

यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त एवास्मिन्
 स्रोतसां प्रकारविशेषाः । सर्व्वे भावा हि पुरुषे नान्तरेण स्रोतां-
 समिनिर्व्वर्तन्ते स्यं वाप्यधिगच्छन्ति । स्रोतांसि खलु परि-

णाममापद्यमानानां धातूनामभिवाहीनि भवन्तायनार्थे । अपि
चैके महर्षयः स्रोतसामिव समुदायं पुरुषमिच्छन्ति सर्व्वगतत्वात्
सर्व्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपणप्रशमनानाम् । नत्वेतदेवं, यस्य च
हि स्रोतांसि यच्च वहन्ति यथा वहन्ति यत्र चावस्थितानि
सर्व्वं तदन्यत्तेभ्यः ॥ २ ॥

अतिबहुत्वात्तु खलु केचिदपरिसंख्येयान्यचक्षते स्रोतांसि
परिसंख्येयानीत्यन्ये । तेषान्तु खलु स्रोतसां यथास्थूलं
कतिचित् प्रकारान् मूलतश्च प्रकोपविज्ञानतश्चानुव्याख्यास्यामः,
ये भविष्यन्तालमनुक्तज्ञानाय ज्ञानवतां विज्ञानाय चाज्ञान-
वताम् । तद्यथा प्राणोदकान्तरसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्ज-
शुक्रमूत्रपुरीषस्वेदवहानि । वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्व्वशरीर-
चराणां सर्वाणि स्रोतांस्ययनभूतानि । तद्वदतीन्द्रियाणि
पुनः सत्वादीनां केवलं चेतनावच्छरीरमयनभूतमधिष्ठान-
भूतञ्च । तदेतत् स्रोतसां प्रकृतिभूतत्वान् न विकारैरुप-
सृज्यते शरीरम् ॥ ३ ॥

तत्र प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महास्रोतश्च । प्रदु-
ष्टानान्तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा—अति-
सृष्टे' प्रतिबन्धं प्रकुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमुक्चुसन्तं
दृष्ट्वा प्राणवहानि स्रोतांस्यस्य प्रदुष्टानीति विद्यात् । उदक-
वहानाञ्च स्रोतसां तालु मूलं क्लोमच । प्रदुष्टानान्तु खल्वेषा-
मिदं विशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा जिह्वाताल्लोष्ठकण्ठ-
क्लोमशीषं पिपासां चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वा भिषगुदकवहान्यस्य
स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् । अन्तवहानां स्रोतसामामाशयो

मूलं वामञ्च पाश्वं । प्रदुष्टानान्तु खल्वपामिदं विशेषविज्ञानं
भवति, तद्यथा अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ कर्हिञ्च
दृष्टान्नवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् । रसवहानां
स्रोतसां हृदयं मूलं दश धमन्यश्च । शोणितवहानां स्रोतसां
यकृन्मूलं ज्रीहा च । मांसवहानां स्रोतसां स्नायुर्मूलं त्वक् च ।
मेदोवहानां स्रोतसां पुक्कौ मूलं वपावहञ्च । अस्थिवहानां
स्रोतसां मेदोमूलं जघनञ्च । मज्जवहानां स्रोतसां अस्थीनि
मूलं सन्धयश्च । शुक्रवहानां स्रोतसां वृषणौ मूलं शेषश्च ।
प्रदुष्टानान्तु खल्वेषां रसादिवहस्रोतसां विज्ञानानुप्रक्तानि
विधिगोणितौये । यान्येव हि धातूनां प्रदोषविज्ञानानि
तान्येव हि यथास्वं दुष्टानां धातुस्रोतसां । मूत्रवहानां स्रोतसां
वस्तिर्मूलं वङ्क्षणी च । प्रदुष्टानान्तु खल्वपामिदं विशेषविज्ञानं
भवति, तद्यथा अतिसृष्टं प्रतिबद्धं वा प्रकुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं
वा बहलं सशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टा-
नीति विद्यात् । पुरीषवहानां स्रोतसां पक्वाशयो मूलं स्थूल-
गुदञ्च । प्रदुष्टानान्तु खल्वपामिदं विशेषविज्ञानं भवति, तद-
यथा कृच्छ्रेणाल्पाल्पं सशब्दशूलमतिद्रवमतियथितमतिबहुचो-
पविशन्तं दृष्ट्वा पुरीषवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।
स्वेदवहानां स्रोतसां मेदोमूलं लोमकूम्भश्च । प्रदुष्टानान्तु
खल्वपामिदं विशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा—अस्वेदनमति-
स्वेदनं वा पारुथ्यमतिश्चक्षुतामङ्गस्य परिदाहं लोमहर्षञ्च
दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ४ ॥

स्रोतांसि शिरा धमन्यो रसायन्यो रसवाहिन्यो नाड्यः

पन्थानो मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृतासंवृतानि स्थानान्याशया
 आलया निकेताश्चेति शरीरधात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां
 नामानि भवन्ति । तेषां प्रकोपात् स्थानस्थानैव मार्गगाश्च
 शरीरधातवः प्रकोपमापद्यन्ते इतरेषां वा प्रकोपादितराणि च
 स्रोतांसि स्रोतांसेव धातवश्च सर्व्वधातून्वैव प्रदूषयन्ति प्रदुष्टाः ।
 तेषां सर्व्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दूषयितारो भवन्ति दोष-
 स्वभावादिति ॥ ५ ॥

भवन्ति चात्र ।

क्षयात्सन्धारणाद्रौच्याद् व्यायामात् क्षुधितस्य च ।
 प्राणवाहीणि दुष्यन्ति स्रोतांस्थनैश्च दारुणैः ॥
 शोष्णग्रादामाद् भयात् पानादतिशुष्कान्मसेवनात् ।
 अम्बुवाहीनि दुष्यन्ति तृष्णायाश्चातिपीडनात् ॥
 अतिमात्रस्य चाकाले चाहितस्य च भोजनात् ।
 अन्नवाहीनि दुष्यन्ति वैगुणग्रात् पावकस्य च ॥
 गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रं समश्नताम् ।
 रसवाहीनि दुष्यन्ति विन्तग्रानाञ्चातिचिन्तनात्
 विहाहीन्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्रवाणि च ।
 रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजताञ्चातपानजौ ॥
 अभिष्यन्दीनि भेजेज्यानि स्थूलानि च गुरुणि च ।
 मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतां दिवा ॥
 अग्न्यायामाद्विवास्वप्रार्णध्यानाञ्चातिसेवनात् ।
 मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुणग्राश्चातिसेवनात् ॥
 व्यायामादतिसंचोभादस्य मतिविषट्ठनात् ।

अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानाञ्च सेवनात् ॥
 उत्पेषादत्यभिध्यन्दादभिघातात् प्रपीडनात् ।
 मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानाञ्च सेवनात् ॥
 अकालायोनिगमनान्नियहादतिमैथुनात् ।
 शुक्रवाहीनि दुष्यन्ति शस्त्रक्षाराग्निभिस्तथा ॥
 मूत्रितोदकमल्यस्त्रीसेवनात्पूत्रनियहात् ।
 मूत्रवाहीनि दुष्यन्ति क्षीणस्यातिक्रशस्य च ॥
 विधारणादत्यशनादजीर्णाधिशनात्तथा ।
 वर्चोवाहीनि दुष्यन्ति दुर्ब्बलाग्नेः कशस्य च ॥
 व्यायामादतिसंक्षोभाच्छीतोष्णाक्रमसेवनात् ।
 स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा ॥
 आहारश्च विहारश्च यः स्यादोषगुणैः समः ।
 धातुभिर्विगुणश्चापि स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ ६ ॥
 अतिप्रवृत्तिः सङ्को वा सिराणां यन्मयोऽपि वा ।
 विमार्गगमनञ्चापि स्रोतसां दूष्टिलक्षणम् ॥ ७ ॥
 स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यगूनि च ।
 स्रोतांसि दीर्घाण्यक्रुत्या प्रतानसदृशानि च ॥
 प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां प्रवासिकी क्रिया ।
 कार्या तृष्णोपशमनी तथैवामप्रदोषिकी ॥
 विविधाशितपीतीये रसादीनां यदौषधम् ।
 रसादिस्रोतसां कुर्यात् तत् यथास्वमुपक्रमम् ॥
 मूत्रविट्स्वेदवाहीनां चिकित्सा मौक्तिकच्छिकी ।
 तथातिसारिकी कात्र्या यथा ज्वरचिकित्सिकी ॥ ८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

त्रयोदशानां मूलानि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ।
 सामान्यं नाम पर्यायाः कोपनानि परस्परम् ॥
 दोषहेतुः पृथक्त्वेन भेषजोद्देश एव च ।
 स्रोतोविमाने निर्दिष्टस्तथा चादौ विनिश्चयः ॥
 केवलं विदितं यस्य शरीरं सर्वभावतः ।
 शरीराः सर्वरोगाश्च स कर्म्मसु न मुह्यति ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
 स्रोतोविमानं नाम षष्ठमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

(रोगानीकं विमानम् ।)

अथातो रोगानीकं विमानं व्याख्यास्याम इति ।

ह स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इ रोगानीके भवतः प्रभावभेदेन साधप्रमसाध्यञ्च, इ रोगानीके बलभेदेन मृदु दास्यञ्च, इ रोगानीके अधिष्ठानभेदेन मनोऽधिष्ठानं शरीराधिष्ठानञ्च, इ रोगानीके निमित्तभेदेन धातुवैषम्यनिमित्तञ्चागन्तुजञ्च, इ रोगानीके आशयभेदेन आमाशयसमुत्पञ्च पक्वाशयसमुत्पञ्च ॥ २ ॥

एवमेतत् प्रभावबलाधिष्ठाननिमित्ताशयभेदाद् द्वैधं सद्-
 भेदप्रकृत्यन्तरेण भिद्यमानं वा सम्बोध्यमानं स्वादेकत्वं बहुत्वं

वा । एकत्वं तावदेकमेव रोगानौकं रुक्सामान्यात् । बहुत्वन्तु दशरोगानौकानि प्रभावभेदादिना भवन्ति । बहुत्वमपि संखेत्र्यं स्यादसंखेत्र्यं वा स्यात् । तत्र संखेत्र्यं तावद् यथोक्तमष्टोदरीये । अपरिसंखेत्र्यं पुनर्यथा महारोगाध्याये रुक्वर्णसमुत्थानादीनामपरिसंखेत्र्यत्वात् । नच संखेत्र्याग्रेषु भेदप्रकृत्यन्तरीयेषु विगीतिरित्यतो दोषवती स्यादत्र प्रतिज्ञा काचित्, नचाविगीतिरित्यतो दोषवती । स्यात्, भेदा हि भेदमन्यथा भिनन्ति । अन्यथा पुरस्ताद् भिन्नं भेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्दन् भेदसंख्याविशेषमापादयत्यनेकधा, न च पूर्वं भेदाग्रामुपहन्ति ॥३॥

समानायामपितु भेदप्रकृतौ प्रकृत्यनुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यम् । सन्ति ह्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानि, सन्ति चानर्थान्तराणि पर्यायशब्दाभिहितानि । समानो हि रोगशब्दो दोषेषु च व्याधिषु च । दोषाह्यपि रोगशब्दमातङ्गशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दञ्च लभन्ते । व्याधयश्च रोगशब्दमातङ्गशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दञ्च लभन्ते । तत्र दोषेषु च व्यधिषु च रोगशब्दः समानः शेषेषु तु विशेषवान् । तत्र व्याधयोऽपरिसंखेत्र्या भवन्तप्रतिबहुत्वाद् दोषास्तु खलु परिसंखेत्र्या भवन्तप्रतिबहुल्यात् । तस्माद् यथाचितं विकारानुदाहरणार्थमनवशेषेण च दोषान् यथावदनुव्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

रजस्तमश्च मानसौ दोषौ, तयोर्विकाराः कामक्रोधलोभमोहेर्षामानमदशोकचिन्तोद्देगभयहर्षादयः । वातपित्तस्त्रिभाणस्तु खलु शारीरा दोषास्तेषामपि विकारा ज्वरातिसारशोथशोष-

प्रासमेहकुष्ठादय इति । दोषाः केवला व्याख्याता विकारैक-
देशश्च । तत्र खलु एषां इयानामपि दोषाणां विविधं प्रकोप-
णम्, असात्मेन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति ।
प्रकुपितास्तु खलु प्रकोपणविशेषाद्बुध्यविशेषाच्च विकारविशे-
षानभिनिर्व्वर्त्तयन्तापरिसंखेयान् । ते खलु विकाराः पर-
स्परमनुवर्त्तमानाः कदाचिदनुबध्नन्ति कामादयो ज्वरादयश्च ।
नियतस्त्वनुबन्धो रजस्तमसोः परस्परं न ह्यरजस्कं तमः ।
प्रायः शरीरदोषाणामेकाधिष्ठानीयानां सन्निपातः संगर्गो वा
समानगुणत्वात् दोषा हि द्रव्यैः समानाः । तत्रानुबन्धग्रानु-
बन्धकृतो विशेषः । स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थान-
प्रथमो भवत्यनुबन्धग्रस्तद्विपरीतलक्षणश्चानुबन्धः । अनुबन्धग्रानु-
बन्धलक्षणान्विता यदि तत्र दोषा भवन्ति तत्र किं सन्निपातमा-
चक्ष्यते इयं वा संसर्गः । अनुबन्धग्रानुबन्धविशेषकतस्तु बहु-
विधो दोषभेदः । एवमेष संज्ञाप्रकृतो भिषजां दोषेषु चैव
व्याधिषु च नानाप्रकृतिविशेषाद् वृंहः ॥ ५ ॥

अग्निषु तु शारीरेषु धतुर्व्विधो विशेषो बलभेदेन भवति ।
तद्यथा तीक्ष्णो मन्दः समो विषमश्चेति । तत्र तीक्ष्णोऽग्निः
सर्वापचारसहः, तद्विपरीतलक्षणस्तु मन्दः, समस्तु स्वल्प
चारतो विकृतिमाप्नुयते । अनपचारतस्तु प्रकृतावेवाव-
तिष्ठते । समलक्षणविपरीतलक्षणस्तु विषमः ॥ ६ ॥

इत्येते चतुर्व्विधा भवन्ताग्नयश्चतुर्व्विधोनमेव पुरुषाणाम् ।
तत्र समवातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्तप्रथो
वातलानान्तु वाताभिभूतेऽग्न्याधिष्ठाने विषमा भवन्ताग्नयः ।

पित्तलानान्तु पित्ताभिभूते ह्यग्रप्रधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्ताग्रयः ।
श्लेष्मलानान्तु श्लेष्माभिभूते ह्यग्रप्रधिष्ठाने मन्दा भवन्ताग्रयः ॥ ७

तत्र केचिदाहुर्न समवातपित्तश्लेष्माणो जन्तवः सन्ति
विषमाहारोपयोगित्वान् मनुष्याणां, तस्माच्च वातप्रकृतयः
केचित्, पित्तप्रकृतयः केचित्, पुनः श्लेष्मप्रकृतयश्च केचिद्
भवन्तीति । तच्चासंपन्नं, कस्मात् कारणात् ? समवातपित्त-
श्लेष्माणं ह्यरोगमिच्छन्ति भिषजः । यतः प्रकृतिश्चारोग्यमारो-
ग्यार्था च भेषजप्रवृत्तिः सा चेष्टरूपा । तस्मात् सन्ति समवात-
पित्तश्लेष्मप्रकृतयो न खलु सन्ति वातप्रकृतयः पित्तप्रकृतयः
श्लेष्मप्रकृतयो वा । तस्य तस्य हि दोषस्याधिकभावात् सा
सा दोषप्रकृतिरेवोच्यते मनुष्याणां । न च विकृतेषु दोषेषु
प्रकृतिस्थत्वमुपपद्यते तस्मान्नैताः प्रकृतयः सन्ति । सन्ति तु खलु
वातलाः पित्तलाः श्लेष्मलाश्चाप्रकृतिस्थास्तु ते ज्ञेयाः ॥ ८ ॥

तेषान्तु चतुर्विधानां पुरुषाणां चत्वार्यनुप्रणिधानानि
श्रेयस्कराणि भवन्ति । तत्र समसंस्पर्धातूनां सर्वाकारसंम-
धिकदोषाणान्तु त्रयाणां यथास्वं दोषाधिक्यमभिसमीक्ष्य दोष-
प्रतिकूलयोगीनि, त्रीणानुप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति,
यावदग्नेः समीभावात् । समेतु सममेव कार्यं मैव च्छेष्टा भेषज-
प्रयोगाश्चापरे । तानि विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥ ९ ॥

तत्रस्तु पुरुषा भवन्तातुरास्तेत्वनानुरास्तन्वान्तरौयाणां
भिषजां । तद्वयथा वातलश्च पित्तलश्च श्लेष्मलश्चेति ॥ १० ॥

तेषामिदं विशेषविज्ञानम् । वातलस्य वातनिमित्ताः
पित्तलस्य पित्तनिमित्ताः श्लेष्मलस्य श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः

सुखलवन्तश्च । तत्र वातलस्य वातप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य
क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते न तथेतरो दोषौ । स तस्य प्रकोप-
मापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुप-
घाताय । तस्यावजयनं स्नेहस्नेहौ विधियुक्तौ, मृदूनि च
संशोधनानि स्नेहोष्णमधुराम्ललवणयुक्तानि, तद्वदभ्यवहार्या-
णामप्यन्यानुपपन्नाहोद्वेष्टनोन्मर्दन-परिषेकावगाह-सम्बाहनाव-
पीडनविवासनविस्मरणानि च सुरासवविधानं स्नेहाश्चानेक-
योनयो दीपनोपपाचनोपहितास्तथा शतपाकाः सहस्र-
पाकाः सर्व्वशश्च प्रयोगार्था वस्तयैः वस्त्रिनियमः सुखशीलता
'चेति ॥ ११ ॥ .

पित्तलस्यापि पित्तप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य पित्तं क्षिप्रं
प्रकोपमापद्यते न तथेतरो दोषौ । तदस्य प्रकोपमापन्नं यथोक्तै-
र्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय । तस्याव-
जयनं सर्पिःपानं सर्पिषा च स्नेहनमध्वश्च दोषहरणं, मधुर-
तिक्तकषायशोतानामौषधान्यवहार्याणामुपयोगो, मृदुमधुर-
सुरभिशीतहृद्यानां गन्धानाञ्चोपसेवा, मुक्तामणिहाताबलीनाञ्च
पवनशिशिरवारिसंस्थितानां धारणमुरसा क्षणे क्षणे सक्-
चन्दनप्रियङ्गुकांलीयमृणालशीतवातवारिभिरुत्पलकुमुदकोक-
नदसौगन्धिकपद्मानुगतैश्च वारिभिरभिप्रोक्षणं, श्रुतिसुखमृदु-
मधुरमनोऽनुगानाञ्च गीतवादिवाणां श्रवणं, श्रवणञ्चाभ्यादयानां
सुहृद्विष्य संयोगः संयोगश्चेष्टाभिः स्त्रीभिः शीतोपहितांशुक-
स्रग्दामहारधारिणीभिः, निशाकरांशुशीतलप्रवातहर्म्यावांसः
शैलान्तरपुलिनशिशिरसदनवसनव्यजनप्रयनसेवा, रम्याणाञ्चो-

पवनानां सुखशिशिरसुरभिमास्तोपवातानामुपसेवनं, सेव-
नञ्च पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रहस्तानां
सौम्यानां सर्व्वभावानामिति ॥ १२ ॥

श्लेष्मलस्य श्लेष्मप्रकोपणोक्ताभ्यासेवमानस्य क्षिप्रं श्लेष्मा
प्रकोपमापद्यते न तथेतरो दोषौ । स तु तस्य प्रकोपमापन्नो
यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुष्मासुपघाताय ।
तस्यावजयनं विधियुक्तानि तीक्ष्णोष्णानि संशोधनशमनानि
रूक्षप्रायाणि चाभ्यवहार्याणि कटुतिक्तकषायोपहितानि,
तथैव धारणलङ्घनप्लवनपरिसरणजागरणयुद्धव्यवायव्यायामो-
न्मर्दनस्नानोत्सादनानि विर्षपतस्तीक्ष्णानाञ्च दीर्घकालस्थि-
तानां मद्यानामुपयोगः, सधूमपानः सर्व्वशश्चोपवासस्तथोष्णं
वासः सुखप्रतिषेधश्च सुखार्थमेवेति ॥ १३ ॥

भवति चात्र ।

सर्व्वरोगविशेषज्ञः सर्व्वकार्य्यविशेषवित् ।

सर्व्वभेषजतत्त्वज्ञो राक्षः प्राणपतिर्भवेत् ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

प्रकृत्यन्तरभेदेन रोगानीकविकल्पमम् ।

परस्पराविरोधश्च सामान्यं रोगदोषयोः ॥

दोषसंख्याविकाराणामेकदेशः प्रकोपणम् ।

जरणं प्रतिचिन्ता च देहाग्रे रक्षणमपि च ॥

नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानि च ।

रोगानीकविमानेऽस्मिन् व्याहृतानि महर्षिणा ॥ १५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने

रोगानीकविमानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

(व्याधितरूपीयं विमानम् ।)

अथातो व्याधितरूपीयं विमानं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ भवतः, गुरुव्याधितो
लघुव्याधितश्च । तत्र गुरुव्याधित एकः सत्त्वबलशरीरसम्प-
दुपेतत्वात् लघुव्याधित इव दृश्यते । लघुव्याधितोऽपरः
सत्त्वादीनामल्पत्वाद् गुरुव्याधित इव दृश्यते । तयोरकुशलाः
केवलं चक्षुषैव रूपं दृष्ट्वाऽध्यवस्यन्तो व्याधिगुरुलाघवे विप्रति-
पद्यन्ते । नहि ज्ञानावयवेन कृतून् ज्ञेये विज्ञानमुत्पद्यते ।
विप्रतिपन्नास्तु खलु रोगज्ञाने चोपक्रमयुक्तिज्ञाने चापि
विप्रतिपद्यन्ते । ते यदा गुरुव्याधितं लघुव्याधितरूपमासा-
दयन्ति तमल्पदोषं मत्वा संशोधनकालेऽसौ मृदुसंशोधनं
प्रयच्छन्तो भूय एवाह्य दोषानुदीरयन्ति । यदा तु लघुव्याधितं
गुरुव्याधितरूपमासादयन्ति तं महादोषं मत्वा संशोधन-
कालेऽसौ तीक्ष्णं संशोधनं प्रयच्छन्तो दोषानतिनिर्हृतैरव-
शरीरमह्यं क्षिण्णन्ति । एवमवयवेन ज्ञानस्य कृतून् ज्ञेये
ज्ञानमभिमन्यमानाः परिस्खलन्ति । विदितवेदितव्यास्तु भिषजः
सर्वं सर्वथा यथासम्भवं परीक्षां परीक्ष्याध्यवस्यन्तो न कचिदपि
विप्रतिपद्यन्ते, यथेष्टमर्थमभिनिर्व्वर्त्तयन्ति च ॥ २ ॥

भवन्ति चात्र ।

सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधीनां रूपमातुरे ।

दृष्ट्वा विप्रतिपद्यन्ते बाला व्याधिबलाबले ॥

ते भेषजमयोगेन कुर्वन्तप्रज्ञानमोहिताः ।

व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥

प्रज्ञास्तु सर्व्वमाज्ञाय परीक्ष्यमिह सर्व्वथा ।

न खलन्ति प्रयोगेषु भेषजानां कदाचन ॥ ३ ॥

इति व्याधितरूपाधिकारे व्याधितरूपसंख्यायसम्भवं
व्याधितरूपहेतुविप्रतिपत्तौ कारणं सापवादं सम्प्रतिपत्तिकारणं
चानपवादं निगम्य भगवन्तमात्रेयमग्निवेशस्तं सर्व्वक्रिमीणां
पुरुषसंश्रयाणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सित-
विशेषान् पप्रच्छ उपसंगृह्य पादौ ॥ ४ ॥

अथास्मै प्रोवाच भगवानात्रेयः । इह खलु अग्निवेश !
विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्व्वमुद्दिष्टा नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र
सहजेभ्यः । ते पुनः प्रकृतिभिर्विभज्यमानाश्चतुर्विधा भवन्ति ।
तद्वयथा—पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजाः मलजाश्चेति । तत्र
मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यमलजातान् मलजान्
व्याचक्षुहे । तेषां समुत्थानं मृजावर्जनं । स्थानं केशश्मश्रु-
लोमपक्ष्मवासांसि । संस्थानं अणवस्तिलाकृतयो बहुपादाश्च ।
वर्णस्तु कृष्णः शुक्लश्च । नामानि चैषां यूकाः पिपीलिकाश्च ।
प्रभावः कण्डूजननं कीठपिडकाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च । चिकित्सितन्तु
खल्लेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणाञ्च भावानामनुप-
सेवनमिति ॥ ५ ॥

शोणितजानान्तु कुष्ठैः समानं समुत्थानं । स्थानं रक्त-
वाहिन्यो धमस्यः । संस्थानमणवो वृत्ताश्चापादाश्च । सूक्ष्मत्वाच्च

एके भवन्तादृश्याः । वर्णस्तेषां तावः । नामानि केशादा-
लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औडुम्बरा जन्तुमातरश्चेति ।
प्रभावः केशश्शृङ्गलोमपद्मापध्वंसो व्रणगतानाञ्च हर्षकण्डू-
तोदसंसर्पणानि, अतिप्रवृद्धानाञ्च त्वक्सिरास्त्रायुमांस-
तरुणास्थिभक्षणमिति । चिकित्सितमपेक्षां कुष्ठैः समानं
तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ ६ ॥

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्न-
कुसुम्भस्त्रिहाजीर्णपूतिक्लिन्न-संकीर्ण-विरुद्धासात्मप्रभोजनसमु-
त्थानाः । तेषामामाशयः स्थानं ते प्रवर्द्धमानास्त्वध्वंसधीवा
विसर्पन्तुर्भयती वा । संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुव्रध्न-
संस्थानाः केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहा गण्डूपदाकृतयः श्वेता-
स्तावभासाश्च, केचिदणवो दीर्घास्तन्वाकृतयः श्वेताः । तेषां
विविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि, अन्त्रादा उद-
रादा हृदयादाक्षुरवो दर्भपुष्पाः सौगन्धिका महागुदाश्चेति ।
प्रभावो हृत्तास आस्यसंस्त्रवणमरोचकाविपाकौ ज्वरो मूर्च्छा
जृम्भा चवथुरानाहोऽङ्गमर्द्दश्छर्दिः कार्शं पातयमिति ॥ ७ ॥

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैः । तेषां पक्वाशय एव
स्थानम् । प्रवर्द्धमानास्त्वध्वो ते विसर्पन्ति, ग्रन्थ पुनरामाशयो-
न्मुखाश्च सुरः, तदनन्तरं तस्योद्गारनिःश्वासाः पुरीषगन्धिनः
सुरः । संस्थानवर्णविशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरिणाहाः श्वेता
दीर्घाणांशुसङ्काशाः केचित्, केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरिणाहाः
श्यावनीलहरितपीताः । तेषां नामानि ककेरुका मकेरुका
लेलिहाः सशूलकाः सौमुरादाश्चेति । प्रभावः पुरीषभेदः

काश्यं पासंथं रोमहर्षाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च । त एवचास्य गुद-
मुखं परितुदन्तः कण्डूच्चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्यासते, ते
जातहर्षा गुदनिष्क्रमणमतिवेगं कुर्व्वन्ति । इतेऽवमेष स्त्रीष्ण-
जानां पुरौषजानाञ्च समुत्थानादिविशेषः ॥ ८ ॥

चिकित्सितन्तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरेणोपदे-
क्ष्यामः । तत्र क्रिमौषाणामपकर्षणमेवादितः कर्त्तव्यं ततः प्रकृति-
विघातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ।
तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिसंगृह्य विमृश्योपकरणवता वाष्पप-
नयनमनुपकरणवता वा । स्थानगतानान्तु क्रिमौषां भेष-
जेनापकर्षणं न्यायतस्तच्चतुर्विधं, यद्यथा—शिरोविरेचनं
वमनं विरेचनमास्थापनमित्यपकर्षणविधिः । प्रकृतिविघात-
स्तेषां कटुकतिक्तकषायचारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगः, यच्चान्य-
दपि किञ्चित् स्त्रीष्णपुरौषप्रत्यनौकभूतं तत् स्यादिति प्रकृति-
विघातः । अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनं, यदुक्तं,
निदानविधौ तस्य वर्जनं तथाप्रायाणाञ्चापरेषां द्रव्याणाम् ।
इति लक्षणार्त्तश्चिकित्सितमनुव्याख्यातमेतदेव पुनर्विस्तरेणोप-
देक्ष्यते ॥ ९ ॥ . . .

अथैनं क्रिमिकोष्ठमये षड्रावं सप्तंरावंवा स्त्रीहृस्वेदाभ्या-
मुपपाद्य प्रलोभूते एनं संशोधनं पाययितास्तीति । क्षीरगुड-
दधितिल-मत्स्यानूपमांस-पिष्टान्नपरमान्न-कुसुमस्नेहसंप्रयुक्तै-
र्भोजैः सायं प्रातश्चोपपादयेत्, समुदीरणार्थञ्च क्रिमौषां
कोष्ठाभिसरणार्थञ्च भिषक् । अथ वृष्टायां रात्र्यां सुखोषितं
सुप्रजीर्णभुक्तञ्च विज्ञाय, आस्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेवोप-

पादयेत्, उपपादनीयश्चेत् स्यात्, सर्वान् परीक्ष्य विशेषान् समीक्ष्य सम्यक् ॥ १० ॥

अथाहरेति ब्रूयात् मूलकसर्षपलशुनकरञ्जशियुमधुशियु-
खरपुष्पा-भूस्तृणसुमुख-सुरसकुठेरक-गण्डीर-कालमालपर्णास-
क्षवकफणिज्भकानि, सर्वाण्यथवा यथालाभं । तान्याहृता-
न्यभिसमीक्ष्य खण्डशक्लेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन, सुप्रक्षा-
लितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणाङ्गीदकेनाभिषिच्य साध-
येत्, सततमवघट्टयन् दर्व्या । तमुपयुक्तभूयिष्ठेष्टन्मसि गतर-
सेष्वाषधेषु स्थालीमवतार्य सुप्रक्षिप्तं कषायं सुखीष्णं मदन-
फलपिप्पलीविडङ्गकल्कतैलोपहितं स्वर्ज्जिकालवणितमभ्यासिच्य
वस्तौ विधिवदास्थापयेद्देनम् । तथाकालककुटजाटुकौकुष्ठ-
कैठर्याकषायेण वा, तथा गियुपीलुकुस्तुम्बुरुकटुकासर्षप-
कषायेण, तथामलकशृङ्गवेरदारुहरिद्रापिचुमर्दकषायेण मदन-
फलादिसंयोगयोजितेन विरावं सप्तरावंवास्थापयेत् । प्रत्या-
गतेच पश्चिमे वस्तौ प्रत्याश्वस्तं तदहरेवोभयतोभागहरं संशो-
धनं पाययेद् युंक्त्वा । तस्य विधिरूपदेक्ष्यते, मदनफलपिप्पली-
कषायस्याङ्गीञ्जलिमात्रेण विष्टृक्कल्काच्चमावमालोड्यानुपातुंमस्त्रै
प्रयच्छेत्-तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु । एवमेव
कल्पोक्तानि धमनधिरेचनानि प्रतिसंसृज्य पाययेद्देनं बुद्ध्या
सर्वविशेषानवेक्षमाणी भिषक् ॥ ११ ॥

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराङ्गे शैखरिककषायेण
सुखीष्णेन परिषेचयेत् । तेन चैव कषायेण बाह्याभ्यन्तरान्
सर्वोदकार्यान् कारयेच्छश्वत् । तदभावे कटुतिक्तकषायाणा-

मौषधानां कायैर्मूवचारैर्वा परिषेचयेत् । परिषिक्तश्चैनं
निर्व्वीतमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्ग-
वेरैः सह सिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपचरेत् । विलेपीक्रम-
मागतञ्चैनमनुवासयेद्विडङ्गतैलेनैकान्तरं द्विद्विर्वा । यदि
पुनरस्यातिवृद्धान् शीर्षादान् क्रिमौन् मनेत शिरसेवाभिसर्पतः
कदाचित्, ततः स्नेहस्वेदाभ्यां शिर उपपाद्य विरेचयेदपामार्ग-
तण्डुलादिना शिरोविरेचनेन ॥ १२ ॥

यस्त्वभ्यवहार्यो विधिः प्रकृतिविधातायोक्तः क्रिमौणामथ
तमनुव्याख्यास्यामः । मूषिकपर्णीं समूलायप्रतानामाहृत्य
खण्डं शच्छेदयित्वोद्वखले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां प्रीडयित्वा रसं
गृह्णीयात्, तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टमालोड्य पूप-
लिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषु विपाच्य विडङ्गतैललवणीपहितां
क्रिमिकोष्ठाय भक्षितुं प्रयच्छेत् । तदनन्तरञ्चाश्लकाश्लिकमुद-
श्वित् . पिप्पल्यादिपञ्चवर्गसंसृष्टं सलवणमनुपाययेत् । मां
खलेतेन कल्पेन मार्कवाकसहचरनीपनिर्गुण्डीसुमुखसुरस-
कुठेरक-गण्डीरकालमाल-पर्णासच्चवंकफंणिज्भक-वकुलकुटज-
सुवर्णक्षीरीस्वरसामान्यतमे कारयेत् । तथा किणिहीकिरात-
तिक्तसुवहामलकहरीतकीविभीतकस्वरसेषु कारयेत् पूपलिकाः ।
स्वरसांश्चैषामेकैकशो दन्तशः सर्व्वशो वा मधुविलुलितान् प्रात-
रनन्नाय पातुं प्रयच्छेत् ॥ १३ ॥

अथाश्वशकदाहृत्य महति किंलिङ्गके प्रस्तीर्यातपे शोष-
यित्वोद्वखले क्षोदयित्वा दृशदि पुनः सूक्ष्मपर्णानि कारयित्वा
विडङ्गकषायेण विफलाकषायेण वा अष्टकत्वो दशकत्वोवातपे

भाषितानि दृशदि पुनः सूक्ष्मचूर्णानि कारयित्वा नवे कलशे समावाप्यानुगुप्तं निधापयेत् । तेषान्तु खलु चूर्णानां पाणि-
तलं चूर्णं यावदा साधु मन्येत तत् क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमि-
कोष्ठिने लेढुं प्रयच्छेत् । तथा भज्जातकास्थीन्याहृत्य कलस-
प्रमाणेन चापोथ्य स्नेहभाविते दृढे कलसे सूक्ष्मानेकच्छिद्रब्रध्ने
मृदावलिप्ते समावाप्योडुपेन पिधाय भूमावाकण्ठं निखातस्य
स्नेहभावितस्थैवान्यथा दृढस्य कुम्भस्योपरि समारोप्य सम-
न्ताङ्गोमयैरुपचित्य दाहयेत् । स यदा जानीयात् साधु दग्धानि
गोमयानि, गलितस्नेहानि भज्जातकास्थीनि, ततस्तं कुम्भमुद्धरेत् ।
अथ तस्माद्वितीयादेव कुम्भात् स्नेहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णैः
स्नेहाद्वैमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्व्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै
मात्रां प्रयच्छेत् पानाय । तेन साधु विरिच्यते विरिक्तस्य चानु-
पूर्वीं यथोक्ता । एवमेव भद्रदारुसरलकाष्ठस्नेहानुपकल्प्य
णातुं प्रयच्छेत् ॥ १४ ॥

अनुवासयेच्चैनमनुवासनकाले । अथाहरेति ब्रूयात् शार-
दान् नवांस्तिलान् सम्पंदुपेतान् । आहृत्य सुनिष्पूतान्
शोधयित्वा विडङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य निर्व्वापयेदादोष-
गमनात् । गतदोषानभिसमीक्ष्य सुप्रलूनान् प्रलूच्य पुनरेव
निष्पूतान् शोधयित्वा विडङ्गकषायेण विःसप्तकत्वः सुभावित-
नातपे शोषयित्वोद्धखले संक्षुद्य दृशदि पुनः श्लक्ष्णपिष्ठान्
कारयित्वा द्रोणग्रामभ्यवधाय विडङ्गकषायेण सुहृमुहुरवसिञ्चन्
पाणिमर्द्दमेव मर्द्दयेत् । तस्मिंस्तु खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमु-
दीयात् तत् पाणिभ्यां पर्यादाय शुषौ दृढे कलसे न्यस्यानुगुप्तं

निधापयेत् । अथाहरेति ब्रूयात् तिल्वकीदालकयोश्चौ बिल्वमात्रौ
 पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विडङ्गकषायेण, तदूर्ध्वमात्रौ श्यामाविष्टतयो-
 रतोऽर्ध्वमात्रौ दन्तौद्रवन्तगोरतोऽर्ध्वमात्रौ चव्यचित्तकयोरितेऽतत्
 सम्भारं विडङ्गकषायस्याठकमात्रेण प्रतिसंगृह्य, तत्तैलप्रस्थं
 समावाप्य सर्व्वमालोड्य महति पर्य्योगे समासिच्याग्नावधि-
 श्रित्यासने सुखोपविष्टः सर्व्वतः स्नेहमवलोकयन्नजस्रं मृदग्निना
 साधयेद् दव्वरां सततमवघट्टयन् । स यदा जानीयाद् विरमति
 शब्दः प्रशम्यति च फेनः प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्वञ्च
 गन्धवर्णरसोत्पत्तिः संवार्तते च सैषज्यमङ्गुलीभ्यां मृद्यमान-
 मनतिमृद्वनतिदासणमनङ्गुलिग्राहिचेति स कालस्तस्यावतार-
 णाय । ततस्तमवच्छेद्य शीतोभूतमहतेन वाससा परिपूय
 शुचौ दृढे कलसे समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन वस्त्र-
 पट्टेनाच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं सुनिगुप्तं निधापयेत् । ततोऽस्मै
 मात्रां प्रशक्तेत् पानाय, तेन साधु विरिच्यते । सम्यगपच्यत-
 दोषस्य चानुपूर्व्वीं यथोक्ता ततश्चैवमनुवासयेत्तु काले । एते-
 नैव च चाकिविधिना सर्षपातसीकरञ्जकोषांतकीस्नेहानुप-
 कल्प्य पाययेत् सर्व्वविशेषानवेक्षमाणस्तेनागदी भवति ।
 इत्येवं इयानां श्लेष्मपुरीषसम्भवानां क्रिमिणां समुत्थानसंस्थान-
 स्थानवर्णानां प्रभावचिकित्सितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः ।
 विशेषतस्तु खल्वल्पमात्रं मास्यापनानुवासनानुलोमहरणभूयिष्ठं
 तेष्वौषधेषु क्रिमिणां पुरीषसम्भवानां चिकित्सितं कार्य्यम् ।
 मात्राधिकं पुनः शिरोव्निरेचनवमनीपशमनभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु
 क्रिमिणां स्त्रीपूजानां चिकित्सितं कार्य्यम् । इत्येष क्रिमिघ्नो

भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति, तमनुतिष्ठता यथास्वं हेतु-
वर्जने प्रयतितव्यम् । यथोद्देशमेवमिदं क्रिमिकोष्ठचिकित्सितं
यथावदनुव्याख्यातं भवति ॥ १५ ॥

भवन्ति चात्र ।

अपकर्षणमेवादौ क्रिमिणां भेषजं भवेत् ।

ततो विघातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम् ॥

एष एव विकाराणां सर्वेषामपि नियते ।

विधिर्दृष्टस्त्रिधा योऽयं क्रिमीनुद्दिश्य कौर्त्तितः ॥

संशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्जनम् ।

एतावद्विषजा कार्यं रोगे रोगे यथाविधि ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकौ ।

व्याधितौ पुरुषौ ज्ञात्तौ भिषजौ सप्रयोजनौ ।

विंशतिः क्रिमयस्तेषां हेत्वादिः सप्तको गणः ॥

उक्तो व्याधितरूपीये विमाने परमर्षिणा ।

शिष्यसम्बोधनार्थाय व्याधिप्रशमनाय च ॥ १७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने व्याधित-

रूपीयं विमानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

(रोगभिषग्जितीयं विमानम् ।)

अथातो रोगभिषग्जितीयं विमानं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानावेयः ॥ १ ॥

बुद्धिमानात्मनः कार्यं गुरुलाभवे कर्मफलमनुबन्धं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनाद् भिषग्बुभूषुः शास्त्रमेवादितः परी-
क्षेत । विविधानि हि शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति लोकेषु ।
तत्र यन्मनेऽत महद्यशस्विधीरपुरुषासेवितमर्थबहुलमाप्तजन-
पूजितं विविधशिष्यबुद्धिहितमपगतपुनरुक्तदोषमार्गं सुप्रणीत-
सूत्रभाष्यसंग्रहक्रमं स्वाधारमनवपतितशब्दमकष्टशब्दं पुष्कला-
भिधानं क्रमागतार्थमर्थतत्त्वविनिश्चयप्रधानं सङ्गतार्थमसङ्कुल-
प्रकरणमाशुप्रबोधकं लक्षणवच्चोदाहरणवच्च तदभिप्रपद्येत
शास्त्रम् । शास्त्रं ह्येवंविधममल इवादित्यस्तमो विधूय प्रका-
शयति सर्व्वम् ॥ २ ॥

तत्प्रेनन्तरमाचार्य्यं परीक्षेत । तद्यथा—पर्य्यवदातश्रुतं
परिदृष्टकर्मणं दन्नं दक्षिणं शुचिं जितहस्तमुपकरणवन्तं
सर्व्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिज्ञमनुपस्कृतविद्वानज्ञ-
मनसूयकमंकोपनं क्लेशक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञापन-
समर्थञ्च, इत्येवंगुणो ह्याचार्य्यः सुक्षेत्रमार्त्तवो मेघ इव शस्त्र-
गुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः सम्पादयति । तमुपसृत्यारिरा-
धयिषुरुपचरेदग्निवच्च देववच्च राजवच्च पितृवच्च भर्तृवच्चाप्र-
मत्तः । ततस्तत्प्रसादात् कृतृञ् शास्त्रमवगम्य शास्त्रस्य दृढ-

तायामभिधानस्य सौष्ठवेऽर्थविज्ञाने वचनशक्तौ च भूयोभूयः
प्रयतेत सम्यक् ॥ ३ ॥

तत्रोपायाननुव्याख्यास्यामः । अध्ययनमध्यापनं तद्विद्य-
सम्भाषेतुप्रपायाः ॥ ४ ॥

तत्रायमध्ययनविधिः । कल्प्यकृतक्षणः प्रातरुत्थायोपवृष्टं
वा कृत्वावश्यकमुपस्पृश्योदकं देवर्षिगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धा-
चार्यैभ्यो नमस्कृत्य ममे शुचौ देशे सुखोपविष्टो मनःपुरः-
सराभिर्वाग्भिः सूत्रमनुक्रामन् पुनःपुनरावर्त्तयेद् बुद्ध्या सम्य-
गनुप्रविश्यार्थतत्त्वं स्वदोषपरिहाराय परदोषप्रमाणार्थमेवं
मध्यन्दिनेऽपराह्णे रात्रौ च शश्वदपरिहापयन् अध्ययनमभ्य-
स्येदित्यध्ययनविधिः ॥ ५ ॥

अथाध्यापनविधिः । अध्यापने कृतबुद्धिराचार्यः शिष्यसे-
वादितः परीक्षेत । तद्वयथा, — प्रशान्तमार्थप्रकृतिकमक्षुद्र-
कर्माणामृजुचक्षुर्मुखनासावंशं तनुरक्तविशदजिह्वमविकृत-
दन्तौष्ठमग्निं धृतिमन्तमनहङ्कृतं मेधाविनं वितर्कस्मृति-
सम्पन्नमुदारसत्त्वं तद्विद्यकुलजमथवा तद्विद्यवृत्तं ब्रह्माभि-
निवेशिनमव्यङ्गमव्यापन्नेन्द्रियं निभृतमनुद्वलमर्थतत्त्वभावकम-
कोपनमव्यसन्नं शील-शौचाचारांनुराग-दाह्य-प्रदक्षिणाप-
पन्नमध्ययनाभिकाममर्थविज्ञाने कर्मदर्शने ज्ञानन्यकार्यक्रमलुब्ध-
मनलसं सर्व्वभूतहितैषिणमाचार्यसर्व्वानुशिष्टिप्रतिपत्तिकर-
मतुरक्तमेवंगुणसमुद्दितमध्याप्यमाहुः । एवंगुणसमुद्दित-
मध्वत्रयनार्थिनमुपस्थितमारिराधयिषुमाचार्यश्चानुभाषेत ॥ ६ ॥

उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽहनि तिथ्यहस्तश्रवणाश्रवयुजा-

मन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे
 कल्याणे च करणे भौवे सुहूर्ते मुण्डः कृतोपवासः स्नातः
 कषायवस्त्रसंवितः समिधोऽग्निमाज्यमुपलेपनमुदकुम्भांश्च सुगन्धि
 हस्तो मातुः दामदीपहिरण्यरजतमणिमुक्ताविद्रुमक्षौमपरिधींश्च
 कुशलाजसर्षपाक्षतांश्च शुक्लाश्च सुमनसो ग्रथिताग्रथिता मेध्यांश्च
 भक्ष्यान् गन्धांश्च घृष्टानादायोपतिष्ठस्वेति । अथ स तथा
 कुर्यात् ॥ ७ ॥

तमुपस्थितमाज्ञाय सप्ते शुचौ देशे प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे
 वा चतुष्किष्कुमात्रं चतुरस्रं स्थण्डिलं गोमयोदकेनोपलिप्तं
 कुशांस्तीक्ष्णं सूपविहितं परिधिभिश्चतुर्दिशं यथोक्तचन्दनोद-
 कुम्भक्षौमहेमरजतमणिमुक्ताविद्रुमालङ्कृतं मेध्यभक्ष्यगन्धशुक्ल-
 पुष्पलाजसर्षपाक्षतोपशोभितं कृत्वा तत्र पालाशीभिरैडुदी-
 भिरौडुम्बरैर्भिर्माधूकीभिर्वासमिद्धिरग्निमुपसमाधाय प्राङ्मुखः
 शुचिरध्वयनविधिमनुविधीय मधुसर्पिर्न्याः त्रिस्त्रिजुहुयादग्निम्,
 आशीः संप्रयुक्तैर्मन्त्रैर्ब्राह्मणमग्निं धन्वन्तरिं प्रजापतिमश्विनौ
 इन्द्रमृषींश्च सूतकारानभिमन्त्रायमानः पूर्व्वं स्वाहेति शिष्यश्चै-
 नमन्वारभेत । हुत्वा च प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत् । परि-
 क्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । भिषजश्चाभिपूजयेत् ॥ ८ ॥

अथैनमग्निसकाशे ब्राह्मणसकाशे भिषक्सकाशे चानु-
 शिष्यात् । ब्रह्मचारिणां शस्रध्वारिणा सत्यवादिना अमांसादेन
 मेध्यसेविना निम्नैस्त्रेणाशस्रध्वारिणा भवितव्यम् । न च ते
 मदचनात् किञ्चिदकार्यं स्यादन्यत्र राजदिष्टात् प्राणहरादि-
 पुलादधर्मादनर्थसंप्रयुक्तांश्चाप्यर्थात् । मदपणेन मतप्रधानेन

मदधीनेन मत्प्रियहितानुवर्तिना च त्वया शश्वद्भवितव्यम् ।
 पुत्रवद्दासवदर्थिवच्चोपचरतानुसर्त्तव्योऽहम् । अनुत्सुकेनावहि-
 तेनानन्यमनसा विनीतेनावेक्ष्यावेक्ष्यकारिणानसूयकेन चाभ्य-
 नुज्ञातेन प्रविचरितव्यम् । अनुज्ञातेन चाननुज्ञातेन च
 प्रविचरता पूर्वं गुर्वर्थोपाहरणे यथाशक्ति प्रयतितव्यं ।
 कर्मसिद्धिमर्थसिद्धिं यशोलाभञ्च प्रेत्य च स्वर्गमिच्छता भिषजा
 त्वया गोब्राह्मणमादौ कृत्वा सर्वप्राणभृतां शर्माशासितव्यम्,
 अहरहसत्तिष्ठता चोपविशता च सर्व्वात्मना चातुराणामारोग्य
 प्रयतितव्यम् । जीवितहेतोरपि चातुरेभ्यो नाभिद्रोघव्यम् ।
 मनसापि च परस्त्रियो नाभिगमनीयाः, तथा सर्वमेव
 परस्वम् । निभृतवेशपरिच्छदेन भवितव्यम्, अशौण्डेनापापे-
 नापापसहायेन च, श्लक्ष्णशुक्लधर्मशर्मधन्यसत्यहितमित-
 वचसा देशकालविचारिणा स्मृतिमता ज्ञानीत्यानीपकरण-
 सम्पत्सु नित्यं यत्नवता । न च कदाचिद्राजद्विष्टानां राज-
 द्वेषिणां वा महाजनद्विष्टानां महाजनद्वेषिणां वा औषधमनु-
 विधातव्यम् । एवं सर्वेषामत्यर्थविकृतदुष्टदुःखशीलाचारो-
 पचाराणामल्पवादप्रतिकारादीनां मुमूर्षताञ्च तथैवासन्नि-
 हितेष्वराणां स्त्रीणामनध्यक्षाणां वा । न च कदाचित् स्त्रीद-
 त्तमामिषमादातव्यमननुज्ञातं भर्त्रायवाध्यक्षेण । आतुर-
 कुलञ्चानुप्रविशता विदितेनानुमतप्रवेशिना साङ्गं पुरुषेण
 सुसंवीतेनावक्शिरसा स्मृतिमता स्तिमितेनावेक्ष्यावेक्ष्य मनसा
 सर्वमाचरता सम्यगनुप्रवेष्टव्यम् । अनुप्रविश्य च वाङ्मनो-
 बुद्धीन्द्रियाणि न क्वचित् प्रणिधातव्यानि, अन्यवातुरादातु-

रोपकारार्थाद् वातुरगतेष्वनेषु वा भावेषु । न चातुरकुल-
प्रवृत्तयो बहिर्निश्चारयितव्याः । ऋसितञ्चायुषः प्रमाणमातुरस्य
जानतापि न त्वया खलु वर्णयितव्यं यत्तच्छ्रुमानमातुरस्यान्यस्य
वायुपवाताय सम्पद्यते । ज्ञानंवतापि च नात्यर्थमात्मनो
ज्ञानेन विकल्पितव्यम् । आप्तादपि हि विकल्पमानादत्यर्थ-
मुद्विजन्तानेके ॥ ८ ॥

न चैव हि अस्तग्रायुर्वेदस्य पारं, तस्मादप्रमत्तः शश्वद-
भियोगमस्मिन् गच्छेत् । एतच्चैवं कार्यमेवं भूयः प्रवृत्तस्य
सौष्ठवमनसूयतापरेश्यो वाप्यागमयितव्यम् । कृत्स्नो हि लोको
बुद्धिमत्तामाचार्यः शत्रुश्चाबुद्धिमत्तामतश्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिमत्ता
अमिवस्यापि धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौकिकमभ्युपदिशती
वचः श्रोतवामनुविधातव्यञ्चेति ॥ १० ॥

अतःपरमिदं ब्रूयात् । देवताग्निद्विजगुरुवृषसिद्धाचार्येषु
ते नित्यं सम्यग्वर्त्तितव्यम् । तेषु ते सम्यग्वर्त्तमानस्यायमग्निः ।
सर्व्वगन्धर्वसरत्नबीजानि यथेरिताश्च देवताः शिवाय सुप्रतो-
ऽन्यथा वर्त्तमानस्याग्निवायेति । इत्थेवं ब्रूयति पाषाण्यो
शिथ्यस्तथेति ब्रूयात् । यथोपदेशञ्च कुर्व्वन्नध्याप्योऽतोऽन्यथा
त्वनधाप्यः । अध्याप्यमध्यापयन् ह्याचार्यो यथोक्तैश्चाध्यापन-
फलैर्योगमवाप्नोत्यन्यैश्चानुक्तैः श्रेयस्करैर्गुणैः शिथ्यमात्मानञ्च
युनक्ति । इत्यध्यापनविधिरुक्तः ॥ ११ ॥

सम्भाषाविधिमतं जह्वं व्याख्यास्यामः । भिषग् भिषजा-
सह संभाषेत । तद्विद्युसम्भाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी
भवति, वैशारद्यमपि चाभिनिवर्त्तयति, वचनशक्तिमपि

आश्रिते, यशश्चाभिदौषयति । पूर्वश्रुते च सन्देहवतः पुनः
 श्रवणात् श्रुतसंशयमपकर्षति, श्रुते चासन्देहवतो भूयोऽध्या-
 वसायमभिनिर्व्वर्त्तयति, अश्रुतमपि च कञ्चिदर्थं श्रोत्रविषय-
 मापादयति, यच्चाचार्याः शिष्याश्च शृणुष्वे प्रसन्नः क्रमेणोप-
 दिशति गुह्याभिमतमर्थं जातम्, तत् परस्परं सह जल्पन्
 पण्डेन विजिगीषुराह संहरात् । तस्मात् तद्विद्यसम्भाषा-
 मभिप्रशंसन्ति कुशलाः ॥ १२ ॥

द्विविधा तु खलु तद्विद्यसम्भाषा भवति । सन्धाय सम्भाषा
 विगृह्य सम्भाषा च । तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्ति-
 सम्यक्त्वेनाकीर्णनेनानुपस्कृत-विद्येनानुसूयकेनानुनेयेनानुनय-
 कोविदेन क्लेशक्षमेण प्रियसम्भाषणेन च सह सन्धाय सम्भाषा
 विधीयते । तथाविधेन सह संकथयन् विश्रब्धः कथयेत्
 पृच्छेदपि च विश्रब्धः पृच्छेत्तस्मै विश्रब्धाय विशदमर्थं जातं
 ब्रूयात् । न च निग्रहभयादुक्त्विति । निगृह्य चैनं न हृष्येत्,
 न च परेषु विकल्पेत् । न च मोहादेकान्तग्राही स्यात्, न चानु-
 विदितमर्थं मनुवर्णयेत् । सम्यक् चानुनयेनानुनीयेत्, अनुन-
 याच्च परं तत्र चावहितः स्यादित्यनुलोमसम्भाषाविधिः ॥ १३ ॥

अत ऊर्ध्वमितिरेण सह विगृह्य सम्भाषेत श्रेयसा योग-
 सात्वनः पश्यान् । प्रागेव च जल्पाज्जल्पान्तरं परावरान्तरं
 परिषदिशेषांश्च परीक्षेत सम्यक् । सम्यक् परीक्षा हि बुद्धि-
 मतां कार्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकाली शंसति । तस्मात् परीक्षा-
 मभिप्रशंसन्ति कुशलाः । परीक्ष्यमाणस्तु खलु परावरान्तर-
 मिमान् जल्पकगुणान् श्रेयस्करान् दौषवतश्च परीक्षेत सम्यक् ।

तद्वयथा,—श्रुतं विज्ञानं धारणं प्रतिभानं वचनशक्तिरित्येताम्
गुणान् श्रेयस्करानाहुः । इमान् पुनर्दोषवतः, तद्वयथा—
कीपनत्वमवैशारद्यं भीरुत्वमधारणत्वमनवहितत्वमिति ।
एतान् हयानपि गुणान् गुरुत्वांघवतः परस्य चैवात्मनश्च
तुलयेत् ॥ १४ ॥

तत्र त्रिविधः परः सम्पद्यते, प्रवरः प्रत्यवरः समो वा
गुणविनिक्षेपतो नत्वेवं कार्त्तुस्त्वेन ॥ १५ ॥

परिषत्तु खलु द्विविधा, ज्ञानवती मूढा परिषच्च सैव
द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभागेन सुद्धत्परिषत्,
उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्टपरिषच्चेति ॥ १६ ॥

तत्र प्रतिनिविष्टायां परिषदि ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचन-
शक्तिसम्पन्नायां मूढायां वा न कथञ्चित् केनचित् सह जल्यो
विधीयते । मूढायान्तु सुद्धत्परिषदि उदासीनायां वा ज्ञान-
विज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तीरन्तरेणापि दीप्तयशोमहजनविद्विष्टे-
नापि सह जल्यो विधीयते । तद्विधेन च सह कथयता त्वा-
विद्धदीर्घसूत्रसङ्कुलैर्वाक्यदण्डकैः कथयितव्यम् । अतिदृष्टं मुहु-
र्मुहुरूपहसता परं निरूपयता च परिषदमाकारैर्ब्रुवतश्चास्य
वाक्यावकाशो न देयः । कष्टं शब्दञ्च ब्रुक्ता वक्तव्यो नोच्यते ।
अथवा पुनर्हीनाते प्रतिक्षेति पुनश्चाह्वयमानः प्रतिवक्तव्यः ।
परिसंवत्सरो भवान् शिष्यतां तावद् गुरुमुपासितो नूनं ।
अथवा पर्यग्राप्तमेतावत् ते । सकृदेव हि परिषेपिकं निहतं
निहतमाहुरिति न्यासयोगः कर्त्तव्यः कथञ्चित् । अप्येवं श्रेयसा

सह विगृह्य वक्तव्यमित्याहुरेके । न त्वेवं च्यायसा सह
विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ १७ ॥

प्रत्यवरेण तु सह समानाभिमतान वा विगृह्य जल्पता
सुहृत्परिषदि कथयितव्यम् । अथवापुत्रादासीनपरिषदि अव-
धानश्रवणज्ञानविज्ञानोपधारण-वचनप्रतिवचन-शक्तिसम्पन्नायां
कथयता चावहितेन परस्परसाद्गुणप्रदोषबलमविक्षितव्यम् ।
समवेक्ष्य च यत्नैः श्रेष्ठं मन्येत नास्त्य तत्र जल्पं योजयेद्-
नाविष्कृतमयोगं कुर्वन् । यत्र त्वेनमवरं मन्येत तत्रैवैनमाशु
निगृह्णीयात् ॥ १८ ॥

तत्र खल्विमे प्रत्यवराणामाशुनियहे भवन्तुपायाः ।
तद्वयथा—श्रुतहीनं महता सूत्रपाठेनाभिभवेत्, विज्ञानहीनं
पुनः कष्टशब्देन वाक्येन, वाक्यधारणाहीनमाविद्धदीर्घसूत्र-
सङ्कुलैर्वाक्यदण्डकैः, प्रतिभाहीनं पुनर्वचनेनानेकविधेनानेकार्थ-
वाचिना, वचनशक्तिहीनमर्द्धोक्तस्य वाक्यस्य क्षेपणेन, अविशा-
रदमपवपणेन, कोपनमायासेन, भौकं विवासनेन, अनवहितं
नियमनेनेति । एवमेतैरुपायैरवरमभिभवेत् ॥ १९ ॥

तत्र त्रिकौ ।

विगृह्य कथयेद् युक्तं युक्तञ्च न निवारयेत् ।

विगृह्य भाषा तीव्रं हि केषाञ्चिद्दोहमावहेत् ॥

नाकार्यग्रमस्ति कुडस्य नावाच्यमपि विद्यते ।

कुशला नाभिनन्दन्ति कलहं समितौ सताम् ॥ २० ॥

एवं प्रवृत्ते तु धादे प्रागेव कार्याद् वादात् तावदिदं कर्तुं
वर्तते । सन्धाय परिषदाटयनभूतमात्मनः प्रकरणमादेश-

वितव्यम् । यथा परस्य भृशदुर्गं स्यात् पक्षम् परस्य वा भृशं
विमुखमानयेत् । परिषदि चोपसंहितायामशक्यमस्माभिर्वक्तुं,
एषैव ते परिषद् यथेष्टं यथायोगं यथाभिप्रायं वादं वादमर्थ्या-
दाञ्च स्थापयिष्यतीतुगत्ता तूष्णीमासीत् ॥ २१ ॥

तत्रेदं वादमर्थ्यादालक्षणं भवति । इदं वाच्यमिदमवाच्यमेवं
सति पराजितो भवतीति इमानि खलु पदानि भिषग्भिर्वाद-
मार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति । तद्वयथा—वादो, द्रव्यं,
गुणाः, कर्म्म, सामानां, विशेषः, समवायः, प्रतिज्ञा, स्थापना,
प्रतिष्ठापना, हेतुः, दृष्टान्तः, उपनयः, निगमनम्, उत्तरम्,
सिद्धान्तः, शब्दः, प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, ऐतिह्यम्, औपम्यम्,
संशयः, प्रयोजनं, सव्यभिचारम्, जिज्ञासा, व्यवसायः, अर्थप्राप्तिः,
सम्भवः, अनुयोज्यम् अननुयोज्यम्, अनुयोगः, प्रत्यनुयोगः,
वाक्यदोषः, वाक्यप्रशंसा, छलम्, हेतुः, अतीतकालम्, उपा-
लम्भः, परिहारः, प्रतिज्ञाहानिः, अभानुज्ञा, हेत्वन्तरम्, अर्था-
न्तरं, नियहस्यानमिति ॥ २२ ॥

तत्र तु वादो नाम स यत् परः परेण सह शास्त्रपूर्वकम्
विगृह्य कथयति । स च द्विविधः संयज्ञेण जल्पो वितण्डा च ।
तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः । जल्पविपर्यग्रयो वितण्डा ।
यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति नास्त्युत्तरस्य । तौ च
स्वस्वपक्षहेतुभिः स्वस्वपक्षं स्थापयन्तः परपक्षमुद्गावयतः, एष
जल्पो, जल्पविपर्यग्रयो वितण्डा । वितण्डा नाम परपक्षदोष-
वचनमात्रमेव ॥ २३ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः स्वलक्षणैः श्लोकस्थाने
पूर्वमुक्ताः ॥ २४ ॥

अथ प्रतिज्ञा । प्रतिज्ञा नाम साधयचनं, यथा नित्यः
पुरुष इति ॥ २५ ॥

अथ स्थापना । स्थापना नाम तस्या एव प्रतिज्ञाया-
हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनैः स्थापना, पूर्वं हि प्रतिज्ञा, पश्चात्
स्थापना, किं ह्यप्रतिज्ञातं स्थापयिष्यति? यथानित्यः पुरुष-
इति प्रतिज्ञा, हेतुरकृतकत्वादिति, दृष्टान्तो यथाकाशमिति,
उपनयो यथा चाकृतकमाकाशं तथा पुरुष इति, निगमनं
तस्मान्नित्य इति ॥ २६ ॥

अथ प्रतिष्ठापना । प्रतिष्ठापना नाम या तस्या एव
प्रतिज्ञायाः प्रति विपरीतार्थस्थापना । यथा अनित्यः पुरुष-
इति विपरीतार्थप्रतिज्ञा, हेतुरेन्द्रियकत्वादिति, दृष्टान्तो यथा
घट इति, उपनयो यथा घट ऐन्द्रियकः स चानित्यस्तथा चाय-
मिति, निगमनं तस्मादनित्य इति ॥ २७ ॥

अथ हेतुः । हेतुर्नामोपलब्धिकारणं तत् प्रत्यक्षमुपमान-
मैतिह्यमुपमानमितेभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत् तत्त्वम् ॥ २८ ॥

अथ दृष्टान्तः । दृष्टान्तो नाम स यत्र मूर्खविदुषां बुद्धि-
साम्यं, तेनैव यद् वर्णं वर्णयतीति, यथाग्निरुष्णो द्रवमुदकं
स्थिरा पृथिवी आदित्यः प्रकाशक इति यथा आदित्यः प्रका-
शकस्तथा साङ्ख्यज्ञानं प्रकाशकमिति ॥ २९ ॥

उपनयो निगमनञ्चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापनाभ्याख्यायाम् ॥ ३० ॥

अथ उत्तरं । उत्तरं नाम साधनमर्थोपदिष्टे हेतौ वैधर्म्यो-

वचनं वैधर्म्मोपदिष्टे वा हेतौ साधर्म्मावचनं । यथा हेतु-
सधर्म्माणो विकाराः, शीतकस्य हि व्याधेर्हेतुभिः साधर्म्मा
हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति ब्रुवतः परो ब्रूयाद् हेतुविधर्म्माणो
विकाराः, यथा शरीरावयवानां दाहौष्णाग्रकोथप्रपचने हेतुभि-
वैधर्म्मा हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति । एतत् सविपर्यय-
सुत्तरम् ॥ ३१ ॥

अथ सिद्धान्तः । सिद्धान्तो नाम स यः परीक्षकैर्बहुविधं
परीक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः । स चतुर्विधः
सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तोऽभ्युप-
गमसिद्धान्त इति ॥ ३२ ॥

तत्र सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन् सर्व्वस्मिंस्तन्त्रे
तत्प्रसिद्धं, सन्ति निदानानि, सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्धि-
पायाः साध्यानां व्याधीनामिति । प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम
तस्मिंस्तस्मिन्नेकैकस्मिंस्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं, यथान्यवाष्टौ रसाः
षड्वरसाः, पञ्चेन्द्रियाणां षडिन्द्रियाणान्यत्र तन्त्रे, वाताद्रि-
कृताः सर्व्वे विकारा यथान्यत्र, अत्र वातादिकृता भूतकृताश्च
प्रसिद्धाः । अधिकरणसिद्धान्तो नाम स यस्मिन्नधिकरणे प्रस्तूय-
माने सिद्धान्त्यान्यापि अधिकरणानि भवन्ति, यथा न सुक्तः
कर्म्मनुबन्धिकं कुरुते निस्पृहत्वादिति प्रस्तुते सिद्धाः कर्म्मफल-
मोक्षपुरुषप्रेत्यभावाः सुराः । अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम स यमर्थ-
मसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति
भिषजः । तद्यथा द्रव्यं प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, गुणः
प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, कर्म्म प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्याम-
इत्येवमादिश्चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥ ३३ ॥

अथ शब्दः । शब्दो नाम वर्णसमाम्नायः । स चतुर्विधो दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चानृतश्चेति । तत्र दृष्टार्थो नाम त्रिभिर्हेतुभिर्दोषाः प्रकुप्यन्ति षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशामयन्ति, सति श्रोत्रादिसङ्गावे शब्दादिग्रहणमिति । अदृष्टार्थः पुनरस्ति प्रेत्यभावोऽस्ति मोक्ष इति । सत्यो नाम यथार्थभूतः, सन्तग्रायुर्वेदोपदेशाः, सन्ति सिद्धुपपायाः साध्यानाम् व्याधीनाम् सन्तगारम्भफलानीति । सत्यविपर्ययाच्चानृतः ॥ ३४ ॥

अथ प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षं नाम तद्यदात्मना चेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते । तवात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छादिषादयः, शब्दादयस्त्विन्द्रियप्रत्यक्षाः ॥ ३४ ॥

अथानुमानं । अनुमानं नाम तर्को युक्तापेक्षः, यथा—अग्निं जरणशक्त्या बलं व्यायामशक्त्या श्रोत्रादीनि शब्दादिग्रहणेनेतेष्वमादिः ॥ ३५ ॥

ऐतिह्यम् । ऐतिह्यं नाम आप्तोपदेशो वेदादिः ॥ ३६ ॥

अथ औपम्यम् । औपम्यं नाम तद्वदन्त्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रकाशनं, यथा दण्डेन दण्डकस्य धनुषा धनुस्तन्मखे प्वासिनारोगादस्येति ॥ ३७ ॥

अथ संशयः । संशयो नाम सन्दिग्धेष्वर्थेष्वनिश्चयः । यथा किमकालमृत्युरस्ति नास्तीति । दृष्टाश्चायुष्मन्मरणरूपेताश्चानुपेताश्च तथाऽक्रियाः सक्रियाश्च पुरुषाः शीघ्रभङ्गाश्चिरजोविनश्च, तदुभयदृष्टत्वात् संशयः किमस्ति खल्वकालमृत्युरस्ति नास्तीति ॥ ३८ ॥

अथ प्रयोजनम् । प्रयोजनं नाम वदर्थमारभ्यन्ते आरम्भाः,

तद्वत्तथा यद्यकालमृतुरस्ति ततोऽहमात्मानमायुधैरुपपरि-
ष्णाम्यनायुष्याणि च परिहरिष्यामि कथं मामकालमृतुः प्रसहे-
तेति प्रयोजनम् ॥ ३८ ॥

अथ सव्यभिचारम् । सव्यभिचारं नाम यद्व्यभिचरणं,
यथा भवेदिदमौषधं तस्मिन् व्याधौ यौगिकमथवा नेति ॥ ४० ॥

अथ जिज्ञासा । जिज्ञासा नाम परीक्षा, यथा भेषज-
परीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ४१ ॥

अथ व्यवसायः । व्यवसायो नाम निश्चयः, यथा वातिक-
एवायं व्याधिरिदमेवाव भेषजञ्च ॥ ४२ ॥

अथार्थप्राप्तिः । अर्थप्राप्तिर्नाम यत्तैकेनार्थेनोक्तेनापरह्यार्थ-
स्यानुक्तस्य च सिद्धिः । यथा नायंसन्तर्पणसाध्यो व्याधिरितुक्ते
भवत्यर्थप्राप्तिरतर्पणसाध्योऽयमिति । नानेन दिवाभोक्तव्य-
मित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिर्निशि भोक्तव्यमिति ॥ ४३ ॥

अथ सम्भवः । सम्भवो नाम यो यतः सम्भवति स तस्य
सम्भवः । यथा षड् धातवो गर्भस्य वराधेरहितं, हितमारो-
ग्यस्येति ॥ ४४ ॥

अथानुयोच्यम् । अनुयोच्यं नाम यद्वाक्यं वाक्यदोषयुक्तं
तदनुयोच्यमुच्यते । सामान्यव्याहृतेष्वर्थेषु वा विशेषग्रहणार्थं
तद्वाक्यमनुयोच्यम् । यथा संशोधनसाधोऽयं व्याधिरितुक्ते
किं वमनसाधोऽयं किं विरेचनसाधः इत्यनुयोच्यते ॥ ४५ ॥

अथाननुयोच्यम् । अननुयोच्यं नामातो विपर्ययेण
यथायमसाधः ॥ ४६ ॥

अथानुयोगः । अनुयोगो नाम स यत् तद्विद्यानां तद्विद्यै-

रेव साधं तन्त्रे तन्त्रैकदेशे वा प्रश्नः प्रश्नैकदेशो वा ज्ञान-
विज्ञानवचनप्रतिवचनपरीक्षार्थमादिश्यते । अथवा जित्यः
पुरुष इति प्रतिज्ञाते यत् परः को हेतुरित्याह सोऽनुयोगः ॥ ४७ ॥

अथ प्रत्यनुयोगः । प्रत्यनुयोगो नाम अनुयोगस्यानुयोगः ।
यथा अस्यानुयोगस्य पुनः को हेतुरिति ॥ ४८ ॥

अथ वाक्यदोषः । वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे
नूनमधिकमनर्थकमपार्थक्यं विरुद्धञ्चेति । नैतानि विना
प्रकृतोऽर्थः प्रणश्येत् ॥ ४९ ॥

तत्र नूनम् । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानामन्य-
तमेनापि नूनं नूनं भवति, यदा बहुपदिष्टहेतुकमेकेन
हेतुना साधयते तच्च नूनम् ॥ ५० ॥

अथाधिकम् । अधिकं नाम नूनविपरीतं यदायुर्वेदे
भाष्यमाणे वार्हस्पत्यमौशनसमन्यद्वा यत्किञ्चिदप्रतिसम्ब-
धार्थमुच्यते यदा सम्बधार्थमपि द्विरभिधीयते, तत् पुनरुक्त-
त्वादधिकं । तच्च पुनरुक्तं द्विविधम्, अर्थपुनरुक्तं शब्दपुन-
रुक्तञ्च । तत्रार्थपुनरुक्तं यथा भेषजमौषधं सधनमिति,
शब्दपुनरुक्तञ्च भेषजं भेषजमिति ॥ ५१ ॥

अथानर्थकं । अनर्थकं नाम यद्वचनमक्षरग्राममात्रमेव
ज्ञात् पञ्चवर्गवन्मार्थतो गृह्यते ॥ ५२ ॥

अथापार्थक्यं । अपार्थक्यं नाम यदर्थवच्च परस्परेणासंयुज्य-
मानायकं, यथा तक्रचक्रधंशवज्रनिशाकरा इति ॥ ५३ ॥

अथ विरुद्धं । विरुद्धं नाम यद्वृष्टान्तसिद्धान्तसमयवैरुद्धं ।
तत्र पूर्वं दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्तौ । समयः पुनस्त्रिधा भवति

यथायुर्वेदिकसमयो, याज्ञिकसमयो मोक्षशास्त्रिकसमय इति ।
तथायुर्वेदिकसमयश्चतुष्पादं भेषजमिति । याज्ञिकसमयः
आलम्बा यजमानैः पशव इति । मोक्षशास्त्रिकसमयः सर्वभूते-
ष्वहिंसेति । तत्र स्वसमयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धमिति वाक्य-
दोषाः ॥ ५४ ॥

अथ वाक्यप्रशंसा । वाक्यप्रशंसा नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे
त्वन्नूनमनधिकमर्थवदनपार्थक्यमविरुद्धमधिगतपदार्थञ्च, इति
यत् तद्वाक्यमननुयोज्यमिति प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

अथ च्छलं । छलं नाम परिशुद्धमर्थाभासमनर्थकं वाग्वस्तु-
मात्रमेव । तद्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र वाक्-
छलं नाम यथा कश्चिद् ब्रूयान् नवतन्त्रोऽयं भिषगिति, अथ
भिषग् ब्रूयात् नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रोऽहमिति । परो ब्रूयात्
नाहं ब्रवीमि नवतन्त्राणि तवेति, अपितु नवान्यस्तं ते तन्त्र-
मिति, भिषग् ब्रूयात् न मया नवान्यस्तं तन्त्रम्, अनेकधान्यस्तं-
मया तन्त्रमिति वाक्छलम् । सामान्यच्छलं नाम यथा
व्याधिप्रशमनायौषधमितुक्ते परो ब्रूयात् संत् सत्प्रश-
मनायेति किन्नु भवानाह ? सदरोगः सदौषधं यदि च
सत् सत्प्रशमनाय भवति तत्र सत्कासः सत्क्षयः सत्सा-
मान्यात् कासः क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति, एतत् सामान्य-
च्छलम् ॥ ५६ ॥

अथाहेतुः । अहेतुर्नाम प्रकरणसमः संशयसमो वयौसम-
इति । तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुर्यथान्यः शरीरादात्मा नित्य
इति, परो ब्रूयात् यस्मादन्यः शरीरादात्मा तस्मात्तत्त्वः, शरीरं

ह्यनित्यमतो विधन्मिणानेन च भवितव्यमित्येष चाहेतुर्न हि
 य एव पक्षः स एव हेतुरिति । संशयसमो नामाहेतुर्य एव
 संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुर्यथा अयमायुर्व्वैदैकदेशमाह
 किंन्वयं चिकित्सकः ख्यान्नवेति संशये परो ब्रूयादवस्थादव-
 मायुर्व्वैदैकदेशमाह तस्माच्चिकित्सकोऽयमिति । न च संशय-
 छेदहेतुं विशेषयतोऽपि चाहेतुः । न हि य एव संशयहेतुः
 स एव संशयच्छेदहेतुर्भवति । वर्णासमो नामाहेतुर्यो हेतु-
 वर्णार्वाविशिष्टः, यथा कश्चिद् ब्रूयादस्पर्शत्वाद् बुद्धिरनित्या
 शब्दवदिति, तत्र वर्णाः शब्दो बुद्धिरपि वर्णाः, तदुभयवर्णा-
 विशिष्टत्वाद् वर्णासमोऽप्यहेतुः ॥ ५७ ॥

अथातीतकालम् । अतीतकालं नाम यत् पूर्वं वाच्यं
 तत् पश्चादुच्यते तत् कालातीतत्वादयाह्यं भवतीति, परं वा
 निग्रहप्राप्तमनिगृह्य परिगृह्य पश्चान्तरितं पश्चान्निगृहीतेतत्
 तस्यातीतकालत्वान्निग्रहवचनमसमर्थं भवतीति ॥ ५८ ॥

अथोपालम्भः । उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनं यथा पूर्वं-
 महेतवो हेत्वाभासां व्याख्याताः ॥ ५९ ॥

अथ परिहारः । परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य
 परिहरणं, यथा नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवलिङ्गानुपलब्धन्ते
 तस्य चापगमान्नीपलब्धन्ते तस्मादन्यः शरीरादात्मा मिथ्य-
 स्येति ॥ ६० ॥

अथ प्रतिज्ञाहानिः । प्रतिज्ञाहानिर्नाम सा पूर्व्वपरिगृहीतां
 प्रतिज्ञां पर्यग्रनुयुक्तो वत् परित्यजति, यथा प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा
 नित्यः पुनश्च इति पश्यन्नुयुक्तत्वाहानित्य इति ॥ ६१ ॥

अथान्यनुज्ञा । अन्यनुज्ञा नाम सा य इष्टानिष्टाभ्युप-
गमः ॥ ६२ ॥

अथ हेत्वन्तरं । हेत्वन्तरं नाम प्रकृतहेता वाचे यद्व-
विकृतहेतुमाह ॥ ६३ ॥

अथार्थान्तरं । अर्थान्तरं नाम एकस्मिन् वक्तव्येऽपरं
यदाह । यथा ज्वरलक्षणे वाचे प्रमेहलक्षणमाह ॥ ६४ ॥

अथ नियहस्थानं । नियहस्थानं नाम पराजयप्राप्तिस्तच्च
विशक्तस्य वाक्यस्याविज्ञानं परिषदि विज्ञानवत्याम् । यदा
अननुयोज्यस्यानुयोगोऽनुयोज्यस्य चाननुयोगः । प्रतिज्ञाहानि-
रन्यनुज्ञा कालातीतवचनमहेतुर्नूनमधिकं व्यर्थमनर्थकं पुनरुक्तं
विरुद्धं हेत्वन्तरमर्थान्तरं नियहस्थानमिति वादमर्थ्यादापदानि
यथोद्देशमभिनिर्दिष्टानि भवन्ति ॥ ६५ ॥

वादस्तु खलु भिषजां वर्तमानो वर्तेतायुर्वेद एव
नत्वन्यत्र ॥ ६६ ॥

तत्र हि वाक्यप्रतिवाक्यविस्ताराः केवलाद्योपपत्तयश्च
सर्व्वधिकरणेषु ताः सर्व्वः सम्यगवेष्ट्यावेष्ट्य सर्व्वं वाक्यं
ब्रूयात्, नाप्रकृतिकमशास्त्रमपरोक्षितमसाधकमाकुलमन्त्रापकं
वा । सर्व्वञ्च हेतुमद्ब्रूयाद् हेतुमन्तो ह्यकलुषाः सर्व्व एव
वादविग्रहाधिकित्सिते कारणभूताः । प्रशस्तबुद्धिवर्द्धकत्वात्
सर्व्वारम्भसिद्धिं ह्यावहत्यनुपहता बुद्धिः ॥ ६७ ॥

इमानि खलु तावदिह कानिचित् प्रकरणानि भिषजां
ज्ञानार्थमुपदेक्ष्यामः । ज्ञानपूर्व्वकं कर्मणां समारम्भं प्रशंसन्ति
कुपयन्ति ॥ ६८ ॥

ज्ञात्वा हि कारणकरणकार्य्ययोनिकार्य्यकार्य्यफलानु-
बन्धदेशकालप्रवृत्तुपायान् सम्यगभिनिर्व्वर्त्तमानः कार्य्याभि-
निर्व्वृत्ताविष्टफलानुबन्धं कार्य्यमभिनिर्व्वर्त्तयत्यनतिमहता प्रय-
त्नेन कर्त्ता ॥ ६६ ॥

तत्र कारणं नाम तद् यः करोति स एव हेतुः स कर्त्ता ।
करणं पुनस्तद् यदुपकरणयोपकल्पते कर्त्तुः कार्य्याभिनिर्व्वृत्तौ
प्रयतमानस्य । कार्य्ययोनिस्तु सा या विक्रियमाणा कार्य्यत्व-
मापद्यते । कार्य्यन्तु तद् यस्याभिनिर्व्वृत्तिमभिसन्धाय कर्त्ता
प्रवर्त्तते । कार्य्यफलं पुनस्तद् यत् प्रयोजना कार्य्याभिनिर्व्वृत्ति-
रिष्यते । अनुबन्धः खलु स यः कर्त्तारमवश्यमनुबध्नाति
कार्यादुत्तरकालं कार्य्यनिमित्तः शुभो वाप्यशुभो वा भावः ।
देशस्त्वविष्ठानम् । कालः पुनः परिणामः । प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा
कार्य्यार्था सैव क्रिया कर्म यत्नः कार्य्यसमारम्भश्च । उपायः
पुनश्चयाणां कारणादीनां सौष्ठवमभिसन्धानञ्च समग्रम् ।
कार्य्यकार्य्यफलानुबन्धवज्ज्यानां तेषां तद्विकार्याणामभिनिर्व्व-
र्त्तकमित्यतस्तूपायः । कृते नोपायार्थोऽस्ति न च विद्यते
तदात्वे कृताच्चोत्तरकालं फलं फलाच्चानुबन्ध इति । एतद्
दशविधमग्रे परीक्ष्य, ततोऽनन्तरं कार्य्यार्था प्रवृत्तिरिष्टा,
तस्माद्विषक् कार्य्यं चिकीर्षुः प्राक् कार्य्यसमारम्भात् परीक्षया
केवलं परीक्ष्यं परीक्ष्य कर्म समारभेत कर्त्तुम् ॥ ७० ॥

तत्र चेद्विषगभिषग्वाभिषजं कश्चिदेवं पृच्छेद् वमनविरे-
चनास्थापनानुवासनं शिरोविरेचनानि प्रयोक्तुकामेन भिषजा
कतिविधया परीक्षया कतिविधमेव परीक्ष्य, कश्चायं परीक्ष्य-

विशेषः, कथञ्च परीक्षितव्यं, किं प्रयोजना च परीक्षा, क्व च वमनादीनां प्रवृत्तिः, क्व च निवृत्तिः, प्रवृत्तिनिवृत्तिसंयोगे च किं नैष्ठिकं, कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं गच्छन्तीति । स एवं पृष्ठो यदि मोहयितुमिच्छेद् ब्रूयादेनं बहुविधा हि परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः । कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्ष्य केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदायं वा पृच्छति भवान् ? आख्यायमानं वेदानां भवतोऽनेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षया अनेन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमनेन परीक्षाविधिभेदेनानेन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भित्त्वार्थमाप्त्वाण इच्छां पूरयेयमिति । स यदुत्तरं ब्रूयात् तत् परीक्ष्योत्तरं वाच्यं स्याद् यथोक्तञ्च प्रतिवचनविधिमवेक्ष्य सम्यक् । यदि तु न चैनं मोहयितुमिच्छेत् प्राप्तुं वचनकालं मन्येत काममस्मै ब्रूयादाप्तमेव निखिलेन ॥ ७१ ॥

द्विविधा खलु परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानञ्च । एतत् तु द्वयमुपदेशश्च परीक्षा स्यात् । एवमेषा त्रिविधा परीक्षा विविधा वा सहोपदेशेन । दशविधन्तु परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे, तदिह भिषगादिषु संसार्यं सन्दर्शयिष्यामः । इह कार्यप्राप्तौ कारणं भिषक्, करणं पुनर्भेषजं, कार्यत्रयोनिर्धातु-वैषम्यं, कार्यं धातुसाम्यं, कार्यफलं सुखावाप्तिः, अनुबन्ध-आयुः, देशो भूमिरातुरस्य, कालः संवत्सरश्चातुरावस्था च । प्रवृत्तिः प्रतिकर्मसमारम्भः, उपायो भिषगादीनां सौष्ठवम्

अभिसम्बन्धानञ्च सम्यक् । इहाप्यस्योपायस्य विषयः पूर्वोक्तो-
 वोपायविशेषेण व्याख्यात इति कारणादीनि दश भिषगादिषु
 संसारां सन्दर्शितानि, तथैवानुपूर्व्या एतद्विधं परीक्ष्य-
 सुक्तञ्च ॥ ७२ ॥

तस्य यो यः परीक्षाविशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः
 सस तथा तथा च व्याख्यास्यते । कारणं भिषगितुःक्रमेण
 तस्य परीक्षा भिषग् नाम स यो भेषति यः सूतार्थप्रयोगकुशलो
 यस्य चायुः सर्वथा विदितम् । यथावत् स च सर्वधातुसाम्यं
 चिकीर्षन्नात्मानमेवादितः परीक्षेत, तद्वयथा—गुणेषु गुणतः
 कार्य्याभिनिर्वृत्तिं पश्यन् कच्चिदहमस्य कार्य्याभ्याभिनिर्व्वर्त्तने
 समर्थोऽस्मि न वेति । तत्रेमे भिषग्गुणा यैरुपपन्नो भिषग्
 धातुसाम्याभिनिर्व्वर्त्तने समर्थो भवति तद्वयथा—पर्यावदात-
 श्रुतता परिदृष्टकर्माता दाह्यं शौचं जितहस्तता उपकरण-
 वत्ता सर्व्वेन्द्रियोपपन्नता प्रकृतिज्ञता प्रतिपत्तिज्ञता चेति ॥ ७३ ॥

करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्वयदुपकरणायोप-
 कल्पते भिषजो धातुसाम्याभिनिर्व्वर्त्तौ प्रयतमानस्य विशे-
 षतश्चोपायान्तेभ्यः । तद्विविधं व्यपाश्रयभेदात् । दैवव्यपाश्रयं
 युक्तिव्यपाश्रयश्चेति । तत्र दैवव्यपाश्रयं मन्त्रोषधिमणिमङ्गलबला-
 पहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवास-दानस्वस्त्रायन-प्रणिपातगम-
 नादि । युक्तिव्यपाश्रयं संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः,
 एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं, अद्रव्यभूतं द्रव्यभूतश्चेति,
 तत्र यदद्रव्यभूतं तदुपायाभिप्लुतम् । उपायो नाम भयदर्शन-
 विस्मापनश्चोभणहर्षणभर्तृसम्बन्धनस्त्रंसंवाहनादिरमूर्त्तीभाव-

विशेषो यथोक्ताः सिद्धुपायाश्च । यत् तु द्रव्यभूतं तद्वमनादिषु
योगमुपैति, तस्यापौयं परीक्षा । इदमेवं प्रकृत्यैवं गुणमेवं
प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन् तावेवं गृहीतमेवं निहितमेव-
मुपस्कृतमनया च मातया युक्तमस्मिन् व्याधावेवंविधस्य
पुरुषस्यैतावन्तं दोषमपकर्षेतुमशक्यमिति वा । यदन्यदपि चैवं-
विधं भेषजं भवेत् तच्चानेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति ॥ ७४ ॥

कार्ययोनिर्धातुवैषम्यं, तस्य लक्षणं विकारागमः । परीक्षा
त्वस्य विकारप्रकृतेश्चैवोनातिरिक्तलिङ्गविशेषावेक्षणं विकारस्य
च साध्यासाध्यमृदुदारुणलिङ्गविशेषावेक्षणमिति ॥ ७५ ॥

कार्यं धातुसाम्यं, तस्य लक्षणं विकारोपशमः । परीक्षा
त्वस्य सगुपशमनं स्वरवर्णयोगः शरीरोपचयो बलवृद्धिरभ्यव-
हार्याभिलाषो रुचिराहारकाले । अभ्यवहृतस्य चाहारस्य काले
सम्यग्जरणं, निद्रालाभो यथाकालं, वैकारिकाणां स्वप्नानाम-
दर्शनं सुखेन च प्रतिबोधनं, वातमूत्रपुरीषरेतसां मुक्तिः,
सर्वाकारैर्मनोबुद्धीन्द्रियाणाञ्चाव्यापत्तिरिति ॥ ७६ ॥

कार्यफलं सुखावाप्तिस्तस्य लक्षणं मनोबुद्धीन्द्रियशरीर-
तुष्टिः ॥ ७७ ॥

अनुबन्धस्तु खल्वायुस्तस्य लक्षणं प्राणैः सह संयोगः ॥ ७८ ॥

देशो भूमिरातुरश्च, तत्र भूमिपरीक्षा आतुरस्य परिज्ञान-
हेतोर्वा ह्यादौषधपरिज्ञानहेतोर्वा । तत्र तावदियमातुरपरि-
ज्ञानहेतोः । तद्वयथा—अयं कस्मिन् भूमिदेशे जातः संवृद्धो
व्याधितो वा तस्मिन् भूमिदेशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं
विहारजातमिदमाचारजातमेतावच्च बलमेवंविधं सत्त्वमेवं-

विधं सात्त्वामेवविधो दोषो भक्तिरियमिमे व्याधयो हितमिद-
महितमिदमिति । औषधपरिज्ञानहेतोस्तु कल्पेषु भूमि-
परीक्षा वक्ष्यते ॥ ७६ ॥

आतुरस्तु खलु कार्यदेशस्तस्य परीक्षा आयुषः प्रमाण-
ज्ञानहेतोर्वा भवति बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोर्वा । तत्र ताव-
दियं बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः, दोषप्रमाणानुरूपो हि भैषज्य-
प्रमाणविशेषो बलप्रमाणविशेषापेक्षो भवति । सहसा ह्यति-
बलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमल्पबलमातुरमतिपातयेत्, न ह्यति-
बलान्याप्रेयसोमप्रवायवौयान्यौषधान्यग्निहारशस्त्रकर्माणि वा
शक्यन्तेऽल्पबलैः सोढुं मसह्यतितीक्ष्णवेगित्वाद्भि सद्यः प्राण-
हराणि सुगः । एतच्चैव कारणमवेक्ष्यमाणा हीनबलमातुरम-
विषादकरैर्मृदुसुकुमारप्रायैरुत्तरोत्तरगुरुभिरविभ्रमैरनात्ययिकै-
श्चोपचरन्तौषधैर्विशेषतश्च नारीः । ता ह्यनवस्थितमृदु-
विवृतविकृतवृद्धयाः प्रायः सुकुमारा अवलाः परमसंस्तभ्याश्च ।
तथा बलवति बलवद्ग्राधिपरिगते स्वल्पबलमौषधमपरीक्षक-
प्रयुक्तमसाधकमेव भवति, तस्मादातुरं परीक्षेत प्रकृतितश्च
विकृतितश्च सारतश्च संहननतश्च प्रमाणतश्च सात्त्विकतश्च
सत्त्वतश्चाहारशक्तितश्च व्यायामशक्तितश्च वयस्तश्चेति ॥ ८० ॥

बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोः तत्रेमे प्रकृत्यादयो भावाः ।
तद्वयथा—शुक्रशोणितप्रकृतिं कालगर्भाशयप्रकृतिमातुराहार-
विहारप्रकृतिं महाभूतविकारप्रकृतिञ्च गर्भशरीरमपेक्षते ।
एता हि येन येन दोषेणाधिकेन समेन वा समनुबध्यन्ते तेन
तेन दोषेण गर्भोऽनुबध्यते । ततः सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते

मनुष्याणां गर्भादिप्रवृत्ता । तस्मात् स्नेहलाः प्रकृत्या केचित्
पित्तलाः केचिद् वातलाः केचित् संसृष्टाः केचित् समधातवः
केचिद् भवन्ति । तेषां लक्षणानि व्याख्यास्यामः ॥ ८१ ॥

स्नेहा हि स्निग्धश्चक्षुण्मृदुमधुरसारसान्द्रमन्दस्तिमित-
गुरुशीतविज्जुलाक्छः । तस्य स्नेहात् स्नेहलाः स्निग्धाङ्गाः,
श्चक्षुण्त्वात् श्चक्षुणाङ्गाः, मृदुत्वादृष्टिसुखसुकुमारावदात-
शरीराः, माधुर्यात् प्रभूतशुक्रव्यवायापत्याः, सारत्वात् सारसंहत-
स्थिरशरीराः, सान्द्रत्वादुपचितपरिपूर्णसर्वाङ्गाः, मन्दत्वान्मन्द-
चेष्टाहारविहाराः, स्तेमित्यादशीघ्रारम्भचोभविकाराः, गुरु-
त्वात् साराविधितगतयः, शैत्यादल्पचुत्तृष्णासन्तापस्वेददोषाः,
विज्जलत्वात् सुस्निष्टसारसन्निबन्धनाः, तथाक्छत्वात् प्रसन्न-
दर्शनाननाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वराश्च भवन्ति । त एवंगुणयोगात्
स्नेहला बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त श्रीजखिनः शान्ता-
आयुष्मन्तश्च भवन्ति ॥ ८२ ॥

पित्तमुष्णं तीक्ष्णं द्रवं विस्त्रमन्नं कटुकञ्च । तस्यौष्ण्मात्
पित्तला भवन्तुष्णासहाः शुष्कसुकुमारावदातगावाः प्रभूत-
पिप्पुव्यङ्गतिलपिङ्काः चुत्पिपासावन्तः क्षिप्रबलिपलित-
खालित्यदोषाः प्रायो मृदल्पकपिलश्मश्रुलोमकेशाः, तीक्ष्ण्मात्
तीक्ष्णपराक्रमास्तीक्ष्णाग्नयः प्रभूताशनपानाः क्रीशासहि-
ष्णवो दन्दशूकाः, द्रवत्वाक्क्षिथिलमृदुसन्निबन्धमांसाः प्रभूत-
सृष्टस्वेदमूलपुरीषाः, विस्त्रत्वात् प्रभूतपूतिकक्षास्थिरःशरीर-
गन्धाः, कटुश्चत्वादल्पशुक्रव्यवा यापत्याः । त एवंगुणयोगात्

पित्तला मध्यबला मध्यायुषो मध्यज्ञानविज्ञानविज्ञोपकरण-
वन्तश्च भवन्ति ॥ ८३ ॥

वातस्तु सक्षलघुचलबहुशीघ्रशीतपरुषविशदः । तस्य रौक्ष्या-
दातला रुक्षापचिताल्पशरीराः प्रततरुक्षक्षामभिन्नसक्तजर्जर-
स्वरा जागरूकाश्च, लघुत्वान्नघुचपलगतिचेष्टाहारविहाराः,
चलत्वादनवस्थित-सम्प्राप्तिभूहन्वोष्ठ-जिह्वाशिरःस्कन्ध-पाणि-
पादाः, बहुत्वाद्बहुप्रलापकण्डराशिराप्रतानाः, शीघ्रत्वात् शीघ्र-
समारम्भक्षोभविकाराः शीघ्रवासरागविरागाः श्रुतग्राहिणोऽल्प-
स्मृतयश्च, शीतत्वात् शीतासहिष्णवः प्रततशीतकोद्वेपकस्तम्भाः,
पारुष्यात् परुषकेशश्मश्रु रोमनखदशनवदनपाणिपादाः, वैश-
द्यात् स्फुटिताङ्गावयवाः सततसन्विशब्दगामिनश्च । त एवं
गुणयोगाद् वातलाः प्रायेणाल्पबलाश्चाल्पायुषश्चाल्पापत्याश्चा-
ल्पसाधनाश्चाल्पधनाश्च भवन्ति ॥ ८४ ॥

संसर्गात् संस्पृष्टलक्षणाः । सर्व्वगुणसमुदितास्तु सम-
धातवः । इत्येवं प्रकृतितः परीक्षेत ॥ ८५ ॥

विकृतितश्चेति । विकृतिरुच्यते विकारः । तत्र विकारं
हेतुद्वयदोषप्रकृतिदेशकालबलविशेषैर्लिङ्गितश्च परीक्षेत । न
ह्यन्तरेण हेत्वादीनां बलविशेषं व्याधिवलविशेषोपलब्धिः । यस्या
हि व्याधेर्दोषद्वयप्रकृतिदेशकालसाम्यं भवति महच्च हेतुबल-
लिङ्गं स व्याधिर्बलवांस्तद्विपर्य्यायाच्चाल्पबलो मध्यबलस्तु द्वया-
दीनामन्यतमसामान्याद्देतुलिङ्गमध्यबलत्वाच्चोपलभ्यते ॥ ८६ ॥

सारतश्चेति । साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलमानविशेषज्ञाना-
र्थमुपदिश्यन्ते त्वयक्तमांसमेदोऽटस्थिमज्जाशुक्रसत्त्वानौति । तत्र

स्निग्धश्चक्षुर्मृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगन्धैरसुकुमारलोमा सप्रभेव
च त्वक् त्वक्सारणाम् । सा सारता सुखसौभाग्यैश्वर्यो-
पभोगवृष्टिविविदारोग्यप्रहर्षणान्यायुष्यत्वञ्चाचष्टे ॥ ८७ ॥

कर्णाक्षिमुखजिह्वानासीष्ठयाणिपादतलनखललाटमेहनं
स्निग्धरक्तवर्णं श्रीमद् भ्राजिष्णु रक्तसारणाम् । सा सारता
सुखमुद्धतां मेधां मनस्वित्वं सौकुमार्यमनतिबलमुष्णा-
सहिष्णुत्वञ्चाचष्टे ॥ ८८ ॥

शङ्खललाटकटिकाक्षिगण्डहनुपीवास्तन्वोदरकक्षवक्षः-
पाणिपादसन्धयस्तु स्थिरगुरुशुभमांसोपचिता मांससारणाम् ।
सा सारता क्षमां धृतिमलौक्यं वित्तं विद्यां सुखभार्ज्यव-
मारोग्यं बलमायुश्च दीर्घमाचष्टे ॥ ८९ ॥

वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहो
मेदःसारणाम् । सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोपभोगदैर्न्या-
र्ज्यं सुकुमारोपचारताञ्चाचष्टे ॥ ९० ॥

पाष्णिगुल्फजान्वरत्निजलुचिवुकशिरःपर्वस्थूलाः स्थूला-
स्थिनखदन्ताश्चास्थिसाराः । ते महोत्साहाः क्रियावन्तः क्लेश-
संहाः सारस्थिरशरीरा भवन्तप्रायुष्मन्तश्च ॥ ९१ ॥

मृदुङ्गा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयश्च
मज्जसारास्तो दीर्घायुषो बलवन्तः श्रुतविज्ञानवित्तापत्यसंमान-
भाजश्च भवन्ति ॥ ९२ ॥

सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः
स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरिदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा-
भ्राजिष्णवो महास्मिचक्षुः शुक्रसाराः, ते स्त्रीप्रियाः प्रियोपभोगा-

बलवन्तः सुखैश्वर्यारोग्यवित्तसम्मानापत्यभानश्च भवन्ति ॥ ८३ ॥

स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महीतृसाहा-
दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनस्तप्रकृतिविषादाः सुव्यवस्थित-
गतिगम्भीरबुद्धिचेष्टाः कल्याणोभिनिवेशिनश्च सत्त्वसाराः, तेषां
स्वल्पक्षणेरेव गुणा व्याख्याताः ॥ ८४ ॥

तत्र सर्व्वैः सारैरुपेताः पुरुषा भवन्तप्रतिबलाः परमसुख-
युक्ताः क्लेशसहाः सर्व्वारम्भेष्वात्मनि जातप्रत्ययाः कल्याणाभि-
निवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनाद-
स्त्रिग्वगम्भीरमहानिखनाः सुखैश्वर्य्यवित्तोपभोगसम्मानभानो
मन्दजरंसो मन्दविकाराः प्रयस्तुल्यगुणविस्तीर्णाप्रत्याश्चिर-
जीविनश्च ॥ ८५ ॥

अतो विपरीतास्त्वसाराः । मध्यानां मधैः सारविशेषै-
र्गुणविशेषा व्याख्याताः । इति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बल-
प्रमाणविशेषज्ञानार्थमुपदिष्टानि भवन्ति ॥ ८६ ॥

कथं नु शरीरमावदशैनादेव भिषग् मुह्येदयमुपचित-
त्वाद्बलवानयमल्पबलः कृशत्वात् महाबलवानयं महाशरीर-
त्वादयमल्पशरीरत्वादल्पबल इति । दृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः
क्लेशाश्चैके बलवन्तस्तत्र पिपीलिकाभारवहनवत् सिद्धिः ।
अतश्च सारतः परीक्षा इत्युक्तम् ॥ ८७ ॥

संहननतश्चेति । संहननं संहतिः संयोजनमित्येकीकृत्यर्थः ।
तत्र समसुविभक्तास्थिसुबद्धसन्धिसुनिविष्टमांसशोणितं सुसंहतं
शरीरमित्युच्यते । तत्र सुसंहतशरीराः पुरुषा बलवन्तो
विपर्य्ययेणाल्पबलाः प्रवरावरमध्यत्वात् संहननस्य मध्यबला-
भवन्ति ॥ ८८ ॥

प्रमाणतश्चेति । शरीरप्रमाणं पुनर्यथास्वेनाङ्गुलिप्रमाणे-
 नोपदिश्यते, उत्तुसेधविस्तारायामैर्यथाक्रमम् । तत्र पादौ
 चतुर्दशाङ्गुलौ, जङ्घे त्वष्टादशाङ्गुले षोडशाङ्गुलिपरिच्छेपेच,
 जानुनी चतुरङ्गुले षोडशाङ्गुलिपरिच्छेपे, त्रिंशदङ्गुलिपरिच्छेपा-
 वष्टादशाङ्गुलावूरू, षडङ्गुलिदीर्घौ षष्ठ्यावष्टाङ्गुलिपरिणाहौ,
 शेषः षडङ्गुलिदीर्घं पञ्चाङ्गुलिपरिणाहं, द्वादशाङ्गुलिपरिणाहो
 भगः, षोडशाङ्गुलिविस्तारा कटौ, दशाङ्गुलं वस्तिगिरः, द्वादशा-
 ङ्गुलमुदरं दशाङ्गुलिविस्तीर्णञ्च दशाङ्गुलिविस्तीर्णे द्वादशा-
 ङ्गुलायामे पाश्वे, द्वादशाङ्गुलं स्तनान्तरं, द्वाङ्गुलं स्तनपर्यन्तं,
 चतुर्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशाङ्गुलोत्तुसेधमुरः, त्र्यङ्गुलं *
 हृदयम्, अष्टाङ्गुली स्कन्धौ, षडङ्गुलावंसौ, षोडशाङ्गुली बाहू,
 पञ्चदशाङ्गुली पाणी, हस्तौ द्वादशाङ्गुली, कक्षावष्टाङ्गुली,
 विकं द्वादशाङ्गुलोत्तुसेधम्, अष्टादशाङ्गुलोत्तुसेधं पृष्ठं, चतुर-
 ङ्गुलोत्तुसेधा द्वाविंशत्यङ्गुलपरिणाहा शिरोधरा, द्वादशाङ्गुलोत्तुसेधं
 चतुर्विंशत्यङ्गुलिपरिणाहमाननं, पञ्चाङ्गुलमास्यं, त्रिविक्रीष्ट-
 कर्णाक्षिमध्यनासिकांललाटं चतुरङ्गुलं, षडङ्गुलोत्तुसेधं द्वाविं-
 शदङ्गुलपरिणाहं शिरः । इति पृथक्त्वेनाङ्गावयवानां मान-
 मुक्तं । केवलं पुनः शरीरमङ्गुलिपर्व्याणि चतुरश्रौतिस्तद्वायाम-
 विस्तारसममुच्यते । तत्रायुर्वलमोजःसुखमैश्वर्यं वित्तमिष्टाश्वा-
 परे भावा भवन्त्यायत्ताः प्रमाणवति शरीरे विपर्ययस्त्वतो
 हीनेऽधिके वा ॥ ६६ ॥

सात्वतश्चेति । सात्वतं नाम तद् यत् सातत्येनोप-

* द्वाङ्गुलमिति पाठान्तरम् ।

युज्यमानमुपशेते । तत्र ये घृतक्षीरतैलमांसरससात्माः सख्य-
रससात्माश्च ते बलवन्तः क्लेशसहाश्विरजीविनश्च भवन्ति ।
रूक्षसात्माः पुनरेकरससात्माश्च ये ते प्रायेणाल्पबलाश्चाल्प-
क्लेशसहाश्चाल्पायुषश्चाल्पसाधनाश्च भवन्ति । व्यामिश्रसात्मास्तु
ये ते मध्यबलाः सात्मानिमित्ततो भवन्ति ॥ १०० ॥

सत्त्वतश्चेति । सत्त्वमुच्यते मनस्तच्छरीरस्य तन्त्रक-
मात्मसंयोगात्, तत् त्रिविधं बलभेदेन प्रवरं मध्यमवरमिति ।
अतश्च प्रवरमध्यावरसत्त्वाः पुरुषा भवन्ति । तत्र प्रवरसत्त्वाः
सत्त्वसाराः सारेषूपदिष्टाः, स्वल्पशरीरा ह्यपि ते निजागन्तु-
निमित्तासु महतीष्वपि पीडास्त्वयथा दृश्यन्ते सत्त्वगुणवैशे-
यात् । मध्यसत्त्वास्त्वपरानात्मनुपनिधाय संस्तम्भयन्त्यात्म-
नात्मानं परैर्व्यापि संस्तम्भन्ते । हीनसत्त्वास्तु नात्माना न च
परैः सत्त्वबलं शक्यन्ते उपष्टम्भयितुं, महाशरीरा ह्यपि ते
स्वल्पानामपि वेदनानामसहा दृश्यन्ते सन्निहितभयशोकलोभ-
मोहमाना रौद्रभैरवद्विष्टबौभतुसविकृतसङ्कथास्वपि च पशु-
पुरुषमांसशोणितानि चावेक्ष्य विषादवैवर्ण्यमूर्च्छोन्मादभम-
प्रपतनानामन्यतममाप्नुवन्त्यथवा मरणमिति ॥ १०१ ॥

आहारशक्तितश्चेति । आहारशक्तिरभ्यवहरणशक्त्या
जरणशक्त्या च परीक्ष्या, बलायुषौ ह्याहारायत्ते ॥ १०२ ॥

व्यायामशक्तितश्चेति । व्यायामशक्तिरपि कर्मशक्त्या
परीक्ष्या, कर्मशक्त्या ह्यनुजीयते बलं त्रिविधम् ॥ १०३ ॥

वयस्तश्चेति । कालप्रमाणापेक्षिणौ हि शरीरावस्था वयोऽ-
भिधीयते । तद्वयो यथावस्थानभेदेन त्रिविधं बलं मध्यं जीर्ण-

मिति । तत्र बालमपरिपक्वधातुमजातव्यञ्जनं सुकुमारमक्लेश-
सहमसम्पूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायमाषोढ्यवर्षम् विवर्द्धमान-
धातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्वमाविंशद्वर्षमुपदिष्टम् ।
मध्यं पुनः समत्वागतबलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारण-
स्मरणवचनविज्ञानसर्व्वधातुगुणं बलस्थितमवस्थितसत्त्वमवि-
शीर्य्यमाणधातुगुणं पित्तधातुप्रायमाषष्टिवर्षमुद्दिष्टम् । अतः परं
परिहीयमानधात्विन्द्रिय-बलवीर्य्यपौरुषपराक्रम-ग्रहण-धारण-
स्मरणवचनविज्ञानं भ्रश्यमानधातुगुणं वातधातुप्रायं क्रमेण
जीर्णमुच्यते आवर्षशतम् । वर्षशतं खल्लायुषः प्रमाणमस्मिन् काले ।
सन्ति चाधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां विकृतिवज्जराः
प्रकृत्यादिबलविशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्वित्
विभजेत् । एवं प्रकृत्यादीनां विकृतिवज्जराणां भावानां
प्रवरमध्यावरविभागेन बलविशेषं विभजेत् । विकृतिबलत्रैवि-
धेन तु दोषबलं विविधमनुमीयते । ततो भैषज्यस्य तीक्ष्ण-
मृदुमध्यविभागेन त्रैविध्यमेव विभज्य यथादोषं भैषज्यमव-
चारयेत् । आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः पुनरिन्द्रियस्थाने जाति-
सूत्रीये च लक्षणानुपदेक्ष्यन्ते ॥ १०४ ॥

कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च । तत्र संवत्सरो द्विधा
त्रिधा षोढा द्वादशधा । भूयश्चातः प्रविभज्यते तत्तत् कार्य्य-
मभिसमीक्ष्य । तत्र खलु तावत् षोढा प्रविभज्य कार्य्य-
मुपदेक्ष्यते । हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्च शीतोष्णवर्षलक्षणास्तय-
ऋतवो भवन्ति । तेषामन्तरेष्वितरे साधारणलक्षणास्तय ऋतवः
प्रावृष्टशरदसन्ता इति । प्रावृडिति प्रथमः प्रवृष्टेः कालस्तथा-

नुबन्धो वर्षा । एवमेते संशोधनमधिकृत्य षड् विभज्यन्ते ऋतवः । तव साधारणलक्षणेष्वाप्तुषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयते निवृत्तिरितरेषु । साधारणलक्षणा हि मन्दशीतोष्णवर्षत्वात् सुखतमाश्च भवन्तविकल्पकाश्च शरीरौषधानाम्, इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णवर्षत्वाद् दुःखतमाश्च भवन्ति विकल्पकाश्च शरीरौषधानाम् ॥ १०५ ॥

तत्र हेमन्ते ह्यतिमावशीतोपहतत्वात् शरीरमसुखोपपन्नं भवत्यतिशीतवाताध्मातमतिदारुणीभूतमवरुद्धदोषञ्च । भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमतिशीतोपहतत्वान्मन्दवीर्यत्वमापद्यते । तस्मात् तयोः संयोगे संशोधनमयोगायोपपद्यते शरीरमपि च वातोपद्रवाय ॥ १०६ ॥

ग्रीष्मे पुनर्भृशोष्णोपहतत्वात् शरीरमसुखोपपन्नं भवतुष्णवातातपाध्मातमतिशिथिलमत्यर्थप्रविलीनदोषं । भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमेवातुष्णानुगमनात् तीक्ष्णतरत्वमापद्यते । तस्मात् तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते, शरीरमपि पिपासोपद्रवाय ॥ १०७ ॥

वर्षासु तु मेघजालावतते गूढार्कचन्द्रतारे धाराकुले वियति भूमौ पङ्कजलपटलसंवृतायामत्यर्थोपक्लिन्नशरीरेषु भूतेषु विहतस्वभावेषु च केवलेष्वौषधयामेषु तीयतीयदानुगतमारुतसंसर्गोपहतेषु संसर्गाद्गुरुप्रवृत्तानि वमनादीनि भवन्ति गुरुसमुत्थानतमानि च शरीराणि । तस्माद्वमनादीनां निवृत्तिर्विधीयते वर्षान्तेष्वाप्तुषु न चेदात्ययिके कर्म्म ॥ १०८ ॥

आत्ययिके पुनः कर्म्मणि काममृतुं विकल्पा कृद्विमगुणोप-

धानेन यथर्तुगुणविपरीतेन भेषजं संयोगसंस्कारप्रमाण-
विकल्पेनोपपाद्य प्रमाणवीर्य्यसमं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन
यत्नेनावहितः ॥ १०६ ॥

आतुरावस्थास्वपि तु कार्याकार्य्यं प्रति कालाकालसंज्ञा,
अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्य कालोऽकालः पुनरसेति ।
एतदपि भवत्यवस्थाविशेषेण, तस्मादातुरावस्थास्वपि हि
कालाकालसंज्ञा । तस्य परीक्षा मुहुर्मुहुरातुरस्य सर्वा-
वस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्भेषजप्रयोगार्थम् । न ह्यतिपतित-
कालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्यमानं यौगिकं भवति ।
कालो हि भेषज्यप्रयोगपर्याप्तिमभिनिर्व्वर्त्तयति । प्रवृत्तिस्तु
प्रतिकर्मसमारम्भः । तस्य लक्षणं भिषगौषधातुरपरिचार-
काणां क्रियासमायोगः ॥ ११० ॥

उपायः पुनर्भिषगादीनां सौष्ठवमभिमन्वानञ्च सम्यक् ।
तस्य लक्षणं भिषगादीनां यथोक्तगुणसम्पद्भिर्देशकालप्रमाण-
सात्मप्रक्रियादिभिश्च सिद्धिकारणैः सम्यगुपपादितस्यौषधस्या-
वचारणमिति ॥ १११ ॥

एवमेते दश परीक्ष्यविशेषाः पृथक् पृथक् परीक्षितव्या-
भवन्ति । परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानम् ।
प्रतिपत्तिर्नाम स यस्तु विकारो यथा प्रतिपत्तव्यंस्तस्य तथानु-
ष्ठानज्ञानम् । यत्र तु खलु वमनादीनां प्रवृत्तिर्यत्र च निवृत्ति-
स्तदप्राप्तः सिद्धिपूर्त्तरकालमुपदेक्ष्यते सर्व्वम् । प्रवृत्तिनिवृत्ति-
लक्षणसंयोगे तु खलु सुकलाधवं संप्रधात्य्यं सम्यग्धरावस्थेदन्य-
तरनिष्ठायाम् । सन्ति हि व्याधयः शास्त्रेषूत्सर्गापवादैरुपक्रमं

प्रति निर्दिष्टाः । तस्माद् गुग्गुलाववं सम्प्रधार्य सम्यगध्य-
वस्येदितुक्तम् ॥ ११२ ॥

यानि तु खलु वमनादिषु भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्ति
तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्वयथा — फलजीमूतकेक्ष्माकुधामार्गव-
कुटज कृतवेधन-फलानि, फल-जीमूतकेक्ष्माकु-धामार्गव-पत्र-
पुष्पाणि, आरग्वधवृक्षकमदनस्वादुकण्टकपाठापाटलाशार्ङ्गेष्टा-
मूर्त्वासप्तपर्णनक्तमालपिचुमर्दपटोलसुषवीगुडूची-चित्रकसीम-
वल्कशतावरीद्वीपिशिशुमूलकषायैश्च, मधूकमधुककोविदार-
कर्बुदारनीपनिचुलविम्बीशणपुष्पीसदामुष्पीप्रत्यक्पुष्पीकषायैश्च
एलाहरेणुप्रियङ्गुपृथ्वीकाकुस्तुम्बुगुतगरनलदह्रीविरतालीशोशीर-
कषायैश्च, द्रक्षुकाण्डेक्ष्मिन्नुवाल्मिकादर्भपोटगलतगरकालङ्कत-
कषायैश्च, सुमनाःसौमनस्यायनी-हरिद्रादारुहरिद्रावृक्षीरपुन-
र्नवामहासहाक्षुद्रसहाकषायैश्च, शाल्मलीशाल्मलकभद्रपर्णैला-
पर्णुप्रोदिकोद्दालकधन्वनराजादनोपचित्रागोपीशृङ्गाटिकाकषा-
यैश्च, पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसर्षपफाणितक्षीर-
क्षारलवणोदकैश्च यथालाभं यथेष्टं वायुप्रपसंस्कृत्य वर्त्तिक्रिया-
चूर्णावलेहस्नेह-कषायमांसरसयवागूयूषकाम्बलिकक्षीरोपधेया-
न्मोदकानन्यांश्च भक्ष्यप्रकारान् विविधाननुविधाय यथाहं
वमनार्हाय द्रव्याद् विधिवद्वमनमिति कल्पसंग्रही वमन-
द्रव्याणां । कल्पस्त्वेषां विस्तरेणोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ११३ ॥

विरेचनद्रव्याणि तु श्यामाविष्टचतुरङ्गुलतिलकमहावृक्ष-
सप्तलाशङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीनां क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि
यथायोगं तैस्तैः क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलैर्विकृतिभाविकृतिभैः, अज-

गन्धाश्लगन्धाजशृङ्गीक्षीरिणीनीलिनींक्तीतककषायैश्च, प्रकीर्योद-
 कीर्यामसूर-विदलाकम्पिल्लकविडङ्गगवाक्षीकषायैश्च, पील-
 पियाल-मृद्वीकाकाशस्यै परूषक-बदरदाडिमामलक-हरीतकी-
 विभीतकवृक्षीर-पुनर्नवाविदारिगन्धादिकषायैश्च, सीधुसुरा-
 सौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकमदिरामधुमधूलकधान्याम्लकुबल-
 बदरखर्जूरककम्बुभिश्च, दधिदधिमण्डोदश्लिङ्गिश्च, गोमहिष्य-
 जावीनाञ्च क्षीरमूत्रैर्यथालाभं यथेष्टं वापुःपसंस्कृत्य वर्त्तिक्रिया-
 चूर्णावलेहस्नेहकषायमांसरसयूषकाम्बलिकयवागूक्षीरोपधेयान्
 मोदकानन्यांश्च भक्ष्यविकारान् विविधांश्च योगाननुविधाय
 यथाहं विरेचनार्हाय दद्याद्विरेचनमिति, कल्पसंग्रहो विरे-
 चनद्रव्याणाम् । कल्पस्त्वेषां विस्तरेणोपदेक्ष्यते उत्तर-
 कालम् ॥ ११४ ॥

आस्थापनेषु तु भूयिष्ठकल्पानि द्रव्याणि यानि योगमुप-
 यान्ति तेषु तेष्ववस्थान्तरेष्वातुराणां तानि द्रव्याणि नामतो
 विस्तरेणोपदिश्यमानान्यपरिसंख्येयानि सुप्रतिबहुत्वात् ।
 इष्टश्चानतिसंक्षेपविस्तरोपदेशस्तन्त्रे, इष्टञ्च 'केवलं ज्ञानं,
 तस्माद्रसत एव तान्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ११५ ॥

रससमवायविकल्पविस्तरो हेमप्रामपरिसङ्ख्येयः... सम-
 वेतानां रसानामंशांशबलविकल्पातिबहुत्वात् । तस्माद्
 द्रव्याणाञ्चैकदेशमुदाहरणाय रसेष्वनुविभज्य रसैकैकत्वेन च
 नामलक्षणार्थं षड्वास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य व्याख्या-
 स्यन्ते । यतः षड्विधमास्थापनमेकरसमित्याचक्षते भिषज-
 स्तद्दुर्लभतमं संस्पृष्टरसभूयिष्ठत्वाद् द्रव्याणाम् । तस्मान्मधु-

राणि मधुरप्रायाणि मधुरप्रभावाणि च मधुरप्रभाव-
 प्रायाण्यपि च मधुरस्कन्धे मधुराण्येव कृत्वोपदेक्ष्यन्ते ।
 तथेतराणि द्रव्याण्यपि । तद्वयथा, —जीवकर्षभकौ जीवन्ती
 वीरा तामलकौ काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी
 शालपर्णी पृश्निपर्णी शणपर्णी मेदामहामेदा कर्कटशृङ्गी शृङ्गा-
 टिका क्षिन्नरुहाच्छ्वातिच्छत्रा श्रावणी महाश्रावणी सहदेवा
 विश्वदेवा शुक्ला क्षीरशुक्ला बलातिबला विदारौ क्षीरविदारौ
 क्षुद्रसहा महासहस्रगन्धाश्लगन्धा पथर्या वृश्चीरपुनर्नवावहती-
 कण्टकारिकैरण्डमोरटखदंष्ट्रासहस्राशतावरौ शतपुष्पा मधूक-
 पुष्पीयष्टिमधु मधूलिका मृद्वीका खर्जूरपरुषकात्मगुप्तापुष्कर-
 वीजकशेरुकराजकशेरुकराजादनकतककाश्मर्याशीतपाञ्चोदन-
 पाकीतालखर्जूरमस्तकेक्ष्विचुबालिका दर्भकुशकाशशालि-
 गुन्द्रे तुकटक-शरमूल-राजक्षवकर्ष्य प्रोक्ता द्वारदाभारद्वाजी-वन-
 वपुष्यभीरुपवीहंसपादौकाकनासा कुलिङ्गाक्षीरवल्लीकपोतवल्ली-
 गोपवल्ली मधुवल्लीभोमवल्लीचेति । एषामेवंविधानामनेषाञ्च
 मधुरवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशष्केद-
 यित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन
 सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समवाप्य पथसार्द्धोदकेनाभ्यासिच्य
 साधयेद्द्वर्षा सततमववद्वयन्, तदुपयुक्तं भूयिष्ठेऽम्भसि गतरसे-
 ष्वौषधेषु पथसि चानुपदग्धे स्थालीमुपहृत्य परिश्रुतं पूतं पथः
 सुखोष्णं घृततैलवसामज्जलवणफाणितोपहितं वस्तिं वात-
 विकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात् । सुशीतन्तु मधुसर्पिर्भ्या-
 मुपसंस्ृज्य पित्तरिकारिणे दद्यादिति मधुरस्कन्धः ॥ ११६ ॥

आन्नाम्नातकलकुचकरमर्द्ध-वृक्षाम्नाम्लवेतसकुवल-वदर-
दाडिममातुलुङ्गकरीरकामलक-तिन्तिडीकाशैतक-दन्तशठैरा-
वतककोषास्रधन्वनानां फलानि, पत्राणि चाश्मन्तकचाङ्गे-
रीणां चतुर्विधानां चाम्नीकानां द्वयोः कोलयोश्चामशुष्कयोर्द्वयोश्च
शुष्कास्त्रिकयोर्ग्राम्यारणयोः । आसवद्रव्याणि च सुरासौवीर-
तुषोदकमैरेयमेदकमदिरामधुशीधु-शुक्तदधिदधिमण्डोदश्विद-
धान्याम्लादीनि च । एषामेवंविधानाञ्चानेष्टाञ्चाम्लवर्गपरि-
संख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशष्केदयित्वा भेद्यानि
चाणुशो भेदयित्वा द्रवैः स्थितान्यवसिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य
यथावत् तैलवसामज्जलवणफाणि तोपहितं सुखोष्णं वस्तिं
वातविकारिणे विधिवद्दद्यादित्यस्तस्कन्धः ॥ ११७ ॥

सैन्धवसौवर्चलकालविडपाशुकुप्यबालकैलमौलकसामुद्र-
रौमकौद्विदौपरपाठेयकपांशुजानीतेवंप्रकाराणि चान्यानि
लवणवर्गपरिसंख्यातानेष्टान्यस्तोपहितानुष्णोदकोपहितानि वा-
स्नेहवन्ति सुखोष्णं वस्तिं वातविकारिणे विधिज्ञो विधि-
वद्दद्यादिति लवणस्कन्धः ॥ ११८ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पली चव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिषा-
जमोदाद्रंकविडङ्गकुस्तुम्बु रुपौलु तेजोवतेलाकुष्ठभङ्गातक्रस्थि-
हिङ्गुद्रुकिलिममूलकसर्पेलशुनकरञ्जशिशुशिशुकंखरपुष्पभूसृण-
सुमुखसुरसार्जककाण्डीरकालमालकपर्णासक्षवक-फणिष्मक-
क्षारमूत्रपित्तानीति, एषामेवंविधानाञ्चान्येषां कटुकवर्गपरि-
संख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशष्केदयित्वा भेद्यानि
चाणुशो भेदयित्वा गोमूत्रेण सह साधयित्वोपसंस्कृत्य यथाव-

न्मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं वस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधि-
वद्दद्यादिति कटुकस्कन्धः ॥ ११९ ॥

चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बतुम्बु रुकुटजहरिद्रा-
दारुहरिद्रामुस्तमूर्वाकिराततिक्तककटुरोहिणीवायमाणाकरीर-
करवीरकेवुककठिल्लकवृषमण्डूकपर्णीकर्कोटक-वार्त्ताकु-कर्कश-
काकमाचौकारवेल्ल-काकोदुम्बरिकामुषव्यतिविषा-पटोलकूणक-
पाठा-गुडूची-वेवाय-वेतस-विकङ्कत-वकुल सोमवल्क-सप्तपर्ण-
सुमनोर्टकावल्लगुजवरातगरागुरुबालकोशीराणीति, एषामेवं-
विधानान्धानेषां तिक्तवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि
खण्डशः छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य
पानीयेनाभ्यासिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणो-
पहितं सुखोष्णं वस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्-
दद्यात् । शीतन्तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्कृत्य पित्तविकारिणे
दद्यादिति तिक्तस्कन्धः ॥ १२० ॥

प्रियङ्गुनन्ताम्रास्थाम्बुषकीकटुङ्गलीध्रमोचरससमङ्गाधातकी-
पुष्पपद्मापद्मकेशरजम्बाचम्रक्षवटकपीतनोदुम्बराश्वत्थभस्मातका-
स्थाश्मन्तकशिरीषशिंगपासोमवल्कतिन्दुक-पियालबदरखदिर-
सप्तपर्णाश्वकर्णखन्दनार्जुनासनारिमेदैलबालुकपरिपेलवकदम्ब-
शल्लकी-जिङ्गिनी-काशकशेरुकाराजकशेरुकाकट्फलवंशपद्माका-
शोक-शालधवस्वर्जभूर्ज-स्वरपुष्पा-शमीमाठीक-वरकतुङ्गाज-
कर्णाश्वकर्णस्फुर्जकविभौतककुम्भीक पुष्करवीज-विसमृणाल-
तालखर्जूरतरुणानामेवंविधानान्धान्येषां कषायवर्गपरिसं-
ख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशः छेदयित्वा भेद्यानि

चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभिषिच्य साधयित्वोप-
संस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं वस्त्रं श्लेष्मविका-
रिणे विधिज्ञो विधिवद् दद्यात्, शीतन्तु, मधुसर्पिर्भगामुप-
संस्कृत्य पित्तविकारिणे दद्यादिति कषायस्कन्धः ॥ १२१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

षड्वर्गाः परिसंख्याता य एते रसभेदतः ।

आस्थापनमभिप्रेत्य तान् विद्यात् सार्व्वयौगिकान् ॥

सर्व्वशो हि प्रणिहिताः सर्व्वरोगेषु जानता ।

सर्व्वान् रोगान् नियच्छन्ति येन्य आस्थापनं हितम् ॥

येषां येषां प्रशान्तार्थं ये ये न परिकीर्त्तिताः ।

द्रव्यवर्गा विकाराणां तेषां ते परिकोपकाः ॥ १२२ ॥

इत्येते षडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य व्याख्याताः ।

एन्यो भिषग्बुद्धिमान् परिसंख्यातमपि यद्द्रव्यमयौगिकं
मन्येत तत्तदपकर्षयेत् । यद् यच्चानुक्तमपि यौगिकं वा मनेयं
तत्तद्दद्यात् । वर्गमपि वर्गेणोपसंयुज्येदेकमेकेनानेकेन वा
युक्तिं प्रमाणीकृत्य । प्रचरणमिव भिक्षुकस्य बीजमिव कर्षकस्य
सूत्रं बुद्धिमतामल्पमप्यनल्पज्ञानाय भवति । तस्माद् बुद्धिमता-
मूहापोहवितर्काः । मन्दबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमनमेव श्रेयः ।
यथोक्तं हि मार्गमनुगच्छन् भिषक् संसाधयति वा कार्य्यमनति-
महत्त्वादनतिह्रस्वत्वादुदाहरणस्येति ॥ १२३ ॥

अतः परमनुवासनद्रव्याणानुवासाख्यायन्ते । अनुवासनन्तु
स्नेह एव । स्नेहस्तु द्विविधः स्थावरो जङ्गमात्मकश्च तत्र
स्थावरात्मकः स्नेहस्तैलमतेलञ्च । तद्वयं तैलमेव कृत्योप-

दिश्यते सर्व्वतस्तैलप्राधान्यात् । जङ्गमात्मकस्तु वसामज्जा-
सर्पिरिति तेषां तैलवसामज्जसर्पिषान्तु यथापूर्व्वं श्रेष्ठम् । वात-
श्लेष्मविकारेष्वनुवासनीयेषु यथोत्तरं पित्तविकारेषु सर्व्व एव
वा सर्व्वेष्वपि च योगमायान्ति संस्कारविधिविशेषादिति ॥ १२४ ॥

शिरोविरेचनद्रव्याणि पुनरपामार्गपिप्पलीमरिचविडङ्ग-
शिशुशिरीषकुस्तुम्बु रुबिल्लाजज्यजमोदावार्त्ताकीपृथ्वीकैलाहरे-
णुकाफलानि च, सुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरककालमालक-
पर्णासत्तवकफणिज्भक्तहरिद्राशृङ्गवेरमूलकलशुनतर्कारीसर्षप-
पत्राणि च, अर्कालर्ककुष्ठनागदन्तीवचापामार्गश्वेताज्योति-
ष्पुतीगवाक्षीगण्डीरावाक्पुष्पीवृश्चिकालीवयस्यातिविषामूलानि
च, हरिद्राशृङ्गवेरमूलकलशुनकन्दाश्च लोध्रमदनसप्तपर्णनिम्बार्क-
पुष्पाणि च, देवदार्व्वगुरुसरलशङ्खकीजिङ्गिन्यसनहिङ्गुनित्या-
साश्च तेजोवतीवराङ्गेङ्गुदीशोभाञ्जनवृहतीकण्टकारिकात्व-
गिति । शिरोविरेचनं सप्तविधं फलपत्रमूलकन्दपुष्पनित्यास-
त्वगाश्रयभेदात्, लवणकटुतिक्तकषायाणि चेन्द्रियोपशयानि
तथापराणानुक्तान्यपि द्रव्याणि यथायोगविहितानि शिरोविरे-
चनार्थमुपदिश्यन्ते इति ॥ १२५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

लक्षणाचार्य्यशिष्याणां परीक्षा कारणञ्च यत् ।

अधप्रेयाधप्रापनविधिः सम्भाषाविधिरेव च ॥

षड्भिनूर्नानानि पञ्चाशदादमार्गपदानि च ।

पदानि दश चान्यानि कारणादीनि तत्त्वतः ॥

सम्प्रश्नश्च परीक्षादेर्नवको वमनदिषु ।

भिषग्जितीये रोगाणामध्याये सम्प्रदर्शितः ॥ १२६ ॥
 बहुविधमिदमुक्तमर्थजातं बहुविधवाक्यविचित्रमर्थजातम् ।
 बहुविधशुभशब्दसन्धियुक्तं बहुविधवादनिंसूदनं परेषाम् ॥
 इमां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयां विजज्ञिवान् परमतवादसूदनीम् ।
 निलीयते परवचनावमर्द्दने न शक्यते परवचनैश्च मर्द्दितुम् ॥
 दोषादीनान्तु भावानां सर्वेषामेव हेतुना ।
 मानात् समस्तमानानि निरुक्तानि विभागशः ॥ १२७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
 रोगभिषग्जितीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति विमानस्थानं समाप्तम् ।

चरक-संहिता।

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

(कतिधापुरुषीयम् ।)

अथातः कतिधापुरुषीयं शारीरं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कतिधा पुरुषो धीमन् धातुभेदेन भिद्यते ।

पुरुषः कारणं कस्मात् प्रभवः पुरुषस्य कः ॥

किमज्ञोक्तः स नित्यः किं किमनित्यो निदर्शितः ।

प्रकृतिः का विकाराः के किं लिङ्गं पुरुषस्य च ॥

निष्क्रियञ्च स्वतन्त्रञ्च वशिनं सर्व्वेगं विभुम् ।

वदन्तग्रात्मानमातृज्ञाः क्षेवज्ञं साक्षिणं तथा ॥

निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवंन् विद्यते कथम् ।

स्वतन्त्रश्चेदनिष्टेषु कथं योनिषु जायते ॥

वशी यदप्रसुखैः कस्माद्भावैराक्रम्यते बलात् ।
 सर्वाः सर्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः ॥
 न पश्यति विभुः कस्माच्छैलकुड्रतिरस्कृतम् ।
 क्षेवज्ञः क्षेवमथवा किं पूर्वमिति संशयः ॥
 ज्ञेयं क्षेवं विना पूर्वं क्षेवज्ञो हि न युज्यते ।
 क्षेवञ्च यदि पूर्वं स्यात् क्षेवज्ञः स्यादशाश्वतः ॥
 साक्षिभूतश्च कस्यायं कर्त्ता ह्यन्यो न विद्यते ।
 स्यात् कथं वा विकारस्य विशेषो वेदनाकृतः ॥
 अथ चार्त्तस्य भगवंस्तिमूणां कां चिकित्सति ।
 अतीतां वेदनां वैद्यो वर्त्तमानां भविष्यतीम् ॥
 भविष्यन्तया असंप्राप्तिरतीताया अनागमः ।
 साम्प्रतिक्या अपि स्थानं नास्त्यर्त्तः संशयो ह्यतः ॥
 कारणं वेदनानां किं किमधिष्ठानमुच्यते ।
 क्व चैता वेदनाः सर्वा निवृत्तिं यान्त्रशेषतः ॥
 सर्ववित् सर्वसन्नासी सर्वसंयोगनिःसृतः ।
 एकः प्रशान्तो भूतात्मा कैर्लिङ्गैरुपलभ्यते ॥ २ ॥
 इत्यग्निवेशस्य वचः श्रुत्वा मतिमतां वरः ।
 सर्वं यथावत् प्रोवाच प्रशान्तात्मा पुनर्व्वसुः ॥ ३ ॥
 खादयश्चेतनाधातुषष्ठास्तु पुरुषः स्मृतः ।
 चेतनाधातुरपेयकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः ॥
 पुनश्च धातुभेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः ।
 मनो दशेन्द्रियाण्यर्थाः प्रकटिष्याष्टधातुकी ॥ ४ ॥
 लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव च ।

॥ सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे न वर्तते ॥
 वैधृत्यान्मनसो ज्ञानं सान्निध्यात्तच्च वर्तते ।
 अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥
 चिन्तां विचार्यमूलाञ्च धेयं सङ्कल्पमेव च ।
 यत् किञ्चिन्मनसो ज्ञेयं तत् सर्वं ह्यर्थसंज्ञकम् ॥
 इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसस्त्वथ निग्रहः ।
 ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥
 इन्द्रियेणोन्द्रियार्थो हि समनस्को न गृह्यते ।
 कल्पाते मनसा पूर्य गुणतो दोषतो यथा ॥
 जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
 व्यवस्यते तथा वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥ ५ ॥
 एकैकाधिकयुक्तानि खादीनामिन्द्रियाणि तु ।
 पञ्चकर्मानुमेयानि येभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते ॥
 हस्तपादं गुदोपस्थं जिह्वेन्द्रियमथापि च ।
 कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पादौ गमनकर्माणि ॥
 पायूपस्थौ विसर्गाथौ हस्तौ ग्रहणधारणौ ।
 जिह्वा वागिन्द्रियं वाक् च सत्या ज्योतिस्तमोऽनृता ॥ ६ ॥
 महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च तद्गणाः ॥
 तेषामेकगुणः पूर्वो गुणवृद्धिः परे परे ।
 पूर्वः पूर्वो गुणश्चैव क्रमशो गुणिषु स्मृतः ॥ ७ ॥
 खरद्रवचलोष्णत्वं भूजलानिलतेजसाम् ।
 आकाशस्याप्रतीघातो दृष्टं लिङ्गं यथाक्रमम् ॥

लक्षणं सर्वमेवैतत् स्पर्शनेन्द्रियगोचरः ।
 स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयः स्पर्शो हि सविपर्ययः ॥ ८ ॥
 गुणाः शरीरे गुणिनां निर्दिष्टाश्चिह्नमेव च ।
 अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः ॥ ९ ॥
 या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्वृद्धिः प्रवर्तते ।
 याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥
 भेदात् कार्येन्द्रियार्थानां बह्व्रो वै बुद्धयः स्मृताः ।
 आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानामेकैका सन्निकर्षजा ॥
 अङ्गुल्यङ्गुष्ठतलजस्तन्त्रीवीणानखोद्भवः ।
 दृष्टं शब्दो यथा बुद्धिर्दृष्टा संयोगजा तथा ॥
 बुद्धीन्द्रियमनोऽर्थानां विद्याद् योगधरं परम् ।
 चतुर्विंशतिको ह्येष राशिः पुरुषसंज्ञकः ॥ १० ॥
 रजस्तमोभ्यां युक्तस्य संयोगोऽयमनन्तवान् ।
 ताभ्यां निराकृताभ्यान्तु सत्त्वबुद्ध्या निवर्तते ॥
 अत्र कर्मफलञ्चात्र ज्ञानञ्चात्र प्रतिष्ठितम् ।
 अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता ॥
 एवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोदयौ ।
 पारम्पर्यं चिकित्सा च ज्ञातव्यं यच्च किञ्चन ॥
 भास्तमः सत्यमनृतं वेदः कर्म शुभाशुभम् ।
 न ह्यात् कर्ता वेदिता च पुरुषो न भवेद्यदि ॥
 नाश्रयो न सुखं नार्त्तिर्न गतिर्नागतिर्न वाक् ।
 न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्म मरणं न च ॥
 न बन्धो न च मोक्षः स्यात् पुरुषो न भवेद्यदि ।

कारणं पुरुषस्तेऽस्मात् कारणञ्चैकदाहृतः ॥ ११ ॥
 न च कारणमात्मा स्थात् खादयः सुप्ररहेतुकाः ।
 न चैषु सम्भवेज्ज्ञानं न च तैः स्थात् प्रयोजनम् ॥
 मृद्गण्डचक्रैश्च कृतं कुम्भकारादृते घटम् ।
 कृतं मृत्तृणकाष्ठैश्च गृहकाराद्भिना गृहम् ॥
 यो वदेत् स वदेद्देहं सम्भूयकरणैः कृतम् ।
 विना कर्तारमज्ञानाद् युक्तागमवहिष्कृतः ॥
 कारणं पुरुषः सर्वैः प्रमाणैरुपलभ्यते ।
 येभ्यः प्रमेयं सर्वेभ्य आगमेभ्यः प्रतीयते ॥ १२ ॥
 न ते तत्सदृशास्तुनेः पारम्पर्य्यसमुत्थिताः ।
 साहृष्यादये त एवेति निर्दिश्यन्ते नरांनराः ॥
 भावस्तेषां समुदयो निरीशः सत्त्वसंज्ञकः ।
 कर्ता भोक्ता न स पुमानिति केचिद्व्यवस्थिताः ॥
 तेषामनैः कृतस्थानैः भावा भावैर्नराः फलम् ।
 भुञ्जते सदृशाः प्राप्तं यैरात्मा नोपदिश्यते ॥
 कारणान्यान्यता दृष्ट्वा कर्ता भोक्ता स एव तु ।
 कर्ता हि करणैर्युक्तः कारणं सर्व्वकर्मणाम् ॥
 निमेषकालाद्भावानां कालः शीघ्रतरोऽत्यये ।
 भग्नानाञ्च पुनर्भावे कृतं नान्यमुपैति च ॥
 मतं तत्त्वविदामेतद्व्यस्मात् तस्मात् स कारणम् ।
 क्रियोपभोगे भूतानां नित्यः पुरुषसंज्ञकः ॥
 अहङ्कारः फलं कर्म देहान्तरगतिः स्मृतिः ।
 विद्यते सति भूतेर्जां कारणे देहमन्तरा ॥ १३ ॥

प्रभवो न ज्ञानादित्वादित्यते परमात्मनः ।
 पुरुषो राशिसंज्ञस्तु मोहेच्छादेषकर्मजः ॥ १४ ॥
 आत्मा ज्ञः करणैर्योगाज्ज्ञानं तस्य प्रवर्तते ।
 करणानामवैमल्यादयोगाद्वा न वर्तते ॥
 पश्यतोऽपि यथादर्शे संक्लिप्ते नास्ति दर्शनम् ।
 तद्वज्जले वा कलुषे चेतसुप्रपहते तथा ॥
 करणानि मनो बुद्धिर्बुद्धिकर्मैन्द्रियाणि च ।
 कर्तुः संयोगजं कर्मा वेदना बुद्धिरेव च ॥
 नैकः प्रवर्तते कर्तुं भूतात्मा नाश्रुते फलम् ।
 संयोगाद्वर्तते सर्वं तस्मृते नास्ति किञ्चन ॥
 न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ।
 शीघ्रगत्वात् स्वभावात् तु भावो न व्यतिवर्तते ॥ १५ ॥
 अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः ।
 सदकारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुमदन्यथा ॥
 तदेव भावादग्राह्यं नित्यत्वान्न कुतश्चन ।
 भावाज्ज्ञेयं तद्व्यक्तमचिन्तं व्यक्तमन्यथा ॥
 अव्यक्तमात्मा ज्ञेवज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः ।
 तस्मादयदन्यत् तद्व्यक्तं वक्ष्यते चापरं द्वयम् ॥
 व्यक्तमैन्द्रियकञ्चैव गृह्यते तद्व्यदिन्द्रियैः ।
 अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गयाह्नमतीन्द्रियम् ॥ १६ ॥
 खादीनि बुद्धिरव्यक्तमहङ्कारस्तथाष्टमः ।
 भूतप्रकृतिरुद्दिष्टा विकाराश्चैव षोडश ॥
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।

समनस्काश्च पञ्चार्था विकारा इति संज्ञिताः ॥
 इति चैवं समुद्दिष्टं सर्व्वमव्यक्तवर्ज्जितम् ।
 अव्यक्तमस्य चैवस्य चैवक्षमृषयो विदुः ॥ १७ ॥
 जायते बुद्धिरव्यक्ताद्बुद्ध्याहमिति मन्यते ।
 परं खादीन्यहङ्कार उपादत्ते यथाक्रमम् ॥
 ततः सम्पूर्णसर्वाङ्गी जातोऽभ्युदित उच्यते ।
 पुरुषः प्रलये चैष्टैः पुनर्भाविर्वियुज्यते ॥
 अव्यक्तांश्चाक्ततां याति व्यक्तादव्यक्ततां पुनः ।
 रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवत् परिवर्त्तते ॥
 येषां इह परासक्तिरहङ्कारपराश्च ये !
 उदयप्रलयौ तेषां न तेषां ये त्वतोऽन्यथा ॥ १८ ॥
 प्राणापानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः ।
 इन्द्रियान्तरमञ्चारः प्रेरणं धारणञ्च यत् ॥
 देशान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा ।
 दृष्टस्य दक्षिणेनाक्षणा सव्येनावगमस्तथा ॥
 इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चैतना धृतिः ।
 बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥
 यस्मात् समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतांनि जीवतः ।
 न मृतस्यात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥
 शरीरं हि गते तस्मिन् शून्यागारमचेतनम् ।
 पञ्चभूतावशेषत्वात् पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ १९ ॥
 अचेतनं क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः ।
 युक्तश्च मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ॥

चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरञ्च्यते ।
 अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥ २० ॥
 यथास्वेनात्मानात्मानं सर्व्वः सर्व्वामु योनिषु ।
 प्राणैस्तन्त्रयते प्राणी न ह्यन्योऽन्यस्य तन्त्रकः ॥ २१ ॥
 वशी तत् कुरुते कर्म यत् कृत्वा फलमश्नुते ।
 वशी चेतः समाधत्ते वशी सर्व्वं निरञ्चति ॥ २२ ॥
 देही सर्व्वगतो ह्यात्मा स्वे स्वे संस्पर्शनेन्द्रिये ।
 सर्व्वः सर्व्वश्रयस्यास्तु नात्मातो वेत्ति वेदनाः ॥ २३ ॥
 विभुत्वमतएवास्य यस्मात् सर्व्वगतो महान् ।
 मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतम् ॥
 नित्यानुबन्धं मनसा देहकर्म्मामुपातिना ।
 सर्व्वयोनिगतं विद्यादेकयोनावपि स्थितम् ॥ २४ ॥
 आदिर्नास्तीत्यनः क्षेपारम्पर्य्यमनादिकम् ।
 अतस्तयोरनादित्वात् किं पूर्व्वमिति नोच्यते ॥ २५ ॥
 क्षः साक्षीतुञ्च्यते नाक्षः साक्षी ह्यात्मा ह्यतः स्मृतः ।
 सर्व्वभावा हि सर्व्वेषां भूतानामात्मसाक्षिकाः ॥ २६ ॥
 नैकः कदाचिद्भूतात्मा लक्षणैरुपलभ्यते ।
 विशेषोऽनुपलभ्यस्य तस्य नैकस्य विद्यते ॥
 संयोगः पुरुषसेप्रष्टो विशेषो वेदनाकृतः ।
 वेदना यत्र नियता विशेषस्तत्र तत्कृतः ॥ २७ ॥
 चिकित्सति भिषक् सर्व्वस्त्रिकाला वेदना इति ।
 यथा युक्ता वदन्तेऽपि सा युक्तिरुपधार्य्यताम् ॥
 पुनस्तच्छिरसः शूलं ज्वरः स पुनरागतः ।

पुनः स कालो बलवांश्छद्भिः सा पुनरागता ॥
 एभिः प्रसिद्धवचनैरतीतागमनं मतम् ।
 कालश्चायमतीतानामात्मीनां पुनरागतः ॥
 तमर्त्तिकालमुद्दिश्य भेषजं यत् प्रयुज्यते ।
 अतीतानां प्रथमनं वेदनानां तदुच्यते ॥ २८ ॥
 आपस्ताः पुनरांगुर्या याभिः शस्यं पुरा हतम् ।
 यथा प्रक्रियते सेतुः प्रतिकर्म तथाश्रयेत् ॥
 पूर्व्वरूपं विकाराणां दृष्ट्वा प्रादुर्भविष्यताम् ।
 या क्रिया क्रियते सा च वेदनां हन्तप्रनागताम् ॥ २९ ॥
 पारम्पर्यानुबन्धस्तु दुःखानां विनिवर्त्तते ।
 सुखहेतूपचारेण सुखञ्चापि प्रवर्त्तते ॥
 न समा यान्ति वैषम्यं विषमाः समतां न च ।
 हेतुभिः सदृशा नित्यं जायन्ते देहधातवः ॥
 युक्तिमेतां पुरस्कृत्य विकालां वेदनां भिषक् ।
 हन्तीतुक्ता चिकित्सा सा नैष्ठिकी या विनोपधाम् ॥ ३० ॥
 उपधा हि परो हेतुर्दुःखदुःखाश्रयप्रदः ।
 त्यागः सर्व्वोपधानाञ्च सर्व्वदुःखव्यपीहकः ॥
 कीषकारो यथा ह्यशूक्तपादत्ते बधप्रदान् ।
 उपादत्ते तथार्थैश्च स्तृष्णामज्ञः सदातुरः ॥
 यस्त्वग्निकल्पानर्थान् ज्ञो ज्ञात्वा तेभ्यो निवर्त्तते ।
 अनारम्भादसंयोगात् तं दुःखं नोपतिष्ठते ॥ ३१ ॥
 धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः सम्प्राप्तिः कालकर्मणाम् ।
 असात्मग्राथांगमश्चेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः ॥

विषमाभिनिवेशो यो नित्यानित्ये हिताहिते ।
 ज्ञेयः स बुद्धिविभ्रंशः समं बुद्धिर्हि पश्यति ॥
 विषयप्रवणं चित्तं धृतिभ्रंशान्न शक्यते ।
 नियन्तुमहितादर्याद्धृतिर्हि नियमात्मिका ॥
 तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
 भ्रश्यते स स्मृतिभ्रंशः स्मर्तव्यं हि स्मृतौ स्थितम् ॥३२॥
 धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म यत् कुरुतेऽशुभम् ।
 प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्वदोषप्रकोपनम् ॥
 उदीरणं गतिमतामुदीर्णानाञ्च निग्रहः ।
 सेवनं साहसानाञ्च नारीनाञ्चातिसेवनम् ॥
 कर्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम् ।
 विनयाचारलोपश्च पूजानाञ्चाभिधर्षणम् ॥
 ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।
 परमौन्मादिकानाञ्च प्रत्ययानां निषेवणम् ॥
 अकालादेशसञ्चारौ मैत्री संक्लिष्टकर्मभिः ।
 इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सद्वृत्तस्य च वर्जनम् ॥
 ईर्ष्यामानसदक्रोधलोभमोहमदभ्रमाः ।
 तज्जं वा कर्म यत् क्लिष्टं क्लिष्टं यद्देहकर्म च ॥
 यच्चान्यदौर्दृशं कर्म रजोमोहसमुत्थितम् ।
 प्रज्ञापराधं तं शिष्टा ब्रुवते व्याधिकारणम् ॥
 बुद्ध्या विषमविज्ञानं विषमञ्च प्रवर्तनम् ।
 प्रज्ञापराधं जानीयान्मनसो गोचरं हि तत् ॥ ३३ ॥
 निर्दिष्टा कालसम्प्राप्तिर्व्याधीनां हेतुसंग्रहे ।

चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथा पुरा ॥
 मिथ्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः ।
 जीर्णमुक्तप्रजीर्णान्नकालाकालस्थितिंश्च या ॥
 पूर्व मध्यापराह्णाश्च रात्रा यामास्रयंश्च ये ।
 येषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥
 अन्ये दुग्धो द्रव्यग्राही तृतीयकचतुर्थकौ ।
 स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते काले ह्येषां बलागमः ॥
 एते चान्ये च ये केचित् कालजा विविधा गदाः ।
 अनागते चिकित्स्यास्ते बलकालौ विजानता ॥ ३४ ॥
 कालस्य परिणामेन जरासृत्वानिमित्तजाः ।
 रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ॥
 निर्दिष्टं देवशब्देन कर्म यत् पौर्वदेहिकम् ।
 हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥ ३५ ॥
 न हि कर्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते ।
 क्रियाघ्नाः कर्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्तृचयात् ॥ ३६ ॥
 अत्रायशब्दश्रवणात् श्रवणात् सर्व्वशो न च ।
 शब्दानाञ्चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडाः ॥
 परुषोद्गीषणांशस्तार्प्रयव्यसनसूचकैः ।
 शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥
 असंस्पर्शोऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च ।
 स्पृश्यानां संयहेणोक्तः स्पर्शनेन्द्रियबाधकः ॥
 यो भूतविषवातानामकाले नागतश्च यः ।
 स्नेहशीतोष्णसंस्पर्शी मिथ्यायोगः स उच्यते ॥

रूपाणां भास्वतां दृष्टिर्विर्नश्यति हि दर्शनात् ।
 दर्शनाच्चातिसूक्ष्माणां सर्व्वशश्चाप्यदर्शनात् ॥
 दिष्टभैरवबीभत्सद्वरातिक्रिष्टदर्शनात् ।
 तामसानाञ्च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते ॥
 अत्यादानमनादानमोकसात्मप्रादिभिश्च यत् ।
 रसानां विषमादानमल्पादानञ्च दूषणम् ॥
 अतिमृद्वतितोक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम् ।
 असेवनं सर्व्वं घ्राणेन्द्रियविनाशनम् ॥
 पूतिभूतविषदिष्टा गन्धा ये चाप्यनार्तवाः ।
 तैर्गन्धैर्घ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥
 इत्यसात्मगार्थसंयोगस्त्रिविधो दीपकोपनः ।
 असात्मग्रमिति तद्विद्याद् यन्न याति सहात्मताम् ॥ ३७ ॥
 मिथ्यातिहीनयोगेभ्यां यो व्याधिरुपजायते ।
 शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधैः ॥
 वेदनानामशातानामितेऽत्र ते हेतवः स्मृताः ।
 सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ॥ ३८ ॥
 नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः ।
 हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥
 सन्तीन्द्रियाणि सन्तर्था योगो न च न चास्ति रुक् ।
 न सुखं कारणं तस्माद्योग एव चतुर्विधः ॥ ३९ ॥
 नातेन्द्रियमनोबुद्धिमोचरं कर्म्म वा विना ।
 सुखदुःखं यथा यच्च बोद्धव्यं तत् तथोच्यते ॥ ४० ॥
 स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शी मानस एव च ।

द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः ॥ ४१ ॥
 इच्छाद्वेषात्मिका तृष्णा सुखदुःखात् प्रवर्तते ।
 तृष्णा च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते ॥
 उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसंज्ञकान् ।
 स्पृश्यते नानुपादानो नास्पृष्टो वेत्ति वेदनाः ॥ ४२ ॥
 वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ।
 केशलोमनखायान्नमलद्रवगुणैर्विना ॥ ४३ ॥
 योगे मोक्षे च सर्वासां वेदनानामवर्तनम् ।
 मोक्षो निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्तकः ॥
 आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।
 सुखदुःखमनारम्भादात्मस्थे मनसि स्थिरे ॥
 निवर्तते तदुभयं वशित्वञ्चोपजायते ।
 सशरीरस्य योगज्ञास्तं योगमृषयो विदुः ॥ ४४ ॥
 आवेशश्चेतसो ज्ञानमर्थानां हृन्दतः क्रिया ।
 दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतश्चाप्यदर्शनम् ॥
 इत्यष्टविधमाख्यातं योगिनां बलमैश्वरम् ।
 शुद्धसत्त्वसमाधानात् तत् सर्वमुपजायते ॥ ४५ ॥
 मोक्षो रजस्तमोऽभावाद् बलवत्कर्मसंक्षयात् ।
 वियोगः कर्मसंयोगैरपुनर्भाव उच्यते ॥ ४६ ॥
 सतामुपासनं सम्यगसतां परिवर्जनम् ।
 व्रतचर्योपवासश्च नियमाश्च पृथग्विधाः ॥
 धारणं धर्म्मशास्त्राणां विज्ञानं विजने रतिः ।
 विषयेष्वरतिर्मोक्षे ब्रह्मसायः परा धृतिः ॥

कर्मणामसमारम्भः कृतानाञ्च परिहृत्यः ।
 नैष्कर्म्यमनहङ्कारः संयोगे भयदर्शनम् ॥
 मनोबुद्धिसमाधानमर्थतत्त्वपरौक्षणम् ।
 तत्त्वं स्मृतैरुपस्थानात् सर्व्वमेतत् प्रवर्त्तते ॥
 स्मृतिः सत्सर्व्वेनादौश्च धृत्यन्तैरुपलभ्यते ।
 स्मृत्या स्वभावं भावानां स्मरन् दुःखात् प्रमुच्यते ॥ ४७ ॥
 वक्ष्यन्ते कारणान्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपजायते ।
 निमित्तरूपग्रहणात् सादृश्यात् सविपर्य्ययात् ॥
 सत्त्वानुबन्धादभ्यासाज् ज्ञानयोगात् पुनः श्रुतात् ।
 दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणात् स्मृतिरुच्यते ॥ ४८ ॥
 एतत् तदेकमयनं मुक्तैर्मोक्षस्य दर्शितम् ।
 तत्त्वस्मृतिबलं येन गता न पुनरागताः ॥
 अयनं पुनराख्यातमेतदयोगस्य योगिभिः ।
 संख्यातधर्म्मैः सांख्यैश्च मुक्तैर्मोक्षस्य चायनम् ॥ ४९ ॥
 सर्व्वं कारणवद्दुःखमस्वप्नानित्यमेव च ।
 न चात्मा कृतकं तद्धि तत्र चोत्पद्यते स्वता ॥
 यावन्मोत्पद्यते सत्या बुद्धिर्नैतदहं यथा ।
 हेतुन्मम च विज्ञाय ज्ञः सर्व्वमतिवर्त्तते ॥
 तस्मिंश्चरमसन्नप्राप्ते समूलाः सर्व्ववेदनाः ।
 समज्ञाज्ञानविज्ञानान्निवृत्तिं यान्तप्रशेषतः ॥ ५० ॥
 अतः परं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।
 निःसृतः सर्व्वभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ॥
 गतिर्ब्रह्मविदां ब्रह्म तच्चाक्षरमलक्षणम् ।

ज्ञानं ब्रह्मविदाञ्चात्र नाज्ञस्तज्ज्ञातुमर्हति ॥ ५१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

प्रश्नाः पुरुषमाश्रित्य त्रयोविंशतिरुत्तमाः ।

कतिधापुरुषीयेऽस्मिन् निर्णीतास्तत्तद्वर्णिना ॥ ५२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने

कतिधापुरुषीयम् नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

(अतुल्यगोत्रीयम् ।)

अथातोऽतुल्यगोत्रीयं शारीरं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अतुल्यगोत्रस्य रजःक्षयान्ते रजोविसृष्टं मिथुनीकृतस्य ।

किं स्याच्चतुष्पात्प्रभवञ्च षड्भ्यो यत् स्त्रीषु गर्भत्वमुपैति पुंसः ॥ २ ॥

शुक्रं तदस्य प्रवदन्ति धीरा यद्वीयते गर्भसमुद्भवस्य ।

वायुग्निभूतवर्गुणपादवत्तत् षड्भ्यो रसेभ्यः प्रभवश्च तस्य ॥ ३ ॥

सम्पूर्णदेहः समये सुखञ्च गर्भः कथं केन च जायते स्त्री ।

गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजापि भूत्वाथवा नश्यति केन गर्भः ॥ ४ ॥

शुक्रासृगात्माशयकालसम्पद्यस्योपचाराश्च हितैस्तथार्थैः ।

गर्भश्च काले च सुखी सुखञ्च सञ्जायते सम्परिपूर्णदेहः ॥ ५ ॥

योनिंप्रदोषान्मनसोऽभितापाच्छुक्रासृगाहारविहारदोषात् ।

अकालयोगाद्वलसंक्षयाच्च गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजापि ॥ ६ ॥

असृङ्गनिर्बुधं पवनेन नाय्यां गर्भं व्यवस्यन्ताबुधाः कदाचित् ।
 गर्भस्य रूपं हि करोति तस्यास्तदासृगस्त्रावि विवर्द्धमानम् ॥ ७ ॥
 तदग्निसूर्यश्चमशोकरोषैरुष्णान्नपानैरथवा प्रवृत्तम् ।
 दृष्ट्वासृगेके न च गर्भमज्ञाः केचिन्नरा भूतहृतं वदन्ति ॥ ८ ॥
 ओजोऽशनानां रजनीचराणामाहारहेतोर्न शरीरमिष्टम् ।
 गर्भं हरेयुर्यदि ते न मातुर्लब्धावकाशा न हरेयुरोजः ॥ ९ ॥
 कन्यां सुतं वा सहितौ पृथग्वा सुतौ सुते वा तनयान् बहून् वा ।
 कस्मात् प्रसूते सुचिरेण गर्भमेकोऽभिवृद्धिञ्च यमेऽभ्युपैति ॥ १० ॥
 रक्तेन कन्यामधिकेन पुत्रं शुक्रेण तेन द्विविधीकृतेन ।
 वीजेन कन्याञ्च सुतञ्च सूते यथास्ववीजान्यतराधिकेन ॥ ११ ॥
 शुक्राधिकं वैधमुपैति वीजं यस्याः सुतौ सा सहितौ प्रसूते ।
 रक्ताधिकं वा यदि भेदमेति द्विधा सुते सा सहिते प्रसूते ॥ १२ ॥
 भिनन्ति यावद् बहुधा प्रपन्नः शुक्रार्त्तवं वायुरतिप्रवृद्धः ।
 तावन्तपत्यानि यथाविभागं कर्मात्मकान्यस्ववशात् प्रसूते ॥ १३ ॥
 आहारमाप्नोति यदा न गर्भः शोषं समाप्नोति परिस्रुतिं वा ।
 तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं पुष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात् ॥ १४ ॥
 कर्मात्मकत्वाद्विषमांशभेदाच्छुक्रासृजं वृद्धिमुपैति कुक्षौ ।
 एकोऽधिको नूनतरोऽद्वितीय एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः ॥ १५ ॥
 कस्माद्विरेताः पवनेन्द्रियो वा संस्कारवाही नरनारिषण्डः ।
 वक्रौ तथेर्षाभिरतिः कथं वा सञ्जायते वातिकषण्डको वा ॥ १६ ॥
 बीजात् समांशादुपतप्तवीजम् स्त्रीषु सलिङ्गी भवति द्विरेताः ।
 शुक्राशयं गर्भगतस्य हत्वा करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम् ॥ १७ ॥
 शुक्राशयद्वारविघटनेन संस्कारबाहं हि करोति वायुः ।

मन्दाल्पबीजावबलाग्रहणौ क्लीवौ च हेतुर्विकृतिद्वयस्य ॥ १८ ॥
 मातुर्ब्रवायप्रतिघेन वक्रौ स्याद्बीजदौर्बल्यतया पितुश्च ।
 र्द्वेषाभिभूतावपि मन्दहर्षावीर्षारतेरेव वदन्ति हेतुम् ॥ १९ ॥
 वायुग्निदोषाद् वृषणौ तु यस्य नार्शं गतौ वातिकषण्डकः सः ।
 इत्येवमष्टौ विकृतिप्रकाराः कर्मात्पूकानामुपलक्षणीयाः ॥ २० ॥
 गर्भस्य सदोऽनुगतस्य कुक्षौ स्त्रीपुंनपुंसामुदरस्थितानाम् ।
 किं लक्षणं कारणमिष्यते किं सरूपतां येन च यात्यपत्यम् ॥ २१ ॥
 निष्ठीविका गौरवमङ्गसादस्तन्द्राग्रहणौ हृदयव्यथा च ।
 तन्निश्च बीजग्रहणञ्च योन्या गर्भस्य सदोऽनुगतस्य लिङ्गम् ॥ २२ ॥
 सव्याङ्गचेष्टा पुरुषार्थिनी स्त्री स्त्रीस्वप्नपानाशनशीलचेष्टा ।
 सव्याङ्गगर्भा नच वृत्तगर्भा सव्यप्रदुग्धा स्त्रियमेव सूते ॥ २३ ॥
 पुत्रन्तुतो लिङ्गविपर्ययेण व्यामिश्रलिङ्गा प्रकृतिं तृतीयाम् ।
 गर्भोपपत्तौ तु मनः स्त्रिया यं जन्तुं व्रजेत्तत्सदृशं प्रसूते ॥ २४ ॥
 गर्भस्य चत्वारि चतुर्विधानि भूतानि मातापितृसम्भवानि ।
 आहारजान्यात्पूकृतानि चैव सव्यस्य सर्वाणि भवन्ति देहे ॥ २५ ॥
 तेषां विशेषाद्वलवन्ति यानि भवन्ति मातापितृकर्मजानि ।
 तानि व्यवसेत् सदृशत्वहेतुः सत्त्वं यथानूकमपि व्यवसेत् ॥ २६ ॥
 कस्मात् प्रजां स्त्री विकृतां प्रसूते ह्येनाधिकार्द्धी विकलेन्द्रियाञ्च ।
 देहात् कथं देहमुपैति चान्यमात्मा सदा कैरनुबध्यते च ॥ २७ ॥
 बीजात्मककर्माशयकालदोषैर्मातुस्तदाहारविहारदोषैः ।
 कुर्वन्ति दोषा विविधानि दुष्टाः संस्थानवर्णेन्द्रियवैकृतानि ॥ २८ ॥
 वर्षासुं काष्ठाश्लघनान्बुवेगास्तरोः सरित्स्रोतंसि संस्थितस्य ।
 यथैव कुप्युर्विकृतिं तथैव गर्भस्य कुक्षौ नियतस्य दोषाः ॥ २९ ॥

भूतैश्चतुर्भिः सहितः स सूक्ष्मैर्मनोजवो देहमुपैति देहात् ।
 कर्मात्मकत्वान्न तु तस्य दृशं दिव्यं विना दर्शनमस्ति रूपम् ॥३०॥
 स सर्वगः सर्वशरीरभृच्च स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ।
 स चेतनाधातुरतौन्द्रियश्च स नित्ययुक् सानुशयः स एव ॥ ३१ ॥
 रसात्ममातापितृसम्भवानि भूतानि विद्याद्दृशं षट् च देहे ।
 चत्वारि तवात्मनि संश्रितानि स्थितस्तथात्मा च चतुर्षु तेषु ॥३२॥
 भूतानि मातापितृसम्भवानि रजश्च शुक्रञ्च वदन्ति गर्भे ।
 आप्याय्यते शुक्रमसृक् च भूतैर्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ॥३३॥
 भूतानि चत्वारि तु कर्मजानि यान्यात्मलौनानि विशन्ति गर्भम् ।
 स बीजधर्मा ह्यपरापराणि देहान्तराण्यत्रात्मनि याति याति ॥३४॥
 रूपादिरूपप्रभवः प्रसिद्धः कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः ।
 भवन्ति ये त्वाकृतिबुद्धिभेदा रजस्तमः कर्म च तत्र हेतुः ॥३५॥
 अतीन्द्रियैस्तैरतिसूक्ष्मरूपैरात्मा कदाचिन्न वियुक्तरूपः ।
 न कर्मणा नैव मनोमतिभ्यां न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः ॥ ३६ ॥
 रजस्तमोभ्यान्तु मनोऽनुबुद्धं ज्ञानं विना तत्र हि सर्वदोषाः ।
 गतिप्रवृत्तयोस्तु निमित्तमुक्तं मनः सदोषं बलवच्च कर्म ॥ ३७ ॥
 रोगाः क्रुतः संशमनं किमेषां हर्षश्च शोकश्च च किं निमित्तम् ।
 शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः कथं न शान्ताः पुनरापतेयुः ॥ ३८ ॥
 प्रज्ञापराधो विषमास्तदर्या हेतुस्तृतीयः परिणामकालः ।
 सर्वामयानां विविधा च शान्तिर्ज्ञानार्थकालाः समयोगयुक्ताः ॥३९॥
 धम्मराः क्रिया हर्षनिमित्तमुक्तास्ततोऽन्यथा शोकवशं नयन्ति ।
 शरीरसत्त्वप्रभवास्तु दोषास्तयोरवृत्तया न भवन्ति भूयः ॥४०॥
 रूपश्च सत्त्वश्च च सन्ततिर्या नोक्तस्तदादिर्न हि सोऽस्ति कश्चित् ।

तयोरवृत्तिः क्रियते प्रराभ्यां धृतिस्मृतिभ्यां परया धिया च ॥४१॥
 सत्याश्रये वा द्विविधे यथोक्ते पूर्व्वं गदेभ्यः प्रतिकर्म्मनित्यम् ।
 जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगास्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥४२॥
 दैवं पुरा यत् कृतमुच्यते तत् तत् पौरुषं यत्त्विह कर्म्म दृष्टम् ।
 प्रवृत्तिहेतुर्विषमः स दृष्टो निवृत्तिहेतुस्तु समः स एव ॥ ४३ ॥
 हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते प्रवाहयन् यैष्णिकमभ्रकाले ।
 घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान् जातु ॥४४॥
 नरो हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
 दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्नोपसेवी च भवत्यरोगः ॥४५॥
 ज्ञानं नपस्तत्परता च योगे यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ।
 मतिर्वचः कर्म्म सुखानुबन्धि सत्त्वं विधेयं विषंदा च बुद्धिः ॥ ४६ ॥

तत्र श्लोकः ।

द्रव्यग्निवेशस्य महार्थयुक्तं
 षड्विंशकं प्रश्नगणं महर्षिः ।
 अतुल्यगोत्रे भगवान् यथावन्
 निशीतवान् ज्ञानविवर्द्धनार्थम् ॥ ४७ ॥

द्रव्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने
 अतुल्यगोत्रीयं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

(खुड्डीकागर्भावक्रान्तिः ।)

अथातः खुड्डीकां गर्भावक्रान्तिं शारीरं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सुरुषस्यानुपहतरेतसः स्त्रियाश्चाप्रदुष्टयोनिशोणितगर्भाश-
याया यदा भवति संसर्ग ऋतुकाले, यदा चानयोस्तथैव युक्तयोः
संसर्गे तु शुक्रशोणितसंसर्गमन्तर्गर्भाशयगतं जीवोऽवक्रामति
सत्त्वसम्प्रयोगात् तदा गर्भोऽभिनिर्वर्तते । स सात्यूजरसो-
पयोगादरोगोऽभिसंवर्द्धते सम्यगुपचारैश्चोपचर्यमाणस्ततः प्राप्त-
कालः सर्व्वेन्द्रियोपपन्नः परिपूर्णसर्व्वेशरीरोबलवर्णसत्त्वसंहनन-
सम्पदुपेतः सुखेन जायते समुदायादेषां भावानाम् ॥ २ ॥

मातृजश्चायं गर्भः पितृजश्चात्यूजश्च सात्यूजश्च रसजश्चास्ति
च सत्त्वसंज्ञमुपपादुकमितिहोवाच भगवानात्रेयः ॥ ३ ॥

नेति भरद्वाजः । किं कारणं ? न हि माता न पिता नात्यू-
ज न सात्यूज न पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगा गर्भं जनयन्ति, न च
परलोकादेत्य गर्भं सत्त्वसंज्ञकमवक्रामति ॥ ४ ॥

यदि हि मातापितरौ गर्भं जनयेतां भूयस्त्वश्च स्त्रियः
पुमांसश्च भूयांसः पुत्रकामाः, ते सर्व्वे पुत्रजन्माभिसत्त्वाय मैथुन-
मापद्यमानाः पुत्रानेव जनयेयुर्दुहितृर्वा दुहितृकामाः, न च
काश्चित् स्त्रियः केचिद्वा पुरुषा निरपत्याः सुगणपत्यकामाश्च
परिदेवेरन् ॥ ५ ॥

न चात्मात्मानं जनयति । यदि ह्यात्मात्मानं जनयेत्

जातो वा जनयेदात्मानमजातो वा जनयति ! तच्चोभयथाप्य-
युक्तम् । न हि जातो जनयति सत्त्वात्, न चैवाजातो जनयेत्
सत्त्वात्, तस्मादेवोभयथाप्यनुपपत्तिस्तिष्ठतु । अथ तावदेतद्-
यद्ययमात्मानं शक्तो जनयितुं स्यात्, न त्वेनमिष्टास्वेव कथं
योनिषु जनयेदग्निमप्रतिहतगतिं कामरूपिणं तेजोबलवर्ण-
सत्त्वसंजननसमुदितमजरमरुजममरमेवविधं ह्यात्मात्मान-
मिच्छन्नित्यतो वा भूयः ॥ ६ ॥

असात्मजश्चायं गर्भः, यदि हि सात्मजः स्यात् तर्हि
सात्मजसेविनामेवैकान्तेन व्यक्तं प्रजा स्यात्, असात्मजसेविनश्च
निखिलेनानपत्याः सुस्तच्चोभयमुभयवैव दृश्यते ॥ ७ ॥

अरसजश्चायं गर्भः, यदि हि रसजः स्यान्न केचित् स्त्रीपुरु-
षेष्वनपत्याः सुतर्हि कश्चिदस्त्रोषां यो रसान्नोपयुङ्क्ते । श्रेष्ठ-
रसोपयोगिनां चेद्गर्भा जायन्त इत्यभिप्रेतमितेप्रवं सत्याजौरभ्र-
मार्गमायूररसगोक्षीरदधिघृतमधुतैलसैन्धवेक्षुरसमुद्गशालिभृता-
नामेवैकान्तेन प्रजा स्यात् । श्यामाकवरकोहालककोरद्वषक-
कन्दमूलभक्षाश्च निखिलेनानपत्याः सुस्तच्चोभयमुभयवैव
दृश्यते ॥ ८ ॥

न खल्वपि परलोकादेत्यं सत्त्वं गर्भमवक्रामंति । यदि
त्वेनमवक्रामेन्नास्य किञ्चिदेव पौर्व्वदेहिकं स्यादविदितमश्रुत-
मदृष्टं वा । स च तच्च किञ्चिदपि न स्मरति तस्मादेवेतद्ब्रूमहे
असात्मजश्चायं गर्भोऽपित्वजश्चानात्मजश्चासात्प्रजश्चारसजश्च न
चास्ति सत्त्वमुपपादुकमिति होवाच भरद्वाजः ॥ ९ ॥

नेति भगवानावेयः । सर्व्वेभ्य एभ्यो भावेभ्यः समुदितेभ्यो

गर्भोऽभिनिर्व्वर्त्तते । मातृजश्चायं गर्भो न हि मातुर्विना
गर्भोपपत्तिः स्यात्, न च जन्म जरायुजानाम् । यानि खल्वस्य
गर्भस्य मातृजानि यानि चास्य मातृतः सम्भवतः सम्भवन्ति
तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्वथा,—त्वक् च लोहितञ्च मांसञ्च
मेदश्च नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यक्तुश्च प्लीहा च वृक्कौ च
वस्तिश्च पुरीषाधानञ्चामाशयश्च पक्वाशयश्चोत्तरगुदञ्चाधर-
गुदञ्च क्षुद्रान्तञ्च स्थूलान्तञ्च वपा च वपावहनश्चेति मातृ-
जानि ॥ १० ॥

पितृजश्चायं गर्भो न हि पितुर्ऋते गर्भोत्पत्तिः स्यान्न च
जन्म जरायुजानाम् । यानि खल्वस्य गर्भस्य पितृजानि यानि
चास्य पितृतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद-
यथा,—केशश्मश्रुनखलोमदन्तास्थिशिरास्त्रायुधमन्यः शुक्रमिति
पितृजानि ॥ ११ ॥

आतृजश्चायं गर्भो गर्भातृणा ह्यन्तरातृणा यस्तमेनं जीव-
इत्याचक्षते । शाश्वतमरुजमजरममरमक्षयमभेद्यमच्छेद्यमलोड्यं
विश्वरूपं विश्वकर्माणमव्यक्तमनादिमभिधनमक्षरमपि । स
गर्भाशयमनुप्रविश्य शुक्रशोणितान्धां संयोगमेत्य गर्भत्वेन
जनयत्यातृनातृनानं, आत्मसंज्ञां हि गर्भे तस्य पुनरातृनो
जन्मानादिसत्त्वान्प्रपद्यते, तस्मादजात एवायं जातं गर्भं
जनयति जातोऽप्यजातञ्च गर्भं जनयति । स चैव गर्भः
कालान्तरेण बालयुवस्थविरभावानवाप्नोति स यस्यां यस्यामव-
स्थायां वर्त्तते तस्यां तस्यां जातो भवति या त्वस्य पुरस्कृता
तस्यां जनिष्यमाणश्च । तस्मात् स एव जातश्चाजातश्च युगपद्भवति

तस्मिंश्चैतदुभयं सम्भवति जातत्वञ्चैव जनिष्यमाणत्वञ्च । स जातो जन्यते स चैवानागतेष्ववस्थान्तरेष्वजातो जनयत्यात्मनात्मानम् । सतो ह्यवस्थान्तरगमनमावसेत्र हि जन्मचोच्यते तत्र तत्र वयसि तस्यां तस्यामवस्थायाम् । यथा—सतामेव शुक्रशोणितजीवानां प्राक्संयोगाद्गर्भत्वं न भवति तच्च संयोगाद्भवति, यथा च सतस्तसैव पुरुषस्य प्रागपत्यात् पितृत्वं न भवति तच्चापत्याद्भवति । तथा सतस्तसैव गर्भस्य तस्यां तस्यामवस्थायां जातत्वमजातत्वञ्चोच्यते ॥ १२ ॥

न तु खलु गर्भस्य न मातुर्न पितुर्नात्मनः सर्वभाविषु यथेष्टकारित्वमस्ति । ते किञ्चित् स्ववशात् कुर्वन्ति किञ्चित् कर्मवशात् क्वचिच्चैषां करणशक्तेर्भवति क्वचिन्न भवति । यत्र सत्त्वादिकरणसम्पत् तत्र यथाबलमेव यथेष्टकारित्वमतोऽन्यथा विपर्ययः । न च करणदोषादकारणमात्मा गर्भजनने सम्भवति दृष्टञ्च चेष्टा योनिरेष्वर्यं मोक्षश्चात्मविद्धिरात्मायत्तम् । न ह्यन्यः सुखदुःखयोः कर्ता न चान्यतो गर्भो जायते जायमानो न चाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात् ॥ १३ ॥

यानि तु खल्वस्य गर्भस्यात्मजानि यानि चासग्रात्मतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यबुव्याख्यास्यामः । तद्वयथा,—तासु तासु योनिषूत्पत्तिरायुरात्पुञ्जानं मन इन्द्रियाणि प्राणापानौ प्रेरणं धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ चेतना धृतिर्बुद्धिः स्मृतिरंहङ्कारः प्रयत्नश्च त्यात्मजानि ॥ १४ ॥

सात्माजश्चायं गर्भः, न ह्यसात्माप्रसेवित्वमन्तरेण स्त्रीपुरुषयोर्वन्ध्यात्वमस्ति गर्भे वानिष्टो भावः । यावत् खल्वसात्माप्रसेविनां

स्त्रीपुरुषाणां वयो दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्ती न शुक्र-
शोणितगर्भाशयोपवातायोपपद्यन्ते तावत् समर्था गर्भजननाय
भवन्ति । सात्म्यसेविनां पुनः स्त्रीपुरुषाणामनुपहतशुक्रशोणित-
गर्भाशयानामृतुकाले सन्निपतितानां जीवस्थानवक्रमणाङ्गर्भा
न प्रादुर्भवन्ति । न हि केवलं सात्प्राज एवायं गर्भः समु-
दयोऽत्र कारणमुच्यते ॥ १५ ॥

यानि तु खल्वस्य गर्भस्य सात्प्राजानि यानि चास्य
सात्मप्रतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्वयथा-
आरोग्यमनालस्यमलोलुपत्वमिन्द्रियप्रसादः स्वरवर्णवीजसम्पत्
प्रहर्षभूयस्त्वञ्चेति सात्प्राजानि ॥ १६ ॥

रसजश्चायं गर्भो न हि रसादृते मातुः प्राणयात्रापि स्यात्
किं पुनर्गर्भजन्म । न चैवास्यास्यगुपयुच्यमाना रसा गर्भ-
मभिनिर्व्वर्त्तयन्ति । न च केवलं सम्यगुपयोगादेव रसानां
गर्भाभिनिर्व्वृत्तिर्भवति समुदयोऽप्यत्र कारणमुच्यते ॥ १७ ॥

यानि तु खल्वस्य गर्भस्य रसजानि यानि चास्य रसतः
सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्वयथा—शरीर-
स्याभिनिर्व्वृत्तिरभिवृद्धिः प्राणानुवन्धस्तृप्तिः पुष्टिरुत्साहश्चेति
रसजानि ॥ १८ ॥

अस्ति खलु सत्त्वमुपपादुकं यज्जीवस्पृक् शरीरेणाभिसम्ब-
ध्नाति । यस्मिन्मपगमनपुरस्कृते शीलमस्य व्यावर्त्तते भक्ति-
र्विपर्य्यस्यते सर्व्वेन्द्रियाण्युपतप्यन्ते बलं हीयते व्याधय-
आप्याय्यन्ते । यस्माद्धीनः प्राणान् जहाति यदिन्द्रियाणाम-
भियाहकञ्च मन इत्यभिधीयते तत् द्विविधमाख्यायते शुद्धं

राजसं तामसञ्चेति । येनास्य मनो भूयिष्ठं तेन द्वितीया-
यामाजातौ सम्प्रयोगो भवति । यदा तु तेनैव शुद्धेन संयुज्यते
तदा जातेरतिक्रान्तायाश्च स्मरति । स्मार्त्तं हि ज्ञानमात्मान-
स्तस्यैव मनसोऽनुबन्धादनुवर्त्तते, 'यस्यानुवर्त्तिं पुरस्कृत्य पुंसो
जातिस्मर इतुंग्रच्यते इति सत्त्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

यानि खल्वस्य गर्भस्य सत्त्वजानि यान्यस्य सत्त्वतः सम्भवतः
सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा — भक्तिः शीलं शौचं
द्वेषः स्मृतिर्मोहस्तप्रागो मातृसख्यं शौर्यं भयं क्रोधस्तन्द्रोत्-
साहस्तैक्ष्णं मार्दवं गाम्भीर्यमनवस्थितत्वमितेप्रवमादयश्चान्ये
ते सत्त्वजा विकारा यानुत्तरकालं सत्त्वभेदमधिकृत्योपदेक्ष्याम-
इति सत्त्वजानि । नानाविधानि तु खलु सत्त्वानि तानि
सर्वाण्येकपुंसो भवन्ति न च भवन्त्येककालम्, एकन्तु प्रायो-
ऽनुवृत्तग्राह ॥ २० ॥

एवमयं नानाविधानामेषां गर्भकराणां भावानां समुदाया-
दभिनिर्वर्त्तते गर्भो यथा कूटागारं नानाद्रव्यसमुदायाद् यथा वा
रथो नानाङ्गसमुदायात् । तस्मादेतद्वोचाम मातृजश्चायं गर्भः
पितृजश्चात्मजश्च सातृजश्च रसजश्चास्ति च सत्त्वमुपपादु-
क-
मितीति होवाच भगवानात्रेयः ॥ २१ ॥

भरद्वाज उवाच । यद्ययमेषां नानाविधानां गर्भकराणां
भावानां समुदायादभिनिर्वर्त्तते गर्भः कथमयं सन्वीयते ।
यदि चापि सन्वीयते कस्मात् समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्य-
वियहेण जायते मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते । तत्र चेदिष्ट-
मेतद्व्याख्यामनुष्यो मनुष्यप्रभवः, तस्मादेव मनुष्यवियहेण

जायते । यथा गौर्गोप्रभवः यथा चाश्वोऽश्वप्रभव इत्येवं यदुक्त-
मये समुदायात्पूक इति तदयुक्तं । यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः
कक्षाज्जङ्गान्धकुब्जमूकवामनमिन्धनव्यङ्गोन्मत्तकुष्ठकिलासिभ्यो
जाताः पितृसदृशा न भवन्ति । अथात्रापि बुद्धिरेवं स्यात्
स्वेनैवायमात्मा चक्षुषा रूपाणि वेत्ति श्रोत्रेण शब्दान् घ्राणेन
गन्धान् रसनेन रसान् स्पर्शनेन स्पर्शान् बुद्ध्या बोधव्यमित्यनेन
हेतुना जङ्गादिभ्यो जाताः पितृसदृशा भवन्ति । अत्रापि
प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यादेवमुक्ते ह्यात्मा सत्स्विन्द्रियेषु ज्ञः
स्यादसत्स्वज्ञो यत्र चैतदुभयं सम्भवति ज्ञत्वमज्ञत्वञ्च स
विकारप्रकृतिकश्चात्मा निर्व्विकारश्च । यदि च दर्शनादिभि-
रात्मा विषयान् वेत्ति निरिन्द्रियो दर्शनादिविरहादज्ञः स्याद-
ज्ञत्वादकारणमकारणत्वाच्चात्रानात्मेति वाग्वस्तुमात्रमेतदचनमन-
र्थकं स्यादिति होवाच भरद्वाजः ॥ २२ ॥

आत्रेय उवाच । पुरस्तादेतत् प्रतिज्ञातं सत्त्वं जीवस्पृक्
शरीरेणाभिसम्बन्धातीति । यस्मात् तु समुदायप्रभवः सन् स
गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद-
ज्याभः ॥ २३ ॥

भूतानां चतुर्विधा योनिर्भवति जरायुगण्डस्वेदोद्भिदः ।
तासां खलु चतसृणामपि योनीनामेकैका योनिरपरिसंख्येय-
भेदा भवति भूतानामाकृतिविशेषापरिसंख्येयत्वात् । तत्र
जरायुजानामण्डजाभां प्राणिनामेते गभकरा भांवा यां यां
योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनौ तथातया रूपा भवन्ति ।
तद्वयथा—कनकरजतमाद्यवपुसीसान्यासिच्यमानानि तेषु तेषु

मधूच्छिष्टविश्वेषु ते यदा मनुष्यविश्वमापद्यन्ते तदा मनुष्यविय-
हेण जायन्ते । तस्मात् समुदायप्रभवः सन् स गर्भो मनुष्यविय-
हेण जायते मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तदयोनित्वात् ॥ २४ ॥

यच्चोक्तं यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः कस्मान्न जडादिभ्यो
जाताः पितृसदृशरूपा भवन्तीति तत्रोच्यते यद्य यस्मिन् ह्यङ्गा-
वयवस्मिन् बीजे बीजभाव उपतप्तो भवति तस्य तस्याङ्गावयवस्य
विकृतिरुपजायते नोपजायते चानुपतापात्, तस्मादुभयोरुप-
पत्तिरप्यत्र । सर्व्वस्मिन् चातृजानीन्द्रियाणि तेषां भावाभाव-
हेतुर्देवं, तस्मान्नैकान्ततो जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा
भवन्ति ॥ २५ ॥

न चातृणा सत्स्विन्द्रियेषु ज्ञोऽसत्सु वा भवत्यज्ञो न
ह्यसत्त्वः कदाचिदात्मा सत्त्वविशेषाच्चोपलभ्यते ज्ञानविशेष-
इति ॥ २६ ॥

भवन्ति चात्र ।

न कर्त्तुरिन्द्रियाभावात् कार्य्यज्ञानं प्रवर्त्तते ।
यैः क्रिया वर्त्तते यो तु सा विना तेन वर्त्तते ॥
ज्ञानन्नपि मृदोऽभावात् कुम्भकृन् प्रवर्त्तते ।
शृणुष्व वेदमध्यातृमातृज्ञानबलं महत् ॥
इन्द्रियाणि च संचिष्य मनः संगृह्य चञ्चलम् ।
प्रविश्याध्यातृमातृज्ञः स्वे ज्ञाने पर्य्यवस्थितः ॥
सर्व्वत्र विहितज्ञानः सर्व्वभावाद् परीक्षते ।
गृह्णीष्व वेदमपरं भरद्वाजविनिर्णयम् ॥
निवृत्तेन्द्रियवाक्चेष्टैः सुप्तः खप्रगतो यदा ।

विषयान् सुखदुःखे च वेत्ति नाज्ञोऽप्यतः स्मृतः ॥
 नात्मा ज्ञानादते चैको ज्ञानं किञ्चित् प्रवर्तते ।
 न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ॥
 तस्माज्ज्ञः प्रकृतिश्चात्मा द्रष्टा कारणमेव च ।
 सर्व्वमेतद्भरद्वाज निर्णीतं जहि संशयम् ॥ २७ ॥

तत्र ओक्तौ ।

हेतुर्गर्भस्य निर्वृत्तौ वृद्धौ जन्मनि चैव यः ।
 पुनर्व्वसुमतिर्य्या च भरद्वाजमतिश्च या ॥
 प्रतिज्ञा प्रतिषेधश्च विषदश्चात्मनिर्णयः ।
 गर्भावक्रान्तिमुद्दिश्य खड्गीकां सम्प्रकाशितम् ॥ ३१ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शरीरस्थाने
 खड्गीका गर्भावक्रान्तिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ६ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

(मंहती गर्भावक्रान्तिः ।)

अथातो मंहती गर्भावक्रान्तिं शरीरं व्याख्यास्याम-
 हति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

यतश्च गर्भः सम्भवति यस्मिंश्च गर्भसंज्ञा यद्विकारश्च गर्भो
 यया चानुपूर्व्व्याभिनिर्व्वर्तते कुक्षौ यस्यास्य वृद्धिहेतुर्यतश्चास्या-
 वृद्धिर्भवति यतश्च जायमानः कुक्षौ विनाशं प्राप्नोति यतश्च
 कार्त्तुं क्षणेनाविश्यन् विकृतिमापद्यते तदनुव्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

मातृतः पितृत आत्मतः सात्मातो रसतः सत्त्वत इत्ये-
तेभ्यो भावेभ्यः समुदितेभ्यो गर्भः सम्भवति । तस्य ये येऽवयवा
यतो यतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान् विभञ्ज्य मातृजादीनवय-
वान् पृथक् पृथगुक्तमये । शुक्रशीणितजीवसंयोगे कुक्षिगते
गर्भसंज्ञा भवति । गर्भस्तु खल्वन्तरीक्षवायुग्नितीयभूमि-
विकारश्चेतनाधिष्ठानभूतः, एवमनयैव युक्ता पञ्चमहाभूत-
विकारसमुदायात्मको गर्भश्चेतनाधात्वधिष्ठानभूतः, स ह्यस्य
षष्ठो धातुरुक्तः ॥ ३ ॥

यया त्वानुपूर्व्याभिनिर्व्वर्त्तते कुक्षौ तदनुव्याख्यास्यामः ।
गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते पुनः शुद्धस्नातां स्त्रियमव्या-
पन्नयोनिशीणितगर्भाशयामृतमतीमाचक्ष्महे । तथा सह
तथाभूतया यदा पुमानव्यापन्नबीजो मिश्रीभावं गच्छति तस्य
हर्षोदीरितः परः शरीरधात्वात्मा शुक्रभूतोऽङ्गादङ्गात् सम्भ-
वति । स तथा हर्षभूतेनात्मनोदीरितश्चाधिष्ठितबीजधातुः
पुरुषशरीरादभिनिष्पद्योदितेन पथा गर्भाशयमनुप्रविश्यार्त्तवे-
नाभिसंसर्गमेति । तद्वं पूर्वं चेतनाधातुः सत्त्वरणी गुणग्रह-
णाय पुनः प्रवर्त्तते । स हि हेतुः कारणं निमित्तमक्षरं कर्त्ता
मन्ता बोधयिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मन् विश्व-
रूपः पुरुषः प्रभवोऽव्ययो नित्यो गुणी ग्रहणं प्राधान्यमव्यक्तं
जीवो ज्ञः प्रकुलश्चेतनावान् प्रभुर्भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्त-
रात्मा चेति । स गुणोपादानकाङ्क्षेऽन्तरीक्षं पूर्व्वतरमन्येभ्यो
गुणेभ्यं उपादत्ते यथा प्रलयात्यये सिसृक्षुर्भूतान्यक्षरभूतः
सत्त्वोपादानं पूर्व्वतरमाकोशं सृजति । ततः क्रमेण व्यक्ततर-

गुणान् धातून् वायादिकांश्चतुरः । तथा देहग्रहणेऽपि प्रवर्त्तमानः पूर्वतरमाकाशमेवोपादत्ते ततः क्रमेण व्यक्ततर-
गुणान् धातून् वायादींश्चतुरः । सर्व्वमपि तु खल्वेतद् गुणो-
पादानमणुना कालेन भवति ॥ ४ ॥

स तु सर्व्वगुणवान् गर्भत्वमापन्नः प्रथमे मासि संसृर्क्षितः
सर्व्वधातुकलुप्रीकृतः खेठभूतो भवत्यव्यक्तविग्रहः सदसद्भूताङ्गा-
वयवः । द्वितीये मासि घनः सम्पद्यते पिण्डः पेश्यर्ब्बुदं वा,
तत्र घनः पुंस्रषः स्त्री पेशो अर्ब्बुदं नपुंसकम् । तृतीये मासि
सर्व्वेन्द्रियाणि सर्वाङ्गावयवाश्च यौगपदेनानाभिनिर्व्वर्त्तन्ते ।
तत्राख्यं केचिदङ्गावयवा मातृजादीनवयवान् विभज्य पूर्व्वमुक्ता
यथावत् । महाभूतविकारप्रविभागेन त्विदानीमख्यं तांश्चैवाङ्गा-
वयवान् कांश्चित्, पथ्यायान्तरेणापरांश्चानुव्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥

मातृजादयोऽप्यख्यं महाभूतविकाराः, तत्राख्याकाशात्मकं
शब्दः श्रोत्रं लाववं सौक्ष्म्यं विवेकश्च । वायात्मकं स्पर्शः
स्पर्शनं रौक्ष्यं प्रेरणं धातुवूह्नं चेष्टाश्च शारीर्य्यः । अग्रात्मकं
रूपं दर्शनं प्रकाशः पक्तिरौष्ण्यञ्च । अवात्मकं रसो रसनं
शैत्यं मार्दवं स्नेहः क्लेदश्च । पृथिव्यात्मकं गन्धः घ्राणं गौरवं
स्थैर्य्यं मूर्त्तिश्च । एवमयं लोकसंमितः पुरुषः । यावन्तो हि
लोके भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके
इति बुधास्त्वेवं द्रष्टुमिच्छन्ति ॥ ६ ॥

एवमसौन्द्रियाणाङ्गावयवाश्च यौगपदेनानाभिनिर्व्वर्त्तन्ते
अन्यत्र तेभ्यो भावेभ्यो येऽख्यं जातस्यान्तरकालं जायन्ते । तद्-
यथा—दन्ता व्यञ्जनानि व्यक्तीभावस्तथा युक्तानि चापराण्येषा

प्रकृतिः । विवृतिः पुनरतोऽन्यथा । सन्ति खल्वस्मिन् गर्भे
केचिच्च नित्या भावाः सन्ति चानित्याः केचित् । तस्य य-
एवाङ्गावयवाः सन्तिष्ठन्ते त एव स्त्रीलिङ्गं पुरुषलिङ्गं नपुंसक-
लिङ्गं वा विभ्रति ॥ ७ ॥

ततः स्त्रीपुरुषयोर्ये वैशेषिका भावाः प्रधानसंश्रया गुण-
संश्रयाश्च तेषां यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरभावः । तद्वयथा क्लैव्यं
भौरुत्वमवैशारद्यं मोहोऽवस्थानमवोगुरुत्वमसंहननं शैथिल्यं
मार्दवं गर्भाशयबीजभागस्तथा युक्तानि चापराणि स्त्रीकराणि,
अतो विपरीतानि पुरुषकराण्युभयभागभावानि नपुंसक-
कराणि । यस्य यत्कालमेवेन्द्रियाणि सन्तिष्ठन्ति तत्काल-
मेवास्य चेतसि वेदनानिवन्धं प्राप्नोति । तस्मात् तदा प्रभृति
गर्भः स्पन्दते प्रार्थयते च जन्मान्तरानुभूतमिह यत् किञ्चित्
तद्बैहृदय्यमाचक्षते वृद्धाः । मातृजञ्चास्य हृदयं मातृहृदये-
नाभिसम्बद्धं रसवाहिनोभिः सवाहिनीभिस्तस्मात् तयोस्ताभि-
र्भक्तिः सम्पद्यते । तच्चैव कारणमवेक्षमाणा न वैहृदय्यविमा-
नितं गर्भमिच्छन्ति कर्तुं, विमानने ह्यस्य दृश्यते विनाशो
गर्भस्य विवृतिर्वा । समानयोगक्षेमा हि तदा भवति केषु-
चिदर्थेषु माता तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं विशेषेणोपचरन्ति
कुशलाः । तस्या वैहृदय्यस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि समासेनोप-
देक्ष्यामः ॥ ८ ॥

उपचारसम्बोधनं ह्यस्य ज्ञाने दोषज्ञानञ्च लिङ्गतस्तस्मा-
दिष्टो लिङ्गोपदेशः, तद्वयथा—आर्तवादर्शनमाद्यसंस्वयण-
मनन्नाभिलाषश्छर्द्दिररोषकौटस्नकामतां च विशेषेण अङ्गा-

प्रणयनञ्चोच्चावचेषु भावेषु गुरुगात्रत्वं चक्षुषोग्लानिः स्तन्य-
मोष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्ण्यमत्यर्थं प्रवययुः पादयोरीषल्लो-
मराज्युद्गमो योन्याश्चाटालत्वमिति गर्भे प्रव्यागते रूपाणि
भवन्ति ॥ ९ ॥

सा यद्यदिच्छेत् तत्तदसौ दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो
भावेभ्यः । गर्भोपघातकरास्त्रिमे भावाः, तद्वयथा सर्व्वमति-
गुरुष्णातीक्ष्णं दारुणाश्च चेष्टा इमांश्चान्यानुपदिशन्ति वृद्धाः ।
देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि विभ्रयान्न
मदकराणि मद्यान्यभ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन्न मांसमश्नीयात्
सर्व्वेन्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान्-दूरतः परिवर्ज्जयेत् । यच्चान्य-
दपि किञ्चित् स्त्रियो विदुः । तीव्रायान्तु खलु प्रार्थनायां
काममहितमसौ हितेनोपसंहितं दद्यात् प्रार्थनाविलयनार्थम् ।
प्रार्थनासम्भारणाच्च वायुः कुपितोऽन्तःशरीरमनुचरन् गर्भस्या-
पद्यमानस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्व्यात् ॥ १० ॥

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात् तदा गर्भिणी
गुरुगात्रत्वमापद्यते विशेषेण । पञ्चमे मासि गर्भस्य मांस-
शोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात् तदा गर्भिणी
कार्श्यामापद्यते विशेषेण । षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो
भवत्यधिकमनेभ्यो मासेभ्यस्तस्मात् तदा गर्भिणी बलवर्णहानि-
मापद्यते विशेषेण । सप्तमे मासि गर्भः सर्व्वभारैराप्याव्यते ।
तस्मात् तदा गर्भिणी क्लान्ततमा भवति । अष्टमे मासि गर्भश्च
मातृतो गर्भतश्च माता रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिर्मुहु-
र्मुहुरोजः परस्परत आददाति गर्भस्य सम्पूर्णत्वात्, तस्मात्

तदा गर्भिणी मुहुर्मुहुर्मुदायुक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च ग्लाना
 तथाच गर्भः । तस्मात् तदा गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमङ्गवत्यधिक-
 मोजसोऽनवस्थितत्वात् । तच्चैवार्थमभिसमीच्याष्टमं मासम-
 गणामित्याचक्षते कुशलाः । तस्मिन्नैकदिवसातिक्रान्तेऽपि नवमं
 मासमुपादाय प्रसवकालमित्याहुराद्वादशमासात् । एतावान्
 प्रसवकालो वैकारिकमतः परं कुक्षौ स्थानं गर्भस्य । एवमय-
 मनयानुपूर्व्याभिनिर्व्वर्त्तते कुक्षौ ॥ ११ ॥

मात्रादीनां खलु गर्भकराणां भावानां सम्पदस्तथा वृत्त-
 सौष्ठवान्मातृतश्चैवोपस्त्रे होपस्त्रेदाभ्यां कालपरिणामात् स्वभाव-
 संसिद्धेश्च कुक्षौ वृद्धिं प्राप्नोति । . मात्रादीनामेव खलु गर्भ-
 कराणां भावानां व्यापत्तिनिमित्तमस्याजन्म भवति ॥ १२ ॥

ये त्वस्य कुक्षौ वृद्धिहेतुसमाख्याता भावास्तेषां विपर्य्यया-
 दुदरे विनाशमापद्यतेऽथवाप्यचिरजातः स्यात् । यतस्तु
 कार्तृस्त्रेनाविनश्यन् विकृतिमापद्यते तदनुव्याख्यास्यामः ।
 यदा स्त्रिया दोषप्रकोपनान्यासेवमानाया दोषाः प्रकुपिताः
 शरीरमुपसर्पन्तः शोणितगर्भाशयोपघातायोपपद्यन्ते न च
 कार्तृस्त्रेन शोणितगर्भाशयौ दूषयन्ति, तदेयं गर्भं लभते, तदा
 गर्भस्य तस्य मातृजानामवयवानामन्यतमोऽवयवो विकृति-
 मेकोऽनेकोऽथवापद्यते । यस्य यस्य ह्यवयवस्य बीजभागे
 दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते तं तमवयवं विकृतिराविशति । यदा
 ह्यस्राः शोणितगर्भाशयबीजभागः प्रदोषमापद्यते तां स्त्रियं
 तदा बन्ध्यां जनयति । यदा पुनरस्राः शोणितगर्भाशयबीज-
 भागावयवः प्रदोषमापद्यते तदा पूतिप्रजां जनयति । यदा

त्वस्याः शोणितगर्भाशयबीजभागावयवः स्त्रीकराणाञ्च बीज-
भागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते तदा स्रक्कृतिभूयिष्ठामस्त्रियं
वार्त्तां नाम जनयति तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते । एवमेव पुरु-
षस्य बीजदोषे पितृजावयवविकृतिं विद्यात् । यदा ह्यस्य
बीजे बीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते तदा पूतिप्रजां जनयति ।
यदा त्वस्य बीजे बीजभागावयवः पुरुषकराणाञ्च बीजभागा-
नामेकदेशः प्रदोषमापद्यते, तदा पुरुषाकृतिभूयिष्ठमपुरुषं
तृणपूलिकं नाम जनयति तां पुरुषव्यापदमाचक्षते । एतेन
सात्माजानां रसजानां सत्त्वजानाञ्चावयवानां विकृतिरपि
व्याख्याता । निर्व्विकारः परस्वात्मा सर्व्वभूतानां निर्व्विशेषः
सत्त्वशरीरयोस्तु विशेषाद्विशेषोपलब्धिः ॥ १३ ॥

तत्र त्रयस्तु शरीरदोषा वातपित्तश्लेष्माणस्ते शरीरं
दूषयन्ति । द्वौ पुनः सत्त्वदोषौ रजस्तमश्च । तौ सत्त्वं दूष-
यतः । ताभ्याञ्च सत्त्वशरीराभ्यां दुष्टाभ्यां विकृतिरुपजायते
नोपजायते चादुष्टाभ्याम् ॥ १४ ॥

तत्र शरीरं योनिविशेषाच्चतुर्व्विधमुक्तमग्रे, त्रिविधं खलु
सत्त्वं शुद्धं राजसं तामसमिति । तत्र शुद्धमदोषमाख्यातं
कल्याणांशत्वात् । राजसं सदोषमाख्यातं रोषांशत्वात् । तथा
तामसमपि सदोषमाख्यातं मोहांशत्वात् ॥ १५ ॥

तेषान्तु त्रयाणामपि सत्त्वानामेकैकस्य भेदायमपरि-
संख्येयं तरतमयोगाच्छरीरयोनिविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधान-
त्वाच्च । शरीरं हि सत्त्वमनुविधीयते (सत्त्वञ्च शरीरं तस्मात्

कतिपिच्च सत्त्वभेदाननूकाभिनिर्द्दिशेन निदर्शनार्थमेवानु-
व्याख्यासंग्रामः ॥ १६ ॥

तद्वयथा—शुचिं सत्याभिसम्भं जितात्मानं संविभागिनं
ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नं स्मृतिमन्तं कामक्रोध-
लोभमानमोहेर्थाहर्षापेतं समं सर्वभूतेषु ब्राह्मणं विद्यात् ।
द्वज्याध्ययन-व्रतहोम-ब्रह्मचर्यपरमंतिथि-व्रतमुपशान्तमदमान-
रागद्वेषमोहलोभरोषं, प्रतिभावचनविज्ञानोपधारणशक्तिसम्पन्न-
माषं विद्यात् । ऐश्वर्यवन्तमादेयवाक्यं यज्वानं शूरमोजस्विनं
तेजसोपेतमक्लिष्टकर्माणां दीर्घदर्शिनं धर्मार्थकामाभिरतमैन्द्रं
विद्यात् । लेखास्थवृत्तं प्राप्तकारिणमसंहाय्यं सुत्यानवन्तं स्मृति-
मन्तमैश्वर्यालम्बिनं व्यपगतरागेर्षाद्वेषमोहं याम्यं विद्यात् ।
शूरं धीरं शुचिमशुचिद्वेषिणं यज्वानमम्भोविहाररतिमक्लिष्ट-
कर्माणां स्थानकोपप्रसादं वासुणं विद्यात् । स्थानमानोपभोगं
परिवारसम्पन्नं सुखविहारं धर्मार्थकामनित्यं शुचिं व्यक्तकोप-
प्रसादं कौवेरं विद्यात् । प्रियनृत्यगौतवादिवीक्षापकं श्लोका-
ख्यायिकेतिहासपुराणेषु कुशलं गन्धमालानुलेपनवसनस्त्रीवि-
हारकामनित्यमनसूयकं गान्धर्वं विद्यात् । इतोऽयं शुद्धसत्त्वस्य
सप्तविधं भेदांशं विद्यात् कल्याणांशंत्वात् । तत्संयोगात् तु
ब्राह्मणमत्यन्तशुद्धं व्यवसेत् ॥ १७ ॥

शूरं चण्डमसूयकमैश्वर्यवन्तमौदरिकं रौद्रमननुक्रोशक-
मात्मपूजकमांसुरं विद्यात् । अमर्षिणमनुबन्धकोपं छिद्र-
प्रहारिणं क्रूरमाहारातिमावरुचिमामिर्षप्रियतमं स्वप्रायास-
बहुलमौर्षं राक्षसं विद्यात् । महालसं खैणं खौरहस्कामम्

अशुचिं शुचिद्वेषिणं भीरुं भीषयितारं विहारशीलं पेशाचं
विद्यात् । क्रुद्धशरसक्रुद्धभीरुं तीक्ष्णमायासबहुलं मन्त्र-
सुगोचरमाहारविहारपरं सापं विद्यात् । आहारकाममतिदुः-
खशीलाचारोपचारमसूयकमसविभागिनमतिलोलुपमकर्मशीलं
प्रेतं विद्यात् । अनुषक्तकाममजस्रमाहारविहारपरमनवस्थि-
तममर्षिणमसञ्जयं शाकुनं विद्यात् । इतोऽयं खलु राजसस्र
सत्त्वस्र षड्विधं भेदांशं विद्याद् रोषांशत्वात् ॥ १८ ॥

निराकरिष्णुमधमवेशं जुगुप्सिताचाराहारविहारमैथुन-
परं स्वप्नशीलं पाशवं विद्यात् । भीरुमबुधमाहारलुब्धमन-
वस्थितमनुषक्तकामक्रोधं सरणशीलं तोयकामं मातृसं
विद्यात् । अलसं केवलमभिनिविष्टमाहारे सर्व्वबुद्धाङ्गहीनं
वानस्पत्यं विद्यात् । इतोऽयं खलु तामसस्र सत्त्वस्र त्रिविधं
भेदांशं विद्यान्मोहांशत्वात् । इत्यपरिसंख्येयभेदानां खलु
त्रयाणामपि सत्त्वानां भेदैकदेशो व्याख्यातः ॥ १९ ॥

शुद्धस्र सत्त्वस्र सप्तविधो ब्रह्मर्षिशक्रवरुणयमकुवेरगन्धर्व्व-
सत्त्वानुकारेण । राजसस्र षड्विधो दैत्यराक्षसपिशाचसर्प-
प्रेतशकुनिसत्त्वानुकारेण । तामसस्र त्रिविधः पशुमत्स्यावन-
स्पतिसत्त्वानुकारेण । कथञ्च यथासत्त्वमुपचारः स्रादिति ।
केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति । गर्भावक्रान्ति-
संप्रयुक्तस्रार्थस्र विज्ञाने सामर्थ्यं गर्भकराणाञ्च भावानामनु-
समाधिर्विधातश्च विधातकराणां भावानामिति ॥ २० ॥

तत्र श्लोकाः ।

निमित्तमात्मा प्रकृतिर्बुद्धिः कुर्वी क्रमेण च ।

वृद्धिहेतुश्च गर्भस्य पञ्चार्थाः शुभसञ्ज्ञिताः ॥
 अजन्मनि च यो हेतुर्विनाशे विहतावपि ।
 द्रुमांस्त्रीनशुभान् भावानाहुर्गर्भविघातकान् ॥ २१ ॥
 शुभाशुभसमाख्यातानष्टौ भावानिमान् भिषक् ।
 सर्व्वथा वेद यः सर्व्वान् स राज्ञः कर्त्तुमर्हति ॥
 अवाप्तुप्रपायान् गर्भस्य स एवं ज्ञातुमर्हति ।
 ये च गर्भविघातोक्ता भावास्तांश्चापुदारधीः ॥ २२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने
 महती गर्भावक्रान्तिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

(पुरुषविचयः ।)

अथातः पुरुषविचयं शारीरं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

पुरुषोऽयं लोकसंमित इत्युवाच भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेयः ।
 यावन्तो हि मूर्त्तिमन्तो लोके भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे,
 यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके ॥ २ ॥

इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । नैतावता
 वाक्येनोक्तं वाक्यार्थमवगाहामहे । भगवता बुद्ध्या भूयस्तर-
 मतोऽनुव्याख्यायमानं शुश्रूषामह इति ॥ ३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । अपरिसंख्येया लोकावयवविशेषाः

पुरुषावयवविशेषा अप्यपरिसंख्येयाः । यथा यथा प्रधानञ्च
 तेषां यथाख्यलं पुरुषावयवविशेषाः कतिचित्तेषां सामान्यमभि-
 प्रेत्योदाहरिष्यामः । तानेकमना निबोध सन्धगुपवर्णप्रमाना-
 नग्निवेश ! षड्धातवः समुदिता लोक इति शब्दं लभन्ते,
 तद्यथा,—पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं ब्रह्म चाव्यक्तमित्येत-
 एव च षड् धातवः समुदिताः पुरुष इति शब्दं लभन्ते । तस्य
 च पुरुषस्य पृथिवीमूर्तिरापः क्तेदस्तेजोऽभिसन्तापो वायुः प्राणो
 विथच्छिद्राणि ब्रह्मान्तरात्मा । यथा खलु ब्राह्मी विभूतिर्लोके
 तथा पुरुषेऽप्यान्तरात्मिकी विभूतिर्ब्रह्मणो विभूतिर्लोके प्रजा-
 पतिरन्तरात्मनो विभूतिः पुरुषे सत्त्वम्, यस्त्विन्द्रो लोके स
 पुरुषेऽहङ्कारः, आदित्यास्त्वादानं रुद्रो रोषः सोमः प्रसादी
 वसवः सुखमश्विनौ कान्तिर्मरुदुत्साहो विश्वेदेवाः सर्वेन्द्रि-
 याणि सर्वेन्द्रियार्थाश्च तमो मोहो ज्योतिर्ज्ञानम् । यथा
 लोकस्य स्वर्गादिस्तथा पुरुषस्य गर्भाधानं, यथा कृतयुगमेवं
 बाल्यम्, यथा वृता तथा यौवनं यथा हापरस्तथा स्थाविरं यथा
 कलिरेवमातुर्यं यथा युगान्तस्तथा मरणमित्येवमेतेनानुमाने-
 नानुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयवविशेषाणामग्निवेश सामान्यं
 विद्यात् ॥ ४ ॥

इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । एवमेतत्
 सर्वमनपवादं यथोक्तं भगवता लोकपुरुषयोः सामान्यं । किन्त्वस्य
 सामान्योपदेशस्य प्रयोजनमिति ॥ ५ ॥

भगवानुवाच । शृणुमग्निवेश ! सर्वलोकमात्मन्यात्मानञ्च
 सर्वलोके समनुपश्यतस्तस्यात्मवर्धितुं पद्यते । सर्वलोकं

ह्यात्मनि पश्यतो भवत्यात्मैव सुखदुःखयोः कर्ता नान्य इति कर्मात्मकत्वाच्च । हेत्वादिभिरयुक्तः सर्वलोकोऽहमिति विदित्वा ज्ञानं पूर्वमुत्थाप्यतेऽपवर्गाय । तत्र संयोगापेक्षी लोकशब्दः षड्धातुसमुदायो हि सामान्यतः सर्वलोकः । तस्य हेतुरुत्पत्तिर्बुद्धिरुपपन्नवो वियोगश्च । तत्र हेतुरुत्पत्तिकारणम्, उत्पत्तिर्जन्म, बुद्धिराप्तायनम्, उपपन्नवो दुःखागमः, षड्धातु-विभागो वियोगः स जीवापगमः प्राणनिरोधो भङ्गी लोकस्वभावश्च । तस्य मूलं सर्वोपपन्नवानाञ्च प्रवृत्तिर्निवृत्तिरुपरमश्च । प्रवृत्तिर्दुःखं निवृत्तिः सुखमिति यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत् सत्यम् । तस्य हेतुः सर्वलोकसामानाज्ज्ञानमेतत् प्रयोजनं सामान्योप-देशश्चेति ॥ ६ ॥

अथाग्निवेश उवाच । किंमूला भगवन् प्रवृत्तिर्निवृत्तौ वा उपाय इति ॥ ७ ॥

भगवानुवाच । मोहेच्छाद्वेषकर्ममूला प्रवृत्तिस्तज्जा ह्यहङ्कारसङ्गसंशयाभिसंप्रवाभ्यवपातविप्रत्यय-विशेषानुपायाः । तरुणमिव द्रुममतिविपुलशाखास्तरवोऽभिभूय पुरुषमवतत्यैवो-त्तिष्ठन्ते यैरभिभूतो न सत्तामतिवर्त्तते । तत्रैवं जातिरूपवित्त-बुद्धिशैलविद्याभिजनवयोवीर्य्यं प्रभावं सम्पन्नोऽहमित्यहङ्कारः । यन्मनोवाक्कायकर्म नापवर्गाय स सङ्गः । कर्मफलमोक्षपुरुष-प्रेत्यभावादयः सन्ति नवेति संशयः । सर्वास्ववस्थास्वनन्योऽह-महं स्रष्टा स्वभावं सिद्धोऽहमहं शरीरेन्द्रियबुद्धिस्मृतिविशेषराशि-रिति यद्वैश्वानरमभिसंप्रवः । मम मातृपितृभ्रातृन्दारापत्यबन्धुमित्र-भृत्यगणो गणश्च चाहमित्यभ्यवपातः । कार्याकार्य्यहिताहित-

शुभाशुभेषु विपरीताभिनिवेशो विप्रत्ययः । ज्ञाज्ञयोः प्रकृति-
विकारयोः प्रवृत्तिनिवृत्तयोश्चासामान्यदर्शनं विशेषः । प्रोक्षणा-
नशनाग्निहोत्रविसवणाभुक्षणावाहनयजनयाजनयाचनसलिल-
हुताशनप्रवेशनादयः समारम्भाः प्रोच्यन्ते ह्यनुपायाः । एवमयं
धीधृतिस्मृतिरहङ्काराभिनिविष्टः संसक्तसंशयोऽभिभूतबुधिरभ्य-
पतितोऽन्यथादृष्टिर्विशेषयाही विमार्गगतिर्निवासवृत्तः सत्त-
शरीरदोषमूलानां मूलं सर्वदुःखानां भवति । एवमहङ्कारा-
दिभिर्दोषैर्भ्राम्यमाणो नातिवर्तते प्रवृत्तिं सा मूलमवस्थ ।
निवृत्तिरपवर्गस्तत्परं प्रशान्तं तदक्षरं तद्ब्रह्म स मोक्षः ॥८॥

तत्र मुमुक्षूणामुदयनानि च सर्वाणानुव्याख्यास्यामः ।
तत्र मुमुक्षोरादित एवाचार्याभिगमनं, तस्योपदेशानुष्ठानम्,
अग्निरेवोपचार्या, धर्मशास्त्रानुगमनं, तदर्थवबोधस्तेनावष्टम्भः,
तत्र यथोक्ताः क्रियाः, सतामुपासनम्, असतां परिवर्जनं, न
सङ्गतिर्दुर्जनेन, सत्यं सर्वभूतहितमपसुषमनतिकाले परीक्ष्य
वचनं, सर्वप्राणिषु चात्मनीवावेक्षा, सर्वासामस्मरणमस-
ङ्कल्पनमप्रार्थनाऽनभिभाषणञ्च स्त्रीणां, सर्वपरिग्रहत्यागः,
कौपीनं प्रच्छादनार्थं धातुरागनिवसनं, कन्यासौवनहेतोः
सूचीपिप्पलकं, शौचाधानहेतोर्जलकुण्डिका, दण्डधारणं, भक्ष्य-
चर्यायै पात्रं, प्राणधारणार्थमेककालमग्राम्यो यथोपपन्न एवा-
भ्यवहारः । श्रमापनयनार्थं शीर्णशुष्कपर्णतृणास्तरणोपधानं,
ध्यानहेतोः कायनिबन्धनं, वनेष्वनिकेतवासः, तन्द्रानिद्रालस्यादि-
कर्मवर्जनं, सर्वेष्विन्द्रियार्थेष्वनुरागोपतापनिग्रहः, सुप्त-
स्थितगत-प्रेक्षिताहारविहार-प्रत्यङ्गचेष्टादिकेष्वात्मेषु स्मृति-

पूर्विका प्रवृत्तिः, सत्कारस्तुतिगर्हावमानक्षमिन्त्वं, क्षुत्पिपासा-
यासश्चमशीतोष्णवातवर्षासुखदुःखसंस्पर्शसहत्वं, शोकदैन्यद्वेष-
मदमानलोभरागेर्थाभयक्रोधादिभिरसम्बलनं, अहङ्कारादि-
षूपसर्गसंज्ञा, लोकपुरुषयोः स्वर्गादिसामान्यावेक्षणं, कार्यकाला-
त्ययभयं, योगारम्भे सततमनिर्वेदः सत्त्वोत्साहः, अपवर्गाय
धीधृतिस्मृतिबलाधानं, नियमनमिन्द्रियाणां चेतसि चेतस
आत्मन्यात्मनश्च, धातुभेदेन शरीरावयवसंस्थानमभीक्षणं, सर्व्व
कारणवद्दुःखमस्वमनित्यमित्यभ्युपगमः । सर्व्वप्रवृत्तिषु दुःख-
संज्ञा, सर्व्वसंन्यासे सुखमित्यभिनिवेशः, एष मार्गोऽपवर्गाय
अतोऽन्यथा बध्यत इत्युदयनानि व्याख्यातानि ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ।

एतैरविमलं सत्त्वं शुद्ध्रपायैर्विशुध्यति ।

मृज्यमान इवादृशस्त्वैलचेलकषादिभिः ॥

यहाम्बुदरजोधूमनीहारैरसमावृतम् ।

यथार्कमण्डलं भाति भाति सत्त्वं तथामलम् ॥

जलत्यातूनि संरुद्धं तत् सत्त्वं संवृतायने ।

शुद्धः स्थिरः प्रसन्नार्चिर्दीपो दीपाशये यथा ॥ १० ॥

शुद्धसत्त्वस्य या शुद्धा संत्या बुद्धिः प्रवर्तते ।

यया भिनत्प्रतिबलं महामोहमयं तमः ॥

सर्व्वभावस्वभावज्ञो यया भवति निस्पृहः ।

योगं यया साधयते साख्यः सम्पद्यते यया ॥

यया नोपैत्यहङ्कारं नोपास्ते कारणं यया ।

यया नालम्बते किञ्चित् सर्व्वं संन्यस्यते यया ।

याति ब्रह्म यथा नित्यमजरं शान्तमक्षरम् ।
 विद्या सिद्धिर्मतिर्मेधा प्रज्ञा ज्ञानञ्च सामता ॥ ११ ॥
 लोके विततमात्मानं लोकञ्चात्मानि पश्यतः ।
 परावरदृशः शान्तिर्ज्ञानमूला न नश्यति ॥
 पश्यतः सर्व्वभूतानि सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ।
 ब्रह्मभूतस्य संयोगो न शुद्धस्योपपद्यते ॥ १२ ॥
 नात्मानः कारणाभावाद्भिन्नमप्युपलभ्यते ।
 स सर्व्वकारणत्यागाम्मुक्त इत्यभिधीयते ॥
 विषाप्तं विरजः शान्तं परमक्षरमव्ययम् ।
 अमृतं ब्रह्म निर्व्वाणं पर्य्यायैः शान्तिरुच्यते ॥ १३ ॥
 एतत् तत् सौम्य विज्ञानं यज्ज्ञात्वा मुक्तसंशयाः ।
 मुनयः प्रथमं जग्मुर्वीर्यमोहरजःस्पृहाः ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकी ।

सप्रयोजनमुद्दिष्टं लोकस्य पुरुषस्य च ।
 सामान्यं मूलमुत्पत्तौ निवृत्तौ मार्ग एव च ॥
 शुद्धसत्त्वसमाधानं सत्या बुद्धिश्च नैष्ठिकी ।
 विचये पुरुषस्योक्ता निष्ठा च परमर्षिणा ॥ १५ ॥
 • इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने
 पुरुषविचयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

(शरीरविचयः ।)

अथातः शरीरविचयं शरीरं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानावेयः ॥ १ ॥

शरीरविचयः शरीरोपकारार्थमिष्यते भिषग्विद्यायाम् ।
ज्ञात्वा हि शरीरतत्त्वं शरीरोपकारकरेषु भावेषु ज्ञानमुत्पद्यते
तस्मात् शरीरविचयं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ २ ॥

तत्र शरीरं नाम चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकार-
समुदायात्मकम् । समयोगवाहिनो यदा ह्यस्मिन् शरीरे
धातवो वैषम्यमापद्यन्ते तदायं क्लेशं विनाशं वा प्राप्नोति ॥ ३ ॥

वैषम्यगमनं पुनर्धातूनां वृद्धिक्लासगमनमकार्त्स्न्येन ।
प्रकृत्या च योगपदेन विरोधिनां धातूनां वृद्धिक्लासौ भवतः ।
यद्धि यस्मिन् धातोर्वृद्धिकरं तत् ततो विपरीतगुणस्य धातोः
प्रत्यवायकरन्तु सम्पद्यते । तदेव तस्मात् भेषजं सन्ध्यावचार्य-
माणं युगपन्नूनातिरिक्तानां धातूनामधिकमपकर्षति नून-
माप्याययति । एतावदेव हि भैषज्यप्रयोगे फलमिष्टं स्वस्थ-
वृत्तासुष्ठानञ्च यावद्धातूनां साम्यं स्यात् ॥ ४ ॥

स्वस्थस्यापि समधातूनां साम्यानुयहार्यमेव कुशला रस-
गुणानाहारविकारांश्च पर्यायेणैच्छन्तुपयोक्तुम् । सात्म्यसमा-
ज्ञातानेकप्रकारभूयिष्ठांश्चोपयुञ्जानास्तद्विपरीतकरणलक्षणसमा-
ज्ञातचेष्टया सममिच्छन्ति कर्तुम् । देशकालात्मगुणविपरी-

तानां हि कर्मणामाहारविकाराणाञ्च क्रमेणोपयोगः सम्भक् ।
सर्व्वामभियोगोऽनुदीर्णानां सन्धारणमसन्धारणमुदीर्णानाञ्च
गतिमतां साहसानाञ्च वर्ज्जनम् । स्वस्थवृत्तमेतावद्भातूनां
सामान्यनुग्रहार्थमुपदिश्यते ॥ ५ ॥

धातवः पुनः शरीराः समानगुणैः समानगुणभूयिष्ठैर्वा-
प्याहारविकारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धिं प्राप्नुवन्ति । ऋसन्तु विपरीत-
गुणैर्विपरीतगुणभूयिष्ठैर्वाप्याहारैरभ्यस्यमानैः । तत्रेमे शरीर-
धातुगुणाः संख्यासामर्थ्यकरास्तद्वयथा गुरुलघुशीतोष्णस्निग्ध-
रुक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविषदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्म-
स्थूलसान्द्रद्रवाः । तेषु ये गुरवो धातवो गुरुभिराहारविकार-
गुणैरभ्यस्यमानैराप्याय्यन्ते लघवश्च ऋसन्ति । लघवस्तु लघु-
भिरेवाप्याय्यन्ते गुरवश्च ऋसन्तोऽवमेव सर्व्वधातुगुणानां सामा-
न्याद् वृद्धिविपर्य्ययाद्ऋसः । तस्मान्मांसमाप्याय्यते मांसेन
भूयोऽन्येभ्यः शरीरधातुभ्यः । तथा लोहितं लोहितेन, मेदो
मेदसा, वसा वसया, अस्थि तरुणास्थ्या, मज्जा मज्जा, शुक्रं
शुक्रेण, गर्भस्त्वामगर्भेण ॥ ६ ॥

यत्र त्वेवं लक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामाहारविका-
राणाससान्निध्यं स्यात् । सन्निहितानां वाप्ययुक्तत्वान्नोपयोगो
घृणित्वादित्यस्माद्वा कारणात् स च धातुरभिवर्द्धयितव्यः स्यात् ।
तस्य ये समानगुणाः सुप्रराहारविकारा असेव्याश्च तत्र समान-
गुणभूयिष्ठानामन्यप्रकृतीमाञ्चाहारविकाराणामुपयोगः स्यात् ।
तद्वयथा—शुक्रक्षये क्षीरसर्पिषोरुपयोगो मधुरस्निग्धसमा-
ख्यातानाञ्चापरेषामेव द्रव्याणाम् । मूत्रक्षये पुनरिक्षीरस-

वाक्शमीमण्डद्रवमधुराम्ललवणोपक्लेदिनाम्, पुरीषक्षये कुल्माष-
माषकुष्कुण्डाजमध्ययवशाकधान्याम्नानाम्, वातक्षये कटुतिक्त-
कषायरुक्षलघुशैतानाञ्च, पित्तक्षयेऽम्ललवणकटुकक्षारोष्ण-
तीक्ष्णाणाम्, श्लेष्मक्षये स्निग्धगुरुमधुरसान्द्रपिच्छिलानां
द्रव्याणां । कर्मापि च तद्व्यवस्थस्य धातुवृद्धिकरं तत् तदनु-
सेव्यम् । एवमन्येषामपि शरीरधातूणां सामान्यविपर्ययाभ्यां
वृद्धिज्ञासौ यथाकालं कार्याविति ॥ ७ ॥

सर्वधातूनामेकैकशोऽतिदेशतश्च वृद्धिज्ञासकराणि व्याख्या-
तानि भवन्ति । कार्त्तस्त्वेन शरीरवृद्धिकरास्त्वमे भावा
भवन्ति, तद्व्यथा,— कालयोगः, स्वभावसिद्धिराहारसौष्ठवम-
विधातश्चेति । बलवृद्धिकरास्त्वमे भावा भवन्ति, तद्व्यथा—
बलवत्पुरुषे देशे जन्म बलवत्पुरुषे च काले । सुखश्च काल-
योगो वीजक्षेत्रगुणसम्पच्चाहारसम्पच्च शरीरसम्पच्च सात्मा-
सम्पच्च सत्त्वसम्पच्च स्वभावसंसिद्धिश्च यौवनञ्च कर्म च संहर्ष-
श्चेति ॥ ८ ॥

आहारपरिणामकरास्त्वमे भावा भवन्ति तद्व्यथा,—उष्मा,
वायुः, क्लेदः, स्नेहः, कालः, संयोगश्चेति । तत्र तु खल्वेषा-
मुष्मादीनामाहारपरिणामकराणां भावानामिमि कर्मविशेषाः
भवन्ति, तद्व्यथा,—उष्मा पचति वायुरपकर्षति क्लेदः शैथिल्य-
मापादयति स्नेहो माहृवं जनयति, कालः पथ्याग्निमभिनिर्व्वर्त्त-
यति, संयोगस्त्वेषां परिणामधातुसम्यकरः सम्पद्यते । परि-
णामतत्त्वाहारस्य गुणाः शरीरगुणभावमापद्यन्ते यथास्वमवि-
रुद्धा विरुद्धाश्च विहनुप्रविहताश्च विरोधिभिः शरीरम् ॥ ९ ॥

शरीरधातवस्त्वेवं द्विविधाः संग्रहेण मलभूताः प्रसाद-
भूताश्च । तत्र मलभूतास्ते शरीरस्य ये बाधकराः सुप्रस्तद्वयथा
शरीरच्छिद्रेषूपदेहाः पृथग् जन्मानो वह्निर्मुखाः परिपक्वाश्च
धातवः । प्रकुपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणो ये चान्येऽपि केषित्
शरीरे तिष्ठन्ति भावाः शरीरस्योपधातायोपपद्यन्ते सर्वान्स्तान्
मलान् संप्रचक्ष्महे । इतरांस्तु प्रसादाख्यान् गुर्वादींश्च
द्रवान्तान् गुणभेदेन रसादींश्च शुक्रान्तान् द्रव्यभेदेन ॥ १० ॥

तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयितारो
भवन्ति दोषत्वात्, वातादीनां पुनर्धात्वन्तरे कालान्तरे प्रदुष्टानां
विविधाशितपीतीयेऽध्याये विज्ञानानुप्रक्तानि । एतावतेष्वदुष्ट-
दोषगतिर्यावत् संस्पर्शनाच्छरीरधातूनाम् । प्रकृतिभूतानान्तु
खलु वातादीनां फलमारोग्यं तस्मादेषां प्रकृतिभावे प्रयति-
तव्यं बुद्धिमद्भिः ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकः ।

सर्वदा सर्वथा सर्वं शरीरं वेदं यो भिषक् ।

आयुर्वेदं स कारुण्येन वेद लोकसुखप्रदम् ॥ १२ ॥

तमेवमुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । श्रुत-
मेतद् यदुक्तं भगवता शरीराधिकारे वचः । किन्तु खलु गर्भ-
स्थाङ्गं पूर्वमभिनिर्वर्त्तते कुक्षौ, कुतो मुखं, कथं वा चान्तर्गत-
स्तिष्ठति, किमाहारश्च वर्त्तयति, कथं भूतश्च निष्क्रामति, कैश्चाय-
माहारोपचारैर्जातस्त्वव्याधिरभिवर्द्धते, सद्यो हन्यते कैः, कथ-
ञ्चास्य देवादिप्रकोपनिमित्ता विकारा उपलभ्यन्ते आहोस्त्रिन्न,
किञ्चास्य कालाकालमृत्योर्भावाभावयोर्भगवानध्यवस्यति, कि-
ञ्चास्य परमायुः, कानि चास्य परमायुषो निमित्तानीति ॥ १३ ॥

तस्मैमुक्तवन्तमग्निवेशं भगवान् पुनर्व्वसुरावेय उवाच ।
 पूर्व्वमुक्तमेतद्गर्भावक्रान्तौ यथायमभिनिर्व्वर्त्तते कुक्षौ । यच्चास्य
 यदा सन्तिष्ठतेऽङ्गजातम् । विप्रतिपत्तिवांदास्त्वव बहुविधाः सूत्र-
 कारिणामृषीणां सन्ति सर्व्वेषां तानपि निबोधोच्यमानान् ।
 शिरः पूर्व्वमभिनिर्व्वर्त्तते कुक्षाविति कुमारशिरा भरद्वाजः
 पश्यति सर्व्वेन्द्रियाणां तदधिष्ठानमिति, हृदयमिति काङ्कायनो
 बाह्मीकभिषक् चेतनाधिष्ठानत्वात्, नाभिरिति भद्रकाप्य-
 आहारागम इति कृत्वा, पक्वगुदमिति शौनको मासताधिष्ठान-
 त्वात्, हस्तपादमिति वडिशस्तूकरणत्वात्, पुरुषस्य इन्द्रिया-
 णीति जनको वैदेहस्तान्यस्य बुद्ध्याधिष्ठानानीति कृत्वा, बुद्धि-
 परोक्षत्वादचिन्तामिति मारीचिः कश्यपः, सर्व्वार्ङ्गनिर्व्वृत्तिर्युग-
 पदिति धन्वन्तरिः । तदुपपन्नं सर्व्वार्ङ्गानां तुल्यकालाभि-
 निर्व्वृत्तत्वाद् हृदयप्रभृतीनाम् । सर्व्वार्ङ्गानां ह्यस्य हृदयं मूल-
 मधिष्ठानञ्च केषाञ्चिद्भावानां, न च तस्मात् पूर्व्वमभिनिर्व्वृत्ति-
 रेषान्तस्माद् हृदयपूर्व्वणां सर्व्वार्ङ्गानां तुल्यकालाभिनिर्व्वृत्तिः
 सर्व्वभावा ह्यन्योन्यप्रतिबद्धास्तस्मादयथाभूतदर्शनं साधु ॥१४॥

गर्भस्तु खलु मातुः पृष्ठाभिमुख ऊर्ध्वशिराः सङ्कुच्याङ्गा-
 न्यास्ते जरायुवतः कुक्षौ । व्यपगतपिपासाबुभुक्षस्तु गर्भः
 परतन्तवृत्तिर्मातरमाश्रित्य वर्त्तयतुपस्त्रे होपस्त्रे दाभ्याम् । गर्भस्तु
 सदसङ्गूताङ्गावयवस्तदन्तरं ह्यस्य लोमकूपायनैरुपस्त्रेहः कश्चि-
 न्नाभिनाडायनैः । नाभ्यां ह्यस्य नाडीप्रसक्ता सा नाभ्याञ्चाम-
 रामरा चास्य मातुः प्रसक्ता हृदये, मातृहृदयं ह्यस्य ताम-
 मरामभिसंप्रवते शिराभिः खन्दमानाभिः । स तस्य रसो

बलवर्णकरः सम्पद्यते, स च सर्व्वरसवानाहारः स्त्रियाः
ह्यापन्नगर्भायाः स्त्रिया रसः प्रतिपद्यते खशरीरपुष्टये स्तनप्राय
गर्भवृद्धये च, स तेनाहारेणोपष्टब्धो वर्त्तयत्यन्तर्गतः । स
चोपस्थितकाले जन्मनि प्रसूतिमास्ततयोगात् परिवर्त्तगाढवाक्-
शिरा निष्क्रामत्यपत्यपथेन । एषा प्रकृतिर्विकृतिरतीत्यथा
परन्त्वत एव स्वतन्त्रवृत्तिर्भवति ॥ १५ ॥

तस्याहारोपचारौ जातिसूवीयोपदिष्टावविकारकरो चाभि-
वृद्धिकरो भवतः । ताभ्यामेव सेविताभ्यां विषमाभ्यां जातः सद्य-
उपहनयते तरुरिवाचिरव्यपरोपितो वातातपाभ्यामप्रतिष्ठित-
मूलः । आग्नीपदेशादद्भुतरूपदर्शनात् समुत्थानलिङ्गचिकित्सित-
विशेषाच्च दोषप्रकोपानुरूपाश्च देवादिप्रकोपनिमित्ताश्च विकाराः
समुपलभ्यन्ते ॥ १६ ॥

कालाकालमृत्योस्तु भावाभावयोरिदमध्यवसितं नः । यः
कश्चिन्म्रियते सर्व्वः काल एव स म्रियते न हि कालच्छिद्र-
मस्तीत्येके भाषन्ते । तच्चासम्यङ् न ह्यच्छिद्रता वा काल-
स्योपपद्यते कालखलक्षणभावात् ॥ १७ ॥

तथाहुरपरे यो यदा म्रियते स तस्य नियतो मृत्युकालः
स सर्व्वभूतानां सत्यः समक्रियत्वादिति । तदपि चान्यथार्थ-
ग्रहणं न हि कश्चिन्न म्रियत इति समक्रियः, कालः पुनरायुषः
प्रमाणमधिकृत्योच्यते । यस्य चेष्टं यो यदा म्रियते तस्य स
नियतो मृत्युकाल इति । तस्य सर्व्वे भावा यथास्वं नियतकाला-
भविष्यन्ति । तच्च नोपपद्यते प्रत्यक्षं ह्यकालाहारवचनकर्म्मणां
फलमनिष्टं विपर्य्यये चेष्टम् । प्रत्यक्षतस्योपलभ्यते खलु काला-

कालयुक्तिस्तासु तास्ववस्थासु तं तमर्थमभिसमीक्ष्य । तद्वयथा
कालोऽयमस्य तु व्याधेराहारखौषधस्य प्रतिकर्मणो विसर्गस्या-
कालो वा लोकेऽप्येतद्भवति । काले देवो वर्षत्यकाले वर्षति,
काले शीतमकाले शीतं, काले तपत्यकाले तपति, काले पुष्प-
फलमकाले च पुष्पफलमिति । तस्मादुभयमस्ति काले मृत्युर-
काले च नैकान्तिकमव । यदि ह्यकाले मृत्युर्न स्यान्नियत-
कालप्रमाणमायुः सर्वं स्यात् ॥ १८ ॥

एवं गते हिताहितज्ञानमकारणं स्यात् प्रत्यक्षानुमानोप-
देशाश्चाप्रमाणीसुर्य्ये प्रमाणभूताः सर्व्वतन्त्रेषु यैरायुष्याण्य-
नायुष्याणि चोपलभ्यन्ते । वाग्वस्तुमावमेतद्वादमृषयो मन्यन्ते
नाकाले मृत्युरस्तीति । वर्ष्वशतं खल्लायुषः प्रमाणमस्मिन् काले
तस्य निमित्तं प्रकृतिगुणात्मसम्पत्सात्मगोपसेवनञ्चेति ॥ १९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

शरीरं यद् यथा तच्च वर्त्तते क्लिष्टमामयैः ।
यथा क्लेशं विनाशञ्च याति ये चास्य धातवः ॥
वृद्धिक्लासौ यथा चैषां क्षीणानामौषधञ्च यत् ।
देहवृद्धिकरा भावा बलवृद्धिकराश्च ये ॥
परिणामकरा भावा यां च तेषां पृथक् क्रियाः ।
मलाख्याः सम्प्रसादाख्या धातवः प्रश्न एव च ॥
नवको निर्णयश्चास्य विधिवत् सम्प्रकाशितः ।
तस्यः शरीरविचये शरीरे परमर्षिणा ॥ २० ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शरीरस्थाने
शरीरविचयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

(शरीरसंख्या ।)

अथातः शरीरसंख्या नाम शरीरं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

शरीरसङ्ख्यामवयवशः कृत्स्नं शरीरं प्रविभज्य सर्वशरीर-
सङ्ख्यानप्रमाणज्ञानहेतोर्भगवन्तमात्रेयमग्निवेशः पप्रच्छ ॥ २ ॥

तमुवाच भगवानानात्रेयः । शृणु मत्तोऽग्निवेश ! सर्वं
शरीरमभिसंचक्षाणाद् यथाप्रश्नमेकमनाः । यथावच्छरीरे षट्
त्वचस्तद्वयथा—उदकधरा त्वग् बाह्या द्वितीया त्वगस्रग्धरा
तृतीया सिध्मकिलाससम्भवाधिष्ठाना चतुर्थी कुष्ठसम्भवा-
धिष्ठाना पञ्चमौ अलज्जीविद्रवीसम्भवाधिष्ठाना षष्ठी तु सा
यस्यां हिन्नायां ताम्यत्यम्ब इव च तमः प्रविशति यां चाप्यधि-
ष्ठायाहंषि जायन्ते पर्वसन्धिषु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि
दुश्चिकित्स्यतमानि चेति, षट् त्वच एताः षडङ्गं शरीरमवतत्य
तिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

तत्रायं शरीरस्याङ्गविभागः, तद्वयथा—द्वौ बाहू द्वे सक्थिनी
शिरोऽग्रौ वमन्तराधिरिति षडङ्गमङ्गम् ॥ ४ ॥

वीणि षष्ट्यधिकानि शतान्यस्यां सह दन्तोलूखलनखैः ।
तद्वयथा,—द्वाविंशदन्तोलूखलानि, द्वाविंशदन्ताः, विंशतिर्नखाः,
विंशतिः पाणिपादशलाकाः, चत्वार्यधिष्ठानान्यासां, चत्वारि
पाणिपादपृष्ठानि, षष्टिरङ्गुलस्थीनि, द्वे पाष्णार्धे कूर्चाधश्चत्वारः
पाण्योर्मणिकाश्चत्वारः पादयोर्गुल्फाः, चत्वार्यङ्गुलीरस्थीनि

चत्वारि जङ्घयोर्द्वे जानुनोर्द्वे कूर्परयोर्द्वे ऊर्ध्वोर्द्वे बाह्वोः सांसयोः
 दावक्षकौ द्वे तालुनि द्वे श्रोणिफलके, एकं भगास्थि पुंसां
 मेढ्रास्थि एकं त्रिकसंश्रितमेकं गुदास्थि पृष्ठगतानि पञ्चविंशत्
 पञ्चदशास्थीनि ग्रीवायां द्वे जङ्घणोर्द्वे हन्वस्थि द्वे हनुमूल-
 बन्धने द्वे ललाटे द्वे अक्षयोर्द्वे गण्डयोर्नासिकायां त्रीणि
 घोशाख्यानि द्वयोः पार्श्वयोश्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिः पञ्च-
 रास्थीनि च पार्श्वकानि । तावन्ति चैषां स्थालिकान्यव्युदा-
 काराणि तानि द्विसप्ततिर्द्वौ शङ्खकौ चत्वारि शिरःकपालानि
 वक्षसि सप्तदशेति त्रीणि षष्ठ्यधिकानि शतान्यस्यामिति ॥ ५ ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि, तद्यथा त्वग्जिह्वा नासिकांक्षिणी
 कर्णा च । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, तद्यथा स्पर्शनं रसनं घ्राणं
 दर्शनं श्रोत्रमिति । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि तद्यथा हस्तौ पादौ
 पायुरुपस्थौ जिह्वा चेति ॥ ६ ॥

हृदयं चेतनाधिष्ठानमेकम् । दश प्राणायतनानि, तद्यथा--
 मूर्ध्ना कण्ठौ हृदयं नाभिर्गुदौ वस्तिरोजः शुक्रं शोणितं मांस-
 मिति । तेषु षट् पूर्वाणि मर्मसंख्यातानि । पञ्चदश कीष्ठा-
 ङ्गानि, तद्यथा नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च
 बुक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधारश्चाभाशयश्च पक्वाशयश्चोत्तरगुदञ्चा-
 धरगुदञ्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहनञ्चेति ॥ ७ ॥

षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि षट्स्वङ्गेषूपनिबद्धानि यान्यपरि-
 संख्यातानि पूर्वमङ्गेषु परिसंख्यायमानेषु । तान्यनैः पर्यायैरिह
 प्रकाशय व्याख्यातानि भवन्ति । तद्यथा—द्वे जङ्घापिण्डके
 द्वे ऊरुपिण्डके द्वौ स्फिचौ द्वौ वृषणावेकं शोफः द्वे उखे द्वौ ।

वङ्क्षणी द्वौ कुकुन्दराघेकं वस्तिशीर्षमेकमुदरं द्वौ स्तनौ
 द्वौ भुजौ द्वे बाहुपिण्डके चिवुकमेकं दावोष्ठौ द्वे स्कण्णौ द्वौ
 दन्तवेष्टकावेकं तालु एका गलशुण्डिका द्वे उपजिह्विके एका
 गोजिह्विका द्वौ गण्डी द्वे कर्णशष्कुलिके द्वौ कर्णपुत्रकौ द्वे
 अक्षिकूटे चत्वार्यक्षिवर्त्मानि द्वे अक्षिकनीनिके द्वे भ्रुवावेक-
 मवटु चत्वारि पाणिपादद्वयानि नव महान्ति छिद्राणि सप्त
 शिरसि द्वे चाधः ॥ ८ ॥

एतावद्दृश्यं शक्यमपि निर्देष्टुमनिर्देश्यमतः परं तर्कमेव ।
 तद्वयथा,—नव स्नायुशतानि सप्त शिराशतानि द्वे धमनीशते
 पञ्च पेशीशतानि सप्तोत्तरं सर्म्भशतं द्वे पुनः सन्धिशते विंश-
 च्छतसहस्राणि नव च शतानि षट्पञ्चाशत्सहस्राणि शिरा-
 धमनीनामणुशः प्रविभज्यमानानां सुखाग्रपरिमाणम्, तावन्ति
 चैव केशश्मश्रुलोमानीतेतद् यथावद् यत् संख्यातं त्वक्प्रभृति
 दृश्यमतः परं तर्क्यम् । एके तदुभयमपि न विकल्पयन्ते प्रकृति-
 भावाच्छरीरस्य ॥ ९ ॥

यत् त्वञ्जलिसङ्घेयं तदुपदेक्ष्यामः, तत्परं प्रमाणमभि-
 ज्ञेयं तच्च वृद्धिज्ञासयोगि तर्क्यमेव । तद्वयथा दशोदकस्या-
 न्नलयः शरीरे स्वेनाञ्जलिप्रमाणेन यत् तु प्रच्यवमानं पुरीष-
 मनुबध्नात्यतियोगेन तथा मूत्रं रुधिरमन्याश्च शरीरधातून्,
 यत् तु सर्व्वशरीरचरं बाह्यत्वग्बिभर्त्ति यत् त्वगन्तरे व्रण-
 गतं लसीकाशब्दं लभते यच्चोष्मणानुबन्धलोमकूपेभ्यो निष्पतत्
 स्वेदशब्दमवाप्नोति तदुदकं दशाञ्जलिप्रमाणम्, नवाञ्जलयः
 पूर्व्वस्याहारपरिणामधातोर्यद्रसमित्यांचक्षते । अष्टौ शोणितस्य

सप्त पुरीषस्य षट् श्लेष्मणः पञ्च पित्तस्य चत्वारो मूत्रस्य त्रयो
वसाया द्वौ मेदस एको मज्जः । सस्तिष्कस्य अर्धाञ्जलिः
शुक्रस्य तावदेव प्रमाणं तावदेव श्लेष्मणश्चैजसद् तेऽतच्छरीर-
तत्त्वमुक्तम् ॥ १० ॥

तत्र यदि शेषतः स्थूलं स्थिरं मूर्तिमद् गुरुखरकठिनमङ्गं
नखास्थिदन्तमांसचर्मवर्चःकेशग्रसशुलोमकण्डरादि तत् पार्थिवं
गन्धो घ्राणञ्च । यद् द्रवसरमन्दस्निग्धमृदुपिच्छिलं रसरुधिर-
वसाकफपित्तमूत्रस्वेदादि तदाप्यं रसो रसनञ्च । यत् पित्तमुष्मा
च यो या च भाः शरीरे तत् सर्व्वमाग्नेयं रूपं दर्शनञ्च । यद्-
च्छ्वास-प्रण्वासीन्मेषनिमेषाकुञ्चनप्रसारण-गमनप्रेरणधारणादि
तद्वायवीयं स्पर्शः स्पर्शनञ्च । यद्विविक्तमुच्यते महान्ति चाणूनि
च स्रोतांसि तदान्तरीक्षं शब्दः श्रोत्रञ्च । यत् प्रयोक्तृ तत्तत्
प्रधानं बुद्धिर्मनश्चेति शरीरावयवसंख्या यथास्थूलभेदेनाव-
यवानां निर्दिष्टा ॥ ११ ॥

शरीरावयवास्तु परमाणुभेदेनापरिसंख्येया भवन्ति
अतिबहुत्वादति सौक्ष्मादतीन्द्रियत्वाच्च । तेषां संयोगविभागे
परमाणूनां कारणं वायुः कर्म स्वभावश्च, तदेतच्छरीरसंख्यातम-
नेकावयवं दृष्टमेकत्वं न सङ्गसंख्यातम् पृथक्त्वेनापवर्गः । तत्र
प्रधानमसक्तं सर्व्वसत्तानिवृत्तौ निवर्त्तत इति ॥ १२ ॥

तत्र श्लोकौ ।

शरीरसंख्यां यो वेद सर्व्वविषयशो भिषक् ।
तदज्ञाननिमित्तेन स मोहेन न युज्यते ॥

अमूढो मोहमूलैश्च न दोषैरभिभूयते ।

निर्दोषो निःस्पृहः शान्तः प्रशम्यत्यपुनर्भवः ॥ १३ ॥

प्रत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शरीरस्थाने
शरीरसंख्या नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

(जातिसूत्रीयम् ।)

अथातो जातिसूत्रीयं शरीरं व्याख्यास्याम इति ह
स्नाह भगवानावेयः ॥ १ ॥

स्त्रीपुरुषयोरव्यापन्नशुक्रगोणितयोनिगर्भाशययोः श्रेयसौ
प्रजामिच्छतोस्तन्निर्वृत्तिकरं कर्म्मोपदेक्ष्यामः । अथापेयतौ स्त्री-
पुरुषौ स्निग्धस्वेदाभ्यामुपपाद्य वमनविरेचनाभ्यां संशोध्य क्रमात्
प्रकृतिमापादयेत्, संशुद्धौ चास्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेदुपा-
चरेच्च मधुरौषधसंस्कृताभ्यां घृतक्षीराभ्यां पुरुषं स्त्रियन्तु तैल-
माषाभ्याम् । ततः पुष्पात् प्रभृति विरावमासीत ब्रह्मचारि-
णाधःशायिनौ पाणिभ्यामन्नमज्जर्जरपात्रे भुञ्जाना न च
काञ्चिद्देव मृजामापद्येत ॥ २ ॥

ततश्चतुर्थेऽहनेप्रनामुत्साद्य सशिरस्कं स्नापयित्वा शुक्लानि
वासांश्चाच्छादयेत् पुरुषञ्च । ततः शुक्लवाससौ च स्रग्विणौ
सुमनसावन्योन्यमभिकामौ संवसेतामिति ब्रूयात् । स्नानात्
प्रभृति युगेष्वहःसु संवसेतां पुत्रकामौ तावयुगेषु दुहितृ-
कामौ ॥ ३ ॥

न च नुग्जां पार्श्वगतां वा संसेवेत । नुग्जाया वातो बल-
वान् स योनिं पीडयति । पार्श्वगताया दक्षिणे पार्श्वे श्लेष्मा
संव्रतः पिदधाति गर्भाशयम् । वामे पार्श्वे पित्तं तदस्याः
पीडितं विदहति रक्तं शुक्रञ्च, तस्मादुत्ताना सती वीजं गृह्णी-
यात् । तस्यां हि यथास्थानमवतिष्ठन्ते दोषाः पर्याप्ते चैनां
शीतोदकेन परिषिञ्चेत् ॥ ४ ॥

तवात्यशिता क्षुधिता पिपासिता भीता विमनाः शोकार्ता
क्रुद्धा चान्यञ्च पुमांसमिच्छन्ती मैथुने चातिकामा वा नारी
गर्भं न धत्ते विगुणां वा प्रजां जनयति । अतिबालामतिवृद्धां
दौर्ध्वरोगिणीमनेन वा विकारेणोपसृष्टां वर्जयेत् । पुरुषेऽप्येत-
एव दोषाः । अतः सर्व्वदोषवर्जितां स्त्रीपुरुषौ संसृज्य या-
ताम् ॥ ५ ॥

सञ्जातहर्षौ मैथुने चानुकूलाविष्टगन्धं सास्तीर्णं सुखं
शयनमुपकल्प्या मनोज्ञं हितमशनमशित्वा दक्षिणपादेन
पुमान् वामपादेन स्त्री चारोहेत् । तत्र मन्त्रं प्रयुञ्जीत, अहि-
रसि आयुरसि सर्व्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वादधातु विधाता
त्वादधातु ब्रह्मवर्चसा भवेदिति—

ब्रह्मा ब्रह्मपतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाश्विनौ ।

भगोऽथ मित्रावरुणौ पुत्रं वीरं दधातु मे ।

इत्युक्त्वा संवसेयाताम् । सा चेदेवमाशासीत ब्रह्मन्तमवदातं
हय्यक्षमोजस्विनं शुचिं सत्त्वसम्पन्नं पुत्रमिच्छेयमिति ॥ ६ ॥

शुद्धं स्नानात् प्रभृत्यसौ मन्यमवदातं यवानां मधुसर्पिर्भ्यां
संसृज्य श्वेताया गोः संरूपवत्सायाः पयसालोड्य राजते

कांक्षे वा पात्रे काले काले सप्ताहं सततं प्रयच्छेत् पानाय,
 प्रातश्च शालियवान्नविकारान् दधिमधुसर्पिर्भिः पयोभिर्वा
 संसृज्य भुञ्जीत । तथा सायमवदातशरणशयनासनयानवसन-
 भूषणवेशाच ख्यात् । सायं प्रातश्च शश्वत् श्वेतं महान्त-
 मृषभमाजानेयं वा हरिचन्दनाङ्गदं पश्येत् । सौम्याभिश्चैनां
 कथाभिर्मनोऽनुकूलाभिरुपासीत । सौम्याकृतिवचनोपचार-
 चेष्टांश्च स्त्रीपुरुषानितरानपि चेन्द्रियार्थानवदातान् पश्येत् ।
 सहचर्य्यश्चैनां प्रियहिताभ्यां सततमुपचरेयुस्तथा भर्ता न च
 मिश्रीभावमापदेय्यातम् । इत्यनेन विधिना सप्तरात्रं स्थित्वाष्ट-
 मेऽह्न्याप्नुत्याङ्घ्रिः सशिरस्कं सह भर्त्रा चाहतानि वस्त्राण्य्रा-
 च्छादयेदवदातान्यवदाताश्च स्रजो भूषणानि विभृयात् ॥ ७ ॥

तत ऋत्विक् प्रागुत्तरस्यां दिश्यागारस्य प्राक्प्रवणमुदक-
 प्रवणं वा प्रदेशमभिसमीक्ष्य गोमयोदकाभ्यां स्थण्डिलमुप-
 संलिप्य प्रोक्ष्य चोदकेन वेदीमस्मिन् स्थापयेत् । तां पश्चिमेना-
 नाहतवस्त्रसञ्चये श्वेतार्धभे वाप्यजिन उपविशेद् ब्राह्मणप्रयुक्तो
 राजन्यप्रयुक्तस्तु वैयाघ्रे चर्मणग्रानुडुहे वा वैश्यप्रयुक्तस्तु रौरवे
 वास्ते वा । तत्रोपविष्टः पालाशीभिरैङ्गदीभिरुडुम्बरैर्मिर्माधूकी-
 भिर्वा समिद्धिरग्निमुपसमाधाय कुशैः परिस्तीर्य्य परिधिभिश्च
 परिधाय लाजैः शुक्लाभिश्च गन्धवतीभिः सुमनोभिरुपकिरेत् ।
 तत्र प्रणीयोदपात्रं पवित्रं पूतमुपसंस्कृत्य सर्पिराज्यायं यथोक्त-
 वर्णानाजानेयादीन् समन्ततः स्थापयेत् ॥ ८ ॥

ततः पुत्रकामां पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्मणमुपवेश्या-
 न्वालभेत सह भर्त्रा यथेष्टं पुत्रमाशांसाना । ततस्तस्या आशा-

सानाया ऋत्विक्प्रजापतिमभिनिर्दिश्य योनौ तस्याः कामपरि-
 पूरणार्थं कान्धामिष्टिं निर्ळपेद्विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्यनयाच्चा
 ततश्चैवाज्येन स्थालीपाकमभिसंसार्यं विर्जुहुयात् । यथा-
 म्नायं मन्त्रोपमन्वितमुदकपात्रं तस्यै दद्यात् सर्व्वोदकार्यान्
 कुरुष्वेति । ततः समाप्ते कर्मणि पूर्व्वं दक्षिणपादमभिहरन्ती
 प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत्, ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा
 सह भर्त्राज्यशेषं प्राश्नीयात् पूर्व्वं पुमान् पश्चात् स्त्री । न
 षोच्छिष्टमवशेषयेत् । ततस्तौ सह संवसेतामष्टरात्रं तथाविध-
 परिच्छदावेव च स्थातां तथेष्टपुत्रं जनयेताम् ॥ ९ ॥

या तु स्त्री श्यामं लोहिताक्षं वूढीरस्कं महाबाहुञ्च
 पुत्रमाशासीत्, या वा कृष्णं कृष्णमृदुदौर्धकेशं शुक्लाक्षं
 शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम्, एष एवानयोरपि होमविधिः ।
 किन्तु परिवर्हो वर्णवज्जं स्थात्, पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाशीरेव
 तयोः परिवर्होऽन्यः कार्य्यः स्यात् । द्विजेभ्यः शूद्रा तु नम-
 स्कारमेवं कुर्व्याद् देवगुरुतपस्विसिद्धेभ्यश्च । या या च यथा-
 विधं पुत्रमाशासीत् तस्यास्तस्यास्तां पुत्राणिषमनुविशम्य तांस्तान्
 जनपदान् मनसानुपरिक्रामयेत् । ततो या या येषां जन-
 पदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्रमाशासीत् सा सां तेषां तेषां
 जनपदानां मनुष्याणामाहारविहारोपचारपरिच्छदाननुविधीय-
 स्वेति वाच्या स्यात् । इत्येतत् सर्व्वं पुत्राणिषां समृद्धिकरं
 कर्म व्याख्यातं भवति ॥ १० ॥

न खलु केवलमेतदेव कर्म वर्णानां वैशेष्यकरमपि तु
 तेजोधातुरपुत्रदकान्तरौक्ष-धातुप्रायोऽवदात-वर्णकरो भवति,

पृथिवीवायुधातुप्रायः कृष्णवर्णकरः, समसर्व्वधातुप्रायः श्याम-
वर्णकरः ॥ ११ ॥

सत्ववैशेष्यकराणि पुनस्तेषां तेषां प्राणिनां मातापितृ-
सत्वान्यन्तर्व्वत्तयाः श्रुतयश्चाभीक्ष्णं स्वीचितञ्च कर्म सत्वविशे-
षाभ्यामसृजति । यथोक्तेन विधिनोपसंस्कृतशरीरयोः स्त्रीपुरुष-
योस्तु मिश्रीभावमापन्नयोः शुक्रं शोणितेन सह संयोगं समे-
त्याव्यापन्नमव्यापन्नेन योनावनुपहतायामप्रदुष्टे गर्भाशये गर्भ-
मभिनिर्व्वर्त्तयतेप्रकान्तेन । यथा निर्म्मले वाससि सुपरिकल्पिते
रञ्जनं समुदितगुणमुपनिपातादेव रागमभिनिर्व्वर्त्तयति तद्वत् ।
यथा वा क्षीरं दध्नाभिषुतमभिषवणाद्विहाय स्वभावमापद्यते
दधिभावं शुक्रं तद्वत्, एवमभिनिर्व्वर्त्तमानस्य गर्भस्य तु स्त्री-
पुरुषत्वे हेतुः पूर्व्वमुक्तः ॥ १२ ॥

यथा हि बीजमनुपतप्तमुप्तं खां खां प्रकृतिमनुविधी-
यते ब्रीहिव्वां ब्रीहित्वं यवो वा यवत्वं तथा स्त्रीपुरुषावपि
यथोक्तं हेतुविभागमनुविधीयते । तयोः कर्मणा वेदोक्तेन
विवर्त्तनमुपदिश्यते प्राग्व्यक्तौभावात् प्रयुक्तेन । सन्धक् कर्मणां
हि देशकालसम्पदुपेतानां नियतमिष्टफलत्वं तथेतरेषामितर-
त्वम् । तस्मादापन्नगर्भां स्त्रियमभिसमीक्ष्य प्राग् व्यक्तौभावाद्
गर्भस्य पुंसवनमौषधमसौ दद्यात् ॥ १३ ॥

गाष्ठे जातस्य न्ययोधस्य प्रागुत्तराभ्यां शाखाभ्यां शुङ्गेऽनु-
पहत आदाय हाभ्यां धान्यस्राप्राभ्यां सम्पदुपेताभ्यां गौरसर्व-
पाभ्यां वा सह दध्नि प्रक्षिप्य पुथ्ये ऋक्षे पिवेत् । तथैवापरान्
जीवकर्षभकापामार्गसहचरकल्कांश्च युगपदेकैकशो यथेष्टं

वायुपसंस्कृत्य पयसा । कुङ्कुटकं मत्स्यकञ्चोदकाञ्चलौ
प्रक्षिप्य पुषेण पिवेत् । तथा कनकमयान् राजतानायसांश्च
पुरुषकान्निवर्णान्गुप्रमाणान् दक्षि पयसुदकाञ्चलौ वा
प्रक्षिप्य पिवेदनवशेषतः पुषेण । पुषेणैव च पिष्टस्य पच्य-
मानसोष्माणमुपघ्राय तस्यैव च पिष्टस्योदकसंसृष्टस्य रसं
देहलीमुपघ्राय दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिञ्चेत् पितुना ।
इति पुंसवनानि । यच्चान्यदपि ब्राह्मणा ब्रूयुराप्ता वा पुंसवन-
मिष्टं तच्चानुष्ठेयम् ॥ १४ ॥

अत ऊर्ध्वं गर्भस्थापनानि व्याख्यास्यामः । ऐन्द्री ब्राह्मी
शतवीर्या सहस्रवीर्याऽमोघाऽव्यथा शिवाबलाऽरिष्टा वाटांषुष्यी
विश्वक्सेनकान्ता च, आसामोषधीनां शिरसा दक्षिणेन
पाणिना धारणमेताभिश्चैव सिद्धस्य पयसः सर्पिषो वा पानम्,
एताभिश्चैव पुथ्ये पुथ्ये स्नानं, सदा चैताभिः समालभेत । तथा
सर्वासां जीवनौयोक्तानामोषधीनां सदोपयोगस्तैस्तेरुपयोग-
विधिभिरिति गर्भस्थापनानि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ १५ ॥

गर्भोपघातकरास्त्विमे भावा भवन्ति, तद्यथा; उत्कटविषम-
स्थानकठिनासनसेविन्या वातमूलपुरीषवेगानुपसृज्य दारु-
णानुचितव्यायामसेविन्यास्तीक्ष्णोष्णांतिमावसेविन्याः प्रमिता-
शनसेविन्या गर्भो वियतेऽन्तः कुक्षेरकाले वा संसते शोषी वा
भवति । तथाभिवातप्रपीडनैः श्वभ्रकूपप्रपातदेशावलोकनैर्वा-
भौक्ष्यं मातुः प्रपत्यकाले । तथातिमावसंक्षोभिभिर्याने-
रप्रियातिमावश्वणैर्वै । प्रततोत्तानशायिन्याः पुनर्गर्भस्य नाभ्या-
श्रया नाडी कण्ठमनुवेष्टयति, विवृतशायिनी नक्तञ्चारिणी

चोन्मत्तं जनयत्यपस्सारिणं पुनः कलिकलहाचारशीला, व्यवाय-
 शीला दुर्बलपुष्पमङ्गीकं स्त्रैणं वा, शोकनित्या भीतमपचितमल्पा-
 युषं वा, अभिध्यावौ परोपतापिनमीर्षुं स्त्रैणं वा, स्तेना त्वायास-
 बहुलमतिद्रोहिणमकर्मशीलं वा, अमर्षिणी चण्डमौपाधिक-
 मसूयकं वा, स्वप्ननित्या तन्द्रालुमबुधमल्पाग्निं वा, मद्यनित्या
 पिपासालुमनवस्थितचित्तं वा, गोधामांसप्रिया शर्करिणमश्ल-
 रिणं शनैर्महिनं वा, वराहमांसप्रिया रक्ताक्षं क्रथनमति-
 परुषरोमाणं वा, मत्स्यामांसनित्या चिरनिमिषं स्तब्धाक्षं वा,
 मधुरनित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं वा, अश्लनित्या रक्तपित्तिन
 मक्षिरोगिणं वा, लवणनित्या शौघबलीपलितखालित्यरोगिणं
 वा, कटुकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा, तिक्तनित्या
 शोषिणमवलमपचितं वा, कषायनित्या श्रावमानाहिनमुदा-
 वर्त्तिनं वा, यद्यच्च यस्य यस्य व्याधेर्निदानमुक्तं तत् तदासेव-
 मानान्तव्यञ्जौ तन्निमित्तविकारबहुलमेवापत्यमुपजनयति पितृ-
 जास्तु शुक्रदोषा मातृजैरपचारैर्व्याख्याता इति गर्भोपघातकरा
 भावा व्याख्याताः ॥ १६ ॥

तस्मादहितानाहारविहारान् प्रजामिच्छन्ती स्त्री विशेषेण
 वर्जयेत् । साध्वाचारां चात्मानमुपचरेद्विद्वान्माहारा-
 विहारान्यामिति ॥ १७ ॥

व्याधौश्चास्या मृदुमधुरशिथिरसुखसुकुमारप्रायैरौषधाहारो-
 पचारैरुपचरेत्, न चास्या वमनविरेचनशिरोविरेचनानि प्रयो-
 जयेत्, न रक्तमवसेचयेत्, सर्वकालञ्च नास्थापनमनुवासनं वा
 कुर्यादन्यथात्ययिकाद्वाधेः । अष्टमं मासमुपादाय वमनादि-

साध्येषु पुनर्विकारेष्वात्ययिकेषु मृदुभिर्वमनादिभिस्तदनुकारि-
भिर्वोपचारः स्यात् । पूर्णमिव तैलपावमसंचोभ्याऽन्तर्व्वन्तौ
भवतुपचर्या ॥ १८ ॥

सा चेदपचाराद् द्वयोस्त्रिषु वा मासेषु पुष्पं पश्यन्नास्या-
गर्भः स्याद्यतीति विद्यात्, अजातसारा हि तस्मिन् काले
भवन्ति गर्भाः । सा चेच्चतुष्प्रभृतिषु मासेषु क्रोधशोकासूयेर्या-
भयवासव्यवायव्यायामसंचोभसन्धारणविषमाशन-शयन-स्थान-
क्षुत्पिपासाद्यतियोगात् कदाहाराद्वा पुष्पं पश्येत् तस्या गर्भ-
स्थापनविधिसुपदेक्ष्यामः ॥ १९ ॥

पुष्पदर्शनादेवैनां ब्रूयाच्छयनं तावन्मृदुसुखशिशिरास्तरण-
संस्तीर्णमौषदवनतशिरस्कं प्रतिपद्यस्वेति । ततो यष्टिमधुक-
सर्पिर्भ्यां परमशिशिरवारिणि संस्थिताभ्यां पिचुमाप्राव्योपस्थ-
समीपे स्थापयेत् । तस्यास्तथा शतधौतसहस्रधौताभ्यां सर्पि-
र्भ्यामधो नाभेः सर्व्वतः प्रदिक्ष्यात् । सर्व्वतश्च गव्येन चैनां
पयसा सुगीतेन मधुकाम्बुना वा न्यग्रोधादिकषायेण वा परि-
षेचयेदधो नाभेः । उदकं वा सुगीतमवगाहयेत्, क्षीरिणां
कषायद्रुमाणाञ्च स्वरसपरिपीतानि चेलानि ग्राहयेत् । न्यग्रो-
धादिसिद्धयोर्वा क्षीरसर्पिषोः पिचुं ग्राहयेदतश्चैवाक्षमात्रं
प्राशयेत् प्राशयेद्वा केवलञ्च क्षीरसर्पिः । पद्मोत्पलकुसुद-
किञ्चलांश्चाह्यै समधुशर्करान् लेहार्थं दद्यात्, शृङ्गाटकपुष्कर-
वौजकशेरुकान् भक्षणार्थम् । गन्धप्रियङ्गुसितोत्पलगालूकीङ्गु-
स्वरगलाटुन्यग्रोधशुङ्गानि वा पाययेदेनांमाजेन पयसा ।
पयसा चैनां बलातिबलागालिषष्टिकेक्षुमूलकाकोलीशृतेन

समधुशर्करं रक्तशालीनामोदनं मृदुसुरभिशीतं भोजयेत् ।
लावकपिञ्जलकुरङ्गशम्बरशशहरिणैकालपुच्छकरसेन वा घृत-
सुसंस्कृतेन सुखशिशिरोपवातदेशस्थं भोजयेत् । तथा क्रोध-
शोकायासव्यवायव्यायामतश्चाभिरक्षेत् । सौम्याभिश्चैनां कथा-
भिर्मनोऽनुकूलाभिरूपासीत, तथास्या गर्भस्तिष्ठति ॥ २० ॥

यस्याः पुनरामान्वयात् पुष्पदर्शनं स्यात् प्रायस्तस्यास्तद्
गर्भबाधकं भवति विरुद्धोपक्रमत्वात् तयोः । यस्याः पुनरुष्णा-
तीक्ष्णोपयोगाद्गर्भिण्या महति संजातसारे गर्भे पुष्पदर्शनं
स्यादन्यो वा योनिप्रस्रावः, तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति निःसृत-
त्वात्, स कालान्तरमवतिष्ठतेऽतिमात्रं, तमुपविष्टकमित्याचक्षते
केचित् । उपवासव्रतकर्म्मपरायाः पुनः कदाहारायाः स्नेह-
द्वेषिण्या वातप्रकोपणान्यासेवमानाया गर्भो वृद्धिं नाप्नोति
परिशुष्कत्वात्, स चापि कालान्तरमवतिष्ठतेऽतिमात्रमस्पन्दनञ्च
भवति, तन्तु नागोदरमित्याचक्षते । नाय्योस्तयोरुभयोरपि
चिकित्सितविशेषमुपदेक्ष्यामः ॥ २१ ॥

भौतिकजीवनीयवृंहणीयमधुरवातहरसिद्धानां सर्पिष्ठा-
मुपयोगः । नागोदरे तु योनिव्यापन्निर्द्दिष्टं पयसामामगर्भाणां
गर्भवृद्धिकराणाञ्च सम्भोजनमेतैरेव सिद्धैश्च घृतादिभिः सुबु-
भुक्षायाम् । अभौक्ष्यं यानवाहनापमार्ज्जनावजृम्भणैरुपपादन-
मिति ॥ २२ ॥

यस्याः पुनर्गर्भो न स्पन्दते, तां शोथनसंक्षयगवयतित्तिर-
ताम्रचूडशिखिनामन्यतमस्य सर्पिष्मर्त्तारसेन माषयूषेण वा
प्रभूतसर्पिष्ठा मूलकयूषेण वा रक्तशालीनामोदनं मृदुमधुरशीतं

भोजयेत् । तैलाभ्यङ्गेनास्त्राश्चाभीक्ष्णमुदरवक्षणीरुक्कटौपाश्व-
पृष्ठप्रदेशानोषदुष्णो नोपाचरेत् ॥ २३ ॥

यस्याः पुनरुदावर्त्तविवम्भः स्यादष्टमे मासे न चानुवासन-
साध्यं मन्यते । ततस्तस्यास्तद्विकारप्रेषमनमुपकल्पयेन्निरूहम्,
उदावर्त्तो ह्यपैक्षितः गर्भं सगर्भां गर्भिणीं वा निपातयेत् ।
तव वीरणशालिषष्टिक-कुशकाशेक्षुबालिकावेतसपरिव्याध-
मूलानां भूतीकानन्ताकाशस्यैपरूषकमधुकमृद्वीकानाञ्च पय-
सार्द्धोदकेनोद्गमय्य रसं पियालविभीतकमज्जतिलकल्कसम्प्रयुक्त-
सौषल्लवणमनतुष्णं च निरूहं दद्यात् । व्यपगतविवम्भाच्चैनां
सुखसलिलपरिषिक्ताङ्गीं स्थैर्यकरमविदाहिनमाहारं भुक्तवतीं
सायं मधुरकसिद्धेन तैलेनानुवासयेत्, नृज्जान्त्वेनामास्थाप-
नानुवासनाभ्यामुपचरेत् ॥ २४ ॥

यस्याः पुनरतिमावदोषोपचयाद्वा तीक्ष्णोष्णातिमावसेवना-
द्वा वातमूत्रपुरीषवेगधारणैर्वा विषमाशनशयनस्थान-संपीडनैर्वा
क्रोधशोकेर्थासूयाभयवासादिभिर्वापरैः कर्मभिरन्तः कुक्षौ गर्भो
क्षियते । तस्याः स्तिमितं स्तब्धमुदरमाततं शीतमश्मान्तर्गतमिव
भवत्यस्पन्दनो गर्भः, शूलमधिकमुपजायते न चाव्यः प्रादुर्भवन्ति
योनिर्न प्रस्रवत्यक्षिणी चास्याः स्तस्ते भवंतस्ताम्यति व्यथते भ्रमते
प्रस्रसित्यरतिबहुला च भवति न वास्या वेगप्रादुर्भावो वा यथा-
वदुपलभ्यत इत्येवंलक्षणां क्षियं मृतगर्भेयमिति विद्यात् ॥ २५ ॥

तस्य गर्भशल्यस्य जरायुप्रपातनं कर्म संशमनमित्याहुरेके ।
मन्त्रादिकमथर्ववेदविहितमित्येके । परिदृष्टंकर्मणा शल्य-
हर्त्रा हरणमित्येके । व्यपगतगर्भशल्यान्तु क्षियमामगर्भां

सुरासीध्वरिष्टमधुमदिरासवानामन्यतममये सामर्थ्यं तः पाय-
येत गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्त्तिविस्मरणार्थं प्रहर्षणार्थञ्च ॥ २६ ॥

अतः परं वृंहणैर्वलानुरक्षिभिः स्नेहसम्प्रयुक्तैर्यवाग्वादिभिर्वा
तत्कालयोगिभिराहारैरुपाचरेद् दोषधातुक्लृदविशोषणमात्रं
वा तत्कालम् । अतः परं स्नेहपानैर्वस्त्रिभिराहारविधिभिश्च
दीपनीयजीवनीयवृंहणीयमधुरवातहरैरुपाचारैराचरेत् ॥ २७ ॥

परिपक्वगर्भशल्यायाः पुनर्विमुक्तगर्भशल्यायास्तदहरेव
स्नेहोपचारः स्यात् । परमतो निर्व्विकारमाप्यायमानस्य गर्भस्य
मासे मासे कर्म्मोपदेक्ष्यामः ॥ २८ ॥

प्रथमे मासे शङ्किता चेद्गर्भमापन्ना क्षीरमनुपस्कृतं मावा-
वच्छीतं काले पिवेत् सात्माञ्च भोजनं सायं प्रातश्च भुञ्जीत ।
द्वितीये मासे क्षीरमेव च मधुरौषधसिद्धम्, तृतीये मासे
क्षीरं मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्तज्य, चतुर्थे मासे तु क्षीरनवनीत-
मक्षमावमश्नीयात्, पञ्चमे मासे क्षीरसर्पिः, षष्ठे मासे क्षीर-
सर्पिर्मधुरौषधसिद्धं तदेव सप्तमे मासे । तत्र गर्भस्य केशा
जायमाना मनुविदाहं जनयन्तीति श्रियो भाषन्ते, तन्मति
भगवानावेयः । किन्तु गर्भोत्पिडनाद्वातपित्तश्लेष्माण उरः
प्राप्य विदहन्ति ततः कण्डूरुपजायते कण्डूमूला च किकिशा-
वाप्तिर्भवति । तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य
पाणितलमावमस्यै पातुं दद्यात् । चन्दनमृणालकल्कैश्चास्याः
स्तनोदरं विमृष्ट्रीयात् । शिरीषवातकीसर्षपमधुकचूर्णैः
कुटजार्जकबीजमुस्तहरिद्राकल्कैर्वा निम्बकोलसुरसमस्त्रिष्ठा-
कल्कैर्वा पृषत्-हरिणशशधिरयुतया त्रिफलया वा करवीरक-

पत्रसिद्धेन वा तैलेनाग्न्यङ्गः । परिषेकः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेना-
म्भसा । जातकण्डूश्च कण्डूयनं वर्जयेत् त्वग्भेदनवैरूप्यपरि-
हारार्थम् । अशक्वायान्तु कण्डामुन्मर्दनोद्धर्षणाभ्यां परिहारः *
स्यात् । मधुरमाहारजातं वातहरमल्पमल्पस्त्रिहलवणमल्पोद-
कानुपानञ्च भुञ्जीत ॥ २६ ॥

अष्टमे मासे क्षौरयवागूं सर्पिष्मतीं काले काले पिवेत् ।
तन्न इति भद्रकाप्यः, पैङ्गल्याबाधो ह्यस्या गर्भमागच्छेदिति ।
अस्त्वव पैङ्गल्याबाध इत्याह भगवान् पुनर्व्वसुरावेयो न ह्येतद-
कार्यमेवं कुर्व्वती ह्यारोग्यबलवर्णस्वरसंहननसम्पदुपेतं ज्ञाती-
नामपि श्रेष्ठमपत्यं जनयति । नवमे खल्वेनां मासे मधुरौषध-
सिद्धेन तैलेनानुवासयेत् । अतश्चास्यास्तैलं पिचुमिश्रं योनौ
प्रणयेद् गर्भस्थानमार्गस्त्रिहनार्थम् ॥ ३० ॥

यदिदं कर्म प्रथममासमुपादायोपदिष्टमानवमान्मासात्,
तेन गर्भिण्या गर्भसमये गर्भधारणे कुक्षिकटीपार्श्वपृष्ठं मृदु
भवति वातश्चानुलोमः सम्पद्यते मूत्रपुरीषे च प्रकृतिभूते सुखेन
मार्गमनुपद्यते चर्मनखानि मार्दवमुपयान्ति बलवर्णौ चोप-
चीयेते पुत्रं जेष्टं † सम्पदुपेतं सुखिनं सुखेनैषा काले प्रजा-
यत इति ॥ ३१ ॥

प्राक् चैवास्या नवमान्मासात् सूतिकागारं कारयेदपद्धता-
स्थिशर्कराकपाले देशे प्रशस्तरूपरसगन्धायां भूमौ प्राग्द्वार-
मुदग्द्वारं वा । बैल्लानां काष्ठानां वैन्दुकैङ्गुदानां भास्नातकानां
वारुणानां खादिराणां वा यानि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः शंसियु-

रथर्ववेदविदस्तद्वसनालेपनाच्छादनापिधानसम्पदुपेतं वास्तु
 विद्यात्, हृदययोगेनाग्निसलिलोद्वखलवर्चःस्थानस्नानभूमि-
 महानसमृतुसुखञ्च । तत्र सपिस्तैलमधुसैन्धवसौवर्चलकाल-
 लवणविडङ्गगुडकुष्ठकिलिमनागर-पिप्पलीमूल-हस्तिपिप्पली-
 मण्डूकपर्णीलालाङ्गलिकीवचाचव्य-चित्रकचिरविल्व-हिङ्गुसर्षप-
 लशुनकणकणिकानीपातसौवर्जीजभूर्जाः कुलत्थमैरेयसुरासवाः
 सन्निहिताः सुराः । तथाश्मानौ द्वौ द्वौ चण्डमुषले द्वौ उलूखले
 खरो वृषभश्च द्वौ च तीक्ष्णौ सूचीपिप्पलकौ सौवर्णराजतौ
 शस्त्राणि च तीक्ष्णायसानि द्वौ च विल्वमयौ पर्यङ्कौ तैन्दुकैङ्गु-
 दानि कांष्ठान्यग्निसम्पुत्तणानि स्त्रियश्च बह्व्यो बहुशः प्रजाताः
 सौहाह्वयुक्ताः सततमनुरक्ताः प्रदक्षिणाचाराः प्रतिपत्तिकुशलाः
 प्रकृतिवत्सलास्तत्रविषादाः क्लेशसहिष्णवोऽभिमताः । ब्राह्म-
 णाश्चाथर्ववेदविदो यच्चान्यदपि तत्र समर्थं मनेत्रत यच्चान्यच्च
 ब्राह्मणा ब्रूयुः स्त्रियश्च वृद्धास्तत्कार्यम् ॥ ३२ ॥

ततः प्रवृत्ते नवमे मासि पुण्येऽहनि प्रशस्तनक्षत्रयोगमुपगते
 भगवति शशिनि कल्याणे करणे मैत्रे मुहूर्ते शान्तिं हुत्वा
 गोब्राह्मणमग्निमुदकञ्चादौ प्रवेश्य गोभ्यस्सृणोदकं मधुलाजांश्च
 प्रदाय ब्राह्मणेभ्योऽक्षतान् सुभनसो नान्दीमुखानि फलानीष्टानि
 दत्त्वा, उदकपूर्वमासनस्थेभ्योऽभिवाद्या पुनराचम्य स्वस्ति
 वाचयेत् । ततः पुण्यग्रहशब्देन गोब्राह्मणमन्वावर्त्तमाना प्रवि-
 शेत् सूतिकागारम् । तवस्थश्च प्रसवकालं प्रतीक्षेत ॥ ३३ ॥

तस्यास्तु खल्विमानि लिङ्गानि प्रजर्गनकालमभिभवन्ति,
 तद्वयथा क्लमो गावाणां ग्लानिराननस्यांक्ष्णोः शैथिल्यं विमुक्त-

बन्धनत्वमिव वक्षसः कुक्षिरवसंसममधो गुरुत्वं वंक्षणावस्ति-
 कटीकुक्षिपाश्वर्षपृष्ठनिस्तोदो योने, प्रस्रवणमनन्नाभिलाषश्च ।
 ततोऽनन्तरमावीनां प्रादुर्भावः प्रसेकश्च गर्भोदकश्च । आवी-
 प्रादुर्भावे तु भूमौ शयनं विदध्यान्मृदास्तरणोपपन्नं तदध्या-
 सीनां तां ततः समन्ततः परिवार्य्य यथोक्तगुणाः स्त्रियः पर्य्यु-
 पासीरन्, ताश्चाश्लासयन्तरो वाग्भिर्ग्राहणीयाभिरुपदिष्टवदर्या-
 मिधाधिनीभिः । सा चेदावीभिः संक्लिशप्रमाना न प्रजाये-
 ताथैनां ब्रूयात्, उत्तिष्ठ मुषलमन्यतरञ्च गृह्णीष्वानेनैतदुलूखलं
 धान्यपूर्णं मुहुर्मुहुरभिजहि मुहुर्मुहुरवजृम्भस्व चक्रमस्व
 चान्तरान्तरा इतोऽवमुपदिशन्तरेके ॥ ३४ ॥

तन्नेत्याह भगवानावेयः । दारुणव्यायामवर्जनं हि
 गर्भिण्याः सततमुपदिशते विशेषतश्च प्रजननकाले, प्रचलित-
 सर्व्वधातुदोषायाः सुकुमार्या नाय्या मुषलव्यायामसमीरितो
 वायुरन्तरं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यात्, दुष्प्रतीकारतमा हि तस्मिन्
 काले विशेषेण भवति गर्भिणी । तस्मान्मुषलग्रहणं परिहार्य्य-
 मृषयो मन्यन्ते जृम्भणञ्चक्रमणञ्च पुनरनुष्ठेयमिति ॥ ३५ ॥

अथाख्यौ दद्यात्, कुष्ठैलालाङ्गलिकीवचाचिवकचिरविल्वचूर्ण-
 सुपघ्नात् सा तन् मुहुर्मुहुरुपजिघ्रत् । तथा भूर्जपत्रधूमं
 शिंशपासारंधूमं वा, तस्याश्चान्तरान्तरा कटीपाश्वर्षपृष्ठसक्थि-
 देशानौषदुष्णैः तैलेनाभ्यज्यानुसुखमवमृद्वीयादित्यनेन तु
 कर्मणा गर्भोऽवाक् प्रतिपद्यते । सद्यदा जानीयाद्विमुच्य हृदय-
 मुदरमस्यास्त्वाविशति वस्तिशिरोऽवगृह्णाति त्वरयन्तेऽना-
 मायः परिवर्त्ततेऽस्या अवाग्गर्भ इत्यस्यामवस्थायां पर्य्यङ्गमेना-

मारोष्य प्रवाहयितुमुपक्रमेत कर्णे चास्या मन्त्रमिममलुकूला
स्त्री जपेत् ।

क्षितिर्जलं वियत् तेजो वायुरिन्द्रः प्रजापतिः ।

सगर्भां त्वां सदा पान्तु वैशल्यञ्च दिशन्तु ते ॥

प्रसुव त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने ।

कार्तिकेयदुर्गतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम् ॥ ३६ ॥

ताश्चैनां यथोक्तगुणाः स्त्रियोऽनुशिथुरनागतावीर्मा प्रवा-
हिष्ठाः, यदनागतावीः प्रवाहयते व्यर्थमेवास्यास्तत् कर्म
भवति । प्रजा चास्या विवृता विकृतिमापन्ना च प्रवासकास-
शोषप्लीहप्रसक्ता वा भवति । यथा हि क्षवथूङ्गारवातमूत्रपुरीष-
वेगान् प्रयतमानोऽप्यप्राप्तकालान्न लभते कच्छेण वाप्य-
वाप्नोति तथानागतकालं गर्भमपि प्रवाहमाणा । यथा चैषामेव
क्षवश्चादीनां सन्धारणमुपधातायोपपद्यते तथा प्राप्तकालस्य
गर्भस्याप्रवाहणमिति । सा यथानिर्देशं कुरुष्वेति वक्तव्य-
स्यात् । तथा च कुर्वन्ती शनैः शनैः पूर्वं प्रवाहेत ततोऽन-
न्तरं बलवत्तरमिति, तस्याञ्च प्रवाहमाणायां स्त्रियः शब्दं कुर्युः
प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रमिति तथास्या हर्षेणाप्याव्यन्ते
प्राणाः ॥ ३७ ॥

यदा च प्रजाता स्यात् तदैनामवेक्षेत् काचिदस्या अमरा
प्रपन्ना वा प्रपन्नानेति । तस्याश्चेदमरा न प्रपन्ना स्यादथैना-
मन्यतमा स्त्री दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्ठाङ्गलवन् निपीड्य
सर्वेन पाणिना पृष्ठत उपसंगृह्य तां सुनिर्धूतं निर्धूतयात् ।
अथास्याः पाष्णां श्रोणीमाकोटयेदस्याः स्फिषावुपसंगृह्य

सुपीडितं पीडयेत् । अथास्या बालवेण्या कण्ठतालु परि-
मृशेत् । भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोक्तांश्चास्या योनिं धूपयेत् ।
कुष्ठतालीशकल्कं बल्लजयूषे मैत्रेयसुरामण्डे वा कौलत्ये वा
मण्डूकपर्णीपिप्पलीकाये वा संग्राह्यं तथा पाययेदेनाम् ॥ ३८ ॥

तथा सूक्ष्मैलाकिलिमकुष्ठनागरविडङ्गकालविडङ्गुडचव्य-
पिप्पलीचित्रकोपकुञ्चिकाकल्कं खरद्वषभस्य जरतो वा दक्षिणं
कर्णमुत्कृत्य दृषदि जर्जरौकृत्य बल्लजयूषादीनामन्यतमे
प्रक्षिप्याग्राह्यं मुहूर्तस्थितमुद्धृत्य तदाग्रावनं पाययेदेनाम् ।
शतपुष्पाकुष्ठमदनहिङ्गुसिद्धस्य चैनां तैलस्य पित्तं ग्राहयेत्,
अतश्चैवातुवासयेदेतैरेव चाग्रावनैः फलजीमूतकेचुक्कुधामार्गव-
कुटजकटतवेधनहस्तिपर्णुप्रहितैरास्थापयेत् । तदास्थापन-
मस्याहि सप्त वातमूत्रपुरीषैर्निर्हरत्यमरामासक्तां वायोरनुलोम-
गमनात् । अमरां हि वातमूत्रपुरीषाणान्यानि चान्तर्बहि-
र्मुखानि सज्जन्ति । तस्यास्तु खल्वमरायाः प्रपतनार्थं खल्वे-
वमेव कर्माणि क्रियमाणे जातमावर्त्यैव कुमारस्य कार्याणो-
तानि कर्माणि भवन्ति, तद्यथा — अश्विनोः संवत्स्रं कर्णयोर्मूले
शीतोदकेनोष्णोदकेन वा सुखपरिषेकः, तथासंक्लेशविहतान्
प्राणान् पुनर्लभेत कृष्णकपालिकासूपेण चैनमभिनिष्पुनीयुः,
यद्यच्चेष्टं स्याद् यावत् प्राणानां प्रत्यागमनं तत्तत् सर्वमेव
कुर्युः ॥ ३९ ॥

ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमौच्य स्नानोदक-
ग्रहणान्यामुपपादयेत् । अथास्य तालोष्ठकण्ठजिह्वामार्जन-
मारभेत अङ्गुल्या सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधान-

कार्पासपिचुमत्था, प्रथमं प्रमार्ज्जितास्यस्य चास्य शिरस्तालु
कार्पासिकपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिसंक्षादयेत् । ततोऽस्थानन्तरं
कार्थ्यं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा प्रच्छेदनम्, ततः कम्पनं नाड्या-
स्तनस्तस्याः कल्पनविधिसुपदेक्ष्यामः । नाभिवन्धनात् प्रभृति
हित्वाष्टाङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा छेदनावकाशस्य द्वयोरन्तरयोः
शनैर्गृहीत्वा तीक्ष्णेन रौक्मराजतायसानामन्यतमेनोर्ध्व-
धारेण छेदयेत्, तामये सूत्रेणोपनिबध्य कण्ठे चास्य शिथिल-
मवसृजेत् ॥ ४० ॥

तस्य चेन्नाभिः पच्यते तां लोध्रमधुकप्रियङ्गुदारुहरिद्राकल्क-
सिद्धेन तैलेनाभ्यज्यादेशामेव तैलौषधानां चूर्णेनावचूर्णयेदेष
नाडीकल्पनविधिरुक्तः सन्धक् । असन्धक्कल्पने हि नाड्या
आयामव्यायामोत्तुण्डिता-पिण्डलिका-विनामिका-विजृम्भिका-
व्याधिभ्यो भयम् । तत्राविदाहिभिर्व्वीतपित्तप्रशमनैरन्यङ्गोत्सा-
दनपरिषेकैः सर्पिर्भिश्चोपक्रमेत गुरुलाघवमभिसमीक्ष्य कुमा-
रस्य । प्रागतो जातकर्म्म कार्य्यं ततो मधुसर्पिषौ मन्त्रोप-
मन्त्रिते यथाम्नायं प्राशितुमस्मै दद्यात् । स्तनमत ऊर्ध्वमनेनैव
विधिना दक्षिणं पातुं पुरस्तात् प्रयच्छेत् । अथातः शोषेतः
स्थापयेदुदकुम्भं मन्त्रोपमन्त्रितम् ॥ ४१ ॥

अथास्य रक्षां विदध्यात्, आदानौखदिरकर्कन्धुमीलुपुरुषक-
शाखाभिरस्या गृहं भिषक् समन्ततः परिवारयेत् । सर्व्वतश्च
सूतिकागारस्य संपंपातसीतण्डुलकणकणिकाः प्रकिरेत् । तथा
तण्डुलबलिमङ्गलहोमः सप्ततमुभयकालं क्रियेत प्राङ्नाम-
कर्म्मणो द्वारे च सुषलमनुतिरश्चीनं न्यस्तं कुर्यात् । वचा-

कुष्ठक्षौमकहिङ्गुसर्पपातसौलशुनकणकणिकानां रक्षोघ्नसमा-
ख्यातानाञ्चौषधीनां पोष्टलिकां बद्धा सूतिकागारस्योत्तरदेह-
ल्यामवसृजेत् । तथा सूतिकायाः कण्ठे सप्तत्रायाः स्थालु-
दककुम्भपर्यङ्केष्वपि तथैव द्वयोर्क्षीरपक्षयोः सकणकुम्भकेम्ब-
नाग्निस्निन्दुककाष्ठेभ्यश्चाग्निः सूतिकागारसग्राभ्यन्तरतो नित्यं
स्थात् । स्त्रियश्चैनां यथोक्तगुणाः सुहृदश्चानुजागृयुर्दशाहं
द्वादशाहं वानुपरतप्रदानमङ्गलाशीःस्तुतिगीतवादिवमन्त्रपान-
विशदमनुरक्तप्रहृष्टजनसम्पूर्णं च तद्वेश्म कार्यम् । ब्राह्मणश्चा-
थर्ववेदवित् सततमुभयकालं शान्तिं जुहूयात् स्वस्त्रायनाथं
सुकुमारस्य तथा सूतिकाया इत्येतद्रक्षाविधानमुक्तम् ॥ ४२ ॥

सूतिकान्तु खलु बुभुक्षितां विदित्वा स्नेहं पाययेत् प्रथमं
परमया शक्त्या सर्पिस्तैलं वसां मज्जानं वा सात्मग्रीभावमभि-
समीक्ष्य भिषक् । पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचिन्नकशृङ्गवेरचूर्ण-
सहितं स्नेहं पीतवत्याश्च सर्पिस्तैलाभ्यामभ्यञ्ज्य वेष्टयेदुद्ररं
महता काससा तथा तस्रां न वायुरुदरे विकृतिमुत्पादयत्य-
नवकाशत्वात् । जीर्णं तु स्नेहे पिप्पल्यादिभिरेव सिद्धां
यवागूं सुस्निग्धां द्रवां मात्रशः पाययेतोभयकालञ्चौष्णीदकेन
परिषेचयेत् प्राक् स्नेहयवागूपानान्यामेवं पञ्चरात्रं सप्तरात्रञ्च
अनुपाल्य क्रमेणाप्याययेत् स्वस्थवृत्तमेतावत्तु सूतिकायाः ॥ ४३ ॥

तस्रास्तु खलु सूतिकाया यो व्याधिरुत्पद्यते स कृच्छ्रसाध्यो
भवत्यसाध्यो वा, गर्भवृद्धिश्चयितशिथिलसर्व्वधातुत्वात् प्रवाहण-
वेदनाक्लेदरक्तनिःसृतिविशेषशून्यशरीरत्वाच्च । तस्मात्तां यथो-
क्तेन विधिनीपचरेत्, भौतिकजीवनीयवृंक्षणीयमधुरवातहर-

सिद्धैरन्यङ्गीत्वादनपरिषेकावगाहनान्नपानविधिभिर्विशेषतश्चोप-
चरेद्विशेषतो हि शून्यशरीराः स्त्रियः प्रजाता भवन्ति ॥ ४४ ॥

दशम्यां निश्च्यतीतायां परेऽहनि सपुत्रा स्त्री सर्व्वगन्धौषधै-
र्गारसर्षपलोध्रैश्च स्नाता लघुहृतशुचिवस्त्रं परिधाय पवित्रेष्ट-
लघुभूषणवती च संस्पृश्य मङ्गलानुचितामर्चयित्वा च देवतां
शिखिनः शुक्लवाससोऽव्यङ्गांश्च ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा
कुमारमहतेन शुचिवाससाच्छादयेत् । प्राक्शिरसमुदक्शिरसं
वा संवेश्य देवतापूर्व्वं विजातिभ्यः प्रणमतीतुक्त्वा कुमारस्य
पिता द्वे नामनी कारयेन् नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकञ्च ।
तत्राभिप्रायिकं नाम घोषवदाद्यन्तस्थान्तामुष्मान्तञ्च वृद्धं त्रिपुरु-
षान्तरमनवप्रतिष्ठितम् । नाक्षत्रिकन्तु नक्षत्रदेवतासंयुक्तं कृतं
द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा ॥ ४५ ॥

कृते च नाम कर्मणि कुमारं परीक्षितमुपक्रमेदायुषः
प्रमाणज्ञानहेतोः । तत्रेमान्यायुष्मतां कुमाराणां लक्षणानि
भवन्ति । तद्वयथा — एकैकजा मृदवोऽल्पाः स्निग्धाः सुबद्धमूलाः
कृष्णाः केशाः प्रशस्यन्ते । स्थिरा बहलां त्वक्, प्रकृत्याकृतिसु-
सम्पन्नमीषतूप्रमाणातिरिक्तमनुरूपमातपलोपमं शिरः प्रशस्यते ।
वृद्धं दृढं समं सुस्निग्धशङ्खं सन्ध्याङ्गव्यञ्जनसम्पन्नमुपचितं बलिन-
मर्द्धचन्द्राकृतिं ललाटं, बहलौ विपुलसमपीठौ समौ नीचैर्द्वौ
पृष्ठतोऽवनतौ सुस्निग्धकर्णपुत्रकौ महाच्छिद्रौ कर्णौ, र्दृषत् प्रल-
म्बिन्यावसङ्गते समे संहते महत्यौ भ्रुवौ, समे समाहित-
दशने व्यक्तभागविभागे बलवति तेजसोपपन्ने स्वङ्गापाङ्गे चक्षुषौ ।
ऋज्वौ महोच्छासा वंशसम्पन्ने षट्पदवनताया नासिका, महदृशु-

सुनिविष्टदन्तमाख्यम्, आयामविस्तरोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी
 प्रकृतियुक्ता पाटलवर्णा जिह्वा, श्लक्ष्णं युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं
 रक्तं तालु, महानदीनः स्निग्धोऽनुनादौ गम्भीरसमुध्यो धीरः
 स्वरः, नातिखलौ नातिकृशौ विस्तारोपपन्नावाक्प्रच्छादनौ
 रक्तावोष्ठौ, महत्यौ हनू, वृत्ता नातिमहती यीवा, वूढमुप-
 चितमुरो गूढं जवु पृष्ठवंशश्च, विप्रकृष्टष्टान्तरौ स्तनौ, अंस-
 पातिनी स्थिरे पाश्वरे, वृत्तपरिपूर्णायतौ बाहू सकृथिनी अङ्गु-
 लयश्च, महदुपचितं पाणिपादम्, स्थिरा वृत्ताः स्निग्धास्ताघा-
 स्तुङ्गाः कूर्माकाराः करजाः, प्रदक्षिणावर्त्ता सोतृसङ्गा च
 नाभौ, नाभुररस्त्रिभागहीना समा समुपचितमांसा कटौ, वृत्तौ
 स्थिरोपचितमांसौ नातुन्नतौ नात्यवनतौ स्फिचौ, अनुपूर्व्यं
 वृत्तावुपचययुक्तावूक, नातुप्रचिते नात्यपचित एणीपदे प्रगूढ-
 शिरास्थिसन्वी जङ्घे, नातुप्रचितौ नात्यपचितौ गुल्फौ, पूर्वो-
 पदिष्टगुणौ पादौ कूर्माकारौ, प्रकृतियुक्तानि वातमूवपुरीष-
 गुह्यानि तथा स्वप्नजागरणायामस्मितरुदितस्तनयहणानि ।
 यच्च किञ्चिदन्यदनुक्तमस्ति तदपि सर्व्वं प्रकृतिसम्पन्नमिष्टं
 विपरीतं पुनरनिष्टमिति दीर्घायुर्लक्षणानि ॥ ४६ ॥

अतो धात्रीपरीक्षामुपदेक्ष्यामः । अथ ब्रूयाद् धात्रीमान-
 येति समानवर्णां यौवनस्थां निभृतामनातुरामव्यङ्गामव्यसनाम-
 विरूपामजुगुप्सितां देशजातीयामक्षुद्रामक्षुद्रकन्मिणीं कुले
 जातां वत्सलामरोगजीवद्वत्सां पुंक्त्सां दीग्ध्रीमप्रमत्तामशायि-
 नीमनुच्चारशायिनीमनन्तावशायिनीं कुशलोपचारां शुचिम-
 शुचिद्वेषिणीं स्तनस्तन्यसम्पदुपेतामिति ॥ ४७ ॥

तत्रेवं स्तनसम्पत्, नातृग्रहौ नातिलम्बावनतिकृशावनति-
पौनौ युक्तपिप्पलकौ सुखप्रपानौ चेति । स्तन्यसम्पत् तु
प्रकृतिवर्णगन्धरसस्पर्शमुदकपात्रे च दुह्यमानं दुग्धमुदकं वेति
प्रकृतिभूतत्वात् तत् पुष्टिकरमारोग्यकरश्चेति । अतोऽन्यथा
व्यापन्नं ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

तस्य विशेषाः श्यावारुणवर्णं कषायानुरसं विशदमना-
लक्ष्यगन्धं रूक्षं द्रवं फेनिलं लघ्वृहन्मिकरं कर्षणं वातविकाराणां
कर्तृ वातोपसृष्टं क्षीरमिति ज्ञेयम् । कृष्णनीलपीतताम्राव-
भासं तिक्तानुकटुकाम्बरसं कुणपक्षधिरगन्धि भृशोष्णञ्च पित्त-
विकाराणां कर्तृ पित्तोपसृष्टं क्षीरमिति ज्ञेयम् । अत्यर्थशुक्ल-
मतिमाधुर्य्योपपन्नं लवणानुरसं घृततैलवक्षामज्जगन्धि पिच्छिलं
तन्तुमदुदकपात्रेऽवसीदति स्त्रीष्वविकाराणाञ्च कर्तृ स्त्रीष्वोप-
सृष्टं क्षीरमिति ज्ञेयम् । तेषान्तु त्रयाणामपि क्षीरदोषाणां
प्रतिविशेषमभिसमीक्ष्य यथास्वं यथादोषञ्च वसनविरेचना-
स्थापनानुवासनानि विभज्य कृतानि प्रशमनाय भवन्ति ॥ ४९ ॥

पानाशनविधिस्तु दुष्टक्षीराया यवगोधूमशालिषष्टिकमुद्ग-
हरेणुककुलत्थसुरासौवीरकमैरेयमेदकलशुनकरञ्जप्रायः स्यात् ।
क्षीरदोषविशेषांश्चावेच्छ्यावेक्ष्य तत्तद्विधानं कार्यं स्यात् ।
{ पाठामहौषधसुरदारुमुस्तमूर्वांगुडूचीवत्सकफलकिराततिक्तक-
कटुकरोहिणीशारिवाकषायाणाञ्च पानं प्रशस्यते । तथानेप्रां
तिक्तकषायकटुकमधुराणां द्रव्याणां प्रयोगः । इति क्षीरविशो-
धनानुक्तानि भवन्ति, क्षीरविकारविशेषानभिसमीक्ष्य मात्रां
कालश्चेति क्षीरविधानानि ॥ ५० ॥

क्षीरजननाति तु मद्यानि सीधुवज्जगानि ग्राम्यान्पौद-
कानि च शाकधान्यमांसानि द्रवमधुराक्ष-भूयिष्ठाश्चाहाराः
क्षीरिणाश्चौषधयः क्षीरपानञ्चानायासश्च वीरणाप्रतिशालिकेक्षु-
बालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कट-मूलकषायाणाञ्च पानमिति
क्षीरजननानुत्तानि ॥ ५१ ॥

धात्री तु यदा स्वादुबहुलशुद्धदुग्धा स्यात् तदा ज्ञातानु-
लिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधायैन्द्रौ ब्राह्मीं शतवीर्यां सहस्रवीर्यां
मोघामव्यथां शिवामरिष्टां वाटापुष्पीं विष्वक्सेनकान्तामिति
बिभ्रत्योषधीः कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेदिति
धात्रीकर्म ॥ ५२ ॥

अतोऽनन्तरं कुमारारागारविधिमनुव्याख्यास्यामः । वास्तु-
विद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यमतमस्कं निवातं प्रवातैकदेशं दृढ-
मपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमुषिकापतङ्गं सुविभक्तसलिलोद्वखलमूत्र-
वर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसमृतुसुखं ययर्त्तुशयनासनास्तरण-
सम्पन्नं कुर्यात् । तथा सुविहितरक्षाविधानबलिमङ्गलहोम-
प्रायश्चित्तं शुचिद्वैद्यानुरक्तजनसम्पूर्णमिति . कुमाराराग-
विधिः ॥ ५३ ॥

शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलवुशुचिसुगन्धीनि
सुगः । स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्रपुरीषोपसृष्टानि च वज्जगानि
सुगः । असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि
सुधूपितानि शुद्धानि शुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः ॥ ५४ ॥

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च यव-
सर्षपातसोहिद्रुगुग्गुलुवचाचोरकवयःस्यागोक्षीमीजटिलापख-

ङ्कषाश्लोकरोहिणीसर्पनिर्मोकाणि धृतयुक्तानि सुरः । मणयश्च
धारणीयाः कुमारस्य खड्गखरुगवयवप्रभाणां जीवतामेव
दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्योऽयाणि गृहीतानि सुरः । मन्त्राद्याश्चौष-
धयो जीवकर्षभकौ च यामि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः प्रशंस्यु-
रथर्ववेदविदः ॥ ५५ ॥

क्रीडनकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषवन्तप्रभिरामाणि
चागुरुणातीक्ष्णायाणि चानास्यप्रवेशीनि चाप्राणहराणि चावि-
त्रासनानि च सुरः । न ह्यस्य वित्रासनं साधु तस्मात् तस्मिन्
रुदत्यभुञ्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचपूतना-
द्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रासनार्थं नाम ग्रहणं न
कार्यं स्यात् ॥ ५६ ॥

यदि त्वातुष्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत् प्रकृति-
निमित्त-पूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्त्वतोऽनुबुध्य सर्वविशेषान्
आतुरौषधदेशकालाश्रयानवेक्षमाणश्चिकित्सितुमारभेतैन्नं मधुर-
मृदुलघुसुरभिशीतसङ्करं कर्म प्रवर्त्तयन्नेवं सात्त्विका हि कुमारा
भवन्ति तथा ते शर्म लभन्ते अचिराय, रोगे त्वरोगवृत्तमाति-
ष्ठेद् देशकालात्मगुणविपर्ययेण वर्त्तमानः । क्रमेणासात्त्विकानि
परिवर्त्तर्गोपयुञ्जानः सर्वाण्यहितानि वर्ज्यंस्तथा बलवर्ण-
शरीरायुषां सम्पदमवाप्नोतीति ॥ ५७ ॥

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्मार्थकौशलागमनादनुपालये-
दिति पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म व्याख्यातम्, तदाचरन्
यथोक्तैर्विधिभिः पूजां यथेष्टं लभतेऽनसूयक इति ॥ ५८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

मुञ्चाशिषां कर्म समृद्धिकारकं यदर्थमेतन्महदर्थसंहितम् ।

तदाचरन् श्रो विधिभिर्यथातथं पूजां यथेष्टं लभतेऽनसूयकः ॥

{ शरीरं चिन्तयते सर्वं दैवमानुषसम्पदा ।

{ सर्व्वभावेयं तस्माच्छारीरं स्थानमुच्यते ॥ ५६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने

जातिद्वितीयं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति शारीरस्थानं सम्पूर्णम् ।

चरक-संहिता

इन्द्रियस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो वर्णस्वरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु वर्णश्च स्वरश्च गन्धश्च रसश्च स्पर्शश्च चक्षुश्च
श्रोत्रञ्च घ्राणञ्च रसनञ्च स्पर्शनञ्च सत्त्वञ्च भक्तिश्च शौचञ्च
शीलञ्चाचारश्च स्मृतिश्चाकृतिश्च प्रकृतिश्च विकृतिश्च बलञ्च
ग्लानिश्च मेधा च हर्षश्च रौक्षञ्च स्नेहश्च तन्त्रा चारम्भश्च गौर-
वञ्च लाघवञ्च गुणश्चाहारश्च विहारश्चाहारपरिणामश्चोपा-
यश्चापायश्च व्याधिश्च पूर्व्वरूपञ्च वेदनाश्चोपद्रवाश्च क्षाया
च प्रतिक्ष्वाया च स्वप्नदर्शनञ्च द्रुताधिकारश्च पथि चोत्पत्ति-
कञ्चासुरकुले भावावस्थान्तराणि च भेषजञ्च भेषजप्रवृत्तिश्च
भेषजाधिकारयुक्तिश्चेति परीक्ष्याणि भवन्ति प्रत्यक्षानुमानोप-

देशैरायुषः प्रमाणावशेषं जिज्ञासमानेन भिषजा । तत्र तु खल्वेषां
परौक्ष्याणां कानिचित् पुरुषानाश्रितानि कानिचिच्च पुरुषसंश्र-
याणि । तत्र यानि पुरुषानाश्रितानि तानुपदेशतो युक्तितश्च
परौक्षेत, पुरुषसंश्रयाति पुनः प्रकृतितो विकृतितश्च ॥ २ ॥

तत्र प्रकृतिर्जातिप्रसक्ता कुलप्रसक्ता च देशानुपातिनी च
कालानुपातिनी च वयोऽनुपातिनी च प्रत्यात्मनियता चेति ।
एतावज्जातिकुलदशाकालवयःप्रत्यात्मनियता हि तेषां तेषां
पुरुषाणां ते ते भावविशेषा भवन्ति ॥ ३ ॥

विकृतिः पुनर्लक्षणनिमित्ता च लक्ष्यनिमित्ता च निमित्ता-
नुरूपा च । लक्ष्यमिति तावन्निमित्तानुमानं । तत्र लक्षण-
निमित्ता नाम सा यस्याः शरीरे लक्षणानेव हेतुभूतानि
भवन्ति । लक्षणानि हि कानिचित् शरीरोपनिबद्धानि यानि
तस्मिंस्तस्मिंस्तवाधिष्ठानमासाद्य तां तां विकृतिमुत्पदायन्ति ।
लक्ष्यनिमित्ता तु सा यस्या उपलभ्यते निमित्तं यथोक्तेषु निदा-
नेषु । निमित्तानुरूपं तु निमित्तार्थानुकारिणी यां निमित्तां
निमित्तमायुषः प्रमाणज्ञानसेरच्छन्ति भिषजो भूयश्चायुषः क्षय-
निमित्तां प्रेतलिङ्गनुरूपां यामायुषोऽन्तर्गतस्य ज्ञानार्थमुपदि-
शन्ति । याञ्चाधिकृत्य पुरुषसंश्रयाणि सुमूर्धतां लक्षणानि
उपदेक्ष्यन्त इत्युद्देशः ॥ ४ ॥

तं विस्तरेणोपदिशन्तो भूयः परमतो व्याख्यास्यामः । तत्रा-
दित एव वर्णाधिकारस्तद्वया-कृष्णाः श्यामः श्यामावदातोऽ-
वदातश्चेति प्रकृतिवर्णाः शरीरस्य । यांश्चापरानवेक्ष्यमाणानपि
विद्यादनूक्ततोऽन्यथा वापि निर्दिश्यमानांस्तज्ज्ञैः । नील-

श्यामताम्रहरितशुक्लाश्च वर्णाः शरीरस्य वैकारिका भवन्ति ।
यांश्चापरानवेक्ष्यमाणानपि विद्यात्, प्राग्विकृतादद्वरोत्पन्नानि-
निति प्रकृतिविकृतिवर्णा भवन्त्युक्ताः शरीरस्य ॥ ५ ॥

तत्र प्रकृतिवर्णोऽर्द्धशरीरे विकृतिवर्णोऽर्द्धशरीरे ह्यपि वर्णौ
मर्यादाविभक्तौ- दृष्ट्वा यदेव सत्यदक्षिणविभागेन यदेव
पूर्वपश्चिमविभागेन यदेवमधरोत्तरविभागेन यदेवमन्तर्बहि-
र्विभागेनातुरह्यारिष्टमिति विद्यात् । एवमस्य वर्णभेदो मुख-
ह्यान्तर्गतो वर्तमानो मरणाय भवति । वर्णभेदेन ग्लानिहर्ष-
रौक्ष्यस्त्रिहा व्याख्याताः । तथा पिप्रवव्यङ्गतिलकालकपिङ्गकाना-
मन्यतमस्यानने जन्मातुरस्यैवमेवाप्रशस्तं विद्यात् ॥ ६ ॥

नखनयनवदनमूषपुरीषहस्तपादौष्ठादिषु च वैकारिको-
क्तानां वर्णानामन्यतमस्य प्रादुर्भावो हीनबलवर्णेन्द्रियेषु लक्षण-
मायुषः क्षयस्य भवति । यच्चान्यदपि किञ्चिद्वर्णवैकृतमभूत-
पूर्वं सहसैवोत्पदेतानिमित्तमेव होयमानस्यातुरस्य तच्चा-
रिष्टमिति विद्यादिति वर्णाधिकारः ॥ ७ ॥

स्वराधिकारस्तु हंसक्रौञ्चनेमिदुन्दभिकलविष्णुकाककपोत-
भर्भरानूकाः प्रकृतिस्वरा भवन्ति । यांश्चापरानवेक्ष्यमाणान्
विद्यादनूकतोऽन्यथा वापि निर्दिश्यमानांस्तज्ज्ञैः । शुककल-
यहयस्ताव्यक्तगङ्गदत्तामदीनानुकौर्णाश्चातुराणां स्वरा वैका-
रिका भवन्ति । यांश्चापरानवेक्ष्यमाणानपि विद्यात् प्राग्वि-
कृतादद्वरोत्पन्नानिति प्रकृतिविकृतिस्वरा व्याख्याता भवन्ति ।
तत्र प्रकृतिवैकारिकाणां स्वराणामाश्रयिनिर्वृत्तिः स्वरानेकत्व-
मेकस्य चानेकत्वमप्रशस्तमिति स्वराधिकारः । इति वर्णस्वराधि-
कारौ यथावदुक्तौ सुमूर्षतां ज्ञानार्थमिति ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र ।

यस्य वैकारिकी वर्णः शरीर उपपद्यते ।
 अर्धे वा यदि वा कृत्स्ने निमित्तं न च नास्ति सः ॥
 नीलं वा यदि वा श्यामं ताम्रं वा यदि वारुणम् ।
 मुखार्धमन्यथा वर्णो मुखार्धेऽरिष्टमुच्यते ॥
 स्नेहो मुखार्धे सुव्यक्तो रौक्ष्यमर्धमुखे भृशम् ।
 म्लानिरर्धे तथा हर्मो मुखार्धे प्रेतलक्षणम् ॥
 तिलकाः पिप्पली व्यङ्गा राजयश्च पृथग्विधाः ।
 आतुरस्याशु जायन्ते मुखे प्राणान् मुमुक्षतः ॥
 पुष्पाणि नखदन्तेषु पङ्क्ति वा दन्तसंश्रितः ।
 चूर्णको वापि दन्तेषु लक्षणं तद् गतायुषः ॥
 शोष्ठयोः पादयोः पाण्योरक्ष्णोर्मूत्रपुरीषयोः ।
 नखेष्वपि च वैवर्ण्यमेतत् क्षीणबलेऽन्तकृत् ॥ ६ ॥
 यस्या नीलाबुभावोष्ठौ पक्वजाम्बवसन्निभौ ।
 मुमूर्षुरिति तं विद्याम्बरं धीरो गतायुषम् ॥
 एको वा यदि वानेको यस्य वैकारिकः स्वरः ।
 सहस्रोत्पद्यते जन्तोर्हीयमानस्य नास्ति सः ॥
 यच्चाप्यदपि किञ्चित् स्याद्वैकृतं स्वरवर्णयोः ।
 बलमांसविहीनस्य तत् सर्व्वं मरणोदयः ॥ १० ॥

तत्र श्लोकः ।

इति वर्णस्वराबुक्तौ लक्षणार्थं मुमूर्षताम् ।
 यस्तु सम्यग्विजानाति नायुर्ज्ञाने स मुह्यति ॥ ११ ॥
 रस्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृत इन्द्रियस्थाने
 पञ्चस्वरौयमिन्द्रियं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः पुष्पितकमिन्द्रियं व्याख्यासंग्राम इति च

स्माह मगवानात्रेयः ॥ १ ॥

पुष्पं यथा पूर्वरूपं फलसंग्रह भविष्यतः ।

तथा लिङ्गमरिष्टाख्यं पूर्वरूपं मरिष्यतः ॥

अप्येवन्तु भवेत् पुष्पं फलेनाननुबन्धि यत् ॥

फलञ्चापि भवेत् किञ्चिद् यस्या पुष्पं न पूर्वजम् ।

न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ।

मरणञ्चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम् ॥ २ ॥

मिथ्यादृष्टमरिष्टाभमनरिष्टमजानता ।

अरिष्टं वाप्यसम्बद्धमेतत् प्रज्ञापराधजम् ॥ ३ ॥

ज्ञानसम्बद्धं नार्थन्तु लिङ्गैर्मरणपूर्वजैः ।

पुष्पितानुपदेक्ष्यामी नरान् बहुविधान् बहून् ॥

नानापुष्पोपमो गन्धो यस्य भाति दिवानिशम् ।

पुष्पितस्य वनसैव नानाद्रुमलतावतः ॥

तमाहुः पुष्पितं धीरा नरं मरणलक्षणैः ।

स ना संवत्सरहेहं जहातीति विनिश्चयः ॥ ४ ॥

एवमेकैकशः पुष्पैर्यस्य गन्धः समो भवेत् ।

दृष्टैर्वा यदि वानिष्टैः स च पुष्पित उच्यते ॥

समासेनाशुभान् गन्धानेकत्वेनाथवा पुनः ।

आजिघ्रेद् यस्य गात्रेषु तं विद्यात् पुष्पितं भिषक् ॥ ५ ॥

आप्तु तान्ताप्तु ते क्राये यस्य गन्धः शुभाशुभाः ।

व्यत्यासेनानिमित्ताः सुग्राह्यः स च पुष्पित उच्यते ॥

तद्वयथा चन्दनं कुष्ठं तगरागुस्फणौ मधु ।
 माल्यं मूलपुरीषे वाठमृतानि कुण्ठपानि वा ॥
 ये चान्ये विविधात्मांसो गन्धा विविधयोनयः ।
 तेऽप्यनेनानुमानेन विज्ञेया विवृतिं गताः ॥
 इदञ्चाप्यतिदेशार्थं लक्षणं गन्धसंश्रयम् ।
 वक्ष्यामि यदभिज्ञाय भिषङ्गारणमादिशेत् ॥ ६ ॥
 विद्योनिर्विदुरो गन्धो यस्य गात्रेषु जायते ।
 द्रष्टो वा यदि वानिष्टो न स जीवति तां समाम् ॥ ७ ॥
 एतावद्गन्धविज्ञानं रसज्ञानमतः परम् ।
 आतुराणां शरीरेषु वक्ष्यामि विधिपूर्वकम् ॥ ८ ॥
 यो रसः प्रकृतिस्थानां नराणां देहसम्भवः ।
 स एषां चरमे काले विकारं भजते द्वयम् ॥
 कश्चिदेवास्त्वैरस्यमत्यर्थमुपपद्यते ।
 खादुत्वमपरश्चापि विपुलं भजते रसः ॥
 तमनेनानुमानेन विद्याद्विकृतिमागतम् ।
 मनुष्यो हि मनुष्यस्य कथं रसवाप्नुयात् ॥
 मक्षिकाश्चैव यूकाश्च दंशाश्च मशकैः सह ।
 विरसादपसर्पन्ति जन्तोः कायान्ममूर्धतः ॥
 अत्यर्थरसिकं कायं कालपङ्क्तस्य मक्षिकाः ।
 अपि स्नातानुलिप्तस्य भृशमायान्ति सर्व्वशः ॥ ९ ॥

तत्र श्लोकः ।

यान्येतानि मयोक्तानि लिङ्गानि रसगन्धयोः ।
 पुष्पितस्य नरसौतेतु फलं मरणमादिशेत् ॥ १० ॥
 एतन्निवेशकृते तन्मन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृत इन्द्रियस्थानी
 पुष्पितकमिन्द्रियं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातः परिमर्शनैयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवान्नात्रेयः ॥ १ ॥

वर्णे खरे च गन्धे च रसे चोक्तं पृथक् पृथक् ।

लिङ्गं सुर्मूर्षतां सन्धक् स्पर्शेष्वपि निबोधत ॥ २ ॥

स्पर्शप्राधान्येनातुरस्यायुषः प्रमाणावशेषं जिज्ञासुः प्रकृति-
स्थेन पाणिना केवलमस्य शरीरं स्पृशेत्, परिमर्शयेद्धान्येन ।
परिमृशता तु खल्वातुरशरीरमिमे भावास्तत्र तत्रावबोद्धव्या-
भवन्ति । तद्यथा—सततं स्पन्दमानानां शरीरदेशानां
स्तम्भः, नित्योष्णतां शीतभावः, मृद्वनां दारुणत्वम्, श्लक्ष्णानां
खरत्वम्, सतामसद्भावः, सत्वीनां संसंभ्रंश्च्यवनानि ।
मांसशोणितग्रोवीतभावः, दारुणत्वम्, खेदानुबन्धः स्तम्भी वा ।
यच्चान्यदपि किञ्चिद्दीदृशं विकृतमनिमित्तं स्यादिति लक्षणं
स्पृश्यानां भावानाम् ॥ ३ ॥

तद्व्यासतोऽनुव्याख्यास्यामः । तस्य चेत् परिमृश्यमानं
पृथक्त्वेन पादजङ्घोरुस्फिगुदर-पार्श्व-पृष्ठेषिकाभ्याणिवीवा-
ताल्मीषललाटं खिन्नं शीतं स्तम्भं दारुणं वीतमांसशोणितं
वा स्यात् परासुरयं पुरुषो न चिरात् कालं मरिष्यतीति
विद्यात् ॥ ४ ॥

तस्य चेत् परिमृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजानुवङ्गण-
गुदवृषणमेढ्रनाभ्यंस्तनमणिकहनुपर्शुकानासिकाकर्णाक्षिभू-
शङ्खादीनि स्रस्तानि व्यस्तानि चुपतानि स्थानेभ्यः स्तब्धानि सुप्तः
परासुरयं पुरुषा न चिरात् कालं मरिष्यतीति विद्यात् ॥ ५ ॥

तथाखीच्छासमन्यादन्तपक्ष्मचक्षुःकेशलोमोदरनखाङ्गुलीश्च
लक्षयेत् । तस्य चेदुच्छासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वो वा स्यात्
परासुरिति विद्यात् । तस्य चेन् मनो परिसृश्यमाने न स्पन्दे-
यातां परासुरिति विद्यात् । तस्य चेदन्ताः प्रकीर्णाः प्रवेता-
जातशर्कराः सुगः परासुरिति विद्यात् । तस्य चैत् पक्ष्माणि
जटाबद्धानि सुगः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेच्चक्षुषी प्रकृति-
हीने विकृतियुक्ते अतुष्टपिण्डिते अतिप्रविष्टे अतिजिह्वे अति-
विषमे अतिप्रसृते अतिविमुक्तबन्धने सततोन्मिषिते सततनिमि-
षिते निमेषोन्मेषातिप्रवृत्ते विभ्रान्तदृष्टिके विपरीतदृष्टिके
हीनदृष्टिके व्यस्तदृष्टिके नकुलान्धे कपोतान्धेऽलतावर्णे कृष्ण-
नीलपीतश्यावताम्वहरितहारिद्रशुक्लवैकारिकाणां वर्णानामन्य-
तमेनातिसंग्रुते वा स्यातां तदा परासुरिति विद्यात् ॥ ६ ॥

अथास्य केशलोमान्यायच्छेत् । तस्य चैत् केशलोमान्या-
यम्यमानानि प्रलुचेरन् न चेद्देदयेयुस्तं परासुरिति विद्यात् ।
तस्य चेदुदरे शिराः प्रकाशेरन् श्यावताम्वनीलहारिद्रशुक्ला वा
सुगः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेन्नखा वीतमांसशीणिताः
पक्वजाम्बववर्णाः सुगस्तं परासुरिति विद्यात् । अथास्याङ्गुली-
लक्षयेत् तस्य चेदङ्गुलय आयम्यमाना न स्फुटेयुस्तं परासुरिति
विद्यात् ॥ ७ ॥

भवति चात्र ।

एतान् स्पृश्यान् बहून् भावान् यः स्पृशन्नबुध्यते ।

आतुरे न स सम्मोहमायुर्ज्ञानस्य गच्छति ॥ ८ ॥ :

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृत इन्द्रियस्थाने परिमर्श-
नीयमिन्द्रियं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथात इन्द्रियानीकमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इन्द्रियाणि यथा जन्तोः परीक्षेत विशेषवित् ।

आयुःप्रमाणं जिज्ञासुभिषक् तन्त्रो निबोधत ॥

अनुमानात् परीक्षेत दर्शनादीनि तत्त्वतः ।

अद्वा हि वितथं ज्ञानमिन्द्रियाणामतीन्द्रियम् ॥

स्वस्थेभ्यो विवृतं यस्य ज्ञानमिन्द्रियसम्भवम् ।

अलक्ष्यतानिमित्तेन लक्षणं मरणस्य तत् ॥ २ ॥

इत्युक्तं लक्षणं सन्धगिन्द्रियेष्वशुभीदयम् ।

तदेवं तु पुनर्भूयो विस्तरेण निबोधत ॥ ३ ॥

घनौभूतमिवाकाशमाकाशमिव मेदिनीम् ।

विगीतमुभयन्त्वेतत् पश्यन् मरणमृच्छति ॥ ४ ॥

यस्य दर्शनमायाति मारुतोऽम्बरमोचरः ।

अग्निना याति वा दीप्तस्तथायुःक्षयमादिशेत् ॥ ५ ॥

जले सुविमले जालमजालावतते नरः ।

स्थिरे गच्छति वा दृष्ट्वा जीवितात् परिमुच्यते ॥ ६ ॥

जाग्रत् पश्यति यः प्रेतान् रक्षांसि विविधानि च ।

अन्यद्वाप्यहुतं किञ्चिज्जीवितात् परिमुच्यते ॥ ७ ॥

योऽग्निं प्रकृतिवर्णस्य नीलं पश्यति निष्प्रभम् ।

कृष्णं वा वदि वा शुक्लं निशां व्रजति सप्तमीम् ॥ ८ ॥

मरीचीनसतोऽमेघान् मेघान् वाप्यसतोऽम्बरे ।

विदुःप्रती वा विना मेघैर्यः पश्याति स न पश्याति ॥ ९ ॥

मृगमयीमिव यः पार्वी कृष्णाम्बरसमावृताम् ।

आदित्यमीक्षते शुद्धं चन्द्रं वा न स जीवति ॥ १० ॥

अपर्वणि यदा पश्येत् सूर्याचन्द्रमसोर्यहम् ।

अव्याधितो व्याधितो वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ११ ॥

नक्तं सूर्यमसच्चन्द्रमनग्नौ धूममुत्थितम् ।

अग्निं वा निष्प्रभं रात्रौ दृष्ट्वा मरणमृच्छति ॥ १२ ॥

प्रभावतः प्रभाहीनान्निष्प्रभान् ये प्रभावतः ।

नरा विलिङ्गान् पश्यान्ति भावान् प्राणान् जिह्वासवः ॥ १३ ॥

व्याकृतानि विवर्णानि विसंख्योपगतानि च ।

विनिर्मितानि पश्यान्ति रूपाण्ययुःक्षये नराः ॥ १४ ॥

यश्च पश्याद्यदृश्यान् वै दृश्यान् यश्च न पश्याति ।

हावर्ष्येतौ यथा प्रेतौ तथा क्षयौ विजानता ॥ १५ ॥

अशब्दस्य च यः श्रोता शब्दान् यश्च न बुध्यते ।

तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम् ॥ १६ ॥

संवत्तप्राङ्गुलिभिः कर्णौ ज्वालाशब्दं य आतुरः ।

न शृणोति गतासुं तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ १७ ॥

विपर्ययेण यो विद्याङ्गन्धानां साध्वसाधुताम् ।

न चैतान् सर्व्वशी विद्यात् तं विद्यादिगतायुधम् ॥ १८ ॥

यो रसान् न विजानाति न वा जानाति तत्त्वतः ।

मुखपाकादृते पक्वं तमाहुः कुशला नरम् ॥ १९ ॥

उष्णान् शीतान् खरान् श्लक्ष्णान् मृदूनपि च दाहणान् ।

स्पृष्ट्वा विद्यात् ततोऽन्यत्वं समूर्पुस्तेषु मन्यते ॥ २० ॥

अन्तरेण तपस्वीत्रं योगं वा विविपूर्वकम् ।

इन्द्रियैरधिकं पशान् पञ्चत्वमुपपद्यते ॥ २१ ॥

इन्द्रियाणामृते दृष्टेरिन्द्रियार्थान् न पशति ।

विपर्ययेण यो विद्यात् तं विद्याद् विगतायुषम् ॥ २२ ॥

खस्थाः प्रज्ञाविपर्य्यासैरिन्द्रियार्थेषु वैकृतम् ।

पशन्ति ये सुबहुशस्तेषां मरणमादिशेत् ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकः ।

एतदिन्द्रियविज्ञानं यः पशति यथातथं ।

मरणं जीवितञ्चैव स भिषग्ज्ञातुमर्हति ॥ २४ ॥

एतन्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृत, इन्द्रियस्थाने

इन्द्रियानीकं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

~~~~~

अथातः पूर्वरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम-इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

पूर्वरूपाणां साध्यानां विकाराणां पृथक् पृथक् ।

भिन्नाभिन्नानि वक्ष्यामी भिषजां ज्ञानवृद्धये ॥ २ ॥

पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया ।

यं विशन्ति विशतेग्रनं मृतुर्ज्वरपुरःसरः ॥ ३ ॥

अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् ।

विशन्तानेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम् ॥ ४ ॥

पूर्वरूपैकदेशांस्तु वक्ष्यामोऽन्यान् सुदासणान् ।
 ये रोगाननुबध्नन्ति मृतुग्रथैरेव बुध्यते ॥ ५ ॥
 बलञ्च हीयते यस्य प्रतिश्रायश्च वर्द्धते ।
 तस्य नारीप्रसक्तस्य शीघ्रोऽन्तायीपजायते ॥ ६ ॥
 श्वभिरुष्ट्रैः खरैर्वापि याति यो दक्षिणां दिशम् ।
 स्वप्ने यच्छ्माणमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति ॥ ७ ॥
 प्रेतैः सह पिवेन्मद्यं स्वप्ने यः कथ्यते शुना ।
 स घोरं ज्वरमासाद्य न जीवेन्न च सृज्यते * ॥ ८ ॥
 लाक्षारक्ताम्बराभं यः पश्यत्यम्बरमन्तिकात् ।
 स रक्तपित्तमासाद्य तेनैवान्त्राय नीयते ॥ ९ ॥
 रक्तस्रग्भक्तसर्वाङ्गी रक्तवासा मुहुर्हसन् ।
 यः स्वप्ने नीयते नार्थ्यं स रक्तं प्राप्य सौदति ॥ १० ॥
 शूलाटोपान्त्रकूजाश्च दौर्बल्यं चातिमात्रया ।
 नखादिषु च वैवर्णां गुल्मनान्तकरो ग्रहः ॥ ११ ॥
 लताकण्टकिनी यस्य दारुणा हृदि जायते ।
 स्वप्ने गुल्मस्तमन्त्राय क्रूरो विंशति मानवम् ॥ १२ ॥
 कायेऽल्पमपि संस्पृष्टं सुभृशं यस्य दीर्यते ।
 क्षतानि च न रोहन्ति कुष्ठैर्मृत्प्राहिर्नस्ति तम् ॥ १३ ॥
 नगस्याज्यवसिक्तस्य जुह्वतोऽग्निमनर्चिषम् ।
 पद्मानुग्ररसि जायन्ते स्वप्ने कुष्ठैर्मरिष्यतः ॥ १४ ॥
 स्नातानुलिप्तगात्रेऽपि धस्त्रिन् गृध्नन्ति माक्षिकाः ।
 स प्रमेहेण संस्पर्शं प्राप्य तेनैव हन्यते ॥ १५ ॥

* सुघोरं ज्वरमासाद्य स जीवमवसृज्यते इति पाठान्तरम् ।

स्नेहं बहुविधं स्वप्ने चण्डालैः सह यः प्रिवेत् ।
 बध्यते स प्रमेहेण स्पृशतेऽन्तायमानवः ॥ १६ ॥
 ध्यानायासौ तथोद्देगो मोहश्चास्थानसम्भवः ।
 अरतिर्बलहानिश्च मृत्युरन्मादपूर्वकः ॥ १७ ॥
 आहारद्वेषणं यस्य लुप्तचित्तमुदर्हितम् ।
 विद्याद् धीरो मुमूर्षुः तमुन्मादेनातिपातिना ॥ १८ ॥
 क्रोधनं वासबहुलं सकृत्प्रहसिताननम् ।
 मूर्च्छापिपासाबहुलं हन्तुग्रन्मादः शरीरिणम् ॥ १९ ॥
 नृत्यन् रक्षोगणैः सार्द्धं यः स्वप्नेऽन्मसि मज्जति ।
 स प्राप्य भृशमुन्मादं याति लोकमितः परम् ॥ २० ॥
 असत् तमः पशति यो यः शृणोत्यसतः स्वनान् ।
 बहून् बहुविधान् जायत् सोऽपस्सारिण बध्यते ॥ २१ ॥
 मत्तं नृत्यन्तमाविध्य प्रेतो हरति यं नरम् ।
 स्वप्ने हरति तं मृत्युरपस्सारपुरःसरः ॥ २२ ॥
 स्तब्धते प्रतिबुद्धस्य हनूं मनेन तथाक्षिणौ ।
 यस्य तं बहिरायामो गृहीत्वा हन्तृसंशयम् ॥ २३ ॥
 शङ्कुलीर्वाप्यपूपान् वा स्वप्ने खादति यो नरः ।
 स चेत् प्रच्छर्दयेत् तादृक् प्रतिबुद्धो न जीवति ॥ २४ ॥
 एतानि पूर्वरूपाणि यः सन्धगवबुध्यते ।
 स एषामनुबन्धञ्च फलञ्च ज्ञातुमर्हति ॥ २५ ॥
 य इमांश्चापरान् स्वप्नान् दासणानुपलक्षयेत् ।
 व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ २६ ॥
 यस्मिन्माङ्गे जायन्ते वंशगुल्मलतादयः ।

वयांसि च विलीयन्ते स्वप्ने मौण्डामियाच्च यः ॥
 गृध्रोऽलूकश्चकाकादैर्यः स्वप्ने यः परिवार्यते ।
 रक्षः प्रेतपिशाचस्त्रीचण्डालद्रविताम्बकैः ॥
 वंशवेन्नलतापाशदणकगटकसङ्कटे ।
 प्रमुह्यति च यः स्वप्ने यो गच्छन् प्रपतत्यपि ॥
 भूमौ पांशूपधानायां वल्मीके वायु भस्मानि ।
 श्लथानायतने श्वभे स्वप्ने यः प्रपतत्यपि ॥
 कलुषेऽन्मसि पङ्के वा कूपे वा तमसावृते ।
 स्वप्ने मज्जति शीघ्रेण स्रोतसा नीयते च यः ॥
 अहिपानं तथाभ्यङ्गः प्रच्छर्दनविरेचने ।
 हिरण्यलाभः कलहः स्वप्ने बन्धपराजयौ ॥
 उपानदुग्रगनाशश्च प्रपातः पदचर्मणोः ।
 हर्षः स्वप्ने प्रकुपितैः पितृभिश्चापि भर्तृसनम् ॥
 चन्द्रतारार्कनक्षत्रदेवतादीपश्चक्षुषाम् ।
 पतनं वा विनाशो वा स्वप्ने भेदो नगस्य वा ॥
 रक्तपुष्पं वनं भूमिं पापकर्म्मालयं चिताम् ।
 गुहान्धकारसम्बाधं स्वप्ने यः प्रविशत्यपि ॥
 रक्तमाली हसन् चैर्दिग्वासा दक्षिणां दिशम् ।
 दारुणामटवीं स्वप्ने कपियुक्तः प्रयाति वा ॥
 कषायिणामंसौन्धानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।
 कृष्णानां रक्तनेत्राणां स्वप्ने नेच्छन्ति दर्शनम् ॥ २७ ॥
 कृष्णा पापाद्यानाचारा दीर्घकेशनखस्तनौ ।
 विरागमात्यवसना स्वप्ने कालनिशा मता ॥ २८ ॥

इत्येते दारुणाः स्वप्ना रोगौ यैर्याति पञ्चताम् ।

अरोगः संशयं गत्वा कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ ३१ ॥

मनोबहानां पूर्णत्वाद्दोषैरतिबलैस्त्रिभिः ।

स्रोतसां दारुणान् स्वप्नान् काञ्चे पश्याति दारुणे ॥ ३२ ॥

नातिप्रसुप्तः पुरुषः सफलानफलांस्तथा ।

इन्द्रियेण मनसा स्वप्नान् पश्यात्यनेकधा ॥ ३३ ॥

दृष्टं श्रुतानुभूतञ्च प्रार्थितं कल्पितं तथा ।

भाविकं दोषजञ्चैव स्वप्नं सप्तविधं विदुः ॥ ३४ ॥

तत्र पञ्चविधं पूर्वमफलं भिषगादिशेत् ।

द्विवास्वप्नमतिह्रस्वमतिदीर्घञ्च बुद्धिमान् ॥ ३५ ॥

दृष्टः प्रथमरात्रे यः स्वप्नः सोऽल्पबली भवेत् ।

न स्वपिद् यः पुनर्दृष्ट्वा स सदाः त्यागमहाफलः ॥ ३६ ॥

अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।

पश्यात् सौम्यं शुभाकारं तस्य विद्याच्छुभं फलम् ॥ ३७ ॥

तत्र श्लोकः ।

पूर्वरूपाणामथ स्वप्नान् य इमान् वेत्ति दारुणान् ।

न स मोहादसाध्येषु कर्माणिारभते भिषकः ॥ ३८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृत इन्द्रियस्थाने .

‘पूर्वरूपीयमिन्द्रियं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

एकोऽध्यायः ।

अथातः कतमानि शरीरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कतमानि शरीराणि व्याधिमन्ति महामुने ।

यानि वैद्यः परिहरेद् येषु कर्म न सिध्यति ॥

इत्यात्रेयोऽग्निवेशेन प्रश्नं पृष्टः पुनर्व्वसुः ।

आचक्षते यथा तस्मै भगवांस्तन्निबोधत ॥ २ ॥

यस्य वै भाषमाणस्य रुजतूङ्गसुरो भृशम् ।

अन्नं वा च्यवतेऽपक्वं स्थितं वापि न जीर्य्यति ॥

बलञ्च हीयते शीघ्रं दृष्ट्वा चातिप्रवर्द्धते ।

जायते हृदि शूलञ्च तं भिषक् परिवर्ज्जयेत् ॥ ३ ॥

हिक्का गम्भीरजा यस्य शोणितञ्चातिसार्य्यते ।

न तस्मै भेषजं दद्यात् स्मरन्नात्रेयशासनम् ॥ ४ ॥

आनाहश्चातिसारश्च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।

व्याधितं विशतो रोगौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ५ ॥

आनाहश्चातिदृष्ट्वा च कर्षितं यमुभौ भृशम् ।

विशतो विजहत्येनं प्राणा नातिचिरान्नरम् ॥ ६ ॥

ज्वरः पौष्वाहिणको यस्य शुष्ककासश्च दारुणः ।

बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ७ ॥

ज्वरो यस्यापराह्णेतु श्लेष्मकासश्च दारुणः ।

बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ८ ॥

यस्य मूत्रं पुरीषञ्च यधितं सम्प्रवर्तते ।

निरुपगमो जठरिणः प्रवसतो न स जीवति ॥ ९ ॥
 प्रत्ययथुर्यस्य कुक्षिस्थो हस्तपादं विसर्पति ।
 ज्ञातिसंघं स संक्लेश तेन रोगेण हन्यते ॥ १० ॥
 प्रत्ययथुर्यस्य पादस्थस्तथा स्रस्तेऽपि पिण्डके ।
 सौदतश्चापुगमे जंघे तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥
 शूनहस्तं शूनपादं शूनगुह्योदरं नरम् ।
 हीनवर्णबलाहारमौषधैर्नोपपादयेत् ॥ १२ ॥
 उरोयुक्तो बहुश्लेष्मा नीलः पीतः सलोहितः ।
 सततं च्यवते यस्य दूरात् तं परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शुष्ककासज्वरार्दितः ।
 क्षीणमांसो नरो दूराद् वज्जरो वैदेन जानता ॥ १४ ॥
 त्वयः प्रकुपिता यस्य दोषाः कोष्ठेऽभिलक्षिताः ।
 कृशस्य बलहीनस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ १५ ॥
 ज्वरातिसारौ शोफान्ते प्रत्ययथुर्वा तयोः क्षये ।
 दुर्बलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय जायते ॥ १६ ॥
 पाण्डुरश्च कृशोऽत्यर्थं तृष्णायातिपरिप्लुतः ।
 उन्मरी कुपितोऽङ्कासः प्रत्याख्ये यो विजानता ॥ १६ ॥
 हनुमन्त्याग्रहस्तृष्णा बलहासोऽतिमात्रया ।
 प्राणाश्चीरसि वर्तन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १७ ॥
 व्यायच्छते ताम्यति च शर्म किञ्चिन्न विन्दति ।
 क्षीणमांसं बलाहारो सुमूर्धुरचिरान्नरः ॥ १८ ॥
 विरुद्धयोनयो यस्य विरुद्धोपक्रमा भृशम् ।
 जायन्ते दारुणा रोगाः शीघ्रं शीघ्रं स हन्यते ॥ १९ ॥

बलं विज्ञानमारोग्यं ग्रहणी मांसशोणितम् ।

एतानि यस्य ह्रीयन्ते क्षिप्रं क्षिप्रं स ह्रीयते ॥ २० ॥

विकारा यस्य वर्धन्ते प्रकृतिः परिह्रीयते ।

सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकः ।

दुर्त्येतानि शरीराणि व्याधिमन्ति विवर्जयेत् ।

न ह्येषु धीराः पशन्ति सिद्धिं काञ्चिदुपक्रमात् ॥ २२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृत इन्द्रियस्थाने

कतमानिशरीरीयमिन्द्रियं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः पद्मरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

दृष्ट्यां यस्य विजानीयात् पद्मरूपां कुमारिकाम् ।

प्रतिच्छायामयीमक्ष्णोर्नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ २ ॥

ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।

अङ्गेषु विकृता यस्य छाया प्रेतस्तथाविधः ॥ ३ ॥

क्षिप्त्वा क्षिद्राकुला छाया हीना वाप्यधिकापि वा ।

नष्टा तन्वी द्विधा क्षिप्त्वा विशिरा विकृता च या ॥

एताश्चान्याश्च याः काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिताः ।

सर्वा सुमूर्षतां ज्ञेया न चेक्ष्यन्निमित्तजाः ॥ ४ ॥

संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
 छाया विवर्तते यस्य स्वस्थोऽपि प्रेत एव सः ॥ ५ ॥
 संस्थानमाकृतिर्ज्ञेया सुषमा विषमा च या ।
 मध्यमल्पं महच्चोक्तं प्रमाणं विविधं नृणाम् ॥
 प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादर्शातपादिषु ।
 छाया या सा प्रतिच्छाया या च वर्णप्रभाश्रया ॥ ६ ॥
 खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
 नाभसी निर्मला नीला सस्नेहा सप्रमेव च ॥
 रुक्षा श्यावाश्रया या तु वायवी सा हतप्रभा ।
 विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥
 शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा चान्मसी शुभा ।
 स्थिरा स्निग्धायता स्रग्धरा श्यामा प्रेता च पार्थिवी ॥ ७ ॥
 वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः सुरः शुभोदयाः ।
 वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ ८ ॥
 स्यात् तैजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
 रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुरासिता ॥
 तासां याः सुरर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विपुलाश्च याः ।
 ताः शुभा रुक्मलिनाः संक्लिष्टाश्चाशुभोदयाः ॥ ९ ॥
 वर्णमाक्रामति छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ।
 आसन्ना लक्ष्यते छाया विकृष्टा भाः प्रकाशते ॥ १० ॥
 नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिद्भवन्ति तु ।
 नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायाः प्रभाश्रयाः ॥ ११ ॥
 कामलाक्ष्णोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमासता ।

सन्वासश्चोष्णता चाङ्गे यस्य तं परिवर्ज्ययेत् ॥ १२ ॥

उत्थाप्यमानः शयनात् प्रमोहं याति यो नरः ।

मुहुर्मुहुर्न सप्ताहं स जीवति विकत्यनः ॥ १३ ॥

संसृष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः ।

व्यापन्ना ग्रहणीप्रायाः सोऽर्द्धमासं न जीवति ॥ १४ ॥

उपरुद्धस्य योगेन कर्षितस्याल्पमश्नतः ।

बहुमूत्रपुरीषं स्याद् यस्य तं परिवर्ज्ययेत् ॥ १५ ॥

दुर्बलो बहु भुङ्क्ते यः प्राग्भुक्तादन्नमातुरः ।

अल्पमूत्रपुरीषश्च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ १६ ॥

वर्द्धिष्णु गुणसम्पन्नमन्नमश्नाति यो नरः ।

प्रश्वस्य बलवर्णाभ्यां ह्रीयते न स जीवति ॥ १७ ॥

प्रकूजति प्रश्वसिति शिथिलञ्चातिसार्यते ।

बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ १८ ॥

ऋश्वञ्च यः प्रश्वसिति व्याबिडं स्पन्दते च यः ।

मृतमेव तमात्रेयो व्याचचक्षे पुनर्व्वसुः ॥ १९ ॥

उर्ध्वञ्च येः प्रश्वसिति श्लेष्मणा चाभिभूयते ।

हीनवर्णबलाहारो नरो वा न स जीवति ॥ २० ॥

ऊर्ध्वाये नयने यस्य यस्यानारतकम्पने ।

बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २१ ॥

यस्य गण्डावुपचितौ ज्वरकासौ च दारुणौ ।

शूलौ प्रवेष्टि चाप्यन्नं तस्मिन् कर्म न सिध्यति ॥ २२ ॥

व्यासृत्तमुखनिहस्य भ्रूवौ यस्य च विचुरते ।

कण्ठकैश्चाचिता जिह्वा यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २३ ॥

शेषश्चात्यर्थमुत्सिक्तं निःसृतौ वृषणौ भृशम् ।
 अतश्चैव विपर्यासो विकृत्या प्रेतलक्षणम् ॥ २४ ॥
 निचितं यद्य मांसन्तु त्वगस्थिचैव दृश्यते ।
 क्षीणस्थानूनातस्तस्य मांसमायुः परं भवेत् ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकः ।

इदं लिङ्गमरिष्टाख्यमनेकमभिजज्ञिवान् ।
 आयुर्वेदविदित्याख्यां लभते कुशलो नरः ॥ २६ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे ऋक्प्रतिसंस्कृत इन्द्रियस्थाने
 पञ्चरूपीयमिन्द्रियं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

—८७७—

अथातोऽवाक्शिरसौयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानाद्येयः ॥ १ ॥
 अवाक्शिरा वा जिह्वा वा यद्य वा विशिरा भवेत् ।
 जन्तो रूपप्रतिष्ठाया नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ २ ॥
 जटीभूतानि पद्माणि दृष्टिश्चापि न गृह्यते ।
 यस्य जन्तोर्न तं धीरो भेषजेनोपपादयेत् ॥ ३ ॥
 यस्य शूनानि वर्तमानि न समायान्ति शुष्यतः ।
 चक्षुषी चोपदह्येते यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ४ ॥
 भ्रुवोर्वा यदि वा मूर्ध्नि सौमन्तावर्त्तकान् बहून् ।
 अपूर्व्वानकृतान् व्यक्तान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ ५ ॥

बाहमेतेन जीवन्ति लक्षणेनातुरा नराः ।
 अरोगाणां पुनस्त्वैतत् षड्रात्रं परमुच्यते ॥ ६ ॥
 आयन्थोत्पाटितान् केशान् यो नरो नावबुध्यते ।
 अनातुरो वा रोगी वा षड्रात्रं नातिवर्त्तते ॥ ७ ॥
 यस्य केशा निरभ्यङ्गा दृश्यन्तेऽभ्यक्तमन्त्रिभाः ।
 उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ८ ॥
 ग्लायतो नासिकावंशः पृथुत्वं यस्य गच्छति ।
 अशूनः शूनसङ्काशः प्रत्याख्येयः स जानता ॥ ९ ॥
 अत्यथ विवृता यस्य यस्य चात्यर्थसंवृता ।
 जिह्वा वा परिशुष्का वा नासिका न स जीवति ॥ १० ॥
 मुखं शब्दश्रवावोष्ठौ शुक्लश्यावातिलोहितौ ।
 विकृतौ यस्य वा नीलौ न स रोगाद्विमुच्यते ॥ ११ ॥
 अस्थिश्चेता द्विजा यस्य पुष्पिताः पङ्कसंवृताः ।
 विकट्या न स रोगांस्तु विहायारोग्यमश्नुते ॥ १२ ॥
 स्तब्धा निश्चेतना गुर्वी कण्ठकोपचिता भृशम् ।
 श्यावा-शुष्काथवा शूना प्रेतजिह्वा विसर्पिणी ॥ १३ ॥
 दीर्घमुच्छस्य यो ह्रस्वं नरो निःश्वस्य ताम्यति ।
 उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥
 हस्तौ पादौ च मन्ये च तालु चैवातिशीतलम् ।
 भवत्यायुःक्षये क्रूरमथवापि भवेन् मृदु ॥ १५ ॥
 घट्टयन् जानुना जानु पादाबुद्धम्य पातयन् ।
 योऽपास्यति मुहुर्वक्रमातुरो न स जीवति ॥ १६ ॥
 दन्तैश्चिन्दन् नखायाणि नखैश्चिन्दन् शिरोरुहान् ।

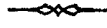
काष्ठेन भूमिं विलिखन् न रोगात् परिसुच्यते ॥ १७ ॥
 दन्तान् खादति यो जायदसाम्ना विरुदन् हसन् ।
 विजानाति न चेद् दुःखं न स रोगाद् विमुच्यते ॥ १८ ॥
 मुहुर्हंसन् मुहुः क्षुडन् शय्यां प्रादेन हन्ति यः ।
 उच्चैश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ॥ १९ ॥
 यैर्विन्दति पुरा भावैः समेतैः परमां रतिम् ।
 तैरेव रममाणस्य ग्लान्तिर्मरणमादिशेत् ॥ २० ॥
 न विभर्त्ति शिरोऽप्येवं पृष्ठं वा भारमात्मनः ।
 न हनू पिण्डमाख्यस्थमातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २१ ॥
 सहसा ज्वरसन्तापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः ।
 विस्मेषणञ्च सन्धीनां मुमूर्षोऽपजायते ॥ २२ ॥
 गोसर्गे वदनाद् यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ।
 लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ २३ ॥
 नोपैति कण्ठमाहारो जिह्वा कण्ठमुपैति च ।
 आयुष्यन्तंगते जन्तोर्बलञ्च परिहीयते ॥ २४ ॥
 शिरो विक्षिपते कटच्छान् मुञ्चयित्वा प्रपाणिकौ ।
 ललाटप्रसृतस्वेदौ मुमूर्षुः श्लथबन्धनः ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकः ।

इमानि लिङ्गानि नरेषु बुद्धिमान्
 विभावयेतावहितो मुहुर्मुहुः ।
 क्षणेन भूत्वा ह्यपयान्ति कानिचिन्
 न चाफलं लिङ्गमिहास्ति किञ्चन ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृत इन्द्रियस्थाने
 अवाक्शिरसीयमिन्द्रियं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो यस्यशरावीयमिन्द्रियं व्याख्यासंग्राम-

इति ह स्माहं भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

यस्य शरावे परिध्वस्ते हरिते चापि दर्शने ।

आपन्नो व्याधिरन्ताय ज्ञेयस्तस्य विजानता ॥ २ ॥

निःसंज्ञः परिशुष्कास्यः संबिद्धो व्याधिभिश्च यः ।

उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ३ ॥

हरिताश्च शिरा यस्य लोमकूपाश्च संवृताः ।

सीटस्त्राभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥ ४ ॥ "

शरीरान्ताश्च शोभन्ते शरीरञ्चोपशुष्यति ।

बलञ्च हीयते यस्य राजयक्ष्मा हिनस्ति तम् ॥ ५ ॥

अंसाभितापो हिक्का च दर्शनं शोणितस्य च ।

आनाहः पार्श्वशूलञ्च भवत्यन्ताय शोषिणः ॥ ६ ॥

वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठौ रक्तौ तथोदरी ।

गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मौ च यो नरः ॥

अचिकित्स्य भवन्त्येते बलमांसक्षये सति ।

मन्देष्वपि विकारेषु तान् भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ७ ॥

विरेचनहतानाहो यस्तृष्णानुगतो नरः ।

विरिक्तः पुनराध्माति यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ८ ॥

पेयं पातुं न शक्नोति शुष्कत्वादास्यकण्ठयोः ।

उरसश्च विषमत्वाद् यो नरो न स जीवति ॥ ९ ॥

स्वरस्य दुर्व्वलीभावः हानिञ्च बलवर्णयोः ।

रोगवृद्धिमयुक्ता च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ १० ॥

जङ्घं श्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवक्ष्णम् ।

शर्मन् चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥

अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ।

श्रोतारञ्चाप्यशब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १२ ॥

यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।

संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥

अथ चेज्ज्ञातयस्तस्य याचेरन् प्रणिपाततः ।

रसेनाद्यादिति ब्रूयान्नास्मै दद्याद्विशोभनम् ॥

मासेन चेन्न दृशेत् विशेषस्तस्य शोभनः ।

रसैश्चान्यैर्बहुविधैर्दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १३ ॥

निष्ठूरतञ्च पुरीषञ्च रेतश्चान्मसि मज्जति ।

यस्य तस्यायुषः प्राप्तमन्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १४ ॥

निष्ठूरते यस्य दृशन्ते वर्णा बहुविधाः पृथक् ।

तच्च सौदेत् पयः प्राप्य न स जीवितुमर्हति ॥ १५ ॥

पित्तमुष्मानुगं यस्य शङ्को प्राप्य विशुष्यति ।

स रोगः शङ्को नाम विरात्रादन्ति मानवम् ॥ १६ ॥

सर्पेण सधिरं यस्य मुहुराख्यात् प्रसिच्यते ।

शूलैश्च तुद्यते कुक्षिः प्रत्याख्येयः स तादृशः ॥ १७ ॥

बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ।

यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षान् न स जीवति ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकी ।

विज्ञानानि मनुष्याणां मरणे प्रतुष्टपस्थिते ।

भवन्तोऽतानि सम्पशेदन्यानेष्वविधानि च ॥
 तानि सर्वाणि लक्ष्यन्ते न तु सर्वाणि मानवम् ।
 विशन्ति विनशिष्यन्तं तस्माद्बोध्यानि सर्व्वशः ॥ १८ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृत इन्द्रियस्थाने
 यस्वश्लाघीयमिन्द्रियं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सदोमरणीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सद्यस्तिष्ठतः प्राणान् लक्षणानि पृथक् पृथक् ।
 अग्निवेश प्रवक्ष्यामि संस्पृष्टो येन जीवति ॥ २ ॥
 वाताष्ठीला सुसंघृता तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ।
 दृष्ण्याभिपरीतस्य सदो मुष्णाति जीवितम् ॥ ३ ॥
 पिण्डके शिथिलीकृत्य जिह्वीकृत्य च नासिकाम् ।
 वायुः शरीरे विचरन् सदो मुष्णाति जीवितम् ॥ ४ ॥
 भ्रुवौ यस्य चुरते स्थानादन्तर्द्दाहश्च दारुणः ।
 तस्य हिक्काकरो रोगः सदो मुष्णाति जीवितम् ॥ ५ ॥
 क्षीणशोणितमांसस्य वायुरूढ्वगतिश्चरन् ।
 उभे मन्ये समे यस्य सदो मुष्णाति जीवितम् ॥ ६ ॥
 अन्तरेण गुदं गच्छन् नाभिञ्च सहस्रानिलः ।
 कृशस्य वंक्षणी गृह्यन् सदो मुष्णाति जीवितम् ॥ ७ ॥

वितत्य पशुकायाणि गृहीत्वोरञ्च मारुतः ।
 स्तिमितस्रायताक्षस्य सदो मुष्णाति जीवितम् ॥ ८ ॥
 हृदयञ्च गुदे चीमे गृहीत्वा मारुतो बली ।
 दुर्बलस्य विशेषेण सदो मुष्णाति जीवितम् ॥ ९ ॥
 वंशणौ च गुदे चीमे गृहीत्वा मारुतो बली ।
 श्वासं सञ्जनयन् जन्तोः सदो मुष्णाति जीवितम् ॥ १० ॥
 नाभिं वस्तिशिरो मूत्रं पुरीषञ्चापि मारुतः ।
 विषम्य जनयन् शूलं सदो मुष्णाति जीवितम् ॥ ११ ॥
 भिदेरते वंशणौ यस्य वातशूलैः समन्ततः ।
 भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सदो प्राणान् जहाति सः ॥ १२ ॥
 आप्नुतं मारुतेनेह शरीरं यस्य केवलम् ।
 भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सदो प्राणान् जहाति सः ॥ १३ ॥
 शरीरं शोफितं यस्य वातशोफेन देहिनः ।
 भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सदो जह्यात् स जीवितम् ॥ १४ ॥
 पक्वाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका ।
 तृष्णा गुदयहस्योयः सदो प्राणान् जहाति सः ॥ १५ ॥
 पक्वाशयमधिष्ठाय हत्वा संज्ञाञ्च मारुतः ।
 कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा सदो हरति जीवितम् ॥ १६ ॥
 दन्ताः कर्दमदिग्धाभा मुखं चूर्णकसंयुतम् ।
 शिप्रायन्ते च गात्राणि लिङ्गं सदो मरिष्यतः ॥ १७ ॥
 तृष्णाश्वासशिरोरोगमोहदौर्बल्यकूजनैः ।
 स्पृष्टः प्राणान् जहात्यांशु शक्नुद्देन चातुरः ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकः ।

एतानि खलु लिङ्गानि यः सम्यगवबुध्यते ।
 स जीवितञ्च मर्त्तानां मरणञ्चापि बुध्यते ॥ १६ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृत इन्द्रियस्थाने
 सद्योमरणीयमिन्द्रियं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातोऽनुज्योतीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम इति ह
 स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अनुज्योतिरनेकाग्रो दुःखाग्रो दुर्मनाः सदा ।
 रतिं न लभते गन्ता परलोकं समान्तरे ॥ २ ॥
 बलिं बलिभुजो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।
 लोकान्तरगतः पिण्डं भुङ्क्ते संवत्सरेण सः ॥ ३ ॥
 सप्तर्षीणं समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।
 संवत्सरान्ते जन्तुः स सम्पश्यति महत् तमः ॥ ४ ॥
 विवृत्त्यां विनिमित्तं यः शोभांमुपचयं धनम् ।
 प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं समान्तं तस्य जीवितम् ॥ ५ ॥
 भक्तिः शीलं स्मृतिस्तरागो बुद्धिर्वलमहेतुकम् ।
 षडेतानि निवर्त्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ६ ॥
 धमनीनामपूर्वाणां जालमत्यर्थशोभनम् ।
 ललाटे दृश्यते यस्य षण्मासान् न स जीवति ॥ ७ ॥

लेखाभिश्चन्द्रवक्राभिर्ललाटमुपचैयते ।

यस्य तस्यायुषः षड्भिर्मासैरन्तं समादिशेत् ॥ ८ ॥

शरीरकम्पः संमोहो गतिर्वचनंमेव च ।

मत्तसेवोपलज्यन्ते यस्य मासं न जीवति ॥ ९ ॥

रेतोमूत्रपुरीषाणि यस्य मज्जन्ति चाम्भसि ।

स मासात् खजनद्वेष्टा मृत्युवारिणि मज्जति ॥ १० ॥

हस्तपादं मुखञ्चोभे विशेषाद् यस्य शुष्यतः ।

शूयेते वा विना देहात् स च मासाद्भिनश्यति ॥ ११ ॥

ललाटे वस्तिशीर्षे वा नीला यस्य प्रकाशते ।

राजो बालेन्दुकुटिला न स जीवितुमर्हति ॥ १२ ॥

प्रवालगुटिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ।

उत्पट्ट्याशु विलीयन्ते नचिरात् स विनश्यति ॥ १३ ॥

ग्रीवामर्द्दो न बलवान् जिह्वाश्लययुरेव च ।

ब्रध्नाखगलपाकश्च यस्य पक्वं तमादिशेत् ॥ १४ ॥

संभ्रमोऽतिप्रलापोऽतिपर्व्वभेदश्च दारुणः ।

कालपाशपरैतस्य त्वमेतत् प्रवर्त्तते ॥ १५ ॥

प्रमुह्य लुञ्चयेत् केशान् परान् गृह्णात्यतीव च ।

नरः स्वस्थवदाहारवचनः कालचोदितः ॥ १६ ॥

समीपे चक्षुषोः कृत्वा मृगयेताङ्गुलीकरम् ।

स्मरतेऽपि च कालांश्च ऊर्द्धाक्षोऽनिमिषेक्षणः ॥

शयनादासनादङ्गात् काष्ठात् कुड्यादथापि च ।

असन्मृगयते किञ्चित् स मुह्यन् कालचोदितः ॥ १७ ॥

अहास्यहासौ संमुह्यन् यो लेढि दशनच्छदौ ।

श्रीतपादकरोच्छ्वासो यो नरो न स जीवति ॥ १८ ॥

आश्लयंस्तं समीपस्थं स्वजनं जनमेव वा ।

महामोहावृतमनाः पश्यन्नपि न पशति ॥ १९ ॥

अयोगमतियोगं वा शरीरे मतिमान् भिषक् ।

खादीनां युगपद्दृष्ट्वा भेषजं नावचारयेत् ॥ २० ॥

अतिप्रवृद्धा दोषाणां मनसश्च बलक्षयात् ।

वासमुत्सृजति क्षिप्रं शरीरी देहसंज्ञकम् ॥ २१ ॥

वर्णस्वरावग्निवलं वागिन्द्रियमनोबलम् ।

हीयतेऽमुक्षये निद्रा नित्या भवति वा नवा ॥ २२ ॥

भिषग्भेषजपानान्नगुरुभित्तिषश्च ये ।

वशगाः सर्व्व एवैते बोद्धव्याः समवर्त्तिनः ॥

एतेषु रोगः क्रमते भेषजं प्रतिहन्यते ।

नैषामन्धानि भुञ्जीत न चोदकमपि स्पृशेत् ॥ २३ ॥

पादाः समेताश्चत्वारः सम्पन्नाः साधकैर्गुणैः ।

व्यर्था गतायुषो द्रव्याद् विना नास्ति गुणोदयः ॥ २४ ॥

परीक्ष्यमायुर्भिषजा नौरुजज्ञातुरस्य च ।

आयुर्वर्द्धफलं कृत्स्नमायुर्देह्यनुवर्त्तते ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकः ।

क्रियापथमतिक्रान्ताः केवलं देहमाप्नुताः ।

दोषा यत् कुर्व्वते चिह्नं तदरिष्टं निरुच्यते ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशकते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृत इन्द्रियस्थाने

अनुव्योतीयमिन्द्रियं नाममैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो गोमयचूर्णीयमिन्द्रियं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि जायते ।

सस्त्रेहे भग्नते चैव मासान्तं तस्य जीवितम् ॥ २ ॥

निर्वर्षन्निव यः पादौ चुरतांसः परिधावति ।

विकृत्या न स लोकेऽस्तिंश्चिरं वसति मानवः ॥ ३ ॥

यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यतुरो, मृगम् ।

आर्द्रेषु सर्व्वगात्रेषु सोऽर्द्धमासं न जीवति ॥ ४ ॥

यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः सम्पादयितुमौषधम् ।

यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ५ ॥

विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावचारितम् ।

न सिध्यत्यौषधं यस्या नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ६ ॥

आहारमपि भुञ्जानो भिषजा सूपकल्पितम् ।

यः फलं तस्य नाप्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ७ ॥

द्वृताधिकारे वक्ष्यन्ते लक्षणानि सुमूर्षताम् ।

यानि दृष्ट्वा भिषक् प्राज्ञः प्रत्याख्यायादसंशयम् ॥ ८ ॥

सुक्तकेशेऽथवा नग्रे रुदत्यप्रयतेऽथवा ।

भिषगभ्यागतं दृष्ट्वा द्वृतं मरणमादिशेत् ॥

सुप्ते भिषजि ये द्वृताश्छिन्दत्यपि च भिन्दति ।

आंगच्छन्ति भिषक् तेषां न भर्त्तारमनुव्रजेत् ॥ ९ ॥

जुह्वत्यग्निं तथा पिण्डान् पितृभ्यो निर्व्वपत्यपि ।

वैदेह दूता य आयान्ति ते घ्नन्ति प्रजिघांसवः ॥ १० ॥
 कथयत्यप्रशस्तानि चिन्तयत्यथवा पुनः ।
 वैदेह दूता मनुष्याणामागच्छन्ति सुमूर्षताम् ॥ ११ ॥
 मृतदग्धविनष्टानि भजति व्याहरत्यपि ।
 अप्रशस्तानि चान्यानि वैद्ये दूता सुमूर्षताम् ॥ १२ ॥
 विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ।
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १३ ॥
 दीनभौतद्रुतवस्तमलिनानसर्तौ स्त्रियम् ।
 वीन् व्याकृतौश्च पण्डांश्च दूतान् विद्यान् सुमूर्षताम् ॥ १४ ॥
 अङ्गव्यसनिनं दूतं लिङ्गिनं व्याधितं तथा ।
 संप्रेक्ष्य चोपकर्माणं न वैद्यो गन्तुमर्हति ॥ १५ ॥
 आतुरार्थमनुप्राप्तं खरोष्ट्ररथवाहनम् ।
 दूतं दृष्ट्वा भिषग्विद्यादातुरस्य पराभवम् ॥ १६ ॥
 पक्षालबुषमांसास्थिकेशलोमनखदिजान् ।
 मार्जनीसूपैः सुषलानुपानञ्च विचुराते ॥
 तृणकाष्ठतुषाङ्गारं स्पृशन्तो लोष्ट्रमश्नन् च ।
 तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरन्ति सुमूर्षताम् ॥ १७ ॥
 यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरमंश्रयम् ।
 पश्यन्निमित्तमशुभं तच्च नातुव्रजेद्भिषक् ॥ १८ ॥
 तथा व्यसनिनं प्रेतं प्रेतालङ्कारमेव वा ।
 भिन्नं दग्धं विनष्टं वा तदादीनि वचांसि वा ॥
 रसो वा कटुकस्त्रीव्रो गन्धो वा कौण्ठपो महान् ।
 स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यदान्यदशुभं भवेत् ॥

तत्पूर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।
 दूतानां व्याहृतं श्रुत्वा धीरो मरणमादिशेत् ॥ १९ ॥
 इति दूताधिकारोऽयमुक्तः कृतस्त्रो मुमूर्षताम् ।
 पथ्यातुरकुलानाञ्च वक्ष्याम्यौतृप्रातिकं पुनः ॥ २० ॥
 अवक्षुतं तथोतृकुष्टं खलनं पतनं तथा ।
 आक्रोशः संप्रहारो वा प्रतिषेधो विगर्हणम् ॥
 वस्त्रोष्णीषोत्तरासङ्गच्छत्रोपानद्रुगाश्रयम् ।
 पतनं दर्शनं वापि मृतं व्यवसितं तथा ॥
 चैत्यध्वजपताकानां पूर्णानां पतनानि च ।
 हतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भस्मपांशुभिः ॥
 पथच्छेदो विडालेन शुना सर्पेण वा पुनः ।
 मृगद्विजानां क्रूराणां गिरो दीप्तां दिशं प्रति ॥
 व्रजतां दर्शनञ्चैव मुत्तानानाञ्च दर्शनम् ।
 इत्येतान्यप्रशस्तानि सर्वाण्यग्राहुर्मनीषिणः ॥
 एतानि पथि वैदेन पश्यतातुरवर्त्मनि ।
 शृण्वतापि न गन्तव्यं तदागारं विपश्चिता ॥ २१ ॥
 इत्यौतृप्रातिकमाख्यातं पथि वैद्यविगर्हितम् ।
 इमामपि च बुध्येत गृहावस्थां मुमूर्षताम् ॥ २२ ॥
 प्रवेशे पूर्णकुम्भाग्रिमृद्वीजफलसर्पिषाम् ।
 वृषब्राह्मणरत्नानां देवतानाञ्च निर्गतिम् ॥
 अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ।
 भिषज्जुमूर्षतां वेष्ट्य प्रविशन्नेव पश्यति ॥ २३ ॥
 छिन्नभिन्नावभग्नानि दग्धानि मृदितानि च ।

दुर्बलानि च सेवन्ते सुमूर्षोर्वैशिका जनाः ॥ २४ ॥
 शयनं वसनं यानं गमनं भोजनं सतम् ।
 श्रुयतेऽमङ्गलं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ २५ ॥
 शयनं वसनं यानमन्यद् वापि परिच्छेदम् ।
 प्रेतवद् यस्य कुर्वन्ति सुहृदः प्रेत एव सः ॥ २६ ॥
 अन्नं व्यापद्यतेऽत्यर्थं ज्योतिश्चैवोपशान्यति ।
 निवाते सेव्यनं यस्य तस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥ २७ ॥
 आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ति वा पतन्ति वा ।
 अतिमात्रमवावाणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ २८ ॥

भवन्ति चात्र ।

यद्वाद्दशभिरध्यायैर्व्यासतः परिकीर्तितम् ।
 सुमूर्षतां मनुष्याणां लक्षणं जीवितान्तकृतम् ॥
 तत्समासेन वक्ष्यामि पर्यायान्तरमाश्रितम् ।
 पर्यायवचनं श्रुत्वा विज्ञानायोपकल्पते ॥ २९ ॥
 अत्यर्थं पुनरेवेयं त्रिवक्षा नोपपद्यते ।
 तस्मिन्नेवाधिकरणे यत् पूर्वमभिदर्शितम् ॥ २९ ॥
 वसतां चरमे काले शरीरेषु शरीरिणाम् ।
 अभ्यग्राणां विनाशाय देहेभ्यः प्रविवक्षताम् ॥
 दृष्टांस्तितिहतां प्राणान् कान्तं वासं जिह्मासताम् ॥
 तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्तं प्रविविक्षताम् ॥
 विनाशायैह रूपाणि यान्यवस्थान्तराणि च ।
 भवन्ति तानि वक्ष्यामि यथोद्देशं यथागमम् ॥ ३० ॥
 प्राणाः समुपसृज्यन्ते विज्ञानमुपसृज्यते ।

वमन्ति बलमङ्गानि चेष्टा ह्यपरमन्ति च ॥
 इन्द्रियाणि विनश्रान्ति खिलीभवति वेदना ।
 श्रौत्सुक्त्वं भजते सत्त्वं चेतो भौराविशत्यपि ॥
 स्मृतिस्त्यजति मेधा च ह्यौश्रियौ चापसर्पतः ।
 उपप्लवन्ति पाप्मानः क्रोधस्तेजश्च नश्रति ॥
 शीलं व्यावर्त्ततेऽत्यर्थं शक्तिश्च परिवर्त्तते ।
 विक्रियन्ते प्रतिच्छायाश्चायाश्च विकृतिं गताः ॥
 शुक्रं प्रच्यवते स्थानादुन्मागं भजतेऽनिलः ।
 क्षयं मांसानि गच्छन्ति गच्छत्यसृगपि क्षयम् ॥
 उष्माणः प्रलयं यान्ति विस्फुषं यान्ति सन्धंयः ।
 गन्धा विकृतिमायान्ति भेदं वर्णस्वरौ तथा ॥
 वैवर्ण्यं भजते कायः कायच्छिद्रं विशुध्यति ।
 धूमः सञ्जायते मूर्ध्नि दारुणाख्यश्च चूर्णकः ॥
 सततस्पन्दना देशाः शरीरे येऽभिलक्षिताः ।
 ते स्तम्भानुगताः सर्वे न चलन्ति कथञ्चन ॥
 गुणाः शरीरदेशानां शीतोष्णमृदुदारुणाः ।
 विपर्ययासेन वर्त्तन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्विधाः ॥
 नखेषु जायतेऽपुष्पं पङ्कजे दन्तेषु जायते ।
 जटाः पद्मसु जायन्ते सीमन्ताश्चापि मूर्धनि ॥
 भेषजानि न संवृत्तिं प्राप्नुवन्ति तथा रुचिम् ।
 यानि बाधुप्रपद्यन्ते तेषां कर्म न सिध्यति ॥
 नानाप्रकृतयः क्रूरा विकारा विविधौषधाः ॥ ३१ ॥
 क्षिप्रं समभिवर्त्तन्ते प्रतिहत्य बलौजसौ ।
 शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धश्चेष्टा विचेष्टितम् ॥

उत्पद्यन्तेऽशुभान्येव प्रतिकर्मप्रवृत्तिषु ।
 दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना दौरात्मप्रमुपजायते ॥
 प्रेथाः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ।
 प्रकृतिर्हीयतेऽत्यर्थं विकृतिश्चाभिवर्द्धते ॥
 कृतून्ममौत्पातिकं घोरमनिष्टमुपलभ्यते ।
 इत्थेतानि मनुष्याणां भवन्ति विनश्चिथताम् ॥ ३२ ॥
 लक्षणानि यथोद्देशं यानुप्रक्तानि यथागमम् ॥
 मरणायेह रूपाणि पश्यतापि भिषग्विदा ।
 अपृष्टेन न वक्तव्यं मरणं प्रतुप्रस्थितम् ।
 पृष्टेनापि न वक्तव्यं तत्र यच्चोपघातुकम् ॥
 आतुरस्य भवेद् दुःखमथवान्यस्य कस्यचित् ।
 अध्रुवं मरणं यस्य नैनमिच्छेच्चिकित्सितम् ॥ ३३ ॥
 लिङ्गेभ्यो मरणाख्येभ्यो विपरीतानि पश्यता ।
 लिङ्गान्यारोग्यमागन्तु वक्तव्यं भिषजा ध्रुवम् ॥
 दूतैरौत्पातिकैर्भावैः पथ्यातुरकुलाश्रयैः ।
 आतुराचारशीलैस्तु द्रव्यसम्पत्तिलक्षणैः ॥ ३४ ॥
 स्वाचारं दृष्टमव्यङ्गं यशस्यं शुक्लवाससम् ।
 अमुण्डजटिलं दूतं जातिवेशक्रियासमम् ॥
 अनुष्टम्भखरयानस्यमसन्ध्यास्वयम्बुषु च ।
 अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुष्वेधेषु च ॥
 विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्दशीम् ।
 मध्याह्णमर्धरात्रञ्च भूकम्पं राहुदर्शनम् ॥
 विना देशमशस्तञ्चाशस्तौत्पातिकलक्षणम् ।
 दूतं प्रशस्तमव्ययं निर्दिशेदागतं भिषक् ॥ ३५ ॥

दध्यक्षतद्विजातीनां वृषभाणां नृपस्य च ।
 रत्नानां पूर्णकुम्भानां सितस्य तुरगस्य च ॥
 सुरध्वजपताकानां फलानां पावकस्य च ।
 कन्यानां वर्द्धमानानां बद्धस्यैकप्रशोस्तथा ॥
 पृथिव्या उद्धृतायाश्च वह्णेः प्रज्वलितस्य च ।
 मोदकानां सुमनसां शुक्लानां चन्दनस्य च ॥
 मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
 नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥
 जीवस्त्रीवकसिद्धार्थसारसप्रियवादिनाम् ।
 हंसानां शतपत्राणां चाषाणां शिखिनां तथा ॥
 मत्स्यराजद्विजशङ्खानां मांसस्य च घृतस्य च ।
 रुचकादर्शसिद्धार्थरीचनानाञ्च दर्शनम् ॥
 गन्धः सुगन्धोवर्णश्च सुशुक्लो मधुरो रसः ।
 मृगपक्षिमनुष्याणां प्रशस्तानां गिरः शुभाः ॥
 छत्रध्वजपताकानामुत्खेपणमभिप्लुतिः ।
 भेरीभृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुष्पाहंनिस्वनाः ॥
 वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ।
 पथि वेश्मप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणम् ॥ ३६ ॥
 मङ्गलाचारसम्पन्नः सातुरो वैश्विको जनः ।
 श्रद्धधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥
 धनैश्चर्य्यसुखावाप्तिरिष्टलाभः सुखेन च ।
 द्रव्याणां तत्र योग्यानां योजना सिद्धिरेव च ॥ ३७ ॥
 गृहप्रासादशैलानां नागानां वृषभस्य च ।
 हयानां पुंसषाणाञ्च स्वप्ने समधिरोहणम् ॥

अर्णवानां प्रतरणं वृद्धिः सम्बाधनिःसृतिः ॥
 स्वप्ने देवैः सपितृभिः प्रसन्नैश्चाभिभाषणम् ।
 सोमार्काग्निद्विजातीनां गवां नृणां यशस्विनाम् ।
 दर्शनं शुक्लवस्त्राणां ऋदस्य विमलस्य च ॥
 मांसमत्स्यविषामेध्यच्छ्वादर्शप्ररियहः ।
 स्वप्ने सुमनसाञ्चैव शुक्लानां दर्शनं शुभम् ॥
 अश्वगोरथयानञ्च यानं पूर्वोत्तरेण च ।
 रोदनं पतितोत्थानं द्विषताञ्चावमर्दनम् ॥ ३८ ॥
 सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यो द्विजातिषु ।
 साध्यत्वं न च निर्व्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ ३९ ॥
 आरोग्याद्वलमायुश्च सुखञ्च लभते महत् ।
 इष्टांश्चाप्यपरान् भावान् पुरुषः शुभलक्षणः ॥ ४० ॥

तत्र श्लोकी ।

उक्तं गोमयचूर्णीये मरणारोग्यलक्षणम् ।
 दूतस्वप्नातुरोत्पातयुक्तिसिद्धिव्याश्रयम् ॥ ४१ ॥
 इतौदमुक्तं निखिलं यथातथं
 तदन्ववेक्ष्यं सततं भिषग्विदा ।
 तथा हि सिद्धिञ्च यशश्च शाश्वतं
 स सिद्धकर्मा लभते धनानि च ॥ ४२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृत इन्द्रियस्थाने
 गोमयचूर्णीयमिन्द्रियं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इतौन्द्रियस्थानं सम्पूर्णम् ।

चरक-संहिता

चिकित्सास्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

रसायनपादः ।

अथातोऽभयामलंकीयं रसायनपादं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥

विद्याद् भेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत् ।

स्वस्थस्यौजस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्तस्य रोगनुत् ॥ २ ॥

अभेषजञ्च द्विविधं बाधनं सानुबाधनम् ॥ ३ ॥

स्वस्थस्यौजस्करं यत् तु तद्रथ्यं तद्रसायनम् ॥ ४ ॥

प्रायः प्रायेण रोगाणां द्वितीयं प्रश्नमे मतम् ।

प्रायःशब्दो विशेषार्थो ह्युभयं ह्युभयार्थकतु ॥ ५ ॥

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधांमारोग्यं तरुणं वयः ।

प्रभावर्यस्वरौदार्यं तेहेन्द्रियबलं परम् ॥

वाक्सिद्धिं प्रणतिं कान्तिं लभते ना रसायनात् ।

लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ ६ ॥

अपत्यसन्तानकरं यत् सद्यः सम्प्रहर्षणम् ।

वाजीवातिबलौ येन यात्यप्रतिहतः स्त्रियः ॥

भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।

जीर्यतोऽप्यक्षयं शुक्रं फलवद् येन दृश्यते ॥

प्रभूतशाखः शाखीव येन चैत्यो यथा महान् ।

भवत्यर्च्यो * बहुमतः प्रजानां सुबहुप्रजः ॥

सन्तानमूलं येनेह प्रेत्य चानन्तामश्नुते ।

यशः श्रियं बलं पुष्टिं वाजीकरणमेव तत् ॥ ७ ॥

स्वस्थसौजस्करन्त्वेतद् द्विविधं प्रोक्तमौषधम् ।

यद्वाधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सिते ॥

चिकित्सितार्थे एतावान् विकाराणां यदौषधम् ।

रसायनविधिश्चाग्रे वाजीकरणमेव च ॥ ८ ॥

अभेषजमिति ज्ञेयं विपरीतं यदौषधात् ।

तदसेव्यं निषेव्यन्तु प्रवक्ष्यामि यदौषधम् ॥ ९ ॥

रसायनानां द्विविधं श्रयोगमृषयो विदुः ।

कुटीप्रावेशिकञ्चैव वातातपिकमेव च ॥ १० ॥

* भवत्यसौ इति वा पाठः ।

कुटीप्रावेशिकस्यादौ विधिः समुपदेक्ष्यते ।
 नृपवैद्यद्विजातीनां साधूनां पुण्यकर्मणाम् ॥
 निवासे निर्भये शस्त्रे प्राप्योपकरणे पुरे ।
 दिशि पूर्वोत्तरस्याञ्च सुभूमौ कारयेत् कुटीम् ॥
 विस्तारोत्सेधसम्पन्नां विगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ।
 घनभित्तिमृतुसुखां सुस्पष्टां मनसः प्रियाम् ॥
 शब्दादौनामशस्तानामगम्यां स्त्रीविवर्जिताम् ।
 दृष्टोपकरणोपेतां सक्तवैद्यौषधद्विजाम् ॥ ११ ॥
 अथोदगयने शुक्ले तिथिनक्षत्रपूजिते ।
 मूहूर्त्तकरणोपेते प्रशस्ते कृतवापनः ॥
 धृतिस्मृतिबलं कृत्वा श्रद्धावान् समाहितः ।
 विधूय मानसान् दोषान् मैत्रीं भूतेषु चिन्तयन् ॥
 देवताः पूजयित्वाये द्विजातींश्च प्रदक्षिणम् ।
 देवगोब्राह्मणान् कृत्वा ततस्तां प्रविशेत् कुटीम् ॥ १२ ॥
 तस्यां संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ।
 रसायनं प्रयुञ्जीत तत् प्रवक्ष्यामि शोधनम् ॥ १३ ॥
 हरौतकीनां चूर्णानि सैन्धवामलके गुडम् ।
 वचां विडङ्गं रजनीं पिप्पलीं विष्वभेषजम् ॥
 पिवेदुष्णाम्बुना जन्तुः स्निग्धस्वेदोपपादितः ॥ १४ ॥
 तेन शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ।
 त्विरात्रं यावकं दद्यात् पञ्चाहं वापि सर्पिषा ।
 सप्ताहं वा पुराणस्य यावच्छुद्धेस्तु वचैः ॥ १५ ॥
 शुष्कोष्ठन्तु तं ज्ञात्वा रसायनमुपाचरेत् ।

वयःप्रकृतिसात्माज्ञो यौगिकं यस्य यद्ववेत् ॥ १६ ॥

हरौतकीं पञ्चरसामुष्णामलवणां शिवाम् ।

दोषानुलोमिनीं लघ्वीं विद्याद्दोषनपाचनीम् ॥

आयुष्यां पौष्टिकीं धन्यां वयसः स्थापनीं पराम् ।

सर्वरोगप्रशमनीं बुद्धीन्द्रियबलप्रदाम् ॥

कुष्ठं गुल्ममुदावर्तं शोषं पाण्ड्यामयं मदम् ।

अशंसि ग्रहणीदोषं पुराणं विषमज्वरम् ॥

हृद्भोगं सशिरोरोगमतीसारमरोचकम् ।

कासं प्रमेहमानाहं प्रीहानमुदरं नवम् ॥

कफप्रसेकं वैस्त्र्यं वैवर्ण्यं कामलां क्रिमीन् ।

श्वयथुं तमकं कृद्दिं क्लैब्यमङ्गावसादनम् ॥

स्रोतोविवन्धान् विविधान् प्रलेपं हृदयोरसोः ।

सृतिबुद्धिप्रमोहञ्च जयेच्छीघ्रं हरौतकी ॥ १७ ॥

अजीर्णिनो रुक्षभुजः स्त्रीमद्याविषकर्षिताः ।

सेवेरन्नाभयामेते क्षुत्तृष्णोष्णाहिंताश्च ये ॥ १८ ॥

तान् गुणांस्तानि कर्माणि विद्यादामलकेष्वपि ।

यानुप्रक्तानि हरौतक्या वीर्यप्रस्य तु विपर्ययः ॥ १९ ॥

अतश्चामृतकल्पानि विद्यात् कर्मभिरीदृशैः ।

हरौतकीनां शल्यानि भिषगामलकस्य च ॥ २० ॥

ओषधीनां परा भूमिर्हिमवान् शैलसत्तमः ।

तस्मात् फलानि तज्जामनि ग्राहयेत् कालजानि च ॥

आपूर्णरसवीर्याणि काले काले यथाविधि ।

आदित्यसलिलच्छायापवनप्रीणितानि च ॥

यान्यदग्धान्यपूतीनि निर्व्रणान्यगदानि च ।
 तेषां प्रयोगं वक्ष्यामि फलानां कर्म चोत्तमम् ॥ २१
 पञ्चानां पञ्चमूलानां भागान् दशपल्लोन्मितान् ।
 हरीतकीसहस्रञ्च त्रिगुणामलकं नवम् ॥
 त्रिदारिगन्धां वृहतीं पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ।
 बिट्वादिदारिगन्धाद्यं श्वदंष्ट्रापञ्चमं गणम् ॥
 विल्वाग्निमन्थश्लोणाकं काश्र्यग्रमथ पाटलीम् ।
 पुननवां सूर्पपर्णीं बलामेरण्डमेव च ॥
 जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं सशतावरौम् ।
 शरेक्षदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च ॥
 इतेषां पञ्चमूलानां पञ्चानामुपकल्पयेत् ।
 भागान् यथोक्तांस्तत् सर्वं साध्यं दशगुणेऽन्धसि ॥
 दशभागावशेषन्तु पूतं तद् ग्राहयेद्रसम् ।
 हरीतकीश्च ताः सर्वाः सर्वाणामलकानि च ॥
 तानि सर्वाण्यनस्थीनि फलान्याप्रोश्य कूर्चनैः ।
 विनीय तस्मिन्निर्व्यूहे चूर्णानीमानि दापयेत् ॥
 मण्डूकपर्णार्ः पिप्पलाः शङ्खपुष्पाः प्लवङ्ग च ।
 मुस्तानां सविडङ्गानां चन्दनागुरुणोस्तथा ॥
 मधुकस्य हरिद्राया वचायाः कनकस्र च ।
 भागांश्चतुष्पलान् कृत्वा सूक्ष्मै लायास्त्वचस्तथा ॥
 सितोपलासहस्रञ्च चूर्णितं तुलयाधिकम् ।
 तैलस्य द्वादशकं तत्र दद्यात् व्रीणि च संपिषः ॥
 साध्यमौडुम्बरे पात्रं तत् सर्वं मृदुनाग्निना ।

ज्ञात्वा लेहमदग्धञ्च शीतं क्षौद्रेण संसृजेत् ॥
 क्षौद्रप्रमाणं स्नेहार्द्धं तत् सर्वं घृतभाजने ।
 तिष्ठेत् समूर्च्छितं तस्य मात्रां काले प्रयोजयेत् ॥
 या नोपरुन्ध्रादाहारमेवं मात्रा जरां प्रति ।
 षष्टिकः पयसा चाव जीर्णे भोजनमिष्यते ॥
 वैखानसा बालिखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
 रसायनमिदं प्राप्य बभूवुरमितायुषः ॥
 मुक्त्वा जीर्णं वपुश्चाग्रमवापुस्तरुणं वयः ।
 वीततन्द्राक्लमश्वासो निरातङ्गाः समाहिताः ॥
 मेधास्मृतिबलोप्रेताश्चिररत्नं तपोधनाः ।
 ब्राह्मणं तपो ब्रह्मचर्यं चैरुश्चात्यन्तनिष्ठया ॥
 रसायनमिदं ब्राह्मणमायुष्कामः प्रयोजयेत् ।
 दीर्घमायुर्वयश्चाग्रं कामांश्चैष्टान् समश्नुते ॥ २२ ॥

इति ब्राह्मणरसायनम् ।

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रं पिष्ट्वा स्वेदनविधिना
 पयस उष्मणा सुखिन्नमनातपशुष्कमनस्थि चूर्णयेत् । तदा-
 मलकसहस्रं स्वरसपरिपीतं स्थिरा-पुनर्नवाजीवन्ती-नागबला-
 ब्रह्मसुवर्चलामण्डूकपर्णीशतावरीशङ्खपुष्पीपिप्पलीवचाविडङ्ग-
 खयंगुप्तामृताचन्दनागुरु-मधुक-मधूकपुष्पोत्पल-पद्म-मालती-
 युवतीयूथिकाचूर्णाष्टभागसंयुक्तम्, पुनर्नागबलासहस्रपलस्वरस-
 परिपीतमनातपशुष्कं त्रिगुणितसर्पिषा क्षौद्रसर्पिषा वा क्षुद्र-
 गुडाकृतिं कृत्वा शुचौ दृढे घृतभाजिते कुम्भे भस्मराशेरधः
 स्थापयेदन्तर्भूमेः पक्षं कृतरक्षाविधानंमथर्ववेदविदा । पश्चात्पथ्ये

चोद्धृत्य कनकरजतताम्रप्रवालकालायसचूर्णाष्टभागसंयुक्तमर्द्ध-
कर्षवृद्ध्या यथोक्तेन विधिना प्रातः प्रातः प्रयुञ्जानोऽग्निबल-
मभिसमीक्ष्य जीर्णं च षष्टिकं पयसा सस्पर्षिष्कमुपसेवमानो
यथोक्तान् गुणान् समश्नुत इति ॥ २३ ॥

भवन्ति चात्र ।

इदं रसायनं ब्राह्मणं महर्षिगणसेवितम् ।
भवत्यरोगो दीर्घायुः प्रयुञ्जानो महाबलः ॥
कान्तः प्रजानां सिद्धार्थश्चन्द्रादित्यसमदुरतिः ।
श्रुतं धारयते सत्त्वमार्धञ्चाख्यं प्रवर्तते ।
धरणीधरसारश्च वायुना समविक्रमः ।
स भवत्यविषञ्चाख्यं गात्रे सम्पद्यते विषम् ॥ २४ ॥

इति ब्राह्मण-रसायनद्वितीययोगः ।

बिल्वाग्निमन्थौ श्योणाकः काशमय्यः पाटलिर्बला ।
पर्णश्चतस्रः पिप्पल्यः खदंष्ट्रा वृहतीदयम् ॥
शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती शुक्ररागुरु ।
अभया चामृता ऋद्धिर्जीवकर्षभकौ शटी ॥
मुस्तं पुनर्नवा मेदा सैला चन्दनमुतूपलम् ।
विदारौवृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥
एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ।
पञ्च दद्यात् तदैकभ्यं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
ज्ञात्वा गन्तरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।
तच्चामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसपिण्डोः ॥
पलद्वादशके भृष्टा दत्त्वा चार्द्धतुलां भिषक् ।

मत्स्थण्डिकायाः पूताया लेहवत् साधु साधयेत् ॥
 षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीते समावपेत् ।
 चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पलीद्विपलं तथा ॥
 पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात् ।
 इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥
 कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ।
 जीर्णक्षतानां वृद्धानां बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनः ॥
 स्वरक्षयसुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
 पिपासां मूत्रशुक्रस्थान् दीपांश्चाप्यपकर्षति ॥
 अथ मावां प्रयुञ्जीत योपसम्प्रान्न भोजनम् ।
 अथ प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा ॥
 मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वमायुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।
 स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥
 रसायनस्याथ नरः प्रयोगाल्लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ।
 जराकृतं रूपमपात्य सर्व्वं विभर्त्ति रूपं नवयौवनस्य ॥ २५ ॥
 इति च्यवनप्राशः ।

अथामलकहरीतकीनामामलकविभीतृकानामामलकहरी-
 तकीविभीतकानां वा पलाशत्वगवनङ्गानां मृदावलिप्तानां
 कुकूलखिन्नानामकुलकानां पलसहस्रमुद्वखले संपीठ्य दधि-
 घृतमधु-पल्ल-तैलशर्करा-संयुक्तं भक्षयेदनन्न-भुग् यथोक्तेन
 विधिना । तस्यान्ते यवाग्वादिभिः प्रकृत्यवस्थापनमग्निक्रीत्सा-
 दनं सर्पिषा यवचूर्णैश्चायञ्च रसायनप्रयोगप्रकर्षो हिस्तावदग्नि-
 बलमभिसमीक्ष्य प्रतिभोजनं यूपेण पयसा वा षष्टिकः ससर्पि-

ष्काऽतः परं यथामुखविहारः कामभक्ष्यः स्यात् । अनेन प्रयोगेण ऋषयः पुनर्युवत्वमवापुर्वभूवुश्चानेकवर्षशतजीविनी निर्व्विकाराः परं शरीरबुद्धौन्द्रिय-बलसमुदिताश्चैकश्चात्यन्तनिष्ठया तपः ॥ २६ ॥ इति चतुर्थामलकरसायनम् ।

हरौतक्यामलकविभीतकंपञ्चपञ्चमूलनिर्व्यूहेण पिप्पली-मधु-मधूक-काकोली-क्षीरकाकोल्यात्मगुप्ता-जीवकर्षभक-क्षीर-शुक्ताकल्कसंप्रयुक्तेन विदारौस्वरसेन क्षीराष्टगुणसंप्रयुक्तेन च सर्पिषः कुम्भं साधयित्वा प्रयुञ्जानोऽग्निबलसमां मावां । जीर्णे च क्षीरसर्पिर्भ्यां शालिषष्टिकमुष्णोदकानुपानमश्नन् जराव्याधि-पापाभिचारपगतभयः शरीरबुद्धौन्द्रियबलमतुलमुपलभ्याप्रतिहत-सर्व्वारम्भः परमायुरवाप्नुयात् ॥ २७ ॥

इति पञ्चमो हरौतकीयोगः ।

हरौतक्यामलकविभीतकहरिद्रास्थिरावचाविडङ्गामृतबक्षी-विश्वभेषजमधुकपिप्पलीसोमवल्कसिद्धेन क्षीरसर्पिषा मधुशर्कराभ्यामपि च सन्नीयामलकस्वरसपरिपीतमामलकचूर्णमय-शूर्णचतुर्भागसम्प्रयुक्तं पाणिगलमात्रं प्रातः प्रातः प्राश्य यथो-क्तेन विधिना सायं सुज्ञयूषेण प्रयसा वा ससर्पिष्कं शालिषष्टि-कमश्नीयात् । द्विवर्षप्रयोगादस्य वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठति श्रुत-मवतिष्ठते सर्व्वामयाः प्रशाम्यन्ति विषमविषं भवति गात्रे गाल-मश्रुवत् स्थिरीभवत्यध्वो भूतानां भवतीति ॥ २८ ॥

भवन्ति चात्र ।

यथामराणाममृतं यथा भोगवतां सुधा ।

तथाभवन्महर्षीणां रसायनविधिः पुरा ॥

न जरां न च दौर्बल्यं नातुर्यं निधनं न च ।

जग्मुर्वर्षसहस्राणि रसायनपराः पुरा ॥

न केवलं दीर्घमिहायुरश्नुते

रसायनं यो विधिवन्निषेवते ।

गतिं सदेवर्षिनिषेवितां शुभां

प्रपद्यते ब्रह्म तथेति चाक्षरम् ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः ।

अभयामलकीयेऽस्मिन् षड्योगाः परिकीर्त्तिताः ।

रसायनानां सिद्धानामायुर्धैरनुवर्त्तते ॥ ३० ॥

इति चिकित्सितेऽभयामलकीये रसायनपादः प्रथमः ।

अथातः प्राणकामौघं रसायनपादं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

प्राणकामाः शुश्रूषध्वमिदमुच्यमानममृतमिवापरमदिति-
सुतहितकरमचिन्ताद्भुतप्रभावमायुष्यमारोग्यकरं वयसःस्थापनं
निद्रातन्द्राश्रमकृमालस्यदौर्बल्यापहरमंनिलकफपित्त-साम्यकरं
स्थैर्यकरमब्रह्ममांसहरमन्तरग्निसन्धुक्षणं प्रभावर्यस्वरोत्तमकरं
रसायनविधानम् । अनेन च्यवनादयो महर्षयः पुनर्युवत्वमापुः,
नारीणां चेष्टतमा बभूवुः, स्थिरसमसुविभक्तमांसाः सुसंहत-
स्थिरशरीराः सुप्रसन्नबलवर्णेन्द्रियाः सर्वत्राप्रतिहतपराक्रमाः
सर्व्वक्लेशसहाय ॥ २ ॥

सर्व्वं शरीरदोषा भवन्ति यावदादाहारादक्षलवण-कटुक-
क्षार-शुष्कशाकमाष-तिलपललपिष्टान्धभोजिनां विरूढनवशूक-

शमीधान्यविरुद्धासात्मासुखक्षाराभिध्यान्दिभोजिनां क्लिन्नगुरु-
 पूतिपर्युषितभोजिनां विषमाशनाध्यशनप्रियाणां दिवास्वप्नस्त्री-
 मद्यनित्यानां विषमातिमात्रव्यायामसंक्षोभितशरीराणां भयक्रोध-
 शोकलोभमोहायासबहुलानाम् । अतोनिमित्ताद्भि शिथिली-
 भवन्ति मांसानि विमुच्यन्ते सन्धयो विदह्यन्ते रक्तं विथन्दते
 चानल्पं मेदो न सन्धीयतेऽस्थिषु मज्जा शुक्रं न प्रवर्तते क्षय-
 मुपैत्योजः, स एवभूतो ग्लायति सौदति निद्रातन्द्रालस्यसम-
 न्वितो निरुतूसाहः प्रवसिति । असमर्थश्चैष्ठानां शरीरमानसीनां
 नष्टस्मृतिबुद्धिच्छायो रोगाणामधिष्ठानभूतो न सर्व्वमायु-
 रवाप्नोति । तस्मादेतान् दोषानवेक्षमाणः सर्व्वान् यथोक्तान-
 हितानपास्याहारविहारान् रसायनानि प्रयोक्तुमर्हति ॥ ३ ॥

इत्युक्त्वा भगवान् पुनर्व्वसुरावेय उवाच । आमलकानां सु-
 भूमिजानां कालजानामनुपहतगन्धवर्णरसानामापूर्णरसप्रमाण-
 वीर्याणां स्वरसेन पुनर्नवाकल्कपादसंप्रयुक्तेन सर्पिषः साध-
 येदाढकम् । अतःपरं विद्वारौस्वरसेन जीवन्तीकल्कप्रयुक्तेन ।
 अतःपरं चतुर्गुणेन पयसा बलातिबलाकषायेण शतावरीकल्क-
 संप्रयुक्तेन । अनेन क्रमेणैकं शतपाकं सहस्रपाकं वा
 शर्कराक्षौद्रचतुर्भागसंप्रयुक्तं सौवर्णं राजते मार्त्तिके वा शुचौ
 दृढं घृतभाविते कुम्भे स्थापयेत् । तद्वयथोक्तेन विधिना यथाग्नि
 प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् । जीर्णे च क्षीरसर्पिर्भ्रां शालिषष्टिक-
 मश्नीयात् । अथ प्रयोगाद्वर्षशतं वयोऽजरं तिष्ठति श्रुतमव-
 तिष्ठतेः सर्व्वमयाः प्रशास्यन्ताप्रतिहतगतिः स्त्रीष्वपत्यवान्
 भवति ॥ ४ ॥

भवति चात्र ।

बृहच्छरौरं गिरिसारसारं स्थिरेन्द्रियञ्चातिबलेन्द्रियञ्च ।

अध्वमनैरतिरतिकान्तरूपं प्रशस्तपूजासुखचित्तभाक् च ॥

बलं महद्वर्णविशुद्धिरयम् । स्वरो धनौघस्तनितानुकारी ।

भवत्यपत्यं विपुलं स्थिरञ्च समश्नुतो योगमिमं नरस्य ॥ ५ ॥

इत्यामलकघृतम् ।

आमलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रसंप्रयुक्तं पलाशतरुभस्मनः
क्षारोदकोत्तरं तिष्ठेत्, तदनुगतक्षारोदकमनातपशुष्कमनस्थि-
चूर्णीकृतं चतुर्गुणाभ्यां मधुसर्पिर्भां संनीय शर्कराचूर्णचतुर्भाग-
सम्प्रयुक्तं घृतभाजनस्थं षण्मासान् स्थापयेदन्तर्भूमेस्तस्योत्तर-
कालमग्निबलसमां मात्रां खादेत् पौर्व्वर्हिणकः प्रयोगः,
सात्माप्रपथ्यश्चाहारविधिर्नापराहिणकः । अस्य प्रयोगाद्वर्षशत-
मजरं वयस्तिष्ठतीति समं पूर्वेण ॥ ६ ॥ इत्यामलकावलेहः ।

आमलकचूर्णाढकमेकविंशतिरावमामलकसहस्रस्वरसपरि-
पीतं मधुघृताढकाभ्यां द्वाभ्यामेकीकृतमष्टभागपिप्पलीकं शर्करा-
चूर्णचतुर्भागसम्प्रयुक्तं घृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात्
तद्वर्षान्ते सात्माप्रपथ्याशौ प्रयोजयेत् । अस्य प्रयोगाद्वर्षशत-
मजरमायस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ७ ॥

इत्यामलकचूर्णम् ।

विडङ्गतण्डुलचूर्णानामाढकं पिप्पलीतण्डुलानामध्यर्द्धाढकं
सितोपलासर्पिस्तैलमध्वाढकैः षड्भिरेकीकृतं घृत-भाजनस्थं
प्रावृषि भूस्मराशाविति सर्व्वं समानं पूर्वेण यावदाशीः ॥ ८ ॥

इति विडङ्गावलेहः ।

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रमार्द्रपलाशद्रोणां सपि-
धानायां वाष्पमनुदमन्तामारण्यगोमयाग्निभिरुपस्वेदयेत् ।
तानि सुखिन्नशीतानुद्धृतकुलकान्याप्नोथ्याढकेन पिप्पलीचूर्णाना-
माढकेन च विडङ्गतण्डुलचूर्णानामध्यर्द्धेन चाढकेन शर्करा-
चूर्णानां द्वाभ्यां द्वाभ्यामाढक्यां तैलस्य मधुनः सर्पिषश्च संयोज्य
शुचौ दृढं घृतभाविते कुम्भे स्थापयेदेकविंशतिरात्रमत ऊर्ध्वं
प्रयोगः । अथ प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समं
पूर्व्वेण ॥ ६ ॥ इत्यामलकावलीहोऽपरः ।

धन्वनि कुशास्तीर्णे स्निग्धकृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्ण-
मृत्तिके वा व्यपगतविषश्वापदपवनसलिलाग्निदोषे कर्षण-
बल्मीकश्मशानचैत्योषरावसथवर्जिते देशे यथर्तुमुखपवनसलि-
लादित्यसेविते जातान्यनुपहतान्यनध्यारूढान्यबालान्यजीर्णा-
न्यविगतवीर्याण्यशीर्ण-पुराण-पर्णान्यसञ्जातफलानि तपसि
तपस्ये वा मासे शुचिः प्रयतः कृतदेवार्चनः स्वस्ति वाचयित्वा
द्विजातीन् सुमुहूर्त्ते नागबलामूलानुद्धरेत् । तेषां सुप्रक्षालि-
तानां त्वक्पिण्डमाश्रमावमक्षमावं वा श्लक्ष्णपिष्टमालोड्य
पयसा प्रातः प्रातः प्रयोजयेत्, चूर्णीकृतानि वा पिबेत् ।
पयसा मधुसर्पिर्भ्यां वा संयोज्य भक्षयेत् । जीर्णे च क्षीर-
सर्पिर्भ्यां शालिषष्टिकमश्नीयात् । संवत्सरप्रयोगादथ वर्षशत-
मजरं वयस्तिष्ठतीति सर्व्वं समानं पूर्व्वेण ॥ १० ॥

इति नागबलारसायनम् ।

बलातिबलाचन्दनागुरुधवतिनिशखदिरशिशपाम्बुनखरसाः
पुनर्नवान्ताश्चौषधयो दशथे वयःस्थापना व्याख्यातास्तेषां खरसा

नागबलावत् । खरसानामलाभे त्वयं खरसविधिश्चूर्णानामाढ-
कमाढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं सृदितपूतं खरसवत् प्रयो-
ज्यम् ॥ ११ ॥

भस्मातकान्यनुपहतान्यनामयान्यापूर्णरसप्रमाणवीर्याणि
पक्वजाम्बवप्रकाशानि शुक्रे शुचौ वा मासे संगृह्य यवपल्वे
माषपल्वे वा निधापयेत् । तानि चतुर्न्मासस्थितानि सहसि
सहस्रं वा मासे प्रयोक्तुमारभेत शीतस्निग्धमधुरोपस्कृत-
शरीरः । पूर्वं दश भस्मातकान्याप्रोत्थ्याष्टगुणेनाम्भसा साधु
साधयेत् । तेषां रसमष्टभागावशेषं पूतं सपयस्कं पिवेत्
सर्पिषान्तर्मुखं मन्थ्यज्य । तान्येकैकभस्मातकोत्कर्षापकर्षेण दश
भस्मातकान्याविंशत् प्रयोज्यानि । नातः परमुत्कर्षः प्रयोग-
विधानेनासहस्रपर एव भस्मातकप्रयोगः । जीर्णे च सर्पिषा
पयसा शालिषट्टिकाशनमुपचारः प्रयोगान्ते च द्विस्तावत् पय-
सैवोपचारः । तत्प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं
पूर्व्वेण ॥ १२ ॥ इति भस्मातकक्षौरम् ।

भस्मातकानां जर्जरौकृतानां पिष्टस्वेदनं पूरयित्वा
भूमावाकण्डं निखातस्य स्नेहभावितस्य दृढस्योपरि कुम्भस्या-
रोप्योद्भूपेन पिधाय कृष्णामृत्तिकावलिप्तं गोमयाग्निभिरुपस्वेद-
येत् तेषां यः खरसः कुम्भं प्रपद्यते ततोऽष्टभागमधुसम्प्रयुक्तं
द्विगुणघृतमद्यात् । तत्प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति
समानं पूर्व्वेण ॥ १३ ॥ इति भस्मातकक्षौद्रम् ।

भस्मातकतैलपात्रं सपयस्कं मधुकेन कल्केनाक्षमात्रेण शत-
पाकं कुर्यादिति समानं पूर्व्वेण ॥ १४ ॥ इति भस्मातकतैलम् ।

भस्मातकक्षीरं भस्मातकक्षौद्रं भस्मातकतैलमेवं गुडभस्मातकं
भस्मातकयूषो भस्मातकसर्पिर्भस्मातकपल्लवं भस्मातकशक्तवो
भस्मातकलवणं भस्मातकतर्पणमिति भस्मातकविधानमुक्तम् ॥१५॥

इति भस्मातकविधिः ।

भवन्ति चारु ।

भस्मातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।

भवन्तग्रमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥

एते दशविधास्त्वेषां प्रयोगाः परिकीर्त्तिताः ।

रोगप्रकृतिसात्माग्रस्तान् प्रयोगान् प्रकल्पयेत् ॥

कफजो न स रोगोऽस्ति न त्विबन्धोऽस्ति कश्चन ।

यं न भस्मातकं हन्याच्छीघ्रं मेधाग्निवर्द्धनम् ॥

प्राणकामाः पुरा जीर्णाश्चावनाद्या महर्षयः ।

रसायनैः शिवैरेतैर्वभूवुरमितायुषः ॥

ज्ञानं तपो ब्रह्मचर्यमध्यात्मं ध्यानमेव च ।

दीर्घायुषो यथाकामं संभृत्य विद्विषं गताः ॥

तस्मादायुःप्रकर्षार्थं प्राणकामैः सुखार्थिभिः ।

रसायनविधिः सेव्यो विधिवत् सुसमाहितैः ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकः ।

रसायनानां संयोगाः सिद्धा भूतहितैषिणा ।

निर्दिष्टाः प्राणकामीये सप्त चैवं दर्शयिष्या ॥ १७ ॥

इति चिकित्सिते प्राणकामीये रसायनपादो द्वितीयः ।

अथातः करप्रचितीयं रसायनपादं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

करप्रचितानां यथोक्तगुणानामामलकानामुद्धृतास्थूां शुष्क-
चूर्णितानां माघे फाल्गुने वा मासे विःसप्तकृत्वः खरसपरि-
प्रीतानां पुनः शुष्कचूर्णीकृतानामाढकमेकं ग्राहयेत् । अथ
जीवनीयानां वृंहणीयानां स्तन्यजननानां शुक्रवर्धनानां वयः-
स्थापनानां षड्विरेचनशताश्रितोक्तानामौषधगणानां चन्दना-
गुरुधवखदिरशिंशपामनसाराणाञ्चाणुशङ्खान्नां क्षिप्ता-
नामभयाविभीतकपिप्पलीवचाचव्यचित्रकविडङ्गानाञ्च सम-
स्तानामाढकमेकं दशगुणेनाम्बसा साधयेत् । तस्मिन्नाढकाव-
शेषे रसे सुपूते तान्यामलकचूर्णानि दत्त्वा गोमयाग्निभिर्वंश-
विदलशरतेजनान्निभिर्वा साधयेत् । यावदपनयाद्रसंस्थं तमनु-
पदग्धमुपहृत्यायसीषु पात्रीष्वास्तीर्य शोषयेत् । सुशुष्कं तत्
कृष्णाजिनस्योपरि हृषदि श्लक्ष्णपिष्टमयःस्थाल्यां निधापयेत्
सम्यक् । तच्चूर्णमयश्चूर्णाष्टभागसम्प्रयुक्तं मधुसर्पिर्गन्धमग्नि-
बलमभिसमीक्ष्य प्रयोजयेदिति ॥ २ ॥

तत्र श्लोकाः ।

एतद्रसायनं पूर्वं वशिष्ठः कशरपोठङ्गिराः ।

यमदग्निर्भरद्वाजी भृगुरनेत्र च तद्विधाः ॥

प्रयुज्य प्रयता मुक्तश्चमव्याधिजराभयाः ।

यावदैच्छंस्तपस्तेपुस्तत्प्रभावान्महाबलाः ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण ध्यानेन प्रशमेन च ।

रसायनविधानेन कालयुक्तिर्न चायुषा ॥

स्थिता महर्षयः पूर्वं न हि किञ्चिद्रसायनम् ।

याम्याणामन्यकार्याणां सिद्धिश्चाप्रयतात्मनाम् ॥

इदं रसायनं चक्रे ब्रह्मा वार्षसहस्रिकम् ।

जराव्याधिप्रशमनं बुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ ३ ॥

इत्यामलकायसं ब्रह्मारसायनम् ।

संवत्सरं पयोवृत्तिर्गवां मधेऽ वसेत् सदा ।

सावित्रीं मनसा ध्यायन् ब्रह्मचारौ जितेन्द्रियः ॥

संवत्सरान्ते पौषीं वा मार्गशीर्षं वा फाल्गुनीं तिथिम् ।

वाहोपवासौ शुक्लस्य प्रविश्यामलकौकनम् ॥

वृहत्फलाढ्यमारुह्य दुमं शाखागतं फलम् ।

गृहीत्वा पाणिना तिष्ठेज्जपन् ब्रह्माभ्युतागमात् ॥

तदा क्षीवशरममृतं वसत्यामलके क्षणम् ।

शर्करामधुकल्पानि स्नेहवन्ति मृदूनि च ॥

भवन्तमृतसंयोगात् तानि यावन्ति भक्षयेत् ।

जीवेद्वर्षसहस्राणि तावन्तागतयौवनः ॥

सौहित्यमेषां गत्वा तु भवत्यमरसन्निभः ।

स्वयञ्चाख्योपतिष्ठन्ते श्रीर्वेदा वाक् च रूपिणी ॥ ४ ॥

इति केवलामलकरसायनम् ।

त्रिफलायां रसे मूत्रे गवां क्षारे च लावणे ।

क्रमेण चेद्गुदीक्षारे किंशुकक्षार एव च ॥

तीक्ष्णायसस्य प्रवाणि वज्रिवर्णानि वापयेत्

चतुरङ्गुलदीर्घाणि तिलोत्सेधसमानि च ॥

ज्ञात्वा तान्यञ्जनाभानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

तानि चूर्णानि मधुना रसेनामलकस्य च ॥
 युक्तानि लेहवत् कुम्भे स्थितानि घृतभाविता ।
 संवत्सरं निधेयानि यवपत्रे तदेव च ॥
 दद्यादालोडनं मासे सर्व्ववालोडयन् बुधः ।
 संवत्सरात्यये तस्य प्रयोगो मधुसर्पिषा ॥
 प्रातःप्रातर्बलापेक्षी सात्मा जीर्णं च भोजनम् ।
 एष एव च लोहानां प्रयोगः संप्रकीर्तितः ॥
 अनेनैव विधानेन हेमश्च रजतस्य च ।
 आयुःप्रकर्षकत् सिद्धः प्रयोगः सर्व्वरोगनुत् ॥
 नाभिघातेन चातङ्गैर्जरया न च मृत्युना ।
 स बाध्यः स्याद्भ्रजप्राणः सदा चातिबलेन्द्रियः ॥
 धीमान् यशस्वी वाक्सिद्धः श्रुतधारी महाबलः ।
 भवेत् समां प्रयुञ्जानो नरो लोहरसायनम् ॥ ५ ॥

इति लोहादिरसायनम् ।

ऐन्द्री मत्स्याक्षिकी ब्राह्मी वचा ब्रह्मसुवर्चला ।
 पिप्पली लवणं हेम शङ्खपुष्पी विषं घृतम् ॥
 एषां त्रियवकान् भागान् हेमसर्पिर्त्रिषैर्विना ।
 द्वौ यवौ तत्र हेमस्तु तिलं दद्याद्विषसा च ॥
 सर्पिषश्च पलं दद्यात् तदैकथ्यं प्रयोजयेत् ।
 घृतप्रभूतं सक्षौद्रं जीर्णं चान्नं प्रशस्यते ।
 जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं परम् ॥
 आयुष्यं पौष्टिकं बल्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ।
 परमोजस्करश्चेतत् सिद्धमैन्द्रं रसायनम् ॥

नैनत् प्रसहते कट्या नालक्ष्मीर्न विषं न रुक् ॥

श्लिवं सकुष्ठं जठराणि गुल्माः क्लीहा पुराणी विषमज्वरश्च ।

मेधासृतिज्ञानहराश्च रोगाः शान्धन्तानेनातिबलाश्च वाताः ॥६॥

इतौन्द्ररसायनम् ।

मण्डूकपर्णाः स्वरसः प्रयोज्यः क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पाः कल्कः प्रयोज्यः खलुशङ्खपुष्पाः ॥

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥७॥

इति मेध्यरसायनानि ।

पञ्च षट् सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।

रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥

तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वार्हणे भुक्ताये भोजनस्य च ।

पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥

प्रयोज्या मधुसर्पिर्भ्यां रसायनगुणैर्घृणा ।

जेतुं कामं क्षयं शोषं प्लवसं हिक्कां गलामयान् ॥

अशांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।

वैस्वर्ग्यं पौनसं शोफं गुल्मं वातबलासकम् ॥ ८ ॥

इति पिप्पलीरसायनम् ।

क्रमवद्वा दशाहान् दशपिप्पलिकं दिनम् ।

वर्द्धयेत् पयसा सार्द्धं तथैवापनयेत् पुनः ॥

जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।

पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ॥

पिष्टास्ता बलिभिः सेव्याः शृता मध्यबलैर्नरैः ।

श्रीतौक्तता ऋस्वबलेर्योज्या दोषामयान् प्रति ॥

दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्तिताः ।

प्रयोगो यस्त्रिपर्यन्तः स कनौयान् स चाबलैः ॥

वृंहणं स्वर्ध्मायुष्यं प्लीहोदरविनाशनम् ॥

वयसः स्थापनं मेधां पिप्पलीमां रसायनम् ॥ ९ ॥

इति वद्धमानपिप्पलीरसायनम् ।

जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुक्ते द्वे विभीतके ।

भुक्त्वा तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्य्यामलकानि च ॥

प्रयोजयेत् समासेकां विफलाया रसायनम् ।

जीवेद्वर्षगतं पूर्णमजरोऽन्याधिरेव च ॥ १० ॥

इति विफलानां रसायनम् ।

वैफलेनायसीं पर्वीं कल्केनालेपयेन्नवाम् ।

तमाहोरात्रिकं लेपं पिवेत् चौद्रोदकाग्नौ तम् ॥

प्रभूतस्त्रैहमशनं जीर्णं तत्र प्रशस्यते ।

अजरोऽरुक् समाभ्यासाज्जीवेद्द्वैव समाः शतम् ॥ ११ ॥

इति विफलारसायनमपरम् ।

मधुकेन तुगाक्षीर्या पिप्पल्या चौद्रसर्पिषा ।

विफला सितया चापि युक्तां सिद्धं रसायनम् ॥ १२ ॥

इति विफलारसायनमपरम् ।

सर्व्वलौहेः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ।

विडङ्गपिप्पलीभ्याञ्च विफला लवणेन च ॥

संवत्सरप्रयोगेण मेधास्मृतिबलप्रदा ।

भृशध्यायुष्प्रदा धन्या जरारोगनिवर्हिणी ॥ १३ ॥

इति विफलारसायनमपरम् ।

अन्नमूत्रञ्च कषायञ्च कटु पाके शिलाजतु । ।
 नातुप्रणाशीतं धातुम्यश्चतुर्भास्तस्य सम्भवः ॥
 हेमश्च रजतात् ताम्रादरं कृष्णायसादपि ।
 रसायनं तद्विधिभिस्तद्वृष्यं तच्च रोगनुत् ॥
 वातपित्तकफघ्नैस्तु निर्व्यूहैस्तत् सुभावितम् ।
 वीर्य्योत्कर्षं परं याति सर्व्वैरेकैकशोऽपि वा ॥
 प्रक्षिप्योद्धृतमपेग्रनं पुनस्तत् प्रक्षिपेद्रसे ।
 कोष्णो सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥
 पूर्व्वोक्तेन विधानेन लोहैश्चूर्णीकृतैः सह ।
 तत् पीतं पयसा दद्याद्दौर्धमायुःसुखान्वितम् ॥
 जराव्याधिप्रशमनं देहदाढ्यकरं परम् ।
 मेधास्मृतिकरं बल्यं क्षीराशी तत् प्रयोजयेत् ॥
 प्रयोगः सप्तसप्ताहास्त्रयश्चैकश्च सप्तकः ।
 निर्द्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य परो मध्योऽवरस्तथा ॥
 ग्लानमर्द्धफलं कर्षो मात्रां तस्य विधा मता ॥ १४ ॥
 जातेर्विशेषं सविधिं तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ।
 हेमाद्याः सूर्य्यसन्तप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः ॥
 जत्वामं मृदुमृत्तुस्त्राभं यन्मलं तच्छिलाजतु ॥
 मधुरश्च सतिक्तश्च जवापुष्पनिभश्च यः ।
 कटुर्विपाके शीतश्च स सुवर्णस्य निस्रवः ॥
 रूष्यस्य कटुकः प्रवेतः शीतः स्वादुर्विपच्यते ।
 ताम्रस्य बर्हिकण्ठाभस्तिक्तोष्णः कटु पच्यते ॥
 यस्तु गुग्गुलुकाभासंस्तिक्तको लवणान्वितः ।

केटुर्विपाके शीतश्च सर्व्वश्रेष्ठः स चायसः ॥

गोमूत्रगन्धयः सर्व्वे सर्व्वकर्म्मसु यौगिकाः ।

रसायनप्रयोगेषु पश्चिमंस्तु विशिष्यते ॥

यथाक्रमं वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफे विषु ।

विशेषतः प्रशस्यन्ते मला हेमादिधातुजाः ॥

शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरुणि च ।

वर्ज्जयेत् सर्व्वकालन्तु कुलत्थान् परिवर्ज्जयेत् ॥

ते ह्यात्यन्तविरुद्धत्वादभ्रमनो भेदनाः परम् ।

लोकदृष्टास्तस्तेषां प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥

पयांसि शुक्तानि रसाः सयूषास्तोयं समूत्रं विविधाः कषायाः ।

आलोड़नार्थं गिरिजस्य शस्तास्तेते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्यकार्य्यं ॥

न सोढस्ति रोगो भुवि साध्यरूपः शिलाह्वयं यं न जयेत् प्रसह्य ।

तत्कालयोगैर्विधिभिः प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्ज्जा विमुलां ददाति ॥ १५

इति शिलाजतुरसायनम् ।

• तत्र श्लोकः ।

करप्रचित्तिके पादे दश षट् च महर्षिणा ।

रसायनानां सिद्धानां संयोगाः समुदाहृताः ॥ १६ ॥

इति चिकित्सिते करप्रचित्तीयो नाम रसायनपादस्तृतीयः ।

अथात आयुर्वेदसमुत्थानीयं रसायनपादं व्याख्या-

स्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

ऋषयः खलु कदाचिच्छालीना यायावराश्च ग्राम्यौषध्या-
हाराः सन्तः साम्प्रन्निका मन्दचेष्टा नातिकल्याणाश्च प्रायेण
बभूवुः । ते सर्व्वसामित्तिकर्त्तव्यतानामसमर्थाः सन्तो ग्राम्य-
वासकृतं दोषं मत्वा पूर्व्वनिवासमपगतग्राम्यदोषं मत्वा शिवं
पुण्यमुदारं मेध्यमगन्धमसुकृतिभिर्गङ्गाप्रभवममरगन्धर्व्वयक्ष-
किन्नरानुचरितमनेकरत्ननिचयमचिन्ताद्भुतप्रभावं ब्रह्मर्षिसिद्ध-
चारणानुचरितं दिव्यतीर्थौषधिप्रभवमतिशरणं हिमवन्तमम-
राधिपतिगुप्तं जग्मुर्भृग्वङ्गिरोऽविवशिष्टकश्यपागस्तापुलंस्त-
वामदेवासितगौतमप्रभृतयो महर्षयः ॥ २ ॥

तामिन्द्रः सहस्रदृगमरवरोऽब्रवीत् स्वागतं ब्रह्मविदां
ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणामस्ति ननु वो ग्लानिरप्रभावत्वं
वैस्वर्य्यं वैवर्णाञ्च ग्राम्यवासकृतमसुखमसुखानुबन्धञ्च । ग्राम्यो
हि वासी मूलमगस्तानां तत् कृतः पुण्यकृद्भिरनुग्रहः प्रजानां
खशरीरमरत्निभिः । कालश्चायमायुर्वेदोपदेशश्च ब्रह्मर्षीणा-
मात्मनः प्रजानाञ्चानुग्रहार्थमायुर्वेदमप्रिनौ मच्च्यं प्रायच्छतां,
प्रजापतिरप्रिब्रूयाम्, प्रजापतये ब्रह्मा, प्रजानामल्पमायुर्जरा-
व्याधिबहुलमसुखमसुखानुबन्धम्, अल्पत्वादल्पतपोदमनियम-
दानाध्ययनसञ्चयं मत्वा, पुण्यतममायुःप्रकर्षकरं जराव्याधि-
प्रशमनमूर्जस्कारममृतं शिवं शरणमुदारं भवन्तो मत्तः
श्रोतुमर्हन्तुपधारयितुं प्रकाशयितुञ्च प्रजानुग्रहार्थमर्षं ब्रह्म
च मैत्रीं कारणमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं, ब्राह्ममन्त्रं

कर्मेति तत् श्रुत्वा विबुधपतिवचनमृषयः सर्व्व एवामरवर-
मगमिष्यन्वः पञ्चछास्त्रचनमभिननन्त्येति ॥ ३ ॥

कर्मेति तत् श्रुत्वा विबुधपतिवचनमृषयः सर्व्व एवामरवर-
मगमिष्यन्वः पञ्चछास्त्रचनमभिननन्त्येति ॥ ३ ॥

कर्मेति तत् श्रुत्वा विबुधपतिवचनमृषयः सर्व्व एवामरवर-

षण्मासेन देवतानुकारौ भवति वयोवर्णस्वराकृतिबलप्रभाभिः,
स्वयञ्चाख्य सर्व्ववाचीगतानि प्रादुर्भवन्ति । दिव्यञ्चाख्य
चूचुः श्रोत्रं भवति योजनसहस्रगतिर्दशवर्षसहस्राणप्रायुरनुप-
द्रवञ्चेति ॥ ६ ॥ इति द्रोणीप्रावेशिकरसायनम् ।

भवन्ति चात्र ।

दिव्यानामोषधीनां यः प्रभावः स भवद्विधैः ।
शक्यः सोढुमशक्यस्तु स्यात् सोढुमकृतात्मभिः ॥
ओषधीनां प्रभावेण तिष्ठतां स्वे च कर्मणि ।
भवतां निखिलं श्रेयः सर्व्वमेवोपपत्स्यते ॥
वाज्रप्रस्थैर्गृहस्थैश्च प्रयतैर्नियतात्मभिः ।
शक्या ओषधयो ह्येताः सेवितुं विषयाभिजाः ॥
तास्तु चैवगुणैस्तेषां मध्यमेन निकर्मणा ।
मृदुवीर्य्यतया तासां विधिर्ज्ञेयः स एव तु ॥ ७ ॥
पर्य्येष्टुं ताः प्रयोक्तुं वा येऽसमर्थाः सुगार्थिनः ।
रसायनविधिं स्तेषामयमन्यः प्रशस्यते ॥
बल्यानां जीवनीयानां वृंहणीयाश्च या दश ।
वयसः स्थापनानाञ्च खदिरह्यासनस्य च ॥
खज्जूरानां मधूक्तानां सुस्तानामुत्पलस्य च ।
मृद्वीकानां विडङ्गानां वचायाश्चिवकस्य च ॥
शतावर्याः पयस्यायाः पिप्पल्या जोङ्गकस्य च ।
ऋद्ध्या नागबलायाश्च हरिद्राया धवस्य च ॥
त्रिफलाकण्टकार्य्यैश्च विदार्य्याश्चन्दनस्य च ।
इक्षूणां शरमूलानां श्रीपणार्तिस्तनिशस्य च ॥

रसाः पृथक् पृथक् ग्राह्याः पलाशचार एव च ।
 एषां पलोन्मितान् भागान् पयो गव्यं चतुर्गुणम् ॥
 द्वे पात्रे तिलतैलस्य द्वे च गव्यस्य सर्पिषः ।
 तत् साध्यं सर्व्वमेकत्र सुसिद्धं स्नेहमुद्धरेत् ॥
 तवामलकचूर्णानामाढकं शतभावितम् ।
 खरसेनैव दातव्यं क्षौद्रस्याभिनवस्य च ॥
 शर्कराचूर्णपात्रञ्च प्रस्थमेकं प्रदापयेत् ।
 तुगाक्षौद्याः सपिप्पलाः स्थाप्यं समूर्च्छितञ्च तत्
 सुचौचे मार्तिके कुम्भे मासाद्द्वं घृतभाविते ।
 मावामग्निसमां तस्य तत ऊर्द्धं प्रयोजयेत् ॥
 हेमताम्रप्रवालानामयसः स्फटिकस्य च ।
 मुक्तावैदूर्य्यशङ्खानां चूर्णानां रजतस्य च ॥
 प्रक्षिप्य षोडशीं मात्रां विहायायासमैथुनम् ।
 जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥
 सर्व्वरोगप्रशमनं वृष्यमायुष्यमुत्तमम् ॥
 सत्त्वस्मृतिशरीराग्निबुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ।
 परमूर्ज्जस्त्वरश्चैव वर्णस्वरकरं तथा ।
 विप्रालक्ष्मीप्रशमनं सर्व्ववाचोगतप्रदम् ॥
 सिद्धार्थताञ्जाभिनवं वयश्च प्रजाप्रियत्वञ्च यशश्च लोके ।
 प्रयोज्यमिच्छन्निरिदं यथावद्रसायनं ब्राह्ममुदारवीर्य्यम् ॥८॥
 इतीन्द्रोक्त रसायनमपरम् ।
 समर्थानामरोगाणां धीमतां नियतात्मनाम् ।
 कुटीप्रवेशः क्षमिणां परिच्छदवतां हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौख्यमावृतिकी विधिः ।
 ताभ्यां श्रेष्ठतरः पूर्वो विधिः स तु सुदुष्करः ॥ ९ ॥
 रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।
 यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १० ॥
 सत्यवादिनमक्रोधं निवृत्तं मदमैथुनात् ।
 अहिंसकमनायासं प्रशान्तं प्रियवादिनम् ।
 जपशौचपरं धीरं दाननित्यं तपस्विनम् ॥
 देवगात्राह्वयाचार्यगुरुवृद्धार्चने रतम् ।
 आनृशंसपरं नित्यं नित्यं कारुण्यवेदिनम् ॥
 समजागरणस्वप्ननित्यं क्षीरघृताग्निनम् ।
 देशकालप्रमाणज्ञं युक्तिज्ञमनहङ्कृतम् ॥
 अस्ताचारमसंकीर्णमध्यात्मप्रबलेन्द्रियम् ।
 उपासितारं वृद्धानामास्तिकानां जितात्मनाम् ।
 धर्मशास्त्रपरं विद्याम्भरं नित्यरसायनम् ॥
 गुणैरेतैः समुदितैः प्रयुङ्क्ते यो रसायनम् ।
 रसायनगुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्नुते ॥ ११ ॥
 यथास्थूलमनिर्वाह्य दोषान् शरीरमानसान् ।
 रसायनगुणैर्जन्तुर्युज्यते न कदाचन ॥ १२ ॥
 योगा ह्यायुःप्रकर्षार्था जरारोगनिवर्हणाः ।
 मनःशरीरशुद्धानां सिध्यन्ति प्रयतात्मनाम् ॥ १३ ॥
 तदेतन् भवेद्वाच्यं सर्वमेव हतात्मसु ।
 अरुजैभ्योऽद्विजातिभ्यः शुश्रूषा येषु नास्ति च ॥ १४ ॥
 ये रसायनसंयोगा वृद्धा योगाश्च ये मताः ।

यच्चौषधं विकाराणां सर्वं तद्वैद्यसंश्रयम् ॥
 प्राणाचार्यं बुधस्तस्माद्वीमन्तं वेदपारगम् ।
 अश्विनाविव देवेन्द्रः पूजयेदतिशक्तितः ॥ १५ ॥
 अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।
 यज्ञस्य हि शिरश्छिन्नं पुनस्ताभ्यां समाहितम् ॥
 प्रशीर्णा दशनाः पुष्पाणि नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
 वज्रिणश्च भुजस्तन्मस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥
 चिकित्सितस्तु शीतांशुर्गृहीतो राजयक्ष्मणा ॥
 सोमान्निपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ।
 भार्गवश्चावनः कामी वृद्धः सन् विवृतिं गतः ॥
 वीतवर्णस्वरोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ।
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमौ ॥
 बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ।
 ग्रहाः स्तोत्राणि मन्त्राणि तथान्यानि हवींषि च ॥
 धूमाश्च पशवस्ताभ्यां प्रकल्पान्ते द्विजातिभिः ।
 प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां संहार्यते ॥
 सौवामणाञ्च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ।
 इन्द्राग्नी चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ॥
 स्तूयन्ते वेदवाकेषु च तथान्या हि देवताः ।
 अमरैरजरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्ध्रुवैः ॥
 पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति ॥ १६ ॥
 सृत्रव्याधिजरावशैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ।
 किं पुनर्भिषजो मर्त्यैः पूज्याः सुर्नातिशक्तितः ॥ १७ ॥

शीलवान् मतिमान् युक्तस्त्रिजातिः शास्त्रपारगः ।
 प्राणिभिर्गुरुवत् पूज्यः प्राणाचार्यः स हि स्मृतः ॥ १८ ॥
 विद्यासमाप्तौ भिषजस्तृतीया जातिरुच्यते ।
 अश्रुते वैद्यशब्दं हि न वैद्यः पूर्वजन्मना ॥
 विद्यासमाप्तौ ब्राह्मणं वा सत्त्वमार्षमथापि वा ।
 ध्रुवमाविशति ज्ञानात् तस्माद्वैद्यस्त्रिजः स्मृतः ॥ १९ ॥
 नाभिध्यायेन्न चाक्रोशेदहितं न समाचरेत् ।
 प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छन्नायुरनित्वरम् ॥ २० ॥
 चिकित्सितस्तु संश्रुत्य यो वामंश्रुत्य मानवः ।
 नोपाकरोति वैद्याय नास्ति तसोऽह निष्कृतिः ॥
 भिषगप्यातुरान् सर्वान् स्वसुतानिव यत्नवान् ॥
 आवाग्धेभ्यो हि संरक्षेदिच्छन् धम्ममनुत्तमम् ॥ २१ ॥
 धर्मार्थञ्चार्थकामार्थमायुर्वेदो महर्षिभिः ।
 प्रकाशितो धम्मपरैरिच्छद्भिः स्थानमक्षरम् ॥
 नात्मार्थं नापि कामार्थमथ भूतदयां प्रति ।
 वर्त्तते यश्चिकित्सायां स सर्वमतिवर्त्तते ॥ २२ ॥
 कुर्वते ये तु वृत्तार्थं चिकित्साप्रणाविक्रयम् ।
 ते हित्वा काञ्चनं राशिं पांशुराशिमुपासते ॥ २३ ॥
 दारुणैः क्लृप्तमाणानां गदैवैवस्वतः क्षयम् ।
 क्षित्वा वैवस्वतान् पाशान् जीवितञ्च प्रयच्छति ॥
 धर्मार्थदाता सदृशस्तस्य नेहोपलभ्यते ।
 न हि जीवितदानाद्भि दानमन्यद्विशिष्यते ।
 परो भूतदया धर्म इति मत्वा चिकित्सया ।

वर्त्तते यः स सिद्धार्थः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकी ।

आयुर्वेदसमुत्थानं दिव्यौषधिविधिः शुभः ।

अमृताल्पान्तरगुणं सिद्धं रत्नरसायनम् ॥

सिद्धेभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो यदुवाचामरेप्सवरः ।

आयुर्वेदसमुत्थाने तत्सर्वं सम्प्रकाशितम् ॥

इति चिकित्सिते आयुर्वेदसमुत्थानीयो रसायनपादश्चतुर्थः ।

एतन्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने

रसायनो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

वाजीकरणपादः ।

अथातः संयोगशरमूलीयं वाजीकरणपादं व्याख्या-

स्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

वाजीकरणमन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् ।

तदायत्तौ हि धर्म्मार्थौ प्रीतिश्च यश एव च ॥

पुत्रस्यायतनं ह्येतद्गुणाश्चैते सुताश्चयाः ।

वाजीकरणमग्राञ्च क्षेवं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥ २ ॥

इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्थाः परं प्रीतिकराः स्मृताः ।

किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन व्यवस्थिताः ॥

सङ्घातो ह्येन्द्रियार्थानां स्त्रीषु नान्यत्र विद्यते ।

स्वाश्रयो हीन्द्रियार्थो यः स प्रीतिजननोऽधिकः ॥ ३ ॥

स्त्रीषु प्रीतिर्विशेषेण स्त्रीष्वपत्यं प्रतिष्ठितम् ।

धर्मार्थौ स्त्रीषु लक्ष्मीश्च स्त्रीषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ४ ॥

सुरूपा यौवनस्था या लक्षणैर्या विभूषिता ।

या वश्यां शिक्षिता या च सा स्त्री वृथतमा मता ॥ ५ ॥

नानाभुक्ता तु लोकस्य दैवयोगाच्च योषिताम् ।

तं तं प्राप्य विवर्द्धन्ते नरं रूपादयो गुणाः ॥ ६ ॥

वयोरूपवचोहावैर्या यस्य परमाङ्गना ।

प्रविशत्याशु हृदयं देवादा कर्मणोऽपि वा ॥

हृदयोत्सवरूपा या या समानमनःश्रया ।

समानसत्त्वा या वश्या या यस्य प्रीयते प्रियैः ॥

या पश्यभूता सर्व्वेषामिन्द्रियाणां परैर्गुणैः ।

यया वियुक्तो निस्त्रीकमरतिर्मन्यते जगत् ॥

यस्या ऋते शरीरं ना धत्ते शून्यमिवेन्द्रियैः ।

शोकोद्देगारंतिभयैर्या दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥

याति यां प्राप्य विस्रम्भं दृष्ट्वा हृथत्यतीव याम् ।

अपूर्व्वामिव यां याति नित्यं हर्षातिवेगतः ॥

गत्वा गत्वापि बहुशो यां तस्मिन् नैव गच्छति ।

सा स्त्री वृथतमा तस्य नानाभावा हि मानवाः ॥

अतुल्यगोत्रां वृथाञ्च प्रहृष्टां निरुपद्रवाम् ।

शुद्धज्ञातां व्रजेन्नारीमपत्याधीं निरामयः ॥ ८ ॥

अच्छायश्चैकशास्त्रश्च निस्फलश्च यथा दुमः ।

अनिष्टगन्धश्चैकश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥

चित्रदीपः सरः शुष्कमधातुधातुसन्निभः ।
 निष्प्रजस्तृणपूलीति ज्ञातव्यः पुरुषाकृतिः ॥
 अप्रतिष्ठश्च नग्नश्च शून्यश्चैकेन्द्रियश्च ना ।
 मन्तव्यो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ॥ ९ ॥
 बहुमूर्तिर्बहुमुखो बहुवूहो बहुक्रियः ।
 बहुचक्षुर्बहुज्ञानो बह्वात्मा च बहुप्रजः ॥
 मङ्गल्योऽयं प्रशस्तोऽयं धन्योऽयं वीर्यवानयम् ।
 बहुशाखोऽयमिति च स्तूयते ना बहुप्रजः ॥
 प्रीतिर्बलं सुखं वृत्तिर्विस्तारो विभवः कुलम् ।
 यशो लोकाः सुखोदकास्तुष्टिश्चापत्यसंश्रिताः ॥
 तस्मादपत्यमन्विच्छन् गुणांश्चापत्यसंश्रितान् ।
 वाजीकरणनित्यः स्यादिच्छन् कामसुखानि च ॥ १० ॥
 उपभोगसुखान् सिद्धान् वीर्यापत्यविवर्द्धनान् ।
 वाजीकरणसंयोगान् प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥ ११ ॥
 शरमूलेक्षुमूलानि क्राण्डेक्षुं सेक्षुंबालिकम् ।
 शतावरीं पयस्याञ्च विदारीं कण्टकारिकाम् ॥
 जीवन्तीं जीवकं मेदां वीराञ्चषभकं बलाम् ।
 ऋद्धिं गोक्षुरकं रास्त्रांमात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ॥
 पृथक् विपलिकान् कृत्वा माषाणामाढकं नवम् ।
 विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागञ्च शेषयेत् ॥
 तत्र पेय्याणि मधुकं द्राक्षा फल्गूनि पिप्पली ।
 आत्मगुप्ता मधूकानि खर्जूरानि शतावरी ॥
 विदार्यामलकेक्षूणां रसस्य च पृथक् पृथक् ।

सर्पिषश्चाढकं दद्यात् क्षीरद्रोणञ्च तन्निषक् ॥
 साधयेद् घृतशेषञ्च सुपूतं योजयेत् पुनः ।
 शर्करायास्तुगाक्षीर्याश्चूर्णेः प्रस्थोन्मितैर्भिषक् ॥
 पलैश्चतुर्भिर्मागध्याः पलेन मरिचस्य च ।
 त्वगेलाकेशराणाञ्च चूर्णैरर्द्धपलोन्मितैः ॥
 मधुनः कुडवाभ्याञ्च द्वाभ्यां तत् कारयेद् भिषक् ।
 पलिका गुडिकाः कृत्वा ता यथाग्निं प्रयोजयेत् ॥
 एष तृष्यः परो योगो वृंहणी बलवर्द्धनः ।
 अनेनाश्व इवोदीर्णो लिङ्गमर्पयते ह्रियाम् ॥ १२ ॥
 इति वृंहणी गुडिका ।

माषाणामात्मगुप्ताया वीजानामाढकं नवम् ।
 जीवकर्षभकौ वीरां मेदामृष्टिं शतावरीम् ॥
 मधुकञ्जाश्लगभ्याञ्च साधयेत् कुडवोन्मिताम् ।
 रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं प्रस्थमिचुरसस्य च ॥
 विदारीणां रसप्रस्थं गव्यं दशगुणं पयः ।
 दत्त्वा मृदग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ॥
 शर्करायास्तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्य च पृथक् पृथक् ।
 भागांश्चतुष्पलांस्तत्र पिप्पल्याश्चावपेत् पलम् ॥
 पलं पूर्व्वमतो लीढ्वा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ।
 य इच्छेदक्षयं शुक्रं शेषसद्योत्तमं बलम् ॥ १३ ॥
 इति वाजीकरणं घृतम् ।

शर्करा माषविदलास्तुगाक्षीरी पयो घृतम् ।
 गोधूमचूर्णषष्ठानि सर्पिःप्लुत्कारिकां पचेत् ॥

तां नातिपक्वां मृदितां कौक्कुटे मधुरे रसे ।
 सुगन्धे प्रक्षिपेदुष्णं यथा सान्द्रोभवेद्रसः ॥
 एष पिण्डरसो वृथः पौष्टिको बलवर्द्धनः ।
 अनेनाश्व इवोदीर्णबलो लिङ्गं समर्पयेत् ॥
 शिखितित्तिरिहं सानामेवं पिण्डरसो मतः ॥ १४ ॥
 इति वाजीकरणपिण्डरसाः ।

घृतं माषान् सवस्ताण्डान् साधयेन्माहिषे रसे ।
 भर्जयेत् तं रसं पूतं फलाम्नं नवसर्पिषि ॥
 ईषत् सलवणं युक्तं धान्यजीरकनागरैः ।
 एष वृथश्च बल्यश्च वृंहणश्च रसोत्तमः ॥ १५ ॥
 इति वृषारसाः ।

चटकांस्तित्तिरिरसे तित्तिरीन् कौक्कुटे रसे ।
 कुक्कुटान् बार्हिणरसे हांसे बर्हिणमेव च ॥
 नवसर्पिषि सन्तप्तान् फलाभ्यान् कारयेद्रसान् ।
 मधुरान् वा यथासात्कारं गन्धाद्यान् बलवर्द्धनान् ॥ १६ ॥
 इत्यनेन वृषारसाः ।

तृप्तिं चटकमांसानां गत्वा योऽनुपिवेत् पयः ।
 न तस्य लिङ्गशैथिल्यं स्यान्न शुक्रक्षयो निधिः ॥ १७ ॥
 इति वृथमांसम् ।

माषयूषेण यो भुक्त्वा घृताद्यं पृष्टिकौदनम् ।
 पयःपिवति रात्रिं स कृतस्त्रां जागर्ति वेगवान् ॥ १८ ॥
 इति वृथमाषः ।

न ना स्वपिति रात्रौषु निस्तब्धेन च शेषसा ।

तप्तः कुक्कुटमांसानां भृष्टानां नकरेतसि ॥ १९ ॥

इति वृष्यशुक्ररसः ।

निःस्राव्य मत्स्याण्डरसं भृष्टं सर्पिषि भक्षयेत् ।

हंसवर्हिणदक्षाणां चैवमण्डानि भक्षयेत् ॥ २० ॥

इत्यन्यो वृष्यरसः ।

भवतश्चात्र ।

स्रोतःसु शुद्धेष्वमले शरीरे

वृष्यं यदाद्यं हि तदस्ति कालं ।

वृषायते तेन परं मनुष्यस्तद्वृष्यं नैव बलप्रदञ्च ॥

तस्मात् पुरा शोधनमेव कार्थ्यं

बलानुरूपं न हि सिद्धियोगाः ।

सिध्यन्ति देहे मलिने प्रयुक्ता

स्निग्धे यथा वाससि रागयोगाः ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकी ।

वाजीकरणसामर्थ्यं क्षेवं स्त्री यद्य चैव या ।

ये दोषा निरपत्नानां गुणाः पुत्रवताञ्च ये ॥

दश पञ्च च संयोगा वीर्यापत्यविवर्द्धनाः ।

उक्तास्ते शरमूलीये पादे पुष्टिवलप्रदाः ॥ २२ ॥

एति चिकित्सिते संयोगशरमूलीयो वाजीकरणपादः प्रथमः ।

अथात आसिक्तक्षीरीयं वाजीकरणपादं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

आसिक्तक्षीरमापूर्णमशुष्कं शुद्धषष्टिकम् ।

उद्ध्वले समापोथ्य प्रौढयेत् क्षीरमोदितम् ॥

क्षुण्णं विमृदितं क्षीरे प्रौढयेत् सुसमाहितः ।

गृहीत्वा तं रसं पूतं गवोन पयसा सह ॥

बीजानामात्मगुप्ताया धान्यमापरसेन च ॥

बलायाः सूष्यपर्णार्णश्च जीवन्तां जीवकस्य च ।

ऋक्षार्धभक्तकाकोली श्वदंष्ट्रा मधुकस्य च ॥

शतावर्था विदंर्थाश्च द्राक्षाखर्जूरयोरपि ।

संयुक्तं मावया वेद्यः साधयेत् तत्र चावपेत् ॥

तुगाक्षीर्याः समाषाणां शालीनां षष्टिकस्य च ।

गोधूमानाञ्च चूर्णानि यैः स सान्द्रीभवेद्रसः ॥

सान्द्रीभूतञ्च तं कुर्यात् प्रभूतमधुशर्वरम् ।

गुडिका बदरैस्तुल्यास्ताश्च सर्पिषि भर्जयेत् ॥

ता यथाग्निं प्रयुञ्जानः क्षीरमांसरसाग्निनः ।

पश्यत्यपत्यं विपुलं तद्बोद्धव्यात्मजमक्षयम् ॥ २ ॥

इत्यपत्यकरा षष्टिकादिगुडिका ।

षट्कानां सहस्रानां दशाणां त्रिंशद्भिनां तथा ।

शिशुसारसं नक्रस्य भिषक् शुक्राणि संहरेत् ॥

गन्धं सर्पिवराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।

षष्टिकानाञ्च चूर्णानि चूर्णं गौधूममेव च ॥
 एभिः पूषलिकाः काव्याः शष्कुली वर्त्तिकास्तथा ।
 पूषाधानाश्च विविधा भक्ष्याश्चान्ये पृथग्विधाः ॥
 एषां प्रयोगाद्भक्ष्याणां स्तब्धेनापूषैरेतसा ।
 शेफसा वाजिवद् याति यावदिच्छं स्थियो नरः ॥ ३ ॥

इति वृष्यपूषलिकादियोगः ।

आत्मगुप्ताफलं माषान् खज्जूरानि शतावरौम् ।
 शृङ्गाटकानि मृद्वीकां साधयेत् प्रस्थसन्मितम् ॥
 क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थमेतत् प्रस्थावशेषितम् ।
 शुद्धेन वाससा पूतं योजयेत् प्रसृतैस्त्रिभिः ॥
 शर्करायास्तुगाक्षीर्याः सर्पिषोऽभिनववत् च ।
 तत् पाययेत् सक्षौद्रं षष्टिकान् च भोजयेत् ॥
 जरापरीतोऽप्यबली योगेनानेन विन्दति ।
 नरोऽपत्यं सुविपुलं युवेव च स हृष्यति ॥ ४ ॥

इत्यपत्यकरः स्वरसः ।

खज्जूरीमस्तकं माषान् पयस्यां सशतावरौम् ।
 खज्जूरीणि मधूकानि मृद्वीकामण्डाफलम् ॥
 पलोन्मितानि मतिमान् साधयेत् सलिजाढके ।
 तेन पादावशेषेण क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 क्षीरशेषेण तेनाद्यात् घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
 सशर्करेण संयोग एष वृष्यः परं स्मृतः ॥ ५ ॥

इति वृष्यक्षीरम् ।

जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं श्रावणीद्वयम् ।
 खज्जूरं मधुकं द्राक्षां पिप्पलीं विप्रश्नभेषजम् ॥
 शृङ्गाटकीं विदारोष्णं नवं सर्पिः पयो जलम् ।
 सिद्धं घृतावशेषं तच्छर्कराक्षौद्रपादिकम् ॥
 षष्टिकान्नेन संयुक्तमुपयोज्यं यथाबलम् ।
 वृष्यं बल्यञ्च वर्णग्रञ्च करुणं वृंहणमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 इति वृष्यघृतम् ।

दध्नः सरं शरच्चन्द्रसन्निभं दोषवर्जितम् ।
 शर्कराक्षौद्रमरिचैस्तुगाक्षीर्या च बुद्धिमान् ॥
 युक्ता युक्तं ससूक्ष्मैलं नवं कुम्भे शुचौ पटे ।
 मार्जितं प्रक्षिपेच्छीते घृताटे षष्टिकौदने ॥
 पिवेन्मात्रां रसाजायास्तं भुक्त्वा षष्टिकौदनम् ।
 वर्णस्वरबलोपेतः पुमांस्तं न वृषायते ॥ ७ ॥
 इति वृष्यदध्यादि ।

चन्द्रांशुकल्पं पयसा घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
 शर्करामधुसंयुक्तं प्रयुञ्जानो वृषायते ॥ ८ ॥
 इति वृष्यदुग्धादि ।

तप्ते सर्पिषि नक्राण्डं ताम्रचूडाण्डमिश्रितम् ।
 युक्तं षष्टिकचूर्णेन सर्पिषाभिनवेन च ॥
 पक्त्वा पूषणिकाः खादेद्धारुणीमण्डपो नरः ।
 य इच्छेदश्ववहन्तुं प्रसीक्तुं गजवच्च यः ॥ ९ ॥
 इति नक्राण्डपाकवृष्ययोगः ।

भवन्ति चान् ।

असिक्तक्षीरिके पां धे योगाः परिकीर्त्तिताः ।

अष्टावपत्यकामैस्ते प्रयोज्याः पौष्ट्यार्थिभिः ॥

एतैः प्रयोगैर्विविधैर्वपुष्मान् स्नेहोपपन्नो बलवर्णयुक्तः ।

हृषान्वितो वाजिवदष्टवर्षो भवेत् समर्थश्च वराङ्गनासु ॥

यद्यच्च किञ्चिन्मनसः प्रियं स्याद्

रक्षा वनान्ताः पुष्टिनानि श्रेष्ठाः ।

द्रष्टाः स्त्रियो भक्षणगन्धमालां

प्रिया वयस्याश्च तदत्र योग्यम् ॥ १० ॥

इति चिकित्सित असिक्तक्षीरीयोवाजीकरणपादो द्वितीयः ।

अथातो माषपर्णभृतीयं वाजीकरणपादं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

माषपर्णभृतां श्वेत्तुं गृष्टिं पुष्टां चतुःस्तनीम् ।

समानवर्णवत्सुसाञ्च जीववत्साञ्च बुद्धिमान् ॥

रोहिण्यौमथवा कृष्णामूर्द्धं शृङ्गीमदारुणाम् ।

द्रुक्षादामज्जुनादां वा सान्द्रक्षीरञ्च धारयेत् ॥

केवलन्तु पयस्तम्याः शृतं वाशृतमेव वा ।

शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं तद्रहस्यसूतमम् ॥ २ ॥

शुक्लैर्जीवनौयैश्च वृंहणैर्बलवद्भैः ।

क्षीरसंस्ननैश्चैव पयः सिद्धं पृथक् पृथक् ॥

युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
 पर्यायेण प्रयोक्तव्यमिच्छता शुक्रमक्षयम् ॥ ३ ॥
 मेदां पयसां जीवन्तीं विदार्य कण्टकारिकाम् ।
 श्वदंष्ट्रां क्षौरिकां माषान् गोधूमान् शालिषष्टिकान् ॥
 पयसावोदके पक्त्वा कार्षिकानाटुकोन्मते ।
 विवर्जयेत् पयःशेषं तत् पूतं क्षौद्रसर्पिषा ॥
 युक्तं शर्करं पीत्वा ब्रह्मः साप्ततिकोऽपि वा ।
 विपुलं लभतेऽपत्यं यवैव च सं हृष्यति ॥ ४ ॥
 मण्डलेर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शृतम् ।
 अपत्यजननं सिद्धं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ ५ ॥
 त्रिंशत् सुपिष्टाः पिप्पल्यः प्रकुक्षे तैलसर्पिषोः ।
 भृष्टा शर्करक्षौद्राः क्षौरद्वारावदोहिताः ॥
 पीत्वा यथाबलञ्चोद्धं षष्टिकं क्षौरसर्पिषा ।
 मुक्त्वा न रात्रिमस्तम्बं लिङ्गं पश्यति नाक्षरत् ॥ ६ ॥
 श्वदंष्ट्राया विदार्याश्च रसे क्षौरचतुर्गुणे ।
 घृताढ्यः साध्विनी ब्रह्मो माषपष्टिकपायसः ॥ ७ ॥
 फलानां जीवनीयानां स्निग्धानां रुचिकारिणाम् ।
 कुडवश्चूर्णितानां स्यात् स्वयं पुष्पाफलस्य च ॥
 कुडवश्चैव माषाणां द्वौ द्वौ च तिलमुद्गयोः ।
 गोधूमशालिचूर्णानां कुडवः कुड्वो भवेत् ॥
 सर्पिषः कुडवश्चैकस्तत्सर्वं क्षौरसंयुतम् ।

पक्ता पूपलिकाः खादेद्वह्नयः सुप्रयत्नं योषितः ॥ ८ ॥
 घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणो प्रचेत् ।
 शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुत्तमम् ॥ ९ ॥
 कर्षं मधुकचूर्णं च घृतक्षौद्रसमांशिकम् ।
 प्रयुङ्क्ते यः प्रयश्चासु नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ १० ॥
 घृतक्षीराशनी निर्भीर्निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ।
 सङ्कल्पप्रबलो नित्यं नरः स्त्रीषु वृषायते ॥ ११ ॥
 कृतैककृत्याः सिद्धार्था ये चान्थीन्यानुवर्तिनः ।
 कलाः सुवाह्या ये तुल्याः सत्त्वेन वयसा च ये ॥
 कुलमाहात्म्यदाक्षिण्यशीलशौचसमन्विताः ।
 ये कामनित्या ये हृष्टा ये विशोका गतव्यथाः ॥
 ये तुल्यशीला ये भक्ता ये प्रिया ये प्रियंवदाः ।
 तेनैरः सह विस्रब्धः सुवयसैर्वृषायते ॥ १२ ॥
 अम्यङ्कोत्सादनस्नानगन्धमाल्यविभूषणैः ।
 गृहशय्यासनसुखैर्वासोभिरहतैः प्रियैः ॥
 विहङ्गानां रुतैरिष्टैः स्त्रीणाञ्चाभरणस्वनैः ।
 संवाहनैर्वरस्त्रीणामिष्टानाञ्च वृषायते ॥ १३ ॥
 मत्तद्विरेकाचरिताः सप्रज्ञाः सलिलाशयाः ।
 जातुप्रतूपलसुगन्धीनि शीतगर्भगृहाणि च ॥
 नद्याः फेनोत्तरीयाश्च गिरयो नीलसानवः ।
 उन्मतिर्नीलमेघानां रम्यचन्द्रोदया निशाः ॥
 वायवः सुखसंस्पर्शाः कुसुदाकरगन्धिनः ।

रतिभोगक्षमा रात्रिः सङ्कीर्णागुरुवक्त्रभाः ॥

सुखाः सहायाः परपुष्टघुष्टाः

फुल्ला वनान्ता विशदान्नपानाः ।

गान्धर्वशब्दाश्च भगन्धमाल्याः

सत्त्वं विशालं निरुपद्रवंञ्च ॥

सिद्धार्थता चाभिनवश्च कामः

स्त्री चायुधं सर्व्वमिहात्मजस्य ।

वयो नवं जातमदश्च कालो हर्षस्य

योनिः परमा नराणाम् ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकः ।

प्रहर्षयोनयो योगा व्याख्याता दश पञ्च च ।

माषपर्णभृतीयेऽस्मिन् पादे शुक्रबलप्रदाः ॥ १५ ॥

इति चिकित्सितं माषपर्णभृतीयोनाम वाजीकरणपादस्तृतीयः ।

अथातः शुमान्जातबलादिकं वाजीकरणपादं व्याख्या-

स्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

शुमान् यथा जातबलो यावदिच्छन् स्त्रियो व्रजेत् ।

यथा चापत्यवान् सद्यो भवेत् तदुपदेक्ष्यते ॥ २ ॥

न हि जातबलाः सर्व्वे नराश्चापत्यभागिनः ।

दृष्ट्वा रूपा बलिनः सन्ति नारीषु दुर्बलाः ॥

सन्ति चाल्पासवः स्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः ।
 प्रकट्या चाबलाः सन्ति सन्ति चामयदुर्बलाः ॥
 नराश्चटकवत् केचिद् व्रजन्ति बहुशः स्त्रियम् ।
 गजवच्च प्रसिञ्चन्ति केचिन्न बहुगामिनः ॥
 कामयोगबलाः केचित् केचिदभ्यसनध्रुवाः ।
 केचित् प्रयत्नैर्बाह्यन्ते वृषाः केचित् स्वभावतः ॥
 तस्मात् प्रयोगान् वक्ष्यामि दुर्बलानां बलप्रदान् ।
 सुखोपभोगान् बलिनां भूयश्च बलवर्द्धनान् ॥ ३ ॥
 पूर्व्वं शुद्धशरीराणां निरूहान् सानुवासनान् ।
 बलावेक्षी प्रयुञ्जीत शुक्रापत्यादिवर्द्धनान् ॥ ४ ॥
 घृततैलरसक्षीरशर्करामधुसंयुताः ।
 वस्तयः संविधातव्याः क्षीरमांसरसाग्निनाम् ॥ ५ ॥
 पिष्ट्वा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैन्धवे ।
 कोलवद्गुड़िकाः कृत्वा तप्ते सर्पिषि भर्जयेत् ॥
 भर्जनस्तम्भितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौकुटे रसे ।
 घृताढ्ये गन्धपिण्डे दधिदाडिमसाधिते ॥
 यथा न भिन्द्याद् गुड़िकास्तथा तं साधयेद्रसम् ।
 तं पिवन् भक्षयंस्ताश्च लभते शुक्रमक्षयम् ॥ ६ ॥
 इति वृथा मांसगुड़िका ।
 मांसानामेवमन्येषां मेध्यानां कारयेद्विषक् ।
 गुड़िकाः सरसास्तासां प्रयोगः शुक्रवर्द्धनः ॥ ७ ॥

माषानङ्कुरितान् शुषान् निस्तुषान् सजडाफलान् ।

घृताढ्ये माहिषरसे दधिदाडिमसाधिते ॥

प्रक्षिपेन्मावया युक्तो धान्यजीरकनागरैः ।

पीतो भुक्तश्च सरसः कुरुते शुक्रमण्डयम् ॥ ८ ॥

इति वृथो माहिषरसः ।

आर्द्राणि मत्स्यमांसानि भृष्टाश्च शफरीश्च वा ।

तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम् ॥ ९ ॥

इति वृथा घृततलितमत्स्याः ।

घृतभृष्टान् रसे च्छागे रोहितान् फलसाधिते ।

अनुपीतरसान् सिद्धानपत्त्यर्थीं प्रयोजयेत् ॥ १० ॥

इति गर्भाधानकरो योगः ।

कुट्टकं मत्स्यमांसानां हिङ्गुसैन्धवधान्यकैः ।

युक्तं गोधूमचूर्णेन घृते पूषलिकाः पचेत् ॥

माहिषे च रसे मत्स्यान् स्निग्धाम्लवणान् पचेत् ।

रसे चानुगते मत्स्यान् पोथयेत् तत्र चावपेत् ॥

मरिचं जीरकं धान्यमल्पं हिङ्गु नवं घृतम् ।

माषपूषलिकानां तङ्गभार्थमुपकल्पयेत् ॥

एतौ पूषलिकायोगौ वृंहणौ बलवर्धनौ ।

हर्षसौभाग्यदौ पुत्रपौ परं शुक्राभिवर्धनौ ॥ ११ ॥

इति वृथौ पूषलिकायोगौ ।

—माषात्मगुप्ता गोधूमशालिषट्किपैष्टिकम् ।

शर्कराया विदार्याश्च चूर्णानि क्षुरकस्य च ॥
 संयोज्य मसृणे क्षौरे घृते पूपलिकाः पचेत् ।
 पयोऽनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वन्ति वृषतां परम् ॥ १२ ॥
 इति वृष्या माषादिपूपलिकाः ।

शर्करायास्तुलैका स्यादेका गव्यस्य सर्पिषः ।
 प्रस्थो विदार्याश्चूर्णस्य पिप्पल्याः प्रस्थ एव च ॥
 अर्द्धाढकं तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्याभिनवस्य च ।
 तत् सर्व्वं मूर्च्छितं तिष्ठेन्मार्त्तिके घृतभाजने ॥
 माषामग्निसमां तस्य प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् ।
 एष वृषप्रः परो योगो बल्यो बृंहण एव च ॥ १३ ॥
 इति वृषप्रयोगः ।

शतावर्या विदार्याश्च तथा माषात्मगुप्तयोः ।
 श्वदंष्ट्रायाश्च निक्वाथलत्वणेषु पृथक् पृथक् ॥
 साधयित्वा घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पुनः ।
 शर्करामधुसंयुक्तमपत्थार्थी प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥
 इत्यपत्यकरं घृतम् ।

घृतपात्रं शतगुणे विदार्यैस्वरसे पचेत् ।
 सिद्धं पुनः शतगुणे गव्ये पयसि साधयेत् ॥
 शर्करायास्तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्य क्षुरकस्य च ।
 पिप्पल्याः सजङ्गायाश्च भागैः पादांशिकैर्युतम् ॥
 गुडिकाः कारयेद्द्वैद्यो यथा स्थूलमुडुम्बरम् ।
 तासां प्रयोगात् पुरुषः कुलिङ्ग इव क्षप्रति ॥ १५ ॥
 इति वृषप्रगुडिका ।

सितोपलापलशतं तदङ्गं नवसर्पिषः ।

क्षौद्रपादेन संयुक्तं साधयेज्जलपादिकम् ॥

सान्द्रं गोधूमचूर्णानां पादं स्त्रीर्णं शिलातले ।

शुचौ श्लक्ष्णे समुत्कुर्य मर्दनेनोपपादयेत् ॥

शुद्धा उत्कारिकाः कार्याश्चन्द्रमण्डलसन्निभाः ।

तासां प्रयोगाङ्गजवन्मारीः सन्तर्पयेन्नरः ॥ १६ ॥

इति वृषा लप्सिका ।

यत् किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं वृंहणं गुरु ।

हर्षणं मनसश्चैव सर्व्वं तद्वृषामुच्यते ॥ १७ ॥

द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्भावितः प्रमदां व्रजेत् ।

आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥

गत्वा स्नात्वा पयः पीत्वा रसं वानुशयीत च ।

तथास्याप्यायते भूयः शुक्रञ्च बलमेव च ॥ १८ ॥

यथा मुकुलपुष्पस्य सुगन्धो नोपलभ्यते ।

लभ्यते तद्विकाशात् तु तथा शुक्रं हि देहिनाम् ॥

नर्त्त वै षोडशाद्वर्षात् सप्तत्याः परतो न च ।

आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संश्लोणं कर्त्तुमर्हेति ॥

प्रतिबालो ह्यसम्पूर्णसर्व्वधातुः स्त्रियो व्रजन् ।

उपतपेत् सहसा तडागमिव काजलम् ॥ १९ ॥

शुष्कं रूक्षं यथा काष्ठं जन्तुजग्धं विजर्जरम् ।

स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियो व्रजन् ॥ २० ॥

जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्षणात् ।

क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणाञ्चातिनिषेवणात् ॥ २१ ॥

क्षयाद्भयादविश्रम्भाच्छोकात् स्त्रीदोषदर्शनात् ।
 नारीणामरसञ्ज्ञत्वादभिचारादसेवनात् ॥
 तप्तस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ।
 देहसत्त्वबलापेक्षौ हर्षः शक्तिश्च हर्षजां ॥ २२ ॥
 रस इक्षौ यथा दध्नि सर्पिस्तैलं तिले यथा ।
 सर्व्वान्नातुगतं देहे शुक्रं संस्पर्शने तथा ॥ २३ ॥
 तत् स्त्रीपुरुषसंयोगे चेष्टासङ्कल्पपीडनात् ।
 शुक्रं प्रच्यवते स्थानाज्जलमाद्रात् पटादिव ॥ २४ ॥
 हर्षात् सरत्वात् सौक्ष्म्याच्च पैच्छित्याङ्गौरवादपि ।
 अनुपवनभावाच्च द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥
 अष्टम्य एभ्यो हेतुभ्यः शुक्रं देहात् प्रसिच्यते ।
 चरतो विश्वरूपस्य रूपं द्रव्यं यदुच्यते ॥ २५ ॥
 बहलं मधुरं स्निग्धमविस्रं गुरु पिच्छिलम् ।
 शुक्रं बहु च यच्छुक्रं फलवत् तदसंशयम् ॥ २६ ॥
 येन नारीषु सामर्थ्यं वाजीवक्ष्यते नरः ।
 व्रजेच्चाभ्यधिकं येन व्रजीकरणमेव तत् ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

हेतुर्योगोपदेशस्य योगा द्वादश चोत्तमाः ।
 यत् पूर्वं मैथुनात् सेव्यं सेव्यं यन्मैथुनादनु ॥
 यदा हि सेव्याः प्रमदाः कृत्स्नः शुक्रविनिश्चयः ।
 निरुक्तश्चेह निर्दिष्टं पुमान् जातबलादिके ॥ २८ ॥
 इति चिकित्सिते पुमान्जातबलादिको वाजीकरणपादश्चतुर्थः ।

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने

वाजीकरणपादो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह

स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

विज्वरं ज्वरसन्देहं पर्य्यपृच्छत् पुनर्व्वसुम् ।

विविक्ते शान्तमासीनमग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥

देहेन्द्रियमनस्तापी सर्व्वरोगायजी बली ।

ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ॥

तस्य प्राणिसपत्नस्य ध्रुवस्य प्रलयोदये ।

प्रकृतिञ्च प्रवृत्तिञ्च प्रभावं कारणानि च ॥

पूर्वरूपमधिष्ठानं बलकालात्मलक्षणम् ।

व्यासतो विविभेदञ्च पृथग्भिन्नस्य चाकृतिम् ॥

लिङ्गमामस्य जीर्णस्य चौषधं सक्रियाक्रमम् ।

विमुञ्चतः प्रशान्तस्य चिह्नं यच्च पृथक् पृथक् ॥

ज्वरावसृष्टो रक्ष्यश्च यावत्कालं यतो यतः ।

प्रशान्तः कारणैर्यैश्च पुनरावर्त्तते ज्वरः ॥

याश्चापि पुनरावृत्तं क्रियाः प्रशमयन्ति तम् ।

जगद्धितार्थं तत् सर्व्वं भगवन् वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।

ज्वराधिकारे यदाच्यं तत् सौम्य निखिलं शृणु ॥ ३ ॥

ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्क एव च ।

एकार्थनामपर्यायैर्विविधैरभिधीयते ॥ ४ ॥

तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषाः शरीरमानसाः ।

हिहिनं न हि निर्होषं ज्वरः समुपसेवते ॥ ५ ॥

क्षयस्तमो ज्वरः पाप्मा मृत्युश्चोक्तोऽयमात्मजः ।

कर्माभिः क्रिश्यमानानां पञ्चत्वप्रत्ययात् नृणाम् ॥ ६ ॥

इत्यस्य प्रकृतिः प्रोक्ता प्रवृत्तिस्तु परिग्रहः ।

निदाने पूर्व्वमुद्दिष्टा रुद्रकोपात् सुदारुणात् ॥ ७ ॥

द्वितीये हि युगे सर्व्वमक्रोधव्रतमास्थितम् ।

दिव्यं सहस्रं वर्षाणामसुरा अभिदुद्रुवुः ॥

तपोविघ्नं शमीकर्त्तुं तपोविघ्नं महात्मनाम् ।

पश्यन् समर्थश्चोपेक्षां चक्रेऽसृष्टः प्रजापतिः ॥

पुनर्माहेश्वरं भार्गवं दक्षः प्रजापतिः ।

प्रायो न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥

पाशुपत्यं ऋचो याश्च शैव्यश्चाहुतयश्च याः ।

यज्ञसिद्धिकृतस्ताभिर्हीनश्चैव स इष्टवान् ॥

अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्ध्वा दक्षव्यतिक्रमम् ।

रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥

स्पृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः

बालं क्रोधाग्निसन्दीप्तमसृजच्छत्रुनाशनम् ॥

ततो यज्ञः स विध्वस्तो व्यथिताश्च दिवौकसः ।

दाहव्यथापरीताश्च भ्रान्ता भूतगणा दिशः ॥

अथेश्वरं देवगणः सह सप्तर्षिभिर्विभुम् ।

वाग्भिः स्तुवन् स्थितो यावच्छैवे भावे शिवः स्थितः ॥ ८ ॥

शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ।

क्रोधाग्निसक्तवान् देवमहं किं करवाणि ते ॥ ९ ॥

तमुवाचेश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यसि ।
 जन्मादौ निधने च त्वमपि चावान्तरेषु च ॥
 सन्तापः सारुचिस्तृष्णा चाङ्गमर्हो हृदि व्यथा ।
 ज्वरप्रभावो जन्मादौ निधने च महत्तमः ॥ १० ॥
 प्रकृतिश्च प्रवृत्तिश्च प्रभावश्च प्रदर्शितः ।
 निदाने कारणानाष्टौ पूर्वोक्तानि विभागशः ॥ ११ ॥
 आलस्यं नयने सास्त्रे जृम्भणं गौरवं क्लमः ।
 ज्वलनातपवायुम्बुभक्तिद्वेषावनिश्चितौ ॥
 अविपाकाद्यवैरस्यं हानिश्च बलवर्णयोः ।
 शूलवैक्लवतमल्पञ्च ज्वरलक्षणमयजम् ॥ १२ ॥
 केवलं समनस्कञ्च ज्वराधिष्ठानमुच्यते ॥
 शरीरं बलकालस्तु निदाने सम्प्रदर्शितः ॥ १३ ॥
 ज्वरप्रात्यात्मिकं लिङ्गं सन्तापो देहमानसः ।
 ज्वरेणाविशता भूतं न हि किञ्चिन्न तप्यते ॥ १४ ॥
 द्विविधो विधिभेदेन ज्वरः शारीरमानसः ।
 पुनश्च द्विविधो दृष्टः सौम्यश्चाग्नेय एव च ॥
 अन्तर्व्वेगो वहिर्व्वेगो द्विविधः पुनरुच्यते ।
 प्राकृतो वैक्लवश्चैव साध्यश्चासाध्य एव च ॥
 पुनः पञ्चविधो दृष्टो दोषकालबलाबलात् ।
 सन्ततः सततोऽनेन द्वास्तृतीयकचतुर्थकौ ॥
 पुनराश्रयभेदेन धातूनां सप्तधा मतः ।
 भिन्नः कारणभेदेन पुनरष्टविधो ज्वरः ॥ १५ ॥
 शारीरो जायते पूर्वं देहे मनसि मानसः ।

वैचित्थमरतिर्लानिर्मनसस्तापलक्षणम् ॥
 इन्द्रियाणाञ्च वैकृत्यं देहे सन्तापलक्षणम् ॥ १६ ॥
 वातपित्तात्मकः शीतमुष्णं वातकफात्मकः ।
 दृच्छतुभयमेतत् तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १७ ॥
 योगवाहः परं वायुः संग्रोगादुभयार्थकृत् ।
 द्राहकृत् तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात् ॥ १८ ॥
 अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः प्लवसनं भ्रमः ।
 सन्धास्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः ॥
 अन्तर्वर्गस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥
 सन्तापोऽभ्यधिको वाह्यस्तृष्णादीनाञ्च मार्दवम् ।
 वहिर्वर्गस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥ १९ ॥
 प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः ।
 कालप्रकृतिमुद्दिश्य प्रोच्यते प्राकृतो ज्वरः ॥ २० ॥
 उष्णमुष्णेन संवृद्धं पित्तं शरदि कुप्यति ।
 चितः शीते कफश्चैवं वसन्ते समुदीर्यते ॥
 वर्षास्वस्त्रविपाकाभिरङ्घ्रिरोषधिभिस्तथा ।
 सञ्चितं पित्तमुद्रिक्तं शरद्व्यादित्यतेजसा ॥
 ज्वरं सञ्जनयत्याशु तस्य चानुबलः कफः ।
 प्रकृतौव विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥
 अङ्घ्रिरोषधिभिश्चैव मधुराभिश्चितः कफः ।
 हेमन्ते सूर्यमन्तपः स वसन्ते प्रकुप्यति ॥
 तस्माद् वसन्ते कफजो ज्वरः समुपजायते ।
 आदानमधेयं तस्यापि वातपित्तं भवेदनु ॥

आदावन्ते च मधे च ज्ञात्वा दोषबलावलम् ।
 शरद्वसन्तयोर्विद्वान् ज्वरस्य प्रतिकारयेत् ॥ २१ ॥
 कालप्रकृतिसुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः ।
 प्रायेणानिलजो दुःखः कालेष्वन्येषु वैकृतः ॥
 हेतवो विविधास्तस्य निदाने सम्प्रदर्शिताः ॥ २२ ॥
 बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ २३ ॥
 हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ।
 ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ २४ ॥
 सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा द्वादशाहात् तथैव च ।
 सप्रलापंभ्रमश्वासः तीक्ष्णो हन्याज्ज्वरो नरम् ॥ २५ ॥
 ज्वरः क्षीणस्य शून्यस्य गम्भीरो दैर्घ्वरात्रिकः ।
 असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकज्वरः ॥ २६ ॥
 स्रोतोभिर्विस्तृता दोषा गुरवो रसवाहिभिः ।
 सर्व्वदेहानुगास्तब्धा कुर्व्वन्ते सन्ततं ज्वरम् ॥
 द्वादशाहं दशाहं वा सप्ताहं वा सुदुःसहः ।
 स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात् प्रथमं याति हन्ति वा ॥
 कालद्वयप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम् ।
 निष्प्रत्यनीकं कुरुते तस्माज् ज्ञेयः सुदुःसहः ॥
 यथा धातूस्तथा मूत्रं पुरीषञ्चानिलादयः ।
 अनुबध्नन्ति युगपदवश्यं सन्तते ज्वरे ॥
 स शुद्धा वाप्यशुद्धा वा रसादौनामशेषतः ।
 सप्ताहादिषु कालेषु प्रथमं याति हन्ति वा ॥
 यदा तु नाति शुध्यन्ति न वा शुध्यन्ति सर्व्वशः ।

द्वादशैते समुद्दिष्टाः सन्ततस्याश्रयास्तदा ॥
 विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यक्तलक्षणः ।
 दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्त्तते ॥
 इति बुद्ध्या ज्वरं वैद्यः सन्ततं समुपाचरेत् ।
 क्रियाक्रमं विधौ युक्तः प्रायः प्रागप्रतर्पणैः ॥ २७ ॥
 रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम् ।
 सप्रत्यनीकं कुरुते कालवृद्धिचयात्मकः ॥
 अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ।
 कालप्रकृतिद्वयाणां प्रापैवान्यतमाद्बलम् ॥ २८ ॥
 अनेदुःश्वक्ज्वरं कुर्यादपि संश्रित्य शोणितम् ।
 अनेदुःश्वक्ज्वरं दोषो रुद्धा मेदोवहाः सिराः ॥
 सप्रत्यनीकं जनयत्येककालमहर्निशम् ।
 अन्येदुःश्वक्ः प्रतिदिनं दिनं क्षिप्त्वा तृतीयकः ॥ २९ ॥
 नाति प्रकुपितो दोष एककालमहर्निशम् ।
 मांसस्रोतांस्तु गतो जनयेत् तु तृतीयकम् ॥ ३० ॥
 संश्रितो मेदसोमार्गं दोषश्चापि चतुर्थकम् ।
 दिनद्वयं यो विश्रान्ध्र प्रतेति स चतुर्थकः ॥ ३१ ॥
 अधिशेते यथा भूमिं वीजं कालेऽवरोहति ।
 अधिशेते तथा धातून् दोषः काले च कुप्यति ॥
 स वृद्धिं बलकालञ्च प्राप्य दोषस्तृतीयकम् ।
 चतुर्थकञ्च कुरुते प्रत्यनीकं बलक्षयात् ॥
 कृत्वा वेगं गतबलाः श्लेष्मस्थाने * व्यवस्थिताः ।

* स्त्री स्त्री स्थान इति पाठान्तरम् ।

पुनर्विवृद्धाः स्वे काले ज्वरयन्ति नरं मलाः ॥ ३२ ॥

कफपित्तात् विकयाहौ पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।

वातपित्ताच्छिरोयाहौ विविधः स्यात् तृतीयकः ॥ ३३ ॥

चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।

जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः ॥ ३४ ॥

विषमज्वर एवानग्रश्चतुर्थकविपर्ययः ।

विविधो धातुरेकैको द्विधातुस्यः करोति यम् ॥ ३५ ॥

प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः ।

सन्निपाते तु यो भूयान् स दोषः परिकौर्त्तितः ॥ ३६ ॥

[ऋत्वहोरावदोषाणां मनसश्च बलाबलात् ।

कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते ॥ ३७ ॥

गुरुत्वं शीतमुद्देगः सदनं कर्ह्यरोचकौ ।

रसस्थिते वह्निस्तापः साङ्गमर्दो विजृम्भणम् ॥ ३८ ॥

रक्तोत्थाः पिङ्गकास्तृष्णा सरक्तं छीवनं मुहुः ।

दाहरागभ्रममदाः प्रलापो रक्तसंस्थिते ॥ ३९ ॥

अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा सग्लानिः सृष्टविट्कता ।

दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो ज्वरे मांसस्थिते भवेत् ॥ ४० ॥

स्वेदस्तीव्रा पिपासा च प्रलापारत्यभीक्ष्णः ।

सगन्धास्यासहत्वञ्च मेदःस्थे ग्लान्यरोचकौ ॥ ४१ ॥

विरेकवमने चोमे सास्थिभेदं प्रकूजनम् ।

विक्षेपणञ्च गात्राणां श्वासश्चास्थिगते ज्वरे ॥ ४२ ॥

हिक्काः श्वासस्तथा कासस्तमसश्चापि दर्शनम् ।

मर्मच्छेदो वह्निः शैत्यं दाहोऽन्तश्चैव मज्जगे ॥ ४३ ॥

शुक्रस्थानगते शुक्रमोक्षं कृत्वा विनाश्य च ।
 प्राणं वायुग्निसोमैश्च साङ्गं गच्छत्यसौ विभुः ॥ ४४ ॥
 रसरक्ताश्रितः साध्यो मेदोमांसगतश्च यः ।
 अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थो नैव सिध्यति ॥ ४५ ॥
 हेतुभिर्लक्षणैश्चोक्तः पूर्वमष्टविधो ज्वरः ।
 समामेनोपदिष्टस्य व्यासतः शृणु लक्षणम् ॥ ४६ ॥
 लोमहर्षश्च दाहश्च पर्व्वभेदः शिरोरुजा ।
 कण्ठाद्यशोषो वमथुस्तृष्णा मूर्च्छा भ्रमोऽतरतिः ।
 स्वप्ननाशोऽतिवाग्जृम्भा वातपित्तज्वराकृतिः ॥ ४७ ॥
 शीतको गौरवं तन्द्रा स्तैमित्यं पर्व्वणाञ्च रुक् ।
 शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् ।
 सन्तापी मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ ४८ ॥
 मुहुर्दाहो मुहुः शीतं स्वेदस्तम्भो मुहुर्मुहुः ।
 मोहः कासोऽरुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्तप्रवर्त्तनम् ॥
 लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रां श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ।
 इत्येते इन्द्रजाः प्रोक्ताः सन्निपातज उच्यते ॥ ४९ ॥
 सन्निपातज्वरस्योद्धं त्रयोदशविधस्य च ।
 प्राक् सूचितस्य वक्ष्यामि लक्षणं वै पृथक् पृथक् ॥ ५० ॥
 भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसीऽतिरुक् ।
 वातपित्तोत्खणे विद्याङ्गिष्ठं मन्दकफे ज्वरे ॥ ५१ ॥
 शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रा पिपासा दाहरुग्वप्रायाः ।
 वातश्लेष्मोत्खणे व्याधौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः ॥ ५२ ॥
 कर्द्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ।

मन्दवाते व्यवस्यन्ति लिङ्गं पित्तकफोत्त्वणे ॥ ५३ ॥
 सन्ध्यास्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः ।
 वातोत्त्वणे स्याद्वातुगे तृष्णा कण्ठाद्यशुष्कता ॥ ५४ ॥
 रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृड्बलसंचयः ।
 मूर्च्छा चाति विदोषे स्याद्विङ्गं पित्ते गरीयसि ॥ ५५ ॥
 आलस्यारुचिहृक्कासदाहतृष्णावमिभ्रमैः ।
 कफोत्त्वणं सन्निपातं तन्द्रा कासेन चादिशेत् ॥ ५६ ॥
 प्रतिश्या च्छर्द्दिरालस्यं तन्द्रारुच्यग्निमार्दवम् ।
 हीनवाते पित्तमधेयं चिह्नं श्लेष्माधिके मतम् ॥ ५७ ॥
 हारिद्रमूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः ।
 हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम् ॥ ५८ ॥
 शिरोरुग्वेपथुः श्वासः प्रलापश्चक्षुर्दोचकाः ।
 हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥ ५९ ॥
 शीतकं गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽतिरुक् ।
 हीनपित्ते वातमधेयं लिङ्गं श्लेष्माधिके मतम् ॥ ६० ॥
 पर्व्वभेदोऽग्निदौर्बल्यं तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः ।
 कफहीने वातमधेयं लिङ्गं पित्ताधिके मतम् ॥ ६१ ॥
 श्वासः कासः प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपाश्वरुक् ।
 कफहीने पित्तमधेयं लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥ ६२ ॥
 क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ।
 सास्त्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि दर्शने ॥
 सखनौ सरुजौ कणौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।
 तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥

परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् ।
 शैवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥
 शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ।
 स्वेदमूलपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥
 कृशत्वं नातिगावाणां प्रततं कण्ठकूजनम् ।
 कोष्ठानां श्यावरक्तानां मण्डलानान्च दर्शनम् ॥
 मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।
 चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥ ६३ ॥
 दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।
 सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्त्वतोऽन्यथा ॥ ६४ ॥
 निदाने विविधा प्रोक्ता या पृथग्ज-ज्वराकृतिः ।
 संसर्गसन्निपातानां तथा चोक्तं खलक्षणम् ॥ ६५ ॥
 आगन्तुरष्टमो यस्तु स निर्दिष्टश्चतुर्विधः ।
 अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः ॥ ६६ ॥
 शस्त्रलोष्ट्रकशांकाष्ठमुष्ट्यरेन्नितलद्विजैः ।
 तद्विधैश्च हते गात्रे ज्वरः स्यादभिघातजः ॥
 तवाभिघातजो वायुः प्रायेऽरक्तं प्रदूषयन् ।
 सव्यथाशोफवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरम् ॥ ६७ ॥
 कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य यो ज्वरः ।
 सोऽभिषङ्गज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषङ्गजः ॥
 कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः ।
 भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ।
 भूताधिकारे व्याख्यातं तदष्टविधलक्षणम् ॥ ६८ ॥

विषवृक्षानिलस्पर्शात् तथान्यैर्विषसम्भवैः ।
 अभिषक्तस्य चाप्याहुर्ज्वरमेकेऽभिषङ्गजम् ।
 चिकित्सया विषघ्नैश्च संशमं लभते ज्वरः ॥ ६९ ॥
 अभिचाराभिशापाभ्यां सिद्धानां यः प्रवर्तते ।
 सन्निपातज्वरो घोरः स विज्ञेयः सुदुःसहः ॥
 सन्निपातज्वरस्योक्तं लिङ्गं यत् तस्य तत् स्मृतम् ।
 चित्तेन्द्रियशरीराणामार्तयोऽन्याश्च नैकशः ॥ ७० ॥
 प्रयोगन्त्वभिचारस्य दृष्ट्वा शापस्य चैव हि ।
 स्वयं श्रुत्वानुमानेन लक्ष्यते प्रशमेन च ॥
 वैविध्यादभिचारस्य शापस्य च तदात्मके ।
 यथाकर्म्मप्रयोगेण लक्षणं स्यात् पृथग्विधम् ॥ ७१ ॥
 ध्यानं निःश्वासबहुलं लिङ्गं कामज्वरे स्मृतम् ।
 शोकजे वाष्पबहुलं तप्तप्रायं भयज्वरे ॥
 क्रोधजे बहुसंरम्भं भूतावेशे त्वमानुषम् ।
 मूर्च्छामोहमदग्लानिभूयिष्ठं विषसम्भवे ॥ ७२ ॥
 केषाञ्चिदेषां लिङ्गानां सन्तापो जायते पुरः ।
 पश्चात्तुल्यन्तु केषाञ्चिदेषु कामज्वरादिषु ॥ ७३ ॥
 कामादिजानामुद्दिष्टं ज्वराणां यद्विशेषणम् ।
 कामादिजानां रोगाणामन्येषामपि तत् स्मृतम् ॥ ७४ ॥
 मनस्यभिद्रुते पूर्वं कामादैर्मनो तथा बलम् ।
 ज्वरः प्राप्नोति कामादैर्मनो यावन्न दूयति ॥ ७५ ॥
 ते पूर्वं केवलाः पश्चान्निजैर्व्यामिश्रलक्षणाः ।
 हेतवौषधविशिष्टाश्च भवन्त्यागन्तवो ज्वराः ॥ ७६ ॥

संसृष्टाः सन्निपतिताः पृथग्वा कुपिता मलाः ।
 रसाख्यं धातुमन्वत्य पक्तिं स्थानान्निरख्य च ॥
 स्वेन तेनोष्मणा चैव कृत्वा देहोष्मणो बलम् ।
 स्रोतांसि रुद्धा सम्प्राप्ताः केवलं देहमुल्लङ्घनाः ॥
 सन्तापमधिकं देहे जनयन्ति नरस्तदा ।
 भवत्यतुष्टासर्वाङ्गो ज्वरितस्तेन चोच्यते ॥
 स्रोतसां संनिरुद्धत्वात् स्वेदं ना नाधिगच्छति ।
 स्वस्थानात् प्रचुरते चाग्नौ प्रायशस्तरुणे ज्वरे ॥ ७७ ॥
 श्रुचिश्चाविपाकश्च गुरुत्वमुदरस्य च ।
 हृदयस्याविशुद्धिश्च तन्द्रा चालस्यमेव च ॥
 ज्वरोऽविसर्गी बलवान् दोषाणामप्रवर्तनम् ।
 लालांप्रसेको हृद्भासः चुन्नाशोऽविशदं मुखम् ॥
 स्तब्धसुप्तगुरुत्वञ्च गावाणां बहुभूतता ।
 न विड् जीर्णां न चाग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ॥ ७८ ॥
 चुतूक्ष्मां लघुत्वञ्च गावाणां ज्वरमार्दवम् ।
 दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ७९ ॥
 नवज्वरे दिवास्वप्नस्नानाभ्यङ्गान्मथैथुनम् ।
 क्रोधप्रवातव्यायामकषायांश्च विवर्जयेत् ॥ ८० ॥
 ज्वरे लङ्घनमेवादावुपदिष्टमृते ज्वरात् ।
 क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्चमोहवात् ॥
 लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सम्बुद्धितेऽनले ।
 विज्वरत्वं लघुत्वञ्च क्षुब्धैवाक्षीपजायते ॥
 प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥ ८१ ॥

लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः ।

पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ॥ ८२ ॥

तृप्रते सलिलज्वोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ।

मद्योत्थं पैत्तिके चाथ शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥

दीपनं पाचनञ्चैव ज्वरघ्नमुभयञ्च तत् ।

स्रोतसां शोधनं वज्रं रुचिस्वेदकरं परम् ॥ ८३ ॥

सुस्तपर्पटकोशीरचन्दनीदीच्यनागरैः ।

शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥ ८४ ॥

कफप्रधानानुत्क्लिष्टान् दोषानामाशयस्थितान् ।

बुद्ध्वा ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत् ॥

अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।

हृद्रोगं श्वासमानाहं मोहञ्च जनयेद् भृशम् ॥

सर्वदेहानुगाः सामा धातुस्था दुर्विनिर्हराः ।

दोषाः फलेभ्य आमेभ्यः स्वरसा इव सात्ययाः ॥ ८५ ॥

वमितं लङ्घितं काले यवागूभिरुपाचरेत् ।

यथास्त्रीषधसिद्धाभिर्मण्डपूष्पाभिरादितः ॥

यावज्ज्वरमृद्धभावात् षडहं वा विचक्षणः ।

तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्धिरिव पावकः ॥

ताश्च भेषजसंयोगाद्भवत्वाच्चाग्निदीपनाः ।

वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणाञ्चानुलोमनाः ॥

स्वेदनाय द्रवौष्णात्वादद्रवत्वात् तृट्प्रशान्तये ।

आहारभावात् प्राणाय सरत्वाद्वाधवाय च ॥

ज्वरघ्नो ज्वरसात्मप्रत्वात् तस्मात् पूर्वं समाचरेत् ।
 यवागूभिर्ज्वरान् विद्वान्ते मद्यसमुत्थितात् ॥ ८६ ॥
 मदात्यये मद्यानितेऽथौष्णे पित्तकफाधिके ।
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागू न हिता ज्वरे ॥ ८७ ॥
 तत्र तर्पणंमेवाग्रे प्रदेयं लाजशक्तुभिः ।
 जरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम् ॥
 द्राक्षादाङ्गिमखर्जूरपियालैः सपरूषकैः ।
 तर्पणाहर्षे कर्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥ ८८ ॥
 ततः सात्मप्रबलावेक्षी भोजयेज्जीर्णतर्पणम् ।
 तदुना मुद्गयूपेण जाङ्गलामां रसेन वा ॥ ८९ ॥
 अन्नकालेषु चाप्यस्त्री विधेयं दन्तधावनम् ।
 योऽस्य वक्त्ररसस्तस्माद्विपरीतं प्रियञ्च यत् ॥
 तदस्य मुखवैशद्यं प्रकाङ्क्षाञ्चान्नपानयोः ।
 धत्ते रसविशेषाणामभिज्ञत्वं करोति यत् ॥
 विशोध्य द्रुमशाखाग्रैरास्यं प्रक्षाल्य चासक्तुः ।
 मस्तिचुरसमदग्राद्यैर्यथाहारमवाप्नुयात् ॥ ९० ॥
 पाचनं शमनीयं वा कषाणं पाययेद्विषक् ।
 ज्वरितं षड्हेतीति लघुन्नं प्रतिभोजितम् ॥
 स्तम्भ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ।
 दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भित्वात्तरुणे ज्वरे ॥
 न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते ।
 यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणज्वरे ॥ ९१ ॥
 यूपैरस्त्रैरनस्त्रैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः ।

दशाहं यावदग्नीयाञ्जघ्नं ज्वरशान्तये ॥ ६२ ॥
 अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वातपित्तीक्ष्णं ज्वरे ।
 परिपक्वेषु दोषेषु सर्पिःपानं यथामृतम् ॥ ६३ ॥
 निर्दृशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरमलङ्घितम् ।
 न सर्पिः पाययेत् वैद्यः कषायेस्तमुपाचरेत् ॥
 यावदङ्गुत्वादशनं दद्यान्मांसरसेन च ।
 भवत्यलं नियहाय दोषाणां बलकृच्च तत् ॥ ६४ ॥
 दाहलक्षणापरीतस्य वातपित्तीक्ष्णं ज्वरम् ।
 बद्धप्रचुरदोषं वा निरामं पयसा जयेत् ॥ ६५ ॥
 क्रियाभिराभिः प्रशमं न प्रयाति यदा ज्वरः ।
 अक्षीणबलमांसस्य शमयेत् तं विरेचनैः ॥ ६६ ॥
 ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
 कामन्तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥ ६७ ॥
 निरूहो बलमग्निश्च विज्वरत्वं सुदं रुचिम् ।
 परिपक्वेषु दोषेषु प्रयुक्तः शीघ्रमावहेत् ॥
 पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् ।
 संसनक्षीन् मलान् वस्तिर्हरेत् पक्वाशयस्थितान् ॥ ६८ ॥
 ज्वरे पुराणे संच्छीणे कफपित्ते दृढाग्नये ।
 रुक्षबद्धपुरीषाय प्रदद्यादनुवासनम् ॥ ६९ ॥
 गौरवे शिरसः शूले विबद्धेष्विन्द्रियेषु च ।
 जीर्णे ज्वरे रुचिकरं कुर्याच्छीर्षं विरेचनम् ॥ १०० ॥
 अश्वत्थांश्च प्रदेहांश्च सस्नेहान् सावगाहनान् ।
 विभज्य शीतोष्णाकृतान् दद्याज्जीर्णज्वरे भिषक् ॥

तैराशु प्रथमं याति वह्निर्भार्गगतो ज्वरः ।
 लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्द्धते ॥ १०१ ॥
 धूपनाञ्जनयोगैश्च यान्ति जीर्णज्वराः शमम् ।
 त्वङ्मात्रशेषो येषाञ्च भवन्त्यागन्तुरन्वयः ॥ १०२ ॥
 इति क्रियाक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः सम्प्रकाशितः ॥
 तेषान्तेषु क्रमस्तानि द्रव्याणूद्भूततः शृणु ॥ १०३ ॥
 रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह ।
 यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ १०४ ॥
 लाजपेयां सुखजरां पिप्पलीनागरैः शृताम् ।
 पिवेज्ज्वरी ज्वरहरां चुडानल्पाग्निरादितः ॥ १०५ ॥
 अम्लाभिलाषी तामेव दाडिमाम्नां सनागराम् ।
 सृष्टविट् पौत्तिको वाथ शोतां मधुयुतां पिवेत् ॥ १०६ ॥
 पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्ववस्तिशिरोरुजि ।
 श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिवेत् ॥ १०७ ॥
 ज्वरातिशारी पेयां वा पिवेत् साम्नां शृतां नरः ।
 शालपर्णीबलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ १०८ ॥
 शृतां विदारौगन्धादैर्दीपनीं स्वेदनीं नरः ।
 कासी श्लासी च हिक्री च यवागूं ज्वरितः पिवेत् ॥ १०९ ॥
 विषड्वर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः शृताम् ।
 सपिप्पतीं पिवेत् पेयां ज्वरी दीपानुलोमनीम् ॥ ११० ॥
 कोष्ठे विषडे सरुजि पिवेत् पेयां शृतां ज्वरी ।
 मृद्दीकापिप्पलीमूलचव्यामलकनागरैः ॥ १११ ॥
 पिवेत् सविल्वां पेयां वा ज्वरे सपरिकर्तिके ।

बलाहद्यान्मकोलात्मकलशौधावनीश्रुताम् ॥ ११२ ॥

अखेदनिद्रासृष्टार्तः पिवेत् पेयां सशर्कराम् ।

नागरामलकैः सिद्धां घृतभृष्टां ज्वरापहाम् ॥ ११३ ॥

मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलल्यान् समुकुष्टकान् ।

यूषार्थं यूषसात्मग्राय ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥ ११४ ॥

पटोलपत्रं सफलं कुलकं पापचेलिकम् ।

कर्कोटकं कठिलञ्च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ॥ ११५ ॥

लावान् कपिञ्जलानेणांश्चकीरानुपचक्रकान् ।

कुरङ्गान् कालपुष्पांश्च हरिणान् पृषतः शशान् ॥

प्रदद्यान्मांससात्मग्राय ज्वरिताय ज्वरापहान् ।

द्वेषदम्भाननम्भान् वा रसान् काले विचक्षणः ॥

कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिक्कौञ्चवर्तकान् ।

गुरुष्णात्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ॥ ११६ ॥

लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ।

भिषङ्गान्नाविकल्पञ्चो दद्यात्तानपि कालवित् ॥ ११७ ॥

घर्माब्धु चानुपानार्थं तृषिताय प्रदापयेत् ।

मद्यं वा मद्यसात्मग्राय यथादोषं यथाबलम् ॥ ११८ ॥

गुरुष्णास्त्रिग्वधमधुरकषायांश्च नवज्वरे ।

आहारान् दोषपक्तार्थं प्रायशः परिवर्जयेत् ॥ ११९ ॥

अन्नपानक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः सम्प्रकाशितः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते कषाया ज्वरनाशनाः ॥ १२० ॥

पाक्यं शीतकषायं वा सुस्तपर्पटकं पिवेत् ।

सनागरं पर्पटकं पिवेद्वा सदुरालभम् ॥

किराततिक्तकं मुस्तं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।
 पाठामुशीरं सोदीच्यं पिवेद्वा ज्वरशान्तये ॥
 ज्वरघ्ना दीपनाश्चैते कषाया दोषपाचनाः ।
 तृष्णारुचिप्रशमना मुखवैरह्यनाशनाः ॥ १२१ ॥
 वतुसकांरग्वधौ पाठां षड्यन्यां कटुरोहिणीम् ।
 मूर्च्छां सातिविषां निम्बं पटोलं धन्वयासकम् ॥
 वचामुस्तमुशीराणि मधुकं विफलां बलाम् ।
 पाक्यं शीतकषायं वा पिवेज्ज्वरहरं नरः ॥ १२२ ॥
 कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुरोहिणी ।
 पटोलं शारिवा मुस्तं पाठा कटुरोहिणी ॥
 निम्बः पटोलस्त्रिफला मृद्वीका मुस्तवतुसकौ ।
 किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥
 गुडूच्यामलकं मुस्तमर्द्धश्लोकसमापनाः ।
 कषायाः शमयन्तग्राशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥
 सन्ततसततान्ये दुस्तृतीयकचतुर्थकान् ॥ १२३ ॥
 मधूकमुस्तमृद्वीकांकाशमर्याणि परूषकम् ।
 त्रायमाणामुशीराणि विफलां कटुरोहिणीम् ।
 पीत्वा निशिस्थितं जन्तुर्ज्वराच्छीघ्रं विमुच्यते ॥ १२४ ॥
 बृहत्थौ वतुसकं मुस्तं देवदारु महौषधम् ।
 कोलवल्ली च योगोऽयं सन्निपातज्वरापहः ॥ १२५ ॥
 जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्वन्वयासकम् ।
 विबद्धदोषो ज्वरितः कषायं सगुडं पिवेत् ॥ १२६ ॥
 विफलां त्रायमाणञ्च मृद्वीकां कटुरोहिणीम् ।

पित्तश्लेष्महरस्त्वेष कषायोऽथानुलोमिकः ॥

त्रिवृताशर्करायुक्तः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ १२७ ॥

शटी पुष्करमूलञ्च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।

गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥

एष शब्दादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृद्ग्रहपाश्वात्तिश्वासतन्द्रासु शब्धते ॥ १२८ ॥

वृहत्थौ पौष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।

वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥

वृहत्पादिर्गणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।

कासादिषु च सर्वेषु दद्यात् सोपद्रवेषु च ॥ १२९ ॥

कषायाश्च यवाग्वश्च पिपासाज्वरनाशनाः ।

निर्दिष्टा भेषजाध्याये भिषक् तानपि योजयेत् ॥ १३० ॥

ज्वराः कषायैवमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।

रुक्ष्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम् ॥ १३१ ॥

रुक्षं तेजो ज्वरकरं तेजसा रुक्षितस्य च ।

अथः स्वादनुबलो धातुः स्नेहसाध्यः स चानिलः ॥ १३२ ॥

कषायाः सर्व एवैते सर्पिषा सह योजिताः ।

प्रयोज्या ज्वरशान्त्यर्थमग्निसन्धुक्षणाः शिवाः ॥ १३३ ॥

पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ।

कलिङ्गकस्तामलकौ शारिवातिविषा स्थिरा ॥

द्राक्षामलकविल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।

सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥

क्षयं कासं शिरःशूलं पाश्वशूलं हलीमकम् ।

अंसाभितापमग्निञ्च विप्रमं सन्नियच्छति ॥ १३४ ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

वासां गुडूचीं त्रिफलां वायमाणां यवासकम् ।

पक्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च ॥

पिप्पलीमुस्तमृद्वीकाचन्दनीतूपलनागरैः ।

कल्कीकटतैश्च विपचेत् घृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ १३५ ॥

इति वासाद्यं घृतम् ।

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीं कलसीं धावनीं स्थिराम् ।

निम्बं पर्पटकं मुस्तं वायमाणां दुरालभाम् ॥

कृत्वा कषायं पेषार्थे दद्यात् तामलकीं शटीम् ।

द्राक्षां पुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ॥

घृतं पयश्च तत् सिद्धं सर्पिज्वरहरं परम् ।

दृष्णाकासशिरःशूलपार्श्वशूलांसतापनुत् ॥ १३६ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्ध्वज्वाधश्च बुद्धिमान् ।

दद्यात् संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥ १३७ ॥

मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मधुकेन वा ।

युक्तमुष्णाम्बुना पेष्यं वमनं ज्वरशान्तये ॥

क्षौद्राम्बुना रसेनेक्षोरथवा लवनाम्बुना ।

ज्वरे प्रच्छेदनं शस्तं मद्यैर्वा तर्पणेन वा ॥ १३८ ॥

मृद्वीकामलकानां वा रसं प्रच्छेदनं पिवेत् ।

रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् ॥ १३९ ॥

लिङ्गादा वैद्यतं चूर्णं संयुक्तं मधुसर्पिषा ।

पिवेद्वा क्षौद्रमावाप्य सघृतं विफलारसम् ॥
 आरग्वधं वा पयसा मृद्धीकानां रसेन वा ।
 विफलां * वायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिवेत् ॥
 ज्वराद्विमुच्यते पीत्वा मृद्धीकाभिः सहाभयाम् ।
 पयोऽनुपानमुष्णं वा पीत्वा द्वाक्षारसं नरः ॥ १४० ॥
 कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात् पाश्वं शूलाच्चिरज्वरात् ।
 मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ १४१ ॥
 एरण्डमूलोत्कर्षितं ज्वरात् सपरिकर्त्तिकात् ।
 पयो विमुच्यते पीत्वा तद्वद्विषलाटुभिः ॥ १४२ ॥
 विकण्टकबलाभ्याघ्नी गुडनागरसाधितम् ।
 वच्चैर्मूत्रविवन्धनं शोफज्वरहरं पयः ॥ १४३ ॥
 मनागरं समृद्धीकं सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
 शृतं पयः सुखज्जूरं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ १४४ ॥
 चतुर्गुणेनाम्भसा वा शृतं ज्वरहरं पयः ।
 धारोष्णं वा पयः सद्यो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ १४५ ॥
 जीर्णज्वराणां सर्व्वेषां पयः प्रशमनं परम् ।
 पेयं तदुष्णं शीतं वा यथास्त्रैरौषधैः शृतम् ॥ १४६ ॥
 प्रयोजयेत् ज्वरहरान् निरूहान् सानुवासनान् ।
 पक्काशयगते दोषे सिद्धौ यानुपदिक्ष्यते ॥ १४७ ॥
 पटोलारिष्टपत्राणि सोशीरश्चतुरङ्गुलः ।
 क्लीवेरं रोहिणी तित्ताश्वदंष्ट्रामदनानि च ॥

* विहतामिति पाठान्तरम् ।

स्थिरा बला च तत् सर्वं पयस्यर्षोदके शृतम् ।
 क्षीरावशेषं निर्यूहं संयुक्तं मधुसर्पिषा ॥
 कल्कैर्मदनमुस्तानां पिप्पल्या मधुकस्य च ।
 वत्सकस्य च संयुक्तं वस्तिं दद्यात् ज्वरापहम् ॥
 शुद्धे मार्गे हृते दोषे विप्रसन्नेषु धातुषु ।
 गताङ्गशूलो लघ्वङ्गः सद्यो भवति विज्वरः ॥ १४८ ॥
 आरग्वधमुशीराणि मदनस्य फलानि च ।
 पर्णाश्वतसोमधुकं निर्यूहमुपकल्पयेत् ॥
 प्रियङ्गुर्मदनं मुस्तं शताह्वा मधुयष्टिका ।
 कल्कः सर्पिर्गुडः क्षौद्रं ज्वरघ्नो वस्तिरुत्तमः ॥ १४९ ॥
 गुडूचीं त्रायमाणञ्च चन्दनं मधुकं वृषम् ।
 स्थिरां बलां पृश्निपर्णीं मदनञ्चेति साधयेत् ॥
 रसं जाङ्गलमांसस्य रसेन सहितं भिषक् ।
 पिप्पलीफलमुस्तानां कल्केन मधुकस्य च ॥
 दूषत्सलवणं युक्तं निर्यूहं मधुसर्पिषा ।
 ज्वरप्रशमनं दद्याद्वलखेदरुचिप्रदम् ॥ १५० ॥
 जीवन्तीं मधुकं मेदां पिप्पलीं मदनं वचाम् ।
 ऋद्धिं रास्नां बलां विल्वं शतपुष्पां शतावरीम् ॥
 पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलञ्च विपचेद्भिषक् ।
 आनुवासनिकं स्नेहमेतद् दद्याज्ज्वरापहम् ॥ १५१ ॥
 पटोलपिचुमर्द्दाभ्यां गुडूच्या मधुकेन च ।
 मदनैश्च शृतः स्नेहो जरघ्नमनुवासनम् ॥ १५२ ॥
 चन्दनागुलकाश्चर्यपटोलमधुकीतूपलैः ।

सिद्धः स्त्री हो ज्वरहरः स्त्री हवस्तिः प्रशस्यते ॥ १५३ ॥

यदुक्तं भेषजाध्याये विमाने रोगभेषजे ।

शिरोविरेचनं कुर्याद्युक्तिज्ञस्तज्जरापहम् ॥

यच्च नावनिकं तैलं याश्च प्राग्धूमवर्तयः ।

माताशितौये निर्दिष्टाः प्रयोक्तव्यास्ता ज्वरेष्वपि ॥ १५४ ॥

अन्यङ्गान्श्च प्रदेशान्श्च परिषेकांश्च कारयेत् ।

यथाभिलाषं शीतोष्णं विभज्य द्विविधं ज्वरम् ॥ १५५ ॥

सहस्रधौतं सर्पिषां तैलं वा चन्दनादिकम् ।

दाहज्वरप्रशमनं दद्यादग्न्यञ्जनं भिषक् ॥ १५६ ॥

अथ चन्दनाद्यं तैलमुपदेक्ष्यामः । चन्दनशैलेयभद्रश्रिय-

कालानुसार्य-भण्डी-कालीयक-पद्मापद्मकोशीर-शारिवामधुक-

प्रपौण्डरीकनागपुष्पोदीच्य-पद्मोत्पलनलिनकुमुद-सौगन्धिक-

पुण्डरीकशतपत्रविसमृणाल-शालूक-शैवालकशेरुकानन्ताकुश-

काशेक्षुदर्भशरनलशालिमूलजम्बूवैष्णवतसवान्नीरगुन्द्राककुभा-

शनाश्लकर्ण-चन्दन-वातपोथ-शालतालधवतिनिशखदिरकदर-

कदम्बकाश्रमर्यफल-सर्ज्जं भक्षकपीतनोदुम्बराश्लथन्ययोधलोध-

धातकौटुव्येतूकटशृङ्गाटकमस्त्रिष्टाज्योतिष्मतीपुष्करबीजकौञ्चा-

दनवदरकोविदारकदलीसम्बर्तकारिष्टकशतपर्वाशीतकुम्भिका-

शतावरीश्रीपण्ठी-रोहिणी-श्रावणी-महाश्रावणीशीतपाक्योदन-

पाकी-काळाबला-पयस्याविदारो-जीवकर्षभक-क्षुद्रसहा-मेदा-

महामेदा-मधुरसर्पाप्रोक्ता-तृणशून्य-मोचरसाटरूपक-वकुल-

कुटज-पटोख-निम्ब-शाल्मली-नारिकेल-खर्जूरमृद्वीकापियाल-

प्रियङ्गुधन्वनात्मगुप्तामधूकानामनेपाण्ड्व शीतवीर्याणां यथा-

लाभसौषधानां कषायं कारयेत् । तेन कषायेण द्विगुणित-
पयसा तेषामेव च कल्केन कषायार्द्धमात्रं मृदग्निना साधयेत्
तैलम् । एतत् तैलमग्न्यङ्गादेव सद्व्योदाहज्वरमपनयति ।
एतैरेव चोषधैः सुश्लक्ष्णपिष्टैः सुशीतैः प्रदेहं कारयेत् । एतैरेव
च मृतशीतं संलिलमवगाहप्ररिषेकार्थं प्रयुञ्जीत ॥ १५७ ॥

इति चन्दनादि तैलादि ।

मद्यारनालक्षौरसौवीर-दधि-घृत-सलिल-सेकावगाहाश्च
सद्व्योदाहज्वरमपनयन्ति शीतस्पर्शत्वादिति ॥ १५८ ॥

भवन्ति चात्र ।

पौष्करेषु सुशीतेषु पद्मोत्पलदलेषु च ।

कदलीनाञ्च पत्रेषु क्षौमेषु विमलेषु च ॥

चन्दनौदकशीतेषु दाहार्तः संविशेत् सुखम् ।

हिमाम्बुपूर्णं सद्ने शीते धारागृहेऽपि वा ॥ १५९ ॥

हेमशङ्खप्रवालानां मणौनां मौक्तिकस्य च ।

चन्दनौदकशीतानां संस्पर्शानुरसान् स्पृशेत् ॥ १६० ॥

स्रग्भिनीर्लोत्पलैः पद्मैर्व्यजनैर्विविधैरपि ।

शीतवातकरैर्वीज्यश्चन्दनौदकवर्षिभिः ॥ १६१ ॥

नद्यस्तङ्गागाः पद्मिन्योद्गदाश्च विमलोदकाः ।

अवगाहे हिता दाहवृष्णाग्लानिज्वरापहाः ॥ १६२ ॥

प्रियाः प्रदक्षिणाचाराः प्रमदाश्चन्दनोक्षिताः ।

सान्त्वयेयुः परैः कामैर्मणिमौक्तिकभूषणाः ॥ १६३ ॥

नि चाम्बपानानि शीतानुपवनानि च ।

सायवश्चन्द्रपादाश्च शीतदाहज्वरापहाः ॥ १६४ ॥

अथोष्णाभिप्रायिणां ज्वरितानामभ्यङ्गादौतुपक्रमाननु-
 व्याख्यास्यामः । अगुरुकुष्ठतगरनलदपवशैलेयकध्यामकहरेणु-
 स्थौण्येयकक्षेमकौलावराङ्गदलंपुर-तमालपवभूतीकरोहिषसरल-
 शङ्खकीदेवदार्वग्निमन्य-विल्वश्लोणाककाशमर्यापाटला-पुनर्नवा-
 वृहती-कण्टकारिका-वश्विरशालपर्णीपृश्निपर्णी-माषपर्णीमुद्ग-
 पर्णीगोक्षुरकैरगुशोभाञ्जनक-वरुणार्कचिरिविल्वतिल्वकशटी-
 पुष्करमूलगण्डौरोरुवूकपत्तूराक्षौराश्मान्तकशिशुमातुलुङ्गमूषिके-
 पर्णी-तिलपर्णीपिलुपर्णीमेषशृङ्गीहिंसा-दन्तशठैरावतकभञ्जा-
 तकास्फोटकागण्डौरात्मगुप्ताकाकागण्डैषीका-करञ्जधान्यकाज-
 मोदापृथ्वीकासुमुखमुरसकरककण्डौरकुठेरककालमालकपर्णास-
 ह्वकफणिज्झकभूस्तृणशृङ्गवेरपिप्पलीसर्षपाश्वगन्धारास्त्रारुहा-
 वरोहाबलातिबलागुडूचीशतपुष्पाशीतवल्लीनाकुलीर्गन्धनाकुली-
 श्वेताज्योतिष्मती-चित्रकाभ्यण्डाम्लचाङ्गेरी-तिल-वदरकुलत्थ-
 माषाणामेवंविधानामनेत्राणां चोष्णवीर्याणां यथालाभमौषधानां
 कषायं कारयेत् । तेन कषायेण तेषामेव च कल्केन सुरा-
 सौवीरकतुषोदकमैरेयमैदकदधिमण्डारनालकट्वरप्रतिविनीतेन
 तैलपात्रं विधाचयेत् । तेन सुखीष्णेन तैलेनोष्णाभिप्रायिणं
 ज्वरितं सततमभ्यज्यात्, तस्य शीतज्वरः प्रशान्ति । एतैरेव-
 चौषधैः श्लक्ष्णपिष्टैः सुखोष्णैः प्रदेहं कारयेत् । एतैरेव च
 शृतं सुखोष्णं सलिलमवगाहार्थं परिषेकार्थञ्च प्रयुञ्जीत शीत-
 ज्वरप्रशमार्थमिति ॥ १६५ ॥

इति शीतज्वरे अगुर्व्यादि तैलादि ।

भवन्ति चात्र ।

त्रयोदशविधः स्वेदः स्वेदध्याये निर्दिशितः ।

मावाकालविदा युक्तः स च शीतज्वरापहः ॥ १६६ ॥

सा कुटी तच्च शयनं तच्चावच्छादनं ज्वरम् ।

शीतं प्रशमयन्त्याशु धूप्राश्चागुरुजा घनाः ॥ १६७ ॥

चारूपचितगात्राश्च तरुणो यौवनीष्मणा ।

आह्लाषाक्कमयन्त्याशु प्रमदाः शिशिरं ज्वरम् ॥ १६८ ॥

स्वेदनान्यन्नपानानि वातश्लेष्महराणि च ।

शीतज्वरं जयन्त्याशु संसर्गबलयोजनात् ॥ १६९ ॥

निरामे वातजे चैव पुराणे क्षयजे ज्वरे ।

लङ्घनं न हितं विद्याक्कमनैस्तमुपाचरेत् ॥ १७० ॥

विस्त्रिप्यामाशयोष्माणं यस्माद्गत्वा रसं नृणाम् ।

ज्वरं कुर्वन्ति दोषास्तु हीयतेऽग्निबलं ततः ॥

यथाप्रज्वलितो वह्निः स्थालामिस्मनवानपि ।

न पंचत्योदनं सग्यगनिलप्रेरितो वह्निः ॥

पक्तिस्थानात् तदा दोषैरुष्मा चिप्नो वह्निर्नृणाम् ।

न पचत्यभ्यवहृतं कृच्छ्रात् पचति वा लघु ॥

अतोऽग्निबलरक्षार्थं लङ्घनादिक्रमो हितः ।

सप्ताहेन हि पच्यन्ते सर्व्वधातुगता मलाः ॥ १७१ ॥

निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि ।

ऊदीर्णदोषस्त्वल्पाग्निरग्नन् गुरु विशेषतः ॥

मुच्यते सहसा प्राणैश्चिरं क्षिप्यति वा नरः ।

एतस्मात् कारणाद्भिन्नान् वातिकेऽप्यादितो ज्वरे ॥

नाति गुर्व्यति वा स्निग्धं भोजयेत् सहसा नरम् ॥ १७२ ॥

ज्वरे मारुतजे त्वादावनपेक्ष्यापि हि क्रमम् ।

कुर्यान्निरनुबन्धानामभ्यङ्गादौतुपक्रमान् ॥

पाययित्वा कषायञ्च भोजयेद्रसभोजनम् ।

जीर्णज्वरहरं कुर्यात् सर्व्वशश्चापुत्रपक्रमम् ॥ १७३ ॥

स्निग्धलानामवातानां ज्वरोऽनुष्णं कफाधिकः ।

परिपाकं न सप्ताहे नापि याति मृद्धभणाम् ॥

तं क्रमेण यथोक्तेन लङ्घनात्पाशनादिना ।

आदशाहमुपक्रम्य कषायादैरुपाचरेत् ॥ १७४ ॥

सामा ये ये च कफजाः कफपित्तज्वराश्च ये ।

लङ्घनं लङ्घनीयोक्तं तेषु कार्य्यं प्रति प्रति ॥ १७५ ॥

वमनैश्च विरेकैश्च वस्तिभिश्च यथाक्रमम् ।

ज्वरानुपाचरेद्दीमान् कफपित्तानिलीकवान् ।

संसृष्टान् सन्निपतितान् बुद्ध्वा तरतमैः समैः ।

ज्वरान् दोषक्रमापेक्षी यथोक्तैरौषधैर्जयेत् ॥

वर्द्धनेनैकदोषस्य क्षणेष्वधिक्येन वा ।

कफस्थानानुपूर्व्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत् ॥ १७६ ॥

सन्निपातज्वरस्थान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।

शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥

रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ।

प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवलग्रहेः ॥ १७७ ॥

शीतोष्णस्निग्धरुचादैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति ।

शास्त्रानुसारी तस्मात् मुञ्चेद्वाङ्मोः क्रमात् सिराम् ॥ १७८ ॥

वीसर्पेणाभिवातेन यश्च विस्फोटकैर्ज्वरः ।
 तवादौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरो न चेत् ॥ १७६ ॥
 दोर्व्वल्याद्देहधातूनां ज्वरो जीर्णोऽनुवर्त्तते ।
 बल्यैः संवृंहणैस्तस्मादाहारैस्तमुपाचरेत् ॥ १८० ॥
 कर्म साधारणं जह्यात् तृतीयकचतुर्थकौ ।
 आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ॥
 वातप्रधानं सर्पिर्भिर्व्वस्त्रिभिः सानुवासनैः ।
 स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ॥ १८१ ॥
 विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ।
 विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तीत्तरं जयेत् ॥ १८२ ॥
 वमनं पाचनं रुक्षमन्नपानं विलङ्घनम् ।
 कषायोष्णञ्च विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ॥ १८३ ॥
 योगाः पराः प्रवक्ष्यन्ते विषमज्वरनाशनाः ।
 प्रयोक्तव्या मतिमता दोषादीन् प्रविभज्य ते ॥ १८४ ॥
 सुरां समण्डा पानार्थे भक्ष्यार्थे चरणायुधाः ।
 तित्तिरिश्च मथूराश्च प्रयोज्या विषमज्वरे ॥ १८५ ॥
 पिवेद्वा षट्पलं सर्पिरभयां वा प्रयोजयेत् ।
 विफलायाः कषायं वा गुडूच्या रसमेव वा ॥ १८६ ॥
 नीलिनीमजगन्धाञ्च विष्टतां कटुरोहिणीम् ॥
 पिवेज्ज्वरागमे युक्ता ख ह्रस्वदीपपादितः ॥ १८७ ॥
 सर्पिषो मंहतीं मावां पीत्वा वा च्छेदयेत् पुनः ।
 छपयुज्यान्नपानं वा प्रभूतं पुनरुज्जिखेत् ॥ १८८ ॥
 सान्नं मद्यं प्रभूतं वा पीत्वा वा तदहः स्वपेत् ।

आस्थापनं यापनं वा कारयेद्विषमज्वरे ॥ १८६ ॥

प्रयसा वृषदंशस्य शकटद्वेगागमे पिवेत् ।

वृषस्य दधिमण्डनेन सुरया वा ससैन्धवम् ॥ १८७ ॥

पिप्पल्यास्त्रिफलायाश्च दध्नस्तक्रस्य सर्पिषः ।

पञ्चगव्यस्य प्रयसः प्रयोगो विषमज्वरे ॥ १८८ ॥

लसुनस्य संतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम् ।

मेघानामुष्णवीर्याणामामिषाणाञ्च भक्षणम् ॥ १८९ ॥

व्याघ्री वसा हिङ्गुसमा नस्तं कार्यं ससैन्धवा ।

पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत् ससैन्धवा ॥ १९० ॥

सैन्धवं पिप्पलीनाञ्च तण्डुलं समनःशिलम् ।

नेवाञ्जनं तैलपिष्टं शक्यते विषमज्वरे ॥ १९१ ॥

पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरौतकी ।

सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशकम् ॥ १९२ ॥

ये धूमा धूपनं यच्च नावनञ्चाञ्जनञ्च यत् ।

मनोविकारे निर्दिष्टं कार्यं तद्विषमज्वरे ॥ १९३ ॥

मण्डीनामौषधीनाञ्च मङ्गलानां विषस्य च ।

धारणाद्दण्डानाञ्च सेवनाच्च भवेज्ज्वरः ॥ १९४ ॥

सीमं सानुचरं देवं समादृगणमौश्वरम् ।

पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥

विष्णुं सहस्रमूर्ध्नि चराचरपतिं विभुम् ।

स्तुवन् नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वानपोहति ॥

ब्रह्माणमश्विनाविन्द्रं हुतभक्षं हिमाचलम् ।

गङ्गां मरुङ्गणांश्चेष्टान् पूजयन् जयति ज्वरान् ॥

भक्त्या मातुः पितुश्चैव गुरुणां पूजनेन च ।
 ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन नियमेन च ॥
 जपहोमप्रदानेन वेदानां श्रवणेन च ।
 ज्वराद्विमुच्यते शीघ्रं साधूनां दर्शनेन च ॥ १६८ ॥
 ज्वरे रंसस्थे वमनमुपवासञ्च कारयेत् ।
 सेकप्रदेहौ रक्तस्थे तथा संशमनानि च ॥
 विरेचनं सोपवासं मांसमेदःस्थिते हितम् ।
 अस्थिमज्जगते देया निरूहाः सानुवासनाः ॥ १६९ ॥
 शापाभिचाराद् भूतानामभिषङ्गाच्च यो ज्वरः ।
 दैवव्यपाश्रयं तत्र सर्व्वमौषधमिष्यते ॥ २०० ॥
 अभिघातज्वरो नश्येत् पानान्धङ्गेन सर्पिषः ।
 रक्तावेसेकैर्मधैश्च सात्त्वैर्मांसरसोदनैः ॥
 पानाद्वा मद्यसात्त्वानां मदिरारसभोजनैः ।
 क्षतानां व्रणितानाञ्च क्षतव्रणचिकित्सया ॥ २०१ ॥
 आश्रंसेनेष्टलाभेन वांयोः प्रशमनेन च ।
 हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयञ्चराः ॥
 काम्यैरर्थैर्मनोक्षैश्च पित्तघ्नैश्चापुत्रपक्रमैः ।
 सद्वाक्यैश्च शमं यान्ति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥
 कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ।
 याति तान्ध्यामुभान्धाञ्च भयशोकसमुत्थितः ॥ २०२ ॥
 ज्वरस्य वैगं कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्य्यते तु यः ।
 तस्यैष्टेस्तु विचित्रैश्च विषयैर्नाशयेत् स्मृतिम् ॥ २०३ ॥
 ज्वरप्रसोक्षे पुरुषः कूजन् वमन् विचेष्टते ।

प्रवसन् विवर्णः खिन्नाङ्गो वेपते शीयते मुहुः ॥
 प्रलपतुष्णसर्वाङ्गः शीताङ्गश्च भवत्यपि ।
 विसंज्ञो ज्वरवेगान्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते ॥
 स दोषशब्दञ्च शकटद्वयं सृजति वेगवत् ।
 लिङ्गान्येतानि जानीयाज्ज्वरमोक्षे विचक्षणः ॥
 बहुदोषस्य बलवान् प्रायेणाभिनवोज्वरः ।
 स क्रियादोषपक्ता चेद्भिमुञ्चति सुदारुणम् ॥ २०४ ॥
 कृत्वा दोषवशाद्देहं क्रमादुपरमन्ति ये ।
 तेषामदारुणो मोक्षो ज्वराणां चिरकारिणाम् ॥ २०५ ॥
 विगतकृमसन्तापमव्यथं विमलेन्द्रियम् ।
 युक्तं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात् पुरुषमज्वरम् ॥ २०६ ॥
 स ज्वरो ज्वरमुक्तश्च विदाहौनि गुरुणि च ।
 असात्मग्रान्थन्नपानानि विरुद्धानि च वर्जयेत् ॥
 व्यायमतिचेष्टाश्च स्नानमत्यशनानि च ।
 तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो जायते न च ॥ २०७ ॥
 व्यायामञ्च व्यायञ्च स्नानं चक्रमणानि च ।
 ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥
 असञ्ज्ञातबलो यस्तु ज्वरमुक्तो निषेवते ।
 वंर्ज्यमेतन्नरस्तस्य पुनरावर्त्तते ज्वरः ॥ २०८ ॥
 दुर्द्धतेषु च दोषेषु यस्य वा विनिवर्त्तते ।
 स्वल्पेनाप्यपचारेण तस्य व्यावर्त्तते पुनः ॥ २०९ ॥
 चिरकालपरिक्लिष्टं दुर्बलं दीनचेतसम् ।
 अपिरेणैव कालेन स हन्ति पुनरागतः ॥ २१० ॥
 अथवा विपरीपाकं धातुष्वेव क्रमान्मलाः ।

यान्ति ज्वरमकुर्वन्तस्ते तथाप्यपकुर्वन्ते ॥
 दीनतां श्वयथुं ग्लानिं पाण्डुतां नान्नकामताम् ।
 कण्डुरुत्कोठपिडकाः कुर्वन्ताग्निञ्च ते मृदुम् ॥
 एवमन्येऽपि च गदा व्यावर्तन्ते पुनर्गताः ।
 अनिर्घातेन दोषाणामल्पैरप्यहितैर्नृणाम् ॥ २११ ॥
 निवृत्तेऽपि ज्वरे यस्मादयथावस्थं यथाबलम् ।
 यथाप्राणं हरेद्दोषं प्रयोगैर्वा शमं नयेत् ॥
 मृदुभिः शोधनैः शुद्धिर्यापना वस्तयो हिताः ।
 हिताश्च लघवो यूषा जाङ्गलामिषजा रसाः ॥
 अभ्यङ्गोदत्तं नस्नानधूपनान्यञ्जनानि च ।
 हितानि पुनरावृत्ते ज्वरे तिक्तघृतानि च ॥ २१२ ॥
 गुर्व्रभिषान्द्रसात्मयानां भोजनात् पुनरागते ।
 लङ्घनोष्णोपचारादिः क्रमः कार्य्यश्च पूर्व्ववत् ॥ २१३ ॥
 किराततिक्तकं तिक्ता मुस्तं पर्पटकोऽमृता ।
 घ्नन्ति पीतानि चाभ्यासात् पुनरावर्त्तकं ज्वरम् ॥ २१४ ॥
 तस्यां तस्यामवस्थायां ज्वरितानां विष्वक्षणः ।
 ज्वरक्रियाक्रमापेक्षौ कुर्यात् तत्तत् चिकित्सितम् ॥ २१५ ॥
 रोगराट् सर्व्वभूतानामन्तकृद्द्वारुणो ज्वरः ।
 तस्माद्विशेषतस्तस्य यतेत प्रशमे भिषक् ॥ २१६ ॥

तत्र श्लोकः ।

यथाक्रमं यथाप्रश्नमुक्तं ज्वरचिकित्सितम् ।
 आवेयेणाग्निवेशाय भूतानां हितमिच्छता ॥ २१७ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
 'ज्वरचिकित्सितं नाम द्वतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्याम इतिह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

विहरन्तं यतात्मानं पञ्चगङ्गे पुनर्वसुम् ।
प्रणम्योवाच निर्मोहमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥
भगवन् रक्तपित्तस्य हेतुरुक्तः सलक्षणः ।
वक्तव्यं यत् परं तस्य वक्तुमर्हसि तद्गुरो ॥ २ ॥

गुरुवाच ।

महागदं महावेगमग्निवच्छीघ्रकारि च ।
हेतुलक्षणवच्छीघ्रं रक्तपित्तमुपाचरेत् ॥ ३ ॥
तखोष्णं तीक्ष्णमम्बुञ्च कटूनि लवणानि च ।
घर्म्मश्चान्नविदाहश्च हेतुः पूर्व्वं निदर्शितः ॥ ४ ॥
तैर्हेतुभिः समुत्क्रिष्टं पित्तं रक्तं प्रपद्यते ।
तद्योनित्वात् प्रपन्नञ्च वर्द्धते तत् प्रदूषयत् ॥
तखोष्णणा द्रवो धातुर्धातोर्धातोः प्रसिच्यते ।
खिद्यतस्तेन संवृद्धिं भूयस्तदधिगच्छति ॥
संयोगाद् दूषणात् तत् तु सामान्याद्भववर्णयोः ।
रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनोषिभिः ॥ ५ ॥
प्रीहानञ्च यक्तृचापि तदधिष्ठाय वर्त्तते ।
स्रोतांसि रक्तवाहीनि तन्मूलानि हि देहिनाम् ॥ ६ ॥
सान्द्रं सपाण्ड सस्नेहं पिच्छिलञ्च कफान्वितम् ।

श्यावारुणं सफेनञ्च तनु रुक्षञ्च वातिकम् ॥
 रक्तपित्तं कषायामं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ।
 मेचकागारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैतिकम् ॥
 संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् विलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ७ ॥
 एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
 यत् द्विदोषमसाध्यं तन्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्वतश्च यत् ॥ ८ ॥
 गतिरुद्धमधश्चैव रक्तपित्तस्य दर्शिता ।
 ऊर्ध्वा सप्तविधद्वारा द्विद्वारा त्वधरा गतिः ॥
 सप्त छिद्राणि शिरसि द्वे चाक्षः साध्यमूर्ध्वगम् ।
 याप्यन्त्वधोगं मार्गौ तु द्वावसाध्यं प्रवर्तते ॥ ९ ॥
 छिद्रेभ्य एभ्यः सर्वेभ्यो रोमकूपेभ्य एव च ।
 प्रवर्तते तामसङ्क्षेत्र्यां गतिं तस्याहुरान्तिकीम् ॥ १० ॥
 यच्चोभयाभ्यां मार्गाभ्यामतिमात्रं प्रवर्तते ।
 तुल्यं कुणपगन्धेन रक्तं कृष्णमतौत्र च ॥
 संसृष्टं कफवाताभ्यां कण्ठे सज्जति चापि यत् ।
 यच्चापुःपद्वैः सर्वैर्यथोक्तैः समभिद्रुतम् ॥
 हारिद्रनीलहरितार्चैर्वर्णैरुपद्रुतम् ।
 क्षीणस्य कासमानस्य यद्वा तच्च न सिध्यति ॥ ११ ॥
 यद्विदोषानुगं यद्वा शान्तं भूयः प्रवर्तते ।
 मार्गान्मार्गं चरेद् यद्वा याप्यं पित्तमसृक् च तत् ॥ १२ ॥
 एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ १३ ॥

स्निग्धोष्णमुष्णरुचञ्च रक्तपित्तस्य कारणम् ।

अधोगत्योत्तरं प्रायः पूर्वं ह्याद्वर्द्धगस्य तु ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वं कफसंसृष्टमधोगं मासतानुगम् ।

द्विमार्गं कफवातान्यामुभाभ्यामनुवर्त्तते ॥ १५ ॥

पक्षीणबलमांसस्य रक्तपित्तं यदश्रुतः ।

तद्दोषदुष्टमुत्क्रिष्टं नादौ स्तम्भनमर्हति ॥

गलयहं पूतिनखं मूर्च्छायमरुचिं ज्वरम् ।

गुल्मं म्लीहानमानाहं किलासं मूवक्लच्छताम् ॥

कुष्ठान्यर्शांसि वीसपं वर्णनाशं भगन्दरम् ।

बुद्धीन्द्रियोपरोधञ्च कुर्यात् स्तम्भितमादितः ॥

तस्मादुपेक्ष्यं बलिनां बलदोषविचारिणा ।

रक्तपित्तं प्रथमतः प्रवृत्तं सिद्धिमिच्छता ॥ १६ ॥

प्रायेण हि समुत्क्रिष्टमामदोषाच्छरीरिणाम् ।

दृष्टिं प्रयाति पित्तासृक् तस्मात्तल्लङ्घ्यमादितः ॥

मार्गौ दोषानुबन्धञ्च निदानं प्रसमीच्या च ।

लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

क्षीवेरचन्दनोशीरमुस्तपर्पटकैः शृतम् ।

केवलं शृतशीतं वा दद्यात् तोयं पिपासवे ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वं तर्पणं पूर्वं पेयां पूर्व्वमधोगते ।

कालसात्मगानुबन्धञ्चो दद्यात् प्रकृतिकल्पवित् ॥ १९ ॥

जलं खर्जूरमृद्धीकामधूकैः सपरुषकैः ।

शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥

तर्पणं सघृतक्षौद्रं बाजचूर्णैः प्रदापयेत् ।

ऊर्ध्वं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यपोहति ॥
 मन्दाग्नेरग्नसात्मग्राय तत् साम्नामपि कल्पयेत् ।
 दाडिमामलकैर्विद्वानग्नार्थञ्चातुंदापयेत् ॥ २० ॥
 शालिषष्टिकनीवारकीरद्वप्रप्रसातिकाः ।
 श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥
 मुद्गा मसूराश्चणकाः समकुष्टाटुकौफलाः ।
 प्रशस्ताः सूपयूषार्थे कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥
 पटोलनिम्बवेवायप्लक्षवेतसपञ्जवाः ।
 किराततिक्तकं शाकं गण्डीरं सकठिन्नकम् ॥
 कीविदारस्य पुष्पाणि काशमर्थ्याश्चाथ शाल्मलेः ।
 अन्नपानविधौ शाकं यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत् ॥
 शाकार्थं शाकसात्मग्रानां तच्छस्तं रक्तपित्तिनाम् ।
 खिन्नं वा सर्पिषा भृष्टं यूषवद्वा विपाचितम् ॥
 पारावतान् कपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्त्तकान् ।
 शशान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् कालपुच्छकान् ॥
 रक्तपित्ते हितान् विद्याद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ।
 ईषदस्नाननस्नान् वा घृतभृष्टान् सशर्करान् ॥
 कफानुगे यूषशाकं दद्याद्वातानुगे रसम् ॥ २१ ॥
 रक्तपित्ते यवागूनामतः कल्पः प्रचक्षते ॥
 पद्मोत्पलानां किञ्चुल्कः पृश्निपर्णी प्रियङ्गुका ।
 जले साध्या रसे तस्मिन् पेया दद्याद्रक्तपित्तिनाम् ॥
 चन्दनीशीरलोध्राणां रसे तद्वत् सनागरे ।
 किराततिक्तकोशीरमुस्तानां तद्वदेव च ॥

धातकौधन्वयासाम्बु विल्वानां वा रसे शृताः ।
 मसूरपृश्निपर्णार्वा स्थिरा मुद्गरसेऽथवा ॥
 रसे हरेणुकानां वा भघ्नते सबलारसे ।
 सिद्धाः पारावतादीनां रसे वा सुगः पृथक् पृथक् ॥
 इत्युक्ता रक्तपित्तघ्नाः शीताः समधुशर्कराः ।
 यवाग्वः कल्पना चैषां कार्या मांसरसेष्वपि ॥ २२ ॥
 शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे रक्तपित्तिनाम् ।
 वातोल्बणे तित्तिरिः स्यादुद्धुम्बररसे शृतः ॥
 मयूरः प्लक्षनिर्युङ्हे न्यगोधस्य च कुक्कुटः ।
 रसे विमोतृपलादीनां वर्त्तकक्रकरो हितौ ॥ २३ ॥
 दृश्यते तित्तकैः साङ्गं दृष्ट्याघ्नं वा फलोदकम् ।
 सिद्धं विदारिगन्धादैरथवाशृतशीतलम् ॥ २४ ॥
 ज्ञात्वा दोषावनुबलौ बलमाहारमेव च ।
 जलं पिपासवे दद्याद्बहुशो वाल्पशोऽपि वा ॥ २५ ॥
 निदानं रक्तपित्तस्य यत् किञ्चित् संप्रकाशितम् ।
 जीवितारोग्यकामैस्तन्न सेव्यं रक्तपित्तिभिः ॥
 इत्यन्नपानं निर्दिष्टं क्रमशो रक्तपित्तनुत् ॥ २६ ॥
 वक्ष्यते बहुदोषाणां कार्यं बलवतान्ध यत् ॥
 अक्षौण्णबलमांसस्य यस्य सन्तर्पणोत्थितम् ।
 बहुदोषं बलवतो रक्तपित्तं शरीरिणः ॥
 काले संशोधनार्हस्य तद्वरेन्निरुपद्रवम् ।
 विरेचनेनीर्ह्युद्भागमधोगं वमनेन च ॥ २७ ॥
 विवृतामभयां प्राञ्जः फलान्यारग्वधस्य वा ।

वायमाणां गवाक्षा वा मूलमामलकानि वा ॥
 विरेचनं प्रयुञ्जीत प्रभूतमधुशर्करम् ।
 रसः प्रशस्यते तेषां रक्तपित्ते विशेषतः ॥ २८ ॥
 वमनं मदनोन्मिश्रो मन्थः सद्यौद्रशर्करः ।
 सशर्करं वा सलिलमिक्षूणां रस एव वा ॥
 वत्सकस्य फलं सुस्तं मदनं मधुकं मधु ।
 अधोगे रक्तपित्ते तु वमनं परमुच्यते ॥ २९ ॥
 ऊर्ध्वगे शुष्कोष्ठस्य तर्पणादिकमोहितः ।
 अधोगमे यवाग्वादिर्न चेत् खान्मासतो बली ॥ ३० ॥
 बिलमांसपरिक्षीणं शोकभाराध्वकर्षितम् ।
 ज्वलनादित्यसन्तप्तमन्यैर्वा क्षीणमामयैः ॥
 गर्भिणीं स्थविरं बालं रुक्षाल्पप्रमिताशिनम् ।
 अवम्यमविरेच्यं वा यं पश्येद्रक्तपित्तिनम् ॥
 शोषेण सानुबन्धं वा तस्य संशमनौ क्रिया ।
 शस्यते रक्तपित्तस्य परञ्चातः प्रवृज्यते ॥ ३१ ॥
 अट्कृषकमृद्धीकापथ्याकाथः सशर्करः ।
 मधुमिश्रः प्लासकासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ३२ ॥
 अट्कृषकनिर्यूहे प्रियङ्गुं मृत्तिकास्त्रने ।
 विनीय लोध्रं सौद्रञ्च रक्तपित्तहरं पिवेत् ॥ ३३ ॥
 पद्मकं पद्मकिञ्चल्कं द्वर्वा वास्तुकमुत्पलम् ।
 नागपुष्पञ्च लोध्रञ्च तेनैव विविना पिवेत् ॥ ३४ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं मधु चाश्वगढद्रसे ।
 यवासभृङ्गरजसोर्मूलं वा गोशक्तद्रसे ॥

विनीय रक्तपित्तघ्नं पेयं स्थात् तण्डुलाम्बुना ।
 युक्तं वा मधुसर्पिर्भाणं लिह्याद् गोष्ठशकटद्रसम् ॥ ३५ ॥
 खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शाल्मलेः ।
 पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्याद्वा रक्तपित्तमुत् ॥
 शृङ्गाटकनां लाजानां सुस्तखर्जूरयोरपि ।
 लिह्याच्चूर्णानि मधुना पद्मानां केशरस्य च ॥ ३६ ॥
 रक्तं लिह्याद्वन्वजानां मधुना मृगपक्षिणाम् ।
 सक्षौद्रं यथिते रक्ते लिह्यात् पारावतं शकृत् ॥ ३७ ॥
 उशीरकालीयकलोध्रपद्मप्रियङ्गुकाकटफलशङ्खगैरिकाः ।
 पृथक् पृथक् चन्दनतुल्यभागिकाः सशर्करास्तण्डुलधावनाम्बुताः ॥
 रक्तं सपित्तं तमकं पिपासां दाहञ्च पीताः शमयन्ति सद्यः ।
 किराततिक्तं क्रमुकं समुस्तं प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ॥
 ज्जीवेरमूलानि पटोलपत्रं दुरालभा पर्पटका मृणालम् ।
 धनञ्जयोडुम्बरवत्सकत्वङ्गन्यग्रोधशालेयवासकत्वक् ॥
 तुगा जता केशरतण्डुलोथं सशारिवं मोचरसः समङ्गा ।
 पृथक् पृथक् चन्दनयोजितानि तेनैव कल्पेन हितानि तत्र ॥
 निशि स्थिता वा स्वरसीकृता वा कल्कीकृता वा मृदिताः शृता वा
 एते समस्ता गणशः पृथग्वा रक्तं सपित्तं शमयन्तुर्दीर्घम् ॥ ३८ ॥
 मुङ्गाः सलाजाः सयवाः सकृष्णाः सोशीरमुस्ताः सह चन्दनेन ।
 बलाजले पर्युषिताः कषाया रक्तं सपित्तं शमयन्तुर्दीर्घम् ॥ ३९ ॥
 वैदूर्यमुक्तामणिगैरिकाणां मृच्छङ्कहेमामलकोदकानाम् ।
 मधूदकस्य क्षुरसस्य चैव पानाक्लमं गच्छति रक्तपित्तम् ॥ ४० ॥
 उशीरपद्मोत्पलचन्दनानां पक्वस्य लोष्टस्य च यः प्रसादः ।

सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतो रक्तातियोगप्रशमाय पेयः ॥ ४१ ॥

प्रियङ्गुकाचन्दनलोध्रशारिवामधूकमुस्ताभयधातकीजलम् ।

समूतप्रसादं सह यष्टिकाम्बुना सशर्करं रक्तनिवर्हणं परम् ॥ ४२ ॥

कषाययोगैर्विविधैर्यथोक्तैर्दोषैर्नलेऽप्यग्निं निर्जिते च ।

यद्रक्तपित्तं प्रशमं न याति सत्वानिलः स्यादनु तत्र कार्यम् ॥

कागं पयः स्यात् परमं पयोगे गव्यं शृतं पञ्चगुणं जले वा ।

सशर्करं माक्षिकसंप्रयुक्तं विदारिगन्धादिगणैः शृतं वा ॥

द्राक्षाशृतं नागरकैः शृतं वा बलाशृतं गोक्षुरकैः शृतं वा ।

सजीवकं सर्षपकं ससर्पिः पयः प्रयोज्यं सितया शृतं वा ॥ ४३ ॥

शतावरीगोक्षुरकैः शृतं वा शृतं पथो वाप्यथ पर्णिनीभिः ।

रक्तं निहन्त्याशु विशेषतस्तु यन्मूत्रमार्गात् सरजं प्रयाति ॥ ४४ ॥

विशेषतो विट्पथसंप्रवृत्ते पयोहितं मोचरसेन सिद्धम् ।

वटावरोहैर्वटशुङ्गकैर्वा क्लीवेरनीलोत्पलनागरैर्वा ॥ ४५ ॥

कषाययोगान् पयसा पुरा वा पीत्वा तु चाद्यात् पयसैव शालीन् ।

कषाययोगैरथवा विपक्वमेतैः पिवेत् सर्पिरतिस्त्रवे च ॥ ४६ ॥

वासां सशाखां सफलां समूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चाख्याः ।

प्रदाय कल्कं विपचेद्घृतं तत् सक्षौद्रमाश्लेव निहन्ति रक्तम् ॥ ४७ ॥

इति वासाघृतम् ।

पलाशवृन्तस्वरसेन सिद्धं तस्यैव कल्केन मधूद्दुमेण ।

लिह्याद्घृतं वत्सककल्कसिद्धं तद्वत् समङ्गोत्पललोध्रसिद्धम् ॥ ४८ ॥

स्यात् त्रायमाणा विधिरेष एव सोदुम्बरे चैव पटोलपत्रे ।

सर्पिंश्च पित्तज्वरनाशनानि सर्वाणि शस्तानि च रक्तपित्ते ॥ ४९ ॥

अन्यङ्गयोगाः परिषेचनानि सेकावगाहाः शयनानि वैश्वम् ।

शीतो विधिर्वस्त्रिविधानमग्रां पित्तज्वरे यत् प्रशमाय दृष्टम् ॥
 तद्रक्तपित्ते निखिलेन कार्यं कालञ्च मावाञ्च पुरा समीक्ष्य ।
 सर्पिर्गुडा ये च हिताः क्षतेभ्य स्ते रक्तपित्तं शमयन्ति सद्यः ॥५०॥
 कफानुबन्धे रुधिरं सपित्ते कण्ठागमे स्याद्ग्रथिते प्रयोगः ।
 युक्तस्य युक्ता मधुसर्पिषोश्च क्षारस्य चैवोत्पलनालजस्य ॥
 मृणालपद्मोत्पलकेशराणां तथा पलाशस्य तथा प्रियङ्गोः ।
 तथा मधूकस्य तथाशनस्य क्षाराः प्रयोज्या विधिनैव तेन ॥५१॥
 शतावरौदाडिमतिन्तिङ्गीकं काकोलीमेदे मधुकं विदारौम् ।
 पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य घृतं पचेत् क्षौरचतुर्गुणेन ॥
 कासन्वरानाहविवन्धशूलं तद्रक्तपित्तञ्च घृतं निहन्त्यात् ॥
 यत् पञ्चमूलैरथ पञ्चभिर्वा सिद्धं घृतं तच्च तदर्थकारि ॥ ५२ ॥

इति शतमूलादिवृतम् ।

कषाययोगा य इहोपदिष्टा स्ते चावपौडो भिषजा प्रयोज्याः ।
 घ्राणात् प्रवृत्तं रुधिरं सपित्तं यदा भवेन्निःसृतदुष्टदोषम् ॥
 रक्ते प्रदुष्टे ह्यवपौडवन्धे दुष्टप्रतिश्यायशिरोविकाराः ।
 रक्तं सपूयं कुणपश्च गन्धः स्याद्घ्राणनाशः क्रिमयश्च दुष्टाः ॥५३॥
 नीलोत्पलं गौरिकशङ्खयुक्तं सचन्दनं स्यात् तु सिताजलेन ।
 नखं तथाम्रास्थिरसः समङ्गः सधातकीमोचरसः सलोध्रः ॥
 द्राक्षारसस्येक्षुरसस्य नखं क्षौरस्य द्वर्वास्त्ररसस्य चैव ।
 यवासमूलानि पलाण्डुमूलं नखं तथा दाडिमपुष्पतीयम् ॥
 पियालतैलं मधुकं पयश्च सिद्धं घृतं माहिषमाजकं वा ।
 आम्नास्थिपूर्वैः पयसाच नखं सशारिवैः स्यात् कमलोत्पलैश्च ॥५४॥
 भद्रश्रियं लोहितचन्दनञ्च प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ।

उशीरवानौरजलं मृणालं सहस्रवीर्या मधुकं पयसा ॥
 शालीक्षुमूलानि यवासगुन्द्रामूलं नलानां कुशकाशयोश्च ।
 कुचन्दनं शैवलमप्यनन्ता कालानुसार्या लणमूलमृष्टिः ॥
 मूलानि पुष्पाणि च वारिजानां प्रलेपनं पुष्करिणीमृदश्च ।
 उदुम्बराश्वत्थमधूकलोध्राः क्षप्रायवृक्षाः शिशिराश्च सर्व्वे ॥
 प्रदेहकल्पे परिषेचने च तथावगाहे घृततैलसिद्धौ । [५५ ॥
 रक्तस्य पित्तस्य च शान्तिमिच्छन् भद्रश्रियादौनि भिषक् प्रदद्यात्
 धारागृहं भूमिगृहं सुशीतं वनञ्च रथं जलवातशीतम् ।
 वैदूर्य्यमुक्तामणिभाजनानां स्पर्शाश्च दाहे शिशिराम्बुशीताः ॥
 पुष्पाणि पत्राणि च वारिजानां क्षौमञ्च शीतं कदलीदलञ्च ।
 प्रच्छादनार्थं शयनासनानां पद्मोत्पलानाञ्च दलाः प्रशस्ताः ॥
 प्रियङ्गुकाचन्दनरूपितानां स्पर्शाः प्रियाणाञ्च वराङ्गनानाम् ।
 दाहे प्रशस्ताः सजलाः सुशीताः पद्मोत्पलानाञ्च कलापवाताः ॥
 सरिष्वदानां हिमवदरीणां चन्द्रोदयाणां कमलाकराणाम् ।
 मनोऽनुकूलाः शिशिराश्च सर्व्वाः कथाः सरक्तं शमयन्ति पित्तम् ॥ ५६ ॥

तत्र श्लोकी ।

हेतुं वृद्धिं संज्ञां स्थानं लिङ्गं पृथक् प्रदुष्टस्य ।
 मार्गौ साध्यमसाध्यं याप्यं कार्य्यक्रमश्चैव ॥
 पानान्नमिष्टमेव च वर्ज्जं संशोधनञ्च शमनञ्च ।
 गुह्यरक्तवान् यथावच्चिकित्सिते रक्तपित्तस्य ॥ ५७ ॥

अथग्निवैशङ्गते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
 रक्तपित्तचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्याम इतिह

स्माह भगवानाद्वेयः ॥ १ ॥

सर्व्वप्रजानां पितृवच्छरणाः पुनर्व्वसुर्भुतभविष्यदीशः ।

चिकित्सितं गुल्मनिवर्हणार्थं प्रोवाच सिद्धं वदतां वरिष्ठः ॥ २ ॥

विट्श्लेष्मपित्तादिपरिस्रवादा तैरेव वृद्धैरतिपीडनाद्वा ।

वेगैरुदीर्णैर्विहतैरधो वा वाय्वाभिघातैरतिपीडनैर्वा ॥

रुक्षान्नपानैरतिसेवितैर्वा शोकेन मिथ्याप्रतिकर्मणा वा ।

विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥ ३ ॥

कफञ्च पित्तञ्च स दुष्टवायुरुद्धूय मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम् ।

हृन्नाभिपार्श्वोदरवस्तिशूलं करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥ ४ ॥

पक्वाशये पित्तकफाशये वा स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।

स्पर्शोऽपलब्धः परिपिण्डितत्वाद्गुल्मो यथादोषमुपैति नाम ॥ ५ ॥

वस्तौ च नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।

पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥ ६ ॥

रुक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टितं वेगविनिग्रहश्च ।

शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥ ७ ॥

यः स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।

श्यावारणत्वं शिशिरज्वरञ्च हृत्कुक्षिपार्श्वसंशिरोरजञ्च ॥

करोति जौर्णेऽग्न्याधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।

वातात् स गुल्मो न च तत्र रुचं कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥ ८ ॥

कटुक्षतीक्ष्णविदाहिरुचक्रोधातिमद्याकं हुताशसेवा ।
 आमाभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं पैतृकं गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥८॥
 ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्यति भोजने च ।
 खेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैतृकगुल्मरूपम् ॥ ९ ॥
 शीतं गुरु खिन्धमचेष्टनञ्च सम्पूर्णं प्रस्वपनं दिवा च ।
 गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्व्वस्तु दृष्टो निचयात्मकस्य ॥१०॥
 स्त्रैमित्यशीतज्वरगात्रसादृश्लासकासारचिगौरवाणि ।
 शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्मत्तत्वं गुल्मस्य रूपानि कफात्मकानि ॥११॥
 निमित्तलिङ्गानुपलभ्य गुल्मे द्विदोषजे दोषबलावलञ्च ।
 व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥१२॥
 महारुजं दाहपरीतमश्वदधनोन्मत्तं शौघ्रविदाहि दाहणम् ।
 मनःशरीराग्निबलापहारिणं विदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥१३॥
 ऋतावनाहारतया भयेन विरुच्यौर्वेगविनिग्रहैश्च ।
 संस्तम्भनोक्तेखनयोनिदोषैर्गुल्मः स्त्रिया रक्तभवोऽभुपैति ॥१४॥
 यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात् सुशूलः समगर्भलिङ्गः ।
 सुरौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मोमासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥१५॥

क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।

प्रवक्ष्याम्यत ऊर्ध्वञ्च योगान् गुल्मनिवर्हणान् ॥ १७ ॥

रुक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।

बद्धविण्मासतं स्त्रैरैरादितः समुपाचरेत् ॥

भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरुहैः सानुवासनैः ।

खिन्धत्यभिषजा खेदः कर्तव्यो गुल्मशान्तये ॥

स्रोतसां माह्वं कृत्वा जित्वा मासतमुखणम् ।

भिन्त्वा विषमं स्निग्धस्य खेदो गुल्ममपोहति ॥ १८ ॥

स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोद्धृताभिजे ।

पक्वाशयगते वस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ १९ ॥

दौर्मेढ्रनौ वातिके गुल्मे विषम्येढनिलवर्चसोः ।

वृंहणान्यन्मपानानि स्निग्धोष्णानि प्रयोजयेत् ॥

पुनःपुनः स्नेहपानं निरूहाः सानुवासनाः ।

प्रयोज्या वातगुल्मेषु कफपित्तातुरक्षिणा ॥ २० ॥

कफवाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव च ।

यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ॥

यथोल्बणस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिषग्जितम् ।

आदावन्ते च मध्ये च मारुतं परिरक्षता ॥ २१ ॥

वातगुल्मे कफोद्धतो हत्वाग्निमरुचिं यदि ।

हृत्तासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुल्लिखेत् तु तम् ॥ २२ ॥

शूलानाहविषम्येषु गुल्मे वातकफोल्बणे ।

वर्तयौ गुडिकाश्चूणं कफवातहरं हितम् ॥ २३ ॥

पित्तं वा यदि संवृष्टं सन्तापं वातगुल्मिनः ।

कुर्व्याद्भिरेच्यः स भवेत् सस्नेहेरानुलोमिकैः ॥ २४ ॥

गुल्मो यद्यनिलादौनां कृते सम्यग्भिषग्जिते ।

न प्रशान्यति रक्तस्य सोढवसेकात् प्रशान्यति ॥ २५ ॥

स्निग्धोष्णानोदिते गुल्मे पैत्तिके संसनं हितम् ।

रुक्षोष्णेन तु सम्भूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥ २६ ॥

पित्तं वा पित्तगुल्मं वा ज्ञात्वा पक्वाशयस्थितम् ।

कालविघ्निरहरेत् सद्यः सत्तिकैः क्षीरवस्तिभिः ॥

पयसा वा सुखोष्णेन सतिक्तेन विरेचयेत् ।
 भिषगग्निबलापेक्षौ सर्पिषा तैल्लेकेन वा ॥ २७ ॥ ~~दग्ध~~
 तृष्णाज्वरपरीदाहशूलखेदाग्निमाहवे ।
 गुल्मिनामरुचौ चापि रक्तमेवात्रसेचयेत् ॥
 क्षिन्नमूला विदह्यन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।
 रक्तं हि व्यसृतं याति तच्च नास्ति न चास्ति रक्तम् ॥ २८ ॥
 हृतदोषं परिम्लानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः ।
 समाश्रुतं सशेषार्त्तिं सर्पिरग्न्यासयेत् पुनः ॥ २९ ॥
 रक्तपित्तातिष्ठत्वात् क्रियामनुपलभ्य च ।
 यदि गुल्मो विदह्येत शस्त्रं तत्र भिषग्नजितम् ॥ ३० ॥
 गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांशोत्तराश्रयः ।
 अविर्वणः स्थिरः स्निग्धो ह्यपक्वो गुल्म उच्यते ॥ ३१ ॥
 दाहशूलार्त्तिसंचोभस्वप्ननाशारुचिज्वरैः ।
 विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ ३२ ॥
 विदाहलक्षणे गुल्मे बहिस्त्वङ्गे समुन्नते ।
 श्यावे सरक्तपर्यन्ते संस्पर्शे वस्त्रिसन्निभे ॥
 निपौडितोन्नते स्तब्धे सुप्तं तत्पाश्वर्षपौडनात् ।
 तत्रैव पिण्डिते शूले संपक्वं गुल्ममादिशेत् ॥
 तत्र धान्वन्तरीयाणामधिकारः क्रियाविधौ ।
 वैद्यानां कृतयोग्यानां ब्रधशोधनरोपणे ॥ ३३ ॥
 अन्तर्भागस्य चाप्येतत् पच्यमानस्य लक्षणम् ।
 हृत्क्रोडशूनतान्तःस्थे बहिःस्थे पार्श्वनिर्गते ॥ ३४ ॥
 पक्वं स्रोतांसि संक्रिद्य बहून्मधोऽपि च ।

स्वयंप्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशनैः ॥

दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन् भिषगुपद्रवान् ।

तत ऊर्ध्वं हितं पानं सर्पिषः सविशोधनम् ॥

शुद्धस्य तिक्तं सक्षौद्रं प्रयोगे सर्पिरिध्यते ।

अन्तर्विद्रधिवच्चात्र कार्य्ये शोधनरोपणे ॥ ३५ ॥

शीतलैर्गुरुभिः स्निग्धैर्गुल्मैः जाते कफात्मके ।

अवम्यस्याल्पकायाग्नेः कुर्यान्नङ्गुनमादितः ॥ ३६ ॥

मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ।

सोत्क्रेशा चारुत्वर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ॥ ३७ ॥

उष्णैरेवोपचर्य्यश्च कृते वमनलङ्घने ।

योज्यश्चाहारसंसर्गो भेषजैः कटुतिक्तकैः ॥ ३८ ॥

सानाहं सविवस्वञ्च गुल्मं कठिनमुन्नतम् ।

दृष्ट्वादौ स्वेदयेद्युक्तां स्निग्धञ्च विलयेद्विषक् ॥ ३९ ॥

लङ्घनोल्लेखने स्वेदे कृतेऽग्नौ संप्रधुक्षिते ।

कफगुल्मो पिवेत् काले सचारकटुकं घृतम् ॥ ४० ॥

स्थानादपसृतं ज्ञात्वा कफगुल्मं विरेचनैः ।

सस्नेहैर्वस्तिभिर्वापि शोधयेद्दृग्निमूलकैः ॥ ४१ ॥

वृद्धेऽप्रावनिलेऽमूढे ज्ञात्वा सस्नेहमाशयम् ।

गुड़िकाचूर्णनिर्य्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिणाम् ॥ ४२ ॥

कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।

जयेत् कफकृतं गुल्मं चारारिष्टाग्निकर्मभिः ॥ ४३ ॥

दोषप्रकृतिगुल्मान्तु योगं बुद्ध्वा कफोल्लेखे ।

बलदोषप्रमाणज्ञः चारं गुल्मं प्रयोजयेत् ॥

एकान्तरं दान्तरं वा वाहं विश्रान्त्य वा पुनः ।

शरीरबलदोषाणां वृद्धिचपणकोविदः ॥

स्नेह्माणं सधुरं स्निग्धं मांसक्षौरघृताग्निनः ।

क्षित्वा क्षित्वाशयात् क्षारः क्षारत्वात् क्षारयत्यधः ॥ ४४ ॥

मन्देऽग्निं वरुणौ सात्मेऽग्निं मण्डो संस्नेहमश्रुताम् ।

प्रयोज्याश्चामशुद्धार्थमरिष्टाः कफगुल्मिनाम् ॥ ४५ ॥

लङ्घनोक्ते खनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ।

वस्तिभिर्गुडिकाचूर्णक्षारारिष्टगणैरपि ॥

स्त्रैश्चिकित्सकैः कटुमूलत्वादयस्त्य गुल्मो न शान्यति ।

तस्य दाहो हृते रक्ते शरलोद्वादिभिर्हितः ॥ ४६ ॥

श्रौष्णात् तेक्ष्णाच्च शमयेदग्निगुल्मौ कफानिलौ ।

तयोः शमाच्च सङ्घातो गुल्मस्त्य विनिवर्तते ॥ ४७ ॥

दाहे धान्वन्तरौयाणामवापि भिषजां बलम् ।

क्षारप्रयोगे भिषजां क्षारतन्त्रविदां बलम् ॥ ४८ ॥

व्यामिश्रदोषे व्यामिश्र एष एव क्रियाक्रमः ।

सिद्धानतः प्रवक्ष्यामि योगान् गुल्मनिवर्हणान् ॥ ४९ ॥

वृषणविफलाधान्यविडङ्गचव्यचिक्वकैः ।

कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मोदत् ॥ ५० ॥

इति वृषणादिघृतम् ।

एत एव च कल्काः सुगः कषायः पाञ्चमूलिकः ।

द्विपञ्चमूलिको वापि तद्घृतं गुल्मोदत् परम् ॥ ५१ ॥

इति वृषणादिघृतमपरम् ।

प्रसन्नया वा क्षीरोत्थं सुरया दाडिमेन वा ।

दध्नः सरेण वा कार्यं घृतं मासतगुल्मानुत् ॥ ५२ ॥

हिङ्गुसौवर्चलव्योषगुडदाडिमदीप्यकैः ।

पुष्कराजाजीधन्याकवेतसक्षारचित्रकैः ॥

शठौवचाजगम्बेलासुरसैश्च विपाचितम् ।

शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ ५३ ॥

इति हिङ्गुसौवर्चलाद्यं घृतम् ।

हवुषाव्योषवृश्चौरचव्यचित्रकसैन्धवैः ।

साजाजीपिप्पलीमूलदीप्यकैर्विपचेद्वृतम् ॥

मातुलुङ्गदधिक्षीरकोलमूलकदाडिमैः ।

रसैश्च वातगुल्माघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥

योन्यर्शोमहणीदोषश्वासकासारचिज्वरान् ।

वस्तिहृत्तूपाश्वशूलञ्च घृतमेतद्व्रपोहति ॥ ५४ ॥

इति हवुषाद्यं घृतम् ।

पिप्पल्याः पिचुरध्वर्षो दाडिमाद्विपलं पलम् ।

धान्यात् प्रस्थं घृतात् शृण्वाः कर्षः क्षीरं चतुर्गुणम् ॥

सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं चिकित्सति ।

योनिशूलं शिरःशूलमर्शांसि विप्रमज्जरम् ॥ ५५ ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

घृतानामौषधगणा य एते परिकीर्तिताः ।

ते चूर्णयोगा वर्त्तन्ताः कषायास्ते च गुल्मिनाम् ॥ ५६ ॥

कोलदाडिमधन्मांस्वसुरामण्डाम्बकाञ्चिकैः ।

शूलानाहनुदः पेया बीजपूररसेन वा ॥ ५७ ॥

चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितानि रसेन वा ।
 कुर्याद्वर्तीः सगुड़िका गुल्मानाहार्तिशान्तये ॥ ५८ ॥
 हिङ्गु विकटुकं पाठां हवुषामभयां शटीम् ।
 अजमोदाजगन्धं च तिलिङ्गीकान्नवेतसौ ॥
 दाडिमं पुष्करं धान्यमजार्जं चित्रकं वचाम् ।
 द्वौ क्षारौ लवणे द्वे च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
 चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमनुपानेष्वनत्ययम् ।
 प्राग्भक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन वा ॥
 पार्श्वहृदस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।
 आनाहे मूत्रकच्छे च शूले च गुदयोनिजे ॥
 ग्रहणार्थविकारेषु प्लीहि पाण्डामयेटरुचौ ।
 उरोविबन्धे हिक्कायां कासे श्वासे गलगन्धे ॥
 भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन च ।
 बहुशो गुड़िकाः कार्याः कार्मुकाः सुस्ततोऽधिकम् ॥ ५९ ॥
 इति हिङ्गादिचूर्णं गुड़िका च ।
 मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं विडसैश्ववे ।
 सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ६० ॥
 शटीपुष्करहिङ्गुस्रवेतसक्षारचित्रकान् ।
 धान्यकञ्च यमानीञ्च विडङ्गं सैश्ववं वचाम् ॥
 सचव्यपिप्पलीमूलामजगन्धां सदाडिमाम् ।
 अजानीञ्चाजमोदाञ्च चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ॥
 रसेन मातुलुङ्गस्य मधुशुक्तेन वा पुनः ।
 भावितं गुड़िकां कृत्वा सुपिष्टां कोलसन्मिताम् ॥

गुल्मां ग्रीहानमानाहं प्लासं कासमरोचकम् ।
 हिक्कां हृद्रोगमर्शांसि विविधां शिरसो रुजाम् ॥
 पाण्ड्यामयं कफोत्कृष्टं सर्वजाञ्च प्रवाहिकाम् ।
 पार्श्वहृद्वस्तिशूलञ्च गुडिकैषा व्यपोहति ॥ ६१ ॥
 नागरार्द्धपलं पिष्ट्वा द्वे पले लुञ्चितस्य च ।
 तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन ना पिवेत् ॥
 वातगुल्मुदावर्त्तं योनिशूलञ्च नाशयेत् ॥ ६२ ॥
 पिवेदेरण्डतैलं वा वारुणीमण्डमिश्रितम् ।
 तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिवेन्नरः ।
 स्निग्धानुबले पूर्वं हितं पित्तानुगे परम् ॥ ६३ ॥
 साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुःपलम् ।
 क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषञ्च ना पिवेत् ॥
 वातगुल्मुदावर्त्तं गृध्रसीं विषमज्वरम् ।
 हृद्रोगं विद्रधिं शोथं साधयत्याशु तत् पयः ॥ ६४ ॥
 इति लशुनक्षीरम् ।
 तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवायजं ।
 गुल्मां जठरमानाहपीतमेकत्र साधयेत् ॥ ६५ ॥
 इति तैलपञ्चकम् ।
 पञ्चमूलोकषायेण सक्षीरेण शिलाजतु ।
 पिवेत् तस्य प्रयोगेण वातगुल्मात् प्रमुच्यते ॥ ६६ ॥
 इति शिलाजतुप्रयोगः ।
 वाय्वं यूपेण पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा ।
 भुक्त्वा स्निग्धमुदावर्त्तं वातगुल्मादिमुच्यते ॥ ६७ ॥

शूलानाहविवर्ध्नात् स्वेदयेद्वातगुल्मिनम् ।
 स्वेदैः स्वेदविधावुक्तैर्नाडीप्रस्तरसङ्करैः ॥ ६८ ॥
 वस्तिकर्म परं विद्यात् गुल्मघ्नं तद्धि मारुतम् ।
 स्वे स्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥
 तस्मादभीक्ष्णो गुल्मानिरूहैः सानुवासनैः ।
 प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥
 गुल्मघ्ना विविधा दृष्टाः सिद्धाः सिद्धिषु वस्तयः ॥ ६९ ॥
 इति वस्तिक्रिया ।

गुल्मघ्नानि च तैलानि वक्ष्यन्ते वातरोगिके ।
 तानि मारुतजे गुल्मे पानाभ्यङ्गानुवासनैः ।
 प्रयुक्तान्याशु सिद्धान्ति तैलं ह्यनिलजित् परम् ॥ ७० ॥
 नीलिनीचूर्णसंयुक्तं पूर्वोक्तं घृतमेव च ।
 समलाय प्रदेयं स्याच्छोधनं वातगुल्मिने ॥
 नीलिनी विवृता दन्ती पथ्या कम्पिप्लवैः सह ।
 शोधनार्थं घृतं देयं सविड्छारनाग्रम् ॥ ७१ ॥
 नीलिनी विफलां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम् ।
 पचेद्दिङ्गं व्याघ्रीञ्च पलिकानि जलाढके ॥
 तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दघ्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥
 ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ।
 जीर्णं सन्धिविरिक्तञ्च भोजयेद्रसभोजनम् ॥
 गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाण्डुमयज्वरान् ।
 श्वित्वं ग्रीहानमुन्मादं घृतमेतद्विपोहति ॥ ७२ ॥
 इति नीलिन्याद्यं घृतम् ।

कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरिक्कौञ्चवर्तकाः ।
 शालयो मदिरा सर्पिर्वातगुल्मभिषग्नितम् ॥
 हितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ।
 समण्डवाण्यौषानं पक्कं वा धान्यकैर्जलम् ॥ ७३ ॥
 मन्देऽग्नौ वर्द्धते गुल्मो दौर्गन्धे चाग्नौ प्रशाम्यति ।
 तस्मान्ना नातिसौहित्यं कुर्याद्वातिविलङ्घनम् ॥ ७४ ॥
 सर्व्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्नेहोपपादिते ।
 या क्रिया क्रियते सिद्धिं सा याति न विरुद्धिते ॥ ७५ ॥
 भिषगात्ययिकं बुद्ध्या पित्तगुल्ममुपाचरेत् ।
 वैरेचनिकसिद्धेन पयसा सर्पिषापि वा ॥ ७६ ॥
 रोहिणीकटुकानिस्वमधुकलिफलात्वचः ।
 कर्षांशास्त्रायमाणा च पटोलत्रिवृतोः पले ॥
 द्विपलञ्च मसूराणां साध्यमष्टगुणेऽम्भसि ।
 शृताच्छेषं घृतसमं सर्पिषश्च चतुःपलम् ॥
 पिवेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्माः शान्तिरिति पित्तिकः ।
 ज्वरस्तृष्णा च शूलञ्च भ्रमो मूर्च्छाश्चिस्तथा ॥ ७७ ॥

इति रोहिण्याद्यां घृतम् ।

जले दशगुणे साध्यं वायमाणाचतुःपलम् ।
 पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्ष्णिकैः ॥
 रोहिणी कटुका मुस्ता वायमाणा दुरालभा ।
 कल्कैस्तामलकीवीराजीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥
 रसस्यामलकानाञ्च क्षीरस्य च घृतस्य च ।
 पलानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥

पित्तरक्तभवं गुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।

हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतद् घृतोत्तमम् ॥ ७८ ॥

इति वायमाणाद्यं घृतम् ।

रसेनामलकेच्छूणां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

पथ्यापादं पिवेत् सर्पिस्तत् सिद्धं पित्तगुल्मानुत् ॥ ७९ ॥

इत्यामलकाद्यं घृतम् ।

द्राक्षां मधूकं खज्जूरीं विदारौं सशतावरौम् ।

परूषकाणि विफलां साधयेत् पलसन्निताम् ॥

जलाढके पादशेषं रसमामलकस्य च ।

घृतमिक्षुरसं क्षीरमभयाकल्कपादिकम् ॥

साधयेत् तद्घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ।

प्रयोगात् पित्तगुल्मघ्नं सर्व्वपित्तविकारनुत् ॥ ८० ॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

वृषं समूलमापोष्य पचेदष्टगुणेऽभ्रसि ।

शेषेऽष्टभागे तस्यैव पुष्पकल्कं प्रदापयेत् ॥

तेन सिद्धं घृतं शीतं सक्षौद्रं पित्तगुल्मानुत् ।

रक्तपित्तज्वरश्वासकासहृद्रोगनाशनम् ॥ ८१ ॥

इति वासाघृतम् ।

द्विपलं वायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।

अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिवेत् ॥

पिवेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।

तेन विहृतदोषस्य गुल्मः शान्तिर्यैत्तिकः ॥ ८२ ॥

द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुडं पिवेत् ।

लिङ्गात् कम्पिष्णकं वापि विरेकायें मधुद्रवम् ॥ ८३ ॥
 दाहप्रशमनोऽभ्यङ्गः सर्पिषा पित्तगुल्मिणाम् ।
 चन्दनाद्येन तैलेन तैलेन मधुकस्य वा ॥ ८४ ॥
 ये च पित्तज्वरात्तानां सतिक्ताः क्षीरवस्तयः ।
 हितास्ते पित्तगुल्मिण्यो वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ ८५ ॥
 शालयो जाङ्गलं मांसं गव्याजि पयसौ घृतम् ।
 खर्जूरामलकं द्राक्षां दाडिमं सपरुषकम् ॥
 आहारार्थं प्रयोक्तव्यं पानार्थं सलिलं शृतम् ।
 बलाविदारोगन्वादैः पित्तगुल्माचिकित्सितम् ॥
 आमाम्नये पित्तगुल्मे सामे वा कफवातिके ।
 यवागूभिः खड्गैर्यूषैः सन्ध्याभ्युदयविहङ्गिते ॥ ८६ ॥
 श्वेतप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितौ ।
 तस्मादग्निं सदा रक्षेन्नदानानि च वर्जयेत् ॥ ८७ ॥
 वमनार्हाय वमनं प्रदद्यात् कफगुल्मिणे ।
 स्निग्धस्निग्धशरीराय गुल्मे शैथिल्यमागते ॥
 परिवेश्य प्रदीप्तांस्तु बलजानयवा कुशान् ।
 भिषक् कुम्भे समावाप्य गुल्मं घटमुखे न्यसेत् ॥
 स गृहीतो यदा गुल्मस्तदा घटमथोद्धरेत् ।
 वक्षान्तरं ततः कृत्वा क्षिप्त्वाद्गुल्मं प्रमाणवित् ॥
 विमार्गजं यदा पश्येत् यथालाभं प्रपीडयेत् ।
 मृदूयाद् गुल्ममेवैकं न त्वव हृदयं स्पृशेत् ॥ ८८ ॥
 तिलैरण्डातसौवीजसर्वपैः परिलिप्य च ।
 श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिषक् ॥ ८९ ॥

सव्योषचारलवणं दशमूलौशृतं घृतम् ।

कफगुल्मं जयत्याशु सहिष्णुविड्दाडिमम् ॥ ६० ॥

इति दशमूलौघृतम् ।

भङ्गातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।

साध्यं विदारोगन्वाद्यमापोष्य सलिलाढुके ॥

पादशेषे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं वचाम् ।

विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गुं यावशुकं विडं शटीम् ॥

चित्तकं मधुकं रास्नां पिष्ट्वा कर्षसमं भिषक् ।

प्रस्थञ्च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

एतद् भङ्गातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।

प्रीहपाण्डामयप्लासग्रहणीरोगकासनुत् ॥ ६१ ॥

इति भङ्गातकाद्यां घृतम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्तकनागरैः ।

पलिकैः सयवक्षारैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

क्षीरप्रस्थेन तत् सर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।

ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्रीहकासञ्जरोपहम् ॥ ६२ ॥

इति पञ्चकोलघृतम् ।

विठतां विफलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितम् ।

जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागस्थितं रसम् ॥

सर्पिरेरण्डतैलञ्च क्षीरञ्चैकत्र साधयेत् ।

स सिद्धो मिश्रकर्जः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत् ॥

कफवातविबन्धेषु कुष्ठप्रीहोदरेषु च ।

प्रयोष्यो मिश्रकः स्नेहो योनिशूलेषु चाधिकम् ॥ ६३ ॥

इति मिश्रकः स्नेहः ।

यदुक्तं वातगुल्मघ्नं संसनं नीलिनीघृतम् ।
 द्विगुणं तद्विरेकायं प्रयोज्यं कफगुल्मिनाम् ॥ ६४ ॥
 सुधाक्षीरद्रवे चूर्णं विवृतायाः सुभावितम् ।
 कार्ष्णिकं मधुसर्पिर्भृङ्गां लीढा साधु विरिच्यते ॥ ६५ ॥
 जलद्रोणे विपक्तव्या विंशतिः प्रञ्च चाभयाः ।
 दन्तग्राः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥
 अष्टभागावशेषन्तु रसं पूतमधिक्षिपेत् ।
 दन्तीसमं गुडं पूतं क्षिपेत् तवाभयाश्च ताः ॥
 तैलार्द्धकुडवच्चैव विवृतायाश्चतुःपलम् ।
 चूर्णितञ्चार्द्धपलिकं पिप्पलीविष्वभेषजम् ॥
 तत् साध्यं लेहवच्छीते तस्मिंस्तेजसमं मधु ।
 दद्याच्चूर्णपलञ्चैकं त्वगेलापत्रकेशरात् ॥
 ततो लेहपलं लीढा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।
 सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयम् ॥
 गुल्मं श्लेष्मथुमर्शांसि पाण्डुरोगमरोषकम् ।
 च्छद्रोगं ग्रहणीदोषं कामलां विषमज्वरम् ॥
 कुष्ठं प्लीहानमानाहमेषा हन्तुप्रयोजिता ।
 निरत्ययः क्रमश्चास्या द्रवो मांसरसैर्दनः ॥ ६६ ॥

इति दन्तीहरीतकी ।

सिद्धाः सिद्धिषु वक्ष्यन्ते निरूहाः कफगुल्मिनाम् ।
 अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च ग्रहणार्थश्चिकित्सिते ॥
 यच्चूर्णं गुडिका याश्च विहिता वातगुल्मिनाम् ।
 द्विगुणचारिहिङ्गुक्षवेतसास्ताः कफे हिताः ॥

य एव ग्रहणौदोषे क्षारास्ते कफगुल्मिणाम् ।

सिद्धा निरत्ययाः शस्ता दाहस्त्वन्ते प्रशस्यते ॥ ९७ ॥

प्रपुराणानि धान्यानि जाङ्गला मृगप्रक्षिणः ।

कौलत्थो मुद्गयूषश्च पिप्पल्या नागरश्च च ॥

शुष्कमूलकयूषश्च बिल्वस्य तरुणस्य च ;

शिरबिल्वाङ्गुराणाञ्च यमान्याश्विकस्य च ॥

बीजपूरकहिङ्गुम्लवेतसक्षारदाडिमैः ।

तक्रेण तैलसर्पिर्भ्रां व्यञ्जनानुपकल्पयेत् ॥ ९८ ॥

पञ्चमूलौशृतं तीर्थं पुराणं वारुणीरसम् ।

कफगुल्मी पिवेत् काले जीर्णं माध्वीकमेव वा ॥ ९९ ॥

यमानीचूर्णितं तक्रं विडोनालवणीकृतम् ।

पिवेत् सन्दीपनं वातमूत्रवर्चोऽनुलोमनम् ॥ १०० ॥

सञ्चितः क्रमशो गुल्मी महावास्तुपरिग्रहः ।

कृतमूलः शिरानघो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥

दौर्ब्बल्यारुषिहृत्तासकासवन्धरतिज्वरैः ।

तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥ १०१ ॥

गृहीत्वा सज्जरप्लासं कम्प्यतीसारपीडितम् ।

हृन्नाभिहस्तपादेषु शोफः कर्षति गुल्मिनम् ॥ १०२ ॥

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे ।

स्निग्धस्निग्धशरीरायै दद्यात् स्निग्धविरेचनम् ॥ १०३ ॥

पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ।

गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १०४ ॥

प्रभिद्यते न बल्यैर्दद्यादधोनिविशोधकम् ।

क्षारेण युक्तं पल्लवं सुधाक्षीरेण वा पुनः ॥
 ताम्बां वा भावितान् दद्याद्व्योनी कटुकमत्स्यकान् ।
 वराहमत्स्यपित्ताभ्यां लक्तकान् वा सुभावितान् ॥
 अधोहरैश्चोर्द्धहरैर्भावितान् वा समाक्षिकैः ।
 किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्व्योनिविशोधनम् ॥ १०५ ॥
 रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
 लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्त्रं प्रदापयेत् ॥ १०६ ॥
 वस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ।
 अदृश्यमाने रुधिरे दद्याद्गुल्मप्रभेदनम् ॥ १०७ ॥
 प्रवर्त्तमाने रुधिरे दद्यान्मांसरसौदनम् ।
 घृततैलेन चाग्न्यङ्गं पानार्थं तरुणीं सुराम् ॥ १०८ ॥
 रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरीः क्रियाः ।
 कुर्याद्वातरुगात्तायाः सर्वा वातहरीः पुनः ॥
 घृततैलावसेकांश्च तित्तिरींश्चरणायुधान् ।
 सुरां समण्डां पूर्व्वञ्च पानमम्लस्य सर्पिषः ॥
 प्रयोजयेदुत्तरं वा जीवनीयेन सर्पिषा ।
 अतिप्रवृत्ते रुधिरे सतिक्तेनानुवासनम् ॥ १०९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

स्नेहः स्वेदः सर्पिर्वस्तिश्चूर्णानि वृंहणं गुडिकाः ।
 वसनविरेचकौ मोक्षः क्षतजख्य च वातगुल्मवताम् ॥
 सर्पिः सतिक्तसिद्धं क्षीरं प्रसंसनं निरुह्याश्च ।
 रक्तस्य चावसेचनमाश्लासनं संशमनयोगाः ॥
 उपनाहनं सशस्त्रं पक्कस्यान्यन्तरप्रभिन्नञ्च ।

संशोधनसंशमने पित्तप्रभवस्य गुल्मस्य ॥
 क्रीहः स्वेदो भेदो लङ्घनमुल्लेखनं विरेकस्य ।
 सर्पिर्वस्तिर्गुडिकाश्चूर्णमरिष्टाश्च सञ्चाराः ॥
 गुल्मस्यान्ते दाहः कफजस्यायेऽपनीतरक्तस्य ।
 गुल्मस्य रौधिरस्य क्रियाक्रमः स्त्रीभवस्योक्तः ॥
 पथ्यान्नपानसेवा हेतूनां वर्ज्यं न यथास्वञ्च ।
 नित्यञ्चाग्निसमाधिः स्निग्धस्य च सर्वकर्मणि ॥
 हेतुलिङ्गं सिद्धिः क्रियाक्रमः साध्यतानुयोगाश्च ।
 गुल्मचिकित्सितसंग्रह एतावान् व्याहृतोऽग्निवेशस्य ॥११०

अत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
 गुल्मचिकित्सितं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठीऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह
 स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

निष्कोहमानाशुशयो निराशः पुनर्व्वसुर्ज्ञानतपोविशालः ।
 कालेऽग्निवेशाय सहेतुलिङ्गाशुवाच मेहान् शमनञ्च तेषाम् ॥ २ ॥
 आख्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि याव्यौदकानूपरमाः पयांसि ।
 नक्तान्नपानं गुडवैकृतञ्च प्रमेहहेतुः कफकृत् सव्यम् ॥ ३ ॥
 मेदस्य मांसञ्च शरीरवञ्च क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रहृष्य ।

करोति मेहान् समुदौर्णमुष्णैस्तानिव पित्तं परिद्वय्य चापि ॥
 क्षीणेषु दोषेष्ववक्तव्यं वस्तौ धातून् प्रमेहान् कुसतेऽनिलश्च ।
 दोषो हि वस्तिं समुपेत्य मूत्रं सन्दूय मेहान् जनयेद्वयथास्वम् ॥ ४ ॥
 साध्याः कफोत्था दशपित्तजाः षट् याप्या न साध्यः पवनाच्चतुष्कः ।
 समक्रियत्वादिषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ५ ॥
 कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः ।
 मज्जारसौजः पिशितञ्च दूष्याः प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ ६ ॥
 जलोपमञ्चैश्चुरसोपमं वा घनं घनञ्चोपरि विप्रसन्नम् ।
 शुक्रं सशुक्रं शिशिरं शनैर्वा लालेष वा वालुकया युतं वा ॥
 विद्यात् प्रमेहान् कफजान् दशैतान् चारीपमं कालमथापि रक्तम् ।
 हारिद्रमाञ्जिष्ठमथापि नीलमेतान् प्रमेहान् षड्, षन्ति पैतान् ॥
 मज्जौजसा वा वसयान्वितं वा लसीकया वा सततं विबद्धम् ।
 चतुर्विधं मूत्रयतेऽनिलेन शेषेषु धातुष्ववकर्षितेषु ॥ ७ ॥
 वर्णं रसं स्पर्शमथापि गन्धं यथास्वदोषं भजते प्रमेहः ।
 श्यावारुणो वातकृतः सशूलो मज्जादिसाद्गुणामुपेत्यसाध्यः ॥ ८ ॥
 स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलाङ्गता च शय्यासनस्वप्नसुखे रतिश्च ।
 चन्द्रेवजिह्वाश्रवणोपदेहो घनाङ्गता केशनखातिष्ठति ॥
 शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो माघुर्यमाख्ये करपाददाहः ।
 भविष्यतो मेहगदस्य रूपं मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥ ९ ॥
 स्थूलः प्रमेहो बलवानिहैकः कृशस्तथैकः परिदुर्बलश्च ।
 संवृंहणं तत्र कृशस्य कार्यं संशोधनं दोषबलाधिकस्य ॥ १० ॥
 क्षिप्रस्य यौगा विविधाः प्रयोज्याः कल्पोपदिष्टा मलशोधनाय ।
 ऊर्ध्वं तथाधश्च मलेऽपनीते मेहेषु सन्तर्पणमेव कार्यम् ॥ ११ ॥

गुल्मः क्षयो मेहनवस्तिशूलं मूत्रग्रहश्चाप्यपतर्पणेन ।
 प्रमेहिणः सुरः परिवृंहणानि कार्याणि तस्य प्रसमीक्ष्य वज्रिम् ॥ १२
 संशोधनं नार्हति यः प्रमेही तस्य क्रिया संशमनी प्रयोज्या ।
 मन्त्राः कषाया यवचूर्णलेहाः प्रमेहशान्तौ लववश्च भक्ष्याः ॥ १३
 ये विष्किरा ये प्रतुदा विहङ्गास्तेषां रसैर्जाङ्गलजैर्मनोक्षैः ।
 यवौदनं रुक्षमथापि वाद्यं मद्यान् सशक्तूनपि चाप्यपूपान् ॥
 सुन्नादियूषैरपि तिक्तशकैः पुराणशाल्यौदनमाददीत ।
 दन्तीङ्गुदीतैलयुतं प्रमेही तथातसीसर्षपतैलयुक्तम् ॥
 सषष्टिकं ह्यात् तृणधान्यमन्नं यवप्रधानस्तु भजेत् प्रमेही ।

यवस्य भक्ष्यान् विविधांस्तथाह्यात्
 कफप्रमेही मधुसम्प्रयुक्तान् ॥ १४ ॥

निशिस्थितानां त्रिफलाकषाये
 सुरास्तर्पणाः क्षौद्रयुता यवानाम् ।
 तान् सीधुयुक्तान् प्रपिवेत् प्रमेही
 प्रायोगिकान् मेहबधार्थमेव ॥ १५ ॥

ये श्लेष्ममेहे विहिताः कषाया-
 स्तैर्भावितानाञ्च पृथग्यवानाम् ।
 शक्तूनपूपान् सगुडान् सधानान्
 भक्ष्यांस्तथान्यान् विविधांश्च खादेत् ॥

खराश्वगोहंसपृषदभृतानां
 तथा यवानां विविधाश्च भक्ष्याः ।
 देयास्तथा वेणुयवा यवानां
 कल्पेन गोधूममयाश्च भक्ष्याः ॥ १६ ॥

संशोधनोद्धेखनलङ्घनानि कालप्रयुक्तानि कफप्रमेहान् ।
 जयन्ति पित्तप्रभवान् विरेकः सन्तर्पणः संशमनो विधिश्च ॥१७॥
 दाव्वीसुराह्वविफलाः समुस्ताः कषायमुत्क्राथ्य पिवेत् प्रमेही ।
 क्षौद्रेण युक्तामथवा हरिद्रां पिवेद्रसेनामलकौफलानाम् ॥ १८ ॥
 हरीतकौकटफलमुस्तलोध्रं पाठाविडङ्गार्जुनधन्वनांश्च ।
 उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं कदम्बशालार्जुनदीप्यकाश्च ॥
 दाव्वीं विडङ्गं खदिरो धवश्च सुराह्वकुष्ठागुरुचन्दनानि ।
 दाव्व्याग्निमन्यौ विफला सपाठा पाठा चमूव्वी च तथा श्वदंष्ट्रा ॥
 यमानुरशीराणभया गुडूचौ चव्याभयाचिक्कसप्तपर्णाः ।
 पादैः कषायाः कफमेहिनां ते दशोपदिष्टा मधुसम्प्रयुक्ताः ॥१९॥
 उशीरलोध्रार्जुनचन्दनानामुशीरमुस्तामलकाभयानाम् ।
 पटोलनिम्बामलकामृतानां मुस्ताभयापद्मकवचकाणाम् ॥
 लोध्राम्बु कालीयकधातकीनां निम्बार्जुनास्त्रातनिशोतूपलानाम् ।
 शिरीषसर्ज्जार्जुनकेशराणां प्रियङ्गुपद्मोतूपलकिंशुकानाम् ॥
 अश्वत्थयासासनवेतसार्ज्जनां कटक्कटैर्युतूपलमुस्तकानाम् ।
 पैत्तेषु मेहेषु दश प्रदिष्टाः पादैः कषाया मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ २० ॥
 सर्व्वेषु मेहेषु हितौ तु पूर्व्वौ कषाययोगौ विहितास्तु सर्व्वे ।
 मन्यन्ते पाने यवभावनायां सुभोजने पानविधौ पृथक्च ॥२१॥
 सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव देयानि मेहेष्वनिलात्मकेषु ।
 मेदः कफश्चैव कषाययोगैः स्नेहैश्च वायुः शममेति तेषाम् ॥२२॥
 कम्पिञ्जसप्तच्छदशालजानि वैभौतरौहीतककौटजानि ।
 कपित्थपुष्पगणि च चूर्णितानि क्षौद्रेण लिङ्घ्यात् कफपित्तमेही ॥
 पिवेद्रसेनामलकस्य चापि कल्कीकृतांन्यश्चसमानि काले ।

जीर्णे च भुञ्जीत पुराणमन्नं मेही रसेर्जाङ्गलजैर्मनोज्ञैः ॥ २३ ॥
 दृष्टानुबन्धं पवनात् कफस्य पित्तस्य वा स्नेहविधिविकल्पाः ।
 तैलं कफे स्थात् स्वकषायसिद्धं पित्ते घृतं पित्तहरैः कषायैः ॥ २४ ॥
 त्रिकैष्टकाश्रान्तकसोमवल्की भञ्जातकैः सातिविषैः सलोध्रैः ।
 पाठापटोलाज्जुननिम्बमुस्तैर्हरिद्रया पद्मकदौष्यकैश्च ॥
 मञ्जिष्ठया चागुरुचन्दनैश्च सर्वैः समुस्तैः कफवातजेषु ।
 मेहेषु तैलं विपचेद्घृतन्तु पौत्तेषु मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु ॥ २५ ॥
 फलविकं दारु निशा विशाला मुस्ता च निःकाथ्य निशा सकल्पा ।
 पिवेत् कषायं मधुसम्प्रयुक्तं सर्व्वप्रमेहेषु समुद्धतेषु ॥ २६ ॥
 लोध्रं शटीं पुष्करमूलमेलां मूर्च्छां विडङ्गं त्रिफलां यमानीम् ।
 चव्यं प्रियङ्गुं क्रमुकं विशालां किराततित्तं कटुरोहिणीञ्च ॥
 भार्गी नतं चित्रकपिप्पलीनां मूलं सकुष्ठातिविषं सपाठम् ।
 कलिङ्गकान् केशरमिन्द्रसाह्वान् नखं सपत्रं मरिचं भ्रवञ्च ॥
 द्रोणेऽम्भसः कर्षसमानि पक्त्वा पूते चतुर्भाजलावशेषे ।
 रसेऽर्द्धभागं मधुनः प्रदाय पत्रं निधेयो घृतभाजनस्थः ॥
 लोध्रासवोऽयं कफपित्तमेहान् क्षिप्रं निहन्याद्विपलप्रयोगात् ।
 पाण्ड्यामयार्शांस्त्यक्तुं ग्रहणाय दोषं किलासं विविधञ्च कुष्ठम् ॥
 इति लोध्रासवः ॥ २७ ॥

काथः स एवाष्टपले च दन्त्या भञ्जातकानाञ्च चतुःपलं स्थात् ।
 सितोपलात्वष्टपला विशेषः क्षौद्रञ्च तावत् पृथगासवौ तौ ॥ २८ ॥
 सारोदकं वायं कुशोदकं वा मधूदकं वा त्रिफलारसं वा ।
 सौधुं पिवेद्वा निगदं प्रमेही माध्वीकमय्यं चिरसंस्थितं वा ॥
 मांसानि शल्यानि मृगजिहानां खादेद्वयवानां विविधांसं भक्ष्यान् ।

संशोधनारिष्टकषायलेहैः सन्तर्पणीत्यान् शमयेत् प्रमेहान् ॥ २८
 भृष्टान् यवान् भक्षयतः प्रयोगान् शुष्कांश्च शक्नुन्भवन्ति मेहाः ।
 श्वितञ्च कृच्छ्रं कफजञ्च कुष्ठं तथैव सुज्ञामलकप्रयोगान् ॥ २९ ॥
 सन्तर्पणीत्येषु गदेषु योगा मेदस्विनां ये च मयोपदिष्टाः ।
 विरुक्षणाद्यं कफपित्तजेषु सिद्धाः प्रमेहेष्वपि ते प्रयोज्याः ॥ ३० ॥
 व्यायामयोगैर्विविधैः प्रगाढैरुदत्तनैः स्नानजलावसेकैः ।
 सेव्यत्वगेलागुरुचन्दनाद्यैर्विलेपनैश्चाशु न सन्ति मेहाः ॥ ३१ ॥
 क्लेदश्च मेदश्च कफश्च वृद्धः प्रमेहहेतुः प्रसमीक्ष्य तस्मात् ।
 वैद्येन पूर्व्वं कफपित्तजेषु मेहेषु कार्याण्यप्रतर्पणानि ॥ ३२ ॥

या वातमेहान् प्रतिपूर्व्वमुक्ता

वातोत्त्वणानां विहिता क्रिया सा ।

वायुर्हि मेहेष्वतिकर्षितानां

कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता ॥ ३३ ॥

यैर्हेतुभिर्भेदे प्रभवन्ति मेहा-

स्तेषु प्रमेहेषु न ते निषेध्याः ।

हेतोरसेवा विहिता यथैव

जातस्य रोगस्य भवेच्चिकित्सा ॥ ३४ ॥

हारिद्रवणं रुधिरञ्च मूत्रं

विना प्रमेहस्य हि पूर्व्वरूपैः ।

यो मूत्रयेत् तं न वदेत् प्रमेहं

रुक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः ॥ ३५ ॥

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं

मधूपमं ख्याद्विविधो विचारः ।

क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मकाः सुरः
 सन्तर्पणाद्वा कफसम्भवाः सुरः ॥ ३७ ॥
 सपूर्व्वरूपाः कफपित्तमेहाः
 क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
 साध्या न ते पित्तकृतास्तु याध्याः
 साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम् ॥
 जातप्रमेही मधुमेहिनी वा
 न साध्यः उक्तः स हि बीजदोषात् ।
 ये चापि केचित् कुलजा विकारा
 भवन्ति तांश्च प्रवदन्तः साध्यान् ॥ ३८ ॥
 प्रमेहिणां याः पिडुका मयोक्ता-
 रोगाधिकारे पृथगेव सप्त ।
 ताः शल्यविद्धिः कुशलैश्चिकित्स्याः
 शस्त्रेण संशोधनरोपणैश्च ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

हेतुर्दोषो द्रव्यं मेहानां साध्यतानुरूपश्च मेहः ।
 द्विविधो द्विविधं भिषग्जितं तद्वत्क्षणं दोषः ॥
 आद्या यवान्मविकृतिर्मन्या मेहापहाः कषायाश्च ।
 तैलघृतलेहयोगा भक्ष्याः प्रवरासवाः सिद्धाः ॥
 व्यायामविधिर्विविधः स्नानानुदत्तनानि गन्धश्च ।
 मेहानां प्रशमार्थं चिकित्सिते दृष्टमेतावत् ॥ ४० ॥
 रत्नग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्मान्ने
 प्रमेहचिकित्सितं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठचिकित्सतं व्याख्यास्याम इति ह स्माह
भगवानावेयः ॥ १ ॥

हेतुं द्रव्यं लिङ्गं कुष्ठानामाश्रयं प्रथममञ्च ।
शृण्विद्वेश सम्यग्विशेषतः स्पर्शनघ्नानाम् ॥ २ ॥
विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां कृद्भिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥
व्यायाममंतिसुन्तापमतिभुक्ता निषेविणाम् ।
शीतोष्णालङ्घनाहारान् क्रमं भुक्ता निषेविणाम् ॥
घर्मश्रमभयात्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।
अजीर्णाध्यशिनाञ्चैव पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणान्ननिषेविणाम् ।
माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम् ॥
अवायञ्चाप्यजीर्णैश्च निद्राञ्च भजतां दिवा ।
विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वयक्तं मांसमम्बु च ।
द्रवयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥ ३ ॥
ततः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव च ।
न चैकदोषजं किञ्चित् कुष्ठं समुपलभ्यते ॥ ४ ॥
स्पर्शान्नत्वमतिस्वेदो न वा वैवर्ण्यमुन्नतिः ।
कोष्ठानां लोमहर्षश्च कण्डूस्तोदः श्रमः क्रमः ॥

व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

दाहः सुप्ताङ्गता चेति कुष्ठलक्षणमयम् ॥ ५ ॥

अत ऊर्ध्वमष्टादशानां कुष्ठानां कपालोडुम्बरमण्डलार्थ-
जिह्व-पुण्डरीकसिन्धुकाकणैककुष्ठचर्मास्थकिटिमविपादिकाल-
सकदद्रुचर्मदंल-पामाविस्फोट-शतारु-विचर्च्चिकानां लक्षणानु-
पदेष्ट्यामः ॥ ६ ॥

कृष्णारुणकपालाभं यद्रुचं परुषं तनु ।

कपालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ ७ ॥

रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं लोमपिञ्जरम् ।

उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥ ८ ॥

श्वेतं रक्तं स्थिरं स्तग्नं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।

कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ ९ ॥

कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।

यद्व्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ १० ॥

सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपसम् ।

सीतूसेधञ्च सरागञ्च * पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ ११ ॥

श्वेतं ताम्रं तनुच यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।

अलावूपुष्पवर्णञ्च तत् सिन्धुं भूयसोरसि ॥ १२ ॥

यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।

विदीषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ १३ ॥

इति सप्त महाकुष्ठानि ।

संखेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।

तदेककुष्ठं चर्माख्यं वहलं हस्तिचर्मवत् ॥
 श्यावं किणखरस्पर्शं पशुपं किटिमं स्मृतम् ।
 वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तौत्रवेदनम् ॥
 कण्डूमन्निः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ।
 सकण्डूरागपिडकं दद्रुर्मण्डलमुद्गतम् ॥
 रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद् दलत्यपि ।
 तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥
 पामाः श्वेताश्यावाः कण्डूरा पिडका भृशम् ।
 स्फोटाः श्यावाश्याभासा विस्फोटाः सुस्तनुत्वचः ॥
 रक्तं श्यावं सद्ग्राहार्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ।
 सकण्डू पिडका श्लावा बहुस्त्रावा विचर्चिका ॥ १४ ॥

इत्येकादश क्षुद्रकुष्ठानि ।

वातेऽधिकतरे कुष्ठं कापालं मण्डलं कफे ।
 पित्ते त्वौडुम्बरं विद्यात् काकणन्तु त्रिदोषजम् ॥ १५ ॥
 वातपित्ते स्त्रेष्मपित्ते वातस्त्रेष्मणि चाधिके ।
 ऋष्यजिह्वं पुण्डरीकं सिध्मकुष्ठञ्च जायते ॥ १६ ॥
 चर्माख्यमेककुष्ठञ्च किटिमं सविपादिकम् ।
 कुष्ठञ्चालसकं त्रैयं प्रायो वातकफाधिकम् ॥ १७ ॥
 पामाशतारुर्विस्फोटं दद्रुश्चर्मदलं तथा ।
 पित्तस्त्रेष्माधिकं प्रायः कफप्राया विचर्चिका ॥ १८ ॥
 सर्वं त्रिदोषजं कुष्ठं दोषाणाञ्च बलाबलम् ।
 यथास्त्रैर्लक्षणैर्बुद्धा कुष्ठानां क्रियते क्रिया ॥
 दोषस्य यस्य पश्येत् कुष्ठेषु विशेषलिङ्गमुद्दिक्तम् ।

तस्यैव शमं कुर्यात् ततः परञ्चानुबन्धम् ॥ १९ ॥
 कुष्ठविशेषैर्दोषां दोषविशेषैः पुनः कुष्ठानि ।
 ज्ञायन्ते ते हेतुं हेतुस्तांश्च प्रकाशयति ॥ २० ॥
 रौक्ष्यं शोषस्तोदः शूलं सङ्कोचनं तथायासः ।
 पारुष्यं खरभावो हर्षः श्यावावर्णत्वञ्च ॥
 कुष्ठेषु वातलिङ्गं दाहो रागः परिस्रवः पाकः ।
 विस्रो गन्धः क्लिदस्तथाङ्गपतनञ्च पित्तकृतम् ॥
 श्लैथ्यं शैथ्यं कण्डूः स्थैर्यं सोतृसेधगौरवस्नेहाः ।
 कुष्ठेषु तु कफलिङ्गं जन्तुभिरभिभक्षणं क्लिदः ॥ २१ ॥
 सर्वैर्लिङ्गैर्युक्तं मतिमान् विवर्जयेदब्रह्मम् ।
 तृष्णादाहपरीतं शान्ताग्निं जन्तुभिर्जग्धम् ॥ २२ ॥
 वातकफप्रबलं यद्वदेकदोषोल्लेखं न तत् कृच्छ्रम् ।
 कफपित्तवातपित्तप्रबलानि तु कृच्छ्रकुष्ठानि ॥ २३ ॥
 वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं स्त्रीष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
 पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्थ विरेचनञ्चाग्रे ॥
 वमनविरेचनयोगाः कल्पोक्ताः कुष्ठिनां प्रयोक्तव्याः ।
 प्रच्छन्नमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं शिराव्यधनम् ॥
 बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठो बहुशोढनुरक्षता प्राणान् ।
 दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्यादबलमाशु ॥ २४ ॥
 स्निग्धस्य पानमिष्टं शुद्धे कोष्ठे प्रवाहिते रक्ते ।
 वायुर्हि शुद्धकोष्ठं कुष्ठिनमबलं विशति शीघ्रम् ॥ २५ ॥
 दोषीतृक्लिष्टे हृदये वायुः कुष्ठेषु चोर्ध्वभागेषु ।
 कुटजफलमदनमधुकोः सपटोलैर्निम्बरसयुक्तैः ॥

शीतरसः पक्करसो मधूनि च मधुकञ्च वमनानि ।
 कुष्ठे विवृता दन्ती विफला च विरेचने शक्ता ॥
 सौवीरकतुषोदकमालोद्धनमासवांश्च सौधूनि ।
 शंसन्तर्धोहराणां यथाविरेकं क्रमश्चेष्टः ॥ २६ ॥
 दाव्वींष्ठहृत्तीसैवैः पटोलपित्तुमर्हमदनकृतमालैः ।
 सस्त्रैश्चैरास्थाप्यः कुष्ठौ सकलिङ्गफलमुक्तैः ॥
 वातोत्खणं विरिक्तं निरूढमनुवासनार्हमालक्ष्य ।
 फलमधुकनिम्बकुटजैः सपटोलैः साधयेत् स्त्रैश्चम् ॥ २७ ॥
 सैन्धवदन्तीमधुक्तं फणिष्मकं सपिप्पलीकरञ्जफलम् ।
 नस्य' स्यात् सविडङ्गं क्रिमिकुष्ठकफप्रदोषघ्नम् ॥ २८ ॥
 वैरेचनिकैर्धूमैः श्लोकस्थानेरितैः प्रशान्थन्ति ।
 क्रिमयः कुष्ठकिलासाः प्रयोजितैस्तत्तमाङ्गस्थाः ॥ २९ ॥
 स्थिरकठिनमण्डलानां स्विन्नानां प्रस्तरप्रणाडीभिः ।
 कूर्चैर्विषद्वितानां रक्तोत्क्रेशोत्पनेतव्यः ॥
 आनूपवारिजानां मांसानां पोष्टलैः सुखीष्णैश्च ।
 स्विन्नोत्सिन्नं विंलिखेत् कुष्ठं तौक्ष्ण्येन शस्त्रेण ॥
 रुधिरागमार्थमथवा शृङ्गालावूभिराहरेद्गुधिरम् ।
 प्राञ्छितमल्पं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलौकाभिः ॥ ३० ॥
 ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्वृतास्तदोषाणाम् ।
 संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत् तेषाम् ॥ ३१ ॥
 येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनानि यानि सुः ।
 तेषु निपात्यः चारो रक्तञ्च दोषञ्च विस्राव्य ॥ ३२ ॥
 पाषाणकठिनपक्वे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।

पीताम्बुद्वयं कार्यो बुधैः प्रदेशोऽगद्वैद्याम् ॥ ३३ ॥

स्तब्धानि सुप्तान्यस्वेदनकण्डुलानि कुष्ठानि ।

कूर्चैर्दन्तौ विवृता करवोरकरस्त्रकुटजानाम् ॥

जित्कर्कनिम्बजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनैर्वा ।

वृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रदेशैः प्रदेशानि ॥ ३४ ॥

मारुतकफकुष्ठघ्नं कर्माक्तं कुष्ठिनां कार्यम् ।

कफपित्तरक्तहरणं तिक्तकषायैः प्रथममञ्च ॥ ३५ ॥

सर्पिंषि तिक्तकानि च यच्चोक्तं रक्तपित्तघ्नं कर्म ।

वाह्यान्धन्तरमग्रां तत् कार्यं पित्तकुष्ठेषु ॥ ३६ ॥

दोषाधिक्यविभागादितेऽतत् कर्म कुष्ठघ्नं प्रोक्तम् ।

वक्ष्यामि कुष्ठशमनं प्रायस्त्वग्दोषसामान्यात् ॥ ३७ ॥

दाढ्यै रसाञ्जनं वा गोमूत्रेण प्रबाधते कुष्ठम् ।

अभया प्रयोजिता वा मांसं सव्योषगुडतैला ॥ ३८ ॥

मूलं पटोलस्य तथा गवाक्ष्याः पृथक्पलांशं विफला विवृष्ट ।

ख्यात् वायमाणा कटुरोहिणी च भागाधिका नागरपादयुक्ता ॥

पलं तथैषां सह चूर्णितानां जले शृतं दोषहरं विवेज्जा ।

जीर्णे रसे धन्वमृगद्विजानां पुराणशाल्योदनमाददौत ॥

कुष्ठानि शोफं ग्रहणैः प्रदोषमर्शांसि क्लृप्ताणि हलीमकञ्च ।

योगः प्रयोगेण निहन्ति चैषां हृदस्तिग्मं विषमञ्चरञ्च ॥ ३९ ॥

इति पटोलमूलादि चूर्णम् ।

सुप्तं व्योषं विफला मञ्जिष्ठा दाह पञ्चमूल्यौ द्वे ।

सप्तर्क्षदनिम्बत्वक् सविशाला चित्तकी मूर्च्छा ॥

चूर्णं तर्पणभागे * नवभिः संयोजितं समध्वाण्यम् ।

सिद्धं कुष्ठनिबर्हणमेतत् प्रायोगिकं भक्ष्यम् ॥

प्रत्ययं सपाण्डुरोगं श्लेष्मं ग्रहणीप्रदोषमर्शांसि ।

ब्रह्मभगन्दरपिण्डकाकण्डूकीठांश्च त्रिनिहन्ति ॥ ४० ॥

इति मुस्तादि चूर्णम् ।

त्रिफलातिविषाकटुकानिम्बकलिङ्गकवचापटोलानाम् ।

मागधिकारजनौद्वयपद्मकमूर्च्छाविशालानाम् ॥

भूनिम्बपलाशानां दद्याद्विपलं ततस्त्रिंशद्विगुणम् ।

तस्याश्च पुनर्ब्राह्मी तच्चूर्णं सुप्तिनुत् परमम् ॥ ४१ ॥

नवनीतकप्रयोग्मे रसेन जात्याः समाक्षिकः परमः ।

सप्तदशकुष्ठघाती माक्षिकधातुश्च मूत्रेण ॥

गग्धकयोगसुवर्णमाक्षिकयोगादेव ।

सर्व्वव्याधिविनाशनमद्यात् कुष्ठौ रसञ्च निगृहीतम् ॥

वक्ष्यं शिलाजतुसहितं सहितं वा योगराजेन ।

सर्व्वव्याधिहरणार्थमद्यात् कुष्ठौ निगृह्य नित्यञ्च ॥ ४२ ॥

खदिरसुरदारुसारं श्रपयित्वा तद्रसेन तोयार्थः ।

शौद्रप्रस्थे कार्य्यः कार्य्यं ते वाष्टपलिके च ॥

तत्रायश्चूर्णानामष्टपलं प्रक्षिपेत् तथामूनि ।

त्रिफलैले त्वष्ट्मरिचं पलं कनकञ्च कर्षांशम् ॥

मत्स्यशिङ्का मधुसमा तन्मासं जातमायसे भाण्डे ।

मध्वासवमाचरतः कुष्ठकिलासे शमं यातः ॥ ४३ ॥

इति मध्वासवः ।

खदिरकभायद्रोणं कुम्भे घृतभाविते समावाप्य ।

द्रव्याणि चूर्णितानि च षट्पलिकान्यत्र देयानि ॥

त्रिफलाव्योषविडङ्गरजनीमुस्ताट्ठक्षकेन्द्रयवाः ।

सौवर्णी च तथा त्वक् छिन्नसहा चेति तन्मासम् ॥

निदधीत धान्यमधो प्रातः प्रातः पिवेत्ततो युक्ता ।

मासेन महाकुष्ठं हन्तीवाल्पन्तु पक्षेण ॥

अर्शःप्रलासभगन्दरकासकिलासप्रमेहशोषांश्च ।

ना भवति कनकवर्णः पीत्वारिष्टं कनकविन्दुम् ॥ ४४ ॥

इति कनकविन्दुरिष्टम् ।

कुष्ठेष्वनिलकफकृतेष्वेवं पेयस्तथा पित्तेषु ।

कृतमालकाथश्चापेऽथ विशेषात् कफकृतेषु ॥ ४५ ॥

त्रिफलासवस्य गौडः सचित्रकः कुष्ठरोगविनिहन्ता ।

क्रमुकदशमूलदन्तीवराङ्गमधुयोगसंयुक्तः ॥ ४६ ॥

लघूनि चान्नानि हितानि विद्यात् कुष्ठेषु शाकानि च तित्तकानि

भक्ष्यातकैः सविफलैः सनिम्बैर्युक्तानि चान्नानि घृतानि चैव ॥

पुराणधान्यान्त्यथ जाङ्गलानि मांसानि सुङ्गाश्च पटोलयुक्ताः ।

शस्ता न गुर्वन्नपयोदधीनि नानूपमत्तूया न गुडस्तिलाश्च ॥ ४७ ॥

एला कुष्ठं दाव्णीं शतपुष्पा चित्रको विडङ्गश्च ।

कुष्ठालेपनमिष्टं रसास्त्रनञ्चाभया चैव ॥ ४८ ॥

चित्रकमेलां विम्बीं वृषकं विवर्दकनागरकम् ।

चूर्णीकृतमष्टाहं भावयितव्यं पलाशस्य ॥

शारेण गवां मूत्रे स्नुतेनास्य मण्डलान्याशु ।

भित्त्यन्ते विलयन्ति च लिप्तान्यर्काभितप्तानि ॥ ४९ ॥

मांसी मरिचं खवणं रजनौ तगरं सुधा गृहधूमः ।

मूवं गोः प्रितञ्च चारः पात्ताशः कुष्ठर्हा लेपः ॥ ५० ॥

अधु सौसमयसूयं मण्डलनुत् फल्गुचित्रको वृहती ।

गोधारसः सखवणी दाह च मूवञ्च मण्डलनुत् ॥ ५१ ॥

कदलीपत्ताशपाटलिनिचुल्लचारात्मसा प्रसङ्गेन ।

मांसेषु तोयकार्यं कार्यं पिष्टे च क्लिप्ते च ॥

तैर्मादकः सुजातः क्लिष्टैर्जनितः प्रलेपनं श्रेष्ठम् ।

मण्डलकुष्ठविनाशनमातपसंस्थं क्रिमिघ्नञ्च ॥ ५२ ॥

सुखं त्रिफला मदनं करञ्ज आरग्वधः कलिङ्गयवाः ।

दाव्वी संसप्तपर्णा स्नानं सिद्धार्थकं नाम ॥

एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकस्तथोद्धर्षः ।

त्वग्दोषशोककुष्ठप्रबाधनः पाण्डुरोगघ्नः ॥ ५३ ॥

कुष्ठं करञ्जवीजानेग्रङ्गजः कुष्ठसूदनो लेपः ।

प्रपुष्पाङ्गवीजसैन्धवरसाञ्जनकपित्तलोधाश्च ॥

करवीरमूलवल्कः कुठजकरञ्जयोः फलं त्वचो ददव्वर्गः ।

सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिधः ॥ ५४ ॥

लोध्नस्य धातकीनां वत्सकवीजस्य नक्तमालस्य ।

कल्कस्य मालतीनां कुष्ठेषूहर्त्तनालेपौ ॥ ५५ ॥

शैरीषो त्वक् पुष्पं कार्पास्या राजवृक्षपत्राणि ।

पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठनुलेपः ॥ ५६ ॥

दाव्वर्गं रसाञ्जनस्य च निम्बपटोलस्य खदिरसारस्य ।

आरग्वधवृक्षकशोधिफलायाः सप्तपर्णस्य ॥

इति षट्कषाययागाः कुष्ठघ्ना सप्तमस्य त्रिनिशङ्गा ।

खाने जाने च हितास्तथाष्टमसाश्वमारय ॥
 आलेपनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेत एव च कषायाः ।
 तैलघृतपाकयोगे चैव्यन्ते कुष्ठशान्तायम् ॥ ५७ ॥
 त्रिफला निम्बपटोलं मञ्जिष्ठा रोहिणी वचा रजनी ।
 एष कषायोऽभ्यस्तो निवृन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥
 एतैरेव च सर्पिः सिद्धं वातोत्थणं जयति कुष्ठम् ।
 एष च कल्पो दृष्टः खदिरासनदासनिम्बानाम् ॥ ५८ ॥
 कुष्ठार्कतुत्यकट्फलमूलकवौजानि रोहिणी कटुका ।
 कुटजफलोत्पलमुस्तं वृहतीकरवीरकाशीसम् ॥
 एङ्गजनिम्बपाठा दुरालभा चित्रको विडङ्गश्च ।
 तिक्तोद्वाकुवीजं कम्पिष्णकसर्पपं वचा दाक्षीर्णि ॥
 एतैस्तैलं सिद्धं कुष्ठघ्नं योग एष आलेपः ।
 उद्धर्तनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेष एव चेष्टः ॥ ५९ ॥
 श्वेतकरवीरकरसो गोमूलं चित्रको विडङ्गश्च ।
 कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं सम्मतो भिषजाम् ॥ ६० ॥
 इति श्वेतकरवीराद्यं तैलम् ।
 श्वेतकरवीरपञ्चवमूलत्वग् वत्सको विडङ्गश्च ।
 कुष्ठार्कमूलसर्पपशियुत्वयोहिणी कटुका ॥
 एतैस्तैलं सिद्धं कल्कैः पादांशिकैर्गवां मूवम् ।
 दत्त्वा तैलचतुर्गुणमभ्यङ्गात् कुष्ठकण्डूघ्नम् ॥ ६१ ॥
 इति श्वेतकरवीरपञ्चवाद्यं तैलम् ।
 तिक्तोद्वाकुवीजं च तुत्यो रोचना हरिद्रे इ ।
 वृहतीफलमेरुशङ्खः संविशाखशिवको मूर्ध्वा ॥

काशीशङ्खिङ्गुशियु व्रूषणमुरदास्तुम्बु खविडङ्गम् ।

लाङ्गलकं कुटजत्वक् कटुकाख्यरोहिणी चैव ॥

सर्षपतैलं कल्कैरेतैर्मूले चतुर्गुणे साध्यम् ।

कण्डूकुष्ठविनाशनमभ्यङ्गाद्वातकफहन्तु ॥ ६२ ॥

इति तिक्तेश्चाकुतैलम् ।

कनकक्षीरीशैला भार्गी दन्तग्राः फलानि मूलञ्च ।

जातीप्रवालसर्षपलशुनविडङ्गं करञ्जत्वक् ॥

सप्तच्छदार्कपञ्चवमूलत्वङ्निम्बचिवकास्फोताः ।

गुञ्जैरगडं वृहतौमूलकसुरसार्ज्जं कफलानि ॥

कुष्ठं पाठां मुस्तं तुम्बुसूव्वावचाः सप्रङ्गयन्याः ।

एङ्गजकुटजशियु व्रूषणभङ्गातकक्षकाः ॥

हरितालमवाक्पुष्पी तुत्यं कम्पिङ्गकोटमृतासङ्गः ।

सौराष्ट्री काशीशं दाव्वीत्वक् सज्जिका लवणम् ॥

कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलपञ्चवकषाये ।

सार्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥

कटुकालाव्वां स्थाप्यं तत् सिद्धं तेन मण्डलान्याशु ।

भिन्द्राक्षिपगन्धद्वातु क्रिमिंश्च कण्डूञ्च विनिहन्त्यात् ॥ ६३ ॥

इति कनकक्षीरीतैलम् ।

कुष्ठं तमालपत्रं सरिषं समनःशिलं सकाशीशम् ।

तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने तावत् ॥

तेनाक्षिप्तं सिद्धं सप्ताहादधर्मसेविनो व्येति ।

मासान्नवं किलासं ज्ञानं सुक्ता विशुद्धतनोः ॥ ६४ ॥

इति सिद्धे लेपः ।

सर्षपकरञ्जकोषातकीनां तैलान्यथेङ्गदीनाञ्च ।
 कुष्ठेषु हितान्याहुस्तैलं यच्चापि खदिरस्य ॥ ६५ ॥
 जीवन्ती मञ्जिष्ठा दाञ्जी कम्पिप्लकं पयस्तुल्यम् ।
 एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसो देयः ॥
 समधूच्छिष्टो विपादिका, तेन शाम्यतीत्याक्तम् ।
 चर्मैककुष्ठकिटिमं कुष्ठं शाम्यत्यलकसञ्च ॥ ६६ ॥

इति विपादिकाहरघृततैले ।

क्लिन्नं वराहरुधिरे पृथ्वीका सैन्धवञ्च लेपः स्यात् ।
 लेपो योज्यः कुस्तुम्बुरुणि कुष्ठञ्च मण्डलनुत् ॥ ६७ ॥
 पूतिकदारुजटिलाः पक्कसुरा चौद्रमुद्गण्यौ च ।
 लेपः सकाकनासो मण्डलकुष्ठापहः सिद्धः ॥ ६८ ॥
 चित्तकशीभाञ्जनकौ गुडूच्यपामार्गदेवदारुणि ।
 खदिरो धवश्च लेपः श्यामा दन्ती द्रवन्ती च ॥
 लाचारसाञ्जनैलापुनर्नवाश्चेति कुष्ठिनां लेपाः ।
 दधिमण्डयुताः सर्व्वे देयाः प्रणमारुतकफघ्नाः ॥ ६९ ॥
 एङ्गजकुष्ठसैन्धवसौवीरकसर्षपैः क्रिमिघ्नैश्च ।
 क्रिमिकुष्ठमण्डलाख्यं दद्रुकुष्ठञ्च नाशयति ॥ ७० ॥
 एङ्गजः सर्जरसो मूलकवीजञ्च सिध्दुकुष्ठानाम् ।
 काञ्जिकयुक्तन्तु पृथङ्घृतमिदमुत्तमं क्रमशो लेपाः ॥ ७१ ॥
 वासा विफला पाने स्नाने चोन्मर्द्दने प्रदेहे च ।
 वृहती सैन्धवपटोली सशारिवा रोहिणी चैव ॥
 खदिरामयघातककुभरोहितकलोध्रकुटजधवनिम्बाः ।
 सप्तच्छदकरवीराः शक्यन्ते स्नानपानेषु ॥ ७२ ॥

जलवाप्यलोहकेशरपवप्रवचण्डामृणालानि ।

भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ ७३ ॥

यथाह्वलोध्रपद्मकपटोलपिचुमर्दचन्दनरसाश्च ।

स्नाने पाने च हिताः सुशौतलाः पित्तकुष्ठेभ्यः ॥ ७४ ॥

आलेपनं प्रियङ्गुहरेणुका वतूसकस्य च फलानि ।

सातिविषा च ससेव्या सचन्दना रोहिणी कटुका ॥ ७५ ॥

तिक्तघृतैर्धौतघृतैरन्यङ्गो दद्यामानकुष्ठेषु ।

तैलैश्चन्दनमधुकप्रपौण्डरीकोत्पलयुतैश्चाभ्यङ्गः ॥ ७६ ॥

क्लेदे प्रपतति चाङ्गे दाहे विस्फोटके सचर्मदले ।

शीताः प्रदेहस्रक्ता व्यधो विरेकी घृतं तिक्तम् ॥

खदिरघृतं निम्बघृतं दाव्वीर्घृतमुत्तमं पटोलघृतम् ।

कुष्ठेषु रक्तपित्तप्रबलेषु भिषग्जितं सिद्धम् ॥ ७७ ॥

त्रिफलात्वचोद्वर्धपलिकाः पटोलपत्रञ्च कार्षिकाः शेषाः ।

कटुरोहिणी सनिम्बा यथाह्वा त्रायमाणा च ॥

एष कषायः साध्मो दत्त्वा द्विपलं मसूरविदलानाम् ।

सलिलाढकेऽष्टभागे शेषे पूतो रसो याच्याः ॥

तत्र कषायेऽष्टपले चतुष्पलं सर्पिषश्च पक्तव्यम् ।

यावत् स्वादष्टपलं शेषं पेयं ततः कोष्णाम् ॥

तद्वातपित्तकुष्ठं वीसर्पं वातशोणितं प्रबलम् ।

ज्वरदाहगुल्मविद्रधिविभ्रमविस्फोटकान् हन्ति ॥ ७८ ॥

निम्बपटोलं दाव्वीं दुरालभां तिक्तरोहिणीं विफलाम् ।

कुर्याद्वर्धपलांशां पर्यटकां त्रायमाणञ्च ॥

सलिलाढकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते ।

चन्दनकिराततिक्तकमागधिकास्त्रायमाणञ्च ॥

मुस्तं वत्सकवौजं कल्कौकृत्यार्द्धकार्प्रिकान् भागान् ।

नवसर्पिषश्च षट्पलमेतत् तिक्तकं घृतं पेयम् ॥

कुष्ठज्वरगुल्मार्शोयहणीपाण्ड्वामयश्चयथुहारि ।

पामावीसर्पपिडकाकण्डू मद्गण्डनुत् सिद्धं तिक्तम् ॥७६॥

इति तिक्तषट्पलकं घृतम् ।

सप्तच्छदं प्रतिविषां शम्पाकं तिक्तरोहिणीं पाठाम् ।

मुस्तमुशीरं विफलं पटोलपिचुमहैर्पपटकम् ॥

धन्वयवासं चन्दनमुपकुल्लं पद्मकं हरिद्रे द्वे ।

षड्यग्यां सविशालां शतावरीं शारिङ्गे चोभे ॥

वत्सकवौजं वासां मूर्वाममृतां किराततिक्तञ्च ।

कल्कान् कुट्यान्मतिमान् यथ्याह्वं वायमाणञ्च ॥

कल्कश्चातुर्थभागो जलमष्टगुणं रसोटमृतफलानाम् ।

द्विगुणो घृतात् प्रदेयस्तत् सर्पिः पाययेत् सिद्धम् ॥

कुष्ठानि रक्तपित्तप्रबलान्यर्शांसि रक्तवाहीनि ।

वीसर्परक्तपित्तं वातासृक्पाण्डुरोगञ्च ॥

विस्फोटकान् सपामानुष्मादं कामलां ज्वरं कण्डूम् ।

हृद्रोगगुल्मपिडका असृग्दरं गण्डमालाञ्च ॥

हन्त्यादेतत् सर्पिः पीतं काले यथाबलं सद्यः ।

योगशतैरप्यजितान् महाविकारान् महातिक्तम् ॥

दोषे हृतेऽपनीते रक्ते बाह्यान्तरे कृते वमने ।

स्नेहे च कालयुक्ते न कुष्ठमतिवर्त्तते साध्यम् ॥ ८० ॥

इति महातिक्तकं घृतम् ।

खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपासनयोस्तुले ।
 तुलावर्गः सर्व्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥
 पर्पटः कुटजश्चैव वृषः क्रिमिहरस्तथा ।
 हरिद्रे कृतमालश्च गुडूची विफला विवृत् ॥
 सप्तपर्णश्च संचुम्णा दशद्रोणेषु वारिणः ।
 अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत् ॥
 धात्रीरसञ्च तुल्यांशं सपिषश्चाढकं पचेत् ।
 महातिक्तककल्कैस्तु यथोक्तैः प्लवसम्मितैः ॥
 निहन्ति सर्व्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिषेवणात् ।
 महाखदिरमितेष्टतत् परं कुष्ठविकारनुत् ॥ ८१ ॥

इति महाखदिरं घृतम् ।

प्रपतत्सु लसौकाप्रसुतेषु गात्रेषु जन्तुजग्धेषु ।
 मूत्रं निम्बविडङ्गे स्नानं पानं प्रदेहश्च ॥ ८२ ॥
 वृषकुटजसप्तपर्णाः करवीरकरञ्जनिम्बखदिराश्च ।
 स्नाने पाने लेपे क्रिमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ ८३ ॥
 पानाहारविधाने प्रसेचने धूपने प्रदेहे च ।
 क्रिमिनाशनं विडङ्गं विशिष्यते कुष्ठहा खदिरः ॥ ८४ ॥
 एङ्गजः सविडङ्गो मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानाम् ।
 उद्दालनं श्वदन्ता गोष्ठश्ववराहोष्ट्रदन्ताश्च ॥ ८५ ॥
 एङ्गजः सविडङ्गो द्वेच निशे राजवृक्षमूलञ्च ।
 कुष्ठोद्दालनमग्रां सपिप्पलीपाकलं योज्यम् ॥ ८६ ॥
 श्विवाशां प्रशमार्थं प्रयोक्तव्यं सर्व्वतो विशुद्धानाम् ।
 श्विबे संसनमग्रां मलपूरस इष्यते सगुडः ॥

तं पीत्वा सुस्निग्धो यथाबलं सूर्यपादसन्तापम् ।
 संसेवेत विरिक्तस्त्रहं पिपासुः पिवेत् पेयाम् ॥ ८७ ॥
 श्लेष्मेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते कण्ठकेत तान् भिन्द्यात् ।
 स्फोटेषु विसृतेषु प्रातः प्रातः पिवेत् पक्षम् ॥
 मलपूमसंनं प्रियङ्गुं शतपुष्पाञ्चाम्भसा समुत्काथ्य ।
 पालाशं वा चारं यथाबलं फाणितोषेतम् ॥
 यच्चान्यत् कुष्ठघ्नं श्लेष्माणां सव्वसेतच्छस्तम् ।
 खदिरोदकसंयुक्तं खदिरोदकपानमग्रम् वा ॥ ८८ ॥
 समनःशिलं विडङ्गं काशीशं रोचनां कनकपुष्पीम् ।
 श्लेष्माणां प्रशमार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥
 कदलीचारयुक्तं वा खरास्थि दग्धं गवां रुधिरयुक्तम् ।
 हस्तिमदाधुप्रक्षितं वा मालत्याः चारकं चारम्
 नीलोत्पलं सकुष्ठं ससैन्धवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ।
 मूलकबीजावलगुजालेपः पिष्टो भवेद् गवां मूत्रे ॥
 काकोदुम्बरिकावासावलगुजचित्वा गवां मूत्रे ।
 पिष्टा मनःशिला वा संयुक्ता बर्हिषित्तेन ॥ ८९ ॥

इति श्लेष्मे लेपाः ।

लेपः किलासहन्ता बीजान्यवलगुजानि लाक्षा च ।
 गोपित्तमञ्जने द्वे पिप्पल्यः काललोहरजः ॥ ९० ॥
 शुद्धा शोणितमोक्षैर्विरुक्षणैर्भक्षणैश्च सक्तूनाम् ।
 श्लेष्मं कल्यप्तिदेव प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ ९१ ॥
 दारुणञ्चारुणं श्लेष्मं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।
 यदुच्यते तत् त्रिविधं विदोषं प्रायशस्तु तत् ॥

दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते ।

प्रवेतं मेदःश्रिते प्लववं गुरु तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ८२ ॥

यत् परस्परतोऽभिन्नं बहु यद्रक्तलोमवत् ।

यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्छिवं नैव सिध्यति ॥ ८३ ॥

वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो निन्दा, गुरुणां गुरुधर्षणञ्च ।

पापक्रिया पूर्व्वकृतञ्च कर्म हेतुः किलासस्य विरोधि चान्नम् ॥ ८४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

हेतुर्द्रव्यं लिङ्गं विविधं ये येषु चाधिका दोषाः ।

कुष्ठेषु दोषलिङ्गं समासतो दोषनिर्देशः ॥

साध्यमसाध्यं क्लृप्तं कुष्ठं कुष्ठापहाश्च ये योगाः ।

सिद्धाः किलासहेतुर्लिङ्गं गुरुलाघवं तथा शान्तिः ॥

इति संग्रहः प्रणीतो महर्षिणा कुष्ठनाशनेऽध्याये ।

स्मृतिबुद्धिवर्द्धनार्थं शिष्याय हुताशवेशाय ॥ ८५ ॥

एतन्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने

कुष्ठचिकित्सितं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्याम इतिह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

दिवौकसां कथयतामृषिभिर्वै श्रुता कथा ।

कामव्यसनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥

रोहिणग्रामतिसक्तस्य शरीरं नानुरक्षतः ।

आजगामाल्पतामिन्दोर्देहः स्नेहपरिचयात् ॥

दुहितृणामसम्भोगाच्छेषाणाञ्च प्रजापतेः ।

क्रोधी निःश्वासरूपेण मूर्तिमान् निःसृतो मुखात् ॥

प्रजापतेर्हि दुहितूरष्टाविंशतिमंशुमान् ।

भार्य्यायै प्रतिजग्राह न च सर्व्वास्ववर्त्तत ॥

गुरुणा तमवध्यातं भार्य्यास्वसमवर्त्तिनम् ।

रजःपरीतमंवलं यक्ष्मा शशिनमाविशत् ॥

सोऽभिभूतोऽतिबलिना गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।

देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥

अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्वा प्रजापतिः ।

प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽश्विन्यां चिकित्सितः ॥

स विमुक्तो गृहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः ।

ओजसा वर्द्धितोऽश्विन्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥ २ ॥

क्रोधी यक्ष्मा ज्वरो रोग एकार्थो दुःखसंज्ञकः ।

यस्मात् स राज्ञः प्रागासीद्राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ ३ ॥

स यत्त्वा हुङ्कृतोऽपि विभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
 लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवम् ॥
 अथथाबलमारम्भो वेगसम्भारणं क्षयम् ।
 यत्क्षयः कारणं विद्याच्चतुर्थं विषमाशनम् ॥ ४ ॥
 युद्धाध्ययनभाराध्वलङ्घनप्लवनादिभिः ।
 पतनैरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथापरैः ॥
 अथथाबलमारम्भैर्जन्तोऽरसि विक्षते ।
 वायुः प्रकुपितो दोषावुदीर्योभौ विधावति ॥
 स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
 कण्ठोद्धंसञ्च कासञ्च स्वरभेदमरोचकम् ॥
 पार्श्वशूलञ्च पार्श्वस्थो वर्द्धोभेदं गुदे स्थितः ।
 जृम्भां ज्वरञ्च सन्निध्य उरस्थश्चोरसो रजम् ॥
 क्षणनादुरसः कासात् कफं ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
 जर्जरेणोरसा कच्छमूरःशूलातिपीडितः ॥
 इति साहसिको यत्त्वा रूपैरेतैः प्रपद्यते ।
 एकादशभिरात्मज्ञः सेवेतातो न साहसम् ॥ ५ ॥
 क्लृप्तत्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।
 वातमूत्रपुरीषाणां निगृह्णाति यदा नरः ॥
 तदा वेगप्रतीघातात् कफपित्ते समीरयन् ।
 ऊर्ध्वं तिर्य्यगंधश्चैव विकारान् कुरुतेऽनिलः ॥ ६ ॥
 प्रतिश्यायञ्च कासञ्च स्वरभेदमरोचकम् ।
 पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥
 अङ्गमर्दो मुहुःखर्द्विर्वर्द्धोभेदं विलक्षणम् ।

रूपाण्येकादशैतानि यच्चा यैरुच्यते महान् ॥ ७ ॥

ईर्ष्योत्कण्ठाभयवासक्रोधशोकातिकर्षणात् ।

अतिव्यवायानशनाच्छुक्रमोजश्च हीयते ॥

ततः स्नेहक्षयाद्वायुर्ध्वो दोषावुदीरयन् ।

प्रतिश्यायं ज्वरं कासमङ्गमर्द्धं शिरोरुजम् ॥

प्रासं विड्भेदमरुचिं पाण्डूशूलं स्वरक्षयम् ।

करोति चांससन्तापमेकादशमहाग्रहः ॥

रूपाण्यवेदयन्तेऽतान्येकादश महागदम् ।

संप्राप्तं राजयच्छाणं क्षयात् प्राणक्षयावहम् ॥ ८ ॥

विविधान्यन्नपानानि वैषम्येण समश्नताम् ।

जनयन्तामयान् घोरान् विषमान् मारुतादयः ॥

स्रोतंसि रुधिरादीनां वैषम्याद्विषमं गताः ।

रुद्धा रोगाय कल्पन्ते पुथ्यन्ति च न धातवः ॥ ९ ॥

प्रतिश्यायं प्रसेकञ्च कासं छर्द्दिमरोचकम् ।

ज्वरमंसाभितापञ्च छर्द्दनं रुधिरज्ञ च ॥

पाण्डूशूलं शिरःशूलं स्वरभेदमथापि च ।

कफपित्तानिलकृतं लिङ्गं विद्याद्यथाक्रमम् ॥ १० ॥

इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।

रूपमेकादशविधं हेतुस्योक्तश्चतुर्विधः ॥ ११ ॥

पूर्वैरूपं प्रतिश्रायो दौर्बल्यं दोषदर्शनम् ।

अदोषेष्वपि भावेषु काये बीभत्सदर्शनम् ॥

घृणित्वमश्नतस्यापि बलमांसपरिहयः ।

स्त्रीमद्यमांसप्रियता प्रियता चावराण्ठने ॥

मक्षिकाघूणकेशानां तृणानां पतनानि च ।
 प्रायोऽन्यपाने केशानां नखानाञ्चाभिवर्द्धनम् ॥
 पतत्रिभिः पतङ्गैश्च प्रक्षालयैश्चाभिवर्धनम् ।
 खप्रे केशास्थिराशीनां भस्मनश्चाधिरोहणम् ॥
 जलाशयानां शैलानां वनानां ज्योतिषामपि ।
 शुध्यतां क्षीयमाणानां पततां यच्च दर्शनम् ॥
 प्रायूपं बहुरूपस्य तज्ज्ञेयं राजयक्ष्मणः ।

रूपं त्वस्य यथोद्देशं परं शृणु समेषजम् ॥ १२ ॥

यथास्वेनीभूता पाकं शरीरा यान्ति धातवः ।

स्रोतसा च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुतः ॥

स्रोतसां संनिरोधाच्च रक्तादीनाञ्च संचयात् ।

धातूभूताञ्चापचयाद्वाजयक्ष्मा प्रवर्तते ॥ १३ ॥

तस्मिन् काले पचत्यग्निर्यद्दन्नं कोष्ठसंश्रितम् ।

प्रलीभवति तत् प्रायः कल्पते किञ्चिदोजसे ॥

तस्मात् पुरीषं संरक्ष्यं विशेषाद्वाजयक्ष्मणः ।

सर्व्वधातुक्षयार्त्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम् ॥ १४ ॥

रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विवर्द्धते ॥

स ऊर्द्धं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥

जायन्ते व्याधयश्चातः षड्द्विंशति वा पुनः ।

येषां सङ्घातयोगेन राजयक्ष्मेति कल्प्यते ॥ १५ ॥

कासोऽसतापो वैखर्य्यं ज्वरः पाण्डुराशिरोरुजा ।

शोणितश्चेन्मणोश्छर्द्दिः प्रसासो वर्च्चोगदोऽरुचिः ॥

रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मणः षड्भिमानि वा ।

कासो ज्वरः प्राश्वशूलं स्वरवर्धोऽगदोऽरुचिः ॥ १६ ॥

सर्वैर्द्वैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।

युक्तो वर्ज्याधिकितृणस्तु सर्वैरुपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १७ ॥

घ्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं पित्तमेव वा ।

मासताध्मातशिरसो मासतः श्लेष्मायते प्रति ॥

प्रतिश्लेष्मयस्ततो घोरो जायते देहकर्षणः ।

तस्य रूपं शिरःशूलं गौरवं घ्राणविप्लवः ॥

ज्वरः कासः कफोत्केशः स्वरभेदोऽरुचिः क्लमः ।

इन्द्रियाणामसामर्थ्यं यच्छ्मा वायु प्रवर्तते ॥ १८ ॥

पिच्छिलं बहलं विस्रं हरितं श्लेत्तपौतकम् ।

व्यापन्नं धौवति रसं यच्छ्मौ कासन् कफानुगम् ॥ १९ ॥

असंप्राश्वर्वाभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।

ज्वरः सर्व्वाङ्गगच्छेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ २० ॥

वातात् पित्तात् कफाद्रक्तात् कासवेगात् सपौनसात् ।

स्वरभेदो भवेद् वाताद्गुहः क्षामश्चलः स्वरः ॥

तालुकण्ठपरीदाहः पित्ताद् वक्त्रमसूयते ।

कफाद्भेदो विषण्णश्च स्वरः खूनखुनायते ॥

सन्धो रक्तविषमत्वात् स्वरः कृच्छात् प्रवर्तते ।

कासातिवेगात् कण्ठः पौनसात् कफवातिकः ॥ २१ ॥

प्राश्वशूलन्त्यनियतं सङ्कोचायामलक्षणम् ।

शिरःशूलं ससन्तापं यक्ष्मणः स्यात् सगौरवम् ॥ २२ ॥

अतिखिन्नं शरीरे तु यक्ष्मणो विषमाग्रनात् ।

कण्ठात् प्रवर्तते रक्तं श्लेष्मा चोत्क्रिष्टसञ्चितः ॥

रक्तं विवक्ष्यमार्गत्वान् मांसादीन् नासुपद्यते ।
 आमाशयस्थमुत्क्रिष्टं बहुत्वात् कण्ठमेति वा ॥ २३ ॥
 वातश्लेष्मविबन्धत्वादुरसः प्र्वासमृच्छति ॥ २४ ॥
 दोषैरुपहृते चाग्नौ सपिच्छमतिसार्यते ॥ २५ ॥
 पृथग्दोषैः समस्तैर्वा जिह्वाच्छ्रदयसंश्रितैः ।
 जायतेऽरुचिराहारैर्द्विष्टैरर्थैश्च मानसैः ॥
 कषायतिक्तमधुरैर्विद्यान्मुखरसैः क्रमात् ।
 वातादिररुचिं जातां मानसीं दोषदर्शनात् ॥ २६ ॥
 अरोचकात् कासवेगाद्दोषोत्क्रैशाद्भयादपि ।
 हृद्द्विर्या सा विकाराणामन्येषामपुत्रपद्रवः ॥ २७ ॥
 सर्वस्विदोषजो यत्त्वा दोषाणान्तु बलावलम् ।
 परीच्यावस्थिकं वैद्यः शोषिणं समुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 प्रतिश्याये शिरःशूले कासे प्र्वासे खरक्षये ।
 पाश्वर्शशूले च विविधाः क्रियाः साधारणीः शृणु ॥ २९ ॥
 पीनसे स्वेदमग्न्यङ्गं धूममालेपनानि च ।
 परिवेकावगाहंश्च पानकं वाद्यमेव च ॥
 लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान् स्नेहोपवृंहितान् ।
 लावतित्तिरिदक्षाणां वर्त्तकानाञ्च कल्पयेत् ॥ ३० ॥
 सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ।
 दाडिमामलकीपेतं स्निग्धमाजं रसं प्रिवेत् ।
 तेन षड् विनिवर्त्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ ३१ ॥
 मूलकानां कुलत्थानां यूषैर्वा सूपसंस्कृतैः ।
 यवगोधूमशाल्यञ्चैवैषासात्म्यमुपाचरेत् ॥ ३२ ॥

पिवेत् प्रसादं घाण्णरा जलं वा पाञ्चमूलिकम् ।
 धान्यनागरसिद्धं वा तामलक्याथ वा शृतम् ॥
 पर्णिनौभिश्चतस्रभिस्तेन चान्नानि कल्पयेत् ॥ ३३ ॥
 कृशरोतूकारिकामाप्रकुलत्ययवपायसैः ।
 सङ्करस्वेदविधिना कण्ठं पार्श्वं शिरः ॥
 स्वेदयेत् पत्रभङ्गेण शिरश्च परिषेचयेत् ।
 बलागुडूचीमधुकशृतैर्वा वारिभिः सुखैः ॥
 वस्तमत्स्थशिरोभिर्वा नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।
 कण्ठं शिरसि पार्श्वं च पयोभिर्वा स्रवातिकैः ॥
 औदकानूपमांसानि सलिलं पाञ्चमूलिकम् ।
 सस्नेहमारनालं वा नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३४ ॥
 जीवन्त्याः शतपुष्पाया बलाया मधुकस्थ च ।
 वचाया वेशवारस्त्र विदार्या मूलकस्थ च ॥
 औदकानूपमांसानामुपनाहाश्च संस्कृताः ।
 शस्यन्ते च चतुःस्नेहाः शिरःपार्श्वसंश्लिनाम् ॥ ३५ ॥
 शतपुष्पा समधुकं कुष्ठं तगरचन्दने ।
 आलेपनं स्यात् सघृतं शिरःपार्श्वसंश्लिनुत् ॥ ३६ ॥
 बलारास्त्रातिलाः सर्पिमधुकं नीलमुतूपलम् ।
 पलङ्कषा देवदारु चन्दनं केशरं घृतम् ॥
 वीरा बला विदारौ च कृष्णागन्धा पुनर्नवा ।
 शतावरी पयस्या च कत्तृणं मधुकं घृतम् ॥
 चत्वार एते श्लोकार्धैः प्रदेहाः परिकीर्त्तिताः ।
 शक्ताः संश्लिष्टदोषाणां शिरःपार्श्वसंश्लिनाम् ॥ ३७ ॥

नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ।
 तैलान्यभ्यङ्गयोगाश्च वस्तिकर्म्म तथा परम् ॥
 जलौकालावुशृङ्गैर्वा प्रदुष्टं व्यधनेन वा ।
 शिरःपार्श्वसंश्लेषु रुधिरं तस्य निहरेत् ॥ ३८ ॥
 प्रदेहः सघृतश्चेष्टः पद्मकोशीरचन्दनैः ।
 द्वूर्ध्वामधुकमस्त्रिष्टाकेशरैर्वा घृताप्लुतैः ॥
 प्रपौण्डरीकं पद्मस्य केशरं नीलमुतपलम् ।
 कशेरुका पयसा च ससर्पिष्कं प्रलेपनम् ॥ ३९ ॥
 चन्दनादेन तैलेन शतघीतेन सर्पिषा ।
 अभ्यङ्गः पयसा सेकः शस्तश्च मधुकाम्बुना ॥
 माहेन्द्रेण सुशीतेन चन्दनादिशृतेन वा ।
 परिषेकः प्रयोक्तव्य इति संशमनौ क्रिया ॥ ४० ॥
 दीप्ताधिकानां वमनं शस्यते सविरेचनम् ।
 स्नेहस्वेदोपपन्नानां सस्नेहं यन्त्र कर्षणम् ॥
 शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीमसंसनादपि ।
 अथलापेक्षिणीं मात्रां किं पुनर्यो विरिच्यते ॥ ४१ ॥
 योगात् संशुद्धकोष्ठानां कसि प्र्लासे स्वरक्षये ।
 शिरःपार्श्वसंश्लेषु सिद्धानेतान् प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥
 बलाविदारिगन्धाभ्यां पिप्पल्या मधुकेन च ।
 सिद्धं सखं वषां सर्पिर्नैश्च स्यात् स्वर्ग्यमुत्तमम् ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली वृहती बला ।
 साधितं शीरसर्पिश्च तत् स्वर्ग्यं नावनं घृतम् ॥ ४३ ॥
 शिरःपार्श्वसंश्लेषु कसि प्र्लासे स्वरक्षये ॥

प्रयुज्यमानं बहुशो घृतमौत्तरभक्तिकम् ॥
 दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन च ।
 बलागर्भं घृतं सद्यो रोगानेतान् प्रबाधते ॥
 भूक्तस्योपरि मध्ये वा यथाग्राभ्यवचारितम् ।
 रास्त्राघृतं वा सक्षीरं सक्षीरं वा बलाघृतम् ॥ ४४ ॥
 लेहान् कासापहान् स्वर्द्यान् श्वासहिकानिबर्हणान् ।
 शिरःपाश्वींसशूलघ्नान् स्नेहांश्चातः परं शृणु ॥ ४५ ॥
 घृतं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपरुषकैः ।
 सपिप्पलीकैर्वस्वर्क्याकासश्वासनिवर्हणम् ॥ ४६ ॥
 दशमूलशृतात् क्षीरात् सर्पिर्धदुदियान्नवम् ।
 सपिप्पलीकक्षौद्रं तत् परं स्वरविबोधनम् ।
 शिरःपाश्वींसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ॥ ४७ ॥
 पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा शृताद् यदुदियाद्घृतम् ।
 पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥
 सिद्धं सर्पिर्जयतेतद् यक्ष्माणः सप्तकं बलम् ॥ ४८ ॥
 खर्जूरं पिप्पली द्राक्षा पथ्या शृङ्गी दुरालभा ।
 त्रिफला पिप्पली मुखं शृङ्गाटगुडशर्कराः ॥
 वीरा शटी पुष्कराखं सुरसः शर्करा गुडः ।
 नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः ॥
 श्लोकाद्वैर्विहितानेतान् लिह्यान्ना क्षौद्रसर्पिषां ।
 कासश्वासापहान् स्वर्द्यान् पाश्वींशुलापहांस्तथा ॥ ४९ ॥
 सितोपला तुगाक्षीरी पिप्पली बहुलात्वचः ।
 अन्तग्राह्यं विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥

चूर्णितं प्राशयेद्वैतच्छ्वासकासज्वरापहम् ।
 सुप्तनिह्वारोचकिनमल्पाग्निं पाण्डुरं शूलिनम् ॥ ५० ॥
 हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ।
 वासाघृतं शतावर्था सिद्धं वा परमं हितम् ॥ ५१ ॥
 खदंष्ट्रां सदुरालभां चतस्रः पर्णिनीर्वलाम् ।
 भागान् पलोन्मितान् कृत्वा पलं पपैटकस्य च ॥
 पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते ।
 रसे सुपूते द्रव्याणामेषां कल्कान् समावपेत् ॥
 शठ्ठाः पुष्करमूलस्य पिप्पलीवायमाणयोः ।
 तामलक्याः किरातानां तिक्तस्य कुटजस्य च ॥
 फलानां शारिवायाश्च सुपिष्टान् कर्षसम्मितान् ।
 साधयेत्तु घृतप्रस्थं क्षीरद्विगुणितं भिषक् ॥
 ज्वरं दाहं भ्रमं कासमंसपाण्डुरं शिरोरुजम् ।
 तृष्णां हृद्दिरतीसारमेतत् सर्पिर्व्यपोहति ॥ ५२ ॥

इति गोक्षुराद्यवृतम् ।

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
 शठ्ठीं पुष्करमूलञ्च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥
 नीलोत्पलं तामलकीं वायमाणां दुरालभाम् ।
 पिप्पलीञ्च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥
 एतद्वाधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।
 रूपमेकादशविधं सर्पिरयं व्यपोहति ॥ ५३ ॥

इति जीवन्तगाद्यावृतम् ।

बलां स्थिरां पृथ्निपल्लीं वृहतीं सनिदिग्निकाम् ।

साधयित्वा रसे तस्मिन् पयो गव्यं सनागरम् ॥
 द्राक्षाखर्जूरसर्पिर्भिः पिप्पल्या च शृतं सह ।
 सक्षौद्रं ज्वरकामघ्नं स्वर्यञ्चैतत् प्रयोजयेत् ॥ ५४ ॥
 भाजस्य पयसश्चैवं प्रयोगो जाङ्गला रसाः ।
 यूषाथं चणका मुद्गा मुकुष्टाश्चोपकल्पिताः ॥ ५५ ॥
 ज्वराणां शमनीयो यः पूर्व्वमुक्तः क्रियाविधिः ।
 यत्स्निगां ज्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ॥ ५६ ॥
 कफप्रसेके बलवान् श्लेष्मिकश्चर्दयेन्नरः ।
 पयसा फलयुक्तेन मधुकेन रसेन वा ॥
 सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वामनीयोपसिञ्चया ।
 वान्तोऽन्नकाले लघ्वन्नमाददीत सदीपनम् ॥
 धवगोधूममाध्वीकसौध्वरिष्टसुरासवान् ।
 जाङ्गलानि च शूल्यानि सेवमानः कफं जयेत् ॥ ५७ ॥
 श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
 कफप्रसेक्तं तं विद्वान् स्निग्धोष्णं नैव निर्जयेत् ॥ ५८ ॥
 क्रिया कफप्रसेके यां वस्यां सैव प्रशस्यते ।
 हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नान्यगुरुणि च ॥ ५९ ॥
 प्रायेणोपहृताग्नित्वात् सपिच्छमतिसार्यते ।
 प्राप्नोति चास्यवैरस्यं न चान्नमभिनन्दति ॥
 तस्याग्निदीपनान् योगानतीसारनिवर्हणान् ।
 वक्त्रशुद्धिकरान् कुठ्यांश्चरुचिप्रतिबाधकान् ॥ ६० ॥
 सनागरानिन्द्रयवान् पिवेद्वा तण्डुलाम्बुना ।
 सिद्धां यवागूं जीर्णांस्ते चाङ्गेरीतक्रदाडिमैः ॥ ६१ ॥

पाठां बिल्वं यमाभीष्ण पातव्यं तक्रसंयुतम् ।
 दुरालभां शृङ्गवेरं पाठाञ्च सुरया सह ॥ ६२ ॥
 जम्बाबमध्यं बिल्वञ्च सकपित्थं सनागरम् ।
 सुरामण्डेन पातव्यमतीसारनिवृत्तये ॥ ६३ ॥
 एतानेव च योगांघ्रीन् पाठादीन् कारयेत् खड्गान् ।
 सचुक्रधान्यान् सखेहान् साक्षान् सांयाहिकान् परान् ॥ ६४ ॥
 वेतमार्जुनजम्बूनां मृणालीक्ष्णागन्धयोः ।
 श्रीपर्णया मदयन्त्याश्च यूथिकायाश्च पञ्चवान् ॥
 मातुलुङ्गस्य धातक्या दाडिमस्य च कारयेत् ।
 खेहान्नखणोपेतान् खड्गान् सांयाहिकान् परान् ॥ ६५ ॥
 चाङ्गेर्याश्चुक्रिकायाश्च दुग्धिकायाश्च कारयेत् ।
 खड्गान् दधिसरोपेतान् ससर्पिष्कान् सदाडिमान् ॥ ६६ ॥
 मांसानां लघुपाकानां रसाः सांयाहिकैर्युताः ।
 व्यञ्जनार्थं प्रशस्यन्ते भोज्यार्थं रक्तशालयः ॥ ६७ ॥
 स्थिरादिपञ्चमूलेन पाने शस्तं शृतं जलम् ।
 तक्रं सुरा सचुक्रिका दाडिमस्त्रायवां रसः ॥ ६८ ॥
 इतुशक्तं भिन्नशकृतां दीपनं याहि भेषजम् ।
 वक्ष्यामूयुषं कपिकरं मुखवैरस्यनाशनम् ॥ ६९ ॥
 द्वौ कालौ दन्तपवनं भक्षयेन्मुखधावनम् ।
 तद्वत् प्रक्षालयेदास्यं धारयेत् कवलग्रहान् ॥
 पिवेद्भूमं ततो मृष्टमद्याद्दीपनप्राशनम् ।
 भेषजं पानमग्नञ्च हितमिष्टोपकल्पितम् ॥ ७० ॥
 त्वष्टुस्तमेवाधान्यानि सुसामांसलकं त्वचम् ॥

त्वचो द्वाष्वीं यमानौ च पिप्पल्यक्षेणवत्प्रपि ॥
 यमानौ तिमिङ्गीकञ्च पञ्चैते मुखधावनाः ।
 श्लोकपादेष्वभिहिता रोचना मुखशोधनाः ॥
 गुडिकां धारयेदास्थे चूर्णेवां शोधयेन्मुखम् ।
 एषामालोडितानां वा धारयेत् कवलग्रहान् ॥ ७१ ॥
 सुरामाध्वीकशोधनां तैलस्य मधुसर्पिषोः ।
 कवलान् धारयेदिष्टान् क्षीरसोक्षुरसस्य च ॥ ७२ ॥
 यमानौ तिमिङ्गीकञ्च नागरं सान्त्वयेत्सम् ।
 दाडिमं बदरञ्चाक्षं कार्ष्णिकञ्चोपकल्पयेत् ॥
 धान्यसौवर्चं क्षाण्णजीवराङ्गञ्चार्धकार्ष्णिकम् ।
 पिप्पलीनां शतञ्चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥
 शर्करायाश्च चत्वारि पलानेकत्र चूर्णयेत् ।
 जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचनम् ॥
 हृत्प्रीहपाश्वर्शूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम् ।
 कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहणार्थोविकारनुत् ॥ ७३ ॥

यमानौमाङ्गवम् ।

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
 यथोत्तरं भागवद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ॥
 पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ।
 कासश्वासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥
 हृत्पाण्डुरग्रणीदोषशोषप्रीहज्वरापहम् ।
 वम्यतीसारंशूलघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥
 कल्पयेद्गुडिकाञ्चैतच्चूर्णं पक्त्वा सितोपलाम् ।

गुड़िका अग्निसंबोगाच्चूर्णाञ्जघ्रुतरा स्मृता ॥ ७४ ॥

तालोशाद्यं चूर्णं गुड़िका च ।

शुष्यते क्षौणमांसाय कल्पितानि विधानवित् ।

दद्यान्मांसादमांसानि वृंहणानि विशेषतः ॥

श्रोत्रिणे बर्हिणं दद्याद्बर्हिशब्देन वापरान् ।

गृध्रातुलूकांश्चाप्रांश्च * विधिवत् सूपकल्पितान् ॥

काकांस्तित्तिरिशब्देन वर्मिशब्देन चौरगान् ।

समृष्टष्टान्मृत्युशब्देन दद्याद्गण्डूपदानपि ॥

क्षोपाकान् स्थूलनकुलान् विडालांश्चोपल्पितान् ।

शृगालाश्चावांश्च भिषक् शृशशब्देन दापयेत् ॥

सिंहानृशांस्तरसूश्च व्याघ्रानेवंविधांस्तथा ।

मांसादान् मृगशब्देन दद्यान्मांसाभिष्वज्ये ॥

गजखड्गितुरङ्गाणां वेश्वारौकृतं भिषक् ।

दद्यान्महिषशब्देन मांसं मांसाभिष्वज्ये ॥ ७५ ॥

मांसेनोपचिताङ्गानां मांसं मांशकरं परम् ।

तीक्ष्णोष्णक्षौद्रवाक्कस्तं विशेषान् मृगपक्षिणाम् ॥

मांसादि + यान्यनन्यासादनिष्ठानि प्रयोजयेत् ।

तेषूपधा सुखं भोक्तुं तथा शक्यानि तानि हि ॥

जानन् जुगुपसान् नैवाद्याज्जग्धं वा पुनरुत्तिखेत् ।

तस्मात् सन्द्रोढपक्षिणानि मांसान्येतानि दापयेत् ॥ ७६ ॥

शिखितित्तिरिदृशाणां हंसानां शूकरोष्ट्रयाः ।

* गोधातुलूकान् मासांश्चैत्वपि पाठः ।

† मांसानि यान्यनिष्ठानि संज्ञापूर्णि प्रयोजयेदिति वा पाठः ।

खरगोमहिषाणाञ्च मांसं मांसकरं परम् ॥
 योनिरष्टविधा प्रोक्ता मांसानामन्नपानिके ।
 तां परीक्ष्य भिषग्विद्वान् दद्यान्मांसानि शोषिणे ॥ ७७ ॥
 प्रसङ्गा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
 भोहारार्थं प्रदातव्या मात्रया वातशोषिणे ॥
 प्रतुदा विष्किराश्चैव धन्वजाश्च मृगदिजाः ।
 कफपित्तपरीतानां प्रयोज्याः शोषरोगिणाम् ॥
 विधिवत् सूपसिद्धानि मनोज्ञानि मृद्भूनि च ।
 रसवन्ति सुगन्धूनि मांसान्येतानि भक्षयेत् ॥ ७८ ॥
 मांसमेवाश्रितः शोषो माध्वीकं पिवतोऽपि वा ।
 नियतस्याल्पचित्तस्य चिरं काये न तिष्ठति ॥
 वारुणीमण्डनित्यस्य वह्निर्भार्जनसेविनः ।
 अविधारितवेगस्य यत्त्वा न लभते बलम् ॥ ७९ ॥
 प्रसन्नां वारुणीं सौधुमरिष्ठानासवान् मधु ।
 यथाह्नैमनुपानार्थं पिवेन्मांसानि भक्षयेत् ॥
 मद्यं तैश्चण्णौष्णांश्चैव शूद्रसूक्ष्मत्वात् स्रोतसां सुखम् ।
 प्रमथ्य विवृणोत्याशु तन्मोक्षात् सप्त धातवः ॥
 पुष्यन्ति धातुपोषाच्च शीघ्रं शोषः प्रशान्ति ।
 मांसादमांसखरसे सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥ ८० ॥
 सद्योऽद्रं पयसा सिद्धं सपिर्हृशगुणेन वा ।
 सिद्धं मधुरकैर्द्रवैर्द्रवमूलकप्रायकैः ॥
 क्षीरमांसरसोपेतैर्घृतं शोषहरं परम् ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥

सयावशकैः सद्यौरैः स्रोतःसंशोधनं घृतम् ।
 रास्त्राबलागोक्षुरकं स्थिरा वर्षाभूसाधितम् ॥ ८१ ॥
 जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सद्यौरं शोषनुद् घृतम् ।
 यवाग्वा वा पिवेन्मात्रां लिह्याद्वा मधुना सह ॥
 सिद्धानां सर्पिप्रामेप्रामद्यादन्नेन वा सह ।
 शुष्यतामेव निर्हिष्टो विधिरान्यवहारिकः ॥ ८२ ॥
 बहिःस्पर्शनमाश्रित्य वक्ष्यतेऽतः परं विधिः ।
 स्नेहक्षीराम्बुकोष्ठे तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥
 स्रोतां विबन्धमोक्षार्थं बलपुष्टार्थमेव च ।
 उत्तीर्णं मिश्रकैः स्नेहैः पुनराक्तैः सुखैः करैः ॥
 मृदनीयात् सुखमासीनं सुखञ्चोत्सादयेन्नरम् ॥ ८३ ॥
 जीवन्तीं शतवीर्याञ्च विकसां सपुनर्नवाम् ।
 अश्वगन्धामपामागं तर्कारीं मधुकं बलाम् ॥
 विदार्यैः सर्षपं कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ।
 माषांस्तिलांश्च बिल्वञ्च सर्व्वमेकैव चूर्णयेत् ॥
 यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ।
 एतदुत्सादनं कार्य्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥ ८४ ॥
 गौरसर्षपकल्केन गन्धैश्चापि सुगन्धिभिः ।
 स्नायादुत्सुखैस्तोयैर्जीवनौयौषधैः शृतैः ॥
 गन्धैः समाल्यैर्वासीभिर्भूषणैश्च विभूषितः ।
 स्पृश्यान् संस्पृश्य संपूज्य देवताः सभग्निग्दिजाः ॥
 द्रष्टवर्णैरसस्पर्शगन्धवत् पानभोजनम् ।
 द्रष्टमिष्टैरुपहितं हितमद्यात् सुखप्रदम् ॥

समातीतानि धान्यानि कल्पानि यानि शुष्यताम् ।

लघून्यहीनवीर्याणि स्वादूनि गन्धवान्ति च ॥

यानि प्रहर्षकारीणि तानि पथ्यतमानि च ।

यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चित् क्षतक्षीणचिकित्सिते ॥

येऽस्मिणस्तत् प्रयोक्तव्यं बलमांसाभिबृद्धये ॥ ८५ ॥

अग्न्यङ्गोत्सादनैः स्नानैरवगाहैर्विमार्जनैः ।

वस्तिभिः क्षीरसर्पिर्भिर्मांसैर्मांसरसौदनैः ॥

दृष्टैर्मन्दैर्मनोक्षतनां गन्धानामुपसेवनैः ।

यथक्तुर्विहितैः स्नानैर्वासोभिरहतैः प्रियैः ॥

सुहृदां रमणीयानां प्रमदानाञ्च दर्शनैः ।

गीतवादित्रशब्दैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च ॥

हर्षणाश्वासनैर्नित्यं गुरुणां समुपासनैः ।

ब्रह्मचर्येण दानेन तपसा देवतार्चनैः ॥

सतेग्रनाचारयोगेण मङ्गलैरप्यहिंसया ।

वैद्यद्विप्रार्चनार्चनैश्चैव रोगराजो निवर्तते ॥ ८६ ॥

यथा प्रयुक्तया चेष्टया राजयक्ष्मातुरो निरुक् ।

तां वेदविहितामिष्टिमारोग्यार्थं प्रयोजयेत् ॥ ८७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

प्रागुत्पत्तिनिमित्तानि प्रायूपं रूपसंग्रहः ।

समासाद् व्यासतश्चोक्तं भेषजं राजयक्ष्मणः ॥

नाम हेतुरसाध्यत्वं साध्यत्वं कृच्छ्रसाध्यतां ।

द्रुतुक्तः संग्रहः कटुक्षी राजयक्ष्माचिकित्सिते ॥ ८८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने

राजयक्ष्माचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

बुद्धिस्मृतिज्ञानतपोनिवासः पुनर्व्वसुः प्राणभृतां शरणाः ।

उन्मादहेत्वाकृतिभेषजानि कालेऽग्निवेशाय शशंस पृष्टः ॥ २ ॥

विसृष्टदुष्टाशुषिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुप्तदिजानाम् ।

उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्व्वो मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टाः बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।

स्रोतांश्चधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्तग्राशु नरस्य चेतः ॥ ३ ॥

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।

अबद्धवाक्त्वं हृदयञ्च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥ ४ ॥

स मूढचेता न सुखं न दुःखं नाचारधर्म्मौ कुत एव शान्तिम् ।

विन्दत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसञ्ज्ञो भ्रमत्ययं चेत इतस्ततश्च ॥ ५ ॥

समुद्भ्रमं बुद्धिमनःस्मृतीनामुन्मादमागन्तुनिर्जोत्यमद्गुहः ।

तस्योद्भवं पञ्चविधं पृथक् तु वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥ ६ ॥

रुक्षाल्पशीतान्मविरेकधातुक्षयोपवांसैरनिलोऽतिवृद्धः ।

चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिञ्चापुपहन्ति शीघ्रम् ॥

अस्थानहासस्मितनृत्यगौतवागङ्गविक्षेपणरोदनानि ।

पाकथकाश्यारुण्यवर्णताश्च जीर्णे बलञ्चानिलजस्य रूपम् ॥ ७ ॥

अजीर्णकटुम्बविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्यवेगम् ।

उन्मादयत्पुत्रग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्व्ववदाश कुर्यात् ॥

अमर्षसंरम्भविनयभावाः सन्तर्ज्जनाभिद्रवणौष्णारोषाः ।

प्रच्छाद्यशीतान्नजलाभिजापाः पीता च भाः पित्तकृतक विह्वलम् ॥८॥

संपूरयैर्मन्दविचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्मणि सम्प्रवृद्धः ।

बुद्धिं कृतिञ्चापुपहत्य चित्तं प्रमोहयन् सञ्जनयेद्विकारम् ॥

वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियता च निद्रा ।

कृद्दिश्यं लाक्षा च बलञ्च भुक्ते नखादिशौक्ताञ्च कफात्मकम् ॥९॥

यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः साधु ।

सर्व्याणि रूपाणि विभर्ति तादृग् विरुद्धभेषज्यविधिर्विवर्ज्यः ॥१०॥

देवविगन्धर्वपिशाचयक्षरक्षः पितृणामभिधर्षणानि ।

आगन्तुहेतुर्नियमव्रतादि मिथ्याकृतं कर्म च पूर्वदेहे ॥११॥

अमर्त्तवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।

उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य भूतोऽत्यमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥१२॥

अद्वयवन्तः पुरुषस्य देहं देवादयः स्वैस्तु गुणप्रभावैः ।

विशन्तग्रहश्यास्तरसा यद्येव छायातपो दर्पणसूर्यकान्तौ ॥१३॥

आघातकालास्तु सपूर्वस्थाः प्रोक्ता निदानेऽथ सुरादिभिश्च ।

उन्मादरूपरणि पृथङ्निबोध कालञ्च गन्धान् पुरुषांश्च तेषाम् ॥१४॥

तद्वया—सौम्यदृष्टिं गन्धौरमभ्रव्यमकीपनमक्षप्रमभोजना-

भिलापिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीषवातं शुभगन्धं फुल्लपद्मवदनमिति

देवीन्मत्तं विद्यात् । गुणवृद्धसिद्धिर्षीशामभिशापाभिचाराभि-

ध्यानानुरूपचेष्टाहारव्याहारं तैरुन्मत्तं विद्यात् । अप्रसन्नदृष्टि-

मपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहतवचनमन्मन्माभिलापिणमरोचका-

विपाकपरीतञ्च पितृभिरुन्मत्तं विद्यात् । चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं

गन्धौरमभ्रव्यं सुखवादानृत्यगीतान्नपानस्नानमाह्वयध्वजगन्धर्वसिं-

रक्तवस्त्रवहिकर्माश्रयकथानुबोगप्रियं शुभगन्धञ्च गन्धर्वोन्मत्तं

विद्यात् । असकटसुखप्ररोदनहासिनं नृत्यगीतवाद्यपाठकयाग-
पानस्नानमाख्यधूपगन्धरतिं रक्तविष्णुताक्षं द्विजातिवैद्यपरि-
वादिनं रक्षस्यभाषिणं यक्षोन्मत्तं विद्यात् । नष्टनिद्रमग्नपान-
देषिणमनाहारमप्रतिबलं शस्त्रशोणितमांसरक्तमाख्याभिलाषिणं
संतर्ज्जकं राक्षसोन्मत्तं विद्यात् । प्रहासानृतवादिनं देव-
विप्रवैद्यदेवावज्ञाभिः स्तुतिवेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठा-
दिभिरात्मपौडनेन च ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं विद्यात् । अखस्य-
चित्तस्थानमनभिमानं नृत्यगीतहासिनं बद्धबद्धप्रलापिनं सङ्कट-
कूटमलिनं * रथ्याचेलतृणाश्रकाष्ठाधिरोहणरतिं भिन्नसत्त्ववर्ण-
स्वरं नग्नं विधावन्तं नैकत्र तिष्ठन्तं दुःखान्यावेदयन्तं नष्टस्मृतिं
च पिशाचोन्मत्तं विद्यात् ॥ १५ ॥

तत्र शौचाचारतपःस्वाध्यायकोविदं नरं प्रायः शुक्लप्रति-
पदि त्रयोदश्याञ्च देवाः, ज्ञानशुचिविविक्तसेविनं धर्मशास्त्र-
श्रुतिकाव्यकुशलं प्रायः षष्ठीनवम्यो ऋषयः, मातृपितृगुरुवृद्ध-
सिद्धाचार्योपसेविनं प्रायो दशस्त्राममावस्थायाञ्च पितरः,
गन्धर्वाः स्तुतिगीतवादित्ररतिं परदारंगन्धमाख्यप्रियं शौचा-
चारं प्रायो द्वादश्यां चतुर्दश्याञ्च, सत्त्ववर्णरूपगन्धशौर्ययुक्तं
माख्यातलेपनहास्यप्रियमतिवाक्प्रबलं प्रायः शुक्लैकादश्यां
सप्तम्याञ्च यक्षाः, स्वाध्यायतपोनियमोपवासब्रह्मचर्यदेवयति-
गुरुपूजारतिं नष्टशौचं ब्राह्मणवादिनं शूरमानिनं देवागार-
सन्निवक्रोडनरतिं प्रायः शुक्लपञ्चम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने च ब्रह्म-
राक्षसाः, रक्षःपिशाचास्तु हीनसत्त्वपिशुनस्त्रैणलुब्धान् प्रायो

द्वितीयादतौयाष्टमौष पुरुषान् छिद्रमवेक्ष्या भिधर्षयन्ति । इत्य-
परिसंख्येयानां यद्वाणामविष्कृततमा ह्यष्टावेते व्याख्याताः ॥ १६

सर्वेष्वपि तु खल्वेतेषु यो हस्तावुद्यन् रोषसंरम्भान्निःशङ्क-
मनेष्वात्मनि वा निपातयेत् स ह्यसाध्यो विज्ञेयः । तथा यः
साश्रुनैवो मेढ्रप्रवृत्तरक्तः क्षतजिह्वः प्रसृतनासिकश्चिद्यमान-
मन्मार्गं प्रतिहन्यमानवाणिः सततं कूजन् दुर्बलः दृष्ट्यात्तैः
पूतिगन्धश्च हिंसार्थी उन्मत्तो ज्ञेयस्तं परिवर्जयेत् ॥ १७ ॥

रत्यर्चनाकामोन्मादिनौ तु भिषगभिशापाभिषाराभ्यां बुद्ध्या
तदङ्गोपहारबलिमिश्रेण मन्त्रभैषज्यविधिनोपक्रमेत् । तत्र
इयोरपि निजागन्तुनिमित्तयोर्ऋन्मादयोः समासविस्तराभ्यां
भेषजविधिमनुव्याख्यास्यामः ॥ १८ ॥

उन्मादे वातजे पूर्वं स्नेहपानं विशेषवित् ।

कुर्यादावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥

कफपित्तोद्भवेष्वप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।

स्निग्धस्विन्नं च कर्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥

निरूहान् स्नेहवस्तिञ्च शिरसश्च विरेचनम् ।

ततः कुर्याद् यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत् ॥

हृदिन्द्रियशिरःकोष्ठे संशुद्धे वमनादिभिः ।

मनःप्रसादमाप्नोति स्मृतिं संज्ञाञ्च विन्दति ॥ १९ ॥

शुद्धस्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ।

ताडनञ्च मनोबुद्धिदेहसंवेजनं हितम् ॥

यः शक्तो विनये पट्टैः संयम्य सुदृढैः सुखैः ।

अपेतलोष्टकाष्ठादेरु संरोध्यश्च तमोगृहे ॥

तर्ज्जमं त्रासनं दानं हर्षणं सान्त्वनं भवम् ।
 विस्मयो विस्मृतेर्हेतोर्नवन्ति प्रकृतिं मनः ॥
 प्रदेहीतुसादनाद्यङ्गधूमाः पानञ्च सर्पिषः ।
 प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिस्तृप्तिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥ २० ॥
 सर्पिःपानादिरागन्तोर्मन्त्रादिश्च यते विधिः ।
 अतः सिद्धतमान् योगान् शृणुन्मादनिवर्हणान् ॥ २१ ॥
 हिङ्गुसौवर्चलाव्योषैर्दिपलांशैर्घृतं ताडकम् ।
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ २२ ॥
 विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वैलवालुकम् ।
 स्थिरा नतं रजन्वी द्वे शरिरे द्वे प्रियङ्गुका ॥
 नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमकेशरम् ।
 तालीशपत्रं वहती मालत्याः कुसुमं नवम् ॥
 विडङ्गं पृश्निपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मकौ ।
 अष्टाविंशतिरित्येतैः कल्कैः कर्षसमन्वितैः ॥
 चतुर्गुणे जले सन्ध्यां घृतप्रस्थं पिपाचयेत् ।
 अपसार्ये ऊरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ॥
 वातरक्ते प्रतिश्लाये तृतीयकंचतुर्थके ।
 कर्द्वर्गोमूत्रकृच्छ्रेषु वीसर्पोपहृतेषु च ॥
 पाण्डुपामाविषीभ्याद्विषमेहगदेषु च ।
 भूतोपहतचित्तानां गङ्गदानामरतसाम् ॥
 शस्तं स्त्रीणाञ्च बन्धनानां धन्यमायुर्वैद्यप्रदम् ।
 अलक्ष्मीपापरशोघं सर्व्वयहविनाशनम् ।
 कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ २३ ॥
 कल्याणकं घृतम् ।

एव एव स्थिरादीनि जले पक्तुं कविंशतिम् ।
 रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिचोरे चतुर्गुणे ॥
 वीरादिमाषकाकोलीखयंगुप्सुर्षभर्षिभिः ।
 मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ॥
 वृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥ २४ ॥

इति महाकल्याणकं घृतम् ।

जटिलां पूतनां केशीं चारटौ मर्कटौ वचाम् ।
 वायमाणां जयां वीरां चोरकं कटुरीहिणीम् ॥
 कायस्थां शूकरौ कृन्नामतिच्छलां पलङ्कषाम् ।
 महापुरुषदन्ताञ्च ववःस्थां नाकुलीदयम् ॥
 कटम्भरां वृश्चिकालीं स्थिराञ्चाहृत्य तैर्घृतम् ।
 सिद्धं चतुर्थकोन्मादयहापसारनाशनम् ॥
 महापैशाचिकं नाम घृतमेतद्वयामृतम् ।
 बुद्धिस्तृप्तिकरञ्चैव बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम् ॥ २५ ॥

इति महापैशाचिकं घृतम् ।

लशुनानां शतं विंशदभयात् वृषण्यात् पलम् ।
 गवां चर्ममसौप्रस्थमाठकं क्षीरमूत्रयोः ॥
 पुराणसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
 हिङ्गुचूर्णपलं शीते दत्त्वा च मधुमाषिकाम् ॥
 तद्दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमञ्जरान् ।
 अपसारञ्च हन्तग्राशु पानाभ्यञ्जननावनेः ॥ २६ ॥

इति लशुनाद्यां घृतम् ।

लशुनस्याविनष्टकं तुलायं निस्तुषीकृतम् ।

तद्वद् दशमूल्यास्तु द्वात्रिंशद्विंशतिं विपाचयेत् ॥
 पादशेषे घृतप्रस्थं लघुनस्य रसं तथा ।
 कोलमूलकठ्वास्त्रमातुलुङ्गार्द्रकै रसैः ॥
 दाडिमाम्बुसुरामस्तुकाञ्चिकाम्बुसुदार्द्रकैः ।
 साधयेत् त्रिफलादारुलवणव्योषदीप्यकैः ॥
 यमानौचव्यहिङ्गुसूतसैश्च पलार्द्रकैः ।
 सिद्धमेतत् पिवेच्छूलगुल्मार्शोजठरापहम् ॥
 ब्रह्मपाण्ड्यामयप्त्रीहयोनिदोषज्वरक्रिमौन् ।
 वातश्लेष्मामयान् सर्वाण्युन्मादांश्चापकर्षति ॥ २७ ॥

इत्यपरं लघुनाट्यं घृतम् ।

हिङ्गुना हिङ्गुपर्णानां च सकायस्थावयःस्थया ।
 सिद्धं सर्पिर्हितं तद्वद्वयःस्थाहिङ्गुचौरकैः ॥
 केवलं सिद्धमेभिर्वा पुराणं पाययेद्घृतम् ।
 पाययित्वात्तमां मात्रां शुक्लं सन्ध्याद्गृहेऽपि वा ॥ २८ ॥
 उद्यगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ।
 लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥ २९ ॥
 एतानौषधयोगान् वा विधेयत्वमगच्छति ।
 अञ्जनोत्सादनालेपनावनादिषु योजयेत् ॥ ३० ॥
 शिरीषं मधुकं हिङ्गु लघुनं तगरं वचाम् ।
 कुष्ठञ्च वस्त्रमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाञ्जनम् ॥
 तद्वद्गोषं हरिद्रे व मञ्जिष्ठाहिङ्गुसर्षपाः ।
 शिरीषबीजञ्चोन्मादयहापस्मारनाशनम् ॥ ३१ ॥

इति नखमञ्जनञ्च ।

पिष्ट्वा तुल्यमयामार्गं हिङ्गुनी हिङ्गुपत्रिकाम् ।
 वर्त्तिः स्यान्मरिचार्द्धांशा पित्ताभ्यां गोशृगालयोः ॥
 तथास्त्रयेदपस्मारभूतोन्मादज्वराह्निताः ।
 भूतात्तानिमरात्तांश्च नरांश्चैव दृगामये ॥ ३२ ॥
 मरिचञ्जातपे मासं सपित्तं स्थितमञ्जनम् ।
 वैकृतं पश्यतः कायं दोषभूतहतस्मृतेः ॥ ३३ ॥
 सिद्धार्थको वचा हिङ्गु करञ्जो देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम् ॥
 समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरौषो रजनीद्वयम् ।
 वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥
 नखमालेपनञ्चैव स्नानमुद्गर्जनं तथा ।
 अपस्मारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहः ॥
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
 सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदयं कृत् ॥ ३४ ॥
 प्रसेके मीनसें गन्धैर्धूमवर्त्तिं कृतां पिवेत् ।
 वैरेचनिकधूमोक्तैः श्वेतादैर्वा सहिङ्गुभिः ॥ ३५ ॥
 शङ्खकोलूकमाज्जारजम्बूकवृकवस्तजैः ।
 मुत्रपित्तशक्लज्जोमनखैश्चर्मभिरेव च ॥
 सेकाञ्जनं प्रधमनं नखं धूमञ्च कारयेत् ।
 वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके च प्रशस्यते ॥ ३६ ॥
 तिक्तकं जीवनीयञ्च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।
 शीतानि चान्नपानानि मधुराणि मृद्वनि च ॥ ३७ ॥
 शङ्खे केशान्ससन्धौ वा मोक्षयेज्जो भिषक् शिराम् ।

उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मार एव च ॥ ३८ ॥

वृत्तमांसवितृप्तं वा निवाते स्थापयेत् सुखम् ।

त्यक्त्वा मतिस्मृतिभ्रंशं संज्ञां लब्ध्वा प्रमुच्यते ॥ ३९ ॥

आश्लासयेत् सुहृदा तं वाकैर्धर्मार्थसंहितैः ।

ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदङ्गुतानि च ॥ ४० ॥

बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यसेदोत्तानमातपे ।

कपिकच्छायवा तप्तेलौहतेजजलैः स्पृशेत् ॥

कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धन्तु विजने गृहे ।

रन्ध्राच्चैतो हि विभ्रान्तं ब्रजत्यस्य तथा शमम् ॥

सर्पणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ।

त्रासयेच्छस्त्रहस्तैर्वा तस्करैः शत्रुभिस्तथा ॥

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।

त्रासयेद्युर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाश्चया ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं स्मृतम् ।

तेन याति शमं तस्य सर्व्वतो विस्मृतं मनः ॥ ४१ ॥

दृष्टद्रव्यविनाशात् तु मनो यस्योपहन्त्यते ।

तस्य तत्सदृशप्राप्ताया शान्तप्राश्लासैः शमं नयेत् ॥ ४२ ॥

कामशोकभयक्रोधहर्षेर्षालोभसम्भवान् ।

परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ ४३ ॥

बुद्धा देशं वयः सात्त्विकं दोषं कालं बलाबले ।

चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे दोषभूतजे ॥ ४४ ॥

देवर्षिपितृगन्धर्व्वैरुग्रतया तु बुद्धिमान् ।

वर्ज्जयेदङ्गनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥

सर्पिष्पानादि तस्यैह मृदुमैषज्यमाचरेत् ।
 पूजां बलुपहारंश्च मन्त्राञ्जनविधौस्तथा ॥
 शान्तिकर्मेष्टिहोमांश्च जपस्वस्त्यायेनानि च ।
 वेदोक्तान्नियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि वाचरेत् ॥
 भूतानामधिपं देवमौषधं जगतः प्रभुम् ।
 पूजयन् प्रयतो नित्यं जयतुन्मादजं भयम् ॥
 रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।
 तेषां पूजाञ्च कुर्व्याण उन्मादेभ्यः प्रमुच्यते ॥
 बलिभिर्मङ्गलैर्होमैरोषध्यगदधारणैः ।
 सत्याचारतपोज्ञानप्रदाननियमव्रतैः ॥
 देवगुह्यकविप्राणां गुरुणां पूजनेन च ।
 आगन्तुः प्रशमं याति सिद्धैर्मन्त्रौषधैस्तथा ॥ ४५ ॥
 यच्चोपदेह्यते किञ्चिदपस्मारचिकित्सिते ।
 उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्याद्वेतुद्वययोः ॥ ४६ ॥
 निष्ठत्तामिषमद्यो यो हिंताशी प्रयतः शुचिः ।
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान् न स युज्यते ॥ ४७ ॥
 प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतीन्मादलक्षणम् ॥ ४८ ॥

तत्र श्लोकः ।

उन्मादानां समुत्थानं लक्षणं सचिकित्सितम् ।
 निजागन्तुनिमित्तानामुक्तवान् भिषगुत्तमः ॥ ४९ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
 उन्मादचिकित्सितं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्सारचिकित्सितं व्याख्यास्याम इतिह

स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कृतेरपगमं प्राहुरपस्सारं भिषग्विदः ।

तमःप्रवेशं वीभत्सचेष्टं धीमत्त्वसंग्रवात् ॥ २ ॥

विभ्रान्तबहुदोषाणामहिताशुचिभोजिनाम् ।

रजस्तमोभ्य विहते सत्त्वे दोषावृते हृदि ॥

चिन्ताकामभयक्रोधशोकोद्वेगादिभिस्तथा ।

मनस्यभिहते नृणामपस्सारः प्रवर्तते ॥ ३ ॥

धमनीभिः श्रिता दोषा हृदयं पीडयन्ति हि ।

संपीडमानो व्यथते मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥

पश्यत्यसन्ति रूपाणि पतति प्रस्फुरत्यति ।

निष्क्रान्तिभूः स्रवज्जालो हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ।

दोषवेगे च विगते सुप्तवत् प्रतिबुध्यते ॥ ४ ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च वक्ष्यते स चतुर्विधः ।

कम्पते प्रदशेदन्तान् फेनोद्गामी श्वसित्यपि ।

परमार्शककृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥

पीतफेनाङ्गवक्त्राच्चः पीतास्यूपदर्शनः ।

स तृणोष्मानलव्याप्तलोकदर्शी च पैतिकः ॥

शुक्लफेनाङ्गवक्त्राच्चः शीतोच्छ्वाङ्गजो गुहः ।

पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥

सव्यैरेतैः समस्तैस्तु लिङ्गैर्नैर्यस्त्रिदोषजः ।
 अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्थानवश्च यः ॥ ५ ॥
 पक्षादा वादशाहादा मासादा कुपिता मलाः ।
 अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदयान्तरम् ॥ ६ ॥
 तैरावतानां हृत्सीतो मनसां संप्रबोधनम् ।
 तीक्ष्णैरादौ भिषक् कुर्यात् कर्मभिर्वमनादिभिः ॥
 वातिकं वस्तिभूविष्टैः पौत्तं प्रायो विरेचनैः ।
 श्लेष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥ ७ ॥
 सर्व्वतः सुविशुद्धस्य सन्धगाश्वसितस्य च ।
 अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् शृणु ॥ ८ ॥
 गोशकटद्रुसदध्यक्षक्षीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।
 सिद्धं पिवेदपस्मारकामलाज्वरनाशनम् ॥ ९ ॥

इति पञ्चगव्यं घृतम् ।

द्वे पञ्चमूल्यौ त्रिफला रजन्यौ कुटजत्वचम् ।
 सप्तपर्णैर्मपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥
 शम्पाकं फल्गुमूलञ्च पौष्करं सदुरालभम् ।
 द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥
 भार्गीं पाठां त्रिकटुकं विवृतां निचुलानि च ।
 श्रेयसीमाठकीं मूर्ख्यां दन्तीं भूनिम्बचित्रकौ ॥
 द्वे शारिवे रोहिषञ्च भूतीकं मदयन्तिकाम् ।
 क्षिपेत् पिष्ट्वाक्षमात्राणि तैः प्रस्थं सपिषः पचेत् ॥
 गोशकटद्रुसदध्यक्षक्षीरमूत्रैश्च तत्समेः ।
 पञ्चगव्यमिति ख्यातं महत् तदमृतोपमम् ॥

अपस्तारे ज्वरे कासे प्रत्यधासुदरेषु च ।

गुल्मार्शः श्वाण्डुरोगेषु कामलायां हृत्सीमके ॥

अलक्ष्मीयहरक्षोभं चातुर्थिकविनाशनम् ॥ १० ॥

इति महापञ्चगव्यं घृतम् ।

प्राप्नोति सवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च ।

पुराणं घृतमुन्मादयक्ष्मापस्तारपापनुत् ॥ ११ ॥

वचाशम्पाककैटव्यवयः स्याद्विहङ्गचोरकैः ।

सिद्धं पलङ्कपायुक्तैर्वातश्लेष्मामयापहम् ॥ १२ ॥

घृतं सैन्धवविहङ्गानां वार्षे वास्ते चतुर्गुणे ।

मूत्रे सिद्धमपस्तारहृदयहामयनाशनम् ॥ १३ ॥

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपस्तारविनाशनम् ॥ १४ ॥

कांक्षे क्षीरेक्षुरसयोः काष्ठस्यैष्टष्टगुणे रसे ।

कार्षिके जीवनीयैश्च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

वातपित्तीक्ष्वं क्षिप्रमपस्तारं नियच्छति ।

तद्वत् काशविदारौक्षुकुशकायशृतं घृतम् ॥ १५ ॥

मधूकक्षिपले कल्के द्रोणे चामलकीरसात् ।

तद्वत् सिद्धं घृतप्रस्थं पित्तापस्तारभेषजम् ॥ १६ ॥

अन्यद्गः सार्षपं तैलं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ।

सिद्धं स्याद्वीर्यवृद्धिभूतैः खानोत्सादनमेव च ॥ १७ ॥

कटभौनिम्बकटुङ्गमधुशिपुत्वचां रसे ।

सिद्धं मूत्रसमं तैलमन्यद्गार्थे प्रशस्यते ॥ १८ ॥

पलङ्कपावचापश्चाद्विहङ्गस्यैर्कसंघर्षैः ।

जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गुचोरकैः ॥
लशुनातिरसापिवाकुष्ठैर्विड्भिष्यपक्षिणाम् ।
मांसाशिनां यथालाभं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥
सिद्धमभ्यञ्जनं तैलमपस्मारविनाशनम् ।
एतैश्चैवौषधैः कार्यं धूपनं सम्प्रलेपनम् ॥ १६ ॥
पिप्पलीं लवणं शिग्रुं हिङ्गुं हिङ्गुशिराटिकाम् ।
काकोलीं सर्षपांश्च काकनासां कैटथ्यचन्दने ॥
शुनःस्कन्धास्थिनखरान् पशुकांश्चेति पेययेत् ।
वस्तमूत्रेण पुथर्चं प्रदेहः स्यात् सधूपनः ॥ २० ॥
अपेतराक्षसीकुष्ठपूतनाकेशिचोरकैः ।
उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम् ॥ २१ ॥
जतुकाशकृता तद्वद्गन्धैर्वा वस्तलोमभिः ।
खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तथा गोपुच्छलोमभिः ॥ २२ ॥
कपिलानां गवां मूत्रं नावनं परमं हितम् ।
श्वशृगूलविड्ढालानां सिंहादीनाञ्च शस्यते ॥ २३ ॥
भागीं वचा नागदन्ती शतश्लेता विषाणिका ।
उद्योतिष्मती नागदन्ती पादोक्ता मूत्रपेयिताः ।
योगास्त्रयोऽतः षड् विन्दन् पञ्च वा नावयेद्विषक् ॥ २४ ॥
त्रिफलाव्योषपीतद्वयवक्षारफणिज्झकैः ।
श्यामापामार्गकरजैः फलैर्मूत्रे च वस्तजे ।
साधितं नावनं तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ २५ ॥
पिप्पलीं पक्षिकां च कुष्ठञ्च लवणानि च ।
भागीं च चूर्णितं नस्तः कार्यं प्रथमं परम् ॥ २६ ॥

कायस्थान् शारदान् सुहान् सुस्तीशौर्यवांस्तथा ।
 सव्योषान् वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्त्तिः प्रकल्पयेत् ॥
 अपस्कारे तथोन्मादे सर्पदष्टे गराह्णिते ।
 विषपीते जलमृते चैताः सुरमृतोपमाः ॥ २७ ॥
 सुस्तं वयःस्थां त्रिफलां कायस्थां हिङ्गुं शाङ्गलम् ।
 व्योषं माषान् यवान् मूत्रैर्वास्तमेषार्षभैस्त्रिभिः ॥
 पिष्ट्वा कृत्वा च तां वर्त्तिमपस्कारे प्रयोजयेत् ।
 किलासेच तथोन्मादे ज्वरेषु विषमेषु च ॥ २८ ॥
 पुथोद्धृतं शुनः पित्तमपस्कारघ्नमञ्जनम् ।
 तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं मतम् ॥ २९ ॥
 नकुलीलूकमाज्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
 जर्णैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्विषक् ॥ ३० ॥
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं संप्रबुध्यते ।
 स्तोतांसि चास्य शुध्यन्ति स्मृतिं संज्ञां च विन्दति ॥ ३१ ॥
 यस्यानुबन्धस्त्वागन्तुर्दोषलिङ्गाधिकाकृतिः ।
 दृष्टेयं तस्य कार्यं स्यादागन्तून्मादभेषजम् ॥ ३२ ॥
 अनन्तरमुवाचेदमग्निवेशः कृताञ्जलिः ।
 भगवन् पूर्वमुद्दिष्टः श्लोकस्थाने महागदः ॥
 अतत्त्वाभिनिवेशो यस्तद्धेत्वाकृतिभेषजम् ।
 तत्र नोक्तं ततः श्रोतुमिच्छामि तदिहोच्यताम् ॥ ३३ ॥
 शुश्रूषवे वचः श्रुत्वा शिष्यायाह पुनर्व्वसुः ।
 महागदं सौम्यं शृणु सहेत्वाकृतिभेषजम् ॥ ३४ ॥
 मन्त्रिनाहारशीलस्य वेगान् प्राप्तान् निगृह्णतः ।

शीतोष्णास्निग्धरुचादौ हेतुभिश्चातिसेवितैः ॥
 हृदयं समुपाश्रित्य मनोबुद्धेर्महाशिराः ।
 दोषाः संद्रव्य तिष्ठन्ति रजोमोहावृतात्मनः ॥
 रजस्तमोभ्यां वृद्धाभ्यां सत्त्वे मनसि संवृते ।
 हृदये व्याकुले दोषैरथ मूढाल्पचेतसः ॥
 विषमां कुर्वन्ते बुद्धिं नित्यानितेः हिताहिते ।
 अतत्त्वाभिनिवेशं तमाहुराप्ता महागदम् ॥ ३५ ॥
 स्नेहस्वेदोपपन्नं तं संशोध्य वमनादिभिः ।
 कृतसंसर्ज्जणं मेधैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥ ३६ ॥
 ब्राह्मीस्वरसयुक्तं यत् पञ्चगव्यमुदाहृतम् ।
 तत् सेव्यं शङ्खपुष्पी च यच्च मेध्यं रसायनम् ॥ ३७ ॥
 हृदयह्यानुकूलाश्च कथाः सिद्धार्यवादिनः ।
 संयोजयेयुर्विज्ञानधैर्यैस्सृतिसमाधिभिः ॥ ३८ ॥
 प्रयोच्यं तैललघुनं पयसा वा शतावरौ ।
 ब्राह्मीरसः कुष्ठरसो वंचा वा मधुसंयुता ॥ ३९ ॥
 दुश्चिकित्स्यो ह्यपस्मारश्चिरकारी महागदः ।
 तस्माद्रसायनैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ ४० ॥
 जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तौ सदा
 रक्षेदुन्मादिनश्चैव सदाः प्राणहरा हि ते ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकी ।

हेतुः कुर्वन्तापस्मारं दोषाः प्रकुपिता यथा ।
 सामान्यतः पृथक्त्वाच्च लिङ्गं तेषाञ्च भेषजम् ॥

महागदसमुत्थानं लिङ्गञ्चोवाच सौषधम् ।

प्रजाहितार्थं भगवानपस्मारचिकित्सिते ॥ ४२ ॥

एतदग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने

अपस्मारचिकित्सितं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः क्षतक्षीणचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति च

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

उदारकीर्तिर्ब्रह्मर्षिरात्रेयः परमार्थवित् ।

क्षतक्षीणचिकित्सार्थमिदमाह चिकित्सितम् ॥ २ ॥

धनुषायक्षतोऽत्यर्थं भारमुद्धहतो गुरुम् ।

पततो विषमोच्चैर्भ्यो बलिभिः सह युद्धतः ॥

वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वान्यं निगृह्णतः ।

शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपंतो निघ्नतः परान् ॥

अधीयानस्य वातुश्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।

महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥

सहस्रोत्पतंतोऽत्यर्थं तूर्णञ्चातिप्रवृत्ततः ।

तथानैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमग्राहतस्य वा ॥

विजते वजसि व्याधिर्विलवान् समुदीर्यते ।

क्षीप्नु चातिप्रसक्तस्य रुद्धात्पप्रमिताग्निः ॥ ३ ॥

उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विभज्यते ।
 प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥
 क्रमाद्दौर्घ्यं बलं वर्णो रुचिरमिष्य हीयते ।
 ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निबधस्तथा ॥
 दुष्टः श्वावः सुदुर्गन्धिः पीतो विग्रथितो बहुः ।
 कासमानस्य चाभीक्ष्ण्यं कफः सास्रः प्रवर्तते ॥
 सद्यतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।
 अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम् ॥ ४ ॥
 उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।
 क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः ॥ ५ ॥
 अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।
 परिसंवत्सरो याप्यः सर्व्वलिङ्गन्तु वर्ज्जयेत् ॥ ६ ॥
 उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।
 सद्य एव पिवेज्जीर्णे पयसाद्यात् सशर्करम् ॥
 पार्श्ववस्तिरुंजा चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
 भिन्नाविटकः समुस्तातिविषां पाठां भवत्सकाम् ॥
 लाक्षां सर्पिमधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम् ।
 त्वक्क्षीरो समितां क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिवेत् ॥ ७ ॥
 द्रक्षालिकाविसयन्मिषद्वकेशरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिवेत् क्षती ॥ ८ ॥
 यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतप्रुतम् ।
 ज्वरे दाहे सिताक्षौद्रशक्तून् वा पयसा पिवेत् ॥ ९ ॥
 कासो पर्व्वास्थिशूलौ च लिङ्गात् सघृतमाशिकाः ॥

मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीवलाः ॥ १० ॥

एलापत्रत्वचोऽर्द्धांशाः पिप्पल्यष्टपलं तथा ।

सितामधुकखर्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥

सञ्चूर्ण्य मधुना युक्ता गुडिकाः संप्रकल्पयेत् ।

अक्षमावां ततश्चैकां भक्षयेन्ना दिने दिने ॥

कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां हृदि मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।

रक्तनिष्ठोवनं दृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥

शोषप्लीहाठरावातांश्च स्वरभेदं क्षतं क्षयम् ।

गुडिका तर्पणी वृथा रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥ ११ ॥

इतेरलादिगुडिका ।

रक्तेऽतिवृत्ते दद्याद्गुडं यूपैस्त्रोयेन वा पिवेत् ।

चटकाण्डरसं वापि रक्तं वा क्कागजाङ्गलम् ॥ १२ ॥

चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलशर्करम् ।

रक्तष्टौघी पिवेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोवृतैः ॥ १३ ॥

मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।

मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवं ॥ १४ ॥

क्षामः क्षीणः क्षतीरस्कस्त्वनिद्रस्त्वबलेऽनिले ।

शृतक्षीररसेनाद्यात् सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ १५ ॥

शर्करा यवगोधूमौ जीवकर्षभकौ मधु ।

शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षती कृशः ॥ १६ ॥

क्रव्यादमांसविष्यृष्टं घृतभृष्टं पिवेच्च सः ।

पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ॥ १७ ॥

न्ययाधीष्टुम्बराश्लथ्यप्रक्षालप्रियङ्गुभिः ।

तालमस्तकवम्बुत्वक्पिबालैश्च सपद्मकैः ॥
 साश्वकर्णैः शृतात् क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ।
 शाब्धोदनं चतोरस्कः क्षीणशुक्रश्च मानवः ॥ १८ ॥
 यथाहनागबलयोः क्वाथे क्षीरसमं घृतम् ।
 प्रयस्यापिष्मलीवांशीकल्कसिद्धं च ते हितम् ॥ १९ ॥
 कोललाक्षारसे तद्वत् क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
 कल्कैः कटुङ्गदाब्धींस्त्वग्बतसकत्वक्फलैर्घृतम् ॥ २० ॥
 जीवकर्षभकौ क्षीरां जीवन्तीं नागरं शठीम् ।
 चतस्रः पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ॥
 पुनर्नवे द्वे मधुकमात्मगुप्तां शतावरौम् ।
 ऋद्धिं प्रहृषकं भागीं मृद्वीकां वृद्धतीं तथा ॥
 शृङ्गाटकं तामलकीं प्रयस्यां पिष्मलीं बलाम् ।
 बदराक्षोठखर्जूरवातामाभिषुकाण्यपि ॥
 फलानि चैवमादीनि कल्कान् कुर्वीत काषिकान् ।
 धात्रीरसविदारौक्षुच्छागमांसरसं प्रयः ॥
 दत्त्वा प्रस्थोन्मितां भागान् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 प्रस्थाद्धं मधुनः शीते शर्कराद्धतुलां तथा ॥
 पलाङ्कञ्च मरिचत्वगेलापत्रकेशरात् ।
 विनीय चूर्णितं तस्मात्त्रिह्यान्धावां सदा नरः ॥
 अमृतप्राशमितेयतन्मराद्याममृतं घृतम् ।
 सुरामृतसप्रस्थं क्षीरमांसरसाग्निनः ॥
 नष्टशुक्रं चतक्षीकदुर्बलव्याधिकर्षितान् ।
 क्षीप्रसक्तान् क्लेशान् वर्षस्वरहीनांश्च वृंहयेत् ॥

कासहिकाज्वरश्वासदाहदृष्ट्यासपित्तनुत् ।

पुत्रदं वमिमूर्च्छाहृदयोनिमूत्रामयापहम् ॥ २१ ॥

इत्यमृतप्राशघृतम् ।

श्वदंष्ट्रीशौरमस्त्रिषावलाकाश्चर्य्यं कर्तृणम् ।

दर्भमूलं पृथक्पर्णीं पलाशर्षभकौ स्थिराम् ॥

पलिकान् साधयेत् तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

कल्कैः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदर्षभकजीवकैः ॥

शतवीर्याद्विमृद्वाकाशर्कराश्रावणीविसैः ।

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्भवश्चलनुत् ॥

मूत्रक्षच्छप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।

धनुःक्षीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ २२ ॥

इति श्वदंष्ट्रादि घृतम् ।

मधूकाष्टपलद्राक्षाप्रस्थकाथे पचेद् घृतम् ।

पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥

पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।

समं शक्तु क्षतक्षीणे रक्तगुल्मे च तद्धितम् ॥ २३ ॥

इति शक्तुप्रयोगः ।

धात्रीफलविदारौक्षुजीवनीयरसैर्घृतम् ।

अजागोपयसोश्चैव सप्त प्रस्थान् पचेद्विषक् ॥

सिद्धशीते सिताक्षौद्रं द्विप्रस्थं विनयेत् ततः ।

यक्ष्मापक्कारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ॥

वयःस्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ।

घृतन्तु पित्तेऽभ्यधिके क्षिप्त्वावातेऽधिके पिबेत् ॥

लोढं निर्व्यापयेत् पित्तमल्पत्वाद्गन्ति नानलम् ।
 आक्रामत्यनिलं पीतमुष्माणं निरुणद्धि च ॥
 क्षामक्षीणकृशाङ्गानामेतानेग्रव घृतानि तु ।
 त्वक्क्षीरोपिप्पलीलाजचूर्णैः स्नानानि योजयेत् ॥ २४ ॥
 सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् जग्ध्वा चानु पयः पिवेत् ।
 रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ २५ ॥
 बला विदारो ह्रस्वाच्च पञ्चमूली पुनर्नवा ।
 पञ्चानां क्षीरिष्ठं चाणां शुङ्गा मुष्ट्यांशिका अपि ॥
 एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्याजरसांशिके ।
 जीवनीयैः पचेत् कल्कैरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥
 सितोपलानि पूतेऽस्मिन् शीते द्वाविंशदावपेत् ।
 गोधूमपिप्पलीवांशौचूर्णं शृङ्गाटकस्य च ॥
 समाक्षिकं कौरविकं तत् सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
 स्नानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥
 तान् जग्ध्वा पलिकान् क्षीरं मदयः चानुपिवेत् कफे ।
 शोषे कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्षिते ॥
 रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ।
 शक्ताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च खरवर्णयोः ॥ २६ ॥
 त्वक्क्षीरोश्रावणीद्राक्षामूर्ध्वर्षभकजीवकैः ।
 वीरर्षिं क्षीरकाकोलोष्ठहतीकपिकच्छुभिः ॥
 खजूरफलमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ।
 धात्रीविदारोक्षुरसप्रस्थः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥
 शकरार्धतुलां शीते क्षौद्रार्धप्रस्थमेव च ।

क्षिप्त्वा सर्पिर्गुडान् कुर्त्यात् कासहिक्काज्वरापहान् ॥
 यक्ष्माणं तमकं प्रवासं रक्तपित्तं हलीमकम् ।
 शुक्रनिद्राक्षयं तृष्णां हनुग्रः काश्यं सकामलम् ॥ २७ ॥
 नवमामलकं द्राक्षामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।
 शतावरीं विदारौञ्च 'समांशां' पिप्पलीं तथा ॥
 पृथग्दशपलान् भागान् पलान्यष्टौ च नागरात् ।
 यष्ट्याहसौवर्चलयोर्विपलं मरिचस्य च ॥
 क्षीरतैलघृतानाञ्च त्राढके शर्कराशते ।
 कथिते तानि चूर्णानि दत्त्वा बिल्वसमान् गुडान् ॥
 कुर्त्यात् तान् भक्षयेत् क्षीणः क्षतशुष्कश्च मानवः ।
 तेन सद्यो रसादीनां वृद्ध्या पुष्टिं स विन्दति ॥ २८ ॥
 इति सर्पिर्गुडाः ।

गोक्षीरात् द्याढकं सर्पिःप्रस्थमिक्षुरसाढकम् ।
 विदार्याः खरसात् प्रस्थं रसात् प्रस्थञ्च तैत्तिरात् ॥
 दद्यात् सिध्यति तस्मिंस्तु पिष्टानि क्षुरसैरिमान् ।
 मधूकपुष्पं कुडवं पियालकुडवं तथा ॥
 कुडवाङ्गं तुगाक्षीर्या खर्जूरानाञ्च विंशतिम् ।
 पृथग्विभौतकानाञ्च पिप्पल्याश्च चतुर्थिकाम् ॥
 विंशत् पलानि खण्डाश्च मधुकात् कर्षमेव च ।
 तथार्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥
 सिद्धेऽस्मिन् कुडवं क्षौद्राच्छीते क्षिप्त्वाथ मोदकान् ।
 कारथेन्मरिचाज्जाजीपलचूर्णावचूर्णितान् ॥
 वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।

शुध्यतां क्षीणशुक्राणां रक्ते चौरसि संस्थिते ॥
 कृशदुर्बलवृद्धानां पुष्टिवर्णबलार्थिनाम् ।
 योनिदोषकृतस्त्रावहतानाञ्चापि योषिताम् ॥
 गर्भार्थिनीनां गर्भश्च स्रवेद् यासां चियेत वा ।
 धन्या बल्या हितास्तान्यः शुक्रशोणितवर्द्धनाः ॥ २६ ॥
 इति सर्पिर्मोदकः ।

वस्तिदेशे विकुर्व्वाणे स्त्रीप्रसक्तस्य मारुते ।
 वातघ्नान् वृंहणान् वृथान् योगांस्तस्य प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥
 शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माक्षिकेण च ।
 संयुक्तं वा शृतं क्षीरं पिवेत् कासज्वरापहम् ॥ ३१ ॥
 फलान्नं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे शृतम् ।
 स्त्रीषु क्षीणः पिवेद्यूषं जीवनं वृंहणं परम् ॥ ३२ ॥
 शक्तूनां वस्रपूतानां मन्यं क्षौद्रघृतान्वितम् ।
 अतश्च सुप्तो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिवेन्नरः ॥ ३३ ॥
 जीवनौषोपसिद्धं वा घृतभृष्टन्तु जाङ्गलम् ।
 रसं प्रयोजयेत् क्षीणे व्यञ्जनार्थं सशर्करम् ॥
 गोमहिष्यश्वनागजैः क्षीरैर्मांसैरसैस्तथा ।
 यथापि भोजयेद् यूषैः फलान्नैर्घृतसंस्कृतैः ॥ ३४ ॥
 दीप्तेऽप्यौ विधिरेष खान्मन्दे दीपनपाचनः ।
 यत्क्षिणां विहितो ग्राही भिन्ने शक्तौ चेष्यते ॥ ३५ ॥
 पल्लिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवर्चलात् पले ।
 कुड्वांशानि वृषाक्षं द्राक्षिमं पत्रमज्जंकात् ॥
 एकैकं मरिचाज्ज्योर्धाम्यकाह् चतुर्थिके ।

शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥
 कृत्वा चूर्णं ततो मात्रामन्नपाने प्रयोजयेत् ।
 रोचनं दीपनं बल्यं पाप्मूर्त्तिर्भ्वासकासनुत् ॥ ३६ ॥
 इति सैन्धवादिचूर्णम् ।

एका षोडशिका धान्याह्वे द्वेष्टजाज्यजमोदयोः ।
 ताभ्यां दाडिमवृक्षान्नं दिर्दिः सौवर्चलात् पलम् ॥
 शुण्ठ्याः कर्षं दधित्यस्य मध्यात् पञ्च पलानि च ।
 तच्चूर्णं षोडशपले शर्कराया विमिश्रयेत् ॥
 षाड्वोढ्यं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्व्ववत् ।
 मन्दानले शक्तमेदे यक्ष्मिणामग्निवर्धनः ॥ ३७ ॥
 इति षाड्वः ।

पिवेन्नागवलामूलमर्षकपर्षविवर्धनम् ।
 पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ॥
 एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वलारोग्यकरः परः ।
 मण्डूकपर्णार्ः कल्पोढ्यं शुण्ठीमधुकयोस्तथा ॥ ३८ ॥
 यद्वयत् सन्तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
 अन्नपानं निषेव्यं तत् क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः ॥
 यक्ष्मोक्तं यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
 तच्च कुर्यादवेच्छ्याग्निं व्याधिं सात्मां बलन्तथा ॥
 उपेक्षितं भवेत् तस्मिन्ननुबन्धो हि यक्ष्मणः ।
 प्रागेवागमनात् तस्य तस्मात् तं त्वरया ज्ञयेत् ॥ ३९ ॥
 तत्र श्लोकी ।

क्षतक्षयसमुत्थानं सामान्यपृथगाकृतिम् ।

असाध्ययाप्यसाध्यत्वं साध्यानां सिद्धिरिव च ॥

उक्तवान् जैमिष्ठिष्याय क्षतक्षीणचिकित्सिते ।

तत्त्वार्थविद् वीतरजस्तमोमोहः पुनर्व्वसुः ॥ ४० ॥

एतद्विनिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
क्षतक्षीणचिकित्सितं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

अथातः प्रत्ययचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह

स्नाह भगवानावेयः ॥ १ ॥

भिषग्वरिष्ठं सुरसिद्धजुष्टं मुनीन्द्रमन्त्रात्मजमग्निवेशः ।

महागदह्य प्रत्ययोर्यथावत् प्रकोपरूपप्रशमानपृच्छत् ॥ २ ॥

तस्मै जगदागदवेदसिन्धुः प्रवर्त्तनादिप्रवरोऽब्रुविस्तान् ।

वातादिमेदातिविधस्य सम्बद्धनिजानिजैकाङ्गजसर्व्वजस्य ॥ ३ ॥

शुद्धग्रामयाभक्तकृतावलानां क्षारास्ततौष्णोष्णागुरुपसेवा ।

दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्मनिषेवणञ्च ॥

अर्शांश्चवेष्टा न च देहशुद्धिर्मर्म्होपचातो विषमा प्रसूतिः ।

मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणाञ्च निजस्य हेतुः प्रत्ययोः प्रदिष्टः ॥ ४ ॥

वाह्यत्वचो दूषयिताभिघातः काष्ठान्निशल्यास्तविषायासादैः ।

आगन्तुहेतुस्त्रिविधो निजस्य सर्व्वार्द्धिगात्रावयवाश्रितत्वात् ॥

वाह्याः शिराः प्राप्य यदा कफासृक्पित्तानि सन्दूषवतीह वायुः ।

तैर्व्वधमार्गः स तदा विसर्पेद्भ्रुत्सेधजिह्वं प्रत्ययं करोति ॥ ५ ॥

कृद् स्थिते कृद् मधस वायो; स्थानस्थितेर्मध्यगतेश मधे ।
 सर्व्वङ्गः सर्व्वगतैः क्वचित्स्यो दीपैः क्वचित् स्याच्छ्वययुस्तदाख्यः ॥ ६
 स्रग्मा तथा स्याद्वयुः शिराणामायाम इतेष्व च पूर्व्वरूपम् ।
 सर्व्वस्त्रिदोषोऽधिकदोषलिङ्गैस्तत्संज्ञमन्येति भिन्नगणितञ्च ॥ ७
 सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमुष्माय शिरातनुत्वञ्च ।
 सलोमहर्षाङ्गविवर्णता च सामान्यालिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ ८
 चलस्तनुत्वक् परुषोऽरुणोऽसितः प्रसुप्तिहर्षार्त्तियुतोऽनिमित्ततः ।
 प्रशाम्यति प्रोन्ममति प्रपीडितो दिवा बलौचः श्वयथुः समीरणात् ॥ ९
 मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान् भ्रमज्वरस्वेदहृषामदान्वितः ।
 य उच्यते स्पर्शरुग्क्षिरागकृत्सु पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥ १०

गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः

प्रसेकनिद्रावमिवक्लिमान्द्रकृत् ।

सकृच्छ्रजन्मप्रथमो निपीडितो

नचोन्ममेद्राविवली कफात्मकः ॥ ११ ॥

कृशस्य रोगैरबलस्य यो भवेदुपद्रवैर्वा वमिपूर्व्वकैर्भुतः ।
 स हन्ति मर्म्मानुगतोऽथ रजिमान् परिस्त्रेण्वीनबलस्य सर्व्वगः ॥ १२
 अहीनमांसस्य य एकदेशजो नवो बलस्यस्य सुखः स साधने ।
 निदानदोषर्तुविपर्य्ययक्रमैरुपाचरेत् तं बलदोषकालवित् ॥ १३ ॥
 अयामजं लङ्घनपाचनक्रमैर्विशोधनैरुत्त्वणदोषमाश्रितम् ।
 शिरोगतं शीर्षे विरेचनैरधो विरेचनैर्कृद् मधस्तयोर्द्विगम् ॥
 उपाचरेत् स्नेहभवं विरुक्षयैः प्रकल्पयेत् स्नेहविधिञ्च रुक्षजे ।
 विषर्षाविट्केटुनिलजे निरुहणं घृतन्तु पित्तानिलजे सतिक्तकम् ॥
 पयस्य मूर्च्छारतिदाहतर्पिते विशोबनीये तु समूचमिष्यते ।

कफोत्थितं चारकटूष्णसंयुतैः समूत्रतंक्रासवयुक्तिभिर्जयेत् ॥ १४ ॥

मान्याम्नानूपं पिशितलवणं शुष्कशाकं नवान्नं

गौडं पिष्टान्नं दधि सक्तशरं विज्जलं मद्यमक्षम् ॥

धाना बद्धूरं समश्ननमथो गुर्व्यसात्मनं विदाहि

खेप्रेच्छांरात्रौ प्रवयथुगद्वान् वर्जयेन्मेषुनञ्च ॥ १५ ॥

व्योषत्रिष्ठित्तक्तकरोहिणीश्च सायोरजस्कास्त्रिफलारसेन ।

पौत्वा कफोत्थं शमयेत्तु शोथं मूत्रेण गव्येन हरीतकीं वा ॥ १६ ॥

हरीतकीनागरदेवदांक सुखाम्बुयुक्तं सपुनर्नवं वा ।

सर्व्वं पिवेत् त्रिष्वपि मूत्रयुक्तं स्नातश्च जीर्णे पयसान्नमद्यात् ॥ १७ ॥

पुनर्नवानागरमुस्तकल्कान् प्रस्थेन धीरः पयसोऽक्षमावान् ।

मयूरकं मागधिकां समूलां सनागरां वा प्रपिवेत् सवाते ॥ १८ ॥

दन्तीत्रिष्ठतूषणचित्रकैर्वा पयः शृतं दोषहरं पिवेन्ना ।

विप्रस्थमावञ्च पलायिकैश्चैरर्षावशिष्टं पवने सपित्ते ॥ १९ ॥

सुशुगित्प्रोतद्रुसं प्रयोज्यं श्यामोरुवूकोषणसाधितं वा ।

त्वग्दारुवर्षाभुमहौषधैर्वा गुडूचिकानागरदन्तिभिर्वा ॥ २० ॥

सप्ताहमौष्ट्रन्त्यवापि मासं पयः पिवेन्नोजनवारिवर्ज्यं ।

गव्यं समूत्रं महिषीपयो वा क्षीराशनं मूत्रमथो गवां वा ॥ २१ ॥

तक्रं पिवेद्वा गुरुभिन्नवर्चाः सव्योषसौवर्चक्षमाशिकञ्च ।

गुडाभवं वा गुडनागरं वा सदोषभित्तामविबन्धवर्चाः ॥ २२ ॥

विद्धूकतसङ्गे पयसा रसेर्वा प्राग्भक्तमद्यादुक्तवूकतैश्चम् ।

स्रोतोविबन्धोऽपिरुचिप्रणाशे

मद्यान्वरिष्टांश्च पिवेत् सुजातान् ॥ २३ ॥

गण्डोदभक्तातकचित्रकांश्च व्योषं विडङ्गं वृहतीप्रयञ्च ।

द्विप्रास्थिकं गोमयपावकेन द्रोणे पचेत् कूर्चिकमस्तुनस्तु ॥
 त्रिभागशेषन्तु सुपूतशीतं द्रोणेन तत् प्राकृतमस्तुना च ।
 सितोपलायाश्च शतेन युक्तं लिप्ते घटे चित्रकपिप्पलीभ्याम् ॥
 वैशायसे स्थापितमादशाहात् प्रयोजयंस्तद्विनिहन्ति शोफान् ।
 भगन्दरार्शः क्रिमिकुष्ठमेहान् वैवर्ण्यकाश्यानि लहिकं नञ्च ॥ २४ ॥

इति गण्डौराद्वारिष्ठः ।

क्राश्वार्थं धात्रीमरिचाभयाक्षुद्राफलानाञ्च सपिप्पलीनाम् ।
 शतं शतं क्षौद्रगुडात् पुराणात्तुलान्तु कुम्भे मधुना प्रलिप्ते ॥
 सप्ताहमुष्णं द्विगुणन्तु शीते स्थितं जलद्रोणयुतं पिवेन्मा ।
 शोफान् विबन्धान् कफवातजांश्च निहन्त्यरिष्टोऽष्टशतोऽधिकृच्च ॥ २५ ॥

इत्यष्टशतोऽरिष्ठः ।

पुनर्नवे द्वे च बले सपाठे वासा गुडूची सह चित्रकेण ।
 निदिग्धिका च विपलानि पक्त्वा द्रोणावशेषे सलिले ततस्तु ॥
 पूत्वा रसं द्वे च गुडात् पुराणात् तुले मधुप्रस्थयुतं सुशीतम् ।
 मांसं निदध्याद् घृतभाजनस्थं पर्णे यवानां परंतस्य मासात् ॥
 चूर्णोऽकृतैरर्धपलांशिकैस्तं हेमत्वगेलामरिचाम्बुपवैः ।

गन्धान्वितं क्षौद्रघृतप्रदिग्धं जीर्णे पिवेद्वाधिवलं समीक्ष्य ॥

हृत्पाण्डुरोगं प्रवयधुं प्रवृद्धं प्रीहभमारोचकमेहगुल्मान् ।

भगन्दरं षड् जठराणि कासं श्वासं ग्रहणग्रामयकुष्ठकण्डूः ॥

शाखामिलं बद्धपुरीषताञ्च हिक्कां किलासञ्च हलीमकञ्च ।

क्षिप्रं जयेद्दर्शबलायुरोजस्तेजोन्वितो मांसरसान्नाभोजी ॥ २६ ॥

इति पुनर्नवाद्वारिष्ठः ।

फलत्रिकं चित्रकपिप्पली च सदीप्यकं लोहरजो विडङ्गम् ।

चूर्णीकृतं कौडविकं द्विशं चौद्रं पुराणस्य तुलां गुडस्य ॥

मासं निदध्याद् घृतभाजनस्य यवेषु तानेव निहन्ति रोगान् ॥२७॥

इति फलविकाद्यरिष्टः ।

ये चार्थसाम्पाण्डविकारिणाञ्च

प्रोक्ता हिताः शोफिषु तेष्ट्यरिष्टाः ॥ २८ ॥

कृष्णा सपाठा गजपिप्पली च निदिग्धिका चित्रकनागरञ्च ।

सपिप्पलीमूलरजन्यजाजीमुस्तञ्च चूर्णं सुखतोयपीतम् ॥

हन्यात् विदोषं चिरञ्च शोफं कल्कश्च भूनिम्बमहौषधस्य ।

अयोरजसूषणयावशूकं चूर्णञ्च पीतं त्रिफलारसेन ॥ २९ ॥

चारद्वयं स्यान्नवणानि चत्वार्ययोरजो व्योषफलविके च ।

सपिप्पलीमूलविडङ्गसारं मुस्ताजमोदामरदारुबिल्वम् ॥

कलिङ्गकाचितकमूलपाठे यष्ट्राद्वयं सातिविषं पलांशम् ।

सहिष्णुकर्षन्तु सुसूक्ष्मचूर्णं द्रोणं तथा मूलकशुण्ठकानाम् ॥

ह्याकम्पनस्तु सलिलेन साध्यमालोड्य थावहनमप्रदग्धम् ।

स्तानं ततः क्रोलसमान्तु मात्रां कृत्वा सुशुष्कां विधिनोपयुज्यात् ॥

प्रीहोदरश्वित्रहलीमकार्थः पाण्डुमयारीचकश्लेषशोफान् ।

विसूचिकागुल्मगराक्षरौश्च श्वाससकासान् प्रदहेत् सुकष्टान् ॥३०॥

इति चारगुडिका ।

प्रयोजयेदार्द्रकनागरं वा तुल्यं गुडिना पलाभिवद्धा ।

मावा परं पञ्च पलानि मासं जीर्णे पयोधरसांश्च भक्तम् ॥

गुल्मोदरार्थः श्लेथप्रमेहान् श्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।

सकामलाशोषमनोविकारान् श्वासं कफञ्चैष जयेत् प्रयोगः ॥३१॥

इति गुडार्द्रकप्रयोगः ।

रसस्तथैवार्द्रकनागरस्य पेयोऽथ जीर्णे पयसान्नमद्यात्
शिलाह्वयञ्च विफलारसेन हन्यात् विदोषं प्रययुं प्रसज्य ॥ ३२ ॥

इति शिलाजतुप्रयोगः ।

द्विपञ्चमूल्यास्तु पचेत् कषाये कंसेऽभयानाञ्च शतं गुडस्य ।
लेहे सुसिद्धेऽथ विनीय चूर्णं व्योषं त्रिसौगन्धसुषास्थितं च ॥
प्रस्थार्धमात्रं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशुकात् ।
एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहाच्छुक्तिं निहन्ति प्रययुं प्रवृद्धम् ॥
श्वासज्वरारोचकमेहगुल्मप्लीहविदोषोदरपाण्डुरोगान् ।
काश्यामवातावसृगन्धप्रित्तं वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥ ३३ ॥

इति कंसहरीतकौ ।

पटोलमूलाभरदासदन्तौवायन्तिपिप्पल्यभयाविशालाः ।
यथाह्वयं तिक्तकरोहिणौ च सचन्दना स्यान्निचुलानि दाव्यीं ॥
कर्षोन्मितैस्तेः कथितः कषायो घृतेन पेयः कुडवेन युक्तः ।
वैसर्पंदाहज्वरसन्निपातहृष्णाविषाणि प्रययुञ्च हन्ति ॥ ३४ ॥
यमानिकाचित्रकधान्यफाठाः सदीर्घ्यकत्रूषणवैतसान्नाः । *
बिलात् फलं दाडिमयावशुके सपिप्पलीमूलमथापि चव्यम् ॥
पिष्ट्वाक्षमात्राणि जलाढकेन पक्त्वा घृतप्रस्थमथ प्रदद्यात् ।

अर्शांसि गुल्मं प्रययुञ्च कच्छं

निहन्ति वक्त्रिञ्च करोति दीप्तम् ॥ ३५ ॥

इति यमानिकादिघृतम् ।

पिवेद्घृतं वाष्टगुणान्बुसिद्धं सचित्रकक्षारमुदारवैर्यम् ।

* सचित्रकं धान्ययमान्यजानीसौवर्ण्यं च त्रूषणवैतसान्नाभिला-
दिकं पठित्वा केचिदिदं चित्रकादिघृतमिति वदन्ति ।

कल्याणकं वापि सपञ्चगव्यं तिक्तं महदाप्यथ तिक्तकं वा ॥ ३६

घोरं घटे चित्रककल्कलिप्ते दध्यागतं साधु विमथ्य तेन ।

तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं तक्रेण सिद्धं प्रत्ययुधमयाम् ॥

अर्शोसि सामानिलगुल्ममेहांस्तद्वन्ति दीप्तञ्च करोति वज्रिम् ।

तक्रेण चाद्यात् सघृतेन तेन भोज्यानि सिद्धामथवा यवागूम् ॥ ३७

इति चित्रकघृतम् ।

जीवन्तप्रजाजीशटिपौष्कराह्वैः सकारवीचित्रकबिल्वमधैः ।

सयावशूकैर्बंदरप्रमाणैश्चाम्लयुक्ता घृततैलमृष्टा ॥

अर्शोऽतिसारानिलगुल्मशोफहृद्रोगमन्दाग्निहिता यवागूः ।

या पञ्चमूलैः * विधिर्नैव तेन सिद्धा भवेत् सा च समातयैव ॥ ३८

कुलत्थयूषश्च सपिप्पलीको मौङ्गश्च सवूषणयावशूकः ।

रसस्तथा विष्किरजाङ्गलानां सकूर्मगोधाशिखिशृङ्गकानाम् ॥

सुवर्चला गृञ्जनकं पटोलं सवायसौमूलकवेन्ननिम्बम् ।

शाकार्थिनां शाकमिति प्रशस्तं भोज्यं पुराणश्च यवः सशालिः ॥ ३९

आम्यन्तरं भेषजमुक्तमेतद् बहिर्हितं यच्छृणु तद्वयथावत् ।

स्नेहान् प्रदेहान् परिषेचनानि स्वेदांश्च वातप्रबलस्य कुर्यात् ॥ ४०

शैलेयकुष्ठागुरुदारुकौन्तीत्वक्पद्मकैलाम्बुपलाशमुस्तैः ।

प्रियङ्गुस्थौणेयकहेममांसीतालौशपत्रप्रवपत्रधान्यैः ॥

श्रीवेष्टकध्यामकपिप्पलीभिः पृक्कानखैश्चैव यथोपलाभम् ।

वातान्वितेऽभ्यङ्गमुप्रन्ति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥ ४१ ॥

इति शैलेयादितैलप्रदेहौ ।

जलेस्तथैरगुदवृषार्कशियकाश्लथ्यपत्रार्जकजैश्च सिद्धैः ।

* या पञ्चमूलैरिति पाठान्तरम्

खिन्नः कवोष्णैरवितप्ततोयैः स्नातश्च गन्धैरनुलेपनीयः ॥ ४२ ॥

सवेतसाः क्षीरवतां दुमाणां त्वचः समास्त्रिष्ठलतामृणाद्याः ।

सचन्दनाः पद्मकपालकौ च पैत्ते प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥

आक्तस्य तेनाम्बु रविप्रतप्तं सचन्दनं साभयपद्मकञ्च ।

स्नाने हितं क्षीरवतां कषायः क्षीरोदकं चन्दनलेपनञ्च ॥ ४३ ॥

कफे तु कटुष्णासिकतापुराणपिण्णार्कशियुत्वगुमाप्रलेपः ।

कुलत्थशृण्ठीजलमूवसेकश्चण्डागुरुस्थामनुलेपनञ्च ॥ ४४ ॥

विभीतकानां फलमध्यलेपः सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रदिष्टः ।

यथाहसुस्तैः सकपित्यपत्रैः सचन्दनैस्तत् पिङ्कासु लेपः ॥ ४५ ॥

रास्नावृषार्कविफलाविडङ्गं शियुत्वचो मूषिकपर्णिका च ।

निम्बार्ज्जकौ व्याघ्रनखः समूर्वा सुतर्ज्जला तिक्तकरोहिणी च ॥

सकाकमाचौ वृहती सकुष्ठा पुनर्नवा चित्रकनागरे च ।

उन्मर्द्दनं शोफिषु मूत्रपिष्टं शस्तस्तथा मूलकतोयसेकः ॥ ४६ ॥

शोफास्तु गात्रावयवाश्रिता ये ते स्थानद्वयाकृतिनामभेदात् ।

शोथा बहुत्वादतिवृत्तसंख्यास्तेषान्तु कांश्चिद्गदतो निबोध ॥ ४७ ॥

दोषास्त्रयः स्वैः कुपिता निदानैः कुर्वन्ति शोथं शिरसः सुधोरम् ।

अन्तर्गले घूर्धुरकान्वितञ्च शालूकमुच्छ्वासनिरोधकारि ॥

गलस्य सन्धौ चिवुके गले वा सदाहरागः प्रवसनोच्छ्वासेभ्यः ।

शोथो भृशार्तिस्तु विडालिका स्यान्न्याङ्गले चैत्रलयीकृता सा ॥

द्याद्विद्रविर्मांसविदाहरागः पाकान्वितस्तालुनि सन्निदोषः ।

जिह्वोपरिष्ठादुपजिह्विका स्नात् कफादधस्तादधिजिह्विका च ॥

यो दन्तमांसेषु तु रक्तपित्तात् पाको भवेत् सोपकुशः प्रदिष्टः ।

स्यादन्तविद्रव्यपि दन्तमांसि शोफः कफाच्छोणितसञ्चयोत्यः ॥

गन्धस्य वाञ्छे गन्धगण्ड एकः साङ्गखड्माणा बहुभिस्तु शब्दे ।
 साध्याः स्मृताः पौनसपार्श्वशूलकासञ्जरक्कह्रियुतास्त्वसाध्याः ॥ ५४ ॥
 तेषां शिराकायशिरोविरेका धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ।
 स्यान्नङ्गुनं वक्तुमवेषु चापि प्रघर्षणं स्यात् कवलयहस्य ॥ ५६ ॥
 अङ्गैकदेशेष्वर्निजादिभिः स्यात् स्वरूपधारौ स्फुरणं शिराभिः ।
 यन्निर्महान्यांसभवस्त्वनर्त्तिर्मैदोभवः स्निग्धतमस्यलस्य ॥ ५७ ॥
 संशोधिते खेदितमश्नकाष्ठैः साङ्गुष्ठदण्डैर्विलयेदपक्वम् ।
 विपाद्य चोद्धृत्य भिषक् सकोषं शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सितम् ।
 अदग्ध ईषत्परिशेषितश्च प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विष्ठप्तिम् ।
 तस्मादशेषः कुशलैः समन्ताच्छेद्यो भवेद्दीप्य शरीरदेशान् ॥
 शेषे कृते पाकवशेन शीर्थ्येततः क्षतोत्थः प्रसरेदिसर्पः ।
 उपद्रवं तं भविष्यत्यर्थं तज्ज्ञस्तैर्भेषजैः पूर्वतरैर्यथोक्तैः ॥
 निवारयेदादित एव यन्नादिधानवित् स्वस्वविधिं विधाय ।
 ततः कृमिणास्य यथाविधानं व्रणं व्रणज्ञस्त्वरथा चिकित्सितम् ॥ ५९ ॥
 विवर्जयेत् कुक्ष्यादराश्रितञ्च तथा गले मर्मण्ये संश्रितञ्च ।
 स्थूलः खरश्चापि भवेद्विषज्जो यश्चापि बालस्य विरावलानाम् ॥ ६० ॥
 यन्थाव्युदानाञ्च यतोऽविशेषः प्रदेशहेत्वाकृतिदोषद्वयैः ।
 ततश्चिकित्सित्स्निग्धगर्वुदानि विधानविद् यन्निचिकित्सितेन ॥ ६१ ॥
 ताक्षा समूला पिङ्गका भवेद्या सा चालजी नाम परिस्रुताया ।
 रोगे क्षतश्चर्मनखान्तरे स्यान्मांससद्गुणौ भृशशौघपाकः ॥
 ज्वरान्विता वङ्गश्चकचजा या वर्त्तिर्निरर्त्तिः कठिनायता च ।
 विदारिका सा कफमारुताया तेषां यथादोषमुपक्रमः स्यात् ॥
 विस्रावश्च पिण्डिकयोपनाहः पक्षेषु चैव व्रणवच्चिकित्सितम् ॥ ६४ ॥

विस्फोटकाः सर्व्वशरीरगास्तु स्फोटकाः सदाहा ज्वरतवेद्युक्ताः ।
 वक्षोपवीतप्रतिमाः प्रभूताः पित्तानिलाभ्यां अनितास्तु कणाः ।

वाचापराः सुगः पिडुकाः प्रकौशाः

स्त्रूणाणामध्या अपि पित्तजास्ताः ॥

सुद्रप्रमाणाः पिडुकाः शरीरे सर्व्वङ्गगाः सन्वरदाहटर्षणाः ।
 कण्डूयुताः साणचिसप्रसेका रोमान्तिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ॥
 याः सर्व्वमात्रेषु मसूरमात्रा मसूरिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ।

वीसर्पशान्तेर विहिता क्रिया या

तां तासु कुष्ठे च हितां विदध्यात् ॥ ५५ ॥

वृष्टेनिकादेशर्षणे खलित्त्रैरन्त्रान् निरेति प्रविशेन्मुहुश्च ।

मूत्रेण पूर्णं मृदु मेदसा चैत्

स्निग्धञ्च विद्यात् कठिनञ्च शोथम् ॥ ५६ ॥

विरेचनान्यङ्गुनिहहलेपाः पक्वेषु चैव व्रणवर्धिकित्सा ।

स्यान्मूत्रमेदः कफनं विपाथ विशोध्य सौम्यं व्रणवच्च पक्वम् ॥ ५७ ॥

क्रिमिस्तृणादिक्षणनव्यवयप्रवाहनातुगत्कटुकाश्वपृष्ठैः ।

गुदस्य पार्श्वे पिडुका भृशात्तिः

पाकप्रभिन्ना तु भगन्दरः स्यात् ॥ ५८ ॥

विरेचनक्षेपणपाटनञ्च विशुषमार्गस्य च तैलदाहः ।

कात् चारसूत्रेण सुप्राचितस्य भिन्नस्य चास्य व्रणवर्धिकित्सा ॥ ५९ ॥

जङ्घासु पिण्डेषु पक्षीपरिष्टात् स्यात् स्त्रीपदं मांसकफास्रदोषात् ।

शिराकफघ्नश्च विधिः समग्रस्तत्रेथ्यते सर्व्वपलेपनञ्च ॥ ६० ॥

मन्दास्तु पित्तप्रवक्ताः प्रदुष्टा दोषाः सुतीव्रं तनुरक्तपाकम् ।

कुर्वन्ति शीघ्रं ज्वरतवेद्युक्तं विसर्पितं जायकगर्भभाष्यम् ॥ ६१ ॥

विलेपनं रक्तविमोक्षणञ्च विषयणं कायविमोक्षणञ्च ।
 धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेशान् कुर्व्यात् सदा ज्ञापकमर्हभय ॥ ६२ ॥
 एवंविधांश्चाप्यपरान् परीक्ष्य शीथप्रकारानतिष्ठादिभिर्द्वैः ।
 शान्तिं नयेद्दोषहरैर्यथास्वमालेपनच्छेदनभेददाहैः ॥ ६३ ॥
 प्रायोऽभिघातादनित्यः सरक्तः शीथं सरागं प्रकरोति तत्र ।
 वीसर्पतुन्मासतरक्तनुच्च कार्थ्यं विषघ्नं विषजे च कर्म ॥ ६४ ॥

तत्र श्लोकः ।

त्रिविधस्य दोषभेदात् सवर्षार्धवयवगात्रभेदाच्च ।
 प्रवयवोर्विविधस्य तथा लिङ्गानि चिकित्सितञ्चोक्तम् ॥ ६५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्याग्नि
 प्रवयवचिकित्सितं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वयोदशोऽध्यायः ।

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्याश्यामः ॥ २० ॥

साह भगवानावेयः ॥ १ ॥

सिद्धविद्याधराकीर्णैः कैलासे नन्दनोपमे ।
 तप्यमानं तपस्वीं साक्षात्कर्म्ममिव स्थितम् ॥
 आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं भिषग्विद्याप्रवर्तकम् ।
 पुनर्वसुं जितरत्नानमग्निवेशोऽब्रवीदहम् ॥
 भगवन्, इदं पुनर्वसुं जितरत्नानमग्निवेशोऽब्रवीदहम् ॥

शुष्कवक्त्राः कृशैर्गात्रैराध्मातोदरकुशयः ॥
 प्रणष्टाप्रिवलाहाराः सर्व्वचेष्टास्वनौश्वरः ।
 दौनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसूननायवत् ॥
 तेषामायतनं संख्यां प्रायूपावृत्तिभेषजम् ।
 यथावच्छ्रोतुमिच्छामि गुरुणा सम्यगौरितम् ॥ २ ॥
 सर्व्वभूतहितायर्षिः शिष्येणैव प्रचोदितः ।
 सर्व्वभूतहितं वाक्यं व्याहर्त्तुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥
 अग्निदीपान्मनुष्याणां रोगसङ्काः पृथग्विधाः ।
 मलवृक्षान् प्रवर्द्धन्ते विशेषेणोदराणि च ॥
 मन्दोऽग्नौ मलिनैर्भुक्तैरपाकादोषसञ्चयः ।
 प्राणाग्रप्रपानान् संदूष्य मार्गान् रुद्धाधरोत्तरान् ॥
 त्वङ्मांसान्तरमागत्य कुक्षिमाध्मापयन् भृशम् ।
 जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ४ ॥
 अतुष्टाखलवणशारविदाह्यक्षगराशनात् ।
 मिथ्यासंसर्जनाद्बुधविसृष्टाशुचिर्भोजनात् ॥
 प्रीहार्शोयहणौदोषकर्मणात् कर्मविभ्रमात् ।
 क्लिष्टानामप्रतीकाराद्भौल्यादेगविधारणात् ॥
 स्रोतसां दूषणादामात् संक्षोभादतिपूरणात् ।
 अर्थोबाधशक्तद्वीषादन्वस्फुटनभेदनात् ।
 अतिसञ्चित्तदीपाणां पापं कर्म च कुर्व्वताम् ।
 उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ ५ ॥
 पुसायः स्वादुता जिह्वगुर्व्वन् पच्यते पिरात्
 भुक्तं विदह्यते सर्व्वं जीवाजीर्णं न वेति च ॥

सहते नातिसौहित्यमौषकोपस्य पादयोः ।

शुक्लदलचयेऽल्पेऽपि व्यायामे प्रवासमृच्छति ॥

वृद्धिः पुरीषनिचये रजोदावर्तहेतुका ।

वस्त्रिसन्धौ रगाध्मानं वर्धते पाद्यतेऽपि च ॥

श्रोतन्यते च जठरं लघुत्पभोजनैरपि ।

राजीजन्म बलीनाश इति लिङ्गं भविष्यताम् ॥ ६ ॥

रक्षा स्वेदान्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः ।

प्राणायामानान् संदूष्य जनयन्तुदरं नृणाम् ॥ ७ ॥

कुक्षेराध्मानमाटोपः शोफः पादकरस्य च ।

मन्दाग्निः स्लक्ष्णगण्डत्वं काश्यपोऽन्तरीक्षोदरलक्षणम् ॥ ८ ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च ग्रीहवद्वत्तोदकैः ।

सम्भवन्तुदराणाष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ ९ ॥

रक्षाल्पभोजनायासवेगोदावर्तकर्षणैः ।

वायुः प्रकुपितः कुक्षिद्वस्तिगुदमार्गगः ॥

हृत्पाणिं कफमुद्धूय तेन सङ्गतिस्ततः ।

आचिनोतुदरं जन्तोस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ॥ १० ॥

तस्य रूपाणि—कुक्षिपादवृषणश्वयथूदरविषाटनमनियतौ

च वृद्धिक्लासौ कुक्षिपाश्वर्शूलोदावर्ताङ्गमर्हपर्व्वभेदशुष्ककास-

कार्श्यादौर्ध्वत्यारोचकाविपाका अधोमुखत्वं वातवर्चोमूवसङ्गः

श्यावावणत्वञ्च नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसामपिचोदरं तन्वसित-

राजीशिरासन्ततमाहतमाध्मातृतिशब्दवद्भवति । वायुश्चात्रोर्ध्व-

मधस्तिर्य्यक् च सञ्चलशब्दश्चरतेऽतदातोदरमिति विद्यात् ॥ ११

कटुस्त्वक्वातुप्रणालीपाम्नातपसेवमैः ।

विदाह्यजीर्णाध्ययनेषां पित्तं समापितम् ॥

प्राप्यानिलकफौ रुद्धा मार्गमुन्मार्गमास्थितम् ।

निहन्तामीशये वद्धि जनतुदरं ततः ॥ १२ ॥

तस्य रूपाणि—दाहज्वरदृष्णामूर्च्छातीसारभ्रमाः कटुका-
खत्व' हरितहारिद्रत्वञ्च नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसामपि चोदरं
नीलपीतहारिद्रहरिताम्यराजीशिरावनवं दृश्यते द्रव्यते
धूप्यत उष्मायते खिद्यते क्लिद्यते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकञ्च भव-
त्येतत् पित्तोदरमिति विद्यात् ॥ १३ ॥

अन्यायामदिवास्वप्नस्वादतिस्निग्धपिक्विलैः ।

दधिदुग्धोदकानूपमांसैश्चाप्यतिसेवितैः ॥

क्रुद्धेन श्लेष्मणा स्रोतःखावृतेष्वावृतोऽनिलः ।

तमेव पीडयन् कुत्थ्यादुदरं बहिरन्तरम् ॥ १४ ॥

तस्य रूपाणि—गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्द्दाः सुप्तिपाणि-
पादमुष्कोरशोफोत्क्रेशनिद्राकासश्वासाः शुक्लत्वञ्च नखनयन-
वदनत्वङ्मूत्रवर्चसामपि चोदरं शुक्लराजीशिरासन्तवं गुणस्तिमितं
स्थिरं कठिनञ्च भवतेतत् श्लेष्मोदरमिति विद्यात् ॥ १५ ॥

दुर्ब्बलाग्नेरपथ्यादिविरोधिगुणभोजनात् ।

खीदत्तैश्च रजोरोमविण्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥

विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः सञ्चिताश्च यः ।

शनैः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयन्तुदरं नृणाम् ॥ १६ ॥

तस्य रूपाणि—सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि लिङ्गाद-
पलभ्यन्ते वर्णाश्च सर्वे नखादिषूदरमपि च नानावर्णराजीशिरा-
सन्ततं भवतेतत् सन्निपातोदरमिति विद्यात् ॥ १७ ॥

अथाशितस्य संक्षोभाद् वानयानातिचेष्टितैः ।

अतिव्यवायभाराध्वमनव्याधिकर्षणैः ॥

वामपार्श्वश्रितः ग्रीहा चूतः स्यान्वायु-प्रवर्धते ।

शोणितं वा रसादिन्यो विवर्धं तं विवर्धयेत् ॥

तस्य ग्रीहा कठिनो नीरुजो वर्धमानः कच्छपसंस्थान
उपलभ्यते स चोपेक्षितः क्रमेण कुचिं जठरमग्रधिष्ठानञ्च
परिक्षिपन्नुदरमभिनिर्वर्त्तयति ॥ १८ ॥

तस्य रूपाणि—दौर्ब्ज्यल्यारोचकाविपाकवर्चोमूत्रग्रहतमः-
प्रवेशपिपासाङ्गमर्दं चर्द्दि-मूर्च्छाङ्गसादकास-श्वासमृदुज्वराना-
हाग्निनाशकाश्यास्यवैरस्यवर्णभेदाः कोष्ठे वातशूलञ्चापिचोदर-
मरुणवर्णमविवर्णं वा नीलहरितहारिद्रराजिमङ्गवतीतिवमेव
यकृदपि दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्यात् तुल्यहेतुलिङ्गीषधत्वात् ।
तस्य ग्रीहजठर एवावरोध इत्येतद् यकृत्-ग्रीहोदरमिति
विद्यात् ॥ १९ ॥

पक्षबालैः सहान्नैर्न भुक्तैर्वैद्यने, गुदे ।

उदावर्त्तैस्तथार्शोभिरन्त्रसंमूर्च्छनेन वा ॥

अपानो मार्गसंरोधात्त्वाग्निं कुपितोऽनिलः ।

वर्चःपित्तकफान् रज्जा जनयतुदरं ततः ॥ २० ॥

तस्य रूपाणि—तृषणादाहज्वरमुखतालुग्रीवोससादकास-
श्वासदौर्ब्ज्यल्यारोचका-विपाकवर्चोमूत्र-सङ्गाध्मानं चर्द्दि च वयु-
शिरोरुन्नामिगुदशूलान्यपि चोदरं मूठवातं स्थिरमरुणनील-
राजोशिराघ्ननक्षमराजिकं वा प्रायो नाभ्यपरिगोपुच्छवदभि-
निवर्त्तत इत्येतद् गुदोदरमिति विद्यात् ॥ २१ ॥

शर्करादणकाष्ठास्थिकण्डकैरन्मसंयुतेः ।

भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तैर्जृम्भयात्यशनेन वा ॥

पाकं गच्छेद् रसस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः प्रसवेद् बहिः ।

पूरयन् गुदमन्त्रञ्च जनयतुग्रदरं ततः ॥ २२ ॥

तस्य रूपाणि—तदधो नाभेः प्रायो वर्धमानमुदकीदरं स्याद्-
यथाबलञ्च दोषाणां रूपाणि दर्शयत्यपि चातुरः सलोहित-
नीलपीतपिच्छिलकुणपगन्ध्यामवर्च उपवेशते हिक्काश्वास-
कासदृष्णाप्रमेहारोचकाविपाकदौर्ब्बल्यापरोतश्च भवतीतच्छि-
द्रोदरमिति विद्यात् ॥ २३ ॥

स्नेहपीतस्य मन्दाग्रेः क्षीणस्यातिकृशस्य च ।

अत्यम्बु पानान्मष्टेऽग्नौ मासतः क्लोन्नि संस्थितः ॥

स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः ।

वर्धयेतां तदेवाम्बु स्वस्थानादुदराय तौ ॥ २४ ॥

तस्य रूपाणि—निरन्मकाङ्क्षापिपासागुदस्रावप्रलम्ब-
कासदौर्ब्बल्यान्यपि चोदरं नानावर्णराजीशिरासन्ततमुदकपूर्ण-
द्वतिक्षीभसमस्यर्शं भवतीतेतद्दुकोदरमिति विद्यात् ॥ २५ ॥

तत्राचिरीतूपन्ममनुपद्रवमनुदकपूर्णमुदरं त्वरमाणसिक्कि-
स्तेत्तुं । उपेक्षितानां ह्येवां दोषाः स्वस्थानादपवृत्ता अपरिपाकाद्
द्रवीभूताः सन्वीन् स्रोतांसि चोपक्रीदयन्ति स्वेदश्च वाह्येषु
स्रोतःसु प्रतिहतगतिस्तिर्यग्गतिष्ठमानस्तदेवोदकमाध्याव-
यति । तत्रापिच्छोतूपत्तौ मण्डलमुदरं गुरु क्षिमितमाकोठित-
मशब्दं मृदुस्पर्शमपरिगतराजीकमाक्रान्तं नाभ्यामेवोपसर्प-
तीति ॥ २६ ॥

ततोऽनन्तरमुदकप्रादुर्भावः । तस्य रूपाणि कुक्षेरतिमात्रा-
भिदृष्टिः शिरान्तर्धानगमनमुदकपूर्णदृष्टिसंज्ञोभसमस्यर्शञ्च ।
तदातुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति च्छद्मरतीसारतमकटृष्णाश्वास-
कासहिका-दौर्ब्ध्वं त्र्यपार्श्वशूलासचि-स्वरभेदमूत्रसङ्गादयस्त्रया-
विधमर्चिकित्स्वं विद्यादिति ॥ २७ ॥

भवन्ति चाम् ।

वातात् पित्तात् कफात् भ्रौङ्गः सन्निपातात् तयोदकात् ।
परं परं कट्छतममुदरं भिषगादिशेत् ॥ २८ ॥
पञ्चाङ्गगुदन्तूङ्गं सर्व्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय च्छिद्रान्त्रघ्नोदरं नृणाम् ॥ २९ ॥
शूनाच्च कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसाग्निपरिघ्नौघञ्च वर्ज्जयेत् ॥ ३० ॥
प्रवयथुः सर्व्वमम्भोत्थः श्वासो हिका रुचिस्तथा ।
मूर्च्छा च्छद्मरतीसारो निहन्तुगदरिणं नरम् ॥ ३१ ॥
जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः कट्छतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यन्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥ ३२ ॥
अजातशोथमरुणं सशब्दं नातिभारिकम् ।
सदा गुडगुडावन्तं शिराजालगवाक्षितम् ॥
नाभिं विष्टम्ब वायुस्तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ।
हृन्माभिवङ्क्षणकटौगुदप्रतेरकशूलिनः ॥
कर्कशं सृजतो वातं नातिमन्दे च पावके ।
बाह्व्या विरसे चाख्ये मूत्रेऽल्पे संहते विषि ॥
अजातोदकमितेनैर्लिङ्गैर्विज्ञाय तत्त्वतः ।

उपक्रामेत् भिषग्दोषबलकालविशेषवित् ॥ ३३ ॥

वातोदरं बलवतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत् ।

स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ॥

हृते दोषे परिज्ञानं वैष्टयेद्वाससोदरम् ।

तथास्थानवकाशत्वाद्वायुर्नाध्नापयेत् पुनः ॥

दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात् ।

सम्भवन्तुदरं तस्मात् नित्यमेव विरेचयेत् ॥ ३४ ॥

शुद्धं संसृज्य च क्षीरं बलार्थं पाययेत् तु तम् ।

प्रागुत्तुक्ते शान्निवर्त्तैर्बलं बले लब्धे क्रमात् पयः ॥ ३५ ॥

यूपै रसैर्वा मन्दास्त्रलवणैरेधितानलम् ।

सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेन्नरम् ॥ ३६ ॥

स्फुरणाक्षेपसन्ध्यास्थिपार्श्वं पृष्ठविकार्त्तिषु ।

दौष्माण्निं बद्धविड्वातं रुक्षमप्यनुवासयेत् ॥ ३७ ॥

तीक्ष्णाधोभागयुक्तोऽस्य निरुहो दाशमूलिकः ।

वातघ्नान्नशृतैरण्डतिलतैलानुवासनम् ॥ ३८ ॥

अविरेच्यन्तु यं विद्याद्दुर्बलं स्थविरं शिशुम् ।

सुकुमारं प्रकृत्याल्पदोषं वाथोल्लेखानिलम् ॥

तं भिषक् शमनैः सर्पिर्यूपमांसरसौदनैः ।

वस्तान्यङ्गानुवासैश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ ३९ ॥

पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वंमेव विरेचयेत् ।

दुर्बलान्धनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ।

संजाते बलकायाग्नौ पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।

पयसा सन्निवृत्तकल्केनोष्वूकशृतेन वा ॥

सातलात्रायमाणान्यां शृतेनारग्वधेन वा ।
 सकफे वा समूहेण सवाते तिक्तसर्पिषा ॥
 पुनः क्षीरप्रयोगश्च वस्तिकर्म विरेचनम् ।
 क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्तः पित्तोदरं जयेत् ॥ ४० ॥
 क्षिग्धस्त्रिगुणविशुद्धन्तु कफोदरिणमातुरम् ।
 संसर्जयेत् कटुचारयुक्तैरन्नैः कफापहैः ॥
 गोमूवारिष्टपानैश्च चूर्णायस्कृतिभिस्तथा ।
 सक्षारैस्तैलपानैश्च शमयेत् तु कफोदरम् ॥ ४१ ॥
 सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
 सोपद्रवन्तु निर्वृत्तं प्रत्याख्येयं विजानता ॥ ४२ ॥
 उदावर्तजनानाहैर्दाहमोहतृषाज्वरैः ।
 गौरवारुषिकादित्यैश्चानिलादीन् यथाक्रमम् ॥
 लिङ्गैः प्रोक्तैरधिका तृष्णा रक्तञ्च पित्तलक्षणैः ।
 विद्यात् समस्तैः सर्वैस्तु सन्निपातं तथा भिषक् ॥
 चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथाबलम् ॥
 स्नेहं स्वेदं विरेकञ्च निरुहमनुवासनम् ।
 समीक्ष्य कारयेद्वाहौ वामे वा व्यधयेच्छिराम् ॥
 षट्पलं प्राययेत् सर्पिः पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।
 सगुडां वाभयां वापि क्षारारिष्टगणांस्तथा ॥
 एष क्रियाक्रमः प्रोक्तो योगान् संशमनान् शृणु ॥ ४३ ॥
 पिप्पली नागरं दन्ती चित्रकं विगुणभयम् ।
 विडङ्गांशयुतं चूर्णमेतदुष्णाम्बुना पिवेत् ॥ ४४ ॥ *

* पिप्पली नागरं दन्ती समांशं चित्रकभयम् ।

विडङ्गांशयुतं चूर्णमिदमुष्णाम्बुना पिवेत् ॥ इति पाठाक्षरम् ।

विडङ्गं चित्रकं शृण्ठीं सधृतं सैन्धवं वचाम् ।
 दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मघ्नोद्वापहं प्रिवेत् ॥ ४५ ॥
 रोहीतकलतानान्तु काण्डकानभयाजले ।
 मूत्रे वासुन्ध्यात्तच्च सप्तरात्रस्थितं प्रिवेत् ॥
 कामला गुल्ममेहार्शः प्रीहसर्व्वोदरक्रिमीन् ।
 तप्तन्याज्जाङ्गलरसैर्जीर्णे स्याद्वात्र भोजनम् ॥ ४६ ॥
 रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानि पञ्चविंशतिम् ।
 कोलविप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥
 पलिकैः पञ्चकोलैस्तु तैः सर्व्वैश्चापि तुल्यया ।
 रोहीतकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 प्रीहाभिष्टुप्तिं शमयतेऽतदाशु प्रयोजितम् ।
 तथा गुल्मोदरप्रवासक्रिमिपाण्डुत्वकामलाः ॥ ४७ ॥
 इति रोहितकघृतम् ।

अपिकर्म्म च कुर्व्वीत भिषग्वातकफोत्थने ।
 पैत्तिके जीवनीयानि सर्पिंषि क्षीरवस्तयः ॥
 रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानञ्च सर्पिषः ।
 यूषेर्मांसरसैश्चापि दीपनीयरसान्वितैः ॥
 लघून्यन्मानि संशुध्य दद्यात् प्रीहोदरे भिषक् ।
 यकृति प्रीहवत् सर्व्वं तुल्यत्वाद् भेषजं मतम् ॥ ४८ ॥
 स्विन्नाय बध्नीदरिणे मूत्रं तीक्ष्णौषधान्वितम् ।
 सतैललवणं दद्यान्निरुहं सानुवासनम् ॥
 परिसंक्षीनि चान्मानि तीक्ष्णैश्चैव विरेचनम् ।
 उदावर्त्तहरं कर्म्म कार्म्यं वातघ्नमेव च ॥ ४९ ॥

क्षिद्रोदरमृते स्वेदात् श्लेष्मोदरवदाचरेत् ।
 जातं जातं जलं स्राव्यमेवं तद् यापयेद्विषक् ॥ ५० ॥
 दृष्णाकासज्वरोत्तन्तु क्षीणमांसाग्निभोजनम् ।
 वर्जयेच्छ्वासिनं तद्वच्छूलिनं दुर्बलेन्द्रियम् ॥ ५१ ॥
 अमां दोषहराणां प्रदद्यादुदकोदरे ।
 मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधचारवन्ति च ॥
 दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ।
 द्रव्यैश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ॥ ५२ ॥
 सर्व्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं मतम् ।
 तस्मात् विदोषशमनीं क्रियां सर्व्वत्र कारयेत् ॥ ५३ ॥
 दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णे वक्त्रिमन्दत्वमृच्छति ।
 तस्माद् योज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥
 रक्तशालीन् यवान् मुद्गान् जाङ्गलांश्च मृगद्विजान् ।
 पयोमूवासवारिष्टान् मधु शीघूंस्तथा सुराम् ॥
 यवागूमोदनं वापि यूषैरद्याद्रसैरपि ।
 मन्दाश्लेष्मेकटुभिः पञ्चमूलोपसाधितैः ॥ ५४ ॥
 औदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतांस्तिलान् ।
 व्यायामाध्वदिवास्वप्नं यानयानञ्च वर्जयेत् ॥
 तथोष्णालवणास्नानि विदाह्नीनि गुरुणि च ।
 नाद्यादम्बानि जठरी तीक्ष्णानञ्च वर्जयेत् ॥ ५५ ॥
 नातिसान्द्रं हितं पाने स्वादु तक्रमपेक्षवम् ।
 दूषणक्षारलवणैर्युक्तन्तु निचयोदरी ॥
 वातोदरी पिवेत् तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।

शर्करामधुकीपेतं स्वादु पित्तोदरी पिवेत् ॥
 यमानीसैन्धवाजजीव्योषयुक्तं कफोदरी ।
 पिवेन्मधुयुतं तक्रं व्यक्तास्रं नातिपेलवम् ॥
 मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
 युक्तं प्लीहोदरी जातं संव्योषन्तदकोदरी ॥
 बद्धोदरी तु हवुप्रायमान्यजाजिसैन्धवैः ।
 पिवेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥
 गौरवारोचकात्तानां समन्दाग्रतिसारिणाम् ।
 तक्रं वातकफात्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ५६ ॥
 शोफानाहार्तिदण्डमूर्च्छापीडिते कारभं पयः ।
 शुद्धानां क्षामदेहानां गव्यं क्षागं समाहिषम् ॥ ५७ ॥
 देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिगुकैः ।
 साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिक्ष्यादुदरं समैः ॥ ५८ ॥
 वृश्चिकालीं वचां कुष्ठं पञ्चमूलीं पुनर्नवाम्
 वर्षाभूं नागरं धान्यं जले पक्त्वावसेचयेत् ॥
 पलाशं कतृणं रास्त्रां तद्वत् पक्त्वावसेचयेत् ।
 मूत्राण्यष्टाबुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ॥ ५९ ॥
 रुक्षाणां बहुवातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ।
 दीपनीयानि सर्पिंषि जठरघ्नानि वक्ष्यते ॥ ६० ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
 सच्चारेरईपलिकैर्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥
 कल्कोर्विपञ्चमूल्यास्तु तुलार्द्धखरसेन च ।
 दधिमण्डाढकीपेतं तत् सर्पिर्जठरापहम् ॥

श्लयथुं वातविष्टम् गुल्मानर्शांसि नाशयेत् ॥ ६१ ॥

इति पञ्चकोलघृतम् ।

नागरं त्रिफलाप्रस्थं घृतं तैलं तथाद्वयम् ।

मस्तुनः साधयित्वैतत् पिवेत् सर्व्वोदरापहम् ॥

कफमासतसम्भूते गुल्मे चैतत् प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

इति नागरघृतम् ।

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चिवकात् पले ।

कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरौ पिवेत् ॥ ६३ ॥

इति चिवकघृतम् ।

यवकोलकुलत्थानां पञ्चमूलरसेन च ।

सुरासौवीरकाभ्याञ्च सिद्धं वापि पिवेद् घृतम् ॥ ६४ ॥

इति यवाद्यघृतम् ।

एभिः स्निग्धाय संजाते बले शान्ते च मारुते ।

शस्ते दोषाशये दद्यात् कल्पदृष्टं विरेचनम् ॥ ६५ ॥

पटोलमूलं रजनौ विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ।

कम्पिन्नकं नीलिनी च विष्टता चेति चूर्णयेत् ॥

षडाद्यान् कार्षिकानन्तांस्त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ।

कृत्वा चूर्णं ततो मुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिवेत् ॥

विरिक्तो मृदु भुञ्जीत भोजनं जाङ्गलै रसैः ।

मण्डं पेयाञ्च पीत्वा च सव्योषं षडहं पयः ॥

शृतं पिवेत् ततश्चूर्णं पिवेदेवं पुनः पुनः ।

हन्ति सर्व्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ .

कामलां पाण्डुरोगञ्च श्लयथुञ्चापकर्षति ।

पटोलादग्रमिदं चूर्णमुदरेषु प्रपूजितम् ॥ ६६ ॥

इति पटोलाद्यां चूर्णम् ।

गवाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं तिलकस्य त्वषं वचाम् ।

पिवेद्वाक्षाम्बु गोमूत्रकोलककम्बुशौधुभिः ॥ ६७ ॥

यमानी हवुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका ।

कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥

शताह्वा चित्रकं व्योषं खर्णचौरी सचिवका ।

ह्री क्षारी पौष्करं मूलं कुष्ठं खवणपञ्चकम् ॥

विडङ्गञ्च समांशानि दन्त्या भागवयन्तथा ।

त्रिवृदिशाले दिगुणे सातला स्वाक्षतुर्गुणा ॥

एतन्नारायणं नाम चूर्णं रोगगणापहम् ।

नैतत् प्राप्यातिवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥

तक्रेशोदरिभिः पेयं गुल्मिभिर्वेदराम्बुना ।

आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥

दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाम्बुभिरर्शसैः

परिकर्त्ते सवक्षाम्बुमुष्णाम्बुभिरजीर्णके ॥

भगन्दरे प्राण्डुरागे श्वासे कासे गलगहे ।

हृद्रोगे यक्ष्णीदोषे कुष्ठे मन्देठनले ज्वरे ॥

दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।

यथाहं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ ६८ ॥

इति नारायणचूर्णम् ।

हवुषां काञ्चनचौरीं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।

नीलिनीं त्रायमाणञ्च सातलां त्रिवृतां वचाम् ॥

सैत्थवं काललवणं पिप्पलीञ्चेति चूर्णयेत् ।
 दाडिमत्रिकलामांसरसमूत्रसुखोदकैः ॥
 पेयोऽयं सर्व्वगुल्मेषु म्लीहि सर्व्वोदरेषु च ।
 कुष्ठे श्विवे सरुजके सवाते विषमाग्निषु ॥
 शोथार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ।
 वातपित्तकफांश्चाशु विरेकात् संप्रसाधयेत् ॥ ६६ ॥
 इति हवुप्राद्याचूर्णम् ।

नीलिनीच्छकं व्याधं द्वौ चारौ लवणानि च ।
 चित्रकञ्च पिवेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ॥ ७० ॥
 इति नीलिन्याद्यां चूर्णम् ।

क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्द्धसहितं दधि ।
 जातं मथित्वातो मात्रां त्रिवृत्सिद्धात् पिवेद्दधृतात् ॥
 तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिवेत् ।
 स्नुक्क्षीरपलकल्केन विवृता षट्पलेन च ॥
 दधिमण्डाढके सिद्धात् स्नुक्क्षीरपलकल्कितात् ।
 घृतप्रस्थात् पिवेन्मात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥
 एषाञ्चानुपिवेदेव पयो वां खादु वा रसम् ।
 घृते जीर्णे विरिक्तस्तु कोष्णं नागरकैः शृतम् ॥
 पिवेदम्बु ततः पेयां यूपं कौलत्थिकं ततः ।
 पिवेद्बुधस्यहन्स्वेवं पयोऽन्नं प्रतिभोजितः ॥
 पुनः पुनः पिवेत् सर्पिरानुपूर्व्वया तथैव च ।
 घृतान्युतानि सिद्धानि विदध्यात् कुशलो भिषक् ॥
 गुल्मानां गरदोषाणामुदराणाञ्च शान्तये ॥ ७१ ॥

पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहभेदनम् ।
 गुल्मघ्नं नीलिनीसर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिवेत् ॥
 क्रमाग्निहृतदोषाणां जाङ्गलप्रतिभोजनम् ॥ ७२ ॥
 दोषशेषनिवृत्तार्थं योगान् वक्ष्याम्यतः परम् ।
 चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण ना पिवेत् ॥ ७३ ॥
 मांसयुक्तं तथा हस्तिपिप्पलीविश्वभेषजम् ।
 विडङ्गं चित्रकं दन्तौ च व्यं व्योषञ्च तैः पयः ॥
 कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृत्तमुदरं जयेत् ।
 पिवेत् कषायं त्रिफलादन्तीरोहीतकैः शृतम् ॥
 व्योषचारयुतं जीर्णं रसैरदरात् जाङ्गलैः ।
 मांसं वा भोजनं योज्यं सुधाक्षीरघृतान्वितम् ॥ ७४ ॥
 क्षीराक्षुपानं गोमूत्रेणाभयां वा प्रयोजयेत् ।
 सप्ताहं माहिषं मूत्रं क्षीरञ्चान्नभुक् पिवेत् ॥
 मांसमौष्ट्रं पयश्छागं त्रीन् मासान् व्योषसंयुतम् ।
 हरीतकीसहस्रं वा क्षीराशी वी शिलाजतु ॥
 शिलाजतुविधानेन गुग्गुलुं वा प्रयोजयेत् ।
 शृङ्गवेरद्रकरसः पाने क्षीरसमो हितः ॥ ७५ ॥
 तैलं रसेन तेनैव सिद्धं दशगुणेन वा ।
 दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दुग्धोदरे हितम् ॥
 शूलानाहविषन्वेषु मस्तुयूषरसादिभिः ।
 सरलामधुशिशूयां वीजिभ्यो मूलकस्य च ॥
 तैलान्यभ्यङ्गपानार्थं शूलघ्नान्यनिलोदरे ।
 सेमित्यादिहृन्नासे खल्पाशी मद्यपाय च ॥

अरिष्टान् दापयेत् क्षारान् कफस्तग्नस्थिरोदरे ।
 श्लेष्मणो विलयार्थन्तु दोषं वीक्ष्य भिषग्वरः ॥ ७६ ॥
 पिप्पलीं तिन्दुके हिङ्गु नागरं हस्तिपिप्पलीम् ।
 भस्मातकं शिग्रुफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥
 देवदारु हरिद्रे वै सरलातिविषे स्थिराम् ।
 कुष्ठं मुस्तं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च ॥
 दधिसर्पिर्वसामज्जतैलयुक्तानि दाहयेत् ।
 अन्नाद्वर्द्धमतः क्षाराद् विडालपदकं पिवेत् ॥
 मदिरादधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ।
 हृद्रोगं श्लथयुं गुल्मं प्रीहाशौजठराणि च ॥
 विसूचिकामुदावर्तं वाताष्ठौलाञ्च नाशयेत् ।
 क्षारञ्जानकरीषाणां शृतं मूत्रैर्विपाचयेत् ॥ ७७ ॥
 कार्ष्णिकं पिप्पलीमूलं पञ्चैव लवणानि च ॥
 पिप्पलीं चित्रकं शुण्ठीं त्रिफलां त्रिवृतां वचाम् ।
 द्वौ क्षारौ शान्तलां दन्तीं स्वर्णक्षीरीं विषाणिकाम् ॥
 कोलप्रमाणां गुडिकां पिवेत् सौवीरसंयुताम् ।
 श्लथयावविपाके च प्रवृद्धे च दकोदरे ॥
 भावितानां गवां मूत्रैः षष्टिकानान्तु तण्डुलैः ।
 यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्मरम् ॥
 पिवेदिक्षुरसञ्चानु जठराणां निवृत्तये ।
 खं खं स्थानं ब्रजम्येव तथा पित्तकफानिलाः ॥ ७८ ॥
 त्रिवृताशङ्किनीदन्तीसुधापूतिकपञ्चवैः ।
 शाकं पक्त्वा प्रयुञ्जीत प्राग्भक्तं गाढवर्चसि ॥

ततोऽक्षौ शिथिलौभूतवर्चोदोषाव शास्त्रवित् ।
 दद्यान्मूत्रयुतं चारं दोषशेषहरं परम् ॥ ७६ ॥
 पार्श्वशूलमूत्रस्तम्भं हृदयहृज्वापि मृक्षतम् ।
 जनयेत् तस्य तत्तैलं विल्वक्षारेण ना पिबेत् ॥ ८० ॥
 तथाग्निमन्थश्लोणाकपलाशतिलनालजैः ।
 बलाकदल्बपामार्गक्षारैः प्रतेकशः सुतैः ॥
 तैलं पक्त्वा भिषग् दद्यादुदराणां प्रशान्तये ।
 निवर्त्तते चोदरिणां हृदयहृज्वातिलोद्भवः ॥ ८१ ॥
 कफे वातेन पित्तेन ताभ्यां वाप्यावृतेऽनिले ।
 बलिनश्चौषधयुतं तैलमेरण्डजं हितम् ॥ ८२ ॥
 सुविरिक्तो नरो यस्तु पुनराध्नापितो भिषक् ।
 सुस्निग्धैरक्षलवणैर्निहहैस्तमुपाचरेत् ॥ ८३ ॥
 सोपस्तम्भोऽपि वा वायुराध्नापयति यं नरम् ।
 तीक्ष्णैः सक्षारगोमूत्रैर्वैर्वस्तिभिस्तमुपाचरेत् ॥ ८४ ॥
 क्रियातिवृत्ते जठरे त्रिदोषे चाप्प्रशान्ति ।
 ज्ञातौन् समुहदो दारान् ब्राह्मणान् नृपतीन् गुरुन् ॥
 अनुज्ञाम्य भिषक् कर्मा विदध्यात् संशयं ब्रुवन् ।
 अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥
 एवमाख्याय तस्मादमनुज्ञातः सुहृद्गणैः ।
 पानभोजनसंयुक्तं विषमस्तैः प्रयोजयेत् ॥ ८५ ॥
 बस्तिन् वा कुपितः सर्पो विसृजेच्च फले विषम् ।
 भक्षयेत्तमुदरिणं प्रविष्टार्थं भिषग्वरः ॥
 तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ॥

विषेणाशु प्रमाथित्वादाशु भिन्नः प्रवर्तते ।
 विषेण हृतदोषं तं शीताम्बुपरिषेचितम् ॥
 पाययेत् भिषग् दग्धं यवागूं वा यथाबलम् ।
 त्रिविधं पण्डितैः शकं सयववास्तुकम् ।
 भक्षयेत् कालशकं वा स्वरसोदकसाधितम् ॥ *
 निरञ्जलवणस्नेहं खिन्नास्त्रिमननम्रभुक् ।
 मासमेकं ततश्चैव दधितः स्वरसं पिबेत् ॥
 एवं विनिर्हृते दीपे शकैर्मासात् परं ततः ।
 दुर्बलाय प्रयुञ्जीत प्राणभृत् कारभं पयः ॥ ८६ ॥
 दूदन्तु शल्यहर्तृणां कर्म स्थाद् दृष्टकर्मणाम् ।
 वामं कुक्षिं मापयित्वा नाभ्यधश्चतुरङ्गुलम् ॥
 मात्राभ्युक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिषक् ।
 विपाटयान्त्रं ततः पश्चाद्दीप्य बद्धक्षतान्त्रयोः ॥
 सर्पिषाभ्यज्य केशादीनवमृज्य विमोक्षयेत् ।
 मूर्च्छनात् यच्च संमूढान्त्रं यच्चावमोक्षयेत् ॥ ८७ ॥
 छिद्राणान्त्रस्य तु स्थूलैर्दशयित्वा पिपीलिकैः ।
 बहुशः संगृहीतानि ज्ञात्वा छित्त्वा पिपीलिकान् ॥
 प्रतियोगैः प्रवेश्यान्त्रं प्रैयैः सीवेद्द्रवणं ततः ।
 तथा जातोदकं सर्व्वमुदरं व्यधयेद्भिषक् ॥
 वामभागे त्वधो नाभेर्नाडीं दत्त्वा च गालयेत् ।
 निःस्राव्य च विमृदैरतद्वेष्टयेद्वाससोदरम् ॥ ८८ ॥
 तथा वस्तिविरेकादैरर्क्षानं सर्व्वञ्च वेष्टयेत् । ;

निःसृते लङ्घितः पेयामस्तेहलवणां पिवेत् ॥ ८६ ॥
 अतः परस्तु षणमासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ।
 त्रीन् मासान् पयसा पेयां पिवेत् त्रैश्चापि भोजयेत् ॥
 श्यामाकं कोरद्वथ्यं वा पयसालवणं नरः ।
 संवत्सरेणैव जयेत् प्राप्तश्चैव जलोदरम् ॥ ८७ ॥
 प्रयोगाणाञ्च सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।
 दोषानुबन्धरक्षार्थं बलस्थैर्यार्थमेव च ॥
 प्रयोगापचिताङ्गानां हितं हृद्दरिणां पयः ।
 सर्वेषां तु क्षयात्तानां देवानाममृतं यथा ॥ ८८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

हेतुं प्रायूपमष्टानां लिङ्गं व्याससमासतः ।
 उपद्रवान् गरीयस्त्वं साध्यासाध्यत्वमेव च ॥
 जाताजाताम्बुलिङ्गानि चिकित्साश्चोक्तवानृषिः ।
 समासव्यासनिर्देशैरुदराणां चिकित्सिते ॥ ८९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थान
 उदरचिकित्सितं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातीर्णार्थं चिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह

स्माद् भगवानाख्यैः ॥ १ ॥

आसीनं मुनिमव्ययं कृतजाप्यं कृतक्षणम् ।

पृष्ठवानर्णसां मुक्तिमग्निवेशः पुनर्व्वसुम् ॥

प्रकोपहेतुं संस्थानं स्थानं लिङ्गं चिकित्सितम् ।

साध्यासाध्यविभागञ्च तस्मै तन्मुनिरब्रवीत् ॥ २ ॥

इह खल्वग्निवेश द्विविधान्यर्थांसि, सहजानि कानिचित् कानिचिज्जातस्थोत्तरकालजानि । तत्र बीजं गुदबलिवीजोप-
तप्तमायतनमर्णसां सहजानाम् । तत्र द्विविधो बीजोपतप्तौ
हेतुः, मातापित्रोरपचारः, पूर्व्वकृतञ्च कर्म ; तथानेग्रामपि
सहजातानां विकाराणाम् । तत्र सहजानि सहजातानि
शरीरेणार्थांसौत्यधिमांसविकाराः ॥ ३ ॥

सर्व्वेषाञ्चार्णसां चेत्तं गुदस्त्रार्धपञ्चमाङ्गुलावकाशे त्रि-
भागान्तरास्तिस्त्रो गुदबलयः । केचित् तु भूयांसमेव देशमुप-
दिशन्त्यर्णसामपत्यपथगिश्रगलतालु-मुखनासाकर्णाक्षिवर्त्मानि
त्वक् च, तदस्त्रार्धमांसदेशतया, गुदबलजानि त्वर्णसौति
सञ्ज्ञा तन्त्रे ऽस्मिन् । सर्व्वेषाञ्चार्णसामधिष्ठानं मेदो मांसं
त्वक् च ॥ ४ ॥

तत्र सहजान्यर्थांसि कानिचिदणूनि कानिचिन्महानि
कानिचिद्बीजाणि कानिचिद्ब्रह्मानि कानिचिद् वृत्तानि कानि-

चिद्विषमविद्यतानि कानिचिदन्तःकुटिलानि कानिचिद्वहिः-
कुटिलानि कानिचिज्जटिलानि कानिचिदन्तर्मुखानि यथास्वं
दोषानुबन्धवर्णानि ॥ ५ ॥

तैरभिभूतो जन्मप्रभृति भवत्यतिकृशो विवर्णः क्षामो
दीनः प्रचुरविषद्ववातमूत्रपुरीषः शर्कराश्मरीमान् तद्धीनियत-
विषद्वमुक्तपक्कामशुष्कभिन्नवर्चा भिन्नरान्तराश्वेतपाण्डुहरित-
पीतरक्ताश्वद्रवसान्द्रपिच्छिलकुणपगन्धामपुरीषोपवेशौ नाभि-
वस्तिवंचणोद्देशे प्रचुरपरिकर्तिकांस्त्रितः 'सगुदशूलप्रवाहिकः
परिहर्ष-प्रमेह-प्रसक्त-विष्टम्भाटोपान्तकूजोदावर्त-हृदयेन्द्रियोप-
लेपः प्रचुरविषद्वशुक्ताम्नोद्गारः सुदुर्ब्बलो दुर्ब्बलाग्निरल्पशुक्रः
क्रोधनो दुःखोपचारशीलः कासश्वासतमकटृष्णाश्वासच्छर्द्दा-
रोचकाविपाकपीनसक्षवथुपरीतस्त्रैमिरिकः शिरःशूलौ क्षाम-
भिन्नसंसक्तजर्जरस्वरः कर्णरोगौ शूनपाणिपादवदनाक्षिकूटः
सञ्चरः साङ्गमर्दः सर्व्वपर्व्वस्थिशूलौ चान्तरान्तरा पाश्व-
कुक्षिवस्तिहृदयपृष्ठविक्रमहोपतप्तः 'प्रध्यानपरः . परमालस-
श्चेति । जन्मप्रभृत्यस्य हि गुदमार्गोपरोधादायुरपानः
प्रायारोहन् समानव्यानप्राणोदानान् पित्तश्लेष्माणौ च प्रको-
पयति । एते सर्व्व एव प्रकुपिताः पञ्च वायवः पित्तश्लेष्माणौ
चार्षसमभिद्रवन्तः तान् विकारान् जनयन्तीतुल्यतानि सहजान्य-
शींसि ॥ ६ ॥

अत ऊह्यं जातस्योत्तरकालजातानि चार्शांसि व्याख्या-
क्षामः गुदमधुरशीताभिष्यन्दिद्विदाहिविरुद्धाजीर्णप्रमिताशना-
सात्मप्रभोजनाङ्गव्यमातृशकौकुटवाराहमाहिषाजाविकपिशित-

भक्ष्याश्च कृत्रुशुष्कपूतिमांसपैष्टिकपरमान्नक्षीरदधिमण्डक-
 तिकशुद्धविह्वतिसेवनान्माषयूषेक्षुरसपिण्णप्राक-पिण्डालुक-शुष्क-
 शाकशुक्तलशुन-किलाटतक्रपिण्डक-विषमृणालशालूकक्रौञ्चा-
 दनकशैतकशृङ्गाटकनरुट-विहृटनवशूकशमीधान्याममूलकोप-
 योगाङ्गुलकलशंकरागहरितकरमर्द्वकवसाशिरस्पदपर्युषितपूति-
 शीतलसङ्कीर्णान्माभ्यवहारान्मन्दकातिक्रान्तमद्यपानाद् व्यापन्न-
 गुरुमलिल-पानादतिस्नेहपानादसंशोधनादस्ति-कर्मविभ्रमाद्-
 व्यायामादव्यवायाद् दिवास्वप्नात् सुख-शयना-सनस्थानसेवना-
 क्षोपहतान्नेर्मलोपचयो भवत्यतिमात्रम् । तथोत्कटविषम-
 कठिनासनसेवनादुद्भ्रान्तयानोद्गयानादतिव्यवायाद् वस्त्रिनेत्रा-
 सम्यक्प्रणिधानाद् गुदचयनादभीक्ष्णं शीताम्बुसंस्पर्शाच्चेल-
 लोष्ट्रदृष्ट्यादिघर्षणात् प्रततातिनिर्व्वाहणाद्वातमूत्रपुरीषवेगोदी-
 रणात् समुदीर्णवेगविनियहात् स्त्रोणाञ्चामगर्भभ्रंशाद् गर्भात्-
 पीडनाद्बहुविषमप्रसूतिभिश्च प्रकुपितो वायुरपानस्थमलमुपचित-
 मधोगमासाद्य गुदबलिध्वाधत्ते ततस्तु तास्वर्शांसि प्रादु-
 र्भवन्ति ॥ ७ ॥

सर्षप-मसूरमाषमुद्ग-मुकुष्टकयवकलायपिशिडटिण्डिकेरक-
 केवुतिन्दुककाकणन्तिकाकर्कम्बूविम्बीकदरकरीरोडुम्बरखर्जूर-
 जाम्बवगीस्तनाङ्गुष्ठकशैतकशृङ्गाटकदक्षशिखिशुकतुण्डजिह्वापद्म-
 मुकुलकर्णिकासंस्थानानि सामान्याद्वातपित्तकफप्रवृत्तानि ॥ ८ ॥

तेषामयं विशेषः,—शुष्कम्भानकठिनपक्ष्णरूक्षश्यावानि
 तीक्ष्णायाणि वक्राणि स्फुटितमुखानि विषमविष्टताणि शूला-
 क्षेपभेदस्फुरणनिमिषिमसंहर्षपरीतानि खिण्णोष्णोषणयानि

प्रवाहिकाध्मानशिश्ववृषणवस्ति-वङ्क्षणहृदयहाङ्गमर्दं हृदयद्रव-
प्रबलानि प्रततविवन्धवातमूत्रवर्चांसूत्रकटौपृष्ठविकपाश्वकुक्षि-
वस्तिशूल-शिरोटभितापक्षवधूद्गारप्रतिश्यायकासोदावर्त्तायाम-
शोषशोथमूर्च्छारोचकमुखवैरस्यतैमिर्यकण्डूनासाकर्णशङ्खशूल-
स्वरोपघातकराणि श्यावारुणपरुषनखनयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य
वातोत्पन्नान्यर्शांसीति विद्यात् ॥ ९६ ॥

भवतश्चात्र ।

कषायकटुतिक्तानि रुक्षशीतलघूनि च ।

प्रमिताल्प्राशनं तीक्ष्णमद्यमैथुनसेवनम् ॥

लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।

शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वार्त्ताशंसां मतः ॥ १० ॥

मृदुशियिलसुकुमाराणस्पर्शसहानि रक्तपीतनीलकण्ठानि
स्वेदोपक्लेदबहुलानि विस्रगन्धीनि तनुपीतरक्तस्रावौणि रुधिर-
वह्निनि दाहकण्डूशूलनिस्तोदपाकवन्ति शीतोपश्यामि संभिन्न-
पीतहरितवर्चांसि पीतविस्रगन्धप्रचुरविण्मूत्राणि पिपासा-
ज्वरतमकसंमोहभोजनद्वेषकराणि पीतनखनयनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य
पित्तोत्पन्नान्यर्शांसीति विद्यात् ॥ ११ ॥

भवतश्चात्र ।

कटुक्षलवर्णोष्णानि व्यायामाग्रातपप्रभाः ।

देशकालावशिशिरो क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥

विदाहि तीक्ष्णमुष्णञ्च सख्यं पानान्नभेषजम् ।

पित्तोत्पन्नानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥ १२ ॥

तत्र यानि प्रमाणवन्तुपचितानि स्रक्ष्णानि स्पर्शासुखानि
 श्वेतपाण्डुपिच्छिलानि स्रब्धानि गुरुणि स्तिमितानि सुप्तानि
 स्थिरपञ्चयथूनि कण्डूबहुलानि बहुप्रतपिञ्जरश्वेतरक्तशुक्ल-
 पिच्छास्त्रावीणि गुरुपिच्छिलश्वेतमूत्रपुरीषाणि रुक्षोष्णोप-
 शयानि प्रवाहिकातिमात्रोत्थानवङ्क्षणानाहवन्ति परिकर्त्तिका-
 हृन्नासनिष्ठौवनकासारोचकप्रतिश्यायगौरवच्छर्द्दिर्मूत्रकृच्छ्रशोष-
 शोथपाण्डुरोगशीतन्वराश्मरीशर्कराहृदयेन्द्रियोपलेपास्यमाधुर्य-
 प्रमेहकराणि तथा चिरकालानुबन्धिन्यतिमात्रमग्निमाह्वक्त्वैव-
 कराणामविकारकरप्रबलानि शुक्लनखनयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य
 श्लेष्मोल्लणान्यर्शांसौति विद्यात् ॥ १३ ॥

भवन्ति चात्र ।

मधुरस्निग्धशीतानि लवणान्नगुरुणि च ।
 अव्यायामो दिवास्वप्नः शय्यासनसुखे रतिः ॥
 प्राग्वातसेवा शीतो च देशकालावचिन्तनम् ।
 श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसाम् ॥ १४ ॥
 हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याहृन्मोल्क्षणानि च ।
 सर्व्वो हेतुस्त्रिदोषाणां संहजैर्लक्षणैः समम् ॥ १५ ॥
 विष्टभ्योऽन्नस्य दौर्ब्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
 कार्श्र्मसुङ्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥
 यहणोदोषपाण्डुर्त्तराशक्का चोदरस्य च ।
 पूर्व्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शंसामभिष्ठये ॥ १६ ॥
 अर्शांसि खलु जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः ।
 दोषैर्दोषविशेषैस्तु विशेषः कल्पतेऽर्शसाम् ॥ १७ ॥

पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदबलिवयम् ।
 सर्व्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्रवे ॥
 तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ।
 सर्व्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ १८ ॥
 हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वषणयोस्तथा ।
 शीघ्रो हृत्पार्श्वशूलञ्च यस्यासाध्योऽर्शंसो हि सः ॥
 हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्चर्द्दिरङ्गस्य रग् ज्वरः ।
 वृष्णा गुदस्य प्राकश्च निहनुर्गुदजातुरम् ॥ १९ ॥
 सहजानि त्रिदोषाणि यानि चान्धन्तरां बलिम् ।
 जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्हिंशेत् ॥ २० ॥
 शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते ।
 याप्यन्ते दौघकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ २१ ॥
 इन्द्रजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च ।
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ २२ ॥
 प्राज्ञायान्तु बलौ जातानेकदोषोत्खणानि च ।
 अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ २३ ॥
 तेषां प्रशमने यत्नमाशु कुर्याद्विचक्षणः ।
 तान्याशु हि गुदं बद्धा कुर्य्यवैद्यगुदोदरम् ॥ २४ ॥
 तवाहुरेके शस्त्रेण कर्त्तनं हितमर्शसाम् ।
 दाहं क्षारेण चापेके दाहमेके तथाग्निना ॥
 अस्त्रोतझूरितन्त्रेण धीमता दृष्टकर्मणा ।
 क्रियते त्रिविधं कर्म अंशस्तत्र सुदारुणः ॥
 दुःस्वोपघातः प्रवयवगुदवेगविनिग्रहः ।

आध्मानं दाहणं शूलं व्यथा रक्तातिवर्त्तनम् ॥
 पुनर्विरोहो रुढानां कृदो भंशो गुदस्य वा ।
 मरणं वा भवेच्छीघ्रं शस्त्रचाराग्निविभ्रमात् ॥ २५ ॥
 यत्तु तु कर्म सुखोपायमल्पभ्रंशमदाहणम् ।
 तद्दर्शसां प्रवक्ष्यामि समूलानां निवृत्तये ॥ २६ ॥
 वातश्लेष्मोत्खणान्याहुः शुष्काण्यर्शांसि तदिदः ।
 प्रस्नावीणि तथार्द्राणि रक्तपित्तोत्खणानि च ।
 ततः शुष्कार्शसां पूर्वं प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ॥ २७ ॥
 स्तम्बानि खेदयेत् पूर्वं शोथशूलान्वितानि च ।
 चिवकक्षारबिल्लानां तैलेनाभ्यञ्ज्य खेदयेत् ॥
 यवमाषकुलत्यानां पुलाकानामयोदशत् ।
 गोखराश्वशकटपिण्डैस्तिलकल्कैस्तुषैस्तथा ॥
 वचाशताह्वापिण्डैर्वा सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।
 शक्तूनां पिण्डकाभिर्वा स्निग्धानां तैलसर्पिषा ॥
 शुष्कमूलकपिण्डैर्वा पिण्डैर्वा कार्ष्ण्यं गन्धिकैः ।
 रास्नापिण्डैः सुखोष्णैर्वा सस्नेहैर्हार्दुषैरपि ॥
 द्रष्टकस्य खराह्वायाः शाकैर्गृह्णनकस्य वा ।
 अन्यञ्च कुष्ठतैलेन खेदयेत् मोदलीकतैः ॥
 वृषाकैरण्डबिल्लानां पत्रोत्क्राथैश्च खेदयेत् ॥
 त्रिफलाया मूलकस्य वेणूनां वरुणस्य च ।
 अग्निमन्थस्य शिग्रूणां पत्राण्यश्मन्तकस्य च ॥
 जलेनोत्क्राथ्य शूलान्तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
 कोलोत्क्राथेऽथवा कीष्णा सौवीरकतुषोदके ॥

बिल्वकायेऽथवा तक्रो दधिमण्डान्नकाञ्चिके ।
 गोमूत्रे वा सुखीष्णे तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥ २६ ॥
 कृष्णसर्पवराहोष्ट्रजतुकावषदंशजाम् ।
 वसामभ्यञ्जने दद्याद् धूपनञ्चार्शसां हितम् ॥
 नृकेशाः सर्पनिर्मोको वषदंशस्य चर्म च ।
 अर्कमूलं शमीपत्रमर्शोभ्यो धूपनं हितम् ॥
 तुम्बुहूणि विडङ्गानि देवदार्वैक्षतं घृतम् ।
 बृहती चाश्वगन्धा च पिप्पल्यः सुरसा घृतम् ॥
 वराहवषविट्चैव धूपनं शक्तवो घृतम् ।
 कुञ्जरस्य पुरीषञ्च घृतं सर्जरसो रसः ॥ ३० ॥
 हरिद्राचूर्णसंयुक्तं सुधाक्षीरं प्रलेपनम् ।
 गोपित्तपिष्टाः पिप्पल्यः सह्रिद्राः प्रलेपनम् ॥
 शिरीषबीजं कुष्ठञ्च पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ।
 अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ॥
 पिप्पल्यश्चित्रकः श्यामा किण्वः मदनतण्डुलाः ।
 प्रलेपः कुक्कुटशक्ताहरिद्रागुडसंयुतः ॥
 दन्तीश्यामामृतासङ्गः पारावतशकटगुडः ।
 प्रलेपः स्याद्भजास्थीनि निम्बो भज्जातकानि च ॥
 प्रलेपः स्यादलं कीष्णो वासन्तकवसायुतः ।
 शूलश्वयथुहृद् युक्तश्च लूकीवसया सह ॥
 अर्कपत्रं सुधाकाण्डं कटुकालावुपप्लवाः ।
 करञ्जो वस्तमूत्रञ्च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ॥ ३१ ॥
 अभ्यङ्गाद्याः प्रदेहान्ता य एते परिकीर्तिताः ।

स्तम्भश्वयथुकण्डूर्तिशमनास्तेऽर्शसां हिताः ॥
 प्रदेहान्तेरुपक्रान्ता गुदजाः प्रसवन्ति हि ।
 सञ्चितं दुष्टरुधिरं ततः सम्पद्यते सुखम् ॥ ३२ ॥
 शीतोष्णस्निग्धरुक्षैश्च न व्याधिरुपशान्यति ।
 रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ॥
 जलीकोभिस्तथा शस्त्रैः सूचीभिर्वा पुनःपुनः ।
 अवर्तमानरुधिरं रक्तार्शोभ्यः प्रवाहयेत् ॥ ३३ ॥
 गुदश्वयथुशूलार्त्तं मन्दाग्निं पाययेत् तु तम् ।
 वृषणं पिप्पलीमूलं पाठां हिङ्गु सचित्रकम् ॥
 सौवर्चलं पुष्कराख्यमजार्जो बिल्वपेषिकाम् ।
 विडं यमानो हवुषां विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥
 तिन्तिडीकञ्च मण्डेन मदेऽनीषादकेन वा ।
 तथार्शोभ्यहणीदोषशूलानाहादिमुच्यते ॥ ३४ ॥
 पाचनं पाययेद्वा तद् यद् वक्ष्याम्यतिसारिणे ।
 सगुडामभयां वापि प्राशयेत् पौर्व्वभक्तिकीम् ॥
 पाययेद्वा । अथ चूर्णं विफलारससंयुतम् ।
 हृते गुदाशये दोषे गुदजां यान्ति संक्षयम् ॥
 गोमूत्राधुश्रितां दद्यात् सगुडां वा हरीतकीम्
 हरीतकीं तक्रयुतां त्रिफलां वा प्रयोजयेत् ॥
 सनागरं चित्रकं वा शीघ्रयुक्तं प्रदापयेत् ।
 दापयेच्चव्ययुक्तं वा शीघ्रं साजार्जोचित्रकम् ॥
 सुरां सपांठाहवुषां दद्यात् सौवर्चलान्विताम् ।
 दधित्यं बिल्वसंयुक्तं युक्तं वा चव्यचित्रकम् ॥

भस्मातकयुतं वापि प्रदद्यात् तक्रतपेयम् ।
 बिल्वनागरयुक्तं वा यमान्या चित्रकेण च ॥
 चित्रकं हवुषां हिङ्गुं दद्याद्वा तक्रसंयुतम् ।
 पञ्चकोलयुतं वापि तक्रमस्त्रे प्रदापयेत् ॥ ३५ ॥
 हवुषोत्कुञ्चिका धान्यमजानी कारवी शटी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥
 यमानी चाजमोदाच तच्चूर्णं तक्रसंयुतम् ।
 मन्दास्त्रकटुकं विद्वान् स्थापयेद् घृतभाजने ॥
 व्यक्तास्त्रकटुकं जातं तक्रारिष्टं सुखप्रियम् ।
 प्रपिवेन्मात्रया कालेष्वन्मस्य तृप्तिस्त्रिषु ॥
 दीपनं रोचनं बल्यं कफवातानुलोमनम् ।
 गुदश्लेष्मयथुकण्डुर्तिनाशनं बलवर्द्धनम् ॥ ३६ ॥

इति तक्रारिष्टम् ।

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं प्रिवेत् ॥ ३७ ॥
 वातश्लेष्मार्शसां तक्रात् परं नास्तीह भेषजम् ।
 तत् प्रयोज्यं यथादोषं सस्नेहं रुक्षमेव वा ॥
 सप्ताहं द्वादशाहं वा पक्षं मासमथापि वा ।
 बलकालविशेषज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
 अथर्धमृदुकायाश्चेत्तक्रमेवावधारयेत् ।
 सायं वा लाजशक्नुनां दद्यात् तक्रावलेहिक्ताम् ॥
 जीर्णं तक्रे प्रदद्याद्वा तक्रपेयां ससैन्धवाम् ।
 तक्राद्युपानं सस्नेहं तक्रौदनमतः परम् ॥

यूपैर्मांसं रसैर्वीर्यं भोजयेत् तक्रसंयुतैः ।
 यूपै रसेन वापूष्पं तक्रसिद्धेन भोजयेत् ॥
 कालक्रमज्ञः सहसा न च तक्रं निवर्तयेत् ।
 तक्रप्रयोगो मासान्तः क्रमेणोपरमो हितः ॥
 अपक्वार्णं यथोत्कर्षो न त्वन्मादपकृष्यते ।
 शक्त्यागमनरक्षार्थं दाढ्यार्थमनलस्य च ॥
 बलोपचयवर्णार्थमेष निर्द्दिश्यते क्रमः ।
 रुद्धमर्द्धोष्ठतस्त्रेहं यतश्चानुष्ठुतं घृतम् ॥
 तक्रं कोषाग्निबलवित् त्रिविधं तत् प्रयोजयेत् ।
 हतानि न विरोहन्ति तक्रेण गुदजानि च ॥
 भूमावपि निषिक्तं तत् दहेत् तक्रं दृणीपलम् ।
 किं पुनर्दीप्तकायाग्नेः शुष्काण्यर्शांसि देहिनः ॥
 स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसः सन्धगुपेति यः ।
 तेन पुष्टिर्बलं वर्णः प्रहर्षश्चोपजायते ॥
 वातश्लेष्मविकाराणां शतञ्चापि निवर्तते ।
 नास्ति तक्रात् परं किञ्चिदौषधं कफवातजे ॥ ३८ ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ।
 शृङ्गवेरमजानीञ्च कारवीं धान्यतुम्बुलम् ॥
 बिल्वं कर्कटकं पाठां पिष्ट्वा पेयां विपाचयेत् ।
 फलाभ्यां यमकैर्भृष्टां तां दद्याद् गुदजापहाम् ॥
 एतैरेव खड्गान् कुण्ठादितैश्च विपचेज्जलम् ।
 एतैश्चैव घृतं साध्यमर्शसां विनिवर्तये ॥ ४० ॥
 शटीपलाशसिद्धां वा पिप्पल्या नागरेण वा ।

दद्याद् यवागूं तक्राञ्चानां मरिचैरवचूर्णिताम् ॥ ४१ ॥
 शुष्कमूलकयूषं वा यूषं कौलत्थमेव वा ।
 दधित्यविल्वयूषं वा सकुलत्थमुकुष्टकम् ॥ ४२ ॥
 छागलं वा रसं दद्याद्घृतैरेभिर्विमिश्रितम् ।
 लावादीनां फलाञ्जं वा सतक्रं ग्राहिभिर्युतम् ॥ ४३ ॥
 रक्तशालिर्महाशालिः कलमो जाङ्गलः सितः ।
 शारदः षष्टिकश्चैव स्यादन्धविधिरर्शसाम् ॥
 इत्युक्तो भिन्नशकृतामर्शसानां क्रियाक्रमः ॥ ४४ ॥
 येऽत्यर्थं गाढशकृतस्तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥
 सस्नेहैः शक्तुभिर्युक्तां प्रसन्नां लवणीकृताम् ।
 दद्यान्मृत्खण्डिकां पूर्व्वं भक्षयित्वा सनागराम् ॥ ४५ ॥
 गुडं सनागरं पाठां फलाञ्जं प्राययेच्च तम् ।
 गुडं घृतं यवक्षारं युक्तं वापि प्रयोजयेत् ॥
 यमानौ नागरं पाठां दाडिमस्य रसं गुडम् ।
 सतक्रलवणं दद्याद्वातवर्च्चोऽनुलोमनम् ॥
 दुःस्पर्शकेन विल्वेन यमान्या नागरेण च ।
 एकैकेनापि संयुक्ता पाठां हन्तार्शसां रुजम् ॥
 प्रागुक्तान् यमके भृष्टान् शक्तुभिश्चावचूर्णितान् ।
 करञ्जपञ्चवान् दद्याद् वातवर्च्चोऽनुलोमनान् ॥
 मदिरां वा सलवणां शीघ्रं सौवीरकं तथा ।
 सगुडामभयां वाथ प्राशयेत् पूर्व्वभक्तिकीम् ॥ ४६ ॥
 पिप्पलीनागरक्षारकारवीधान्यजीरकैः ।
 फाणितेन च संयोज्य फलाञ्जं साधयेद् घृतम् ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
 शृङ्गवेरयवक्षारौ तैः सिद्धं पायवेद् घृतम् ॥
 चव्यचित्रकसिद्धं वा गुडक्षारसमन्वितम् ।
 पिप्पलीमूलसिद्धं वा गुडक्षारसमन्वितम् ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलदधिनागरधान्यकैः ।
 सिद्धं सर्पिर्विधातव्यं वास्तवर्च्चोविबन्धनुत् ॥ ४७ ॥
 चव्यं त्रिकटुकं पाठां चारं कुस्तुम्बुह्णि च ।
 यमानौ पिप्पलीमूलमुभे च विडसैस्त्ववे ॥
 चित्रकं बिल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
 शक्नुवातानुलोम्यार्थं जाते दध्नि चतुर्गुणे ॥
 प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ।
 गुदवङ्क्षणशूलञ्च घृतमेतद् व्यपोहति ॥ ४८ ॥

इति चव्याद्याघृतम् ।

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
 श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं बिल्वं पाठा यमानिका ॥
 चाङ्गेरौखरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ।
 चतुर्गुणेन दध्ना च तद्घृतं कफवातनुत् ॥
 अर्शांसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
 गुदभ्रंशार्तिमानाहं घृतमेतदपोहति ॥ ४९ ॥

इति नागरादिघृतम् ।

पिप्पलीं नागरं पाठां श्वदंष्ट्राञ्च पृथक् पृथक् ।
 भागांश्चिप्लिकान् कृत्वा कषायमुपकल्पयेत् ॥
 गण्डौरं पिप्पलीमूलं व्योषं चव्यञ्च चित्रकम् ।

पिष्टा कषाये विनयेत् पूते द्विप्रक्षिकं पृथक् ॥
 पलानि सर्पिषस्तस्मिंश्चत्वारिंशत् प्रयोजयेत् ।
 चाङ्गेरीस्वरसं तुल्यं सर्पिषो दधि षड्गुणम् ॥
 मृदग्निना साधयेत्तत् सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ।
 तदाहारे प्रयोक्तव्यं पाने प्रायोगिके विधौ ॥
 यश्चण्णार्थो विकारघ्नं गुल्मच्छद्भोगनाशनम् ।
 शोथप्लीहोदरानाहमूलकच्छ्वरापहम् ॥
 कासहिक्काश्चिश्वाससूदनं पार्श्वशूलनुत् ।
 बलपुष्टिकरं वर्ण्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ५० ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

सगुडां पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां हरीतकीम् ।
विष्टहन्तीयुतां वापि भक्षयेदानुलोमिकीम् ॥
 विड्वातकफपित्तानामानुलोमेन निर्मले ।
 गुदेऽर्शांसि प्रशाम्यन्ति पावकश्चाभिवर्द्धते ॥ ५१ ॥
 बर्हितिस्तिरिक्तावानां रसानञ्जान् सुसंस्कृतान् ।
 दद्याणां वर्तकानाञ्च दद्याद्विड्वातसंयुक्ते ॥ ५२ ॥
 विष्टहन्तीपलाशानां चाङ्गेर्याश्चिवकस्य च ।
 यमके भर्जितं दद्याच्छाकं दधिसमन्वितम् ॥
 उपोदिकां तण्डुलीयं वीरां वास्तूकप्रज्ञवान् ।
 सुवर्षाणां सखीणीकां यवशाकमवलगुणम् ॥
 काकमाषौ रुहाप्रवं महापर्णौ तथास्तिकाम् ।
 जीवन्तीशठिशाकञ्च शाकं गृह्णन्कस्य च ॥
 दधिदाडिमसिद्धानि यमकैर्भर्जितानि च ।

धान्यनागरयुक्तानि आकानेग्रतानि दापयेत् ॥ ५३ ॥
 गोधाश्लावित्सलीपाकमाज्जारोष्ट्रगवामपि ।
 कूर्मशङ्खकयोश्चैव साधयेच्छाकवद्रसान् ॥ ५४ ॥
 रक्तशाल्योदनं दद्याद्रसैस्तेर्वातशान्तये ।
 ज्ञात्वा वातोल्लेखं रुचं मन्दाग्निं गुदजातुरम् ॥ ५५ ॥
 मदिरां शर्कराजातां शीघ्रं तक्रं तुषोदकम् ।
 अरिष्टं दधिमण्डं वा शृतं वा शिशिरं जलम् ॥
 कण्टकार्या शृतं वापि शृतं नागरधान्यकैः ।
 अनुपानं भिषग् दद्याद् वातवर्च्चोऽनुलोमनम् ॥ ५६ ॥
 उदावर्त्तपरीता ये ये चात्यर्थं विरुक्षिताः ।
 विलोमवाताः शूलार्त्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ॥ ५७ ॥
 पिप्पलीं मदनं बिल्वं शताह्वं मधुकं वषाम् ।
 कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ॥
 पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं पयसा द्विगुणेन च ।
 अर्धसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥
 गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकच्छं प्रवाहिकाम् ।
 कटूरुपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वङ्क्षणाश्रयम् ॥
 पिच्छास्त्रावं गुदे शोफं वातवर्च्चोविनिग्रहम् ।
 उत्थानं बहुशो यच्च जयेत् तच्चानुवासनात् ॥ ५८ ॥
 आनुवासनिकैः पिष्टैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।
 दर्व्यातैरौषधैर्देह्याः स्तब्धाः शूना गुदेरुहाः ॥
 दिग्धास्रैः प्रसवन्त्याश्च श्लेष्मपिच्छां सशोणिताम् ।
 कण्डूः स्तम्भः सुरुक् शोफः सुतानां विनिवर्त्तते ॥ ५९ ॥

निरुहं वा प्रयुञ्जीत सञ्जीरं दाशमूलिकम् ।
 समूत्रस्नेहलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ॥ ६० ॥
 हरीतकीनां प्रस्थार्धं प्रस्थमामलकस्य च ।
 स्यात् कपित्थाद्दशपलं पलाईनेन्द्रवारुणी ॥
 विडङ्गं पिप्पली लोध्रं मरिचं सैलबालुकम् ।
 द्विपलांशं जलस्यैतच्चतुर्द्रोणे विपाचयेत् ॥
 द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पूते शीते समावपेत् ।
 गुडस्य द्विशतं तिष्ठेत् तत् पक्षं घृतभाजने ॥
 पक्षाद्वह्निं भवेत् पेया ततो मात्रा यथाबलम् ।
 अस्याभ्यासादरिष्टस्य गुदजा यान्ति सञ्चयम् ॥
 ग्रहणीपाण्डुहृद्रोगप्लीहगुल्मीदरापहः ।
 कुष्ठशोफासचिहरो बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥
 सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाश्विन्ननाशनः ।
 क्रिमिग्रन्थाव्वुद्व्यङ्गराजयक्ष्मज्वरान्तकृत् ॥ ६१ ॥
 इत्यभयारिष्टः ।
 दन्तीष्विषकमूलानांमुभयोः पञ्चमूलयोः ।
 भागान् पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 त्रिपलं त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत् ।
 रसे चतुर्थशेषे तु पूते शीते समावपेत् ॥
 तुलां गुडस्य तत् तिष्ठेन्मासाहं घृतभाजने ।
 तन्मात्रया पिवेन्नित्यमर्शोऽभ्योऽपि प्रमुच्यते ॥
 ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्च्चोऽनुलोमनम् ।
 दीपनञ्चासृषिघ्नञ्च दन्तारिष्टमिमं विदुः ॥ ६२ ॥
 इति दन्तारिष्टः ।

हरीतकौफलप्रस्थं प्रस्थमामलकस्य च ।
 विशालाया दधित्यस्य पाठाचित्रकमूलयोः ॥
 द्वे द्वे पले समापीथ्य द्विद्रोणे साधयेदपाम् ।
 पादावशेषे पूते च रसे तस्मिन् प्रदापयेत् ॥
 गुडस्यैकां तुलां वैद्यः तत् स्थाप्यं घृतभाजने ।
 पक्षस्थितं पिवेदेनं ग्रहणार्थोविकारवान् ॥
 हृत्पाण्डुरोगं प्रीहानं कामलां विषमज्वरम् ।
 वर्चोमूवानिलकृतान् विबम्बानग्निमार्हवम् ॥
 कासं गुल्ममुदावर्त्तं फलारिष्टो व्यपोहति ।
 अग्निसन्दीपनो ह्येष कृष्णात्रेयेण भाषितः ॥ ६३ ॥
 इति फलारिष्टः ।

दुरालभायाः प्रस्थन्तु चित्रकस्य वृषस्य च ।
 पथ्यामलकयोश्चैव पाठाया नागरस्य च ॥
 दन्तग्राश्च द्विपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 पादावशेषे पूते च सुशीते शर्कराशतम् ॥
 दत्त्वा कुम्भे दृढं स्थाप्यं मासार्द्धं घृतभाविते ।
 प्रलिप्ते पिप्पलीचव्यप्रियङ्गुचौद्रसर्पिषा ॥
 तस्य मात्रां पिवेत् काले शार्करस्य यथाबलम् ।
 अर्शांसि ग्रहणीदोषमुदावर्त्तमरोचकम् ॥
 शक्नुमूत्रानिलोद्गारविबम्बानग्निमार्हवम् ।
 हृद्रोगं पाण्डुरोगञ्च सर्व्वमेतेन साधयेत् ॥ ६४ ॥
 इति शर्करारिष्टः ।

नवस्यामलकस्यैकां कुय्याञ्जर्जरितां तुलाम् ।

कुरवांशाश्च पिप्पली विडङ्गं मरिचं तथा ॥
 यवासः पिप्पलीमूलं क्रमुकं चव्यचिक्वकौ ।
 मञ्जिष्ठा नालुकं लोध्रं प्रलिकानुग्रपकल्पयेत् ॥
 कुष्ठं दारुहरिद्राच सुराहः शारिवाङ्गयम् ।
 इन्द्राहं भद्रमुस्तञ्च कुय्यादूर्ध्वपलोन्मितान् ॥
 चत्वारि नागपुष्पञ्च पलान्यभितवस्य च ।
 द्रोणान्यामन्मसो दाम्नां साधयित्वावतारयेत् ॥
 द्रोणावशेषे पूते च शीते तस्मिन् समावपेत् ।
 मृद्वीकाद्ग्राठकरसं शीतं निर्य्यूहसंमितम् ॥
 शर्करायाश्च भिन्नाया दद्राद्भिगुणितां तुलाम् ।
 कुसुमस्य रसस्यैकमर्धप्रस्थं नवस्य च ॥
 त्वगेलाप्रवपत्राम्बुसेव्यक्रमुककेशरान् ।
 चूर्णयित्वा तु मतिमान् कार्षिकानव चावपेत् ॥
 तत् सर्वं स्थापयेत् पक्षं सुचौक्षे घृतभाजने ।
 प्रलिप्ते सर्पिषा किञ्चिच्छर्करागुरुधूपिते ॥
 पक्षादूर्ध्वमरिष्टोऽयं कनको नाम विश्रुतः ।
 पेयः स्वादुरसो हृद्यः प्रयोगाद्भक्तरोचनः ॥
 अर्शांसि ग्रहणीदोषमानाहमुदरं ज्वरम् ।
 हृद्रोगं पाण्डुतां शोथं गुल्मवच्चौषिनिग्रहम् ॥
 काम्रं श्लेष्मांमयांश्चोयान् सर्वानेवापकर्षति ।
 बलीपलितखालित्यं दोषजन्तु व्यपोहति ॥ ६५ ॥

इति कनकारिष्टः ।

पत्रभङ्गोदकैः शीघ्रं कुय्यादुष्णानि चान्मसा ।

इति शुष्कार्शसां सिद्धमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥ ६६ ॥
 चिकित्सितमतः सिद्धं स्राविणां संप्रपच्यते ।
 तन्नानुबन्धो द्विविधः श्लेष्मणो मासतस्य च ॥ ६७ ॥
 विट् श्यावं कटिनं रुक्षञ्चाधोवायुनं वर्त्तते ।
 तदु चाक्षणावर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसाम् ॥
 कटूरुगुदशूलञ्च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ।
 तन्नानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रुक्षणम् ॥ ६८ ॥
 शिथिलं प्रलेतपीतञ्च विट् स्निग्धं गुरु शीतलम् ।
 यद्यर्शसां घनञ्चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम् ॥
 गुदं सपिच्छं क्षिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम् ।
 श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ ६९ ॥
 स्निग्धशीतं हितं वाते रुक्षशीतं कफानुगे ।
 चिकित्सितमिदं तस्मात् सम्प्रधार्य प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥
 पित्तश्लेष्माधिकं मत्वा शोधनेनोपपादयेत् ।
 स्रवणञ्चापुपेक्षेत लङ्घनैर्वा समाचरेत् ॥ ७१ ॥
 प्रवृत्तमादावर्शोग्धो यो निगृह्णात्यबुद्धिमान् ।
 शोणितं दोषमलिनं तद्रोगान् जनयेद्बहून् ॥
 रक्तपित्तं ज्वरं तृष्णामग्निसादमरोचकम् ।
 कामलां प्रत्ययुं शूलं गुदवङ्क्षणसंश्रयम् ॥
 कण्डूरुःकोठपिडकाः कुष्ठं पाण्डुह्वयं गदम् ।
 वातमूत्रपुरीषाणां विबन्धं शिरसो रुजम् ॥
 स्त्रैमित्यं गुरुगात्रत्वं तथाभ्यान् रक्तजान् गदान् ।
 तस्मात् सुते दुष्टरक्ते रक्तसंयहणं हितम् ॥ ७२ ॥

हेतुलक्षणकालज्ञो बलशोणितकालवित् ।
 कालं तावदुपेक्षेत यावन्नात्ययमाप्नुयात् ॥ ७३ ॥
 अग्निसन्दीपनार्थञ्च रक्तसंग्रहणाय च ।
 दोषाणां पाचनार्थञ्च परं तिक्तैरुपाचरेत् ॥ ७४ ॥
 यत् तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातील्लक्षणस्य च ।
 वर्तते स्नेहसाध्यं तत् पानान्धङ्गानुवासनैः ॥ ७५ ॥
 यत् तु पित्तोत्थं रक्तं घर्मकाले प्रवर्तते ।
 क्षुम्भनीयं तदेकान्तान्न चेद्वातकफानुगम् ॥ ७६ ॥
 कुटजत्वङ्निर्व्यूहः सनागरः स्निग्धो रक्तसंग्रहणः ।
 त्वग्दाडिमस्य तद्वत् सनागरश्चन्दनरसश्च ॥
 चन्दनकिराततिक्तधन्ववासाः सनागराः कथिताः ।
 रक्ताशंसां प्रशमना दार्वीर्त्विगुशीरनिम्बाश्च ॥
 सातिविषा कुटजत्वक् फलञ्च रसास्त्रनं मधुयुतानि ।
 रक्तापहानि दद्यात् पिपासवे तण्डुलजलेन ॥ ७७ ॥
 कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमार्द्रं महेन्द्रसन्धिलेन ।
 यावत् स्यादर्धरसं तद्रव्यं पूतो रसस्ततो यावत् ॥
 मोचरसः ससमङ्गः फलिनी च पलांशिकैश्चिभिस्तैश्च ।
 वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णीकृतमथ दातव्यम् ॥
 पूतोत्क्षयितः सान्द्रः स रसो दर्वीप्रलेपनो यावत् ।
 मात्राकालोप्रहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक् स्रावम् ॥
 छगलीपयसा युक्ता पेषा मण्डेन वा यथाश्लेषम् ।
 जीर्णौषधश्च शालीन् पयसा चाग्नेन मुञ्जीत ॥
 रक्ताशंसितिसारं रक्तं सासृक् रजो निष्कृताग्रम् ।

बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियेषा जयतुप्रभयभागम् ॥ ७८ ॥

इति कुठजादिरसक्रिया ।

नीलोत्पलं समङ्गा मोचरसश्चन्दनं तिला लोध्रम् ।

पौत्वा कृगलीपयसा भोज्यं पयसैव शाल्यन्मम् ॥

कृगलीपयः प्रयुक्तं निहन्ति रक्तं सवास्तुकरसञ्च ।

धन्वविहङ्गमृगाणां रसो निरञ्जः कदम्बो वा ॥

पाठा वत्सकबीजं रसाञ्जनं नागरं यमान्यश्च ।

बिल्वमिति चार्थसैश्चूर्णितानि पेयानि सञ्चलेषु ॥

दाव्वीकिराततित्तं सुप्तं दुःस्पर्शकश्च रुधिरघ्नम् । ७९ ॥

रक्तेऽतिवर्त्तमाने शूले च घृतं विधातव्यम् ।

कुठजफलकल्कैः केशरनीलोत्पललोध्रधातकौकल्कैः ॥

सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्तार्थसां भिषजा ॥

सर्पिः सदाङ्गिमरसं सयावशूकं शृतं जयत्याशु ।

रक्तं सञ्चलमथवा निदिग्धिकादुग्धिकासिद्धम् ॥ ८० ॥

लाजपेयां पीता चुक्रिकाकेशरोत्पलैः सिद्धा ।

हन्तग्राश्वस्रसावं तथा बलापृष्निप्रणीभ्याम् ॥

ह्रीवेरबिल्वनागरनिर्यूहे साधितां सनवनीताम् ।

वृक्षाम्बदाङ्गिमाञ्जामञ्जीकाम्नां सकोलाञ्जाम् ॥

गृञ्जनकसुरासिद्धां दद्याद् यमकेन भञ्जितां पेयाम् ।

रक्तातिसारशूलप्रवाहिकाशोथनियहणीम् ॥ ८१ ॥

काम्नाथ्यमलकानां सकर्षुदारफलाञ्जानाम् ।

गृञ्जनकशाल्मलीकानां दुग्धिकानां चुक्रिकावाञ्च ॥

न्यसोधशङ्खकानां खड्गस्तथा कोविदारपुष्पाणाम् ।

दध्नः सरेण सिद्धान् दद्याद्रक्ते प्रवृत्तेऽति ॥ ८२ ॥
 सिद्धं पलाण्डुशाकं तक्रेणोपोदिकां सबदराक्षाम् ।
 रुधिरस्रुतौ प्रदद्यान्मसूरयूपञ्च तक्राक्षम् ॥
 पयसा शृतेण यूपैः सतीनमुज्जाढकीमसूराणाम् ।
 भोजनमद्यादक्षैः शालिश्यामाककोद्रवजम् ॥
 शशहरिणलावमांसैः कपिञ्जलैण्येकैः सुसिद्धैश्च ।
 भोजनमद्यान्मधुरैरक्षरैरौषत् समरिचैर्वा ॥
 दक्षशिखितित्तिरिरसैर्विककुदलोपाकजैश्च मधुराक्षैः ।
 अद्याद्रक्षैरतिवहेष्पर्शः स्वनिःशोल्बणशरीरः ॥
 रसखड्गशाकयवागूसंयुक्तः केवलोऽथवा जयति ।
 रक्तमतिवर्त्तमानं वातञ्च पलाण्डुरूपयुक्तः ॥
 छागान्तराधितरुणं सरुधिरमुपसाधितं बहु पलाण्डु ।
 व्यत्यासान्मधुराक्षं विट्शोणितसञ्चये देयम् ॥ ८३ ॥
 नवनीततिलाभ्यासात् केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
 दधिसरमयिताभ्यासाद् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवर्हाः ॥ ८४ ॥
 नवनीतघृतं छागं मांसं सप्रष्टिकः शालिः ।
 तरुणश्च सुरामण्डुस्तरुणौ च सुरा निहन्तप्रस्रम् ॥ ८५ ॥
 प्रायेण वातबहुलान्यर्शांसि भवन्तप्रतिस्रुते रक्ते ।
 दृष्टेऽपि कफपित्ते तस्मादनिलोऽधिको ज्ञेयः ॥
 दृष्ट्वा तु रक्तपित्तं प्रबलं कफवातलिङ्गमल्पञ्च ।
 शीताः क्रियाः प्रयोज्या यथेरिता वक्ष्यते चान्याः ॥ ८६ ॥
 मधुकं सुपञ्चवल्कं बदरीत्वगुदम्बरधवपटोलम् ।
 परिषेचने प्रयोज्यं वृषककुभयवासनिम्बाश्च ॥ ८७ ॥

रक्तेऽतिवर्त्तमाने दाहे क्लेदे च सम्यगवगाहाः ।
 मधुकामृणालपद्मकचन्दनकुशकाशमूलनिकायाः ॥
 इक्षुरसमधुकवेतसनिर्व्यूहे शीतले पयसि वा तम् ।
 अवगाहयेत् प्रदिग्धं पूर्वं तैलेन शिशिरेण ॥ ८८ ॥
 दत्त्वा घृतं सशर्करमुपस्थदेशे त्रिकदेशे च ।
 शिशिरजलस्पर्शसुखधारा संस्तम्भनी योज्या ॥
 कदलीदलैरभिनवैः पुष्करपत्रैश्च शीतजलसिक्तैः ।
 प्रच्छादनं मुहुम्महुरिष्टं पद्मोत्पलदलैश्च ॥
 द्व्यधृतं प्रदेहं शतधौतसहस्रधौतमपि सर्पिः ।
 व्यजनपवनः सुशीतो रक्तस्रावं जयत्याशु ॥ ८९ ॥
 समङ्गामधुकाभ्यां तिलमधुकाभ्यां रसाञ्जनघृताभ्याम् ।
 सर्जरसघृताभ्यां निम्बघृताभ्यां मधुघृताभ्याञ्च ॥
 दाव्वीत्त्वक्सर्पिर्भ्यां सचन्दनाभ्यामथोत्पलघृताभ्याम् ।
 दाहे क्लेदे च गुदभंगे गुदजाः प्रतिसारणीयाः सुरः ॥ ९० ॥
 आभिः क्रियाभिरथवा श्रिताभिर्यस्य न तिष्ठति रक्तम् ।
 तं काले स्निग्धोष्णैर्मस्रसैस्तर्पयेन्मृतिमान् ॥ ९१ ॥
 अवपीडकसर्पिर्भिः कोष्णैर्घृततैलिकैस्तथाभ्यङ्गैः ।
 क्षीरघृततैलसेकैः कोष्णैः समुपाचरेच्चाशु ॥ ९२ ॥
 कोष्णेन वातप्रबले घृतमण्डेनानुवासयेच्छीघ्रम् ।
 पिच्छावस्तिं दद्यात् काले तस्याथवा सिद्धम् ॥ ९३ ॥
 यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पञ्च शाल्मलम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशृङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥
 द्विप्रस्थं सलिलस्यैतत् क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ।

क्षीरशेषं कषायञ्च पूतं कल्कैर्विमिश्रयेत् ॥
 कल्काः शाल्मलिनिर्घ्याससमङ्गाचन्दनोत्पलम् ।
 वत्सकस्य च त्रीजानि प्रियङ्गुः पद्मकेशरम् ॥
 पिच्छावस्तिरयं सिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ।
 प्रवाहिकागुदभ्रं शरक्तस्रावज्वरापहः ॥ ८४ ॥

इति पिच्छावस्तिः ।

प्रपौण्डरीकं मधुकं पेथ्यान् वस्तौ यथेरितान् ।
 पिष्ट्वानुवासनं स्नेहं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ ८५ ॥
 क्षीवेरमुत्पलं लोध्रं समङ्गाचव्यचन्दनम् ।
 पाठा सांतिविषा बिल्वं धातकी देवदारु च ॥
 दाव्वीं त्वङ्नागरं मांसी सुस्तं क्षारो यवायजः ।
 चित्रकश्चेति पेथ्याणि चाङ्गेरीस्वरसे घृतम् ॥
 ऐकघ्नं साधयेत् सर्व्वं तत् सर्पिः परमौषधम् ।
 अर्शोऽतिसारग्रहणीपाण्डुरोगे ज्वरेऽरुचौ ॥
 मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे वस्त्याध्माने प्रवाहणं ।
 पिच्छास्रावेऽर्शसं शूले योज्यमेतत् त्रिदोषनुत् ॥ ८६ ॥

इति क्षीवेरादिघृतम् ।

अवाक्पुष्पी बला दाव्वीं पृश्निपर्णीं त्रिकण्टकः ।
 न्ययोधीडुम्बराश्वत्थशुक्राश्च द्विपलोन्मिताः ॥
 कषाय एषां पेथ्यास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं सुरदारु च ॥
 कलिङ्गाः शाल्मलं पुष्पं वीरा चन्दनमञ्जनम् ।
 कटफलं चित्रको सुस्तं प्रियङ्गुतिविषास्थिराः ॥

पद्मोत्पलानां किञ्चलः समङ्गा सनिदिग्धिका ।
 बिल्वं मोचरसः पाठा भागाः कर्षसमाः पृथक् ॥
 चतुःप्रस्थशृतप्रस्थं कषायमवतारयेत् ।
 विंशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥
 सुनिषण्णकचाङ्गेर्योः प्रस्थौ द्वौ स्तरसस्य च ।
 सव्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्वृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 एतदग्निः स्वतीसारे रक्तस्रावे त्रिदाषजे ।
 प्रवाहणे गुदभण्डे पिच्छासु विविधासु च ॥
 उत्थाने चातिबहुशः शोथशूले गुदाश्रये ।
 मूत्रयज्ञे मूढवाते मन्देऽप्रावरुजावपि ॥
 प्रयोक्तव्यं विधिवत् सर्पिर्वलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
 विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥ ६७ ॥
 इति सुनिषण्णकचाङ्गेरीघृतम् ।

भवन्ति चात्र ।

व्यत्यासोऽमधुरास्त्रानां शीतोष्णानाञ्च योजितः ।
 नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यग्निः कृतान् गदान् ॥
 त्रयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ।
 अर्शांसि चातिसारश्च ग्रहणीदोष एव च ॥
 एषामग्निबले हीने षड्विधं हे परिहृत्यः ।
 तस्मादग्निबलं रक्ष्यतेऽपि त्रिषु विशेषतः ॥ ६८ ॥
 भृष्टैः शाकैर्व्यागूभिर्यूपैर्मांसरसैः शुभैः ।
 क्षीरतक्रप्रयोगैश्च विविधैर्गुदजान् जयेत् ॥
 यदायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।

अन्नपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥
 यदतो विपरीतं स्थान्निदाने यत् प्रदर्शितम् ।
 गुदजाभिपरीतेन तत् सेव्यं न कदाचन ॥ ८६ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अर्शसां द्विविधं जन्म पृथगायतनानि च ।
 स्थानसंस्थानलिङ्गानि साध्यसाध्यत्वनिश्चयः ॥
 अभ्यङ्गाः स्वेदनं धूमाः सावगाहाः प्रलेपनम् ।
 शोणितस्यावसेकश्च योगा दीपनपाचनाः ॥
 पानान्नविधिरग्राश्च वातवर्च्चोऽनुलोमनः ।
 योगाः संशमनीयाश्च सर्पौषि विविधानि च ॥
 वस्तयस्तक्रयोगाश्च वरारिष्टाः सशर्कराः ।
 शुष्कार्शसां प्रशमनाः स्राविणां लक्षणाणि च ॥
 द्विविधं सानुबन्धानां ताभ्याश्चेष्टं यदौषधम् ।
 रक्तसंग्रहणाः क्राथाः पेथ्याश्च विविधात्मकाः ॥
 स्नेहाहारविधिश्चाग्नौ योगाश्च प्रतिसारणाः ।
 प्रक्षालनावगाहाश्च प्रदेहाः सेचनानि च ॥
 अतिवृषास्य रक्तस्य विधातव्यं यदौषधम् ।
 तत् सर्व्वमिह निर्दिष्टं गुदजानां चिकित्सितम् ॥ १०० ॥

एतन्निवेशकृते तत्र चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सित-
 स्थानेऽर्शचिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रहणीरोगचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह

स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

आयुर्वर्णो बलं स्वास्थ्यमुत्साहोपचयौ प्रभा ।

भोजस्तेजोऽग्नयः प्राणाश्चोक्ता देहाग्निहेतुकाः ॥ २ ॥

शान्तेऽग्नौ चिरं युक्ते चिरं जीवत्यनामयः ।

रोगी स्याद्विकृते मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते ॥ ३ ॥

यदन्नं देहधात्वोर्जीबलवर्णादिप्रोषकम् ।

तन्नाग्निर्हेतुराहारान्नं ह्यपक्वाद्रसादयः ॥ ४ ॥

अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति ।

तद्द्रवैर्भिन्नसङ्घातं स्नेहेन मृदुतां गतम् ॥

समानेनावधूतोऽग्निरुदीर्यः पवनेन तु ।

काले भुक्तं समं सन्धक् पचत्यायुर्विष्ठये ॥ ५ ॥

एवं रसमलायान्नमाशयस्थमधःस्थितः ।

पचत्यग्निर्यथा स्यात्स्यामोदनायाम्बुतण्डुलम् ॥ ६ ॥

अन्नस्य भुक्तमाश्रयस्य षड्रसस्य प्रपाकतः ।

मधुराख्यात् कफो भावात् फेनभावे उदीर्यते ॥

परन्तु पच्यमानस्य विदग्धस्यान्नभावतः ।

आशयाच्चाक्षमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥

पक्वाश्रयन्तु प्राप्ताश्च शोथमाणस्य वज्जिना ।

परिपिण्डितप्रकाश वायुः स्यात् कटुभावतः ॥ ७ ॥

अन्नमिष्टं ह्यपक्वतमिष्टैर्गन्धादिभिः पृथक् ।
 देहे प्रीणाति गन्धादीन् प्राणादीनिन्द्रियाणि च ॥ ८ ॥
 भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।
 पञ्चाहारगुणान् खान् खान् पार्थिवादीन् पचन्ति हि ॥
 यथास्वैरेव पुष्यन्ते देहे द्रव्यगुणाः पृथक् ।
 पार्थिवाः पार्थिवानेव श्रेष्ठाः श्रेष्ठांश्च कृत्स्नशः ॥ ९ ॥
 सप्तभिर्देहधातारो धातवो द्विविधं पुनः ।
 यथास्वमग्निभिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादतः ॥ १० ॥
 रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ।
 अस्थौ मज्जा ततः शुक्रं शुक्राङ्गभः प्रसादजः ॥ ११ ॥
 [सात् स्तन्यं स्त्रिया रक्तमसृजः कण्डराः शिराः ।
 मांसादसा त्वचः षट् च मेदसः स्नायुसन्धवः ॥ १२ ॥
 किट्टमन्नस्य विगमूवं रसस्यतु कफोऽसृजः ।
 पित्तं मांसस्य खमला मलः स्वेदस्तु मेदसः ॥
 स्यात् किट्टं केशलोमास्थौ मज्जः स्नेहोऽक्षिविट्त्वचासू ।
 प्रसादकिट्टे धातूनां पाकादेवाविगर्हतः ॥
 परस्परोपसंस्तम्भाप्रप्तो देहे परस्परम् ।
 वृथादीनां प्रभावस्तु पुष्पाति बलमाशु हि ॥
 षड्भिः केचिद्दहोरग्नैरिच्छन्ति परिवर्त्तनम् ।
 सन्तत्या भोज्यधातूनां परिवर्त्तस्तु चक्रवत् ॥ १३ ॥
 इतुक्त्वन्तमाचार्य्यं शिष्यस्त्रिदमचोदयत् ।
 रसाद्रक्तं विसदृशात् कथं देहेऽभिजायते ॥
 रसस्य च न रागोऽस्ति स कथं याति रक्तताम् ।

द्रवाद्वक्तात् स्थिरं मांसं कथं तज्जायते नृणाम् ॥
 द्रवधातोः स्थिरात् मांसान्मेदसः सम्भवः कथम् ।
 श्लक्ष्णान्यां मांसमेदोभ्यां खरत्वं कथमस्थिषु ॥
 खरेष्वस्थिषु मज्जा च केन क्षिग्धो मृदुस्तथा ।
 मज्जश्च परिणामेन यदि शुक्रं प्रवर्तते ॥
 सर्व्वदेहगतं शुक्रं प्रवदन्ति मनोविषयः ।
 तथास्थिमध्यमज्जश्च शुक्रं भवति देहिनाम् ॥
 क्षिद्रं न दृशतेऽस्थिष्व्वाञ्च तन्निःसरति वा कथम् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु शिषेण गुरुः प्राचेदमुत्तरम् ॥
 तेजो रसानां सर्व्वेषां मनुजानां यदुच्यते ।
 पित्तोष्णः स रागेण रसो रक्तत्वमृच्छति ॥
 वायुश्च तेजसा रक्तमुष्मणा चाभिसंयुतम् ।
 स्थिरतां प्राप्य मांसं स्थात् खोष्मणा पक्रमेव तत् ॥
 स्वतेजोऽम्बुमुणक्षिग्धोद्विक्तं मेदोऽभिजायते ।
 पृथिव्यग्निज्वादीनां सङ्घातः खोष्मणा कृतः ॥
 खरत्वं प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणाम् ।
 करोति तत्र शौषिर्य्यमस्थ्यां मधेऽसमीरणः ॥
 मेदसास्थीनि पूर्य्यन्ते स्नेही मज्जा ततः स्मृतः ।
 तस्मान्मज्जस्तु यः स्नेहः शुक्रं सञ्जायते ततः ॥
 वाय्वाकाशादिभिर्भावैः शौषिर्य्यं जायतेऽस्थिषु ।
 तेन खवति तच्छुक्रं नवात् कुम्भादिवोदकम् ॥
 स्रोतोभिः स्यन्दते देहात् समस्ताच्छुक्रवाहिभिः ।
 हर्षेणोदीरितं वेगात् सकल्पाच्च मनोभवात् ॥

विलीनं घृतवद् व्यायामोष्मणा स्थानविचुरतम् ।
 वस्ती संभृत्य निर्याति स्थलान्निम्नमिवोदकम् ॥ १५ ॥
 व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्माणा ।
 युगपत् सर्व्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥
 क्षिप्यमाणः खवैगुण्यद्रसः सज्जति यत्र सः ।
 तस्मिन् विकारान् कुरुते विवर्षमिव तोयदः ॥
 दोषाणामपि चैवं ख्यातत्र देशे प्रकोपणम् ।
 इति भौतिकधात्वन्नपक्त्वाणां कर्म भाषितम् ॥ १६ ॥
 अन्नस्य पक्ता सर्व्वेषां पक्त्वाणामधिपो मतः ।
 तन्मूलास्ते हि तद्वद्विद्ययवद्विद्ययात्मकाः ॥
 तस्मात् तं विधिवद्वयुक्तैरन्नपानेभ्यनैर्हितैः ।
 पालयेत् प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्ज्वलस्थितिः ॥ १७ ॥
 यो हि भुङ्क्ते विधिं त्यक्त्वा ग्रहणीदोषजान् गदान् ।
 स लौल्यान्नभते शीघ्रं वक्ष्यन्तेऽतः परन्तु ये ॥ १८ ॥
 भोजनादजीर्णातिभोजनाद्विप्रमाशनात् ।
असात्मग्रगुरुशीतातिरुक्षसंदुष्टभोजनात् ॥
विरेकवमनस्तेहविभ्रमाद्व्राधिकर्षणात् ।
देशकालर्तुवैषम्याद्वेगानाञ्च विधारणात् ॥
दुग्धत्यग्निः स दुष्टोऽन्नं न तत् पचति लघूपि ।
अपच्यमानं शुक्तत्वं यात्यन्नं विषताञ्च तत् ॥ १९ ॥
 तस्य लिङ्गमजीर्णस्य विष्टम्भः सदनं तथा ।
 शिरसो रुक् च मूर्च्छा च भ्रमः पृष्ठकटीग्रहः ॥
 जुम्भाङ्गमर्हस्तृणा च ज्वरश्छर्दिः प्रवाहणम् ।

अरोचकोऽविपाकश्च घोरमन्नं विषञ्च तत् ॥
 पित्तेन सह संसृष्टं दाहदृष्ट्या मुखामयान् ।
 जनयत्यग्नपित्तञ्च पित्तजांश्चापरान् गदान् ॥
 यक्ष्मपीनसमेहादीन् कफजान् कफसङ्गतम् ।
 करोति वातसंसृष्टं वातजांश्चापरान् गदान् ॥
 मूत्ररोगांश्च मूलस्थं कुक्षिरोगान् शकटद्रुगतम् ।
 रसादिभिश्च संसृष्टं कुर्याद्रोगान् रसादिजान् ॥ २० ॥
 विषमो धातुवैषम्यं करोति विषमं पचन् ।
 तीक्ष्णो मन्देन्धनो धातून् विशोषयति पावकः ॥
 युक्तं भुक्तवतो युक्तो धातुसाम्यं समं पचन् ।
 दुर्बलो विदहत्यन्नं तद्रयातूग्रहं मधीठपि वा ॥
 अधस्तु पक्वमामं वा प्रवृत्तं ग्रहणीगदः ।
 उच्यते सर्व्वमेवान्नं प्रायो ह्यस्य विदह्यते ॥
 अतिसृष्टं विषदं वा द्रवं तदुपवेश्यते ।
 दृष्टारोचकवैरस्यप्रसेकतमकान्वितः ॥
 शूनपादकरः सास्थिपर्व्वरुक् छर्द्दनं ज्वरः ।
 लोहानुगन्धितित्ताम्ल उद्गारश्चास्य जायते ॥ २१ ॥
 पूर्व्वरूपन्तु तस्येदं दृष्ट्यालस्यं बलक्षयः ।
 विदाहोऽग्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥ २२ ॥
 अप्रविष्टानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।
 नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तम्भवृंहिता ॥
 अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति पार्श्वतः ।
 ऽर्ब्वलाग्निबलाद् दुष्टा त्वाममेव विमुञ्चति ॥ २३ ॥

वातात् पित्तात् कफाच्च ख्यात तद्रोगस्त्रिभ्य एव च ।
 हेतुं लिङ्गं चिकित्साञ्च शृणु तस्य पृथक् पृथक् ॥ २४ ॥
 कषायकटुतिक्तातिरुक्षशीताल्पभोजनैः ।
 प्रमितानश्ननात्यध्ववेगनियहमैथुनैः ॥
 मासतः कुपितो वक्त्रिं संछाद्य कुरते गदान् ।
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाक् खराङ्गता ॥
 कण्ठाद्यशोषः क्षुत् तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
 पाष्णोर्व्वङ्क्षणयौवारुगभीक्षणं विसूचिका ॥
 हृत्पौडा कार्श्याद्रौर्ब्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ।
 गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ॥
 जीर्णं जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
 स वातगुल्मच्छर्द्रोगप्लीहाशक्नी च मानवः ॥
 चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्नामं शब्दफेनवत् ।
 पुनः पुनः सृजेद्वच्चैः कासश्वासाह्नितोऽनिलात् ॥ २५ ॥
 कटुजीर्णविदाह्यन्तचारादैः पित्तमुख्यणम् ।
 आप्लावयद्वन्तग्रन्थं जलं तप्तमिवानलम् ॥
 सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्थ्यते द्रवम् ।
 पूथक्तोद्गारहृत्कण्ठदाहकषित्वङ्गिहितः ॥ २६ ॥
 गुर्व्वन्तिक्लिग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
 भुक्तमावन्त्य च स्रग्प्रादन्तग्रभिं कुपितः कफः ॥
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृन्नासच्छर्द्दरोचकाः ।
 आस्थोपदेहमाधुर्य्यकासघ्नीवनपीनसाः ॥
 हृदयं मन्यते स्त्राग्नमुदरं स्तिमितं मुखम् ॥

दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
 भिन्नामश्लेष्मभूयिष्ठगुरुवर्चःप्रवर्त्तनम् ।
 अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ॥ २७ ॥
 यश्चाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः ।
 तज्ज्ञापि यद्वह्णीदोषं समवज्जं प्रचक्षते ॥ २८ ॥
 पृथग्वातादिनिर्द्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
 त्रिदोषं निर्द्दिष्टेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥ २९ ॥
 यद्वह्णीमाश्रितं दोषं विदग्धाहारमूर्च्छितम् ।
 सविष्टम्भप्रसेकात्तिविदाहारुचिगौरवैः ॥
 आमलिङ्गान्वितं ज्ञात्वा सुखेष्णे नाम्बुनोद्धरेत् ।
 फलानां वा कषायेण पिप्पलीसर्पपैस्तथा ॥
 लीनं पक्वाशयस्थं वाप्यामं स्राव्यं सदीपनैः ।
 शरीरातुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ॥
 विशुद्धामाशयायास्तै पञ्चकीलादिभिः शृतम् ।
 दद्यात् मेयादि लघ्वन्मं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ ३० ॥
 ज्ञात्वा तु परिपक्वामं मारुतयह्णीगदम् ।
 दीपनीययुतं सर्पिः पाययेताल्पशो भिषक् ॥
 किञ्चित् सन्मुचिते त्वग्नौ सक्तविण्मूत्रमारुतम् ।
 द्रव्यं त्रयं वा संजिह्या स्विन्नाभ्यक्तं निरुहयेत् ॥
 तत ऐरण्डतैलेन सर्पिषा तैलकेन वा ।
 सकारेणाग्निले शान्ते सस्तदोषं विरेचयेत् ॥
 शुद्धं रुक्षाशयं ज्ञात्वा सर्व्वशशानुवासयेत् ।
 दीपनीयास्तवातघ्नसिद्धतैलेन मावया ॥

निरुद्धञ्च विरिक्तञ्च सन्धक् चैवानुवासितम् ।
 लघून्नप्रतिसंभुक्तं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ३१ ॥
 द्वे पञ्चमूल्यौ सरलं देवदारु सनागरम् ।
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 शण्वीजं यवान् कोलान् कुलथ्यान् सुषवीन्तथा
 पाचयेदारनालेन दध्ना सौवीरकेण वा ॥
 चतुर्भागावशेषेण पचेत् तेन घृताढकम् ।
 खर्जिकायावशूकाख्यौ क्षारौ दत्त्वा च युक्तितः ॥
 सैन्धवौद्धिद्रसामुद्रविडानां रोमकस्य च ।
 ससौवर्चलपाक्यानां भागान् द्विपलिकान् पृथक् ॥
 विनीय चूर्णितान् सिद्धात् ततो द्वे द्वे पले पिवेत् ।
 करोत्यग्निं बलं वर्णं वातघ्नं भक्तपाचनम् ॥ ३२ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

ब्रूषणत्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे गुडात् पले ।
 सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिवेत् ॥ ३३ ॥

इति ब्रूषणाद्यं घृतम् ।

पञ्चमूलाभयाजाजीपिप्पलीमूलसैन्धवैः ।
 विडङ्गब्रूषणशटीरास्त्राक्षारद्वयैर्घृतम् ॥
 शुक्तेन मातुलुङ्गस्य खरसेनार्द्रकस्य च ।
 शुष्कमूलककोलाम्बुचुक्रिकादाडिमस्य च ॥
 तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ।
 काञ्चिकेन च तत् पक्वमग्निदौप्तिकरं परम् ॥
 शूलगुल्मीदरप्रवासकासानिलकफापहम् ।

मवीजपूरकरसं सिद्धं वा पाययेद् घृतम् ॥
 तैलमभ्यञ्जनार्थञ्च सिद्धमेतैः प्रयोजयेत् ।
 एतेषामौषधानां वा पिवेच्चूर्णं सुखाम्बुना ॥
 वाते श्लेष्माद्यते सामे कफे वा वायुनोदते ॥ ३४ ॥
 इति पञ्चमूलाद्यं घृतं तैलं चूर्णञ्च ।

मज्जत्थामा गुस्तत्वादिदं प्रका तूतृप्रवते जले ।
 विनातिद्रवसङ्घातशैत्यश्लेष्मप्रद्वषणात् ॥
 परीक्ष्यैवं पुरा सामं निरामञ्चामदोषिणम् ।
 विधिनीपाचरेत् सन्धक् पाचनेनेतरेण वा ॥ ३५ ॥
 चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ चारौ लवणानि च ।
 व्योषं हिङ्गुजमोदाञ्च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
 गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
 कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥ ३६ ॥
 इति चित्रकाद्यगुडिका ।

नागरातिविषामुस्तकाथः स्यादामपाचनः ।
 सुस्तान्तकल्कः पथ्या वा नागरञ्चोष्णावारिणा ॥
 देवदारुवचामुस्तनागरातिविषाभयाः ।
 वारुणग्रामामुतास्तोये कोष्णा वा लवणाः पिवेत् ॥
 वर्चस्वामे सशूले च पिवेद् दाडिमाम्बुना ।
 विड्नेन लवणं पिष्टं बिल्वं चित्रकनागरम् ॥
 सामे वा सकफे वाते कोष्ठशूलकरे पिवेत् ।
 कलिङ्गहिङ्गुतिविषावत्तासौवर्चलाभयाः ॥
 कर्दाम्भोमन्दिशूलेषु पिवेदुष्णानि वारिणा ।

पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ॥
 अभयां पिप्पलीमूलं वचां कटुकरोहिणीम् ।
 पाठां वत्सकवौजानि चित्रकं विष्वभेघ्नजम् ॥
 पिवेन्निष्काथ्य चूर्णानि कृत्वा कोष्ठाग्निवारिणा ।
 पित्तश्लेष्माभिभूतायां ग्रहणां शूलनुद्धितम् ॥
 सामे सातिविषं व्योषं लवणक्षारहिङ्गुमत् ।
 निःकाथ्य पाययेच्चूर्णं कृत्वा वा कोष्ठावारिणा ॥ ३७ ॥
 पिप्पलीं नागरं पाठां शारिवां वहतीदयम् ।
 चित्रकं कौटजं वीजं लवणान्यथ पञ्च च ॥
 तच्चूर्णं सयवक्षारं दध्नुष्णाम्बुसुरादिभिः ।
 पिवेदग्निविहङ्गार्थं कोष्ठवातहरं नरः ॥ ३८ ॥

इति पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ।

मरिचाम्बुषावक्षाम्बुज्विकाः कुडवाः पृथक् ।
 दशाम्बुवेतसपलानीमांश्चापि पलांशिकान् ॥
 सौवर्चलं विडं पाक्यं यवक्षारं ससैन्धवं ।
 शटौपुष्करमूलानि हिङ्गु हिङ्गुशिराटिका ॥
 तत् सर्व्वमेकतः सूक्ष्मं चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ।
 हितं वाताभिभूतायां ग्रहणग्रामरुचौ तथा ॥ ३९ ॥

इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

चतूर्णां प्रस्थमम्भानां वृषणस्य पलवयम् ।
 लवणानाञ्च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥
 संचूर्ण्य शाकसूपान्नरागादिष्ववचारयेत् ।
 कासाजीर्णरुचिप्लासहृत्पाण्डामयशूलनुत् ॥ ४० ॥

चव्यत्वक्पिप्पलीमूलधातकौब्योषचित्रकान् ।
 कपित्थं विल्वमम्बुष्ठां शाल्मलं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 शिलोद्भेदं तथाजार्जो पिष्ट्वा बदरसस्मिताम् ।
 घृतेन भर्जितां दध्ना यवागूं साधयेद्विषक् ॥
 रसैः कपित्थचुक्रीकोष्ठक्षाम्नादौर्द्धिमस्य च ।
 सर्व्वार्तिसारग्रहणीरोगार्शःप्लीहनाशिनीम् ॥ ४१ ॥
 पञ्चकोलकयूषश्च मूलकानाञ्च सोषणः ।
 स्निग्धो दाडिमतक्रान्तो जाङ्गलः संस्कृतो रसः ॥
 क्रव्यादस्य रसः शस्तो भोजनार्थं सदीपनः ।
 तक्रारनालमद्यानि पानार्थेऽरिष्ट एव च ॥ ४२ ॥
 ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनं ग्राहि लाभवात् ।
श्रेष्ठं सध्वरपाकित्वान्नं च पित्तं प्रकीपयेत् ॥
 कषायोष्णविकाशित्वादौर्द्ध्याच्चापि कफे हितम् ।
 वाते स्वाद्वस्त्रसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत्र ॥
 तस्मात् तक्रप्रयोगा ये जठराणां तथार्थसाम् ।
 विहिता ग्रहणीदोषे सर्व्वशस्तान् प्रयोजयेत् ॥ ४३ ॥
 यमान्यामलकं पथ्या मरिचं त्रिपलांशिकम् ।
 लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् ॥
 तक्रकं सासुतं जातं तक्रारिष्टं पिवेन्नरः ।
 दीपनं शोथगुल्मार्शःक्रिमिमेहोदरापहम् ॥ ४४ ॥
 इति तक्रारिष्टः ।

स्वस्थानगतमुत्क्रिष्टमग्निनिर्व्वापकं भिषक् ।
 पित्तं ज्ञात्वा विरेकेण निर्हरेद्दमनेन वा ॥

अविदाहिभिरन्वैश्च लघुभिस्तित्तसंयुतैः ।
 जाङ्गलानां रसैर्यूपैर्मुद्गादौनां खडैरपि ॥
 दाडिमाक्षैः ससर्पिष्कैर्दोषनयाहिसंयुतैः ।
 तस्याग्निं दोषयेच्चूर्णैः सर्पिर्भिश्चापि तित्तकैः ॥ ४५ ॥
 चन्दनं पद्मकोशीरं पाठां मूर्त्वां कुटन्मटम् ।
 षड्यग्याशारिवास्फोतासप्तपर्णाटहृषकान् ॥
 पटोलोडुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपीतनान् ।
 कटुकारोहिणीं सुस्तं निम्बञ्च द्विपलांशिकम् ॥
 द्रोणेष्टपां साधयेत् पादशेषे प्रस्थं घृतात् पचेत् ।
 किराततित्तेन्द्रियववीरास्मागधिकोत्पलैः ॥
 कल्कैरक्षसमैः पेयं तत् पित्तग्रहणीगदे ।
 तित्तकं यद् घृतञ्चोक्तं कौष्ठिके तच्च दापयेत् ॥ ४६ ॥
 इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

नागरातिविषे सुस्तं धातकीं सरसाञ्जनम् ।
 वत्सकत्वक्फलं बिल्वं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥
 पिवेत् समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
 पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेक्ष्यते ॥
 अर्शांसि च गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।
 नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ४७ ॥
 इति नागराद्यं चूर्णम् ।

भूनिम्बकटुकव्योषमुस्तकेन्द्रियवान् समान्
 द्वौ चित्रकादत्सकत्वग् भागान् षोडश चूर्णयेत् ॥
 शुद्धशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।

कामलाञ्ज्वरपाण्डुत्वमेहाश्च्यतिसारमुत् ॥ ४८ ॥

इति भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

वचामतिविषां पाठां सप्तपर्णं रसाञ्जनम् ।

श्लोणाकोदौच्यकटुङ्गवत्सकत्वग्दुरालभाः ॥

दाब्वीं पर्यटकं पाठां यमानीं मधुशियुकम् ।

पटोलपत्रं सिद्धार्थान् यूथिकां जातिपञ्चवान् ॥

जम्बूअबिल्लमध्यानि निम्बशाकफलानि च ।

तद्रोगशममन्विच्छन् भूनिम्बादेन योजयेत् ॥ ४९ ॥

किराततिक्तं षड्यन्या त्रायमाणा कटुत्रिकम् ।

चन्दनं पद्मकोशीरं दाब्वीं त्वक् कटुरोहिणी ॥

कुटजत्वक्फलं मुस्तं यमानी देवदारु च ।

पटोलनिम्बपत्रैलासौराष्ट्रातिविषात्वचः ॥

मधुशियोश्च बीजानि मूर्वा पर्यटकं तथा ।

तच्चूर्णं मधुना लेह्यं पेयं मदैर्जलेन वा ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ।

कामलां पाण्डुरोगञ्च मुखरोगञ्च नाशयेत् ॥ ५० ॥

इति किराताद्यं चूर्णम् ।

गृहणां श्लेष्मदुष्टायां वमितस्य यथाविधि ।

कटुक्षलवणक्षारैस्त्रिक्ताशानि विवर्धयेत् ॥

पलाशं चित्रकं चव्यं मातुलुङ्गं हरीतकीम् ।

पिप्पलीं पिप्पलीमूलं पाठां नागरधान्यकम् ॥

कार्ष्णिकाण्डप्रदकप्रस्थे पक्त्वा पादावशेषिते ।

पानार्थं तत् प्रयुञ्जीत यवागूं तैश्च साधिताम् ॥ ५१ ॥

शुष्कमूलकयूषेण कौलथ्येनाथवा पुनः ।
 कटुस्रक्षारपटुना लघून्यन्नानि भोजयेत् ॥
 अम्लञ्चानुपिवेत् तक्रं तक्रारिष्टमथापि वा ।
 मदिरां मध्वरिष्टं वा निगदं शीघ्रमेव वा ॥ ५२ ॥
 द्रोणं मधूकपुष्पानां विडङ्गञ्च ततोऽर्द्धतः ।
 चित्रकस्य ततोऽर्द्धञ्च तथा भस्मातकाढकम् ॥
 मञ्जिष्ठात्रिपलञ्चैव त्रिद्रोणेऽपां विपाचयेत् ।
 द्रोणशेषञ्च तच्छीतं मध्वर्द्धाढकसंयुतम् ॥
 एलासृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूषिते ।
 कुम्भे मासस्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥
 ग्रहणीं दीपयतेषां वृंहणोऽनिलरोगजित् ।
 शोथकुष्ठकिलासानां प्रमेहाणाञ्च नाशनः ॥ ५३ ॥

इति मधूकासकः ।

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्द्धचयीकृतम् ।
 द्रौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत् सन्निधापयेत् ॥
 तं पिवन् ग्रहणीदोषान् जयेत् सर्वाङ्गान् हिताशनः ।
 तद्वद् द्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वरसानामुतान् पिवेत् ॥ ५४ ॥
 दुरालभायाः प्रस्थौ द्वौ प्रस्थमामलकस्य च ।
 मुष्टौ चित्रकदन्तगोर्ध्वं प्रत्यग्रञ्चाभयाशतम् ॥
 चतुर्द्रोणेऽन्मसः पक्त्वा शीतं द्रोणावशेषितम् ।
 सगुडविशतं पूतं मधुनः कुडवायुतम् ॥
 तद्वत् प्रियङ्गोः पिप्पल्या विडङ्गानाञ्च चूर्णितैः ।
 कुडवैर्वृतकुम्भेभ्यः पक्षाद्भर्त्तुं पिवेन्नरः ॥

ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकुष्ठवीसर्पमेहनुत् ।

स्वरवर्णकरश्चैष रक्तपित्तकफापहः ॥ ५५ ॥

इति दुरालभासवः ।

द्विपञ्चमूल्यौ रजनी वीरर्षभकजीवकान् ।

पृथक् पञ्च पलान् भागांश्चतुर्द्वौष्टम्भसः पचेत् ॥

द्रोणशेषे रसे पूते गुडस्थ द्विशतं भिषक् ।

चूर्णितान् कुडवार्धंशान् प्रक्षिपेच्च समाक्षिकान् ॥

प्रियङ्गुमुस्तमस्त्रिंशविडङ्गमधुकप्लवान् ।

लोध्रं शावरकश्चैव मासाङ्गस्थं पिवेत् तम् ॥

एष मूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तजित् ।

आनाहकफहृद्रोगपाण्डुरोगाङ्गसादनुत् ॥ ५६ ॥

इति मूलासवः ।

प्रास्थिकीं पिप्पलीं पिष्ट्वा गुडं मध्यं विभीतकात् ।

उदकप्रस्थसंयुक्तं यवपक्वं निधापयेत् ॥

तस्मात् पलं सुजातान्तुं सलिलाञ्जलिसंयुतम् ।

पिवेत् पिण्डासवो ह्येष रोगानीकविनाशनः ॥

स्वस्थोऽपेग्रनं पिवेन्मासं नरः सिद्धरसायनम् ।

दूष्कंक्षेषामनुत्पत्तिं रोगाणां ये प्रकीर्त्तिताः ॥ ५७ ॥

इति पिण्डासवः ।

नवे पिप्पलीमध्वक्ते कलसेऽगुरुधूपिते ।

मध्वाढकं जलसमं चूर्णानीमानि दापयेत् ॥

कुडवार्धं विडङ्गानां पिप्पल्याः कुडवं तथा ।

चतुर्थकांशां त्वक्चौरीं केशरं मरिचानि च ॥

त्वगेलापवकशटीक्रमुकातिविप्राघनम् ।
 हरेखेलुकतेजोह्वापिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
 कार्ष्णिकांस्तान् स्थितं मासमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
 मन्दं सन्दीपयत्यग्निं करोति विप्रमं समम् ॥
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोगकुष्ठार्शःप्रत्ययशुर्जरान् ।
 वातश्लेष्मामयांश्चान्यान् मध्वरिष्टो व्यपोहति ॥ ५८ ॥
 इति मध्वरिष्टः ।

समूलां पिप्पलीं चारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
 मातुलुङ्गाभयारास्त्राशठीमरिचनागरम् ॥
 कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ।
 श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ ५९ ॥
 इति पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ।

एतैरेवौषधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समाकृते ।
 गौलिमकं षट्पलं प्रोक्तं भक्ष्वातकघृतञ्च यत् ॥ ६० ॥
 विडं कालोत्थलवणं सर्जिकायावंशकजम् ।
 सप्तलां कण्टकारीञ्च चित्रकञ्चेति दाहयेत् ॥
 सप्तकृत्वः सुतस्थाय चारखाद्वैढकेन तु ।
 चाठकं सर्पिषः पक्त्वा पिबेदग्निविवर्द्धनम् ॥ ६१ ॥
 इति चारघृतम् ।

समूलां पिप्पलीं पाठां चव्येन्द्रयवनागरम् ।
 चित्रकातिविषे हिङ्गुं श्वदंष्ट्रां कटुरोहिणीम् ॥
 वचाञ्च कार्ष्णिकान् पञ्चलवणानां पलानि च ।
 दध्नः प्रस्थद्वये तैलसर्पिषोः कुडवद्वये ॥

चूर्णीकृतानि निष्काष्य शनैरन्तर्गते रसे ।
 अन्तर्धूमं ततो दग्ध्वा चूर्णं कृत्वा घृताग्नौ तम् ॥
 खादेत् पाणितलं तस्मिन् जीर्णे खान्धुराशनः ।
 वातश्लेष्मामयान् सर्वान् हन्यादिषगरांश्च सः ॥ ६२ ॥
 भक्ष्यातकं विकटुकं त्रिफलां लवणवयम् ।
 अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोप्पुरीषाग्निना दहेत् ॥
 सक्षारः सर्पिषा पीतो भोज्ये वाप्यवचारितः ।
 हृत्पाण्डुग्रहणीदोषगुल्मोदावर्तशूलनुत् ॥ ६३ ॥
 दुरालभाकरञ्जौ च सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
 षड्यन्यां मदनं मूर्च्छां पाठामारग्वधं तथा ॥
 गोमूत्रेण समांशानि कृत्वा चूर्णानि दाहयेत् ।
 दग्ध्वा च तं पिवेत् क्षारं ग्रहणीबलवर्धनम् ॥ ६४ ॥
 भूनिम्बं रोहिणीं तिक्तां पटोलं निम्बपर्पटम् ।
 दहेन्माहिषमूत्रेण क्षार एषोऽग्निवर्धनः ॥ ६५ ॥
 द्वे हरिद्रे वंचा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ।
 सुस्तञ्च वस्तमूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्धनः ॥ ६६ ॥
 चतुष्पलं सुधाकाण्डात् त्रिपलं लवणवयात् ।
 वार्ताक्याः कुडवञ्चाकादष्टौ द्वे चित्रकात् पले ॥
 दग्धानि वार्ताक्षुरसे गुडिका भोजनोत्तराः ।
 भुक्तं भुक्तं पचन्ताश्च कासश्वासाशंसां हिताः ॥
 विसूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ।
 इत्येषां क्षारगुडिका कृष्णावेयेण कीर्तिता ॥ ६७ ॥
 इति क्षारगुडिका ।

वत्सकातिविषे पाठां दुःस्पर्शं हिङ्गु चिवकम् ।
 चूर्णीकृत्य पलाशायक्षारे मूलसूते पचेत् ॥
 आयसे भाजने सान्द्रात् तस्मात् कोलं सुखाम्बुना ।
 मद्दौर्वा ग्रहणीदोषे शोथार्शःपाण्डुरोगान् पिवेत् ॥ ६८ ॥
 त्रिफलां कटभौ चव्यं बिल्वमध्यमयोरजः ।
 रोहिणीं कटुकां कुष्ठं मुस्तं पाठाञ्च हिङ्गु च ॥
 मधुकं मुष्ककयवक्षारौ त्रिकटुकं वचाम् ।
 विडङ्गं पिप्पलीमूलं खर्जिकां निम्बधिचकौ ॥
 मूर्वाजमोदेन्द्रयवान् गुडूचीं देवदारु च ।
 कार्ष्णिकं लवणानाञ्च पञ्चानां पलिकान् पृथक् ॥
 भागान् दध्नि त्रिकुण्डवे घृततैलेन मूर्च्छितान् ।
 अन्तर्धूमं शनैर्देग्ध्वा तस्मात् प्राणितलं पिवेत् ॥
 सर्पिषा कफवाताशोयहणीपाण्डुरोगवान् ।
 ग्रीहमूलग्रहप्रवासहिक्काकासक्रिमिज्वरान् ॥
 शोषातिसारप्रवयथुप्रमेहान् हृङ्गुहांस्तथा ।
 हन्यात् सर्वविषञ्चैव क्षारोऽग्निजननो वरः ॥
 जीर्णे रसैर्वा मधुरैरस्मीयात् पयसा सह ॥ ६९ ॥
 त्रिदोषे विधिवद्वेद्याः पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
 घृतक्षारासवारिष्टान् दद्यात्क्षान्निविवर्द्धनान् ॥
 क्रिया या चानिलादीनां निर्दिष्टा ग्रहणीं प्रति ।
 व्यत्यासात् तां समस्ताञ्च कुर्याद्दोषविशेषप्रित् ॥ ७० ॥
 स्वेदनं स्नेहनं शुद्धिर्लङ्घनं दीपनञ्च यत् ।
 चूर्णानि मधुरक्षारमध्वरिष्ठसुरासंवाः ॥

तक्रप्रयोगा विविधा दीपनानाञ्च सर्पिणाम् ।
 ग्रहणौदोषिभिः सेव्याः क्रियाञ्चावस्थिकौ शृणु ॥ ७१ ॥
 छौवनं श्लैष्मिके रुक्षं दीपनं तिक्तसंयुतम् ।
 सकृद्भुक्षं सकृत्स्निग्धं कृशे बहुकफे हितम् ॥ ७२ ॥
 परीक्ष्यामं शरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।
 दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरसंयुतम् ॥ ७३ ॥
 बहुवातस्य तु स्नेहलवणाश्लयुतं हितम् ।
 सम्बुञ्चति यथा वंङ्गिरेषां विधिवदित्थनैः ॥ ७४ ॥
 स्नेहमेव परं विद्याद् दुर्ब्बलानां प्रदीपनम् ।
 नालं स्नेहसमिषस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ॥ ७५ ॥
 मन्दाग्निरविपक्वन्तु पुरीषं योऽति सार्थ्यते ।
 दीपनीयौषधैर्युक्तां घृतमात्रां पिवेत् तु सः ॥
 तथा समानः पवनः प्रसन्नो मार्गमाश्रितः ।
 अग्नेः समीपचारित्वादाशु प्रकुरुते बलम् ॥
 काठिन्याद् यः पुरीषन्तु कृच्छ्रान्मुञ्चति मानवः ।
 सघृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावयहं पिवेत् ॥
 रौक्ष्यान्मन्दे पिवेत् सर्पिस्तैलं वा दीपनैर्युतम् ।
 अतिस्नेहात्तु मन्देऽग्नौ चूर्णारिष्टासवा हिताः ॥
 भिन्ने गुदोपलेपात्तु मले तैलसुरासवाः ।
 उदावर्त्तात्तु मन्देऽग्नौ निरुहाः स्नेहवस्तयः ॥
 दोषवृद्ध्या तु मन्देऽग्नौ शुद्धौ दोषविधिं चरेत् ।
 व्याधियुक्तस्य मन्दे तु सर्पिरेवाग्निदीपनम् ॥
 उपवासाच्च मन्देऽग्नौ यवागूभिः पिवेद्घृतम् ।

अन्नावपीडिते चालं दीपनं वृंहणञ्च तत् ॥ ७६ ॥
 दीर्घकालप्रसङ्गात्तु कामक्षीणकृशान् नरान् ।
 प्रसहानां रसैः साम्ना भोजयेत् पिशिताशिनाम् ॥
 लघुतीक्ष्णोष्णशोधित्वाद्दीपयन्तप्राशं तेऽनलम् ।
 मांसोपचितमांसत्वात् तथाशुतरवृंहणाः ॥ ७७ ॥
 नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
 यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनावृतः ॥
 स्नेहान्नपानैर्विविधैश्चूर्णारिष्टसुरासवैः ।
 प्रयुक्तैर्भिषजा सन्धग्बलमग्नेः प्रवर्द्धते ॥
 यथा हि सारदाव्वग्निः स्थिरः सन्तिष्ठते चिरम् ।
 स्नेहान्नविधिभिस्तदन्तरग्निर्भवेत् स्थिरः ॥ ७८ ॥
 हितं जीर्णं मितञ्चाश्विंश्चिरमारोग्यमश्नुते ।
 अवैषमेण धातूनामग्निवृद्धौ यतेत ना ॥
 समैर्दोषैः समो मधेय देहस्योष्माग्निसंस्थितः ।
 पचत्यन्नं तदारोग्यपुष्ट्यायुर्वलवर्द्धनम् ॥
 दोषैर्मन्दोऽतिवृद्धो वा विषमैर्जनयेद्गदान् ।
 पाच्यं भन्दस्य तत्रोक्तमतिवृद्धस्य वक्ष्यते ॥ ७९ ॥
 नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ।
 खोष्मणा प्रावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥
 तथा लब्धबलो देहे विरुद्धे सानिलोऽनलः ।
 परिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्णप्रादाशु मुहुर्मुहुः ॥
 पक्तान्नं स ततो धातून् शोणितादीन् पचत्यग्निः ।
 ततो दौर्बल्यमातङ्गान् मृतुग्रञ्चोपनयेन्नरम् ॥

भुक्तेऽन्नं लभते शान्तिं जीर्णमात्रं प्रताम्यति ।
 तदृष्ट्वासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसम्भवाः ॥ ८० ॥
 तमत्यग्निं गुरुस्निग्धशीतमधुरविज्जलैः ।
 अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ॥
 सुहृद्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्वस्थोपहारयेत् ।
 निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ॥ ८१ ॥
 क्लेशरां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ।
 अद्यात् तथौदकानूपपिशितानि घृतानि च ॥
 मत्स्यान् विशेषतः श्लक्ष्णान् स्थिरतोयचरांस्तथा ।
 आविकञ्च घृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणम् ॥
 यवागूं समधूच्छिष्टां घृतं वा क्षुधितः पिवेत् ।
 गोधूमचूर्णमन्यं वा व्यधयित्वा शिरां पिवेत् ॥
 पयो वा शर्करां सर्पिर्जीवनौयोषधैः शृतम् ।
 फलानि तैलयोनीनां मृत्कुञ्जाश्च शर्कराः ॥
 माह्वं जनयन्तग्नेः स्निग्धा मांसरसास्तथा ।
 पिवेच्छीताम्बुना सर्पिर्मधूच्छिष्टेन वा युतम् ॥
 गोधूमचूर्णं पयसा ससर्पिष्कं पिवेन्नरः ।
 आनूपरससिद्धान् वा त्रीन् स्नेहांस्तैलवज्जितान् ॥
 पयसा समितां वापि घनां त्रिस्नेहसंयुताम् ।
 नारीस्तनेन संयुक्तां पिवेदौडुम्बरीं त्वचम् ।
 ताभ्यां वा पायसं सिद्धमद्यादत्यग्निशान्तये ॥ ८२ ॥
 श्यामात्रिहृदिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
 असक्तत् पित्तशान्ताय पायसं प्रतिभोजनम् ॥ ८३ ॥

यत्किञ्चिन्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरु भोजनम् ।
 तदत्यग्निरहितं सर्व्वं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ॥
 मेध्यान्यन्नानि शोथ्यग्नावप्रतान्तः समश्नुते ।
 न तन्निमित्तमाप्नोति व्यसनं पुष्टिमेति सः ॥ ८४ ॥
 कफे वृद्धे जिते पित्ते मासते चानलः समः ।
 समधातोः पचत्यन्नं पुष्टायुर्वलवृद्धये ॥ ८५ ॥

भवन्ति चात्र ।

पथ्यापथ्यमिहैकत्र भुक्तं समशनं मतम् ।
 विषमं बहु चाल्पं वाप्यप्राप्तातीतकालयोः ॥
 भुक्तं पूर्व्वान्नशेषे तु पुनरभ्यशनं मतम् ।
 वीणाप्रेतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन् सृजन्ति वा ॥ ८६ ॥
 प्रातराग्ने त्वजोर्णेऽपि सायमाग्ने न दुष्यति ।
 दिवा प्रबुध्यतेऽर्केण हृदयं पुण्डरीकवत् ॥
 तस्मिन् विबुद्धे सोतांसि स्फुटत्वं यान्ति सर्व्वशः ।
 व्यायामाच्च विचाराच्च विचिन्तत्वाच्च चेतसः ॥
 न क्लेदमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः ।
 अक्लिन्नेष्वन्नमासिक्तमन्यत् तेषु न दुष्यति ॥
 अविदग्ध इव क्षीरे क्षीरमन्यद्विमिश्रितम् ।
 नैव दुष्यति तेनैव समं सम्पद्यते यथा ॥ ८७ ॥
 रात्रौ तु हृदये ज्ञाने संवृतेष्वयनेषु च ।
 यान्ति कोष्ठे च विक्लेदं संवृते देहधातवः ॥
 क्लिन्नेष्वन्यदपक्वेषु तेष्वामिक्तं प्रदुष्यति ।
 विदग्धेषु पक्वः खन्यत् पक्वस्तप्तेष्विवापितम् ॥

नैशेष्वहारजातेषु नाविपक्वेषु बुद्धिमान् ।

तस्मादन्यत् समश्नीयात् पालयिष्यन् बलायुषी ॥ ८८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अन्तरग्निगुणा देहं यथा सन्धारयेच्च सः ।

यथाह्नं पच्यते यच्च यथाहारः करोत्यपि ॥

येऽग्नयो यांश्च पुथ्यन्ति यावन्तो ये पचन्ति यान् ।

रसादीनां क्रमोत्पत्तिर्मलानां तेभ्य एव च ॥

वृथाणामाशुकृद्धेतुर्वातुकालोद्भवक्रमः ।

रोगैकदेशकृद्धेतुरन्तरग्निर्यथाधिकः ॥

सन्दुष्यति यथादुष्टो यान् रोगान् जनयत्यपि ।

ग्रहणी या समासाच्च ग्रहणीदोषलक्षणम् ॥

पूर्वरूपं पृथक् चैव व्यञ्जनं सचिकित्सितम् ।

चतुर्विधस्य निर्दिष्टा तथा चावस्थिकी क्रिया ॥

जायते च यथात्यग्निर्यच्च तस्य चिकित्सितम् ।

उक्तवानिह तत् सर्व्वं ग्रहणीदोषके मुनिः ॥ ८९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने

ग्रहणीरोगचिकित्सितं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैश्च यः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः ॥ २ ॥

दोषाः पित्तप्रधानास्तु यद्य कुप्यन्ति धातुषु ।

शैथिल्यं तद्य धातूनां गौरवञ्चोपजायते ॥

ततो वर्णबलस्तेहा ये चानेष्टप्योजसो गुणाः ।

व्रजन्ति क्षयमत्यर्थं दोषद्वयप्रद्वेषणात् ॥

सोऽल्परक्तोऽल्पमेदस्को निःसारः शिथिलेन्द्रियः ।

वैवर्ण्यं भजते तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ३ ॥

क्षाराम्लवणातुग्रणाविरुद्धासात्मप्रभोजनात् ।

निष्पावमाषपिण्याकतिलतैलतिषेवणात् ॥

विदग्धेऽन्त्रे दिवास्वप्नाद्यायामान्मैथुनात् तथा ।

प्रतिकर्म्मर्तुवैषम्याद् वेगानाञ्च विधारणात् ॥

कामचिन्ताभयक्रोधशोकोपहतचेतसः ।

समुदौर्णं यथा पित्तं हृदये समवस्थितम् ॥

वायुना बलिना क्षिप्तं स्रोतोभिर्दशभिः स्रतम् ।

प्रपन्नं केवलं देहं त्वङ्मांसान्तरमाश्रितम् ॥

प्रदुष्य कफवाताद्युत्पङ्मांसानि करोति तत् ।

वर्णान् हरितहारिद्रान् पाण्डून् बहुविधांस्त्वचि ॥

स पाण्डुरोग इतुक्तस्तस्य लिङ्गं भविष्यतः ।
 हृदयस्पन्दनं रौक्ष्यं स्वेदाभावः श्रमस्तथा ॥ ४ ॥
 सम्भूतेऽस्तिन् भवेत् सर्व्वः कर्णक्षुब्धी हतानलः ।
 दुर्ब्बलः सदनोऽन्नद्विट् श्रमभ्रमनिपौडितः ॥
 गात्रशूलज्वरप्रवासगीरवारुचिमग्न नरः ।
 मृदितैरिव गात्रैश्च पीडितोन्मथितैरिव ॥
 शूनाक्षिकूटो हरितः शीर्णलोमा हतप्रभः ।
 कोपनः शिशिरदंषी निद्रालुः शीवनोऽल्पवाक् ॥
 पिण्डकोष्ठेष्टकटारुपादरुक्सदनानि च ।
 स्फुरणारोहणायासैर्विशेषश्चास्य वक्ष्यते ॥ ५ ॥
 आहारैरुपचारैश्च वातलैः कुपितोऽनिलः ।
 जनयेत् कृच्छ्रपाण्डुत्वं तथा रुक्षारुणाङ्गताम् ॥
 अङ्गमहं ज्वरं तोदं कम्पं पार्श्वशिरोरुजम् ।
 वर्च्चःशोषास्रवैरस्यशोफानाहबलक्षयान् ॥ ६ ॥
 पित्तलक्ष्मणितं पित्तं यथोक्तैः स्वैः प्रकोपनैः ।
 दूषयित्वा तु रक्तादौम् पाण्डुरोगाय कल्पते ॥
 स पीतो हरितामो वा ज्वरदाहसमन्वितः ।
 षट्पिण्डमूर्च्छापिपासार्तः पीतमूत्रशकटनरः ॥
 स्वेदनः शीतकामश्च न चान्नमभिनन्दति ।
 कटुकासो न चास्योष्णमुपशेतेऽस्ममेव च ॥
 उद्गारोऽन्तो विदाहश्च विदग्धान्नस्य जायते ।
 दौर्गन्ध्यं भिन्नवर्च्चस्त्वं दौर्ब्बल्यं तम एव च ॥ ७ ॥
 विवृणुः श्लेष्मलैः श्लेष्मा पाण्डुरोगं स पूर्व्ववत् ।

करोति गौरवं तन्दां कृद्भिं श्लेतावभासताम् ॥
 प्रसेकं लोमहर्षञ्च सादं मूर्च्छां भ्रमकृतमम् ।
 श्वासकासौ तथा लक्ष्मणसृचिं वाक्स्वरग्रहम् ॥
 शुक्रमूत्रादिवर्द्धस्त्वं कटुश्चोष्णकामताम् ।
 प्रवयथुं लवणास्रत्वमिति * पाण्डुमयः कफात् ॥ ८ ॥
 सर्वाङ्गसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।
 त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ ९ ॥
 मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।
 कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुराः कफम् ॥
 कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद् भुक्तञ्च रुचयेत् ।
 पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणह्यापि ॥
 इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा ।
 पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥
 शूनाक्षिकूटगण्डभूः शूनपान्नाभिसेहनः ।
 क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्य्येत मलं सासृक् कफान्वितम् ॥ १० ॥
 पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरौभूतो न सिध्यति ।
 कालप्रकर्षाच्छूनानां यश्च पीतानि पश्यति ॥
 बद्धाल्पविट् सङ्घर्षितं सकफं योऽतिसार्य्यते ।
 दोनः श्लेतातिदिग्धाङ्गश्कृद्भिर्मूर्च्छादङ्घ्रितः ॥
 स नास्त्रासृक्क्षयाद् यश्च पाण्डुः श्लेतत्वमाप्नुयात् ।
 इति पञ्चविधस्रोक्तं पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ॥ ११ ॥
 पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तजानि निषेवते ।

तस्य पित्तमसृष्टं मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥
 हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्मखाननः ।
 रक्तपीतशक्लमूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥
 दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।
 कामला बहुपित्तेषां कोष्ठशाखाग्रया मता ॥
 कालमेतरात् खरीभूता, कृच्छ्रा ख्यात् कुम्भकामला ।
 कृष्णानेत्रशक्लमूत्रो भृशं शून्यश्च मानवः ॥
 सरक्ताक्षिमुखच्छर्द्दिर्विरामूत्रो यस्य तान्यति ।
 दाहारचित्छिन्नानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ।
 नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते ॥ १२ ॥
 साध्यानामितरेषान्तु प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ॥
 तत्र पाण्डुमयी स्निग्धस्तीक्ष्णैरुद्धातुलोमिकैः ।
 संशोध्यो मृदुभिस्त्रिक्तैः कामलावान् विरेचनैः ॥
 ताभ्यां स'शुष्यकोष्ठाभ्यां पथ्यान्त्यन्नानि दापयेत् ।
 शालीन्, संयवगोधूमान् पुराणान् यूपसंहितान् ॥
 मुद्गाढकौमसूरैश्च जाङ्गलैश्च रसेर्हितैः ।
 यथादोषं विशिष्टञ्च तयोर्भैषज्यमाचरेत् ॥
 पञ्चगव्यं महातिक्तं कल्याणकमथापि वा ।
 स्नेहनाथं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे ॥ १३ ॥
 दाडिमात् कुडवं धान्यात् कुडवार्धं पलं पलम् ।
 चित्रकाच्छृङ्गवेराच्च पिप्पल्यष्टमिका तथा ॥
 तैर्दीर्घिशंत् पलं कल्कैर्वृतस्य सलिलाढके ।
 सिद्धं हृत्पाण्डगुल्मार्शः प्रीहवातकफार्तिनुत् ॥

दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवाते च शस्यते ।

दुःखप्रसविनीनाञ्च बन्धनानाञ्चैव गर्भदम् ॥ १४ ॥

इति दाडिमाद्यां घृतम् ।

कटुकां रोहिणीं सुस्तं हरिद्रे वत्सकात् फलम् ।

पटोलं चन्दनं मूर्खीं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥

सपिप्पलीं पर्पटकं भूनिम्बं देवदारु च ।

पिष्ट्वाक्षमात्रैस्तैः सर्पिःप्रस्थं क्षीराढके पचेत् ॥

रक्तपित्तं ज्वरं दाहं श्वयथुं सभगन्दरम् ।

अर्शां स्नासृग्दरञ्चैव हन्ति विस्फोटकांस्तथा ॥ १५ ॥

इति कटुकाद्यां घृतम् ।

पथ्याशतरसे पथ्यावृन्ताङ्गशतकल्कवान् ।

प्रस्थः सिद्धो घृतात् पेयः सपाण्ड्वामयगुल्मघृत् ॥ १६ ॥

इति पथ्याघृतम् ।

दन्त्याः शतपलरसे * पिष्टैर्हन्तीशलाटुभिः ।

तद्वत् प्रस्थो घृतात् सिद्धः ग्रीहप्राण्डूर्त्तिशोकजित् ॥ १७ ॥

इति दन्तीघृतम् ।

पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षाङ्गप्रस्थसाधितः ।

कामलागुल्मपाण्डूर्त्तिज्वरमेहोदरापहः ॥ १८ ॥

इति द्राक्षाघृतम् ।

हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् ।

सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ १९ ॥

इति हरिद्राघृतम् ।

गोमूत्रदिगुणो दाव्वीकल्काच्चद्वयसाधितः ।
 दाव्व्याः पञ्चपलकाथे कल्के कालीयकेटपरः ॥
 माहिषाज्यस्य तु प्रस्थः पूर्वः पूर्वे परे परः ।
 स्नेहैरेभिरुपक्रम्य स्निग्धं मत्वा विरेचयेत् ॥
 पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलैर्न वा ।
 दन्तीफलरसे कोष्ठा काष्ण्ठ्याञ्जलिना शृतम् ॥
 द्राक्षाञ्जलिं मृदित्वा वा दद्यात् पाण्डुमयापहम् ।
 विशर्करं त्रिवृच्चूर्णं पलाङ्गं पैत्तिकः पिवेत् ॥ २० ॥
 कफपाण्डुस्तु गोमूत्रयुक्तां क्लिन्नां हरीतकीम् ।
 आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य च ॥
 सव्रूषणं बिल्वपत्रं पिवेद्वा कामलापहम् ।
 दन्तार्द्रपलकल्कं वा त्रिगुडं शीतवारिणा ॥ २१ ॥
 पिवेद्वा कामलावान् ना विवृतां त्रिफलारसैः ।
 विशालात्रिफलामुस्तकुष्ठदारुकलिङ्गकान् ॥
 कर्षोन्मितानतिविषां कर्षार्द्राञ्च प्रदापयेत् ।
 कर्षौ मधुरसाया द्वौ सर्व्वमेतत् सुखाम्बुना ॥
 मृदितं तं रसं पूतं पीत्वा लिह्याच्च मध्वनु ।
 कामं प्रवासं ज्वरं दाहं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥
 गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥ २२ ॥
 त्रिफलाया गुडूच्या वा दाव्व्या निम्बस्य वां रसम् ।
 शीतं मधुयुतं प्रातः कामलार्तः पिवेन्नरः ॥
 क्षीरं मूत्रं पिवेत् पक्षं गव्यं माहिषमेव वा ।
 पाण्डुर्गोमूत्रयुक्तं वा सप्ताहं त्रिफलारसम् ॥

तरुजान् ज्वलितान् मूत्रे निर्व्वीष्यामृद्य चाङ्कुरान् ।

मातुलुङ्गस्य तत् पूतं पाण्डुशोथहरं पिवेत् ॥ २३ ॥

स्वर्णक्षीरीं त्रिवृक्षामे भद्रदारु सनागरम् ।

गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं मूत्रे वा कथितं पिवेत् ॥

क्षीरमेभिः शृतं वापि पिवेद्दोषानुलोमनम् ॥ २४ ॥

हरीतकीं मूत्रयुतां प्रयोगेणाश्ववा पिवेत् ।

जीर्णे क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥

सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाप्ययोरजः ।

पाण्डुरोगप्रशान्तार्थं पयसा पाययेद् भिषक् ॥ २५ ॥

ब्रूषणविफलामुस्तविडङ्गचित्रकाः समाः ।

नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं क्षौद्रसर्पिषा ॥

भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् ।

नवायसमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥ २६ ॥

इति नवायसं चूर्णम् ।

गुडनागरमण्डूरतिलांशान् मानतः समान् ।

पिप्पलीद्विगुणं कुर्याद् गुटिकां पाण्डुरोगिणे ॥ २७ ॥

त्रिफलां ब्रूषणं मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ ।

दाव्वीं त्वष्ट्राचिको धातुर्गन्धिको देवदारु च ॥

एषां द्विपलिकान् भागांचूर्णं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।

मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥

गोमूत्रेष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तत् प्रक्षिपेत् पुनः ।

उडुम्बरसमान् कृत्वा वटकांस्तान् बधाम्निना ॥

उपयुञ्जीत तक्रेण जीर्णे सात्मन च भोजनम् ।

मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥

कुष्ठान्यजरकं मेहमूरुस्तम्भं कफामयान् ।

अर्शांसि कामलां मेहं प्लीहानं शमयन्ति च ॥ २८ ॥

इति मण्डूरवटकाः ।

ताप्याद्रिजतुरूप्याथोमलाः पञ्च पलाः पृथक् ।

चित्तकेत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पालिकैः सह ॥

शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुनाप्लुताः ।

अभ्यस्यास्त्वक्षमात्रा हि जीर्णे नियमिताग्निना ॥

कुलत्थकाकमाच्यादिकपोतपरिहारिणा ॥ २९ ॥

विफलायास्रयो भागास्रयस्त्रिकटुकस्य च ।

भागश्चिवकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ॥

पञ्चाशस्रजतुनो भागास्तथा रूप्यमलस्य च ।

माक्षिकस्य च शुङ्गस्य लोहस्य रजसस्तथा ॥

अष्टौ भागाः सितायाश्च तत् सर्व्वं सूक्ष्मचूर्णितम् ।

माक्षिकेणाप्लुतं स्थाप्यमायसे भाजने शुभे ॥

उडुम्बरसमां मात्रां ततः खादेद् ग्रथाग्निना ।

दिने दिने प्रयुञ्जीत जीर्णे भोज्यं यथेप्सितम् ॥

वर्ज्जयित्वा कुलत्थानि काकमाक्षीं कपोतकम् ।

योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्व्वरोगहरं शिवम् ।

पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणां विषमज्वरम् ॥

कुष्ठान्यजरकं मेहं प्लासं हिकामरोचकम् ।

विश्लेष्णाहन्तरपक्खारं कामलां गुदजानि च ॥ ३० ॥

इति योगराजः ।

कौटजविफलानिम्बपटोलघननागरैः ।
 भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ॥
 शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ।
 त्वक्क्षीरौपिप्पलीधात्रीकटुकाख्याः पलोन्मिताः ॥
 निदिग्ध्राः फलमूलाभ्यां पलं युक्ता विगन्धकम्,
 मधुविपलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमान् गुडान् ॥
 दाडिमाम्बुपथःपक्षिरसतीयसुरासवान् ।
 तान् भक्षयित्वानुपिवेन् निरन्नो भुक्त एव वा ॥
 पाण्डुकुष्ठज्वरप्रीहतमकार्शोभगन्दरान् ।
 पूतिहृक्कुक्रमूत्राग्निदोषशोथगरोदरान् ॥
 कामासृग्दरपित्तासृक्षोषगुल्मज्वरामयान् ।
 ते च सर्व्वव्रणान् हनुग्रः सर्व्वरोगहराः शिवाः ॥ ३१ ॥
 इति शिलाजतुवटकाः ।

पुनर्नवा त्रिष्टद्विषविडङ्गं दारु चित्रकम् ।
 कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चर्व्वं कलिङ्गकाः ॥
 कटुका पिप्पलीमूलं मुस्तञ्चेति पलोन्मितम् ।
 मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाद् गोमूत्रे द्वापटके पचेत् ॥
 कोलवद् गुडिकाः कृत्वा तक्रेणालोड्य ना पिवेत् ।
 ताः पाण्डुरोगं प्रीहानमर्शांसि विषमज्वरम् ॥
 प्रत्ययं ग्रहणीदोषं हनुग्रः कुष्ठं क्रिमींस्तथा ॥ ३२ ॥
 इति पुनर्नवामण्डूरम् ।

दाव्वीत्वक् त्रिफला व्योषं विडङ्गमयसो रजः ।
 मधुसर्पियुतं लिङ्घ्यात् कामलापाण्डुरोगवान् ॥

तुल्या अयोरजःपथ्याहरिद्राः क्षौद्रसर्पिषा ।
 चूर्णिताः कामली लिह्याद् गुडक्षौद्रेण वाभयाम् ॥
 त्रिफला द्वे हरिद्रे च कटुरोहिणयोरजः ।
 चूर्णितं क्षौद्रसर्पिण्यां लेहयेत् कामलापहम् ॥ ३३ ॥
 द्विपलांशां तुगाक्षौरीं नागरं मधुयष्टिकाम् ।
 प्रास्थिर्भौ पिप्पलीं द्राक्षां शर्करार्धतुलां तथा ॥
 धात्रीफलरसद्रोणे चूर्णितं लेहवत् पचेत् ।
 शीतान् मधुप्रस्थयुतान् लिह्यात् पाणितलं ततः ॥
 हलीमकं पाण्डुरोगं कामलाञ्चैव नाशयेत् । ३४ ॥
 इति धात्रप्रबलेहः

वृषणं त्रिफला चय्यं चित्रको देवदारु च ।
 विडङ्गान्यथ सुस्तञ्च वत्सकञ्चेति चूर्णयेत् ॥
 मण्डूरतुल्यं तच्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
 शनैः सिद्धास्तथा शीताः कार्याः कर्षसमा गुडाः ॥
 यथाग्निं भक्षणीयास्ते ज्ञौहपाण्डुमयापहाः ।
 महणार्शोनुदञ्चैव तक्रवाद्याग्निनः स्मृताः ॥ ३५ ॥
 इति मण्डूरवटकाः ।

मस्त्रिष्ठा रजनौ द्रक्ष्वा बलामूलान्ययोरजः ।
 लोधञ्चैतेषु गौडः स्यादरिष्टः पाण्डुरोगिणाम् ॥ ३६ ॥
 इति गौडोऽरिष्टः ।

बीजकात् * जोडशपलं त्रिणलायाश्च विंशतिः ॥
 द्राक्षायाः पञ्च लाक्षायाः सप्त द्रोणे जलस्य तत् ।

* जीरकादिति पठित्वा केचिदिदं जीरकारिष्टमित्याहुः ।

साध्यं पादावशेषे तु पूतशैते समावपेत् ॥
 शर्करायास्तुलां प्रस्थं माक्षिकस्य च कार्ष्णिकम् ।
 व्योषव्याघ्रनखोशीरं क्रमुकं सैलवालुकम् ।
 मधूकं कुष्ठमितेयतच्चूर्णितं घृतभाजने ॥
 यवेषु दशरावस्थं ग्रीष्मे द्विः शिशिरे स्थितम् ।
 पिवेत् तदग्रहणीपाण्डुरोगार्शःशोथगुल्मनुत् ॥
 मूत्रकृच्छ्राग्नीरोमेहकामलासन्निपातनुत् ॥ ३७ ॥
 इति वौजकारिष्टम् ।

धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं भिषक् ।
 क्षौद्राष्टभागं पिप्पल्याश्चूर्णाद्विकुडवायुतम् ॥
 शर्करावर्तुलोन्मिश्रं पक्षं स्निग्धघटे स्थितम् ।
 प्रपिवेन्मात्रया प्रातर्जीर्णे मितहिताशनः ॥
 कामलापाण्डु हृद्रोगवातासृग्विषमज्वरान् ।
 कासहिकारुचिश्वासांश्चैषोठरिष्टः प्रणाशयेत् ॥ ३८ ॥
 इति धात्र्यारिष्टः ।

स्थिरादिभिः शृतं तीयं पानाहारे प्रशस्यते ।
 पाण्डूनां कामलात्तानां मृद्वौकामलकाद्रसः ॥ ३९ ॥
 पाण्डुरोगप्रशान्तार्थमिदमुक्तं चिकित्सितम् ।
 विकल्पप्रमेतद्विषजा पृथग्दोषबलं प्रति ॥
 वातिके स्नेहभूयिष्ठं पैत्तिके तिक्तशैतलम् ।
 श्लैष्मिके कटुरुक्षोष्णं मिश्रं स्यात् सान्निपातिके ॥
 निपातयेच्छरीरात्तु मृत्तिकां भक्षितां भिषक् ।
 युक्तिज्ञः शोधनैस्तीक्ष्णैः प्रसमीक्ष्य बलाबलम् ॥

शुष्कायस्य सपीषि बलाधानानि योजयेत् ॥ ४० ॥

व्योषं बिल्वं हरिद्रे द्वे त्रिफला द्वे पुनर्नवे ।

मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥

वृश्चिकाली च भागी च सक्षारैस्तेः समैर्घृतम् ।

साधयित्वा पिवेद् युक्ता नरो मृदोषपीडितः ॥

तद्वत् केशरयश्चाहपिप्पलीक्षारशाङ्गलैः ॥ ४१ ॥

मृदभक्षणादातुरस्य लौल्यादविनिवर्त्तिनः ।

द्वे प्रार्थं भावितां कामं द्रव्यात् तद्दोषनाशनैः ॥

विडङ्गैलातिविषया निम्बपत्रेण पाठया ।

वात्ताकैः कटुरोहिण्यो कौटजैर्मूर्ख्यापि वा ॥

यथादोषं प्रकुर्वीत भेषजं पाण्डुरोगिणाम् ।

क्रियाविशेष एषोऽस्य मतो हेतुविशेषतः ॥ ४२ ॥

तिलपिष्टनिभं यस्तु कामलावान् सृजेन्मलम् ।

स्नेह्मणा रुद्धमार्गं तं कफपित्तहरैर्जयेत् ॥ ४३ ॥

रुक्षशीतगुरुखादुव्यायामैर्वेगनिग्रहैः ।

कफसंमूर्च्छितो वायुः स्थानात् पित्तं क्षिपेद्वली ॥

हारिद्रमूत्रनेत्रत्वक्क्षेतवर्चास्तदा नरः ।

भवेत् साटोपविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च ॥

दौब्बल्याल्पाग्निप्राप्त्वातिहिक्काश्लासारुचिज्वरैः ।

क्रमेणाल्पेन सज्ज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ ४४ ॥

बर्हिर्तित्तिरिदक्षाणां रुक्षान्नकटुकै रसैः ।

शुष्कमूलककौलथैर्यूपैश्चान्नानि भोजयेत् ॥

मातुलङ्गरसं क्षौद्रपिप्पलीमरिचान्वितम् ।

सनागरं पिवेत् पित्तं तथाह्येति स्वमाशयम् ॥ ४५ ॥

कटुतीक्ष्णैस्तु लवणैर्भूयोऽक्षैश्चापुःपक्रमः ।

आपित्तरोगाश्च कृतो वायोश्चाप्रशमाद्भवेत् ॥

स्वस्थानमागते पित्ते पुरीषे पित्तरञ्जिते ।

निवृत्तोपद्रवस्यास्य पूर्व्वः कामलिको विधिः ॥ ४६ ॥

यदा तु पाण्डोर्वर्णैः स्याद्दरितश्यावपीतकः ।

बलीत्साहचयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ॥

स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दंश्च श्वासस्तृष्णारुचिर्भ्रमः ।

हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥ ४७ ॥

गुडूचीखरसक्षीरसाधितं माहिषं घृतम् ।

स पिवेत् त्रिवृतां स्निग्धो रसेनामलकस्य तु ॥

विरिक्तो मधुरप्रायं भजेत् पित्तानिलापहम् ।

द्राक्षालेहं च पूर्व्वोक्तं सपीषि मधुराणि च ॥

यापनान् क्षीरवस्तींश्च शीलयेत् सातुवासनान् ।

माद्वीकारिष्टयोगांश्च पिवेद् युक्तप्राग्निवृद्धये ॥

कासिकञ्चाभयालेहं पिप्पलीं मधुकं बलाम् ।

पयसा वा प्रयुञ्जीत यथादोषं यथाबलम् ॥ ४८ ॥

तत्र श्लोकी ।

पाण्डोः पञ्चविधस्योक्तं हेतुलक्षणभेषजम् ।

कामला द्विविधा तेषां साध्यासाध्यत्वमेव च ॥

तेषां विकल्पो यश्चान्यो महाव्याधिर्हलीमकः ।

तस्य चोक्तं समासेन लक्षणं सचिकित्सितम् ॥ ४९ ॥

एत्यग्निवेशकते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्याग्ने

पाण्डुरोगचिकित्सितं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातो हिक्काश्वासचिकित्सितं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

वैदलीकार्थतत्त्वज्ञमात्रेणमृषिसुत्तमम् ।

अपृच्छत् संशयं धीमानग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥

य इमे द्विविधाः प्रोक्तास्त्रिदोषास्त्रिप्रकोपणाः ।

रोगा नानात्मकास्तेषां कः को भवति दुर्जयः ॥ २ ॥

इत्यग्निवेशस्य वचः श्रुत्वा मतिमतां वरः ।

उवाच परमप्रौढः परमार्थविनिश्चयम् ॥

कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।

यथा श्वासश्च हिक्का च प्राणानाशु निकृन्ततः ॥

अन्त्यैरपुण्यसृष्टस्य रोगैर्जन्तोः पृथग्विधैः ।

अन्ते सञ्जायते हिक्का श्वासी वा, तीव्रवेदनः ॥

कफवातात्मकावेतौ पित्तस्थानसमुद्भवौ ।

हृदयस्य रसादीनां धातूनाञ्चोपशोषणौ ॥

तस्मात् साधारणावेतौ मतौ मम सुदुर्जयौ ।

मिथ्योपचरितौ क्रुद्धौ हत आशौविषाविव ॥

पृथक् पञ्चविधावेतौ निर्दिष्टौ रोगसंग्रहे ।

तयोः शृणु समुत्थानं लिङ्गञ्च समिषग्नितम् ॥ ३ ॥

रजसा धूमवाताभ्यां शीतस्थानां च सेवनात् ।

आयामाद् वायवधर्माध्वरुक्षान्नविषमाशनात् ॥

आमप्रदोषादानाहाद्रौक्ष्यादत्यपतर्पणात् ।
 मर्माभिघाताद् दौर्ब्वल्याहन्तात् शुद्धतियोगतः ॥
 अतीसारज्वरच्छर्हिप्रतिश्यायक्षयक्षतात् ।
 रक्तपित्तादुदावर्त्ताद्विसूच्यलसकादपि ॥
 पाण्डुरोगाद्विषाच्चैव प्रवर्त्तते गदाधिमौ ।
 निष्पावमाप्रपिण्णाकतिलतैलनिषेवणात् ॥
 पिष्टशालूकविष्टम्भिविदाहिरुभोजनात् ।
 जलजानूपपिशितदध्यामक्षौरसेवनात् ॥
 अभिषन्दुपचाराच्च श्लेष्मलानाञ्च सेवनात् ।
 कण्ठोरसोः प्रतीवाताद्विबन्धैश्च पृथग्विधैः ॥
 मासतः प्राणवाहौनि स्रोतांश्चाविश्य कुप्यति ।
 उरस्तः कफमुद्बूय हिक्काश्वासान् करोति सः ॥
 घोरान् प्राणोपरोधाय प्राणिनां पञ्च पञ्च च ॥ ४ ॥
 उभयोः पूर्व्वरूपाणि शृणु वक्ष्याम्यतः परम् ।
 कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता ॥
 हिक्कानां पूर्व्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥
 आनाहः पार्श्वशूलञ्च पीडनं हृदयस्य च ।
 प्राणस्य च विलोमत्वं श्वासानां पूर्व्वलक्षणम् ॥ ५ ॥
 प्राणोदकान्नवाहौनि स्रोतांसि सकफोठनिलः ।
 हिक्काः करोति संरुध्य तासां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ ६ ॥
 क्षीणमांसबलप्राणतेजसः सकफोठनिलः ।
 गृहीत्वा सहसा कण्ठमुच्चैर्घोषवतीं भृशम् ॥
 करोति सततं हिक्कामेकद्विविगुणां तथा ।

प्राणः स्रोतांसि मर्माणि संरुध्योष्माणमेव च ॥
 सञ्ज्ञां मुष्णाति गात्रस्य स्तम्भं सञ्जयन्त्यपि ।
 मार्गश्चैवान्नपानानां रुणद्धुपहतस्मृतैः ॥
 साश्रुविप्लुतनेत्रस्य स्तब्धशङ्खचुतभ्रुवः ।
 सक्तजल्पप्रलापस्य निर्व्वृत्तिं नाधिगच्छतः ॥
 महातेजा महावेगा महाशब्दा महाबला ।
 महाहिकेति सा नृणां सद्यः प्राणहरा मता ॥ ७ ॥
 इति महाहिका ।

हिकते यः प्रवृद्धस्तु कृशो दीनमना नरः ।
 जर्जरेणोरसा कच्छं गम्भीरमनुनादयन् ॥
 संचिपन् जृम्भमाणश्च तथाङ्गानि प्रसारयन् ।
 पार्श्वे चोभे समायस्य कूजन् स्तम्भरुगर्दितः ॥
 नाभेः पक्वाशयाङ्गापि हिका चास्योपजायते ।
 चोभयन्ती भृशं देहं नामयन्तीव ताम्यतः ॥
 रुणद्धुक्कृभमार्गन्तु प्रनष्टबलचेतसः ।
 गम्भीरा नाम सा तस्य हिका प्राणान्तिकी मता ॥ ८ ॥
 इति गम्भीरा हिका ।

व्यपेता जायते हिका यान्नपाने चतुर्विधे ।
 आहारपरिणामान्ते भूयश्च लभते बलम् ॥
 प्रलापच्छर्द्दतीसारवृष्णार्तस्य विचेतसः ।
 जृम्भिणी विप्लुताक्षस्य शुष्कास्यस्य विनामिनः ॥
 पर्याध्नातस्य हिका या जलमूलादसन्तता ।
 सा व्यपेतेति विज्ञेया हिका प्राणोपरोधिनौ ॥ ९ ॥
 इति व्यपेता वा यमिका हिका ।

क्षुद्रवातो यदा कोष्ठादग्रायामपरिवर्धितः ।

कण्ठं प्रपद्यते हिक्कां क्षुद्रां संजनयेत् तदा ॥

अतिदुःखा न सा नोरःशिरोमर्म्मप्रबाधिनी ।

न चोच्छ्वासान्नपानानां मार्गमावृत्य तिष्ठति ॥

वृद्धिमायस्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ।

यतः प्रवर्त्तते पूर्वं तत एव निवर्त्तते ॥

हृदयं क्लोम कण्ठञ्च तालुकञ्च समाश्रिता ।

मृद्वी सा क्षुद्रहिक्कोति नृणां साध्या प्रकीर्तिता ॥ १० ॥

इति क्षुद्रहिक्का ।

सहसात्यभ्यवृत्तैः पानान्नैः पीडितोऽनिलः ।

जङ्घं प्रपद्यते कोष्ठान् मदैर्वातिमदप्रदैः ॥

तथातिरोषभाष्याध्वहास्यभारातिवर्त्तनैः ।

वायुः कोष्ठगतो धावन् पानभीज्यप्रपीडितः ॥

उरःस्रोतः समाविश्य कुर्याद्विक्कां ततोऽन्नजाम् ।

तथाशनैरसम्बन्धं क्षुवंश्चापि स हिक्कते ॥

न मर्म्मबाधाजननी नेन्द्रियाणां प्रबाधिनी ।

हिक्का पीते तथा भुक्ते शमं याति च सान्नजा ॥ ११ ॥

इत्यन्नजा हिक्का ।

अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकशस्य च ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥

आसां या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्तग्राश जीवितम् ॥

यमिका च प्रज्ञापातितृष्णामोहसमन्विता ।

अक्षीणश्चाप्यदौनस्य स्थिरधात्विन्द्रियस्य यः ॥

तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्तातोऽन्यथा ॥ १२ ॥

यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।

विष्वग् व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासान् करोति सः ॥ १३ ॥

उड्डूयमानवातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः ।

उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥

प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।

विद्यताक्षाननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥

दीनः प्रश्वसितञ्च्चास्य दूरादिज्ञायते भृशम् ।

महाश्वासीपृष्ठः स क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ १४ ॥

इति महाश्वासः ।

ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ।

श्लेष्माघृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्हितः ॥

ऊर्ध्वं दृष्टिर्विपश्यंश्च विमान्ताक्ष इतस्ततः ।

प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्थीठरतिपीडितः ॥

ऊर्ध्वं श्वासे प्रंकुपिते ह्यधःश्वासी निरुध्यते ।

मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्तासून् ॥ १५ ॥

इतूर्ध्वं श्वासः ।

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्व्वप्राणेन पीडितः ।

न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्मच्छेदसगर्हितः ॥

आनाहस्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वंस्तिना ।

विप्रुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ॥

विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन् नरः ।

क्षिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ॥ १६ ॥

इति क्षिन्नश्वासः ।

प्रतिलोमं यदा वायुः स्तोतांसि प्रतिपद्यते ।
 ग्रीवां शिरश्च संगृह्णा स्नेष्माणं समुदीर्य च ॥
 करोति पीनसं तेन रुद्धो घूर्धुरकं तथा ।
 अतीव तीव्रवेगञ्च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥
 प्रतान्द्यति स वेगेन कासते सन्निवध्यते ।
 प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति सुहुर्मुहुः ॥
 स्नेष्माणमुच्यमाने च भृशं भवति दुःखितः ।
 तस्यैव च विमोचान्ते मुहूर्तं लभते सुखम् ॥
 तथास्योद्धंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् ।
 न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपीडितः ॥
 पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
 आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति ॥
 उच्छ्रिताक्षो ललाटेन खिद्यता भृशमर्त्तिमान् ।
 विशुष्काख्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥
 मेघाम्बु शीतप्राग्वातैः स्नेष्मलैश्च प्रवर्षते ।
 स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥ १७ ॥

इति तमकश्वासः ।

ज्वरमूर्च्छापरौतस्य विद्यात् प्रतमकन्तु तम् ।
 उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ॥
 तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति ।
 मज्जतस्तमसीवाञ्च विद्यात् सन्तमकन्तु तम् ॥ १८ ॥

इति प्रतमकसन्तमकश्वासो ।

रूपायासीद्भवः कोष्ठे चन्द्रो वात उदौरयन् ।

क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥
 हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यद्येतरे ।
 न च भोजनपानानां निरुणद्धुचितां गतिम् ॥
 इन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदापादयेद्बलम् । १९ ॥
 इति क्षुद्रश्वासः ।

स सोऽध्य उक्तो बलिनः, सर्व्वे चाव्यक्तलक्षणाः ।
 इति श्वासाः समुद्दिष्टाः हिक्काश्चैव खलक्षणाः ॥ २० ॥
 एषां प्राणहरा वज्जरां वीरास्ते ह्याशुकारिणः ॥
 भेषजैः साध्ययाप्यास्तु क्षिप्रं भिषगुपाचरेत् ।
 उपेक्षिता दहेयुर्हि शुष्कं कक्षमिवानलः ॥ २१ ॥
 कारणस्थानमूलैक्यादेकमेव चिकित्सितम् ।
 द्वयोरपि यथादृष्टमृषिभिस्तन्निबोधत ॥ २२ ॥
 हिक्काश्वासाद्विहितं स्निग्धैरादौ स्वेदैरुपाचरेत् ।
 आक्तं लवणतैलेन नाडीप्रस्तरसङ्करैः ॥
 तैरस्य ग्रथितः श्लेष्मा स्रोतः स्वपि विलीयते ।
 खानि माद्वैवमायान्ति वातश्चाप्यनुलोमताम् ॥
 यथाद्रिकुञ्जेष्वर्कांशुतप्तं विष्यन्दते हिमम् । -
 श्लेष्मा तप्तः स्थिरो देहे स्वेदैर्विष्यन्दते तथा ॥
 खिन्नं ज्ञात्वा ततस्तूष्णं भोजयेत् स्निग्धमोदनम् ।
 मत्तस्थानां शूकराणां वा रसैर्दध्नुस्तरेण वा ॥
 ततः श्लेष्मणि संवृष्टे वमनं पाययेत् तु तम् ।
 पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रैर्युक्तं वाताविरोधि यत् ॥
 निहते सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ।

स्रोतःसु हि विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥ २३ ॥
 लीनश्च दोषशेषः स्याद् धूमैस्तं निहरेद्बुधः ।
 हरिद्रां यवमेरण्डमूलं लाक्षां मनःशिलाम् ॥
 सदेवदार्व्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्त्तिं प्रकल्पयेत् ।
 तां घृताक्तां पिवेद्भूमं यवैर्वा घृतसंयुतैः ॥
 मधूच्छिष्टं सर्ज्जरसं घृतं मल्लकसंपुटे ।
 कृत्वा धूमं पिवेच्छृङ्गं बालं वा स्नायु वा गवाम् ॥
 श्लोणाकवर्द्धमानानां नाडीं शुष्कां कुशस्य वा ।
 पद्मकं गुग्गुलुं लोध्रं शङ्गकीं वा घृतान्मुताम् ॥ २४ ॥
 स्वरक्षीणातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान् ।
 मधुरस्निग्धशैतादैर्हिक्काप्रवासानुपाचरेत् ॥ २५ ॥
 न स्वेद्याः पित्तदाहार्ता रक्तस्वेदातिवर्त्तिनः ।
 क्षीणधातुबला रूक्षा गर्भिण्याश्चापि पित्तलाः ॥ २६ ॥
 कामं कण्ठमुरः कोष्णैः स्नेहसेकैः सशर्करैः ।
 उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदयेन्मृदुभिः क्षणम् ॥
 तिलोमामाषगोधूमचूर्णैर्वातहरैः सह ।
 स्नेहैश्चोत्कारिका साम्नीः सक्षीरैर्वा कृता हिता ॥ २७ ॥
 मवज्वरामदोषेषु रुक्षस्वेदं विलङ्घनम् ।
 समीक्ष्योक्तेखनं वापि कारयेन्नवणास्वना ॥
 अतियोगाहतं वातं दृष्ट्वा वातहरैर्भिषक् ।
 रसादैर्नातिशीतोष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥ २८ ॥
 उदावर्त्ते तथाध्माने मातुलुङ्गाम्बवेतसैः ।
 हिङ्गुपीलुविडैश्चान्नं युक्तं स्यादनुलोममनम् ॥ २९ ॥

हिक्काश्वासामयौ त्वेको बलवान् दुर्बलोऽपरः ।
 कफाधिकस्तथैवैको रुक्षो बह्वनिलोऽपरः ॥
 कफाधिके बलस्थे च वमनं सविरेचनम् ।
 कुर्व्यात् पत्याग्निने धूमलेहादि शमनं ततः ॥
 वातिकान् दुर्बलान् बालान् वृद्धांश्चानिलसूदनैः ॥
 तर्पयेद्देव शमनैः स्नेहयूपरसादिभिः ॥ ३० ॥
 अतुत्क्रिष्टकफास्त्रिदुर्बलानां विशोधनात् ।
 वायुलब्धास्पदो मर्म संशोधाशु हरेदसून् ॥
 दृढान् बहुकफांस्तस्माद्रसैरानूपवारिजैः ।
 तृप्तान् विशोधयेत् स्त्रिन्नान् वृंहयेदितरान् भिषक् ॥ ३१ ॥
 बर्हिर्तित्तिरिदक्षाश्च जाङ्गलाश्च मृगद्विजाः ।
 दशमूलैरसे सिद्धाः कौलत्ये वा रसे हिताः ॥ ३२ ॥
 निदिग्धिकां विल्वमध्यं कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
 त्रिकण्टकं गुडूचीञ्च कुलत्यांश्च सचित्रकान् ॥
 जले पक्त्वा रसः पूतः पिप्पलीघृतभर्जितः ।
 सनागरः सलवणः ख्याद् यूषो भोजने हितः ॥
 रास्त्रां बलां पञ्चमूलं ऋस्वं मुद्गान् सचित्रकान् ।
 पक्त्वाग्निमसि रसे तस्मिन् यूषः साध्यश्च पूर्ववत् ॥
 पक्त्वान् मातुलुङ्गस्य निम्बस्य कूलकस्य च ।
 पक्त्वा मुद्गांश्च सव्योषान् चारयूषं विपाचयेत् ॥
 दत्त्वा सलवणं चारं शियूणि मरिचानि च ।
 युक्त्या संसाधितो यूषो हिक्काश्वासविकारनुत् ॥
 कासमर्हकपवाणां यूषः शोभाञ्जनस्य च ।

शुष्कमूलकयूषश्च हिक्काश्वासनिवर्हणः ॥
 सदधिव्योषसर्पिष्को यूषो वार्त्ताकजो हितः ॥ ३३ ॥
 शालिषष्टिकगोधूमयवान्नान्यनवानि च ॥
 हिङ्गुसौवर्चलाजाजौविडपौष्करचित्रकैः ।
 सिद्धा कर्कटशृङ्गा च यवागूः श्वासहिक्किनाम् ॥
 दशमूलीशटीरास्त्रापिप्पलीबिल्वपौष्करैः ।
 शृङ्गीतामलीभागीं गुडूचीनागरर्द्धिभिः ॥
 यवागूं विधिना सिद्धां कषायं वा पिवेन्नरः ।
 कासहृदयहृपाश्वर्त्तिहिक्काश्वासप्रशान्तये ॥ ३४ ॥
 पुष्कराक्षशटीव्योषमातुलुङ्गाश्चवेतसैः ।
 योजयेदन्नपानानि ससर्पिर्विडहिङ्गुभिः ॥
 दशमूलस्य वा काथमथवा देवदारुणः ।
 तृषितो मदिरां वापि हिक्काश्वासी पिवेन्नरः ॥
 पाठां मधुरसां रास्त्रां सरलं देवदारु च ।
 प्रक्षाल्य जर्जरौक्लत्थं सुरामण्डे निधापयेत् ॥
 तन्मन्दलवणं कृत्वा भिषक् प्रसृतिसन्मितम् ।
 पाययेत् तु ततो हिक्का श्वासश्चैवोपशान्ति ॥
 हिङ्गु सौवर्चलं कोलं समङ्गां पिप्पलीं बलाम् ।
 मातुलुङ्गरसे पिष्टमारनालेन वा पिवेत् ॥
 सौवर्चलं नागरञ्च भागीं दिशर्करायुतम् ।
 उष्णाम्बुना पिवेदेतद्विक्काश्वासविकारनुत् ॥
 भागीनागरयोः कल्कं मरिचक्षारयोस्तथा ।
 पीतद्रुचित्रकास्फोतामूर्वाणाञ्चाम्बुना पिवेत् ॥ ३५ ॥

मधूलिका तुगाक्षीरौ नागरं पिप्पली तथा ।
 उत्कारिका घृते सिद्धा श्वासे पित्तानुबन्धजे ॥
 श्वाविधं शशमांसञ्च शल्लकस्य च शोणितम् ।
 पिप्पलीघृतसिद्धानि श्वासे वातानुबन्धजे ॥
 सुवर्चलारसो दुग्धं घृतं त्रिकटुकायुतम् ।
 शाल्येद्भनखानुपानं वातपित्तानुगे हितम् ॥
 सिरीषपुष्पस्वरसः सप्तपर्णस्य वा पुनः ।
 पिप्पलीमधुसंयुक्तः कफपित्तानुगे हितः ॥
 मधुकं पिप्पलीमूलं गुडो गोशकटो रसः ।
 घृतं क्षौद्रं श्वासकासहिक्काभित्थन्दिनां हितम् ॥ ३६ ॥
 खराश्लोष्ट्रवराहाणां मेघस्य च गजस्य च ।
 शकटस्य बहुकफेष्वेकैकं मधुना पिवेत् ॥
 क्षारं वाप्यश्वगन्धाया लेहयेत् क्षौद्रमर्षिषा ।
 मयूरपादनालं वा शल्लकं शल्लकस्य वा ॥
 श्वाविद्धोहकचाषाणां रोमाणि कुरुरस्य वा ।
 एकद्विशफशृङ्गाणि चर्मास्थीनि खुरांस्तथा ॥
 सव्वाणोक्त्रैकशो वापि दग्ध्वा क्षौद्रघृतान्वितम् ।
 चूणं लीढ्वा जयेत् कासं हिक्कां श्वासञ्च दारुणम् ॥
 एते हि कफसंशुद्धगतिप्राणप्रकोपहाः ।
 तस्मात् तन्मार्गशुद्ध्यर्थं देया लेहा न निष्कंफे ॥ ३७ ॥
 कासिने च्छर्दनं दद्यात् स्वरभङ्गे च बुद्धिमान् ।
 वातश्लेष्महरैर्युक्तं तमके तु विरेचनम् ॥
 उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधादहज्जलम् ।

यथा तथानिलस्तस्य मार्गं नित्यं विशोधयेत् ॥ ३८ ॥

शटीचोरकजीवन्तीत्वङ्मुस्तं पुष्कराह्वयम् ।

सुरसं तामलकेपला पिप्पल्यगुग्गुनागरम् ॥

बालकञ्च समं चूर्णं कृत्वाष्टगुणशर्करम् ।

सर्व्वथा तमके श्वासे हिक्कायाञ्च प्रयोजयेत् ॥ ३९ ॥

इति शब्दादि चूर्णम् ॥

मुक्ताप्रवालवैदूर्य्यं शङ्खः स्फटिकमञ्जनम् ।

ससारकाचगन्धार्कसूक्ष्मैलालवणद्वयम् ॥

तामायोरजसी रूप्यं सौगन्धिककशेरुकम् ।

जातीफलं शणाद्बीजमपामार्गस्य तण्डुलाः ॥

एषां पाणितलं चूर्णं तुल्यानां क्षौद्रसर्पिषा ।

हिक्कां श्वासञ्च कामञ्च लीढमाशु नियच्छति ॥

अञ्जनात् तिमिरं काचं नीलिकां पिष्टकं तमः ।

पिष्टं कण्डुमभिष्यन्दमर्म्मचैव प्रणाशयेत् ॥ ४० ॥

इति मुक्ताद्यचूर्णम् ।

शटीपुष्करमूलानां चूर्णंमामलकस्य च ।

मधुना संयुतं लेह्यं चूर्णं वा काललोहजम् ॥

सुशर्करां तामलकीं द्राक्षां गोष्ठश्लशकट्सम् ।

तुल्यं गुडं नागरञ्च प्राशयेत् नावयेत् तथा ॥

लशुनस्य पलाण्डोर्वा मूलं गृञ्जनकस्य वा ।

नावयेच्चन्दनं वापि नारीक्षीरेण संयुतम् ॥

सुखोष्णां घृतमण्डं वा सैन्धवेनावचूर्णितम् ।

नावयेन्मक्षिकाविष्ठामलक्तकरसेन वा ॥

स्त्रियाः स्तन्येन सिद्धं वा सर्पिर्मधुरकैरपि ।
 पीतं नस्तो निषिक्तं वा सद्यो हिक्कां नियच्छति ॥
 सकृदुष्णं सकृच्छीतं व्यत्यासाद्विक्रिनां पथः ।
 पाने नस्तः क्रियायां वा शर्करामधुसंयुतम् ॥ ४१ ॥
 अधोभागे घृतं सिद्धं सद्यो हिक्कां नियच्छति ।
 पिप्पलीमधुयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः ॥
 लाक्षालाजमधुद्राक्षापिप्पल्यश्वशकृद्रसान् ।
 लिह्यात् कोलं मधुद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ॥
 शीताम्बुसेकः सहसा चासौ विस्मापनं भयम् ।
 क्रोधहर्षप्रियोद्देशा हिक्काप्रच्यवना मताः ॥ ४२ ॥
 हिक्काश्वासविकाराणां निदानं यत् प्रकीर्तितम् ।
 वर्ज्यमारोग्यकामैस्तद्विक्काश्वासविकारिभिः ॥ ४३ ॥
 शुष्कक्षीणकफोरस्का हिक्काश्वासानुबन्धिनः ।
 प्रकृत्या रुक्षदेहा ये सर्पिर्भिस्तानुपाचरेत् ॥ ४४ ॥
 दशमूलरसे सर्पिर्दधिमण्डेन साधयेत् ।
 कृष्णासौवर्चलक्षारवयः स्याद्विहङ्गचोरकैः ॥
 कायस्थया च संसिद्धं हिक्काश्वासौ प्रणाशयेत् ॥ ४५ ॥

इति दशमूलाद्यधृतम् ।

तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ।
 भूतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चिवकः शटी ॥
 सौवर्चलं तामलकी सैन्धवं बिल्वपेशिका ।
 तालीशुप्रवं जीवन्ती वचा तैरक्षसन्मितैः ॥
 हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पचेत् तोये चतुर्गुणे ।

एतद् यथाबलं पीत्वा हिक्काश्वसौ जयेन्नरः ॥

शोथानिलार्शोयहणीहृतपाश्वरुज एव च ॥ ४६ ॥

इति तेजोवत्यादिघृतम् ।

मनःशिलासर्जरसलाक्षारजनिपद्मकैः ।

मञ्जिष्ठैलैश्च कर्षांशैः प्रस्थः सिद्धो घृताद्धितः ॥ ४७ ॥

इति मनःशिलादि घृतम् ।

जीवनीयोपमिष्टं वा सक्षौद्रं लेहयेद् घृतम् ।

वासाघृतं दाधिकं वा पिवेत्सूक्ष्मप्रणमेव च ॥ ४८ ॥

यत् किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातातुलोमनम् ।

भेषजं पानमन्नं वा तद्धितं श्वासहिक्किने ॥

वातकृदा कफहरं कफकृदानिलापहम् ।

कार्यं नैकान्तिकं तान्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहम् ॥

सर्व्वेषां वृंहणे ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।

अवश्यं शमनेऽपायो भृशोऽशक्यश्च कर्षणे ॥

तस्माच्छुद्धानशुद्धांश्च शमनैर्वृंहणैरपि ।

हिक्काश्वसार्द्दितान् जन्तून् प्रायशः समुपाचरेत् ॥ ४९ ॥

तत्र श्लोकः ।

दुर्जयत्वे समुत्पत्तौ क्रियैकत्वे च कारणम् ।

लिङ्गं पथ्यञ्च हिक्कानां श्वासानाञ्चेह दर्शितम् ॥ ५० ॥

एत्यग्निवेशकते तन्त्रे परकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने

हिक्काश्वसचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति १

स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

तपसा तेजसा धृत्या धिया च परयान्वितः ।

आत्रेयः कासशान्तार्थमिदमाह चिकित्सितम् ॥ २ ॥

वातादिजास्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।

पञ्चैते सुगन्धां कासा वर्द्धमानाः क्षयप्रदाः ॥ ३ ॥

पूर्वैरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगन्ताख्यता ।

कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥

अधःप्रतिहतो वायुरुद्ध्वं स्त्रोतःसमाश्रितः ।

उदानभावमापन्नः कण्ठे सक्तस्तथोरसि ॥

आविश्य शिरसः खानि सर्वाणि प्रतिपूरयन् ।

आभञ्जन्नाक्षिपन् देहं हनुमनेन तथाक्षिणी ॥

नेत्रपृष्ठमुरःपार्श्वे निर्भुज्य स्तम्भयंस्ततः ।

शुष्को वा सकफो वापि कासनात् कास उच्यते ॥

प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ।

वेदनाशब्दवैशेष्यं कासानामुपजायते ॥ ५ ॥

रूक्षशीतकषायाल्पप्रमितानशनं स्थियः ।

वैगधारणमायासो वातकासप्रवर्त्तकाः ॥ ६ ॥

क्षत्तृपाण्डुरैःशिरःशूलस्वरभेदकरो भृशम् ।

शुष्कोरःकण्ठवक्तस्य हृष्टलोमः प्रताम्यतः ॥

निर्घोषदैत्यक्षामास्यदौर्बल्यक्षोभमोहकृत् ।
 शुष्कः कासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत् ॥
 स्निग्धान्नलवणोष्णैश्च भुक्तपीतैश्च शाम्यति ।
 ऊर्ध्ववातस्य जीर्णैर्लघ्वैर्वेगवान् मासतो भवेत् ॥ ७ ॥
 कटुकोष्णविदाह्यस्त्रक्षाराणामतिसेवनम् ।
 पित्तकासकरं क्रोधः सन्तापश्चाग्निसूर्यजः ॥ ८ ॥
 पीतनिष्ठिवनाक्षत्वं तिक्तास्यत्वं खरामयः ।
 उरोधूमायनं तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः ॥
 प्रतप्तं कासमानश्च ज्योतीर्षीव च पश्यति ।
 श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठोवति च पैत्तिके ॥ ९ ॥
 गुर्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नाविचेष्टनैः ।
 वृद्धः श्लेष्मानिलं रुद्धा कफकासमुदीरयेत् ॥ १० ॥
 मन्दाग्नित्वारुचिच्छर्दिपीनसोत्क्राशगौरवैः ।
 लोमहर्षास्यमाधुर्यक्तेदसंसदनैर्युतम् ॥
 बहुलं मधुरं स्निग्धं निष्ठोवति घ्ननं कफम् ।
 कासमानो ह्यरुग्वक्षः सम्पूर्णमिव मन्यते ॥ ११ ॥
 अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजवियहैः ।
 रूक्षस्त्रोरक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥ १२ ॥
 स पूर्वं कासते शुष्कं ततः क्षीवेत् सशोणितम् ।
 कण्ठेन रुजंतात्यर्थं विरुग्नेव चोरसा ॥
 सूचैभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन श्लिना ।
 दुःखस्पर्शेन श्लेनेन भेदपीडाभितापिना ॥
 पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडितः ।

पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् ॥ १३ ॥

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्देगनियहात् ।

घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ तयो मलाः ॥

कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥ १४ ॥

दुर्गन्धं हरितं रक्तं छीवेत् पूयोपमं कफम् ।

कासमानश्च हृदयं स्थानभ्रष्टं स मन्यते ॥

अकस्मादुष्णाशीतार्तो बद्धाशी दुर्बलः क्षणः ।

स्निग्धाच्छुस्त्रवर्णैत्वक् श्रीमद्दशनलोचनः ॥

पाणिपादतलौ श्लक्ष्णौ घृणावानभ्यसूयकः ।

ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वैकं पीनसोऽरुचिः ॥

भिन्नसंघातवर्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ।

इतोऽप्यक्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ॥ १५ ॥

साध्यो बलवतां वा स्याद् याप्यस्त्वं च क्षतोत्थितः ।

नवौ कदाचित् सिध्येतामेतौ पादगुणान्वितौ ।

स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥

त्रौन् साध्यान् साधयेत् पूर्वान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् ।

चिकित्सामत ऊर्ध्वं न्तु शृणु कासनिवर्हिणीम् ॥ १७ ॥

हृत्क्षानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।

सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेया यषक्षीररसादिभिः ॥

वातघ्नसिद्धैः स्नेहादौर्ध्वमैलेहैश्च युक्तितः ।

अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान् ॥

वस्तिभिर्विडविड्वातं शुष्कोर्ध्वं ज्वौर्ध्वं भक्तिकैः ।

घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः ॥ १८ ॥

कण्टकारो गुडूचौभ्यां पृथक् विंशत्पलाद्रसे ।

प्रस्थः सिद्धो घृताज्ञातकासनुद्वह्निदीपनः ॥ १९ ॥

इति कण्टकारौघृतम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।

धान्यपाठावचारास्त्रायथ्याह्वचारहिङ्गुभिः ॥

कोलमात्रैर्घृतप्रस्थादृशमूलैरुत्साढके ।

सिद्धाच्चतुर्थिकां पीत्वा पेयां मण्डं पिवेदनु ॥

तच्छ्वासकासहतृपाश्वयहणीदोषगुल्मनुत् ।

पिप्पल्याद्यां घृतञ्जैतदात्रेयेण प्रकीर्तितम् ॥ २० ॥

इति पिप्पल्यादिवृतम् ।

दूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्वर्याणि परूषकम् ।

द्वे पाठे देवदार्वृद्धिं स्वगुप्तां चित्रकं शटीम् ॥

व्याघ्रौ तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।

त्रिकण्टकं विदारौञ्च पिष्ट्वा कर्षसमान् घृतात् ॥

प्रस्थं चतुर्गुणक्षीरे सिद्धं कासहरं पिवेत् ।

ञ्जरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृतृपाश्वयलनुत् ॥

कामलाशीठनिलाष्टीलाक्षतशोषक्षयापहम् ।

दूषणाद्यन्तु विख्यातमेतद् घृतमनुत्तमम् ॥ २१ ॥

इति दूषणाद्यं घृतम् ।

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्त्रां दशमूलौ शतावरीम् ।

पलिकान् मानिकांशांस्त्रीन् कुलथ्यान् बदरान् यवान् ॥

तुलार्द्धञ्चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।

घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥

सिद्धं तद्दृशभिः कल्कैर्नस्यपानानुवासनैः ।
 समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
 पञ्चकासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्क्षणयोनिजम् ।
 सर्वाङ्गीकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ २२ ॥
 इति रास्त्राघृतम् ।

विडङ्गं नागरं रास्त्रा पिप्पली हिङ्गुसैन्धवम् ।
 भार्गी क्षारश्च तच्चूर्णं पिवेद्वा घृतमात्रया ॥
 सकफेठनिलजे कासे श्वासे हिक्काहताग्निषु ।
 द्वौ क्षारौ पञ्चकोलानि पञ्चैव लवणानि च ॥
 शटीनागरकोदीच्यकल्कं वा वस्त्रगालितम् ।
 पाययेत्तद् घृतोन्मिश्रं वातकासनिवर्हणम् ॥
 दुरालभां शटीं द्राक्षां शृङ्गवेरं सितोपलाम् ।
 लिह्यात् कर्कटशृङ्गीञ्च कासे तैलेन वातजे ॥
 दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्गी कर्कटकीं शटीम् ।
 पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितं वापि लेहयेत् ।
 विडङ्गं सैन्धवं कुष्ठं व्योषं हिङ्गु मनःशिलाम् ॥
 हिक्काश्वासे च कासे च लिह्यात् क्षौद्रघृताप्नुतान् ॥ २३ ॥
 चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं मुस्तं दुरालभाम् ।
 शटीं पुष्करमूलञ्च श्रेयसीं सुरसां वचाम् ॥
 भार्गीं क्षिन्नरुहां रास्त्रां कर्कटाह्वाञ्च कार्ष्णिकान् ।
 कल्कान् निदिग्धार्द्धतुलां निष्काथ्य पलविंशतिम् ॥
 दत्त्वा मत्स्याणिडकायाश्च घृताच्च कुडवं पचेत् ।
 सिद्धं शीतं पृथक् क्षौद्रपिप्पलीकुडवान्वितम् ॥

चतुष्पलं तुगाक्षीर्याश्चूर्णितं तत्र दापयेत् ।
लेहयेत् कामहृद्रोगश्वासगुल्मनिवारणम् ॥ २४ ॥

इति चित्रकादिलेहः ।

दशमूलीं स्वयंगुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
भागीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवाढकम् ।
हरीतकीशतं भद्रं जले पञ्चाढके पचेत् ॥
यवैः स्विन्नैः कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।
पचेद् गुड़तुलां दत्त्वा कुड़वञ्च पृथक् घृतात् ॥
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ।
लिह्याह्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
पञ्च कासान् क्षयं श्वासं हिक्काञ्च विषमज्वरान् ॥
हन्यात् तथाशीयहणीहृद्रोगासचिपौनसान् ।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम् ॥ २५ ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ।

सैन्धवं पिप्पलीं भागीं शृङ्गवेरं दुरालभाम् ।
दाडिमाम्लं न कोष्णं न भागीं नागरमम्बुना ॥
पिवेत् खदिरसारं * वा मदिरादधिमस्तुभिः ।
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥ २६ ॥
शिरसः पीडने स्रावे नासाया हृदि ताम्यति ।
कामप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥

* बदरसारमिति पाठान्तरम् ।

दशाङ्गुलोन्मितां नाडीमथवाष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
 शरावसंपुटे छिद्रे कृत्वा जिह्वां विचक्षणः ॥
 वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिवेत् ।
 तमुरः केवलं प्राप्तं मुखेनैवोद्धमेत् पुनः ॥
 स ह्यथ तैक्ष्ण्यग्रादिच्छेद्य श्लेष्माणमुरसि स्थितम् ।
 निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम् ॥
 मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तैर्द्वादैः पिवेत् ।
 धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुडं पिवेत् ॥
 एष कासान् पृथग्दोषसन्निपातसमुद्भवान् ।
 धूमो हन्यादसंसिद्धानन्यैर्योगशतैरपि ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं शार्ङ्गेष्टां समनःशिलाम् ।
 मरिचं पिप्पलीं द्राक्षाभिलां सुरसमञ्जरौम् ॥
 कृत्वा वर्त्तिं पिवेद्धूमं क्षौमचेलानुवर्त्तिताम् ।
 घृताक्तामनु च क्षीरं गुडोदकमथापि वा ॥
 मनःशिलैलांमरिचक्षाराञ्जनकुटम्बटैः ।
 वंशलोचनसेव्यालक्ष्मीमलक्तकरोहिषैः ॥
 पूर्व्वकल्पेन धूमोदयं सानुपांनो विधीयते ।
 भालं मनःशिला तद्वत् पिप्पलीनागरैः सह ॥
 त्वगैर्द्वादी वृहत्थी च तालमूली मनःशिला ।
 कार्पासास्थप्रश्वगम्भा च धूमः कासविनाशनः ॥ २७ ॥
 याम्यान्पौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ॥
 रसैर्माषात्मगुप्तानां यूपैर्वा भोजयेद्वितान् । २८ ॥
 यमानौपिप्पलीबिल्वशटौचित्रकपुष्करैः ।

राज्ञाजानौपृथक् पर्णीपलाशतिष्ठभेषजैः ॥
 स्निग्धान्नलवणां सिद्धां पेयामनिलजे पिवेत् ।
 कटौहृतुपार्श्वकोष्ठार्त्तिप्रवासहिक्काप्रणाशिनीम् ॥
 दशमूलैरसे तद्वत् पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
 सिद्धां समतितां दद्यात् क्षीरे वापि ससैन्धवाम् ॥
 मातृस्यकौकुटवाराहैरामिषैर्वा घृतान्विताम् ।
 ससैन्धवां पाययेत् यवागूं वातकासिनम् ॥ २६ ॥
 वास्तूको वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
 स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥
 दध्नारनालान्नफलं प्रसन्नापानमेव च ।
 शस्यन्ते वातकासेषु स्वादुस्त्रलवणानि च ॥ २७ ॥
 पित्तकासेषु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ।
 तथा मदनकाष्ठस्यैव मधुककथितैर्जलैः ॥
 यथाह्नफलकल्कैर्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।
 हृतदोषस्ततः शीतं मधुरञ्च भजेत् क्रमम् ॥
 पैते कासे तनुकफे त्रिघृतां मधुरैर्युताम् ।
 दद्याद्भनकफे तित्तैर्विरेकाद्यै युतां भिषक् ॥
 स्निग्धशीतस्तनुकफे रूक्षशीतः घने कफे ।
 क्रमः कार्यः परं भोज्यैः स्नेहैर्लेहैश्च शस्यते ॥ २८ ॥
 शृङ्गाटकं पद्मवीजं नीलो सारणिः पिप्पली ।
 पिप्पलीमुस्तयथाह्नद्राक्षामूर्क्वामहौषधम् ॥
 बाजामृताफलं द्राक्षा त्वक् क्षीरी पिप्पली सिता ।
 पिप्पली पद्मकं द्राक्षा वृहत्पाथ फलाद्रसः ॥

खर्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्रा चेति पञ्च ते ।
 घृतचौद्रयुता लेहाः श्लोकावैः पित्तकासिनाम् ॥
 शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधात्रीफलोत्पलैः ।
 पैत्ते समुस्तमरिचः सकफे सघृतोऽनिले ॥
 मृद्वीकावैशतं विंशत् पिप्पलीः शर्करापलम् ।
 लेहयेन्मधुना गोक्ष्मां क्षीरे पक्त्वा शकटद्रसम् ॥
 त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
 लाजामुस्तशटीरास्त्राधात्रीफलविभीतकैः ॥
 शर्कराचौद्रसर्पिर्भिर्लेहः कासविनाशनः ।
 श्वासं हिक्कां क्षयञ्चैव हृद्रोगञ्च प्रणाशयेत् ॥
 पिप्पल्यामलकं द्राक्षां लाक्षां लाजान् सितीपलाम् ।
 क्षीरे पक्त्वा घनं शीतं लिङ्घ्यात् चौद्राष्टभागिकम् ॥
 विदारीक्षुमृणालानां रसान् क्षीरं सितीपलाम् ।
 पिवेद् वा मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् ॥ ३२ ॥
 मधुरैर्जाङ्गलैरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः ।
 मुद्गादियूषैः शाकैर्व्यां तिक्तकैर्मात्रया हिताः ॥
 घनश्लेष्मणि लेहास्तु तिक्ता मधुरसंयुताः ।
 शालयः सुप्तस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥
 शर्कराम्बोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षूणां रसाः पथः ।
 सर्वञ्च मधुरं शीतमविदार्हि प्रशस्यते ॥ ३३ ॥
 काकोलीवृहतीमेदायुगैः सवृषणागरैः ।
 पित्तकासे रसान् क्षीरं यूषांश्चापुपकल्पयेत् ॥ ३४ ॥
 शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।

कषायेण शृतं क्षीरं पिवेत् समधुशर्करम् ॥
 सितास्थिरापृष्निपर्णीश्रावणीवृहतीयुगैः ।
 वीरर्षभककाकोलीतामलकप्रविजीवकैः ॥
 शृतं पयः पिवेत् कामी ज्वरी दाही क्षतक्षयी ॥ ३५ ॥
 तज्जं वा साधयेत् सर्पिः सक्षीरेक्षुरसं भिषक् ।
 जीवकादेरर्मधुरकैः फलैश्चाभिषुकादिभिः ॥
 कल्कैश्चिकार्षिकैः सिद्धे पूतशीते प्रदापयेत् ।
 शर्करापिप्पलीचूर्णं त्वक्क्षीर्यं मरिचस्य च ॥
 शृङ्गाटकस्य चावाप्य क्षौद्रगर्भान् पलोन्मितान् ।
 गुडान् गोधूमचूर्णेन कृत्वा खादेद्विताशनः ॥
 शुक्रासृग्दोषशोषेषु कासे क्षीणक्षतेषु च ॥ ३६ ॥
 शर्करानागरोदीच्यं कण्टकारीं शटीं समाम् ।
 पिष्ट्वा रसं पिवेत् पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ॥ ३७ ॥
 महिष्यजाविगोक्षीरधानीफलरसैः समैः ।
 सपिः सिद्धं पिवेद् युक्ता पित्तकासनिवर्हणम् ॥ ३८ ॥
 बलिनं वमनैरादौ शोधयेत् कफकांसिनम् ।
 यवान्नैः कटुरूक्षोष्णैः कफघ्नैश्चापुषाचरेत् ॥ ३९ ॥
 पिप्पलीक्षारकैर्युषैः कौलत्यैर्मूलकस्य च ।
 लघून्यन्नानि भुञ्जीत् रसैर्वा कटुकान्वितैः ॥
 धान्ववैल्परसैः स्नेहैः तिलसर्षपबिल्वजैः ।
 मध्वक्षोष्णाम्बुतक्रं वा मदं वा निगदं पिवेत् ॥ ४० ॥
 पौष्करारग्वधं मूलं पटोलं तैर्निशास्थितम् ।
 जलं मधुयुतं पेयं कालेष्वन्नस्य रात्रिषु ॥

कटफलं कतृणं भार्गीं मुस्तं धान्यवचाभयाः ।
 शृण्ठी पर्पटकः शृङ्गी सुराहञ्च शृतं जले ॥
 मधुहिङ्गयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
 कण्ठरोगे मुखे शूने श्वासहिक्काञ्चरेषु च ॥
 पाठां शृण्ठीं शटीं मूर्वां गवाक्षीं मुस्तपिप्पलीम् ।
 पिष्ट्वा घर्माश्लेने हिङ्गुसैन्धवाभ्यां युतं पिवेत् ॥
 नागरातिविषामुस्तं शृङ्गीकर्कटकस्य च ।
 हरौतकीं शटीञ्चैव तेनैव विधिना पिवेत् ॥ ४१ ॥
 तैले भृष्टञ्च पिप्पल्याः कल्काच्च ससितोपलम् ।
 पिवेद्वा श्लेष्मकासघ्नं कुलत्थसुलिलाप्लुतम् ॥ ४२ ॥
 कासमर्द्दश्लुविड्भृङ्गराजो वार्त्ताकजा रसाः ।
 सक्षौद्राः कफकासघ्नाः सुरसस्त्रासितस्य च ॥ ४३ ॥
 देवदारु शटी राज्ञा कर्कटाख्या दुरालभा ।
 पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्याधात्रीसितोपलाः ॥
 मधुतैलयुतोवेतौ लेहौ वातानुगे कफे ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥
 पथ्या तामलकी धात्री भद्रमुस्तानि पिप्पली ।
 देवदार्व्वभया मुस्तं पिप्पली विश्वभेषजम् ॥
 विशाला पिप्पली मुस्तं त्रिवृता चेति लेहयेत् ।
 चतुरो मधुना लेहान् कफकासहरान् भिषक् ॥ ४४ ॥
 सौवर्चलाभयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरम् ।
 चूर्णितं सर्पिषा वातकफकासहरं पिवेत् ॥ ४५ ॥
 दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।

पुष्कराहशटीबिलसुरसव्योषहिङ्गुभिः ॥

पेयास्तपेयं तत् पेयं कासे वातकफात्मके ।

श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ४६ ॥

इति दशमूलादिघृतम् ।

समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्या रसाढके ।

घृतप्रस्थं बलाव्योषविडङ्गशठिजिवक्त्रैः ॥

सौवर्चलयवक्षारबिल्लामलकपौष्करैः ।

वृश्चीरवृहतीपथ्यायमानौदाङ्गिमर्षिभिः ॥

द्राक्षापुनर्नवाचव्यङ्गरालभास्त्रवेतसैः ।

शृङ्गीतामलकीभागीरास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥

कल्कैस्तत् सर्वकासेषु हिक्काश्वसेषु शस्यते ।

कण्टकारीघृतं हेतत् कफव्याधिनिसूदनम् ॥ ४७ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

कुलत्थरससंयुक्तं पञ्चमूलशृतं † घृतम् ।

पाययेत् कफजे कासे हिक्काश्वसे च शस्यते ॥ ४८ ॥

इति कुलत्थादि घृतम् ।

धूमांस्तानेव दद्याच्च ये प्रोक्ता वातकासिनाम् ।

कोशातकीफलान्मध्यं पिवेद्वा समनःशिलम् ॥ ४९ ॥

तमकः कफकासे तु ख्याच्चेत् पित्तानुबन्धजे ।

पित्तकासक्रियां तच्च यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥

वाते कफानुबन्धे तु कुर्यात् कफहरीं क्रियाम् ।

* पिप्पलीमूलपौष्करैरिति पाठान्तरम् ।

† पञ्चकोलशृतमिति वा पाठः ।

पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥ ५० ॥

आर्द्रं विरूक्षणं शुष्कं स्निग्धं वातकफात्मके ।

कासेऽन्नपानं कफजे सपित्ते तिक्तसंयुतम् ॥ ५१ ॥

कासमात्ययिकं मत्वा क्षतजं त्वरया जयेत् ।

मधुरैर्जीवनीयैश्च बलमांसविवर्द्धनैः ॥ ५२ ॥

पिप्पलीमधुकैरिष्टं कार्ष्णिकं ससितोपलम् ।

प्रास्थिकं गव्यमाजञ्च क्षीरमिक्षुरसस्तथा ॥

यवगोधूममृद्धीकाचूर्णमामलकाद्रसः ।

तैलञ्च प्रसृतांशानि तत् सर्व्वं मृदुनाग्निना ॥

पचेन्नेह घृतक्षौद्रयुक्तः स क्षतकासहा ।

श्वासहृद्रोगकार्श्ये षु हितो वृद्धाल्परेतसे ॥ ५३ ॥

इति पिप्पल्यादि लेहः ।

क्षतकासाभिभूतानां वृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी ।

क्षीरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥

वातपित्ताहिंतेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्हितः ।

तैलैर्मांसरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥

क्षतृपाश्वार्त्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ।

सदाहं कासिनी रक्तं धौवतः सबलेऽनले ।

मांसोचितेभ्यः क्षामेभ्यो लावादीनां रसा हिताः ।

तृष्णात्तानां पयश्कागं शरमूलादिभिः शृतम् ॥

रक्ते स्रोतोभ्य आख्यादाप्यागते क्षीरजं घृतम् ।

नस्यं पानं यवागूर्वा ग्रान्ते क्षामे हतानले ॥

स्तम्भायामेषु महतीं मात्रां वा सर्पिषः पिबेत् ।

कुर्थाद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥ ५४ ॥

निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरःक्षते ।

दाह्यते कासिनी यस्य स धूमान् नापिवेदिमान् ॥

दे मेदे मधूकं द्वे च बले तैः क्षौमलक्तकैः ।

वर्त्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिवेत् ॥

मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिन्दनरैः ।

भावयित्वा पिवेत् क्षौमं शर्करेक्षुगुडोदकम् ॥

पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशुङ्गया ।

ससर्पिष्कं पिवेद् धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥

भावितं जीवनीयैर्वा कुलिङ्गाण्डरसायुतैः ।

क्षौमं धूमं पिवेत् क्षीरं शृताञ्जायोगुडैरनु ॥ ५५ ॥

सम्पूर्णरूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्जयेत् ।

नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥ ५६ ॥

तस्मै वृंहणमेवादौ कुर्थादग्नेश्च दीपनम् ।

बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्यात् विरेचनम् ॥

शम्पाकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ।

तिल्वकस्य कषायेण विदारौस्वरसेन च ॥

सर्पिः सिद्धं पिवेद् युक्ता क्षीणदेहविशोधनम् ॥ ५७ ॥

पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ।

घृतं कर्कटक्षीरक्षीरद्विबलासाधितं पिवेत् ॥

विदारौभिः कदम्बैर्वा तालशस्यैस्तथा शृतम् ।

घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्णे कृच्छ्रनिर्गमे ॥

शूने सवेदने मेढ्रे पाथौ सश्रोणिर्वक्षणे ।

घृतमण्डेन मधुनानुवाचो मिश्रकेण वा ॥
 जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वत्तकाद्या बिलेशयाः ।
 क्रमशः प्रसहाश्चैव प्रयोज्याः पिशिताग्निनः ॥
 भीष्माग्रात् प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चगावयन्ति ते ।
 कफं शुद्धयितुं पुष्टिं कुर्यात् सस्त्रग्बहन् रसः ॥ ५८ ॥
 द्विपञ्चमूलोन्निफेः स्रविक्ताभागिचिवकैः ।
 कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ॥
 शृते नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ।
 कल्कैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥
 सिद्धेऽस्त्रिंशूणितां क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
 दत्त्वा युक्ता पिवेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥ ५९ ॥

इति द्विपञ्चमूल्यादिघृतम् ।

गुडूचीं त्रिफलां मूर्ध्ना हरिद्रां श्रेयसौ वचाम् ।
 निदिग्धिकां कासमर्द्धं पाठां चिवकनागरम् ॥
 जले चतुर्गुणैः पक्त्वा पादशेषेण तत् समम् ।
 सिद्धं सर्पिः पिवेद् गुल्मपक्षासार्तिक्षयकासनुत् ॥ ६० ॥

इति गुडूच्यादिघृतम् ।

कासमर्द्धाभयासुस्तपाठाकटफलनागरैः ।
 पिप्पलीकटुकाद्राक्षाकाश्वत्थसुरसैस्तथा ॥
 अक्षमावेर्धृतप्रस्थं क्षीरद्वाराक्षारसाढके ।
 पचेच्छीषज्वरज्जीहसर्वकासहरं शिवम् ॥ ६१ ॥

इति कासमर्द्धादिघृतम् ।

धात्रीफलैः क्षीरसिद्धैः सर्पिर्वाप्यवचूणितम् ।

द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतम् ॥

पिवेदुपरि भक्तस्य यवक्षारघृतं नरः ।

पिप्पलीगुडसिद्धं वा क्वागक्षौरयुतं घृतम् ॥

एतान्यग्निविष्टपार्थं सपींषि क्षयकासिनाम् ।

सुगर्दोषबद्धकोष्ठोरःस्रोतसाञ्च विशुद्धये ॥ ६२ ॥

हरीतकीर्यवक्वाथद्वाराठके विंशतिं प्रचेत् ।

खिन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणगुडघटपलम् ॥

दद्यान्मनःशिलाकषं कर्षार्द्धेण रसाञ्जनम् ।

कुड्वार्द्धेण पिप्पल्याः स लेहः श्वासकासनुत् ॥ ६३ ॥

इति हरीतकीलेहः ।

श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।

श्वासकासहरा बहिर्पादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥

एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।

लिङ्गादेतेन विधिना सुरसैरण्डपत्रजम् ॥

द्राक्षायद्वकवार्त्ताकुपिप्पलीः क्षौद्रसर्पिषा ।

लिङ्गात् वृषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ॥

चित्रकं त्रिफलाजजीकर्कटाख्यं कटुविकम् ।

द्राक्षाञ्च क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिङ्गादद्याद् गुडेन वा ॥ ६४ ॥

पद्मकं त्रिफलां व्योषं विडङ्गं सुरदारु च ।

बलां रास्नाञ्च तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥

सर्व्वरेभिः समं चूर्णैः पृथक्क्षौद्रं घृतं सिताम् ।

विमथ्य लेहयेत्तेहं सर्व्वकासहरं शिवम् ॥ ६५ ॥

इति पद्मकादिलेहः ।

जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वक्क्षीरीं विफलां शटीम् ।
 मुस्तैले पिप्पलीं द्राक्षां हे वृहत्थी वितुन्नकम् ॥
 शारिवां पौष्करं मूलं कर्कटाख्यं रसास्त्रनम् ।
 पुनर्नवां लोहरजस्त्रायमाणां यमानिकाम् ॥
 भागीं तापिलकौमृद्धिं विडङ्गं धन्वयासकम् ।
 क्षारचित्रकचव्योऽभ्येतसव्योषदारु च ॥
 चूर्णीकृत्य समांशानि लेहयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
 चूर्णात् पाणितलं पञ्च कासानेतद् व्यपोहति ॥ ६६ ॥
 इति जीवन्त्याद्यं चूर्णमवलेह्यम् ।
 लिह्यान्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
 सर्व्वकासहरं श्रेष्ठं लेहं कासार्हितो नरः ॥
 बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं समैश्वरम् ।
 खरोपघाते कासे च लेहमेतं प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥
 पत्रकल्कं घृतैर्भृष्टं तिलकस्य सशर्करम् ।
 पेया क्षौद्रकारिका च्छहिस्तृट्कासामातिसारनुत् ॥
 गौरसर्पपगण्डीरविडङ्गव्योषचित्रकान् ।
 साभयान् साधयेत् तोये यवागूं तेन चान्नसा ॥
 ससर्पिलवणां कासे हिकाप्रवासे सपीनसे ।
 पाण्ड्यामये क्षये शोषे कर्णशूले च शक्यते ॥ ६८ ॥
 कण्ठकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ।
 सगौरामलकः साम्नः सर्व्वकासे भिषग्जितम् ॥ ६९ ॥
 वातघ्नौषधनिःकार्यं क्षीरं यूपान् रसानपि ।
 वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥

क्षतकासे च ये धूमाः सानुष्ठाना निदर्शिताः ।
 क्षयकासेऽपि तानेष यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
 दीपनं वृंहणञ्चैव स्रोतसाञ्च विशोधनम् ।
 व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्व्वं हितं भवेत् ॥ ७० ॥
 सन्निपातोद्भवो ह्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
 सन्निपातहितं तस्मात् कार्य्यमन्न भिषगुजितम् ॥
 दोषानुबलयोगाच्च भवेद्रोगबलावलम्बम् ।
 कासेष्वेषु गरौयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम् ॥ ७१ ॥

तत्र श्लोकौ ।

भोज्यं पानानि सर्पीषि लेहाश्च सह पानकैः ।
 क्षीरं सर्पिर्गुडो धूमाः कासभेषज्यसंग्रहः ॥
 संख्या निमित्तं रूपाणि सारध्यासाध्यत्वमेव च ।
 कासानां भेषजं प्रोक्तं गरौयस्त्वञ्च कासिनाम् ॥ ७२ ॥
 एतन्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थानी
 कासचिकित्सितं नाम षष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

भगवन्तं श्रुत्वात्रेयं कृताङ्गिकं हुताग्निहोत्रमासीनमृषि-
गणपरिहृतं हिमवतः पार्श्वे विनयादुपेत्याभिवाद्याग्निवेश
उवाच—भगवन्ततीसारस्य प्राशुतुपत्तिनिमित्तलक्षणीपशमनानि
तु प्रजानुग्रहार्थमाख्यातुमर्हसीति ॥ २ ॥

अथ भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेयस्तदग्निवेशवचनमनुनिश-
म्योवाच—श्रूयतामग्निवेश सर्व्वमेतदखिलेन व्याख्यायमानम् ।
आदिकाले खलु यज्ञेषु पशवः समालभनीया बभूवुर्नालम्नाय
प्रक्रियन्ते स्म । ततो दक्षयज्ञं प्रत्यवरकालं मनोः पुत्राणां मरि-
थन्नाभागेच्चाकुविशाशययात्यादीनाञ्च क्रतुषु पशूनामेवाभ्यनु-
ज्ञानात् पशवः प्रोक्षणेमेवायुः । अतः प्रत्यवरकालं पृथध्वेण
दोषं सवेण यजेता पशूनामलाभाङ्गवामालम्भः प्रवर्त्तितः, तद्
दृष्ट्वा प्रव्यधिता भूतगणाः । तेषाञ्चैपयोगादुपाकृतानां गवां
गौरवादौष्णाग्रादसात्मप्रत्वादशस्तीपयोगात् स्वादपयोगाच्चोप-
हताग्नीनामुपहतमनसाञ्चातीसारः पूर्व्वमुत्पन्नः पृथध्वयज्ञे ॥ ३ ॥

अथावरकालं वातलस्य वातातपव्यायामातिमात्रनिषेविणो
रूक्षाल्पप्रमिताग्निनस्तीक्ष्णमद्यव्यवायनित्यस्योदावर्त्तयतश्च वेगा-
दायुः प्रकोपमापद्यते पक्ता चोपहत्यते । स वायुः प्रकुपितो-
ऽग्नानुग्रहते मूत्रस्त्रेदौ पुरीषाशयमुपहृत्य ताभ्यां पुरीषं द्रवी-
कृत्यातीसाराय कल्पते ॥ ४ ॥

तस्य रूपाणि विज्जलमामविष्णु तमवसादि रूक्षं द्रवं सञ्चल-
मामगन्धमीषच्छब्दं वा विबद्धमूत्रवातमतिसार्य्यते पुरीषं । वायु-
श्चान्तःकोष्ठे सशब्दशूलस्तिर्य्यक् चरति विबद्ध इत्यामातिसारो
वातात् । पक्वं विबद्धमल्पाल्पं सशब्दशूलफेनपिच्छापारिकर्तिकं
हृष्टरोमा विनिष्वसन् शुष्कमुखः कटूरुक्त्रिकजानुपृष्ठपाश्वैशूलौ
अष्टगुदो मुहुर्मुहुर्विगथितमुपवेश्यते पुस्तेर्व वातात् । तमाहु-
रनुगथितकमितेके वातानुगथितवर्चस्त्वात् ॥ ५ ॥

पित्तलस्य पुनरञ्जलवणकटकक्षारोष्णतीक्ष्णातिमात्रनिषे-
विणः प्रतताग्निसूर्य्यसन्तापोष्णमारुतोपहतगात्रस्य क्रोधेर्था-
बहुलस्य पित्तं प्रकोपमापद्यते । तत् प्रकुपितं द्रवत्वादुष्माण-
मुपहत्य पुरीषाशयमाश्रितमौष्णाद्द्रवत्वात् सरत्वाच्च भित्त्वा
पुरीषमतिसाराय कल्पते ॥ ६ ॥

तस्य रूपाणि हारिद्रं हरितं नीलं कृष्णं रक्तपित्तोपगत-
मतिदुर्गन्धमतिसार्य्यते पुरीषं, तृष्णादाहस्वेदमूर्च्छाशूलबध्न-
सन्तापपाकपरीत इति पित्तातिसारः ॥ ७ ॥

श्लेष्मलस्य तु गुरुमधुरशीतस्निग्धोपसेविनः सम्पूरकस्या-
चिन्तयतो दिवास्वप्नपरस्यालसस्य श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते ।
स स्वभावाद् गुरुमधुरशीतस्निग्धस्य पुंसोऽग्निमुपहत्य सौम्य-
स्वभावात् पुरीषाशयमुपगत्योपकृष्टं पुरीषमतिसाराय
कल्पते ॥ ८ ॥

तस्य रूपाणि स्निग्धं श्वेतं पिच्छिलं तन्तुमदामं गुरु
दुर्गन्धमनुबद्धशूल-मत्यल्पमभीक्ष्ण-मतिसार्य्यते सप्रवाहिकं
गुरुतरं गुरुदरगुदवस्तिवक्ष्यदेशः कृतापकृतसङ्गः सलीम-

हर्षः सोतृक्केशो निद्रालसपरीतः सदनोऽन्वहेषी चेति श्लेष्मा-
तिसारः ॥ ६ ॥

अतिशीतस्निग्धरूक्षोष्णगुरुखरकठिनविशदविषमविसृद्धा-
सात्मप्रभोजनादभोजनात् कालातीतभोजनाच्च यतुकिञ्चिदभ्यव-
हरणात् प्रदुष्मद्यपानीयपानादतिमद्यपानीयपानादसंशोध-
नात् प्रतिकर्मणां विषमगमनादनुपचाराज्ज्वलनादित्यपवन-
सलिलातिसेवनादस्वप्नाद्देगविधारणादतुविपर्य्य यादयथाबलमा-
रस्माद्भयशोकचिन्तोद्देगातियोगात् क्रिमिशोथज्वराशौविकाराति-
कर्षणैर्व्यापन्नाग्नेस्त्रयो दोषाः प्रकुपिता भूय एवाग्निमुपहत्य
प्रकाशयमनुप्रविश्यातीसारं सर्व्वदोषलिङ्गं जनयन्ति ॥१०॥

अपि च शोणितादीन् धातूनतिप्रदुष्टान् दूषयन्तो धातु-
दोषस्वभावकृताननीसारवर्णानुपदर्शयन्ति । तत्र शोणितादिषु
धातुष्वतिप्रदुष्टेषु हारिद्रहरितनीलमास्त्रिष्टमांसधावनसङ्काशं
रक्तं कृष्णं श्वेतं वा वराहमेदःसदृशमनुबद्धवेदनमवेदनं वा
समासव्यत्यासादुपवेश्यते शक्नुवद् । महद् ग्रथितमामं शक्नु-
दपि वा पक्वमनतिक्षीणमांसशोणितबलं मन्दाग्निविहतमुख-
रसश्च तादृशमातुरं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । एभिर्वर्णैरतिसार्य्य-
माणं सोपद्रवमातुरमसाध्योऽयमिति प्रत्याचक्षीत । तद्व-
यथा—क्वाथशोणिताभं यकृत्पिण्डोपमं मेदोमांसोदकसदृशं
दधिघृत-मज्जतैलवसाक्षीर-वेशवाराभमतिनील-मतिरक्तमति-
कृष्णमुदकमिवाच्छं पुनर्मेचकाभमतिस्निग्धं हरिताभं नील-
कषायवर्णं कम्बूरवर्णमाबिलं पिच्छिलं तन्तुमदामं चन्द्र-
कीपगतमतिकृष्णपूतिपूयगन्धग्रासमत्स्यगन्धि मक्षिकाक्रान्तं

क्वथितबहुधातुस्त्रावमल्पपुरीषमपुरीषं वातिसाध्यमाणं दृष्णा-
दाहज्वरभ्रमतमोहिक्काश्लासानुबन्धमतिवेदनमवेदनं वा स्रस्त-
पक्कगुदं पतितगुदकलिं मुक्तनालमतिक्षीणबलमांसशोणितं
सर्व्वपर्व्व्यास्थिशूलिनमरोचकारति-प्रलापसंमोहपरीतं सहसो-
परतविकारमतिसारिणमपि कित्त्वं त्रिद्व्यादिभिः सन्निपाता-
तिसारः ॥ ११ ॥

तमसाध्यमसाध्यतामसंप्राप्तं चिकित्सेद् यथाप्रधानेनोप-
क्रमेण हेतूपशयदोषविशेषपरीक्षया चेति ॥ १२ ॥

भवन्ति चात्र ।

आगन्तू द्वावतीसारौ मानसौ भयशोकजौ ।

यौ तयोर्लक्षणं वायोर्यदतीसारलक्षणम् ॥ १३ ॥

मारुतो भयशोकाभ्यां शीघ्रं हि परिकुप्यति ।

तयोः क्रिया वातहरी हर्षणाश्लासनानि च ॥

दूतुक्ताः षडतीसाराः साध्यानां साधनन्त्वतः ।

प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वेण यथावत् तन्निबोधत ॥ १४ ॥

दोषाः सन्निचिता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः ।

अतीसाराय कल्पन्ते भूयस्तान् संप्रवर्त्तयेत् ॥

न तु संयहणं देयं पूर्व्वमामातिसारिणे ।

दोषा ह्यादौ रुध्यमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥

शोथपाण्डुमयग्रीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।

दण्डकालसकाध्मानयहणार्शोगदांस्तथा ॥ १५ ॥

तस्मादुपेक्षेतीतृक्लिष्टान् वर्त्तमानान् स्वयं मलान् ।

क्लृच्छं वा वहतां दद्यादभ्यां संप्रवर्त्तिनीम् ॥

तथा प्रवाहिते दोषे प्रशाम्यतुःकरामयः ।
 जायते देहलघुता जठराग्निश्च वर्धते ॥ १६ ॥
 प्रमथ्यां मध्यदोषेभ्यो दद्याद्दीपनपाचनौम् ।
 लङ्घनञ्चाल्पदोषाणां प्रशस्तमतिसारिणाम् ॥ १७ ॥
 पिप्पली नागरं धान्यं भूतीकमभया वचा ।
 जैवेरं भद्रमुस्ताणि बिल्वं नागरधान्यकम् ॥
 पृश्निपर्णीं खदंष्ट्रा च समङ्गा कण्टकारिका ।
 तिस्रः प्रमथ्या विहिताः श्लोकाद्वैरतिसारिणाम् ॥
 वचाप्रतिविषाग्नां वा मुस्तपर्पटकेन वा ।
 जैवेरशृङ्गवेराग्नां पक्कं वा पाययेज्जलम् ॥ १८ ॥
 युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत् ।
 तथा स शौघमाप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ॥ १९ ॥
 तक्रेणावन्तिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ।
 सुरया मधुना वादौ यथासात्त्वासुपाचरेत् ॥
 यवागूभिर्विलेपौभिः खड्गैर्युषै रसौदनैः ।
 दीपनग्राहिसंयुक्तैः क्रमश्च ह्यादतः परम् ॥ २० ॥
 शालपर्णीं पृश्निपर्णीं वृहतीं कण्टकारिकाम् ।
 बलाखदंष्ट्राबिल्वानि पाठां नागरधान्यकम् ॥
 शटीं पलाशं हवुषां वचाजैरकपिप्पलीः ।
 यमानीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 वृक्षान्नं दाडिमञ्चान्नं सहिष्णुं विडसैस्त्ववम् ।
 प्रयोजयेदन्नपाने विधिना सूपकल्पितम् ॥
 वातश्लेष्महरो ह्येष गणो दीपनपाचनः ।

ग्राही बल्यो रोचनश्च तस्माच्छस्तीठतिसारिणाम् ॥ २१ ॥

आमे परिणते यस्तु विवद्वमतिसार्यते ।

सशूलपिच्छमल्पाल्पं बहुशः सप्रवाहिकम् ॥

तं मूलकानां यूषेण बदराणामथापि वा ।

उपोदिकायाः क्षीरिण्या यमान्या वास्तुक्स्थ च ॥

सुवर्चलायाश्चञ्चोर्वा शाकेनावलगुर्जस्य वा ।

शक्याः कर्कारुकाणां वा जीवन्तग्रास्त्रिभिर्दृष्ट्य वा ॥

लोणिकायाः सपाटायाः शुष्कशाकेन वा पुनः ।

दधिदाडिमसिद्धेन बहुस्त्रेहेन भोजयेत् ॥ २२ ॥

कल्कः स्याद्बालबिल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।

दध्नः सरोट्स्त्रेहाद्यः खड्गो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥ २३ ॥

यवानां मुद्गमाषाणां शालीनाञ्च तिलस्य च ।

कीलानां बालबिल्वानां कान्तं यूषं * प्रकल्पयेत् ॥

ऐकध्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसाधितम् ।

वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥

दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।

सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रदापयेत् ॥

फलान्तं यमके भृष्टं यूषं गृञ्जनकस्य वा ।

लोपाकरसमन्तं वा स्निग्धान्तं कच्छपस्य वा ॥

बहिर्हितिर्तिरिदक्षाणां वर्तकानां तथा रसः ।

स्निग्धोष्णाः शालयश्चाग्रा वर्चःक्षयरुजापहाः ॥

अक्षराधिरसं पृत्वा रक्तं मेघस्य चोभयम् ।

पचेद्दाडिमसाराङ्गं सधान्यस्नेहनागरम् ॥

भोजने रक्तशालीनां तेनाद्यात् प्रपिवेच्च तम् ।

तथा दूर्ध्वःक्षयकृतेर्ब्याधिभिर्विप्रमुच्यते ॥ २४ ॥

गुदनिःसरणे शूले पानमम्लस्य सर्पिषः ।

प्रशस्यते तिरामाणामथवाप्यनुवासनम् ॥ २५ ॥

चाङ्गेरीकोलदध्मन्नागरचारसंयुतम् ।

घृतमुत्क्रथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥ २६ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

सचव्यपिप्पलीमूलं सव्योषगुडदाडिमम् ।

पेयमम्लं घृतं युक्त्या सजाजीधान्यनागरम् ॥ २७ ॥

इति गुदभ्रंशे चव्यादिघृतम् ।

दशमूल्युपसिद्धं वा सविल्वमनुवासनम् ।

शटीशताह्वाकुष्ठैर्वा वचया चित्रकेण वा ॥ २८ ॥

स्तब्धभ्रष्टगुदे पूर्व्वं स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ॥

सुखिन्नं तं मृद्वभूतं पिचुना संप्रवेशयेत् ॥ २९ ॥

विवधवातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ।

सरक्तपिच्छस्तृष्णार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ॥

यमकस्थोपरि क्षीरं धारोष्णं वा पिवेत् स ना ।

शृतमेरण्डमूलेन बालविल्वेन वा पुनः ॥

एवं क्षीरप्रयोगेण रक्तं पिच्छा च शान्ति ।

शूलं प्रवाहिका चैव विबन्धश्चोपशान्ति ॥ ३० ॥

पित्तातिसारं पुनर्निदानोपशयाकृतिभिरामान्वयमुपलभ्य

यथाबलं लङ्घनपाचनाभ्यामुपाचरेत् । तद्व्यतस्तु सुस्तपर्पट-

कोशौरशारिवाचन्दनकिराततिक्तकोदीच्य-वारिभिसपचारः ।
 लङ्घितस्य तस्य चाहारकाले बलातिबलासूर्पपर्णीशालपर्णीपृश्नि-
 पर्णीष्ठहती-कण्टकारिकाशतावरीश्वदंष्ट्रानिर्य्यूहसंयुक्तेन यथा-
 सात्मा यवागूमण्डादिना तर्पणादिना वा क्रमेशोपचारः । मुद्ग-
 मसूरहरेणुमुकुष्टकाठकीयूषैर्वा लावकपिञ्जलभ्रमहरिणैर्नकाल-
 पुष्ककरसैरीषदक्षैरनक्षैर्वा क्रमशोऽग्निं संभुक्षयेत् । अनुबन्धे
 त्वस्य दीपनीयपाचनीयोपशमनीयसंयहणीयान् योगान् प्रयो-
 जयेदिति ॥ ३१ ॥

भवन्ति चात्र ।

सञ्चौद्रातिविषां पिष्ट्वा वत्सकस्य फलत्वचम् ।
 पिवेत् पित्तातिसारघ्नं तण्डुलोदकसंयुतम् ॥ ३२ ॥
 किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकः सरसाञ्जनः ।
 बिल्वं दासहरिद्राच क्लीवेरं सदुरालभम् ॥
 चन्दनञ्चामृशालञ्च नागरं लोध्रमुतूपलम् ।
 तिला मीचरसो लोध्रं समङ्गं कमलोत्पलम् ॥
 नागरं धातकीपुंघुमुतूपलं दाडिमत्वचः ।
 कटफलं नागरं पाठा जम्बूास्त्रिदुरालभाः ॥
 योगाः षड्भेदे सञ्चौद्रास्तण्डुलोदकसंयुताः ।
 पेयाः पित्तातिसारघ्नाः श्लोकार्द्धेन निदर्शिताः ॥ ३३ ॥
 जीर्णौषधानां शस्यन्ते यथायोगोपकल्पितैः ।
 रसैः सांप्रादिकैर्युक्ताः पुराणा रक्तशालयः ॥ ३४ ॥
 पित्तातिसारो दीप्ताग्नेः क्षिप्रं समुपशान्यति ।
 अजाक्षीरप्रयोगेण बलं वशंसं वर्धते ॥

बहुदोषस्य दौघाग्नेः सप्राणस्य न तिष्ठति ।
 पैत्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत् ॥
 पलाशफलनिर्यूहं पयसा पाययेत् तम् ।
 ततोऽनुपाययेत् कोष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ॥
 प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यतुग्दरामयः ।
 पलाशवत् प्रयोज्या वा वायमाणा विशोधिनी ॥ ३५ ॥
 सांसर्ग्यां ह्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्त्तते ।
 सुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावदनुवासयेत् ॥
 शतपुष्पावरीभ्याञ्च पयसा मधुकेन च ।
 तैलपादं घृतं सिद्धं सबिल्वमनुवासनम् ॥ ३६ ॥
 कृतानुवासनस्यास्य कृतसंसर्जनस्य च ।
 वर्त्तते यद्यतीसारः पिच्छावस्तिरतः परम् ॥
 परिवेष्ट्य कुशैराद्रैराद्रवन्तानि शाल्मलेः ।
 कृष्णामृत्तिकयालिप्य स्वेदयेद् गोमयाग्निना ॥
 सुशुष्कां मृत्तिकां ज्ञात्वा तानि घन्तानि शाल्मलेः ।
 मृते पयसि मृद्नीयादापोऽथीलूखले ततः ॥
 पिण्डं मुष्टिसमं प्रस्थे तत् पूतं तैलमर्पिषोः ।
 स्नेहितं मात्रया युक्तं कल्केन मधुकस्य च ॥
 वस्तिमभ्यक्तगात्राय दद्यात् प्रत्यामते ततः ।
 ज्ञात्वा भुञ्जीत पयसा जाङ्गलानां रसेन वा ॥
 पित्तातिसारज्वरशोथगुल्मजीर्णातिसारग्रहणीप्रदोषान् ।
 जयत्ययं शीघ्रमतिप्रवृद्धान् विरेचनास्थापनयोग्य वस्तिः ॥ ३७ ॥
 इति पिच्छावस्तिः ।

पित्तातिसारी यस्त्वेतां क्रियां मुक्त्वा निषेवते ।
 पित्तलान्यन्नपानानि तस्य पित्तं महाबलम् ॥
 रक्तातिसारं कुरुते रक्तमाशु प्रद्वषयत् ।
 तृष्णां शूलं विदाहञ्च गुदपाकञ्च दाहणम् ॥ ३८ ॥
 तत्र च्छागं पयः शस्तं शीतं समधुशर्करम् ।
 पानार्थं व्यञ्जनार्थं च गुदप्रक्षालने तथा ॥
 भोजनं रक्तशालीनां पयसा तेन भोजयेत् ।
 रसैः पारावतादीनां घृतभृष्टैः सशर्करैः ॥
 शशानां धन्वजानाञ्च शीतानां मृगपक्षिणाम् ।
 रसैरनसृष्टैः सघृतैर्भोजयेत् तु सशर्करैः ॥
 रुधिरं मार्गमाजं वा घृतभृष्टं प्रशस्यते ।
 काष्णसूर्यफलयूषो वा किञ्चिदस्त्रः सशर्करैः ॥
 नीलोत्पलं मोचरसं समङ्गां पद्मकेशरम् ।
 अजाक्षीरयुतं दद्याज्जीर्णं च पयसौदनम् ॥
 दुर्बलं पाययित्वा वा तस्यैवोपरि भोजयेत् ।
 प्राग्भक्तं नवनीतं वा दद्यात् समधुशर्करम् ।
 प्राश्य क्षीरोत्थितं सपिः कपिञ्जलरसाशनः ।
 त्रहादारोग्यमाप्नोति पयसा क्षीरभुक् तथा ॥
 पीत्वा शतावरीकक्कं पयसा क्षीरभुग् जयेत् ।
 रक्तातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥ ३९ ॥
 घृतं यवागूमण्डेन कुटजस्य फलैः शृतम् ।
 पेयं तस्यानुपातव्या पेया रक्तोपशान्तये ॥ ४० ॥
 त्वक् च दाहहरिद्रायाः कुटजस्य फलानि च ।

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च द्राक्षा कटुकरोहिणी ॥
 षड्भिरेतैर्घृतं सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ।
 अतीसारं जयेच्छीघ्रं विदोषमपि दारुणम् ॥ ४१ ॥
 कृष्णामृन्मधुकं शङ्खं रुधिरं तण्डुलोदकम् ।
 पीतमेकव सचौद्रं रक्तसंग्रहणं परम् ॥
 पीतः, प्रियङ्गुकाकल्कः, सचौद्रस्तण्डुलाम्बुना ।
 रक्तसावं जयेच्छीघ्रं धन्वमांसरसाग्निनः ॥
 कल्कस्त्रिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिकः ।
 आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ४२ ॥
 पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रसं पिवेत् ।
 यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैतं जठरामयम् ॥ ४३ ॥
 पीत्वा सशर्कराचौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
 दाहदृष्णाप्रमेहेभ्यो रक्तसावाच्च मुच्यते ॥ ४४ ॥
 गुदो बहुभिरुत्थानैर्यैश्च पित्तेन पच्यते ।
 सेचयेत् तं सुशीतेन पटोलमधुकाम्बुना ॥
 पञ्चवल्कमधूकानां रसेरिचुरसैर्घृतैः ।
 छागैर्गव्यैः प्रयोभिर्वा शर्कराचौद्रसंयुतैः ॥
 प्रक्षालनानां कल्कैर्वा ससर्पिष्कैः प्रलेपयेत् ।
 एषां वा मुक्तैश्चूणैस्तं गुदं प्रतिसारयेत् ॥
 धातकीलोध्रचूणैर्वा समांशैः प्रतिसारयेत् ।
 तथा रक्तं न स्रवति गुदं तैः प्रतिसारितम् ॥
 यथोक्तैः सेचनैः शीतैः शोणिते निःस्रवत्यपि ।
 गुदवच्छ्रणकटून् सेचयेद् घृतभाषितम् ॥

चन्दनादेन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ।

कार्पाससंगृहीतेन भावयेद् गुदवङ्क्षणी ॥ ४५ ॥

अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ।

यदा वायुर्विषश्च क्लृप्त्वा चरति वा न वा ॥

पिच्छावस्तिं तदा तस्य यथोक्तमुपकल्पयेत् ।

प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चाद्युवासयेत् ॥ ४६ ॥

प्रायशो दुर्बलगुदाश्चिरकालातिसारिणः ।

तस्मादभीक्ष्णशस्त्रेणां गुदे स्नेहं प्रयोजयेत् ॥

पवनोदतिप्रवृत्तो हि स्वे स्थाने लभतेऽधिकम् ।

बलं तस्य सर्पितस्य जयार्थं वस्तिरुत्तमः ॥ ४७ ॥

रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ।

शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ॥

शर्करार्द्धांशिकं लौढं नवनीतं नवोद्धृतम् ।

क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताग्निनः ॥

न्यग्रोधोद्गुम्बराश्वत्थशुङ्गानापोथ्य वासयेत् ।

अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनात्मसा पंचेत् ॥

तद्वर्णशर्करायुक्तं लेहयेत् क्षौद्रपादिकम् ।

अधो वा यदि वापूरुहं यस्य रक्तं प्रवर्तते ॥ ४८ ॥

वस्त्विवं दुर्बलो मोहात् पित्तलानेव सेवते ।

दारुणं स बलीपाकं प्राप्य शीघ्रं विपद्यते ॥ ४९ ॥

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ।

योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥ ५० ॥

लङ्घितस्यानुपूर्वाञ्च कृतायां न निवर्तते ।

कफजो यो ह्यतीसारः कफघ्नैस्तमुपाचरेत् ॥ ५१ ॥
 बिल्वकर्कटिकामुस्तमभया विप्रबभ्रजम् ।
 वचा विडङ्गं भूतीकं धान्यकं देवदारु च ॥
 कुष्ठं सातिविषां पाठा चव्यं कटुकरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥
 योगाः श्लोकार्धविहिताश्चतुरस्तान् प्रयोजयेत् ।
 शृतान् श्लेष्मातिसारेषु कायाग्निबलवर्धनान् ॥ ५२ ॥
 अजाजीमसितां पाठां नागरं मरिचानि च ।
 धातकीद्विगुणं दद्यान्मातुलुङ्गरसाप्लुतम् ॥
 रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलानि च ।
 धातकीद्विगुणं दद्यात् पातुं सक्षौद्रनागरम् ॥ ५३ ॥
 धातकी नागरं बिल्वं लोध्रं पद्मस्य केशरम् ।
 जम्बूत्वङ् नागरं धान्यं पाठा मोचरसो बला ॥
 समङ्गा धातकी बिल्वमध्यं जम्बूचयोस्त्वचा ।
 कपित्थानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
 चाङ्गेरौकीलतक्राञ्चानांश्चतुरस्तान् कफोसरे ।
 श्लोकार्धविहितान् दद्यात् संस्नेहलवणान् खड्गान् ॥ ५४ ॥
 कपित्थमध्यं लौढा तु सव्योषक्षौद्रशर्करम् ।
 कटुफलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥
 कणां मधुयुतां लौढा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ।
 जम्बू वा बालबिल्वानि मुच्यते जठरामयात् ॥
 बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीं विप्रबभ्रजम् ।
 लिह्यादांते प्रतिहते संशूलः सप्रवाहिकः ॥

भोज्यं मूलकयूपेण वातघ्नैश्चोपसेवनैः ।
 वातातिसारविहितैर्यूपैर्मांसरसैः खडैः ॥
 पूर्वोक्तमसृपिर्वां षट्पलं वा यथाबलम् ।
 पुराणं वा घृतं दद्याद् यवागूमण्डमिश्रितम् ॥ ५५ ॥
 वातश्लेष्मविबन्धे वा कफे वातिस्रवत्यपि ।
 शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्तिं प्रयोजयेत् ॥
 पिप्पलीबिल्वकुष्ठानां शताह्वावचयोरपि ।
 कल्कैः सलवणैर्युक्तं पूर्वोक्तं सन्निधापयेत् ॥ ५६ ॥
 प्रत्यागते सुखे स्नातं कृताहारं दनात्यये ।
 बिल्वतैलेन मर्तिमान् सुखोष्णानानुवासयेत् ॥
 वचान्तेरथवा कल्कैस्तैलं पक्वानुवासयेत् ।
 बहुशः कफवातार्तस्तथा स लभते सुखम् ॥ ५७ ॥
 स्वस्थाने मासतोऽवश्यं वर्द्धते कफसंचयात् ।
 स वृद्धः सहसा हन्यात् तस्मात् त्वरया जयेत् ॥
 वातस्यानुजयेत् पित्तं पित्तस्यानुजयेत् कफम् ।
 त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेद् बलवत्तमः ॥ ५८ ॥

तत्र श्लोकः ।

प्रागुत्पत्तिर्निमित्तानि लक्षणं साध्यता न च ।
 क्रिया चावस्थिकी सिद्धा निर्दिष्टा ह्यतिसारिणाम् ॥ ५९ ॥
 एतन्निवेशं कृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थानेऽतौ-
 सारचिकित्सितं नामोपविशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातश्छर्द्दिचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह

स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

यशस्विनं ब्रह्मतपोदुरतिभ्यां ज्वलन्तमग्नौ समप्रभावम् ।

पुनर्वसुं भूतहिते निविष्टं पप्रच्छ शिष्योऽविजमग्निवेशः ॥

याश्छर्द्दयः पञ्च पुरा त्वयोक्ता रोगाधिकारे भिषजां वरिष्ठ ।

तासां चिकित्सां सनिदानलिङ्गां यथावदाचक्षुहिताय नृणाम् ॥ २ ॥

तदग्निवेशस्य वचो निशम्य प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।

याश्छर्द्दयः पञ्च पुरा मयोक्तास्ता विस्तरेण ब्रुवतो निबोध ॥ ३ ॥

दोषैः पृथक् त्रिप्रभवा चतस्रो द्विष्टार्थयोगादपि पञ्चमी स्यात् ।

तासां हृदुत्कृशकफप्रसेकौ द्वेषोऽग्ने चैव हि पूर्व्वरूपम् ॥ ४ ॥

व्यायामतीक्ष्णौषधशोकरोगभयोपवासाद्यतिकर्षितस्य ।

क्रुद्धो महास्रोतसिं मातरिष्वपि दोषान् समुत्क्रिश्य तद्वर्द्धमस्यन् ॥

आमाशयोत्कृशकताञ्च मर्मं प्रपीडयश्छर्द्दिमुदीरयेत् ॥ ५ ॥

हेतुपार्श्वपीडामुखशोषमूर्ध्वनाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदैः ॥

उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ।

कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगेनार्तोऽनिलाच्छर्द्दयतीह दुःखम् ॥ ६ ॥

अजौशंकटुस्त्रविदाह्यशीतैरामाशये पित्तमुदीर्यवेगम् ।

रसायनोभिविद्यतं प्रपीड्य मर्मोर्ध्वमागम्य वमिं करोति ॥ ७ ॥

मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्ध्वताखच्चिसन्तापतमोभ्रमात्तः ।

पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं धूवञ्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥ ८ ॥

स्निग्धातिगुर्वामविदाहिभोजैः स्वप्नादिभिश्चैव कफोऽतिवृद्धः ।

उरःशिरोमर्म्मरसायनीश्च सर्वाः समावृत्य वमिं करोति ॥ ६ ॥

तन्द्राद्यमाधुर्यकफप्रसेकसन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तः ।

स्निग्धं घनं स्वादुकफं विशुद्धं सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥ १० ॥

समश्नतः सर्व्वरसान् प्रसक्तमामप्रदोषर्त्तुविपर्य्ययैश्च ।

सर्व्वे प्रकोपं युगपत् प्रपन्नाश्छर्द्दिन्तिदोषां जनयन्ति दोषाः ॥ ११ ॥

शूलाविपाकारुचिदाहृष्टणाश्वसाप्रमोहप्रबला प्रसक्तम् ।

छर्द्दिदोषा लवणाम्लनीलसान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥ १२ ॥

विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः स्रोतांसि संरुध्य यदोर्द्धमेति ।

उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं दोषं समुद्भूय नरस्य कोष्ठात् ॥

विण्मूत्रयोस्तत्समवर्णगन्धं तट्प्श्वासहिक्कार्त्तियुतं प्रसक्तम् ।

प्रच्छर्द्दयेद्दुष्टमिहातियोगात् तयार्द्दितश्चाशु विनाशमेति ॥ १३ ॥

द्विष्टप्रतीपाशुचिपूत्यमेध्यबौभत्सगन्धाशनदर्शनैश्च ।

यश्छर्द्दयेत्तप्तमना मनोघ्नेर्द्विष्टार्थसंयोगभवा मता सा ॥ १४ ॥

घ्नीणस्य याच्छर्द्दिरतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।

सचन्द्रिकां तां प्रवदन्तःसाध्यां साध्यां चिंकितुसेदनुपद्रवाञ्च ॥ १५ ॥

आमाशयोत्क्रेशभवं हि सर्व्वं छर्द्दिमैतं लङ्घनमेव तस्मात् ।

प्राक्कारयेन्मासतजां विमुच्य संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ १६ ॥

चूर्णानि लिङ्गान्माधुनाभयानां क्षुद्यानि वा यानि विरेचनानि ।

मदैः पयोभिश्च युतानि युक्ता नयन्तःशो दोषमुदीर्णमूर्द्धम् ॥ १७ ॥

बस्त्रीफलादैर्वायमनं पिवेद्वा यो दुर्ब्बलस्तं शमनैश्चिंकितुसेत् ।

रसैर्मनोच्चैर्लघुभिर्विशुष्कैर्भक्षैः सभोजैर्विविधैश्च पानैः ॥ १८ ॥

सुसंस्कृतास्तिप्तिरिबर्हिबावरसा व्यपीहन्तःप्रनिक्षप्रवृत्ताम् ।

कर्हि तथा कोलकुलतृधान्यविल्लादिमूलास्तयवैश्च यूपः ॥ १६ ॥
 वातात्मिकायां हृदयद्रवार्तः नरः पिवेत् सैम्बवद्व घृतन्तु ।
 सिद्धं तथा धान्यकनागराभ्यां दध्ना च तोयेन च दाडिमस्य ॥
 व्योषेण युक्तां लवणैस्त्रिभिश्च तस्यैव मात्रामथवा प्रदद्यात् ।
 स्निग्धानि हृद्यानि च भोजनानि रसैः सयूपैर्दधिदाडिमैश्च ॥ १७ ॥
 पित्तात्मिकायामनुलोमनार्थं द्राक्षाविदारीक्षुरसैस्त्रिवत् स्यात् ।
 कफाशयस्थन्त्वतिमात्रवृद्धं पित्तं हरेत् स्वादुभिर्हृद्मेव ॥ १८ ॥
 शुद्धाय काले मधुशर्कराभ्यां लाजैश्च मन्थं यदि वापि पेयाम् ।
 प्रदापयेन्मुद्गरसेन वापि शाख्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा ॥ १९ ॥

सितोपलामाक्षिकपिप्पलीभिः

कुल्माषलाजायवशक्तुगृञ्जान् ।

खर्जूरमांसान्यथ नारिकेलं

द्राक्षामथो वा बदराणि लिह्यात् ॥

स्रोतोजलाजोत्पलकोलमज्ज-

चूर्णानि लिह्यान्मधुनाभयां वा ।

कोलास्थिमज्जाञ्जनमक्षिकाविड्-

लाजासितामागधिकाकणान् वा ॥ २० ॥

द्राक्षारसं वापि पिवेत् सुशीतं

मृद्वृष्टलोष्ट्रप्रभवं जलं वा ।

जम्बास्ययोः पल्लवजं कषायं

पिवेत् सुशीतं मधुसंयुतं वा ॥

निशि स्थितं वारि समुद्गृह्णन्

सोशीरधान्यं चणकोदकं वा ।

गवेधुकामूलजलं गुडूच्या जलं पिवेदिक्षुरसं पयो वा ॥ २४ ॥
 सेव्यं पिवेत् काञ्चनगैरिकं वा सबालकं तण्डुलधावनेन ।
 कल्कं तथा चन्दनसेव्यमांसौद्राक्षोत्तमाबालकगैरिकाणाम् ॥
 शीताम्बुना गैरिकशालिचूर्णं मूर्ब्बां तथा तण्डुलधावनेन ।
 धात्रीरसेनोत्तमचन्दनं वा तृष्णावमिघ्नालि समाक्षिकाणि ॥ २५ ॥
 कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तं सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोत्रैः ।
 पिण्डोतकैः सैन्धवसम्प्रयुक्तैश्छर्द्दां कफामाशयशोधनार्थम् ॥ २६ ॥

गोधूमशालीन् सयवान् पुराणान्
 यूषैः पटोलाभृतचित्रकाणाम् ।
 व्योषस्य निम्बस्य च तक्रसिद्धै-
 र्यूषैः फलाम्बैः कटुभिस्तथाद्यात् ॥
 रसांश्च शूल्यानि च जाङ्गलानां
 मांसानि जीर्णान्मधुशीध्वरिष्ठान् ॥
 रागांस्तथा षाड्वपानकानि
 द्राक्षाकपित्थैः फलपूरकैश्च ॥ २७ ॥
 मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कलायान्
 भृष्टान् युतान्नागरमाक्षिकाभ्याम् ।
 लिङ्घ्यात् तथैव विफलाविडङ्ग-
 चूर्णं विडङ्गप्लवयोरसं वा ॥
 सजाम्बवं वा बदरस्य चूर्णं
 मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ।
 दुरालभां वा मधुसम्प्रयुक्तां
 लिङ्घ्यात् कफच्छर्द्दिविनियहार्थम् ॥

मनःशिलायाः फलपूरकस्य
 रसैः कपित्थस्य च पिप्पलीनाम् ।
 क्षौद्रेण चूर्णं मरिचैश्च युक्तं .
 लिङ्गन् जयेच्छर्दिमुदीर्णवेगाम् ॥ २८ ॥
 एषा पृथक्त्वेन मया क्रियोक्ता
 तां सन्निपातेऽपि समीक्ष्य बुद्ध्या ।
 दोषर्तुरोगाग्निबलान्यवेक्ष्य
 प्रयोजयेच्छास्त्रविदप्रमत्तः ॥ २९ ॥
 मनोऽभिघाते तु मनोऽनुकूला-
 वाचः समाश्वसन् हर्षणानि ।
 लोकप्रसिद्धाः श्रुतयो वयस्याः
 शृङ्गारयुक्ताश्च हिता विहाराः ॥
 गन्धा विचित्रा मनसोऽनुकूला-
 मृतपुष्पयुक्ताश्च फलादिकानाम् ।
 शाकानि भोज्यान्यथ पानकानि
 सुसंस्कृताः षाड्वरागलेहाः ॥
 यषा रसाः काम्बलिकाः खण्डाश्च
 मांसानि धाना विविधाश्च भक्ष्याः ।
 फलानि मूलानि च गन्धवर्ण-
 रसरूपेतानि वमिं जयन्ति ॥
 गन्धं रसं स्पर्शमथापि शब्दं
 रूपञ्च यद्व्यत् प्रियमप्यसात्मनम् ।
 तदेव दद्यात् प्रशमाय तस्या-
 क्षणो हि रोगः सुखमेव जेतुम् ॥ ३० ॥

हृद्ग्रथितानाञ्च चिकित्सितात् स्वा-

च्चिकित्सितं कार्य्यमुपद्रवाणाम् ।

अतिप्रवृत्तासु विरेचनस्य कर्मांतियोगैर्विहितं विधेयम् ॥

हृद्ग्रिप्रसङ्गात् पवनोऽप्यवश्यं धातुचयाद् वृद्धिमुपैति तस्मात् ।

चिरप्रवृत्तास्त्रिनिनापहानि कार्याण्युपपृच्छन्मनवृंहणानि ॥

सर्पिर्गुडाः क्षौरवित्रिघृतानि कल्याणकद्रूपणजीवनानि ।

वृथास्तथा मांसरसाः सलेहाश्चिरप्रसक्ताञ्च वमिं जयन्ति ॥३१॥

तत्र श्लोकः ।

संख्याहेतुं लक्षणमुपद्रवान् साध्यतां तद् योगांश्च ।

हृद्दीनां प्रशंसायं चिकित्सितं प्राह मुनिवर्यः ॥ ३२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने

हृद्ग्रिचिकित्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः

अथातो वीसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कैलासे किन्नराकीर्णे बहुप्रस्रवणौषधे ।

पादपैर्विर्विधैः स्निग्धे नित्यं कुसुमसम्पदा ॥

वमस्त्रिर्मधुरान् गन्धान् सर्व्वतः स्वस्तप्रलङ्घृते ।

विहरन्तं जितात्मानमात्रेयमृषिवन्दितम् ॥

महर्षिभिः परित्तं सर्व्वभूतहिते रतम् ।

अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदमुक्तवान् ॥
 भगवन् दारुणं रोगमाशौविषविषोपमम् ।
 संसर्पन्तं शरीरेषु देहिनामुपलक्षये ॥
 सहस्रैव नरास्तेन परीताः शीघ्रकारिणा ।
 विनशान्तानुपक्रान्तास्तत्र मे संशयो महान् ॥
 स नाम्ना केन विज्ञेयः, संज्ञितः केन हेतुना ।
 कतिधातुः कतिविधो जायते कैश्च हेतुभिः ॥
 सुखसाध्यः क्लृष्टसाध्यो ज्ञेयो यश्चानुपक्रमः ।
 कथं कैर्लक्षणैः किञ्च भगवंस्तव भेषजम् ॥ २ ॥
 तदग्निवेशश्च वचः श्रुत्वात्रेयः पुनर्व्वसुः ।
 यथावदखिलं सर्व्वं प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥ ३ ॥
 विविधं, संप्रैति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः ।
 परिसर्पोऽथवा नाम्ना सर्व्वतः परिसर्पणात् ॥ ४ ॥
 स च सप्तविधो दोषैर्विज्ञेयः सप्तधातुकः ।
 पृथक् च ग्रन्थिभिश्चैको वीसर्पो इन्द्रजास्रयः ॥
 वातिकः पैतिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ।
 चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते इन्द्रजास्रयः ॥
 आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थिग्राह्यः कफवातजः ।
 यस्तु कर्हमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥ ५ ॥
 रक्तं लसीका त्वङ्मांसं द्रव्यं दोषास्रयो मलाः ।
 वीसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥ ६ ॥
 लवणाक्षकटूष्णानां रसानामतिसेवनात् ।
 दध्यक्षमस्तुशुक्तानां सुरासौवीरकस्य च ॥

व्यापन्नबहुमद्योष्णरागघाडवसेवनात् ।
 शाकानां हरितानाञ्च सेवनाच्च विदाहिनाम् ॥
 कूर्चिकानां किलाटानां सेवनान्मस्तुकस्य च ।
 दध्नः शिण्डाकिपूर्वाणामासुतानाञ्च सेवनात् ॥
 तिलमाषकुलत्थानां तैलानां पिष्टकस्य च ।
 ग्राम्यान्पौदकानाञ्च मांसानां लशुनस्य च ॥
 प्रक्लिन्नानाञ्च मत्स्यानां विरुक्षानाञ्च सेवनात् ।
 अत्यादानाद्दिवास्वप्नादजीर्णाध्यशनाशनात् ॥
 क्षतबन्धप्रपतनाद्दुर्भक्षकर्मन्तिसेवनात् ।
 विषवाताग्निदोषाच्च वीसर्पाणां समुद्भवः ॥ ७ ॥
 एतैर्निदानैर्व्यामिश्रैः कुपिता मारुतादयः ।
 दूथान् संदूथ रक्तादीन् विसर्पन्तग्रहिताशिनाम् ॥
 बहिःश्रितः श्रितश्चान्तस्तथा चोभयसंश्रितः ।
 वीसर्पो बलमेषां तु ज्ञेयं गुरु यथोत्तरम् ॥
 बहिर्मार्गाश्रितं साध्यमसाध्यमुभयाश्रितम् ।
 वीसर्पं दारुणं विद्यात् सुकृच्छ्रन्त्वन्तराश्रयम् ॥ ८ ॥
 अन्तःप्रकुपिता दोषा विसर्पन्तान्तराश्रये ।
 बहिर्विहिःप्रकुपिताः सर्व्वत्रोभयसंश्रिताः ॥ ९ ॥
 मर्मोपघातात् सरोधादयनानां विघट्टनात् ।
 तृष्णातिबोर्गोद्वेगानां विषमञ्च प्रवर्त्तनात् ॥
 विद्याद्दीसर्पमन्तर्यदाशु चाग्निबलक्षयात् ।
 अतो विपर्य्ययाद्वाह्यमन्यं विद्यात् खलक्षणेः ॥ १० ॥
 यस्य लिङ्गानि सर्वाणि बलवद् यस्य कारणम् ।

यस्य चोपद्रवाः कष्टा मर्मगो यस्य हन्ति सः ॥ ११ ॥

रूक्षोष्णैः कारणैर्वायुः पूरणैर्वा समाहितः ।

प्रदुष्टो दूषयन् दूष्यान् विसर्पति यथाबलम् ॥ १२ ॥

तस्य रूपाणि । अमदवथुपिपासानिस्तोदशूलाङ्गमर्हो-
द्वेष्टनकम्पज्वरतमककामास्थिसन्धिभेदविवर्णवमनारोचकावि-
पाकाश्चक्षुषोराकुलत्वमसागमनं पिपीलिकासञ्चार इव चाङ्गेषु,
यस्मिंश्चावकाशे वीसर्पोऽनुविसर्पति सोऽवकाशः श्यावारुणा-
वभासो वा प्रव्यथमानं निस्तोदभेदशूलायाससङ्कोचहर्षस्फुरणै-
रतिमात्रं प्रपीडयते । अनुपक्रान्तश्चोपचयीयते शीघ्रभेदैः स्फोटकै-
स्तनुभिररुणाभैः श्यावैर्वा तनुविषमदाक्षणात्प्रायैर्विवक्षवात-
मूत्रपुरीषश्च भवति । निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विप-
रीतानि चोपशेरत इति वातवीसर्पः ॥ १३ ॥

पित्तमुष्णोपचारेण विदाह्यस्त्रादिभिश्चितम् ।

दूष्यान् संदूष्य धमनौः पूरयद् वै विसर्पति ॥ १४ ॥

तस्य रूपाणि । ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छां ज्वर्द्दिररोचकोऽङ्गभेदः
ज्वेदोऽतिमात्रमन्तर्दाहः प्रलापः शिरोरुक् चक्षुषोराकुलत्वम-
स्त्रोऽतिभ्रमः शीतवातवारितर्षोऽतिमात्रं हरितहारिद्रमूत्र-
वर्चस्त्वं हारिद्रदर्शनं, यस्मिंश्चावकाशे वीसर्पोऽनुविसर्पति सोऽव-
काशस्ताम्र-हरित-हारिद्र-नील-कृष्ण-रक्तानां वर्णानामन्यतमं
पुथति । सोऽनुसेधैश्चातिमात्रं दाहसम्भेदनपरीतैः स्फोटकैरुप-
चयीयते तुल्यवर्णस्राविभिरचिरपाकश्च भवति । निदानोक्तान्यस्य
नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति पित्तवीसर्पः ॥ १५ ॥

स्वावस्रलवणस्निग्धगुर्वन्मखप्रसञ्चितः ।

कफः संद्रुषयन् द्रुष्यान् कटस्त्रमङ्गं विसर्पति ॥ १६ ॥

तस्य रूपाणि । शीतज्वरो गौरवं निद्रा तन्द्रारोचकोऽवि-
पाको मधुरास्यत्वमास्थोपलेपः प्रसेकश्छर्द्दिरालस्यं स्तैमित्य-
मग्निसादो दौर्बल्यं, यस्मिंश्चावकाशे विसर्पोऽनुसर्पति सोऽव-
काशः प्रत्ययुमान् पाण्डुर्नातिरक्तः स्नेहसुप्तिस्तन्मगौरवैरन्वि-
तोऽल्पवेदनः कच्छपाकैश्चिरकारिभिः बहलत्वगुपलेपैः स्फोटैः
श्वेतपाण्डुभिरनुबध्यते । प्रभिन्नस्तु श्वेतं पिच्छिलं तन्तुमह्वन-
मनुबद्धं दुर्गन्धमास्रावं स्रवतूङ्घ्रिञ्च गुरुभिः स्थिरैर्जालावततैः
स्निग्धैर्बहलत्वगुपलेपैर्वैद्यैरनुबध्यतेऽनुषङ्गी च भवति श्वेत-
त्वङ्मन्खनयनवदनमूत्रवर्चस्त्वम् । निदानोक्तान्यस्य नोपशेरते
विपरीतानि चोपशेरत इति श्लेष्मवीसर्पः ॥ १७ ॥

वातपित्तं प्रकुपितमतिमात्रं खहेतुभिः ।

परस्परं लब्धबलं शीघ्रमङ्गे विसर्पति ॥ १८ ॥

तदुपतापादातुरः सर्व्वेशरीरमङ्गारैरिवाकीर्त्थ्यमाणं मन्यते ।
कृच्छ्रं तीसारमूर्च्छादाहमोहज्वरतमकारोचकास्थिसन्धिभेददृष्ट्या-
विपाकाङ्गभेदादिभिश्चाभिभूयते । यं चावकाशं वीसर्पोऽनु-
सर्पति सोऽवकाशः शान्ताङ्गारप्रकाशोऽतिरक्तो वा भवत्यग्नि-
दग्धप्रकारैश्च स्फोटैरुपचूयते । स शीघ्रगत्वादाश्वेव मर्म्माणानु-
सरति मर्म्मेणि चोपतप्ते पवनोऽतिबलो भिनत्ताङ्गान्यतिमात्रं
प्रमोहयति संज्ञां हिक्काश्लासी जनयति नाशयति निद्राम् ।
स नष्टनिद्रः प्रमूढसंज्ञो व्यथितचेता न क्वचित् सुखमुपलभते,
परितः स्थानादासनात् शय्यां क्रान्तुमिच्छति क्लिष्टभूयिष्ठश्चाश

निद्रां लभते दुःखप्रबोधश्च भवति, तमेवंविधमातुरमग्निवौसर्प-
परीतमचिकित्स्यं विद्यात् ॥ १९ ॥

कफपित्तं प्रकुपितं बलवत् स्वेन हेतुना ।

विसर्पैतेकदेशेतु प्रकरोदयति चाधिकम् ॥ २० ॥

तद्विकाराः—शीतज्वरः शिरोरुग् दाहः स्तैमित्यमङ्गावस-
दनं निद्रा तन्द्रा प्रमोहोऽन्वेषः प्रलापोऽग्निनाशो दौर्बल्य-
मस्थिभेदो मूर्च्छा पिपासां स्रोतसां प्रलेपो जाड्यमिन्द्रियाणा-
मामोपवेशन-मङ्गविच्छेपोऽङ्गमर्दोऽरतिरौत्-सुखञ्चोपजायते ।
प्रायश्चामाशये विसर्पैत्यलसं एकदेशयाही च स्यात् । यस्मिंश्चा-
वकाशे विसर्पो विसर्पति सोऽवकाशो रक्तपीतपाण्डुपिङ्गकावकौर्ण-
इव मेचकाभो मलिनः स्निग्धो बहूप्मा गुरुः स्तिमितवेदनः
प्रयथुमान् गन्धौरपाको निरास्त्रावः शीघ्रकरोदनश्च भवति,
स्विन्नक्लिन्नपूतिमांसश्च क्रमेणाल्परकृ संज्ञास्मृतिहन्ता भवेत्,
परामृष्टोऽवदीर्यते * स कर्हम इवावपीडितोऽन्तरं प्रयच्छ-
तुपक्लिन्नमांसत्वागौ शिरास्त्रायुसंदर्शी कुणपगन्धी च भवति,
तं कर्हमवौसर्पपरीतमचिकित्स्यं विद्यात् ॥ २१ ॥

स्थिरगुरुकठिनमधुरशीतस्निग्धान्नपानाभिध्यन्दिसेविनाम-
व्यायामसेविनामप्रतिकर्मशीलानाञ्च श्लेष्मा वायुश्च प्रकोपमा-
पद्यते, तावुभौ दुष्टप्रवृत्तावतिबलौ प्रदूष्य दूष्यान् विसर्पाय
कल्पते । तत्र वायुः श्लेष्मणा विवर्द्धमागस्तमेव श्लेष्माणमनेकधा
भिन्दन् क्रमेण यन्थिमालां कृच्छ्रपाकसाध्यां कफाशये संजन-
यति, उत्सन्नरक्तस्य वा प्रदूष्य रक्तं शिरास्त्रायुमांसत्वगाश्रितानां

ग्रन्थीनां मालां कुसते तीव्ररजानां स्थूलानामणूनां दीर्घवृत्त-
रक्तानाम् । तदुपतापाज्ज्वरातीसारहिकाशवासकासशोषप्रमोह-
वैवर्ण्यारोचकाविपाकप्रसेकच्छर्दिर्मूर्च्छाङ्गभङ्गनिद्रारतिसदनानि
प्रादुर्भवन्तुपद्रवाः । एतैरुपद्रवैरुपद्रुतः सर्व्वकर्म्मणां विषय-
मतिप्रतितो विवर्ज्जनीयो भवतीति ग्रन्थिवीसर्पः ॥ २२ ॥

उपद्रवस्तु खलु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो रोग एव
स्थूलोऽणुर्वा रोगात् पश्चाज्जायत इतुर्गुणपद्रवसंज्ञः । तत्र प्रधानं
व्याधिर्व्याधिर्गुणभूत उपद्रवस्तस्य प्रायः प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति ।
स तु पीडाकरतरो भवति पश्चादुत्पद्यमानो व्याधिपरिक्लिष्ट-
शरीरधातुकत्वात्, तस्मादुपद्रवं त्वरमाणोऽभिवाधेत ॥ २३ ॥

सर्व्वायतनसमुत्थं सर्व्वलिङ्गं सर्व्वङ्गव्यापिनं सर्व्वधात्वनु-
सारिणमाशुकारिणं महात्ययिकमिति च मत्वा सन्निपात-
वीसर्पमचिकित्स्यं विद्यात् ॥ २४ ॥

तत्र वातपित्तश्लेष्मनिमित्ता वीसर्पाश्चयः साध्या भवन्ति ।
अग्निकर्हमाख्यौ पुनरनुपसृष्टौ मर्मणानुपहते वा शिरास्नायु-
मांसक्लेदे साधारणक्रियाभिरुभावेवाभ्यस्यमानौ प्रशान्ति-
मापद्वेयाताम् । अनादरोपक्रान्तः पुनस्तयोरन्यतरो दहेद्-
देहमाश्वेवाशौविषविषवत् । तथा ग्रन्थिवीसर्पमजातोपद्रव-
मारभेत चिकित्सितुमुपद्रवेशोपद्रुतन्त्वेनं परिहरेत् । सन्नि-
पातजन्तु सर्व्वधात्वनुसारित्वादाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चा-
साध्यं विद्यात् । तत्र साध्यानां साधनमनुव्याख्यास्यामः ॥ २५ ॥

‘लङ्घनोक्तेखने शस्ते तित्तकानाञ्च सेवनम् ।’

कफस्थानगते सामे रूक्षशीतैश्च लेपनम् ॥

पित्तस्थानगतेऽप्येतत् सामे कुर्याच्चिकित्सितम् ।
 शोणितस्यावसेकञ्च विरेकञ्च विशेषतः ॥
 मासताशयसम्भूतेऽप्यादितः स्याद्विरुद्धम् ।
 रक्तपित्तान्वयेऽप्यादौ स्नेहनं न हितं मतम् ॥
 वातोल्लेखे तिक्तघृतं पित्तिके च प्रशस्यते ।
 लघुदोषे महादोषे पित्तिके स्याद्विरेचनम् ॥
 न घृतं बहुदोषाय देयं तंच विरेचयेत् ।
 तेन दोषो ह्यवष्टब्धस्त्वङ्मांसरुधिरं पचेत् ॥
 तस्माद्विरेकमेवादौ शस्तं दद्याद्विसर्पिणः ।
 शोणितस्यावसेकञ्च तद्व्रपाश्रयसंज्ञितम् ॥
 इति वीसर्पिणामुक्तं समासेन चिकित्सितम् ॥
 एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते । २६ ॥
 मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ॥
 वमनं संविघातघ्नं वीसर्पे कफपित्तजे ।
 पटोलपिचुमं ह्रीन्वां पिप्पल्या मद्नेन च ॥
 वीसर्पे वमनं शस्तं तथा चेन्द्रयवैः सह ।
 यांश्च योगान् प्रवक्ष्यामि कल्पेषु कफपित्तिनाम् ।
 वीसर्पिणान्तु योज्यास्ते दोषनिर्हरणाः शिवाः ॥ २७ ॥
 मुस्तानिम्बपटोलानां चन्दनीतूपलयोरपि ।
 शारिवामलकोशीरमुस्तानां वा विचक्षणः ॥
 कषायान् योजयेद्भैद्यः सिद्धान् वीसर्पनाशनान् ।
 किराततिक्तकं लोध्रं चन्दनं सदुरालभम् ॥
 नागरं पद्मकिञ्चल्कमुतूपलं सविभीतकम् ।

मधुकं नागपुष्पञ्च दद्याद्द्वीसर्पशान्तये ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं पद्मकिञ्जल्कसुतूपलम् ।
 नागपुष्पञ्च लोधञ्च तेनैव विधिना पिबेत् ॥ २८ ॥
 दुरालभा पपैठकं गुडूचीं विश्वमेघजम् ।
 निशापर्युषितं दद्यात् तृष्णावौसर्पनाशनम् ॥
 पटोलं पिचुमर्दञ्च दाव्वीं कटुकरोहिणीम् ।
 यथाह्वं त्रायमाणाञ्च दद्याद्द्वीसर्पशान्तये ॥ २९ ॥
 पटोलादिकषायं वा सर्पिस्त्रिवृतया सह ।
 मसूरविदलैर्युक्तं घृतमिश्रं प्रदापयेत् ।
 पटोलपत्रमुद्गानां रसमामलकस्य च ॥
 प्राययेत घृतोन्मिश्रं नरं वीसर्पप्रोद्धितम् ।
 यच्च सर्पिर्महातिक्तं पित्तकुष्ठनिवर्हणम् ।
 निर्हिष्टं तदपि प्राज्ञो दद्याद्द्वीसर्पशान्तये ॥
 त्रायमाणाघृतं सिद्धं गौलिमके यदुदाहृतम् ।
 वीसर्पाणां प्रशान्तार्थं दद्यात् तदपि बुद्धिमान् ॥ ३० ॥
 त्रिवृच्चूर्णं समालोड्य सर्पिषां पयसापि वा ।
 वन्माम्बुना वा संयोज्य मृद्वीकानां रसेन वा ।
 विरेकार्थं प्रयोक्तव्यं सिद्धं वीसर्पनाशनम् ॥
 त्रायमाणाघृतं वापि पयो दद्याद्विरेचनम् ।
 त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह ।
 प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं वीसर्पज्वरशान्तये ॥
 रसमामलकानां वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् ।
 स एव गुरुकोष्ठाय त्रिवृच्चूर्णयुतो हितः ॥ ३१ ॥

दोषे कोष्ठगते भूय एतत् कुर्यान्निषग्नितम् ।
 शाखादुष्टे तु रुधिरे रक्तमेवादितो हरेत् ॥
 भिषग्वातान्वितं रक्तं विषाणेन विनिर्हरेत् ।
 पित्तान्वितं जलौकोभिरलावूभिः कफान्वितम् ॥
 यथासन्नं विकारस्य व्यधयेदाशु वा सिराम् ।
 त्वङ्मांसस्नायुसंक्लेदो रक्तक्लेदादि जायते ॥
 एवं निर्हृतदोषाणां दोषे त्वङ्मांससंश्रिते ।
 आदितो वाल्पदोषाणां क्रिया बाह्या प्रवक्ष्यते ॥ ३२ ॥
 उडुम्बरत्वङ्मधुकं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलम् ।
 नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च प्रदेहः सघृतो हितः ॥
 न्ययोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ।
 विमग्नस्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताप्लुतः ॥
 कालीयं मधुकं हेम वन्यं चन्दनपद्मकौ ।
 पत्रं मृणालं फलिनी प्रलेपः स्याद् घृताप्लुतः ॥
 शालूकञ्च मृणालञ्च शङ्खं चन्दनमुत्पलम् ।
 वेतसस्य च मूलानि प्रदेहः स्याद् घृतप्लुतः ॥
 शारिवा पद्मकिञ्जल्कमुशीरं नीलमुत्पलम्-।-
 मञ्जिष्ठा चन्दनं लोध्रमभया च प्रलेपनम् ॥
 नलदञ्च हरेणुश्च लोध्रं मधुकमुत्पलम् ।
 द्वर्वा सर्जरसश्चैव सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ॥
 यावकाः शक्तवश्चोक्ताः सर्पिषा सह योजिताः ।
 प्रदेहा मधुकं वीरा सघृता यवशक्तवः ॥
 बलामुत्पलशालूकं वीरामगुरुचन्दनम् ।

दद्यादालेपनं वैद्यो मृणालानि विसानि च ॥
 यवचूर्णं समधुकं सघृतञ्च प्रलेपनम् ।
 हरेण्वो मसूराश्च समुद्गाः श्वेतशालयः ।
 पृथक् पृथक् प्रदेहाः सुगः सर्व्वे वा सर्पिषा सह ॥
 पद्मिनीकह्मः शीतो मौक्तिकं पिष्टमेव वा ।
 शङ्खः प्रवालाः शुक्तिर्वा गैरिको वा घृताद्भुतः ॥
 पृथगेते प्रदेहाश्च हिता ज्ञेया विसर्पिणाम् ।
 प्रपौण्डरीकं मधुकं बला शालूकमुत्पलम् ॥
 न्यग्रोधपत्रं दुग्धीका सघृतं स्नात् प्रलेपनम् ।
 विसानि च मृणालानि सघृताश्च कण्ठेरुकाः ॥
 शतावय्यां विदार्याश्च कन्दौ धौतघृतं तथा ।
 न्यग्रोधोद्गुम्बरप्लक्षवेतसाश्वत्थजाम्बवैः ॥
 त्वक्-कल्कैर्बहुसर्पिष्कैः शीतैरालेपनं हितम् ।
 शैवालं नलमूलानि गोजिह्वा वृषकर्णिका ॥
 इन्द्राणीशाकं सघृतं देयं वा द्वाहशान्तये * ।
 प्रदेहाः सर्व्वे एकैते रक्तपित्तोत्थाने हिताः ॥ ३३ ॥
 कफजं तु प्रवक्ष्यामि प्रदेहानपरान् हितान् ।
 त्रिफलापद्मकीशीरं समङ्गा करवीरकम् ॥
 नलमूलान्यनन्ता च प्रदेहमुपकल्पयेत् ।
 खदिरं सप्तपर्णञ्च मुस्तमारग्वधं धवम् ॥
 कुरण्ठकं देवदारु दद्यादालेपनं हितम् ।
 पारग्वधस्य पत्राणि त्वचं श्लेष्मान्तकस्य च ॥

इन्द्राणौशकं काकाह्नां शिरोषकुसुमानि च ।
 शैवालं नलमूलानि वीरां गन्धप्रियङ्गुकाम् ॥
 विफलां मधुकं वीरां शिरोषकुसुमानि च ।
 प्रपौण्डरीकं क्लीवेरं दाव्वीत्वगभयां बलाम् ॥
 पृथगालेपनं दद्याद्द्वन्द्वशः सर्व्वशोऽपि वा ।
 प्रदेहाः सर्व्व एवैते देयाः स्वल्पघृताग्नताः ॥
 वातपित्तोत्वणे ये तु प्रदेहास्ते घृताधिकाः ।
 घृतेन शतधौतेनं प्रदिह्यात् केवलेन वा ॥ ३४ ॥
 घृतमण्डेन शीतेन पयसा मधुकाम्बुना ।
 पञ्चवल्ककषायेण सेचयेच्छीतलेन वा ॥
 वातासृक्पित्तबहुलं वीसर्पं बहुशः पृथक् ।
 सेचनास्ते प्रदेहा ये त एव घृतसाधनाः ॥
 ते चूर्णयोगा वीसर्पव्रणानामवचूर्णनाः ।
 द्वूर्वास्त्ररससिद्धञ्च घृतं स्याद् व्रणरोपणम् ॥
 दाव्वीत्वङ्गमधुकं लोघ्नं केशरञ्चावचूर्णितम् ॥
 पटोलं पित्तुमर्हश्च विफला मधुकोतूपले ।
 एतत् प्रक्षालनं सर्पिव्रणे चूर्णं प्रलेपनम्-॥ ३५ ॥
 प्रदेहाः सर्व्व एवैते कर्त्तव्याः संप्रधावनाः ।
 क्षणे क्षणे प्रयोक्तव्याः पूर्व्वमुद्धृत्य लेपनम् ॥
 अधावनोद्धृते सर्व्वे प्रदेहा बहुशोऽधवनाः ।
 देयाः प्रदेहाः कफजे पथ्याधानोद्धृते घनाः ॥
 त्रिभागाङ्गुष्ठमात्रं स्यात् प्रलेपः कल्कपेषितः ।
 नातिस्निग्धो न रुक्षश्च न पिण्डो न द्रवः समः ॥

न च पर्युषितं लेपं कदाचिदवधारयेत् ।
 न च तेनैव लेपेन पुनर्जातु प्रलेपयेत् ॥
 क्रीदवीसर्पशूलानि सोष्णभावात् प्रवर्त्तयेत् ।
 लेपो ह्युपरि पट्टस्य कृतः स्वेदयति व्रणम् ॥
 स्वेदजाः पिङ्गकास्तस्य कण्डूश्चैवोपजायते ।
 उपर्युपरि लेपस्य लेपो यद्यवचार्यते ॥
 तानेव दोषान् जनयेत् पट्टस्योपरि यान् कृतः ।
 अतिस्निग्धोऽतिद्रवश्च लेपो यद्यवचार्यते ॥
 त्वचि न स्निध्यते सन्धुङ् न दोषं शमयत्यपि ।
 तन्वालिप्तं न कुर्वीत संशुष्को ह्यापुठायते ॥
 न चौषधिरसो व्याधिं प्राप्नोत्यपि च शुष्यति ।
 तन्वालिप्तेन ये दोषास्तानेव जनयेद् भृशम् ॥
 संशुष्कः पीडयेद् व्याधिं निस्नेहो ह्यवचारितः ॥ ३६ ॥
 अन्नपानानि वक्ष्यामि वीसर्पाणां निवृत्तये ॥
 लङ्घितेभ्यो हितो मन्थो रुक्षः सचौद्रशर्करः ।
 मधुरः किञ्चिदन्तो वा दाडिमामलकान्वितः ॥
 सपरुषकमृद्वीकः सखर्जूरः शृताम्बुना ।
 तर्पणैर्यवशालीनां सस्नेहा चावलेहिका ॥
 जीर्णं पुराणशालीनां यूपैर्भुञ्जीत भोजनम् ।
 मुक्तान् मसूरांश्चणकान् यूपार्थमुपकल्पयेत् ॥
 अनन्तान् दाडिमाम्लान् वा पटोलामलकैः सह ।
 जाङ्गलानाञ्च मांसानां रसांस्तस्योपकल्पयेत् ॥
 रुक्षान् परुषकद्राक्षादाडिमामलकान्वितान् ।

रक्ताः श्वेता महात्वाश्च शालयः प्रष्टिकैः सह ॥
 भोजनार्थे प्रशस्यन्ते पुराणाः सुपरिष्कृताः ॥
 यवगोधूमशालीनां सात्मासमेव प्रदापयेत् ।
 येषां नातृश्रितः शालिर्नरा ये च कफाधिकाः ॥ ३७ ॥
 विदाहीन्यन्नपानानि विरुद्धं स्वपनं दिवा ।
 क्रोधव्यायामसूर्याग्निप्रवातांश्च विवर्जयेत् ॥ ३८ ॥
 कुर्याच्चिकित्सितादस्मात् शीतप्रायाणि पित्तिके ।
 रूक्षप्रायाणि कफजं स्नेहिकान्यनिलात्मके ॥
 वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पिणे हितम् ।
 कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्दमसुञ्जके ॥ ३९ ॥
 रक्तपित्तोत्थणं ज्ञात्वा गन्धिवीसर्पमादितः ।
 रूक्षणैर्लङ्घनैः सेकैः प्रदेहैः पाञ्चवल्कलैः ॥
 शिरामोक्षैर्जलौकोभिर्वमनैः सविरेचनैः ।
 शृतैः कषायतिक्तैश्च कालक्षः समुपाचरेत् ॥
 ऊर्ध्वञ्चाधश्च शुद्धाय रक्ते चाप्यवसेचिते ।
 वातश्लेष्महरं कर्म गन्धिवीसर्पिणे हितम् ॥ ४० ॥
 उत्कारिकाभिरुष्णाभिरुपनाहः प्रशस्यते ।
 स्निग्धाभिर्वेश्वारैर्वा गन्धिवीसर्पैश्शलिनाम् ॥
 दशमूलोपसिद्धेन तैलेनोष्णं न सेचयेत् ।
 कुष्ठतैलेन शोष्णं न पक्वचारयुतेन वा ।
 गोमूत्रैः पत्रनिर्व्यूहैरूक्षोष्णैः परिषेचयेत् ॥ ४१ ॥
 सुखोष्णयां प्रदिह्यादा पिष्टया चाश्लगन्धया ।
 शुष्कमूलककल्केन नक्तमालत्वचाय वा ॥

विभीतकस्य वा यन्त्रिं कल्केनोष्णानि लेपयेत् ।
 बलां नागबलां पथ्यां भूर्जयन्त्रिं विभीतकम् ॥
 वंशपत्राणाग्निमन्थं दद्याद् यन्त्रिविलेपनम् ।
 दन्तीचित्रकमूलत्वक्सुधार्कपयसीगुडः ॥
 भस्मातकास्थि कासीसं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि ।
 बहिर्म्मांगाश्रितं यन्त्रिं किं पुनः कफसम्भवम् ॥ ४२ ॥
 दौर्घेकालस्थितं यन्त्रिं भिन्द्यादेभिश्च भेषजैः ।
 मूलकानां कुलत्थानां यूपैः सक्षारदाडिमैः ॥
 गोधूमान्नैर्यवान्नैश्च सशोधुमधुशर्करैः ।
 सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ॥
 त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पलीक्षौद्रसंयुतैः ।
 देवदारुपटुव्योषप्रयोगैर्गैरिकस्य च ॥
 सुस्तभस्मातशक्नूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ।
 धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ॥
 अथोलवणपाषाणहेमतप्तप्रपीडितैः ॥ ४३ ॥
 क्रियाभिराभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्वलौ स्थिरः ।
 यन्त्रिः पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति ॥
 अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हेम्नाथ वा हितः ।
 पाकिभिः पाचयित्वा वा पाठयित्वा समुद्धरेत् ॥
 मोक्षयेद् बहुशश्चास्य रक्तमुत्तुक्केशमागतम् ।
 पुनरस्य हृते रक्ते वातस्तेष्मजिदौषधम् ॥
 धूमो विरेकः शिरसः स्वेदनं परिमर्द्दनम् ।
 अप्रशाम्यति दोषे च पाचनं वा प्रशस्यते ॥

प्रक्षिप्तं दाहपाकाभ्यां भिषक् शोधनरोपणैः ।
 बाह्यैश्चाभ्यान्तरैर्वापि व्रणवत् समुपाचरेत् ॥ ४४ ॥
 कम्पिष्ठकं विडङ्गानि त्वचो दाढ्यास्तथैव च ।
 पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं यन्मित्रणचिकित्सितम् ॥
 द्विव्रणीयोपदिष्टेन कर्मणा वायुपाचरेत् ।
 देशकालविभागज्ञो व्रणान् वीसर्पजान् बुधः ॥ ४५ ॥
 य एव विधिरुद्दिष्टो ग्रन्थीनां विनिवृत्तये ।
 स एव गलगण्डानां कफजानां निवृत्तये ॥
 गलगण्डास्तु वातोत्था ये कफानुबला नृणाम् ।
 घृतक्षौरकषायाणामभ्यासान्न भवन्ति ते ॥ ४६ ॥
 यानौहोक्तानि कर्माणि वीसर्पाणां निवृत्तये ।
 एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥
 विसर्पो न ह्यसंसृष्टो रक्तपित्तेन लक्ष्यते ।
 तस्मात् साधारणं सर्व्वमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥
 विशेषो दोषवैषम्यान्न च नोक्तः समासतः ।
 समासव्यासनिर्द्दिष्टां क्रियां विद्वानुपाचरेत् ॥ ४७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

निरुक्तानामभेदाश्च दोषा द्रव्याश्च हेतवः ।
 आश्रयो मार्गतश्चैव वीसर्पगुरुलाघवम् ॥
 लिङ्गानुपपद्रवा ये च यत्नक्षणा उपद्रवः ।
 साध्यत्वं न च साध्यत्वं साधनञ्च यथाक्रमम् ॥
 इति पिप्पीषवे सिद्धमग्निवेशाय धीमते ।
 पुनर्व्वसुखाचेदं वीसर्पाणां चिकित्सितम् ॥ ४८ ॥

अथग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
 वीसर्पचिकित्सितं नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

अथातस्तृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

ज्ञानप्रशमनपोभिः ख्यातोऽन्निमुतो जगद्वितेऽभिरतः ।

तृष्णानां प्रशमार्थं चिकित्सितं प्राह पञ्चानाम् ॥ २ ॥

क्षोभाद्भयाच्छमादपि शोकात् क्रोधाद्विलङ्घनान्मद्यात् ।

क्षाराम्ललवणकटुकोष्णरूक्षशुष्कान्नसेवाभिः ॥

धातुक्षयगदकर्षणवमनाद्यतियोगसूर्यसन्तापैः ।

पित्तानिलौ प्रवृद्धौ सौम्यान् धातूँश्च शोषयतः ॥

रसवाहिनीस्र धमनीर्जिह्वामूलगलतालुकक्लोमः ।

संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णामतिबलां तौ ॥

पीतं पीतं हि जलं शोषयतस्तावतिबलौ न याति शमम् ।

घोरव्याधिकृशानां प्रभवतुः प्रसर्गभूता सां ॥ ३ ॥

प्रायूपं मुखशोषः खलक्षणं सर्व्वेदाम्बु कामित्वम् ।

तृष्णानां सर्व्वर्षां लिङ्गानां लाघवमपायः ॥ ४ ॥

मुखशोषस्वरभेदभ्रमसन्तापप्रलापसंस्तम्भान् ।

ताल्लोष्ठकण्ठजिह्वाकर्कशतां चित्तनाशञ्च ॥

जिह्वानिर्गममरुचिं बाधिर्य्यं मर्मद्वयनं सादम् ।

तृष्णोद्भूता कुरुते पञ्चविधा लिङ्गतः शृणु ताः ॥ ५ ॥

अब्जात् देहस्य कुपितः पवनो यदा विशेषयति ।

तस्मिन् शुष्के शुष्यत्यबलस्तृष्यत्यथ विशुष्यन् ॥

निद्रानाशः शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कविरसमुखता च ।
 स्त्रोतोऽवरोध इति च स्नास्त्रिं वाततृष्णायाः ॥ ६ ॥
 पित्तं मतमाग्नेयं कुपितं चेत् तापयत्यध्वातुम् ।
 सन्तप्तः संजनयेत् तृष्णां दाहोत्थनां नृणाम् ॥
 तिक्ताख्यत्वं शिरसो दाहः श्रौताभिनन्दता मूर्च्छा ।
 पीताक्षिमूत्रवर्चस्त्वमाकृतिः पित्ततृष्णायाः ॥ ७ ॥
 तृष्णा यामप्रभवा साप्याग्नेयी नपित्तजनितत्वात् ।
 लिङ्गं तस्याश्चार्चिराध्मानकफप्रसेकौ च ॥ ८ ॥
 देहो रसजोऽम्बुभवो रसश्च तस्य क्षयाच्च तृषेऽपि ।
 दीनस्वरः प्रतान्धन् संशुष्कहृदयगलतालुः ॥ ९ ॥
 भवति खलु योपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ।
 ज्वरमोहक्षयकासश्चासादुपसृष्टदेहानाम् ॥
 सर्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ।
 वीरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ॥
 नाग्नेर्विना हि तर्षः प्लवनाद्वा तौ हि शोषणे हेतू ।
 अध्वातो रतिष्ठद्वावपां क्षये तृथ्यते नरो हि ॥
 गुर्वन्नपयःक्षेहैः संमूर्च्छंश्चिर्विदाहकाले ॥
 यस्तृषेऽवृतमार्गे तत्राप्यनिलानलौ हेतू ॥ १० ॥
 तीक्ष्णोष्णरूक्षभावान्मद्यं पित्तानिलौ प्रकोपयति ।
 शोषयतोऽपां धातुं तावेव हि मद्यशीलानांम् ॥
 तप्ताखिव सिकतासु हि तोयमाशु शुष्यति क्षिप्तम् ।
 तेषां सन्तप्तानां हिमजलपानाद्भवति शर्म ॥
 शिशिरं स्नातस्योष्मा रुद्धः कोष्ठं प्रपद्य तर्षयति ।

तस्माद् भजेत् सहसा नोष्णः स्नाने जलं शीतम् ॥

लिङ्गं सर्वास्वेतास्त्रिनिक्षयात् पित्तजं भवत्यथ तु ।

पृथगागमाच्चिकित्सितमतः प्रवक्ष्यामि दृष्टानाम् ॥ ११ ॥

अपां क्षयाच्चि दृष्ट्या संशोथ नरं मारयेदाशु ।

तस्मादैन्द्रं तोयं समधु पिवेत्तद्गुणं वान्यत् ॥

किञ्चित्तुवराचुरसं तनु लघु शीतं सुगन्धि सुरसञ्च ।

अनभिष्यन्दि च यत्तत् चित्तिस्थितमपैन्द्रवज् ज्ञेयम् ॥

शृतशीतं ससितोपलमथवा शरपूर्वपञ्चमूलेन । १२ ॥

लाजानां सक्तूनां समधुसितं मन्यमैन्द्रेण ॥

वाक्चं वामयवानां शीतं मधुशर्करायुतं दद्यात् ।

पेयां वा शालीनां दद्याद्वा कीरद्वेषाणाम् ॥ १३ ॥

पयसा शृतेन भोजनमथवा मधुशर्करायुतं योज्यम् ।

पारावतादिकरसैर्घृतभृष्टैर्वाप्यलवणाम्भैः ॥

दणपञ्चमूलैर्मुञ्जातकैः पियालजैश्च जाङ्गलाः सुकृताः ।

शस्ता रसाः पयो वा तैः सिद्धं शर्करामधुमत् ॥

शतधौतघृतेनाक्तः पयः पिवेच्छीततोयमवगाह्य ।

मुद्गमसूरपुष्पकजा रसाश्च घृतभर्जिता देयाः ॥ १४ ॥

मधुरैः सजीवनीयैः शीतैश्च सतिक्तकैः शृतं क्षीरम् ।

पानान्धस्त्रययोगेऽपि मधुशर्करायुतम् ॥

तज्जं वा घृतमिष्टं पानान्धेषु नक्षमपि च स्थात् ।

नारौपयः सशर्करमुष्ट्रा अपि नक्षमिचुरसः ॥

क्षीरेचुरसगुडोदकसितोपलाक्षौद्रशीधुमांभीकैः ।

वृषाक्षैर्मातुलुङ्गैर्गण्डूपास्तालुशीघ्रपत्रैः ॥ १५ ॥

जम्बूवातकषदरीवेतसपञ्चपञ्चवैशान्ताः ।

हृन्मुखशिरःप्रदेहाः संश्रितमूर्च्छाभमदृष्णाघ्नाः ॥

दाडिमदधित्यलोध्रैः सविदारीवीजपूरकैः शिरसः ।

लेपो गौरामलकैर्घृतारनालयुतैश्च हितः ॥

शैवालपङ्काम्बुलहैः सान्धैः सघृतैश्च शक्तुभिर्लेपाः ॥ १६ ॥

मस्त्वारनालार्द्रवसनंकमलमणिहारसंस्पर्शाः ।

शिशिराम्बुचन्दनार्द्रैस्तनंतटपाणितलगात्रसंस्पर्शाः ।

मौक्तिकक्षौमार्द्रनिवसनानां वराङ्गनानां प्रियाणाञ्च ॥

हिमवद्दरीवनसरित्सरोरुम्बुजप्रवनेन्दुपादशिशिराणाम् ।

रम्योदकयुक्तानां स्मरणं कथाश्च दृष्णाघ्नाः ॥ १७ ॥

वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णाघ्नाः ।

क्षयकासनुद्घृतं क्षीरमूर्ध्नि वाततृष्णाघ्नम् ॥ १८ ॥

स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरं घृतं वातपित्तजे तर्पणम् ।

पैत्ते द्राक्षाचन्दनखर्ज्जरीशैरमधुयुतं तीर्थम् ॥ *

लोहितशालिप्रस्थः सलोध्रमधुकाञ्चनोत्पलः क्षुब्धः ।

पक्वामलोद्ध्रमधुजलसमायुतो मृगसंघे पियः ॥

वटमातुलुङ्गवेतसपञ्चवकुशकाशमूलयष्ट्याङ्गैः ।

सिद्धेऽग्नौनिभां कृष्णां मृदं कृष्णांसिकतां वा ॥

तप्तानि नवकपालान्यथवा निर्व्याघ्रपाययेताच्छुम् ।

अल्पापक्वशर्करामृतवल्लीजलं वा तृषं हन्ति ॥

क्षीरवतां मधुराणां शीतानां शर्करामधुमिश्राः ।

लोहितकशाखितपुष्पकक्षूरपक्वकोत्पलद्राक्षाः ।

मधुपक्वलोद्ध्रमेव च जले नृतं शीतलं पेयमिन्द्रधनुः पाठः कश्चित् ।

शीतकषाया मृदुभृष्टसंयुक्ताः क्षयतृष्णाघ्नाः ॥
 व्योषवचाभस्मातकतित्तकषायास्तथामतृष्णाघ्नाः ।
 यच्चोक्तं कफनाद्यां वम्यां तच्चैव कार्यं स्थात् ॥ १९ ॥
 स्तम्भासच्यविपाकालस्यच्छर्दिषु कफानुगां तृष्णाम् ।
 ज्ञात्वा दधिमधुतर्पणलवणोष्णाजलैर्वमनमिष्टम् ॥
 दाडिममदनफलं वाप्यन्यतमकषायमथ लेहम् ।
 पेयमथवा प्रदद्याद्रजनीमधुशर्करायुतम् ॥ २० ॥
 क्षयकासेन तुल्या क्षयतृष्णा सा गरीयसी नृणाम् ।
 क्षीणक्षतशोषहितैस्तस्मात् तां भेषजैः शमयेत् ॥ २१ ॥
 पानतृष्णार्तः पानन्त्वर्द्धोदकमम्ललवणगन्धाद्यम् ।
 शिशिरस्नातः पानं मद्याम्बु गुडाम्बु वा तृषितः ॥
 भक्तोपरोधतृषितः स्नेहतृषार्तोऽथवा तनुं यवागूम् ।
 प्रपिवेद् गुरुणा तृषितो भक्तेन तदुद्धरेद् भक्तम् ॥
 मद्याम्बु वाम्बु क्षोष्णां बलवांस्तृषितः समुन्निखेत् पीत्वा ।
 मागधिकाविशदमुखः सशर्करं वा पिवेन्मन्थम् ॥ २२ ॥
 बलवांस्तु तालुशोषी पिवेद् घृतं वृष्यमनु मदायम् ।
 सर्पिर्भृष्टं क्षीरं मांसरसांश्चाबलः स्निग्धान् ॥
 अतिरूक्षदुष्खलानां तृष्णां शमयेन्नृणामथाशु पयः ।
 क्षागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥
 स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्थात्तां गुडाम्बुना शमयेत् ।
 तर्पणं मूर्च्छाभिहतस्य रक्तपित्तापहैर्हन्यात् ॥ २३ ॥
 शीतमुष्णाञ्च जलं कुत्र देयं वज्जं वा कुवेत्याह ।
 शर्द्धास्तदाहमूर्च्छाभिमक्तममदात्थयास्तविषपित्ते ।

शस्तं स्वभावशीतं शृतशीतं सन्निपातेऽम्भः ॥
 हिकाश्लासनवज्वरपीनसघृतपीतपाश्वर्गलरोगे ।
 कफवातकृते स्नाने सद्यः शुद्धे च हितमुष्णम् ॥
 पाण्डुरपीनसमेहगुल्ममन्दानलातिसारेषु ।
 म्लीच्छि च न तोयं हितं काममशकेऽपि वेदल्पम् ॥ २४ ॥
 पूर्वामयातुरः सन् दीनः सृष्टार्हितो जलं काङ्क्षन् ।
 न लभेत चेन्मरणमाश्वेव चाप्रायाद्द्वैर्घरोगं वा ॥
 तस्माद्धान्याम्बु पिवेत् तृष्यन् रोगी सशर्करालौघम् ।
 यदा तस्यान्यत् स्यात् सात्मा रोगस्य तच्चेष्टम् ॥
 तस्यां विनिवृत्तायां तज्जीऽन्य उपद्रवः सुखं जेतुम् ।
 तस्मात् पूर्वं तृष्णां जयेद्बहुभ्योऽपि रोगेभ्यः ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकः ।

हेतू यथाग्निपवनौ कुरुतः सोपद्रवं पञ्चानाम् ।
 तृष्णानां पृथगाकृतिरसाध्यता साधनञ्चोक्तम् ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशं हने तन्मन्त्रे अरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
 तृष्णाचिकित्सितं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

‘त्रयोविंशोऽध्यायः’

अथातो विषाचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह

स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

प्रागुत्पत्तिं गुणान् योनिं वेगान् लिङ्गानुप्रक्रमान् ।

विषल्य ब्रुवतः सम्यग्निवेश निबोध मे ॥ २ ॥

अमृताथं समुद्रे तु मथ्यमाने सुरासुरैः ।

जज्ञे प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥

दौघतेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरित्केशो * उल्लेख्यः ।

जगद् विषल्यं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंचितः ॥

जङ्गमस्थावरायां तद् योनौ ब्रह्मा न्ययोजयत् ॥ ३ ॥

तदम्बुसम्भवं तस्माद्विविधं पावकोपमम् ।

अष्टवेगं दशगुणं चतुर्विंशतुप्रक्रमम् ॥

तदर्षास्त्वम्बु योनित्वात् संक्लेदं गुडवद् गतम् ।

सर्पैत्यम्बुधरापाये तद्गस्तो निहन्ति च ॥

प्रयाति मन्दवीर्यस्त्वं विषं तस्माद्द्विनात्यये । ४ ॥

सर्पाः कीटोन्दुरा लूता वृश्चिका गृहगोधिकाः ॥

जलौका मत्स्यमण्डूकाः शलभाः सर्पकण्टकाः ॥

प्लुसिंहव्याघ्रगोमायुतरक्षुनकुलादयः ।

दंष्ट्रिणो ये विषं तेषां दंष्ट्रोत्यं जङ्गमं मतम् ॥ ५ ॥

मुस्तकं पौष्करं क्रौञ्चं वत्सनाभं बलाहकम् ।

कर्कटं कालकूटञ्च करवीरकसंचकम् ॥

* हरिकेश इति पाठान्तरम् ।

पालकेन्द्रायुधं तैलं मेवकं कुशपुष्पकम् ।
 रोहिषं पुण्डरीकञ्च लाङ्गलिक्यञ्चनाभकम् ॥
 मङ्गोषं मर्कटं मृङ्गीविषं हालाहलं तथा ।
 एवमादौनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥ ६ ॥
 गरं संयोगजञ्चान्यद् गरसंज्ञं गदप्रदम् ।
 कालान्तरविपाकित्वान्न तदाशु हरत्यसून् ॥ ७ ॥
 निद्रां तन्द्रां क्रमं दाहमपाकं लोमहर्षणम् ।
 शोफं चैवातिसारञ्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥
 स्थावरं तु ज्वरं ह्रिकां दन्तहर्षं गलग्रहम् ।
 फेनवम्यरुषिप्रवासमूर्च्छाश्च जनयेद्वृणम् ॥ ८ ॥
 जङ्गमं स्याद्वृद्धं भाग मधोभागं तु मूलजम् ।
 तस्मादंष्ट्राविषं मौलं हन्ति मूलं च दंष्ट्रिजम् ॥ ९ ॥
 तृणसोहदन्तहर्षप्रसेकवमथुक्रमा भवन्तग्राह्ये ।
 वेगे रसप्रदोषादसृक्प्रदोषाद् द्वितीये तु ॥
 वैवर्णाभ्रमेवैषयुज्जामूर्च्छाङ्गभङ्गचिमिचिमातङ्गाः ।
 दुष्टपिथितात्तृतीये मण्डलकण्डूप्रवयुकोठाः ॥
 वातादिजास्तुर्थे दाहच्छर्द्दं रङ्गशूलमूर्च्छाद्याः ।
 नीलादौर्णां तमसश्च दर्शनं पञ्चमे वेगे ॥

ह्रिका भङ्गः स्कन्धे व्यात्तु सप्तमेऽष्टमे मरणम् ।
 तृणां चतुष्पदां व्यात्तुर्विधः पक्षिणां त्रिविधः ॥ १० ॥
 वीदत्यादेः भ्रमति च चतुष्पादो वेपते ततः शूनः । *

आदेः भ्रमति चतुष्पादोऽवसीदति ततः शूनश्चत्यपि पाठः ।

मन्दाहारो धियते प्रवासेन चतुर्थवेगे तु ॥
 ध्यायति विहगः प्रथमे वेगे प्रभ्राण्यति द्वितीये तु ।
 सस्ताङ्गश्च तृतीये विषवेगे याति पञ्चत्वम् ॥ ११ ॥
 लघु रूच माशुविशदं व्यवायि तीक्ष्णं विकाशि सूक्ष्मञ्च ।
 उष्णामनिर्देश्यरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्ज्ञैः ॥
 रौक्ष्यादातमशैत्यात् पित्तं सौक्ष्मादसृक् प्रकीपयति ।
 कफमव्यक्तरसत्वादणुरसांश्चानुवर्तते शीघ्रम् ॥
 शीघ्रं व्यवायिभावादाशु व्याप्नोति केवलं कायम् ।
 तीक्ष्णत्वान् मर्मघ्नं प्राणघ्नं तद् विकासित्वात् ॥
 दुरुपक्रमं लघुत्वाद्देश्यात् स्यादसक्तगतिदोषात् ॥ १२ ॥
 दोषस्थानप्रकृतौः प्राप्यान्त्यतमं हृद्दौरयति ॥
 स्यादातिकृच्छ वातस्थाने कफपित्तलिङ्गभीषत् ।
 तृणमूर्च्छारतिमोहगलयहृच्छर्दिफेनादि ॥
 पित्ताशयस्थितं पैत्तिकस्य कफवातयोर्विषं तद्वत् ।
 तृट्कासज्वरवमथुक्तमदाहतमोठतिसारादि ॥
 कफदेशगतं कफाधिकस्य वातपित्तयोश्च दर्शयति ।
 लिङ्गं प्रवासगलयहकण्डूलालावमथादि ॥ १३ ॥
 द्रुषीविषं तु शोणितदुष्टासःकिटिमकोठलिङ्गञ्च ।
 विषमेकैकं दोषं सन्दृश्य हरत्यसूनेवम् ॥
 चरति विषतेजसासृक् तत् खानि निरुध्य मारयति जन्तुम् ।
 पीतं मृतस्य हृदि तिष्ठति दष्टविषयोर्दशदेशे स्यात् ॥
 नीलौष्ठदन्तशैथिल्यकेशपतनाङ्गभङ्गविक्षेपाः ।
 शिशिरैर्न लोमहर्षो नाभिहते दण्डराजौ स्यात् ॥

क्षतजं क्षताच्च नायातेप्रतानि भवन्ति मरणलिङ्गानि ॥ १४ ॥

एन्धोऽन्यथा चिकित्सास्तेषाञ्चोपक्रमान् शृणु मे ।

मिन्द्रारिष्टोत्कत्तं न निष्पीडनचूषणान्निपरिषेकाः ॥

अवगाहनरक्तभोजनवमनविरेकोपधानानि ।

हृदयावरणाञ्जननखधूमलेहौषधप्रधमनानि ॥

प्रतिसारणं प्रतिविषं संज्ञासंस्थापनं लेपः ।

मृतसञ्जीवनमेव च विंशतिरेते चतुर्भिरधिकाः ॥ १५ ॥

सुरूपक्रमो यथाये यत्र योज्याः शृणु तथा तान् ॥

दंशात्तु विषं दष्टस्य विस्तृतं वेणिकां भिषग् बद्धा ।

निष्पीडयेद् द्रुतं दंशमुषरेन्मर्मवर्जं वा ॥

तं दंशं वा चूषेन्मुखेन यवचूर्णपांशुपूर्णेन ।

प्रच्छन् शृङ्गजलौकोव्यधनैः स्राव्यं ततो रक्तम् ॥

रक्ते विषप्रदुष्टे दुषेत् प्रकृतिस्ततस्तर्जित् प्राणान् ।

तस्मात् प्रवर्षणैरसृग् वर्त्तमानं प्रवर्त्तन् स्यात् ॥ १६ ॥

विकटगृहधूमरजनौषण्वलेवणाः सवार्त्ताकाः ।

वर्षणमतिप्रवृत्ते वटादिभिः शीतलैर्लेपः ॥

रक्तं हि विषाधानं वायुरिवाग्नेः प्रदेहसेकैस्तत् ।

शीतैः स्कन्दति तस्मिन् स्कन्ने व्यपयाति विषवेगः ॥

विषवेगान्मदमूर्च्छाविषादहृदयद्रवाः प्रवर्त्तन्ते ।

शीतैर्निर्व्वर्त्तयेत्तान् न वीज्यश्च लोमहर्षः स्यात् ॥

तद्वरिव मूलच्छेदाहंशच्छेदान्न वृद्धिमेति विषम् ।

आचूषणमानयनं जलस्य सेतुर्यथा तथारिष्टाः ॥ १७ ॥

त्वङ्मांसंगतो दाहो दहति विषं स्रावणं रक्तात् ।

धीतं वमनैः सदग्री हरेद्विरेकैर्वितीये तु ॥
 आदौ हृदयं रक्तं तस्यावरणं पिवेद् यथाशामम् ।
 मधुसर्पिर्मज्जानं गैरिकमथ गोमयरसं वा ॥
 इक्षुं सुपक्वमथवा काकं निष्पीड्य तद्रसं वामलम् ।
 छागादीनां वासुग् भस्ममृदं वा पिवेदाशु ॥
 चारोऽगदस्तृतीये शोथहरं कर्द्वनं समध्वम्बु ।
 गोमयरसश्चतुर्थे वेगे सकपित्थमधुसर्पिर्भिः ॥
 काकाण्डशिरीषाभ्यां स्वरसेनाश्चोतनाञ्जने नस्यम् ।
 स्यात् पञ्चमेऽथ षष्ठे संज्ञासंस्थापनं कार्यम् ॥
 गोपित्तयुक्तारजनीमज्जिष्ठामरिचपिप्पलीपानम् ।
 विषपानं दृष्टानां विषपौते दंशनञ्चान्ते ॥ १८ ॥
 शिखिपित्ताद्व्युतं स्यात् पलाशबीजमगदो मृतेषु वरः ॥
 वात्तौकुफाणितागारधूमगोपित्तनिम्बं वा ॥
 गोपित्तयुतैर्गुडिकाः सुरसायन्थिद्विरजनीमधुककुष्ठैः ।
 गस्तामृतेन तुल्या शिरीषपुष्पकाकाण्डकरसैर्वा ॥
 काकाण्डसुरसगन्धाक्षौपुनर्नवावायसौशिरोषफलैः ।
 उद्वन्धविषजलमृते * लेपीषधनस्यपानानि ॥ १९ ॥
 पृष्ठाप्रवस्थौण्यकाक्षौशेलेयरोचनातगरम् ।
 ध्यामककुक्षुमर्मासौसुरसायैलालकुष्ठप्रम् ॥
 ब्रह्मती शिरीषपुष्पं श्रीविष्टकपद्मचारटौविशालाः ।
 सुरदारुपद्मकेशरशावरकमनःशिलाकौन्ताः ॥
 जात्यकंपुष्परसरजनीहयहिङ्गुपिप्पलीलाक्षाः ।

तद्विरिष्टं जलमृतं इति वा पाठः ।

जलमुद्गपणीं चन्दनमधूकमदनसिन्दुवाराश्च ॥
 शम्पाकलीधमयूरकगन्धफलीनाकुलीविडङ्गाश्च ।
 पुष्पे संहृत्य समं पिष्ट्वा गुडिका विधेयाः साः ॥
 सर्व्वविषघ्नो जयकृदिप्रमृतसञ्जीवनो ज्वरनिहन्ता ।
 घ्ने यविलेपनधारणधूमयहणैर्गृह्यस्व ॥
 भूतविषजन्तुलक्ष्मीकर्मणमन्त्राग्राशन्यरीन् हन्यात् ।
 दुःखप्रसूदीदोषानकालभरणाम्बुचौरभयम् ॥
 धनधान्यकार्य्यसिद्धिश्चैषुष्टायुर्व्विवर्द्धनो धन्यः ।
 मृतसञ्जीवन एष प्रागमुंताद् ब्रह्मणा विहितः ॥ २० ॥
 इति मृतसञ्जीवनोऽष्टगदः ।

मन्त्रैर्धमनीबन्धोऽपामार्जनं कार्य्यमात्मरक्षा च ॥
 दोषस्य विषं यस्य स्थाने स्यात् तं जयेत् पूर्व्वम् ।
 वातस्थाने स्वेदो दध्ना नतकुष्ठकल्कपानञ्च ॥
 घृतमधुपयोऽम्बुपानावगाहसेकाश्च पित्तस्थे ।
 क्षारोऽष्टगदः कफस्थानगते स्वेदस्तथा शिराव्यधनम् ॥
 द्रुषीविषेऽथ रक्तस्थिते शिराकर्म्म पञ्चविधम्
 भेषजमेवं कल्पां भिषजा विज्ञाय सर्व्वदा सर्व्वम् ।
 स्थानं जयेच्च पूर्व्वं स्थानस्यस्याविरुद्धञ्च ॥ २१ ॥
 विषद्रुषितकफमार्गः स्रोतःसंरोधरुद्धवायुस्तु ।
 मृत इव प्रसेन्नात्तः स्यादसाधरलिङ्गैर्विहीनश्च ॥
 चर्मकषायाः कल्कां विल्वसमं मूर्त्तिं काकपदमस्य ।
 कृत्वा दद्यात् कटभीकटुककटफलप्रधमनञ्च ॥
 क्षागङ्गासाहिषाविककीकृटाजमांसम् ।

दद्यात् काकपदोपरि मत्ते विषेणैव सहसा ॥
 घ्राणादिकर्णजिह्वाकण्ठनिरोधेषु कर्म नस्तः स्यात् ।
 वार्त्ताकुबीजपूरकज्योतिष्मत्यादिभिः पिष्टैः ॥
 अञ्जनमक्षुपरोधे कर्त्तव्यं वस्तमूत्रपिष्टैस्तु ।
 दाक्योषहरिद्राकरवीरकरञ्जनिम्बसुरसैस्तु ॥ २२ ॥
 श्वेतावचाप्लवगम्बाहिङ्गमृताकुष्ठसैन्धवं लशुनम् ।
 सधूपकर्पित्यमध्यं टुण्डु कमूलकर्करञ्जबीजानि ॥
 व्योषं शिरीषपुष्पं द्वेष निशे वंशलोचनञ्च समम् ।
 पिष्ट्वाथ वस्तमूत्रेण च गोश्च पित्तेन सप्ताहम् ॥
 अथ्यासभावितोऽयं निहन्ति शिरसि स्थितं विषं क्षिप्रम् ।
 मर्त्यञ्जरभूतग्रहविसूचिकाजीर्णमूच्छार्त्ति ॥
 उन्मादापस्मारौ काचपटलनीलिकाशिरोदोषान् ।
 शुष्काक्षिपाकपित्ताव्युदान्मकण्डूतमोदोषान् ॥
 क्षयदौर्बल्यमदात्ययपाण्डुगदांश्चाञ्जनात् तथा मोहान् ।
 लेपादिग्धक्षतलोठदृष्टविषपीतविषघाती ॥
 अर्शःस्नानक्षेषु च गुदलेपो योनिलेपनं स्त्रीणाम् ।
 मूढे गर्भे द्रुष्टे ललाटलेपः प्रतिश्याये ॥
 वृषौ किटिमे कुष्ठे शिखरे विषर्चिकादिषु च लेपः ।
 गज ईव तक्षन् विषगदान् निहन्त्यागदो गन्धहस्तीषः ॥ २३ ॥

इति गन्धहस्तीनामा अगदः ।

पद्माशुक्रमुस्तैला निर्व्यासाः पञ्च चन्दनं पृष्ठा ।
 त्वङ्मलदीतूपलबालकहरेणुकोशीरव्याघ्रनखाः ॥
 सुरदारुकणककुङ्कुमध्यामककुष्ठप्रिवङ्गवस्तगरम् ।

पञ्चाङ्गानि शिरोषादोषालमनःशिलाजाज्यः ॥
 श्वेताकटभौ करञ्जो रक्षोघ्नः सिन्दुवारिका रजनी ।
 सुरसरसाञ्जनगैरिकमञ्जिष्ठानिम्बपत्रनिर्यासाः ॥
 वंशत्वगश्वगन्धाहिङ्गुदधित्याम्बवेतसं वृक्षाः ।
 मधुमधूकसोमराजीवचारुहारोचनातगरम् ॥
 अगदीटयं वैश्रवणायाख्यातस्त्रम्बकेण प्रथङ्गः ।
 अप्रतिहतप्रभावः ख्यातो महागन्धहस्तौति ॥
 पित्तेन गवां पेथ्या गुडिका सिद्धातु पुष्ययोगेण ।
 पानाञ्जनप्रलेपैः प्रसाधयेत् सर्व्वकर्मणि ॥
 पिङ्गं कण्डूं तिमिरं रात्र्यम्बं काचमर्व्वुदं पटलम् ।
 हन्ति सततं प्रयोगाद्वितमितपथ्याशिनां पुंसाम् ॥
 विषमज्वरानजीर्णं दद्रुकण्डूविसूचिकापामाः ।
 कुष्ठं किटिमं श्लेष्मं विचर्चिकां चोपहन्ति नृणाम् ॥
 विषं मूषिकलूतानां सर्व्वेषां पन्नगानाञ्च ।
 आशु विषं नाशयति, मूलजमथ कन्दजं सर्व्वम् ॥
 एतेन लिप्तगात्रः सर्पान् गृह्णाति भक्षयेच्च विषम् ।
 कालपरीतोऽपि नरो जीवति नित्यं निरातङ्कः ॥
 आनन्दे गुदलेपो योनिलेपश्च मूढगर्भाणाम् ।
 मूर्च्छार्तिषु च ललाटे लेपनमाहुः प्रधानतमम् ॥
 भेरीमृदङ्गपटहान् छत्राणामुना तथा ध्वजपताकाः ।
 लिप्ताहिविषनिरस्तत्रै प्रध्वनयेद्दृश्येन्मतिमान् ॥
 यत्र च सन्निहितोऽयं न तत्र बालग्रहा न रक्षांसि ।
 न चैव कान्मन्त्रमन्त्रा भजन्ति नाथर्व्वणो मन्त्राः ॥

सर्व्वग्रहा न तत्र प्रभवन्ति न चाग्निशस्त्रपक्षीराः ।
 लङ्घ्यीश्च तत्र भजते यत्र महागन्धहस्तास्ति ॥
 पिथ्यमाण इमञ्चात्र सिद्धं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 मम माता जया नाम विजयो नाम मे पिता ॥
 सोऽहं जयो जयापुत्री विजयोऽयं जयामि च ।
 नमः पुरुषसिंहाय विष्णवे विश्वकर्म्मणे ॥
 सनातनाय कृष्णाय भवाय विभवाय च ।
 तेजो वृषाकपेः साक्षात् तेजो ब्रह्मैन्द्रयोर्यमे ॥
 यथाहं नाभिजानामि वासुदेवपराजयम् ।
 मातुश्च पाणिग्रहणं समुद्रस्य च शोषणम् ॥
 अनेन सत्यवाकेन सिध्यतामगदो ह्ययम् ।
 हिलिहिलिमिलिमिलिसंसृष्टे रक्ष सर्व्वं भेषजोत्तमे स्वाहा । २४

इति महागन्धहस्तौ नामागदः ।

ऋषभकजीवकभागीर्मधुकोत्पलधान्यकेशराजाज्यः ।
 ससितगिरिकीलमध्याः पेयाः श्वासज्वरादिहराः ॥
 हिङ्गु च कृष्णायुक्तं कपित्थरसयुक्तमंग्रलवणञ्च ।
 समधुसितौ पातव्यौ ज्वरहिक्काश्वासकासघ्नौ ॥
 लेहः कोलास्यग्रस्त्रनलाजोत्पलमधुघृतैर्वन्ध्याम् ।
 वृहतीद्वयाटकीपत्रधूमवर्त्तिस्तु हिक्काघ्नौ ॥
 शिखिबर्हबलाकास्थौनि सर्षपाश्चन्दनञ्च घृतयुक्तं ।
 धूमो गृहशयनासनवस्त्रादिषु शस्यते विप्रनुत् ॥
 घृतयुक्ते नतकुष्ठे भुजगपतिशिरः शिरीषकुसुमं वा ।
 धूमोऽगदः स्मृतोऽयं सर्व्वविषघ्नः प्रव्रययुहञ्च ॥

जतुसेव्यपत्रगुग्गुलुभञ्जातकककुभपुष्पसर्जरसाः ।

श्वेता धूमा उरगाखुकीटवस्त्रकृमिहराः सुः ॥ २५ ॥

तस्यपलाशचारं स्तुतं पचेच्चूर्णितैः सह समांशैः ।

लोहितमृद्रजनीद्वयशुक्लसुरसमञ्जरीमधुकैः ॥

लाक्षासैन्धवमांसीहरेणुहिङ्गुद्विशारिवाकुष्ठैः ।

सव्योषैर्वाङ्गोर्कैर्दर्वीर्लेपेन घट्टयेद् यावत् ॥

सर्वविषशोफगुल्मत्वग्दोषार्शोभगन्दरघ्नीकः ।

शोथापस्मारक्रिमिभूतस्वरभेदकण्ठपाण्डुगदान् ॥

मन्दाग्नित्वं कासं सोन्मादं नाशयेयुरथ पुंसाम् ।

गुडिकाश्यायाशुष्काः कोलसमास्ताः समुपयुक्ताः ॥ २६ ॥

इति चारोऽगदः ।

पौतविषदष्टविधेष्वेतद्दिग्धं च वाच्यमुद्दिष्टम् ।

सामान्यतः पृथक्त्वान् निर्द्देशमतः शृणु यथावत् ॥ २७ ॥

रिपुयुक्तेभ्यो नृभ्यः स्त्रीभ्योऽथवा भयं नृपतेः ।

आहारविहारगतं तस्मात् प्रेथान् परीक्षित ॥ २८ ॥

अत्यर्थशङ्कितः स्याद्बहुवागयवात्यवाग्विगतलक्ष्मीः ।

प्राप्तः प्रकृतिविकारं विषप्रदाता नरो ज्ञेयः ॥

दृष्ट्वैवं न तु सहसा भोज्यं नसीत् तदयमग्नौ तु ।

सविषं हि प्राप्यान्नं बहून् विकारान् भजत्यग्निः ॥

शिखिबर्हं विचित्रार्च्चिं स्तौद्धणः सरूचकुणपंगन्धश्च ।

स्फुटति च सशब्दमेकावर्त्तो विहतार्च्चिरपि च स्यात् ॥

पाञ्चस्यञ्च विवर्णं भोज्यं स्यान्मक्षिकाश्च मारयति ।

क्षामस्वरांश्च काकान् कुर्व्याद्विरजेच्चकोराच्चि ॥ २९ ॥

पाने नीला राजी वैवर्णं स्वाञ्च नेक्षते क्षायाम् ।
 विकृतामथवा पश्यति लवणाक्ते फेनमाला ख्यात् ॥ ३० ॥
 पानान्नयोः सविप्रयोगैन्धेन शिरोरुजा हृदि च मूर्च्छा च ।
 स्पृशेन पाणिशोथः * सुप्ताङ्गुलिदाहतोदनखभेदाः ॥
 मुखताल्लोष्ठचिमिचिमा जिह्वा शूनवती जडा विवर्णा च ।
 द्विजहर्षहतुस्तम्भास्यदाहलालांगलविकाराः ॥
 आमाशयं प्रविष्टे वैवर्णं स्वेदसदनमुत्कृतेदः ।
 दृष्टिहृदयोपरोधो विन्दुशतैश्चैयते चाङ्गम् ॥
 पक्वाशयन्तु याते मूर्च्छामदमोहदाहबलनाशाः ।
 तन्द्रा कार्श्याञ्च विषे पाण्डुत्वञ्चोदरस्थे ख्यात् ॥ ३१ ॥
 दन्तौष्ठमांसशोफाः शीर्यन्ते दन्तपवने कूर्चास्तु ।
 केशचुपतिः शिरोरुग् ग्रन्थयो विशीर्णैश्च कूर्चैः ख्यात् ॥
 दुष्टेऽञ्जनेऽक्षिदाहः स्रावोऽतुग्रपदेहशोथरागाश्च ।
 आदिररादौ कोष्ठः स्पृश्यैस्त्वग्दृष्ट्यते दुष्टैः ॥
 स्नानाभ्यङ्गोत्सादनवस्त्रालङ्कारवर्णकौर्दुष्टैः ।
 कण्डूर्ति लोमहर्माः कोष्ठपिङ्गकाचिमिचिमाः शोथाः ॥
 एते च करचरणदाहतोदक्तमांसं विपाकाश्च ।
 भूपादुकाश्वगजचर्मकेतुशयनासनैर्दुष्टैः ॥
 माल्यमगन्धं स्नायति शिरोरुजारोमहर्षकरम् ।
 स्तम्भयति खानि नासासुपहन्तग्रथ दर्शने धूमः ॥
 कूपतडागादिजलं दुर्गन्धं सकलुषं विवर्णञ्च ।

* पानान्नयोः सविप्रयोः शिरसो गन्धेन रुक् हृदि च ।

मूर्च्छास्यपाणिशोथ इत्यपि पाठः कश्चित् ।

पीतं श्लथयुं कीठान् पिडकाश्च करोति मरणञ्च ॥ ३२ ॥

आदावामाश्रयगे वमनं त्वक्स्थे प्रदेहसेकादि ।

कुर्व्याद्विषक् चिकित्सां दोषबलञ्चैव हि समीक्ष्य ॥

इति मूलविषविशेषाः प्रोक्ताः शृणु जङ्गमख्यातः ॥ ३३ ॥

दर्वीकरा मण्डलिनी राजिमन्तस्तथैव च ।

सर्पा यथाक्रमं वातपित्तश्लेष्मप्रकोपणाः ॥

दर्वीकरः फणौ ज्ञेयो मण्डली मण्डलाः फणाः ।

विन्दुलेखो विचित्राङ्गः पन्नगः ख्यातु राजिमान् ॥

विशेषाद्वृक्षकटकमस्तोष्णं स्वादुशीतलम् ।

विषं यथाक्रमं तेषां तस्माद्वातादिकोपनम् ॥ ३४ ॥

दर्वीकरकृतो दंशः सूक्ष्मदंष्ट्रापदोऽसितः ।

निरुद्धरक्तः कूर्माभी वातव्याधिकरो मतः ॥

पृथुर्पितः सशोथश्च दंशो मण्डलिभिः कृतः ।

पीतामः पीतरक्तश्च पित्तरक्तविकारकृतः ॥

राजिमङ्गिः कृन्तो दंशः पिच्छिलः स्थिरशोफकृतः ।

स्निग्धः पाण्डुश्च सान्द्रासृक् श्लेष्मव्याधिसमीरणः ॥ ३५ ॥

वृत्तभोगो महाकायः श्लसन्नूर्ध्वेक्षणः पुमान् ।

समाङ्गः शिरसा स्थूलः स्त्रीत्वतः स्वादिपर्ययात् ॥

क्लीवः स्रस्तस्त्वधोदृष्टिः स्वरहीनः प्रकम्पते ।

स्त्रिया दष्टो विपर्यस्तैरेतैः पुंसा नरो मतः ॥

व्यामिश्रिजिह्वैरेतैस्तु क्लीवदष्टं नरं वदेत् ।

इतेऽप्यदुक्ता सर्पाणां स्त्रीषु क्लीवनिदर्शनम् ॥

पाण्डुवक्त्रस्तु गर्भिण्या शूनोष्ठोऽप्यसितेक्षणः ।

जृम्भाक्रोधोपनिहर्तः सूतया रक्तमूत्रवान् ॥
 सर्पो गौधेरको नाम गोधायाः स्याच्चतुष्पदः ।
 कृष्णसर्पेण तुल्यः स्यान्नाना सुप्रमिश्रजातयः ॥
 गूढसम्पादितं वृत्तं पौडितं लम्बितार्पितम् ।
 सर्पितञ्च भृशाबाधं दंशा येऽनेन न ते भृशाः ॥
 तरुणाः कृष्णसर्पास्तु गोमसाः स्थविरास्तथा ।
 राजिमन्तो वयोमध्यं भवन्तग्राशौविषोपमाः ॥ ३६ ॥
 सर्पदंष्ट्राश्चतसस्तु तासां वामाधरासिता ।
 पीता वामोत्तरा दंष्ट्रा रक्ता श्यावाधरोत्तरा ॥
 यन्मात्रः पतते विन्दुर्गोत्रालात् सलिलोद्धृतात् ।
 त्रामाधरायां दंष्ट्रायां तन्मात्रं स्यादहेर्विषम् ॥
 एकद्वित्रिचतुर्विधं विषभागोत्तरोत्तरा ।
 सवर्णास्तत्कृता दंशा बहुतरविषा भृशाः ॥ ३७ ॥
 सर्पाणामेव विषमूत्रात् कौटाः सुराः कौटसम्भवाः ।
 द्विषोविषाः प्राणहरा इति संक्षेपतो मताः ।
 गात्रं रक्तं सितं कृष्णं श्यावं वा पिङ्गकान्वितम् ॥
 सकण्डूरागवौसर्पपाकि स्यात् कुथितं तथा ।
 कौटैर्द्विषोविषैर्दंष्ट्रं लिङ्गं प्राणहरं शृणु ॥
 सर्पदंष्ट्रे तथा शोफो वर्धते सोऽयगन्धस्यक् ॥
 दंष्ट्रेऽपि गौरवं मूर्च्छां सरुगतः प्रवसित्यपि ।
 कृष्णाश्चिपरीतश्च भवेद्द्विषोविषाहृतः ॥ ३८ ॥
 दंशमधो तु यत्र कृष्णं श्यावं वा जालकान्वितम् ।
 दद्राकृति भृशं पाककृदकोथज्वरान्वितम् ॥

|द्वषीविषाभिलूताभिसं दष्टमिति निर्दिशेत् ॥
 सर्व्वसामेव तासाञ्च दंशे लक्षणमुच्यते ।
 शोफाः श्वेताः सिता रक्ताः पीता वा पिङ्गकाञ्चरः ॥
 प्राणान्तको भवेद्दाहो श्वासहिक्काशिरोयहाः ।
 आदंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।
 रोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुद्वषीविषाहिंते ॥
 मूर्च्छाङ्गशोफवैवर्णाक्ते दंशब्दाश्रुतिज्वराः ।
 शिरोगुरुत्वं लालासक् छर्द्दिश्चासाध्यमूषिकैः ॥
 श्यावत्वमथ काष्णार्त्तं वा नानावर्णत्वमेव वा ।
 मोहोऽथ वर्चसोभेदो दष्टे स्यात् क्लृप्तलासकैः ॥
 |दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्द्धमाशु च ।
 दृष्टिकस्य विषं याति दंशे प्रश्नात् तु तिष्ठति ॥
 दष्टोऽसाध्यस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः ।
 मांसैः पतङ्गिरत्यर्थं वेदनात्तो जहात्यसून् ॥
 वीसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्द्दिरथापि वा ।
 लक्षणं कणभेदं दंशस्यैव विशीर्य्यते ॥
 |हृष्टरोमोच्चिटिङ्गेन सन्वलिङ्गो भृशार्त्तिमान् ।
 दष्टः शीतोदकेनैव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥
 एकदंष्ट्राहिंसितः श्वनः ससक् स्यात् पीतकः सवट् ।
 छर्द्दिर्निद्रा च मण्डूकैः सविषैर्दष्टलक्षणम् ॥
 |मत्स्यास्तु सविषाः कुर्य्युर्दाहशोयस्त्रयस्तथा ।
 |कण्डू शोफं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ॥
 विदाहं श्वयथुं तोदं खेदन्तु गृहगोधिका ।

दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्त्याकृतपदीविषम् ॥
 कण्डूमान् मशकैरौषच्छोफः स्यान्मन्दवेदनः ।
 असाध्यकौटसदृशमसाध्यमशकक्षतम् ॥
 सद्यःप्रस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।
 पिङ्गका मक्षिकादंशे, तासान्तु स्थगिकाऽसुहृत् ॥ ३९ ॥
 श्लेशानचैत्यवल्मीकयक्षाश्रयसुराख्ये ।
 पक्षसन्धिषु मध्याह्नेष्वर्द्धरात्रेऽष्टमौषु च ॥
 न सिध्यन्ति नरा दष्टाः पाषण्डायतनेषु च ।
 दृष्टिश्वासमलस्पर्शविषैराशीविषैस्तथा ॥
 विनश्यन्तगाशु सम्प्राप्ता दष्टाः सर्व्वेषु मर्मसु ॥ ४० ॥
 भीतमत्तावलोष्णक्षुत्तृपात्ते वर्द्धते भृशम् ।
 विषं प्रकृतिकालौ चेत्तुल्यौ प्राणाल्पमन्यथा ॥
 वारिविप्रहताः क्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
 मुक्तत्वचो वृद्धबालाः सर्पा मन्दविषाः स्मृताः ॥ ४१ ॥
 सर्व्वदेहाश्रितं क्रोधादिषं सर्पौ, विमुञ्चति ।
 तदेवाहारहेतोर्वाभयाद्वा न प्रमुञ्चति ॥ ४२ ॥
 वातीत्वणविषाः प्राय उच्चिटिङ्गाः सवृश्चिकाः ।
 वातपित्तोत्वणाः कौटाः श्लैष्मिकाः कणभादयः ॥
 यस्य यस्य तु दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।
 तस्य तस्यौषधैः कुर्त्यादिपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ ४३ ॥
 हृत्प्रीडोद्धानिलः स्तम्भः शिरायामोऽस्थिप्रव्वंसकः ।
 धूर्णनीवेष्टनं गात्रे श्यावता वातिके विषे ॥
 संज्ञानाशीष्णानिश्वासौ हृद्दाहः कटुकाशता ।

दंशावदरणं शोथो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥
 वम्यरोषकहृत्तासप्रसेकोत्कृष्टशगौरवैः ।
 सशैत्यसुखमाधुर्यैर्विद्यात् स्नेष्माधिकं विषम् ॥ ४४ ॥
 खण्डेन च त्रणालेपस्तेलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
 खेद्यो नाडीपुलाकादैर्घ्रहणश्च विधिर्हितः ॥
 सुशीतैः स्तम्भयेत् सेकैः प्रदेहैश्चापि पैत्तिकम् ।
 लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥
 विषेष्वपि च सर्व्वेषु सर्व्वस्थानगतेषु च ।
 अष्टशिकोच्चिटिङ्गेषु प्रायः शीतो विधिर्हितः ॥ ४५ ॥
 वृश्चिके स्वेदमभ्यङ्गं घृतेन लवणेन च ।
 सेकांश्चोष्णान् प्रयुञ्जीत भोज्यं पानञ्च सर्पिषः ॥
 एतदेवोच्चिटिङ्गेऽपि प्रतिलोमञ्च पांशुभिः ।
 उवर्त्तनं सुखाम्बूष्णैस्तथावच्छादनं वनैः ॥ ४६ ॥
 स्यात् विदोषप्रकोपात्तु तथा धातुविपर्य्ययात् ।
 शिरोऽभिर्तापलालास्रव्यथावक्रकृदेव च ॥
 अनेऽप्येवंविधा व्यालाः कफवातप्रकोपणाः ।
 हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तम्भहृषामूर्च्छाकरा स्मृताः ॥
 कण्डूनिस्तोद्वेचर्णां सुप्तिके दोषशोषणम् ।
 विदाहरागरुक्पाकाः शोफा यन्थ्रिनिक्षुञ्चनम् ॥
 दंशावदरणं स्फोटः कर्णिकामण्डलानि च ।
 ज्वरश्च सविषे लिङ्गं विपरीतन्तु निर्व्विषे ॥
 तत्र सर्व्वे यथादोषं प्रयोज्याः सुप्ररूपक्रमाः ।
 पूर्व्वोक्तं विधिमन्यञ्च यथावद् ब्रुवतः शृणु ॥ ४७ ॥

हृदिदाहे प्रसेके च विरेकवमनं भृशम् ।
 यथावस्थं प्रयोक्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥
 शिरोगते विषे नस्तः कुर्यान्मूलानि बुद्धिमान् ।
 बन्धुजीवस्य भाग्याश्च सुरसस्यासितस्य च ॥
 दक्षकाकमयूराणां मांसासृङ् मस्तके क्षते ।
 मूर्ध्नि देयमधो दष्टस्योर्ध्वं दष्टस्य पादयोः ॥
 पिप्पलीमरिचक्षारवचासैन्धवशिंशुकाः ॥
 पिष्ट्वा रोहितपित्तेन घ्नन्तप्रक्षिगतमञ्जनात् ।
 कपित्थमामं ससिताक्षौद्रं कण्ठगते विषे ॥
 लिङ्ग्यादामांशयगते ताभ्यां चूर्णपलं नतात् ।
 विषे पक्वाशयप्राप्ते पिप्पलीरजनौदयम् ॥
 मञ्जिष्ठाञ्च समं पिष्ट्वा गोपित्तेन पिवेन्नरः ।
 मांसं रक्तञ्च गोधायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितम् ॥
 विषे रसगते पानं कपित्थरससंयुतम् ।
 शेलोमूलत्वग्गन्धाणि बादरौडुम्बराणि च ।
 कठन्याश्च पिवेद्रक्तगते मांसगते पिवेत् ॥
 सक्षौद्रं खदिरारिष्टं कौटजं मूलमम्भसा ।
 सर्वेषु च बले द्वे तु मधूकं मधुकं नतम् ॥
 पिप्पलीं मरिचं * क्षारं नवनीतेन मूर्च्छितम् ।
 कफे भिषगुदीर्घे तु प्रदद्यात् प्रतिसारणम् ॥ ४८ ॥
 मांसौकुङ्कुमपत्रत्वग्रजनीनतचन्दनैः ।

मनःशिलाव्याघ्रनखसुरसैरम्बु पेपितैः ॥
 पाननद्याञ्जनालेपाः सर्व्वशोथविषापहाः ॥ ४९ ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठं हरिद्रे द्वे त्वगेव च ।
 मनःशिला तमालश्च रसः केशर एव च ॥
 शार्दूलश्च नखश्चैव सुपिष्टं तण्डुलाम्बुना ।
 हन्ति सर्व्वविषाणोऽत्र वज्रिबज्रमिषासुरान् ॥ ५० ॥
 शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।
 भावितं सर्पदष्टानां नखपानाञ्जने हितम् ॥
 द्विपलं नतकुष्ठान्यां घृतक्षौद्रं चतुष्पलम् ।
 अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत् सुखप्रदम् ॥ ५१ ॥
 सिन्धुवारस्य मूलत्वक् श्वेता च गिरिकर्णिका ।
 पानं दर्व्वीकरैर्दष्टे नखं समधुपाकलम् ॥
 मञ्जिष्ठा मधुयथाह्वा जीवकर्षभकौ सिता ।
 काष्ठस्यैव वटशृङ्गानि पानं मण्डलिनानां विषे ॥
 व्योषं सार्तिविषं कुष्ठं गृहधूमो हरेणुका ।
 तगरं कटुका क्षौद्रं हन्ति राजीमतां विषम् ॥
 गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ।
 अपि वासुकिना दष्टः पिवेद्दधिघृताप्लुतम् ॥
 क्षीरिष्ठक्षत्वगालेपः शुद्धे कौटविषापहः ॥
 मुक्तालैपो वरः शोफदाहतोदन्वरापहः ॥ ५२ ॥
 चन्दनं पद्मकोशीरं शिरीषः सिन्धुवारकाः ।
 क्षीरशुक्ला नतं कुष्ठं शारिवोदीच्यपाटलाः ॥
 शैलस्वरसपिष्टोऽयं लूतानां सार्व्वकार्मिकः ।

यथायोगं प्रयोक्तव्यः समीच्यालेपनादिषु ॥
 मधुकं मधुकं कुष्ठं शारिवोदीच्यपाटलाः ।
 सनिम्बशारिवाक्षौद्रं पानं लूताविषापहम् ॥
 कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः खर्णक्षीरी कपोतविट् ।
 दन्ती विवृत् सैन्धवैले कर्णिकापातनं तयोः ॥
 कटभ्यर्ज्जुनशैरीषशैलुक्षीरीद्रुमत्वचः ।
 कषायकल्कचूर्णाः सुरः कीटलूतांत्रणापहाः ॥ ५३ ॥
 त्वचञ्च नागरञ्चैव समांशं श्लक्ष्णपेषितम् ।
 पेयमुष्णाम्बुना सर्व्वं मूषिकाणां विघ्नापहम् ॥
 कुटजस्य फलं पिष्टं तगरं जालमालिनी ।
 तिक्तैश्चाकुक्ष योगोऽयं पानप्रधमनादिभिः ॥
 वृश्चिकोन्दुरलूतानां सर्पाणाञ्च विषापहम् ।
 समानममृतेनेदं गराजोर्णञ्च नाशयेत् ॥
 सर्व्वेऽङ्गदा यथादोषं प्रयोज्याः सुरः कृकण्डके * ॥ ५४ ॥
 कपोतविट् मातुलङ्गं शिरीषकुसुमाद्रसः ।
 शङ्खिन्याकंपयः शृङ्गी करञ्जो मधु वाश्चिके ॥
 स्नुक्क्षीरपिष्टं शैरीषं फलं दह्दूरजे हितम् ।
 मूलानि श्वेतभण्डानां व्योषं सर्पिंस मसूखजे ॥
 कीटदष्टक्रियाः सर्व्वाः समानाः सुरर्ज्जलौकसाम् । ५५ ॥
 वातपित्तहरीप्राया क्रिया प्रायः प्रशस्यते ।
 वाश्चिकस्योच्चिष्टिङ्गस्य कणभस्यौन्दुरेऽङ्गदः ॥ ५६ ॥
 वचां वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमञ्जसम् ॥

* त्रिकण्डके इति पाठान्तरम् । त्रिकण्डको मतस्यविशेषः ।

इ वले नाकुलीं कुष्ठं शिरीषं रजनीद्वयम् ।
गुहामतिगुहां श्वेतां चाजगम्भां शिलाजतु ॥
 कत्तृणं कटभौं चारं गृहधूमं मनःशिलां ।
 रोहीतकस्य पित्तेन पिष्ट्वायं परमोऽगदः ॥
 नख्याञ्जनादिलेपेषु हितो विश्वम्भरादिषु । ५७ ॥

इति परमोऽगदः ।

खर्ज्जिकाजशकृतुच्चारः सुरसोऽथान्निपौडकः ॥
 मदिरामण्डसंयुक्तो हितः शतपद्मविषे ।
 कपित्थमन्निपौडोऽर्कवौजं त्रिकटुकं तथा ॥
 करञ्जो इ हरिद्रे च गृहगोधाविषं जयेत् ।
 काकाण्डरससंयुक्तो विषाणां तण्डुलीयकः ॥
 प्रधानं बर्हिपित्तेन तद्विषाणस्यौलुकः ॥ ५८ ॥
 शिरीषफलमूलत्वक्पुष्पपत्रैः समैर्धृतैः ।
 श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयं विषाणां प्रवरो बधे ॥
 चतुष्पद्भिर्विषद्भिर्वा नखदन्तविषञ्च यत् ।
 शूयते पच्यते वापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ ५९ ॥

इति पञ्चशिरीषोऽगदः ।

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्मपि ।
 रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥
 दुरन्धकारे दष्टश्च केनचिद् विषशङ्कया ।
 विषोद्वेगाञ्जूरश्चर्हिर्मूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ॥
 ग्लानिर्मोहोऽतिसारो वापेऽत्रच्छङ्काविषं मतम् ।
 चिकित्सितमिदं तस्य कुठ्यादाश्वासनं बुधः ॥ ६० ॥

सिता वैगन्धिकी द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
 पानं समन्त्रपूताम्बु प्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ॥
 शालयः षष्टिकाश्चैव कीरद्वेषाः प्रियङ्गवः ।
 भोजनार्थं प्रशस्यन्ते लवणार्थं च सैन्धवम् ॥
 तण्डुलीयकजीवन्तीवार्ताकुसुनिषत्सुकाः ।
 मण्डूकपर्णी कुलकं शाकं चुञ्चीश्च शस्यते ॥
 हरेणुसुझान् यूपार्थमन्तार्थं धात्रीदाडिमम् ।
 रसाश्चैवाश्च शिखिनां लावतैस्तिरपार्थिताः ॥
 विषघ्नौषधसंयुक्ता रसा यूपश्च संस्कृताः ।
 अविदाहीनि चान्नानि विषात्तानां भिषग्जितम् ॥ ६१ ॥
 विरुद्धाध्यशनक्रोधक्षुब्धयायासमैथुनम् ।
 वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥ ६२ ॥
 मुहुर्मुहुः शिरोन्यासः शोफः शुष्कौष्ठकण्ठता ।
 ज्वरः स्तब्धाक्षिगावत्वं हनुकम्पोऽङ्गमर्दनम् ॥
 रोमापगमनं श्लानिररतिर्वेपथुर्भ्रमः ।
 चतुष्पादां भवतोत्तद्दृष्टानामिह लक्षणम् ॥ ६३ ॥
 देवदारु हरिद्रे वी सुरसं * चन्दनागुरु ।
 रास्ना गोरोचनाजाजी गुग्गुलिचुरसी नतम् ॥
 चूर्णं ससैन्धवानन्तं गोपित्तमधुसंयुतम् ।
 चतुष्पदानां दृष्टानामगदः सार्व्वकार्मिकः ॥ ६४ ॥
 सौभाग्यार्थं स्त्रियः खेदरजोलालाङ्गजान् मलान् ।
 श्वप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यान्मिश्रितान् ॥

तैः स्यात् प्राण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गर्शास्थोमज्ज्वलते ।

मर्मप्रधमनाध्मानं श्लेष्मयथुर्हस्तपादयोः ॥

जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः ।

एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेरुल्लङ्घानि दर्शयेत् ॥ ६५ ॥

स्वप्ने मार्जारगोमायुव्यालान् सनकुलान् कपीन् ।

प्रायः पश्यति नद्यादीन् शुष्कांश्च सवनस्पतीन् ॥

कालश्च गौरमात्मनं स्वप्ने गौरश्च कालकम् ।

विकर्णनासिकं वापि प्रपशेत्प्रदहतेन्द्रियः ॥

।मवेक्ष्य भिषक् प्राज्ञः पृच्छेत् किं कैः कदा सह ।

।ग्धमित्यवगम्याशु प्रदद्याद्वमनं बुधः ।

सूक्ष्मं ताक्षरजस्तस्मै सचौद्रं हृदिशोधनम् ॥

शुद्धे हृदि ततः शार्णं हेमचूर्णञ्च दापयेत् ।

हेम सर्व्वविषाणप्राशु गरांश्च विनियच्छति ।

न सज्जते हेमपाङ्गे विषं पद्मदलेऽम्बुवत् ॥ ६६ ॥

नागदन्तीविष्ठदन्तीद्रवन्तीन् कुपयःफलैः ।

साधितं माहिषं सर्पिर्गोमूत्राढकप्रापितम् ॥

सर्पकीटविषार्तानां गरार्तानाञ्च शान्तये । ६७ ॥

शिरौषत्वक् त्रिकटुकं त्रिफला चन्दनातूपले ।

इ वले शारिवास्फोतासुरभौनिम्बपाटलाः ॥

बन्धुजीवाढकौमूव्वावासासुरसवतृसकान् ।

पाठाङ्गोटांश्च गन्धार्कमूलवध्याह्नपद्मकान् ॥

विषाणां वृक्षतीं द्राक्षां कोविदारं शतावरौम् ।

शब्दी बाष्पाश्च सुरकाधिति पाठान्तरम् ।

कटभीदन्तापामार्गान् पृश्निपर्णीं रसाञ्जनम् ॥
 प्रवेतभण्डश्च खुरकौ * कुष्ठदारुप्रियङ्गुकान् ।
 विदारौमधुकात् सारं करञ्जस्य फलत्वचौ ।
 रजन्यौ लोध्रमक्षांशं पिष्ट्वा साध्यं घृताढकम् ॥
 तुल्याम्बुच्छागगोमूत्रवप्राढके तद् विषापहम् ।
 अपस्मारक्षयोन्मादभूतग्रहगरोदरम् ॥
 पाण्डुरोगान् क्रिमीन् गुल्मान् श्लीहोसस्तम्भकामलाः ।
 हनुस्तम्भग्रहादौश्च पानान्यञ्जननावनैः ॥
 हन्यात् सञ्जीवयेच्चापि विषोद्देशगमृतान् नरान् ।
 नाम्नेदममृतं सर्वविषाणां स्याद् घृतोत्तमम् ॥ ६८ ॥
 इत्यमृतं घृतम् ।

भवन्ति चात्र ।

छत्री भर्भरपाणिश्च चरेद् रात्रौ तथा दिवा ।
 तच्छायाशब्दविचस्ताः प्रणशान्ति हि पन्नगाः ॥ ६९ ॥
 दष्टमात्रं दशेदाशु तं सर्पं लोष्ट्रमेव वा ।
 उपर्यरिष्टां वध्नीयाद्दंशं छिन्द्याद् दहेत् तथा ॥
 वज्रं मरकतं सारं पिचुकी विषमुष्टिका ।
 कर्कोटकं सर्पमणिर्वैदूर्यं गजमौक्तिकम् ॥
 धार्यं वरमणियोंश्च वरौषध्यो विषापहाः ।
 खगाश्च शारिकाक्रौञ्चशिखिहंसशुकादयः ॥ ७० ॥

तत्र श्लोकः ।

इतीदमुक्तं द्विविधस्य विस्तरैर्बहुप्रकारं विषरोगभेषजम् ।
 अधीत्य यः सम्यगिह प्रयोजयेद् व्रजेद्विषाणामविषक्षतां भिषकः ॥ ७१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
 विषचिकित्सितं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सुरैः सुरेशसहितैर्यां ^{सुम}पुरा परिपूजिता ।

सौत्रामण्यां हूयते यां कर्मभिर्यां प्रतिष्ठिता ॥

यज्ञे हि या च शक्रस्य सोमोऽतिपतितो यया ।

नौरजस्तमसाविष्टस्तस्माद् दुर्गात् समुद्भूतः ॥

विधिभिर्वेदविहितैर्यां यजन्निर्महात्मभिः ।

दृश्या स्पृश्या प्रकल्पया च यज्ञीया यज्ञसिद्धये ॥

योनिः संस्कारनामादौर्विशेषैर्वहुधा च या ।

भूत्वा भवतीकविधा सामान्यान्मदलक्षणात् ॥

या देवानमृतं भूत्वा स्वधा भूत्वा पितॄंश्च या ।

सोमो भूत्वा दिजातीन् या युक्ते श्रेयोभिरुत्तमैः ॥

आश्विनं या महत् तेजो वीर्यं सारस्तज्ज्व या ।

बलमैन्द्रज्व या सिद्धा सोमे सौत्रामणौ च या ॥

शोकारतिभयोद्देगनाशिनौ या महाबला ।

या प्रीतिर्या रतिर्या वाग् या पुष्टिर्या च निर्वृतिः ॥

या सुरासुरगन्धर्व्यक्षराक्षसमानुषैः ।

रतिः सुरेभ्योभिहिता तां सुरां विधिना पिवेत् ॥ २ ॥

शरीरकृतसंस्कारः शुचिरुत्तमगन्धवान् ।

प्रावृत्तो निम्नैर्लैर्वस्त्रैर्यत्तूहामगन्धिभिः ॥

विचित्रविविधस्रग्वी रत्नाभरणभूषितः ।
 देवद्विजातीन् संपूजां कृत्वा मङ्गलमुत्तमम् ॥
 देशे यद्यत्तुके शस्ते कुसुमप्रकरौकृते ।
 संवाससंमते मुख्ये भूपसंमोदभूषिते ॥
 सूपधाने सूसंस्तीर्णे विहिते शृङ्गनासने ।
 उपविष्टोऽथवा तिर्यक् स्वशरीरसुखे स्थितः ॥
 सौवर्णे राजतेश्चापि तथा मणिमयैरपि ।
 भाजनैर्विविधैश्चिवैः सुकृतैश्च पिवेत् सदा ॥
 रूपयौवनमत्ताभिः शिचिताभिर्विशेषतः ।
 वस्त्राभरणमाल्यैश्च भूषिताभिर्यद्यत्तुकेः ॥
 शौचानुरागयुक्ताभिः प्रमदाभिरितस्ततः ।
 संचार्यमानमिष्टाभिः पिवेन्मद्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
 पिवेन्मद्यानुकूलैर्वा फलैर्हरितकैः शुभैः ।
 लवणैर्गन्धपिशुनैरवदंशैर्यद्यत्तुकेः ॥
 भृष्टैर्मांसैर्बहुविधैर्भूजलाम्बरचारिणाम् ।
 पौरोगवैश्च विहितैर्भक्ष्यैश्च विविधात्मकैः ॥
 पिवेत् संपूजां विबुधानां शिषः संप्रयुज्य च ।
 प्रदाय यजनञ्चाग्रे त्वर्थिभ्यः पृथिवीतले * ॥ ४ ॥
 पथ्यङ्गोत्सादनस्नानवासोधूमानुलेपनैः ।
 स्निग्धोष्णैर्भावितश्चान्यैर्वातिको मद्यमाचरेत् ॥
 गौतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।
 पैत्तिको भावितश्चान्यैः पिवेन्मद्यं न सौदात ॥

उपचारैरग्निशिरैर्यवगोधूमभुक् पिवेत् ।
 श्लेष्मिको धन्वजैर्मांसैर्मदां मारिचकैः सह ॥
 विधिर्वसुमतामेव भविष्यद्विभवाश्च ये ।
 यथोपपत्तिकैर्मदां पातव्यं मात्रया हितम् ॥ ५ ॥
 वातिकेभ्यो हितं मदां प्रायो गौडिकपैष्टिकम् ।
 कफपित्ताधिकेभ्यस्तु माध्वीकं माधवञ्च यत् ॥
 बहुद्रवं बहुगुणं बहुकर्म मदात्मकम् ।
 गुणैर्दोषैश्च तन्मदासुभयञ्चोपलक्ष्यते ॥
 विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम् ।
 प्रहृष्टो यः पिवेन्मदां तस्य स्यादमृतोपमम् ॥
 यथोपेतं पुनर्मदां प्रसङ्गादयेन प्रीयते ।
 रुक्षव्यायामनितेन विषवद् याति तस्य तत् ॥ ६ ॥
 मदां हृदयमाविश्य खगुणैरोजसो गुणान् ।
 दशभिर्दश संचोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥
 लघूष्णतीक्ष्णसूक्ष्माक्षय्यवायाशुगमेव च ।
 रुक्षं विक्रासि विशदं मदां दशगुणं स्मृतम् ॥ ७ ॥
 गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं मधुरं स्थिरम् ।
 प्रसन्नं पिच्छिलं श्लक्ष्णमोजो दशगुणं स्मृतम् ॥
 गौरवं लाघवाच्छैत्यमौष्ण्यप्रादक्षस्वभावतः ।
 माधुर्यं मादृवं तैक्ष्ण्यात् प्रसादञ्चाशुभावनात् ॥
 रौक्ष्यात् स्नेहं व्यवायित्वात् स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि ।
 विक्राशिभावात् पिच्छिल्यं वैशद्यत् सान्द्रतां तथा ॥
 सौक्ष्म्यान्मदां निहन्तैवमोजसः खगुणैर्गुणान् ॥ ८ ॥

सत्त्वं तदाश्रयञ्चाशु संक्षोभ्य कुर्वते मदम् ॥
 रसवातादिमार्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
 प्रधानस्योजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते ॥
 अतिपीतेन मदेग्रं विहतेनौजसा च तत् ।
 हृदयं विवृतिं याति तत्रस्था ये च धातवः ॥ ९ ॥
 ओजस्यविहते पूर्वो हृदि च प्रतिबोधिते ।
 मध्यमो विहतेऽल्पे तु विहते तूत्तमो मदः ॥
 नैवं विघातं कुर्वते मद्यं पैष्टिकमोजसः ।
 विकाशिरूक्षविशदा गुणास्तत्र हि नोत्पन्नाः ॥ १० ॥
 हृदि मद्यगुणाविष्टे हर्षस्पर्षो रतिः सुखम् ।
 विकाराश्च यथासत्त्वं चित्वा राजसतामसाः ॥
 जायन्ते मोहनिद्रार्ता मदस्यातिनिषेवणात् ।
 स मद्यविभ्रमो नाम्ना मद इत्यभिधीयते ॥ ११ ॥
 प्रीयमानस्य मदाख्य विज्ञातव्याख्यो मदः ।
 प्रथमो मध्यमोऽन्तश्च लक्षणैस्तान् प्रवक्ष्यते ॥ १२ ॥
 प्रहर्षणः प्रीतिकरः पानान्नगुणदर्शकः ।
 पाठगीतप्रभाषाणां कथानाञ्च प्रवर्त्तकः ॥
 न च बुद्धिस्मृतिहरो विषयेषु न चाहमः ।
 सुखं निद्रा प्रबोधश्च प्रथमः सुखदो मदः ॥ १३ ॥
 मुहुः स्मृतिर्मुहूर्तोऽहो व्यक्ताऽव्यक्ता च वाङ्मुहुः ।
 युक्तायुक्तप्रलापश्च प्रपलायनमेव च ॥
 स्थानपानान्नसंकथ्ययोजनाः सविपर्ययाः ।
 लिङ्गानिप्रतानि जानीयादाविष्टे मध्यमे मदे ॥ १४ ॥

मध्यमं मदसुतृकस्य मदञ्च प्राप्य चोत्तमम् ।
 न किञ्चिन्नाशुभं कुर्युर्नरा राजसतामसाः ॥
 को मदं तादृशं विद्वानुन्मादमिव दारुणम् ।
 कुर्यादध्वानमासन्नं * बहुदोषमिवाध्वगः ॥ १५ ॥
 तृतीयन्तु मदं प्राप्य भग्नदार्ढ्यं निष्क्रियः ॥
 बहुमोहावृतमना जीवन्नपि मृतैः समः ॥
 रमणीयान् स विषयान् न वेत्ति न सुहृज्जनम् ।
 यदर्थं पीयते मद्यं रतिं ताञ्च न विन्दति ॥
 कार्याकार्यं सुखं दुःखं लोके यच्च हिताहितम् ।
 यदवस्थो न जानाति कोटवस्थां तां व्रजेद्बुधः ॥
 स ब्रूयः सर्वभूतानां निन्दाश्चायाह्य एव च ।
 व्यसनित्वादुदर्के च स दुःखं व्याधिमश्नुते ॥ १६ ॥
 प्रेत्य चेहं च यच्छ्रेयः श्रेयो मोक्षे च यत् परम् ।
 मनःसमाधौ तत् सर्वमायत्तं सर्वदेहिनाम् ॥ १७ ॥
 मदेन मनसश्चास्य संबोभः क्रियते महान् ।
 महामास्रतवेगेन तटस्थसीव शाखिनः ॥
 मद्यप्रसङ्गं तं ज्ञात्वा महादोषं महागदम् ।
 सुखमित्यधिगच्छन्ति रजोमोहपराजिताः ॥
 मद्रोपहतविज्ञानाद् विमुक्ताः सात्त्विकैर्गुणैः ।
 श्रेयोभिर्विप्रयुज्यन्ते मदात्मा मदालालसाः ॥ १८ ॥
 मदे मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रितः ।
 सोन्मादमदमूर्च्छाद्याः सापत्नारापतानकाः ॥

गच्छेदध्वानमस्त्रमिति पाठान्तरम् ।

यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्व्वमसाधुवत् ।
 इतेष्वं मद्यदोषज्ञा मद्यं निन्दन्ति तत्त्वतः । १९ ॥
 सत्यमेते महादोषा मद्यस्योक्ता न संशयः ।
 अहितव्यातिमात्रस्य पीतव्यातो विवर्जितम् ॥
 किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् ।
 अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथामृतम् ॥ २० ॥
 प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहन्तासून् ।
 विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ २१ ॥
 हर्षमूर्ज्जो बलं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम् ।
 युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यं मदसुखप्रदम् ॥
 रोचनं दीपनं हृद्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ।
 प्रीणनं वृंहणं बल्यं भयशोकशमापहम् ॥
 स्वापनं नष्टनिद्राणां मूकानां वाग्विशोधनम् ।
 बोधनञ्चातिनिद्राणां विबन्धानां विबन्धनुत् ॥
 बधबन्धपरिक्लेशदुःखानाञ्चाप्यबोधनम् ।
 मद्योत्थानाञ्च रोगाणां मद्यमेव प्रबाधकम् ॥
 रतिर्विषयसंयोगे प्रीतिसन्भोगवर्द्धनम् ।
 अपि प्रवयसां मद्यमुत्सवामोदकारकम् ॥ २२ ॥
 पञ्चस्वर्थेषु कामेषु या रतिः प्रथमे मदे ।
 यूनां वा स्थविराणां वा तस्य नास्तुरपमा भुवि ॥
 बहुदुःखक्षतस्यास्य शोकैरुपहतस्य च ।
 विश्रामो जीवशोकस्य मद्यं युक्त्या निषेवितम् ॥ २३ ॥
 अन्नपानवयोव्याधिवलकाजविकाणि षट् ।

चौन् दोषांस्त्रिविधं सत्त्वं ज्ञात्वा मद्यं पिवेत् सदा ॥

एषां त्रिकाणामष्टानां योजना युक्तिरिष्यते ।

यथा युक्ता पिवन्मद्यं मद्यदोषैर्न युज्यते ॥

मद्यस्य च गुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्नुते ।

धर्मार्थयोरपीडायै नरः सत्त्वगुणोत्थितः ॥ २४ ॥

सत्त्वानि तु प्रबुध्यन्ते प्रायशः प्रथमे मदे ।

द्वितीये व्यक्ततां यान्ति मधेऽप्युत्तममध्ययोः ॥

सत्त्वसम्बोधकं हर्षमोहप्रकृतिदर्शकम् ।

हृताश्च इव भूतानां मद्यन्तूभयकारकम् ॥

प्रधानावरमध्यानां सकृदाणां व्यक्तिदर्शकः ।

यथाग्निरेवं सत्त्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकम् ॥ २५ ॥

सुगन्धिसाल्यगन्धैर्वा सुप्रणीतमनाकुलम् ।

मिष्टान्नपानविशदं सदा मधुरसंकथम् ॥

सुखप्रमाणं सुमदं हर्षप्रीतिविवर्द्धनम् ।

खर्तुं सात्त्विकमापानं न चोत्तममदप्रदम् ॥

वैगुण्यं सहसा यान्ति मद्यदोषैर्न सात्त्विकाः ।

सहसा न च गृह्णाति मदः सत्वबलाधिकम् ॥ २६ ॥

सौम्यासौम्यकथाप्रायं विशदाविशदं क्षणात् ।

चित्रं राजसमापानं प्रायेणाश्वन्तमाकुलम् ॥

हर्षप्रीतिकथोपेतमदुष्टं पानभोजने ॥ २७ ॥

सम्बोहक्रोधनिद्रान्तमापानं तामसं स्मृतम् ॥ २८ ॥

आपाने सात्त्विकान् बुद्ध्या तथा राजसतामसान् ।

जह्यात् सहायैः पीत्वा तु मद्यदोषानुपाश्रते ॥

सुखशीलाः सुसन्भाषाः सुसुखाः सन्मताः सताम् ।

कलास्ववाक्यविषया विषयप्रवणाश्च ये ॥

परस्परविधेया ये येषामैक्यं सुहृत्तया ।

प्रहर्षप्रौतिमाधुर्यैरापानं वर्द्धयन्ति ते ॥ २६ ॥

उत्सवादुत्सवतरं येषाञ्चान्योऽन्यदर्शनम् ।

ये सहायाः सुखं पाने तैः पिवन् सह मीदते ॥

रूपगन्धरसस्पर्शैः शब्दैश्चापि मनोरमैः ।

पिवन्ति सुसहाया ये ते वै सुकृतिभिः समाः ॥

पञ्चभिर्विषयैरिष्टैरुपेतैर्मनसः प्रियैः ।

देशे काले पिवेन्मद्यं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥

स्थिरसत्त्वशरीरा ये पुराणा मद्यपान्वयाः ।

बहुमदोषिता ये च मादयन्ति सहसा न ते ॥ ३० ॥

क्षुत्पिपासापरीताश्च दुर्ब्बला वातपैत्तिकाः ।

रुक्षाल्पप्रमिताहारा विश्रब्धाः सत्त्वदुर्ब्बलाः ॥

क्रोधिनीलनुचिताः क्षीणाः परिश्रान्ता मर्दक्षताः ।

खल्वेनापि मदं शीघ्रं यान्ति मदेन मानवाः ॥ ३१ ॥

ऊर्ध्वं मदात्ययस्यातः सम्भवं सखलक्षणम् ।

अग्निवेश चिकित्साञ्च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ॥ ३२ ॥

स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्म्मभिर्योऽतिकर्षितः ।

रुक्षाल्पप्रमिताशी च यः पिवत्यतिमात्रया ॥

रुक्षं परिणतं मदां निशि निद्रां निहत्य च ।

करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥

हिक्काप्लासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।

विद्याहृत्प्रलापश्च वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ३३ ॥
 तीक्ष्णोष्णं मद्गमस्तं वा योऽतिमात्रं निषेवते ।
 अक्षोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽग्रातपप्रियः ॥
 तस्योपजायते पित्तादिशेषेण मदात्ययः ।
 लक्षणाणि भवन्तास्य यानि तानि निबोध मे ॥
 दृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः ।
 विदग्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ ३४ ॥
 तरुणं मधुरप्रायं गौडं पैष्टिकमेव वा ।
 मधुरस्निग्धगुर्वाशी यः प्रिवत्यतिमात्रया ॥
 अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः ।
 मदात्ययं कफप्रायं स शीघ्रमधिगच्छति ॥
 कर्हरोचकहृन्नासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
 विदग्च्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ ३५ ॥
 विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपकाः ।
 त एव मदेऽदृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥
 हन्ताशु हि विषं किञ्चित् किञ्चिद् रोगाय कल्पते ।
 यथा विषं तथैवान्तरो ज्ञेयो मद्गत्कतो मदः ॥
 तस्मात् विदोषजं लिङ्गं सर्व्वत्रापि मदात्यये ।
 दृशाते रूपवैशेष्यात् पृथक्त्वञ्चापि लक्ष्यते ॥ ३६ ॥
 शरीरदुःखं बलवत् प्रमोहो हृदयव्यथा ।
 असृषिः प्रतप्ता दृष्णा ज्वरः शीतोष्णालक्षणाः ॥
 शिरःपांश्वस्थिसन्धीनां वेदनाऽभिज्ञते यथा ।
 जायन्तेऽतिबला जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः ॥

उरोविबन्धः कासश्च हिक्का श्वाशः प्रजागरः ।

शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगश्चिकणहः ॥

कृद्गतौसार उत्तृक्ते शो वातपित्तकफात्मकः ॥

अमः प्रलापो रूपाणाममताञ्चैव दर्शनम् ॥

तृणभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरणम् ।

प्रधर्षणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स् मन्थते ॥

व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।

मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्षयेत् ॥ ३७ ॥

सर्वं मदात्ययं विद्यात् त्रिदोषमधिकन्तु यम् ।

दोषं मदात्यये पश्येत् तमादौ प्रतिकारयेत् ॥

कफस्थानानुपूर्व्या वा क्रिया कार्या मदात्यये ।

पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ॥ ३८ ॥

मिथ्यातिहीनपीतेन यो व्याधिरुपजायते ।

संश्यक् पीतेन तेनैव स मदेग्रनीपशाम्यति ॥ ३९ ॥

जीर्णान्ने मदेग्रदोषाय मदामेव प्रदापयेत् ।

प्रकाङ्क्षा लाघवे जाते मदेग्रमस्मै हितं भवेत् ॥

सौवर्चलानुसंविद्धं शीतं सविड्मैश्वर्यम् ।

सातुलुङ्गार्द्रकोपेतं जलयुक्तं प्रमाणवत् ॥ ४० ॥

तीक्ष्णोष्णानातिमात्रेण पीतेनास्त्रविदाहिना ।

मदेग्रान्नरसक्ते दो विदग्धः चारतां गतः ॥

अन्तर्दाहं ज्वरं तृष्णां प्रमोहं विभ्रमं मदम् ।

जनयत्याशु तच्छान्ते मदेग्रमेव प्रदापयेत् ॥

चारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमस्त्रोपसंहितः ।

श्रेष्ठमन्त्रेषु मदाञ्च यैर्गुणैस्तान् प्रवक्ष्यते ॥ ४१ ॥

मदास्यान्तस्वभावस्य चत्वारोऽनुरसाः स्मृताः ।

मधुरश्च कषायश्च तिक्तः कटुक एव च ॥

गुणाश्च दश पूर्वोक्तास्तैश्चतुर्दशभिर्गुणैः ।

सर्वेषां मदाग्रमज्ञानासुपर्युपरि वर्तते ॥ ४२ ॥

मद्योत्क्रिष्टेन दोषेण क्रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।

करोति वेदनां तीव्रां शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥

दोषविष्यन्दनार्थं हि तस्मै मदाग्रं विशेषतः ।

व्यवायितीक्ष्णोष्णतया देयमन्त्रेषु सत्स्वपि ॥

स्रोतोविवस्वनुन्मदाग्रं मारुतस्यानुलोमनम् ।

रोचनं दीपनञ्चाग्नेरग्न्यासांश्च सात्मामेव च ॥

उरःस्रोतःसु शुद्धेषु मारुते चानुलोमिते ।

निवर्तन्ते विकाराश्च सात्मास्तस्य मदोदयः ॥ ४३ ॥

वीजपूरकवृक्षान्नकोलदाडिमसंयुतम् ।

यमानौहवुम्राजानीशृङ्गवेरावचूणितम् ॥

सस्नेहैः शक्तुभिर्युक्तमवदंशैश्चिरोद्धृतम् ।

दद्यात् सलवणं मदाग्रं पैष्टिकं वातशान्तये ॥ ४४ ॥

दृष्ट्वा वातोत्थणं लिङ्गं रसैश्चैनमुपाचरेत् ।

लावतिस्तिरिदक्षाणां त्निग्धास्त्रैः शिखिनामपि ॥

पक्षिणां मृगमत्स्यानामानूपानाञ्च संस्कृतैः ।

भूशयप्रसहानाञ्च रसैः शाल्योदनेन च ॥ ४५ ॥

त्निग्धोष्णालवणास्त्रैश्च वेश्वारैर्मुखप्रियैः ।

त्निग्धैर्गोधूमिकैश्चाग्नैर्वारुणीमण्डसंयुतैः ॥

पिशितार्द्रकगर्भाभिः स्निग्धाभिः पूषवर्त्तिभिः ।
 माषपूपलिकाभिश्च वातिकं समुपाचरेत् ॥ ४६ ॥
 नातिस्निग्धं न चाश्लेन युक्तं समरिचार्द्रकम् ।
 मेध्यं प्रागुदितं मांसं दाडिमस्य रसेन वा ॥
 पृथक्त्रिजातकोपेतं * सधान्यमरिचार्द्रकम् ।
 रसप्रलेहयूषैश्च सुखोष्णैः सह दापयेत् ॥
 भक्तेन वारुणीमण्डं दद्यात् पातुं पिपासवे ।
 दाडिमस्य रसं वापि जलं वा पाञ्चमूलिकम् ॥
 धान्यनागरतीयं वा दधिमण्डमथापि वा ।
 शैलकाञ्चिकमण्डं वा शुक्तोदकमथापि वा ॥
 कर्मणा तेन सिद्धेन विकार उपशाम्यति ।
 मात्राकालप्रयुक्तेन बलं वर्णश्च वर्द्धते ॥ ४७ ॥
 रागषाड्वसंयोगैर्विविधैर्भक्तरोचनैः ।
 पिशितैः शाकपिष्टान्नैर्यवगोधूमशालिभिः ॥
 अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैरुष्णैः प्रावरणैर्धनैः ।
 घनैरगुरुपक्कैश्च धूपैश्चागुरुजैर्घनैः ॥
 नारीणां यौवनोष्णानां निर्द्दयैरुपगूहनैः ।
 श्रोणूस्त्वक्कुचभारैश्च संरोधोष्णसुखप्रदैः ॥
 शयनाच्छादनैरुष्णैरुष्णैश्चान्तर्गृहैः सुखैः ।
 मारुतप्रबलः शीघ्रं प्रशाम्यति मदात्ययः ॥ ४८ ॥
 मद्यं खर्जूरमृद्वीकाप्ररूपकरसैर्युतम् ।
 सदाडिमरसं शीतं शक्तुमिष्टावचूर्णितम् ॥

सशकैरं शाकैरं वा माध्वौकमथवापरम् ।
 दद्याद् बहुदकं काले पातुं पित्तमदात्यये ॥ ४६ ॥
 शशान् कपिञ्जलानेणान् लावानसितपुच्छकान् ।
 मधुराञ्जान् प्रयुञ्जीत भोजने शालिषष्टिकान् ॥
 पटोलयूषमिश्रं वा च्छागलं कल्पयेद्रसम् ।
 सतीनसुङ्गमिश्रं वा दाडिमामलकान्वितम् ॥
 द्राक्षामलंकखर्जूरपरुषंकरसेन वा ।
 कल्पयेत् तर्पणान् यूपान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥ ५० ॥
 आमामशयस्थमुत्क्रिष्टं कफपित्तं मदात्यये ।
 विज्ञाय बहुदोषस्य तृड् विदाहान्वितस्य च ॥
 मदरां द्राक्षारसं तोयं दत्त्वा तर्पणमेव वा ।
 निःशेषं वामयेच्छीघ्रमेवं रोगादिमुच्यते ॥ ५१ ॥
 काले पुनस्तर्पणञ्च क्रमं कुर्यात् प्रकाङ्क्षिते ।
 तेनाग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचकः ॥ ५२ ॥
 कासे सरक्तनिष्ठौवे पार्श्वस्तनरुजासु च ।
 तृष्यते सविदाहे च सोतृक्लेशे हृदयोरसि ॥
 गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा भिषक् ।
 रसं सनागरं दद्यात् तित्तिरैः प्रतिभोजनम् ॥ ५३ ॥
 तृष्यते चातिबलवदातपित्तसमुद्भवे ।
 दद्याद् द्राक्षारसं पातुं शीतं दोषानुलोमनम् ॥
 जौर्णैच मधुराञ्जेन च्छागमांसरसेन तम् ।
 भोजनं भोजयेन्मदामनुतर्षञ्च पाययेत् ॥
 अनुतर्षं मात्रा सा यथा नो हन्यते मनः ।

तृप्यते मद्यमस्त्राणं प्रदेयं स्याद् बहुदकम् ॥
 तृष्णा येनोपशम्येत मद् येन च नाप्नुयात् ।
 परूषकाणां पीलूनां रसं शीतमथाम्बु वा ॥
 पर्णिनीनां चतसृणां पिवेद्वा शीतलं जलम् ।
 मुद्गदाडिमलाजानां तृष्णाघ्नं वा पिवेद्रसम् ॥
 कोलदाडिमवृक्षाम्बुक्रौकाचुक्रिकारसः ।
 पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ ५४ ॥
 शीतलान्यन्नपानानि शीतशय्यासनानि च ।
 शीतवातजलस्पर्शाः शीतानुपवनानि च ॥
 शौमपद्मोत्पलानाञ्च मणीनां मौक्तिकस्थ च ।
 चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः ॥
 हेमराजतकास्थानां पान्नाणां शीतवारिभिः ।
 पूर्णानां हिमपूर्णानां दृतीनां पवनाहताः ॥
 सस्पर्शाश्चन्द्रनार्द्राणां स्त्रीणां पित्तमदात्यये ।
 शीतवीर्यं यदन्यच्च तत् सर्वं विनियोजयेत् ॥
 कुसुदोत्पलपद्माणां सिक्तानां चन्दनाम्बुना ।
 हिताः स्पर्शा मनोज्ञानां दाहे मद्यसमुत्थिते ॥
 कथाश्च क्विविधाश्चित्राः शब्दाश्च शिखिनां शिवाः ।
 तोयदानाञ्च संशब्दाः शमयन्ति मदात्ययम् ॥
 जलयन्त्राणि वर्षाणि वातयन्त्रवहानि च ।
 कल्पनीयानि भिषजा दाहे धारागृहाण्यपि ॥
 परिषेकावगाहेषु व्यञ्जनानाञ्च सेचने ।
 शस्यते शिशिरं तोयं दाहतृष्णाप्रशान्तये ॥ ५५ ॥

फलिनीसेव्यबोधाम्बु हेमपत्रं कुटन्नटम् ।
 कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥
 बदरीपल्लवीत्यश्च तथैवारिष्टकोद्भवः ।
 फेनिलायाश्च यः फेनस्तैर्दाहे लेपनं हितम् ॥
 सुरा समण्डा दध्यक्षं मातुलुङ्करसो मधु ।
 सेके प्रदेहे शस्यन्ते दाहघ्नाः सास्त्रकाङ्क्षिकाः ॥
 मात्राकालप्रयुक्तेन कर्मणानेन शाम्यति ।
 धीमतो वैदग्ध्यश्च शीघ्रं पित्तमदात्ययः ॥ ५६ ॥
 उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् कफमदात्ययम् ।
 तथ्यते सलिलञ्चास्त्रैर्दद्याद्द्वीवेरसाधितम् ॥
 बलया पृश्निपण्णा वा कण्टकाव्याथवा शृतम् ।
 सनागराभिः सर्व्वाभिराभिर्वा शृतशीतलम् ॥
 दुःस्पर्शेन समुस्तेन शृतं पर्पटकेन वा ।
 जलं मुस्तैः शृतं वापि दद्याद्दोषविपाचनम् ॥
 एतदेव च पानीयं सर्व्वेन्द्राणि मदात्यये ।
 निरत्ययं पीयमानं पिपासान्त्वरनाशनम् ॥ ५७ ॥
 निरामं काङ्क्षितं काले प्राययेद्बहुमाक्षिकम् ।
 शार्करं मधु वाजीर्णमरिष्टं शीघ्रमेव वा ॥
 रुक्षं तर्पणसंयुक्तं र्यवान् वा प्रदापयेत् ।
 व्योषधूपमथान्नं वा सिद्धं वा सास्त्रवेतसम् ॥
 शगमांसरसं रुक्षमन्नं वा जाङ्गलं रसम् ।
 स्यात्त्वां वायं कपाले वा भृष्टं नीरसवर्तितम् ॥
 कटुक्षलेवर्णं मांसं भक्ष्यन् वृणुयान्मधु ।

व्यक्तमरिचकं मांसं मातुलङ्गरसान्वितम् ॥
 प्रभूतकटुसंयुक्तं यमानीनागरान्वितम् ।
 यवगोधूमकं चाग्नं रुचं यूषेण भोजयेत् ॥
 कुलत्थानां सुशुष्काणां मूलकानां रसेन वा ।
 भृष्टं दाडिमपञ्चाम्लमुद्गयूषं यवाष्टमम् ॥
 यथापि भक्षयेत् काले प्रभूतार्द्रकपेषितम् ।
 पिवेच्च निगदं मदरं कफप्राये भदात्यये ॥ ५८ ॥
 सौवर्चलमजाजी च वृक्षान्नं साम्बवेतसम् ।
 त्वगेलामरिचार्द्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥
 एतल्लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परम् ।
 भदात्यये कफप्राये दद्यात् स्त्रीतोविशोधनम् ॥
 एतदेव पुनर्युक्ता मधुराक्षैर्द्रवीकृतम् ।
 गोधूमाम्लयवान्नानां मांसानाञ्चातिरोचनम् ॥ ५९ ॥
 पेषयेत् कटुकैर्युक्तां श्वेतां बीजविवर्जिताम् ।
 मृद्वीकां मातुलङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ॥
 सौवर्चलेलामरिचैरजाजीभृङ्गदौष्यकैः ।
 सरागः क्षौद्रसंयुक्तः श्रेष्ठो रोचनदीपनः ॥ ६० ॥
 मृद्वीकाया विधानेन कारयेत् कारवीमपि ।
 शुक्तं मत्स्यण्डिकोपेतं रागं रोचनदीपनम् ॥
 पाचामलकपेषीनां रागान् कुर्व्यात् पृथक् पृथक् ।
 धान्यसौवर्चलाजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥
 गुडेन मधुशुक्तेन व्यक्ताम्लमधुरीकृतान् ।
 तैरग्नं रुच्यते दिग्धं भुक्तं सम्यक् च जीर्येति ॥ ६१ ॥

रुद्धास्तेनानुपानेन सोष्णाणि शिशिरेण वा ।
 व्यायामलङ्घनाभ्याञ्च युक्ता जागरणेन च ॥
 कालयुक्तेन रुद्धेण स्नानेनोदत्तनेन च ।
 प्राणवर्णकराणाञ्च प्रहर्षाणाञ्च सेवया ॥
 सेवया वसनानाञ्च गुरुणामगुरोरपि ।
 सकामोष्णसुखाङ्गानामङ्गनानाञ्च सेवया ॥
 सुखशिक्षितहस्तानां स्त्रीणां संवाहनेन च ।
 मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रमेवोपशान्ति ॥ ६२ ॥
 यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषोत्थणं प्रति ।
 सन्निपाते दशविधे तद्विकल्पा भिषग्विदा ॥
 यस्तु दोषविकल्पज्ञो यश्चौषधविकल्पवित् ।
 स साध्यान् साधयेद्वाधौन् साध्यासाध्यविभागवित् ॥ ६३ ॥
 वनानि रमणीयानि सपद्माः सलिलाश्रयाः ।
 विशदान्यन्नपानानि सहायाश्च प्रहर्षणाः ॥
 मात्स्यानि गन्धयोगाश्च वासांसि विमलानि च ।
 गन्धर्व्वशब्दाः कान्ताश्च गोष्ठ्याश्च हृदयप्रियाः ॥
 सङ्गथाहास्यगीतानां विशदाश्चैव योजनाः ।
 प्रियाश्चानुगता नाट्यो नाश्रयन्ति मदात्ययम् ॥ ६४ ॥
 नाक्षोभ्य हि मनो मदप्रं शरीरमविहत्य च ।
 कुर्यान्मदात्ययं तस्मादेष्टव्या हर्षिणी क्रिया ॥
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शमं याति मदात्ययः ।
 न चेन्मदांक्रमं सुक्ता शीरमस्य प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥
 लङ्घनेः पाचनेर्दोषशीधनेः शमनैरपि ।

विमदास्य कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ॥
 तस्य मदाविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ।
 ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ॥
 पयसा विहते रोगे बले जाते निवर्त्तयेत् ।
 क्षीरप्रयोगं मदाञ्च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ ६६ ॥
 विच्छिन्नमदाः सहसा योऽतिमदां निषेवते ।
 ध्वंसो विक्षेपकश्चैव रोगस्तस्योपजायते ॥
 व्याधुपक्षीणदेहस्य दुश्चिकित्स्यतमो हि तौ ।
 तयोर्लिङ्गं चिकित्सा च यथावदुपदेह्यते ॥ ६७ ॥
 श्लेष्मप्रसेकः कण्ठाखशोषः शब्दासहिष्णुता ।
 मोहस्तन्द्रातियोगश्च क्षयं ध्वंसकलक्षणम् ॥
 हृत्कण्ठरोगः सम्मोहश्छर्द्दिरङ्गुलजा ज्वरः ।
 तृष्णा कासः शिरःशूलमेतद्विक्षेपलक्षणम् ॥ ६८ ॥
 तयोः कर्म तदेवेष्टं वातिके यन्मदात्यये ।
 तौ हि प्रक्षीणदेहस्य जायेतां दुर्बलस्य वै ॥
 वस्तयः सपिषः पानं प्रयोगः क्षीरं सपिषोः ।
 अभ्यङ्गोत्सादनस्नानान्यन्नपानञ्च वातनुत् ॥
 विक्षेपको ध्वंसकश्च कर्मणानेन शाम्यतः ॥ ६९ ॥
 युक्तमदास्य मदाग्रोऽथो न व्याधिरुपजायते ॥
 निवृत्तः सर्वसदेभ्यो नरो यः स्थाज्जितेन्द्रियः ।
 शरीरमानसैर्धीमान् विकारैर्न स युज्यते ॥ ७० ॥

तत्र श्लोकाः ।

यत्प्रभावा भगवतो सुरा पेया यथा च सा

यद्द्रव्या यद्य या चेष्टा योगञ्चापेक्षते यथा ॥
 यथा मदयते यैश्च गुणैर्युक्ता महागुणा ।
 यो मदी मदभेदाश्च ये त्रयः स्वस्वलक्षणाः ॥
 ये च मदाकृता दोषा गुणा ये च मदात्मकाः ।
 यच्च विविधमापानं यथासत्त्वञ्च लक्षणम् ॥
 ये सहायाः सुखाः पाने चिरक्षिप्रमदा नराः ।
 मदात्ययेद्य यो हेतुर्लक्षणं च यथायथम् ॥
 मदां मदोत्थितान् रोगान् हन्ति यश्च क्रियाक्रमः ।
 सर्व्वं तदुक्तमखिलं मदात्ययचिकित्सिते ॥ ७१ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
 मदात्ययचिकित्सितं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो द्विव्रणीयचिकित्सितं व्याख्यास्याम-
 इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

परावरक्षमात्रेयं गतमानमदव्यथम् ।
 अग्निवेशो गुरुं काले पूजयन्निदमब्रवीत् ॥
 भगवन् पूर्व्वमुद्दिष्टौ द्वौ व्रणौ रोगसंयुते ।
 तयोर्लिङ्गं चिकित्साञ्च वक्तुमर्हसि शर्मन् ॥ २ ॥
 इत्यग्निवेशस्य वचो निश्चयं गुरुव्रवीत् ।

यौ व्रणौ पूर्वमुद्दिष्टौ निजश्चागन्तुरेव च ॥
 श्रूयतां विधिवत् सौम्य तयोर्लिङ्गञ्च भेषजम् ।
 निजः शरीरदोषोऽथ आगन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥
 बध्वन्मप्रपतनाद्वृष्टादन्तनखक्षतात् ।
 आगन्तवो व्रणास्तद्विषस्पृशान्निशस्त्रजाः ॥
 मन्त्रागदप्रलेपादैर्भेषजहेतुभिश्च ते ।
 लिङ्गैकदेशैर्भिर्द्दिष्टा विपर्यया निजैर्व्रणाः ॥
 व्रणानां निजहेतूनामागन्तूनामशाश्वताम् ।
 कुट्याद्दोषबलावेक्षी निजानामौषधं यथा ॥
 यथास्त्रैर्हेतुभिर्दुष्टां वातपित्तकफा नृणाम् ।
 बहिर्मागं समाश्रित्य जनयन्ति निजान् व्रणान् ॥ ३ ॥
 स्तब्धः खरोऽग्निसंस्पर्शो मन्दस्त्रावो महारुजः ।
 तुदाते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः ॥
 संपूरणैः स्नेहपानैः स्निग्धैः स्वेदोपनाहनैः ।
 प्रदेहैः परिषेकैश्च वातव्रणमुपाचरेत् ॥ ४ ॥
 तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुष्टावदारणैः ।
 व्रणं पित्तकृतं विद्यात् गर्भैः स्त्रावैश्च पूतिकैः ।
 शीतलेर्मधुरैः स्निग्धैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
 सर्पिःपानैर्विरेकैश्च पैत्तिकं शमयेद्व्रणम् ॥ ५ ॥
 बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमिती मन्दवेदनः ।
 पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरकारो कफव्रणः ॥
 कषायकटुत्वाष्णैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
 कफव्रणं प्रशमयेत् तथा लङ्घनशोधनैः ॥ ६ ॥

तो दो नानात्वभेदेन भिन्नाः सुर्विंशतिव्रणाः ।
 तेषां परीक्षा त्रिविधा प्रदुष्टा द्वादश स्मृताः ॥
 स्थानान्यष्टौ तथा गन्धाः परिस्रावाश्चतुर्दश ।
 प्रोद्धशोपद्रवा दोषाश्चत्वारो विंशतिस्तथा ॥
 तथा चोपक्रमाः सिद्धाः षट्त्रिंशत् समुदाहृताः ।
 विभज्यमानान् शृणु मे सव्यन्तितान् यथेरितान् ॥ ७ ॥
 कृत्योत्कृत्यस्तथा दुष्टस्तथा मर्मस्थितो नवः ।
 संवतो दारुणोवसन्नः सविप्रो विषमस्थितः ॥
 अस्त्रावुत्सङ्गाथैवेषां व्रणान् विद्याद्विपर्ययात् ।
 इति नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशतिव्रणाः ॥ ८ ॥
 दर्शनप्रश्नसंस्पर्शैः परीक्षा त्रिविधा स्मृता ।
 वयोवर्णशरीराणामिन्द्रियाणाञ्च दर्शनात् ॥
 स्नेहवर्तिसात्मग्राग्निलं परीक्ष्यं वचनाद्बुधैः ।
 स्पर्शान् मार्दवशैत्ये च परीक्ष्ये सविपर्यये ॥ ९ ॥
 श्लेथोऽवसन्नचर्मातिस्थूलचर्मातिपिञ्जरः ।
 नीलः श्यावोऽतिपिङ्गको रक्तः कृष्णोऽतिपूतिकः ॥
 रोप्यः कुम्भीमुखश्चेति प्रदुष्टा द्वादश व्रणाः ॥ १० ॥
 त्वक्शिरामांसमेदोऽस्थिज्जायुमर्मान्तराग्रयाः ।
 व्रणस्थानानि निर्दिष्टान्यष्टावेतानि संयचे ॥ ११ ॥
 सर्पिस्तैलवसापूयरक्तश्यावान्मपूतिकाः ।
 व्रणानां व्रणगन्धश्चैरष्टौ गन्धाः प्रकीर्तिताः ॥ १२ ॥
 लसीकाजलपूयासृग्हरिद्रारुणपिञ्जराः ।

कषायनीलहरितक्षिग्धसप्तसितासिताः ॥

इति रूपैः समुद्दिष्टा व्रणस्त्रावाश्चतुर्दश ॥ १३ ॥

वैसर्पः पक्षघातश्च शिरस्तम्भोऽपतानकः ।

मोहोन्मादव्रणरुजा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥

कासश्छर्द्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।

प्रोद्धृशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥ १४ ॥

चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा दोषाः कल्पान्तरेण च ।

स्नायुक्ते दाक्षिराक्ते दाहान्भीर्यात् क्रिमिभक्षणात् ॥

अस्थिभेदात् मशाल्यत्वात् सविषत्वाच्च सर्पणात् ।

नखकाष्ठाववाधाच्च चर्मलोमाभिवट्टनात् ॥

मिथ्याबन्धादतिस्नेहादतिभैषज्यकर्षणात् ।

अजौर्णादतिभुक्ताच्च विरुद्धासात्माभोजनात् ॥

शोकात् क्रोधाद् दिवास्वप्नाद्वायात् क्षीभणात् तथा ।

व्रणा न प्रशमं यान्ति निष्क्रियत्वाच्च देहिनाम् ॥ १५ ॥

परिस्त्रावाच्च गन्धाच्च दोषाच्चोपद्रवैः सह ।

व्रणानां बहुदोषाणां कृच्छ्रत्वञ्चोपजायते ॥ १६ ॥

त्वष्ट्रांसजः सुखे देशे तरुणस्थानुपद्रवः ।

धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः ॥

गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ।

सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥ १७ ॥

व्रणानामादितः कार्यं यथासत्त्वं विशोधनम् ।

ऊर्ध्वभागेरधोभागेः शस्त्रैर्वस्त्रिभिरेव च ॥

सद्यः शुद्धशरीराणां प्रशमं यान्ति हि व्रणाः ।

यथाक्रममतश्चोद्धृष्टं शृणु सर्वानुपक्रमान् ॥ १८ ॥
 शोथघ्नं षड्विधञ्चैव शस्त्रकर्मावपीडनम् ।
 निर्व्यापणं ससन्धानं स्वेदः शमनमेव च ॥
 शोधनरोपणौ चैव कषायौ सप्रलेपनौ ।
 द्वे तैले तद्दधृतं पक्वं च्छादने द्वे च बन्धने ॥
 आद्रसुतसादनं दाहो द्विविधः सावसादनः ।
 काठिन्यमार्हवकरे धूपने लेपने शुमे ॥
 व्रणावचूर्णनं वण्णं रोपणं लोमरोहणम् ।
 इति षट्त्रिंशदुद्दिष्टा व्रणानां समुपक्रमाः ॥ १९ ॥
 पूर्वरूपं भिषग्बुद्ध्या व्रणानां शोथमादितः ।
 रक्तावसेचनं कुर्यादजातव्रणशान्तये ॥
 शोधयेद्बहुदोषांस्तु खल्पदोषान् विलङ्घयेत् ।
 पूर्वं कषायसर्पिर्भिर्जयेद्वा मारुतोत्तरम् ॥ २० ॥
 न्ययोधोदुम्बराश्वत्थप्लवतसवल्कलैः ।
 ससर्पिष्कैः प्रदेहः स्याच्छोथनिर्व्यापणः परः ॥
 विजया मधुकं वीरा विसग्रन्थिः शंतावरौ ।
 नीलोत्पलं नागपुष्पं प्रदेहः स्यात् सचन्दनः ॥
 शक्तवो मधुकं सर्पिः प्रदेहः स्यात् सशर्करः ।
 अविदाहौनि चान्त्रानि शोथे भेषजमुत्तमम् ॥ २१ ॥
 स चेदेवमुपक्रान्तः शोथो न प्रशमं व्रजेत् ।
 तस्योपनाहैः पक्कस्य पाठनं हितमुच्यते ॥
 तैलेन सर्पिषा वापि ताभ्यां वा शक्तुपिण्डिक
 सुखोष्णा शोथपाकार्धमुपनाहः प्रशस्यते ॥

सतिता सातसीवीजा दध्यस्ता शक्तुपिण्डिका ।
 सकिण्णकुष्ठलवणा शस्ता आदुपनाहने ॥ २२ ॥
 रुग्दाहरागतोद्वैश विदग्धं शोफमादिशेत् ।
 जलवस्त्रिसमस्पर्शं संपक्कं पौडितोन्नतम् ॥
 उमाय गुग्गुलुः सौधं पयो दक्षकपोतयोः ।
 विट् पलाशभवः क्षारो हेमक्षीरौ मुकूलकः ॥
 इतुपक्को भेषजगणः पक्कशोथप्रभेदनः ।
 सुकुमारस्य कष्टस्य शस्त्रन्तु परमुच्यते ॥ २३ ॥
 पाठनं व्यधनञ्चैव क्केदनं लेखनं तथा ।
 प्रच्छनं सौवनञ्चैव षड्विधं शस्त्रकर्म तत् ॥
 नाडीव्रणाः पक्कशोधास्तथा क्षतगुदोदरम् ।
 चन्तःशल्याश्च ये देशाः पाद्यास्ते तदिधाश्च ये ॥
 दकोदराणि संपक्का गुल्मा ये ये च रक्तजाः ।
 व्यध्याः शोणितरोगाश्च वीसर्पपिण्डकादयः ॥
 अर्शः प्रभृत्यधीमांसं क्केदनेनोपपादयेत् ।
 उद्वृत्तान् स्थूलपर्यन्तानुत्पन्नान् कटिनान् व्रणान् ॥
 किन्नासानि सकुष्ठानि लिखंश्लेख्यानि बुद्धिमान् ।
 वातासृग्यन्त्रिपिण्डकाः सकोठा रक्तमण्डलाः ॥
 कुष्ठान्यभिहतञ्चाङ्गं शोथांश्च प्रच्छयेद्विषक् ।
 सौव्यं कुक्षुदराद्यन्तु गम्भीरं यद्विपाटितम् ॥
 इति षड्विधमुद्दिष्टं शस्त्रकर्म मनोविभिः ॥ २४ ॥
 सूक्ष्माननाः कोषवन्तो ये व्रणास्तान् प्रपीडयेत् ।
 कक्षायांश्च मसूराश्च गोधूमाः सहरिणवः ।

कल्कीकृताः प्रशस्यन्ते निःशेषा व्रणजीडने ॥ २५ ॥
 शाल्मलीत्वग्बलामूलं तथा न्ययोधपञ्चवाः ।
 न्ययोधादिकमुद्दिष्टं बलादिकमथापि वा ॥
 आलेपनं निर्व्यापणं तद्विधान्यैश्च सेचनम् ।
 सर्पिषा शतधीतेन पयसा मधुकाम्बुना ॥
 निर्व्यापयेत् सुशीतेन रक्तपित्तोत्तरान् व्रणान् ॥ २६ ॥
 लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
 संदधीत समं वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥
 तान् मांससंस्थितान् च्छात्वा फलिनीलोधकटफलैः ।
 समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥
 पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः ।
 धातकीलोधचूर्णैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ॥ २७ ॥
 अस्थिभग्नं चुरतं सन्धिं संदधीत समं पुनः ।
 समेन सममङ्गेन कृत्वानेग्रन विचक्षणः ॥
 स्थिरैः कवलिकाबन्धैः कुशिकाभिश्च संस्थितम् ।
 पट्टैः प्रभूतसर्पिष्कैर्वध्नीयादचलं सुखम् ॥ २८ ॥
 अविदाहिभिरन्नैश्च पैष्टिकैस्तमुपाचरेत् ।
 ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविश्लेषकारिका ॥ २९ ॥
 विचुरताभिहताङ्गानां वीसर्पादीनुपद्रवान् ।
 उपक्रमेद् यथाकालं कालज्ञः स्वाक्षिकित्तितात् ॥ ३० ॥
 शुष्का महांसजः स्तब्धा ये व्रणा मासतोत्तराः ।
 खेद्याः संस्करकल्पेन ते सुगः कृशरपायसैः ॥
 गान्धर्वैश्चाम्बुजानूपैवश्वारैश्च संस्कृतेः ।

उत्कारिकाभिश्चोष्णाभिः सुखी ख्याद् व्रणितस्तथा ॥ ३१ ॥

सदाहा वेदनावन्ती ये व्रणा मासतोत्तराः ।

तेषां तिलानुमाञ्चैव भृष्टान् पयसि निर्वृतान् ॥

तेनैव पयसा पिष्ट्वा दद्यादालेपनं भिषक् ।

बला गुडूची मधुकं पृश्निपर्णी शतावरी ॥

जीवन्ती शर्करा क्षीरं तैलं मत्स्यवसा घृतम् ।

संसिद्धा समधूच्छिष्टा शूलघ्नी स्नेहशर्करा ॥ ३२ ॥

द्विपञ्चमूलकपितेनाम्भसा मस्तुनाथवर ।

सर्पिषा वा सतैलेन कोष्णान् परिषेचयेत् ॥ ३३ ॥

यवचूर्णं समधुकं सतिलं सह सर्पिषा ।

दद्यादालेपनं कोष्णान् दाहशूलोपशान्तये ॥ ३४ ॥

उपनाहश्च कर्तव्यः सतिलो मुद्गपायसः ।

रुन्दाहयोः प्रथमनो व्रणेष्वेवं विधिः स्मृतः ॥ ३५ ॥

सूक्ष्माननां बहुस्त्रावाः कोषवन्तश्च ये व्रणाः ।

न च मर्माश्रितास्तेषामेषणं हितमुच्यते ॥

द्विविधामेषणां विद्यान्मृद्वीञ्च कठिनामपि ।

शौद्धिदैर्मुदुभिर्नालैर्लोहानां वा शलाकया ॥

गन्धौरं मांसले देशे पाथ्यं लौहशलाकया ।

एष्यं विद्याद् व्रणं नालैर्विपरौतमतो भिषक् ॥ ३६ ॥

पूतिगन्धान् विवर्णांश्च बहुस्त्रावान् महास्रजः ।

व्रणानशुष्ठान् विज्ञाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥

त्रिफला खदिरो दाक्षीर्न्ययोधादिर्वला कुशः ।

निम्बकूलकपद्माणि कषायाः शोधने हिताः ॥

तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिहृद्वृतम् ।

मधुकं निम्बपत्राणि लेपः स्याद् व्रणशोधनः ॥ ३७ ॥

नातिरक्ती नातिपाण्डुर्नातिश्यावो न चातिरुक् ।

न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गी शुद्धो रोष्यः परं व्रणः ॥

न्ययोधोऽङ्गु म्वराश्लथकदम्बप्लक्षवेतसाः ।

करवीरार्ककुटजाः कषाया व्रणरोपणाः ॥

चन्दनं पद्मकिञ्चल्कं दाव्वीत्त्वङ्नीलमुतूपलम् ।

मेदा मूर्ध्वा समङ्गाच यश्चाह्वं व्रणरोपणम् ॥

प्रपौण्डरीकं जीवन्तीं गोजिह्वां धातकीं बलाम् ।

रोपणं सतिलं दद्यात् प्रदेहं सघृतं व्रणे ॥

कम्पिञ्जकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां बलाम् ।

पटोलं पिचुमर्दञ्च लोधं मुस्तं प्रियङ्गुकम् ॥

खदिरं धातकीं सर्जमेलामगुरुचन्दनम् ।

पिष्ट्वा साध्यं भवेत् तैलं तत् परं व्रणरोपणम् ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं काकोल्यौ द्वे च चन्दने ।

सिद्धमेतैः समैस्तैलं परं स्याद् व्रणरोपणम् ॥

दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिञ्जकेन वा ।

दाव्वीत्त्वचञ्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥

येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ।

रक्तपित्तोत्तरं ज्ञात्वा रोपणे घृतमुत्तमम् ॥ ३८ ॥

कदम्बार्जुननिम्बानां * पाटल्याः पिप्पलस्य च ।

व्रणप्रच्छादने विद्वान् पत्राणाकस्य चादिशेत् ॥ ३९ ॥

कदम्बार्जुनजम्बूनामिति पाठान्तरम् ।

वामोऽयवाप्यवामश्च पट्टो ब्रणहितः स्मृतः ।
 बन्धश्च द्विविधः शस्त्रो ब्रणानां सम्बद्धश्चिणः ॥ ४० ॥
 लवणाम्लकटूष्णानि विदाहोनि गुरुणि च ।
 वर्जयेद्ब्रणानानि ब्रणो मैथुनमेव च ॥ ४१ ॥
 नातिशीतगुरुस्निग्धमविदाहि यथाव्रणम् ।
 अन्नपानं ब्रणहितं हितञ्चास्त्रपनं दिवा ॥ ४२ ॥
 सन्त्यानि जीवनीयानि वृंहणीयानि यानि च ।
 उत्सादनार्थं निम्नानां ब्रणानां तानि कल्पयेत् ॥ ४३ ॥
 भूर्ज्ययन्याश्लकाशीशं समभागानि गुग्गुलुः ।
 ब्रणावसादनं तद्वत् कलविष्कम्भकपोतविट् ॥ ४४ ॥
 रुधिरैऽतिप्रवृत्ते तु भिन्ने च्छेदेऽऽधिमांसके ।
 कण्ठग्रन्थिषु गण्डेषु वातस्तम्भेषु रुक्षु च ॥
 गूढपूयलसीकेषु गम्भीरेषु स्थिरेषु च ।
 सुप्तेषु चाङ्गदेशेषु कर्माग्निः संप्रशस्यते ॥
 मधूच्छिष्टेन तैलेन मज्जक्षौद्रवसाघृतैः ।
 तप्तैर्वा विविधैर्लोहैर्द्वेद्वाहविशेषवित् ॥
 रुक्षाणां सुकुमाराणां गम्भीरान् मारुतोत्तरान् ।
 दहेत् क्षौद्रमधूच्छिष्टैर्लोहैः क्षौद्रैस्ततो घृतैः ॥ ४५ ॥
 बालदुर्बलवृद्धानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
 तृष्णाज्वरपरीतानामबलानां विषादिनाम् ॥
 नान्निर्गन्धैर्गन्धैश्च क्वायुमर्म्मव्रणेषु च ।
 सविषेषु सशलेषु नेत्रकोष्ठव्रणेषु च ॥ ४६ ॥
 रोगदोषवन्नापेक्षी मात्राकालाग्निकोविदः ।

शस्त्रकर्माग्निहोत्रेषु चारमध्यवचारयेत् ॥ ४७ ॥
 कठिनत्वं व्रणा यान्ति गन्धसारैश्च धूपिताः ।
 सर्पिर्मज्जवसातैलैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः ॥
 रुजः स्रावाश्च गन्धाश्च क्रिमयश्च व्रणाग्रिताः ।
 काठिन्यं माह्वं च्छापि धूपनेनोपशान्यति ॥ ४८ ॥
 लोध्न्ययोधशुङ्गाश्च खदिरस्त्रिफलाघृतम् ।
 प्रलेपो व्रणशैथिल्यसौकुमार्यप्रसाधकः ॥ ४९ ॥
 सरुजः कठिनाः स्तब्धा निरास्रावाश्च ये व्रणाः ।
 यवचूर्णैः ससर्पिष्कैर्वैहुशंस्तान् प्रलेपयेत् ॥ ५० ॥
 मुद्गषष्टिकशालीनां पायसैर्वा यथाक्रमम् ।
 सघृतैर्जीवनीयैर्वा तर्पयेत् तानभीक्ष्णशः ॥ ५१ ॥
 ककुभोडुम्बराश्वत्थलोध्नजाम्बवकटफलैः ।
 त्वचमाश्लेव गृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥ ५२ ॥
 मनःशिलाले मञ्जिष्ठा शताह्वा रजनीद्वयम् ।
 प्रलेपः सघृतश्लौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ ५३ ॥
 अथोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमानि च ।
 करोति लेपः कृप्यात्वं सद्य एव नवत्वचि ॥
 कालीयकनताम्रास्थिहेमकालायसोत्तमैः ।
 लेपः सगोमयरसैः सवर्णीकरणः परः ॥
 ध्यामकाश्वत्थनिचुलमूलं लाक्षाद्य गैरिकम् ।
 सहेम सामृतासङ्गं कासीसञ्चेति वर्णकृत् ॥ ५४ ॥
 चतुष्पदानीं त्वयोमखुरशृङ्गास्थिभस्मना ।
 तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्मवेक्षोमवती पुनः ॥ ५५ ॥

पौडशोपद्रवा ये च व्रणानां परिकीर्त्तिताः ।

तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा यथा स्वस्वचिकित्सिते ॥ ५६ ॥

तत्र श्लोकौ ।

द्वौ व्रणौ व्रणभेदाश्च परीक्षा दुष्टिरेव च ।

स्थानानि गन्धाः स्नावाश्च सीपसर्गाः क्रियाश्च याः ॥

व्रणाधिकारे सप्रश्नमेतन्मन्त्रवकमुक्तधान् ।

मुनिर्व्याससमासाभ्यामग्निविशेषधौमते ॥ ५७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते 'चिकित्सितस्थाने

द्विव्रणीयचिकित्सितं' नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

—

अथातस्त्रिमर्मीयचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सप्तोत्तरं मर्मं शतं यदुक्तं शरीरसंख्यामधिकृत्य तेभ्यः ।

मर्माणि वस्तिं हृदयं शिरश्च प्रधानभूतानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥

प्राणाशयात् तानि हि पौडयन्तो वातादयोऽसूनपि पौडयन्ति ।

तत्संश्रितानामनुपाख्यानार्थं महागदानां शृणु सौम्य रक्षाम् ॥ २ ॥

कषायतिक्तोषणरूक्षभोजैः सन्धारणोदीरणमैद्युनैश्च ।

पक्वाशये कुप्यति चेदपानः स्तोतांस्त्यधोगानि बली स स्था ।

करोति विरलास्तमूवसङ्गं क्रमादुदावर्त्तमतः सुघोरम् ॥ ३ ॥

रुग्वास्तिहृत्कुक्षुदरेष्वभौक्षणं सपृष्ठपार्श्वेष्वतिदारुणा स्यात् ।
आध्मानहृत्तासविकर्त्तिकाश्च तोदोऽविपाकश्च सवस्तिशोथः ॥

वर्चोऽप्यवृत्तिर्जठरे च गण्डो

हृद्गण्डो वायौ विहते गुदे स्यात् ।

कृच्छ्रेण शुष्कस्य पिरात् प्रवृत्तिः

स्यादा तनुः सा खरकृच्छशीता ॥ ४ ॥

ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ-

प्रवाहिकाहृद्ग्रहणीप्रदोषाः ।

वम्यान्धप्रवाधिर्यश्निरोऽभितापा

वातोदराष्टौलमनोविकाराः ॥

तृष्णासपित्तारुचिगुल्मकासश्वासप्रतिश्याह्निं तपाश्वरोगाः ।

अनेत्रच रोगा बहवोऽनिलोत्था भवन्तुऽदावर्त्तकृताः सुघोराः ॥ ५ ॥

तं तैलशीतज्वरनाशनाक्तं स्वेदैर्यथोक्तैः प्रविलीनदोषम् ।

उपाचरेद्वर्त्तिनिरुहवस्तिस्नेहैर्विरेकैरनुलोमनाम्नैः ॥ ६ ॥

श्यामात्रिवन्मागध्रिकां सदन्तीं गोमूत्रपिष्टां दशमाषभागाम् ।

सनीलिकां दिर्लवणां गुडेन वर्त्तिं कराङ्गुष्ठनिभां विदध्यात् ॥

पिण्याकसौवर्चलहिङ्गुभिर्वा ससर्षपवृषण्यावशूकैः ।

क्रिमिघ्नकम्पिक्तकशङ्गिनीभिः सुधार्कजक्षीरगुडैर्युताभिः ।

स्यात् पिप्पलीसर्षपराठवैश्वधूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्त्तिः ॥ ७ ॥

श्यामाफलेष्वाकुसपिप्पलीकं नाड्याथवा तत् प्रधमेत चूर्णम् ।

रक्षोघ्नतुम्बीकरहाटकृष्णाचूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा ॥

जिग्धे, गुदे सान्यनुलोमयन्ति नरस्य वर्चोऽनिलमूत्रसङ्गम् ॥ ८ ॥

तेषां विधाति तु भिषग्विदध्यात् खग्यक्तसुखिजतनोर्निरुहम् ।

ऊर्ध्वासुखीमौषधमूत्रतैलक्षारान्नवातघ्नयुतं सुतीक्ष्णम् ॥

वातेऽधिकेऽन्नं लवणं सतैलं क्षौरेण पित्ते तु कफे समूत्रम् ।

स मूत्रवर्धोऽनिलसङ्गमाशु गुदं शिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ ९ ॥

विषत्सुधापत्रतिलादिशाकयाम्बूदकानूपरसैर्यवान्नम् ।

अनैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यात् प्रसन्ना गुडशीघ्रपायी ।

भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेच्यो मूत्रप्रसन्नादधिमण्डशुक्लैः ॥ १० ॥

गुल्मोदरव्रध्नाशः प्रीहोदावर्त्तयौ निशुक्रगदे ।

मेदःकफसंसृष्टे मारुतरक्तेऽवगाढे च ॥

गृध्रसौपक्षवधादिषु विरेचनार्हेषु वातरोगेषु ।

वाते विबद्धमार्गे मेदःकफपित्तरक्तेन ॥

पयसा मांसरसैर्वा त्रिफलारसयूषमूत्रमदिराभिः ॥ ११ ॥

दोषानुबन्धयोगात् प्रशस्तमेरण्डजं तैलम् ।

तद्वातनुत् खभावात् संयोगवशाद्विरेचनाच्च जयेत् ॥

मेदोऽसृक्पित्तकफोन्मिश्रानिलरोगजित् स्यात् ॥

बलकोष्ठव्याधिवशादापञ्चपला भवेन्मात्रा ।

मृदुकोष्ठबलानां संह भोजनं तत् प्रयोजनं स्यात् ॥ १२ ॥

स्वस्थन्तु पश्चादनुवासयेत्तं रौक्ष्यादि सङ्कोऽनिलवर्चसोः स्यात् ॥ १३ ॥

द्विदन्तरं हिङ्गु वचा संकृष्णा सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।

सुखाम्बु नानाहविसूचिकार्तिहृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नम् ॥

वचाभयापित्रकयावश्चकान् सपिप्पलीन् सातिविषान् सकुष्ठान् ।

उष्णाम्बु नानाहविसूठवातान् पीत्वा जयेदाशु रसोदनाशी ॥

हिङ्गुयगम्बाविडङ्गशृण्णजाजीहरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।

यथोत्तरं भागविषष्टमेतत् प्रीहोदराजीर्णविसूचिकासु ॥ १४ ॥

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः श्यामाकपूतौककरञ्जयोश्च ।

सिद्धः कषाये द्विपलांशिकानां प्रस्थोघृतात् स्यात् प्रतिबद्धवाते ॥

फलञ्च मूलञ्च विरेचनोक्तं हिङ्गुकमूलं * दशमूलमग्रम् ।

क्षुक् चित्रकश्चैव पुनर्नवा च तुल्यानि सर्वैर्लवणानि पञ्च ॥

स्नेहैः समूत्रैः सह जर्जराणि शरावसन्धौ विपचेत् सुलिप्ते ।

पक्वं सुपिष्टं लवणं तदग्नौः पानैस्तथानाहसजाघ्नमद्यात् ॥ १५ ॥

हृत्सन्धमूर्ध्नामयगौरवाभ्यामुद्गारसङ्गेन सपौनसेन ।

आनाहमामप्रभवं जये प्रच्छर्द्दैनैर्लङ्घनपाचनैश्च ॥ १६ ॥

इति दावर्तचिकित्सा ।

व्यायामतीक्ष्णोषधरूक्षमद्यप्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठपानात् ।

आनूपमांसाध्यशनादजीर्णात् सुर्मूर्वकच्छाणि नृणां तथाष्टौ ॥ १७ ॥

पृथङ्मूलाः स्त्रैः कुपिता निदानैः सर्वैरेव वा कोपमुपेत्य वस्तौ ।

मूर्वस्य मार्गं परिपौडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कच्छात् ॥ १८ ॥

तौत्रा हि रग्वङ्क्षणवस्तिमेद्रे खल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।

पीतं सरक्तं सरक्तं सदाहं कृच्छ्रान्मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥

वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोफौ

मूर्वं सपिच्छं कफमूर्वकच्छे ।

सर्वाणि रूपाणि च सन्निपाताद्

भवन्ति तत् कृच्छ्रतमन्तु कृच्छ्रम् ॥ १९ ॥

इति मूर्वकृच्छ्र-निदानम् ।

विशोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं मूर्वं सपित्तं पवनः कफं वा ।

यदा तदाश्लथ्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥

कदम्बपुष्पाकृतिरश्नतुल्या स्नायना विपुल्याप्यथवापि मृद्वौ ।
 मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्धा मूत्रं रुजां तस्य करोति वस्ती ॥
 मृद्नाति मेढ्रं स तु वेदनात्तो मुहुः शकृन्मुञ्चति वेपते च ।
 ससीवनीमेहनवस्तिशूलं विशीर्णधारञ्च करोति मूत्रम् ॥
 क्षोभात् क्षते मूत्रयतीह सास्रं तस्याः सुखं मूत्रयति व्यपायात् ।
 एषाश्चरौ मारुतभिन्नमूर्तिः स्नायुर्कैरा मूत्रपथात् क्षरन्तौ ॥ २० ॥
 शुक्रं मलाश्चैव पृथक् पृथक्वा मूत्रायनस्थाः परिपीडयन्ति ।
 तद्वाहतं मेहनवस्तिशूलं मूत्रं सशुक्रं कुरुते विवडम् ॥
 स्तब्धश्च शूनो भृशवेदनश्च तुदेत वस्तिर्द्विषणौ च तस्य ॥ २१ ॥
 क्षताभिवातात् क्षतजं क्षयाद्वा प्रकोपितं वस्तिगतं विवडम् ।
 तीव्रातिमूत्रेण सहाश्चरौत्वमायाति तस्मिन्नतिसञ्चिते च ॥
 आध्मातता वस्तिषु गौरवञ्च वस्तेर्लघुत्वञ्च विनिःसृते स्यात् ॥ २२ ॥
 इत्यशूरी-निदानम् ।

अन्यञ्जनस्नेहनिरुहवस्तिस्वेदोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।
 स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान् दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥ २३ ॥
 पुनर्नवैरगडशतावरौभिः पित्तूरुक्षीरवलाग्निभिः ।
 द्विपञ्चमूलेन कुलत्यकीलयवैश्च तोयोत्कथिते कषाये ॥
 तैलं वराहर्क्षवसाघृतञ्च तैरेव कल्कैर्लवणैश्च साध्यम् ।
 तन्मात्रयाशु प्रतिहन्ति पीतं शूलान्वितं मारुतमूत्रकृच्छ्रम् ॥ २४ ॥
 एतानि चान्यानि वरौषधानि हितानि पिष्टान्यपि चोपनाहे ।
 सुगन्धाभतस्त्रैलफलानि चैव स्नेहास्त्युक्तानि सुखोष्णावन्ति ॥ २५ ॥
 सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा यैषो विधिवस्तिपथोविरेकाः ।
 द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्घृतैश्च कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥ २६ ॥

शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्राविदारिशालीक्षुकशैरुकाणाम् ।
 क्वाथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां युक्तं पिवेत् पित्तिकमूत्रकृच्छ्रौ ॥
 पिवेत् कषायं कमलोत्पलानां शृङ्गाटकानामथवा विदार्याः ।
 दण्डोत्पलानामथवापि मूलं पूर्वेण कल्पेन तथास्वु शीतम् ॥२७॥
 एवांरुवीजं वपुषात् कुसुम्भात् सकुङ्कुमः स्याद्वृषकश्च पेयः ।
 द्राक्षारसेनाश्लरिशर्करासु सर्व्वेषु कृच्छ्रेषु प्रशस्त एषः ॥ २८ ॥
 एवांरुवीजं मधुकं सदाव्यै पित्ते पिवेत् तण्डुलधावनेन ।
 दाव्यै तथैवामलकीरसेन समाक्षिकां पित्तकृते तु कृच्छ्रे ॥२९॥
 क्षारेष्णातीक्ष्णौषधमन्त्रपानं खेदो यवान् वमनं निरूहाः ।
 तक्रं सतिक्तोषणसिद्धतैलमभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ३० ॥
 व्योषं श्वदंष्ट्रा वृटिसारसास्थि कोलप्रमाणं मधु मूत्रयुक्तम् ।
 पिवेत् वृष्टिं चौद्रयुतां कदल्या रसेन कैटय्यरसेन वापि ॥
 तक्रेण युक्तं शितिमारकस्य वीजं पिवेत् कृच्छ्रविघातहेतोः ।
 पिवेत् तथा तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥
 सप्तच्छदारग्वधकेवुकौला धवं करञ्जं कुटजं गुडूचीम् ।
 पक्ता जले तेन पिवेद् यवागूं सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ॥३१॥
 सर्व्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः स्थानानुपूर्व्व्यां प्रसमीक्ष्य कार्य्यम् ।
 त्रिभ्योऽधिके प्राग्वमनं कफे तु पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः ॥३२॥

इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

क्रिया हिता त्वश्लरिशर्कराभ्यां या मूत्रकृच्छ्रे कफमासतोत्यै ।
 कार्य्याश्लरीभेदनपातनाय विशेषयुक्तं शृणु कर्म सिद्धम् ॥ ३३ ॥
 पाषाणभेदं वृषकं श्वदंष्ट्रा पाठाभयाव्योषशटीनिकुम्भाः ।
 हिंसाखराह्वाशितिमारकाणामेवार्रुकाणां त्रपुषस्य वीजम् ॥

उत्तुकुञ्चिका हिङ्गु सवेतसाम्नं ह्याद् इ वृहत्थौ हृषुषावचा च ।
 चूणं पिवेदश्सरिभिद्विपक्कं सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणन्तैः ॥ ३४ ॥
 मूलं श्वदंष्ट्राक्षुरकोरूकात् क्षीरेण पिष्टं वृहत्तौदयाच्च ।
 आलोड्य दध्ना मधुरेण पेयं दिनानि सप्ताश्ररिभेदनार्थम् ॥ ३५ ॥
 पुनर्नवायोरजनौश्वदंष्ट्राफलगुप्रवालाश्च सदभंषुष्याः ।
 क्षीराम्बुमदेक्षुरसैः प्रपिष्टं पेयं भवेदश्सरिशर्करासु ॥ ३६ ॥
 लुटिः शताह्वा लवणानि पञ्च यवायजं कुन्दुरुकाश्चभेदौ ।
 कम्पिल्लकं गोक्षुरकस्य बीजमेर्व्वारुबीजं त्रपुषस्य बीजम् ॥
 चूर्णीकृतं चित्तकहिङ्गुमांसौयमानितुल्यं विफला द्विरंशम् ।
 अश्वैरनुष्णै रसमद्ययूषैः पेयं हि गुल्माश्ररिभेदनार्थम् ॥ ३७ ॥
 बिल्वप्रमाणो घृततैलभृष्टो यूषः कृतः शिथुकमूलकल्कात् ।
 शीतोऽश्रभित् ह्यादधिमण्डयुक्तः पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ॥
 जलेन शोभाञ्जनमूलकल्कः शीतो हितश्चाश्ररिशर्कराभ्याम् ॥ ३८ ॥
 सितोपला वा समयावशकाः कृच्छ्रेषु सर्व्वेष्वपि भेषजं ह्यात् ॥ ३९ ॥
 पीत्वां च मद्यं निगदं रथेन हयेन वा शौघ्रजवेन यायात् ।
 तैः शर्करा प्रच्यवतेऽश्ररी च शामेन्नचेच्छल्यविदुद्धरेताम् ॥ ४० ॥
 रेतोविधातप्रभवे तु कृच्छ्रे समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्यात् ।
 कार्पासमूलं वषकाश्चभेदौ * बलास्थिरादीनि गवेधुका च ॥
 वक्षीर ऐन्द्री च पुनर्नवा च शतावरौ मध्वशनाखुपण्णौ ।
 तत् काथसिद्धं पवने नरस्य पित्ताधिके क्षीरमथापि सर्पिः ॥
 कफे तु यूषादिकमन्नपानं संसर्गजे सर्व्वहितः क्रमः ह्यात् ॥ ४१ ॥
 एवं न चेच्छाम्यति तस्य दद्यात् सुरां पुराणां मधुमाध्वक्त्वा ।

विहङ्गमांसानि च वृंहणार्थं वस्तींश्च शुक्राशयशोधनार्थम् ॥
 शुद्धस्य तृप्तस्य च वृष्ययोगाः प्रियानुकूलाः प्रमदा विधेयाः ॥४२॥
 रक्तोद्भवे तूतप्लंनलतालकाशेक्षुबालौचुकशेरुकाणि ।
 पिवेत् सिताक्षौद्रयुतानि खादेदिक्षुं विदारौ त्रिपुषाणि चैव ॥
 घृतं श्वदंष्ट्राखरसेन सिद्धं क्षीरेण चैवाष्टगुणेन पेयम् ॥
 स्थिरादिकानां कतकादिकानामेकैकशो वा विधिर्नैव तेन ॥४३॥
 क्षीरेण वस्तिर्मधुरौषधैः स्यात्तैलेन वा स्वादुफलोत्थितेन ।
 यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितन्तु पैत्ते कार्यन्तु तच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥४४॥
 व्यायामसन्धारणशुष्कभक्ष्यपिष्टान्नवातार्ककरव्यवायान् ।
 खर्जूरशालूककेपित्थजम्बूविसं कषायञ्च रसं भजेत् ॥ ४५ ॥

इत्यग्नौचिकित्सा ।

व्यायामतीक्ष्णातिविरेकवस्तिपिन्ताभयत्रासमदाभिचाराः ।
 हृद्ग्रामसन्धारणकर्षणानि हृद्रोगकर्तृणि तथाभिवातः ॥ ४६ ॥

वैवण्णमूर्च्छाज्वरकासहिक्का-
 श्वासाद्यवैरस्यदृषाप्रमोहाः ।
 हृद्भिः कफोत्क्लेशरुजासचिस्र-
 हृद्रोगजाः सप्तविंविधास्तथाने ॥ ४७ ॥
 हृच्छून्यभावद्रवशोषभेद-
 स्तम्भः समोहः पवनाद्विशेषः ॥
 पित्तात्तमोद्धयनदाहमोहाः
 सन्त्रासतापज्वरपीतभावाः ।
 स्तब्धं गुरु स्यात् स्तिमितञ्च मर्म-
 कफात् प्रसेकज्वरकासतन्द्राः ।

विद्यातृन्निदोषन्त्वपि सर्व्वलिङ्गं
 तीव्रात्तितोदं क्लमिजं सकण्डूम् ॥ ४८ ॥
 तैलं ससौवीरकमस्तु तक्रं
 वाते प्रपेयं लवणं सुखोष्णम् ।
 मुत्राम्बुसिद्धं लवणैश्च तैल-
 मानाङ्गुल्मार्त्तिहृदामयघ्नम् ॥
 पुनर्नवां दारु सपञ्चमूलं
 रास्त्रां यवान् बिल्वकुलत्थकीलम् ।
 पक्त्वा जले तेन विपाच्य तैल-
 मग्न्यङ्गुलपानेनिलहृद्गदघ्नम् ॥ ४९ ॥
 हरीतकीनागरपुष्कराह्वै-
 र्वयःकयस्थालवणैश्च कल्कैः ।
 सहिङ्गुभिः साधितमयासर्पि-
 र्गुल्मे सहतृपाश्वर्गदेनिलोत्थे ॥ ५० ॥
 सपुष्कराह्वं फलपूरमूलं
 महौषधं शब्दभया च कल्काः ।
 क्षाराम्बुसर्पिलवणैर्विमिश्राः
 सुर्वातद्द्रोगविकर्त्तिकाघ्नाः ॥ ५१ ॥
 काथः कृतः पौष्करमातुलुङ्ग-
 पलाशपूतीकशठीसुराह्वैः ।
 सनागराजानिवचा यमानी
 सक्षार उष्णो लवणश्च पेयः ॥ ५२ ॥
 पथ्याशठीपौष्करपञ्चकोलात्
 समातुलुङ्गाद् यमकेन कल्कः ।

गुडप्रसन्नालवणैश्च भृष्टो
 चतुर्पाश्वर्षपृष्ठोदरयोनिशूले ॥ ५३ ॥
 ख्यातूबूषणं द्वे त्रिफले सपाठे
 निदिग्धिकागोक्षुरकौ बले द्वे ।
 मेदे वृटिस्तामलकौ खगुप्ता
 वृटिर्मधूकं मधुकं स्थिरा च ॥
 शन्तावरौ जीवकंपृश्निपणौ
 द्रव्यैरिमैरक्षसमैः सुपिष्टैः ।
 प्रस्थं घृतस्य प्रपचेद्विधिज्ञः
 प्रस्थेन दध्ना त्वथ माहिषेण ॥
 मावां पलञ्चार्द्धपलं पिचुं वा
 प्रयोजयेन्माक्षिकसंप्रयुक्तम् ।
 श्वासे सकासे त्वथ पाण्डुरोगे
 हलीमके हृदयहृणीप्रदोषे ॥ ५४ ॥
 इति बूषणाद्यघृतम् ।
 शीताः प्रदेहाः परिषेचनञ्च
 तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।
 द्राक्षासिताक्षौद्रपरूषकैः ख्या-
 त्कुष्ठे तु पित्तापहमन्नपानम् ॥ ५५ ॥
 यथाह्वयं तिक्तकरोहिणीञ्च
 पिष्ट्वा पिवेच्चापि सिताजलेन ।
 चतेषु सर्पेषु हि तानि सर्पि-
 गुंडाश्च ये तान् प्रसमीक्ष्य सन्धक् ॥ ५६ ॥

दद्याद् भिषग् धन्वरसान्नगव्य-

क्षीराग्निनां पित्तहृदामयेषु ।

तैरेव सर्वे प्रशमं प्रयान्ति

पित्तामयाः शोणितसंश्रया ये ॥ ५७ ॥

द्राक्षाबलाश्रेयसिशर्कराभिः खर्जूरवीरर्षभकोतूपलैश्च ।

काकोलिमेदायुगजीवकैश्च क्षीरेण सिद्धं महिषीघृतं स्नात् ॥

कशेरुकाशैबलशृङ्गवेरप्रपौण्डरीकं मधुकं त्रिसख्य ।

यन्निश्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः क्षौद्रान्वितं पित्तहृदामयघ्नम् ॥

स्थिरादिकल्कैः पयसा च सिद्धं द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि ।

सर्पिर्हितं स्वादुफलेक्षुजाश्च रसाः सुशीता हृदि पित्तदुष्टे ॥ ५८ ॥

खिन्नस्य वान्तस्य विलङ्घितस्य क्रिया कफघ्नौ कफमर्म्मरोगे ।

कौलत्यधान्यैश्च रसैर्यवान्नपानानि तीक्ष्णानि सशर्कराणि ॥

मूत्रे शृताः कट्फलशृङ्गवेरपीतद्रुपथ्यातिविषाः प्रदेयाः ।

कृष्णाशटीपुष्करमूलरास्नावचाभयानागरचूर्णकश्च ॥

उडुम्बराश्वत्थवटार्जुनाभ्ये पलाशरोहोतकखादिरि च ।

काथे त्रिवृषणचूर्णसिद्धौ लेहः कफघ्नो युत उष्णतोयैः ॥

शिलाह्वयं वा भिषगप्रमत्तः प्रयोजयेत् कल्पविधानदृष्टम् ।

प्राश्याथवागस्त्यहरीतकी च रसायनं ब्राह्ममथामलक्याः ॥ ५९ ॥

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्यादन्नञ्च सर्वेषु हितं विधेयम् ।

हौनातिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥

भुक्तेऽधिकस्त्रीर्यति शूलमल्पं जीर्णे स्थितं स्यात् सुरदाक् कुष्ठम् ।

सतिल्लकं ह्ये खवणे विडङ्गमुष्णाम्बुना सातिविषं पिबेत् सः ॥

जीर्णैऽधिके स्नेहविरेचनं स्यात्
 फलेर्विरेच्यो यदि जीर्यति स्यात् ।
 विष्वेव कालेष्वधिके तु शूले
 तीक्ष्णं हितं मूलविरेचनं स्यात् ॥ ६० ॥
 प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः प्रकुप्य-
 त्यामाशये शीघ्रमेव तस्मात् ।
 कार्यं तथा लङ्घनपाचनञ्च
 सर्व्वं क्रिमिघ्नं क्रिमिहृद्गदे च ॥ ६१ ॥

इति हृद्रोगचिकित्सा ।

सम्भारणाजीर्णैरजोऽतिभाध्यक्रोधर्तुवैषम्यशिरोऽभितापैः ।
 प्रजागरातिस्वपनाम्बुशौतैरवश्यया मैथुनवाष्पधूमैः ।
 संस्तगानदोषे शिरसि प्रदुष्टो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् तु ॥
 घ्राणार्त्तितोदैः क्षवद्युर्जलाभः स्रावोऽनिलात् सस्वरमूर्ध्वरोगः ।
 नासाग्रपाकज्वरवक्त्रशोषदृष्णास्रपीतस्रवणानि पित्तात् ॥

कासारुचिस्रावघनप्रसेकाः

कफाद् गुरुः स्रोतसि चापि कण्डूः ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्

सुरः पीनसे तीव्ररुजोऽतिदुःखे ॥ ६२ ॥

सर्व्वोऽतिवृद्धोऽहितभोजनात् दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षितः स्यात् ।
 ततश्च रोगाः क्षवद्युश्च नाशाशोषः प्रतीनाहपरिस्त्रवौ च ॥
 घ्राणस्य पूतित्वमपीनसश्च सपाकशोथार्बुदपूयरक्तः ।
 अरूपि शीर्षश्रवणाक्षिरोगाः खालित्यहर्ष्यर्ज्जुनलोमभावाः ॥
 दृष्ट्वासासकासज्वररक्तपित्तवैस्वर्य्यशोषाश्च ततो भवन्ति ॥ ६३ ॥

रोधाभिघातस्रवशोषपाकौघ्राणं युतं यश्च न वेत्ति गन्धम् ।
 दुर्गन्धिं चाख्यं बहुशः प्रकोपि दुष्टप्रतिश्यायमुदाहरेत् तम् ॥
 संस्पृश्या मन्माणानिलस्तु मूर्ध्नि विष्वक्पथस्थः क्षवथुं करोति ।
 क्रुद्धः स संशोथ कफन्तु नाशाशृङ्गाटकघ्राणविशोषणञ्च ॥
 उच्छ्वासमार्गन्तु कफः सवातो रन्ध्रात् प्रतीनाहमुदाहरेत् तम् ।
 यो मस्तुलुङ्गाह्वनपीतपक्वः कफः स्रवेदेषं परिस्त्रवस्तु ॥
 वैवर्णादौर्गन्धप्रमुपेक्षयात् स्यात् पूतिनखं श्लेष्मयुर्ध्वमश्च ।
 आनह्यते यत्नं विशुष्यते च प्रक्षिद्यते धूप्यति यत्नं नासा ॥
 न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवसेत्तमपीनसेन ।
 तच्चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमार्गलिङ्गम् ॥ ६४
 सदाहरागः श्लेष्मयुः सपाकः स्याद्घ्राणपाकोऽपि च रक्तपित्तात् ।
 घ्राणाश्रितासृक्प्रभृतौन् प्रदूष्य कुर्वन्ति नासाश्लेष्मयुं मलाश्च ॥
 घ्राणे तथोच्छ्वासगतिं निरुध्य मांसप्रदोषादपि चार्बुदानि ।
 घ्राणात् स्रवेद्वा श्रवणान्मुखाद्वा पित्ताक्तमस्रन्त्वपि पूयरक्तम् ।

कुर्व्यात् सपित्तः पवनस्त्वगादीन्

सन्दूष्य चारुषि सदाहपाकम् ॥ ६५ ॥

इति नासारोगनिदानम् ।

भृशार्तिशूलं स्फुरतीह वातात्

पित्तात् सदाहार्तिं कफाद् गुरु स्यात् ।

सर्वैर्दोषं क्रिमिजं सकण्डु

दौर्गन्धप्रतीदार्तियुतं शिरः स्यात् ॥ ६६ ॥

इति शिरोरोगनिदानम् ।

मुखामये मासतजे तु शोषकार्कश्यरौक्ष्येऽतिबला रुजश्च ।
 कृष्णारुणं निष्पतनं सशीतं प्रसंसनस्पन्दनतोदभेदाः ॥
 तृष्णाज्वरस्फोटकदाहपाका धूमायनज्वाप्यवदीर्णता च ।
 पित्तात् समूर्च्छा विविधा रुजश्च वर्णाश्च शुक्लारुणपाण्डुवर्जाः ॥
 कण्डूर्गुरुत्वं सितविज्जलत्वं खेदोऽरुचिर्जाड्यकफप्रसेकौ ।
 उत्क्रांशमन्दानलता च तन्त्रा रुजश्च मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥
 सर्वाणि रूपाणि तु वक्त्ररोगे भवन्ति यस्मिन् स तु सन्निपातात् ॥ ६७
 संस्थानद्रव्याकृतिनामभेदाच्चैते चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥
 शालाश्वतन्त्रे विहितानि तेषां निमित्तरूपाकृतिभेषजानि ।
 यथाप्रदेशञ्च धेतुर्विधस्य क्रियां प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥ ६८ ॥

इति मुखरोगनिदानम् ।

वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्राशनरूपगन्धैः ।
 अरोचकाः सुः परिहृष्टदन्तकषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन ॥
 कटुस्तुषुणां विरसञ्च पूति पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वक्त्रम् ।
 माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यविवस्वसम्बद्धयुतं कफेन ॥ ६९ ॥
 अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।
 स्वाभाविकश्चाख्यरसोऽरुचिश्च त्रिदोषजे भैकरसं भवेत् तु ॥ ७० ॥

इत्यरोचकनिदानम् ।

नादोऽतिरुक्कर्णमलस्य शोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणञ्च वातात् ।
 शोफः सरागो दरुणं विदाहः सपौतपूतिस्रवणञ्च पित्तात् ॥
 वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोफशुक्रस्निग्धसुतिः श्लेष्मभवेऽल्परुक् च ।
 सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥ ७१ ॥

इति कर्णरोगनिदानम् ।

अल्पस्तु रागोऽमुपदेहत्रांश्च सतोदभेदोऽनिलजाक्षिरोगे ।
 पित्तात्तु दाहातिरुजोऽतिरागाः पीतोपदेहः सुभृशोष्णमसु ॥
 शुक्लोपदेहो बहुपिच्छिलासु नेवं कफात् स्याद् गुरुता सकण्डुः ।
 सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात् षट्सप्ततिर्नेत्रगदास्तु भेदात् ॥ ७२
 तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितञ्च ।
 पराधिकारे तु न विस्तरोक्तिः शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः ॥ ७३
 इति नेत्ररोगनिदानम् ।

तेजः सवातं खलु केशभूमिं
 दग्ध्वातु कुर्यात् खलिति नरस्य ।
 किञ्चित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्या-
 द्रितुप्रभत्वञ्च शिरोरुहाणाम् ॥ ७४ ॥

इत्यूहं जवुख्यगदैकदेशः प्रोक्त-श्चिकित्साञ्च परं निबोध ।
 अतःपरं भेषजसंग्रहन्तु निबोध संक्षेपत उच्यमानम् ॥ ७५ ॥
 इति खालितारोगनिदानम् ।

वातात् सकासवैस्वर्ये सत्तारं पीनसे घृतम् ।
 पिवेद्रसं पयश्चोष्णं स्नेहिकं धूममेव वा ॥
 शताह्नात्वग्बलामूलं श्योणाकैरण्डविल्वजम् ।
 आरग्वधं पिवेद्वर्त्तिं मधूच्छिष्टवसाघृतैः ॥
 अथवा सघृतान् शक्तून् कृत्वा मल्लकसम्पुटे ।
 नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ ७६ ॥
 शङ्खमूर्धूललाटात्तौ पाणिस्वेदोपनाहनम् ।
 स्वम्यक्ते क्षवद्युस्त्रावरोधादौ सङ्करादयः ॥ ७७ ॥
 घ्रेयाश्च रोहिषाजजीवन्नातकारिणोरकाः ।

त्वक्पचमरिचैलानां चूर्णा वा सोपकुञ्चिकाः ॥ ७८ ॥
 स्त्रोतःशृङ्गाटनासाक्षिशोषे तैलं सनावनम् ।
 प्रभाभ्याजे तिलान् क्षीरे तेन पिष्टांस्तदुष्मणा ॥
 मन्दस्विन्नान् मयथाह्वचूर्णांस्तेनैव पीडयेत् ॥ ७९ ॥
 दशमूलस्य निष्कृष्टे रास्त्रामधुककल्कवत् ।
 सिद्धं ससैम्भवं तैलं दशकृत्वो नु तत् स्मृतम् ॥
 स्निग्धस्यांस्थापनैर्दोषं निर्हरेद्वातपीनसे ।
 स्निग्धान्क्षौण्णैश्च लघून् ग्राम्यादौनां रसैर्हितम् ॥
 उष्णाम्बुना स्नानपाने निवातोष्णप्रतिश्रयः ।
 चिन्ताव्याधौमवाक्चेष्टाव्यवायविरतो भवेत् ॥
 वातजे पीनसे धौमानिच्छन्नेवात्मनो हितम् ॥ ८० ॥
 पित्ते सपिः पिवेत् सिद्धं शृङ्गवेरशृतं पयः ॥ ८१ ॥
 पाचनार्थं पिवेत् पक्के कार्यं मूर्ध्वविरेचनम् ।
 पाठाद्विरजनीमूर्ध्वापिप्पलीजातिपञ्चवैः ॥
 दन्तग्रा च साधितं तैलं नस्यं स्यात् पक्वपीनसे ॥ ८२ ॥
 पूयास्ते रक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च ॥
 पाकदाहाढ्यरूक्षेषु शीताः सेकाः प्रलेपनाः ।
 स्नेहनस्योपचाराश्च कषायाः स्वादुशीतलाः ॥ ८३ ॥
 मन्दपित्ते प्रतिश्याये स्निग्धैः कुर्याद्विरेचनम् ।
 घृतं क्षीरं यवाः शालिर्गोधूमा जाङ्गला रसाः ॥
 शीतास्त्रास्त्रिक्तशकानि यूषा मुद्गादिभिर्हिताः । ८४ ॥
 गौरवारोचकेष्वादौ लङ्घनं कफपीनसे ।
 खेदाः सेकाश्च पाकार्थं लिप्ते शिरसि सर्पिषा ॥

लशुनं मुद्गचूर्णेन व्योषच्चारघृतैर्युतम् ।
 देयं कफघ्नवमनमुत्क्रिष्टश्लेष्मणे हितम् ॥
 अपीनसे पूतिनस्थे घ्राणस्त्रावे सकण्डुके ।
 धूमः शस्तोऽवपीडश्च कटुभिः कफपीनसे ॥
 मनःशिला वचा व्योषं विडङ्गं हिङ्गु गुग्गुलुः ।
 चूर्णैः प्रायः प्रधमनः कटुभिस्त्रिफलैः सह ॥
 भागीमदनतर्कारौसुरसादिविपाचितम् ।
 तैलं सर्षपजं बल्यं कफपीनसशान्तये ॥
 आर्तकालवचालं वा विडङ्गं कुष्ठपिप्पली ।
 कृत्वा कल्कं करञ्जञ्च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ॥
 पाकान्मुक्ते घने नखमेतन्मेदोऽन्विते कफे ।
 स्निग्धस्य व्याहते वेगे चूर्द्धनं कफपीनसे ॥
 वमनीयशृतक्षीरतिलमासयवाम्बुना ।
 यथाग्वा मदनक्षीरतिलमाषोपसिद्धया ॥ ८५ ॥
 कफघ्नमन्नं वार्त्ताककुलत्थाढकिमुद्गजाः ।
 यूषाः सकुलकव्योषाः शस्तास्तोयोष्णासेविनः ॥ ८६ ॥
 सर्व्वजित् पीनसे दुष्टे कार्य्यं शोफे तु शोफनुत् ।
 क्षारोऽव्युदाधिमांसेषु क्रिया सर्व्वेष्ववेक्ष्य च ॥ ८७ ॥
 इति नासारोगचिकित्सा ।
 वातिके शिरसो रोगे स्नेहान् स्वेदान् सनावनान् ।
 पानान्नमुपहारांश्च कुर्यादातामयापहान् ॥
 तैलभृष्टैरगुर्व्वादैः सुखोष्णैश्चोपनाहनम् ।
 जीवनीयैः समनसा मत्सैर्मांसैश्च शस्यते ॥ ८८ ॥

रास्त्रास्थिरादिभिः सिद्धं सक्षीरं नख्यमर्त्तिनुत् ।
 तैलं रास्त्रादिकाकोलीशर्कराभिरथापि वा ॥ ८६ ॥
 बलामधुकयश्चाह्वविदारीचन्दनोत्पलैः ।
 जीवकर्षभकद्राक्षाशर्कराभिश्च साधितः ॥
 प्रस्थस्त्रैलस्य सक्षीरो जाङ्गलाहृतला रसे ।
 नस्यं सर्व्वोद्ध्वजवूथवातपित्तामयापहम् ॥ ८७ ॥
 दशमूलत्रलारास्त्राविफलामधुकैः सह ।
 मयूरं पक्षपित्तान्त्रशक्तुगुण्डाङ्घ्रिवर्जितम् ॥
 जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
 मधुरैः कैः कर्षिकैः कल्कैः शिरोरोगार्हितापहम् ॥
 कर्णाक्षिनासिकाजिह्वाताल्लास्यगलरोगनुत् ।
 मायूरमिति विख्यातमूद्ध्वजवुगदापहम् ॥ ८८ ॥

इति मायूरघृतम् ।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 चतुर्गुणेन दुग्धेन कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ॥
 जीवन्तीत्रिफलामेदामृद्वीकर्द्धिपरूषकैः ।
 समङ्गाचविकाभार्गीकाश्वरीकर्कटाह्वयैः ॥
 आत्मगुप्तामहामेदातालखर्जूरमस्तकैः ।
 मृणालविसखर्जूरमधूकैश्च सजीवकैः ॥
 शतावरीविदारीक्षुवृहतीशारिवायुगैः ।
 मूर्वाश्लदंष्ट्रर्षभकशृङ्गाटककशेरुकैः ॥
 रास्त्रास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशटिपौष्करैः ।
 पुनर्नवात्गाक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ॥

मधुकाक्षोड़वाताममुञ्जाताभिषुकरपि ।
 द्रवैरेभिर्यथालाभं पूर्वकल्पेन साधितम् ॥
 तत् पक्कं नावनेऽभ्यङ्गे पाने वस्तौ प्रयोजयेत् ।
 शिरोरोगेषु सर्वेषु कासे प्रवासे च दारुणे ॥
 मन्यापृष्ठग्रहे शोषे स्वरभेदे तथाहिंते ।
 योन्यसृक् शुक्रदोषेषु शस्तं बन्ध्यासुतप्रदम् ॥
 ऋतुञ्जाता तथा नारी पीत्वा पुंवं प्रसूयते ।
 महामायूरमितेऽतद्वृत्तमात्रे यपूजितम् ॥ ६२ ॥

इति महामायूरवृत्तम् ।

आखुभिः कुक्कुटैर्हंसैः शशैश्चापि हि बुद्धिमत् ।
 कल्पे नानेन विपचेत् सपिरुद्धं गदापहम् ॥ ६३ ॥
 पैत्ते घृतं पयः सेकाः शीता लेपाः सनावनाः ।
 जीवनीयानि सर्पिषि पानान्नञ्चापि पित्तनुत् ॥
 चन्दनीशीरयथाह्वबलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।
 क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छृतैर्वा परिषेचनम् ॥
 त्वक् पत्रशर्कराकल्कः सुपिष्टस्तण्डुलाम्बुना ।
 काय्योऽवपीडः सर्पिश्च नख्यं तत् स्यात् तु पैत्तिके ॥
 यथाह्वचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं घृतं हितम् ।
 नखवनं शर्कराद्राक्षामधुकैश्चापि पित्तजे ॥ ६४ ॥
 कफजे खेदितं नखधूमप्रधमनादिभिः ।
 शुद्धं प्रलेपपानाद्गैः कफघ्नैः समुपाचरेत् ॥ ६५ ॥
 पुराणसर्पिषः पानेऽस्त्रीक्ष्णैर्वस्तिभिरेव च ।
 कफाभिलोद्धवे दाहः शेषयो रक्तमोक्षणम् ॥

एरण्डनलदक्षौमगुग्गुल्वगुरुचन्दनैः ।
 धूमवर्त्तिं पिवेद्भस्मैरुकुष्ठतगरैस्तथा ॥ ६६ ॥
 सन्निपातोद्भवे कार्थ्या सन्निपातहरौ क्रिया ।
 क्रिमिजे चापि कर्त्तव्यं तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ॥ ६७ ॥
 त्वग्दन्तीव्याघ्रकरजविडङ्गनवमालिकाः ।
 अपामार्गफलं वीजं मत्तमालशिरौषयोः ॥
 क्षवकोटश्रान्तको बिल्वं हरिद्रा हिङ्गु यूथिका ।
 फणिज्भकश्च तैस्तैलमवीमूत्रे चतुर्गुणे ।
 सिद्धं स्यान्नावनं चूर्णञ्चैषां प्रधमनं हितम् ॥ ६८ ॥
 फलं शिष्टुकरञ्चाभ्यां सव्योषञ्चावपौडकः ।
 कषायः खरसः चारश्चूर्णं कल्कोटवपौडकः ॥ ६९ ॥

इति शिरोरोगचिकित्सा ।

शुक्ततिक्तकटुक्षौद्रकषायैः कवलयहः ।
 धूमः प्रधमनं शुद्धिरधश्छर्द्दनलङ्घने ॥
 भोज्यञ्च मुखरोगेषु यथास्वं दोषनुद्धितम् ॥ १०० ॥
 पिप्पल्यगुरुदाव्वीत्वग्यवचारो रसाञ्जनम् ।
 पाठां तेजोवर्ती पथ्यां समभागं संचूर्णितम् ॥
 मुखरोगेषु सर्व्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत् ॥
 शौधुमाधवमाध्वीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलयहः ।
 तेजोह्वामभयामेलां * समङ्गां कटुकां घनम् ॥
 पाठां ज्योतिष्मतीं † लोध्रं दाव्वीं कुष्ठञ्च चूर्णयेत् ।

* अभयामेलांमित्रात्र मरुवामूलमित्त्रकेऽपरेषाभयां मूर्वांमिति पठन्ति ।

† रसाञ्जनमिति वा पाठः ।

दन्तानां वर्धणं रक्तसावकण्डूरुजापहम् ॥
 पञ्चकोलकतालीशपत्रैलामरिचत्वचः ।
 पलाशमुष्ककक्षारयवक्षाराश्च चूर्णिताः ॥
 गुडे पुराणे द्विगुणे कथिते गुड़िकाः कृताः ।
 कर्कशुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मनि ॥
 कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः सुररम्यतीपमाः । १०१ ॥
 गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनम् ।
 तेजोह्वा त्रिफला लोध्रं चिन्नकश्चेति चूर्णितम् ॥
 सक्षौद्रं धारयेदेतद् गलरोगविनाशनम् ।
 कालकं नाम तच्चूर्णं दन्ताख्यगलरोगनुत् ॥ १०२ ॥

इति कालकचूर्णम् ।

मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ।
 दाव्वीं त्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥
 मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
 मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितम् ॥ १०३ ॥

इति पीतकचूर्णम् ।

मृद्वीका कटुका व्योषं दाव्वीं त्वक् त्रिफला घनम् ।
 पाठा रसाञ्जनं मूर्वा तेजोह्वेति च चूर्णितम् ॥
 क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे भिषग्जितम् ।
 योगास्त्रेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥ १०४ ॥
 कटुकातिविषापाठादारुमुस्तकलिङ्गकाः ।
 गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
 खरसः कथितो दाव्वीं घनीभूतो रसक्रिया ।

सक्षौद्रा मुखरोगादृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥ १०५ ॥
 तालुशोषे सट्ष्णस्य सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ।
 नावनं मधुराः स्निग्धा शीताश्चैव रसा हिताः ॥ १०६ ॥
 मुखपाके शिराकर्म्म शिरःकायविरेचनम् ।
 मूत्रतैलघृतक्षीरक्षौद्रैश्च कवलग्रहः ॥
 सक्षौद्रास्त्रिफलापाठाः सृङ्गीकाजातिपल्लवाः ।
 कषायतिक्ताः काथाश्च शीताः सुप्रमुखधावनाः ॥ १०७ ॥
 तुलां खदिरसारंश्च द्वितुलामरिमेदसः ।
 प्रक्षाल्यूर्जर्जरीकृत्य चतुर्द्रोणैश्चैव पचेत् ॥
 द्रोणशेषं कषायं तं पक्त्वा भूयः पचेच्छनैः ।
 ततस्तस्मिन् घनीभूते चूर्णीकृत्याक्षभागिकम् ॥
 चन्दनं पद्मकोशीरं मञ्जिष्ठाधातकौघनम् ।
 प्रपौण्डरीकं यथाह्वत्वेलापद्मकेशरम् ॥
 लाचारसाञ्जनं मांसौत्रिफलालोध्रवालकम् ।
 रजन्यौ फलिनीमेलां समङ्गां कट्फलं वचाम् ॥
 यवासागुरुपत्तङ्गैरिकाञ्जनमावपेत् ।
 लवङ्गजातौकक्रीलजातिकीशान् पलोन्मितान् ॥
 कर्पूरकुड्मवञ्चापि क्षिपेत् शीतेऽवतारिते ।
 ततस्तु गुडिकाः कार्याः शुष्काश्चासेन धारयेत् ॥
 तैलञ्चानेन कल्केन कषायेण च साधयेत् ।
 दन्तानां चालनभ्रंशशौषिर्यक्रिमिरोगरुत् ॥
 मुखपाकाद्यदौर्गन्धज्जाड्यारोचकनाशनम् ।
 सावोपलेपपैच्छित्यैस्वर्यगलशोषरुत् ॥

दन्ताख्यगलरोगेषु सर्व्वेष्वेतत् परायणम् ।

खदिरादिगुडिकेयं तैलञ्च खदिरादिकम् ॥

इति खदिरादिगुडिका तैलञ्च । १०८ ॥

इति मुखरोगचिकित्सा ।

अरुचौ कवलयहा धूमाः समुखधावनाः ।

मनोज्ञमन्नपानञ्च हर्षणाश्वामर्नानि च ॥

कुष्ठसौवर्चलाजाजीशर्करामरिचं बिडम् ।

धात्रेलापद्मकोशीरपिप्पलात्पलचन्दनम् ॥

लोध्रं तेजोवती पथ्या त्रूषणं मयवायजम् ।

आर्द्रदाडिमनिर्यासश्चाजाजीशर्करायुतः ॥

सतैलमाक्षिकास्त्वैते चत्वारः कवलयहाः ।

चतुरोऽरोचकान् हनुर्वातादोऽकजसर्व्वजान् ॥ १०९ ॥

कारवीमरिचाजाजीद्राक्षावक्षाम्बदाडिमम् ।

सौवर्चलं गुडः क्षौद्रं सर्व्वारोचकनाशनम् ॥ ११० ॥

वस्तिः समीरणे पित्ते विरेको वमनं कफे ।

कुथ्याद् हृद्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोज्ञजे ॥ १११ ॥

इत्यरोचकचिकित्सा ।

सर्पिषुपरिभक्तानि स्वरभेदेऽनिलात्मके ।

चतुष्प्रयोगैस्तैस्तैश्च बलारास्त्रामृताह्वयैः ॥

बर्हिर्तित्तिरिदृक्षाणां पञ्चमूलीशृतान् रसान् ।

मायूरं क्षीरसर्पिर्वा पिवेत् त्रूषणमेव वा ॥

पैत्तिके तु विरेकः स्यात् पयश्च मधुरैः शृतम् ।

सर्पिर्गुडो घृतं तिक्तं जीवनीयं वृषस्य वा ।

कफजे स्वरभेदे तु तीक्ष्णं मूर्ध्वविरेचनम् ।
 विरेको वमनं धूमो यवान्कटुसेवनम् ॥
 वचाभोग्यं भयाव्योषचारमाक्षिकचित्रकान् ।
 लिह्याद्वा पिप्पलीपथो तीक्ष्णं मद्यं पिवेच्च सः ॥
 रक्तजे स्वरभेदे तु संस्कृता जाङ्गला रसाः ।
 द्राक्षाविदारौक्षुरसाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥
 यच्चोक्तं क्षयकासघ्नं तच्च सर्व्वं चिकित्सितम् ।
 पित्तजस्वरभेदेघ्नं शिरावेधश्च रक्तजे ॥
 सन्निपाते हिताः सर्व्वाः क्रिया न तु शिराव्यधः ।
 इतुप्रक्तं स्वरभेदस्य समासेन चिकित्सितम् ॥ ११२ ॥
 इति स्वरभेदचिकित्सा ।

कर्णेशूले तु वातघ्नी हिता पीनसवत् क्रिया ।
 प्रदेहाः पूरणं नश्यं पाकस्त्रावे व्रणक्रियाः ।
 भोज्यानि च यथादोषं कुर्यात् स्नेहांश्च पूरणान् ॥ ११३ ॥
 बालमूलकशुण्ठीनां चारो हिङ्गु मृहौषधम् ।
 शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिथु रसाञ्जनम् ॥
 सौवर्चलं यवचारः स्वर्ज्जिकोद्विदसैश्वरम् ।
 भूर्ज्यग्न्यविडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च ।
 सर्व्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैः चारतैलं विपाचयेत् ॥
 बाधिर्य्यं कर्णनादश्च पूयस्त्रावश्च दारुणः ।
 क्रिमयः कर्णशूलञ्च पूरणादस्य नश्यति ॥ ११४ ॥
 इति चारतैलम् ।

हिङ्गुतुम्बु शृङ्गायाम्भिः साध्यं तैलन्तु सार्वपम् ।

एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलनिवारणम् ॥ ११५ ॥

देवदारुवचाशृङ्गायाम्भित्ताङ्गुष्ठसैन्धवैः ।

तैलं सिद्धं वस्तमूत्रे कर्णशूलनिवारणम् ॥ ११६ ॥

वराटकान् समाहृत्य दहेन्मृद्भाजने शुभे ।

तद्भस्म स्त्रावयेत् तेन गन्धतैलं विपाचयेत् ॥

रसाञ्जनस्य शृङ्गायाम्भ्यो कल्पाभ्यां कर्णशूलनुम् ॥ ११७ ॥

इति गन्धतैलम् ।

मुखकर्णाक्षिरोगेषु यथोक्तं पौनसे विधिम् ।

कुर्व्याद्विषक् समीच्यादौ दोषकालबलाबलम् ॥ ११८ ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ।

उत्पन्नमात्रे तरुणे नेत्ररोगे विडालकः ।

कार्यो दाहोपदेहाश्रुशोफरागनिवारणः ॥

नागरं सैन्धवं सर्पिर्मण्डेन च रसक्रिया ।

निघृष्टं वातिके तद्वन्मधुसैन्धवगैरिकम् ॥

तथा शावरकं लोध्रं घृतभृष्टं विडालकः ।

कार्यो हरौतकी तद्वद् घृतभृष्टा रुजापहा ॥ ११९ ॥

पैत्तिके चन्दनानन्तामस्त्रिष्टाभिर्विडालकः ।

कार्यः पद्मकयद्याह्वमांसौकालीयकैस्तथा ॥

रोचनामुस्तलवणगैरिकैश्च रसक्रिया ।

कफे कार्यस्तथा क्षौद्रं प्रियङ्गुः समनःशिला ॥

सन्निपाते तु सर्वैः स्याद्वहिरक्षयोः प्रलेपनम् ।

पद्माणास्पृशता कार्यं सन्धुङ् नेत्राञ्जनं त्राहताम् ॥ १२० ॥

आश्रोतनं मासतजे कायो बिल्वादिभिर्हितः ।
 कोष्णः सैरण्डतर्कारीवहतीमधुशिशुभिः ॥
 द्राक्षादोष्वीं समञ्जिष्ठाक्ष्णादिमधुकोत्पलैः ।
 काथः सशर्करः शीतः पूरणं रक्तपित्तनुत् ॥
 नागरत्रिफलानिम्बवासालोधरसः कफे ।
 कोष्णमाश्रोतनं मिश्रैरौषधैः सान्निपातिके ॥ १२१ ॥
 वृहत्थ्ये रण्डमूलत्वक् शिथीर्मूलं ससैम्भवम् ।
 अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्त्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥
 सुम्नः क्षारकं शङ्खं त्रिफलां मधुकं बलाम् ।
 पित्तरक्तापेक्षा वर्त्तिः पिष्ट्वा दिव्येन वारिणा ॥
 सैम्भवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
 फेनैः जैलेयकं सर्ज्जो वर्त्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥
 अमृताह्वा विमं बिल्वं पटोलं छागलं शकृतम् ।
 प्रपौण्डरीकं यथाह्वं दाव्वीं कालानुसारिवा ॥
 सुधौतं जर्जरीकृत्य कृत्वा चार्द्धपलांशिकान् ।
 तोये पक्त्वा रसे पूते भूयः पक्वे घने रसे ॥
 कर्षञ्च शुक्लमरिचाज्जातीपुष्पान्नवात् पलम् ।
 चूर्णं दत्त्वा विदोषघ्नौ वर्त्तिर्दृष्टिप्रसादनी ॥ १२२ ॥
 शङ्खप्रवालवेद्युर्यलौहताम्रवास्थिभिः ।
 स्रोतो जश्चेतमरिचैर्वर्त्तिः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥
 शाणाह्वं मरिचाह्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।
 शाणाह्वं सैम्भवाच्छाणं कृत्वा सौवीरकाञ्चनात् ॥
 पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।

काचकण्डूकफार्त्तानां मलानाञ्च विशोधनम् ॥
 वस्तमूत्रे त्राहं स्थाप्यं विडचूर्णं * सुभावितम् ।
 चूर्णाञ्जनञ्च तैमिर्यैक्रिमिपैक्षामलापहम् ॥
 सौवीरमञ्जनं तुल्यं ताप्यो धातुर्मनःशिला ।
 चक्षुष्या मधुकं लोहमणयः पौष्पमञ्जनम् ॥
 सैन्धवं शौकरी दंष्ट्रा कतकञ्चाञ्जनं शुभम् ।
 तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्त्तिर्वैद्यमनुत्तमा ॥
 कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धव ब्रूषण मृता ।
 केनो रसाञ्जनं चौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥
 कुक्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिरेषा व्यपोहति ।
 तिमिरं पटलं काचं मलञ्चाशु सुखावती ॥ १२३ ॥
 इति सुखावती वर्त्तिः ।

त्रिफला कुक्कुटाण्डत्वक् कासीसमयसी रजः ।
 नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनञ्च सरितां पतेः ॥
 आजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत् तास्रभाजने ।
 सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥
 एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्ध्रान्ध्रभिन्नचक्षुषः ॥ १२४ ॥
 इति दृष्टिप्रदा वर्त्तिः ।

वदने कृष्णामर्षस्य निहितं मासमञ्जनम् ।
 ततस्तस्मात् समुद्भूत्य सुशुष्कं चूर्णयेत् बुधः ।
 सुमनःक्षारकैः शुष्कैरङ्गैः सैन्धवेन च ।
 एतद्भोजाञ्जनं काय्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥

* एलाचूर्णमिति पाठान्तरम् ।

पिप्पल्यः किंशुकरसो वसा सर्पस्य सैन्धवम् ।
 जीर्णं घृतञ्च सर्वाक्षिरोगघ्नी स्याद्रसक्रिया ॥
 कट्फलसर्पवसा क्षौद्रं रसो धात्र्या रसक्रिया ।
 शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु काचाव्वुदमलेषु च ॥
 धात्रीरसाञ्जनक्षौद्रसर्पिर्मिस्तु रसक्रिया ।
 पित्तरक्ताक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा ॥
 धात्रीसैन्धवपिप्पल्यः सुरल्पमरिचाः समाः ।
 क्षौद्रयुक्ता निहन्ताभ्यां पटलञ्च रसक्रिया ॥ १२५ ॥

इति नेत्ररोगचिकित्सा ।

खालितेऽपलिते बल्यां हरिलोम्नि च शोभितम् ।
 नस्यैस्त्रैलैः शिरोवक्त्रप्रदेशैश्चापुत्रपाचरेत् ॥ १२६ ॥
 श्लिष्टं विदारोगम्भादैर्जीवनीयैरथापि च ।
 नस्यं स्यादणुतैलं वा खालित्यपलितापहम् ॥
 क्षीरात् सहचराद् भृङ्गराजाच्च सुरसात् रसात् ।
 प्रस्थैस्तु कुड्मवस्त्रेणादयश्चाह्वपलकल्कितः ॥
 सिद्धः शिलासमे पात्रे मेषशृङ्गादिषु स्थितः ।
 नस्यं स्याद् भिषजा सम्यग् योजितं पलितापहम् ॥ १२७ ॥
 भिषजा क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ।
 उत्तृपाद्य पलिते देयौ तावुभौ पलितापहौ ॥ १२८ ॥
 मार्कवस्त्ररसात् क्षीराद्विप्रस्थं मधुकोतुप्रले ।
 तैः पचेत् कुड्मं तैलात् तन्नस्यं पलितापहम् ॥ १२९ ॥
 आदित्यवन्द्यमूलानि कृष्णासैरीयकस्य च ।
 सुरसस्य च पत्राणि पत्रं कृष्णशणस्य च ॥

मार्कवः काकमाची च मधुकं देवदारु च ।
 पृथग्दशपलांशानि पिप्पली त्रिफलाञ्जनम् ॥
 प्रपौण्डरीकं मल्लिष्ठा लोध्रं कृष्णागुरुतूपलम् ।
 आम्रास्थि कर्दमः कृष्णो मृणालं रक्तचन्दनम् ॥
 नीली भज्जातकास्थीनि कासीसं मदयन्तिका ।
 सोमराज्यसनः शस्रं कृष्णौ पिण्डीतचित्रकौ ॥
 पुष्करार्ज्जुनकाश्र्व्याणाम्रजम्बूफलानि च । *
 पृथक् पञ्चपलांशानि तैः पिष्टैराढकं पचेत् ॥
 वैभौतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम् ।
 कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्की भवेद्रसः ॥
 लौहपात्रे ततः पूतं संशुद्धमुपयोजयेत् ।
 पाने नस्तः क्रियायाञ्च शिरोऽभ्यङ्गे तथैव च ॥
 एतच्चक्षुष्यमायुष्यं शिरसः सर्वरोगनुत् ।
 महानीलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम् ॥ १३० ॥

इति महानीलतैलम् ।

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ।
 कार्ष्णिकैस्तैलकुडवो विंगुणामलकौरसः ।
 सिद्धः सप्रतिमशः ख्यात् सर्वमूर्धगदापहः ॥ १३१ ॥
 क्षौरं पियालयश्चाह्वं जीवकाद्यो गणस्तिलाः ।
 कृष्णा वक्त्रे प्रलेपः स्याद्वरिलोमनिवारणः ॥
 यश्चाह्वतिलकिञ्चल्कक्षौद्रमामलकानि च ।
 वृंहयेद्रज्जयेच्चैतत् केशान् मूर्धप्रलेपनात् ॥

* पुष्पाणार्ज्जुनकाश्र्व्योरिति पाठान्तरम् ।

पचेत् सैन्धवशुक्ताम्लैरयश्चूणं सतण्डुलम् ।
 तेनालिप्तं शिरः शुद्धमस्त्रिगन्धमुषितं निशि ॥
 तत् प्रातंसिफलाधौतं स्नात् कट्ण्णं तेन मूर्द्धजम् ॥
 अयश्चूणोऽम्लपिष्टश्च रागः सत्रिफलारसः ॥ १३२ ॥
 कुर्याच्छेषेषु रोगेषु क्रियां स्वां स्वाच्चिकित्सितात् ।
 शेषेष्वदौ च निर्दिष्टा सिद्धौ चान्या प्रवक्ष्यते ॥ १३३ ॥
 इति खालित्यचिकित्सा ।

भवन्ति चात्र ।

वातपित्तकफा नृणां वस्तिहन्मूर्द्धसंश्रयाः ।
 तस्मात् तत् स्थानसामीप्यादुत्तम्यो वमनादिभिः ॥
 अध्यात्मलोको वातादैर्लोको वातरवीन्दुभिः ।
 प्रीक्ष्यते धार्यते चैव विकृताविकृतैस्तथा ॥
 विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम् ।
 दोषाः सहजसात्मात्वाद्विषं घोरमहौनिव ॥ १३४ ॥

तत्र श्लोकः ।

त्रिमूर्त्तजानां रोगाणां निदानार्कतिभेषजम् ।
 विस्तरेण पृथग्दिष्टं त्रिमूर्त्तये चिकित्सिते ॥ १३५ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
 त्रिमूर्त्तयचिकित्सितं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

अथात ऊरुस्तम्भाचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

श्रिया परमया ब्राह्मया परया च तपःश्रिया ।
अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिधं पर्वतम् ॥
धीधृतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्त्तिचमालयम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥
भगवन् पञ्चकर्मणि समस्तानि पृथक् तथा ।
निर्दिष्टान्यामयानान्तु सर्वेषामेव भेषजम् ॥
दोषजोऽस्तामयः कश्चिद् यस्यैतानि भिषग्वर ।
न सुः शक्यानि शमने साध्यस्त क्रियया सतः ॥
अस्तूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम् ।
सलिङ्गभेषजं भूयः पृष्टस्तेनावब्रीडुः ॥ २ ॥
स्निग्धोष्णगुरुशीतानि जीर्णाजीर्णैः समश्नतः ।
द्रवशुष्कदधिक्षीरग्राभ्यानूपौदकामिषैः ॥
पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्वप्नप्रजागरैः ।
लङ्घनाध्यशनायासभयवेगविधारणैः ॥
स्नेहाक्षामं पित्तं कोष्ठे वातादीन् मेदसा सह ।
रुद्धाशु गौरवाद्भूयात्तद्योगैः शिरादिभिः ॥
पूरयेत् सकथिजङ्घोर दोषो मेदीबलीतृकटः ।
अविधेयपरिस्पन्दं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥ ३ ॥

महासरसि गम्भीरे पूर्णेऽम्बु स्तिमितं यथा ।
 तिष्ठति स्थिरमचोभ्यं तद्वद्वृगतः कफः ॥
 गौरवाभासं सङ्कोचदाहसक् सुप्तिकम्पनैः ।
 भेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहन्तासून् ॥ ४ ॥
 ऊरू श्लेष्मा समेदस्ती वातपित्तेऽभिभूय तु ।
 स्तम्भयेत् स्थैर्यशैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततो मतः ॥ ५ ॥
 प्राग्रूपं तस्य निद्रातिध्यानं स्तिमितता ज्वरः ।
 लोमहर्षोऽरुचिश्छर्द्दिर्जङ्घोर्व्वीः सदनं तथा ॥
 वातशङ्किभिरज्ञानात् तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
 पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्राद्वृद्धरणं तथा ॥ ६ ॥
 जङ्घोरुग्नानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदने ।
 पदेष्वेव व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥
 संस्थाने पीडने गत्यां चलने चाप्यनीश्वरः ।
 अन्यनेयौ हि संभग्नावूरु पादौ च मन्यते ॥ ७ ॥
 यदा दाहार्तितोदात्तो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
 ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथां नवम् ॥ ८ ॥
 तस्य न स्नेहनं कार्य्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
 न चैव वमनं यस्मात् तन्निबोधत कारणम् ॥
 वृद्धये श्लेष्मणो नित्यं स्नेहनं वस्तिकर्म च ।
 तत्स्थस्योद्धरणे चैव न समर्थं विरेचनम् ॥ ९ ॥
 श्लेष्मस्थानगतः श्लेष्मा पित्तञ्च वमनात् सुखम् ।
 हर्तुमामाशयस्थौ च संसयेत् तावुभावपि ॥
 पक्वाशयस्थाः सर्व्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।

शक्या न त्वामसेदोभ्यां स्तब्धा जङ्घोरसंस्थिताः ॥
 वातस्थाने हि तच्छैत्यात्तयोः स्तम्भाश्च तद्गताः ।
 न शक्याः सखमुद्धर्तुं जलं निम्नादिव स्थलात् ॥
 तस्य संशमनं कुर्यात् क्षपणं शोधनं तथा ।
 आधिक्यादामकफयोर्धुक्तापेक्षः सदा भिषक् ॥ ६ ॥
 सदा रुक्षोपचाराय यवश्यामाफकोद्रवान् ।
 शाकैरलवणैरद्याज्जलतैल्योपसाधितैः ॥
 सुनिषणाकनिम्बार्कवेचनारग्वधपञ्चवैः ।
 वायसीवास्तुकैरन्यैस्तिक्तैश्च कुलकादिभिः ॥ ७ ॥
 क्षारारिष्टप्रयोगाश्च हरीतक्यास्तथैव च ।
 मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥ ११ ॥
 समङ्गाशाल्मलीबिल्वं मधुना सह ना पिवेत् ।
 तथा श्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्सपि ॥
 चन्दनं धातकी कुष्ठं तालीशं नलदं तथा ।
 सुस्तं हरीतकी लोध्रं पद्मकं तिक्तरोहिणी ॥
 देवदारु हरिद्रे इ. वचा कटुकरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं सुरसं देवदारु च ॥
 चव्यं चित्रकमूलञ्च देवदारु हरीतकी ।
 सचौद्रानङ्गुलीकोक्तान् कल्कानूरुग्रहापहान् ॥ १२ ॥
 शार्ङ्गेष्टां मदनं दन्तीं वतुसकस्य फलं वचाम् ।
 भस्मातकं समूलाञ्च पिप्पलीं कथितान् पिवेत् ॥
 मूर्खामारग्वधं पाठां करञ्जं कुलकं तथा ।
 पिवेन्मधुयुतं तुल्यं चूर्णं वा त्रारिणाग्रुतम् ॥

सच्चौद्रं दधिमण्डैर्वा कुरुस्तम्भविनाशनम् ।
 मूर्ध्वामतिविषां कुष्ठं चिवकं कटुरोहिणीम् ॥
 पूर्व्ववद्गुग्गुलुं मूत्रं रात्रिस्थितमथाग्निं वा ।
 स्वर्णक्षीरीमतिविषां मुस्तं तेजोवतीं वचाम् ॥
 सुराह्वं कटुकं कुष्ठं पाठां कटुकरोहिणीम् ।
 लेहयेन्मधुना चूर्णं सच्चौद्रं वा जलान्वितम् ॥
 फलीं व्याघ्रनखं हेम पिंवेद्वा मधुसंयुतम् ।
 लिह्याद्वा चूर्णयित्वा तद्वरुस्तम्भनिवारणम् ॥
 त्रिफलां पिप्पलीं मुस्तं चव्यं कटुकरोहिणीम् ।
 लिह्येद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भाह्निं नरः ॥ १३ ॥
 अपतर्पणजश्चेत् स्याद्दोषः सन्तर्पयेत्तु तम् ।
 दृक्काशं जाङ्गलजैर्मांसैः पुराणैश्चैव शालिभिः ॥
 रुक्षणाद्वातकोपश्च निद्रानाशान्तिपूर्व्वकः ।
 स्नेहस्वेदक्रमस्तव कार्य्यो वातामयापहः ॥ १४ ॥
 पीलुपर्णी पयस्या च रास्त्रा गोक्षुरको वचा ।
 सरलागुरुपाठाश्च तैलमेभिर्विपाचयेत् ॥
 सच्चौद्रं प्रसृतं तस्मादञ्जलिं वापि नापिवेत् ।
 अपतर्पणतो रौक्ष्याद्भरुस्तम्भौ विमुच्यते ॥ १५ ॥
 कुष्ठश्रीवेष्टकोदीच्यसरलं दारु केशरम् ।
 अजगन्वाप्तगन्धा च तैलं तैः सार्धं पचेत् ॥
 सच्चौद्रं मात्रया तच्चापूरुस्तम्भाह्निः पिवेत् ॥ १६ ॥
 द्वे पले सैन्धवात् पञ्च शण्डा यन्धिकचित्रकात् ।
 द्वे द्वे भस्मातकास्थौनि विंशतिर्दे तथादुके ॥

आरनालात् पचेत् प्रस्थं तैलस्थैरैरपत्यदम् ।

गृध्रसूरुग्रहाणोऽर्त्तिसर्व्ववातविकारनुत् ॥ १७ ॥

पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकट्वरः ।

तैलप्रस्थः समो दघ्ना गृध्रसूरुग्रहापहः ॥ १८ ॥

इत्यष्टकट्वरतैलम् ।

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।

श्लेष्मणः क्षपणं त्वन्यद्वाह्यं शृणु चिकित्सितम् ॥ १९ ॥

बल्मीकमृत्तिका मूलं करञ्जात् सफलत्वचम् ।

इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्यादुत्सादनं भृशम् ॥

मूलैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैर्कस्य वा भिषक् ।

पिचुमर्द्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥

क्षौद्रसर्षपबल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।

गाढमुत्सादनं कुर्याद्भ्रूस्तम्भे प्रलेपनम् ॥ २० ॥

दन्तीद्रवन्तीसुरसासर्षपैश्चापि बुद्धिमान् ।

तर्कारीविश्वसुरसशियुवत्सकनिम्बजैः ॥

पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णञ्च सेचनम् ।

पिष्टन्तु सर्षपं मूलेऽधुप्रषितं स्यात् प्रलेपनम् ॥

ऊरुस्तम्भविनाशाय भिषजा जानता क्रमम् ।

वत्सकः सुरसः कुष्ठं गन्धा तुम्बुरुशियुको ॥

हिंस्रार्कमूलबल्मीकमृत्तिकाः सकुठेरकाः ।

दधिसैन्धवसंयुक्तं कार्य्यमेतैः प्रलेपनम् ॥ २१ ॥

श्लोणाकं खदिरं बिल्वं वृहत्थी सरलासनौ ।

शोभाञ्जनकतर्कारीश्वदंष्ट्रासुरसार्ज्जकान् ॥

अग्निमन्यकरञ्जौ च जलेनीतृक्काथ सेचयेत् ।
 प्रलेपी मूत्रपिष्टैर्वापूरुस्तम्भनिवारणः ॥ २२ ॥
 कफक्षयार्थं व्यायामेष्वेनं शक्रेषु योजयेत् ।
 स्थानान्याक्रामयेत् कालं शर्कराः सिकतास्तथा ॥
 प्रतारयेत् प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
 सरश्च विमलं शीतं स्थिरतीर्थं पुनः पुनः ॥
 तथा विशुष्केष्ट्य कफं शान्तिमूरुग्रही व्रजेत् ॥ २३ ॥
 श्लेष्मणः क्षपणं यत् स्थानं च मारुतकोपनम् ।
 तूत् सर्वं सर्व्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
 शरीरं बलमग्निञ्च कार्यैर्ग्रा रक्षतः क्रिया ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकः ।

हेतुभायूपलिङ्गानि कर्मायोग्यत्वकारणम् ।
 द्विविधं भेषजञ्चोक्तमूरुस्तम्भचिकित्सिते ॥ २५ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
 ऊरुस्तम्भचिकित्सितं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह

स्माद् भगवानावेयः ॥ १ ॥

वायुरायुर्वलं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम् ।

वायुर्विश्वमिदं सर्व्वं प्रभुर्वायुश्च कीर्तितः ॥

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतौ स्थितः ।

वायुः स्यात् सोऽधिकं जीवेद्दीतरोगः संमाः शतम् ॥ २ ॥

प्राणोदानसमानाख्यव्यानापानैः स पञ्चधा ।

देहं तन्त्रयते सम्यक् स्थानेष्वव्याहतश्चरन् ॥ ३ ॥

स्थानं प्राणस्य शीर्षोरःकर्णनिहास्यनासिकाः ।

छीवनक्षवधूङ्गारश्वासाहारादि कर्म च ॥

उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्यरः कण्ठ एव च ॥

वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नोर्ज्ज्वलवर्णादि कर्म च ॥

स्वेददोषाम्बुवाहीनि स्नातांसि समधिष्ठितः ।

अन्तर्येष्व पाश्वस्थः समानोऽग्निबलप्रदः ॥

देहं व्याप्नोति सर्व्वन्तु व्यानः शीघ्रगतिर्नृणाम् ।

गतिप्रसरणाक्षेपनिमेषादिक्रियः सदा ॥

वृषणौ वस्तिमेदृञ्च नाभूख वञ्चणौ गुदम् ।

अपानस्थानमन्त्रस्थः शुक्रमूत्रशक्लतृक्रियः ।

सृजत्यार्त्तवगर्भौ च युक्ताः स्थानस्थिताश्च ते ॥

स्वकर्म कुर्व्वते देहो धार्य्यते तैरनामयः ।

विमार्गस्था ह्ययुक्ता वा रोगैः स्वस्थानकस्मृजैः ॥
 शरीरं पीडयन्तेऽपि प्राणानाशु हरन्ति वा ॥ ४ ॥
 सङ्क्रान्तिप्यतिवृत्तानां तज्जानां हि प्रधानतः ।
 अशीतिर्नखभेदाद्या रोगाः सूत्रे निदर्शिताः ॥
 तानुच्यमानान् पथ्यायैः सहेतूपक्रमान् शृणु ।
 केवलं वायुमुद्दिश्य स्थानभेदात् तथावृतम् ॥ ५ ॥
 रूक्षशीताल्पलघून्मध्यवायातिप्रजागरैः ।
 विषमादुपचाराञ्च दोषासृक्स्ववणादति ॥
 लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टितैः ।
 धातूनां संशयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात् ॥
 वेगसम्भारणादामादभिघातादभोजनात् ।
 मन्माधाधाङ्गजोष्ट्राश्वशौघयानावतंसनात् ॥
 देहे सोतांसि रिक्तानि पूरयित्वानिलो बली ।
 करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥ ६ ॥
 अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।
 आत्मरूपन्तु तद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ॥ ७ ॥
 सङ्कोचः पर्वणां स्तम्भो भेदोऽप्यङ्गं पर्वणामपि ।
 लोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपादशिरोरुहः ॥
 खास्यप्रफुल्लकुब्जत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता ।
 गर्भशुक्ररजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुप्तता ॥
 शिरोनासाक्षिजवृणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ।
 भेदस्तोदोऽर्तिराक्षिपो मोहश्चायास एव च ॥
 एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ।

हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत् ॥ ८ ॥
 तत्र कीष्ठाश्रिते दुष्टे नियहो मूत्रवर्चसोः ।
 ब्रध्नहृद्रोगगुल्मार्शःपाश्वंशूलञ्च मासते ॥
 सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जने ।
 वेदनाभिः परीताश्च स्फुटन्तीवासा सन्धयः ॥
 यहो विरामूत्रवातानां शूलाध्मानांश्चशर्कराः ।
 जङ्घोरत्रिकपातूपृष्ठरोगशोषौ गुदि स्थिते ॥
 रुक् पाश्वोर्दरहन्नाभेरुष्णोद्गारविसूचिकाः ।
 कासः कण्ठाद्यशोषश्च प्रवासश्चामाशयस्थिते ॥
 पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च ।
 कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं विकवेदनाम् ॥
 श्रोत्रादिष्विन्द्रियबधं कुर्याद्दुष्टसमीरणः ।
 त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यत ॥
 आतन्यते सरागा च पर्व्वरग् त्वक्गतेऽनिले ।
 रजस्तौत्राः ससन्तापा वैवर्णा कृशतारुचिः ॥
 गात्रे चारुषि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ।
 गुर्व्वङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं * दण्डमुष्टिहतं यथा ॥
 सरक्श्ममितमत्यर्थं † मांसमेदोगतेऽनिले ।
 भेदोऽस्थिपर्व्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः ॥
 अस्वप्नः सन्तता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ।
 क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ॥
 विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ।

बाह्यान्तरमायामं खञ्जीं कुञ्जत्वमेव च ।
 सर्वाङ्गैकाङ्गरीगांश्च कुर्यात् स्रायुगतोऽनिलः ॥
 शरीरं मन्दरुक् शोफं शुष्यति स्पन्दते तथा ।
 सुप्तास्तन्वरो महत्यो वा शिरा वाते शिरागते ॥
 वातपूर्णदतिस्पर्शः शोफः सन्निगतेऽनिले ।
 प्रसारणाकुञ्चनयोरप्रवृत्तिः सवेदना ॥
 इत्युक्तं स्थानभेदेन वायोर्लक्षणमेव च ॥ ६ ॥
 अतिवृद्धः शरीराद्वैमेकं वायुः प्रपद्यते ।
 यदा तदीपशोषासृक् बाहुं पादञ्च जातु च ॥
 तस्मिन् सङ्कोचयत्यर्धं मुखं जिह्वं करोति च ।
 वक्रौकरोति नासाभ्रूललाटादिहनूस्तथा ॥
 ततो दक्त्रं व्रजत्यास्य भोजनं वक्रनासिकम् ।
 स्तब्धं नेत्रं कथयतः क्षवथुश्च निगृह्यते ॥
 दीना जिह्वा समुत्तुचिप्रावला सज्जति चास्य वाक् ।
 दन्ताश्चलन्ति बधेयते श्रवणौ भिद्यते स्वरः ॥
 पादहस्तादिजङ्घीरुशङ्खश्रवणगण्डरुक् ।
 अर्धं तस्मिन् मुखार्धे वा केवले स्यात्तद्वर्हितम् ॥ १० ॥
 मन्ये संश्रित्य वातोऽन्तर्यदा नाडीः प्रपद्यते ।
 मन्यास्तम्भं तदा कुर्यादन्तरायामसञ्चितम् ॥ ११ ॥
 अन्तरायम्यते यीवा मन्या च स्तभ्यते भृशम् ।
 दन्तानां दंशनं लाला पृष्ठाक्षेपः शिरोग्रहः ।
 जृम्भा वदनसङ्काशाप्यन्तरायामलक्षणम् ॥ १२ ॥
 पृष्ठमन्याश्रिता बाह्याः शोषयित्वा शिरा बली ।

ततः कुर्यादनुसक्तं बहिरायामसंज्ञकम् ॥
 चापवन्मन्यमानस्य पृष्ठतो नीयते शिरः ।
 उर उतुक्षिप्यते मन्ये स्तब्धे यौवा च मृद्यते ॥
 दन्तानां दंशनं जृम्भा लालास्रावश्च वागग्रहः ।
 जातवेगो निहन्तोऽथ वैकल्यं वा प्रयच्छति ॥ १३ ॥
 हनुमूले स्थितो बन्धात् संसयत्यनिलो हनू ।
 विवृतास्यत्वमथवा कुर्यात् संवृतमाननम् ।
 हनुग्रहश्च संस्तन्य हनू संवृतवक्त्रताम् ॥ १४ ॥
 मुहुर्मुहुराक्षिपति गात्राण्यश्चेपकोऽनिलः ।
 पाणिपादौ च संशोष्य सशिराः स्नायुकण्डराः ।
 पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणीः स्तम्भाति मारुतः ।
 दण्डवत् स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ॥ १५ ॥
 स्वस्थः स्यादहितादीनां मुहुर्व्येगे गते गते ॥ १६ ॥
 हत्वैकं मारुतः पक्षं दक्षिणं वाममेव वा ।
 करोति चेष्टाविरतिं रजं वाक्स्तम्भमेव च ॥
 गृहीत्वा वा शरीराङ्गं शिराः स्नायूर्विशोष्य च ।
 पादं सङ्कोचयतेऽथ हस्तं वा तीदृशलकृतम् ।
 एकाङ्गरोगं तं विद्यात् सर्वार्ङ्गं सर्वदेहगम् ॥ १७ ॥
 सिक्कपूर्व्या कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ।
 गृध्रसी स्तम्भरुगतोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥
 वातादातकफात् तन्द्रा गौरवारोचकान्विता ।
 खञ्जी तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ॥ १८ ॥
 स्थाननामानुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ।

सर्व्वेष्वेतेषु संसर्गे पित्तादिरूपलक्षयेत् ॥ १९ ॥
 वायोर्धातुक्षयाद् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।
 वातपित्तकंफा देहे सर्व्वस्रोतोऽनुसारिणः ॥
 वायुरेव हि सूक्ष्मत्वाद्वायोस्तन्नाशुदीरणः ।
 कुपितस्तौ समुद्भूय तत्र तत्राक्षिपन् गदान् ।
 करोत्यावृतमार्गत्वाद् रसादींश्चोपशोषयन् ॥ २० ॥
 लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमः क्लमः ।
 कट्वक्षलवणोष्णैश्च विदाहः शीतकामिता ॥
 शैलगौरवशूलानि कट्वादुपशयोऽधिकम् ।
 लङ्घनायासरूक्षोष्णकामिता च कफावृते ॥
 रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसान्तरयोर्भृशम् ।
 भवेत् सुरागः प्रवयथुर्जायन्ते मण्डलानि च ॥
 कठिनाश्च विवर्णाश्च पिडकाः प्रवयथुस्तथा ।
 हर्षः पिपीलिकार्नाञ्च सञ्चार इव मांसगे ॥
 चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफोऽङ्गेष्वसचिस्तथा ।
 आटग्रवात इति ज्ञेयः स क्लृप्तो मेदसावृतः ॥
 स्पर्शमस्थ्यावृते तूष्णं पौडनञ्चाभिनन्दति ।
 संभज्यते सौदति च सूचीभिरिव तुद्यते ॥
 मज्जावृते विनामः स्याज्जृम्भणं परिवेष्टनम् ।
 शूलञ्च पौडग्रमाने तु पाणिभां लभते सुखम् ॥
 शुक्रावेगोऽतिवेगो वा निष्फलत्वञ्च शुक्रगे ।
 मुक्ते कुक्षौ रज्जा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ॥
 मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं वन्तौ मूत्रावृतेऽनिले ।

वर्चसोऽतिविबन्धोऽधः स्वे स्थाने परिकृन्तति ॥
 ब्रजत्याशु जरां स्नेही भुक्ते चानह्यते नरः ।
 चिरात् पीडितमन्त्रेन दुःखं शुष्कं शक्नुते संजेतुं ॥
 श्रोणीवंचणपृष्ठेषु रुग्विलोमश्च मारुतः ।
 अस्वस्थं हृदयञ्चैव वर्चसा त्वावृतेऽनिले ॥ २१ ॥
 सन्धिक्षुप्रतिर्हनुस्तम्भः कुञ्चनं कुञ्जतार्दितः ।
 पक्षाघातोऽङ्गसंशोषः पङ्क्तुत्वं खुड्बवातसा ॥
 स्तम्भनञ्चाटव्रातश्च रोगा मज्जास्थिगाश्च ये ।
 एते स्थानस्य गाम्भीर्याद् यत्नात् सिध्यन्ति वा न वा ।
 नवान् बलवतस्त्वैतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ॥ २२ ॥
 क्रियामतः परं सिद्धां वातरोगापहं शृणु ॥
 केवलं निरुपष्टम्भमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
 वायुं सर्पिर्वसातैलमज्जपानैर्नरं ततः ॥
 स्नेहकान्तं समाश्लास्य पयोभिः स्नेहयेत् पुनः ।
 यूपैर्याम्याम्बुजानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥
 क्लृप्तरापायसैः सान्त्वलवणैः सानुवासनैः ।
 नावनैस्तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धं स्वेदयेत्तु तम् ॥
 स्वम्यक्तं स्नेहसंयुक्तैर्नाडीप्रस्तरसङ्करैः ।
 तथान्यैर्विविधैः स्वेदैर्यथायोगमुपाचरेत् ॥ २३ ॥
 स्नेहाक्तं स्निग्धमङ्गन्तु वक्रं स्तब्धमथापि वा ।
 शनैर्नमयितुं शक्यं यथेष्टं शुष्कदासवत् ॥
 हर्षतोदरगायासशोषस्तम्भग्रहादयः ।
 स्निग्धस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवञ्चोपजायते ॥

स्नेहश्च धातून् संशुष्कान् पुष्पात्थाश्च प्रयोजितः ।
 बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणांश्चाप्यभिवर्द्धयेत् ॥
 असक्तेत् तं पुनः स्नेहैः स्वेदैश्चापुपपादयेत् ।
 तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्तग्रन्थिलामयाः ॥ २४ ॥
 यद्यनेन सदोषत्वात् कर्मणा न प्रशाम्यति ।
 मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैरौषधैस्तं विशोधयेत् ॥ २५ ॥
 घृतं तिलकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ।
 पयसैरण्डतैलं वा पिवेद्दोषहरं शिवम् ॥
 स्निग्धान्नलवणोष्णादैराहारैर्हि मलश्चितः ।
 स्रोतो बद्धानिलं रुन्ध्यात् तस्मात् तमनुलोमयेत् ॥ २६ ॥
 दुर्बलो यो विरेच्यः स्यात् तं निरुहैरुपाचरेत् ।
 पाचनैर्दीपनीयैर्वा भोजनैस्तद्व्युत्तेनैरम् ।
 संशुद्धस्योत्थितं चाग्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ ॥
 स्वादुम्ललवणस्निग्धैराहारैः सततं पुनः ।
 नावनैर्धूमप्रानैश्च सर्वाण्युपपादयेत् ॥ २७ ॥
 विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षीरं पिवेन्नरः ।
 पाचनैर्दीपनीयैस्तैरन्ध्रैर्वा पाचयेन्मलान् ॥
 गुदपक्वाशयस्थे तु कर्मादावर्त्तनुद्धितम् ।
 आमाशयस्थे शुद्धस्य यथादोषहरी क्रिया ॥
 सर्वाङ्गकुपितेऽप्यङ्गो वस्तयः सानुवासनाः ।
 स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च क्षुद्यञ्चान्नं त्वगाश्रिते ॥
 शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेकी रक्तमोक्षणम् ।

* पाचनीयै रसैर्बुक्तैरन्ध्रैर्वा पाचयेन्मलानिति पाठांतरम् ।

विरेको मांसमेदःस्थे निरुहः शमनानि च ॥
 बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ।
 हर्षोऽन्वपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ॥
 विबद्धमार्गं दृष्ट्वा च शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ।
 विरिक्तप्रतिभुक्तस्य पूर्वोक्तां पारयेत् क्रियाम् ॥ २८ ॥
 गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुध्यताम् ।
 सितामधुककाशस्यैर्हितमुत्थापने पयः ॥
 हृदि प्रकुपिते सिद्धमंशुमत्या पयो हितम् ।
 मत्स्यान् नाभिप्रदेशस्थे सिद्धान् बिल्वशलाटुभिः ॥
 वायुना वेष्ट्यमाने तु गात्रे ह्यादुपनाहनम् ।
 तैलं सङ्कुचितेऽभ्यङ्गो मांससैन्धवसाधितम् ॥
 बाहुशीर्षगते नखं पानञ्चौत्तरभक्तिकम् ।
 वस्तिकम् त्वधोनाभेः शल्यते चावपीडकः ॥ २९ ॥
 अर्हिते नावनं भूर्ध्वं तैलं तर्पणमेव च ।
 नाडीस्वेदोपनाहाश्चाप्यानूपप्रिथितैर्हिताः ॥
 स्निग्धं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ।
 अन्तरा कण्डराङ्गुल्योः शिरावस्तप्रिकर्म च ॥
 गृध्रसीषु प्रयुञ्जीत खड्गग्रान्तूष्णोपनाहनम् ।
 पायसैः कृशरैश्चैव शस्तं तैलघृतान्वितैः ॥ ३० ॥
 व्यादितासेऽहनुं खिन्नामङ्गुष्ठान्यां प्रपीड्य च ।
 प्रदेशिनीभ्याञ्चोन्नाम्य पिवुकोन्नामनं हितम् ॥
 सस्तं सङ्गमयेत् स्थानं सत्व्वं खिन्नं विनामयेत् ।
 प्रतेजकं स्थानद्वयादिक्रियावैशेष्यमाचरेत् ॥ ३१ ॥

सर्पिस्तैलवसामज्जपानान्यञ्जनवस्तयः ।

स्निग्धाः स्वेदा निवातञ्च स्थानं प्रावरणानि च ॥

रसाः पर्यासि भोज्यानि स्वादुलवणानि च ।

वृंहणं यच्च तत् सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ॥ ३२ ॥

बलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे ।

अजशीर्षाम्बुजानूपक्रव्यादपिशितैः पृथक् ॥

साधयित्वा रसान् स्निग्धान् दध्यस्त्व्योषसंस्कृतान् ।

भोजयेद्वातरोगात्तैर्व्यक्तलवणैर्नरम् ॥

एतैरेवोपनाहंश्च पिशितैः संप्रकल्पयेत् ।

घृततैलयुतैः साम्नाः क्षुण्णस्विन्नैरनस्थिभिः ॥ ३३ ॥

पञ्चीतृक्काथपयस्तैलद्रोणाः सुरारवगाहने ।

स्वभ्यक्तानां प्रशस्यन्ते सेकाश्चानिलरोगिणाम् ॥ ३४ ॥

आनूपौदकमौसानि दशमूलं शतावरौम् ।

कुलत्थान् बदरान् माषांस्तिलान् रास्त्रावलायवान् ॥

वसादध्यारनालाक्षैः सह कुम्भां विपाचयेत् ।

नाडीस्वेदं प्रयुञ्जीत पिष्टैश्चैवोपनाहनम् ॥

तैश्च सिद्धं घृतं तैलमग्न्यङ्गः पानमेव च ॥ ३५ ॥

मुस्तं किण्वं तिलाः कुष्ठं सुराह्वं लवणं नतम् ।

दधिक्षीरचतुःक्षेहैः शस्तं स्यादुपनाहनम् ॥ ३६ ॥

उतृकारिकावेशवारक्षीरमाषतिक्षौदनैः ।

एरण्डवीजगोधूमयवकोलस्थिरादिभिः ॥

सक्षेहैः सखजं गात्रमालिष्य बहलं भिषक् ।

एरण्डप्रवेर्वध्नीवाद् रात्रौ कल्पं विमीक्षयेत् ॥

क्षीराम्बुना ततः सिक्तं पुनश्चोपनाहितम् ।
 मुञ्चेद्रात्रौ दिवावष्टं चर्मभिस्तं सलोमभिः ॥ ३७ ॥
 फलानां तैलयोनीनामम्लपिष्टान् सुशीतलान् ।
 प्रदेहानुपनाहंश्च गन्धैर्वातहरैरपि ॥
 पायसैः क्लृप्तेष्वैव कारयेत् स्नेहसंयुतैः ॥ ३८ ॥
 रुक्षशुष्कानिनामनामतः स्नेहान् प्रवक्ष्यति ।
 विविधान् विविधव्याधिप्रशमायामृतोपमान् ॥ ३९ ॥
 द्रोणेऽम्भसः पचेद्भागान् दशमूलाच्चतुष्पलान् ।
 यवकीलकुलत्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ॥
 पादशेषरसैः पिष्टैर्जीवनीयैः सशर्करैः ।
 तथा खर्जूरकाशस्यैर्द्राक्षावदरफलगुभिः ॥
 सक्षीरैः सर्पिषः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ।
 निरत्ययः प्रयोक्तव्यः पानान्धञ्जनवस्तिषु ॥ ४० ॥
 चित्रकं नागरं रास्नां पौष्करं पिप्पलीं शटीम् ।
 पिष्ट्वा विपाचयेत् सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥ ४१ ॥
 बलाविल्वशृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।
 तस्य शक्तिः प्रकुञ्चो वा नखं मूर्ध्नि गतेऽनिले ॥ ४२ ॥
 ग्राम्यान्पौदकानाञ्च भित्वास्थौनि पचेज्जले ।
 तं स्नेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ॥
 जीवकर्षभकास्फोताविदारौकपिकच्छुभिः ।
 वातघ्नैर्जीवनीयैश्च कल्कैर्द्विक्षीरभागिकम् ॥
 तत् सिद्धं नावनाभ्यङ्गात् तथा पानानुवासनात् ।
 शिरापर्व्यास्थिकोष्ठस्थं प्रणदत्याशु मारुतम् ॥

ये सुराः प्रक्षीणमज्ज्ञानः क्षीणशुक्रौजसश्च ये ।
 बलपुष्टिकरं तेषामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥ ४३ ॥
 तद्वत् सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मेषुलूकजाः ।
 प्रत्यया विधिनानेन नस्यपानेषु शस्यते ॥ ४४ ॥
 प्रस्थः स्यात् विफलायास्तु कुलत्थकुडवडयम् ।
 कृष्णागन्धात्वगाढकथोः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ॥
 रास्नाचिचकयोर्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ।
 जलद्रोणे पचेत् पादशेषे प्रस्थोन्मितं पृथक् ॥
 सुरारनालदध्यम्नसौवीरकतुषोदकम् ।
 कोलदाडिमहचाम्बरसं तैलं वसां घृतम् ॥
 मज्ज्ञानञ्च पयश्चैव जीवनीयपलानि षट् ।
 कल्त्रान् दत्त्वा महास्नेहं सम्यगेनं विपाचयेत् ॥
 शिरामज्जास्थिर्गं वाते सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु ।
 वेपनाक्षेपशूलेषु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ ४५ ॥
 समूलपत्रां निर्गुण्डौ पीडयित्वा रसेन तु ।
 तेन सिद्धं समं तैलं नाडीकुष्ठानिलातिषु ॥
 हितं पामापक्षीनाञ्च पानाभ्यञ्जनपूरणम् ।
 कार्पासास्थिकुलत्थानां रसे सिद्धञ्च वातनुत् ॥ ४६ ॥
 मूलकखरसे क्षीरसमे स्थाप्यं व्रह्मं दधि ।
 तस्याक्षस्य त्रिभिः प्रस्थैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 यथाह्वयर्करारास्नालवणार्द्रकनागरैः ।
 सुपिष्टैः पलिकैः पानात् तदभ्यङ्गाच्च वातनुत् ॥ ४७ ॥
 पञ्चमूलीकप्रायेण पिण्याकं बहुवार्षिकम् ।

पक्वान्मसि रसे तस्मिन्सैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 पयसाष्टगुणेनैतत् सर्व्ववातविकारनुत् ।
 संसृष्टे श्लेष्मणा चैतद्वाते शस्तं विशेषतः ॥ ४८ ॥
 यवकीलकुलत्थानां श्रेयस्याः शुष्कमूलकात् ।
 बिल्लाच्चाञ्जलिमेकैकं द्रवैरस्त्रैर्विपाचयेत् ॥
 तेन तैलं कषायेण फलाम्बुः कटुभिस्तथा ।
 पिष्टैः सिद्धं महावातेरार्त्ते शीते प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥
 सर्व्ववातविकाराणां तैलान्यन्यान्यतः शृणु ।
 चतुष्प्रयोगाणामयुधबलवर्णकराणि च ॥
 रजःशुक्रप्रदोषघ्नान्यपत्यजननानि च ।
 निरत्ययानि सिद्धानि सर्व्वदोषहराणि च ॥ ५० ॥
 सहाचरतुलायाश्च रसे तैलाढकं पचेत् ।
 मूलकल्काद्विंशपलं पयो दत्त्वा चतुर्मुष्णम् ॥
 सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादिष्टादशपलं भिषक् ।
 विनीय दारुणेष्वेतद्वातव्याधिषु योजयेत् ॥ ५१ ॥
 श्वदंष्ट्रास्वरसप्रस्थौ द्वौ समौ पयसा सह ।
 षट्पलं शृङ्गवेरस्य गुडस्याष्टपलं तथा ॥
 तैलप्रस्थं विपक्वं तेर्दद्यात् सर्व्वानिलात्तिषु ।
 जीर्णे तैले च दुग्धेन पेयाकल्पः प्रशस्यते ॥ ५२ ॥
 बलाशतं गुडूच्याश्च पादं राज्ञाष्टभागिकम् ।
 जलाढकशते पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ॥
 दधिमस्त्रिचुनिर्यासशुक्लैस्तैलाढकं समैः ।
 पचेत् साजपयोऽर्ध्वांशैः कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ॥

शटीसरलदार्वेलामञ्जिष्ठागुरुचन्दनैः ।
 पद्मकातिविषामुस्तसूप्यपर्णीहरेणुभिः ॥
 यष्ट्याह्वसुरंसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ।
 पलाशरसकस्तूरीनलिकाजातिकोषकैः ॥
 पृष्ठाकुङ्कुमशैलेयजातीकटुफलाम्बुभिः ।
 त्वक्चन्दनैलाकर्पूरतुलसीनिवासकैः ॥
 लवङ्गनखकक्कोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ।
 स्थौणेयतगरध्यामवचामदनकप्लवैः ॥
 सनागकेशरैः सिद्धे क्षिपेच्चावावतारिते ।
 पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत् प्रयोजयेत् ॥
 श्वासं कासं ज्वरं मूर्च्छां कृद्धिं गुल्मान् क्षतं क्षयम् ।
 प्रौढशोषावपस्मारमलक्ष्मीञ्च प्रणाशयेत् ॥
 बलातैलमिदं शृङ्गश्वातव्याधिविनाशनम् ॥ ५३ ॥
 इति बलातैलम् ।

अमृतायास्तुलाः पञ्च द्रोणेष्वष्टस्वपां पचेत् ।
 पादशेषे समं क्षौरं तैलस्यार्द्धाढकं पचेत् ॥
 एलामांसीनतेशीरशारिवाकुष्ठचन्दनैः ।
 शतपुष्पावलामेदामहामेदर्विजीवकैः ॥
 काकोलीक्षीरकाकोलीश्रावणप्रतिबलानखैः ।
 महाश्रावणिजीवन्तीविदारोकपिकच्छुभिः ॥
 वचागोक्षुरकैरण्डरास्त्राकालासहापरैः ।
 शतावरौतामलकीकर्कटास्याहरेणुभिः ॥
 वीरांशुकिमुस्तत्वक्पवर्षभकबालकैः ।

सहैलाकुङ्कुमस्पृक्काविदशाहैश्च कार्षिकैः ॥

मस्त्रिष्ठायास्त्रिकर्षेण मधुकाष्टपलेन च ।

कल्कैस्तत् क्षीणवीर्याग्निबलसंमूढचेतसा ॥

उन्मादारत्यपस्मारेरार्त्तांश्च प्रकटति नयेत् ।

वातव्याधिहरं श्रेष्ठं तैलाग्रममृताह्वयम् ॥ ५४ ॥

इत्यमृताद्यं तैलम् ।

रास्त्रासहस्रनिर्यूहे तैलद्रोणं विपाचयेत् ।

गन्धैर्हैमवतैः पिष्टैरेलादैश्चानिलार्त्तिन्नुत् ॥ ५५ ॥

इति रास्त्रादि तैलम् ।

एष कल्पस्तु बलयोः प्रसारणाश्वगन्धयोः ।

क्वाथकल्कपयोभिर्वा बलादीनां पचेत् पृथक् ॥ ५६ ॥

मूलकस्वरसं क्षीरं तैलं दध्यस्तकास्त्रिकम् ।

तुल्यं विपाचयेत् कल्कैर्वैलाचित्रकसैम्बवैः ॥

पिप्पल्यतिविषाररास्त्राचविकागुरुचिवकैः ।

भञ्जातकवचाकुष्ठश्वदंष्ट्राविश्वभेषजैः ॥

मुष्कराह्वशटीबिल्वशताह्वानतदारुभिः ।

तत्र सिद्धं पीतमतुग्रमान् हन्ति वातात्मकान् गदान् ॥ ५७ ॥

इति मूलकाद्यतैलम् ।

षष्ठमूलगुडूच्योश्च द्विशतस्य शतस्य च ।

अश्वगन्धाचित्रकयोः क्वाथे तैलाढकं पचेत् ॥

सक्षीरं वायुना भग्ने दद्याज्जर्जरिते तथा ।

प्राक्ततैलावापसिषञ्च भवेदेतद्गुणोत्तरम् ॥ ५८ ॥

इति षष्ठमूलादि तैलम् ।

राज्ञाशिरोषयश्चाहशुण्ठीसहचरामृताः ।
 श्लेष्णाकदाहसम्पाका हयगन्धान्निकण्डकाः ॥
 एषां दशपलान् भागान् कषायमुपकल्पयेत् ।
 ततस्तेन कषायेण सर्व्वगन्धैश्च कार्ष्णिकैः ॥
 दध्यारनालमाप्राप्तमूलकेक्षुरसैः शुभैः ।
 पृथक् प्रस्थोन्मितैः सार्द्धं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 ग्रीहपाश्लैश्च हृष्वासकांसमारुतरोगनुत् ।
 राज्ञातैलमिति ख्यातं वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ॥ ५६ ॥
 इति राज्ञातैलम् ।

यवकोलकुलत्यानां मस्यत्रानां शिशुबिल्वयाः ।
 रसेन मूलकानाञ्च तैलं दधिं पयोऽन्वितम् ॥
 साधयित्वा भिषग्दद्यात् सर्व्ववातामयाप्रहम् ।
 लशुनस्वरसं सिद्धं तैलमेभिश्च वातनुत् ॥
 तैलानेप्रतान्द्रातुस्नातामङ्गनां पाययेत् च ।
 पीत्वान्यतममेतेषां बन्ध्यापि जनयेत् सुतम् ॥ ६० ॥
 यच्च शीतन्वरे तैलमगुर्व्वाद्यमुदाहृतम् ।
 अनेकशतशस्तच्च सिद्धं स्नादातरोगनुत् ॥
 वक्ष्यन्ते यानि तैलानि वातशोणितकेऽपि च ।
 तानि चानिलशान्तप्रथं सिद्धिकामः प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥
 नास्ति तैलात् परं किञ्चिदौषधं मारुताप्रहम् ।
 व्यवायुष्णागुरुस्नेहात् संस्काराद्बलवत्तरम् ॥
 गणैर्वातहरैस्तस्माच्छतशोऽथ सहस्रशः ।
 सिद्धं शिप्रतरं हन्ति सूक्ष्ममार्गस्थितान् गदान् ॥ ६२ ॥

क्रिया साधारणी सर्वा संसृष्टे चापि शस्यते ।
 वातपित्तादिभिः स्रोतःस्वावृतेषु विशेषतः ॥
 पित्तावृते विशेषेण शीतामुष्णां तथा क्रियाम् ।
 व्यत्यासात् कारयेत् सर्पिर्जीवनीयञ्च शस्यते ॥
 धन्वमांसं यवाः शालिर्यापनाः क्षीरवस्तयः ।
 विरेकः क्षीरपानञ्च पञ्चमूलौबलाशृतम् ॥
 मधुयष्टीबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ।
 पञ्चमूलौकषायेण कुर्याद्वा शीतवारिणा ॥
 कफावृते यवान्नानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
 खेदा निरुहंस्तौदणञ्च वमनं सविरेचनम् ॥
 जीर्णं सर्पिस्तथा तैलं तिलसर्षपजं हितम् ।
 संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ ६३ ॥
 आमाशयगतं मत्वा कफं वमनमाचरेत् ।
 पक्वाशये विरेकन्तु पित्ते सर्व्वत्रगे तथा ॥
 खेदैर्विष्यन्दितः श्लेष्मा यदा पक्वाशये स्थितः ।
 पित्तं वा दर्शयेज्जिह्वं वस्त्रिभिस्तौ विनिर्हरेत् ॥
 श्लेष्मणानुगतं वातमुष्णैर्गोमूत्रसंयुतैः ।
 निरुहैः पित्तसंसृष्टं निर्हरेत् क्षीरसंयुतैः ॥
 मधुरौषधसिद्धैश्च तैलेक्ष्मणुवासयेत् ।
 शिरोगते तु सकफे धूमनस्यादि कारयेत् ॥
 चृते पित्ते कफे यः स्यादुरःस्रोतोऽनुगोऽनिलः ।
 सर्व्वेषां स्यात् क्रिया तत्र कार्या केवलवातिकौ ॥
 शोणितेनावृते कुर्याद्वातशोणितिकीं क्रियाम् ।

प्रमेहवातमेदोघ्नीमामवाते प्रयोजयेत् ॥
 खेदाभ्यङ्गरसघ्नैरस्त्रेहा मांसावृते मताः ।
 महास्त्रेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्व्ववद्वेतसावृते ॥
 अन्नावृते तु वमनं पाचनं दीपनं लघु ।
 मूत्रलानि तु मूत्रस्थे खेदाः सोत्तरवस्तयः ॥
 एरण्डतैलं वर्चःस्थे वस्तिः स्त्रेहाश्च भेदिनः ।
 खस्थानस्थो बली दोषः प्राक्तं स्त्रैरौषधैर्जयेत् ॥
 वमनैर्वा विरेकैर्वा वस्तिभिः शमनेन वा ॥ ६४ ॥
 मारुतानाञ्च पञ्चानामन्यान्यावरणं शृणु ।
 लिङ्गं व्याससमासाभ्यामुच्यमानं भयानघ ॥ ६५ ॥
 प्राणी वृणोतुप्रदानादौन् प्राणं वृण्वन्ति तेऽपि च ।
 उद्दानाद्यास्तथान्योऽन्यं सर्व्व एव यथाक्रमम् ॥
 विंशतिर्वरणानैतान्युल्लङ्घनानां परस्परम् ।
 मारुतानाञ्च पञ्चानां तानि सम्यक् प्रतर्कयेत् ॥ ६६ ॥
 सर्व्वेन्द्रियाणां शून्यत्वं ज्ञात्वा स्मृतिबलक्षयम् ।
 व्याने प्राणावृते लिङ्गं कर्म तर्वाङ्गजलुकम् ॥
 खेदोऽत्यर्थं लोमहर्षस्त्वग्दोषः सुप्तगात्रता ।
 प्राणे व्यानावृते तत्र स्त्रेहयुक्तं विरेचनम् ॥
 प्राणावृते समाने सुज्जङ्गदग्दमूकताः ।
 चतुष्प्रयोगाः शस्यन्ते स्त्रेहास्तव संयापनाः ॥
 समानेनावृतेऽपाने ग्रहणी पार्श्ववेदना ।
 शूने चामाशये तत्र दीपनं सर्पिरिष्यते ॥
 शिरोग्रहः प्रतिश्यायो निष्वासीच्छ्वाससंग्रहः ।

हृद्रोगो मुखशोषश्चापुग्दाने प्राणसंवृते ।
 तत्रौर्ध्वभागिकं कर्म्म कार्यमाश्वसनं तथा ॥
 कर्म्मोर्ध्वबलवर्णानां नाशो मृतुरपि वा ।
 उदानेनावृते प्राणे तं शनैः शीतवारिणा ।
 सिञ्चेदाश्वसयेच्चैव सुखञ्चैवोपपादयेत् ॥
 ऊर्ध्वगेनावृतेऽपाने च्छर्द्दिश्वसादथो गदाः ।
 सुर्वाते तत्र वस्त्रादिर्भोज्यञ्चैवानुलोमनम् ॥
 मोहोऽप्योऽग्निरतीसार ऊर्ध्वगेऽपानसंवृते ।
 वाते सुर्वमनं तत्र दीपनं ग्राहि चाशनम् ॥
 वम्याध्मानमुदावर्त्तो गुल्मात्तिः परिकर्त्तिका ।
 लिङ्गं व्यानावृतेऽपाने तं स्निग्धैरनुलोमयेत् ।
 अपानेनावृतेऽपाने भवेद्विण्मूत्ररेतसाम् ।
 अतिप्रवृत्तिस्तत्रापि सर्वं संग्रहणं भर्त्तम् ॥
 मूर्च्छा तन्द्रा प्रलापोऽङ्गसादोऽग्नौर्ध्वबलक्षयः ।
 समानेनावृते व्याने व्यायामो लघुभोजनम् ॥
 क्षब्धताल्पाग्नितास्त्रेदश्चैष्टाहानिर्निमीलनम् ।
 उदानेनावृते व्याने तत्र पथ्यं मितं लघु ॥
 पञ्चान्योऽन्यावृतानेवं वातान् बुधेयः लक्षणेः ।
 एषां स्वकर्म्मणां हानिर्धृष्टिर्वावरणे मता ॥ ६७ ॥
 यथास्थूलं समुद्दिष्टमेतदावरणं पृथक् ।
 सलिङ्गभेषजं सन्धक् शृणु मे बुद्धिवृद्धये ॥ ६८ ॥
 स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिञ्च कर्म्मणाम् ।
 द्वादशावरणान्यन्यान्यभिलक्ष्य भिषग्जितम् ॥

कुर्थादभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्रादि सर्व्वशः ।
 क्रममुष्णामनुष्णं वा व्यत्यासादवचारयेत् ॥
 उदाने योजयेद्ब्रह्ममपाने चानुलोमनम् ।
 समानं शमयेच्चैव त्रिधा व्यानन्तु योजयेत् ॥
 प्राणो रज्यश्चतुर्थ्योपि स्थाने ह्यस्य स्थितिर्ध्रुवा ।
 स्वस्थानं गमयेदेवं वृतानेतान् विमार्गंगान् ॥ ६६ ॥
 मूर्च्छा दाहो भ्रमः शूलं विदाहः शीतकामिता ।
 कर्द्दनञ्च विदग्धस्य प्राणे पित्तसमावृते ॥
 शीवनं क्षवथूद्गारनिश्वासोच्छ्वाससंयहः ।
 प्राणे कफावृते रूपाण्यरुचिश्छर्द्दिरेव च ॥
 मूर्च्छाद्यानि च रूपाणि दाहो नाभ्युरसोः क्रमः ।
 ओजोभ्रंशश्च प्रवासश्चाप्युदाने पित्तसंवृते ॥
 आवृते श्लेष्मणोदाने वैवर्ण्यं वाक्स्वरयहः ।
 दौर्ब्बल्यं गुरुगात्रत्वमसुचिश्चोपजायते ॥
 अतिस्त्रेदस्तृषा दाहो मूर्च्छा चारतिरेव च ।
 पित्तावृते समाने सुरूपतापास्तथोष्मणः ॥
 अस्वेदो वह्निमान्दाञ्च लोमहर्षस्तथैव च ।
 कफावृते समाने सुरगात्राणाञ्चातिशीतता ॥
 व्याने पित्तावृते तु स्यादाहः सर्व्वङ्गः क्रमः ।
 गात्रविक्षेपसङ्गश्च सन्तापश्च सवेदनः ॥
 गुरुता सर्व्वगात्राणां सर्व्वसन्ध्यास्थिजा रुजा ।
 व्याने कफावृते लिङ्गं गतिसङ्गस्तथा रुजः ॥

हारिद्रमूत्रवर्चस्त्वं तापश्च गुदमेद्रयोः ।

लिङ्गं पित्तावृतेऽपाने रजसः संप्रवर्त्तनम् ॥

भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुणवर्चःप्रवर्त्तनम् ।

श्लेष्मणा संप्रवृतेऽपाने कफमेहस्य चागमः ॥

लक्षणां नान्तु मिश्रत्वं पित्तस्य च कफस्य च ।

उपलब्ध्य भिषग्विद्वान् मिश्रमावरणं वदेत् ॥ ७० ॥

यद्वयस्य वायोर्निर्द्दिष्टं स्थानं तद्वेतरौ स्थितौ ।

दोषौ बहुविधान् व्याधीन् दर्शयेतां यथानिजम् ॥

भावृतं श्लेष्मपित्ताभ्यां प्राणञ्चोदानमेव च ।

गरीयस्त्वेन पश्यन्ति भिषजः शास्त्रचक्षुषः ॥

विशेषाज्जीवितं प्राणे उदाने संश्रितं बलम् ।

स्यात् तयोः प्रीडनाद्वा निरायुषश्च बलस्य च ॥ ७१ ॥

सर्व्वेऽप्येतेऽपरिज्ञाताः परिसंवत्सरास्तथा ।

उपेक्षणादमाध्याः सारथवा दुरुपक्रमात् ॥ ७२ ॥

हृद्रोगो विद्रधिः प्रीहा गुल्मोऽतीसार एव च ।

भवन्तुपद्रवास्त्वेषामावृतानामुपेक्षणात् ॥

तस्मादावरणं वैद्यः पवनस्योपलक्षयेत् ।

पञ्चात्मकस्य वातेन पित्तेन श्लेष्मणापि वा ॥

भिषग्विजितैरतः सम्यगुपलब्ध्य समाचरेत् ।

अनभिष्यन्दिभिः स्निग्धैः स्रोतसां शुद्धिकारिभिः ॥ ७३ ॥

कफपित्ताविरुद्धं यद्वयश्च वातानुलोमनम् ।

सर्व्वस्थानावृतेऽप्याशु तत्कार्य्यं मासते हितम् ॥

यापना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।

प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदु वा संसनं हितम् ॥
 रसायनानां सर्व्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ।
 शैलेष्व जलुनोत्थय पयसा गुग्गुलोत्तथा ॥
 लेहं वा भार्गवप्रोक्तमन्यसेत् क्षीरमुद्धनरः ।
 अभयामलकीयोक्तानेकादश मितशयनः ॥ ७४ ॥
 अपानेनावृते सर्व्वे दौषनं ग्राहिं भेषजम् ।
 वातानुलोमनं यच्च पक्वाशयविशोधनम् ॥
 इति सञ्क्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ।
 प्राणादीनां भिषक् कुर्व्याद्वितर्कं स्वयमेव तत् ॥ ७५ ॥
 पित्तावृते तु पित्तघ्नैर्मांसतस्थानुलोमनैः ।
 कफावृते कफघ्नैस्तु भिषक् कुर्व्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ ७६ ॥
 लोके वायुर्कसोमानां दुर्विज्ञेया यथा गतिः ।
 तथा शरीरे कफस्य पित्तस्य च कफस्य च ॥
 क्षयं वृद्धिं समत्वञ्च तथैवावरणं भिषक् ।
 विज्ञाय पवनादीनां न प्रमुह्यति कर्मसु ॥ ७७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

पञ्चात्मनः स्थानवशाच्छरीरे स्थानानि कर्माणि च देहधातोः ।
 प्रकोपहेतुः कुपितश्च रोगान् स्थानेषु चानेषु वृत्तोऽवृत्तश्च ॥
 प्राणेष्वरः प्राणभृतां करोति क्रिया च तेषामखिला निरुक्तां ।
 तां देशसात्म्यार्तुबलान्यवेक्ष्य प्रयोजयेच्छास्त्रमतानुसारी ॥ ७८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
 वातव्याधिचिकित्सितं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

हुताग्निहोत्रमासीनमृषिमधेः पुनर्व्वंसुम् ।

पृष्ठवान् गुरुमेकायमग्निवेशोऽग्निवर्चंसम् ॥

अग्निमासततुल्यस्त्वं संसर्गस्यानिलासृजोः ।

हेतुलक्षणमैषज्यान्यथास्मै गुरुरब्रवीत् ॥ २ ॥

लवणाम्बकटुचारस्निग्धोष्णजीर्णभोजनैः ।

क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्णकमूलकैः ॥

कुलथ्यमाषनिष्पावशाकादिपललेक्षुभिः ।

दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः ।

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ॥

अचक्रमणशीलानां कुप्यते वातशोणितम् ।

अभिघातादशुद्धाच्च प्रदुष्टे शोणिते नृणाम् ॥

कषायकटुतिक्ताल्परुचाहारादभोजनात् ।

हयोष्ट्रयानयानास्वक्रौडाम्लवनलङ्घनात् ॥

उष्णं चात्यध्वगमनाद्वायाद्देगनियहात् ।

वायुर्विवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावरितः पथि ॥

कटुस्त्रं संदूषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम् ।

खुडुं वातवलासाख्यमाढ्यवातञ्च नामभिः ॥ ३ ॥

तस्य स्थानं करो पादावङ्गुल्यः सर्व्वसन्धयः ।

कृत्वादौ हस्तपादे तु मूलं देहं विधावति ॥
 सौष्मात् सर्व्वसरत्वाच्च यवनस्यासृजस्तथा ।
 तद्रद्रवत्वात् सरत्वाच्च देहं गच्छेत् सिंरायनैः ॥
 पर्व्वखभिहतं क्रुद्धं वक्रत्वादवतिष्ठते ।
 स्थितं पित्तादिसंसृष्टं तास्ताः सृजति वेदनाः ॥
 करोति दुःखं तेष्वेव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु ॥ ४ ॥
 खेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाक्षत्वं क्षतेऽतिरुक् ।
 सन्धिष्वेथिल्यमालस्यं सदनं पिङ्गकोद्गमः ॥
 जानुजङ्घीरकथं सहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
 निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरिव च ॥
 कण्डूः सन्धिषु रुग् भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ।
 वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्व्वलक्षणम् ॥ ५ ॥
उत्तानमथ गम्भीरे द्विविधं तत् प्रचक्ष्यते ।
त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरन्त्वन्तराश्रयम् ॥
कण्डूदाहरुगायामतोदस्फुरणकुञ्चनैः
गन्विता श्यावरक्ता त्वग् बाहेः तांन्ना तथोच्यते ॥
गम्भीरे श्लथयुः स्तब्धः कठिनोऽथ भृशार्तिमान् ।
श्यावस्तास्रोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥
रुग्निदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सम्प्रस्थिमज्जसु ।
हिन्दन्निव चरत्यन्तं वक्रौकुर्व्वंश्च वेगवान् ।
 करोति खड्गं पङ्कं वा शरीरे सर्व्वतश्चरन् ॥
 सर्व्वैर्लिङ्गैस्तु विज्ञेयं वातासृगुभयाश्रयम् ॥ ६ ॥
 तत्र वातेऽधिके वा श्याद्रक्ते पित्ते कफेऽपि वा ।

संसृष्टेषु समस्तषु यच्च तच्छृणु लक्षणम् ॥ ७ ॥
 विशेषतः शिरायामतोदस्फुरणभेदनम् ।
 शोथस्य काष्ण्यं रुक्षत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥
 धमन्यङ्गुलिसम्बीनां सङ्कोचोऽङ्गुल्यहोऽतिरुक् ।
 कुञ्चनस्तम्भने शीतप्रदेषश्चानिलोत्तरे ॥
 रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।
 स्निग्धरुचैः शमं नैति कण्डूखेद्रान्वितो भृशम् ॥
 विदाहो वेदना मूर्च्छा खेदस्तृष्णा मदो भ्रमः ।
 रागः पाकश्च भेदश्च शोषश्चोक्तानि पैत्तिके ॥
 स्तैमित्यं गौरवं स्नेहः सुप्तिर्मन्दा च रुक् कफे ।
 हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याह्वन् द्विदोषजम् ॥ ८ ॥
 एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
 विदोषजमसाध्यं स्याद् यत्नं च सुन्तपद्रवाः ॥ ९ ॥
 अस्वप्नारोचकप्रवासमांसकोथशिरोयहाः ।
 भूच्छा च मदरुक् तृष्णा ज्वरमोहप्रवेपकाः ॥
 हिक्कापाङ्गुल्यवीमर्षपाकतोदभ्रमंक्तमाः ।
 अङ्गुलीवक्रता स्फीटा दाहभर्मा यहाव्वेदाः ॥ १० ॥
 एतैरुपद्रुतं वर्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत् ।
 संप्रसावि विवर्णञ्च स्तब्धमव्वेदकञ्च यत् ॥
 वर्जयेद् यच्च सङ्कोचंकरमिन्द्रियतापनम् ।
 अकटुस्त्रीपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ ११ ॥
 रक्तमार्गं निहन्ताशु शाखासन्धिषु मासतः ।
 निवेश्यान्त्योन्यमावाध्य वेदनाभिर्हरेदसुन् ॥

मत्र मुञ्चेदसृक् शृङ्गजलौकःसूच्यलावुभिः ।
 प्रच्छनैर्वा शिराभिर्वा यथादोषं यथाबलम् ॥
 रुग्दाहतोदरागातादसृक् स्राव्यं जलौकसा ।
 शृङ्गैस्तु वै चिमिचिमाकण्डूरुग्दूयनादरेत् ॥
 देशाद्देशं व्रजत् स्राव्यं शिराभिः प्रच्छनेन वा ।
 अङ्गुलानौ तु न स्राव्यं रुद्धे वातोत्तरे च यत् ॥
 गम्भीरं श्लथयुं स्तम्भं कम्प्यं स्नायुशिरामयान् ।
 म्लानिञ्चापि सप्तङ्गीचां कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥
 खाञ्जरादीन् वातरोगांश्च मृतुग्रञ्चात्यवसेचनात् ।
 कुर्यात् तस्मात् प्रमाणेन स्निग्धाद्रक्तं विनिर्हरेत् ॥ १२ ॥
 विरेच्यः स्नेहयित्वादौ स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।
 रुद्धैर्वा मृदभिः शस्तमसक्तइस्तिकर्म च ॥
 सेकाभ्यङ्गप्रदेहान्नस्नेहाः प्रायोऽविदाहिनः ।
 वातरक्ते प्रशस्यन्ते विशेषन्तु निबोध मे ॥ १३ ॥
 बाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहनैः ।
 विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ १४ ॥
 सर्पिस्तैलवसामज्जपानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।
 सुखोष्णैरुपनाहैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ॥
 विरेचनैर्घृतक्षीरपानैः सेकैः सवस्तिभिः ।
 शीतैर्निर्व्वापणैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥
 वमनं मृदु नात्यर्थं स्नेहसेकौ विलङ्घनम् ।
 कोष्णालेपान्श्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥
 कफवातोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ।

विदाहशोथरक्तकण्डूविह्वलिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥
 पित्तरक्तोत्तरे दाहः क्लेदोऽवदरणं भवेत् ।
 उष्णैस्तस्माद्विषग्दोषबलं बुद्ध्वा चरेत् क्रियाम् ॥ १५ ॥
 दिवास्वप्नं ससन्तापं व्यायामं मैथुनं तथा ।
 कटूष्णं गुर्वभिष्यन्दि लवणाम्लञ्च वर्जयेत् ॥ १६ ॥
 पुराणा यवगोधूमनीवाराः शालिषट्टिकाः ।
 भोजनार्थं रसार्थं तु विष्किरप्रभुदा हिताः ॥
 आढक्यश्चणका मुद्गा मसूराः समुर्कुष्टकाः ।
 यूपार्थं बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥
 सुनिषणाकवेवाग्रकाकमाचौशतावरौः ।
 वास्तुकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥
 घृतमांसरसैर्भृष्टं शाकसात्माग्न्य द्रापयेत् ।
 व्यञ्जनार्थं तथा गव्यं माहिषार्जं/पयो हितम् ॥
 इति सन्धिपतः प्रोक्तं वातरक्तचिकित्सितम् ।
 एतदेव पुनः सर्व्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥ १७ ॥
 श्रावणीक्षीरकाकीलीजीवकर्षभकैः समैः ।
 सिद्धं समधुकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ १८ ॥
 बलामतिबलां मेदामात्मगुप्तां शतावरौम् ।
 काकोलीं क्षीरकाकोलीं राज्ञामृद्धिञ्च पेययेत् ॥
 घृतं चतुर्गुणं क्षीरं तैः सिद्धं वातरक्तनुत् ।
 हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलादाहनाशनम् ॥ १९ ॥
 त्रायन्त्रिका तामलकी द्विकाकोली शतावरौ ।
 कशेरुका कषायेण कल्कैरेभिः पचेद्घृतम् ॥

दत्त्वा पारुषकद्राक्षाकाश्वर्य्यक्षुरसान् समान् ।
 पृथग्विदार्याः खरसं तथा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥
 एतत् प्रायौगिकं सर्पिः पारुषकमिति स्मृतम् ।
 वातरक्तं क्षते क्षीणे वीसर्पे पैतिके ज्वरे ॥ २० ॥

इति पारुषकं घृतम् ।

इं पञ्चमूले वर्षाभूमेरण्डं सपुनर्नवम् ।
 मुद्गपर्णीः महामेदां माषपर्णीः शतावरीम् ॥
 शङ्खपुष्पीमवाकपुष्पीं रास्त्रामतिबलां बलाम् ।
 पृथग्द्विपलिकान् कृत्वा जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 पादशेषं समं क्षीरं धात्रीक्षुक्कागलान् रसान् ।
 घृताढकेन संयोज्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
 कल्कानावाप्य मेढ्रे इं काश्वर्य्यफलमुत्पलम् ।
 त्वक्क्षीरीं पिप्पलीं द्राक्षां पद्मवीजं पुनर्नवाम् ॥
 नागरं क्षीरकाकोलीं पद्मकं वृहतीत्रयम् ।
 वीरां शृङ्गाठकं भव्यमुरुमानं निकोठकम् ॥
 खर्ज्जूरक्षोटाताममुच्चाताभिषुकांस्तथा ।
 एतैर्घृताढके सिद्धे क्षौद्रं शीते प्रदापयेत् ॥
 सन्धक् सिद्धञ्च विज्ञाय सुगुप्तं सन्निधापयेत् ।
 कृतरक्षाविधं तच्च प्राशयेदक्षसम्मितम् ॥
 पाण्डुरोगं ज्वरं ह्रिकां खरभेदं भगन्दरम् ।
 पाश्वर्शूलं क्षयं कासं प्रीहानं वातशोणितम् ॥
 क्षतशोषभयस्मारमश्वरीं शर्करान्तथा ।
 सर्वाङ्गैकाङ्गरीगांश्च मूत्रसङ्गञ्च नाशयेत् ॥

बलवर्णकरं धन्यं बलीपक्षितप्राशनम् ।

जीवनीयमिदं सर्पिर्वैष्यं बन्धप्रासुतप्रदम् ॥ २१ ॥

इति जीवनीयं घृतम् ।

द्राक्षामधुकतोयाभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।

पिवेद्घृतं तथा क्षीरं गुडूचीखरसे शृतम् ॥ २२ ॥

जीवकर्षभकौ मेदामृथप्रोक्तां शतावरौम् ।

मधुकं मधुपर्णीञ्च काकोलीक्षमेव च ॥

सुज्ञमाषाण्यपर्णिन्यौ दशमूलं पुनर्नवाम् ।

बलामृताविदारौश्च साश्लगन्धाश्चभेदकाः ॥

एषां कल्ककषायाभ्यां सर्पिस्तैलञ्च साधयेत् ।

लाभतश्च वसामज्ज धान्वप्रातुदवैष्किरम् ॥

चतुर्गुणेन पयसा तत् सिद्धं वातशोणितम् ।

सर्व्वदेहाश्रितं हन्ति व्याधीन् घोरौश्च वातजान् ॥ २३ ॥

स्थिरा श्लेष्मदंष्ट्रा वृहती शारिवा शशतावरी ।

काश्लर्याण्य्रात्मगुप्ता च वृक्षीरं द्वे बले तथा ॥

एषां क्वाथे चतुःक्षौरे पृथक् तैलं पृथक् घृतम् ।

मेदाशतावरौबह्वीजीवन्तीजीवकर्षभैः ॥

पक्त्वा मात्रा ततः क्षीरत्रिगुणाध्यर्षशर्करा ।

खजेन मथिता पेया वातरक्ते त्रिदोषजे ॥ २४ ॥

तैलं पयः शर्कराञ्च पाययेद्वा समूर्च्छिताम् ।

सर्पिस्तैलवसाद्यौद्रैर्मिश्रं वापि पिवेत् पयः ॥

अंशुमत्या शृतः प्रस्थः पयसः ससितोपलः ।

पाने प्रशस्यते तद्वत् पिप्पलीनागरैः शृतः ॥

बलाशतावरौरास्त्रादशमूलैः सपीलुभिः ।
 श्यामेरण्डस्थिराभिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ॥
 धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलीमनम् ।
 पिवेद्वा संत्रिवृच्चूर्णं पित्तरक्तेष्टनिनात्मके ॥ २५ ॥
 क्षीरेणैरण्डतैलं वा प्रयोगेण पिवेन्नरः ।
 बहुदोषो विरेकायं जीर्णं क्षीरौदनाशनः ॥
 कषायममृतानां वा घृतभृष्टं पिवेन्नरः ।
 क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षां रसेन वा ॥ २६ ॥
 काशस्य च त्रिवृतां द्राक्षां त्रिफलां सपक्ष्मकाम् ।
 शृतां पिवेद्दिरेकायं लवणक्षौद्रसंयुताम् ॥
 त्रिफलायाः कषायं वा पिवेत् क्षौद्रेण संयुतम् ।
 धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं वा कफाधिके ॥ २७ ॥
 योगैश्च कल्पविहितैरसक्तु तं विरेचयेत् ।
 मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्ज्ञात्वा वातं मलावृतम् ॥
 निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरवस्तिभिः ।
 न हि वस्तिमं किञ्चिदातरक्तचिकित्सितम् ॥ २८ ॥
 वस्तिवक्ष्णपाश्लोक्षपर्व्वास्थिजठरार्तिषु ।
 उदावर्ते च शयन्ते निरुद्धाः सानुवासनाः ॥
 दद्यात् तैलानि चैमानि वस्तिकर्माणि बुद्धिमान् ।
 नन्याभ्यञ्जनसेके च दाहशूलोपशान्तये ॥ २९ ॥
 मधुपर्णगाः पलशतं कषाये पादशेषिते ।
 तैलाढकं संमक्षीरं पचेत् कल्कैः पलोन्मितैः ॥
 शतपुष्पावरीमूर्ध्नापयस्यागुरुचन्दनैः ।

स्थिराहंसपदौमांसीदिमेदामधुपर्णिभिः ॥

काकोलीक्षीरकाकोलीतामलकट्वक्षिपद्रुकैः ।

जीवकर्षभजीवन्तीत्वक्पवनखबालकैः ॥

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठाशारिवेन्द्रीवितुम्बकैः ।

चतुःप्रयोगात् तद्वन्ति तैलं मारुतशोणितम् ॥

सीपद्रवं साङ्गशूलं सर्वगात्रानुगं तथा ।

वातासृक्पित्तदाहार्तिज्वरघ्नं बलवर्णकृतम् ॥ ३० ॥

इति मधुपर्णादितैलम् ।

मधूकस्य शतं द्राक्षा खर्जूरानि परूषकम् ।

मधुकौदनपाक्यौ च प्रस्थं मुञ्जातकस्य च ॥

काश्लस्यार्ढकमितेयतच्चतुर्द्रोणे पचेदपाम् ।

शेषेऽष्टभागे पूते च तस्मिंस्तैलाढकं पचेत् ॥

तथामलककाश्लस्यैविदारीक्षुरसैः समैः ।

चतुर्द्रोणेन पयसा कल्कं दत्त्वा पलोन्मितम् ॥

कदम्बामलकाक्षौटपद्मबीजकशेरुकम् ।

शृङ्गाढकं शृङ्गवेरुं लवणं पिप्पलीं सिताम् ॥

जीवनीयैश्च संसिद्धं क्षौद्रप्रस्थेन संसृजेत् ।

नखान्धञ्जनपानेषु वस्तौ चापि नियोजयेत् ॥

वातव्याधिषु सर्वेषु मन्थास्तम्भे हनुग्रहे ।

सर्वाङ्गैकाङ्गवाते च क्षतक्षीणे क्षतज्वरे ॥

सुकुमारकमितेयतद् वातास्त्रामयनाशनम् ।

स्थिरवर्णकरं तैलमारोग्यबलपुष्टिदम् ॥ ३१ ॥

इति सुकुमारकतैलम् ।

गुडूचीं मधुकं क्लृप्तं पञ्चमूलं पुनर्नवाम् ।
 राज्ञामेरण्डमूलञ्च जीवनीयानि क्षाभतः ॥
 पलानां शतकैर्भागैर्वैलापञ्चशतं तथा ।
 कीलधिल्लयवान् माषान् कुलत्यांश्चाढकीन्मितान् ॥
 काष्ठस्यार्थाणां सुशुष्काणां द्रोणं द्रोणशतेऽन्धसि ।
 साधयेज्जर्जरं धौतं चतुर्द्रोणञ्च शेषयेत् ॥
 तैलद्रोणं पचेत् तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ।
 पिष्ट्वा त्रिपलिकांश्चैव चन्दनोशीरकेशरान् ॥
 पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिकाम् ।
 मञ्जिष्ठाष्टपलञ्चैव तत्सिद्धं सार्व्वधौगिकम् ॥
 वातरक्ते क्षते क्षीणे भारात्ते क्षीणरेतसि ।
 वैपरीतृच्छिन्नभग्नानां सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिणाम् ॥
 योनिदोषमप्रस्मारमुन्मादं विषमज्वरम् ।
 हन्यात् पुंसवनञ्चैतत् तैलायाममृताह्वयम् ॥ ३२ ॥
 इत्यमृताद्या तैलम्
 पद्मवेतस्यद्याह्नफेगिलापद्मकीतूपलैः ।
 पृथक्पञ्चपलैर्दर्मबलाचन्दनकिंशुकैः ॥
 जले शृतैः पचेत् तैलप्रस्थं सौवीरसन्मितम् ।
 लोध्रकालीयकोशीरजीवकर्षभकेशरैः ॥
 मदयन्तीक्षतापत्रपद्मकेशरपद्मकैः ।
 प्रपौण्डरीककाष्ठस्यर्धमांसीमेदाप्रियङ्गुभिः ॥
 कुङ्कुमस्य पलाशेन मञ्जिष्ठायाः पलेन च ।
 मङ्गपद्ममिदं तैलं वातासृग्ज्वरनाशनम् ॥ ३३ ॥
 इति मङ्गपद्मं तैलम् ।

पद्मकोशीरयद्याह्वरजनीकायसाधितम् ।

द्यात् पिष्टैः सर्ज्जमस्त्रिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः ॥

खुड्डाकपद्मकमिदं तैलं वातास्रदाहनुत् ॥ ३४ ॥

इति खुड्डाकपद्मतैलम् ।

मधुपर्णाः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ।

क्षीरे साध्यं शतकृत्वस्तदेवं मधुकाच्छतैः ॥

सिद्धं देयं विषोन्मादवातास्रप्रवासकासनुत् ।

हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलादाहनाशनम् ॥ ३५ ॥

इति शतपाकमधुपर्णीतैलम् ।

बलाकषायकंक्ताभ्यां तैलं क्षीरसमं तथा ।

सहस्रं शतपाकं वा वातांसृग्वातरोगनुत् ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।

जीवनं वृंहणं स्वस्थं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ ३६ ॥

इति सहस्रपाकं वा शतपाकं बलातैलम् ।

गुडूचीकायदुग्धाभ्यां तैलं द्राक्षारसेन वा ।

सिद्धं मधुककाश्लर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ ३७ ॥

आरनालाढके तैलं पादसर्ज्जरसं घृतम् ।

प्रभूते मथितं तोये ज्वरदाहार्तिमुत् परम् ॥ ३८ ॥

समधूच्छिष्टमस्त्रिष्ठं ससर्ज्जरसशारिवम् ।

पिण्डतैलं तदभ्यङ्गादांतरक्तवृजापहम् ॥ ३९ ॥

इति पिण्डतैलम् ।

दशमूलशृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।

परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णानि सर्पिषा ॥

स्नेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।
 स्तम्भाच्छेपकशूलार्ते कोष्ठादाहे तु शीतलैः ॥
 तदङ्गव्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।
 निःकाथैर्जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा भिषक ॥
 द्राक्षेक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वल्नृकाञ्जिकम् ।
 सेकायं तण्डुलक्षौद्रशर्कराम्बु च शस्यते ॥ ४० ॥
 कुसुदोत्पलपद्मादौर्मणिहारैः सचन्दनैः ।
 शीततोयानुगैर्दाहे प्रोक्षणं स्पर्शनं हितम् ॥
 चन्द्रपादाम्बुसंसिक्ते क्षौमपद्मदलच्छदे ।
 शयने पुलिनस्पर्शे शीतमासतवीजिते ॥
 चन्द्रनार्द्रस्तनकराः प्रिया नार्थ्यः प्रियंवदाः ।
 स्पर्शशीताः सुखस्पर्शा घ्नन्ति दाहं रुजं क्लमम् ॥ ४१ ॥
 सरागे सरुजे दाहे रक्तं विस्त्राव्य लेपयेत् ।
 मधुकाश्वत्थत्वङ्मांसीवीरोडुम्बरशाडूलैः ॥
 जलजैर्यवज्जूणैर्वा सयश्चाह्वपयोधृतैः ।
 सर्पिषा जीवनीयैर्वा पिष्टैर्लेपोऽर्त्तदाहनुत् ॥
 एलाः पियालं मधुध्वं विसं मूलञ्च वेतसाम् ।
 आजेन पयसा पिष्ट्वा प्रदेशे दाहरागनुत् ॥
 प्रपोण्डरीकमस्त्रिष्ठादाव्वीमधुकचन्दनैः ।
 सितोपलैरकासक्तमसूरोशीरपद्मकैः ॥
 लेपो रुग्दाहवीसर्परागशोफनिवर्हणः ।
 पित्तरक्तोत्तरे त्वेते लेपा वातोत्तरे शृणु ॥ ४२ ॥
 वातघ्नैः साधिताः क्षिग्धाः सक्षीरमुद्गपायसैः ।

तिलमर्षपपिण्डैर्वापुःपनाहा रुजापहाः ॥
 औदकप्रसहानूपवेशवाराः सुसंस्कृताः ।
 जीवनीयौषधस्नेहयुक्ताः सुरापनाहने ॥
 स्तम्भतोदरगायासशोथाङ्गयहनाशनाः ।
 जीवनीयौषधैः सिद्धा सपयस्क्ता वसापि वा ॥
 घृतं सहचरान्मूलं जीवन्ती च्छागस्तं पयः ।
 लेपाः पिष्टास्तिक्तास्तद्वद् भृष्टाः पयसि निर्व्यूताः ॥
 क्षीरपिष्टमुमालेपमेरण्डस्य फलानि च ।
 कुठ्याच्छूलनिष्ठत्तार्थं शताह्नां वानिलेऽधिके ॥ ४३ ॥
 समूलायच्छदैरण्डकाये द्विप्रस्थिकं पृथक् ।
 घृतं तैलं वसा मज्जा चानूपमृगपक्षिणाम् ॥
 कल्कार्थं जीवनीयानि गव्यं क्षीरमथाजकम् ।
 हरिद्रोत्पलकुष्ठैलाश्रताह्वावरणच्छंदान् ॥
 बिल्वमात्रान् पृथक् पुष्पं काकुभञ्जापि साधयेत् ।
 मधूच्छिष्टपलान्यष्टौ दत्त्वा शीतेऽवतारिते ॥
 शूलेनैवाऽर्हिताङ्गानां लेपः सन्धिगतेऽनिले ।
 वातरक्ते सुते भग्ने खञ्जे कुष्ठे च शस्यते ॥ ४४ ॥
 शोफगौरवकण्डूदैर्युक्तं त्वस्मिन् कफोत्तरे ।
 मूलचारसुरापक्वघृतमभ्यङ्गने हितम् ॥
 पद्मकं त्वक् समधुकं शारिवा चेति तैर्घृतम् ।
 सिद्धं समधुशुक्तं स्यात् सेकाभ्यङ्गः कफोत्तरे ॥
 क्षीरं तैलं गवां मूत्रं घृतञ्च कटुकैः शृतम् ।
 परिवेके प्रशंसन्ति वातरक्ते कफोत्तरे ॥ ४५ ॥

लेपः सर्षपनिम्बार्कहिंसाक्षीरतिक्षौर्हितः ।
 श्रेष्ठः सिद्धः कपित्थत्वग्घृतक्षीरेः सशक्तुभिः ॥ ४६ ॥
 गृहधूमो वंचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम् ।
 प्रलेपः शूलनुदातरक्ते वातकफोत्तरे ॥
 तगरं त्वक् शताह्वैला कुष्ठं मुस्तं हरेणुका ।
 दास व्याघ्रनखञ्जाक्षपिष्टं वातकफार्तिवृत् ॥
 मधुशिशोर्हितं तद्वह्नीजं धान्याम्नपेषितम् ।
 मुहूर्त्तं लिप्तमन्त्रैश्च सिञ्चेदातंकफोत्तरे ॥
 त्रिफलाव्योषपलैलात्वक् क्षीरौचिकं वचाम् ।
 विडङ्गं पिप्पलीमूलं लोमशां वृषकत्वचम् ॥
 ऋद्धिं लाङ्गलिकां चव्यं समभागानि पेषयेत् ।
 कल्कैर्लिप्तायसीं पात्रीं मध्याह्ने भक्षयेत् ततः ॥
 वर्जयेद्दधिशुक्तानि चारं वैरोधिकानि च ।
 वातास्त्रे सर्व्वेदोषेऽपि हितं शूलार्हिते परम् ॥ ४७ ॥
 बुद्ध्या स्थानविशेषांश्च दोषाणाञ्च बलाबलम् ।
 चिकित्सितमिदं कुर्याद्ब्रह्मपोहविकल्पवित् ॥ ४८ ॥
 कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसौ वा कफश्च वा ।
 अतिवृद्धेऽनिलेनादौ शस्तं स्नेहनवृंहणम् ॥
 व्यायामशोधनारिष्टमूलपानैर्विरेचनैः ।
 तन्नाभयाप्रयोगैश्च क्षपयेत् कफमेदसौ ॥ ४९ ॥
 षोधिद्वक्षकषायन्तु प्रपिवेन्मधुना सह ।
 वातरक्तं जयत्थाशु विदोषमपि दारुणम् ॥
 मुराण्यवगोधूमशौध्वरिष्टसुरासवैः ।

शिलाजतुप्रयोगैश्च गुग्गुलोर्माचिकस्य च ॥
 पश्चाद्वाते क्रियां कुर्व्याद् वातरक्तप्रसादनौम् ।
 गम्भीररक्तमाक्रान्तं स्याच्चेद्वा तद् विवर्जयेत् ॥ ५० ॥
 रक्तपित्ताधिके त्वामातृ पाकमाशु नियच्छति ।
 भिन्नं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव च ॥
 तयोः क्रिया विधातव्या व्यधशोधनरोपणैः ।
 कुर्व्यादुपद्रवाणाञ्च क्रियां स्वां स्वाञ्चिकित्सया ॥ ५१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

हेतुःस्थानानि मूलञ्च यस्मात् प्रायेण सन्निधु ।
 कुप्यति प्राक् च तद्रूपं द्विविधस्य च लक्षणम् ॥
 पृथग्भिन्नस्य लिङ्गञ्च दोषाधिक्यमुपद्रवाः ।
 साध्यं याप्यमसाध्यञ्च क्रिया साध्यस्य चाखिला ॥
 वातरक्तस्य निर्दिष्टा समासव्यासंतस्तथा ।
 महषिणाग्निवेशाय तथैवावस्थिकी क्रिया ॥ ५२ ॥

अत्यग्निवेशकते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
 वातरक्तचिकित्सितं नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातो योनिव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

तीर्थदिव्यौषधिमतश्चित्रधातुशिलावतः ।

पुण्ये हिमवतः पार्श्वे सुरसिद्धिर्षिसेविते ॥

विहरन्तं तपोयोगात् तत्त्वंज्ञानार्थदर्शिनम् ।

कृष्णात्रयं जितात्मानमग्निवेशोऽनुपृष्टवान् ॥

भगवन् यदपत्यानां मूलं नार्थ्यः परं नृणाम् ।

तद्विधातो गदैश्चासां क्रियते योनिमाश्रितैः ॥

तासां तेषां समुत्पत्तिमुत्पन्नानाञ्च लक्षणम् ।

सौषधं श्रोतुमिच्छामि प्रजानुग्रहकाम्यया ॥

इति शिष्येण पृष्टस्तु प्रोवाचर्षिवरोऽत्रिजः ॥ २ ॥

विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंयुक्ते ।

मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च ।

जायन्ते बीजदोषाश्च दैवाश्च शृणु ताः पृथक् ॥ ३ ॥

वातलाहारचेष्टाया वातलायाः समीरणः ।

विवृद्धो योनिमाश्रित्य योनेस्तोदं सवेदनम् ॥

स्तम्भं पिपीलिकासृष्टिमिव कर्कशतां तथा ।

करोति सुप्तिमायासं वातजांश्चापरान् गदान् ॥

सा स्यात् सशब्दरुक्फेनतलुरुच्चातंवानिलात् ॥ ४ ॥

व्यापत् कटुश्चलवणशारादयः पित्तजा भवेत् ।

दाहपाकज्वरोष्णार्ता नीलपीतसितार्तवा ॥
 भृशोष्णकुणपस्रावा योनिः स्यात् पित्तद्वषिता ॥ ५ ॥
 कफोठभिष्यन्दिभिर्वह्नी योनिश्चेद् द्वषयेत् स्त्रियाः ।
 सशीतां पिच्छिलां कुर्व्यात् कण्डूयस्तामवेदनाम् ।
 पाण्डुवर्णां तथा पाण्डुपिच्छिलार्तववाहिनीम् ॥ ६ ॥
 समाश्रित्य रसान् सर्वान् द्वषयित्वा त्रयो मलाः ।
 योनिगर्भाशयस्थाः स्त्रैर्योनिं युञ्जन्ति लक्षणेः ॥
 सा भवेद्दाहशूलार्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ ७ ॥
 रक्तपित्तकरैर्नाय्या रक्तं पित्तं न द्वषितम् ।
 अतिप्रवर्त्तते योन्यां लब्धे गर्भेऽपि सा सृजा ॥
 योनिगर्भाशयस्थं चेत् पित्तं संद्वषयेदसृक् ।
 सारजस्का मता कार्श्यावैवर्णाजननी भृशम् ॥ ८ ॥
 योन्यामधावनात् कण्डू जाताः कुर्वन्ति जन्तवः ।
 सा स्यादचरणा कण्डू तथातिनरकाङ्क्षिणी ॥ ९ ॥
 पवनोऽतिव्यवायेन शोफसुप्तिरुजः स्त्रियाः ।
 करोति कुपितो योनौ सा चातिचरणा मता ॥ १० ॥
 मैथुनादतिबालायाः पृष्ठकटोरुवंशणम् ।
 रुजयन् द्वषयेद् योनिं वायुः प्राक् चरणा हि सा ॥ ११ ॥
 गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासाच्छर्दिश्वासविनियहात् ।
 वायुर्वह्निः कफं योनिमुपनीय प्रद्वषयेत् ॥
 पाण्डुं सतीदमास्रावं श्वेतं स्रवति वा कफम् ।
 कफवातामयव्याप्ता सा स्याद् योनिरुपप्लुता ॥ १२ ॥
 पित्तलाया नृसंवासे ज्वरधूङ्गारधारणात् ।

पित्तसंमूर्च्छितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः ॥
 शूना स्पर्शसहा सार्त्तिनीलपीतमसृक् सवेत् ।
 श्रोणिवङ्क्षणपृष्ठार्त्तिज्वरार्त्तायाः परिप्लता ॥ १३ ॥
 वेगोदावर्त्तनाद् योनिमुदावर्त्तयतेऽनिलः ।
 सा रुगार्त्ता रजः कृच्छ्रेणोदावृत्य विमुञ्चति ॥
 आर्त्तवे सा विमुक्ते तु तत्क्षणं लभते सुखम् ।
 रजसो गमनाद्बद्धं चोदावर्त्तिनी बुधैः ॥ १४ ॥
 अकाले बाह्यमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः ।
 कर्णिकां जनयेद् योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः ॥
 रक्तमार्गावरोधिन्यग्रा तथा कर्णिकयान्विता ।
 सा योनिः सर्व्वभिषजा नामंतः कर्णिनी मता ॥ १५ ॥
 रौक्ष्याद्वायुर्यदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत् ।
 दुष्टश्रोणितजं नार्थ्याः पुत्रघ्नी नाम सा मता ॥ १६ ॥
 व्यवायमतिहृत्ताया भजन्त्यास्त्वन्नपीडितः ।
 वायुर्मिथ्यास्थिताङ्गाया योनिस्तोतसि संस्थितः ॥
 योनेर्मुखं वक्रयति सास्थिमांसानिलार्त्तिभिः ।
 भृशार्त्तिर्मेघुनासक्ता योनिरन्तर्मुखी मता ॥ १७ ॥
 गर्भस्थायाः स्त्रिया रौक्ष्याद्वायुर्योनिं प्रदूषयन् ।
 मातृदोषादणुदारां कुर्त्यात् सूचौमुखी तु सा ॥ १८ ॥
 व्यवायकाले रश्मन्त्या वेगान् प्रकुपितोऽनिलः ।
 कुर्त्याद्वियम असङ्गार्त्तिं शोषं योनिमुखस्य च ॥
 षडङ्गत् सप्तरावादा शुक्रं गर्भाशयं गतम् ।
 सस्रं नीस्रं बापि या सवेत् सा तु वामिनी ॥ १९ ॥

'बीजदोषात् तु गर्भस्थमारुतोपहताशया ।
 ऋतुदेषिणप्रसूनी च षण्णडी स्यादनुपक्रमा ॥ २० ॥
 विषमदुःखशय्यातिमैथुनात् कुपितोऽनिलः ।
 गर्भाशयस्य योन्याश्च मुखं विष्टम्भयेत् स्त्रियाः ॥
 असंवृतमुखी सार्त्तिः सफेनात्तववाहिनी ।
 मांसोत्सन्ना महायोनिः पर्व्ववङ्क्षणशूलिनी । २१ ॥
 इत्येतैर्लक्ष्यैः प्रोक्ता विंशतिर्योनिजा गदाः ॥
 न शुक्रं धारयतेऽभिर्दोषैर्योनिरुपद्रुता ।
 तस्माद्गर्भं न गृह्णाति स्त्री गच्छत्यामयान् बहून् ॥
 गुल्मार्शः प्रदरादौश्च वातादिरश्चातिपीडनम् ॥ २२ ॥
 आमां षोडश यास्त्वन्तर्ग्रा आदेर द्वे पित्तदोषजे
 परिप्लुता वामिनौ च वातपित्तात्मिके मते ॥
 कर्णैर्नुरपप्लुते वातकफाच्छेषास्तु वातजाः ।
 देहं वातादयस्त्वासां स्वैर्लिङ्गैः पीडयन्ति हि ॥ २३ ॥
 स्नेहनेस्वेदवस्त्रादि वातजास्वनिलापहम् ।
 कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तकृतांसु च ॥
 श्लेष्मलासु च रूक्षोष्णं कर्म कुर्याद्विषक्षणः ।
 सन्निपाते विमिश्रन्तु संसृष्टासु च कारयेत् ॥ २४ ॥
 स्निग्धस्निग्धां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत् पुनः ।
 पाणिना नमयेज्जिह्वां संवृतां वर्द्धयेत् पुनः ॥
 प्रवेशयेन्निःसृताञ्च विवृतां परिवर्त्तयेत् ।
 योनिः स्थानापवृत्ता हि शल्यभूता स्त्रिया मता ॥
 सर्व्वां व्यापन्नयोनिन्तु कर्मभिर्वमनादिभिः ।

मृदुभिः पञ्चभिर्नारैः स्निग्धस्निग्धामुपाचरेत् ॥
 सर्व्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते । २५ ॥
 वातव्याधिहरं कर्म वातात्तानां सदा हितम् ।
 औदकानूपजैर्मांसैः क्षीरैः सतिलतण्डुलैः ॥
 सवातघ्नौषधैर्नाडीकुम्भीखेदैरुपाचरेत् ॥
 आक्तां लवणतैलेन साश्वप्रस्तरसङ्करैः ।
 खिन्नां कोष्णाम्बुसिक्ताङ्गौ वातघ्नैर्भोजयेद्रसैः ॥ २६ ॥
 बलाद्रोगद्वयकाये घृततैलाढकं पचेत् ।
 स्थिरापयस्याजीवन्तीवीरर्षभकजीवकैः ॥
 श्रावणौपिप्पलीमूलपीलुमाषाख्यपर्णभिः ।
 शर्कराक्षीरकाकोलौकाकनासाभिरेव च ॥
 पिष्टैश्चतुर्गुणक्षीरे सिद्धं पेयं यथाबलम् ।
 वातपित्तकृतान् रोगान् हत्वा गर्भं ददाति तत् ॥ २७ ॥
 काश्वस्यत्रिफलाद्राक्षाकासमर्हपरूषकैः ।
 पुनर्नवादिरजनौकाकनासासहाचरैः ॥
 शतावर्था गुडूच्याश्च प्रस्थमक्षसमैर्घृतात् ।
 साधितं योनिवातघ्नं गर्भदं परमं पिवेत् ॥ २८ ॥
 पिप्पलीः किंशुकानाजीवषकं सैन्धवं वषाम् ।
 यवक्षाराजमोदे च शर्करां चित्रकं तथा ॥
 पिष्ट्वा प्रसन्नयालोड्य घृतभृष्टानि दापयेत् ।
 योनिपाश्वर्त्तिहृद्रोगगुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥ २९ ॥
 वषकं भातुलुङ्गस्य मूलानि मदयन्तिकाम् ।
 पिवेत् सलवणैर्मदैः पिप्पलीकुञ्चिके तथा ॥

रास्त्राश्वदंष्ट्रावषकैः पिवेच्छूले पयः शृतम् ।

गुडूचीत्रिफलादन्तीकाद्यैश्च परिषेचयेत् ॥

सैन्धवं तगरं कुष्ठं वृहती देवदारु च ।

समांशैः साधितं कल्कैस्त्रैलं धार्य्यं रुजापहम् ॥ ३० ॥

गुडूचीमालतीरास्त्रावलामधुकषिवकैः ।

निदिग्धिकादेवदारुयूधिकाभिश्च कर्षिकैः ॥

तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ।

वातात्तानाञ्च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ॥

वातात्तायाः पिचुं दद्याद् योनौ च प्रणयेत्ततः ।

हिंसाकल्कान्तु वातात्ता कोष्णमभ्यञ्च्य धारयेत् ॥

पञ्चवल्कस्य पित्तात्ता श्यामादीनां कफातुरा ।

पित्तलानान्तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ॥ ३१ ॥

श्लेष्माः पित्तहराः कार्थ्याः स्नेहनाथं घृतानि च ।

पित्तघ्नौषधसिद्धानि कार्थ्याणि भिषजां तथा ॥ ३२ ॥

शंतावरौमूलतुलाश्चतस्रः संप्रपीडयेत् ।

रसेन क्षीरतुलेन पचेत् तेन घृताढकम् ॥

जीवनौयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ।

पिष्टैः पियालैश्चाक्षौर्द्वियष्टिमधुकैः भिषक् ॥

सिद्धे श्लेते च मधुनः पिप्पल्याश्च पलाशुकम् ।

दत्त्वा दशपलञ्चात्र सितायास्तद्विमिश्रितम् ॥

ब्राह्मणान् प्राशयेत् पूर्व्यं लिङ्गात् पाणितलं ततः ।

योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं हृष्यं पुंसवनञ्च तत् ॥

क्षतं क्षयं रक्तपित्तं कासं श्वासं हन्तीमकम् ।

कामलां वातरक्तञ्च वीसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।

उन्मादारत्यपसारान् वातपित्तात्मकान् जयेत् ॥ ३३ ॥

इति बृहच्छतावरीवृतम् ।

एवमेव क्षौरसर्पिर्जीवनोयोपसाधितम् ।

गर्भदं पित्तलानाञ्च योनौनां ख्याद्विषगुजितम् ॥

योन्याः श्लेष्मप्रदुष्टाया वर्त्तिः संशोधनी हिता ।

वाराहे बहुशः पित्ते भावितैर्लक्तकैः कृता ॥

भावितं पयसार्केण यवचूर्णं ससैम्बवम् ।

वर्त्तिः कृता मुहुर्धार्त्र्या ततः सेच्या मुखाम्बुना ॥

पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैम्बवैः ।

वर्त्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्त्र्या योनिविशोधनी ॥ ३४ ॥

उदुम्बरशलाटूनां द्रोणमव्द्रोणसंयुतम् ।

सपञ्चवल्ककुलकमालतीनिम्बपल्लवम् ॥

निशां स्थाप्य जले तस्मिंस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

लाक्षाधवपल्लवशत्वङ्निष्ठासैः शाल्मलेन च ॥

पिष्टैः सिद्धन्तु तत् तैलं पिचुर्योनौ रुजापहः ।

सशर्करैः कषायैश्च शीतैः कुर्वीत सेचनम् ॥

पिच्छिला विवृता कालदुष्टा योनिश्च दारुणा ।

सप्ताह्वात्सिध्यति क्षिप्रमपत्यञ्चापि विन्दति ॥ ३५ ॥

उदुम्बरस्य दुग्धेन षट्कृत्वो भावितात् तिलात् ।

तैलं काथेन तस्यैव सिद्धं धार्त्र्यञ्च पूर्व्ववत् ॥ ३६ ॥

धातव्यामलकौपवस्रोतोजमधुकोतूपलैः ।

जम्बूश्वमध्यकासीसलोध्रकटफलतिन्दुकैः ॥

सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुम्बरशलाटुभिः ।
 अक्षमावैरजामूत्रं क्षीरे च द्विगुणं पचेत् ॥
 तैलप्रस्थं पिप्पुं तस्माद्योनौ च प्रणयेत् ततः ।
 कटौपृष्ठत्रिकाग्न्यङ्गं स्नेहवस्तिष्णं दापयेत् ॥
 पिच्छिला साविणी योनिर्विप्लुतोपप्लुता तथा ।
 उत्ताना चोन्मता शूना सिधेत् स्फोटशूलिनी ॥ ३७ ॥
 करीरधवनिम्बार्कवेणुकोशाश्वजाश्ववैः ।
 जिङ्गिनीवृषमूलानां काथैर्माङ्गैर्कशीधुभिः ॥
 संयुक्तैर्धावनं मिश्रैर्योन्यास्रावविनाशनम् ।
 कुठ्यात् सतक्रगोमूत्रशुक्तैर्वा त्रिफलारसैः ॥
 पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगा मधुना हिताः ॥
 श्लेष्मलायां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः ।
 पित्ते समधुरक्षीरा वाते तैलाश्लसंयुताः ॥
 सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं मतम् । ३८ ॥
 रक्तयोन्योमसृग्वर्णैरनुबन्धं समीक्ष्य च ॥
 ततः कुठ्याद् यथादोषं रक्तस्थापनंमौषधम् ।
 तिलचूर्णं दधि घृतं फाणितं शौकरी वसा ।
 क्षौद्रेण संयुतं पेयं वातासृग्दरनाशनम् ॥
 वराहस्य रसो मेध्यः सकौलत्योठनिलाधिके ।
 शर्कराक्षौद्रयश्चाह्वनागरैर्वा युतं दधि ॥
 पयस्योत्पलशालूकविसकालीयकाम्बुदान् ।
 सपयःशर्कराक्षौद्रानेकशोठसृग्दरे पिवेत् ॥ ३९ ॥
 पाठाजम्बूाश्वयोर्मध्यं शिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ।

अम्बष्ठकौ मोचरसं समङ्गां पद्मकेशरम् ॥

वाङ्मौकातिविषे बिल्वं मुस्तं लोध्रं सगैरिकम् ।

कट्फलं मरिचं शुण्ठीं मृद्वीकां रक्तचन्दनम् ॥

कटुङ्गवंत्सकानन्ताधातकौमधुकार्जुनम् ।

पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥

तानि चौद्रेण संयोज्य पिवेत् तण्डुलवारिणा ।

अर्शःसुचातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥

दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।

योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सपीतकम् ॥

स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च प्रसह्य विनिवर्त्तयेत् ।

चूर्णं पुथानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥ ४० ॥

इति पुथानुगं चूर्णम् ।

तण्डुलौयकमूलान्तु सचौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

रसाञ्जनञ्च लाक्षाञ्च क्वागेन पयसा पिवेत् ॥

पत्रकल्कौ धृते भृष्टौ राजादनकपित्तयोः ।

पित्तानिलहरौ पैत्ते सर्वथैवास्रपित्तजित् ॥

मधुकं त्रिफलां लोध्रं मुस्तं सौराष्ट्रिकां मधु ।

मदोर्निम्बगुडूच्यौ वा कफजेऽसृग्दरे हितम् ॥

विरेचनं महातिक्तं पित्तजेऽसृग्दरे पिवेत् ।

हितं गर्भपरिस्त्रावे यच्चोक्तं तच्च कारयेत् ॥ ४१ ॥

काशमर्याकुटजकाथसिद्धमुत्तरवस्तिना ।

रक्तयोम्यरजस्कानां पुवघ्नाश्च हितं घृतम् ॥ ४२ ॥

मृगांजाविवराहासृग्दध्यस्तचौद्रमर्षिषा ।

अरजस्का पिवेत् सिद्धं जीवनीयैः पयोऽपि वा ॥ ४३ ॥
 कर्णिन्यचरणाशुष्कयोनिप्राक्चरणासु तु ।
 कफवाते च दातव्यं तैलमुत्तरवस्तिना ॥
 गोपित्ते मत्स्यपित्ते वा क्षौमं त्रिःसप्तभावितम् ।
 मधुना किण्वचूर्णं वा दद्यादचरणाग्रहम् ॥
 स्त्रोतसां शोधनं कण्डूकुदशोफहरञ्च तत् ॥ ४४ ॥
 वातघ्नैः शतपाकैस्तु तैलैः प्रागतिचारिणी ।
 आस्थाप्या चानुवास्या च स्वेद्या चानिलसूदनैः ।
 स्नेहद्रवैस्तथाहारैरुपनाहैश्च युक्तितः ॥
 शताह्वयवगोधूमकिण्वकुष्ठप्रियङ्गुभिः ।
 बलाखुपर्णिकास्नेहैः संयावा धारणे मताः ॥ ४५ ॥
 वामिनुप्रप्लुतानाञ्च स्नेहस्वेदादिकः क्रमः ।
 कार्यस्ततः स्नेहपित्तुस्ततः सन्तर्पणं भवेत् ॥ ४६ ॥
 शल्लकीजिङ्गिनीजम्बूधवत्वक्पञ्चवल्कलैः ।
 कषायैः साधितः स्नेहपित्तुः स्याद्विप्लुतापहः ॥ ४७ ॥
 कर्णिन्यां वर्तिका कुष्ठपिप्पल्यकांशसैन्धवैः ।
 वस्तमूत्रकृता धार्या सर्वञ्च श्लेष्मनुषितम् ॥ ४८ ॥
 वैद्यतं स्नेहनं स्वेदो ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
 दशमूलपयोवस्तिशोदावर्तानिलांतिषु ॥ ४९ ॥
 वैद्यतेनानुवांसैव वस्तिश्चोत्तरसञ्ज्ञितः ।
 एतदेव महायोन्यां सस्तायाञ्च विधीयते ॥
 वराहकुक्कुटवसा घृतञ्च मधुरैः शृतम् ।
 पूरयित्वा महायोनिं बध्नीयात् क्षौमलक्तकैः ॥

प्रसुप्तां सपिषाम्यज्य क्षौरस्विन्नां प्रवेश्य च ।

बध्नीयाद्देशवारस्य पिण्डेनामूत्रकालतः ॥

यच्च वातविकाराणां कम्प्योक्तं तच्च कारयेत् ।

सर्व्वव्यापत्सु मतिमान् महायोन्यां विशेषतः ॥

न हि वातादृते योनिनारीणां संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ ५० ॥

रोहितकान्मूलकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिवेत् ।

जलेनामलकौबीजकल्कं वा ससितामधुम् ॥

मधुनामलकं चूर्णं रसं वा लेहयेच्च ताम् ।

न्यग्रोधत्वक्कषायेण लोध्रकल्कं तथा पिवेत् ॥

आस्त्रावे क्षौमपट्टं वा भावितं तेन धारयेत् ।

रूक्षणत्वक्चूर्णपिण्डं वा धारयेन्मधुना कृतम् ॥

योन्या स्नेहाक्तया लोध्रप्रियङ्गुमधुकस्य च ।

धात्र्या मधुयुतां वर्त्तिः कषायाणाञ्च सर्व्वशः ॥

स्त्रावच्छेदार्थमभ्यक्तां धूपयेद्वा घृताग्नौ तैः ।

सरलागुग्गुलुयवैः सतैलकटुमत्स्यकैः ॥

कासीसं त्रिफलाकाक्षौसमङ्गास्त्रास्थिधातकी ।

पैच्छिले चौद्रसंयुक्तश्चूर्णो वैशद्यकारकः ॥

पलाशसर्ज्जजम्बुत्वक्समङ्गामोचधातकौ ।

सपिच्छिला परिक्षिप्त्वा स्तम्भनः कल्क इष्यते ॥

स्तम्भानां कर्कशानाञ्च कार्य्यं माह्वकारकम् ।

धारयेद्देशवारं वा क्लृप्तरां पायसं तथा ॥

दुर्गन्धीनां कषायः स्यात् तौवरः कल्क एव च ।

चूर्णं वा सर्व्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम् ॥ ५१ ॥

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ।

अदुष्टे प्राकृते षीजे गर्भावक्रमणे सति ॥

पञ्चकर्म्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ।

परोक्ष्य वर्णदोषाणां दुष्टिघ्नैस्तमुपाचरेत् ॥ ५२ ॥

भवति चात्र ।

सलिङ्गा व्यापदो योनेः सनिदानचिकित्साः ।

उक्ता विस्तरतः सम्यक् मुनिना तत्त्वदर्शिना ॥ ५३ ॥

पुनरेवाग्निवेशस्तु पप्रच्छ भिषजां वरम् ।

आन्त्रेयमुपसङ्गम्य शुक्रदोषास्त्वयानघ ॥

रोगाध्याये समुद्दिष्टा ह्यष्टौ पुंसामशेषतः ।

तेषां हेतुं भिषक्श्रेष्ठ दुष्टादुष्टस्य चाकृतिम् ॥

चिकित्सितञ्च कान्त्स्नेन क्लैब्यं यच्च चतुर्विधम् ।

उपद्रवेषु योनौनां प्रदरो यच्च कीर्तितः ॥

तेषां निदानं लिङ्गञ्च चिकित्साञ्चैव तत्त्वतः ।

समासव्यासभेदेन ब्रूहि नो भिषजां वर ॥ ५४ ॥

तस्मै शुश्रूषमाणाय प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥

बीजं यस्मादप्रवायेषु हर्षयोनिमुत्थितम् ।

शुक्रं पौरुषमितुग्रत् तस्मादक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ५५ ॥

यथा बीजमकालाम्बुक्लमिकीटाग्निदूषितम् ।

न विरोहति सन्दुष्टं तथा शुक्रं शरीरिणाम् ॥ ५६ ॥

अतिव्यवायाद्वायामादसात्मगानाञ्च सेवनात् ।

अकाले वाप्ययोनौ वा मैथुनं न च गच्छतः ॥

रुक्षतिक्तकषायातिलवणास्त्रीणांसेवनात् ।
 नारीणामरसज्ञत्वात् स्त्रवणाज्जरया तथा ॥
 चिन्ताशीकादविस्रम्भाच्छ्रद्धाग्निविभ्रमात् ।
 भयात् क्रोधादतीसाराद् व्याधिभिः कर्षितस्य च ॥
 वेगाघातात् क्षयाच्चापि धातूनां संप्रदूषणात् ।
 दोषाः पृथक् समस्ता वा प्राप्य रेतोवहाः शिराः ॥
 शुक्रं संप्रदूषयन्तग्राशु तद्वक्ष्यामि विभागशः ॥ ५७ ॥
 फेनिलं तनु रुक्षञ्च विवर्णं पूति पिच्छिलम् ।
 अन्यधातूपसंसृष्टमवसादि तथाष्टमम् ॥ ५८ ॥
 फेनिलं तनु रुक्षञ्च कृच्छ्रेणाल्पञ्च मारुतात् ।
 भवतुप्रहतं शुक्रं न तद्गर्भाय कल्पते ॥
 सनीलमथवा पीतमतुष्टाणं पूतिगन्धि च ।
 दहक्षिणं विनिर्याति शुक्रं पित्तेन दूषितम् ॥
 श्लेष्मणा रुद्धमार्गैस्तु भवेत्यत्यर्थेपिच्छिलम् ॥
 स्त्रीणामत्यर्थगमनादभिघातात् क्षतादपि ।
 शुक्रं प्रवर्तते जन्तोः प्रायेण रुधिरान्वयम् ॥
 वेगसन्धारणाच्छुक्रं वायुना विहते पथि ।
 कृच्छ्रेण याति यथितमवसादि तथाष्टमम् ॥
 इति दोषाः समाख्याताः शुक्रस्याष्टौ सलक्षणाः ॥ ५९ ॥
 स्निग्धं घनं पिच्छिलञ्च मधुरञ्चाविदाहि च ।
 रेतः शुद्धं विजानीयाच्छुतं स्फटिकसन्निभम् ॥ ६० ॥
 वाजीकरणयागोक्तैरुपयोगैः सुखैर्हितैः ।
 रक्तपित्तहरैर्योगैर्योनिव्यापदिकैस्तथा ॥

दुष्टं यदा भवेद्वेतः तदा तत् समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
 घृतञ्च जीवनीयं यच्चावनप्राश एव च ।
 गिरिजस्य प्रयोगश्च रेतोदोषान् व्यपोहति ॥
 वातान्विते हिताः शुक्रे निरूहाः सानुवासनाः ।
 ब्राह्म्यामामलकीयञ्च पैत्ते शस्तं विरेचनम् ।
 मागध्यमृतलोहानां त्रिफलाया रसायनम् ।
 कफोद्भवं शुक्रदोषं हन्याद्भजातकस्य च ॥
 अन्यधातूपसंसृष्टं शुक्रं वीक्ष्य भिषक् क्रियाम् ।
 यथादोषं प्रयुञ्जीत दोषधातुभिषग्जितम् ॥
 सर्पिः प्रयो रसाः शालिर्यवगोधूमषष्टिकाः ।
 प्रशस्ताः शुक्रदोषेषु वस्तिकर्म विशेषतः ॥ ६२ ॥
 रेतोदोषोद्भवं क्लैव्यं यस्माच्छुद्धौ व सिध्यति ।
 अतो वक्ष्यामि ते सन्ध्याग्निवेश यथायथम् ॥
 वीजध्वजोपघातान्यां जरया शुक्रसंक्षयात् ।
 क्लैव्यं सभ्यद्यते तस्य शृणु सामान्यलक्षणम् ॥ ६३ ॥
 सङ्कल्पप्रवणो नित्यं प्रियां वक्ष्यामपि स्त्रियम् ।
 न याति लिङ्गशैथिल्यात् कदाचिद् याति वा यदि ॥
 प्रवासार्तः स्विन्नगात्रश्च मोघसङ्कल्पचेष्टितः ।
 ज्ञानशिश्रश्च निर्वीर्यः स्यादेतत् क्लैव्यलक्षणम् ॥
 सामान्यलक्षणं हेतुविस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥ ६४ ॥
 शीतरूक्षाल्पसंक्रिष्टविषमासात्माभोजनात् ।
 शोकचिन्ताभयवासात् स्त्रीणाञ्चातिनिषेवणात् ॥
 अभिचारादविसम्भाद्रसादीनाञ्च संचयात् ।

वातादीनाञ्च वैषम्याद् विरुद्धाध्यशनाच्छ्रमात् ॥
 नारीणामरसन्नत्वात् पञ्चकर्मापचारतः ।
 बीजोपघाताद् भवति पाण्डुवर्णः सुदुर्बलः ॥
 अल्पप्राणीटल्पहर्षश्च प्रमदासु भवेन्नरः ।
 हृत्पाण्डुकामलारोगतमकश्चमपीडितः ॥
 कर्द्द्वतीसारशूलार्तः कासज्वरनिपीडितः ।
 बीजोपघानजं क्लैब्यं ध्वजभङ्गकृतं शृणु ॥ ६५ ॥
 अत्यञ्जलवणक्षारविरुद्धासात्माभोजनात् ।
 अत्यम्बु पानादिषमपिष्टान्नगुरुभोजनात् ॥
 दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्याधिकर्षणात् ।
 कन्यानाञ्चैव गमनादयोनिगमनादपि ॥
 दीर्घरोगां * चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम् ।
 दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिस्नुताम् ।
 ईदृशीं प्रमदां मोहाद् यो गच्छेत् कामहर्षितः ॥
 चतुष्पदाभिगमनाच्छेफसञ्चाभिघाततः ।
 अधावनाद्वा मेढ्रस्य शंस्रदन्तनखक्षतात् ॥
 काष्ठप्रहारनिष्पेषात् शूकानाञ्चातिसेवनात् ।
 रेतसश्च प्रतीघाताङ्गजभङ्गः प्रवर्तते ॥ ६६ ॥
 प्रलयधुर्वेदना मेढ्रे रागश्चैवोपजायते ।
 स्फोटश्च तीव्रा जायन्ते लिङ्गपाको भवत्यपि ॥
 मांसवृद्धिर्भवेच्चास्य व्रणाः क्षिप्रं भवन्त्यपि ।
 पुलाकीदृकसङ्काशः श्यावः श्यावारुणप्रभः ॥

* दीर्घरोगीमिति पाठान्तरम् ।

बलवीकृतते चापि कठिनश्च परियहः ।
 ज्वरस्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा च्छर्दिश्चास्योपजायते ॥
 रक्तं कट्पणं स्रवेच्चापि नीलमाविललोहितम् ।
 अग्निनेव च दग्धस्य तीव्रो दाहः प्रवर्तते ।
 वस्तौ वृषणयोर्वापि सेवन्यां वंक्षणेषु च ॥
 कदाचित् प्रिच्छिलो वापि पाण्डुः स्रावश्च जायते ।
 प्रवययुश्च भवेन्मन्दः स्तिमितोऽल्पपरिस्रवः ॥
 चिरादुपैति वा पाकं शीघ्रं वाथ प्रमुच्यते ।
 जायन्ते क्रिमयश्चापि क्लिद्यते पूतिगन्धि च ॥
 विशीर्यते मणिश्चास्य मेढ्रं मुखमथापि च ।
 ध्वजभङ्गकृतं क्लैव्यमितेयतत् समुदाहृतम् ।
 एतं पञ्चविधं केचित् ध्वजभङ्गं वदन्तापि ॥ ६७ ॥
 क्लैव्यं ज्वरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तच्छृणु ।
 जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ॥
 अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम् ।
 रसादीनां संचयाच्च तथैवावृष्यसेवनात् ॥
 बलवीर्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिक्षयात् ।
 परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहाराच्छ्रमात् क्लमात् ॥
 जरासम्भवजं क्लैव्यमितेयतैर्हेतुभिर्नृणाम् ।
 जायते तेन स क्षिप्रं क्षीयधातुः सुदुर्बलः ॥
 विवर्णो दुर्बलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमयाश्रुते ।
 एतज्जरासम्भवं हि चतुर्थं चयजं शृणु ॥ ६८ ॥
 अतीवचिन्तनाच्चैव शोकात् क्रोधाद्वयादपि ।

र्दृष्टोत्कण्ठामदोषेगान् सदा विप्रति यो नरः ॥
 कृशो वा सेवते रूक्षमन्नपानं तथौषधम् ।
 दुर्ब्बलप्रकृतिश्चैव निराहारो भवेद्यदि ॥
 असात्माभीजनो वापि हृदये या व्यवस्थितः ।
 रसः प्रधानधातुर्हि क्षीयेताशु ततो नृणाम् ॥
 रक्तादयश्च क्षीयन्ते धातवस्तस्य देहिनः ।
 शुक्रावसानास्तेभ्यो हि शुक्रं धाम परं मतम् ॥
 चेतसो वातिहर्षेण व्यवायं सेवतेऽति यः ।
 तस्याशु क्षीयते शुक्रं ततः प्राप्नोति स क्षयम् ॥
 घोरं व्याधिमवाप्नोति मरणं वा स गच्छति ।
 शुक्रं तस्माद्विशेषेण रक्ष्यमारोग्यमिच्छता ॥ ६६ ॥
 एतन्निदानलिङ्गान्यामुक्तं क्लैव्यं चतुर्विधम् ।
 केचित् क्लैवे त्वसाधेयं द्वे ध्वजभङ्गक्षयोद्भवे ॥
 वदन्ति श्रेफसच्छेदाद् वृषणोत्पाटनेन वा ।
 मातापित्रोर्वीजदोषादशुभैश्चाकृतात्मनः ॥
 गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः शिराः ।
 शोषयन्तग्राशु तन्नाशाद्रेतश्चांपुपहन्यते ॥
 तत्र सम्पूर्णसर्वाङ्गः स भवत्यपुमान् पुमान् ।
 एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयात् ॥ ७० ॥
 चिकित्सितमतस्तूहं समासव्यासतः शृणु ।
 शुक्रदोषेषु निर्दिष्टं भेषजं यन्मयानव ॥
 क्लैव्योपशान्तये कुर्यात् क्षीणक्षतहितञ्च यत् ।
 वस्तयः क्षीरसर्पीषि वृष्ययोगाच्च ये मताः ॥

रसायनप्रयोगाश्च सव्वनितान् प्रयोजयेत् ।
 समीक्ष्य देहदोषाग्निबलं भेषजकालवित् ॥ ७१ ॥
 व्यवायहेतुजं क्लैब्यं यत् स्याद्वेतुविपर्ययात् ।
 दैवव्यपाश्रयैश्चैव भेषजैश्चाभिचारजम् ॥
 समासेनैतदुद्दिष्टं भेषजं क्लैब्यशान्तये ।
 विस्तरेण प्रवक्ष्यामि क्लैब्यानां भेषजं पुनः ॥ ७२ ॥
 सुस्निग्धस्निग्धगात्रस्य स्नेहयुक्तं विरेचनम् ।
 प्रदद्यान्मतिमान् वैद्यस्ततस्तमनुवासयेत् ।
 पलाशैरण्डमुस्तादैः पश्चादास्थापयेत् ततः ॥
 वाजीकरणयोगाश्च पूर्व्वं ये समुदाहृताः ।
 भिषजा ते प्रयोज्याः सुतः क्लैब्यं बीजोपघातजे ॥ ७३ ॥
 ध्वजभङ्गकृतं क्लैब्यं ज्ञात्वा तस्याचरेत् क्रियाम् ।
 प्रदेहान् परिषेकांश्च कुर्याद्वा रक्तमोक्षणम् ॥
 स्नेहपानञ्च कुर्व्वीत सस्नेहं वा विरेचनम् ।
 अनुवासं ततः कुर्यादथवास्थापनं पुनः ॥
 व्रणवच्च क्रियाः सव्वस्ततः कुर्य्याद्विचक्षणः ॥ ७४ ॥
 जरासम्भवजे क्लैब्ये चयजे चापि कारयेत् ।
 स्नेहस्नेहोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥
 क्षीरसपिष्टं व्ययोगा वस्तयश्चैव यापनाः ।
 रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेषजमुच्यते ।
 विस्तरेणैतदुद्दिष्टं क्लैब्यानां भेषजं परम् ॥ ७५ ॥
 इति क्लैब्यचिकित्सा ।
 यः पूर्व्वमुक्तः प्रदरः मृणु हेत्वादिभिस्तु तम् ॥

यात्यर्थं सेवते नारौ लवणाक्षगुरुणि च ।
 कटून्यथ विदाहौनि स्निग्धानि पिशितानि च ॥
 ग्राम्यौदकानि मेध्यानि कृशरां पायसं दधि ।
 शुक्तमतस्यसुरादौनि भजन्तः कुपितोऽनिलः ॥
 रक्तं प्रमाणमुत्क्रान्त्य गर्भाशयगताः शिराः ।
 रजोवहाः समाश्रित्य रक्तमादाय तद्रजः ॥
 यस्माद्विवर्द्धयत्याशु रसभावादिमानता ॥
 तस्मादसृग्दरं ग्राहुरेतत् तन्त्रविशारदाः ।
 रजः प्रदीर्यते यस्मात् प्रदरस्तेन स स्मृतः ॥ ७६ ॥
 सामान्यतः समुद्दिष्टं कारणं लिङ्गमेव च ।
 चतुर्विधं व्यासतस्तु वातादौः सन्निपाततः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि हेत्वाकृतिभिर्गुणितम् ॥ ७७ ॥
 रूक्षादिभिर्मारुतस्तु रक्तमादाय पूर्ववत् ।
 कुपितः प्रदरं कुर्यान्नक्षत्रं तस्य मे शृणु ॥ ७८ ॥
 फेनिलं तनु रूक्षञ्च श्यावञ्चारुणमेव च ।
 किंशुकोदकसङ्काशं सरुजं वाथ नीरुजम् ॥
 कटीवञ्चणञ्चत्पाश्वर्णपृष्ठश्रोणिषु मारुतः ।
 करोति वेदनां तीव्रामेतद्वातात्मकं विदुः ॥ ७९ ॥
 अस्त्रोष्णलवणक्षारैः पित्तं प्रकुपितं यदा ।
 पूर्ववत् प्रदरं कुर्यात् पित्तिकं लिङ्गतः शृणु ॥ ८० ॥
 सनीलमथवा पीतमतुष्टमसितं तथा ।
 नितान्तरक्तं स्रवति मुहुर्मुहुरथार्त्तिमत् ॥
 विदाहरागद्वयमोहज्वरभ्रमसमायुतम् ।

असृग्दरं पित्तिकन्तत् स्त्रौष्मिकन्तु प्रवक्ष्यते ॥ ८१ ॥

गुर्वादिभिर्हेतुभिश्च पूर्व्ववत् कुपितः कफः ।

प्रदरं कुरुते तस्य लक्षणं तत्त्वतः शृणु ॥ ८२ ॥

पिच्छिलं पाण्डुवर्णञ्च गुरु स्निग्धञ्च शीतलम् ।

असृग्दरं पित्तिकन्तत् स्त्रौष्मिकन्तु प्रवक्ष्यते ॥ ८१ ॥

गुर्वादिभिर्हेतुभिश्च पूर्व्ववत् कुपितः कफः ।

प्रदरं कुरुते तस्य लक्षणं तत्त्वतः शृणु ॥ ८२ ॥

पिच्छिलं पाण्डुवर्णञ्च गुरु स्निग्धञ्च शीतलम् ।

असृग्दरं पित्तिकन्तत् स्त्रौष्मिकन्तु प्रवक्ष्यते ॥ ८१ ॥

रक्तातिसारिणाञ्चैव तथा लोहितपित्तिनाम् ।

रक्तार्शसाञ्च यत् प्रोक्तं भेषजं तच्च कारयेत् ॥ ८७ ॥

इति प्रदरचिकित्सा ।

धात्रौ स्तनस्तन्यसम्पदुक्ता विस्तरतः पुरा ।

स्तन्यसञ्जननञ्चैव स्तन्यस्य च विशोधनम् ॥

वातादिदुष्टलिङ्गञ्च क्षीणस्य च चिकित्सितम् ।

तत् सर्व्वमुक्तं ये त्वष्टौ क्षीरदोषाः प्रकीर्त्तिताः ॥

वातादिष्वैव तान् विद्याच्छास्त्रचक्षुर्भिषग्वरः ।

विविधास्तु यतः शिथ्यास्ततो वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ८८ ॥

अजीर्णासात्माविषमविरुद्धात्यर्थभोजनात् ।

लवणास्त्रकटुक्षारप्रकिन्नानाञ्च सेवनात् ॥

मनःशरीरसन्तापादस्वप्नान्निशि चिन्तनात् ।

प्राप्तवेगप्रतीघातादंप्राप्तोदौरणेन च ॥

परमान्नं गुडकृतं मत्स्यञ्च कशरां दधि ।

अभियन्द्हीनि मांसानि ग्राह्यान्पौदकानि च ॥

भुक्त्वा भुक्त्वा दिवास्वप्नान्मद्याद्यातिनिषेवणात् ।

अनायासादभीषातात् क्रोधाच्चातङ्गकर्षणैः ॥

दोषाः क्षीरवहाः प्राप्य शिराः स्तन्यं प्रदूष्य च ।

कुर्य्युरष्टविधं भूयो दोषतस्तन्निबोध मे ॥ ८९ ॥

वैरस्यं फेनसङ्घातो रौक्ष्यञ्चेत्यनिलात्मकैः ।

पित्ताद्वैवर्ण्यादौर्गन्धैश्च स्नेहपैच्छित्यगौरवम् ॥

कफाद्भवति रूक्षादैरनिलः स्वैः प्रकीर्णैः ।

क्रुद्धः क्षीराश्रयं प्राप्य रसं स्तन्यस्य दूषयेत् ॥

विरसं वातसंसृष्टं क्लृप्तं भवति तत् पिवन् ।
 न चास्य खदते क्षीरं क्लृष्टेण च विवर्धते ॥
 तथैव वायुः कुपितः स्तन्यमन्तर्विलोडयन् ।
 करोति फेनसङ्घातं ततः कटच्छात् प्रवर्धते ॥
 तेन क्षामस्वरो बालो बद्धविण्मूत्रमारुतः ।
 वातिकं शीर्षरोगं वा पीनसं वाधिगच्छति ॥
 पूर्व्ववत् कुपितः स्तनो स्नेहं शोषयतेऽनिलः ।
 रूक्षं तत् पिवतो रौक्ष्याद्बलं ह्रासश्च जायते ॥ ६० ॥
 पित्तमुष्णादिभिः क्रुद्धं स्तन्याश्रयमभिप्लुतम् ।
 करोति स्तन्यवैवर्ण्यं नीलपीतासितादिकम् ॥
 विवर्णगात्रः स्विन्नः स्यात् तृष्णालुर्भिन्नविट् शिशुः ।
 नित्यमुष्णशरीरश्च नाभिनन्दति तं स्तनम् ॥ ६१ ॥
 पूर्व्ववत् कुपिते पित्ते दौर्गन्ध्यं क्षीरमृच्छति ।
 पाण्डामयस्तत् पिवतः कामलां च भवेच्छिशोः ॥
 क्रुद्धो गुर्व्वीदिभिः श्लेष्मा क्षीराश्रयगतः स्त्रियाः ।
 स्नेहान्वितं वा तत् क्षीरमतिस्निग्धं करोति सः ॥
 कर्द्वेनः कुन्थनस्तेन लालालुर्जायते शिशुः ।
 नित्योपदिग्धैः स्रोतोभिर्निद्राक्लमसमन्वितः ॥
 प्रवासकासपरीतश्च प्रसेकतमकान्वितः ।
 अभिभूय कफः स्तन्यं पिच्छिलं कुरुते यदा ॥
 लालालुः शूनवक्त्राक्षिर्जडः स्यात् तत् पिवन् शिशुः ।
 कफः क्षीराश्रयगतो गुरुत्वात् क्षीरगौरवम् ॥
 कुथ्यात् स्नेहान्वितं पीतं तद्भावात् कफरोगवान् ।

अन्यांश्च विविधान् रोगान् कुर्यात् क्षीरसमाश्रितान् ॥ ८२

क्षीरे वातादिभिर्दुष्टे सम्भवन्ति यदात्मकाः ।

तवादौ स्तन्यशुद्ध्यर्थं धात्रीं स्नेहोपपादिताम् ॥

संस्वेद्य विधिवद्वैद्यो वमनेनोपपादयेत् ॥ ८३ ॥

वचाप्रियङ्गुयथाह्वफलवत्सकसर्षपैः ।

कल्कैर्निम्बपटोलानां काथैः सलवणैर्वमेत् ॥

सम्यग्वान्तां यथान्यायं कृतसंसर्जनां ततः ।

दोषकालबलापेक्षी स्नेहयित्वा विरेचयेत् ॥

विवृतामभयां वापि त्रिफलारससंयुताम् ।

पाययेन्मधुसंयुक्तां विरेकार्थं भिषग्वरः ॥

सम्यग् विरिक्तां मतिमान् कृतसंसर्जनां पुनः ।

ततो दोषावशेषघ्नैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥ ८४ ॥

शालयः प्रष्टिका वापि श्यामाका भोजने हिताः ।

प्रियङ्गवः कोरडूषा यवा वेणुयवास्तथा ॥

वंशवेत्रकलायाश्च शाकाश्च स्नेहसंस्कृताः ।

मुद्गान् मसूरान् यूपार्थं कुलत्थांश्च प्रकल्पयेत् ॥ ८५ ॥

निम्बवेत्रायकुलकवात्तांकामलकैः शृतान् ।

सव्योषसैन्धवान् यूपान् दांपयेत् स्तन्यशोधनान् ॥

शशान् कैपिञ्जलानेणान् संस्कृतांश्च प्रकल्पयेत् ।

शार्ङ्गेष्टासप्तपर्णत्वग्वास्तगन्वाशृतं जलम् ॥

पाययेताथवा स्तन्यशुद्धये रोहिणीशृतम् ॥ ८६ ॥

अमृतासप्तपर्णत्वक्काथञ्चैव सनागरम् ॥

किराततिक्तककाथं श्लोकपादेरितान् पिवेत् ।

त्रौनेतात् स्तन्यशुद्ध्यर्थमिति सामान्यभेषजम् ॥ ८७ ॥

कीर्त्तितं स्तन्यदोषाणां पृथगन्यं निबोध मे ।
 पाययेद् द्विरसक्षीरा द्राक्षामधुकशारिवाः ॥
 श्लक्ष्णपिष्टां पयस्याञ्च समालोड्य सुखाम्बुना ।
 स्तन्यसंशोधनार्थन्तु धात्रीं तु पाययेद् भिषक् ॥ ९८ ॥
 पञ्चकोलकुलत्थं च पिष्टैरालेपयेत् स्तनौ ।
 शुष्कौ प्रक्षाल्य निदुःह्यात् तथा स्तन्यं विशुध्यति ॥ ९९ ॥
 फेनमङ्गातवत् क्षीरं यस्यास्तां पाययेत् स्त्रियम् ।
 पाठानागरशार्ङ्गैश्चामूर्वाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ॥
 अञ्जनं नागरं दारुबिल्वमूलप्रियङ्गवः ।
 स्तनयोः पूर्व्ववत् काथ्यं लेपनं क्षीरशोधनम् ॥
 किराततिक्तकं शुण्ठीं सामृतां काथयेद्विषक् ।
 तं काथं पाययेद् धात्रीं स्तन्यदोषनिवर्हणम् ॥
 स्तनौ चालेपयेत् पिष्टैर्यवगोधूमसर्षपैः ।
 षड्विरेकाश्रितीयोक्तैरौषधैः स्तन्यशोधनैः ॥ १०० ॥
 रुक्षक्षीरा पिवेत् क्षीरं तैर्वा मिदं घृतं पिवेत् ॥
 पूर्व्ववज्जीवकाद्यञ्च पञ्चमूलञ्च लेपनम् ।
 स्तनयोः संविधातव्यं सुखोष्णं स्तन्यशोधनम् ॥ १०१ ॥
 यष्टीमधुकमृद्वीकापयस्यासिन्धुवारिकाः ।
 शीताम्बुना पिवेत् कल्कं क्षीरवैवर्णानाशनम् ॥
 द्राक्षामधुककल्केन स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ।
 प्रक्षाल्य वारिणा चैव निदुःह्यात् तौ पुनः पुनः ॥ १०२ ॥
 विषाणिकानशृङ्गायै च त्रिफलां रजनीं वचाम् ।
 पिवेत् क्षीराम्बुना पिष्ट्वा क्षीरदौर्गन्धनाशनम् ॥
 जिह्वादाप्यभयापूर्णं सन्धोषं माक्षिकामृतम् ।

क्षीरदौर्गन्धानाशयं धात्री पथ्याशिनौ तथा ॥
 शरिवोक्षीरमस्त्रिष्ठास्त्रेष्मातैर्वा सचन्दनैः ।
 पत्राम्बुचन्दनोक्षीरैः स्तनौ चाख्याः प्रलेपयेत् ॥ १०३ ॥
 स्निग्धक्षीरा दारुमुस्तपाठाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ।
 पीत्वा ससैम्बवाः क्षिप्रं क्षीरशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ १०४ ॥
 पाययेत् पिच्छिलक्षीरां शार्ङ्गैष्टामभयां वचाम् ।
 मुस्तनाग्रपाठाश्च पीताः स्तन्यविशोधनाः ॥
 तक्रारिष्टमपि पिवेदशंसं यन्निदर्शितम् ।
 विदारौबिल्लमधुकैः स्तनौ चाख्याः प्रलेपयेत् ॥ १०५ ॥
 त्रायमाणामृतानिम्बपटोलत्रिफलाशृतान् ।
 गुरुक्षीरा पिवेदेतत् स्तन्यदोषविशुद्ध्यर्थम् ॥
 पिवेद्वा पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।
 बलानागरशार्ङ्गैष्टामूर्ध्वाभिर्लेपयेत् स्तनौ ॥
 पृश्निपर्णीपयस्याभ्यां स्तनौ चाख्याः प्रलेपयेत् ॥ १०६ ॥
 अष्टावैते क्षीरदोषा हेतुलक्षणभेषजैः ।
 निर्हिंष्टाः क्षीरदोषोऽप्यस्तथोक्ताः केचिदामयाः ॥ १०७ ॥
 दोषदूष्यमलाश्चैव महतां व्याधयश्च ये ।
 त एव सर्वे बालानां मात्रा त्वल्पतरा मता ॥
 निवृत्तिर्वैमनादीनां मृदुतां परतन्त्रताम् ।
 वाक्चेष्टयोरसामर्थ्यं वीक्ष्य बालेषु शास्त्रवित् ॥
 भेषजञ्चाल्पमावन्तु यथाव्याधि प्रयोजयेत् ।
 मधुराणि कषायाणि क्षीरवन्ति मृदूनि च ॥ १०८ ॥
 अत्यर्थस्निग्धरूक्षोष्णाम्लं कटुविपाकि च ।
 गुरुं चोषधपानान्नमेतद्बालेषु गर्हितम् ॥ १०९ ॥

समासात् सर्वरोगाणामेतद्बालेषु भेषजम् ।

निर्दिष्टं शास्त्रबुद्ध्या तत् प्रविभज्य प्रयोजयेत् ॥ ११० ॥

इति स्तन्यदोषबालरोगौ ।

भवन्ति चात्र ।

सलिङ्गव्यापदो योनेः सनिदानचिकित्सिताः ।

उक्ता विस्तरशः सम्यङ् मुनिना तत्त्वदर्शिना ॥ १११ ॥

इति सर्वविकाराणामुक्तमेतच्चिकित्सितम् ।

स्थानमेतच्च तन्त्रस्य रहस्यं परमुच्यते ॥

अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्ध्य एव च ।

मासाद्यन्तेऽग्निवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते ॥

तानेताम् कापिलबलिः श्रेष्ठान् दृढबलीकरोत् ।

तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूरणार्थं यथातथम् ॥ ११२ ॥

रोगा येऽप्यत्र नोद्दिष्टा बहुत्वान्नामरूपतः ।

तेषामपेक्षतदेव स्याद्दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ॥

दोषद्वयनिदानानां विपरीतं हितं ध्रुवम् ।

उक्तानुक्तान् गदान् सर्वान् सम्यग्युक्तं नियच्छति ॥

देशकालप्रमाणानां तथा सात्मास्य चैव हि ।

सम्यग्योगोऽन्यथाक्षेपं पश्यमप्यन्यथा भवेत् ॥ ११३ ॥

आस्यादामाशयस्थांश्च रोगान् नस्तः शिरोगतान् ।

गुदात् पक्वाशयस्थांश्च हन्ताशु द्रवमौषधम् ॥

शरीरावयवोत्थेषु वीसर्पपिडकादिषु ।

यथादोषं प्रदेहादि शमनं स्याद्विशेषतः ॥ ११४ ॥

दिनातुरौषधव्याधिजीर्णलिङ्गत्वं वेक्षणम् ।

कालं विद्याद्दिनावेक्षां पूर्वार्हणे वमनं यथा ॥

रोग्यवेत्ता यथा प्रातर्निरन्नो बलवान् पिवेत् ।
 भेषजं लघुपथ्यान्नैर्युक्तमद्यात् तु दुर्ब्बलः ॥
 भेषज्यकालो भक्तादौ मधेय पश्चान्मुहुर्मुहुः ।
 सामुद्रं भक्तसंयुक्तं यासे यासान्तरे दश ॥
 अपाने विगुणे पूर्वं समाने मध्यभोजनम् ।
 व्याने तु प्रातरेवाद्यमुदाने भोजनोत्तरम् ॥
 वायौ प्राणे प्रदुष्टे तु यासे यासान्तरिष्यते ।
 श्वासकासपिपासासु त्ववचार्यं मुहुर्मुहुः ॥
 सामुद्रं हिक्किने देयं लघुनाम्नेन संयुतम् ।
 समोज्यन्त्वौषधं भोज्यैर्विचित्रैरकृचौ हितम् ॥
 ज्वरे पेयाः कषायाश्च क्षीरमृषिर्विरेचनम् ।
 षड्रहे षड्रहे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य तु ॥
 क्षुवेगमोक्षौ लघुतां विशुद्धिर्जीर्णलक्षणम् ।
 तदा भेषजमादेयं स्याद् दोषवदंतोन्यथा ॥
 चयादयश्च दोषाणां वज्जां सेव्यञ्च यत्र यत् ।
 ऋताववेक्ष्य यत् कर्म सर्वं पूर्वमुदाहृतम् ॥ ११५ ॥
 उपक्रमाणां करणप्रतिषेधे च कारणम् ।
 व्याख्यातमवलानां सविकल्पानामवेक्षणे ॥ ११६ ॥
 मुहुर्मुहुश्च रोगाणामवस्थामातुरस्य च ।
 अवेक्षमाणस्तु भिषक् चिकित्सायां न मुह्यति ॥ ११७ ॥
 इत्येवं षड्विधं कालमनवेक्ष्य भिषग्जितम् ।
 प्रयुक्तमहिताय स्याच्छ्रुत्याकालवर्षवत् ॥ ११८ ॥
 व्याधीनामृत्वहीरात्रवयसां भोजनस्य च ।
 विशेषो भिद्यते यस्तु कालावेक्षः स उच्यते ॥ ११९ ॥

वसन्ते श्लेष्मजा रोगाः शरत्काले तु पित्तजाः ।
 वर्षासु वातजाश्चैव प्रायः प्रादुर्भवन्ति हि ॥
 निशान्ते दिवसान्ते च वर्षाटन्ते वातजा गदाः ।
 प्रातःक्षपादौ कफजास्तयोर्मधेः तु पित्तजाः ॥
 वयोऽन्तमध्यप्रथमे वातपित्तकफामयाः ।
 बलवन्ती भवन्तेऽव स्वभावाद्द्वयसो नृणाम् ॥
 जीर्णान्ते वातजा रोगा जीर्यमाणे तु पित्तजाः ।
 श्लेष्मजा भुक्तमात्रे तु लभन्ते प्रायशो बलम् ॥ १२० ॥
 नाल्पं हन्तगौषधं व्याधिं यथापीठल्पा महानलम् ।
 दोषवच्चातिमात्रं स्नाच्छस्यमतुःप्रदकं यथा ॥
 संप्रधार्य बलं तस्मादामयस्यौषधस्य च ।
 नैवातिबहुलात्यल्पं भैषज्यमवचारयेत् ॥ १२१ ॥
 औचित्याद् यस्य यत् सात्मा देशस्य पुरुषस्य च ।
 अपथ्यमपि नैकान्तात् संत्यज्य लभते सुखम् ॥
 बाह्लीकाः शाहलाश्चीनाः शूलीका यवनाः शकाः ।
 मांसगोधूममाध्वौकशखवैश्वानरोचिताः ॥
 मत्स्यसात्मास्तथा प्राच्याः क्षीरसात्माश्च सैन्धवाः ।
 अश्लकावन्तिकानान्तु तैलान्तं सात्माः मुच्यते ।
 कन्दमूलफलं सात्मा विद्यान्मलयवासिनाम् ।
 सात्मा दक्षिणतः पेया मण्डश्चोत्तरपश्चिमे ॥
 मध्यदेशे भवेत् सात्मा यवगोधूमगोरसाः ।
 तेषां तत् सात्मा मुद्दिश्य भैषज्यान्ववचारयेत् ॥
 सात्मा ह्याशु बलं धत्ते नातिदोषञ्च बह्वपि ॥ १२२ ॥
 योगैरेव चिकित्सन् हि देशाद्यञ्चोत्पराध्यति ।

वयोबलशरीरादिभेदा हि बहवो मताः ।
 तथान्तःसन्धिमार्गाणां दोषाणां गूढचारिणाम् ॥
 भवेत् कदाचित् कुत्रापि विरुद्धाभिमतता क्रिया ॥
 पित्तमन्तर्गतं गूढं स्वेदसेकोपनाहनैः ।
 नीयते बहिरुष्णैर्हि तथोष्णं शमयन्ति ते ॥
 बाह्यैश्च शीतैः सेकादौरुष्मान्तर्यो हि पीडितः ।
 सोऽन्तर्गूढं कफं हन्ति शीतः शीतैस्तथा व्रजेत् ॥
 श्लक्ष्णपिष्टो घनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ।
 त्वग्गतखोष्णो रोधाद्वाहहृत्त्वन्वथागुरोः ॥
 कर्हिघ्नौ मक्षिकाविष्टा मक्षिकैव तु वामयेत् ।
 द्रवेष्टु च विदग्धेषु चैवं तेषु च विक्रिया ॥
 एतस्मादौषधादीनि परीक्ष्य दश तत्त्वतः ।
 कुर्याच्चिकित्सितं प्राज्ञो न योगैरेव केवलम् ॥ १२३ ॥
 निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनाधाति हेतुना ।
 क्षीणे मार्गीकृते दोषे शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥
 तस्मात् तमनुबध्नीयात् प्रयोगेणानप्रायिनां ।
 दाढ्यार्थं प्राक्प्रयुक्तस्य सिद्धार्थस्यौषधस्य तु ॥ १२४ ॥
 काठिन्याद्धनभावाद्वा दोषोऽन्तः कुपितो महान् ।
 पथ्यैर्मृद्वल्पतां नीतो मृदुर्दोषकरो भवेत् ॥
 पथ्यमप्यग्नतस्तस्माद् यो व्याधिरुपजायते ।
 ज्ञात्वैवं वृद्धिमभ्यासमथवान्यस्य कारयेत् ॥
 सातत्यात् स्वादभावाद्वा पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम् ।
 कल्पनाविधिभिस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥
 मनंसो वानुकूलत्वात् तुष्टिरुज्जीरुचिर्बलम् ।

सुखोपभोगता च स्थादाधेस्तातो बलक्षयः ॥
 लौल्यादोषक्षयाद्ग्राधिवैधन्मग्रांवापि यारुचिः ।
 तासु पथ्योपचारः स्थादयोगेनाद्यं विकल्पयेत् ॥ १२५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

विंशतिव्यापदो योनेर्निदानं लिङ्गमेव च ।
 चिकित्सा चापि निर्दिष्टा शिष्याणां हितकाम्यया ॥
 शुक्रदोषास्तथा चाष्टौ निदानाकृतिभेषजैः ।
 क्लैव्यानुक्तानि चत्वारि चत्वारः प्रदरास्तथा ।
 तेषां निदानं लिङ्गञ्च भेषज्यञ्चैव कौर्त्तितम् ॥
 क्षीरदोषास्तथा चाष्टौ हेतुलिङ्गभिषगजितैः ।
 तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा समासव्याप्तो मया ॥
 रेतसो रजसश्चैव कौर्त्तितं शुद्धिलक्षणम् ।
 उक्तानुक्तचिकित्सा च सम्यग्योगस्तथैव च ॥
 देशादिगुणशंसा च कालः षड्विध एव च ।
 देशे देशे च यत् सात्म्यं यथा वैद्योऽपराध्यति ॥
 चिकित्सा चापि निर्दिष्टा दोषाणां गूढचारिणाम् ।
 योनिव्यापदिकेऽध्याये तत् सर्व्वं सम्प्रकाशितम् ॥
 यो हि सम्यङ् न जानाति शास्त्रं शास्त्रार्थमेव च ।
 न कुर्व्यात् स क्रियां चित्रमचक्षुरिव चित्रकृत् ॥ १२६ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
 योनिव्यापच्चिकित्सितं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

इति चिकित्सास्थानं समाप्तम्

चरक-संहिता।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो मदनफलकल्पं व्याख्यास्याम इति ह

स्मात् भगवन्नालेयः ॥ १ ॥

अथ खलु वमनविरेचनार्थं मदनफलादित्रिवृतादीनां वमनविरेचनद्रव्याणां सुखोपभोग्यतमैः सहानैर्द्रवैर्विविधैस्तद्योगानां क्रियाविधौ सुखोपायस्य सन्धगुपकल्पनार्थं कल्पस्थानमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ॥ २ ॥

तत्र दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनसंज्ञकमधोभागं विरेचनसंज्ञकं, उभयं वा शरीरमलरेचनाद्विरेचनशब्दं लभते । तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्णसूक्ष्मव्यायविकाशीन्यौषधानि स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य धमनैरनुसृत्य स्थूलाणुस्रोतोभ्यः केवलं शरीरगतं दोषमङ्गातमार्गं यत्वादिष्यन्दयन्ति तैश्चण्णैर्द्विच्छिन्दन्ति ॥ ३ ॥

स विच्छिन्नः परिप्लवः स्नेहभाविते काये स्नेहाक्तभाजन-
स्थमिव द्यौद्रमसज्जन् प्रवणभावादामाशयमागत्योदानप्रणु-
न्नोऽग्निवायात्मकत्वाद्बहुभाग-प्रभावादौषधस्योर्ध्वमुत्क्षिप्यते ।
सलिलपृथिव्यात्मकत्वादधोभाग-प्रभावाच्चौषधस्याधः प्रवर्तते ।
उभयतश्चोभयगुणत्वादिति लक्षणोद्देशः ॥ ४ ॥

तत्र फलजीमूतकेच्चाकुधामार्गवकुटजकटतवेधनानां,
श्यामान्निवृक्षतुरङ्गुलतिलकमहावृक्षसंप्ललाशङ्खिनीदन्तीद्रवन्ती-
नाञ्च, नानाविधदेशकालसम्भवस्वादुरसवैर्यविपाकप्रभावग्रह-
णानां देहदोषप्रकृतिवयोबलाग्निभुक्तिसात्मारोग्यावस्थादीनां
नानात्मकत्वाच्च, विचित्रगन्धवर्णरसस्पर्शानामुपयोगसुखार्थ-
मपरिसङ्ख्येयोपयोगानामपि च सतां द्रव्याणाम्, विकल्प-
मार्गदर्शनार्थं षड्विरेचनयोगशतानि व्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥

तानितु द्रव्याणि देशकालगुणभाजनसम्पद्वैर्यबलाधानात्
क्रियासमर्थतमानि भवन्ति । त्रिविधः खलु देशो जाङ्गलोऽ-
नूपः साधारणश्चेति ॥ ६ ॥

तत्र जाङ्गलः पर्याकाशभूयिष्ठः, तरुभिरपि कंदरखदिराश-
नाश्लकशैधवतिनिशशङ्खकींशालसोमवल्कबदरीतिन्दुकाश्लथवटा-
मलकीवनगहनः, अनेकशमीककुभशिशपाप्रायः स्थिरशुष्क-
पवनबलविधूयमानप्रवृत्त्यक्षरविटपः, प्रतप्तमृगतृष्णाकूपोपगूढ-
स्तनुखरपरुषसिकताशर्कराबहुलः, लावतित्तिरिचकोरानुप्रचित-
भूमिभागो वातपित्तबहुलः स्थिरकठिनमनुष्यप्रायो ज्ञेयः ॥ ७ ॥

अथानूपो हिन्तालतालतमालनारिकेलकंदलीवनगहनः,
सरित्समुद्रपर्यन्तप्रायः शिशिरप्रवनबहुलो वज्र, लवानीरोप-

शोभिततीराभिः सरिन्निरुपगतभूमिभागोऽक्षितिधरो निकुञ्जो-
पशोभितो मन्दपवनानुवौजितक्षितिरुहगहनोऽनेकवनराजी-
पुष्पितवनगहनभूमिभागः, स्निग्धतरुप्रतानोपगूढो हंसचक्रवाक-
बलाकानन्दौमुखपुण्डरीक-कादम्बमद्गुकोवष्टिभृङ्गराजशतपत्र-
मत्तकोकिलमुदिततरुणविटपः, सुकुमारपुरुषः पवनकफप्रायो
ज्ञेयः ॥ ८ ॥

अनयोरेव द्वयोर्देशयोर्वैरुद्धनस्पतिवानस्पत्यशकुनिमृगगण-
युतः स्थिरसुकुमार-वर्णसंहननोपपन्नसाधारणगुणयुक्तपुरुषः
साधारणो ज्ञेयः ॥ ९ ॥

तत्र देशे जाङ्गले साधारणे वा यथाकालं शिशिरातप-
पवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणे ज्ञानचैत्यदेवयज-
नाभारप्रबभारामबल्मीकोषरविरहिते कुशरोहिषास्तीर्णे स्निग्ध-
कृष्णसुवर्णवर्णमधुरमृत्तिके मृदावफालकट्टेऽनुपहतेऽनैर्बल-
वत्तरैर्दुर्मेरौषधानि जातानि प्रशस्यन्ते ॥ १० ॥

तत्र यानि कालजातानुपगतसम्पूर्णप्रमाणरसवीर्यगन्धानि
कालातपाग्निंसलिलपवनजन्तुभिरनुपहंतगन्धवर्णरसस्पर्शप्रभा-
वाणि प्रत्ययाणुप्रदीच्यां दिशि स्थितानि, तेषां शाखापलाशम-
धिरप्रहृष्टं वर्षावसन्तयोर्गच्छां, यौष्म मूलानि शिशिरे वा
शीर्णप्रहृष्टपर्णानां, शरदि त्वक्कन्दचीराणि, हेमन्ते साराणि
पर्णपुष्पफलञ्चेति मङ्गलाचारः कल्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः
संपूज्य देवतामश्विनौ गांवाह्मणांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुख उद-
ङ्मुखो वा गृहणीयात्। गृहीत्वा चानुहपगुणवद्वाजने संस्थाप्या-
गारिषु प्राग्मुदग्द्वारेषु निवातप्रवातैकदेशेषु नित्यपुष्पोपहार-

बलिकर्मवत्स्वग्निसलिलोपस्वेदधूमरजोमूषिक-चतुष्पदामनभि-
गमनीयानि स्ववच्छन्नानि शिष्ये चासज्य स्थापयेत् । तानि च
यथादोषं प्रयुञ्जीत सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकधान्याक्ष-
फलाक्षदध्यक्षादिभिर्वाते । मृद्वीकामलकमधुकपर्णकफाणित-
क्षीरादिभिः पित्ते । श्लेष्मणि तु मधुमूत्रकषायादिभिर्भा-
वितान्यालोडितानि चेतुर्ग्रहेशः । तं विस्तरेण द्रव्यदेहदोष-
सात्मग्रादीनि प्रविभज्य व्याख्यास्यामः ॥ ११ ॥

वमनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षतेऽनप्रायि-
त्वात्, तानि वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे पुण्याश्वयुग्भ्यां मृगशिरसा वा
गृह्णीयात् मैत्रे मुहूर्ते । यानि पक्वान्यहरितानि पाण्डून्त्य-
क्रिमीणप्रक्षयान्यङ्गस्वान्यपूतीत्यजग्धानि, तानि प्रगृह्य कुश-
पुटे बद्धा गोमयेनालिप्य यवतुषमाषशालिव्रीहिकुलत्थमुद्गपर्णी-
नामन्यतमेनाच्छाद्य निदध्यादष्टरात्रम् । अत ऊर्ध्वं मृद्वभूतानि
तानि मध्विष्टगन्धानुगृह्य शोषयेत् । शुष्काणां फलानां
पिप्पलीरुषरेत् । तासां घृतदधिमधुपललविमृदितानां पुनः
शुष्काणां नवं कलसं सुप्रमृष्टबालुकारजस्कमाकर्ण्ठं पूरयित्वा
स्ववच्छन्नं खलुगुप्तं शिकेऽवसज्य संस्थापयेत् ॥ १२ ॥

अथ चूर्दनीयमातुरं द्राहं वाहं वा स्नेहस्वेदोपपन्नञ्च
प्रवच्छर्हितव्यमिति ग्रन्थानूपोदकमांसरसक्षीरदधितिलमाष-
तण्डुलपल्लवाकादिभिः समुत्कृशितश्लेष्माणं वृषितं जीर्णाहारं
पूर्वाहणे कृतबलिहोममङ्गलप्रायश्चित्तं निरन्नमनतिस्त्रिग्नं
यवाग्वा घृतमात्रां पीतवन्तम्, तासां फलपिप्पलीनामन्तर्नख-
मुष्टिं यावद्वा साधु मन्येत जर्जरौकृत्य यष्टिमधुकषायिष्य

कोविदारकर्वुदारनीपविदुल-विम्बी-शणपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्-
पुष्पीकषायाणामन्यतमेन वा रात्रिमुषितं विमृदितं मधुसैन्धव-
संयुक्तं सुखोष्णं कृत्वा पूर्णं शरावं मन्त्रेणानेनाभिमन्त्रयेत् ।

ओं ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।

ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु ते ॥

रसायनमिवषीणां देवानाममृतं यथा ।

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥

इतोवमभिमन्त्राभिः प्रोदङ्मुखः प्राङ्मुखमातुरं पाययेत्
श्लेष्मज्वरगुल्मप्रतिश्यायवन्तं विशेषेण पुनः पुनरापित्तगमनात्
तेन साधु वमति ॥ १३ ॥

हीनवेगन्तुं पिप्पल्यामलकवचासपपकल्कलवणोष्णोदकैः
पुनः पुनः प्रवर्तयेदापित्तदर्शनादित्यं सर्वच्छर्दनयोगविधिः ।
सर्वेषु तु मधुसैन्धवं कफविलयनच्छेदार्थं वमनेषु विदध्यात् ।
न चोष्णाविरोधो मधुतज्जर्दनयोगयुक्तस्याविपक्वप्रत्यागमना-
दोषनिर्हरणाच्चेति ॥ १४ ॥

फलपिप्पलीनां द्वौ भागौ कोविदारदिकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः
स्त्रावयेत्, तेन रसेन तृतीयं भागं पिप्पलीः पिष्ट्वा हरितकीभि-
र्विभीतकैरम्लकैर्वा तुल्यां वर्तयेत्, तासामेकां द्वे वा पूर्वोक्तानां
कषायाणामन्यतमस्याञ्जलिमात्रेण विमृदय बलवत्श्लेष्मप्रसैक-
यन्थिज्वरोदरारुचिषु पाययेदिति समानं पूर्वैण ॥ १५ ॥

फलपिप्पलीक्षौरं तेन वा क्षौरयवागूमधोभागे रक्तपित्ते
हृद्गदार्चे च तज्जस्य वा दध्न उत्तरकं कफच्छर्दितमकसुखप्रसैकेषु
पूर्णशरावं, तस्यैव पयसः शीतस्य सन्तानिकाञ्जलिं पित्ते प्रकुपिते

उरःकण्ठहृदये च तनुकफोपदिग्ध इति समानं पूर्व्वेण । फल-
पिप्पलीशृतक्षीराब्रवनीतमुत्पन्नं फलादिकल्ककषायसिद्धं
कफाभिभूताग्निं विशुष्कदेहञ्च मात्रया पायथेदिति समानं
पूर्व्वेण ॥ १६ ॥

फलपिप्पलीनां यथादिकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः परिभावितेन
पुष्परजःप्रकाशेन चूर्णेन सरसि सञ्जातं बृहत्सरोरुहं सायाङ्गे-
वचूर्णयेत् तद्वात्रिवृषितं प्रभाते पुनरवचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्रा-
क्षशराक्षीरयवागूनामन्यतमं सैन्धवफाणितयुक्तमाकण्ठं पीत-
वन्तमाघ्रापयेत् सुकुमारमुत्क्रिष्ट-पित्तकफमौषध-द्विषमिति
समानं पूर्व्वेण ॥ १७ ॥

फलपिप्पलीनां भक्ष्णातकविधिपरिसृतं स्वरसं पक्त्वा फाणि-
तेनातन्तुलीभावाब्जं हयेत् । तापशुष्कं वा चूर्णीकृतं जीमू-
तादिकषायेण पित्ते कफस्थानगते पाथयेत्तेति समानं पूर्व्वेण ।
फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्व्ववत् कोविदारादीनां प्रसामन्यतम-
कषायभावितानि वत्तिक्रियाः कोविदारादिकषायोपसर्ज्जनाः
पेया इति समानं पूर्व्वेण ॥ १८ ॥

फलपिप्पलीनामारग्वंधकुटजस्वादुकण्टकपाठापाटलीशार्ङ्गे-
ष्टामूक्षासप्तपर्णनक्तमालपिचुमर्हपटोलसुषवीगुडूचीसोमवल्क-
दीर्पकानां पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरा-
णाञ्चान्यतमस्य कषायेण सिद्धो लेह इति समानं पूर्व्वेण ॥ १९ ॥

फलपिप्पलीर्ष्वलाहरेणुकाशतपुष्पाकुस्तुम्बु रतगरकुष्ठत्वक्-
चौरकमरुवकगुग्गुल्लबालकश्रीवेष्टकपरिपेलवमंसीशैलेयक-
स्थौण्यकसरत्नपारावतपट्यशोकरोहिणीनां विंशतेरन्त्यतमस्य

कषायेण साधयित्वोत्कारिका वायुप्रत्कारिकाकल्पेन मोदको
वा मोदककल्पेन यथादोषरोगविभक्तिं प्रयोच्या इति समानं
पूर्व्वेण । फलपिप्पलीखरमकषायपरिभाषितानि तिलतण्डुल-
पिष्टानि तत्कषायोपसर्जनानि शष्कुलीकल्पेन शष्कुल्यः पूप-
कल्पेन वा पूपा इति समानं पूर्व्वेण ॥ २० ॥

एतेनैव च कल्पेन सुमुखसुरसकुंठेरकगण्डीरकालमालक-
पर्णासत्तवकफुणिज्भकशृङ्गवैरगृञ्जनकभूस्तृणकासमर्द्धभृङ्गराजा-
नामिक्षुबालिकाकाण्डेक्षूणाञ्चान्यतमस्य कषायेण कारयेत् ।
यथावत् षाड्वरागलेहमोदकोत्कारिकातर्पणपानकमांसरसयूष-
मद्यानि मदनफलपाचितानि तेनोपसृज्य यथादोषरोगविभक्तिं
दद्यात् तैः साधु वमतीति ॥ २१ ॥

भवति चात्र ।

मदनः करहाटश्च राठः पिण्डीतकः फलम् ।

प्रसूनश्चेति पय्यायैरुच्यते तस्य कल्पना ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

नव योगाः कषायेषु तृत्तिष्वष्टौ पथोमुखाः ।

पञ्चैकः फाणिते चूर्णे घ्रेथे वर्त्तिक्रियासु षट् ॥

विंशतिर्विंशतिर्लेहमोदकोत्कारिकासु च ।

शष्कुलीपूपयोश्चोक्ता योगाः षोडश षोडश ॥

दशानि षाड्वादिषु त्रयस्त्रिंशदिदं शतम् ।

योगानां विधिवद्दृष्टं फलकल्पे महर्षिणा ॥ २३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने

फलकल्पो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो जीमूतकल्पं व्याख्यास्याम इति ह

स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कल्पं जीमूतकसेरुमं फलपुष्पाश्रयं शृणु ।

खरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताङ्कः ॥

जीमूतकं विदोषघ्नं यथास्त्रौषधकल्पितम् ।

प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासहिकाकोष्ठामयेषु च ॥ २ ॥

यथोक्तगुणयुक्तानां देशजनानां यथाविधि ।

प्रयः पुष्पेषु निर्वृत्तं फले पेयां शृतं प्रयः ॥

लोमने क्षीरसन्तानं दध्नात्तरमलोमने ।

शृते प्रयसि दध्यम्नं जातं हरितपाण्डुरे ॥

जीर्णानाञ्च सुशुष्काणां न्यस्तानां भाजने शुचौ ।

चूर्णस्य प्रयसा शुक्तिं वातपित्ताद्विहितः पिवेत् ॥ ३ ॥

आसुत्य च सुरामण्डे मृदित्वा प्रसृतं पिवेत् ।

कफजेटरोचके कासे पाण्डुरोगे सयत्नमणि ॥

हे वापोष्ठाथवा त्रीणि गुडूच्या मधुकस्य वा ।

कोविदारादिकानां वा निम्बस्य कुटजस्य वा ॥

कषायेष्वासुतं पूत्वा तेनैव विधिना पिवेत् ।

अथवारग्वधादीनां सप्तानां पूर्व्ववत् पिवेत् ॥

एकैकशः कषायेण पित्तश्लेष्मज्वराद्विहितः ।

वर्त्तयः फलवच्चट्टौ कोलमात्रास्तु ता मताः * ॥ ४ ॥

* इतः परं केचित् “जीमूतकस्य वा कल्कं चूर्णं वा शिशिराम्बुना ज्वरे पित्तज्वरे वातकुष्ठे श्लेष्मणि चानुगं” इत्यादिकं पठन्ति ॥

जीवकर्षभकेक्षूणां शतावय्या रसेन वा ।
 पित्तश्लेष्मज्वरे दद्याद्वातपित्तज्वरे तथा ॥ ५ ॥
 तथा जीमूतकक्षीरात् समुत्पन्नं पचेद्दधृतम् ।
 फलादीनां कषायेण श्रेष्ठं तद्वसनं मतम् ॥ ६ ॥

तत्र श्लोकौ ।

षट् क्षीरे मदिरामण्डे एको द्वादश चापरे ।
 सप्त चारग्वधादीनां कषायेऽष्टौ च वर्त्तिषु ॥
 जीवकादिषु चत्वारो घृतञ्चैकं प्रकीर्तितम् ।
 कल्पे जीमूतकानाञ्च योगास्त्रिंशन्नुवाधिकाः ॥ ७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
 जीमूतकलो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात इक्ष्वाकुकल्पं व्याख्यास्याम इति ह
 स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सिद्धं वक्ष्याम्यथेक्ष्वाकुकल्पं येषां प्रशस्यते ।
 पञ्चचत्वारिंशदुक्ता योगा अस्मिन् महर्षिणा ॥ २ ॥
 लम्बाश्च कटुकालावू तुम्बी पिण्डफला तथा । विष्टफला
 इक्ष्वाकुः फलिनी चैव प्रोच्यतेऽस्यास्तु कल्पना ॥
 कामश्लेष्मकफच्छर्द्दिहृदङ्गिर्ति कफकर्षिते ।

प्रताम्यति नरे चैव वमनार्थं तु सेष्यते ॥ ३ ॥
 अपुष्पायाः प्रवालानां मुष्टिं प्रादेशसन्मितम् ।
 क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात् पित्तोद्विक्ते कफज्वरे ॥ ४ ॥
 पुष्पादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ।
 योगा हरितपाण्डूनां सुरामण्डेन पञ्चमः ॥ ५ ॥
 फलखरसभागञ्च विगुणक्षीरसंश्लिप्तम् ।
 उरःस्थिते कफे दद्यात् खरभेदे सपीनसे ॥ ६ ॥
 हृतमधो फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
 जातं स्यात् कफजे कासे श्वासे वग्राञ्च तत् पिवेत् ॥ ७ ॥
 मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषादितः ।
 तेन तक्रं विपक्रं वा सक्षौद्रलवणं पिवेत् ॥ ८ ॥
 अजाक्षीरेण बीजानि भावयेत् प्राययेत् च ।
 विषगुल्मीदरयन्त्रिगण्डेषु स्त्रीपदेषु च ॥ ९ ॥
 तुम्बाः फलरसैः शुष्कैः सपुष्परवचूर्णितम् ।
 कर्दयेन्माल्यमाघ्राय गन्धं सम्यक्सुखीप्सितः ॥ १० ॥
 भक्षयेत् फलमध्यं वा गुडैः फललेन च ।
 इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्व्ववद् घृतम् ॥ ११ ॥
 पञ्चाशद्विंशतिविधानि फलिनीनां यथोत्तरम् ।
 पिवेद्विमृष्टा बीजानि कषायेष्वासुतं पृथक् ॥ १२ ॥
 यथाह्वकोविदारादैर्मुष्टिमन्तर्नखं पिवेत् ।
 कषायैः कोविदारादैर्वर्तयः फलवत् स्मृताः ॥ १३ ॥
 विलम्बकषायेषु तुम्बीबीजाञ्जलिं पचेत् ।
 पूतस्यास्य त्रयो भागास्तुर्यः फाषितस्य तु ॥

सधृतो वीजभागश्च पिष्टानर्द्धाशिकांस्तथा ।
 महाजालिनिजीमूतकटतवेधनवतृसकान् ॥
 तं लेहं साधयेद्द्व्यां घट्टयेन्मृदुनाग्निना ।
 यावत् स्यात् तन्नुमत् तोये पतितञ्च न शीर्यते ॥
 तं लिङ्घ्यान्मात्रया लेहं प्रमथ्याञ्च पिवेदनु ।
 कल्प एषोऽग्निमन्याद्रौ चतुष्के पृथगुच्यते ॥ १४ ॥
 शक्तुभिर्वा, पिवेन्मन्यं तुम्बीस्वरसभावितैः ।
 कफजेतु ज्वरे श्वासे कण्ठरोगेष्वरोचके ॥
 गुल्मे मेहे प्रसेके च कल्पं मांसरसैः पिवेत् ।
 नरः साधु वमतेऽयं न च दौर्बल्यमश्नुते ॥ १५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

यथस्थौ सुरामण्डमस्तुतक्रेषु च त्रयः ।
 घ्रेयं सपललं तैलं वर्द्धमानासवेषु षट् ॥
 घृतमेकं कषायेषु नवानेन मधुकादिषु ।
 अष्टौ वर्त्तिक्रिया लेहाः पञ्च मन्यो रसस्तथा ॥
 योगा द्रव्या कुकल्पेऽस्मिन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
 उक्ता महर्षिणा सम्यक् प्रजानां हितकाम्यया ॥ १६ ॥

इत्यग्निवेशज्ञते तन्मन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने

इष्टाकृतकालो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो धामार्गवकल्पं व्याख्यास्याम इति ह

स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कर्कोटकी कोठफला महाजालिनिरेव च ।

धामार्गवस्य पर्याया राजकोशात्की तथा ॥

गरे गुल्मीदरे कासे वातश्लेष्मामये स्थिते ।

कफे च कण्ठवक्त्रस्थे कफसञ्चयजेषु च ॥

रोगेष्वेषु प्रयोज्याः सुराः स्थिराश्च गुरवश्च ये ।

फलं पुष्पं प्रवालञ्च विविना तस्य संहरेत् ॥ २ ॥

प्रवालस्वरसं शुष्कं कृत्वा च गुडिकाः पृथक् ।

कोविदारादिभिः पेयाः कषायेर्मधुकस्य च ॥ ३ ॥

पुष्पादिभिः क्षीरयोगाश्चत्वारः पञ्चमी सुरा ।

पूर्व्ववज्जीर्णशुष्काणामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ४ ॥

मधुकस्य कषायेण बीजकण्ठोद्धृतं फलम् ।

सगुडं वृषपितं राज्ञी कोविदारादिभिस्तथा ॥

दद्याद्गुल्मीदरार्तेश्चो ये चाप्यनेन कफामयाः ।

दद्यादन्नेन वा युक्तं हृद्दिग्द्रोगशान्तये ॥ ५ ॥

चूर्णैर्वाप्रातृपलादौनि भावितानि प्रभूतशः ।

रसक्षीरयवाग्वादितृप्ती घ्रात्वा वसेत् सुखम् ॥ ६ ॥

चूर्णीकृतस्य वत्तिं वा कृत्वा बदरसम्लिताम् ।

विनीयाञ्जलिमात्रे तु पिवेद्गोष्ठशक्नुद्रसे ॥

पृषतर्चकुरङ्गाविगजोष्ट्राश्वतरस्याच ।

प्रदंष्ट्राखरखड्गानाञ्चैव पेयां शकटद्रुसे ॥ ७ ॥
 जीवकर्षभकौ वीरामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
 काकोलीं श्रावणीं मेदां महामेदां मधूलिकाम् ॥
 एकैकश्रोतभिसञ्चूणा सह धामार्गवेण तु ।
 शर्करामधुसंयुक्ता लेहा हृद्वाहकासिनाम् ॥
 सुखोदकानुपानाः सुराः पित्तोष्णसहिते कफे ।
 धान्यतुम्बु रूयूषेण कल्कस्तस्य विषापहः ॥ ८ ॥
 जात्याः सौमनसायिन्या रजन्याश्चोरकस्य वा ।
 वृश्चिकस्य महाक्षुद्रसहाहैमवतस्य च ॥
 विम्ब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा गृथक् ॥
 एकं धामार्गवं द्वे वा कषाद्ये परिमृद्य तु ।
 तच्छृतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ।
 पूतं मनोविकारेषु पिवेद् वमनमुत्तमम् ॥ ९ ॥

तत्र श्लोकौ ।

पञ्चवे नव चत्वारः क्षीर एकः सुरासवे ।
 काथे नवैकोऽन्ने घ्रेये दश द्वौ न्व शकटद्रुसे ॥
 दश लेहास्रयः कल्का दश चैव घृते तथा ।
 कल्पे धामार्गवस्योक्ताः षष्टिर्योगा महर्षिणा ॥ १० ॥

अथ निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
 धामार्गवकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो वत्सककल्पं व्याख्यास्याम इति ॥

स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अथ वत्सकनामानि भेदं स्त्रीषु सयोस्तथा ।

कल्पञ्चास्य प्रवक्ष्यामि विस्तरेण यथातथम् ॥ २ ॥

वत्सकः कुटजः शक्रो वृक्षको गिरिमल्लिका ।

बीजानीन्द्रयवास्तस्य तथोच्यन्ते कलिङ्गकाः ॥

वृहत्फलः श्वेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान् भवेत् ।

श्यामा चारुणपुष्पो स्त्री फलवन्तैस्तथाणुभिः ॥

रक्तपित्तकफघ्नस्तु सुकुमारेष्वनत्ययः ।

हृद्रोगज्वरवातासृग्वीसर्पादिषु शस्यते ॥ ३ ॥

काले फलानि संगृह्य तयोः शुष्काणि संचिपेत् ।

तेषामन्तर्नखं मुष्टिं जर्जरीकृत्य भावयेत् ॥

मधुकस्य कषायेण कीविदारादिभिस्तथा ।

निशि स्थितं विमृदैर्ग्रतं लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥

पिवेत्तद्वमनं श्रेष्ठं पित्तश्लेष्मनिवर्हणम् ॥ ४ ॥

अष्टाहं पयसा कृण्वेत् तेषां चूर्णानि भावयेत् ।

जीवकस्य कषायेण ततः पाणितलं पिवेत् ।

फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवन्तीनां पृथक् तथा ॥ ५ ॥

सर्षपाणां मधूकानां लवणस्याम्बुना पुनः ।

क्षशरेणाथवा युक्तं विदध्याद् वमनं भिषक् ॥ ६ ॥

तत्र श्लोकः ।

कषायैर्नव चूर्णैश्च पञ्चोक्ताः सलिलैश्चयः ।

एकश्च कटशरायां स्याद् योगास्तेष्टादश स्मृताः ॥ ७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने

यत्सककल्पो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः कृतवेधनकल्पं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कृतवेधननामानि कल्पञ्चास्य निबोधत ।

चूडः कोशातकी जाली मृदङ्गफलमेव च ॥

अत्यथ कटुतीक्ष्णोष्णं गाढं ध्रिष्टं गदेषु च ।

कुष्ठपाण्डुमयप्रीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ २ ॥

क्षीरादिकुसुमादीनि सुरा चैतेषु पूर्वैवतु ।

सुशुष्काणान्तु वीजानामेकं द्वौ वा यथाबलम् ॥

कषायैर्मधुकादीनां नवभिः फलवतु पिवेत् ॥ ३ ॥

क्वाथयित्वा फलं तस्य पूत्वा लेहं निधापयेत् ।

कृतवेधनकल्कांशं फलाध्यर्द्धांशसंयुतम् ॥

पृथक् चारग्वधादीनां त्रयोदशभिरासुतम् ॥ ४ ॥

शाल्मलीमूलवृन्तान्तपिच्छाभिर्दंशभिस्तथा ।

वर्तयः फलवतु षट् सुराः फलादीनां घृतं तथा ॥ ५ ॥

कोशातकानि पञ्चाशत् कोविदाररसैः पचेत् ।
 तं कषायं फलादीनां कल्कैर्लेहं पुनः पचेत् ॥
 क्षुड्गश्च तत्र भागः स्याच्छेषाणांर्द्धांशिकानि च ।
 कषायैः कोविदारादैरेवं पक्त्वा पिवेत् पृथक् ॥ ६ ॥
 कषायेषु फलादीनामानूपं पिशितं पृथक् ।
 कोशातक्याः समं पक्त्वा रसं सलवणं पिवेत् ॥
 फलादिपिप्पलीतुल्यं तद्वन्मांसरसं पिवेत् ॥ ७ ॥
 क्षुड्गं काये पिवेत् सिद्धं मिश्रमिक्षुरसेन च ॥ ८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

क्षीरे द्वौ द्वौ सुरा चैका काथा द्वाविंशतिस्तथा ।
 दश पिच्छा घृतञ्चैकं षट् च वर्त्तिक्रियाः शुभाः ॥
 लेहेऽष्टौ सप्त मांसे च योग इक्षुरसेऽपरः ।
 कृतवेधनकल्पोऽस्मिन् षष्टिर्योगाः प्रकीर्तिताः ॥ ९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
 कृतवेधनकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः श्यामात्रिवृत्कल्पं व्याख्यास्याम इति ह
 स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

विरेचने त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ।
 तस्याः संज्ञा गुणाः कर्म भेदः कल्पश्च वक्ष्यते ॥ २ ॥

त्रिभण्डौ त्रिवृता चैव श्यामा कुटरणा तथा ।
 सर्वानुभूतिः सुवहा शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥
 कषाया मधुरा रूचा विपाके कटुकां च सा ।
 कफपित्तमशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥
 सेदानौमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।
 कल्पे वैशेष्यमासाद्य सर्वरोगहरा भवेत् ॥ ३ ॥
 मूलन्तु द्विविधं तस्याः श्यामञ्चारुणमेव च ।
 तयोर्मुख्यतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम् ॥
 सुकुमारे शिथौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तच्छुभम् ।
 मोहयेदाशुकारित्वाच्छ्यामा कण्ठं श्लिणोत्यपि ॥
 तैश्चण्णात् कर्षति हृत्कण्ठमाशु दोषं हरत्यपि ।
 शस्यते बहुदोषाणां क्रूरकोष्ठाश्च ये नराः ॥ ४ ॥
 गुणवत्यां तयोर्भूमौ जातं मूलं समुद्धरेत् ।
 उपोष्य प्रयतः शुक्ले शुक्लवासाः समाहितः ॥
 गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णं न तिर्यग्विस्तृतञ्च यत् ।
 गृहीत्वां विस्त्रजेत् काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ५ ॥
 स्निग्धस्निन्नो विरेच्यस्तु पेयामावाशितः सुखम् ।
 अक्षमात्रं तयोः पिण्डं विनोयाम्बेन ना पिवेत् ॥
 गोठव्यजामहिषीमूलसौवीरकतुषोदकैः ।
 प्रसन्नया त्रिफलया शृतया च पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥
 एकैकं सैन्धवादीनां द्वादशानां सनागरम् ।
 त्रिवृत्त्रिगुणसंयुक्तं चूर्णमुष्णाम्बुना पिवेत् ॥ ७ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं हतिपिप्पली ।

सरलः किलिमं हिङ्गु भागीं तेजोवती तथा ॥
 मुस्तं हैमवती पथ्या चित्रकी रजनौ वषा ।
 स्वर्णक्षीर्यजमोदा च शृङ्गवेरञ्च तैः पृथक् ॥
 एकैकाङ्गांशसंयुक्तं पिवेद् गोमूत्रसंयुतम् ॥ ८ ॥
 मधुकाङ्गांशसंयुक्तं शर्कराम्बुयुतं पिवेत् ।
 जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणीं कर्कटाह्वयम् ।
 मुद्गमाषाख्यपण्यौ च महतीं श्रावणीं तथा ॥
 काकीलीं क्षीरकाकीलीं क्षुद्रां क्षिन्नरुहां तथा ।
 क्षीरशुक्लां पयस्याञ्च यथाहं विधिना पिवेत् ॥
 वातपित्तहितानेग्रतान्यन्यानि तु कफानिले ॥ ९ ॥
 क्षीरमांसेक्षुकाश्मर्यद्राक्षापीलुरसैः पृथक् ।
 सर्पिषा वा तयोश्चूर्णमभयाङ्गांशिकं पिवेत् ॥
 लिङ्ग्याद्वा मधुसर्पिण्यां संयुक्तं ससितोपलम् ॥ १० ॥
 अजगन्धा तुगाक्षीरो विदाक्षी शर्करा विवृत् ।
 चूर्णितं क्षौद्रसर्पिण्यां लौढा साधु विरिच्यते ॥
 सन्निपातज्वरस्तम्भदाहटप्पाद्विहितो नरः ॥ ११ ॥
 श्यामात्रिवृत्कषायेण कल्केन च सशर्करम् ।
 साधयेद्विधिवज्जेहं लिङ्ग्यात् पाणितलं ततः ॥ १२ ॥
 सक्षौद्रां शर्करां पक्त्वा कुर्यान्मृद्वाजने नवे ।
 क्षिपेच्छीते त्रिवृच्चूर्णं त्वक्पत्रमरिचैः सह ॥
 मात्रया लेहयेद्देतदीश्वराणां विरेचनम् ॥ १३ ॥
 कुडवांशान् रसानिक्षुद्राक्षापीलुपक्ष्पकात् ।
 सितोपलात् पलं क्षौद्रात् कुडवाञ्च साधयेत् ॥

तं लेहं योजयेच्छीतं त्रिवच्चूर्णेन शास्त्रवित् ।
 एतदुत्सन्नपित्तानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ १४ ॥
 शर्करामोदकान् वर्तिर्गुडिकामांसपूषकान् ।
 अनेन विधिना कुर्यात् पित्तिकानां विरेचनम् ॥ १५ ॥
 पिप्पलीं नागरं क्षारं श्यामाविष्टतया सह ।
 लेहयेन्मधुना सार्द्धं श्लेष्मलानां विरेचनम् ॥ १६ ॥
 मातुलुङ्गाभयाधात्रीश्रीपणीं कोलदाडिमात् ।
 सुभृष्टान् स्वरसांस्तैले सांधयेत् तत्र चावपेत् ॥
 सहकारात् कपित्थाच्च मध्यमस्त्वञ्च यत् फलम् ।
 पूर्ववद्वहलीभूते त्रिवच्चूर्णं समावपेत् ॥
 त्वक्पत्रकेशरैलानां चूर्णञ्च मधुमात्रया ।
 नेहोद्यं कफपूर्णानामीश्वराणां विरेचनम् ॥
 पानकानि रसान् यूषान् मोदकान् रागषाड्वान् ।
 अनेन विधिना कुर्याद्विरेकार्थं कफाधिके ॥ १७ ॥
 त्वगेलाभ्यां समं नीतं त्रिवृतायाः सशर्करम् ।
 चूर्णं फलरसंक्षौद्रशक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥
 वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
 नरेषु सुक्लमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ १८ ॥
 शर्करा त्रिफला श्यामा त्रिवृन्मागधिका मधु ।
 मोदकः सन्निपातोर्ध्वं रक्तपित्तज्वरापहः ॥ १९ ॥
 त्रिवृद्वागास्त्रयः प्रोक्तास्तिस्रश्च त्रिफलात्वचः ।
 विडङ्गक्षारपिप्पल्यः समास्तिस्रश्च चूर्णिताः ॥
 लिह्यन्तः सर्पिर्मधुन्याञ्च मोदकं वा गुडैश्च च ।

भक्षयेन्निष्परीहारमेतच्छोधनमुत्तमम् ॥
 गुल्मं ग्रीहोदरं श्वासं हलीमकमरोचकम् ।
 कफवातकृतांश्चान्यान् व्याधीनेतद्वप्रोहति ॥ २० ॥
 विडङ्गपिप्पलीमूलविफलाधान्यचित्रकम् ।
 मरिचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पली ॥
 लवणान्यजमोदा च चूर्णितं कार्ष्णिकं पृथक् ।
 तिलतैलविद्वच्चूर्णभागौ चाष्टपलीन्मिता ॥
 धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्द्धतुलां तथा ।
 पक्त्वा मृदग्निना खादेद्ददरोदुम्बरोपमान् ॥
 गुडान् कृत्वा नःचात्र स्याद्विहाराहारयन्त्रणा ।
 मन्दाग्नित्वं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छमरोचकम् ।
 अस्वप्नं गात्रशूलञ्च कासं श्वासं भ्रमं क्षयम् ॥
 कुष्ठार्थः कामलासिंहगुल्मोदरभगन्दरम् ॥
 यहणीपाण्डुरोगांश्च हन्तुः पुंसवनाश्च ते ।
 कल्याणका इति ख्याताः सर्वेष्वृतुषु यौगिकाः ॥ २१ ॥-
 इति कल्याणकगुडः ।

व्योषत्वक्पत्रमुस्तैलाविडङ्गामलकाभयाः ।
 समभागा भिषग्दद्याद् द्विगुणञ्च सुकूलकम् ॥
 त्रिवृतोऽष्टगुणं भागं शर्करायाश्च षड्गुणम् ।
 चूर्णितं गुडिकाः कार्याः क्षौद्रेण पलसन्मिताः ॥
 भक्षयेत् कल्यमुत्थाप्य शीतञ्चानुपिवेज्जलम् ।
 मूत्रकृच्छ्रे ज्वरे वन्धां कासे श्वासे भ्रमे क्षये ॥
 तापि पाण्डुमयेऽल्पेऽग्नौ शस्ता निर्यन्त्रिताग्निनः ।

योगः सर्वविषाणाञ्च मतः श्रेष्ठो विरेचने ॥
 मूत्रजानाञ्च रोगाणां विधिज्ञेनावचारितः ॥ २२ ॥
 विष्टतूपलं द्विप्रसृतं पथ्यात्वगुरुवूकयोः ।
 दशैतान् मोदकान् कुर्यादौष्वराणां विरेचनम् ॥ २३ ॥
 श्यामा विष्टमैवती नीलिनी हस्तिपिप्पली ।
 समूला पिप्पली सुस्तमजमोदां दुरालभा ॥
 कार्ष्णिकं नागरपलं गुडस्य पलविंशतिः ।
 चूर्णितं मोदकान् कुर्यादुदुम्बरफलोपमान् ॥
 हिङ्गुसौवर्चलव्योषयमानोविडजैरकैः ।
 वचाजगन्धात्रिफलाचव्यचित्रकधान्यकैः ।
 मोदकान् वेष्टयेच्चूर्णैस्तांस्तु तुम्बु रुदाडिमैः ॥
 त्रिकवन्क्षणहृदयस्त्रिकोष्ठार्थः प्रीहशूलिनाम् ।
 हिक्काकासारुन्निष्वासकफोदावर्तिनां हिताः ॥ २४ ॥
 त्रिवृता कौटजं वीजं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
 चौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाप्स्वेतविरेचनम् ॥ २५ ॥
 त्रिवृदुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम् ।
 द्राक्षाम्बुना सयथाह्म सातलं जलदात्यये ॥ २६ ॥
 त्रिवृतं चित्रकं पाठामजार्जो सरलं वचाम् ।
 स्वर्णक्षीरोज्ज्व हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिवेत् ॥ २७ ॥
 शर्करा विष्टता तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।
 त्रिवृत्त्रायन्तीहवुषां सातलां कटुरोहिणीम् ।
 स्वर्णक्षीरोज्ज्व संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत् त्राहम् ॥
 एष सर्ववर्त्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ॥ २८ ॥

दुरालभा त्रिवृच्छ्यामा वत्सकं हस्तिपिप्पली ।
 नीलिनी त्रिफला मुस्तं कटुकाच सुचूर्णितम् ॥
 सर्पिर्मांसरसोष्णाम्बुयुक्तं पाणितलं ततः ।
 पिवेत् सुखतमं हेततद्रूक्षाणामपि शक्यते ॥ २९ ॥
 वूषणत्रिफलाहिङ्गुकार्षिकं त्रिवृतापलम् ।
 सौवर्चलार्द्धकर्षणं पलार्द्धञ्चाम्बुवेतसात् ॥
 तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मद्येनाम्बुनेन वा पिवेत् ।
 गुल्मपाप्वर्णार्तिनुत् सिद्धं जीर्णं चाद्याद्रसौदनम् ॥ ३० ॥
 सप्तलां त्रिफलां दन्तीं त्रिवृतां व्योषसैम्भवम् ।
 कृत्वा चूर्णन्तु सप्ताहं भाव्यमामलकीरसे ।
 तद्रयोज्यं तपैरे येषे पिशिते रागयुक्तिषु ॥ ३१ ॥
 तुल्यान्तं त्रिवृताकल्कासिद्धं गुल्महरं घृतम् ॥
 मूलं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलकैः सह ।
 जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिवेन्नरः ॥ ३२ ॥
 श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं क्षीरं पिवेत् तथा ।
 साधितं वा पयस्ताभ्यां सुखं तेन निरिच्यते ॥ ३३ ॥
 त्रिवृन्मुष्टीस्तु सनखानष्टौ द्रोणेऽम्भसः पचेत् ।
 पादशेषं कषायं तं शीतं गुडतुलायुतम् ॥
 क्षिग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः ।
 प्रलिप्ते विधिना मासं जातं तन्मात्रया पिवेत् ॥
 ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं गुल्मप्रवयथुनाशनम् ।
 सुरां वा त्रिवृतापादकल्कां तत्तृकाथसंयुताम् ॥ ३४ ॥
 यवैः श्यामात्रिवृत्तृकाथस्त्रिभिः कुल्माषमम्भसा ।

आसुतं षडङ्गं पर्णं जातं सौवीरकं पिवेत् ॥
 भृष्टान् वा सतुषान् शुद्धान् यवांस्तच्चूर्णसंयुतान् ।
 आसुतानन्मसा तद्वत् पिवेज्जातं तुषोदकम् ॥ ३५ ॥
 तथा मदनकल्पोक्तान् षाड्वादीन् पृथग्दश ।
 विवृचूर्णेन संयोज्य विरेकाय प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥

भवन्ति चात्र ।

त्वक्शिरास्नातंकदाङ्गिमैलासितोपलामाक्षिकमातुलुङ्गैः ।
 मदैरस्तथान्यैश्च मनोऽनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥ ३७ ॥
 शीताम्बुना पीतवतश्च तस्य सिञ्चेन्मुखं कर्द्द्विविधातहेतोः ।
 हृद्यांश्च मृत्पुष्पफलप्रवालानम्लञ्च दद्यादुदजिघ्रसार्थम् ॥ ३८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

एकोऽस्त्रादिभिरष्टौ च दश द्वौ सैम्भवादिभिः ।
 मूत्रेऽष्टादश यद्वा द्वौ जीवकादौ चतुर्दश ॥
 क्षीरादौ सप्त लेहेऽष्टौ चत्वारः सितयापि च ।
 पानकादिषु पञ्चैव षडृतौ पञ्च मोदकाः ॥
 चत्वारश्च घृतक्षीरे द्वौ चूर्णे तर्पणे तथा ।
 द्वौ मद्देर काञ्चिके द्वौ च दशानेर षाड्वादिषु ॥
 श्यामायास्त्रिवृतायाश्च कल्पोऽस्त्रिन् समुदाहृतम् ।
 शतं दशोत्तरं सिद्धं योगानां परमर्षिणा ॥ ३९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
 श्यामात्रिहृत्कल्पो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातश्चतुरङ्गलकल्पं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

आरग्वधो राजवृक्षः सम्पाकश्चतुरङ्गलः ।

प्रग्रहः कटतमालश्च कर्णिकारोगघातकः ॥ २ ॥

ज्वरहृद्रोगवातासृग्गुदावर्त्तादिरोगिषु ।

राजवृक्षोऽधिकः पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥

बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।

देयो मृद्वनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरङ्गलः ॥ ३ ॥

फलकाले फलं तस्य ग्राह्यं परिणतञ्च यत् ।

तेषां गुणवतां भारं सिकतासु निधापयेत् ॥

सप्तरात्रात् समुद्धृत्य शोषयेदातपे भिषक् ।

ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत् ॥ ४ ॥

द्राक्षारसेन तं दद्याद्वाहोदावर्त्तपौडिते ।

चतुर्वर्षे सुखं बाले यावद् द्वादशवार्षिके ॥ ५ ॥

चतुरङ्गलमज्ज्ञस्तु प्रसृतं वाथवाञ्छलिम् ।

सुरामण्डेन संयुक्तमथवा कोलशीघ्रना ॥

दधिमण्डेन वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ।

कृत्वा शीतकप्रायं तं पिवेत् सौवीरकेण वा ॥ ६ ॥

त्रिवृतो वा कषायेण मज्जकल्कं तथा पिवेत् ।

तथा बिल्वकषायेण लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥ ७ ॥

कषायेणाश्वीं तस्य विष्टञ्चूर्णगुडान्वितम् ।

साधयित्वा शनैर्लेहं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥ ८ ॥
 चतुरङ्गुलसिद्धाद्वा क्षीराद् यदुदियाद् घृतम् ।
 मज्जकल्केन धात्रीणां रसे तत् साधितं पिवेत् ॥
 तदेव दशमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ।
 कषायैः साधितं सर्पिः कल्कैः श्यामादिभिः पिवेत् ॥ ९ ॥
 दन्तीकायेऽञ्जलिं मज्जः शम्पाकंश्च गुडश्च च ।
 दत्त्वा मासाष्टमासस्यभरिष्टं प्राययेत् च ॥ १० ॥

भवति चाम्प्र ।

यस्य यत् पानमन्नञ्च चन्द्यं स्वादयवा कटु ।
 लवणं वा भवेत् तेन युक्तं दद्याद्विरेचनम् ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकी ।

द्राक्षारसे सुराशीध्वोर्दधि चामलकौरसे ।
 सौवीरकेऽथ तृवृतामिल्वानाञ्च कषायके ॥
 लेहारिष्टे घृते द्वे च योग्या द्वादश कीर्तिताः ।
 चतुरङ्गुलकल्पेऽस्मिन् सुकुमाराः सुखोदयाः ॥ १२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने

चतुरङ्गुलकल्पो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिलोककल्पं व्याख्यास्याम इति च

स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

तिल्लकस्तु मतो लोघो वृहत्पत्रस्त्रिरोटकः ।

तस्य भूतत्वचं शुष्कामन्तर्वल्कलवर्जिताम् ॥

चूर्णयेत् विधा कृत्वा द्वौ भागौ कषायेत् भिषक् ।

लोघस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥

भागं तं दशभूतस्य पुनः कषायेन भावयेत् ।

शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥

दधितक्रसुरामण्डमात्रैर्वंदरशोषुना ।

रसेनामलकानां वा ततः प्राणितलं पिवेत् ॥ २ ॥

सुरां लोघकषायेण जातां पचस्थितां पिवेत् ।

मेघशृङ्गाभयाकृष्णाचिन्नकैः सज्जिलैः शृतैः ॥

तत्तुलां सुतुयात् तच्च जातं सौवैरकं यदा ।

भवेदञ्जलिना तस्य लोघकल्कं पिवेत् तदा ॥ ३ ॥

दन्तीष्वकयोर्द्वौ सज्जिलस्याढकं पृथक् ।

समुत्क्राथ्य गुडह्रीकां तुलां लोघस्य चाञ्जलिम् ।

आवपेत् तत् परं पक्षान् मद्यपानादिरेचनम् ॥ ४ ॥

तिल्लकस्य कषायेण दशकृत्वः सुभाविताम् ।

मात्रां कम्पिञ्जकस्यैव कषायेण पुनः पिवेत् ॥ ५ ॥

चतुरङ्गलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य्य एव च ।

विफलाग्रः कषायेण ससर्पिर्मधुफाणितः ॥

लोधचूर्णयुतः सिद्धो लेहः श्रेष्ठं विरेचनम् ।
 तिल्वकल कषायेण कल्केन च सशर्करः ॥
 सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ॥ ६ ॥
 अष्टाष्टौ विठ्ठलादीनां मुष्टींश्च सनखान् पृथक् ।
 द्रोणोऽथ साधयेत् पादशेषे प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥
 पिष्टैस्तैरेव बिल्वांशैः समूत्रलवणैरथ ।
 पक्त्वा मात्रां पिवेत् काले श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥
 लोधकल्केन मूत्राञ्जलवणैश्च पचेद्घृतम् ।
 चतुरङ्गुलकल्पेन सर्पिणी द्वे च साधयेत् ॥ ७ ॥

तत्र श्लोकी । :

पञ्च दध्यादिभिस्त्रिका सुरा सौवीरकेण च ।
 एकोऽरिष्टस्तथा योग एकः कम्पिह्वकेन च ॥
 लेहाखयो घृतेनापि चत्वारः सम्प्रदर्शिताः ।
 योगास्ते लोधमूलानां कल्पे षोडश सन्मताः ॥ ८ ॥

रत्नग्निविशकते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
 लोधकल्पो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो महावृक्षकल्पं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

विरेचनानां सर्वेषां सुधा तीक्ष्णतमासता ।
 सङ्घातन्तु भिनत्तग्राश दीषाणां कोष्ठविभ्रमोत् ॥

तस्मान्नैषा मृदौ कोष्ठे प्रयोक्तव्या कदाचन ।
 न दोषनिचये चाल्पे सति मार्गपरिक्रमे ॥ २ ॥
 पाण्डुरोगोदरे गुल्मे कुष्ठे द्वेषौविषाद्विहिते ।
 श्वयथौ मधुमेहे च दोषविभ्रान्तचेतसि ॥
 रोगैरेवंविधैर्यस्तं ज्ञात्वा सप्राणमातुरम् ।
 प्रयोजयेन्महावृक्षं सम्यक् स ह्यवधारितः ॥
 मृदो हरति दोषाणां महान्तर्मपि सञ्चयम् ॥ ३ ॥
 द्विविधः स मतो यश्च बहुभिश्चैव कण्टकैः ।
 सुतीक्ष्णैः कण्टकैरल्पैः प्रवरो बहुकण्टकः ।
 स नाम्ना स्तुग् गुड्या नन्दा सुधा निस्त्रिंशपत्रकः ॥ ४ ॥
 तां विपाद्याहरेत् क्षीरं शंखेण मतिमान् भिषक् ।
 द्विवर्षां वा त्रिवर्षां वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ५ ॥
 बिल्लादीनां बृहत्या वा कण्टकाद्यास्तथैकशः ।
 कषायेण समापन्नं कृत्वाङ्गारेषु शोषयेत् ॥
 ततः कोलसमां मात्रां पिवेत् सौवीरकेण वा ।
 तुषोदकेन कोलानां रसेनामलकस्य वा ॥
 सुरया दधिमण्डेन मातुलङ्गरसेन वा ॥ ६ ॥
 क्षातलां काञ्चनक्षीरीं श्यामादन्तीं फलत्रिकम् ॥
 यथोपपत्तिं सप्ताहं सुधाक्षीरेण भावयेत् ।
 कोलमात्रां घृतेनातः पिवेन्मांसरसेन वा ॥ ७ ॥
 ब्राह्मणं त्रिफलां दन्तीं चित्रकं त्रिवृतां तथा ।
 क्षकक्षीरभूषितां सम्यग्विदध्याद् गुडपानके ॥ ८ ॥
 त्रिवृतारग्वधो दन्ती शङ्खिनी सप्तखा समम् ।

निशिस्थितं गवां मूत्रे शीघ्रयेदातपे ततः ॥
 सप्ताहं भावयित्वेवं श्लुक्क्षीरेणापरं पुनः ।
 सप्ताहं भावयेच्छुष्कं ततस्तेनापि भावितम् ॥
 गन्धमाल्यं समाधाय प्रावृत्य पठमेव च ।
 सुखमाशु विरिच्यन्ते मृदुकोष्ठा नराधिपाः ॥ ६ ॥
 श्यामात्रिवृत्कषायेण श्लुक्क्षीरघृतफाणितैः ।
 लेहं पक्त्वा विरेकाय लेहयेन्मात्रया नरम् ॥ १० ॥
 पाययेत् सुधाक्षीरं यूपैर्मांसरसैर्घृतैः ।
 भावितं शुष्कमतूखं वा मांसं वा भक्षयेन्नरम् ॥ ११ ॥
 क्षीरेणामलकैः सर्पिस्तुरङ्गुलवत् भवेत् ।
 सुरां वा कारयेत् क्षीरे सुतां वा पूर्व्ववत् पिवेत् ॥ १२ ॥

तत्र श्लोकौ ।

सौवीरंकादिभिः सप्त सर्पिषा च रसेन च ।
 पानकं घ्रेयलेहौ च योगा यूषादिभिस्त्रयः ॥
 द्वौ शुष्कमतूखमांसाभ्यां सुरैका द्वे च सर्पिषा ।
 महावृक्षस्य योगास्ते विंशतिः समुदाहृताः ॥ १३ ॥

इतः अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने

महावृक्षकल्पो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशीध्यावः ।

अथातः सप्तलाशङ्गिनीकल्पं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानावेयः ॥ १ ॥

सप्तला चर्म्मसाहा च बहुफेनरसा च सा ।

शङ्गिनी तिक्तला चैव यवतिक्ताक्षिपीडकः ॥

ते गुल्मगरहृद्रोगकुष्ठशोफोदरादिषु ।

विकासितौक्ष्णरूक्षत्वाद्व्योच्यः श्लेष्माधिकेषु तु ॥ २ ॥

नातिशुष्कं फलं क्वाक्ष्यं शङ्गिन्या निस्तुषीकृतम् ।

सप्तलायाश्च मूलानि गृहीत्वा भाजने क्षिपेत् ॥ ३ ॥

अक्षमावं तयोः पिण्डं प्रसन्नालवणायुतम् ।

हृद्रोगे वातकफजे गुल्मे चैव प्रयोजयेत् ॥

पियालपौलुकर्कशूकोषास्त्रास्त्रकदाडिमैः ।

द्राक्षापनसखर्जूरबदराम्लपरूषकैः ॥

मैरेयदधिमण्डान्नैः सौवीरकतुषोदकैः ।

शीघ्रौ चापेयष कल्पः स्यात् सुखं शीघ्रविरेचनम् ॥ ४ ॥

तृध्वा विदारिगन्धादैः पयसि कथिते प्रचेत् ।

सप्तलाशङ्गिनीकल्के त्रिवृच्छ्रमाह्वभागिके ।

दधिमण्डेन संनीय सिद्धं तत् पाययेत् च ॥

शङ्गिनीचूर्णभागौ द्वौ तिलचूर्णस्य चापरः ।

हरीतकीकषायैश्च तैलं तत् पीडितं पिबेत् ॥

अतसीसर्षपैरेण्डकरञ्जेष्वेष संविधिः ॥ ५ ॥

शङ्खिनीसप्तलासिद्धात् क्षीराद् यदुदियाद् घृतम् ।
 कल्कभागं तयोरेव त्रिवृच्छ्रामार्घसंयुतम् ॥
 क्षीरेणालोड्य सम्पक्कं पिवेत् तच्च विरेचनम् ॥ ६ ॥
 तथा दन्तौद्रवन्तगोः स्नादजशृङ्गाजगन्धयोः ।
 क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ॥
 मसूरविदलायाश्च प्रत्यक्श्रेण्यास्तथैव च ।
 द्विभागाङ्गं शकल्केन तद्वत् साध्यं घृतं पुनः ॥
 शङ्खिनीसप्तलाधात्रीकषाये साधयेद्घृतम् ।
 त्रिवृत्कल्पेन सर्पिश्च त्रयो लेहाश्च पूर्व्ववत् ॥ ७ ॥
 सुराकम्पिज्जयोर्योगः कार्थ्यो लोध्रवद्देव ॥
 दन्तौद्रवन्तगोः कल्पेन सौवैरकतुषोदके ।
 अजगन्धाजशृङ्गयोश्च तद्वत् स्नातां विरेचने ॥ ८ ॥

तत्र श्लोकी ।

कषाया दश षट् चैव षट् तैलेष्टौ च सर्पिषि ।
 पञ्च मदेर त्रयो लेहा योगाः कम्पिज्जके तथा ॥
 सप्तलाशङ्खिनीकल्पे त्रिंशदुक्ता नवाधिकाः ।
 योगाः सिद्धाः समस्तानामेकशोऽपि च ते हिताः ॥ ९ ॥

इतीग्निवेशकते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
 सप्तलाशङ्खिनीकल्पो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दन्तीद्रवन्तीकल्पं व्याख्यास्याम-

इति ॥ स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

दन्तुद्रुम्बरपर्णी च निकुम्भीऽथ मुकूलकः ।

द्रवन्तीनामतश्चित्रा न्यग्रोधी मुषिकाह्वया ॥

तथा मूषिकपर्णी चापुपचित्रा च शम्बरी ।

प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी दन्ती रण्डा च कीर्तिता ॥

तथोर्मूलानि संगृह्य स्थिराणि बहलानि च ।

दन्तिदन्तप्रकाराणि श्यावताम्राणि बुद्धिमान् ॥

पिप्पलीमधुलिप्तानि स्वेदयेन्मृत्कुशान्तरे ।

शोषयेदातपेठर्काग्नीर्हता ह्येषां विकाशिता ॥ २ ॥

तीक्ष्णोष्णान्याशुकारीणि विकाशीनि गुरुणि च ।

विलापयन्ति दोषौ द्वौ मारुतं कोपयन्ति च ॥ ३ ॥

दधितक्रसुरामण्डैः पिण्डमक्षसमं तयोः ।

प्रियालकोलवदरपीलुशीघ्रुभिरेव च ॥

प्रिवेद्गुल्मोदरौ दोषैरभिखिन्नाश्च यो नरः ।

गोमृगाजरसैः पाण्डुक्रिमिकुष्ठौ भगन्दरी ॥ ४ ॥

तयोः कल्के कषाये च दशमूलरसायुते ।

कक्षालजीविसर्पेषु दाहे च विपचेद् घृतम् ॥

तैलं मेहे च गुल्मे च सोदावर्त्ते कफानिले ।

चतुःस्नेहं शकृच्छुक्रवातसङ्गानिलार्तिषु ॥ ५ ॥

रसे दन्ताज्जङ्गरोश्च गुडश्चैद्रघृतान्वितः ।

लेहः सिद्धो विरेकार्थे दाहसन्तापमेहनुत् ॥
 पित्तज्वरे वाततर्षे स्यात् स एवाजगन्धया ।
 मूलं दन्तीद्रवन्तगोश्च पचेदामलकीरसे ॥
 त्रींस्तु लघु कषायस्य भागौ द्वौ फाणितस्य च ।
 तप्ते सर्पिषि तैले वा भर्जयेत् तत्र चावपेत् ॥
 कल्कं दन्तीद्रवन्तगोश्च शग्रामादीनाञ्च भागशः ।
 तत् सिद्धं प्राशयेत्लेहं सुखं तेन विरिच्यते ॥
 रसे च दशमूलस्य तथा वैभीतके रसे ।
 हरीतकीरसे चैव लेहानेव पचेत् पृथक् ॥ ६ ॥
 तयोर्विल्लसमं चूर्णं तद्रसेनैव भाविष्यम् ।
 असृष्टविषिं वातोत्थगुल्मे चास्त्युतं शुभम् ॥ ७ ॥
 पाटयित्वेक्षुकाण्डं वा कल्केनालिप्य चान्तरा ।
 स्वेदयित्वा ततः खादेत् सुखं तेन विरिच्यते ॥ ८ ॥
 मूलं दन्तीद्रवन्तगोश्च सह मुद्गेर्विपाचयेत् ।
 लावतित्तिरिकादैश्च ते रसाः सुर्विरेचनम् ॥ ९ ॥
 तयोर्वापि कषायेण यवागूं जाङ्गलं रसम् ।
 माषयूर्षाश्च संस्कृत्य दद्यात् तैश्च विरिच्यते ॥ १० ॥
 तत्कषायात् त्रयो भागा द्वौ सितायास्तथैव च ।
 एको गोधूमचूर्णानां कार्यो चोत्कारिका शुभा ॥ ११ ॥
 मोदको वात्य कल्पेन कार्यस्तच्च विरेचनम् ।
 तयोर्वापि कषायेण मद्यमस्योपकल्पयेत् ॥ १२ ॥
 दन्तीकाथेन चालोड्य दन्तीतैलेन साधितान् ।
 गुडलावणिकान् भक्ष्यान् विविधान् भक्षयेन्मैरः ॥ १३ ॥

द्रवन्तीं मरिचं दन्तीं यमानौमुपकुञ्चिकाम् ।
 नागरं हेमदुग्धीञ्च चित्रकञ्चेति चूर्णितम् ॥
 सप्ताहं भावयेन्मूत्रे गवां पाणितलं ततः ।
 पिवेद्ब्रूतेन चूर्णन्तु विरिक्तश्चापि तर्पणम् ॥
 सर्व्वरोगहरं मुख्यं सर्व्वेष्वृत्तुषु यौगिकम् ।
 चूर्णं तदनपायित्वाबालवृद्धेषु पूजितम् ॥
 दुर्भक्ताजीर्णपाण्डूतिगुल्मप्लीहोदरेषु च ।
 गण्डमालासु वाते च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥ १४ ॥
 पलं चित्रकदन्तरोश्च हरीतक्याश्च विंशतिः ।
 त्रिवत्पिप्पलीकषौ द्वौ गुडखाष्टपलेन तु ॥
 विनोय मोदकान् कुर्याद्दशैकं भक्षयेत् ततः ।
 उष्णाम्बु च पिवेच्चानु दशमे दशमेऽह्नि च ॥
 विरेचनं पित्तकासे पाण्डुरोगे च शस्यते ॥
 एते निष्परिहाराः सुग्राः सर्व्वरोगनिबर्हणाः ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगार्शः कण्डूकोठानिलापहाः ॥ १५ ॥ *
 दन्तीद्विपलनिर्य्यूहं द्राक्षाद्विप्रस्थसाधितम् ।

इतः परं पुस्तकरन्तरेष्वेवमधिकः पाठो दृश्यते ।
 दन्तीद्विपलनिर्य्यूहो द्राक्षाद्विप्रस्थसाधितः ।
 विरेचनं पित्तकासे पाण्डुरोगे च शस्यते ॥
 दन्तीकण्ठः समगुडः शीतवारियुतं पिवेत् ।
 विरेचनं मुख्यतमं कामलाहरसुत्तमम् ॥
 शङ्खीमरिचप्रिभल्यः कार्ष्णिकाः सुग्राः पृथक् पृथक् ।
 विगुणैर्भक्तिरैले च शङ्खिनी स्थापतुर्गुणा ॥

दन्तीकल्कं समगुडं शीतवारासुतं पिवेत् ।
 विरेचनं मुख्यतमं कामलाहरमुत्तमम् ॥ १६ ॥
 श्यामादन्तीरसे गौडः पिप्पलीफलचित्रकैः ।
 लिप्तेऽरिष्टोऽनिलश्चेष्मज्जीहपाण्डूदरापहः ॥
 तथा दन्तीद्रवन्तीरश्व कषाये साजगन्धयोः ।
 गौडः काय्योऽजशृङ्गा वा रसैः सुखविरेचनम् ॥ १७ ॥
 तच्चूर्णकाथमापाम्बु किण्वतोयसुरोद्धवा ।
 मदिरा कफगुल्माल्पवर्द्धिपाश्वकटीयहे ॥ १८ ॥
 अजगन्धाकषायेण सौवीरकतुषोदके ।
 सुराकम्पिष्ठके योगो लोध्रवच्च तयोः स्मृतः ॥ १९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

दध्यादिषु त्रयः पञ्च पियालादैरस्रयो रसे ।
 स्नेहेषु वै त्रयो लेहाः षट् चूर्णे त्वेक एव च ॥
 द्रक्षावेकस्तथा मुङ्गमांसानाञ्च रसास्रयः ।
 यवाग्व्वादी त्रयश्चैक उक्त उत्कारिकाविधौ ॥
 एकश्च मोदके मदे चैकस्तत्काथतैलके ।
 चूर्णमेकं पुनश्चैको मोदकः पञ्च चासवे ॥
 एकः सौवीरकेऽथैकयोगः स्यात् तु तुषोदके ।

नीलिनीमष्टगुणितां द्विरष्टगुणितां तथा ।
 दन्तीं द्रवन्तीं त्वक्शाणमेकश्चात्र प्रदापयेत् ॥
 यस्मादर्द्धपलं चूर्णं लिङ्गान्माध्वीकसंयुतम् ।
 शीतोदकानुपानन्तु निरपायं विरेचनमिति ॥

एका सुरा कम्पिज्जके चैकः पञ्च घृते स्मृताः ॥
 दन्तीद्रवन्तीकल्पे ऽस्मिन् प्रोक्ताः पीडशकास्त्रयः ।
 नानाविधानां योगानां भुक्तिदोषामयान् प्रति ॥ २० ॥

भवन्ति चात्र ।

त्रिंशत् पञ्चपञ्चाशद् योगानां वमने स्मृतम् ।
 द्वे शते नवकाः पञ्च योगानान्तु विरेचने ॥
 ऊर्ध्वानुलोमभागानामितुक्तानि शतानि षट् ।
 प्राधान्यतः समाश्रित्य द्रव्याणि दश पञ्च च ॥
 यद्वि येन प्रधानेन द्रव्यं समुपसृज्यते ।
 तत्सञ्ज्ञको हि संदीगो भवतीति विनिश्चितम् ॥ २१ ॥
 फलादीनां प्रधानानां गुणभूताः सुरादयः ।
 ते हितान्यनुवर्तन्ते मनुजेन्द्रमिवेतरे ॥ २२ ॥
 विरुद्धवीर्य्यमपेक्षां प्रधानानामबाधकम् ।
 समानवीर्य्यन्त्वधिकं क्रियासामान्यमिष्यते ॥ २३ ॥
 द्रष्टवर्णरसस्पर्शगन्धार्थं प्रति चामयम् ।
 अतो विरुद्धवीर्य्याणां प्रयोग इति निश्चयः ॥ २४ ॥
 भूयश्चैषां बलाधानं कार्य्यं स्वरसभावनैः ।
 सुभावितं ह्यल्पमपि द्रव्यं व्याद्वहुकम्पकृत् ॥
 स्वरसेस्तुल्यवीर्य्यैर्वा तस्माद् द्रव्याणि भावयेत् ।
 अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्माय ॥
 कुर्त्यात् संक्षेपविस्त्रेपकालसंस्कारयुक्तिभिः । २५ ॥
 प्रदेशमात्रमेतान्द्रष्टव्यमिह षट्शतम् ॥
 खण्डैरिव संहस्याणि कोटीर्वापि प्रकल्पयेत् ।

बहुद्रव्यविकल्पत्वाद् योगसंख्या न विद्यते ॥ २६ ॥
 तीक्ष्णमध्यमृद्वनान्तु तेषां शृणुत लक्षणम् ॥
 सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत् प्रवर्तते ।
 नातिग्लानिकरं पाथौ हृदये न च रुकरम् ॥
 अन्नाशयमनुक्षिण्णन् क्लृप्तं दोषं निरस्यति ।
 विरेचनं निरूहं वा तत् तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥ २७ ॥
 जलाग्निकौटैरस्पृष्टं देशकालगुणान्वितम् ।
 रूषन्मात्राधिकैर्युक्तं तुल्यवीर्यैः सुभावितम् ॥
 स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजम् ॥ २८ ॥
 किञ्चिदेभिर्गुणैर्हीनं पूर्वोक्तैर्मात्रैरा तया ।
 स्निग्धस्निग्धस्य वा सम्यङ्मध्यं भवति भेषजम् ॥ २९ ॥
 मन्दवीर्यं विरूक्ष्य हीनमात्रन्तु भेषजम् ।
 अतुल्यवीर्यैः संयुक्तं मृदु स्यान्मन्दवेगवत् ॥ ३० ॥
 अक्लृप्तदोषहरणाद्रशुद्धौ ते बलीयसाम् ।
 मध्यावरबलानान्तु प्रयोज्ये सिद्धिमिच्छता ॥ ३१ ॥
 तीक्ष्णो मध्यो मृदुर्वाधिः सर्वमध्यात्पलक्षणः ।
 तीक्ष्णादीनि भिषक् तेषु बलापेक्षौ प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥
 देयन्त्यनिर्हृते पूर्वं पीते पश्चात् पुनःपुनः ।
 भेषजं वमनार्थाय प्राय आपित्तदर्शनात् ॥ ३३ ॥
 बलं त्रैविध्यमालक्ष्य दोषाणामातुरस्य च ।
 पुनः प्रदद्याद्भेषज्यं सर्वशो वा विवर्जयेत् ॥ ३४ ॥
 निर्हृते वापि जीर्णे वा दोषनिर्हरणे बुधः ।
 भेषजेऽन्यत् प्रयुञ्जीत प्रार्थयन् सिद्धिमुत्तमाम् ॥ ३५ ॥

अपक्वं वमनं दोषं पच्यमानं विरेचनम् ।
 निर्हरेद्वमनस्यातः पाकं न प्रतिकल्पयेत् ॥ ३६ ॥
 पीते प्रस्रंसने दोषान् न निर्हृत्य जरां गते ।
 वमिते चौषधे धीरः पाययेदौषधं पुनः ॥ ३७ ॥
 दीप्ताग्निं बहुदोषञ्च दृढस्निग्धगुणं नरम् ।
 दुःशोध्यं तदहर्भुक्तं श्लो भूते पाययेत् पुनः ॥ ३८ ॥
 दुब्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यो नरः ।
 विरिच्यते रसैर्भोज्यैर्भूयस्तमनुसारयेत् ॥ ३९ ॥
 वमनैश्च विरेकैश्च विशुद्धस्याप्रमाणातः ।
 भोजनान्तरपानाभ्यां दोषशेषं शमं नयेत् ॥ ४० ॥
 दुर्बलं शोधितं पूर्वमल्पदोषञ्च मानवम् ।
 अपरिच्छातकोष्ठञ्च पाययेदौषधं मृदु ॥
 श्रेयो मृद्वसकटत्पीतमल्पबाधं निरत्ययम् ।
 न चातितीक्ष्णं यत् क्षिप्रं जनयेत् प्रणशंशयम् ॥ ४१ ॥
 दुर्बलोऽपि महादोषो विरेच्यो बहुशोऽल्पशः ।
 मृदुभिर्भेषजैर्दोषाः हनुर्ये न विनिर्हृताः ॥ ४२ ॥
 यस्योद्ध्वं कफसंसृष्टं पित्तं यात्यनुलोमिकम् ।
 वमितं कवलैः शुद्धं लङ्घितं पाययेत् तम् ॥ ४३ ॥
 विबन्धेऽल्पं चिराद्दोषे स्रवतुष्टां पिवेज्जलम् ।
 तेनाध्मानं सटट्कृद्दिविबन्धश्चैव शाम्यति ॥ ४४ ॥
 भेषजं दोषरुद्धञ्चेन्मोद्ध्वं नाधः प्रवर्तते ।
 सोद्गारञ्च स्रग्गलं वा स्वेदं तत्रावचारयेत् ॥ ४५ ॥
 सुविरिक्तन्तु सोद्गारमाश्लेवौषधमुत्तिष्ठेत् ।

अतिप्रवर्तनं जीर्णं सुशीतैः स्नानयेद्विषक् ॥ ४६ ॥
 कदाचित् श्लेष्मणा रुद्धं तिष्ठतुरसि भेषजम् ।
 क्षीणे श्लेष्मणि सायाह्ने रात्रौ वा तत् प्रवर्तते ॥ ४७ ॥
 विरुक्षानाहयोर्जीर्णं विष्टभ्योद्धं गतेऽपि वा ।
 वायुना भेषजे त्वन्यत् सस्नेहलवणं पिवेत् ॥ ४८ ॥
 तृणमोहभ्रममूर्च्छाद्याः सुश्वेज्जीर्यन्ति भेषजे ।
 पित्तघ्नं खादु शीतञ्च भेषजं तत्र शक्यते ॥ ४९ ॥
 लालाहृत्तासविष्टम्भलोमहर्षाः कफावृते ।
 भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादि कफनुद्धितम् ॥ ५० ॥
 सुस्निग्धं क्रूरकोष्ठञ्च लङ्घयेद्विरेचनम् ।
 तेनास्य स्नेहजः श्लेष्मसङ्गश्चैवोपशाम्यति ॥ ५१ ॥
 रुक्षबह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ।
 दीप्ताग्नीनाञ्च भेषज्यमविरिचैव जीर्यति ॥
 तेभ्यो वस्तिं पुरा दत्त्वा पश्चाद्दद्याद्विरेचनम् ।
 वस्तिप्रवर्तितं दोषं हरेत् सस्यग् विरेचनम् ॥ ५२ ॥
 रुक्षाशनाः कर्मनित्या ये नरा दीप्तापावकाः ।
 तेषां दोषाः क्षयं यान्ति कर्मवातातपाग्निभिः ॥
 विरुद्धाश्चशनाजीर्णाद् दोषानपि हरन्ति ते ।
 स्नेह्यास्ते मारुताद्रुक्ष्या नाभ्याध्यौ तान् विरेचयेत् ॥ ५३ ॥
 नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।
 स्नेहोत्क्रिष्टशरीराय रुद्धं दद्याद् विरेचनम् ॥ ५४ ॥
 एवं ज्ञात्वा विधिं धीरो देशकालप्रमणवित् ।
 विरेचनं विरेचेभ्यः प्रयच्छन् नापराध्यति ॥ ५५ ॥

विभ्रंशो विप्रवद् यस्य सम्यग्योगो यथामृतम् ।

कालेष्ववश्यं पेयञ्च तस्माद् यन्नात् प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥

भवति चात्र ।

द्रव्यप्रमाणन्तु यदुक्तमस्मिन् मधेऽपि तत् कोष्ठवयोबलेषु ।

तन्मूलमालम्बा भवेद्विकल्पस्तेषां विकल्पोऽप्यधिकोनभावः ॥ ५७ ॥

षड्वंश्यस्तु मरौचिः स्यात् षण्मरौच्यस्तु सर्षपः ।

अष्टौ ते सर्षपा रक्तिस्तण्डुलश्चापि तद्वयम् ॥

धान्यमाषो भवेदेको धान्यमाषद्वयं यवः ।

अण्डकास्ते तु चत्वारस्ताश्चतस्रस्तु माषकः ॥

हेमश्च धानकश्चोक्तो भवेच्छाणस्तु ते त्रयः ।

शाणौ द्वौ द्रङ्क्षणं विद्यात् कोलं बदरमेव च ॥

विद्याद्वौ द्रङ्क्षणौ कर्षं सुवर्णञ्चाक्षमेव च ।

विडालपदकं तच्च पिचुं पाणितलं तथा ॥

तिन्दुकञ्च विजानीयात् कवडग्रहमेव च ।

द्वे सुवर्णे पलाईं स्याच्छुक्तिरष्टमिका तथा ॥

द्वे पलाईं पलं मुष्टिः प्रकुञ्चोऽथ चतुर्थिका ।

बिल्वं षोडशिकञ्चाक्षं द्वे पले प्रसृतं विदुः ॥

अष्टमानन्तु विज्ञेयं कुड्वौ द्वौ तु मानिका ।

पलं चतुर्गुणं विद्यादञ्जलिं कुड्वं तथा ॥

चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाठकम् ।

पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसः प्रस्थाष्टकं तथा ॥

कंसश्चतुर्गुणो द्रोणश्चार्धमां लल्लणञ्च तत् ।

स एव कलशः ख्यातो घट उन्मान एव च ॥
 घटस्तु द्विगुणः सूर्पो विज्ञेयः कुम्भ एव च ।
 गोणीं शूर्पद्वयं विद्यात् खारौ भारं तथैव च ॥
 द्वाविंशच्चैव जानीयाद्वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान् ।
 तुलां शतपलं विद्यात् परिमाणविशारदः ॥ ५८ ॥
 शुष्कद्रवेष्विदं मानमेवमादि प्रकीर्तितम् ।
 द्विगुणं तद्द्वेष्विष्टं सद्यश्चैवोद्धृतेषु च ॥ ५९ ॥
 यद्धि मानं तुला प्रोक्ता पलं वा तत् प्रयोजयेत् ।
 अनुक्ते परिमाणे तु तुल्यं मानं प्रकीर्तितम् ॥ ६० ॥
 द्रवकार्येऽपि चानुक्ते सर्व्वत्र सलिलं स्मृतम् ।
 यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्भागस्ततश्च सः ॥ ६१ ॥
 जलस्नेहौषधानान्तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।
 तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात् तोयं चतुर्गुणम् ॥ ६२ ॥
 स्नेहपाकस्त्रिधा ज्ञेयो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
 तुलेः कल्केन निर्यासे भेषजानां मृदुः स्मृतः ॥
 मम्पाक इव निर्यासे मध्यो दब्धी विमुञ्चति ।
 शौर्य्यमाणे तु निर्यासे वर्त्तमाने खरस्तथा ॥ ६३ ॥
 घरोऽभ्यङ्गे स्मृतः पाको मृदुर्नस्तः क्रियासु च ।
 मध्यपाकन्तु पानार्थे वस्तौ च विनियोजयेत् ॥ ६४ ॥
 मानञ्च द्विविधं प्राहुः कालिङ्गं मागधं तथा ।
 कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमेवं मानविदो विदुः ॥ ६५ ॥

तत्र श्लोकी ।

कल्पार्थः शोधने संज्ञा पृथग् यत्तु प्रवर्त्तते ।

देशादीनां फलादीनां गुणा योगयतानि षट् ॥
 विकल्पहेतुर्नामानि तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणम् ।
 विधिश्चावस्थिको मानं स्नेहपाकश्च दर्शितः ॥ ६६ ॥

पुत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
 दन्तीद्रवन्तीकल्पो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति कल्पस्थानं समाप्तम्

चरक-संहिता।

सिद्धिस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः कल्पनांसिद्धिं व्याख्यास्याम इति ह

स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता क्रमश्च कः किञ्च कृताकृतेषु ।
लिङ्गं तथैवातिवृत्तेषु संख्या का किङ्गुणाः केषु च कश्च वस्तिः ॥
किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले कृते कियान् वा परिहारकालः ।
प्रणीयमानश्च न याति वस्तिः केनैति शीघ्रं सुचिराच्च केन ।
साध्या गदाः स्वैः शमनैश्च केचित् कस्मात् प्रयुक्तैर्न शमं व्रजन्ति ॥
प्रचोदितः शिष्यवरेण सम्यगित्यग्निवेशेन भिन्नग्वरिष्ठः ।
पुनर्व्वसुस्तन्त्रविदाह तस्मै सर्व्वप्रजानां हितकाम्ययेदम् ॥ २ ॥
आहावरं सप्तदिनं परन्तु स्निग्धो नरः स्वैदयितव्य उक्तः ।
नातः परं स्नेहनमादिशन्ति सात्मगौभवेत् सप्तदिनात् परं हि ॥ ३ ॥

स्नेहोऽनिलं हन्ति मृदुं करोति देहं मलानां विनिहन्ति सङ्गम् ।
 स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वयनेषु लीनं स्वेदस्तु दोषं नयति द्रवत्वम् ॥४॥
 ग्राम्यौदकानूपरसैः समासैरुत्कृशनीयः पयसा च वन्यः ।
 रसेस्तथा जाङ्गलजैः सयूपैः स्निग्धैः कफावृद्धिकरैर्विरेच्यः ॥
 श्लेष्मोत्तरम्बुर्हयति ह्यदुःखं विरिच्यते मन्दकफस्तु सन्धक् ।
 अधः कफोऽल्पे वमनं नियच्छेद्विरेचनं तृप्तकफे तथोर्ध्वम् ॥
 स्निग्धाय देयं वमनं यथोक्तं वान्तस्य पेयादिरनुक्रमश्च ।
 स्निग्धस्य सुस्विन्नतनोर्यथावद् विरेचनं योग्यतमं प्रजोज्यम् ॥५॥
 पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूपं रसं त्रिद्विरथैकशश्च ।
 क्रमेण सेवेत विशुद्धकाथः प्रधानमभ्यावरशुद्धिशुद्धः ॥
 यथाणुरग्निस्तृणागोमयादौः संशुद्ध्यमाणो भवति क्रमेण ।
 महान् स्थिरः सर्व्वसहस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तरग्निः ॥ ६॥
 जघन्यमध्यप्रवरेषु वेगास्तत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।
 इष्टैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ॥ ७॥
 पित्तान्तमिष्टं वमनं तथोर्ध्वमधःकफान्तञ्च विरेकमाहुः ।
 द्वित्रीन् सविट्कानपनीय वेगान् मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥८॥
 क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सन्धग्वमितः स इष्टः ।
 चतुर्पाश्वर्त्तमूर्ध्वेन्द्रियमार्गशुद्धौ तथा लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ॥
 दुग्धहृदि स्फोटककोठकण्डूहृत्खाविशुद्धिर्गुणगात्रता च ।
 तृणसोहमूर्च्छानिलकोपनिद्रावलातिहानिर्वमितेऽति च ख्यात् ॥९॥
 स्रोतोविशुद्धौन्द्रियसंप्रसादो लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयत्वम् ।
 प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां सन्धग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ।
 ख्यात् श्लेष्मपित्तानिलसंप्रकोपः स्वेदोऽल्पवह्निर्गुणगात्रता च ।

तन्द्रा तथा च्छर्द्दिररोचकश्च वातासुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते ॥

कफास्रपित्तक्षयजानिलोत्थाः सुप्तप्रङ्गमर्हृक्तमवेपनाद्याः ।

निद्राबलाभावंतमःप्रवेशाः सोन्मादहिकाश्च विरेचितेऽति ॥१०॥

संसृष्टभक्तं नैवमेऽह्नि सर्पिस्तं पाययेताप्यनुवासयेद्वा ।

दद्यात्पूत्राहान्नातिबभुक्षिताय तैलाक्तगात्राय ततो निरुहम् ॥११॥

प्रत्यागते धन्वरसेन भोज्यः समीक्ष्य वा दोषबलं यथार्हम् ।

नरस्ततो निशानुवासनार्हो नात्थाशितः स्यादनुवासनीयः ॥१२॥

शौते वसन्ते च दिवानुवाख्यो

रात्रौ शरद्वर्षौष्मवनागमेषु ।

तानेव दोषान् परिरक्षिता ये

स्नेहस्य पानं प्रति कौत्सिताः प्राक् ॥ १३ ॥

प्रत्यागते चाप्यनुवासनीये

दिवा प्रदेयं वृषिताय भोज्यम् ।

सायञ्च भोज्यं परतस्त्राहे वा

त्राहेऽनुवाख्योऽह्नि पञ्चमे वा ॥

द्याहे आहे वाप्यथ पञ्चमे वा

दद्यान्निरुहादनुवासनञ्च ।

एकं तथा त्रीन् कफजे विकारं

पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वापि ॥

वाते नवैकादश वा पुनर्वा

वस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात् ॥ १४ ॥

नरो विरिक्तस्तु निरुहदानं विवर्जयेत् सप्तदिनान्यवशम् ।

शुद्धो विरेकेण निरुहदानं तद्धास्य शून्यं विक्लपेच्छरीरम् ॥१५॥

वस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायुर्वलाग्निमेधास्वरवणकृच्च ।
 सर्वार्थकारो शिशुवृद्धयूनां निरत्ययः सर्वगदापहश्च ॥
 विट्श्लेष्ममूत्रानिलपित्तकर्षी स्थिरत्वकृच्छुक्रबलप्रदश्च ।
 विश्वक्स्थिरं दोषचयं निरत्य सर्वान् विकारान् शर्मयेन्निरुहः ॥
 देहे निरुहेण विशुद्धमार्गे संस्नेहनं वर्णबलप्रदञ्च ॥ १६ ॥
 न तैलदानात् परमस्ति किञ्चित् द्रव्यं विशेषेण समीरणार्ते ।
 स्नेहादि रौक्ष्यं लघुतां गुरुत्वादौष्ण्याच्च शैत्यं पक्वमस्य हत्वा ॥
 तैलं ददात्याशु मनःप्रसादं वीर्यं बलं वर्णमथाग्निपुष्टिम् ॥ १७ ॥
 मूले निषिक्ते हि यथा द्रुमः खान्नीलच्छदः कोमलपल्लवायः ।
 काले महान् पुष्पफलप्रदश्च तथा नरः ख्यादनुवासनेन ॥ १८ ॥
 स्वब्बाश्च ये सङ्कुचिताश्च येऽपि ये पङ्गवो येऽपि च रुग्णभगाः ।
 येषाञ्च शाखासु चरन्ति वाताः शस्ती विशेषेण हि तेषु वस्तिः ॥
 आध्नापने विद्यधिते पुरीषे शूले च भक्तानभिनन्दने च ।
 एवंप्रकाराश्च भवन्ति कुक्षौ येचामयास्तेषु च वस्तिरिष्टः ॥
 याश्च स्त्रियो वातकृत्तोपसर्गाङ्गभं न गृह्णन्ति नृभिः समेताः ।
 क्षीणेन्द्रिया ये च नराः कृशाश्च तेषाञ्च वस्तिः परमः प्रदिष्टः ॥ १९ ॥

उष्णाभिभूतेषु वदन्ति शीतान्

शीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान् ।

तत्प्रत्यनीकौषधसंप्रयुक्तान्

सर्वत्र वस्तीन् प्रविभज्य युञ्ज्यात् ॥ २० ॥

न वृंहणीयान् विदधीत वस्तीन् विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ।

कुष्ठप्रमेहादिषु मेदुरेषु नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ॥

क्षीणक्षतानां न विशोधनीयान् न शोषिणानो भृशदुर्ब्बलानाम् ।

न मूर्च्छितानाञ्च न शोधितानां येषाञ्च दोषेषु निबद्धवायुः ॥ २१ ॥
 शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मन्मूर्द्धसर्वावयवङ्गताश्च ।
 ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥
 विण्मूत्रपित्तादिमलाशयानां विक्षेपसंघातकरः स यस्मात् ।
 तस्यातिष्ठद्वय शमाय नान्यद्वस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ।

तस्माच्चिकित्सार्द्धमिति ब्रुवन्ति
 सर्व्वां चिकित्सामपि वस्तिमेके ॥ २२ ॥

नाभिप्रदेशञ्च कटौञ्च गत्वा
 कुक्षिं समालोड्य पुनश्च पृष्ठम् ॥
 मंस्लेह्यं कायं शिथिलांश्च कृत्वा
 दोषान् पुरीषं यथितं विमथ्य ।

स्वसक्तवेगः सपुरीषदोषः
 प्रत्यागतो वस्तिरिति प्रशस्तः ॥ २३ ॥

सनाभिदेशं कटिपार्श्वकुक्षिं
 गत्वा शकटदोषचयं निरस्य ।

मंक्षिप्तवेगः सपुरीषदोषः
 सत्यक् सुखेनेति च यश्च वस्तिः ॥

प्रसृष्टविण्मूत्रसमीरणत्वं
 रुच्यग्निवृद्ध्याशयलाघवादि ।
 रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च
 बलञ्च तत् स्यात् सुनिरूढलिङ्गम् ॥ २४ ॥

स्थावृच्छिरोरुग्गुदकुक्षिलिङ्गे-
 ध्वत्तिः प्रतिश्यायविकर्त्तिके च ।

हृत्प्रासकासारुचिमूत्रसङ्गः

प्रवासी न सम्यक् च निरुहिते स्यात् ॥ २५ ॥

लिङ्गं यदेवातिविरेचितस्य भवेत् तदेवातिनिरुहितस्य ॥ २६ ॥

प्रतेश्चसक्तं सशकृच्च तैलं रक्तादिवुषीन्द्रियसंप्रसादः ।

स्वप्रानुवृत्तिर्लघुता बलञ्च सृष्टाश्च वेगाः स्वनुवासिते सुः ॥ २७ ॥

अधःशरीरोदरबाहुपृष्ठपार्श्वेषु रुग्ं रुक्षस्वरञ्च वर्चः ।

यहश्च विरामूत्रसमीरणानामसम्यगेताज्यनुवासिते सुः ॥ २८ ॥

हृत्प्रासमोहकमसादमूर्च्छा विकर्त्तिकां चात्यनुवासिते सुः ॥ २९ ॥

यस्यैह यामाननुवर्त्तते त्रीन् स्नेही नरः स्यात् स विशुद्धदेहः ।

आप्रवागतेऽन्यस्तु पुनर्विधेयः स्नेही न संस्नेहयति ह्यतिष्ठन् ॥ ३० ॥

विंशन्मताः कर्मसु वस्तयोहि कालस्ततोऽर्धेन ततश्च योगः ।

सान्वासना द्वादश वै निरुहाः प्राक्स्नेह एकः परतश्च पञ्च ॥

काले त्रयोऽन्तः पुरतस्तथैकः स्नेहा निरुहान्तरिताश्च षट्सु ।

योगे निरुहास्तथ एव देयाः स्नेहास्तथा पञ्च परादिमध्याः * ॥ ३१ ॥

त्रीन् पञ्च बाहुश्चतुरोऽथ षड्वा

वाताधिकेभ्यस्वनुवासनीयान् ।

स्नेहान् प्रदायागु भिषग्विदध्यात्

स्रोतोविशुद्ध्यर्थमतो निरुहान् ॥ ३२ ॥

विशुद्धकायस्य ततः क्रमेण स्निग्धन्तु तैः स्वेदितमुत्तमाङ्गम् ।

विरेचयेद्विस्त्रियैकशो वा बलं समीक्ष्य त्रिविधं मलानाम् ॥ ३३ ॥

हिः वंशमताः कर्मसु वस्तयो हि काले ततोऽर्धेन तथाच योगे ।

सान्वासना द्वादश वै निरुहाः प्राक्स्नेह एकः परतश्च पञ्च ॥

काले त्रयोऽन्तः पुरतस्तथैकः स्नेहा निरुहाः संहिताश्च षट्सु सुः ।

योगे निरुहास्तथ एव देयाः स्नेहास्तथा षट्सु परादिमध्याः ॥

इति पाठान्तरम् ।

उरःशिरोलाघवमिन्द्रियाणां स्रोतोविशुद्धिश्च भवेद्विशुद्धे ।
 गन्धोपलेपः शिरसी गुह्यत्वं निष्ठौवनञ्चाप्यथ दुर्विहिते ॥३४॥
 शिरोऽक्षिगङ्गश्रवणवर्त्तितोदघ्नात्यर्थशुद्धे तिमिरञ्च पश्येत् ॥
 स्नात् तर्पणं तत्र मृदु द्रवञ्च स्निग्धस्य तीक्ष्णन्तु पुनर्न योगे ।
 इत्यातुरस्वस्थविधिः प्रयोगे बलायुषोर्वृद्धिदामयत्नः ॥ ३५ ॥

कालस्तु वस्त्रादिषु याति यावां-
 स्तावान् भवेद्विः परिहारकालः ॥ ३६ ॥
 अत्यासनस्थानवंचांसि यानं
 स्वप्नं दिवा मैथुनवेगरोधान् ।
 शीतोपचारातपशोकरोषां-
 स्तत्रजैदकालाहितभोजनञ्च ॥ ३७ ॥
 बद्धे प्रणीते विषमे च नेत्रे
 मार्गे तथार्थः कफविद्धिविबन्धे ।
 न याति वस्तिर्न सुखं निरेति
 दोषावतोऽल्पो यदि बाल्यवैर्यः ॥ ३८ ॥

प्राप्ते तु वच्चोऽनिलमूत्रवेगे वाते विवृष्टेऽल्पबले गुदे वा ।
 अतुष्टातीक्ष्णश्च मृदौ च कोष्ठे प्रणीतमात्रः पुनरेति वस्तिः ॥३९॥
 मेदःकफाभ्यामनिलो निरुद्धः शुलाङ्गसुप्तिश्रवयथून् करोति ।
 स्नेहं प्रयुञ्जन्बुधस्तु तस्मै संवर्द्धयतेऽत्र हि तान् विकारान् ॥४०॥
 रोगास्तथानेऽप्यवितर्कमाणाः परस्परैणावगृहीतमार्गाः ।
 सन्दूषिता धातुभिरेव चानैः स्वैर्भेषजैर्नोपशमं व्रजन्ति ॥ ४१ ॥
 सर्वञ्च रोगप्रशमाय कर्म ह्रीनातिमात्रं विपरीतकालम् ।
 मिथ्योपचाराच्च न तं विकारं शान्तिं नयेत् पथ्यमपि प्रयुक्तम् ॥४२॥

तत्र श्लोकः ।

प्रश्नानिमान् द्वादश पञ्चकर्म-
ण्यग्निश्च सिद्धाविह कल्पनायाम् ।
प्रजाहितार्थं भगवान् महार्थान्
सम्यग् जगादर्षिवरोऽबिषुञ्चः ॥ ४३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
कल्पनासिद्धिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः पञ्चकर्मणीयां सिद्धिं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानाख्येयः ॥ १ ॥

येषां यस्मात् पञ्चकर्मणाग्निवेशः न कारयेत् ।
येषाञ्च कारयेत्तानि तत् सर्वं संप्रवक्ष्यते ॥ २ ॥
अण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्नो धृम एव च ।
सदैवानृपतिर्दृष्टा तद्दिष्टः शोकपीडितः ॥
यादृच्छिको मर्मूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः ।
वैरी वैद्याभिमानौ च श्रद्धाहीनः सगङ्गितः ॥
भिषजामविधेयश्च नोपक्रन्थो भिषग्विदा ।
एतानुपचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात् ॥ ३ ॥
एव्योऽनेन समुपक्रन्त्या नराः सर्वैरुपक्रमैः ।
अवस्थां प्रविभजौषां कार्याकार्यञ्च वक्ष्यते ॥ ४ ॥

अच्छर्द्दनौवास्तावत् क्षतक्षीणातिस्थूलकृशबालवृद्धदुर्बल-
श्रान्त-पिपासित-क्षुधित-कर्मभाराध्वहतोपवास-मैथुनाध्ययन-
व्यायामचिन्ता-प्रसक्तक्षाम-गर्भिणी-सुकुमार-संवृतकोष्ठदुच्छर्द्द-
नोद्धरक्तपित्तप्रसक्तच्छर्द्दरूढवातास्थापितानुवासितहृद्रोगो-
दावर्तमूत्राघात-प्लीहगुल्मोदराष्टौलाखरोपघात-तिमिरशिरः-
शङ्ककर्णाक्षिपाश्वशूलार्ताः ॥ ५ ॥

तत्र क्षतस्य च भूयः क्षणनात् रक्तातिप्रवृत्तिः स्यात् ।
क्षीणातिस्थूलकृशबालवृद्धदुर्बलानामौषधलासहत्वात् प्राणो-
परोधः । श्रान्तपिपासितक्षुधितानाञ्च तद्वत् । कर्मभारा-
ध्वहतोपवासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्तक्षामाणां रौक्ष्या-
द्वातरक्तच्छेदक्षतभयं स्यात् । गर्भिण्या गर्भव्यापदामगर्भ-
भ्रंशाच्च दारुणरोगप्राप्तिः । सुकुमारस्य हृदयस्य विकषण-
दुर्द्धमर्धो वा रुधिरातिप्रवृत्तिः । संवृतकोष्ठदुच्छर्द्दनयोरति-
मात्रप्रवाहनादोषाः समुत्क्रिष्टा ह्यन्तःकोष्ठे विस्फर्पन्तो जनयन्ति
स्वप्नं जाड्यं वैचित्त्यं मरणं वा । ऊर्द्धरक्तपित्तस्योदान-
ऊर्द्धमुत्रक्षिप्य प्राणान् हरेद्रक्तञ्चातिप्रवर्तयेत् । प्रसक्तच्छर्द्द-
स्तु तद्वत् । ऊर्द्धवातास्थापितानुवासितानामूर्द्धवातातिप्रवृत्तिः ।
हृद्रोगिणी हृद्रयोपरोधः । उदावर्त्तिनो घोरतर उदावर्त्तः
स्याच्छीघ्रतरहन्ता । मूत्राघातादिभिरार्तानां तीव्रतरशूल-
प्रादुर्भावः । तिमिरार्तानां तिमिरातिवृद्धिः । शिरःशूलादिषु
शूलातिवृद्धिः । तस्मादेते न वाम्याः ॥ ६ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु विषगरविषदाध्यवहारामकृतेष्वप्रति-
षिद्धं शीघ्रकारित्वाद् दोषाणामिति ॥ ७ ॥

शेषास्तु वाम्याः, पीनसकुष्ठनवज्वरराजयक्ष्म-कासश्वास-
गलग्रहगलगण्डश्लैष्मिपदमेहमन्दाग्निविक्षणजीर्णान्नविसूचिकाल-
सक-विषगरपीतदृष्टिद्विधाधःशोणितपित्तप्रसेकदुर्नामहृन्ना-
सारोचका-विपाकापच्यपसारोन्मादातिसार-शोष-प्राण्डु-रोग-
मुखपाकदुष्टस्तन्यादयः श्लेष्मव्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायो-
क्ताश्च । तेषु हि वमनं प्रधानतममितुक्तं केदारसेतुभेदे
शाल्यादिशोषदोषविनाशवत् ॥ ८ ॥

अविरेच्यास्तु सुभगक्षतगुदमुक्तनालाधोभागरक्तपित्त-
विलङ्घितदुर्ब्बलेन्द्रियाल्पाग्निनिरूढकामादिव्यग्राजीर्णनवज्वर-
मदात्ययिताध्मातशल्यार्हिताभिहतातिस्निग्ध-रूक्षदाहणकोष्ठाः
क्षतादयश्च गर्भिण्यन्ताः ॥ ९ ॥

तत्र सुभगस्य मुकुमारोक्तो दोषः स्यात् । क्षतगुदस्य क्षते
गुदे वायुः प्राणोपरोधकरीं वरां रुजां जनयेत् । मुक्तनालमति-
प्रवृत्त्या हन्यात् । अधोभागरक्तपित्तिनञ्च तद्वदेव । विल-
ङ्घितदुर्ब्बलेन्द्रियाल्पाग्निनिरूढा औषधवेगं न सहेरन् ।
कामादिव्यग्रमनसो न प्रवर्तते कच्छेण वा प्रवर्तमानमयोग-
दोषान् कुर्यात् । अजीर्णेन आमदोषः स्यात् । नवज्वरस्या-
विपक्वान् दोषान् न निहरेद् वातमेव च कोपयेत् । मदात्य-
यितस्य मद्यक्षीणे देहे वृद्धोवायुः प्राणोपरोधं कुर्यात् । आध्मात-
स्याध्मायमानस्य वा पुरीषकोष्ठनिचितो वायुर्विसर्पन् सहसा-
नाहं तीव्रतरं मरणं वा जनयेत् । शल्यार्हिताभिहतयोः क्षते
वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात् । अतिस्निग्धस्यातियोगभयं
भवेत् । रूक्षस्य वायुरङ्गमहं कुर्यात् । दाहणकोष्ठस्य विरे-

चनोद्धता दोषा हृक्कूलपर्व्वभेदानाहाङ्गमर्द्धच्छर्द्दिमूर्च्छाक्लमान्
जनयित्वा प्राणान् हन्त्यः । क्षतादीनां गर्भिण्यन्तानां छर्द्द-
नोक्तो दोषः स्यात् । तस्मादेते न विरेच्याः ॥ १० ॥

शेषास्तु विरेच्याः, कुष्ठज्वरमेहोर्द्ध्वरक्तपित्तभगन्दरोद-
राशोत्रधमौह-गुल्माव्युदगलगण्डयन्थि-विसूचिकालसक-मूत्रा-
घातक्रिमिकोष्ठव्रीसर्प-पाण्डुरोगशिरःपाश्वर्षलोदावत्त नेत्राख्य-
दाहं-हृद्रोगव्याङ्गनीलिकानैत्रनासिकाखग्रवणरोगगुदमेढ्रपाक-
हलीमकश्वसकासकामलापच्यपस्मारोन्मादवातरक्तयोनिरेतो-
दोषतैमिर्यारोचकाविपाकच्छर्द्दिश्वयथुज्वरविस्फोटकादयः पित्त-
व्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च । एतेषु हि विरेचनं
प्रधानतममितुशक्तमग्न्यपशमेऽग्निगृहवत् ॥ ११ ॥

अनास्थाप्यास्त्वजीर्णातिस्निग्धपीतस्त्रे होतृक्लिष्टदोषाल्पाग्नि-
यानक्लान्तातिदुर्ब्बल-क्षुत्तृष्णाश्रमात्तातिक्लगभुक्तभक्तपीतोदक-
वमितविरिक्तकृतनसःकर्म्मक्रुद्धभीतमत्तमूर्च्छितप्रसक्तच्छर्द्दिनिष्ठौ-
विकाश्वसकामुहिक्रावडच्छिद्रदकोदराघ्नानालसकविसूचिका-
मप्रजातातिसारमधुमेहकुंठात्ताः ॥ १२ ॥

तवाजीर्णातिस्निग्धपीतस्त्रे हानां दृष्योदरं मूर्च्छां श्वयथुवां
स्यात् । उतृक्लिष्टदोषमन्दाग्रोररोचकस्तीव्रः । यानक्लान्तस्य
क्षोभव्यापन्नो वस्तिराशु देहं शोषयेत् । अतिदुर्ब्बलक्षुत्तृष्णा-
श्रमात्तानां पूर्व्वोक्तो दोषः स्यात् । अतिकृशस्य काशं पुन-
र्जनयेत् । भुक्तभक्तपीतोदकयोस्तृक्लिश्योर्द्ध्वमधो वा वायु-
वस्तिमुत्क्षिप्य क्षिप्रं वस्तौ घोरान् विकारान् जनयेत् । वमित-
विरिक्तयोस्तु रुद्धशरीरं निरुहः क्षतं क्षार इव निर्दहेत् ।

कृतनस्तःकर्मणी विभ्रंशं भृशसंरुद्धस्रोतसं कुर्यात् । क्रुद्ध-
भौतयोर्वस्तिरुद्धं सुपप्रवेत् । मत्तमूर्च्छितयोर्भृशं विचलितायां
संज्ञायां चित्तोपघातव्यापत् स्यात् । प्रसक्तं चूर्द्धिनिष्ठीविका-
शवासकासहिक्कात्तानामूर्द्ध्वीभूतो वायुरुद्धं वस्तिं नयेत् ।
वदच्छिद्रदकोदराध्मातानां भृशतरमाध्माप्य वस्तिः प्राणान्
हिंस्यात् । अलसकविसूचिकामप्रजातातिसारिणामामकृतो
दोषः स्यात् । मधुमेहकुष्ठिनो व्यधिः पुनर्वृद्धिः । तस्मादिते
नास्थाप्याः ॥ १३ ॥

शेषास्त्वास्थाप्याः, सर्वाङ्गैकाङ्गकुचिरोगवातवर्च्चमूत्रशुक्र-
सङ्गबलवर्णमांसरेतः क्षयदोषाध्मानाङ्गसुप्तिक्रिमिकोष्ठोदावर्त्त-
स्तब्धाङ्गातिसारसर्वाङ्गाभिर्तापप्लीहगुल्महृद्रोगभगन्दरोन्माद-
ज्वरब्रन्निशिरःकर्णशूलहृदयपार्श्वपृष्ठकटौघहवेपनाक्षेपकगौरवा-
तिलाघवरजः-क्षयानार्त्तव-विषमाग्नि-स्निग्गजानु-जङ्घीरु-गुल्फ-
पाष्णिं प्रपदयोनिबाह्वङ्गुलिस्तनाङ्गदन्तनखपर्व्वस्थि-शूल-शोथ-
स्तम्भान्त्रकूजनपरिकर्त्तिकाल्पाल्पशब्दोद्यगम्बोत्थानादयो वात-
व्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च । एतेष्व्वास्थापनं प्रधान-
तममितुक्तं वनस्पतेर्मूलच्छेदवत् ॥ १४ ॥

य एवानास्थाप्यास्त एवाननुवाच्याः सुगः । विशेषतस्त्व-
भुक्तभक्त-नवज्वर-पाण्डुरोगकामलाप्रमेहार्शःप्रतिश्यायारोचक-
मन्दाग्नि-दुर्ब्बलप्लीहकफोदंरोरुस्तम्भवर्च्चमेदपौत-विषगर-पित्त-
कफाभिष्यन्दगुरुकोष्ठस्त्रीपदगलगण्डापचौक्रिमिकोष्ठिनश्च ॥ १५ ॥

तत्राभुक्तभक्तस्याभावतमार्गत्वाद्भ्रमतिवर्त्तते स्वेहः । नव-
ज्वरपाण्डुरोगकामलाप्रमेहिणां दोषानुत्पत्तेर्योदरं जंनयेत् ।

अश्लक्ष्णं श्लक्ष्णं च भिद्यन्दाध्यानं कुर्यात् । अरोचकार्त्तं ख्यान्-
गृहिं पुनर्हन्त्यात् । मन्दाग्निदुर्बलयोर्मन्दतरमग्निं कुर्यात् ।
प्रतिश्यायप्रौढादिमताञ्च भृशतरमुत्क्रिष्टदोषाणां भूय एव
दोषं वर्द्धयेत् । तस्मादेते नानुवाद्याः ॥ १६ ॥

य एवास्याप्यास्त एवानुवाद्याः, विशेषतस्तु रूक्षतौक्ष्णाग्रयः
केवलवातरोगार्त्ताश्च । एतेषु ह्यनुवासनं प्रधानतममित्युक्तं
वनस्पतिमूलच्छेदनवन् मूले द्रुमाणां प्रसेकवच्चेति ॥ १७ ॥

अशिरोविरेचनाहस्तु पुनरजीर्णिभुक्तभक्तपीतस्नेहमद्य-
तोयपातुकामस्नातशिरःस्नातुकामक्षुत्तृष्णाश्रमार्त्तमत्तमूर्च्छित-
शस्त्रदण्डाहत-व्यवायव्यायामपानक्लान्तनवज्वरशोकाभितप्तवि-
रिक्तानुवासितगर्भिणीनवप्रतिश्यायार्त्ता अनृतुदुर्हिने चेति ॥ १८ ॥

तत्राजीर्णिभुक्तभक्तयोर्दोषं ऊर्ध्वं वहानि स्रोतांस्यावृत्य
कासश्वासच्छर्दिप्रतिश्यायान् जनयेत् । पीतस्नेहमद्यतोय-
पातुकामानां कृते च पिवतां मुखनासास्त्रावातुपदेहतिमिर-
शिरोरोगान् जनयेत् । स्नातशिरसः कृते च स्नातस्य प्रति-
श्यायं, क्षुधार्त्तस्य वातप्रकोपं, तृष्णार्त्तस्य पुनस्तृष्णाभिवृद्धिं
मुखशोषञ्च । श्रमार्त्तमत्तमूर्च्छितानामास्थापनीतो दोषः स्यात् ।
शस्त्रदण्डहतयोस्तीव्रतरां रुजं जनयेत् । व्यवायव्यायामपानक्ला-
न्तानां शिरःस्कन्धनेत्रोरःपीडनम् । नवज्वरशोकाभितप्तयो-
रुष्मा नेत्रनाडीरनुसृत्य तिमिरं ज्वरवृद्धिञ्च कुर्यात् । विरिक्तस्य
वायुरिन्द्रियोपघातं कुर्यात् । अनुवासितस्य कफः शिरोगुरु-
त्वञ्च कण्डूक्रिमिदोषान् जनयेत् । गर्भिण्या गर्भं स्तम्भयेत् स
काणः कुणिः पक्षहतः पीठसर्पी वा स्यात् । नवप्रतिश्यायस्य

स्रोतांसि व्यापादयेत् । अन्तुदुर्हिने शीतदोषात् पूतिनखं
शिरोरोगश्च स्यात् । तस्मादेते न शिरोविरेचनाह्नाः ॥ १६ ॥

शेषास्त्वह्नाः, विशेषतस्तु शिरोदन्तभन्त्यास्तम्बहनुग्रह-
पीनसगलशुण्डिकाशालूकशुक्र-तिमिरवर्त्मरोगव्यङ्गोपजिह्विका-
र्द्धावभेदकप्रीवास्त्वन्वास्यानासिकाकर्णाक्षिमूर्धकपालशिरोरोगा-
र्हितापतन्त्रकापतानकगलगण्डदन्तशूलहर्षपालाक्षिरागनाड्य-
व्युदस्वरभेदवाग्यहगद्गदकथनादय ऊर्ध्वजलुगता वातविकाराः-
परिपक्वाश्च । एतेषु शिरोविरेचनं प्रधानतममितुक्तम् । तदुत्त-
माङ्गमनुप्रविश्य मज्जपेशीकासक्तं दोषं विकारकरमपकर्षति ॥ २० ॥

प्रावृट्शरदसन्तोष्वितरेष्वाल्ययिकेषु रोगेषु नावनं कुर्याद्
ग्रीष्मे पूर्वाहणे, शीते मध्याह्ने, वर्षासु दुर्हिने वेति ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

इति पञ्चविधं कर्म विस्तरेण निदर्शितम् ।

येभ्यो यत् त्वहितं यस्मात् कर्म येभ्यश्च यद्वितम् ॥

न चैकान्तेन निर्दिष्टमेकान्तेन समाश्रयेत् ।

स्वयमप्यव वैदेन तर्क्यं बुद्धिमता भवेत् ॥

उत्पद्यते हि सावस्था देशकालबलं प्रति ।

यस्यां कार्यमकार्यं स्यात् कर्म कार्यञ्च गर्हितम् ॥

हृद्दिहृद्रोगगुल्मानां वमनं स्वे चिकित्सिते ।

अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनां वस्तिकर्म च ॥

तस्मात् सत्यपि निर्देशे कुर्याद्ब्रह्म स्वयं धिया ।

विना तर्केण या सिद्धिर्यदृच्छासिद्धिरेव सा ॥ २२ ॥

अत्यग्निवेशज्ञानं तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने

पञ्चकर्मण्यसिद्धिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिसूत्रीयां सिद्धिं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कृतक्षणं शैलवरस्य रमेऽस्थितं वनेऽशायतनस्त पाश्वर्के ।

महर्षिसंघैर्वृतमग्निवेशः पुनर्व्वसुं प्राञ्जलिरन्वपृच्छत् ॥

वस्तिर्नरेभ्यः किमवेक्ष्य दत्तः स्यात्सिद्धिमान् किन्मयमस्य नेत्रम् ।

कीदृक्प्रमाणाकृति किं गुणञ्च केषाञ्च किं योनिगुणश्च वस्तिः ॥

निरूहकल्पः प्रणिधानमात्राः

स्नेहस्य वा काः शमने विधिः कः ।

के वस्तयः केषु हिता इतीदं

श्रुत्वोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥ २ ॥

समीक्ष्य दोषौषधदेशकाल-

सात्मग्राग्निसत्त्वादिवयोबलानि ।

वस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणायं

सुगः सर्व्वकर्माणि च सिद्धिमन्ति ॥ ३ ॥

सुवर्णं रूपप्रवपुतामरीति-

कांस्यास्थिलोहद्रुमवेणुदन्तैः ।

नालैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः

कार्य्याणि नेत्राणि त्रिकर्णिकानि ॥

षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसन्मितानि

षड्विंशतिर्द्वादशवर्षजानाम् ।

सुगर्भककर्मसुसतीनवाहि-

च्छिद्राणि वत्तारां पिहितानि चापि ॥

यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठकाभ्यां

मूलाग्रयोः सुगः परिणाहवन्ति ।

ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतौनि

स्तदणानि च सुगुण्डिकासुखानि ॥

स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे

मूलाग्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे ॥ ४ ॥

जारङ्गवो माहिषहारिणो वा

स्याच्छौकरी वस्तिरजस्य वापि ॥

दृढस्तनुर्नष्टशिरी विगन्धः

कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।

नृणां वयो वीज्य यथानुरूपं

नेत्रेषु योज्यस्तु सुवङ्गसूतः ॥ ५ ॥

वस्तेरभावे प्लवजो गलो वा

स्यादङ्गपादः सुघनः पटो वा ।

नेत्रस्य चालांभत एव नाड्यौ

हितास्थिजा वंशभवो नलो वा ॥ ६ ॥

आस्थापनाहं पुरुषं विधिज्ञः

समीक्ष्य पुण्योऽहनि शुक्तपक्षे ।

प्रशस्तनक्षत्रमुहूर्तयोगे जौर्णात्रमेकाग्रमुपक्रमेत् ॥ ७ ॥

बलां गुडूचीं त्रिफलां सराङ्गां

द्वे पञ्चमूले च पलोन्मितानि ।

अष्टौ पलान्यर्द्धतुलाञ्च मांसा-
 ष्कागात् पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥
 पूतं यवानीफलबिल्वकुष्ठ-
 वःषाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।
 कल्कैर्गुडक्षौद्रघृतैः सतैलै-
 र्युतं सुखीष्णैस्तु पिचुप्रमाणैः ॥
 गुडात् पलं विप्रसृता तु मावा
 स्नेहाच्च युक्ता मधुसैन्धवञ्च ।
 स्नेहं सुनिर्मथ्य ततोऽनुकल्पं
 प्रक्षिप्य वस्तौ मथितं खजेन ॥ ८ ॥
 वस्ति ततः सव्यकरे निधाय
 सुवहसुच्छास्य च निर्व्वालौकम् ।
 अङ्गुष्ठमधेन मुखं पिधाय
 नेत्राग्रसंस्थामपनीय वर्त्तिम् ॥
 तैलाक्तगावं कृतमूत्रविट्कं
 नातिक्षुधात्तं शयने मनुष्यम् ।
 समेऽथ किञ्चिन्नतशीर्षके वा
 नवंतुर्गच्छिते स्वास्तरणोपपन्ने ॥

सवेन पार्श्वेन सुखे शयानं कृत्वर्ज्जुदेहं स्वभुजीपधानम् ।
 निकुञ्चा सवेतरमस्य सकथि सव्यं प्रसार्य्य प्रणयेत् शनैस्तम् ॥
 स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं स्निग्धं शनैर्हृन्नुपृष्ठवंशम् ।
 अकम्पनावेपनलाघवादीन् पाण्योर्गुणांश्चापि हि दर्शयंस्तम् ।
 प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्तं नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षेत् ॥ ९ ॥

तिर्यक्प्रणीते तु न याति धारा
 गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे ।
 दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्तिः
 कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितश्च ॥ १० ॥
 शीतस्त्वतिस्तम्भकरो विदाहं
 मूर्च्छाञ्च कुर्यादतिमात्रमुष्णः ।
 स्निग्धोऽतिजाड्यं पवनन्तु रुच-
 स्तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगम् ॥
 करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
 चामस्तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ।
 दाहातिसारौ लवणोऽतिकुर्यात्
 तस्मात् प्रयुक्तं सममेव दद्यात् ॥ ११ ॥
 पूर्वं हि योज्यं मधुसैन्धवाभ्यां
 स्नेहं विनिर्मथ्य तथोदकल्पम् ।
 विमथ्य संयोज्य पुनर्द्रव्यैस्तद-
 वस्तौ निदध्यान्मथितं खजेन ॥ १२ ॥
 वामाश्रयोऽग्निर्गहणी गुदञ्च
 तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः ।
 लीयन्त एवं बलयश्च तस्मात्
 सव्यं शयानोऽर्हति वस्तिदानम् ॥ १३ ॥
 विड्वातवेगो यदि चार्द्धदत्ते
 निष्कृष्य मुक्ते प्रणयेदशेषम् ।
 उत्तानदेहश्च कृतोपधानः

स्याद्वैर्यमाप्नोति तथास्य देहम् ॥ १४ ॥

एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्
पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ।

प्रत्यागते कोष्ठाजलावसिक्तः

शाल्यन्ममद्यात्तनुना रसेन ॥ १५ ॥

जीर्णेतु सायं लघु चाल्पमात्रं
भुक्तोऽनुवाक्यः परिवृंहणार्थम् ।

निरूहपादांशसंसेन तैले-

नाम्नानिलघ्नौषधसाधितेन ॥

दत्त्वा स्फिचौ पाणितलेन हन्यात्

स्नेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थम् ।

ईषत् पदाङ्गुष्ठयुगञ्च कर्षद्-

उत्तानदेहस्य तलौ प्रमृज्यात् ॥

स्नेहेन पाष्णं गङ्गुलिपिण्डिकाश्च

ये चास्य गात्रावयवा रुगात्ताः ।

तांश्चावमृज्यात् समुखं ततश्च

निद्रामुपासीत कृतोपधानः ॥ १६ ॥

भागाः कषायस्य तु पञ्च पित्ते

स्नेहस्य षष्ठः प्रकृतौ स्थिते च ।

वाते विवृष्टे तु चतुर्थभागो

मात्रा निरूहेषु कफेऽष्टभागः ॥

निरूहमात्रा प्रसृतार्द्धमादेः

वर्षे ततोऽर्द्धप्रसृताभिवृद्धिः ।

आडादशात् स्यात् प्रसृताभिष्ट-
 रष्टादशाद्वादशतः परं सुतः ॥
 आसप्ततेरुक्तमिदं प्रमाण-
 मतः परं षोडशवद्विधेयम् ।
 निरूहमात्रा प्रसृतप्रमाणा
 बाले च वृद्धे च मृदुर्विशेषः ॥ १७ ॥
 नातुगच्छितं नाप्यतिनीचपादं
 सपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ।
 प्रधानमृदास्तरणोपपन्नं
 प्राक्शीर्षकं शुक्लपटोत्तरीयम् ॥ १८ ॥
 भोज्यं पुनर्व्याधिम्भवेत्स्य सम्यक्
 प्रकल्पयेद् यूपयोरसादैः ।
 सर्व्वेषु विद्याद्विधिमेतमाद्यं
 वक्ष्यामि वस्तीनत उत्तरीयान् ॥ १९ ॥

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽन्युक्तः सच्छागमांसस्य सपूर्व्वशेषः ।
 त्रिस्त्रिंशद्युक्तः प्रवरो निरूहः सर्व्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ २० ॥
 स्थिरा दिवर्गस्य बलापटोलप्रायन्तिकैरण्डयवैर्युतस्य ।
 प्रस्थोरसाच्छागरसाद्युक्तः साध्यः पुनः प्रस्थरसश्च यावत् ॥
 प्रियङ्गुवृष्ट्याघनकल्कयुक्तः सतैलसर्पिमंभुसैन्धवश्च ।
 स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्वलञ्चापि ददाति सद्यः ॥ २१ ॥
 एरण्डमूलं त्रिपलं पलानि ऋक्षानि मूलानि च यानि पञ्च ।
 रास्नाश्लगन्धातिथलागुडूचीपुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥
 भागाः पलांशा मदनाष्टयुक्ता जलद्विकंसे कथितेऽष्टशेषे ।

पेय्याः शताह्वाहवुषाप्रियङ्गु सपिप्पलीकं मधुकं वषा च ॥
 रसाञ्जनं वत्सकबीजमुस्तमक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।
 समाधिकस्तैलयुतः समूत्रो वस्तिर्नृणां दीपनलेखनीयः ॥
 जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठशूलं कफाहतं मासतनियहञ्च ।
 विरामूत्रवातग्रहणं सशूलमाध्यानतामश्सरिशर्कराञ्च ॥
 आनाहमर्शोयहणीप्रदोषानेरण्डवस्तिः शमयेत् प्रयुक्तः ॥ २२ ॥
 चतुष्पले तैलघृतस्य भृष्टंश्कागाक्ततार्वाद् दधिदाडिमाम्नः ।
 रसः सपेथो बलवर्णमांसरेतोऽग्निदश्चाभ्याशिरोरुजाघ्नः ॥ २३ ॥
 जलद्विकंसोऽष्टपलं पलाशात् पक्त्वा रसोऽर्द्धाढकमावशेषः ।
 कल्कैर्बलामागधिकापलाभ्यां युक्तः शताह्वादिपलेन चापि ॥
 ससैन्धवक्षौद्रयुतः सतैलो देयो निरूहो बलवर्णकारौ ।
 आनाहपाश्वर्णमययोनिदोषान् गुल्मानुदावर्त्तरुजञ्च हन्यात् ॥ २४ ॥
 यथाह्नमूलांष्टपलेन सिद्धं पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः ।
 युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्तवैस्वर्यवीसपंहितो निरूहः ॥ २५ ॥
 यथाह्नलोधाभयचन्दनैश्च शृतं पयोऽर्द्धाढकमम्बुहीनम् ।
 सशर्करक्षौद्रयुतं सुशीतं पित्तामयान् हन्ति सृजीवननीयम् ॥ २६ ॥
 द्विकार्षिकांश्चन्दनपद्मकर्द्धियथाह्वरास्त्रावषशारिवाच ।
 सलोध्रमस्त्रिष्ठमयाप्यनन्ताबलास्थिराद्यं तृणपञ्चमूलम् ॥
 निःक्वाथ्य तोयेन रसेन तेन शृतं पयोऽर्द्धाढकमम्बुहीनम् ।
 मेदर्विजीवन्तिशतावरीभिर्वीरादिकांकीलिकश्रेण्डकाभिः ॥
 सितोपल्लाजीवकपद्मरेणुप्रपौण्डरीकैः कमलोत्पलैश्च ।
 लोधात्मगुग्गां मधुकैर्विदारौ मुञ्जातकैः केशरचन्दनैश्च ॥
 पिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतेर्निरूहं ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।

प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन् क्षीरेण वाद्यात् परिषिक्तगावः ॥
 दाहातिसारौ प्रदरासपित्तहृत्पाण्डुरोगान् विषमज्वरञ्च ।
 सं गुल्ममूत्रग्रहकामलादीन् सर्वामयान् पित्तकृतान्निहन्ति ॥ २७
 द्राक्षादिकाश्शब्दमधूकसेवैः सशारिवाचन्दनशीतपाकैः ।
 पयः शृतं श्रावणिसुङ्गपणीतुगात्मगुप्तामधुयष्टिकल्कैः ॥
 गोधुमचूर्णैश्च तथाक्षमावैः संचौद्रसर्पिर्मधुयष्टितैलैः ।
 पथ्याविदारीक्षुरसैर्गुण्डेन वस्तिं युतं पित्तहरं विदध्यात् ॥
 हन्नाभिपाश्वर्दीरदेहदाहे दाहेऽन्तरस्थे च समूत्रकच्छे ।
 क्षीणक्षते रेतसि चापि नष्टे पित्तेऽतिसारे च नृणां प्रशस्तः ॥ २८ ॥
 कोशातकारग्वधदेवदारुदूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ।
 पक्त्वा कुलत्थान् वृहतीञ्च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दश सुतः ॥
 तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
 फलाह्वतैलस्य समाक्षिकस्य चारस्य तैलस्य च सर्षपस्य ॥
 दद्यान्निरुहं कफरोगिणे क्षौ मन्दाग्रये चाप्यशनद्विषे च ।
 पटोलपथ्यामरदारुभिर्वा सपिप्पलीकैः कथितैर्जलाखैः ॥ २९ ॥
 द्विपञ्चमूले त्रिफलां सर्षिलां फलानि भोमूत्रयुतः कषायः ।
 कलिङ्गपाठाफलमुस्तकल्कः ससैन्धवं चारयुतः सतैलः ॥
 निरुहमुख्यः कफजान् विकारान् सपाण्डुरोगालसकामदोषान् ।
 हन्यात्तथा मारुतमूत्रसङ्गं वस्तेस्तथाटोपमथातिघोरम् ॥ ३० ॥
 रास्त्रामृतैरण्डविडङ्गदारुसंघच्छदोशीरसुराह्वनिम्बैः ।
 श्यामाकभूनिम्बपटोलपाठातिक्ताखुपणीदशमूलमुस्तैः ॥
 त्रायन्तिकाशियुफलत्रिकैश्च काथः सपिण्डौतकतीयमूत्रः ।
 यथाहकृष्णाफलनीशताहारसाञ्जनश्वेतवचाविडङ्गैः ॥

कलिङ्गपाठास्वदसैन्धवैश्च कल्कैः ससर्पिर्मधुतैश्चमिश्रः ।
 अयं निरुहः क्रिमिकुष्ठमेहवध्नोदराजीर्णकफातुरेभ्यः ॥
 रुक्षौषधैरत्यपतूर्पितेभ्य एतेषु रोगेष्वपि सत्सु दत्तः ।
 निहत्य वातं ज्वलनं प्रदौष्य विजित्य रोगांश्च बलं करोति ॥
 हन्यात् तथा मासतमूत्रसङ्गं वस्तेस्तथाटोपमथापि घोरम् ॥३१
 पुनर्नवैरण्डवृषाक्षभेदवृश्चौरभूतीकबलापलाशाः ।
 द्विपञ्चमूलानि पलांशिकानि क्षुत्मानि धौतानि पलानि चाष्टौ ॥
 बिल्वं यवान् कोलकुलत्थधान्यफलानि चैकप्रसृतोन्मितानि ।
 पयोजलाष्टाढकयोः शृतं तत् चौरावशेषं कृतवस्त्रपूतम् ॥
 वचाशताह्वामरदारुकुष्ठयष्टाह्वसिद्धार्थकपिप्पलीनाम् ।
 कल्कैर्यमान्या मन्दनैश्च युक्तं नातुप्रणशौतं गुडसैन्धवाक्तम् ॥
 चौद्रस्य तैलस्यच सर्पिषश्च तथैव युक्तं प्रसृतत्रयेण ।
 दद्यान्निरुहं विधिना विधिज्ञः स सर्व्वसंसर्गवृतामयघ्नः ॥३२
 स्निग्धोष्ण एकः पवने निरुहो द्वौ स्वादुशौतौ पयसाच पित्ते ।
 त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतौक्ष्णाः कफे निरुहान् परं विधेयाः ॥३३
 रसेन वाते प्रतिभोजनं स्यात् चौरैण पित्ते तु कफेतु यूषैः ।
 तथानुवासेषु च बिल्वतैलं स्याज्जीवनौयं फलसाधितञ्च ॥३४॥

तत्र श्लोकः ।

इतीदमुक्तं निखिलं यथावद् वस्तिप्रदानस्य विधानमयाम् ।
 योऽधीत्य विद्वानिह वस्तिकर्म करोति लोके लभते स सिद्धिम् ॥३५॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिसिद्धान्ते

वस्तिसूत्रीयसिद्धिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहव्यापदिकीं सिद्धिं व्याख्यास्याम-

इति ह स्नाह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

स्नेहवस्तीन् प्रवक्ष्यामि वातपित्तकफापहान् ।

मिथ्याप्रणिहितानाञ्च व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ २ ॥

दशमूलं बलां रास्त्रामश्वगन्धां युनर्नवाम् ।

गुडूचेरण्डभूतोकभागीद्वप्रकरीहिषान् ॥

शतावरौ सहचरं काकनासां पलांशिकाम् ।

यवमाषातसीकोलकुलत्यान् प्रसृतोन्मितान् ॥

चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ।

तैलाढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥

अनुवासनमेतद्धि सव्ववातविकारनुत् ।

आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ३ ॥

शताह्वयवबिल्वाम्लैः सिद्धं तैलं समीरणे ।

सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तञ्चानिलनुद्धृतम् ॥ ४ ॥

जीवन्तीं मदनं मेदं श्रावणीं मधुकं बलाम् ।

शताह्वषभकौ कृष्णां काकनासां शतावरौम् ॥

खगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शटीं वषाम् ।

पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत् तच्चतुर्गुणे ॥

वृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम् ।

मूत्ररेतोरजोदोषान् हरेत् तदनुवासनात् ॥ ५ ॥

लाभतश्चन्दनादैश्च पिष्टैः क्षीरचतुर्गुणम् ।

तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनम् ॥ ६ ॥
 सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलं बला ।
 ऋवेरं मधुकं भागी देवदारु सकटफलम् ॥
 नागरं मुष्करं मेदा चविका चित्रकः शटी ।
 विडङ्गातिविषे श्यामा हरेणुः किण्विही स्थिरा ॥
 बिल्वानमोदे कृष्णाच दन्ती रास्त्रा च तैः समैः ।
 साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफरोगनुत् ॥
 ब्रध्नादावर्त्तं गुल्मार्थः प्रीहमेहाठग्रमारुतान् ।
 आनाहमश्मरीश्चैव हन्यात् तदनुवासनात् ॥ ७ ॥
 मदनैर्वाक्त्रसंयुक्तैर्विल्वादेष्टन गणेन वा ।
 तैलं कफहरैर्वापि कफघ्नं कल्पयेद्विषक् ॥ ८ ॥
 विडङ्गैरेरण्डरजनौपटोलत्रिफलाभृताः ।
 जातीप्रवालनिर्गुण्डौदशमूलाखुपर्णिकाः ॥
 निम्बपाठासहचरशम्पाककरवीरकम् ।
 एषां कायेन विपचेत् तैलमेभिश्च कल्कितैः ॥
 फलविल्वत्रिवृत्कृष्णारास्त्राभूनिम्बदारुभिः ।
 सप्तपर्णवचोशीरदाव्वीकुष्ठकलिङ्गकैः ॥
 लतायष्टिशताह्वाग्निशटीचोरकपौष्करैः ।
 तत् कुष्ठानि क्रिमीन् मेहानर्शांसि ग्रहणीगदम् ॥
 क्लीवतां विषमाग्नित्वं मलं दोषत्रयं तथा ।
 प्रयुक्तं प्रणुदत्याशु पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥
 व्याधिव्यायामकर्माध्वक्षौणाबलनिरोधसाम् ।
 क्षौणशुक्रस्य चातीव स्नेहवस्तिर्वलप्रदः ॥

पादजङ्घीरपृष्ठांसकटीनां स्थिरतां पराम् ।
 जनयेदप्रजानाञ्च प्रजां स्त्रीणां तथा नृणाम् ॥ ९ ॥
 वातपित्तकफात्यन्त्रपुरीषैरावृतस्य च ।
 अभुक्ते च प्रणीतस्य स्नेहवस्तिः प्रङ्गापदः ॥
 शीतोऽल्पो वाधिके वाते पित्तेऽतुगुणः कफे मृदुः ।
 अतिभुक्ते गुरुर्वर्चः सञ्चयेऽल्पबलस्तथा ॥
 दत्तस्त्रैरावृतः स्नेहो न यात्यभिभवाद्धः ।
 अभुक्तेऽनावृतत्वाच्च यातूङ्घ्रिं तस्य लक्षणम् ॥ १० ॥
 स्तम्भोरुसदनाध्मानज्वरशूलाङ्गमर्दनैः ।
 पार्श्वरुग्नेष्टनैर्विद्यात् स्नेहं वातावृतं भिषक् ॥
 जिग्माम्ललवणोष्णैस्तं रास्त्रापीतद्रुतिल्लैः ।
 सौवीरकसुराकोलकुलंत्ययवसाधितैः ॥
 निरुहैर्निर्हरेत् सम्यक् समूत्रैः पाञ्चमूलिकैः ।
 ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥ ११ ॥
 दाहरागदृषामोहतमकज्वरद्वेषणैः ।
 विद्यात् पित्तावृतं खादुतिल्लैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ॥ १२ ॥
 तन्द्राशीतज्वराज्वरप्रसेकारुचिगौरवैः ।
 संमूर्च्छाङ्ग्लानिभिर्विद्यात् स्नेहश्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ॥
 कषायकटुतीक्ष्णोष्णैः सुरामूत्रोपसाधितैः ।
 फलतैलयुतैः साम्प्रैर्वस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥ १३ ॥
 कृद्भिर्मूर्च्छाचिंस्त्रिग्लानिज्वरशूलाङ्गमर्दनैः ।
 आमलिङ्गैः सदाहृष्टं विद्यादत्यशनावृतम् ॥
 कटूनां लवणानाञ्च क्राथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ।

मृदुर्विरेकस्तत्रामविहिता च क्रिया हिता ॥ १४ ॥
 विगमूत्रानिलसङ्गातिगुहत्वाध्मानहृदयहैः ।
 स्नेहं विद्धावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सवर्त्तिभिः ॥
 श्यामाविल्लादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ।
 निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्त्तहरेण च ॥ १५ ॥
 अभुक्ते शून्यपायौ वा वेगात् स्नेहोऽतिपीडितः ।
 धावंतूङ्घ्रं ततः कण्ठाद्गुह्यैः खेभ्य एत्यपि ॥
 मूत्रश्यामान्निवृत्तिदो यवकोलकुलत्यवान् ।
 तत्सिद्धतैलमिष्टोऽत्र निरूहः सानुवासनः ॥ १६ ॥
 कण्ठादागच्छतः स्नानः कण्ठग्रहविरेचनैः ।
 कर्द्दिघ्नौभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निवर्त्तनम् ॥ १७ ॥
 यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवास्तिरनिःसृतः ।
 सर्वोऽल्पो वावृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥ १८ ॥
 मुक्तस्नेहं द्रवोष्णञ्च लघु पथ्योपसेवनम् ।
 भुक्तवान्मात्रया भोज्यमनुवात्यस्त्रहात् चत्रहात् ॥
 धान्यनागरसिद्धञ्च तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
 वृषिताय निशाः कल्यमुष्णं वा केवलं जलम् ॥ १९ ॥
 स्नेहाजीर्णं जरयति श्लेष्माणञ्च भिनत्ति च ।
 मासतस्यानुलोम्यञ्च कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ॥
 वमने च विरेके च निरूहे सानुवासने ।
 तस्मादुष्णोदकं सेव्यं वातश्लेष्मप्रशान्तये ॥ २० ॥
 रुचनित्यस्तु दीप्ताग्निभृशं व्यायामपीडितः ।
 वङ्क्षणाग्नौष्णदावर्त्तवातात्ताश्च दिने दिने ॥

एषाञ्चाशु जरां स्नेहो यात्यम्बु सिकताखिव ।
 अतोऽनेषां आहात् प्रायः स्नेहं पचति पावकः ॥ २१ ॥
 नत्वामं प्रणयेत् स्नेहं स ह्यभिष्यन्दयेद्गुदम् ।
 सावशेषञ्च कुर्वीत वायुः कोष्ठे हि तिष्ठति ॥
 न चैव गुदकण्ठान्यां दद्यात् स्नेहमनन्तरम् ।
 सङ्गतः स ह्यभयतो वातमग्निञ्च दूषयेत् ॥
 स्नेहवस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।
 उत्क्रेशान्निबधौ स्नेहान्निरूहात् पवनाद्वयम् ॥
 तस्मान्निरूढः स्नेहः स्यान्निरूह्यश्चानुवासितः ।
 स्नेहशोधनयुक्तौवं वस्तिकर्म त्रिदोषनुत् ॥ २२ ॥
 कर्मव्यायामभाराध्वयानघौकर्षितेषु च ।
 दुर्बले वातभग्रे च मावावस्तिः सदा मतः ॥ २३ ॥
 ह्रस्वायाः स्नेहमावाया मावावस्तिः समो भवेत् ।
 यथेष्टाहारचेष्टस्य सर्व्वकालं निरत्ययः ॥
 बल्यं सुखोपचर्य्यञ्च सुखं सृष्टपुरीषकृत् ।
 स्नेहमावाविधानं हि वृंहणं वातपोगनुत् ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकौ ।

वातादीनां शमायोक्ताः प्रवराः स्नेहवस्तयः ।
 तेषाञ्चाक्षप्रयुक्तानां व्यापदः सचिकित्सिताः ॥
 प्राग्भीक्ष्यं स्नेहवस्त्यर्थद् ध्रुवं येऽर्हास्त्रहाश्च ये ।
 स्नेहवस्तिविधिश्चोक्तो मात्रावस्तिविधिस्तथा ॥ २५ ॥

इत्यग्निवेशकृते चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्यानि
 स्नेहव्यापदिकी सिद्धिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो नेत्रवस्तिव्यापदिकीं सिद्धिं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अथ नेत्राणि वस्तींश्च शृणु वज्ज्यानि कर्म्मसु ।

नेत्रव्यापन्नप्रणेतस्य व्यापदः सन्धिकित्तिताः ॥ २ ॥

ह्रस्वं दीर्घं तरु स्थूलं जीर्णं शिथिलबन्धनम् ।

पार्श्वोच्छ्रितं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वज्जयेत् ॥

अप्राप्तगतिगतिक्षोभकर्षणक्षणनस्रवाः ।

गुदपौडा गतिर्जिह्वा तेषां दोषा यथाक्रमम् ॥ ३ ॥

विषममांसलच्छिद्रस्थूलजालकवातलाः ।

क्लिन्नः क्लिन्नश्च तानष्टौ वस्तीन् कर्म्मसु वज्जयेत् ॥

गतिवैषम्यं विस्रवस्त्रावदौर्गन्धानिस्रवाः ।

फेनिलचुरतधार्यत्वं वस्तेः स्याद् वस्तिदोषतः ॥ ४ ॥

सवातातिद्रुतोतुक्षिप्ततिर्य्यगुत्क्षिप्तकम्पिताः ।

अतिवाह्यगमन्दातिवेगदोषाः प्रणेतृतः ॥ ५ ॥

अनुच्छ्वासप्रानुबन्धे वा दत्ते निःशेष एव वा ।

प्रविश्य कुपितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥

तन्नाम्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ६ ॥

द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहस्रोतुक्षिप्त एव वा ।

स्यात् कटीगुदजङ्घार्तिवस्तिस्तम्भोरुवेदनाः ॥

भोजनं तत्र वातघ्नं स्नेहस्वेदाः सवस्तयः ॥ ७ ॥

तिर्य्यग्वल्यावृतद्वारे बन्धेनापि न गच्छति ।

नेत्रं तद्भृष्टं निष्कृष्य संशोध्य च पुनर्नयेत् ॥
 पीडयमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ।
 उरःशिरोऽर्त्तिमूर्ध्वोश्च सदनं जनयेद्वक्षी ॥
 वस्तिः स्यात् तत्र बिल्वादिफलश्यामादिमूत्रवान् ॥ ८ ॥
 स्याद्वाहो देवदुः शोफः कम्पनाभिहते गुदे ।
 कषायमधुराः शैताः सेकास्तत्र सवस्तयः ॥ ९ ॥
 अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाहलेः ।
 स्यात् सार्त्तिदाहनिस्तोदगुरुवर्चःप्रवर्त्तनम् ॥
 तत्र सर्पिः पिशुः क्षीरं पिच्छावस्तिश्च शस्यते ॥ १० ॥
 न वा वहति मन्दस्तु बाह्यस्त्वाशु निवर्त्तते ।
 स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणोयः सिद्धिमिच्छतां ॥
 अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
 तत्र वस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकः ।

नेत्रवस्तिप्रणेतृणां दोषानेतान् समेषजान् ।
 वेत्ति तत्त्वेन मतिमान् वस्तिकर्माणि कारयेत् ॥ १२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
 नेत्रव्यापदिकी सिद्धिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अथ शोधनयोः सम्यग्विधिमूर्ध्वानुलोमयोः ।
असम्यक्कृतयोश्चैव दोषान् वक्ष्यामि सौषधान् ॥ २ ॥
अतुष्टावर्षशीता हिं शीष्मवर्षाहिमागमाः ।
तदन्तरे प्रावृडाद्यास्तृष्णां साधारणास्त्रयः ॥ ३ ॥
प्रावृट् शुचिर्निभा क्षीयौ शरद्वृज्जः सहाः पुनः ।
तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति ॥
एतानृतून् विचिन्तौव दद्यात् संशोधनं नृणाम् ।
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ ४ ॥
कम्पणां वमनादीनामन्तरेष्वन्तरेषु च ।
स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत स्नेहाद्यन्ते प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥
वीसर्पपौडंकाशोफक्तामलापाण्डुरोगिणः ।
अभिघातविप्राक्तांश्च नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ६ ॥
नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।
स्नेहीतृक्लिष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ७ ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नेन जीर्णं मात्रावदौषधम् ।
एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥
स्निग्धात् पात्राद्यथा तोयमयत्नेन प्रणुद्यते ।
कफादयः प्रणुद्यन्ते स्निग्धाद्देहात् तथौषधैः ॥

आर्द्रकाष्ठं यथा वह्निर्विष्यन्दयति सर्व्वतः ।
 तथा स्निग्धस्य वै दोषान् स्वेदो विष्यन्दयेत् स्थिरान् ॥
 क्षारोत्क्रिष्टोयथा वस्त्रे मलः संशोध्यतेऽभ्रसा ।
 स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्रिष्टस्य शोध्यते शोधनैर्मलः ॥ ८ ॥
 अजीर्णं वर्द्धते ग्लानिर्विषमश्चापि जायते ।
 पीतं संशोधनञ्चैव विमरीतं प्रवर्त्तते ॥ ९ ॥
 अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखम् ।
 लघुपाकं सुखास्वादं प्रीणनं व्याधिनाशनम् ॥
 अविकाराविपन्नञ्च नातिग्लानिकरञ्च यत् ।
 गन्धवर्णरसोपेतं त्रिद्वान्मात्रावदौषधम् ॥ १० ॥
 विधूय मानसान् दोषान् कामक्रोधभयादिकान् ।
 एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥ ११ ॥
 नरः शूलो वमनं पाता भुञ्जीत कम्पवर्द्धनम् ।
 सुजरं द्रवभूयिष्ठं लघु शीतं विरेचनम् ॥
 उत्क्रिष्टाल्पकफत्वेन क्षिप्रं दोषाः स्रवन्ति हि ॥ १२ ॥
 पीतौषधस्य तु भिषक् शुद्धिलिङ्गानि लक्षयेत् ॥
 ऊर्ध्वं कफान्तुगे पित्ते विट्पित्तानुगते त्वधः ।
 हृतदोषं वदेत् कार्शं दौर्बल्यं चात्मलाघवम् ॥
 वामयेत् तु ततः शेषमौषधं न त्वलाघवे ।
 स्तैमित्येऽनिलसङ्गे च निरुद्धारेऽपि वामयेत् ॥
 आलाघवाद्गुत्वाच्च कफस्यापत् परं भवेत् ।
 वमिते वर्द्धते वह्निः शमं दोषा व्रजन्ति च ॥
 वमितं लङ्घयेत् सम्यग् जीणे लिङ्गानि लक्षयेत् ।

तानि दृष्ट्वा तु पेयादिक्रमं कुर्यान्न लङ्घनम् ॥ १३ ॥
 संशोधनाभ्यां शुद्धस्य हृतदोषस्य देहिनः ।
 यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥ १४ ॥
 कफपित्ते विशुद्धेऽल्पं मद्यपे वातपैत्तिके ।
 तर्पणादि क्रमं कुर्यात् पेयाभिष्यन्दयेद्वा तान् ॥ १५ ॥
 अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्पृणोर्जो मनस्विता ।
 लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः ॥ १६ ॥
 क्लमो दाहोऽङ्गमर्दश्च भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा ।
 अरतिर्वलहानिश्च सावंशेषौषधाकृतिः ॥ १७ ॥
 अकालेऽल्पातिमात्रञ्च पुराणं न त्र भावितम् ।
 असन्धक् संस्कृतञ्चैव व्यापदेशतौषधं ध्रुवम् ॥ १८ ॥
 आध्यानं परिकर्त्तिश्च सावो हृद्भाजयोर्ग्रहः ।
 जीवादानं सविभ्रंशः स्तम्भः सोपद्रवः क्लमः ॥
 अयोगादतियोगाच्च दशैता व्यापदो मताः ।
 प्रेथभैषज्यवैद्यानां वैगुण्यादातुरस्य च ॥
 शुद्धोत्कृष्टेन दुर्गन्धमहद्यमतिबाध्यते ॥ १९ ॥
 योगः सन्धक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्त्तनम् ।
 अयोगः प्रातिलोमेन न चाल्पं वा प्रवर्त्तनम् ॥ २० ॥
 उत्कृष्टश्लेष्म दुर्गन्धमहद्यं नाति वा बहु ।
 विरेचनमजीर्णं च पीतमूर्द्धं प्रवर्त्तते ॥
 क्षुधार्त्तमृदुकीष्टाभ्यां पीतं स्वल्पकफेन वा ।
 तीक्ष्णं स्थिरं संचुभितं वमनं स्याद्विरेचनम् ॥
 प्रातिलोमेन दोषाणां हरणात् ते ह्यकट्प्रशः ।

अयोगसंज्ञे कृच्छ्रेण यदागच्छति चाल्पशः ॥ २१ ॥
 पीतौषधो न शुद्धश्चेज्जीर्णो तस्मिन् पुनः पिवेत् ।
 औषधं न त्वजीर्णेत्यद्वयं स्यादतियोगतः ॥
 कोष्ठस्य गुरुतां ज्ञात्वा लघुत्वं बलमेव च ।
 अयोगे मृदु वा दद्यादौषधं तीक्ष्णमेव वा ॥ २२ ॥
 वमनं न तु दुष्कृद्ग्रां मृदुकोष्ठे विरेचनम् ।
 पाययेतौषधं भूयो हन्वात् पीतं मुनेर्हि तौ ॥ २३ ॥
 अस्त्रिग्धास्त्रिन्नदेहस्य सत्तस्यानवमौषधम् ।
 दोषानुत्क्रिंश निहर्तुमशक्तं जनयेद्गदान् ॥
 विभ्रंशं प्रत्ययुं हिक्कां तमसो दर्शनं तृषम् ।
 पिण्डकोष्ठेष्ठनं कण्डूमूर्च्छाः सादं विवर्णताम् ॥ २४ ॥
 स्त्रिग्धास्त्रिन्नस्य चाल्पत्वं दीप्ताग्जीर्णमौषधम् ।
 शैतैर्वा स्तब्धमामैर्वा दोषानुत्क्रिंश नाहरेत् ॥
 तानेव जनयेद्रोगान् न योगः सर्व एव सः ।
 विज्ञाय मतिमांस्तत्र यथोक्तां कारयेत् क्रियाम् ॥
 तं तैललवणाभ्यक्तं स्त्रिन्नं प्रस्तरसङ्करैः ।
 पाययेत् पुनर्जीर्णं समूत्रैर्वा निरुहयेत् ॥
 निरुहञ्च रसैर्धन्वैर्भोजयित्वानुवासयेत् ।
 फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥
 स्त्रिग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ॥ २५ ॥
 अतितीक्ष्णं क्षुधात्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् ।
 हृत्वाशु विट्पित्तकफान् धातून् विस्रावयेद् द्रवान् ॥
 बलस्वरक्षयं दाहं कण्ठशोषं क्लमं तृषाम् ।

कुठ्याच्च मधुरैस्तव शेषमौषधमुद्धिखेत् ॥ २६ ॥
 वमने तु विरेकः स्नाद्विरेके वमनं मृदु ।
 परिषेकावगाहादौः सुशोतैः स्तम्भयेच्च तम् ॥
 कषायमधुरैः शीतैरन्नपानौषधैस्तथा ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नेर्दाहज्वरहरैरपि ॥ २७ ॥
 अञ्जनं चन्दनोशीरमजासृक्शर्करोदकम् ।
 लाजचूर्णैः पिवेन्मन्यमतियोगहरं परम् ॥
 शुङ्गाभिर्वा वटादीनां सिद्धां पेयां समाक्षिकाम् ।
 वर्चःसां ग्राहिकैः सिद्धं क्षीरं भोज्यञ्च दापयेत् ॥
 जाङ्गलैर्वा रसैर्भोज्यं पिच्छावस्तिश्च शक्यते ।
 मधुरैरनुवांस्यश्च सिद्धेन क्षीरसर्पिषा ॥ २८ ॥
 वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ।
 पिवेत् फलरसैर्मन्यं स घृतक्षौद्रशर्करम् ॥
 सोङ्गारायां भृशं वम्यां मूर्च्छायां धान्यमुस्तयोः ।
 समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥
 वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलयहाः ।
 त्त्रिग्विंशत्यलवणैर्हृदयैषक्षीररसैर्हिताः ॥
 फलान्यम्बुनि खादेयुस्तस्य चानेष्ट्यतो नराः ।
 निःसृतान्तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ॥
 वाग्यहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ।
 यवागूं तनुकां दद्यात् स्नेहस्वेदौ च बुद्धिमान् ॥ २९ ॥
 वमितश्च विरिक्तश्च मन्दाग्निश्च विलङ्घितः ।
 अग्निप्राणविवृज्यै क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥ ३० ॥

बहुदोषस्य रुक्षस्य हीनाग्नेरल्पमौषधम् ।
 सोदावर्तस्य चोत्क्रिशा दोषान्मार्गान् निरुध्य च ॥
 भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजाम् ।
 श्वासविरामूत्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ॥
 अभ्यङ्गस्वेदवर्तमादिः सनिरूहानुवासनम् ।
 उदावर्तहरं सर्व्वं कर्माध्मातस्य शस्यते ॥ ३१ ॥
 स्निग्धेन गुरुकोष्ठेन सामे बलवद्दौषधम् ।
 क्षामेण मृदुकोष्ठेन श्रान्तेनाल्पबलेन वा ॥
 पीतं गत्वा गुदं साममाशु दोषं निरुध्य च ।
 तीव्रशूलां सपिच्छाभ्रां करोति परिकर्त्तिकाम् ॥ ३२ ॥
 लङ्घनं पाचनं सामे रुक्षोष्णं लघु भोजनम् ।
 वृंहणीयो विधिः सर्व्वः क्षामस्य मधुरस्तथा ॥ ३३ ॥
 आमामीर्णं तु बन्धश्चेत् क्षारोऽपि लघु शस्यते ।
 पुष्पकामीसमिश्रं वा क्षारेण लवणेन च ॥ ३४ ॥
 सदाङ्गिमरसं सर्पिः पिवेद्वातेऽधिके सति ।
 दध्यम्नं भोजने पाने संयुक्तं दाङ्गिमत्वचा ॥
 देवदारुतिलानां वा कल्कमुष्णाम्बुना पिवेत् ।
 अश्वत्योदुम्बरप्लक्षकंदम्बैर्वा शृतं पयः ॥
 कषायमधुरं वस्तिं पिच्छावस्तिमथापि वा ।
 यष्टीमधुकसिद्धं वा स्नेहवस्तिं प्रदापयेत् ॥ ३५ ॥
 अल्पन्तु बहुदोषस्य दोषानुत्क्रिशा भेषजम् ।
 अल्पाल्पं स्नावयेत् कण्डूं शीफकुष्ठानि गौरवम् ॥
 कुर्याच्चाग्निबधोत्क्रिशां शस्तेमित्यारुचिपाण्डुताः ।

परिस्रावगतं दोषं शमयेद्वामयेत्तदा ॥

क्षेपितं वा पुनस्तीक्ष्णं पाययेच्च विरेचनम् ।

शुद्धे चूर्णास्फारिष्टान् संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ॥ ३६ ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मासतादयः ।

कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृदयहम् ॥

सहिष्णाश्वसपाश्वार्त्तिदैत्यलालाक्षिविभ्रमैः ।

जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान् किटिकिटापयन् ॥

न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेद्राशु तं भिषक् ।

मधुरैः पित्तमूर्च्छां कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥

पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपात्रयेत् ।

कायाग्रिञ्च बलञ्चास्य क्रमेणभिविवर्द्धयेत् ॥ ३७ ॥

प्रवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीडयते ।

तस्मै स्निग्धाम्ललवणं दद्यात् पित्तकफे तथा ॥ ३८ ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।

रुद्धोऽति चाविशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुतः ॥

स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टार्त्तिभूर्च्छितैः ।

तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि कारयेत् ॥ ३९ ॥

अतितीक्ष्णं मृदौ कोष्ठे लघुदोषस्य भेषजम् ।

दोषान् हृत्वा विनिर्मास्य जीवं हरति शोणितम् ॥ ४० ॥

तेनान्नं मिश्रितं दद्यादायसाय शुनेऽपि वा ।

भुङ्क्ते तच्चेद्वदेज्जीवं न भुङ्क्ते पित्तमादिशेत् ॥

शुक्तं वा भावितं वस्त्रमाधानं कोष्णवारिणा ।

प्रक्षालितं विवर्णं चेत् पित्तं शुद्धन्तु शोणितम् ॥ ४१ ॥

दृष्ट्यामूर्च्छामदात्तस्य कुप्यादामरणात् क्रियाम् ।
 तस्य पित्तहरीं सर्वाभितियोगे च या मता ॥
 मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ।
 पिवेज्जीवाभिसम्भानं जीवं तज्ज्ञाशु गच्छति ॥
 तदेव दर्भमृदितं रक्तं वस्तिं प्रदापयेत् ॥
 श्यामाकाशस्यैवदरौर्गुर्वावीरैः शृतं पयः ।
 घृतमण्डाञ्जनयुतं वस्तिं शीतं प्रदापयेत् ॥
 पिच्छावस्तिं सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ॥ ४२ ॥
 गुदभ्रंशं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।
 सामगन्धर्वशब्दांश्च संज्ञानाशेऽप्य कारयेत् ॥ ४३ ॥
 यदा विरेचनं पीतं विडम्बन्तरवतिष्ठते ।
 वमनं भेषजान्तं वा दोषानुत्क्रेश्य नावहेत् ॥
 तदा कुर्वन्ति कण्डूदौन् दोषाः प्रकुपिता गदान् ।
 सविभ्रंशानतस्तत्र स्याद् यथाव्याधि भेषजम् ॥ ४४ ॥
 पीतं स्निग्धेन सस्नेहं तद्दोषैर्माहृद्वाङ्मृतम् ।
 न वाहयति दोषांस्तु स्वस्थानात् स्तम्भयेच्चुप्रतान् ॥
 वातसङ्गगुदस्तम्भशूलैः क्षरति चाल्पशः ।
 तीक्ष्णं वस्तिं विरेकं वा दद्याज्जङ्घनपाचनम् ॥ ४५ ॥
 रुक्षं विरेचनं पीतं रुक्षेणाल्पबलेन वा ।
 मारुतं कोपयित्वाशु कुप्याह्वोरानुपद्रवान् ॥
 स्तम्भशूलानि घोरानि सर्वगात्रेषु मारुतः ।
 स्नेहस्वेदादिकस्तत्र काय्यो वातहरो विधिः ॥ ४६ ॥
 स्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य मृद्वुत्क्रेश्यौषधं कफम् ।

पित्तं वातञ्च संरुध्य सतन्द्रागौरवं क्लमम् ॥
 दौर्बल्यञ्चाङ्गमर्हञ्च कुर्यादाशु तदुत्तिखेत् ।
 लङ्घनं पाचनेञ्चात्र स्निग्धे तीक्ष्णञ्च शोधनम् * ॥ ४७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

इत्येता व्यापदः प्रोक्ताः सरूपाः सचिकित्स्ताः ।
 वमनस्य विरेकस्य कटस्य कुशलेर्नृणाम् ॥
 एतान् विज्ञाय मतिमानवस्याश्चैव तत्ततः ।
 दद्यात् संशोधनं सम्यगारोग्यार्थं नृणां सदा ॥ ४८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
 वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिव्यापदिकीं सिद्धिं व्याख्यास्याम-
 इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥
 धीधैर्व्यैर्दार्यागाम्भीर्यक्षमादमतपोनिधिम् ।
 पुनर्व्वसुं शिथ्यगणः पप्रच्छ विनयान्वितः ॥
 काः कति व्यापदो वस्तेः किंसमुत्थानलक्षणाः ।
 काश्चिकित्सा इति प्रश्नान् श्रुत्वा तानब्रवीद् गुरुः ॥ २ ॥
 नातियोगौ क्लमाघ्नाने हिक्का हृत्प्राप्तिरुद्धता ।

* लङ्घनं पाचनं काले स्निग्धं तीक्ष्णञ्च भोजनमिति पाठान्तरम् ।

प्रवाहिका शिरोऽङ्गार्तिः परिकर्त्तौ परिस्रवः ॥
 द्वादश व्यापदो वस्त्ररसमाग्योगसम्भवाः ।
 आसामेकैकशो रूपं चिकित्साञ्च निर्बोधत ॥ ३ ॥
 गुरुकोष्ठेऽनिलप्राये रूक्षे वातोत्प्लवणेऽपि वा ।
 शीतोत्प्लवणस्त्रेहद्रवमात्रो घनोऽपि वा ॥
 वस्तिः संहोम्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ।
 करोति गुरुकोष्ठत्ववातमूत्रशक्लद्वयहम् ॥
 नाभिवस्तिरुजं दाहं हृल्लेपं श्वयंथुं गुदे ।
 कण्डूगण्डानि वैवर्ण्यमसुचिं वक्त्रिमार्दवम् ॥ ४ ॥
 तत्रोष्णायाः प्रमथ्यायाः पानं खेदाः पृथग्विधाः ।
 फलवत्तर्जोऽथवा कालं स्नात्वा शस्तं विरेचनम् ॥
 विलम्बमूलत्रिवृद्दास्यवकोलकुलत्थवान् ।
 सुरादिमूत्रवान् वस्तिः स प्राक् प्रेषितमानयेत् ॥ ५ ॥
 स्निग्धस्विन्नेऽतितीक्ष्णोष्णो मृदुकोष्ठेऽतियुज्यते ।
 तस्य लिङ्गं चिकित्साञ्च शोधनाभ्यां समाचरेत् ॥ ६ ॥
 पृश्निपर्णी स्थिरां तद्गं काष्ठस्यं भधुकोत्पलम् ।
 पिष्ट्वा द्राक्षां मधूकञ्च क्षीरे तण्डुलधावने ॥
 द्राक्षायाः पक्वलोष्टस्य प्रसादो मधुकस्य च ।
 विनीय सघृतं वस्तिं दद्याद्वाहेऽतियोगजे ॥ ७ ॥
 आमदोषे निरूहेण मृदुना दोष ईरितः ।
 रुणद्धि मार्गं वातस्य हन्त्याग्निं मूर्च्छयत्यपि ॥
 क्लृप्तं विदाहं हृच्छूलं मोहवेष्टनगौरवम् ।
 कुत्थ्यात् स्वेदैर्विरूक्षैस्तं पाचनैश्चापुपाचरेत् ॥ ८ ॥

पिप्पलीकतृणोशीरदारुमूर्च्छाशृतं जलम् ।
 पिवेत् सौवर्चलोन्मिश्रं दीपनं हृदिशोधनम् ॥
 वक्षानागरश्चला दधिमण्डेन मूर्च्छिताः ।
 पेयाः प्रसन्नया वा सुगररिष्टेनासवेन वा ॥
 दारु त्रिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शटीम् ।
 पिष्ट्वा कुष्ठञ्च मूत्रेण पिवेत् चारांश्च दीपनान् ॥
 वस्तिमसं विदध्याञ्च समूत्रं दाशमूलिकम् ।
 समूत्रमथवा व्यक्तलवणं माधुतैलिकम् ॥ ९ ॥
 अल्पवीर्यो महादोषे रुद्धे क्रूराशये कृतः ।
 वस्तिदोषाहतो रुद्धमार्गो रुन्ध्रात् समीरणम् ॥
 स विमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मन्मपीडनम् ।
 विदाहं गुरुकोष्ठस्य मुष्कवल्क्षणवेदनाम् ॥
 रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति । १० ॥
 फलशग्रामादिभिः कुष्ठकट्फलालवणसर्षपैः ।
 धूममाषवचाकिखं चारचूणं गुडैः कृताम् ॥
 कराङ्कुष्टनिभां वत्तिं यवमध्यां प्रवेशयेत् ।
 स्वस्थक्त्स्विन्नगात्रस्य तैलाक्तां न्निहिते गुदे ॥
 अथवा लवणागारधूमसिद्धार्थकैः कृताम् ॥
 बिल्लादिश्च निरूहः स्यात् पीलुसर्षपमूववान् ।
 सरलामरदारुभ्यां सिद्धञ्चैवानुक्तासनम् ॥ ११ ॥
 मृदुकोष्ठेऽबले वस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ।
 कुर्याद्विकादिकं तत्र हिकाघ्नं वृंहणञ्च यत् ॥
 बलास्थिरादिकाश्चर्यत्रिफलागुडसैन्धवैः ।

सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्वानुवासयेत् ॥
 कृष्णालवणयोरक्षं पिवेदुष्णाम्बुना युतम् ।
 धूमो लेहो रसः क्षीरं खेदश्चान्नञ्च वातरुत् ॥ १२ ॥
 अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक् प्रपौडितः ।
 घट्टयेद्बृद्धयं वस्तिस्तत्र काशकुशेतूकटैः ॥
 स्यात् साम्ललवणस्कन्धकरीरवदरीफलैः ।
 शृतैर्वस्तिर्हितः सिद्धं वातघ्नैश्चानुवासनम् ॥ १३ ॥
 वातमूलपुरीषाणां दत्ते वेगान् निगृह्णतः ।
 अतिप्रपौडितो वस्तिमुखेनायाति वेगवान् ॥
 मूर्च्छाविकारं तस्यादौ दृष्ट्वा शीताम्बुना मुखम् ।
 सिञ्चेत् पाण्डुरोदरञ्चाधः प्रमृज्याद्वीजयेच्च तम् ॥
 केशेष्वारुह्य चाकाशे धनुषा त्रासयेच्च तम् ।
 गोखराश्लगजैः सिंहै राजप्रेषैस्तथोरगैः ॥
 उल्काभिरेवमनैश्च वस्तिमस्यानयेदधः ।
 वस्त्रपाणिग्रहैः कण्ठं रुन्ध्यान्न चियंते यथा ॥
 प्राणोदाननिरोधादि प्रसिद्धतरमार्गगः ।
 अपानः पवनी वस्तिं तमाश्लेवापकर्षति ॥
 ततः क्रमुककल्काक्षं पाययेताम्लसंयुतम् ।
 औष्ण्यग्राद्रौक्ष्यात् सरत्वाच्च वस्तिञ्चास्यानुलोमयेत् ॥ १४ ॥
 पक्काशयस्थिते खिन्ने निरुहो दाशमूलिकः ।
 यवकोलकुलत्यैश्च विधेयो मूत्रसाधितः ॥
 बिलादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिरुरस्थिते ।
 शिरःस्थे नावनं धूमः प्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ॥ १५ ॥

स्निग्धस्निग्धे महादोषे वस्तिमृदल्पभेषजः ।
 उत्कृशाल्पं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकाम् ॥
 प्रवयथुं वस्त्रिपायोश्च जङ्घोरसदनं तथा ।
 निरुद्धमासतो जन्तुरभीक्ष्णं संप्रवाहते ॥ १६ ॥
 स्वेदाभ्यङ्गनिरुद्धांश्च शोधनीयानुलोमिकान् ।
 विदध्याल्लङ्घयित्वा तु वृत्तिं कुर्याद्विरिक्तवत् ॥ १७ ॥
 दुष्बले तीव्रदोषे च क्रूरकोष्ठे तनुमृदुः ।
 शीतोऽल्पश्चावृतो दीपैर्वस्तिस्तद्विहतोऽनिलः ॥
 गात्राण्यनुसरन् मार्गे जङ्घमूढं विधावति ।
 ग्रीवां मन्ये च गृह्णाति शिरः कण्ठं भिनत्ति च ॥
 बाधित्यं कर्णेनादञ्च पौनसं नेत्रविभ्रमम् ।
 कुर्यादभ्यञ्जनं तैललवणेन यथाविवि ॥
 युञ्ज्यात् प्रथमनैर्घृस्नैर्नसैरास्यविरेचनैः ।
 विरेचनैर्निरुद्धैश्च वस्तिभिश्चानुलोमिकैः ॥ १८ ॥
 सुस्निग्धस्निग्धदेहस्य यस्य वस्तिर्विधीयते ।
 अतिलोचणीं गुरुश्चैव सोऽतिमात्रं प्रवर्तयेत् ॥
 सुतेषु तस्य दोषेषु निरुद्धस्यातिमात्रशः ।
 स्तब्धोद्दावत्तकोष्ठस्य वायुः संप्रतिहन्यते ॥
 विलोमनसमुद्भूतो रुजत्यङ्गानि देहिनः ।
 गात्रवेष्टननिस्तोदभेदस्फुरणजृम्भणैः ॥
 तं तैललवणाभ्यक्तं सेचयेदुष्णवारिणा ।
 एरण्डपत्रनिष्कायैः प्रस्तरैश्चोपपादयेत् ॥
 धवान् कुलत्थान् कीलानि पञ्चमूले तथोभये ।

जलाढकद्वये पक्त्वा पादशेषेण तेन च ॥
 कुर्यात् सविल्वतैलोष्णालवणेनानुवासनम् ।
 निरूहणं समाश्वस्तं द्रोणां तमवगाहयेत् ॥
 ततो भुक्तवतस्तस्य कारयेदनुवासनम् ।
 यष्टौमधुकतैलेन विल्वतैलेन वा भिषक् * ॥ १९ ॥
 मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रुक्षतौक्ष्णोऽतिमात्रवान् ।
 वस्तिर्दोषान् निरह्याशु जनयेत् परिकर्त्तिकांम् ॥
 विकवङ्क्षणवस्तीनां तोदं नाभेरधो रुजम् ।
 विबम्बाल्पाल्पमुत्थानं वस्तिर्निर्लेखनं भवेत् ॥ २० ॥
 खादुशौतौषधैस्तत्र प्रय इक्ष्वादिभिः शृतम् ।
 षष्ट्याहृतिलकल्काभ्यां वस्तिः स्यात् क्षीरभोजिनः ॥
 ससर्ज्जरस्यष्ट्याह्वजिङ्गिभीकहर्दमाञ्जनम् ।
 विनीय दुग्धं वस्तिः स्यात् तिक्तामृदुभोजिनः ॥ २१ ॥
 पित्तरक्तेऽम्ल उष्णो वा तौक्ष्णो वा लवणोऽथवा ।
 वस्तिर्गुदं विलिखति तौक्ष्णोऽति विदहत्यपि ॥

* स्नेहस्वदेरनापाद्यं गुरुतौक्ष्णातिमात्रया ।
 यस्य वस्तिः प्रयुज्यते नातिमात्रं प्रयुज्यते ॥
 स्तब्धोदावृत्तकोष्ठस्य रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।
 प्रपन्नोऽङ्गरुजं कुर्यात् तैललवणान्वितम् ॥
 उष्णाम्बुप्रस्तरक्ताथस्वदेस्तमुपपादयेत् ।
 सविल्वतैललवणो निरूहस्तस्य शस्यते ॥
 तैलावगाहस्त्रिभस्य कारयेदनुवासनम् ।
 अभुज्य विधिना सम्यक् स्निग्धं कायं ततः परम् ॥
 एतेष्वधिकः पाठः पुस्तकान्तरेषु दृश्यते ।

स विदग्धं स्रवत्यसं पित्तज्ज्वानेकवर्णवत् ।
 बहुधा ह्यतिवेगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥ २२ ॥
 अर्द्रिशाल्मलैवन्तैस्तु क्षुत्सौराजं प्रयः शृतम् ।
 सर्पिषा योजितं शीतं वस्त्रिमस्त्रैः प्रदापयेत् ॥
 वटादिपद्मवैष्णव कल्पो यवतिलेषु च ।
 सुवर्चलोपोदिकयोः कर्वुदारे च शस्यते ॥
 गुदे सेकाः प्रदेहाश्च शीताः सुर्मधुराश्च ये ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नौ क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

इत्येता व्यापदः प्रोक्ता वस्त्रैः साकृत्तिभेषजाः ।
 बुद्ध्वा कार्त्तुं स्त्रीण तान् वस्तीन् नियुञ्जन् नापराध्यति ॥
 तौक्ष्ण्यं मूत्रपोल्लग्निलवणचारमधैः ।
 प्राप्तकालं विधातव्यं क्षीराक्षैर्माद्वं तथा ॥
 आपादतलमूर्ध्नि स्थान् दोषान् प्रकाशये स्थितः ।
 वीर्येण वस्त्रिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव ॥
 यद्वत् कुसुमसंमिश्रात् तोयाद्रागं हरेत् पटः ।
 तद्वद्दहीकृतात् कायान्निरूही निर्हरेन्मलान् ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशकते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
 वस्त्रिव्यापदिकी सिद्धिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

—

अथातः प्रासृतयोगिकां सिद्धिं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानावेयः ॥ १ ॥

अथेमान् सुकुमाराणां निरूहान् स्नेहान् मृदून् ।

कर्मणा विप्रुतानाञ्च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २ ॥

क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ काय्यौ मधुतैलघृतात् त्रयः ।

खजेन मथितो वस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ ३ ॥

एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।

बिल्लादिमूलकायाद् द्वौ कौलत्याद् द्वौ सन्वातनुत् ॥ ४ ॥

पञ्चमूलरसात् पञ्च द्वौ तैलात् क्षौद्रसर्पिषोः ।

एकैकः प्रसृतो वस्तिः स्नेहनीयोऽनिलापहः ॥ ५ ॥

सैन्धवाद्वाक्ष एकैकः क्षौद्रतैलपयोघृतात् ।

प्रसृतौ हृषुषात् क्षौद्रान् निरूहः शुक्रकृत् परः ॥ ६ ॥

पटोलनिम्बमूनिम्बरास्नासप्तच्छदान्मसः ।

चत्वारः प्रसृता एको घृतात् सर्षपकल्कितः ॥

निरूहः पञ्चतिक्तोऽयं महाभिथन्दकुष्ठनुत् ॥ ७ ॥

विडङ्गत्रिफलाशियफलमुस्ताखुपर्णिकात् ।

कषायात् प्रसृताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ।

विडङ्गपिप्पलीकल्को निरूहः क्रिमिनाशनः ॥ ८ ॥

पयसैश्चुस्थिरारस्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ।

एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वक्कृत् ॥ ९ ॥

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डान्तकाञ्चिकात् ।
 प्रसृताः सर्षपैः कल्कैर्विट्सङ्गानाहभेदनः ॥ १० ॥
 प्लवदंष्ट्राक्षभिदेरण्डरसात् तैलात् सुरासवात् ।
 प्रसृताः पञ्च यथाह्वात् कौन्तौ मागधिका सिता ॥
 कल्को वस्तिस्तु सानाहे मूत्रकृच्छ्रे परो मतः ।
 एते सलवणाः कोष्णा निरूहाः प्रसृता नव ॥ ११ ॥
 मृदुवस्तिजडौभूते तौक्ष्णोऽन्यौ वस्तिरिष्यते ।
 तौक्ष्णौर्विकर्षिते स्वादु प्रत्यास्थापनमेव च ॥ १२ ॥
 वातोपसृष्टखोष्णैः सुगुण्डदाहादयो यदि ।
 द्राक्षादिना विवृतकल्कं दद्याद्दोषानुलोमनम् ॥
 तद्धि पित्तशकटदातान् हत्वा दाहान्दिकान् जयेत् ।
 शुङ्गश्चापि पिवेत् शीतां यवागूं शर्करायुताम् ॥ १३ ॥
 अथवातिविरिक्तः स्यात् क्षौण्विट्कः स भक्षयेत् ।
 माषयूषेण कुल्मषान् पिवेद्दध्यथवा सुराम् ॥ १४ ॥
 सामं चेदतिसार्येत शूलारोचकवान् नरः ।
 स घनातिविषाकुष्ठनतदारुवचाः पिवेत् ॥ १५ ॥
 शकटदातमसृक् पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ।
 पक्वस्तत्रं स्ववर्गीयैर्वस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितम् ॥ १६ ॥
 षण्णामेषां द्विसंसर्गात् त्रिंशद्भेदा भवन्ति तु ।
 केवलैः सह चेत् त्रिंशद्विद्यात् सोपद्रवानपि ॥
 शूलप्रवाहिकाध्मानपरिकर्तारुचिज्वरान् ।
 सटण्णदाहमूर्च्छान्तांश्चैषां विद्यादुपद्रवान् ॥ १७ ॥
 तत्रामैठन्तरपानं स्याद् व्योषान्नलवणैर्युतम् ।

पाचनं शक्यते वस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥ १८ ॥
 वातघ्नयाहिबर्गीयैर्वस्तिः शक्नोति शक्यते ।
 स्वाद्वस्त्रलवणैः शस्तः स्नेहवस्तिः समीरणे ॥ १९ ॥
 रक्ते रक्तेन पित्ते तु कषायस्वादुतिक्तकैः ।
 सार्व्यमाणे कफे वस्तिः कषायकटुतिक्तकैः ॥ २० ॥
 शक्यता वायुना चामे तेन वर्चस्यथानिले ।
 संसृष्टेऽन्तरपानं स्याद्व्योषास्त्रलवणैर्युतम् ॥ २१ ॥
 पित्तेनामेऽसृजा वापि तयो रामेन वा पुनः ।
 संसृष्टयोर्भवेत् पानं सव्योषस्वादुतिक्तकम् ॥
 तथामे कफसंसृष्टे कषायव्योषतिक्तकम् ।
 आमि तनुकफे व्योषकषायलवणैर्युतम् ॥ २२ ॥
 वातेन विषि पित्ते वा विट्पित्तासैस्तथानिले ।
 मधुरास्त्रलवणैः स्यात् संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥ २३ ॥
 शक्यच्छोणितयोः पित्तशक्यतो रक्तपित्तयोः ।
 वस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषायस्वादुतिक्तकः ॥ २४ ॥
 कफेन विषि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणितैः ।
 व्योषतिक्तकषायः स्यात् संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥ २५ ॥
 स्वाद्वस्तिव्योषतिक्तांस्तः संसृष्टे वायुना कफे ।
 मधुरव्योषतिक्तस्तु रक्ते कफविमिश्रिते ॥ २६ ॥
 मारुते कफसंसृष्टे व्योषास्त्रलवणो भवेत् ।
 वस्तिर्वातेन रक्ते तु कार्थ्यः स्वाद्वस्तिरुत्तमः ॥ २७ ॥
 त्रिचतुःपञ्चषड्योगानेवमेव विकल्पयेत् ।
 युक्तिश्चैषातिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥ २८ ॥

युगपत् षड्रसं पक्षां संसर्गे पाचनं भवेत् ।
 निरामानाञ्च पञ्चानां वस्तिः षाड्रसिको मतः ॥ २६ ॥
 उदुम्बरश्लोटीनि जम्बूासोदुम्बरत्वचः ।
 शङ्खं सूर्जरसं प्राचीं कर्दमञ्च पलांशिकम् ॥
 पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ।
 अतीसारेषु सर्वेषु पेयमेतद् यथाबलम् ॥ ३० ॥
 कच्छुराधातकीबिल्वसमङ्गारक्तगालिभिः ।
 मसूराश्वत्थशुद्धैश्च यवागूः ख्याज्जले शृतैः ॥ ३१ ॥
 बालोदुम्बरकटुङ्गसमङ्गप्रक्षपल्लवैः ।
 मसूरधातकीपुष्पबलाभिश्च तथा भवेत् ॥ ३२ ॥
 स्थिरादीनां वटादीनामिक्ष्वादीनामथापि वा ।
 काथेषु समसूराणां यवाग्वः सुतः पृथक् पृथक् ॥ ३३ ॥
 कच्छुरामूलशाल्यादितण्डुलैर्वापि साधिताः ।
 दधितक्रारनालाम्लक्षारेष्विच्छुरसेठपि वा ॥
 शीताः सशर्कराः क्षौद्राः सर्वातीसारनाशनाः ।
 ससर्पिर्मरिचाज्जैमधुरा लवणाः शिवाः ॥ ३४ ॥

भवन्ति चात्र ।

स्निग्धाञ्जलवणमधुरं पानं वस्तिश्च मारुते कीष्णः ।
 शीतं तिक्तकषायमधुरं पित्ते च रक्ते च ॥
 तीक्ष्णोष्णकषायकटु श्लेष्मणि संघाहि वाततुच्छकृति ।
 पाचनमामे पानं पिच्छासृग्वस्तयो रक्ते ॥
 अतिसारं प्रतुक्तं मिश्रं दन्धामजेष्वपि च ।
 ततोद्रेकविशेषाद्दोषेषूपक्रमः कार्य्यः ॥ ३५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

प्रसृतिकाः सव्यापत् क्रिया निरूहास्तथातिसारहिताः ।

रसकल्पघृतयवाग्वश्चोक्ता गुरुणा प्रसृतप्रसिद्धौ ॥ ५६ ॥

एतन्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने

प्रासृतयोगिका सिद्धिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिमूर्तीनां सिद्धिं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतमस्त्रिन् शरीरे स्कन्धशाखाश्रितमग्नि-
वेश ! तेषामन्यतमपौड्या समधिकपौड्या भवति चेतनानि-
बन्धवैशेष्यात् । तत्र शाखाश्रितेभ्यो मर्मभ्यः स्कन्धाश्रितानि
गरौयांसि शाखानां तदाश्रितत्वात् । स्कन्धाश्रितेभ्योऽपि हृद्-
वस्तिशिरांसि तन्मूलत्वाच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तत्र हृदि दंश च धमन्यः प्राणोदानमनोबुद्धिचेतनामहा-
भूतानि च नाभ्याममरा इव प्रतिष्ठितानि । शिरस्त्र्येन्द्रियाणि
इन्द्रियप्राणवहानि च स्त्रोतांसि सूर्यमिव गभस्तयः संश्रि-
तानि । वस्तिस्तु स्थूलगुदमुष्कसेवनीशुक्रमूत्रवाहिणीनां मध्या
मूत्राधारोऽम्बुवहानां सर्वस्त्रोतसामुदधिरिवापगानां प्रति-
ष्ठितो भवति । बहुभिश्च तन्मूलैर्मर्मसंज्ञकैः स्त्रोतोभिर्गगनमिव
दिनकरकरैर्मांसमिदं शरीरम् ॥ ३ ॥

तेषां त्रयाणामन्यतमस्यापि भेदादाप्तेव शरीरभेदः स्यादा-
ग्रयनाशाद्याश्रितस्य नाशः, तदुपघातात् तु वीरव्याधिप्रादु-
र्भावस्तस्मादेतानि विशेषेण रज्याणि बाह्याभिघाताद् वाता-
दिदोषेभ्यश्चेति ॥ ४ ॥

तत्र हृदयेऽभिहते कासश्वासबलक्षयकरुणशोषक्षीमापकर्षण-
जिह्वानिर्गम-मुखतालुशोषापसारोन्माद-प्रलाप-चित्तनाशादयः
सुप्तः । शिरस्यभिहते मन्यास्तम्भार्दितचक्षुर्विभ्रममोहवेष्टन-
चेष्टानाशकासश्वासहनुग्रहमूकगङ्गदत्वाक्षिनिमीलनगण्डस्थन्द-
नजृम्भणलालास्रावस्वरहानिवदनजिह्मत्वादीनि । वस्ती तु
वातमूत्रवर्च्चानिग्रहवङ्क्षणमेहनवस्तिशूलकुण्डलोदावर्तगुल्म-
ब्रध्नानिलाष्ठीलोपस्तम्भनभिकुचिगुदशोणियहादयः । वाता-
दुपसृष्टानान्तर्वेषां लिङ्गानि चिकित्सिते सक्रियादिविधीनुप-
क्तानि । किन्त्वेतानि विशेषतोऽनिलाद्रज्याणग्रनिलो हि पित्त-
कफसमुदीरणे हेतुः, प्राणमूलञ्च स वस्तिकर्मसाध्यतमः ।
तस्मान्न वस्तिकर्मसमं किञ्चित् कर्म मर्मपरिपालनम् ॥ ५ ॥

तत्र षड्वास्थापनस्कन्धान् विमाने द्वौ चानुवासनस्कन्धा-
विह च विहितान् वस्तीन् बुद्ध्या विचार्य मंहामर्मपरिपाल-
नार्थं प्रयोजयेद्वातव्याधिचिकित्साञ्च । भूयश्च हृदुपसृष्टे वातेन
हिङ्गुशूर्णलवणानामन्यतमशूर्णयुक्तां पेयां मातुलुङ्गस्य रसेन
वानेग्रन वाम्बेन हृदेग्रन वा प्राययेत्, स्थिरादिपञ्चमूलरसः
सशर्करः पानार्थं बिल्वादिपञ्चमूलरससिद्धां च यवागूः, हृद्ग-
विहितञ्च कर्म । मूर्ध्नि तु वातोपसृष्टेऽभ्यङ्गस्वेदनोपनाहन-
स्नेहपाननस्तःकर्मवपौडधूमादीनि । वस्ती तु कुम्भीस्वेदो वर्त्त-

यश्च । श्यामादिभिर्गोमूत्रसिद्धो निरुहः, बिल्वादिभिश्च सुरादि-
सिद्धः शरकाशेक्षुदभंगोक्षुरकमूलशृतक्षौरैश्च, त्रपुषैर्व्यासखराश्ला-
वौजयवान् बुद्धाकल्कितो निरुहः, चारयवर्तिल्लकभृष्टकल्कितो
निरुहः, पीतदारुकसिद्धतैलानुवासनम् । तैलकण्ड्व सर्पिर्वि-
रेकार्थम् । शतावरीगोक्षुरकवृहतीकण्ठकारिकागुडूचीपुनर्नवो-
शीरमधुकद्विशारिवालोध्रश्रेयसौकुशकाशमूलकप्रायक्षौरचतुर्गुणं
बलावृषर्षभकखराश्लोपकुञ्जिकावत्सफवपुषैर्व्यासवौजशितिमा-
रकमधुकवचाशतपुष्पाश्लभेदवर्षाभूमंदनफलकल्कसिद्धं तैल-
मुत्तरवस्तिनिरुहः स्निग्धस्निग्धस्य वस्तिशूलमूत्रविकारहर-
इति ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ।

हृदि मुष्टिं च वस्तौ च नृणां प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात् तेषां सदा यत्नात् कुर्वीत परिपालनम् ॥
आघातवर्जनं नित्यं स्वस्थवृत्तानुवर्तनम् ।
उत्पन्नार्त्तिविधातश्च मर्मणां परिपालनम् ॥ ७ ॥
अत ऊर्ध्वं विकारा ये त्रिमूर्त्तये चिकित्सिते ।
न प्रोक्ता मर्मजास्तेषां कांश्चिद्विद्यामि सौषधान् ॥ ८ ॥
क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ।
पौडयन् हृदयं गत्वा शिरःशङ्खौ च पौडयन् ॥
धनुर्वन्ममयेद् गावाण्यश्चिपेन्मोहयेत् तदा ।
कृच्छ्रेण चाधुःकृत्सिति स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः ॥
कपोत इव कूजेच्च निःसन्नः सोऽपतन्त्रकः ॥ ९ ॥
दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति ।

हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ॥
 वायुना दारुणं प्राहुरेके तदपतानकम् ॥ १० ॥
 स नरः कृफवाताभ्यां रुद्धस्तञ्च विमोक्षयेत् ।
 तीक्ष्णैः प्रधमनैः संज्ञान्तासु मुक्तासु विन्दति ॥
 मरिचं शिग्रुबीजानि विडङ्गञ्च फणिभक्तम् ।
 एतानि सूक्ष्मचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥
 हिङ्गु तुम्बुरु पथ्याञ्च पौष्करं लवणत्रयम् ।
 यवकायाम्बुना पेयं हृतपाश्चात्तैः प्रपतन्त्रके ॥
 हिङ्गुस्रवेतसं शुण्ठीं ससौवर्चलदाडिमम् ।
 पिवेद्वातकफघ्नञ्च कर्म्म हृद्रोगनुद्धितम् ॥
 शोधना वंस्तयस्तीक्ष्णा हितप्रसस्य च कृतस्त्रयः ।
 सौवर्चलाभयाव्योषैः सिद्धन्तु ह्याद् घृतं हितम् ॥ ११ ॥
 मधुरस्निग्धगुर्वन्नसेवनाच्चिन्तनाच्छ्रमात् ।
 शोकादग्राध्यनुषङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः ॥
 यदासौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान् ।
 समावृणोति ज्ञानादींस्तदा तन्द्रीपजायते ॥
 हृदयव्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम् ।
 मनोबुद्ध्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम् ॥ १२ ॥
 कफघ्नं तत्र कर्त्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
 व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यञ्च कटु तिक्तकम् ॥ १३ ॥
 मूत्रैकसादं जठरं कृच्छ्रं सोत्सङ्गसङ्घर्षयो ।
 मूत्रातीतोऽनिजाष्टीला वातवस्तुप्रणामाकृतौ ॥
 वातकुण्डलिकायन्धिविड्घातो वस्तिकुण्डलम् ।

त्रयोदशेते मूत्रस्य दोषांस्तान् लिङ्गतः शृणु ॥ १४ ॥
 पित्तं कफो द्वयं वापि वस्ती संहन्यते यदा ।
 मारुतेन तदा मूत्रं रक्तं पौतं घनं सृजेत् ॥
 सदाहं प्रवेतसान्द्रं वा सर्व्वेषां लक्षणैर्युतम् ।
 मूत्रैकसादं तं विद्यात् पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ॥ १५ ॥
 विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा ।
 पूरयतुप्रदरं मूत्रं तदा तदनिमित्तकम् ॥
 अपक्तिमूत्रविट्सङ्गैस्तन्मूत्रजठरं वदेत् ।
 मूत्रवैरेचनीं तत्र चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥
 हिङ्गुद्विसत्तरं चूर्णं चिमन्मौथे प्रकीर्तितम् ।
 हन्यान्मूत्रादिसंघातं व्याधिञ्च गुदमेद्वयोः ॥ १६ ॥
 मूत्रितस्य व्यायात् तु रेतो वातोद्भूतं चुपतम् ।
 पूर्वं मूत्रस्य पश्चाद्वा स्रवेत् तत् कृच्छ्रमुच्यते ॥ १७ ॥
 खवैगुणग्रानिलाक्षेपैः किञ्चिन्मूत्रस्य तिष्ठति ।
 मणिसन्धौ स्रवेत् पश्चात् तदरुग्वाथवातिरुक् ॥
 मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नस्तच्छेषो गुणशेफसः ॥ १८ ॥
 वाताकृतिर्भवेद्वातान्मूत्रे शुष्यति संचयः ॥ १९ ॥
 चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।
 मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ २० ॥
 साध्नापयन् वस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुश्चलीन्नताम् ।
 कुर्यात् तीव्रार्तिमष्टौणां मूत्रविगमार्गरोधिनीम् ॥ २१ ॥
 मूत्रमाधारयेद् वस्ती वायुः क्रुद्धो विधारणात् ।
 मूत्ररोधात्ति कण्ठभिर्वातवस्तिः स उच्यते ॥ २२ ॥

उष्मणा शोष्मकं मूत्रं शोषयन् रक्तपीतकम् ।

उष्णावातः सृजेत् कृच्छ्रादस्तुरपस्थार्तिं दाहवान् ॥ २३ ॥

गतिसङ्गादेदावत्तः स मूत्रस्थानमार्गयोः ।

मूत्रस्य विगुणो वायुर्भगव्याविषकुण्डली ॥

मूत्रं विहन्ति संस्तम्भभग्नगौरववेष्टनैः ।

तीव्ररुक्मूत्रविट्सङ्गैर्वातकुण्डलिकेति सा ॥ २४ ॥

रक्तं वातकफाद्दृष्टं वस्तिद्वारे सुदारुणम् ।

यन्थिं कुर्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतम् ॥

अश्मरौसमशूलं तं मूत्रयन्थिं प्रचक्षते ॥ २५ ॥

रुचदुर्बलयोर्वातिनोदावृतं शक्तद्वयदा ।

मूत्रस्रोतः प्रपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः ।

विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्रादिड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥ २६ ॥

द्रुताध्वलङ्घनायासैरभीघातात् प्रपीडनात् ।

खस्थानादस्तिरुद्धतः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥

शूलस्पन्दनदाहार्तो विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ।

पीडितंस्तु स्रवेद्वारं स्तम्भनोद्देष्टुं नात्तिमान् ॥

वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।

पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमवृष्टिभिः ॥

तस्मिन् पित्तावृते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ।

श्लेष्मणा गौरवं शोफः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम् ॥

श्लेष्मरुद्धबिलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।

अविभ्रान्तंबिलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ॥

त्यादस्तौ कुण्डलीभूते तृणलोहः श्वास एव च ॥ २७ ॥

दोषाधिक्यमवेक्ष्येतान् मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत् ।
 वस्त्रिसुत्तरवस्त्रिञ्च सर्व्वेषामेव योजयेत् ॥ २८ ॥
 पुष्पनेत्रन्तु हैमं स्नात् सूक्ष्ममौत्तरवस्त्रिकम् ।
 जातीपुष्पस्य वृन्तेन समं गोपुच्छसंस्थितम् ॥
 रौप्यं वा सर्षपच्छिद्रं विकर्णं द्वादशाङ्गुलम् ॥ २९ ॥
 तेनाजवस्त्रियुक्तेन स्नेहस्यार्द्धपलं नयेत् ।
 यथा वयोविशेषेण स्नेहमात्रां विकल्प्य वा ॥ ३० ॥
 स्नातस्य भुक्तभक्तस्य रसेन पयसापि वा ।
 सृष्टविरमूत्रवेगस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥
 ऋजोः सुखोपविष्टस्य च्छे मेढ्रे घृतान्विते ।
 शलाकयान्विध्य गतिं यद्यप्रतिहता व्रजेत् ॥
 ततः श्लेष्मःप्रमाणेन पुष्पनेत्रं प्रवेशयेत् ।
 गुदवन्मूत्रमार्गेण प्रणयेदन्तु सेवनीम् ॥
 हिंस्याद्भ्रतिगतं वस्त्रिमूत्रे स्नेहो न गच्छति ।
 सुखं प्रपीड्य निष्कम्पं निष्कर्षेन्नेत्रमेव च ॥ ३१ ॥
 प्रत्यागते द्वितीयन्तु तृतीयञ्च प्रदापयेत् ।
 अनागच्छन्नुपेक्ष्यस्तु रजनौवृषितस्य च ॥
 पिप्पलीलवणागारधूमापामार्गसर्षपैः ।
 वार्त्ताकुरसनिर्गुण्डौशम्पाकैः ससहाचरैः ॥
 मूत्रान्नपिष्टैः सगुडैर्वर्त्ति कृत्वा प्रवेशयेत् ।
 अथे तु सर्षपाकारां पश्चाद् द्विमाषसन्मिताम् ॥
 नेत्रदीर्घां घृताभ्यक्तां सुकुमारामभङ्गुराम् ।
 नेत्रवन्मूत्रनाडान्तु पायौ वाङ्गुष्ठसन्मिताम् ॥ ३२ ॥

स्नेहे प्रत्यागते ताभ्यां सानुवासनिकी विधिः ।
 परिहारस्य सव्यापत्सम्यग्दत्तस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥
 स्त्रीणामार्जवकाले तु प्रतिकर्म्म तदाचरेत् ।
 गर्भासना सुखं स्नेहं तदादत्ते ह्यपावता ॥
 गर्भं योनिस्तदा शीघ्रं जिते गृह्णाति मारुते ॥ ३४ ॥
 वस्तिजेषु विकारेषु योनिविभ्रंशजेषु च ।
 योनिशूलेषु तीव्रेषु योनिव्यापत्स्वसृग्दरे ॥
 अप्रसवति मूत्रे च विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ।
 विदध्यादुत्तरं वस्तिं यथास्वौषधसंस्कृतम् ॥ ३५ ॥
 पुष्पनेत्रप्रमाणान्तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ।
 मूत्रस्रोतःपरोणाहं मूत्रस्रोतोऽनुवाहि च ॥
 गर्भमार्गे तु नारीणां विधेयं चतुरङ्गुलम् ।
 द्वाङ्गुलं मूत्रमार्गे तु बालायास्त्वैकमङ्गुलम् ॥ ३६ ॥
 उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ।
 अथास्याः प्रणयेन्नेत्रमनु वंशगतं सुखम् ॥
 द्वित्रिचतुरिति स्नेहानहोरात्रेण शोभयेत् ।
 वस्तिं वस्तौ प्रणीते तु वस्तिश्चानन्तरो भवेत् ॥
 त्रिरात्रं कर्म्म कुर्वीत स्नेहमात्रां विवर्द्धयन् ।
 अनेनैव विधानेन कर्म्मं कुर्यात् पुनस्तत्राहत् ॥ ३७ ॥
 अतः शिरोविकाराणां कश्चिद्भेदः प्रवक्ष्यते ।
 रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ॥
 तीव्ररुग्दाहरागं हि शीघ्रं कुर्वन्ति दारुणम् ।
 स शिरो विषवद्भेगौ निरुध्याशु गलं तथा ॥

विरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ।
 जीवेत् त्राहं चेद्वैषम्यं प्रत्याख्याय समाचरेत् ।
 शिरोविरेकसेकादि सर्व्वं वीसर्पनुच्च यत् ॥ ३८ ॥
 कृच्छ्रात्यध्यशनात् पूर्व्ववातावश्यायमैशुनैः ।
 वीगसम्भारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥
 केवलः सकफो वापि गृहीत्वाहं शिरो बली ।
 मम्याभू शङ्खकर्णाक्षिललाटाहं च घेदनाम् ॥
 शस्त्रारणिनिभां कुर्यात् तीव्रां सांठर्द्धावभेदकः ।
 मथनं वायवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥
 चतुःस्नेहोत्तमा मात्रा शिरःकायविरेचनम् ।
 नाडीस्नेहो घृतं जौणं वस्त्रिकम्पानुवासनम् ॥
 उपनाहः शिरोवस्तिर्दहनं चात्र शस्यते ।
 प्रतिश्याये शिरोरोगे यच्चोद्दिष्टं चिकित्सितम् ॥ ३९ ॥
 सम्भारणादजीर्णाद्वैर्मस्तिष्कं रक्तमासतौ ।
 दुष्टौ दूषयतस्तच्च दुष्टं ताभ्यां विमूर्च्छितम् ॥
 सूर्योदयेऽंशुसन्ताप्राद् दुष्टं विष्यन्दते शनैः
 ततो दिने शिरःशूलं दिनवृद्ध्या च वर्द्धते ॥
 दिनक्षये ततः स्त्राने मस्तिष्के संप्रशाम्यति ।
 सूर्यावर्त्तः स तत्र स्यात् सर्पिरोत्तरभक्तिकम् ॥
 शिरःकायविरेकौ च मुष्णौ तु स्नेहधारणम् ।
 जाङ्गलैरुपनाहस्य घृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥
 बर्हिंतिस्तिरिक्षावादिशृतक्षीरोत्थितं घृतम् ।
 नावनं जीवनीयाष्टगुणक्षीरोपसाधितम् ॥ ४० ॥

उपवासातिशोकातिरूक्षणीताल्पभोजनैः ।

दुष्टा दोषास्रयो मन्यापश्चाद्वाटसु वेदनाम् ॥

तीव्रां कुर्वन्ति नासाक्षिभूशङ्खेष्वतिष्ठते ।

स्पन्दनं गण्डपाश्वेद्य नेत्ररोगं हनुग्रहम् ॥

सोऽनन्तवातस्तं हन्याच्छिरोऽर्कवर्त्तनाशनैः ॥ ४१ ॥

वातो रूक्षादिभिः क्रुद्धः शिरःकम्पमुदीरयेत् ।

तन्नामृताबलारास्त्रामहाश्वेताश्वगन्धकैः ।

स्नेहस्वेदादि वातघ्नं शस्तं नखञ्च तर्पणम् ॥ ४२ ॥

नस्तः कर्मच कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रवित् ।

द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद्व्याप्य हन्ति तान् ॥ ४३ ॥

नावनञ्चावंपीडश्च ध्मापनं धूम एव च ।

प्रतिमर्षश्च विज्ञेयो नस्तःकर्म तु पञ्चधा ॥

स्नेहनं शोधनञ्चैवं द्विविधं नावनं स्मृतम् ।

शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो विधा मतः ॥

चूर्णाद्याध्मापनं नाम देहश्लेष्मविशोधनम् ।

विज्ञेयस्त्रिविधो धूमः प्रागुक्तः शमनादिकः ॥

प्रतिमर्षो भवेत् स्नेहो निर्दोष उभयार्थकृत् ॥ ४४ ॥

एवं तद्वैचनं कर्म तर्पणं शमनं त्रिधा ॥

स्तम्भमुन्निगुत्वाद्याः श्लेष्मिका ये शिरोगदाः ।

शिरसो रेचनं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥

ये च वातात्मका रोगाः शिरःकम्पाहितादयः ।

शिरसस्तर्पणं तेषु नस्तःकर्म प्रचक्ष्यते ॥

रक्तपित्तादिरोगेषु शमनं नस्यमिष्यते ॥ ४५ ॥

धूमापनं धूमपानञ्च यथायोगेषु शस्यते ।
 दोषादिकं ससौक्ष्म्यैव भिषक् सुख्यक् च कारयेत् ॥ ४६ ॥
 फलादि भेषजं प्रोक्तं शिरसो यद्विरेचनम् ।
 तत्तु संकल्पयेत् तेन पचेत् स्नेहं विरेचनम् ॥
 यदुक्तं मधुरस्कन्धे भेषजं तेन तर्पणम् ।
 साधयित्वा भिषक् स्नेहं नस्तः कुर्याद्विधानवित् ॥ ४७ ॥
 प्राक्सूर्ये मध्यसूर्ये वा कुर्यात् तर्पणमेव च ।
 उत्तानस्य शयानस्य शयने स्वास्तृते सुखम् ॥
 प्रलम्बशिरसः किञ्चित् किञ्चित् पादोन्नतस्य च ।
 दद्यान्नासापुटे स्नेहं तर्पणं बुद्धिमान् भिषक् ॥ ४८ ॥
 अनवाक्शिरसो नखं न शिरः प्रतिपद्यते ।
 अत्यवाक्शिरसो नखं मंस्तुलुङ्गे च तिष्ठति ॥
 अत एव शयानस्य शुद्ध्यर्थं स्वेदयेच्छिरः ।
 संस्वेद्या नासामुन्नायं वामेनाङ्गुष्ठपर्वणा ॥
 हस्तेन दक्षिणेनाथ दद्यादुभयतः समम् ।
 प्रणाड्या पिचुना वापि नस्तः स्नेहं यथाविधि ॥ ४९ ॥
 कृतेच स्वेदयेद्भूय आकर्षेच्च पुनः पुनः ।
 तं स्नेहं श्लेष्मणा सार्द्धं तथा स्नेहो न तिष्ठति ॥ ५० ॥
 स्वेदनोत्क्रेशितः श्लेष्मा नस्तः कर्माण्यपस्थितः ।
 भूयः स्नेहस्य शैतेन शिरसि श्यायते प्रति ॥
 श्रोत्रमन्यागलादिषु विकाराय स कल्पते ।
 ततो नस्तःकृते धूमं पिबेत् कफविनाशनम् ॥
 हिताङ्गमुङ्क् निवातोष्णसेवी स्थान्धियतेन्द्रियः ॥ ५१ ॥

विधिरेषोऽवपीडय्य कार्यः प्रध्नापनस्य तु ।
 षडङ्गुल्याथवा नाड्या धमेच्छूर्णं सुखेन तु ॥
 विरिक्तशिरसन्तूर्णं पाययित्वास्त्रु भोजयेत् ।
 लघु त्रिष्वविरुद्धञ्च निवातस्यमतन्द्रितम् ॥ ५२ ॥
 विरेकशून्यो दोषस्य कोपनं यस्य सेवते ।
 स दोषो विचरंस्तत्र करोति स्नान् गदान् बहून् ॥
 यथास्त्रं विहितां तत्र क्रियां कुर्याद्विचक्षणः ।
 अकालकृतजातानां रोगाणामनुरूपतः ॥ ५३ ॥
 अजीर्णं भुक्तभक्ते च तोयपीतेऽथ दुर्हिने ।
 प्रतिश्याये नवे स्नाने स्नेहपानेऽनुद्वासने ॥
 नावनं स्नेहनं रोगान् करोतिः स्त्रीष्मिकान् बहून् ।
 तत्र श्लेष्महरः सर्वस्तीक्ष्णोष्णादिविधिर्हितः ॥ ५४ ॥
 क्षामे विरेचिते गर्भे व्यायामाभिहितेष्वपि ।
 वातो रूक्षेण नसेन क्रुद्धः स्नान् जनयेद्गदान् ॥
 तत्र वातहृगः सर्व्वो विधिः स्नेहनवृंहणः ।
 खेदादिः स्याद् घृतं चौरं गर्भिण्यास्तु विशेषतः ॥ ५५ ॥
 ज्वरशोकाभितप्तानां तिमिरं मद्यपस्य च ।
 रूक्षैः शीताञ्जनैर्लेपैः पुटपाकैश्च साधयेत् ॥ ५६ ॥
 स्नेहनं शोधनञ्चैव द्विविधं नस्यमुच्यते ।
 प्रतिमर्षस्तु नस्यार्थं करोति न च दोषवान् ॥ ५७ ॥
 नस्तः स्नेहाङ्गुलिं दद्यात् प्रातर्निशि च सर्व्वदा ।
 नक्तेतुसिङ्गेदरोगाणां प्रतिमर्षः स दाढ्यं कृत् ॥ ५८ ॥

तत्र श्लोकी ।

क्षीणि यस्मात् प्रधानानि मर्माणाभिहितेषु च ।
तेषु लिङ्गं चिकित्सा च रोगभेदाश्च सौषधैः ॥
विधिरुत्तरवस्त्रेभ्य नस्तः कर्माविधिस्तथा ।
षड्व्यापद्मेष्टनं सिद्धौ मर्माध्याये प्रकीर्तितम् ॥ ५६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
त्रिमर्मीयसिद्धिर्नाम नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

दशमोऽध्यायः ।

—

अथातो वस्त्रिसिद्धिं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सिद्धानां वस्त्रिणां शस्तानां तेषु तेषु रोगेषु ।
शृङ्खलिवेश गदतः सिद्धिं सिद्धिप्रदां भिषज्ज्ञाम् ॥ २ ॥
बलदोषकालरोगप्रवृत्तीः प्रविभज्य योजितः सङ्गच्छते ।
स्त्रैः स्त्रैरौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगान् नियच्छति ॥
कर्मान्यवस्त्रिसमं न विद्यते शौघसुखविशोधित्वात् ।
आश्रयपतर्पणतर्पणयोगाच्च निरत्ययत्वाच्च ॥ ३ ॥
सत्यपि दोषहरत्वे कटुतीक्ष्णोष्णादिभेषजादानात् ।
दुःखोद्गारोत्क्रेशाह्वयत्वकोष्ठरुजा विरेके सुप्तः ॥
अविरेच्यौ शिशुवृद्धौ तावदप्राप्तप्रहीनधातुबलौ ।
आस्थापनमेव तयोः सर्वार्थकदुत्तमं कर्म ॥

बलवर्णहर्षमाह्वगात्रस्तेहान् नृणां दधात्याशु । ४ ॥
 अनुवासनं निरूहश्चोत्तरवस्तिश्च स विविधः ॥
 शाखीवातात्तानां सङ्कुचितस्तब्धभग्नसम्बीनाम् ।
 विट्सङ्काध्मानासुचिपरिकर्तृरुगादिषु च शस्तः ॥ ५ ॥
 उष्णात्तानां शीतान् शीतात्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।
 तद्योगौषधयुक्तान् वस्तीन् सन्तर्क्य विनियुज्यात् ॥ ६ ॥
 वस्तीन् न वृंहणीयान् दद्याद्वाधिषु विशोधनीयेषु ।
 मेदस्त्रिनो विशोध्या ये च नराः कुष्ठमेहात्ताः ॥ ७ ॥
 क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितक्लेशशुष्कस्तब्धदेहानाम् ।
 दद्यान् विशोधनीयान् दोषनिबद्धयुषो ये च ॥ ८ ॥
 वाजीकरणासृक्पित्तयोश्च मधुधृतं पयोयुताः सर्व्वे ।
 शस्ताः सतैलमूत्रारनाललवणाश्च कफवाते ॥ ९ ॥
 युज्याद् द्रव्याणि वस्तिष्वस्त्रं मूलं पयःसुराक्वाथान् ।
 अविरोधाद्वातूनां रसयोनित्वाच्च जलमुष्णम् ॥
 सुरदारुशताक्षौलाकुष्ठमधुकपिप्पलीमधुस्तेहाः ।
 ऊर्ध्वानुलोमभागाः सर्धपाः शक्रेण लेवणम् ॥
 आपो वंस्तीनामतः प्रयोज्यानि येषु यानि सुप्रः ।
 युक्तानि सह कषायैस्तदुत्तरतः प्रवक्ष्यामि ॥ १० ॥
 चिरजातकठिनबलिषु व्याधिषु तीक्ष्णा विपर्य्यये च मृदवः ।
 सप्रतिवापकषायैर्योज्यास्त्वनुवासननिरूहाः ॥ ११ ॥
 अर्धश्लोकीरतः सिद्धान् नानाव्याधिषु वर्गशः ।
 वस्तीन् वीर्य्यसंभैर्भागेर्यथाहानिह तान् शृणु ॥ १२ ॥
 बिल्वोऽग्निमन्थः श्योणाकः काशस्यः पाटलिस्तथा ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहत्थौ वड्ढमानकः ।
 यवाः कुलत्थाः कोलास्थि स्थिरा चेति त्रयोऽनिले ।
 शस्यन्ते सचतुःस्नेहाः पिशितस्य रसाः शिवाः ॥ १३ ॥
 नलवज्जुलवानौरशतपत्राणि शैवलम् ।
 मञ्जिष्ठा शारिवानन्ता पयसा मधुयष्टिका ॥
 चन्दनं पद्मकीशौरं तुङ्गञ्च पैत्तिके त्रयः ।
 सशर्कराघृतचौद्राः सक्षीरा वस्त्यो हिताः ॥ १४ ॥
 अर्कस्तथैव चालकं एकाष्ठीला पुनर्नन्दा ।
 हरिद्रा त्रिफला मुस्तं पीतदारु कुटन्तम् ।
 पिप्पल्यश्चित्रकश्चेति त्रयस्ते श्लेष्मरोगिणाम् ।
 सक्षारक्षौद्रगोमूत्रा नातिस्नेहान्विता हिताः ॥ १५ ॥
 फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गाक्षोऽवत्सकाः ।
 श्यामा च विफला चैव स्थिरा दन्ती द्रवन्तापि ॥
 प्रकीर्त्या चोदकीर्त्या च नीलिनी क्षीरिणी तथा ।
 सप्तला शङ्खिनी लोध्रं फलं कम्पिज्जकस्य च ॥
 चत्वारो मूत्रसिद्धास्तु पक्वाशयविशोधनाः ॥ १६ ॥
 काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी शतावरी ।
 विदारौ मधुयष्ट्याह्वा शृङ्गाटककशेरुके ॥
 आत्मगुप्ताफलं माषाः सगोधूमा यवास्तथा ।
 जाङ्गलानूपजं मांसमित्येते शुक्रमांसदाः ॥ १७ ॥
 जीवन्ती चाग्निमन्यश्च धातकीपुष्पवत्सकी ।
 प्रग्रहः खदिरः कुष्ठं शमी पिण्डितकी यवाः ॥
 प्रियङ्गु रक्तमूली च तरुणी स्वर्णयूथिका ।

वटाद्याः किंशुकं लोध्रमिति सांयाहिका मताः ॥ १८ ॥

परिस्रवे शृतं क्षीरं सवृश्चौरपुनर्नवम् ।

अश्वपुष्पिणिकया वापि तण्डुलीयकयुक्तया ॥

कीलकतककाण्डेक्षुदर्भपोटेक्षुबालिभिः ।

दाहघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः ॥ १९ ॥

कर्बुदाराठकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ।

वस्तिः प्रदेयो भिषजा शीतः समधुशर्करः ॥

परिकर्त्तै तथा वृन्तैः श्रीपणीकोविदारजैः ॥ २० ॥

मुष्टिः शाल्मलिहन्तानां क्षीरसिद्धो घृतान्वितः ।

हितः प्रवाहणे तद्वद् वृन्तैः शाल्मलिकस्य च ॥ २१ ॥

अश्ववारोहिका काकनासा राजकशेरुकः ।

सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे सुग्राः क्षौद्राञ्जनघृतैर्युताः ॥

न्यग्रोधादैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनापरः ॥ २२ ॥

वृहती क्षीरकाकोली पृश्निपणी शतावरौ ।

काशस्य्यं बदरी दुर्वा तथाक्षीरप्रियङ्गवः ॥

जीवनीयैः शृतैः क्षीरैर्द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ ।

वस्ती प्रदेयो भिषजा शीतौ समधुशर्करौ ॥

गोऽव्यक्तमहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैस्तथा ।

तेनैव विधिना वस्तिर्देयः सक्षौद्रशर्करः ॥ २३ ॥

शशैणदक्षमाज्जरिमहिषाव्यजशोणितैः ।

सद्यस्कैर्मृदुभिर्वस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥ २४ ॥

मधूकमधुकद्राक्षादूर्वाकाशस्य्यचन्दनैः ।

- शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधात्रीफलौतूपलैः ।

रक्तपित्ते प्रमेहे तु कषायः सीमवल्कजः ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

त्रिकास्रयोऽनिलादीनां चतुष्काश्चापरे त्रयः ।

पक्वाश्रयविशुद्ध्यं वृष्याः सांयाहिकास्तथा ॥

परिस्रावे तथा दाहे परिकर्त्ते प्रवाहणे ।

अतियोगे मताः पञ्च जीवादाने तथा त्रयः ॥

रक्तपित्ते द्वयं मेह एकस्त्रिंशच्च पञ्च च ।

सुलभाश्चौषधक्लेशा वस्तयो गुणवत्तमाः ॥ २६ ॥

गुल्मातिसारोदावर्त्तस्तम्भसङ्कुचितादिषु ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगेषु रोगेष्वेवंविधेषु च ॥

यथास्वमौषधैः सिद्धान् वस्तीन् दद्याद्विचक्षणः ।

पूर्वोक्तेन विधानेन कुर्व्याद् योगान् पृथग्विधान् ॥ २७ ॥

इतः प्रविशेत्कृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्यरने

वस्तिसिद्धिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः फलमात्रासिद्धिं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानाख्येयः ॥ १ ॥

भगवन्तमुदारसत्त्वधीश्रुतविज्ञानसमृद्धमत्रिजम् ।

फलवस्तिवरत्वनिश्चये सविवादा मुनयोऽभुर्गमन् ॥

भृगुकौशिककाप्यशौनकाः सप्तलुस्तप्रासितगौतमादयः ।

कतमत् प्रवरं फलादिषु स्मृतमास्थापनयोजनास्त्विति ॥ २ ॥
 कफपित्तहरं वरं फलेष्वथ जीमूतकमाह शौनकः ।
 मृदुवीर्यतया भिनत्ति तत् शकृदित्याह नृपोऽथ वामकः ॥
 कटुतुम्बीफलमुत्तमं मतं वमने दोषसमीरणञ्च तत् ।
 तदयोग्यमशैत्यतीक्ष्णताकटुरौह्यादिति गौतमोऽब्रवीत् ॥
 कफपित्तनिबर्हणं परं स च धामार्गवमित्यमन्यत ।
 तदमन्यतं वातलं पुनर्वैडिंशो ग्लानिकरं बलापहम् ॥
 कुटजं प्रशशंस चोत्तमं न बलघ्नं कफपित्तहारि च ।
 अतिविज्जलमूर्द्धभागिकं पवनक्षोभि च काष्य आह तत् ॥
 कृतवेधनमाह वातलं कफपित्तं प्रबलं हरेदिति ।
 तदसाध्विति तत्र शौनकः कटुकञ्चापि बलघ्नमित्यपि ॥
 इति तद्वचनानि हेतुभिः सुविचित्राणि निशम्य बुद्धिमान् ।
 प्रशशंस फलेषु निश्चयः परमञ्चात्रिसुतोऽब्रवीद्विदम् ॥ ३ ॥
 फलदोषगुणान् संरक्षती प्रति सर्वैरपि सत्यगौरिता ।
 न तु किञ्चिद्दोषनिर्गुणं गुणभूयस्त्वमतो विचिन्सते ॥ ४ ॥
 इह कुष्ठहिता खंरागरी हितमिच्छाकु तमे हितं मतम् ।
 कुटजस्य फलं हृदामये प्रवरं कोठफलञ्च पाण्डुषु ॥
 उदरे कृतवेधनं हितं मदनं सर्वगदाविरोधि तु ।
 मधुरं सकषायतिक्तकं तदरुहं सकटूष्णविज्जलम् ।
 कफपित्तहृदाशुकारि चाप्यनपायं पवनानुलोमि च ॥
 फलनामविशेषतस्त्वती लभतेऽनेषु फलेषु संतुखपि ॥ ५ ॥
 गुरुणा च वचस्पृदाहते मुनिसङ्केन च पूजिते ततः ।
 प्रणिपत्य मुदा समन्वितः सहितः शिष्यगणोऽनुपृष्टवान् ॥

सर्व्वकर्मणं गुणकटद् गुरुणोक्तो वस्तिरूह्वमथ वेदिना मतः ॥
 नाभ्यधोगुदगतश्च शरीरात् सर्व्वतः कथमपोहति दोषान् ॥ ६ ॥
 तद्गुसरब्रवीदिदं शरीरं तन्त्रयतेऽनिलः सङ्गविधातात् ।
 केवल एव दोषसंहितो वा स हि वायुः प्रकोपमुपयाति ॥
 तं पवनं सपित्तकफविट्कं शुद्धिकरीटनुलोमयति वस्तिः ।
 सर्व्वशरीरगश्च गदसंघातः प्रकाशनात् प्रशान्तिमुपयाति ॥ ७ ॥
 अथाभिगम्यार्थमखण्डितं धिया गजोष्ट्रगोऽश्वव्यजं वस्तिकर्म ।
 अपृच्छदेनं स च वस्तिमब्रवीद् विधिञ्च तस्याह पुनः प्रचोदितः ॥ ८ ॥
 अजाविके सौम्य गजोष्ट्रयोर्वा गवाश्वयोर्वस्तिमुशन्ति माहिषम् ॥
 अजाविकादत्तसुवस्तिमुत्तरं वदन्ति वस्तिं विपरीतरूपम् ।
 सुवस्तिमष्टादशषोडशाङ्गुलं तथैव नेत्रञ्च दशाङ्गुलं क्रमात् ॥
 गजोष्ट्रगोऽश्वव्यजवस्तिसम्भौ चतुर्थभागे कृतकर्णिकं वदेत् ॥ ९ ॥
 प्रस्थस्त्वजाव्योर्हि निरूहमावा गवादिषु द्वित्रिगुणो यथाबलम् ।
 निरूह उष्ट्रस्य तथाऽऽकवयं गजस्य वृद्धिस्त्वनुवासनेऽष्टमः ॥ १० ॥

कलिङ्गकुष्ठे मधुकं सपिप्पली
 वचा शताह्वा मदनं रसाञ्जनम् ।
 हितानि सर्व्वेषु गुडः समैश्वरो
 द्विपञ्चमूलस्य विकल्पनात्वियम् ॥
 गजेऽधिकोऽश्वव्यजवटाश्वकर्णजाः
 सखादिराः प्रग्रहशालतालजाः ।
 तथा च उष्ट्रे धवशियुपाटला-
 मधूकसाराः सनिकुम्भचित्रकाः ॥
 पलाशभूतीकसुराहरोहिणी-

कषाय उक्तस्त्वधिको गवां हितः ।

पलाशदन्तौसुरदारुकतृण-

द्रवन्त्या उक्तास्तुरगस्य चाधिकाः ॥

खरोष्ट्रयोः पीलुकरीरखादिराः

शम्पाकविल्वादिगणस्य च चूदाः ।

अजाविकानां त्रिफलापरूषकं

कपित्थककंभुसबिल्वकोलजम् ॥ ११ ॥

अथाग्निवेशः संततोऽन्तरान्तरा

हितञ्च प्रपच्छ गुरुस्तदाह च ।

सदातुराः श्रोत्रियराजसेवका-

स्तथैव वेश्याः सह पण्यजीविभिः ॥

द्विजो हि शिष्याध्ययनव्रताङ्गिक-

क्रियादिभिर्देहहितं न चेष्टते ।

नृपोपसेवी नृपवित्तरक्षणात्

परात्तुरोधाद्बहुचिन्तनाद्भयात् ॥

नृचित्तवर्त्तिनोऽपचारतत्प्रेसा

मृजाविभूषानिरता पराङ्मना ।

मदासनादत्यनुबन्धविक्रयक्रयादिलोभादपि पण्यजीविनः ॥

सदैव ते ह्यागतवेगनियहं समाचरन्ते न च कालभोजनम् ।

अकालनिर्हारविहारसेविनो भवन्ति येऽनेऽपि सदातुराश्च ते ॥ १२ ॥

समौरणं वेगविधारणोद्धतं विबद्धमव्वाङ्मरुजांकरं भिषक् ।

समौच्य तेषां फलवर्त्तिमादितः सुकल्पितां स्नेहवर्तीं प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

मुनैर्नवैरण्डनिकुम्भाचिवकान् सदेवदारुत्रिवृतानिदिग्धिकान् ।

महान्ति मूलानि च पञ्च तद्वान्
 विपाच्य मूत्रे दधिमस्तुसंयुते ॥
 सतैलसपिलैवणैश्च पञ्चभि-
 र्विमूर्च्छितं वस्त्रिमथ प्रयोजयेत् ।
 निरूहितं धन्वरसेन भोजितं
 निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत् ॥ १४ ॥
 बलाश्वरास्त्राफलविल्वचित्रकान्
 द्विपञ्चमूले कटुमालकोत्पले ।
 यवान् कुलत्यांश्च पचेज्जलाढके
 रसः स पेधैस्तु कलिङ्गकादिभिः ॥
 सतैलसर्पिर्गुडसैश्चोहितः
 सदा नराणां बलवर्णवर्द्धनः ।

तथैव शस्तं मधुकेन साधितं फलेन बिल्वेन शताह्वयाथंवा ॥ १५ ॥
 सजौवनीयस्तु रसोऽनुवासने निरूहणे चालवणः शिशोर्हितः ।
 नचान्यदाश्वङ्गबलाभिवर्द्धनं निरूहवस्त्रेः शिशुवृद्धयोः परम् ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकः ।

फलकर्मवस्तिषु वरत्वन्निश्चयो वस्तयो गवादीनाम् ।
 सततान्तराश्चोद्दिष्टाः फलमावायां हितश्चैषाम् ॥ १७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने

फलमात्रासिद्धिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथात उत्तरवस्त्रिसिद्धिं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अथ खत्वातुरं वेद्यः संशुद्धं वमनादिभिः ।

दुर्ब्बलं क्लेशमल्पाग्निं मुक्तसन्धानबन्धनम् ॥

निर्द्धृतां निलविरामचक्रफपित्तं कृशाशयम् ।

शून्यदेहं प्रतीकारासहिष्णुं परिपालयेत् ॥

यथैव तरुणं पूर्णं तैलपात्रं तथैव च ।

गोपाल इव दण्डौ गाः सर्वस्मादपचारतः ॥ २ ॥

अग्निसन्धुचणार्थन्तु पूर्वं पेयादिभिर्भिषक् ।

रसोत्तरेणैव चरेत् क्रमेण क्रमकोविदः ॥

स्निग्धाम्लखादुद्धद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ।

खादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥

अन्याऽन्यप्रत्येनौकानां रसानां स्निग्धरूचयोः ।

व्यत्यासादुपयोगेन प्रकृतिं गमयेद्विषक् ॥ ३ ॥

बलवान् वर्णवान् सर्व्वरतिः खड्गः स्थिरेन्द्रियः ।

प्रसन्नात्मा सर्व्वसहो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ४ ॥

एतां प्रकृतिमप्राप्तः सर्व्ववज्ज्यानि वर्ज्जयेत् ।

महादोषकराण्यष्टाविमानि तु विशेषतः ॥

उच्चैर्भाथं रथक्षोभमतिचक्रमणामने ।

अजीर्णाहितभोजे च दिवास्वप्नञ्च मैथुनम् ॥

ऊर्ध्वं देहेऽथ सर्वाधोमध्यपीडामदोषजाः ।

श्लेष्मजाः क्षयजाश्चैव व्याधयः सूर्यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

तेषां विस्तरतो लिङ्गमेकैकस्य सभेषजम् ।

यथावत् संप्रवक्ष्यामि सिद्धान् वस्तुंश्च यापनान् ॥ ६ ॥

तत्रोच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां शिरस्तापकर्णशङ्खनिस्तोदस्रोतो-
रोधमुखतालुकगणशोषतैमिर्यपिपासा-ज्वर-तमकहनुमन्याग्रह-
निष्ठीवनोरःपार्श्वशूलखरभेद-हिक्का-श्लांसादयः सूरः । रथ-
क्षोभात् सन्धिपर्वशैथिल्य-हनुनासाकर्णशिरःशूल-तोदवह्नि-
विक्षोभाटोपान्त्रकूजनाध्मापन-हृदयेन्द्रियोपरोध-स्फिक्पाश्व-
वंक्षणवृषण-कटौपृष्ठवेदनासन्धिस्कन्धहनुग्रीवादौर्ब्बल्याङ्गाभि-
तापपादशोफप्रस्वापहर्षणादयः । अतिचक्रमणां तु पादजङ्घो-
जानुवंक्षणाशोणीपृष्ठशूल-च्छर्दि-सकथिसाद-सन्धिपाद-निस्तोद-
पिण्डकोडेष्टनाङ्गमर्द्दांसाभितापशिराधमनोहर्षश्लांसादयः
सूरः । अत्यासनादथक्षोभजाः स्फिक्पाश्ववंक्षणवृषणकटौ-
पृष्ठवेदनादयश्च । अजीर्णाध्यशनाभ्यान्तु मुखशोषाध्माव-
शूलनिस्तोदपिपासागात्रादच्छर्द्दीतीसारमूर्च्छाज्वरप्रवाहणा-
मविषादयः सूरः । विषमहिताशनाभ्यामनन्नाभिलाषदौर्ब्बला-
वैवर्ण्य-कण्डूपामागात्राधसाद-वातादिप्रकोपजाश्च । ग्रहणार्शो-
विकारादयः । दिवास्वप्नादरोचकाविपाकाग्निनाशस्तैमित्यपाण्ड-
त्वक्कण्डूपामादाहच्छर्द्दङ्गमर्द्दहृत्स्नम्भजाड्य-तन्द्रानिद्राप्रसङ्ग-
ग्रन्थिजन्मदौर्ब्बल्यरक्ताक्षितातालुलेपाः पिपासा च । व्यवाया-
दाशु बलनाशोत्सादवस्तिशिरोगुदमेढ्रवृषणवंक्षणीरुजानुजङ्घा-
पादशूलहृदयस्पन्दननेत्रपीडाङ्गशैथिल्यशुक्रमार्गशोणितगमन-

कासश्वास-शोणितशैवनस्वरावसादकटीदौर्बलौकाङ्गसर्वाङ्ग-
रोगमुष्कश्चयथुवातवर्चोमूलसङ्ग-शुक्रविसर्गजाड्यवेपथुवाधिर्य-
विषादादयः सुगः, उत्तुपाश्रित इव गुदं ताड्यत इव मेढ्रमवसौ-
दतीव गमने वेपते हृदयं पीड्यन्ते सन्धयस्तमः प्रविश्यत इव
च । इत्येवमेभिरष्टाभिरपचारैरेते प्रादुर्भवन्तुपद्रवाः ॥ ७ ॥

तेषां सिद्धिरुच्चैर्भाष्यातिभाष्यजानामन्यङ्गस्वेदोपनाहधूम-
नस्थोपरिभक्तस्नेहपानरसक्षीरादिभिर्वातहरः सर्वो विधि-
मौनञ्च । रथक्षोभातिचक्रमणाल्यासनजानां स्नेहस्वेदादि
वातहरं कर्म सर्वं निदानवर्जम् । अजौर्णाध्यशनजानां निरव-
शेषतश्छर्दनं रूक्षस्वेदधूमपानलङ्घनीयपाचनीयौषधावचार-
णञ्च । विषमाहिताशनजानां यथास्वं दोषक्रियाः । दिवा-
स्वप्नजानां धूमपानलङ्घनवसनशिरोविरेचनव्यायामरूक्षाशना-
दिदोषनीयौषधोपयोगः प्रहर्षणोन्मर्दनपरिषेचनादिश्च श्लेष्म-
हरः सर्वो विधिः । मूयुनजानां जीवनीयसिद्धयोः क्षीरसर्पिषो-
रुपयोगः, तथा वातहराः स्वेदान्यङ्गोपनाहा वृथाश्वाहाराः
स्नेहाः स्नेहविधयो यापना वस्तयोऽभुवासनञ्च । मूत्रवैकट-
वस्तिशूलेषु चोत्तरवस्तिः, विदारोगम्बादिगुणजीवनीयगण-
क्षीरसंसिद्धं तैलं व्याद् यापनाश्च वस्तयः सर्वकालं देया-
स्तानुपदेक्ष्यामः ॥ ८ ॥

मुस्तोश्चौरबलारग्वधरास्त्रामञ्जिष्ठाकटुरोहिणीवायमाणापुन-
र्नवाविभीतकगुडूचीस्थिरादिपञ्चमूलानि पलिकानि खण्डगः
क्षिप्तान्यष्टौ च भदनफलानि प्रक्षाल्य जलाढके निष्काश्या पाद-
शेषो रसः क्षीरदिप्रस्यसंयुक्तः पुनः शृतः क्षीरावशेषो जाङ्गलरस-

तुल्यो मधुयुतः शतकुसुमामधुकुटजफलरसाञ्जनप्रियङ्गुकल्की-
कृतः ससैश्वर्यः सुखोष्णवस्तिः शुक्रमांसाग्निबलजननः क्षतक्षीण-
कासगुल्मशूलविषमज्वरब्रध्न-कुण्डलोदावर्तकुक्षिशूलमूत्रकृच्छ्रा-
स्यजोविसर्प-प्रवाहिका-शिरोरुजा-जानूस्जङ्घावस्तिग्रहाश्मथ्यु-
न्मादार्थः प्रमेहाध्मानवातरक्तपित्तस्त्रेप्याधिहरः सद्यो बल-
जननो रसायनश्चेति ॥ ९ ॥

एरण्डमूलपलाशात् षट्पलं शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती
कण्टकारिका गोक्षुरकरास्त्राश्वगन्धा गुडूची वर्षाभूरारग्वध-
देवदार्विति पलिकानि खण्डशः क्लिप्तानि फलानि चाष्टौ
प्रक्षाल्य जलाढके क्षीरपादे पचेत् । पादशेषं कषायं पूतं शत-
कुसुमाकुष्ठमुस्तपिप्पलीहवुषाबिल्ववचापत्सकफलरसाञ्जनप्रियङ्गु-
यमानीसंक्षेपकल्कितं मधुघृततैलसैश्वर्ययुक्तं सुखोष्णं निरूह-
मेकं द्वौ त्रीन् वा दद्यात् । सर्वेषां प्रशस्तो विशेषतो ललित-
सुकुमारक्षतक्षीणस्थविरचिरार्शसामपत्यकामानाञ्च ॥ १० ॥

सहचरबलामूर्वाभूलशारिवासिद्धेन पयसा तथा बृहती-
कण्टकारौशतावरौच्छिन्नकूहाशृतेन पयसा मधूकमदनपिप्पली-
कल्कीकृतेन पूर्व्वेवद् वस्तिः । तथा बलातिबलाविदारौशाल-
पर्णी-पृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारिका-दर्भमूलकाश्मथ्यु-बिल्वफल-
सिद्धेन पयसा मधूकमदनकल्कीकृतेन मधुघृतसौवर्चलप्रयुक्तेन
कासज्वरगुल्मप्लीहाहृतिस्त्रीमद्यक्लिष्टानां सद्यो बलजननो
रसायनश्च ॥ ११ ॥

बलातिबलारास्त्रारग्वधमदनबिल्वगुडूचीपुनर्नवैरण्डाश्व-
गन्धासहचरपलाशदेवदारुद्विपञ्चमूलानि पलिकानि . यव-

कोलकुलत्यदिप्रसृतं शुष्कमूलकानाञ्च जलद्रोणे सिद्धं निरुह-
प्रमाणं शेषकषायं पूतं मधुकमदनशतपुष्पाकुष्ठपिप्पलीवचा-
वत्सकरसाञ्जनप्रियङ्गुयमानीकल्कीकृतं गुडघृततैलक्षौद्रक्षीर-
मांसरसाम्लकाञ्जिकसैन्धवयुक्तं सुखोष्णञ्च वस्तिं दद्यात् ।
शुष्कमूत्रवर्चःसङ्गेनिलज-गुल्महृद्रोगाध्मानब्रध्नपाण्डूपृष्ठकटी-
ग्रहसंज्ञानाशबलक्षयेषु च ॥ १२ ॥

हवुषार्द्धकुडुवो दिगुणोऽर्द्धक्षुसायवः क्षीरोदकसिद्धः क्षीर-
श्रेष्ठो मधुघृततैलवणयुक्तो वस्तिः सर्वाङ्गविस्त्रुतवातरक्तसक्त-
विण्मूत्रस्त्रीखेदितहितो वातहरो बुद्धिमेधाग्निबलजननश्च ।
ऋक्षपञ्चमूलीकषायः क्षीरोदकसिद्धः पिप्पलीमधुकमदनकल्की-
कृतः सगुडघृततैलवणः क्षीणविषमज्वरकर्षितस्य वस्तिः ।
बलातिबलापामार्गात्मगुप्ताष्टपलार्द्धक्षुसायवास्रलिकषायः पूर्व-
वद्वस्तिः स्थविरदुर्बलक्षीणशुष्करुधिराणां पथ्यतमः ॥ १३ ॥

बलामधुकविदारोदरुर्ध्वमूलमृद्वीकायवैः कषायमाजेन
पयसा पुनः पक्त्वा मधुकाक्षकल्कितं समधुघृतसैन्धवं ज्वरा-
र्त्तेभ्यो वस्तिं दद्यात् । शालपणीर्पृष्णिपणीर्गोक्षुरककोल-
काञ्ज्यर्षपसप्तकखर्जूरफलमधुकपुष्पैरज्जुक्षीरजलंप्रस्थाभ्यां सिद्धः
कषायः पिप्पलीमधुकोतूपलकल्कितः सघृतसैन्धवः क्षीणेन्द्रिय-
विषमज्वरकर्षितस्य वस्तिः शस्तः ॥ १४ ॥

स्थिरादिपञ्चमूलीपञ्चपलेन शालिप्रट्टिकयवगोधूममाष-
कषायपञ्चप्रसृतेन क्षागपयः शृतं पादशेषं, कुक्कुटाण्डरसमधु-
घृतशर्करासैन्धवसैवर्चलयुक्तो वस्तिर्बलघ्नतमो बलजननश्च ।
याधना वस्तयो द्वादश । कल्पश्लेषां शिखिगीनर्द्धहंसाण्ड-

रसेषु ख्यात् । सत्तिरिः समयूरः सपाकहंसपञ्चमूलीसिद्धं
पयः शतकुसुमामधुकरास्त्राकुटजफलपिप्पलीकल्को घृततैलगुड-
सैन्धवयुक्तो वस्तिर्वलवर्णशुक्रजननो रसायनश्च ॥ १५ ॥

द्विपञ्चमूलीकुक्कुटरससिद्धं पयः पादशेषं पिप्पलीमधूक-
रास्त्रामदनमधुककल्कं शर्करामधुघृतयुक्तं स्त्रीष्वतिकामानां
बलजननो वस्तिः । मयूरमपित्तपक्षपादास्थान् स्थिरादिभिः
पलिकैः सह जले पयसि पक्त्वा क्षीरशेषं मदनविदारौपिप्पली-
शतकुसुमामधुककल्कौकृतं मधुघृतसैन्धवयुक्तं वस्तिं दद्यात्
स्त्रीष्वतिप्रसक्तक्षीणेन्द्रियेभ्यो हितो बलवर्णकरः । कल्पस्रैष
विष्किरप्रतुदप्रसहाम्बुचरेषु ख्यात् सक्षीरो रोहितादिषु मत्-
सेत्रेषु च ॥ १६ ॥

गोधानकुलमाज्जारमूषिकशङ्खकमांसानां दशपलान् भागान्
सपञ्चमूलान् पयसि पक्त्वा, तत्पयःपिप्पलीफलकल्कसैन्धव-
सौवर्चलशर्करामधुघृततैलयुक्तो वस्तिर्वल्व्यो रसायनः क्षीणक्षत-
सन्धानकरो मथितोरस्करथगजहयभग्नवातवलासकप्रभृत्यादा-
वर्त्तवातशुक्रमूत्रवर्च्चःशुक्राणां हिततमश्च ॥ १७ ॥

कूर्मादीनामन्यतमपिशितसिद्धं पयो गोवृषशुक्लकुक्कुट-
हंसकुक्कुटाण्डरस-मधुघृतशर्करासैन्धवेक्षुरकात्मगुप्ताफलकल्क-
युक्तो वस्तिर्वदानामपि बलजननः । गोवृषवस्तवराहवृषण-
कर्कटकशशाण्डसिद्धं क्षीरमुच्चटकेक्षुरकात्मगुप्तामधुघृतयुतं
किञ्चिद्वर्णितं वस्तिः । कर्कटकरसश्चटकाण्ड-रसयुक्तः समधु-
घृतशर्करो वस्तिरितेप्रते वस्तयः परमवृथाः । 'उच्चटकेक्षुरकात्म-
गुप्ताशृतक्षीरप्रतिभोजनानुपानात् स्त्रीशतगामिनं नरं कुर्व्युः ॥ १८ ॥

दशमूलमयूरहंसकुक्कुटकाथात् पञ्चप्रसृतं मधुतैलघृत-
 वसामज्जचतुष्प्रसृतयुक्तं शतपुष्पासुस्तहवुषाकल्कीकृतः सलवणो
 वस्तिः * पादगुल्फोरुजानुजङ्घात्रिकवंक्षणावस्तिवृषणानिलरोग-
 हरः । मृगविष्किरानूपविलेशयानामेतेनैव कल्पेन वस्तयो
 देयाः । मधुघृतद्विप्रसृतं तुल्योष्णोदकं शतपुष्पाईपलं सैन्ध-
 वार्द्धाक्षयुक्तो वस्तिवृष्यतमो मूत्रकृच्छ्रपित्तव्याधिवातहरश्च ।
 सद्योघृततैलवसामज्जचतुःप्रसृष्टं, हवुषार्द्धपलं सैन्धवार्द्धाक्ष-
 युक्तो वस्तिवृष्यतमो मूत्रकृच्छ्रपित्तव्याधिहरो रसायनः । मधु-
 तैलं चतुःप्रसृतं तुल्योष्णोदकं शतपुष्पाईपलं सैन्धवार्द्धाक्षयुक्तो
 वस्तिदीपनो वृंहणो बलवर्णकरो निरुपद्रवो वृष्यतमो रसा-
 यनः क्रिमिकुष्ठोदावर्त्तगुल्मार्थोब्रध्नप्लीहमेहहरः । तद्वत् सह
 मधुघृताभ्यां पयस्तुल्यो वस्तिः पूर्वकल्पेन बलवर्णकरो वृष्यतमो
 निरुपद्रवो वस्तिमेदं पाकपरिकर्त्तिकामूत्रकृच्छ्रपित्तव्याधिहरो
 रसायनश्च ॥ १६ ॥

मधुघृताभ्यां मांसरसतुल्यो मुस्ताक्षयुक्तः पूर्ववत् वस्ति-
 बिलासपादहृषगुल्मजानूरुकुञ्चनवस्तिवृषणमेदं त्रिकोरुपृष्ठशूल-
 हरः । सुरासौवीरककुलत्थमांसरसमधुघृततैलसप्तप्रसृतं सुस्त-
 शताह्वाकल्किंतं सलवणो वस्तिः सर्व्ववातरोगहरः । तथा
 द्विपञ्चमूलविफलाविल्वमदनफलकषायो गोमूत्रसिद्धः कुण्डज-
 मदनफलमुस्तपाठाकल्कितः सैन्धवयावशूकक्षौद्रतैलयुक्तो वस्तिः
 श्लेष्मव्याधिवस्त्राटोपवातशुक्रसङ्गपाण्डुरोगाजीर्ण-विसूचिका-
 लसकेषु देय इति ॥ २० ॥

* अत ऊर्ध्वं वृष्यतमान् स्नेहान् वक्ष्यामः । शतावरौगुडूचीचु-

विदार्यामलकद्राक्षाखर्जूरानां यन्त्रपौडितानां रसप्रस्थं पृथगे-
 कैकं तद्द्रवृततैलगोमहिषजाक्षीराणां द्वौ द्वौ दद्यात् ।
 जीवकर्षभकमेदामहामेदात्वक्क्षीरी-शृङ्गाटकमधूलिकामधुको-
 चटकपिप्पली-पुष्करबीजनीलोत्पल-कदम्बपुष्प-पुण्डरीककेशर-
 कल्कान् पृषत्तरक्षुमांसकुक्कुटचटकचकीरमत्ताक्षबर्हिजीव-
 औवककुलिङ्गनीलहंसानां रसं वसामज्ज्ञोश्च प्रस्थं दत्त्वा
 साधयेत् । ब्रह्मघोषशङ्खपटहभेरौनिर्झरैः सिद्धं सितच्छत्रकृत-
 छायं गजस्कन्धमारोहयेत्, भगवन्तं वृषध्वजमभिपूज्य तं स्नेहं
 विभागमाक्षिकं समाक्षिकं वा मङ्गलाङ्गीःस्तुतिदेवतार्चनैर्वस्तिं
 गमयेत् । नृणां स्त्रीविहाराणां नष्टरेतसां क्षतक्षीणविषमज्वरा-
 र्तानां व्यापन्नयोनीनां बन्धनानां रक्तगुल्मिनीनां मृतापत्या-
 नामनात्तैवानाञ्च स्त्रीणां क्षीणमांसरुधिराणां पथ्यतमं रसायन-
 मुत्तमं बलीपलितनाशनं विद्यात् ॥ २१ ॥

बलागोक्षुरकरास्त्राश्वगन्धाशतावरीसहचराणां शतं शत-
 मायोज्य जलद्रोणशते प्रसाध्य, तस्मिन् जलद्रोणावशेषे रसे
 वस्रपूते विदार्यामलकस्वरसयोर्वस्तमहिषवराहवृषकुक्कुटबर्हि-
 हंसकारण्डवसारसरसानां घृततैलयोश्चैकैकं पृथक् प्रस्थमष्टौ
 प्रस्थान् क्षीरस्य दत्त्वा चन्दनमधुकमधूलिकात्वक्क्षीरीविस-
 मृणालोत्पल-पटोलफलात्मगुप्फान्नपाकितालमज्जाखर्जूरमृद्वी-
 कातामलकौकण्टकारौजीवकर्षभकक्षुद्रसहामहामहामहाशतावरी-
 मेदामहामेदापिप्पलीक्षीवेरत्वक्पत्रकल्कांश्च दत्त्वा साधयेत् ।
 ब्रह्मघोषादिना विधिना तत्सिद्धं वस्तिमादद्यात् । तेन स्त्रीशतं
 गच्छेत् । न चान्न दत्ते विहाराहारयन्त्रणा क्वचित् । एष

वृष्यो वृष्यो वृंहण आयुष्यो बलीपलितनुत् क्षतक्षीणनष्टशुक्र-
विषमज्वरात्तानां व्यापन्नयोनीनाञ्च पथ्यतमः ॥ २२ ॥

सहचरपलेशतमुदकद्रोणशते पक्त्वा द्रोणशेषे रसे सुपूते
विदारौक्षुरसप्रस्थाभ्यामष्टगुणक्षीरं घृततैलप्रस्थं बलामधुक-
मधूक-चन्दन-मधूलिका-शारिवामेदामहामेदाकाकोली-क्षीर-
काकोलीपयस्यागुरुमञ्जिष्ठाव्याघ्रनखशटीसहचरासहस्रवीथ्या-
वराङ्गलोधाणामक्षमात्रैर्हि गुणशर्करैः कल्कैः साधयेत् । ब्रह्म-
घोषादिना विधिना तत्सिद्धं वस्तिं दद्यात् । एष सर्व्व-
रोगहरो रसायनो ललितानां श्रेष्ठोऽन्तःपुरचारिणां क्षतक्षय-
वातपित्तवेदनाश्वसकासहरस्त्रिभागमाक्षिकोऽकालबलीपलित-
नुद्वर्णरूपबलमांसशुक्रवर्द्धनः । इत्येते रसायनाः स्नेहवस्तयः
सति विभवे शतपाका सहस्रपाका वा कार्या वीर्य्यबलाधा-
नाथामेति ॥ २३ ॥

भवन्ति चात्र ।

इत्येते वस्तयः स्नेहाशोक्ता प्राणिषु संज्ञिताः ।
स्वस्थानामातुराणाञ्च वृद्धानाञ्चाविरोधिनः ॥
अतिव्यवायशीलानां शुक्रमांसबलप्रदाः ।
सर्व्वरोगप्रशमनाः सर्व्वेष्वृतुषु यौगिकाः ॥
नारीणामप्रजातानां नराणाञ्चाप्यपत्यदाः ।
उभयार्थकरा दृष्टाः स्नेहवस्तिनिरुहयोः ॥
व्यायामो मैथुनं मद्यं मधूनि शिशिराम्बु च ।
सम्भोजनं रथक्षोभी वस्तिष्वेतेषु गर्हितम् ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

शिखिगोनर्द्धहंसाण्डैर्दशवदस्तयस्तयः ।
 विंशतिर्विष्किरैस्त्रिंशत् प्रतुदैः प्रसहैर्नव ॥
 विंशतिश्च तथा सप्तविंशतिश्चाम्बुचारिभिः ।
 नव मत्स्यादिभिश्चैव शिखिकल्पेन वस्तयः ॥
 दश कर्कटकादैश्च कूर्मकल्पेन वस्तयः ।
 मृगैः सप्तदशैकोनविंशतिर्विष्किरैर्दश ॥
 आनूपैर्दशशिखिवद्भूयैश्च चतुर्दश ।
 एकोनविंशदित्येते सह स्नेहैः समासतः ॥
 प्रोक्ता विस्तरशो भिन्ना द्वे शते षोडशोत्तरे ।
 एते माचिकसंयुक्ताः कुर्वन्त्यतिवृषं नरम् ॥
 नातियोगं न वायोगं स्तम्भितास्ते च कुर्वन्ते ।
 मृदुत्वान्न निवर्त्तेरन् यस्तत्वे ते प्रयोजिताः ।
 समूखैर्वैस्त्रिभिस्त्वेते रास्याप्यः क्षिप्रमेव सं ॥
 शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशूलार्थः परिकर्त्तिकाः ।
 सुज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवया ॥
 अरिष्टक्षीरशोष्वाद्यास्तत्रेष्टा दीपनौ क्रिया ।
 युक्ता तस्मान्निषेवेत यापनान् न प्रसङ्गतः ॥
 इतुश्चैर्भाष्यपूर्वाणां व्यापदः सचिकित्सिताः ।
 विस्तरेण पृथक् प्रोक्तास्तेभ्यो रक्षेन्नरं सदा ॥ २५ ॥
 कर्मणां वमनाद्रीनामसम्यक्करणापदाम् ।
 यतोक्तं साधनं स्थाने सिद्धिस्थानं तदुच्यते ॥ २६ ॥
 इत्यध्यायशतं विंशमान्नेयमुनिवाङ्मयम् ।

हितार्थं प्राणिनां प्रोक्तमग्निवेशेन धीमता ॥
 दीर्घमायुर्यशः स्वास्थां त्रिवर्गञ्चापि पुष्कलम् ।
 सिद्धिञ्चानुत्तमां लोके प्राप्नोति विधिना पठन् ॥ २७ ॥
 विस्तारयति लेशोक्तं संचिपत्यतिविस्तरम् ।
 संस्कर्ता कुरुते तन्त्रं पुराणञ्च पुनर्नवम् ॥
 अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरकेणातिबुद्धिना ।
 संस्कृतं तत् तु संसृष्टं विभागेनोपलक्ष्यते ॥
 तच्छङ्करं भूतपतिं संप्रसाद्य समापयेत् ।
 अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ॥
 कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषाच्च बलोच्चयम् ।
 सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरुपूरयत् ॥ २८ ॥
 इदमनूयनशब्दार्थं तन्त्रं दोषविवर्जितम् ।
 षट्त्रिंशता विचित्रं हि भूषितं तन्त्रयुक्तिभिः ॥
 तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ।
 प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम् ॥
 उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ।
 प्रसङ्गैकान्तनैकान्ताः सापवर्गो विपर्ययः ॥
 पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ।
 अतीतानागतावेक्षा स्वसंज्ञोद्घसमुच्चयाः ॥
 निदर्शनं निर्वचनं सन्नियोगो विकल्पनम् ।
 प्रतुष्टारस्तथोद्धारः सम्भवस्तन्त्रयुक्तयः ॥
 तन्त्रे व्याससंज्ञासोक्ता भवन्तेऽत्राहि कृतस्त्रयः ।
 एकदेशेन दृष्ट्या तु समासाभिहितं यथा ॥

यथास्त्वु जवनस्याकः प्रदीपौ वेत्स्यते यथा ।
 प्रबोधनप्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥ २६ ॥
 एकस्मिन्नपि यसेग्रह शास्त्रे लब्धास्पदा मतिः ।
 स शास्त्रमन्यदप्याशु युक्तिज्ञत्वात् प्रबुध्यते ॥
 अधीयानोऽपि शास्त्राणि तन्त्रयुक्ता विचक्षणः ।
 नाधिगच्छति शास्त्रार्थानर्थान् भाग्यक्षये यथा ॥
 दुर्गृहीतं क्षिणोतेऽव शास्त्रं शस्त्रमिवाबुधम् ।
 सुगृहीतं तदेव ज्ञं शास्त्रं शस्त्रञ्च रक्षति ॥
 तस्मादेताः प्रवक्ष्यन्ते विस्तरेणोत्तरे पुनः ।
 तत्त्वज्ञानार्थमस्यैव तन्त्रस्य गुणदोषतः ॥ ३० ॥

इदमखिलमधीत्य सम्यगर्थान्
 विमृशति यो विमलः प्रयोगनित्यः ।
 स मनुजसुखजीवितप्रदानाद्
 भवति स्मृतिधृतिबुद्धिधर्मवृद्धः ॥ ३१ ॥
 यस्या द्वादशसाहस्री हृदि तिष्ठति संहिता ।
 सोऽर्थज्ञः स विचारज्ञश्चिकित्सकुशलश्च सः ॥
 ऊर्ध्वं बाहुविरौतेऽयं न च कश्चिद् वृणोति मे ।
 ग्रन्थादर्थं चिकित्सञ्च स किमर्थं न बुध्यते ॥ ३२ ॥
 चिकित्सुसितं बह्निनेश स्वस्यातुरहितं प्रति ।
 यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् कश्चित् ॥ ३३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने

उत्तरवस्त्रिसिद्धिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सिद्धिस्थानं समाप्तम् ।

अथ शीघ्रं ग्रन्थः ।

